

DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY

NO. 14116

Zambrów Memorial Book

Sefer Zambrov = Zembroye

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

THE STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY PROVIDES
ON-DEMAND REPRINTS OF MODERN YIDDISH LITERATURE

©2003 THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY AND
THE NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:

Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

•

Original publication data

AUTHOR Lewinsky, Yom-Tov, 1899-
TITLE Sefer Zambrov = Zembroye ; zikaron li-kehilat ha-kodesh she-hushmedah...
DESCRIPT 627, 69 p. : ill., facsim., ports. ; 29 cm.
SUBJECT Jews -- Poland -- Zambrow.
 Zambrow -- Poland -- Ethnic relations.
 Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Poland -- Zambrow.
ADD'L TITLE The book of Zambrov; memoires[sic] of our town which had been
 annihilated by the Nazis and does not exist any more

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

ס פ ר

זאמברוב • זעמבראווע

זכרון לקהילת הקודש שהושמדה הייד
צום אנדענק דער פארטיליקטער קהילה הייד

העורר / רעדאקטאר

ד.ר. יום טוב לוינסקי

הוצאת האירגונים של יוצאי העיר בארצות הברית, ארגונינה וישראל
ארויסגעבער: לאנדסלייט פארבאנדן אין אמעריקע, ארגענטינע און ישראל

תשכ"ד - 1963

תל-אביב

הערב מן זעמבראָווע:
 אַקסן־קאָפּ, מיט דער לאַטין
 נישער אויפֿשריפט: זיגל
 מן זעמבראָווער שטאָט־האַל.

סגל העיר זאמברוב:
 ראש שור וסביבו הכתובת
 בלועזית: חותם שלטון העיר
 זאמברוב.

SIGILLUM CIVITATIS ZAMBROVIENSIS

Emblem of the town of Zambrov: Head of an ox, with the insignia in Latin:
 Seal of the Zambrov town-hall.

כל הנכונות שמורות — ארגון עולי זאמברוב בישראל

Copyright 1963 by the Olei Zambrov Society
 In Israel

Printed in Israel, 1963

סודר נדפס בישראל בדפוס "אליו", תל־אביב בשנת תשכ"ד

הקדמת העורך

לאחר מאמץ של כמה שנים יצא לאור ספר הניכרן לקהילת זאמברוב, שאיננה עוד, כמה וכמה נימין קשרוני לעיריה זו כל ימי חייה, בה נולדתי לפני שישים שנה ומעלה. כבן אחת עשרה יצאתי ממנה. הרחקתי גידור, ספגתי כמה תרבויות, משלנו ומשל גברים. — אולם גירסא דניקוח לא שכחתי. וכשר נתרבה קהילת זאמברוב, בררן כח טראגית — קמה חיתה נגר עיני זאמברוב של מעלה, וצו מיסתורי, סמוי, פקר עלי: קום ועשה! חקם מצבה לעירך זה. כתוב תולדותיה, תאר יתוריה תלמדנים ותפשוטים, כלי קודשה וכלי חולין שלה, בעלי-ביתיה ועמליה, בית כנסתה ובתי מדרשיה, חבורותיה ומוסדותיה. ואם לא עכשיו — בימי דור אחרון לעירי — אימתי?

ניגשתי ברחילו ורחימו לעבודה זו, וקשה חיתה המשימה:

עיררת קטנה — לא הירבו לכתוב עליה בספרים ובעיתונים. ארכיבוגיה אינם עוד ומת שנשאר — לא בירדנו הוא. וקני הדור, עדים חיים למת שהיה — הלכו כבר לעולמם. ואלה שישנם אתנו, יאריכו ימים — מעטים נענו לקריאתנו וכתבו. גאלצנו לחטט בתעודות, לחבר קו לקו, תג לתג כדי לערוך רשימה על תולדות העיר ויישובה ההיסטורי. ומי יודע כמה עובדות נעלמו מעינינו וכמה אישים נשתכחו מאתנו? ובכל זאת הקימונו את המפעל והספד יצא לאור ובו עוברת כבמחוז כל העיריה, מראשית התנועתה עד תורבה.

חריבנו בתמונתו, עד כמה שהיו בירינו ובמצב טוב לתרפסה. למעלה מאלפים ראשי-תינוקות של בית רבן, על מוריהם ומחנכיהם מופיעים בספר. כמה מאות ראשי בני הנוער, באי כוח מיפלות ואירגונים, ועדים וקבוצות, ללא משרא פנים וללא כוונות מיפלגתיות. וזהו המוכרת התיירה והאחרונה שנשאר מרוב האנשים האלה...

הספר כתוב בשתי הלשונות, כדוגמת הספרים העממיים שלנו: "לשון קודש" ו"עברי טייטש". למעמים קיצרנו באחת הלשונות או בכלל תבאנו רק בלשון אחת. והספנו תמצית אנגלית, שידוע גם תכרים של זאמברוב בארצות פוזדיות על עיר סבא וסבתא.

הכנסנו מן התויו של העיר — זה מרענן את זכרוננו ומדחקנו יותר לעדש ילדותנו.

ראגנו לפרט בספר על חורבן העיר, מוחרן מכתבים ומפי עדים חיים. אייפת אישים יתגלעו אילו סתירות קלות בתאריכים ובפרטים — אך דשמנו כפי שאלה זוכרים וכפי שנאמרו לנו. הספר יכול לשמש בחלקו הגדול חומר היסטורי כללי מדברי הימים והתויו של יתרות פולין במאה האחרונה בכלל ומתורות האחרונים בפרט. בזה הישתלנו את קהילת זאמברוב השדורה כחולית לשלשלת הזתב של קהילות פולין.

ותיב אני לתורות בזה לכל אחי בני עירי שסייעו בידי בעבודה זו:

מנרל ציבלמאן (מיאמי, פלורידה) עיטר את הספר ברברי זכרונותיו המעניינים. ואחרי: פרופ' ברל מארק (ווארש), ה"ה חיים בן-יהוד (דרטוויישראל), צבי זמיר, מנרל מיצ'קובסקי (הליאבי), יוסף סרברוביץ' (יוסף ירושלמי (אשקלון), יצחק גולדה, יצחק גולומבסקי ויצחק סטופניק, שותף ליונסקי — אודים מוצלים מאש ומחרב, ואחרון-אחרון, אבי מורי, ר' ישראל ליונסקי ז"ל, שכתב רבות למען הספר ולא זכה לראותו. חיים צור (צוקרוביטש) צייר את העטיפה של הספר ואף ערך מוכרנו את מפת העיר.

שלושה אירגוני בני עיר עמסו על גבם את הנטל החמרי של הספר:

בארצות הברית, האירגון המאוחר של בני העיר ובראשו ה"שגיר" שלנו, יוסף סאוויצקי ואחיו יצחק דותן, אייזיק מאלינוביץ' (אסף ללא לאות עשירות רבות של תמונות למען הספר), אליעזר פאור ואחיו. ברוח לבב ובידם המלאה והתפוחת ה"ה הספר לדבר של ממש.

בארגנטינה, אירגון בני למוזה זאמברוב — ובראשם המנחם ת. י. רודניק, ולארוך ימים; בועז תמיל, יוסף קרוליביצקי, יעקב סטופניק, קריסטאל ואחיו. גם הם השתתפו בהוצאת הספר ועודדו.

אירגון עולי זאמברוב בישראל, ובראשם צבי זמיר (י"ד), צבי ברייזס (מוזיקר), האחיות פורטוגליי-גרינברג מלכת ואחובה, אריה גולומבק, פינחס קפלן ועוד — ידם לא זהה מידי והיו השושבינים העיקריים של הספר.

ומשפחתנו הזעירה במכסיקו, ובראשם חיים גורדווינסקי ויצחק רטברג ובצרפת — אסתר סמוליארי-שליווין ואח.

כולם, כולם יעמדו על הברכה ויתברכו בספר אשר סייעו בהופעתו.

יוֹם־טוֹב לְיוֹנִסְקִי

פארווארט פון רעדאקטאר

נאך אייניקע יאר אנגעשטרענגטער ארבעט דערשיינט ענדלעך דער יזכור'בון נאך אונ' דער טראגיש אומגעקומענער היימסטאט זעמבראווע.

הונדערטער פעדיס האבן מיר געקניפט אין געבונדן מינע אלע יארן מיט זעמבראווע. מיר געבוירן שטעטל, מיט איבער 60 יאר צוריק. אלס 11 יאריקער ייגל האב איך זי פארלאזן. פיל האב איך זייט דעמאלט געוואנדערט און איינגעזאפט היימישע און פרעמדע קולטורן — מירן אלטע היים און מירן מאמע'לשון-קולטור האב איך אבער קיינמאל נישט פארגעסן, און ווען זעמבראווע איז אומ טראגיש געווארן אפגעווישט פון יידישן הארץ, האט זי גייסטיק אויפגעלעבט צוריק פאר מינע איוגן און א געזימער דראג האט מיר גענומען נאכן שטיי אויף און שטעל א גייסטיקע מצבה נאך דער יידישער זעמבראווע! באשרייב איר געשיכטע, אירע בעלייבתיים און הארעפאשנע יידן, אירע קליידער-דיקע יידן און קליידער-דיקע יידן, לומדים און פשוטע „תהילים-יידן", שול און בתי מדרשים, חברות און אינסטיטוציעס. און ווען נישט איצט — ביים לעצטן דור פון די זעמבראווער — וועט דאך שוין קיינמאל דאס נישט געשען, האב איך זיך גענומען צום בוך מיט ליבשאפט און בענקעניש.

די מצבה איז געשטעלט געווארן, דאס בוך איז שוין דערשינען. ליידער איז מיר נישט געלונגען מיט אלעמען:

א קליין שטעטלעך איז זעמבראווע געווען. אין די שריפטן, יידישע און נישט-יידישע, איז כמעט ווי נישט געשריבן געווארן וועגן איר. אויך אין די צייטונגען איז דערמאנט געווארן ווייניק אונדזער אלטע היים. און די שטאט-ארכיוון עקזיסטירן נישט מער, און ביים בעסטן פאל שטייען זיי נישט מער צו אונדזער דינסט. עלטערע לעבעדיקע אינפארמאנטן — זיינען שוין לאנג אויפן עולם האמת. איז אונדז געבליבן זיך גריבלען אין אלטע דאקומענטן און פון פינטלעך און קליינע באמערקונגען צונויפשמעלן עפעס וועגן דער געשיכטע פון דער שטאט.

האבן מיר זיך געווענדעט צו לאנדסלייט, עלטערע-יינגערע, וואס געדענקען און קענען האלטן א פעדער אין האנט. האבן זיי זיך גאר ווייניק אפגעווען — נישט געלויבט אז עס וועט דערפון עפעס ארויסקומען. פעלן אפשר דא-דאס פערזענלעכקייטן און פאקטן. מיר האבן עס נישט געקענט אויסמיידן. און דאך האבן מיר צונויפגעשטעלט דעם בוך איבער אונדזער יידישע זעמבראווע, פון איר אָנפאנג ביז איר אונטערגאנג.

מיר האבן געשריבן דעם בוך אין ביידע שפראכן, ווי אמאל אונדזערע פאלקסטימלעכע ספרים: „לשון-קודש" און „עברי-טייש" צוזאמען. דער לעזער וועט זיך אביסל אנשטענגען צו געפינען אויף דער צווייטער זייט די פארטעצונג — מיר האבן אבער דערמיט גלייכ בארעכטיקט אונדזערע ביידע שפראכן; מאמע'לשון מיט פאטער'לשון. א קודצן איבערבליק גיבן מיר אין ענגליש — זאלן אויך זעמבראווער אייניקלעך עפעס וויסן וועגן זייערע זיידעס און באבעס... בלויז אין געציילטע ערטער האבן מיר געקירצט אדער בכלל זיך באנוצט נאר מיט איין שפראך. מיר האבן אפגעווישט דעם זעמבראווער יידיש, ווי ווייט מעגלעך.

בילדער האבן מיר געגעבן וואס מער, וויפל מיר האבן נאר געקענט און וויפל מיר האבן געהאט אין אונדזער באזיק, אויף ווי ווייט זיי זיינען געווען אין א גוטן צושטאנד. מיר האבן אריינגעגעבן אין בוך איבער צוויי טויזנט קעפלעך פון יידישע זעמבראווער חדר און שול-קינדער, מיט זייערע רביים און לערערס. מיר האבן אריינגעשטעלט אייניקע הונדערט יונגע-לייט — בילדער פון פאראיינען און קאמיטעטן פון פארטייען, ווי ווייט מיר האבן נאר געהאט, אן אונטערשייד פון פארטיי און ריכטונג. אויך איינצלע בילדער פון שטאטמענטשן האבן מיר דא אריינגעשטעלט. פאר דעם גרעסטן טייל פון זיי איז געבליבן אין בוך זייער איינציקער אנדענק...

ערב דעם חורבן פון זעמבראווע און דעם חורבן אליין האבן מיר אויספירלעך באשריבן פון ערשטע קוועלן: פון בריוו און לעבעדיקע עדות. ווען-נישט-ווען שטימען נישט געוויסע איינצלהייטן, דאטעס א.א. מיר האבן אבער אלץ געבראכט, אזוי ווי עס האט זיך געדענקט.

דאס מאטעריאל פון בוך קען דינען טיילווייז אלס היסטארישע קוואלן פון יידישן לעבן אין פוילן, פאר דעם לעצטן יארהונדערט בכלל און די לעצטע צענדליקער יארן בפרט. דערמיט האבן מיר איינגערינגלט זעמבראווע אין דער גאלדענער קייט פון פוילישן יידנטום, וואס איז אויסגערעטן געווארן דורך דעם דייטשישן עמלק מיט זיינע אונטערשלעפער.

מיין חוב איז דא דערמאנען מיט דאנק און רעספעקט די געציילטע וואס האבן מיר מיט-געהאלפן אין מיין ארבעט:

פריינט מענדל ציבעלמאן (זון פון ר' ישראל-דויד, מיאמי, פלארידא), האט באצירט דעם בוך מיט זיינע אנציענדע זיכרונות. פראפ' בערל מארק (ווארשע), חיים בן-דוד (משה-אהרן דעם מוליאָרס זון, דעטרויט — ישראל), צבי זמיר, סענדער סעטשקאווסקי (איטשע-מוליאָרס זון, תל-אביב), יוסף סרעבראוויטש (תל-אביב), יוסף יערוואלימסקי (אשקלון), די דריי יצחק'ס: גאלדא, גאלאמבעק און סטופניק, און משה לעווינסקי — אנטרונענע פון פיער און שווער. און אחרון-אחרון: מיין ליבער פאטער און לערער, ישראל לעווינסקי ז"ל, וואס האט נישט ווייניק געשריבן פארן בוך, האט אבער נישט ווכה געווען אים צו זען. חיים צור (זון פון פייוול צוקראוויטש, רמת הכובש) האט געצייכנט די הילע פארן בוך און פון זיכרון געמאכט די מאפע פון שטאט.

דריי לאנדסלייט-ארגאניזאציעס האבן זיך ערנסט באטייליקט אין די מאטעריעלע הוצאות פארן בוך: פארבאנד פון זעמבראווער סאָסיעטי אין ניו-יאָרק מיט די ברידער פארבאנדן, בראשם, אונדזער אמעריקאנער „אמבאסאָדאר" יוסף סאוועצקי, יצחק ראָזען, אייזיק מאַלינאוויטש (האָט געזאמלט אומדערמיטלעך צענדליקער-צענדליקער בילדער פארן בוך), אליעזר פאון און נאך און נאך. מיט זייער ברייטהארציקייט און אָפּענער פולער האַנט איז דאָס בוך געוואָרן אַ ווירקלעכקייט.

אונדזערע לאנדסלייט אין ארגענטינע, בראשם, דער פרי פארשטאָרבענער ח. י. רודניק, ז"ל, און צו לאַנגע יאָר: בועז כמיעל, יוסף קרולעוויצעקי, יעקב סטופניק, קריסטאל און נאך און נאך — האבן זיך אויך באשטייערט פארן בוך און אונדז פון צייט צו צייט געגעבן קוראזש.

דער פארבאנד פון די זעמבראווער אין ישראל, בראשם די פריינט: צבי זמיר (הערשל סלאוויק), צבי בן-יוסף (הערשל קאָנאָפּיאָטע), פינחס קאפלאן, די שוועסטער מלכה און ליבטשע גרינבערג, לייב גאלאמבעק, א.א. זיי זענען עס געווען די אונטערפירער פון בוך.

און צום סוף: אונדזערע קליינע זעמבראווער משפחות: אין מעקסיקא-סיטי, די פריינט חיים גאָראָדזינסקי, יצחק ראָטבערג א.א. און אין פראנקרייך — אסתר סמאליאָר-שליעוויץ א.א.

אלע — די וואָס איך האָב דאָ דערמאָנט און די וואָס איך האָב אפשר פארגעסן — זאָלן זיי פארצייכנט ווערן צום גוטן און זאָלן זיי אלע זיך בענטשן מיטן בוך, וואָס זיי האָבן מיטגעהאַלפן זיין דערשיינען.

יוֹם־טוֹב לעווינסקי, תל-אביב

דבר אירגון עולי זאמברוב

ספר הזכרון לקהילת זאמברוב ערוך, ובחלקו גם כתוב, ע"י יליד עירנו — ד"ר יום-טוב לוינסקי. 8 שנים חלפו מאז החלטנו על הוצאת הספר. לא אגזים אם אגיד: אלמלא העורך, לא היה מופיע הספר. זכרוננו הפנומינלי העלה מתהום הנשייה אישים, עובדות, מאורעות, פרקי חיים, תולדות של משפחות ידועות ודברים רבים מעניינים ונעימים לקריאה. שקד ללא ליאות יומם וליל, חיפש וחיטט במקורות שונים על תולדות העיר, בייחוד בעתונות העברית מהימים ההם. דאג לדובב רבים מבני-עירנו בארץ ובגולה, בעלי-פה ובכתב, ובייחוד את אלה שאינם מושכים בעט סופר, עודד והדריך רבים בכתיבה. ובדפדף ביצירה קולקטיבית זו, בת 700 העמודים אתה קורא פרק-פרק ברטט של קדושה, חולפת בפניך כבמחזה זאמברוב היפה — על רחובותיה וסמטאותיה, השוק וה"פאסעק" ובתי מדרשה וכלי הקודש — הרבנים, הדיינים והשמשות; המפלגות הפוליטיות על מנהיגיהן והמוני חבריהן; החלוק; המשפחות החשובות המסועפות; סבלים ובעלי-עגלות, חנוונים ואופים, הסופר והמלומד אבא ראקובסקי ושאר נכבדי העיר, תינוקות של בית רבן וישישים — תמונות למאות, המנציחות את כל ההווי של העיר. מהימים ההם עד ימי השואה. תמונות רבות, נדירות, קבלנו בקושי בישראל ובארצות-הברית. נדמה לי שהעירה כולה, כמו שהיתה קיימת, מופיעה בספר. אף אחד לא נעדר. הפרק המיוחד על השואה שנכתב ע"י יצחק גולומבק, מניצולי אושווינצ'ים ואחרים — נקרא תוך יראת הכבוד וקדושה כלפי הורינו, אחינו ואחיותינו — מהתחלת ההתעללויות, הריכוז בגיטע על ההשמדה — אתה שומע הד קולותיהם של המובלים לטבח, אתה נושם את רגעיהם האחרונים.

תוספת חשובה הם דפי הפולקלור שריכוזו העורך. רבים מהפגמים עוד שגורים בפיו כגירסא דינקותא. פרקים מיוחדים מוקדשים לחינוך, לתנועות פוליטיות, לעזרה סוציאלית, למלאכה ותעשייה ועוד. בספר מופיעה סקירה על פעולות האירגונים של יוצאי זאמברוב בכל העולם. אין זאת מליצה והתפארות אם נאמר שבין ספרי יזכור שהופיעו עד היום על עיירות פולין — זהו אחד הספרים החשובים, מלא עניין ותוכן וערוך יפה. חשוב מאד בשביל בני-עירנו שבארצות-הברית ובארגנטינה התרגום ליידיש והתמצית המרוכזת באנגלית שבסוף הספר.

זאמברוב היהודית איננה עוד. עצמות הקדושים ואפרם לא הובאו לקבר ישראל. בקבר אחים גדול ע"י יערות סומובה וקוסאקי ובאשווינצ'ים מקומם. בתוך העיר מתהלכים איכרים פולנים מהכפרים שתפסו את עמדות היהודים. ואם ברצונך לדעת אם היה שם אי-פעם ישוב יהודי — סור לבית-הקברות. פה ושם עוד מתנוססת מצבה שרידה בין החרולים והקוצים והיא מזכירה שהיתה פעם קהילה גדולה של יהודים בעיר.

ספר הזיכרון הוא מצבה חיה לעירנו. בו הנצחנו את חייהם והוד יסוריהם של יהודי העיר שאינם עוד. היצבנו כאן יד ושם לזוהרם ולזכרם.

וייזכרו כאן לטובה וברחשי תודה אירגוני בני העיר שבאמריקה הצפונית והדרומית שעשו הרבה למען הספר ואיפשרו הוצאתו בעזרתם החמירת. אנו מודים גם לכל אלה שהשתתפו ברישום זכרונותיהם בספר. תודה לבני עירנו בישראל, אשר עמסו לא מעט על גבם מן הסבל בהכנת הספר, בהיותם קרובים למקום, ובייחוד ה' צבי בן-יוסף. כולנו נאבקנו קשות עם כל המכשולים שעמדו על דרכנו ויכולנו להם והוצאנו לאור ספר כל כך נאה ומטופח. ייקראו בו לעת מצוא בני עירנו וננחיל על ידו גם לבנינו אחרינו את הערכים הנצחיים של עמנו אשר טופחו בעיירה שלנו זאמברוב, הי"ד.

בשם ועד אירגון עולי זאמברוב בישראל

צבי זמיר (פלאוויק), יו"ר

א ווארט פון זעמבראָווער פארבאנד אין ישראל

דער זעמבראָווער פינקס איז רעדאגירט און טיילווייז געשריבן פון אונדזער לאַנדסמאַן ד"ר יום-טוב לעווינסקי.

אַכט גוטע יאָר זיינען שוין אריבער זייט מיר האָבן באשלאָסן ארויסצוגעבן א יזכור-בוך נאָך אונדזער זעמבראָווער. מיר האָבן אין דער צייט געמאכט גרויסע אַנשטרענגונגען — אָבער איך וועל נישט איבערטרייבן ווען איך וועל באהויפטן, אז ווען נישט דער רעדאקטאָר, ה' לעווינסקי, וואָלט דאָס בוך נישט דערשינען: זיין פענאַמענאַלער זיכרון האָט געלאָזט אויפֿ-טויכן פון דער פארגאנגענהייט און פון דער פארגעסנהייט מענער און פאקטן, געשעענישן, לעבנס-שטייגער, געשיכטע פון מישפחות און אנדערע אינטערעסאנטע זאכן וואָס האָבן פאר-לאָפן אין זעמבראָווע מיט יאָרן צוריק. ער האָט געזוכט און געגריבלט און אויסגעפונען מקורות צו דער געשיכטע פון דער שטאָט. האָט געזאָרגט צו מאַכן רעדעוודיק לאַנדסלייט אין ישראל און אין דער גאַרער וועלט. און איצט, ווען דאָס בוך ליגט פאר מינע אויגן און איך בלעטער אדורך די בערך 700 זייטן — גייען אדורך פאר מינע אויגן, ווי אין אַ פאַנאַמע: די גאַסן און געסלעך פון דעם שטעטל, איר שול און בתי-מדרשים, אירע כלי-קודש און געזעלשאַפטלעך-פאָליטישע אָרגאַניזאַציעס, פאָלקסטיפן און וואַרטזאָגער. די גרויסע צאָל בילדער מאַכט דעם איינדרוק, אז דאָס גאנצע שטעטל איז מיר ארויס אנטקעגן — קיינער פעלט דאָ נישט.

דער פרק איבער דעם חורבן פון זעמבראָווע איז אָנגעשריבן דורך יצחק גאַלאַמבעק, איינער פון די לעבעדיקע עדות, און מיט אים: יצחק גאַלדע א.א. לייענט זיך מיט האַרצווייטיק, אָבער מיט כבוד און אָנערקענונג פאר אונדזערע קדושים-העלדן, וואָס האָבן אזויפיל געליטן און אזוי טראַגיש אויסגעהויכט זייער לעצטן אָטעם.

פון א ספּעציעלער באדייטונג זיינען די פאָלקלאָר-בלעטער אין בוך. דער רעדאקטאָר האָט דאָ אריינגעפירט פיל ווערטלעך און אויסדריקן פון זעמבראָווע, וועלכע מיר באניצן נאָך טיילווייז עד היום אין אונדזער טעגלעכער אונטערהאלטונג. דערצו נאָך זעמבראָווער פאָלקס-טיפּן, באַשרייבונגען וועגן לעבנסשטייגער א.א. דערמיט פירט ער אונז אריין באמת אין דער אלטער-היים... עס ווערט דאָ באהאנדלט זעמבראָווער שול-יונגט, פאראינען, ארבעט און אינ-דוסטרי, קעגנזייטיקע הילף א.ד.ג. עס ווערן באשריבן די זעמבראָווער פארבאנדן אין אלע לענדער, זייער טעטיקייט פאר די לאַנדסלייט אויפן אָרט און פאר די ברידער אין אלע עקן וועלט. איך וועל נישט איבערטרייבן, אז אונדזער יזכור-בוך וועט זיין איינער פון די בעסטע פון די וואָס זיינען שוין ביז איצט דערשינען און מיר מעגן דערמיט שטאַלצירן.

נישטאָ מער אונדזער אלטע היים, זעמבראָווע. די הייליקע ביינער פון אונדזערע היימישע זיינען נישט געבראכט געוואָרן צו קבר ישראל. זייער געביין ליגט אין די גרויסע ברידער-קברים אין סומעווער און קאַלאַקער וועלדער, און אין די אַש-הויפּנס פון אַשוויענטשים. אין שטאָט דרייען זיך אַרום קריסטן, וואָס האָבן פארכאפט יידיש האָב און גוטס און עס איז נישטאָ מער ווער עס זאָל עס אָפּנעמען פון זייערע הענט. אויפן בית-עולם זיינען נאָך פארבליבן עטלעכע אָפּגעריבענע מצבות, וואָס באַצייכענען אַז דאָ איז אַמאָל געווען א יידיש לעבן און א יידישע שטאָט. דאָס בוך איז און וועט בלייבן אויף דורות די אמתע מצבה פאר דער יידישער זעמבראָווע.

וועלן מיר דעריבער באַדאַנקען האַרציק אונדזערע ברידער-אָרגאַניזאַציעס אין די פאראיי-ניקטע שטאטן, מיט פריינט יוסף סאוועצקי בראש, און אין אָרגענטינע א.א. — פאר זייער מאַטעריעלער הילף און גרויסן אינטערעס פארן בוך. אַ דאַנק די וואָס האָבן זיך באַטייליקט אין בוך מיט זייערע זיכרונות. מיר באַדאַנקען אלע אונדזערע לאַנדסלייט אין ישראל און אין חוץ-לאַרץ, און ספּעציעל דעם פריינט צבי בן-יוסף אין ישראל, וואָס האָבן אָפּגעגעבן אַזויפיל ענערגיע און אויפמערקזאַמקייט פארן בוך.

אלע, אלע, זייט געגריסט און געבענטשט.

אין נאָמען פון זעמבראָווער לאַנדסלייט-פארבאנד אין ישראל
צבי זמיר (סלאָוויק), פאָרויסער

תוכן העניינים

א. ואלה תולדות זאמברוב

מתוך דברי הימים — יום טוב לוינסקי — — — — — 41—19 ;
א. מאימתי היתה זאמברוב לעיר ? — 19 ; ב. זכויות העיר — 20 ; ג. אות ראשון ליהודים — 20 ;
ד. שם העיר — 21 ; ה. המצב המדיני — 21 ; ו. גיאוגרפיה וטופוגרפיה — 22 ; ז. היהודים בונים
את העיר — 23 ; ח. מאימתי יהודים בזאמברוב ? — 24 ; ט. טיקטין מפקחת על יהודי זאמברוב —
25 ; י. יהודי זאמברוב בשנת 1716 — 26 ; יא. ציצ'ורק אינה שייכת לזאמברוב — 28 ; יב. למי
שייכת סנדזיבה ? — 29 ; יג. ייסוד חברה קדישא בשנת 1741 — 30 ; יד. בשנת 1767 עדיין לא
היתה קהילה — 30 ; טו. בית הקברות הראשון בשנת 1828 — 32 ; טז. בית הכנסת ובתי
המדרש — 33 ; יז. בית המרחץ — 35 ; יח. „פושויונטנה“ — 36 ; יט. האיזור הצבאי — 36 ;
כ. הדואר — 37 ; כא. השריפה הראשונה — 38 ; כב. הכנופיות — 39 ; כג. השריפה השנייה — 41.

מימים עברו — מנדל ציבלמן — — — — — 72—48

א. ר' משה ור' ישראל דוד זקני השמשים בזאמברוב — 48 ; ב. הצבא הרוסי מרחיב גבולות
עיר — 49 ; ג. הקרקטינים — 51 ; ד. המשפחות הוותיקות בזאמברוב — 52 ; ה. בתי התפילה —
53 ; ו. הרב אב בית דין והרב מטעם — 54 ; ז. מגפת החולירע — 54 ; ח. אבא על הסוס — 55 ;
ט. גירוש המגיד ר' אליקים גצל — 56 ; י. השריפה הראשונה — 57 ; יא. הכרתה ניקוליי השני
וסגירת בתי המרוח היהודיים — 59 ; יב. מלחמת רוסיה ויפן בשנת 1905 — 60 ; יג. רצח
ביער — 61 ; יד. מרד צבאי צץ בזאמברוב — 62 ; טו. פחד של פוגרום — 63 ; טז. עוללות
המהפכה בזאמברוב : החייט האמין, שוד הקופה הצבאית, שוד יוזף פילסודסקי, חג הקונסטי-
טוציה — 64 ; יז. מאסרי — 70 ; יח. השריפה השנייה — 72 ;

זאמברוב בראש כולל סובאלק-לומזה בירושלים—י. ל. — 80 ; עלילת-דם—טוביה פנסטר — 82 ;
פרודות—אריה גולומב : א. אני קומיסאר של זאמברוב — 85 ; ב. שני שולחנות — 87 ; ג. כוחו
של אבא ז"ל — 88 ; ד. שמחת חג של החייטים היהודים בצבא הרוסי — 88 ; ה. חייל יהודי מגן
על כבוד היהדות — 89 ; ו. נמנעו פרעות בזאמברוב—סנדר סיצ'קובסקי — 91 ; בשעות
חירום—סנדר סיצ'קובסקי : א. הצלת העיר משריפה — 95 ; ב. בקום מדינת פולין העצמאית — 97 ;
ג. רצח שקלובין הרוקח — 98 ; שלושה שעלו לארץ ישראל—ל. יוס'טוב : א. השמש הזקן
קוצאפה — 99 ; ב. מנדל הגנר למחצה — 100 ; ג. פסח בן הוויינמאכער — 101 ; יאבלוקה —
יוסף קרוליוויצקי — 103.

ב. חורבן

לזכר אמא (שיר)—בצלאל ילין (תרגום י. ל.) — 108 ; על סף השקיעה—י. ל. — 109 ;
דם ואש ותמרות עשן — יצחק גולומב (תרגום י. ל.) — 119 ;
א. זאמברוב נוף מולדתי — 119 ; ב. מלחמת פולין גרמניה — 120 ; ג. החל גירוש אוסטריה—
מאוביאצקי — 120 ; ד. מלחמת רוסיה גרמניה — 121 ; ה. יום ג' האיום — 122 ; ו. משאומתן
על גיטו ליהודים — 124 ; ז. אקציה חדשה — 124 ; ח. ההכנות לכניסה לגיטו — 125 ; ט. החיים
בגיטו — 126 ; י. מגפת טיפוס — 126 ; יא. יהודים מפקידים רכושם בידי גויים — 127 ;
יב. גליקסמן וה„אמת“ שבפיו — 128 ; יג. ביער — 129 ; יד. השארנו אמנו ביער — 130 ;
טו. יום ג' ביער — 131 ; טז. הדרך לקרקטין — 132 ; יז. הכניסה לגיהנום — 132 ;
יח. התחמקתי מן המחנה וחזרתי — 133 ; יט. לחם רעבון — 134 ; כ. גולי לומזה מתכננים
עריקה — 135 ; כא. הבשורה... — 136 ; כב. גליקסמן השתדלן — 136 ; כג. ההכנות למסע —
137 ; כד. בתחנת הרכבת בצ'יוויב — 137 ; כה. לא נוסעים לטרבלינקא — 138 ; כו. אל מחנה
בירקאנאו — 139 ; כז. בבית המרחץ — 140 ; כח. בלוק מס' 21 — 141 ; כט. נוסעים לבונה —
142 ; ל. מגפת הטיפוס בבונה — 143 ; לא. בבית החולים — 144 ; לב. תיכונן הרצח אויסשוויץ-
בירקנאו — 145.

° קיצורים : י. ל., ל. יוס'טוב — יוס'טוב לוינסקי ; צ. ז. — צבי זמיר ; ח. ב. — חיים בן-דוד

יום השלישי השחור—יצחק גולדה — 159 ; גביית עדות—יצחק גולדה — 161 ; אוד מוצל מאש —
 רשם יוסף ירושלמי מפי משה בן ברל לוינסקי — 168 ; מכתב מהעולם ההוא (נתן סמוליאן) —
 178 ; נחרת המוות—ב.צ. גבורין — 181 ; אנו מארגנים פלוגה פארטיזאנית, הרפתקה—יצחק
 סטופניק — 183 ; בן זאמברוב בראש הלוחמים בגיטו מינסק — 187 ; השריפה השלישית —
 אייזיק מאלינוביץ' — 190 ; ארבעה קברים—יוסף סאוויצקי — 194 ; העיר לאחר החורבן — 215 ;
 על משואות—חיה צוקרוביץ-נצר — 216 ; איגרת אכתובה (שיר)—משה ויליאמובסקי (תירגום
 י. ל. — 217

ג. בתי מדרשים, רבנים, כלי קודש 219—302

ניגונו של הרב—לעמוד 258 — 220 ; בתי תפילה ומוסדות ציבור מלפני 50 שנה—יוסף טוב
 לוינסקי : בית המדרש הלבן — 221 ; בית המדרש האדום — 228 ; בית הכנסת — 232 ; חברה
 ש"ס — 236 ; בית החסידים — 238. רבנים — 241 ; רבה הראשון של זאמברוב ? — 241 ;
 הרב ר' ליפא חיים — 241 ; ר' ישראל סאלאנטר בזאמברוב—שלום אבנר ברנשטיין — 242.
 הרב הקדוש ר' דוב-מנחם רגנסברג הי"ד — — — — — 245—270
 עיר קטנה ורב גדול—ישראל אולשה — 246 ; מדברי נכדיו (כותב דוד פלס) — 249 ; בשלהי
 המאה — 251 ; משבא בימים — 253 ; תלמודו — 254 ; פעולותיו — 255 ; יחסו לציון — 257 ;
 כותב נכדו השל — 258. ביתו זו אשתו—נעמי בלומרוזן — 259 ; הניצוץ ללהב יצא—ישראל
 לוינסקי — 261 ; ליד שולחן הרב—פינחס ברודר — 266 ; אומץ רוחו—ס. סיצ'קובסקי — 267 ;
 נבואת הרב—יוסף קרוליוויצקי — 268 ; דיבר הרב מזאמברוב—חיים גראדה (תירגום י. ל.) — 269.
 הרב אהרון יעקב קלפפיש, חתן הרב—י. משעולי — 271. דינים : ר' זלמן קפלן — 276 ;
 ר' שבתי קראמארסקי — 277 ; הרב אברהם גורונציק זצ"ל — 278 ; הרב הראשי בצ"ח, אל"מ
 שלמה גורן שליט"א—י. ל. — 279 ; ר' יודל שוחט, הי"ד—יוסף ישמח — 281 ; ר' ברל
 גיגובצר — 283 ; הרב לייב רווינג — 284. חזנים : ר' פינחס ואשתו שפרה החזנית ; ר'
 שלמה ויסמונסקי — 285. מגידים — י. ל. — 287. ר' אליקים גצל לויטן — 287 ; ר' עקיבא
 רבינוביץ — 290 ; ר' אלתר (משה-זלמן ארוביץ) מגיד — 291 ; שמאי לייזר — 292 ; חיים-זלחל
 פאוו — 293. נשים למדינות — י. ל. יום טוב — 295. א. חאשקה הנגרית — 295 ; ב.
 בילה השמנה — 295 ; ג. האניאיטקה — 296 ; ד. בלומה העיוורת — 296 ; ה. פשה גולומב —
 297 ; ו. הסבתא רבקה גיטל — 297 ; ז. חיה צוקרוביץ — 297 ; ח. נשים שקיבלו פנסיה
 בקהילה — 298 ; ט. מלכה צימבל — 299 ; י. שיינה-מינדל — 299. סופרים — אלעזר
 פאוו — 302.

ד. חינוך ותרבות 303—354

ישיבה—י. ל. — 305 ; חדרים—י. ל. — 307 ; ברציה המלמד — 308 ; פישל — 309 ; יהושע —
 309 ; הלום רעם—ישראל לוינסקי — 311 ; ר' מאיר פייוול מלמד—חיים בן-דוד — 313 ; ר' ישראל
 לוינסקי, ז"ל—י. ל. — 315 ; חדר מתוקן של פייוול צוקרוביץ — 319 ; מורה ומחנך—יעקב
 טוביאש — 321. מדברי תלמידים : נעמי בלומרוזן, אריה קוסובסקי — 327. בית הספר העממי
 הרוסי—י. ל. — 327 ; בית הספר העממי היידי—י. ל. — 328 ; בית הספר על שם בורוכוב —
 329 ; בית הספר העממי הפולני—י. ל. — 332. בהתקרב השואה — 333. שפינוזה אשר בזאמ-
 ברוב—אריה קוסובסקי — 334 ; הגימנסיה הפולנית בזאמברוב—צבי סלוביק-זמיר — 336.
 אלתר רוטברג—י. ל. — 338. ספרייה—י. ל. — 340 ; חוגים דרמטיים—י. ל. — 347 ; מכבי—
 ש. גוטמאן — 349.

ה. פולקלור 355—410

א. אימרות, שירים, ניבים — 357 ; ב. חקלאות פולקלורית לפי לוח השנה בזאמברוב — 375 ;
 ג. פורים בעירתי — 384 ; ד. השנה החמישית (1905) — 389 ; ה. ריקוד ה"ברוגז" — 393 ;
 ו. עלובי החיים — 395 ; אלתר קוטי — 395 ; אברהם ברל קלין — 396 ; משה'ל "קאליקע" —
 398 ; בירך האילם — 398 ; קאציקה — 400 ; כלת העיר — מאיר צוקרוביץ — 401 ; מעשה
 בגר — ישראל לוינסקי — 404 ; קמץ אלף א' — מנדל ציבלמאן — 407.

ו. מיפלאגות 411—454

התנועה הציונית — י. ל. — — — — — 413 ;
 לפני מלחמת העולם הראשונה — 413 ; התחדשות התנועה — 417 ; ארגוני נוער —
 ש. גוטמן — 419 ; פועלי ציון, צעירי ציון, בונד, קומוניסטים — 427.

תנועות הפועלים — — — — — 429 ;
 פועלי ציון — פינחס ברוור — 429 ; תנועות נוער ציוני — צבי זמיר — 432 ; א. פרחי
 ציון — 432 ; ב. הרצליה — 432 ; ג. הסתדרות נוער צ.ס. — 434 ; ד. החלוץ — 436 ;
 ה. הכשרה — 437 ; ו. הגשמה — 437 ; ייסוד השומר הצעיר הראשון — ח. בן-דור — 438 ;
 שבעה משיבי טעם, עבודה פרודוקטיבית (ייסוד החלוץ הצעיר) — בן-ציון סנדאק — 438 ;
 מאורעות תרפ"ט — אריה קוסובסקי — 439 ; קן השומר הצעיר — יהודה סרברוביץ —
 439 ; תורה ועבודה — צבי חנית — 444 ; ציונים — גרס יעקב — 444 ; ציונים —
 העץ שנכרת בעוצמת צמיחתו (יצחק סותארביץ) — מ. סבידור — 447 ; לוי פוזינר —
 א. קוסובסקי — 448 ; אברהם הרשל כגן — מ. בורשטיין — 448 ; מיכאל יאבוקובסקי —
 צ. זמיר — 450 ; נוח צוקרוביץ — 451 ; יחזקאל זמיר — 452 ; נח זמיר, האחים ראטושביץ,
 חיים זילברשטיין, פורמאנוביץ פסיס — צ. ז. — 453.

ז. מישפחות 455—518

בית מאשקה די קאריטקער ובנה בנימין טננבוים — ישראל לוינסקי — 457.
 כרוניקה של שלוש משפחות (מתוך אלון בסער) — פרופ' ברל מארק — 460 ;
 א. בין ראדוילובה וזאמברוב — 460 ; ב. סבא וסבתא — 461 ; ג. ביקור בזאמברוב — 463 ;
 ד. אמא רחל לאה — 464 ; ה. הדודת שרה'קה והדוד אהרון-לייבל — 466 ; ו. דודי יצחק
 בלומרוזן — 467 ; ז. דודי אלתר מארק — 467 ; ח. חזקי מארק — 468 ; ט. חזקי שולח
 לארץ גזירה — 471 ; י. בעקבות חזקי — 472.
 יהודים טובים ואנשי שדה למופת — יהושע גולומבק — 479 ; משפחת גולומבק — י. ל. —
 480 ; בית אבא — צבי זמיר — 485 ; יעקב-צבי צוקרוביץ — יוסף סרברוביץ — 487 ;
 משפחת גרשון סרברוביץ — י. ס. — 488 ; ר' שמואל'קה ויליאמובסקי — י. ל. — 489 ;
 בית הקושאררים — יוסף ירושלמי — 490 ; משפחת ירושלמי — יוסף ירושלמי — 492 ;
 ר' אברהם שלמה דוינצ'ייל — ישראל לוינסקי — 494.
פאר העיר ר' אברהם אבא ראקובסקי (אבצ'ה) — יום-טוב לוינסקי — 497 ; רשימה
 ביבליוגראפית של כתבי א"א ראקובסקי (לא מושלמת) — 505.
 אבותי קדושי חברון — א. שמואל גוטמן — 506 ; בית אב ונוף מולדת — אתובה גרינברג —
 508 ; עליית ר' יהושע בנימין בוימקולר — רשם ישראל לוינסקי מפי בנו — 512 ; בנימין
 כאגאן, יעקב ישעיה כהן — י. ל. — 513 ; בית צינוביץ — רחל סלוצקי-רוזנבלום — 514 ;
 ליפמאן סלוביץ — ח. בן-דור — 514 ; ברוך סוראויץ, אברהם רוזן — י. ל. — 514 ; אליה
 רודניקר-גורן — י. ל. — 515 ; ד"ר יוסף פיינזילבר — י. ל. — 516 ; גרות נשמה —
 חייה קוסובסקי — 517.

ח. מלאכה ותעשייה 519—575

תעשיה זעירה בזאמברוב — י. ל. — 521 ; שלוש טחנות הקמח : א. גראייבסקי, ב. גולדין,
 ג. פייפר — י. ל. — 522 ; בעלי מלאכה — י. ל. — 525 ; ר' טוביה סקוצנאדק — 528 ;
 אלינקה — י. ל. — 528.
 אבי ר' משה אהרון הבנאי — חיים בן-דור — 530 ; אבי איצ'ה מוליאר — מפי בנו סנדר, רשם
 ישראל לוינסקי — 537 ; ר' נחמן יעקב רוטברג, בעל העגלות — ישראל לוינסקי — 540 ;
 הסנדלר מגוש ; י. ש. קוקאחקה — 542 ; בניומקה הסנדלר — י. ל. — 543 ;
 משה יוסף הרצף — ישראל לוינסקי, מפי סנדר סיצ'קובסקי — 544 ; נתן (נוסקה)
 הצבע — נעמי בלומרוזן — 546 ; ישראל פויקר (המתופף) — יעקב גרס —
 547 ; עוגג שבת — 548 ; ביילה החלבנית — א. קוסובסקי — 549 ; שמולקה זרח וזונדל —
 א. ק. — 549 ; אלה אוכרה — צבי חנית — 550 ; דמויות בני עיר בארה"ב — מגדל ציבלמן —
 552 ; עזרה סוציאלית — ל. יום-טוב — 555 ; הכנסת אורחים — 555 ; רופאים — 557 ;
 תובשים — 558 ; הקדש — 560 ; החברה אהבת אחים — ישראל לוינסקי — 560 ; עזרה וסידור
 א' לפליטים — י. ל. — 561 ; לינת הצדק — י. ל. — 562 ; שלמה'קה דוינצ'ייל, אגוד
 נשים — י. ל. — 564 ; צרור מכתבים על המצב החמרי הרע של יהודי העיר — 566 ;
 „צענטאס" — 569 ; קופת גמ"ח — 571 ; אבא וחברת גמילות חסדים — ח. בן-דור —
 573 ; אמא, אלטע סוקליכה — חוה סוקול — 575.
נעדרים : משה קלפפיש ו"ל — 577 ; חוה סוקול-אלמוג — צ. זמיר — 578 ; גולדה
 זארימבסקה-רוטקביץ — צ. ז. — 578 ; אודים מוצלים מאש — 579.

ט. זאמברובאיים כתפוצות 581—610

אחינו שבארצות הברית — 581 ; ארבעטער רינג, סוף 149 — מנדל ציבלמאן — 581 ;
ועד העזרה של בני־עיר בשיקאגו — מ. צ. — 584 ; תולדות איגוד בני זאמברוב בארצות־ב —
יצחק רוזן — 588 ; מתוך ספר הפרטיכלים — ל. יום־טוב — 589 ; ועד העזרה המאוחד —
משה אייזר — 515.
בני עיר במכסיקו — יצחק רוטברג — 598.
בני עיר בארגנטינה — בועז חמיל — 602 ; חיים יוסף רודניק ז"ל — 605.
אירגון בני עיר בישראל — צ. זמיר — 606.

י. יתגדל ויתקדש שמייה רבה... 611

ימי זכרון בתולדות העיר — י. ל. — 612.
יזכור — 64 ציונים ל־400 נפטרים, רובם גיספו בשואה — 613—625.
קיצור התוכן בלשון האנגלית 1—69

אינהאלט פון יידישן טייל*

א. דער אנהויב פון זעמבראווע 17—105

היסטארישע בלעטער — יום־טוב לעווינסקי — — — — — 17—47 ;
א. זייט ווען איז זעמבראווע א שטאט ? — 19 ; ב. די פרייזליעגנעס פון דער שטאט — 20 ;
ג. דער ערשטער רמז אויף יידן — 21 ; ד. דער נאמען פון דער שטאט — 21 ; ה. פאליטישע
לאגע — 22 ; ו. געאגראפיע און טאפאגראפיע — 23 ; ז. יידן בויען די שטאט — 24 ; ח. פון
ווען אן זענען דא יידן אין זעמבראווע ? — 27 ; ט. טיקטין גיט אכטונג אויף זעמבראווער יידן —
28 ; יח. זעמבראווער יידן אין יאר 1716 — 30 ; יא. זעמבראווע האט נישט קיין דיעה איבער
טשעטשאַרק — 31 ; יב. צו וועמען געהערט סענדזשעווע ? — 31 ; יג. חברה קדישא אין
זעמבראווע, אין יאר 1741 — 35 ; יד. אין יאר 1767 איז נאך נישטא קיין קהילה — 36 ;
טו. דער ערשטער בית עולם — אין יאר 1828 — 37 ; טז. די שול און בתי מדרשים — 41 ;
יז. די באד — 42 ; יח. „די פאשוויאנטע“ — 43 ; יט. די פאסט — 44 ; כ. די ערשטע
שריפה — 44 ; כא. זעמבראווער שייקעס — 45 ; כב. די צווייטע שריפה — 47.
פון אַמאָליקער זעמבראווע — מענדל ציבעלמאן — — — — — 48—80 ;
הקדמה — 48 ; א. משה שמש און מיין פאטער ישראל דוד — 49 ; ב. אין דער ערשטער
העלפט פון 19־טן יאר־הונדערט — 51 ; ג. די זעמבראווער קאזארמעס — 55 ; די גוטע צייטן
קומען אן — 57 ; ד. מיין פאטער רייט אויף א פערד און מען פארטרייבט די כאָלעראַ פון
שטאט — 59 ; ה. דער מגיד אַליקים געצול געצוונגען צו פאַרלאָזן זעמבראווע (1895) — 60 ;
ז. די ערשטע שריפה — 62 ; ח. אויך זעמבראווע קרוינט ניקאלי דעם צווייטן (1896) — 65 ;
ט. א ייד־מאָרד (1905) — 67 ; י. די רעוואלוציאָנערע פארטייען — 68 ; יא. אַ כּונס אין די
קאזארמעס — 70 ; יב. צוליב אַ זעמבראווער הענדלער — דעקט מען אויף אַן אַפיצערשע
רעוואלוציאָנערע אַרגאַניזאַציע — 71 ; יג. באַגנבעט די מיליטער־קאַסע — 72 ; יד. פילסודסקי
בארויבט די רעגירונגס־קאַסע אין וויסאַקע מאַזאַוויצעק — 74 ; ט. זעמבראווע אין יאר 1905 —
75 ; טז. מען האָט מיך אַרעסטירט — 77 ; יז. פאַגראַם שרעק אין זעמבראווע — 79 ; יח. די
צווייטע שריפה — 80.
זעמבראווע בראש „חלוקה“ פון כולל לאַמזע־סוואַלק אין ירושלים — 81 ; א בלוט בילבול־טוביה
פענסטער — 82 ; בלעטלאך־לייב גאַלאַמבעק — 85 ; א. איך בין זעמבראווער קאַמיסאַר — 85 ;
ב. צוויי טישן — 87 ; ג. דעם טאַטנס שתדלנות — 87 ; ד. יידישע סאַלדאַטן באַפרייט אויף יום־
טוב — 87 ; ה. א סאַלדאַט פארטיידיקט דעם יידישן כבוד. אויסגעמיטן א פאַגראַם־סענדער
סעטשקאַווסקי, פארשריבן ישראל לעווינסקי — 93 ; אין קריגס־צייטן־סענדער סעטשקאַווסקי,
פארשריבן ישראל לעווינסקי — 95 ; א. געראטעוועט די שטאט ; ב. ווען פוילן איז געוואָרן א
מלוכה — 97 ; מאָרד פון שקלאַוין דער אפטיקער — ; דריי וואָס זיינען געפאַרן קיין ארץ־
ישראל — ל. יום־טוב — 99 ; א. דער אלטער שמש „קוטשאַפּע“ מיט זיין פרוי — 99 ; ב. מענדל

* קירצונגען : י. ל. און ל. יום־טוב — יום טוב לעווינסקי. צ. ז. — צבי זמיר.
ח. ב. — חיים בן־דוד.

דער האלבער סטאליאר — 101; פסח, דעם וויינמאכערס זון — 120; יאבלאנקע — יוסף קרוליע' וועצקי (בוענאס-אירעס) — 103.

ב. חורבן 106—218

נאך מיין מאמען (ליד)—צאלקע יעלען — 108; אויפן שוועל פון אונטערגאנג—י.ל. — 109; די לעצטע 5—6 יאר — 109; א שטאט הונגערט, ווער וועט מיר העלפן, הילפס-קאמיטעט אין שיקאגא — 111; פון א בינטל בריוו — 112; די יידישע זעמבראָווע פוסטעוועט... — 112; קולטור קאמף ברענגט אריין לעבן — 113; פיקעטן — 113; דער מאַרק — 114; הילפס-קאמיטעט פון זעמבראָווע — קיין שיקאגא — 115; לינת הצדק — 115; דער אָנהויב פון סוף — יצחק סטופניק — 116; א בריוו קיין ארץ-ישראל — 117.

בלוט, פייער און רוין — יצחק גאלאמבעק 117—157
א. מיין געבוירן-שטעטל — 119; ב. מלחמה צווישן פוילן און דייטשלאנד — 120; ג. דער גירוש פון אַסטראַווי-מאַזאַווייטשקער יידן — 122; ד. די רוסיש-דייטשישע מלחמה אין יאר 1941 — 123; ה. דער טרויעריקער דינסטיק — 126; ו. אונטערהאנדלונג וועגן א געטאָ — 128; ז. די נייע אַקציע — 130; ח. הכנות צו פארנעמען דעם געטאָ — 132; ט. דאס לעבן אין געטאָ — 132; י. טיפוס-עפידעמיע — 133; יא. יידיש פארמעגן איבערגעגעבן אויף צו באהאלטן אין גויעשע הענט — 135; יב. גליקסמאן און זיין אמת — 137; יג. אין וואלד — 137; יד. מיר לאָזן איבער דער מאַמען אין וואלד — 140; טו. דער דריטער טאָג מיינער אין וואלד — 141; טז. דער מאַרש צו די קאַזאַרמעס — 142; יז. אריינקום אין גיהנום — 143; יח. ארויס און געקומען צוריק — 145; יט. הונגערברויט — 147; כ. לאַמוער פליטים פלאַנעווען צו אנטלויפן — 147; כא. די בשורה — 148; כב. גליקסמאן איז זיך משתדל — 149; כג. הכנות צו דער רייזע — 149; כד. אויף טשיזשעווער באַן-סטאַציע — 150; כה. נישט קיין טרעבלינקע — 150; כו. מאַרש צו בירקענאָו לאגער — 152; כז. אין באַד אריין! — 152; כח. בלאַק נומער 21 — 153; כט. מיר פאַרן קיין בונא — 154; ל. טיפוס אין בונא — 155; לא. אין שפיטאַל — 156; לב. דער מאַרד-קאַמבינאַט אויסשוויץ-בירקענאָו — 157.

דער שווארצער דינסטיק-יצחק גאלדע — 159; גביית עדות פון א קריסט — 165; ארויס פון פייער-משה לעווינסקי, פארשריבן פון יוסף יערוזאלימסקי — 168; א בריוו פון יענער וועלט (פון נאָסקע סמאליאר) — 173; דער טויטן כאַרכל-ב.צ. גבורין — 181; מיר אַרגאניזירן א פאַרטיאָנער גרופע; טויט-אורטייל-יצחק סטופניק — 186; א זעמבראָווער-בראש פון די קעמפער אין מינסקער געטאָ — 188. די דריטע שריפה-אייזיק מאַלינאוויטש — 190; די שאָרית הפליטה נאָכן חורבן: האַרצייסנדע רעזולטאַטן, אנטרונגענע פון פייער, 2 צענטראַלע אדרעסן — ירושלים-ניו-יאָרק — 197; די שפיין פעקלאך — 199; משה אייזער און יוסף סאַוועצקי — 201; פון א בינטל בריוו (36 בריוו פון געראטעוועטע ברידער צום אמעריקאַנער הילפס-קאמיטעט) — 201—210; אויסגעלייזטע נשמות: ביינוש סאַריני — 211; חנה קאַפערמאַן-י.ל. — 211; נאָכן חורבן (אויסצוג פון א בריוו) — 215; אויף די רואינען-חייטשע צוקראַוויטש-נצר — 216; איך שרייב א בריוו (ליד) פון משה וויליאַמאָוסקי (וויליאַמס) ז"ל — 217.

ג. בתי מדרשים, רבנים, מליקודש 219—302

דער רב'ס ניגון (צום טעקסט זייט 256) — 220.
בתי מדרשים און שול מיט 50 יאר צוריק-יום-טוב לעווינסקי — 221; דער וויסער בית-מדרש — 221; דער „רויטער בית-המדרש“ — 228; די שול — 233; חברה ש"ס — 236; די חסידים שטיבל — 238. רבנים. דער ערשטער רב — 241; ר' ליפא חיים — 241; ר' ישראל סאַלאַנטער אין זעמבראָווע-שלום אבנר בערנשטיין — 242.

הרב הקדוש ר' דוב מנחם רעגענסבערג הי"ד 245—270
א קליינע שטאָט מיט א גרויסן רב-ישראל אַלשאַ — 246; זיינע אייניקלאך דערציילן — 250; שרייבט דוד — 250; סוף פאַריקן יאַרהונדערט — 251; אין די עלטערע יאָרן — 252; זיין לערנען — 253; זיין טעטיקייט — 254; זיין באציאונג צו ארץ-ישראל — 255. דערציילט דער צווייטער אייניקל, הערשל — 255. דער רב'ס הויז-געמי בלומראָזען — 259; פון א פונק איז געוואָרן א פייער-ישראל לעווינסקי — 261; ביים רב'ס טיש-פינחס בראַדער —

266; זיין מוט—סענדער סעטשאַנסקי — 267; דעם רבי'ס גבואה—יוסף קרוליעוועצקי — 268; גערעדט האָט דער זעמבראַווער רב...—חיים גראַדע — 269; ר' אהרן יעקב קלעפּפיש, דעם רבי'ס איידעם—י. משעולי — 271. דיינים: ר' זלמן קאפלאן — 276; שעפסל דער דיין — 277; ר' אברהם גאַראַנטשיק ז"ל — 278; מיליטערישער אויבערראַבינער אין ישראל, הרב שלמה גורן—י. ל. — 271; ר' יודל שוחט—יוסף ישמח — 281; ר' בערל ניעגאַווער — 283; ר' לייב ראָזינג — 284. חזנים: ר' פינחס חזן און שיפרה די חזונטע; ר' שלמה וויסמאַנסקי — 285; מגידים—י. ל. — 287; ר' אליקים געצל לעוויטאָן — 287; ר' עקיבא ראַבינאוויטש — 290; ר' אלתר (ר' משה זלמן אַראַוויטש) מגיד — 291; שמאלייזער — 292; חיים וועלחל פאָון — 213. וויבער וואָס האָבן געקענט אין די קליינע פינטעלעך — 295: 1. חאַשקע די סטאַלערקע — 295; 2. די גראַבע ביילעצע — 296; 3. העני איטקע — 298; 4. בלומע די בלינדע — 298; 5. פעשע גאַלאַמבעק — 298; 6. מיין באַבע רבקה גיטל — 299; 7. חייה צוקראַ—וויטש — 300; 8. וויבער וואָס האָבן באַקומען פענסיע — 300; 9. מלכה צימבל; 10. שיינע מינדל — 301. סופרים—אליעזר פאָון — 302.

ד. דערציונג און קולטור 303—349

די ישיבה—י. ל. — 305; חדרים—י. ל. — 307; בערטשע סאַקאַל — 307; פישל — 309; ישיע דער מלמד — 309. אַ דונער דערשלאָגן—ישראל לעווינסקי — 311; ר' מאיר פייוול מלמד—ח. בנודר — 313; ר' ישראל לעווינסקי—י. ל. — 315. פון מיין נאַטיץ—ביכל—ישראל לעווינסקי; פייוול צוקראַוויטש — 319. לערער און דערציער—יעקב טאַביאש — 321. די רוסיש־יידישע שפּאַלע—י. ל. — 329; די יידישע פאלקס־שול „באַראַכאָוו“ — 329; יידיש־פוילישע פאלקסשול — 332; פאַרן חורבן — 333; זעמבראַווער שפינאַנז—אריה קאַסאַנסקי — 335; די פוילישע גימנאַזיע אין זעמבראַווע—הערשל סלאַוויק — 336; אלתר ראַטבערג—י. ל. — 338; ביבליאָטעק—י. ל. — 340; דראַמאַטישע קרייז—י. ל. — 348; מכבי—ש. ש. גוטמאַן — 349.

ה. פאָלקלאָר 355—410

פון מיין קינדהייט—יוסף טוב לעווינסקי — 357—401; א. ווערטלעך, לידלעך און פאלקס־אויסדריקן — 357; ב. דער גרינער יידישער קאַלענדאַר אין זעמבראַווע — 375; ג. פורים אין שטעטל — 384; ד. דער פינפטער יאָר — 389; ה. דער ברוגז־טאַנץ — 393; 1. אַרעמע נשמות — 395; 1. אַלטער קאַטי — 395; 2. אברהם־בערל קליין — 396; 3. משהל קאַליקע — 398; 4. בירך דער שטומער — 400; 5. קאַטשקע — 400; די שטאַט־שנור — מאיר צוקראַוויטש — 401; אַ מעשה מיט אַ גר—ישראל לעווינסקי — 405; קמץ אלף אַ!—מענדל ציבעלמאַן — 407.

ו. פארטייען 411—454

ציוניסטישע באַוועגונג פאַר דער ערשטער מלחמה—י. ל. — 413; די ציוניסטישע אַרבעט באַנייט יוך — 416; יוגנט־פארטייען—שמואל גוטמאַן — 419; פועליציון, צעירי ציון — 419; בונד — 420; קאַמוניזם — 420; די אַרבעטער־פאַרטיי „בונד“—י. ל. — 421; דער באַנייטער „בונד“—י. ל. — 424; די אַרבעטער־באַוועגונג—י. ל. — 429; די פועליציון באַוועגונג—פינחס בראַדער — 429; ציוניסטישע יוגנט־באַוועגונגען—צבי זמיר — 432; השומר־הצעיר נעסט—יהודה סרעבראַוויטש — 443; ציוניסטן—גארבעס יעקב — 444; יצחק סוכאַרעוויטש — דער בוים וואָס איז פארשניטן געוואָרן פאר דער צייט—מ. סבידור — 447; לוי פווינער—א. קאַסאַנסקי; אברהם־הערשל קאגאַן, מ. בורשטין — 448—449; מיכל יאַבאָקאָ—סקי—צ. ז. — 450; נוח צוקראַוויטש—צ. ז. — 452; יחזקאל זמיר — 452; נוח זמיר — 452; די ברידער ראַטושעוויטש — 453; חיים זילבערשטיין, פורמאַנאוויטש פעשע—צ. ז. — 453.

ז. משפחות 455—518

מאַשקע די קאַרעטקער און איר זון בנימין טענענבוים—ישראל לעווינסקי — 458; אַ כראַנק פון דריי מישפחות (פון „אַ דעמב אין שטורעם“)—פראַפּ' בערל מאַרק — 460; א. צווישן ראַדזילאַווע און זעמבראַווע — 460; ב. מיין זיידע אברהם משה בלומראַווען און מיין באַבע בריינטשע — 461; ג. אַ לוסטריזע קיין זעמבראַווע — 464; ד. מיין מוטער רחל לאה — 466; ה. די מומע שרה־קע און דער פעטער אהרן־לייבל — 468; ו. מיין פעטער יצחק בלומראַווען — 470; ז. מיין פעטער אַלטער מאַרק — 471; ח. חזקי מאַרק — 473; ט. חזקי

ווערט פארשיקט אין ווייטן מזרח — 476 ; י. אין חזק"ס שפורן — 477 ; גוטע יידן און לאנדווירטן—יהושע גאלאמבעק — 479 ; די גאלאמבעקס—י. ל. — 480 ; מיין פאטערס הויז—הערשל סלאוויק — 485 ; ר' יאנקל צוקראוויטש—יוסף סרעבראזשיטש — 488 ; גרשון סרעב—ראוויטש — 489 ; ר' שמואלקע וויליאמובסקי—י. ל. — 490 ; די קושארער—יוסף יערוזאלימסקי — 491 ; די פאמיליע יערוזאלימסקי—י. ירושלמי — 499 ; ר' אברהם שלמה דושענ—טשאל (פראכט)—ישראל לעווינסקי — 494.

די גאלדענע פאן : אַבטשע ראָקאווסקי—יום טוב לעווינסקי — 497.
מיינע עלטערן — די קדושים פון חברון—א. שמואל גוטמאן — 506 ; פון דער היים—אהובה גרינבערג — 508 ; פארט א ייד קיין ארץ ישראל — פארצייכנט פון זיין זון, דורך ישראל לעווינסקי — 512 ; בנימין קאגאן, יעקב שאייע קאהן—י. ל. — 513 ; פאמיליע צינאוויטש—רחל סלוצקי ; ליפמאן סלאוויק—ח. ב. ; ברוך סראוויטש—י. ל. ; אברהם ראָזען—י. ל. — 514 ; אליה רודניקער—י. ל. — 515 ; ד"ר יוסף פייגוילבער—י. ל. — 516 ; לאַמיר אַנצידון ליכט—ח. קאָסאווסקי — 518.

ה. אַרבעט און אינדוסטרי 519—580

זעמבראווער קליין אינדוסטרי—י. ל. — 521 ; די דריי מילן — 524 ; בעלימלאכה—י. ל. — 525 ; זעמבראווער יידישער פראָלעטאָריאַט—אליעזר פאָו — 527 ; ר' טוביה דער ליכטציער—528 ; אַלינקע—י. ל. — 529 ; מיין פאָטער משה אהרון דער מוליאָר—חיים בן דוד — 530 ; מיין פאָטער איטשע מוליאָר—סענדער סעטשקאווסקי — 539 ; ר' נחמן יאנקל ראָטבערג, בעל עגלות—ישראל לעווינסקי — 450 ; דער גאָשער שוסטער—י. ל. — 542 ; יעקב שלמה קוקאוועק—י. ל. — 543 ; בינאָמקע שוסטער—י. ל. — 544 ; משה יאָסל דער ברוקאָר—סענדער סעטשקאווסקי, פארשריבן ישראל לעווינסקי — 545 ; נאָסקע מאַליאַר—נעמי בלומ—ראָזען — 547 ; ישראלקע פויקער—יעקב גארבעס — 548 ; „עונגשבת“ — 548 ; בייילע די מילכיקע—אריה קאָסאווסקי — 549 ; שמולקע זרח און וונדל—א. ק. — 549 ; וועלכע איך געדענק—צבי חנית — 551 ; מיינע זעמבראווער—מענדל ציבעלמאן : יודל קאָזאָק — 552 ; הערמאן יאָגאָדאָ — 552 ; אויבערריכטער מארקעוויטש — 553 ; בצלאל — 554.
סאַציאַלע הילף—י. ל. יום טוב — 555 ; העכסט אורחים — 555 ; מעדיצינישע הילף — 557 ; פעלדשערס — 558 ; דאָקטוירים — 559 ; דער הקדש — 560 ; תברה „אהבת אחים“—ישראל לעווינסקי — 560 ; הילף פאר היימלאָזע—י. ל. — 561 ; לינת הצדק—י. ל. — 562 ; שלמה'קע דזשענטשאַל—י. ל. — 564 ; פרויען פאריין — 564 ; הילפסקאסע ביים האנטווערקער פאריין — 567 ; ס'לויפן, ס'יאָגן שווארצע כוואליעס — 567 ; ווער ווייס וואָס מיט אונז וועט זיין ? — 569 ; „צענטאָס“ — 569 ; בייזע צינגער — 570 ; גמילות חסד קאסע — 571 ; מיין מוטער אַלטע סאָקאליכע—חוה סאָקאַל.

געשטאַלטן : משה קלעפּפיש ז"ל — 577 ; חוה—סאָקאַל — 578 ; גאָלדע זאָרעמבסקי—רוטקעוויטש — 578 ; די וואָס האָבן זיך געראטעוועט פון נאציגעהנום — 579—580.

מ. זעמבראווער לאנדסלייט אין דער גאָרער וועלט 580—610

אונזערע ברידער אין די פארייניקטע שטאטן ; ארבעטער־רייג, ברענטש 149 (זעמבראווער)—מענדל ציבעלמאן — 581 ; זעמבראווער הילפס־קאמיטעט אין שיקאָגאָ—מ. צ. — 584 ; געשיכטע פון זעמבראווער סאָסעטי אין די פארייניקטע שטאטן—איטשע ראָזען — 585 ; בלעטערנדיק דעם פראָטאָקאָל־בוך, פאר די יאָרן 1940—1940—י. ל. יום טוב — 589 ; זעמבראווער פארייניקטער רעליעף־קאמיטעט—משה אייזער — 594 ; באַמערקונגען—י. ל. יום טוב — 596.
זעמבראווער אין מעקסיקע—יצחק ראָטבערג — 597.
זעמבראווער אין לאנדסלייט פאריין פון לאָמוז, זעמבראווער און אוימגעגנט, ב'ענאָס־אירעס (אָרגענינע)—בועז כמיעל — 599 ; חיים יוסף רודניק (נעקראָלאָג) — 604.
זעמבראווער פארבאנד אין ישראל—צבי זמיר.
רשימה פון זעמבראווער אין אמעריקע וואָס האָבן אַבאָנירט דעם בוך — 610.

י. יתגדל ויתקדש שמייה רבה... 611

געזענק־טעג אין דער שטאָט־כראָניק—י. ל. — 612 ; יזכור — 613—625 ; 64 נעקראָלאָגן, וואָס ווערן דערמאָנט ביי 400 אומגעקומענע לאנדסלייט.
קיצור פון אינהאַלט אין ענגליש 1—69

תוכן התמונות :

של ילדי זאמברוב מטעם "צנטוס" — 110. פועלים צעירים קונים בערב השכלה — 118, 199. איגוד ספורט מכבי — 102, 200, 350, 351, 352, 353, 354, 354, 356. חוגים דראמטיים: בונד, קרן קיימת, חובבי הבמה — 346, 347, 423. בית הצילום גורדון — 565.

תעודות ומיסמכים :

מכתב הקהילה בחתימת פרנסיה — 115. מכתבו של הרב רגנסברג — 240. ניגונו של הרב — 220. מכתבו של הרב קלפשיש א"י — 275. תעודת-מורה של ישראל לוינסקי — 318. חתמות: צנטוס, גמ"ח, איגוד בעלי המלאכה, איגוד נשים — 111, 567, 566. דו"ח כספי של לינת הצדק — 563. הזמנה להזכרת ברציה סוקול — 308. זכור אשר עשה לך עמלק: מזכרת לעיר על הר ציון — 611. ימי זכרון בקהילה — 613.

מפלגות :

ציונים (קק"ל וקרן היסוד) — 412, 413, 416, 418. בונד — 572. צעירי ציון — 85, 410, 420, 433, 437. חלוצים — 434, 441, 445, 449, 436. פועלי ציון — 260, 422, 428, 442, 421, 430. הרצליה — 435. ביתר — 456. גודד הסנה — 440. נוער מזרחי — 459. ליגה למען א"י העובדת — 424, 454. פועלים משמאילים — 426. פלוגת נוער, "פאן" — 439. נוער פועלי — 425, 430, 442. הארגון המקצועי — 227.

אירגוני בני עיר בתפוצות :

בארצות הברית — 191, 194, 526, 586, 591, 593. בתוס' האנגלית. בארגנטינה — 580, 600, 601, 604, 606. מכסיקו — 567. שארית הפליטה — 198. ישראל — 92, 195, 200, 443, 445, 451, 452, 608. מפת העיר והסמל — בשער.

אינהאלט פון די בילדער :

פאמיליעס :

בינאמקע גאלאמבעק, דאָוּטשע סמאָליאַר, דזשענטשעל, גרינבערג, קאָסאָווסקי, סלאָוויק-רובינשטיין, סלאָוויק לייבל, גאלאָמבעק יאָסל, גרשונוביץ, ראוינג, קאָשטשאַווא, לעווינסקי לייזער, גערבעס, שמעלקע סאַרגיעוויטש, שמואל פינקלשטיין, ראטושביץ, פעצינער, אברהם משה דער קברן — 89, 175, 613, 614, 616, 618, 618, 618, 618, 620, 620, 622, 623, 625, 520. ענגליש טעקסט — 60, 68.

בילדונג, קולטור און ספאָרט :

שול-קינדער מיט זייערע לערער — 90, 94, 105, 158, 158, 324, 324, 330, 333, 334, 335, 340, 341, 341, 345, 345, 346. קינדער גאַרטן — 331, 339. ל"ג בעומר אויספלוג פון 3 חדרים — 180. בערטשע סאָקאַל און זיינע תלמידים — 304. פייוול צוקראָוויטש מיט

רחובות העיר — 26, 28, 32, 50, 53, 58, 74, 121, 123, 125, 127, 129, 131. בית-הכנסת — 34, 40, 234, אל בית הכנסת — 455. קבלת פני ראש הממשלה — 56. שרידי בית הקברות — 243, 289. שריד בית הקברות ביאבולונקי — 310. בעלי מלאכה מלחים את אלתר המגיד בצאתו לאמריקה — 444. ביום פרח — 113. על שפת הנהר — 367. קבוצת תופרות — 114, 388. בעלי-מלאכות — 391. חיילים יהודים בצבא פולין — 109. טיול בנות בתשעה-באב — 361. שלושה דורות באדה"ב — 582. טיול נוער לעיר ציציורק — 576. נשים יושבות ליד "צאינה וראינה" — 409. משה גראניצא הולך לצבא — 406. על קבר אבות ואמהות — 344, 524, 568. איגוד נשים — 496.

משפחות :

בנימין גולומבסקי, דוד סמוליאר, דזינצ'יל, גרינברג, קוסובסקי, זמיר רובינשטיין, זמיר אריה, גולומבסקי יוסף, גרשונוביץ, רוינג, קושצובה, לייזר לוינסקי, גרס, שמואל פינקלשטיין, ראטושביץ, פאָצינער שמלקה סרנור, ביץ, אברהם משה הקברן — 89, 175, 613, 614, 614, 616, 616, 618, 618, 620, 620, 622, 623, 520. בתוספת האנגלית — 60, 68.

חינוך, תרבות וספורט :

תיגוקות של בית רבן, בתי ספר — 90, 94, 105, 158, 158, 324, 324, 330, 333, 334, 335, 340, 341, 341, 345, 345, גיילדים — 331, 339. טיול ג' חדרים בל"ג בעומר — 180. ברציה סוקול ותלמידיו — 304. פייוול צוקרוביץ ותלמידיו — 322. יעקב טוביאש ותלמידיו — 323, 326. קבוצת תלמידי ישיבה — 312. הישיבה עם ראשיה — 218. מורים והוועד של בתי-הס הממלכתיים — 238. קבוצת מורות ותלמידות — 294. קיטנה

גאָסן — 26, 28, 32, 50, 53, 58, 74, 121, 123, 125, 127, 129, 131. די שול — 34, 40, 234. אין שול אריין — 455. מ'איז מקבל פנים דעם פוילישן מלוכה-פרעזידענט — 56. א זכר פון בית עולם — 243, 289. א זכר פון יאָבלאָנקער בית עולם — 310. בעלי-מלאכות באַגלייטן אלתר דעם מגיד צו זיין אָפּפּאַר קיין אַמעריקע — 444. אין א בלימל-טאַג — 113. ביים טייך — 367. גרופן נייטאַרינס — 114, 388. בעלי-מלאכות — 391. יידישע סאָלדאַטן אין דער פוילישער אַרמיי — 109. תשעה-באב אויספלוג — 361. דריי דורות אין אַמעריקע — 582. יוגנט-אויספלוג צום טשעטשארקער וואָלד — 576. ווייבער זיצן ביים טייטש-חומש — 409. משה גראַניצא גייט דינען דעם קייסער — 406. אויף קבר אבות — 344, 524, 568. פרויען פאַריין — 496.

308. געדענק-טאָול נאָך זעמבראָוע אויפן באַרג ציון —
611. געדענק-טעג אין דער קהילה-כראָניק — 613.

פארטייען:

ציוניסטן (קרן קיימת און קרן היסוד) — 413, 412,
418, 416. בונד — 572. צעירי ציון — 85, 410, 420,
433, 437. חלוצים גרופן — 434, 441, 445, 449, 436.
פועל-ציון — 260, 422, 428, 442, 421, 430. הרצליה —
435. רעוויזאָניסטישע יוגנט — 456. הסנה אָפטייל —
440. מזרחי יוגנט — 459. ליגע פארן ארבעטנדיקן
א"י — 424, 454. לינקע ארבעטער — 426. יוגנט-
גרופע „פאָן“ — 439. אַרבעטער-יוגנט — 425, 430,
442. קאָמיטעט פון פראָפעסיאָנעלער באוועגונג — 227.

לאנדסמאנשאפטן:

אין די פארייניקטע שטאטן — 191, 194, 526, 586,
591, 593. אין ענגלישן טייל: 66. אין ארגענטינע —
580, 600, 601, 603, 604. אַ גרופע לאַנדסלייט
אין מעקסיקע — 567. שארית הפליטה, לאַדזש — 198.
לאנדסלייט אין ישראל — 92, 195, 200, 443, 445, 451,
452, 608.

מאָפע פון דער שטאַט; הערב — אין שער-בלאָט.

זיינע תלמידים — 322. יעקב טאָביאַש מיט זיינע תלמי-
דים — 323, 326. ישיבה-בחורים — 312. די ישיבה
מיט אירע גבאים — 218. קאָמיטעט פאר די יידישע
פאָלקסשולן — 238. א גרופע לערערנס און שילע-
רינס — 294. זומער-קאָלאָניע פאר קינדער פון „צענ-
טאָס“ — 110. יונגע ארבעטער לערנען אין אָונט ביל-
דונג — 118, 199. ספאָרט-קלוב מכבי מיט זיינע איבונ-
גען — 102, 200, 350, 351, 352, 353, 354.
354, 356. דראַמאַטישע קרייזן: בונד, קרן-קיימת און
בינע-ליבה-אָבער — 346, 347, 423. גאָרדאָנס פאָטאָגרא-
פישער אַנשטאַלט — 565.

דאָקומענטן און פאקסימיליען:

בריוו פון דער קהילה מיט אונטערשריפטן — 115.
דעם רבי'ס בריוו — 240. דעם רבי'ס ניגון — 220.
בריוו פון ר' א. י. קלעפפיש — 275. לערער-דיפלאָם
פון ישראל לעווינסקי — 318. שטעמפלען פון צענטאָס,
גמילות חסדים קאסע, הילפס-קאסע ביי די האנטווערקער,
פרויען-פאריין — 111, 571, 567, 566. בילאנס פון לינת
הצדק — 563. איינלאדונג צו אזכרה בערשטע מלמד —

אישים — פערזאָנען

452, 608
גולומבא אסתר-מאָטל 466
גולומבא בנימין 89
גולומבא ברל 483
גולומבא 199, 428, 451
גולומבא חיים 410, 433, 454, 485,
527
גולומבא יוסף 445
גולומבא יוסל (בן משה שמואל) 618
גולומבא יצחק 568
גולומבא מלכה 445
גולומבא נחמיה 592
גולומבא שמואל 89
גולומבא שפרה 597
גולומבא ש. (מורה) 322
גוטמאן אָשר משה ואשתו 506
גוטמן (הבן) ז"ל 445
גוטמאן שמואל 349, 430, 445
גורדון / גאָרדאָן / אָניוטה 92, 335,
565
גורדון אסתר 496, 565, 566
גורדון לאַלאַ 218, 294, 324, 341,
428
גורנציק אברהם, הרב 278
גורן שלמה, הרב הראשי בצה"ל 280
גורזאלצאָני יהושע 218, 307
גורדווינסקי / גאָרדווינסקי / חיים

בלומרוזן / בלומראָזען/ אברהם
משה 462
בלומרוזן דוד 441
בלומרוזן בן איצ'ה פייבל 445
בלומרוזן זלאָטקע 445
בלומרוזן ליפא 606
בלומרוזן שלמה 465
בידנבוין / ביעדנאָוויטש / משה-
אהרן 520
בן-דור חיים 102, 314, 530
בן יוסף צבי 312, 451, 608
ברגר 443
ברודר / בראָדער/ פנחס 429
ברוידה נ. 583
ברוידה ס. 583
ברנשטיין / בערנשטיין / ב. 583
ברנשטיין ה. 583
ג
גאָטליב זרח 356
גאָלדברג 583
גאָלדברג ב. 583
גאָלדע / גולדה / יצחק 159
גאָלדשטיין ו. 583
גאָלדעטשקעס זון 394
גולומבא / גאָלאַמבעק / אויף 85,
102, 195, 351, 354, 445, 451,

א
אורינסקי (לומזה) 260
אייצור משה 190, 340, 427
אָסאָווסקי 603
אָלינקא 529
אליקים-גצל המגיד 288
אלתר המגיד 244
אָפּשטיין ב. 583
אָפּשטיין מאיר 445
אָרם משה 260
אָרם רבקה (בת הרב) 260

ב
בוימקולר / באַימקאָלער אברהם 445
בוימקולר מרדכי 430
בוימקולר פינייה 118, 260, 312,
342, 429
בורג נתן (גייטען) 592
בורנשטיין / באָרנשטיין / אָרגענ-
טינא 603
בורנשטיין משה 526
בורנשטיין שלום אבנר 586, 526
בורשטין דוד-לייב 92
בורשטין חיים 391
בורשטין משה 195, 410, 415, 427,
434, 441, 443, 446, 608
בורשטין שאול-יעקב 260

לוינסקי משה 168
לעוויטאן ר' אליקים געצל 288
לינדנהיים-סמאליאר (מורה) 90, 340, 422, 347
ליפשיץ שמואל-ניסל 346
ליפשיץ שעפסל 109, 346, 456, 572, 66 (ענגליש).

מ

מאלינאויטש אייוק 191, 194, 526, 586
מאלינאויטש זיסל 191, 526, 66 (ענגליש).
מאלינאויטש פערל-לאה 191, 526, 583
מארק (אשת אלתר) 496
מארק בערל 460
מארק חיים 102
מארק רחל 94, 105, 256, 340, 413
מארקוביץ 603
מייזנר 109
מייזנר 342
מילער ב. 583
מלינארסקי 603
מנדלסון 603
מרמרי גבראל 443
מרמרי זאב 415

נ

נאדווארני 603

ס

סאויצקי יוסף 194, 347, 456, 526, 586
סאויצקי (פרוי) 526, 591
סאקאל (סוקול) בערטשע 118, 180, 304
סאקאל מנוחה 388, 430
סאראטשקעוויטש שלמה 232
זיין פרוי 587
סארגי בייניש 211
סארגיעוויטש 430, 340
סארגיעוויטש שמעלקע (ענגליש: 68)
סוכאראעוויטש יצחק 477, 459
סוראויטש ברוך 354, 356, 423
סטופניק און זיין פרוי 618
סטופניק הערש ואשתו 614
סטופניק יעקב 605
סטופניק יצחק 605
סטופניק משה 605
סלאחיק (ראה זמיר)
סלאחיק יהודה 415, 418

ח

חיים שמולע בעל-עגלה 358
חין (ארגענטינה) 403

ט

טאבאק ג. 194
טאביאש יעקב 323, 326, 344
טיקאטשינסקי / טיקאצ'ינסקי / ביי-ניש 109
טיקאטשינסקי יודל 356
טיקאטשינסקי נוח 445, 452
טיקאטשינסקי מאקס 356
טיקאטשינסקי-גולומבסקי חיה 624
טשערנאנקע (ארגענטינא) 603
טשערנאנקע (מכבי, בונד) 102, 572, 351

י

יאבלווה-רובינשטיין 415, 416, 608
יאבובסקי-סטפנר טובה 443, 608
יאבובסקי יעקב 85, 195, 410, 415, 418, 433, 454, 608
יאבובסקי מיכל 416, 443, 450
יאבובסקי משה 608
יאגאדא הערמאן 553
יאגאדא חיים 524
יאגאדא חנא-לייבל 524
יאגאדא פרומה 524
יאגאדא רחל 524
יאקולה יצחק 454
יעלין בצלאל (צאלקע) 109, 568
ירושלמי (יערוואלימסקי) אליה-זלמן ורעיתו 492
ירושלמי מרדכי ורעיתו 493
ירושלמי פסח 491
ישמח יודל השוחט 281

כ

כהן זהבה 442
כמיצל בועז 599, 603, 606
כמיצל (ארגענטינע) 603

ל

לאווסקי ברכה 597
לחין מ. 583
לוינסקי / לעווינסקי / אברהמל (קושארער) 491
לוינסקי ה. (ארגענטינע) 603
לוינסקי יום-טוב 19, 195, 608
לוינסקי יצחק ורעיתו (קושארער) (אנגלית)
לוינסקי ישראל 315, 318

356, 410, 415, 418, 597
גורדווינסקי יצחק (בן חוה) 445, 452
גורדווינסקי יצחק (בן לייבל) 354, 451, 423, 356
גורדווינסקי שיינה-חיה 597
גרינברג אביגדור ורעיתו אלתה 509, 614
גרינברג אהובה 195, 433, 451, 508, 608
גרינברג-פורטוגלי מלכה 442, 451, 608
גארפונקל אלתר 342
גראניצה מיכל 109, 352, 428
גראניצה משה 406
גרשונוביץ 195, 618

ד

דאמוביץ דוד 606
דומב (דאמב-צוקער) 118, 260, 322, 428, 429
דאגיליביץ פישל 309
דון יחיאל 85
דונאוויטש י. 603
דושעווקא 603
דושענשטיאל אברהם שלמה 218, 494
דושענשטיאל 613

ו

וואקסמאן יוסף (ווירשובוביטש) 194, 445, 526, 586
ווארשאוויטש זליג 451
וויינברג עליוה 416
וויליאמובסקי אלעזר 356
וויליאמובסקי אפרים 356, 432
וויליאמובסקי אטקה 432
ווילקומירסקי (חזן) 195
וויסמאנסקי שלמה (חזן) 585
וויסמאנסקי מנחם 312
ווירושבאויטש חנה 342
ווישינא 603, 606

ז

זארכמבסקי לאה 616
זילבערבערג 415
זילבערשטיין חיים 415
זילברשטיין רבקה 442
זינאוויטש ח. 583
זמיר אריה (סלאחיק) לייבל 616
זמיר יחזקאל 443, 572
זמיר צבי (סלאחיק הערשל) 195, 336, 416, 434, 441, 442, 443, 608, 451, 446

- סלאוויק יוסף 454, 608
סלאוויק-יאַרמולקאָווסקי שרה רבקה 425, 211, 85
סלאַסקי 603
סמאליאַר דוד 175
סמאליאַר הערשל 189, 426, 430
סמאליאַר נתן 118, 260, 340, 344, 429, 422, 345
סצ'קובסקי (סעטשקאָווסקי) סנדר ורעייתו 92
סקוציגאדק הרצקה 85
סרברוביץ (סרעבראָוויטש) גרשון 489
סרברוביץ יוכבד 496, 623
סרברוביץ יוסף 451
סרברוביץ מאיר 623
סרברוביץ משה ונשקה 623
פאָו חיים וועלוול 293
פאָו ליזר 526, 586
פאדניק ג' 583
פאָרוושיניק דוד 391
פאָקטשאַר 423
פאָרטוואָויטש אַליה (שמש) 244
פאָרטוואָויטש יעקב 456
פוזינר לוי 421
פורמאָנאָוויץ פסיה 609
פּטאַשעוויטש בערל און פרוי 516
פיוואָואַרסקי (קאַלנע) 435
פינקלשטיין שמואל 625
פישמאַן ג' 340, 356, 423
פלאַווסקי מ' 583
פעלדמאַן 443
פענסטער טוביה 82
פעקאַרעוויטש שלמה 391
פעצינער (פצינר) אברהם 445
פעניצער — כל המשפחה 625
פעצינער ברל 312
פראַוואַ יחיאל 312
פרענקעל (מורה להתעמלות בלומ' זה) 260
פשעפּשאָוויטש משה הערש און פייגל 614
פשעפּשאָוויטש רחל 614
- צ
צוקרמאן אברהם וליבה 623
צוקראָוויטש חיה 356
צוקראָוויטש (צוקראָביץ) יוסף 356
צוקראָוויטש יעקב 487
צוקראָוויטש לאה 356
צוקראָוויטש מאיר 218, 402
- צוקראָוויטש נוח 443, 450
צוקראָוויטש פייזל 180, 319, 322
צוקראָוויטש פשה 356
צוקראָוויטש רחל 354, 356, 423
צוקראָוויטש שרה-רחל 487
ציבולקין אַליה 356
ציבולקין יצחק 356
ציבעלמאַן בערל 582
ציבעלמאַן ברוך 109
ציבעלמאַן הערש 582
ציבעלמאַן מנדל 48
ציבעלמאַן משה 582
צינאָוויטש 572
ציחאן 437
- ק
קאַנאַן (כהן) אברהם צבי 572
קאַנאַן בנימין 513
קאַנאַן זרח 180
קאָוויאַר (ראש ישיבה) 218
קאָוויאַר ציפורה 443
קאָזשאַל אייזיק 520
קאָזשאַל, פאָמיליע 60 (ענגליש)
קאָטשאַר 413
קאַנאַפּיאַטע חנה-חיה 616
קאַנאַפּיאַטע יוסף 616
קאַנאַפּיאַטע ישראל 445
קאַנאַפּיאַטע צבי (ראה בן-יוסף) קונופּיאַטע שמואל 53 (אנגליש)
קאַפּלאַן ואשתו 568
קוויאַטעק משה'ל 445
קויפּמאַן חיה 423, 451
קויפּמאַן חיים 356, 423
קופער חיים 194
קופער בען 194
קופערמאַן גוסטאָ 212
קופערמאַן חנה 212
קוראַפּאָטוואַ הערשל 601, 603
קושארער הרשל ואשתו 61
קלעפּפיש אהרן-יעקב, הרב 272
קלעפּפיש משה 577
קלעפּפיש סאַטשע 272
קלעפּפיש-גראַדע פרומע-ליבע 620
קלעפּפיש שמואל 312
קפלן זלמן, הדיין 276, 284
קפלן מאַשקע (אשתו) 284
קפלן פינחס (בנו) 218, 284, 608
קפלן אביעזר 354, 356, 423
קפלן רייזקה, בעלה גולדברג והילד 618
קראַמאַרסקי שבתי, דיין 277
קרלעוויטש צבי 618
- קרלעוויטש יוסף 103
קרופּינסקי אברהם 85
קריסטאַל 603
- ר
ראַוויקאָו מרדכי 413, 415, 418
ראַזינג אריה 218, 284, 620
ראַזען (רוזן) יצחק 526, 586
ראַזען שרה 85
ראַזען, גנת 339
ראַזענבוים שמחה 356
ראַזענטאַל דוד 85, 410, 433, 437
ראַזענטאַל שלמה 410, 416
ראַטבערג אברהם 351
ראַטבערג אלתר 338
ראַטבערג רבקה (אשתו וילדיו) 622
ראַטבערג חיים-ראובן 622
ראַטבערג יצחק 597
ראַטבערג נחמה (אשתו) 597
ראַטבערג נחמה (אשת בערל) 622
ראַטבערג פייגל 622
ראַטבערג שרה לאה 622
ראַטווישין אברהם 415, 625
ראַטווישין אריה 453, 454
ראַקובסקי אברהם אבא 498
ראַקובסקי ישראל 504
ראַקובסקי עזריאל-לייב, הרב 500
רגנסברג דובי-מנחם, הרב 218, 245, 269
רובין שמעון 616
רובינשטיין דוש' 583
רובינשטיין יודל 340
רובינשטיין שמעון 340
רודניק חיים-יוסף 193, 195, 580, 603
רוטקביץ-זארמבסקי גולדה 578
רוטקביץ מאיר 85
רוטקביץ שלמה 415
- ש
שאַפּראַן-אייזער 356, 425
שאַפּראַן חיה 356
שאַפּראַן חיים-יוסף 416, 442
שאַפּראַן יענטע 354, 356, 425
שאַפּראַן פייגל 356
שוואַרצבוים 603
שטייגמאַן ג' (לומזה) 260
שטיין ד' 194, 526, 586
שטיין דוד 194
שיינקאַפּ אַליה 102, 572
שעווקעס חוה 425
שפרה די חזנטע מיט איר זון יצחק חן 286

**ואלה תולדות זאמברוב...
דער אנהויב פון זעמבראווע...**

מתוך דברי הימים / היסטארישע בלעטער

ד"ר יום־טוב לוינסקי

א. מאימתי היתה זאמברוב לעיר?

אין עיר נולדת בבת אחת. תחילתה ישוב קטן, אחר כך כפר ולבסוף עיר. ככה היה בלי ספק עם זאמברוב. היתה כפר. במחצית ב' של מאה ט"ו גדלה האוכלוסיה והתושבים דרשו מהשלטונות שיעניקו להם זכויות של עיר. נתמלאה בקשתם, לאחר שבדקו ומצאו את הישוב כשר לזה. ובכן בשנת 1479, ה' רל"ט לבריאת העולם, העניק הנסיך של מאזוביה, יאנוש השני, שמלך על חבל פלוצק, זכויות עיר לזאמברוב או כפי שכונתה אז זומרוב (Zomrow). מכאן ואילך נהנו אזרחי המקום מכל הזכויות הניתנות לעיר. לאחר שנים אחדות קבלו דיירי העיר לפני השלטונות

א. זייט ווען איז זעמבראָווע אַ שטאָט?

אַ שטאָט ווערט דאָך נישט געשאפן מיט איין מאָל. צוערשט ווערט אַ קליינער ישוב, דערנאָך אַ דאָרף און שפעטער ווען דער דאָרף ברייט זיך אויס ווערט ער אַ שטאָט. אזוי איז עס געווען געוויס מיט זעמבראָווע. יאָרן לאנג איז זי געווען אַ דערפל, דערנאָך אַ דאָרף. ערשט אין דער צווייטער העלפט פון 15-טן יאָרהונדערט איז זי גרויס געוואָרן און די איינוואוינער האָבן פארלאנגט פון דער מאכט, די מאַזאָווישע פיר-שטענטום, אַ סטאַטוס פון אַ שטאָט. זייער בקשה איז אָנגענומען געוואָרן, נאָכדעם ווי עס איז געוואָרן פעסטגעשטעלט אַז זעמבראָווע אַנט-שפּרעכט אַלע פאָדערונגען פון אַ שטאָט.

אין יאָר 1479, ה'רל"ט לבריאת העולם, האָט דער הערשער פון מאַזאָווע, וואָס האָט רעגירט איבער דעם פּלאָצקער ראיאָן, פירשט יאָנוש דער צווייטער, באווייליקט צו געבן דעם ישוב זאמבראָו (Zombrow) דאָס רעכט זיך צו רופן שטאָט. און פון דאָן אָן און ווייטער צו געניסן פון אַלע פּריוויליעגיעס פון אַ שטאָט. מיט עט-ליכע יאָר שפעטער האָבן זיך ווייטער געקלאָגט די איינוואוינער פון דער שטאָט אַז זיי האָבן נישט קיין באשטימטע ירידים און די סוחרים פון די אַרומיקע שטעטלאך מיידן אויס צו קור-מען קיין זעמבראָווע און צווינגען די איינוואוי-נער צו פאָרן איינקויפן אויף די ירידים פון די שכנותדיקע שטעט. האָט פירשט יאָנוש דער 2-ער באשטעטיקט אָפּציעל די פּריוויליעגיעס פון זעמבראָווע און זי אפילו נאָמינירט אַלס „פאָוויאַט“ (קרייז-שטאָט). דאָ האָט זי זיך שוין גערופן „זאמבראָוואַ“ (Zombrowo).

Yom-Tov Lewinski

יום־טוב לוינסקי

שאין להם ירידים קבועים. הסוחרים של העיר רות הסמוכות נמנעים לבוא לכאן וכופים על דיירי זאמברוב לבוא ולעשות קניותיהם בירידים שלהם. אישר להם רשמית יאנוש השני את זכויותיהם כעיר וגם העלה אותה לדרגת עיר מחוז. בתעודה זו היא נקראת כבר זאמברובה (Zambrowa).

ב. זכויות העיר.

הנסיך אישר בזכויות העיר 2 ירידים, אחד לפני הקציר (24/6), השני לאחר הקציר (21/9). היו צריכים לחכות לאחר היריד השני תשעה חודשים. לאחר 44 שנה, כאשר העיר גדלה וכמה כפרים הצטרפו אליה, אישרו לה לערוך עוד 4 ירידים בשנה, ביחד 6 ירידים, כמקובל בעיר גדולה. גם הפעם אושרה זאמברוב כעיר מחוז. בשנת 1527, כאשר מאזוביה סופחה רשמית לפוֹלין אושרו שנית זכויות העיר.

בשנת 1538 נחרבה העיר באש ובחרב, המלחמה בין פרוסיה ופולין היתה נטושה דווקא בעיר. בכפר שנקרא אחר־כך פרושקי — התבצרו הגרמנים והפולנים — מעבר לעיר. העיר שבאמצע נשרפה והתושבים נמלטו על נפשם. בשנת 1575 השתייכה העיר לעיר הבירה צ'חא־נוב, שם היה ארמון הנסיך.

מלך פולין, זיגמונד הראשון, בן קאזימיר הרביעי, קיבל יפה משלחת של תושבי זאמברוב, שמע טענותיה ואף הבטיח למלאותן. יהודים לא היו ביניהם. המלך הפחית את המיסים של בני זאמברוב, ביטל כמה חובות עתיקים וחידש את זכויות העיר שנשרפו, לאחר שחברי המשלחת אישרו אותן בשבועה.

ג. אות ראשון ליהודים.

לא הוברר לנו אם היה כבר ישוב יהודי קבוע בעיר, אולם ידוע לנו: שלטון העיר פנה למלך זיגמונד ו, שירשה להעביר את יום השוק השבועי מיום ד' ליום ה', שיוכלו היהודים לקנות צרכיהם לשבת. היהודים היו אפוא בסביבה כמות לא מבוטלת. אולם קרו בעיר כמה מקרים שגרמו לירידתה. את זה רואים מהכנסותיה: בשנת 1620 היו הכנסותיה מבשר, דבש, שר ותרבות קרוב

ב. די פריוויליגים פון דער שטאָט

די שטאָט האָט רעכט אויף צוויי ירידן אַ יאָר. איינעם — דעם 24־טן יוני (Czerwiec) אין טאָג פון הייליקן יאַן (שווענטי יאַן) און דעם צווייטן — דעם 21־טן סעפטעמבער (Wrzesien), דאָס הייסט: איין יריד פאַרן שניט און דעם 2־טן נאַכן שניט. די באפעלקערונג האָט באַדאַרפט וואַרטן דריי פערטל יאָר ביז דעם נייעם יריד. ערשט אין 44 יאָר אַרום, ווען די שטאָט האָט זיך ווייטער אַנטוויקלט און עט־ליכע דערפלאך האָבן זיך אָנגעשלאָסן אַן איר, אין יאָר 1523, האָט די רעגירונג פון קרוינ־פוילן, צו וועלכע מאַזאַויע האָט שוין דאַמאַלט געהערט, פאקטיש, באשלאָסן צו באשטעטיקן נאָך 4 ירידים אַ יאָר — צוזאַמען 6 ירידים. דאָס איז געווען אַ סימפּטאָם פון אַ פאַרגעשרי־טענער שטאָט. זי איז פייערלעך נאַכאַמאַל באַ־שטעטיקט געוואָרן אַלס קרייזשטאָט (Powiat). אין 1527, ווען מאַזאַויע איז געוואָרן אַפיציעל אָנגעשלאָסן אַן פוילן, זיינען נאַכאַמאַל באשטע־טיקט געוואָרן די פריוויליגים פון זעמ־בראָווע.

אין יאָר 1538 איז זעמבראָווע חרוב געוואָרן מיט פייער און שווערט. די מלחמה צווישן פוילן און פרייסן האָט זיך אָפּגעשפּילט דווקא אין זעמבראָווע. אין דעם אָרט וואָס מ'האָט גע־רופן שפּעטער פּרוסקי (Pruski), האָט זיך באַ־פעסטיקט די פריישישע מיליטער, די פוילישע — פון דער צווייטער זייט. די שטאָט, אינמיטן, איז דערווייל פארברענט געוואָרן און די איינ־וואוינער — זיך צעלאָפּן. אין יאָר 1575 — געהערט זעמבראָווע צו טשעכאָוואָ.

דער נייער פוילישער קיניג, זיגמונט דער ערשטער, קאזימיר דעם פערטנס אַ וואָ, האָט הארציק אויפגענומען אַ דעלעגאציע פון זעמבראָ־ווער בעלי־בתיים, האָט אויסגעהערט זייערע טענות און איז אַריינגעגאנגען אין זייער לאגע. יידן זיינען צווישן זיי נישט געווען. ער האָט פארקלענערט די פאָדאָטקעס (שטייערן) פון דער שטאָט, האָט אָנולירט זייערע אַלטע חובות און באַנייט די פריוויליגים פון שטאָט וואָס זייער אַפיציעלער אַקט איז פארברענט געוואָרן. די

ל-508 פלורין (בערך זהובים) ואילו בשנת 1673 ירדה ההכנסה ל-34 זהובים. שטח העיר ובנותיה הגיע ל-52 וולוקים (הוולוק — 20 מורגים) ורק 9 מהם עובדה אדמתם, 49 וולוקים — עמדו בשממתם.

ד. שטח העיר.

כפי שראינו לעיל היה שמה תחילה זומברוב ואח"כ זאמברוב. סטאניסלאוו אויגוסט השני, שמלך בשנים 1764—1795 קורא לה זמברוב (Zembrow), לפי מה שנרשם ב"סטארו-זיטנה פולסקה" (530—532). במאה ה-19 קראו לה כבר רשמית זאמברוב וברוסית זאמברוב. היהודים קראו לה זעמברוב (לפי פינקס טיקטין) ובמאה האחרונה זעמברובה. בגליונות הספירה של יהודי ווארשה משנת 1781, נרשמו גם היהודים הזרים המתגוררים בווארשה, ביניהם שני יהודים מזאמברוב, אחד חתם ביידיש "זעמב-ראווע" והשני — "זאמברוב". סוברים ששם העיר בא בגלל הנחל זאמבז'יצה העובר דרכה ויש מסיקים ההיפך: בגלל העיר זאמברוב כינו ככה את הנחל.

משערים שבמקום העיר, השוכנת מסביב ליערות ואווירה טוב ומרענן קבעו להם אבירי הצלב שהשתלטו אז על פולין מעון קיץ Sommer-Hof. השם נשתבש בפי הפולנים, כדוגמת שמות רבים אחרים, לזומברוב. במרוצת הזמן נוספה אות ביי"ת בין אותיות השטף מ"ר — זאמברוב, כשם שקאמר הפכה ל-Chambre נומר ל-Numbre ואח'.

ה. המצב המדיני

אדמיניסטרטיבית חולקה העיר לשני גושים: העיר עצמה (Osada) והסביבה (Gmina). העיר עצמה קטנה היתה וכללה: כיכר (Rynek) שממנו קרנו סימטאות שונות. ממערב סגר על העיר שוק הסוסים וממזרח הישוב "פושביז'נה" לגמינה השתייכו 20 כפרים וישובים קטנים. בשנת 1880 היו לה לגמינה 44 כפרים שמנו ביחד 12154 נפשות. בכפרים הללו גרו גם יהודים: בודדים — חוכרים וגם קבוצות עד "מניין" ויותר.

דעלעגאציע מיטגלידער האָבן באשטעטיקט מיט אַ שבועה דעם אינהאַלט פון די פארברענטע געזעצן.

ג. דער ערשטער רמז אויף יידן

זיינען שוין דאָן געווען יידן אין זעמבראווע? עס איז נישט באוויזן געוואָרן אָפיציעל ביז איצט. איין זאך ווייסן מיר אָבער: די שטאָט פארוואלטונג האָט געבעטן דעם קיניג זיגמונט 1, ער זאָל דערלויבן איבערטראָגן דעם וועכנט-ליכן מאַרקטאָג פון מיטוואָך אויף דאָנערשטיק, די יידן זאָלן קענען איינקויפן אויף שבת. זיין נען, ווייזט אויס, יאָ געווען יידן אין זעמבראווע און אַרום אין אַ צאָל וואָס מ'האָט זיך מיט זיי גערעכנט. די שטאָט האָט זיך אָבער שלעכט אַנטוויקלט און איז געגאנגען באַרג אַראָפּ. דאָס זעלן מיר פון די אָפיציעלע שטייערן-הכנסות. אין יאָר 1620 זיינען געווען די הכנסות פון דער שטאָט פון פלייש, האָניק, ביר און תבואות ביי 509 פלאָרין (אַזוי גוט ווי זלאָטעס). אין יאָר 1673 איז די הכנסה אַראָפּ ביי 34 זלאָטעס. פון די 52 וולוקעס באָדן וואָס די שטאָט האָט באַזעסן זיינען געוואָרן באַאַרבעט בלויז 3 און 49 וולוקעס זיינען געבליבן נישט באַאַרבעט (א וולוק איז 30 מאָרג).

ד. דער נאָמען פון דער שטאָט

מיר האָבן שוין געשריבן אַז צוערשט האָט מען זי גערופן Zambrowo. שפעטער Zembrow סטאניסלאוו אויגוסט דער צווייטער, וואָס האָט געקייניגט אין די יאָרן 1764—1795, רופט זי אָן Zembrow (לויט "סטאַראָזשיטניאַ פאָלס-קאָ", 530—532). אין 19-טן יאָרהונדערט האָט מען זי שוין גערופן אָפיציעל Zembrow און אין רוסיש-זאמבראָוו Zambrow. די יידן האָבן זי גערופן שטענדיק זעמבראָוו (לויט טיקטינער פינקס) און דעם לעצטן יאָרהונדערט — זעמ-בראָווע. אין די ליסטן פון דער יידנציילונג אין ווארשע, פון יאָר 1781 זיינען פאַרצייכנט גע-וואָרן צווישן אַנדערע אויך יידן וואָס וואוינען אין ווארשע און שטאמען פון זעמבראווע. איין נער האָט זיך פאַררעגיסטרירט: איך קום "פון זעמבראווע" און דער צווייטער — "פון זאמבראָוו"...

זאמברוב היתה שייכת מבחינה גיאוגראפית למאזוביה, שהיתה אז מדינה עצמאית, אבל ענייה ובלתי מפותחת. היו לה אוצרות טבעיים הקובעים ברכה למדינה, אבל לא היו לה די כוחות לפי תוח. רבבות היהודים שהחלו להגר לפולין, עוד במאה ה"ב, לאחר מסעי הצלב, מצאו מקום להתיישבותם גם במאזוביה, בערים העתיקות: פלוצק, צ'ירסק, סוכאצ'וב, ווישיגרוד, פלונסק, צ'יחאנוב ואח'.

היהודים השקיעו מרץ רב ביישוב המדינה ובתיעושה, והם חיו כאן בשלווה. רק משהחלה מאזוביה להתקרב לפולין — נקטו גם כאן בשיטות ההגבלה הפולניות. היהודים נהנו כאן כל השנים של מאזוביה העצמאית מזכויותיה המיוחדות שנקבעו ב"חוק היהודי" (Jus Judaicum). היהודים הסתגלו לו ואף קראוהו "חוק שלנו".

בשנת 1526 נספחה רשמית מאזוביה לפולין והיו שתייהן למדינה אחת, יהודי מאזוביה קיבלו עליהם מעתה את עול מלכות פולין ונכנעו לחוקיה.

1. גיאוגרפיה וטופוגרפיה

זאמברוב השתייכה לפלך לומזה והיתה העיר השנייה לגודל. בסוף המאה ה-15 הועלתה לדרגת עיר מחוז. בשנת 1721 חילק הסיים הפולני את פלך לומזה לשני גלילות: זאמברוב וקולנה. העיר הראשה היתה זאמברוב. העיר שוכנת בין יערות צ'יצ'ורק, וונדולק ואח'. לא הרחק ממנה נמצאת אחת השלוחות של יערות הפושצ'ה — צ'ירוניבור (כ-13 קילומטר מן העיר). הערים שבסביבותיה: ממורח — יאבלונקה, וויסוקה וצי'ז'ב, בעלת צומת רכבות חשובה לווארשה וביאליסטוק, ממערב — התחנה צ'ירוניבור ולומזה — עיר הפלך, מצפון — ביאליסטוק ומדרום — אוסטרוב. ג' נחלים מתפתלים מסביב לעיר: א. יאבלון, שמוצאו מהעיירה יאבלונקה, סובב את העיר ונמשך עד העיירה גאטש, מהלך 20 ק"מ. ב. פרונטניק, שמוצאו מכפר בשם כזה, ליד סנדז'ווייה. ג. זאמבז'יצה, שמוצאו מוויירז'בובה ונופל ליאבלון. "יאבלון", או "יאבלונקה", הוא הנהר הראשי של הסביבה.

לפי תקנת ועד הקהילה בזאמברוב ובהצעת הרב, בשנת 1909 בערך, החלו לכתוב רשמית

דער נאָמען זאָמבראָוו — זאָמבראָוו זאָל שטאָ-מען פון דעם טייכל זאמברזיצע (Zambrzyce) וואָס איז ביי דער שטעטל, אָדער פארקערט — דאָס טייכל הייסט אַזוי צוליב דער שטעטל? מען איז זיך משער אַז אויף דעם אָרט איז אמאָל, אין דעם 13-טן אָדער 14-טן יאָרהונדערט, געווען אַ פרייסישע קאַלאָניע פון די קשיוזשאַקעס, די פרייסישע קרייץ-רייטער. דאָ איז געווען אַ זומער-הויף פאר די דייטשישע הערשער, ווייל דער אָרט איז געווען אַרומגע-רינגלט מיט וועלדער, האָט ער געהייסן Sommerhof — זומער-הויף. האָבן עס שפעטער די פאָליאַקן פאָרגרייזט אויף Zomrow און לויט די געזעצן פון דער שפראַכנוויסנשאַפט פאלט אַריין אַ ב' אָדער פ' צווישן די בוכ-שטאבן מ' און ר', ווי למשל: "כלומר" — "כלומפערשט", קאמער — Chamber, נומער Numbre א.א. איז געוואָרן פון זאמער-האָף — זאָמבראָוו.

ה. פאָליטישע לאַגע

זעמבראווע טיילט זיך אַדמיניסטראַטיוו אויף צוויי טיילן: די שטאָט גופא (אין פויליש Osada) און די גמיןע (Gmina). די שטאָט איז געווען קליין, האָט פאַרמאָגט איין מאָרק פלאץ, פון וועלכן ס'האָבן אַרויסגעשטראַלט פון אלע זייטן געסעלאך. דער פערדמאָרק האָט געשלאָסן די שטאָט פון מערב זייט און די "פאַשוויאַנט-נע" פון מזרח.

די גמיןע האָט אָבער געהאַט אונטער זיך 20 דערפער און דערפלאך. אין יאָר 1880 האָט די גמיןע שוין געהאַט אונטער זיך 44 דערפער און צוזאמען געציילט 12,154 נפשות. אין די דאָזיקע דערפער האָבן אויך געווינט יידן, איינ-צעלנע אַלס פאַכטער (פאקטשארעס), אָדער מע-רערע, ביז אַ מניין און מער, זיי זיינען: גאַרד-לין (גאַלין), ביאָליסטאַקער וועג, דאָרט געווען שלומקע בלומראָנס ציגעלניע, גראָבווקע, גראָכי, גושימאַלי, דלוגאַבאַרזש, וואַנדאַלק, וויש-ניעווע, וואַליע, וויערזשבוֹאווע, טאַבענק, טשע-טשאַרק, לאַסקאָווע, נאָגאַרק, סענדזשעווע (יינדזשיווע), פאַריטי, פרושקי, קאַנאַפקי, קאַ-רעטקי, קלימאַשי א.א.

בתעודות שם כל הנחלים יחד יאבלון. כדי לאפ-
שר לכתוב גיטין ב"עיר היושבת על נהר יאב-
לון" ("דיתבא על נהר יבלון ועל מי מעיינות").
שלטון הפלך אישר את ההצעה.

כקילומטר ממרכז העיר, מזרחה, הוקם שטח
צבאי גדול, "אוצ'סטוק". כאן התגוררו לא מעט
יהודים ואף היה להם בית תפילה משלהם. שני
גשרים: של עץ על הכביש האוסטרובי ומקומר
מאבן — בכביש הצ'יז'בי, גשרו את העיר עם
בנותיה שמעבר לנחלים.

1. היהודים בונים את העיר

היהודים הקימו את הרינק. אחד-אחד העלו
כאן בתים, פתחו חנויות והשתלטו איפוא על כל
מרכז העיר. כל דרכי המסחר והתעשייה התרכזו
בידי היהודים. הנוצרים עסקו בעיקר בחקלאות,
מיעוטם במלאכה, התבדלו והתיישבו במבואות
העיר ממערבה (שוק הסוסים) וממזרחה (פוש-
ווינטנה). לעיר היה שפע של מים טובים לשתייה.
הבאר שמאחורי בית המדרש האדום, היתה מרווה
יותר ממחצית העיר במים חיים, היתה עוד
באר-משאבה בשוק. שואבי המים אף היו מבי-
אים מים מן הנחל.

ליד העיר היו שתי טחנות קיטור של קמח
(של יהודים) ואחת שנעזרה במפל מים מלא-
כותי. נוסף לזה 4 או 5 טחנות רוח (של יהודים).
בית חרושת לאשפרה (יהודי) מצד הכביש האוס-
טרובי ותעשיית לבינים גדולה בגארדלין, בכביש
הביאליסטוקאי (היתה שייכת לשלמה בלומרוזן).
נוסף לזה בישלו בעיר שכר, יי"ש, הכינו יין
ותעשיית הקוואס ומי-סודה בשביל כל הסביבה.

לפי ספירת 1578 היו בזאמברוב 6 משרפות
יי"ש, 8 סדנאות, שהעסיקו גם פועלים, 5 קצבים
ו-8 מאפיות לעיר ולסביבה. בהיות העיר עתירה
בעצי ברז — היו מכינים מגריריהם בירה.
שקראו לה "אלאווצאווע ביר".

אותה שנה, כפי שנקבעו תשלומי המס, בישלו
בזאמברוב 241 דודי שכר. כל זה נחרב אחרי
כמה שנים, על ידי שריפות, מגיפות, מרידות
איכרים ופלישות טאטארים, שוודים ופרוסים.
העיר נתערערה. תושביה התפזרו לכל עבר.
בשנת תק"ס (1800) היו בעיר רק 81 בית עם
אוכלוסיה של 564 נפש. חלק מן האוכלוסיה גר

זעמבראווע געהערט צו מאָוואַיע, אַ זעלבסט-
שטענדיקע אַרימע מדינה, וואָס איז רייך מיט
וואַסערן, אַקערבאָדן, וועלדער, בהמות און
פיש — איז אָבער ווייניק אנטוויקלט און שטייט
קולטורעל אויף אַ נידריקער שטופע. נאָך די
קרייצצוגן אין דייטשלאנד, פון יאָר 1096 אָן,
האָבן דאָרטיקע יידן גענומען וואַנדערן קיין
פוילן. אין 12-טן יאָרהונדערט — שטראָמען דאָ
טויזנטער — טויזנטער דייטשע יידן. טויזנטער
האָבן זיך אויך באַזעצט אין מאָוואַיע, אין
די אַלטע שטעט ווי פלאָצק, טשערסק, סאָ-
כאַטשאַוו, ווישעגראָד, פלאָנסק, טשעכאָוואָ
א. א.

די יידן האָבן אָנגעהויבן מיטן גאַנצן ברען
באָזעצן מאָוואַיע און איר אינדוסטריאַליזירן.
זיי האָבן דאָ געלעבט רואיק, און נישט געהאַט
קיין רדיפות. ערשט ווען מאָוואַיע האָט אָנגע-
הויבן זיך דערנענטערן צו פוילן — האָבן זיך
אָנגעהויבן באַגרענצונגען אויף דאָס יידישע
בירגער-רעכט. דאָך האָבן יידן גענאָסן פון
רעכט און אַ ספּעציעלער געזעץ פאַר יידן
"Jus Judaicum" האָט, מיט חסד, באַצייכנט די
יידישע פריווילעגיעס (Privilegium Judaeorum).
די יידן האָבן זיך דאָ גוט איינגעלעבט און זיך
צוגעפאַסט צו די מאָוואַיער געזעצן און אפילו
גערופן עס "אונדזער געזעץ" (Jus nostrum).
אין יאָר 1526 שליסט זיך אָן מאָוואַיע אַן פוילן
און ביידע ווערן איין לאַנד. די מאָוואַיער יידן
פאלן איצט אַרונטער אונטער די געזעצן און
באַגרענצונגען לגבי די פוילישע יידן.

1. געאָגראַפיע און טאָפאָגראַפיע

פון שטענדיק אָן געהערט זעמבראווע צו לאַמ-
זער גובערניע און רעכנט זיך פאַר די 2-טע
שטאָט, לויט איר צאָל איינוואוינער. אין ענדע פון
15-טן יאָרהונדערט — איז זעמבראווע געווען
אַפיציעל אַ פּאָוואַט (קרייז). אין יאָר 1721,
האָט דער פוילישער סיים פארטיילט לאַמזער
גובערניע אין 2 שטאַטישע סטאַראַסטוועס:
זעמבראווע און קאַלנע. דער זיץ פון הויפט-
סטאַראַסטא איז געווען זעמבראווע.

זעמבראווע ליגט צווישן וועלדער, טשעטשאַרק,
וואַנדאַלק א.א. נישט ווייט פון באַרימטן וואַלד-

בבקותות, בישל ואפה תחת כיפת השמים. בשנת 1827 היו כבר בעיר 91 בית (נוספו 10 בתים תוך 27 שנה...) והאוכלוסיה מנתה כבר 668 נפש.

וכאן מתחילה היזמה היהודית לגבי עתיד העיר. תוך 4—5 שנה הוקף כל השוק בשלושים בתים נאים עם חנויות — ע"י היהודים. יהודי העיר היקצו להם קרקע לבית קברות, מנו רב לעדה, בנו בית כנסת, בתי מדרש, הכשירו מרחץ ומיקווה, קבעו בה ישיבה, חדר בית דין וכו' וזאמברוב — עיר ואם בישראל.

בשנת 1868 היו בה כבר 1397 יהודים והם היו למעלה מ-60% מהאוכלוסיה הכללית (752 נוצרים). בשנת 1895, בעת השריפה הגדולה הראשונה נשרפו, לפי העתונות, למעלה מ-400 בתים יהודים, בהן למעלה ממאה חנויות ומח-סנים. כאלפיים יהודים נשארו בלי גג.

כשנתיים לאחר השריפה, ב-1897, היוו היהודים כ-32% מכל האוכלוסיה הכללית שבגמינה, כלומר: 3463 יהודים.

אנשי המסחר הזעיר היו מעוניינים למשוך לעיר את המתפללים הנוצרים שבסביבה, כלומר: לבנות בזאמברוב בית יראה גדול מרכזי. בית היראה הקטן הוקם בפעם א' בשנת 1283. במשך הזמן נשרף כמה פעמים ונחרב. בסוף המאה השמונה-עשרה שיפץ אותו הכומר מפלוצק מאר-טין קראייבסקי, לזכר אבותיו: יסוד אבנים וקיר רות עץ, עם פעמון וחדר מתים. עמד בכניסה לעיר, ממערב, ליד שוק הסוסים ונועד למתפללים של המקום. בית היראה החדש, בעיבורה של עיר, מצד מזרח, משך המוני האיכרים מכל הכפרים ומילא ביום א' בבוקר את רחובות העיר ואת החנויות...

ח. מאימתי יהודים בזאמברוב?

על שאלה זו קשה לענות בדיוק. יהודים היו בסביבה, במדינת מאזוביה, עוד במאה ה"ד, אולם במספר מצומצם. מאזוביה הענייה לא היה לה כוח מושך ליהודים מחוץ לארץ ולא רבו המתיישבים בה. גם המצב המדיני לא היה מז-היר: הפרוסים התנפלו בכל פעם והחריבו את המקום. מטעם סכנות אלה, משערים, אסרו בתקנת רבנים קדמונים ליהודים להתיישב על

געגנט טשערוואני-באר (בערך 13 וויאָרסט פון זעמבראווע). און צווישן שטעט: פון מזרח — טשיזשעווע, וואָס האָט אַ וויכטיקע באַן-סטאָציע קיין ווארשע און ביאליסטאָק, וויסאָקע, יאָב-לאַנקע פון מערב, די באַן-סטאָציע טשערוואַני-בור און לאַמזע, די גובערניע שטאָט, פון צפון ביאליסטאָק און פון דרום-אַסטראָוו-מאזאויעצק.

דריי טייכלאך רינגלען אַרום די שטאָט: א. יאַבלאָן (Jablon) — וואָס זיין שטאָט איז די שטעטל יאַבלאַנקע, שלענגלט זיך דורך זעמבראווע, פליסט אַ שטח פון 20 וויאָרסט ביז גאָטש. ב. פראָנטניק, וואָס גייט אַרויס פון דאַרף פראָנטניק (Pratnik), ביי סענדזשעווע און ג. זאַמבזשיצע (Zambrzyce), וואָס גייט אַרויס פון וויערזשעווע און פאַלט אַריין אין יאַבלאָן. יאַבלאָן (אַדער יאַבלאַנקע) איז דער הויפט-טייך פון געגנט.

לויט אַ תקנה פון זעמבראווער קהל, אויפן פאַרשלאָג פון רב, האָט מען גערופן אָפיציעל אַלע טייכלעך צוזאַמען יאַבלאָן, כדי צו פאַר-מעגלאַכן שרייבן אַ גט אין זעמבראווע; ווייל אין גט דאַרף ווערן פאַרשריבן דער טייך פון דער שטאָט. די גובערניע פאַרוואַלטונג האָט עס אַקצעפטירט.

בערך אַ וויאָרסט פון דער שטאָט, אין מזרח זייט, געפינט זיך דער מיליטערישער ראַיאָן „אוטשאַסטעק“. דאָ האָבן געוויינט נישט ווייניק יידן, וואָס האָבן געצויגן זייער חיונה פון דעם מיליטער, זיי האָבן דאָרט געהאַט זייער אייגע-נעם בית המדרש. 2 בריקן — אַ הילצענער אויף אַסטראָווער וועג און אַ געמויערטער אויף טשיזשעווער וועג — פאַראייניקן די שטאָט מיט די אַרומיקע יישובים.

ז. יידן בויען די שטאָט

די יידן האָבן אויסגעבויט דעם רינעק. איינער נאָכן אַנדערן האָבן זיי אויפגעשטעלט אַרום דעם מאַרק הייזקעס, געעפנט קראַמען און אזוי אַרום דעראַבערט דעם צענטער פון שטאָט און אריינגענומען אין זייערע הענט דעם האַנדל און אינדוסטרי. די גוים האָבן זיך קאָנצענטרירט אויפן פערדמאַרק און אויף פאַשוויאַנטע. און

אדמת מאזוביה. בראשית המאה ה־17 משתפר המצב. הנסיכים הליטאים יאנוש הראשון בוורשה וזימוביט הרביעי בפלוצק שאפו לשלום, בחסותה של פולין, השתפר גם המצב הכלכלי. השדות והיערות הוריקו מחדש. גדל המסחר בתבואות, דגים ובהמות, עורות ופרוות, פשתן וצמר, דבש ושמן. היהודים מצאו כאן כר נרחב ליזמה ולפעולה. נולדו איפוא במאזוביה ערים וכפרים. בשנת 1471 שומעים אנו בפעם א' על דבר יהודים בלומזה: המשפט הדתי בפלוצק, שחלש גם על לומזה מאשים את תלמיד בית הספר לכהני דת, סטאניסלאו מאדזילא מלומזה בהתנפלות על סוחרים יהודים בלומזה ואוסר אותו.

ט. טיקטין מפקחת על יהודי זאמברוב החל משנת 1549, שילמו יהודי מאזוביה, כמו יהודי פולין, את המס הממלכתי, על ידי ועד ד' ארצות — שגבה את מיסי היהודים בכל ערי המדינה, לפי מפתח מסוים. ברשימת הערים המשלמות מסים — אין זאמברוב נזכרת. משמע שטרם היתה בה קהילה. את מיסי היהודים הבודדים שבסביבה ושל הישובים הקטנים גבתה קהילת טיקטין, טיקטין היתה אז אחד מג' גלילות פודליאשה והיא היתה ממונה על גביית המיסים למען השלטונות. ועד ד' ארצות הרי דאג גם לסידורים הפנימיים של הקהילות והיישור בים העבריים והקפידו שלא יסיג איש את גבול רעהו ולא ירד לחיו של הזולת. כשהזכירו באיו תעודה יישוב יהודי של הסביבה, הוסיפו גם: „הסמוך לטיקטין“. אפילו את ביאליסטוק, העיר הגדולה, הכתירו בתואר „הסמוכה לטיקטין“, העיר הראשה של כל הגליל, עד שנת 1764 — בה בטל ועד ד' ארצות, כי ממשלת פולין אחזה כבר באמצעים יותר „יעילים“, כיצד לגבות את כסף היהודים, מבלי אשר אלה יקבלו איזו טובת הנאה.

בשנת 1676 (תל"ו) נרשם בפינקס הקהל שב-טיקטין „חרם בשבעה גזירות ובכיבוי נרות, בחצוצרות וקול שופר, שלא יעזו כל ברנש להרים ידו או רגלו לשכור כל עסק שבעולם, איזה מחייה שיהיה, הן עסקי שררות, עסקי מלוכה סקארבובי, כגון אורנדס (חכירות) טשאפאוי (מכס תעשיית משקאות) מכסים שעלינגאוי (מכס

זיך באשעפטיקט מיט לאנד-ארבעט. זעמבראווע האָט געהאט גוטע טרינקוואסער פון די ברינע-מער. דער הויפט ברונען איז געווען הינטער דעם רויטן בית המדרש, וואָס פלעגט אָנזעטיקן מער ווי אַ האַלבע שטאַט. אַ צווייטער ברונעם איז געווען אויפן רינעק און די וואַסער האָט מען באַקומען דורך אַ פּלומפּ. די וואַסער-טרע-גער פלעגן אויך שעפן וואַסער פון טייך.

אַרום שטאַט זיינען געווען צוויי פאַראַווע מילן (יידישע), 1 וואַסערמיל און אַ 4—5 יידישע וויעטראַקן. אויף אַסטערעווער וועג, ביים וואַסער איז געווען אַ גרויסע יידישע פאַרביאָרניע. אויף דער אַנדערער זייט שטאַט — אַ גרויסע יידישע צעגעלניע (גאַרדלין). יידן האָבן אויך אָנגעפירט מיט דער קליין-אינדוסטרי: געטריבן בראַנפּן, געמאַכט וויין, געברויט ביר און פאַבריצירט קוואַס און זאָדע-וואַסער. לויט דער לוסטראַציע (באַפעלקערונג-צײלונג) פון יאָר 1578 זיינען געווען אין זעמבראווע 6 גאַרזשעלניעס, וואָס האָבן באשעפטיקט אויך אַרבעטער, 5 קצבים און 8 בעקערס. האַבנדיק אַרום זיך רייכע יאַלאַוואַווע וועלדער, האָט מען געברויט פיל ביר. אין דערמאָנטן יאָר, האָט מען פעסטגעשטעלט, לויט דעם שטייערן אַפּצאָל, האָט מען אויסגעקאַכט אין זעמבראווע 241 קעסלען ביר.

שריפות, מגיפות, פויערים-בונטן, אינוואַזיעס פון טאַטאַרן, שוועדן, פרייסן — האָבן די שטאַט כסדר צערוואַנירט. אזוי אז אין יאָר תק"ס (1800) האָט זי פאַרמאַגט בלויז 81 הייזער. און אַ באַפעלקערונג פון 564 נפשות. אַ טייל פון דער באַפעלקערונג האָט געווינט אין בוד-קעס (באַראַקן). און געקאַכט און געבאַקט אונ-טערן פרייהען הימל. אין יאָר 1827 איז שוין געווען אין שטאַט 91 הייזער (10 נייע הייזער אין 27 יאָר!) און די באַפעלקערונג האָט שוין געציילט 886 נפשות. און דאָ הויבט זיך אָן די יידישע אינציאטיווע און אונטערנעמונגס גייסט לטובת דער שטאַט אַנטוויקלונג. אין פאַרלויף פון 4—5 יאָר איז דער גאַנצער רינעק פאַרבוט געוואָרן מיט 30 נייע הייזער, יידישע. אין יעדער הויז 1 אָדער 2 קראַמען. די שטאַט האָט געמאַכט אַ „בית עולם“, גענו-

ממכירת משקאות) וכיוצא באלו — בלתי ידיעת
והרשאת הקהל יצ"ו וכו' (ע"פ פינקס ועד ד'
ארצות, עמ' 148, סימן שנ"ב). פינקס הקהל
בטיקטין איננו עוד כשם שאינם עוד פינקסי
שאר קהילות הקודש שנשמדו ונחרבו. אולם
במלחמת העולם הראשונה, בימי חירום, כאשר
יהודי טיקטין נאלצו לעזוב את העיר, הפקיד
הרב את פינקס הקהל בידי רבה של ביאליסטוק,
ר' חיים-הירץ. נכדו, שהוא כיום פרופיסור להיס-
טוריה יהודית באוניברסיטה בירושלים, ד"ר
ישראל היילפרין, אז נער, העתיק, בלי רשות
סבא את הפרוטוקולים של פינקס טיקטין ובדרך
זו הציל תעודה היסטורית חשובה זו מכליון חרוץ.
בתעתיק זה, עודנו בכתב-יד, מצאתי כמה פעמים
את שם העיר זאמברוב. העתקתי את הקטעים
האלה, מכיוון שהם מפיצים אור על תולדות
העיר.

י. יהודי זאמברוב בשנת 1716

מסתבר שכבר במאה השש-עשרה היה כאן
יישוב יהודי לא גדול, אולם נאסר, לפי דרישות

מען א רב, געבויט א שול, בתי מדרשים, א
באד מיט א מיקוה, אויפגעשטעלט א בית-
דין שטיבל, געגרינדעט א ישיבה און —זעמב-
ראווע א יידישע שטאט.

אין יאָר 1868 געפינען זיך אין זעמבראווע
1397 יידן, ד.ה. 60% פון דער אלגעמיינער בא-
פעלקערונג. אין יאָר 1894 — געפינען זיך
שוין 1652 יידן אין זעמבראווע. אין יאָר 1895,
בעת דער ערשטער שריפה, זיינען פארברענט
געוואָרן — לויט די צייטונגען — איבער 400
יידישע הייזער, צווישן זיי ביי 100 יידישע
קראַמען און שפייכלערס און ביי 2000 יידישע
נפשות זיינען געבליבן אַז אַ דאָך. די ציפערן
— זאָגן פאר זיך.

זעמבראווער יידן זיינען געווען פאראינטער-
סירט אַז די שטאַט זאָל צוציהען קריסטן. די
קליינע פריצים (שליאַכטא), קלאַפּעס און פאַ-
ראַבקעס, וואָס זאָלן קומען דאָ צום קלויסטער
און דרך אגב אלץ איינקויפן וואָס זיי האָבן
נױטיק. איז געשטאַנען הינטערן שטאַט אַ האַלב

רחוב קושצ'לני — „אויף קושארן" — קאָשטשושקי גאָס -- Koshare road

הכמורה והתושבים הנוצרים, כי כל הסביבה, לרבות לומזה המעטירה נכללו בחוק של „לא לסבול יהודים“ (De non tolerandis Judaeis). היהודים התישבו איפוא בכפרים שבקרבת העיר ורק לשם מסחר, ביום, הותר להם לבוא העירה. כך היה גם בלומזה ובהרבה ערים אחרות. אולם אין לנו על זה נתונים מזאמברוב גופה, כי העיר היתה קטנה ולא מפורסמת בתעודות הממלכתיות כמו לומזה.

מתוך פינקס טיקטין לומדים אנו שבשנת תע"ו טרם היתה בזאמברוב קהילה יהודית, אף כי יהודים היו בסביבתה וניהלו עסקים גדולים. וכה רשום בפינקס הנ"ל מס' 748, עמ' 164:

„העסק-מחיה בעיר זעמבראוו והבית שהי' דר בו הכנס הר"ר שמערייל בהר"ר יצחק, זכו בו האחים הר"ר יהודה והר"ר שמואל בני הר"ר שמערייל, מאתנו בכל זכות ויפוי כוח ולא יגרע שום דבר ויקום להם לחלוטין ולצמיתות על-מין, ואף אם ימות או יתחלף מושל העיר או שיפסיק ח"ו איזה נכרי העסק ויחזיק העסק אף כמה שנים ויבוא איש מדון ובעל מדין כמציל מידו אין לו מחמת זה שום זכות בעולם" וכו'. לאמור: אפילו כשיצאה החכירה מידי יהודים ואח"כ יש אפשרות ליהודים לחכרה מחדש — הזכות הבלעדית היא רק ליורשי ר' שמרייל. פירוש „הכנס" הוא, כפי שאנו משערים: נשוי בזיווג שני וזכות הירושה הזו עוברת רק לבני האשה הראשונה, יהודה ושמואל.

בדף רע"א, מס' 796, שלאותו פינקס משנת תע"ו, נאמר שהזכות לחכור מיסי העגלה של מחוז זאמברוב, מדינת לומזה, קנה מקהילת טיקטין יצחק בן יעקב מיאבלונקה:

„החזקה דפורמאנקי המחזיקים מן הפאבאָרצי (גובה המיסים) דפאָוויאַט זעמבראווסקי, זימי לומזינסקי — קנה מאתנו כמר יצחק בר' יעקב מייאבלאָנקי ומעתה החזקה, קוויטי' פורמאנ-קאווי דפאָוויאַט הנ"ל ברשותו וחזקתו לחלוטין ולצמיתות עלמין ואף שיתחלף להיות פאבאָרצי אחר או שלא יהי' בפאָוויאַט הנ"ל הנתינה הנ"ל כמה שנים, אעפ"כ לא יאבד כמר"י (כבוד מורנו ר' יצחק) זכותו וחזקתו הנ"ל“.

געמויערטער קלויסטער פון יאָר 1283. איז ער צערוואינירט געוואָרן, עטלאַכע מאָל פארברענט געוואָרן. ענדע 18-טן יאָרהונדערט האָט דער פלאַצקער קאַנאָניק מאַרטין קראַיייעווסקי גע-וואָרן פראָבאָשטש (אויבער-גלח) פון זעמבראָ-ווער פאראפיע און אויסגעבויט, לזכר זיינע עלטערן, אַ הילצערנעם קלויסטער, מיט אַ גלאַק און אַ מתים-שטיבל. די קריסטן פון די דערפער פלעגן גיין „זיך מאַדליען“ קיין שו-מעווע, יאַבלאָנקע, סענדזשיווע, א. א. האָבן יידן מיטגעהאַלפן, מיט פארשידענע וועגן, אז אין זעמבראָווע זאָל זיך אויסבויען אַ גרויסער צענטראַל-קלויסטער, וואָס זאָל אַרייננעמען יעדן זונטיק הונדערטער מתפללים...

2 יאָר נאָך דער שריפה האָט זיך די צאָל יידן שטארק פארגרעסערט, פון דער ציילונג אין יאָר 1897 געפינען זיך אין זעמבראָווער גמינע (מיט די דערפער אַרום) 10,902 איינ-וויינער, צווישן זיי 3463 יידן, אַזוי גוט ווי 32% פון דער אַלגעמיינער באפעלקערונג.

ח. פון ווען אָן זענען דאָ יידן אין זעמבראָווע? אויף דער פראגע איז שווער צו ענטפערן. יידן זיינען שוין געווען אין מאַזאָווע, דער טייל פון פוילן ווו זעמבראָווע ליגט, פון אָנהויב 14-טן יאָרהונדערט. קיין גרויסע צוציהונג-קראפט האָט אָבער די אַרימע מאַזאָווע נישט געהאט. האָבן ווייניק יידן זיך דאָ באַזעצט. אַחוץ דעם איז די פאליטישע לאַגע נישט גע-ווען קיין גינציקע: אַלע מאָל אָנפאלן פון די פרייסן און אנדערע וואָס האָבן חרוב געמאכט דאָס לאַנד. ערשט אין אָנהויב 15-טן יאָרהונ-דערט בעסערט זיך די לאַגע, די ליטווישע פירשטן יאנוש דער ערשטער, אין ווארשע, און זיעמאָוויט דער פערטער אין פלאַצק, האָבן געשטרעבט צו אַ שלום, אונטער דעם שוץ פון פוילן. האָט זיך אויך פארבעסערט די עקאָנאָ-מישע לאַגע. די פעלדער און וועלדער האָבן פון דאָסניי געבליט. דער האַנדל מיט תבואה און וואלד, פיש און פֿי, פעל און פעלץ, פלאקס און וואָל, האָניק און אייל האָט זיך אָנטוויקלט און יידן האָבן דאָ געפונען אַ גינציקן באָדן. עס האָבן זיך געגרינדעט נייע שטעט און דער-

יא. צ'יצ'ורק אינה שייכת לזאמברוב

באותו פינקס, דף 797, משנת תע"ו, נרמז על "ויכוח חריף" שהיה בין טיקטין ויהודי זאמברוב, בנוגע לחכירת משרפות היין בצ'יצ'ורק. הפריץ של כפר צ'יצ'ורק הקים בנחלתו משרפות יין שכר והחכירם ליהודים. כפי הנוהג אסור היה ליהודי להיות עצמאי ולבוא לחכור — רק באמצעות קהילת טיקטין נעשה הדבר. והנה החכירה הקהילתית לא את משרפות היין לאחד יקותיאל. טענו יהודי זאמברוב שלהם יש זכות קדימה לחכירה משום "דינא דבר מצרא". רוזני הקהל של טיקטין, נתברר להם שהכפר צ'יצ'ורק הוא רחוק מתחום העיר זאמברוב ואינו שייך לגבולם: "החזקה דכפר צעצארקו גארלענז (Gorzelnie) הסמוכה לזעמבראוו, נמכר מאת רוזני הקהל להיקר כמ' יקותיאל ב"ר מרדכי, שאינו רשאי שום בר ישראל לסור שמה (לשם חכירה) כי אם הוא לבדו... עד סוף כל הדורות — — — אחר שנת-ברר שהכפר טשעצירק הוא יותר מתחום מזעמבראוו, על כן נמכר לכ"מ (לכבוד מעלת) יקותיאל הנ"ל לחלוטין הנ"ל".

פער. ערשט אין יאר 1471, הערן מיר צום ערשטן מאל וועגן יידן אין לאַמזע: דער פלאַצ-קער קירכליכער געריכט וואָס האָט אויסגע-שפּרייט זיינע פּליגלען אויך איבער לאַמזער געגנט באשולדיקט דעם שילער (סכאליאַר) סטאניסלאוו מאדזעלאַ פון לאַמזע אין אַן אַנ-פאל אויף לאַמזער יידישע סוחרים און לאַזט אים אַרעסטירן.

ט. טיקטין גיט אַכטונג אויף זעמבראווער יידן. זייט דעם יאר 1549 האָבן די יידן פון מאַזאַ-וויע, ווי פון אנדערע פוילישע געביטן, געצאָלט זייערע קאָפּשטייערן דורך דעם "ועד אַרבע ארצות", דער יידישער סייס, וואָס האָט גע-דארפט צושטעלן דער מלוכה אַ געוויסע סומע שטייערן יעדעס יאַר, איינגעמאַנט לויט אַ באשטימטן שליסל אין די אַלע שטעט און שטעטלאַך. זעמבראָווע ווערט אין דער רשימה נישט אריינגערעכנט, ווייל קיין יידישע קהילה האָט נאָך דאָ נישט עקזיסטירט. טיקטין, וואָס

פינה בשוק — אַ ווינקל אין מאַרק — The market place

יב. למי שייכת סנדז'יבה?

מסתבר שר' שמערי'ל הנ"ל היה איש עסקים גדול וזכר עסקים לא רק בזאמברוב העיר, כי אם גם בגמינה, ההגמוניה של זאמברוב על כל הכפרים. הכפרים וואלי (Wola Zambrowska), נאגורקי, קלימאשי הם לכל הדיעות נספחים לזאמברוב ומי שיש לו חזקה על איזה עסק מחייה בזאמברוב העיר — זכותו גם על הכפרים. יצא סנדז'יבה, אשר לגביו יצאו עוררים, שהוא רחוק מגבול זאמברוב ואינו כלול בה ויש הר' שות גם לבן מקום אחר לחכור חכירות הכפר הזה:

„יצא לאור משפטו של הא' הר"ר יהודה בהר"ר שמרי' זעמבראוו, ששייך לו לחזקתו דעיר זעמבראוו כל הכפרים בתחום העיר הנ"ל, שאינו רשאי שום (איש) להשיג גבולו, כמו בעיר זעמבראוו, בתחום העיר הנ"ל: סענדז'וואוו, וואלי, נאגארוק, קלימאשי. אמנם על סנדז'וואוו יצא ערעור שהוא רחוק יותר מתחום וצוועק לבוא עוד על האמת, על פי מדידה, על פי הנאמן מאתנו לכל זמן שלא יבורר כנ"ל — הכפר הנ"ל בחזקת הקהל (טיקטין) יצ"ו. יום ג' ז"ך אייר תע"ו ל' (שם, מספר 784).

בדף רס"ט של הפינקס, מס' 785 נאמר: „בפנינו בית דין נתברר שכפר סענדז'וואוו הוא רחוק מתחום העיר זעמבראוו ועל כל פנים לא יותר מרביעית פרסה, כל זה נתברר על פי עדים שמדדו בעצמם. ולראייה באנו על החתום, יום ב', ב' אלול תע"ו לפ"ק. נאום אברהם אויער-באך ונאום יצחק במוהר"ר (בן מורנו הרב רבי) אברהם ז"ל ונאום גדלי' בן מנחם כץ יצ"ו.

„מחזיק זעמבראוו“, כלומר: בעל הזכות הבל-עדית לחכור מיסי העיר, לא טמן ידו בחיקו, טרח והוכיח שהמרחק בין זאמברוב וסינדז'וב הוא קטן, קצת יותר מתחום שבת, על כן אין להתחשב בקטנות ולזכות אותו בשוב זה. אולם גם רוזני הקהל של טיקטין לא שקטו על שמ-ריהם. שלחו מודד נאמן לאדמת המריבה וזה קבע אחרת: „היום, דלמטה, נתברר בפנינו, בית דין, על פי דרישות וחקירות היטב נכון, על פי עדות נאמנות, שכפר סענדז'וואוו הוא רחוק, יותר מתחום מעיר זמברוב, ועל כן יצא לפסד“.

איו געווען איינע פון די דריי קרייזשטעט פון פאדליאשע און האט אויפגעמאגט דעם יידישען קאפשייער פון לאמזער, גראדנער און אנדערע קרייזן, האט אויפגעפאסט אויף די ארומיקע קליינע ישובים, וואו ס'איז קיין קהילה נישט געווען, און האט פון זיי שטרענג אויפגעמאגט שטייערן און גערעגלט די ענינים צווישן יידן און גוים, האט אכטונג געגעבן אז איינער זאל נישט אויסכאפן דעם צווייטנס פרנסה, ביים ארענדירן און פאכטן גארזשעלניעס (בראנפן-ברויערייען), פעלדער או גערטנער, מילך און בהמות, וואלד און מילן וכדומה. איו געווען א גרעסערער ארגאניזירטער ישוב — האט טיקטין ארויפגעלעגט די מיסיע אויף דער קהילה אדער אויף דעם בית-דין פון דער שטעטל, אז מ'האט דערמאגט ערגעץ אין די אקטן, למשל, א שטאט, פון דעם דערמאנטן געגנט, אפילו אזא גרויסע ווי ביאליסטאק, האט מען צוגעשריבן „הסמוכה לטיקטין“ (וואס ליגט לעבן טיקטין), ווייל טיקטין איז געווען די הויפטשטאט פון געגנט ביז דעם יאר 1764, ביז די פוילישע מלוכה האט אפגעשטעלט דעם דערמאנטן „יידישן סיים“ — דעם ועד ד' ארצות, וואס איז געווען ווי א מלוכה אין א מלוכה, און האט אנגענומען אנדערע מיטלען, בעסערע, ווי אזוי אויסצופרעסן וואס מער קאפשייער פון דער יידישער באפעלקערונג. אויך שפעטער איז טיקטין געווען די הויפט שטאט פון דעם דער-מאנטן געגנט. בנוגע טיקטין ווייסן מיר, אז אין יאר 1676 (תל"ו) האט קהל אנגענומען א באשלוס „מיט א חרם מיט זיבן גזירות און מיט פארלעשן שווארצע ליכט, מיט טראמייטערן און שופר בלאזן: אז קיינער האט נישט קיין רעכט אויפצוהויבן א האנט אדער א פוס צו דינגען וואסערן נישט איו עסק אדער מיחיה, סיי פון שררה, פון מלוכה-אוצר, ווי ארדנס, טשאפאוו, שעלינגאוו שטייערן א. א. אן דעם וויסן און אן דער דערלויבניש פון קהל. אלץ מוז ווערן פארגעלייגט פארן קהל און די מנהיגים דארפן גוט און אויפמערקזאם עס באטראכטן, אן זיין אנוועזנהייט. וואס זיי באשליסן ווערט אריינגעטראגן און אונטערגעשריבן אין „פינקס הקהל“ (לויט „פינקס ועד ד' ארצות“ עמ' 148, סימן שנ"ב). דער טיקטינער פינקס הקהל עקזיסטינט

(לפסק-דין גדול) מאתנו בית דין, שהכפר הנ"ל הוא בחזקת הקהל (טיקטין) יצ"ו ואין למחזיק זעמבראו שום דו"ד (דין ודברים) ותי' (ותיקון) פסד"ג. יום ד' טוב אייר, תע' זיין (1717).

נאום יצחק בהר"ב מ"י ז"ל.

סנד'יווה הוצאה אפוא ב"חזקת היד" מתחום שיפוטת של זאמברוב... יותר אין בפינקס הנ"ל על זאמברוב. הישוב היהודי אמנם גדל, אבל לקהילה טרם הגיע, כאשר נראה להלן ואין לחשוב שהישוב היהודי נעשה מכאן ולהבא עצמאי לגבי טיקטין.

יג. ייסוד חברה קדישא בשנת 1741

בית הקברות של יבלונקה שירת גם את זאמברוב וכפריה. תחילה הביאו את המתים ליאב-לונקה, בעגלה, כמו שהם. החברה קדישא של עיירה זו טיפלה במתים — טיהרה אותם, הלבישם שתרם תכריכים וקברום. אולם זה לא היה לכבוד המת — להשאירו זמן מסוים ללא טהרתו. כאשר נתרבה הישוב בזאמברוב החליטו לייסד כאן חברה קדישא שתטפל במת במקום, ולהביאו טהור ליאבלונקה לבית עולמו. כפי שנרשם בפני-קס הישן (לפי עד הראייה ר' יהושע גורז'ול-צ'אני) — נוסדה החברה ביום ט"ב כסליו תק"א (1741). כנראה היה מלווה היסוד בסעודה, כי התאריך הנ"ל הוא יום סעודת החברה בכמה וכמה קהילות. מכיוון שהעבודה הפשוטה של החברה — חפירת קבר והקבורה — נעשתה ע"י אנשי יאבלונקה, הירשו להם אנשי החברה של זאמברוב להכניס סעיף: מי שאינו יודע ללמוד פרק משניות — אל יהא חבר בחברה קדישא. כמו כן: הזכות לתואר "מורנו", שמוסיפים לבן-תורה, כשהוא נקרא לעלות לתורה, ניתנת לאיש רק ע"י החברה. ראשי החברה קדישא היו למדנים ויכלו לקבוע מיהו למדן ובצדק ייקרא: "יעמוד מורנו ר' פלוני בן פלוני" וממי להוריד את ה"מורנו" אם נטל לו שלא כדין. ה"חברה קדישא" חתרה אפוא למעמד של קהילה וזה לא אחר לבוא.

יד. בשנת 1767 — עדיין לא היתה קהילה

ביום כ' אדר ב' תקכ"ז (21 מארס 1767) איש-רה ועדה ממלכתית של משרד האוצר הפולני

נישט מער, ווי דער גורל איז געווען מיט די פינקסים פון אנדערע שטעט. אבער אין דער ערשטער וועלט מלחמה, ווען די טיקטינער יידן האבן געמוזט פארלאזן זייער שטאט — האט מען איבערגעגעבן דעם פינקס אין די הענט פון ביאליסטאקער רב, רב חיים הערץ. זיין אייניקל, וואס איז היינט פראפעסאר פאר יידישע געשיכטע אין ירושלים, האט דאמאלסט בגניבה אפ-געקאפירט די פראטאקאלן פון אלטן טיקטינער פינקס און אזוי ארום זיי אפגעראטעוועט פאר דער געשיכטע. צווישן די פראטאקאלן (וואס זיי-נען נאך אין מאנוסקריפט) געפינען מיר אייניקע מאל דעם נאמען זעמבראווע און מיר האבן עס אפגעשריבן.

י. זעמבראווער יידן אין יאר 1716

מיר קערן זיך אום איצט צוריק צו זעמברא-ווע, וואס זי איז געווען אין די אטאליקע צייטן. עס איז א סברא, אז דא איז געווען א קליינער יידישער ישוב שוין אין 16-טן יארהונדערט, נאך מען האט אים פארווערט, לויט דער בקשה פון די איינוווינער, וואס האבן געהאט די פרי-ווילעגייט נישט צו טאלערירן יידן אין זייער שטאט (de non tolerandis Judaeis) ווי ס'איז געווען דער פאל מיט לאמזע און אנדערע צענד-ליקער שטעט און שטעטלאך אין פוילן? מיר באזיצן נישט קיין דאקומענטן וואס זאלן דאס באשטעטיקן. זעמבראווע איז אויך נישט געווען קיין וויכטיקער פונקט און נישט געהאט קיין גרויסע אונטערנעמונגען אז זי זאל ווערן דערמאנט אין די רעגירונגס אקטן.

פון טיקטינער פינקס דרינגען מיר ארויס אז אין יאר 1716 איז נאך אין זעמבראווע נישט געווען קיין יידישע קהילה, כאטש יידן האבן דא געווינט און געפירט גרויסע געשעפטן. שטייט דאָרט אין פינקס, זייט 164: "דעם עסק-מחיה" (דאָס הייסט: דער עסק וואָס גיט פרנסה) פון דער שטאָט זעמבראווע און די הויז וווּ ס'האָט געוואוינט ר' שמעל בן יצחק, איז איבערגעגאנגען צו די ברידער יהודה און שמואל, די קינדער פון דערמאָנטן שמעל און זיי געניסן פון אלע רעכט אויף שטענדיק.

(Kommissya Rzeczypospolitej Skarbu Koronnego) את רשימת הקהילות השייכות לגליל טיקטין, בנוגע להטלת מסים ולגבייתם. מנויים ברשימה 19 ערים: אבגוסטוב (יאגוסטובה), באטשקוב, ביאליסטוק, גובורובה ובנותיה, גונ' יונדז, וויזנה ובנותיה, זאָוואָד ובנותיה, טיקטין, יאבלונקה וסביבתה, יאסינוב, יידוואבנו וסביבתה, רוטקי וסביבתה, רייגראָד. זאמברוב, הסמוכה כל כך ליאבלונקה ולרוטקי — לא נרשמה כאן. הוכחה נוספת שטרם זכתה להיות קהילה קדושה, מוכרת. והלא ראינו לעיל שטיקטין טין היתה החולשת על הכפרים שליד זאמברוב ועל הזכויות של יהודי העיר. היתה צריכה להיות איפוא ברשימה זו, כדין יאבלונקה ורוטקי.

תולדות הקהילה מתחילות רק בראשית מאה 19. כאמור היתה היישוב העיקרי בכפרים פרושקי ונאגורקי הסמוכים זה לזה, וולי וקלימאשי. יהודי זאמברוב נמלכו בדעתם להקים להם בית מדרש מיוחד ולא ללכת לרגל לתפילה לפרושקי. קיבלו מקהילת טיקטין 2 ספרי תורה, בהשאלה, ואף הזמינו אצל סופר ספרי-תורה. פעם אירע מעשה ויהודי נפטר בזאמברוב, בימות הגשמים, ולא יכלו להביאו ליאבלונקה לקבורה אלא ביום השלישי, כי הדרך מלאה מהמורות ושלוליות. כביש טרם היה. ראו בזה בעיר בזיון המת. נתכנסו טובי העיר במוצאי-שבת והחליטו להקים בית קברות משלהם, בדרך בין פרושקי לזאמברוב. ר' לייבל איש חוינה, אבי שושלת הגולומבקים, תרם מאדמותיו חלקה לבית הקברות. החלו להכשיר את הקרקע לשם זה ולדאוג לקבלת רשיון מהשלטונות והסכמה של חברה קדישא מיאבלונקה, שהיה קיים אתה הסכם קבורה הדדי. נשבה אז רוח ליבראלית בקרב "מלכות פולין" שתחת שעבוד רוסיה. זה בלט ביחסי הפולנים והיהודים בלומזה עיר הפלך, משם היה צריך לבוא האישור.

הקהילה בלומזה נוסדה מחדש, בשנת 1812, בהשפעת רוח נאפוליון שיצרה את הסיסמה בקרב הפולנים, ביחס ליהודים: "Kochajmy się" — נאהב זה את זה! ואף-על-פי-כן, חזרו בהם הפולנים ובהשתדלות משלחת מלומזה לפני השלטונות בווארשה הצליחו ליצור מחדש גיטו ליהודים ולצמצם זכותם בלומזה. כן היה באוסטרו-לנקו ואח', אולם לאחר כמה שנים, בסוף שנות

אפילו ווען ס'וועט זיך בייטן אָדער ס'וועט שטאַרבן דער עלצטער פון שטאַט, אָדער ווען אַ גוי וועט האלטן דעם עסק עטליכע יאָר און עמיצער וועט וועלן עס צוריק אַרויסנעמען פון גויישע הענט — האָט ער נישט קיין רעכט, נאָר עס געהערט צו שמערל'ס קינדער. דאָס איז געווען בערך אין יאָר 1716.

אין דער בלאַט נומער 271, פּראָטאָקאָל נומער 796, פון יאָר תע"ו (1716) ווערט ווייטער דערציילט אַז יצחק בר' יעקב פון יאבלאָנקע האָט אָפגעקויפט די חזקה (דאָס Furmanka רעכט) צו אופמאַנען "פורמאַנקע שטייערן" פון זעמבראָווער פּאָוויאַט (Powiat Zembrowski) לאַמזער גובערניע. די אַלע פורמאַנקאָוע קוויטן פון אויבן דערמאַנטן פּאָוויאַט זענען איצט זיין רשות אויף שטענדיק, אפילו ווען ער וועט שוין נישט וווינען אין דעם פּאָוויאַט.

יא. זעמבראָווע האָט נישט קיין דיעה איבער טשעטשאָרק

אין דעם זעלבן יאָר, און דאָס זעלבע בלאַט, ווערט פארציכנט אַז די גאָרזשעלניע (בראַנפֿן-ברויעריי) פון דאָרף טשעטשאָרק (Czecioroki) וואָס איז לעבן זעמבראָווע איז פארקויפט גע-וואָרן דורך די דאָזאַרעס (רוזני הקהל) צו ה' יקותיאל בר' מרדכי, און "קיין ייד טאָר נישט צוגיין דאָרט (אים אויסכאַפן) ווייל עס געהערט אים, אויף אייביק" — נאָכדעם ווי ס'איז גע-וואָרן פעסטגעשטעלט אַז "טשעטשאָרק איז וויי-טער פון גרעניץ פון זעמבראָווע און דערפאר האָט מען עס פארקויפט אויף שטענדיק דעם ה' יקותיאל". דאָס הייסט: זעמבראָווער קהל קען נישט זאָגן קיין דיעה אַז די גאָרזשעלניע זאָל ווערן אַרענדירט צו אַ זעמבראָווער יידן און נישט צו אַ יאָבלאָנקער, ווייל טשעטשאָרק איז ווייט פון זעמבראָווער גרעניעץ און געהערט נישט צו איר.

יב. צו וועמען געהערט סענדזשיווע?

אין פּראָטאָקאָל נומער 784 פון זעלביקן טיקטינער פינקס לייענען מיר:

"יצא לאור משפטו של ה' הר"ר יהודה בהר"ר שמרי' זעמבראָווער, ששייך לו לחזקתו דעיר

העשרים, החלו להתכונן בפולין, במחתרת, לקראת המרד הגדול (1831) נגד רוסיה המשע- בדת. כדאי היה להם, לפולנים, לקרב את היהודים ולנצל את כספם, יומתם ועזרתם בכלל למרד. על כן לא מצאו יהודי זאמברוב קושי מיוחד באישור זכותם לבית הקברות, שבו היתה כבר כרוכה גם זכותם לקיים קהילה רשמית.

טו. בית הקברות הראשון בשנת 1828

בשנת 1828, תקפ"ח, חונך איפוא בית הקברות, שממנו תוצאות גם לשלטון הקהל.

החברה קדישא התרחבה והתארגנה מחדש. נפתח פינקס חדש. הגבאי הראשון של בית הקברות היה אביו של חיים-פינקס מוזג (שיינקער). הגבאים שאחריו היו: מונש גולומבסקי, שמואל וויליאמובסקי, בנימין גולומבסקי, אברהם משה בלומרוזן, אברהם יוסף וויליאמובסקי ויעקב צוק-רוביץ, שהיה הגבאי האחרון שלה. נפטר בשנת 1939, לאחר שהנאצים עיגוהו והגלוהו לגרמניה. כשחזר משם תשוש ורצוץ שלטו כבר הרוסים בעיר ולא האריך ימים. הקברנים, אלה ששמם זכור בין בני העיר, היו: אברהם משה, וולף-

זעמבראָווע. כל הכפרים בתחום העיר הנ"ל שאינו רשאי שום (איש) להשיג גבולו כמו בעיר זעמבראָו בתחום העיר הנ"ל. ואלו הם הכפרים שנתבררו אשר המה בתחום העיר הנ"ל: סענ-זיוואו (Sendziwow) וואלי (Woli), נאגארקי (Nagorki) קלימאשי (Klimaszy). אָמנם על סענדזיוואו יצא ערעור שהוא רחוק יותר מתחום וצועק לבוא עוד על האמת ע"פ מדידה, על פי הנאמן מאתנו וכל זמן שלא יבורר כנ"ל, הכפר הנ"ל בחזקת הקהל, יצ"ו. יום ג' ז"ך אייר תע"ו לפ"ק.

דאָס הייסט: דער אויבנדערמאָנטער יהודה בר' שמערל, איינער פון די צוויי ברידער וואָס האָבן געירשנט פון זייער פאָטער די חזקה אויף דעם „עסק-מחיה" פון דער שטאָט זעמבראָווע, און קיינער טאָר זיי נישט אויסכאפן און אויסקויפן זייער רעכט צו פאָכטן די עסקים פון דער שטאָט, — האָט אָנגעקלאָגט צום בית דין פון טיקטין, אז אנדערע יידן כאפן אים אויס זיין פרנסה און דערגייען אים זיין רעכט, ווייל זיי פאָכטן פון די פריצים וואָס זייער

רחוב וודני — וואָדני גאָס — The Wodna street

הרש קוטשאפה, ישראל דוד ציבלמאן, אליה בן משה וולף, מוטל קמחי (מעלשיינקער), יצחק הצבע ואח', בשנת 1890, בערך, נתמלא בית הקברות, שלא היה גדול ביותר מלכתחילה. רכש הקהל מגרש נוסף ליד בית הקברות הישן, ונראה כעין המשך לו. מספרים שהתגלע בשעתו ויכוח בין שני הגבאים שמואל וויליאמובסקי ומונוש גולומבקי, איפה להקים את ה"אוהל" — בית הטהרה. וויליאמובסקי הציע להשאיר את האוהל הישן. ואילו מונוש חיווה דעתו להקים חדש ליד הכניסה. נימק מונוש, כרוח ההומור הטובה עליו: אם יישאר הישן, יצטרכו להוביל מתים לטהרה דרך כל הקברים, עד שיגיעו לגבול בית הקברות שמהצד השני. הנושאים את המת ירטנו על הדרך הארוכה שהם עושים ויאמרו בכל פעם, בהצ" ביעם על קברותינו: כאן טמונים "חכמי העיר" הזקנים, שלא הספיק להם השכל להקים את ה"אוהל" בכניסה... אנו בקבר, הלא נבוש ונכלם לדברים האלה... אם יהיה ה"אוהל" בכניסה — לא איכפת לנו מה שידברו עלינו לאחר מאה שנה, כי לא נשמע את זה. חייך ר' שמואל ווי" ליאמובסקי וקיבל דעתו של מונוש.

בהסכמת השלטונות לבית קברות יהודי היה לוט גם ההמשך: רשיון להקים קהילה יהודית עצמאית בעיר. ולא יצאה שנה ותקנון הקהילה בזאמברוב אושר בלומזה, בלשכת שר הפלך.

טז. בית הכנסת ובתי המדרש

לכתחילה התפללו בבית מדרש קטן. העיר בכללה היתה בנויה בתי עץ קטנים שגגותיהם מצופים תבן. אפילו בית היראה של הנוצרים היה של עץ. בית חומה יחיד הוקם בכיכר. העיר על ידי ר' לייבה, חתן אליה קצין. הוא היה "בעל מקובל" ואיש תם וישר. מותו הפתאומי, ללא עת הישרה אבל על הציבור, אשתו האלמנה, "רייזה הפונדקית" או "רייזה מבית החומה" — מסרה חלק מביתה לקהל, לבית מדרש. היה זה בית התפילה הראשון, הגדול, לפי ערך, בעלי-הבתים החליטו להקים בית כנסת. אספו תרומות לשם זה. כל אחד קנה לו "מקום" בבית הכנסת העתידי ושילם עבורו מראש. ר' מונוש גולומבקי תרם לקהל חלק מן המגרש שאחורי ביתו — מהעבר השני של רשות הרבים שהפסיקה אותו. בנו את בית הכנסת אבנים ולבנים. בעת הנחת אבן היסוד

פארמעגן איז א טייל פון זעמבראָווע. די אָנ- געקלאָגטע האָבן אָבער זיך פאַרטיידיקט און געטענה'ט אז זיי פאָכטן אין דערפער וואָס גע- הערן גאַרנישט צו זעמבראָווע. האָט מען נאָ- מינירט אַ ספּעציעלע סעסיע וואָס זאָל דאָס אויפקלערן. האָט מען געמאַסטן די אַלע דער- מאַנטע דערפער צו זיי זענען נאָענט פון זעמ- בראָווע, פון דעם גרעניץ פון שטאָט. האָבן זיי אויסגעפונען אז די דערפער סענזיוואָו, וואָלי, נאָגאַרקי און קלימאַשי זיינען נאָענט פון זעמבראָווע און געהערן צו איר. דעריבער טאָר קיינער נישט אויסכאַפן די חזקה פון ר' יהודה בר' שמערל. אמת, גיט צו דער פסק בית-דין, די אָנגעקלאָגטע פראָטעסטירן בנוגע סענזיו- וואָו און טענה'ן, אז דאָס דאָרף ליגט ווייטער פון זעמבראָווע גרעניץ. זייער טענה איז נאָכ- נישט געוואָרן גענוג אויסגעפאַרשט און "שרייט צו דערגיין דעם אמת" דורך איבערמעסטן דעם מרחק. דעריבער, זאָגן זיי, איז סענזיוואָו גע- וואָרן אָנגערעכנט דערווייל אַלס "פריי-דאָרף": עס געהערט נישט צו זעמבראָווע, איז אָבער נישט אויסער זעמבראָווע. דערווייל וועט טיך- טינער קהל פארוואלטן מיטן דאָרף און וועט באשטימען ווער עס מעג פאָכטן די געשעפטן און מאַיאַנטקעס פון סענזיווער פריצים. דער פסק-דין איז געוואָרן אַרויסגעטראָגן 27 טאָג אין חודש אייר, פון יאָר תע"ו, 1716.

אָקורצע צייט נאָכדעם, ליינענען מיר אין פראָטאָקאָל נומער 785, פון טיקטינער פינקס, (בלאט רס"ט), אז דער בית-דין האָט פעסט- געשטעלט אז דאָס דאָרף סענזיוואָו איז ווייט מער פון תחום (גרעניץ) זעמבראָווע, אָבער נישט מער פון אַ פערטל וויאָרסט (לא יותר מרביעית פרסה). דאָס איז קלאָר געוואָרן דורך עדות וואָס האָבן געמאַסטן אַליין דעם מרחק. דער פסק-דין איז געוואָרן אַרויסגעטראָגן מאָנ- טיק, ב' אלול פון יאָר תע"ו (1716) און דעם פראָטאָקאָל האָבן אונטערגעשריבן: אברהם אויערבאך, יצחק בר' אברהם און גדליה בן מנחם כ"ץ.

דער אויבנדערמאָנטער ר' יהודה בר' שמערל האָט ווייזט אויס נישט געשוויגן און געטענה'ט אז אַ פערטל וויאָרסט איז קיין מרחק נישט און

דער איינציקער וואָס האָט אַ רעכט אויף דעם
דאָרף סענדזיוואָו איז ער אליין אַלס זעמבראַ-
ווער בירגער און נישט קיין אַנדערער. דער
עניין האָט זיך געצויגן פון חודש אלול 1716
ביז אייר 1717. און סוף כל סוף איז געוואָרן
אַרויסגעטראָגן אַ פסק־דין, אויפן גרונט פון
דרישות וחקירות, און באַגלויבטע עדות אַז
סענדזיוואָו איז „ווייט“ פון זעמבראַווע און גע-
הערט נישט צו איר און דעריבער גייט עס
אַריין אין דער קאַמפּעטענץ פון טיקטינער קהל
און דער זעמבראַווער פאַכטער (מחזיק זעמ-
בראַו) האָט נישט מער קיין שום דין ודברים

השקיעו בין האבנים סיר חרס אטום ובתוכו
מגילת־קלף בה מסופר תולדות בית הכנסת
ורשימת האנשים שנתנו ידם והונם לזה. לאחר
70 שנה בערך, כאשר הרסו את הקירות של בית
הכנסת השרוף מצאו את הסיר — אולם הרב
ציווה לגונזו מחדש ולא לקרוא את הכתוב.
לא עברו שנים רבות וגם בית הכנסת נעשה
צר למתפללים והחליטו לבנות בית מדרש גדול.
טענו אנשי בית בורשטין: בית המדרש צריך
להיות מאבן ומקומו מהצד השני של העיר. ואילו
אנשי בית גולומב טענו: בית עצים, ליד בית
הכנסת. משארכו הימים ורבו האסיפות — עשו

בית הכנסת — די שול — The Synagogue

אנשי בית גולומבק מעשה: את שארית המגרש שלהם, מאחורי בית הכנסת מסרו לעדה. והם גם מיהרו והורידו קרשים, הקציעו קורות, הביאו פועלים ולא יצא הקיץ ובית המדרש עמד על מכונן... נזדרזו גם הבורשטינאים והחלו בונים בית מדרש אבנים על מגרש שתרם ר' הרשאק בורשטיין, ליד שוק הבהמות, מול המקום שהקימו אחר־כך את בית מכבי האש. ר' שלמה בלומרוזן, תרם מהמלבנה שלו עשרת אלפים לבינים לבניין בית המדרש. החלו לקרוא: בית המדרש של עץ ובית המדרש של חומה או החדש. בעת השריפה הגדולה של 1895 נשרף בית המדרש של עץ, יחד עם בית הכנסת. בית המדרש „החדש” נשאר על תלו. לאחר זמן־מה בנו את בית המדרש מחדש, הפעם — מלבינים אדומות, וקיבל את שמו „בית המדרש האדום”. ולעומתו הקודם, סוייד בסיד לבן מבחוץ וקיבל את שמו „בית המדרש הלבן” — וכך היה שמם עד חורבן העיר.

בית הכנסת עמד חרב, שרוף קרוב ל־ג שנה. בזמן הראשון, בטרם הוקם „בית המדרש האדום”, היו מתפללים בתוך הקירות של בית הכנסת השרוף ולמעלה חיפו אותם באוהל.

בית החומה של רייזה הפונדקית עבר לר' הרשמיכל כהן, בית המדרש שבו חוסל ובמקומו פתח ר' חיים נחום חנות אריגים. אח־כך עבר הבית לעירייה ושם אוכסן בית הפקידות ואח־כך — „הקוזה”, בית הכלא המקומי. בסופו של דבר: הבית נקנה על ידי ר' ישראל חתן ישיע־בצלאל.

יז. בית המרחץ

אין עיר בלי בית המרחץ ובלי מיקוה, מיקוה היתה מזמן בעיר, אולם לבית מרחץ הצטרכו לקבל רשיון מיוחד. לפני מאה שנה היו ערים מיוחדות בפולין שנהגו מזכות להחזיק בית מרחץ. לאחר משא ומתן השלימה הקהילה את מוסדותיה החיוניים: הגבאי ר' שמואל וויליאמובסקי הקים בית מרחץ על מגרש הקהילה, ליד ההקדש. הבניין עלה לקהל כ־1500 רובל. ליד המרחץ קדחו באר שתספק מים לרחצה. במרחץ היו: חדר הזיעה, חדר הקירור, מיקוה חמה ומיקוה צוננת. את המרחץ חיממו ביום ה' לנשים וביום ו' לגברים. לפעמים גם חיממו את המרחץ באמצע

מיטן דארף. מיטוואך, טו"ב אייר תע"ז (ערב ל"ג בעומר, 1717). אונטערגעשריבן יצחק ב"ר מ"י.

מער האָבן מיר אין טיקטינער פינקס נישט געפונען וועגן זעמבראווע. מיר קענען אָבער גאנץ דרייַסט דרינגען אז ווען עס וואָלט געווען אין זעמבראווע אַ קהילה מיט אַ בית דין שטיבל, וואָלט טיקטין זיך נישט אזוי אריינגע־לייגט אין די ענינים פון דער שטאָט. זעמ־בראווע וואָלט אליין, זעלבסטשטענדיק, פארטיי־דיקט אירע אינטערעסן, כאָטש זי וואָלט באַ־דארפט האָבן אַ באַשטעטיקונג פון טיקטין.

יג. חברה קדישא אין זעמבראווע. 1741

די יידישע מתים פון זעמבראווע און די דער־פער נאָגאַרק, פרושקי א.א. פלעגט מען פירן קיין יאַבלאָנקע. צוערשט פלעגט מען דעם מת בריינגען אזוי ווי ער איז געשטאַרבן, און אין יאַבלאָנקע טאָן זיין רעכט. איז עס נישט געווען לכבוד די מתים, אָבער אזוי פלעגט מען זיך נוהג זיין אין אַלע דערפער און גאָר קליינע ישובים. ווען די צאָל יידן האָט זיך פארגרע־סערט האָבן די זעמבראווער באַשלאָסן צו גרינדן אַ „חברה־קדישא” וואָס זאָל אויפן אָרט דעם מת מטהר זיין, אָנטאָן תכריכים און אים באַ־גלייטן צו זיין אייביקער רח. קיין יאַבלאָנקע. לויט ווי ס'איז געווען געשריבן אין אַלטן פינקס (ר' יהושע גאַרזשאַלטשאַני ז"ל האָט עס אַליין געזען מיט זיינע אויגן) איז דעם 17טן כּיסלוו, אין יאָר תק"א (1741), געגרינדעט געוואָרן די חברה, ווייזט אויס, מיט אַ סעודה דערביי, ווייל דאָס איז דער טאָג פון דער חברה־קדישא סעודה אין אָסך ערטער. אזוי ווי די „שוואַרצע” אַרבעט פון דער חברה, ווי באַגראָבן דעם מת, פלעגט אויספירן יאַבלאָנקער חברה קדישא. האָבן זיך דערלויבט די זעמבראווער אַרייַנ־שטעלן אין פינקס אַ פונקט: דער וואָס קען לערנען אַ פרק משניות האָט רעכט צו ווערן אָנגענומען אין דער חברה. די חברה קדישא אין זעמבראווע האָט רעכט צו געבן די „מריינע” אָדער „אַנרירן די מריינע”, דאָס הייסט: זי באַשטימט ווער פון אירע יידן קען גוט לערנען און פירט זיך אויף אָנשטענדיק אזוי אַז ער איז ווערט מ'זאָל אים „אויפרופן צום ספר”:

השבוע. אז היה יוצא כרוז להודיע: מחממים את המרחץ. ביום ו' אחר-הצהריים היה מכריז השמש: אל בית המרחץ! אותה שעה היה חדר הזיעה מהביל, האבנים שבתנור לזוהרות, חבית לות הזרדים, שהכין יוזף הגוי של שבת — מאור גדול. את המרחץ היו מחכירים בכל שנה או שלוש שנים סיעו להכנסה החיילים הרוסים שצבאו בערב שבת על המרחץ ולפעמים אף הפריעו את הסדר. עד אשר עשו אתם איזה הסדר: שיבואו להתרחץ לאחר שקיעת החמה, בפקוח לא יהודי. המרחץ, כמו בעיירות אחרות, שימש בית ועד לחדשות העיר ולכל מה שהתרחש בסביבה. תיה, הבלן האחרון היה אלתר דוורזשץ ואתו חוסל המרחץ.

יח. „פושווינטנה“

מאחורי ה„רינק“ — כיכר העיר השתרע שטח גדול של אדמת בור. הממשלה מכרה אותו במחיר מועט לשמואל הקצב, כנראה — כאות הצטיינות. שטח זה נקרא „פושווינטנה“. שמואל הקצב פירצל את האדמה והחל למכור חלקות-חלקות והעשיר. מגרש אחד קנתה הפאראפיה (המועצה הנוצרית הדתית) והקימה עליו את בית היראה המרכזי הגדול. בסביבותיו גדלה האוכלוסיה הנוצרית. שטח הגון קנתה הממשלה גופה — להקים עליו קסרקטין. „בית היראה“ ומאידך הקסרקטין גרמו להרחבת העיר במידה גדולה ולריבוי האוכלוסיה היהודית שניזונה בעיר משני מוסדות אלה.

יט. האיזור הצבאי

בשנת 1882 היתה העיר למרכז צבאי מסוים. הממשלה הרוסית החליטה מטעמים מדיניים לשכן בעיר 2 גדודים רגליים ובריגאדה של תותחנים. פלוגות צבא שכנו בעיר עוד לפני זה. עם חיסול המרד הפולני של 1863 נשאר בעיר חיל-מצב. הצבא שוכן בבתים ארעיים, ששכרו או החרומו אצל האזרחים. במקום שם עמד בית הרב והכנסת אורחים היה קודם המשרד הצבאי וממול, על מגרש בית המדרש האדום — כיכר האימונים של הצבא. האוכלוסיה היהודית סבלה לא מעט מהחיילים שהתערבו בחייה — אף כי גם נעזרו

„יעמוד, מורנו ר' אדער פארקערט: ער פירט זיך נישט גוט — צונעמען דאס רעכט פון אים רופן „מורנו“. פון אזא פונקט אין דעם פינקס קען מען דאך לייכט דרינגען אז דא זיינען געווען יידן-למדנים. ווייסן מיר אבער נישט ווער זיי זיינען געווען. די חברה דער-נענטערט די זעמבראווער יידן זיך צו ארגאניזירן און צו ווערן א עיר ואם בישראל, א שטאט מיט אלע צוגלייך.

יד. אין יאר 1767 איז נאך נישטא קיין קהילה דעם 21-טן מערץ 1767 (כ' אדר ב' תקכ"ז) האט די רעגירונגס קאמיסיע פון קרוין אוצר (Kommissya Rzeczypospolitej Skarbu Koronnego) באשטעטיקט די קהילות וואס אגבעלאנגען איצט צו טיקטינער געגנט, בנוגע די שטייערן סומע און דאס אויפמאכען פון ביידן. זענען דארט אויסגערעכנט 19 שטעט: אבגוסטאו (יאגוסטאווע), באטשקאב, ביאליסטאק, גאווא-ראווע און איר פאראפיע, גאניאנדז, וויזנע און פאראפיע, זאוואד און פאראפיע, טיקטין, יאבלאנ-קע און פאראפיע, יאסינאו, יעדוואבנע, לאשיץ, נעמיראו, סאקאלאו, סאראנאק, קאנסטאטינאו, רוטקי און פאראפיע, ראסאט און פאראפיע, רייגראד.

זעמבראווע וואס איז נישט ווייט פון יאב-לאנקע און רוטקע איז אין דער רשימה נישטא! און מיר ווייסן דאך אז אין דעם סכסוך צווישן דערמאנטן יהודה בר' שמערל און אנדערע ארענדארן בנוגע דאס רעכט אויף זעמבראווער פאכט האט זיך אריינגעלייגט טיקטין און האט פעסטגעשטלעט ווער ס'האט רעכט. איז דאך זעמבראווע יא געווען אונטער טיקטינער שטייערן קאנטראל. הייסט עס: ס'האבן דא געוויינט יידן, אבער נישט ארגאניזירט אין קיין קהילה, אן א רב, אן א מקוה און אן א בית עולם.

ערשט אנהויב 18-טן יארהונדערט הויבט זיך אן די געשיכטע פון זעמבראווער קהילה. דער הויפט ישוב איז געווען אין די דערפער פרושקי (Pruski) און נאגארקי (Nagorki). צווישן די ביידע דערפער איז דער מרחק נישט געווען קיין גרויסער און דארט איז געווארן אויסגע-

על ידיהם: בעלי מלאכה יהודים — סנדלרים וחייטים, תפרים וספרים, אופים ומוזגים הוציאו את לחמם מהצבא. משהחלו לבנות בניינים מיוחדים לצבא — הרי עשרות בנאים יהודים, רצי-פים, נגרים, נפחים, פחחים וכו' נרתמו לעבודה זו. גינראל ראדקיוויץ, מפקד הצבא קנה את השטח משמואל הקצב. מאנס בקר, יהודי מלומד זה, בן עניים, שעלה לגדולה וצמח מתחתיו, קיבל את העבודה הגדולה: לספק לצבא את הבניינים. יחד עם חתנו אבראמוביץ (בן חרש-נחושת מליא-כובה) השלים את כל העבודה לשביעות רצונם של השלטונות. היהודים שהתיישבו ליד צריפי הצבא הראשונים קראו להם מאז "קושארר" — "קסרקטינאים". העיר גדלה ומאות מקורות של פרנסה נוספו מעתה לעיר.

כ. הדואר

עם גידולה של עיר גדל הצורך בדואר. היהודים ניצלו לא מעט את הדואר והמיברקה והשל-טונות הוצרכו להגדיל את המשרד. מתא-דואר קטן, בדרך לוולי, בבית סוקוליבסקי — עבר הדואר לדירה מורחבת יותר בבית בולנדר, באי-זור הצבאי. הדואר היה בידי היהודים ושבתי אפילו בשבת... את צורות הדואר מן תחנות הרכבת ועד התחנות הובילו עגלונים יהודים מהימנים, בתשלום מסויים שנקבע מראש לכל השנה. הם היו מובילים גם פקידים שהצטרפו לנסוע על חשבון המלך. מחלק המכתבים היה יהודי — "אלתר בריונטרעגער". אמו היתה מיילדת ובעלת קשרים עם הנשים הכבודות של הנוצרים ובזכות זו קיבל בנה את המשרה בשביל כל ההגמוניה של זאמברוב. לאחר מרד הפולנים, של שנת 1863 — רבו העריקים הפוליטיים מבין הפולנים לחוץ-לארץ וקרוביהם צבאו על דלתו של אלתר. מובן שהעניקו לו ביד רחבה מתוצרת הכפר על כל מכתב שהביא. ביום הראשון, לעת צאת הנוצרים מבית יראתם היה אלתר מסדר לו באחת הפינות שולחן עם תיבת המכתבים והיה מחלק את המכתבים לפי הכתבות. אלתר התעשר מן הדואר וביתו, בית עצים בן שתי קומות, בדרך האוסטרובי, היה מהיפים שב-עיר. לאט-לאט השתנה הדבר. משרד הדואר קנה לו סוס ועגלה והולך בעצמו את צורותיו ואנשי

בוים א בית מדרש וואס האט אויך געדינט אלס חדר פאר קינדער. גרעסערע יינגלאך פלעגט מען שיקן לערנען אין די שטעט ארום: יאבלאנקע און שניאדעווע. (Sniadowo). שני-אדעווע האט געשטאט אלס גרויסע יידישע קהילה און דער שניאדעווער רב האט אפילו אויפגע-פאסט אויף לאמזע, וואס האט נאך דאמאלסט אויך נישט געהאט קיין אייגענעם רב און אפילו נישט קיין באד. (לויט די פוילישע שטאט-געזעצן האט מען געמוזט האבן א ספעציעלע קאנצעסיע אויף א באד). לאמזער יידן פון איין זייט און זעמבראווער פון דער אנדערער זייט פלעגן פארן אדער גיין ערב שבת אזש... קיין שניאדעווע אין מרחץ אריין, זיך ארומוואשן, זיך אפשערן, אמאל זיך שטעלן באנקעס אדער אדער-לאזן — לכבוד שבת.

טו. דער ערשטער בית-עולם — אין יאר 1828

די צאל יידן וואס האבן זיך אנגעהויבן בא-זעצן אין זעמבראווע גופא איז געווארן גרעסער און גרעסער. האבן זיי געזען אז עס איז נישט קיין פלאן צו גיין פון זעמבראווע דאוונען אין דעם פרושקער בית המדרש האט מען געמאכט אן אייגענעם מניין אין זעמבראווע און מ'האט אראפגעבראכט פון טיקטין צוויי ספרי תורות, אויסגעבראגט אויף א קורצן טערמין. זעמברא-ווער יידן האבן באשטעלט שרייבן ספר תורות פאר זיך. דער ישוב אין פרושקי האט פארט-געזעצט זיין עקזיסטענץ און איז געבליבן פאר-בונדן מיט זעמבראווער יידן, כמעט ווי איין שטעטל. מאכט זיך א מעשה און א זעמבראווער ייד איז געשטארבן און מ'האט אים געדארפט פירן צו קבורה קיין יאבלאנקע, דורך סענדזשע-ווער וועג. איז געווען א שלעכטער וועטער — רעגנס גרויסע, און די וועג איז פול מיט בלא-טע, קאליוזשעט וואסער און גריבער, ווייל קיין שאסיי איז דאך דאמאלסט נאך נישט געווען. האט מען געמוזט אפלייגן די לווייה אויף מארגן און אויף איבערמארגן. איז עס געווען א גרוי-סער בזיון המת. האבן זיך צוזאמענגעקומען שבת צונאכטס זעמבראווער און פרושקער יידן אויף אנ'אסיפה און האבן באשלאסן צו מאכן אן איי-גענעם בית-עולם, אויפן וועג טאקי צווישן זעמבראווע און פרושקי. האט ר' לייבעלע כאיי-

השרד שלו. את אלתר החליף בן איכרים מגוב-
רובה והדואר היה פעיל גם ביום השבת...

כא. השריפה הראשונה

על העיר עברו כמה וכמה שריפות. אולם אלה
היו כלליות אשר האוכלוסיה היהודית סבלה מעט
מהן. יחסית. בשנת 1895 (תרנ"ה). בחודש תמוז
הלוחט, ביום ו' אחר-הצהריים פרצה שריפה
במרכז העיר וכל הישוב היהודי עלה באש. לפי
דברי העתונות נשרפו כ-400 בתים יהודים.
השריפה יזעזעה את הישוב היהודי.

ב"הצפירה" כתב ה' בנימין הכהן: ביום ו'
ערב שבת-קודש, פר' בלק, תרנ"ה, פרצה שרי-
פה גדולה ונשרפו כ-400 בתים יהודיים ובהם
כמאה חנויות ומחסנים, 2 בתי מדרשים ובית
הכנסת. נשארו רק 20 בתים, כאלפיים נפש
נשארו בלי גג לראשם, משהגיעה הידיעה ללומ-
זה מיהר הנדיב ר' נחמן דרזדובסקי ואסף
אוכל. הרב ר' מלכאל ונכבדים אחרים יצאו
בשבת לאסוף כסף ובגדים לטובת הנשרפים.
ב"המליץ" מיום ט"ז מנחם-אב תרנ"ה (1895)
מודה הרב ר' דוב מנחם רגנשברג לידידו, לעז-
רך על העזרה שקיבל מהמערכת בסך של 150
רובל ועוד 50 רובל.

הוועד למען הנשרפים שבעיר מודה לר'
אליהו פרומקין מוויסקי בעד תרומתו בגובה
של 100 רובל וכן בעד הלחם ששלח. הוועד
פונה לציבור שיוסיפו ויעזרו לנשרפים ומעיר
דרך-אגב, שכאשר נשרפו צי"ב, שניאדובה
ורוטקי — עיירות סמוכות לזאמברוב — מילאו
בני העיר את חובתם והגישו לערים הנ"ל
עזרה מאכסימאלית (הצפירה ט"ז מנחם אב
תרנ"ה, מס' 167). ב"הצפירה" מס' 55, מיום
ג' ניסן תרנ"ו (1896) מתאוננים תושבי העיר,
כי הרב הרשמי ר' משה-דוב גולד עבר בפקודת
השלטונות לכהן ברבנות בנובוגרוד. בעיר עזר-
בה. חברה קדישא אוספת כל שנה כ-1000 רובל
כסף ובית הקברות פרוץ, כלבים סוחבים תינו-
קות קבורים ואין דואג.

"כסף-עזר" שהגיע לנשרפים הוא גם כן בלי
חשבון וסדר נחלקים וירד לטמיון, על ידי
הנוטלים שכרם מן תרומות הלשכה...

נער, דער פאטער פון די גאלאמבקעס, מנדב
געווען א שטיק פעלד און מ'האט פייערלעך
באשלאסן צוצוטערעטן צו די הכנות: קריגן א
דערלויבניש פון דער מאכט און טאקע א
הסכמה פון יאבלאנקער חברה קדישא, וואס
פלעגט פארלאנגען אלע יאר פון זעמבראווער
יידן א געוויסן אפצאל לטובת זייער בית-עולם
און פאר די הוצאות פון דער חברה. אז די
דערלויבניש איז אנגעקומען האט מען אנגע-
הויבן ארומצאמען דאס פעלד און בויען א טהרה
שטיבל. אין יאר 1828 (תקפ"ח) איז באנייט
געווארן דער ערשטער בית-עולם.

אין יאר 1815 איז פוילן ארונטער אונטער
דער רוסישער הערשאפט. די רוסישע מאכט,
וועלנדיק צושטערן די אחרות צווישן דער
פוילישער באפעלקערונג, האט אראפגענומען
פיל פוילישע באגרענצונגען בנוגע יידן. דאך
האט "די פוילישע מלוכה" אונטער די רוסן
באוווירן צו באנייען דעם יידישען געטא אין
לאמזע, אסטראלענקע א.א. אין יאר 1822. ערשט
אין די יארן 1827 1828 האט אנגעהויבן פוילן
זיך גרייטן געהיים צו דער ערשטער "פאוואס-
טאניע" (אויפשטאנד) קעגן דער רוסישער מאכט
(1831). האט מען דאך געדארפט מקרב זיין
די יידן, האט דעריבער אנגעהויבן בלאזן אין
פוילן א ליבעראלער ווינטל. דעריבער איז עס
נישט שווער אנגעקומען צו באשטעטיקן אין
זעמבראווע א יידישע קהל-פארוואלטונג. זעמ-
בראווער יידן האבן טאקע דאמלט געהאלטן
פאר פוילן און געווען אירע פאטריאטן אפילו
אין דעם אויפשטאנד פון יאר 1863.

די חברה קדישא האט זיך אויסגעברייט און
זיך רעארגאניזירט. מען האט געעפנט אגניעס
פינקס. דער ערשטער גבאי איז געווען דער
פאטער פון ר' חיים-פינקס שיינקער. שפעטער-
דיקע גבאים זיינען געווען: מאניש גאלאמבעק,
שמולקע וויליאמאוסקי, בניאמקא גאלאמבעק,
אברהם משה בלומראזן, אברהם-יאסל וויליא-
מאוסקי און יאנקל צוקראוויטש. צוקראוויטש
איז געווען דער לעצטער גבאי. די נאצעס האבן
אים פארטריבן קיין דייטשלאנד און פארפיי-
ניקט. ווען ער איז צוריקגעקומען אן אויסגע-
מאטערטער, ענדע 1939, אונטער דער הער-

בשנה שלאחריה (הצפירה מס' 36, תרנ"ז) מבשר ה' גורפינקל כי הקעסל-כשר שוב הוקם. לאחר ביטולו זה שנתיים לרגלי מחלוקת. מחיר ארוחה לחייל היה 10 קופ. זה היה יותר מדי ועל כן מעטו אוכליו. עכשיו אפשר גם להזיל.

כב. הכנופיות ("שייקעס")

עירות רבות זכו בכינוי גנאי, כמו למשל: הני חלמאי-טיפשאי, גנבי ווארשאי וכיו"ב. גם סביבת זמברוב היתה ידועה בשמות גנאי: אנשי לומז'ה — בעלנים, אנשי אוסטרוב — בעלי גוף (בריטאנעס), אנשי צ'יז'יב — בעלי אבנטים (גארטעלאך), יאבלונקה השתבחה בעיניה וכו'. את זמברוב כינו: אנשי כנופיות — "שייקעס". על מה ולמה? בספר "ביי אונז יידן" (יצא בשנת 1923 בוורשה) בעמ' 56, מספר שמואל לעהמאן במאמרו "גנבים וגניבות" — שבזמברוב נתפשו אי-פעם כנופיות גונבי סוסים והשופט-חוקר טומינסקי תפס אותם וחסל את הכנופיות. בעתון "המליץ" שיצא באודיסה, מיום 4 ביוני 1887 (מס. 123) כתב א. ז. גולומב שבסביבות זמברוב התארגנה כנופיה של 90 איש, רובם יהודים, והם ביצעו מעשי שוד ורצח וביחוד הצטיינו בגניבות סוסים. הם נתפשו והובאו לדין בלומז'ה. בין הנאשמים היו 33 יהודים מזמברוב. כמה מהם אף נמצאו חייבים ונאסרו ושולחו לסיביריה או לפלוגות אסירים. הוא גם קרא בשמות רבים. יצא כנגדו ר' אברהם אבא ראקובסקי (ראה עליו פרק מיוחד) במאמרו ב"הצפירה" מיום 28 ביוני 1887 והוכיח שה' גולומב הגדיש את הסאה בכתובתו. גרם עגמת-נפש לאנשי העיר וגם לחילול השם, כי עתונים רוסים ופולנים התנפלו על המציאה ועשו מזה מטעמים. לפי דברי רא-קובסקי, אשמו כמה בעלי בתים חשובים מזמב-רוב לא כשותפים לכנופיות הגנבים, אלא כאזר-חים לא נאמנים לשלטון הרוסי, מפני שידעו על הגניבות ושתקו.

מסתבר שכנופיות אלה היו ארגון פוליטי, שמתפקידו לחבל בצבא הרוסי. הם ריגלו בצבא הרוסי וכשהגיע אי-שם לקרסקטין של חיל הפ-רשים משלוח חדש של סוסים מובחרים — שיחדו את השומרים, הוציאו את הסוסים מן האורות ובאישון לילה העבירו אל הגבול הפ-

שאפט פון די רוסן איז ער געפאלן און געשטארבן.

פון די קברנים געדענקט מען די נעמען פון אברהם משה, וואָלף-הערש קוטשאפע, זיין זון אליה, ישראל-דוד ציבעלמאן, מאַטל מעלשיינ-קער, און יצחק דער פארבער.

אין יאָר 1890 בערך, איז פול געוואָרן דער בית-עולם. האָט קהל אָפגעקויפט אַ נייעם פלאַץ פאר אַנייעם בית-עולם, וואָס איז געווען געגרע-נעצט מיטן אַלטן בית עולם און אויסגעזען ווי אַ פאַרטעצונג פון אים. מען האָט דער-ציילט, אז עס איז אַנטשטאנען דאמלסט אַ פראַגע צווישן די גבאים וואָס וועט זיין מיט דעם "אוהל" (די טהרה-שטיבל): לאָזן דעם אַלטן, וואָס וועט איצט זיין ביי דער ענדע פון נייען בית עולם און מ'וועט דאַרפן אַדורכפירן אַ מת צו דער טהרה, איבער אַלע קברים וואָס וועלן מיט דער צייט אונטערקומען — אָדער בויען אַ נייען "אוהל", ביים אַריינגאנג צום נייעם בית עולם. האָט ר' שמולקע וויליאַ-מאָוסקי געזאָגט, אז דער אוהל זאָל בלייבן אויפן אַלטן אָרט, און מען וועט דאַרפן נאָר אים איבערבויען און פארגרעסערן. האָט מאנוש גאַלאַמבעק געטענה'ט — אַז ביים אַריינגאנג איז לאַגישער, מען זאָל נישט דארפן טראָגן דעם מת אזא לאַנגע וועג, אין אַ רעגנוועטער אָדער זאָויערוכע. דערביי האָט ער צוגעגעבן, מיט הומאָר: מיר וועלן דאָך נישט לעבן אייביק. לאחר מאה שנה וועט מען אונדז דאָ ערגעץ באַגראָבן אין אַ בכבודיקן אָרט, אויבנאָן — אַלס גבאים. און אין קומנדיקן דור, ווען דער בית עולם וועט זיין פול מיט קברים, און די חברה-קדישא לייט, וועלן פאַרמאָטערט ווערן צו טראָגן אַזוי ווייט דעם מת — וועלן זיי אַנ-ווייזן אַדורכגייענדיק, אויף אונדזערע קברים און זאָגן: דאָ ליגן די אַלטע שטאַט-חכמים וואָס האָבן נישט געהאַט קיין שכל צו בויען דעם "אוהל" ביים אַריינגאנג און אים פאַררוקט אַזוי ווייט... וועט אונדז זיין אַנגענעם צו הערן אַזעלכע דיבורים? ווען מ'וועט אויף אונדז ריידן שלעכטס ביים אַריינגאנג, וועלן מיר לכל הפחות נישט הערן אונדזער שאַנד... האָט שמולקע וויליאַמאָוסקי זיך צעלאַכט און מַסכים געווען, ווי ר' מאנוש האָט געזאָגט.

אין דער רעגירונגס-באשטעטיקונג אויף אן
אייגענעם בית-עולם איז שוין געווען איינגע-
הילט דאָס רעכט צו שאַפן אין זעמבראָווע אַ
יידישן "קהל". און דאָס האָט נישט לאַנג גע-
דויערט. אין זעלבן יאָר איז געוואָרן באשטע-
טיקט דער קהילה-סטאַטוט.

רוסי. זמברוב היתה תחנה איסטרטגית בשבילם.
כי בין-לילה אפשר היה להגיע מכאן לגבול
הפרוסי. היו כאן גם אורוות גדולות בה יכלו
לאכסן על נקלה כמה עשרות סוסים. היה לחץ
מטעם התנועה הלאומית הפולנית שבמחתרת.
שאנשי המקום יעלימו עין מכל זה. לעת הצורך

הכניסה לבית הכנסת — דער אריינגאנג אין שול
The entrance of the Synagogue

טז. די שול או בתי-מדרשים

צו ערשט האט מען געדאוונט אין קליינע מגינים. בכלל האט די שטאט באשטאנען פון קליינע הילצערנע הייזקעס מיט שטרויענע דע-כער און אפילו, להבדיל, דער קלויסטער איז געווען א הילצערנער, הינטערן שטאט, נישט ווייט פון פערדמארק.

האט איינער פון די רייכע בעלי-בתי, ר' לייבע, אליה קצינ'ס אן איידעם אויסגעבויט דעם ערשטן מויער אין מארק און דארט געעפנט א גרויסע קרעטשמע. ער איז געווען א בעל-מקובל, אן ערלאכער ייד. ר' לייבע איז פלוצ-לונג געשטארבן — נאך גאר יונג. זיין יונגע אלמנה, "רייזע די קרעטשמערקע" אדער "רייזע פון מויער" האט אפגעגעבן א טייל פון איר הויז פאר א בית-מדרש, איז עס געווען דער ערשטער בית המדרש אין שטעטל.

מען האט זיך אבער נישט באגנוגט מיט דעם: א שטאט דארף האבן א שול. האט מען געמאכט א זאמל-אקציע. בעלי-בתי האבן געקויפט "שטעט", נאך איידער די שול איז געבויט געווארן און באצאלט פארויס א גרע-סערע סומע — לטובת דעם בנין. ר' מאנוש גאלאמבעק האט אפגעגעבן דעם פלאץ וואס האט זיך געצויגן נאך זיין הויף צו דער ריכ-טונג פון לאמזער וועג פאר דער שול. צווישן זיין הויז און די שול האט דער גופערניג-אינושיניער, געלאזט אדורכשניידן א גאס.

די שול איז געווען א געמויערטע, פון שטארקע ציגל און שטיינערנע ווענט. ביים אנהויב בויען האט מען אויסגעשריבן אויף פארמעט די געשיכטע פון דער שול, ווער עס האט געגעבן דעם פלאץ און ווער עס האט מגדד געווען לטובת דעם בוי-פאנד און עס אריינגעלייגט אין אן ערדענעם טעפל גוט פאר-מאכט און איינגעמויערט אין פונדאמענט. ווען מ'האט מיט יארן שפעטער צעווארפן דעם פונ-דאמענט ביים בויען די נייע שול האט מען עס געפונען — איבערגעלייענט און צוריק איינגעמויערט אין נייעם פונדאמענט.

נאכן בויען די קאזארמעס, ווען די שטאט האט זיך פארגרעסערט מיט אייניגע הונדערט

(פארעצונג — אנהויב קומנדיקער זייטל, רעכטס)

היה אף ראש המועצה המקומית, הואיט הפולני, מזייף תעודות לידה לסוסים, כדי שלא ייתפסו ליד הגבול. כמה משפחות שהגלו לזמן מסוים לסיביריה — כינו אותן בעיר "סיבירניקעס". אולם בדרך כלל לא גינו בעיר את אלה שהיו מעורבים במשפט, כי ידעו את האמת ואת סוד האשמתם.

כג. השריפה השניה

לאט-לאט התאושו בני העיר, במקום בתי-עץ עם גגות תבן הוקמו בכיכר העיר בתי אבן עם גגות פח או רעפים. הוקמו גם לא מעט בתים בעלי קומותיים. נוספו עשרות בתים יהודיים בדרך הכביש האוסטרובי, הביאליסטוקי, בכיוון לצ'יצ'ורק וללומזה. המסחר פרח, בתי המדרש מלאו מתפללים. זמברוב היתה מרכז לכל הישובים שבסביבה, כמו ברוז'ניצה, שומובה וכו'. בזמברוב נמצאו כ-400 חיילים יהודים בתוך המספר הכללי של הצבא והקהילה דאגה להם למאכל כשר ולשולחן שבת וחג. כל אחד ראה לעצמו חובה נעימה לקחת חייל יהודי לשולחן החג. בימי הקייזר היו מפליגים סוחרים זעירים ובעלי-מלאכה לגונשארובה, מחנה הקיץ הצבאי. כמעט בכל קיץ היו עורכים בסביבות העיר תמרונים וגם אלה הכניסו לעיר לא מעט חיים ופרנסה. העיר קיבלה אופי יהודי. אפילו הנכרים דיברו יידיש. בשבת הוקפה העיר גדר-טייל — עירוב, לאפשר לצאת בשבת במשא של ספרי דת, טלית ומטפחת וכן להעביר את החמין הביתה.

באחד במאי, 1909, פרצה שוב שריפה במרכז העיר וכל הישוב היהודי עלה באש. נשרפו למעלה מחמש-מאות בתים. יהודי העיר האשימו את מכבי האש הפולניים שלא רק התרשלו בכי-בוי הדליקה שבשכונה היהודית אלא אף ליבו בזדון את האש.

כתוצאה מכך נרשמו יהודים רבים בגדוד מכבי האש והיו בו כוח לא מבוטל.

העיר התנערה מהר מאפרה. הבתים הוקמו מחדש והעיר גדלה ויפתה עוד יותר.

(סוף)

נייע מתפללים און אין שול איז ענג געוואָרן — האָט מען באַשלאָסן צו בויען אַ גרויסן בית המדרש. איז געוואָרן אַ „מחלוקת“ אין שטעטל: די „בורשטינאָקעס“ האָבן געטענה'ט: מ'דאַרף בויען אַ געמויערטן בית המדרש אויף דער אַנדערער זייט שטאָט, אויפן וועג קיין טשע-טשאַרק, עס זאָל זיין נאָענט פאר די וואָס וווינען ווייט. האָבן די „גאַלאַמבאָקעס“ גע-טענה'ט: מען דאַרף זיך נישט האַלטן גרויס און אויב די שול איז אַ געמויערטע — דאַרף דער בית המדרש זיין אַ הילצערנער, אַזוי פירט מען זיך ביי יידן.

ביז ווען-וואָס האָט מאָנוש גאַלאַמבאָק אַפֿ-געגעבן זיינעם אַ שטיקל פּלאַץ, וואָס האָט זיך געגרינדעט מיט דער שול, געבראַכט האַלץ, אַנגעהויבן „טשעשען בעלקעס“ און גענומען בויען „בגראַנדע“ דעם הילצערנעם בית המדרש, לעבן שול... האָבן שלמה'קע בלומראַזן, מיט זיינע שותפים מנדר געווען 10 טויזנט ציגל פון זיין ציגעלניע, הערשאַק בורשטין האָט גע-שענקט אַ פּלאַץ און מען האָט אויסגעבויט אַ געמויערטן בית-מדרש. האָט מען דאַמלסט אַנ-געהויבן רופן: „דער הילצערנער“ בית מדרש און „דער געמויערטער“, אָדער „נייער בית מדרש“. בעת דער ערשטער שריפה איז דער הילצערנער בית המדרש געוואָרן אָפּגעברענט צוזאמען מיט דער שול. דער געמויערטער בית המדרש איז געבליבן גאַנץ. האָט מען אויפן אָרט פון הילצערנעם שוין אויך געבויט, אין דריי יאָר אַרום, אַ געמויערטן, פון רויטע ציגל, לויט דער איניציאַטיוו פון די „פאַרגעשריטענע גאַלאַמבאָקעס“ — לייבל און בניאָמקע. האָט מען אים גערופן דער רויטער בית המדרש און דעם נייען-אַלטן בית המדרש, וואָס איז געווען ווייט געטינקעוועט — דער ווייטער בית המדרש, ביז דער אונטערגאַנג פון דער שטאָט. די שול איז געשטאַנען אָפּגעברענט קרוב צו 13 יאָר. די ערשטע צייט, ווען דער רויטער בית המדרש איז נאָך נישט געווען, פלעגט מען דאווענען אין דער אָפּגעברענטער שול, צווישן די ווענט, באַדעקט מיט אַ פּלאַנדעקע.

רייזעס מויער, וווּ עס איז געווען דער ערש-טער זעמבראָוער בית המדרש איז איבערגע-

גאנגען צו ר' הערש מיכל כהן. ווען מ'האָט אויסגעבויט די שול איז דער בית המדרש געוואָרן ליקוידירט. האָט דאָ געהאַט ר' חיים נחום זיין שניטקראָם. די הויז איז געוואָרן אַפֿ-געדונגען פאר דער שטאָט קאַנצעלאַריע און במקום דעם אַלטן בית המדרש... אַראָנזשירט די שטאָטישע תּפּיסה, די „קאָזע“. דער מויער איז לעצטנס אָפּגעקויפט געוואָרן דורך ישראל-קע שיע-צאלעלס.

יז. די באַד און מיקוואַ

אַ מיקוואַ איז געווען אין זעמבראָוע פון יאָרן לאַנג. אָן דעם קען דאָך נישט עקזיסטירן קיין יידישער ישוב. מיט דער באַד איז געווען שווער-לעך: נישט אַזוי לייכט האָט די מאַכט באַשטע-טיקט צו בויען אַ באַד — אַ מרחץ לכבוד שבת. דורך דער מאַכט איז נאָכנישט באוויזן געוואָרן אַז דאָס איז נויטיק פאר דער באפעל-קערונג... די פּאָליאַקן פלעגן טאַקע נישט גיין אין באַד. ביז דעם ניינצטן יאָרהונדערט פלעגן ספעציעלע שטעטלאַך האָבן קאַנצעסיעס אויף אַ באַד. דעם מרחץ אין זעמבראָוע האָט געבויט דער גבאי שמולקע וויליאַמאָוסקי. די יידישע קהילה האָט אַריינגעלייגט אין דער געביידע קרוב צו 1500 רובל. מען האָט איר געבויט אויפן קהלישן פּלאַץ, לעבן הקדש. די באַד האָט געהאַט אַ ספעציעלן ברונעם, אַ קאַלטע און וואַרימע מיקוואַ אַ הייסע שטיבל זיך צו פאַרן אויף בענק און אַ קאַלטע שטיבל, נאָכן אויס-בעזעמען זיך. די באַד פלעגט מען פאַרדינגען יעדעס יאָר אָדער יעדע 3 יאָר און די קהילה האָט געהאַט דערפון אַ געהעריקע הכנסה. מען פלעגט זי הייצן דאָנערשטיק פאר ווייבער און פרייטיק פאר מענער. אויך אינמיטן דער וואַך פלעגט מען אַ מאָל הייצן די באַד און לאָזן אויס-רופן אין די גאַסן: מען הייצט די באַד! פריי-טיק, מיטאַג-צייט, ווען די באַד איז געווען גענוג געהייצט (נאָר מענער פלעגן זיך פאַרעזן) די שטיינער אין הייוון גליהען און יוועף דער שבת-גוי האָט שוין צוגעגרייט גענוג בעזעמלאַך, פלעגט דער שמש גיין אין די גאַסן ווינקלעך און אויסרופן: „אין באַד אַריין!“ אַ גרויסע קליענטעלע פארן בעדער זיינען געווען די מי-ליטער. סאָלדאַטן, קאַצאַפּעס, פלעגן אָנפילן

אפטמאל די באד און אפילו אמאל מאכן סקאנ-
דאלן... האט מען א געוויסע צייט גערעגלט
דעם באד סעזאן: נאך ליכט בענטשן — קומען
די סאלדאטן און א גוי גיט אכטונג און נעמט
אפ דאס איינטריט געלט.

נישט שטענדיק האט מען געהאט הצלחה צו
א גוטן בעדער. דער לעצטער בעדער איז געווען
ר' אלטער דווארזשעץ (קאלטון) און ווייזט אויס
מיט אים האט זיך געענדיקט די געשיכטע פון
דער באד.

יח. „די פאשוויאנטע“

צוזאמען מיט דעם וווקס פון יידן אין שטאט —
האט אויך געוואקסן די קריסטליכע באפעל-
קערונג. זיי האבן זיך אנגעהויבן באזעצן אין
די מזרח-צפון זייט פון דער פארשטאט. אויך
דא האבן זיך באזעצט די פאטשט, דאס פרידנס
געריכט און די רעליגיעז-קאטוילישע אינס-
טיטוציעס. און דאס איז די געשיכטע פון דעם
גוישן פארשטאט:

הינטער דעם רינעק, אויף דעם וועג קיין
טשיזשעווע, איז געווען א גרויסער שטח רע-
גירונגס באדן, וואס מ'האט גערופן „פאשווי-
אנטני“. האט עס אפגעקויפט פון דער רעגיר-
ונג, פאר א שיבש (א קלייניקייט) שמולקע
קצב. שמולקע קצב האט געהאט א צד ביי דער
רעגירונג, איז געווען פאדריאטשיק און האט
צוגעשטעלט פלייש פאר דעם מיליטער. האט
ער געקריגן דעם באדן פאר א ביליקן פרייז.
א קורצע צייט נאכדעם האט באשלאסן די זעם-
בראווער פאראפיע אויסצובויען א גרויסן גע-
מיינערטן קאשטשיאל, אנשטאט דער אלטער היל-
צערנער קאפעליע וואס געפינט זיך ביים אריינ-
גאנג פון דער שטאט, נישט ווייט פון דעם
יידישן בית עולם. האט זיי שמולקע קצב פאר-
קויפט פאר ביליק א שטיק פלאץ אויף א
קלויסטער. האבן יידן אויך געקויפט באדן און
געבויט נייע הייזעס אויף דער קלויסטער גאס,
„קאשטשעלני“, ווייל דער ארט איז איצט גע-
ווארן א קוואל פון פרנסה: יעדן זונטיק ווען
די גוים קומען זיך צונויף פון די ארומיקע

דערפער „זיך מאדלען“ — גיבן זיי פיל צו
לייזן. אזוי האט זיך ווייטער פארגרעסערט און
פארצווייגט דער יידישער ישוב אין שטאט.

אין יאר 1882 איז זעמבראווע געווארן א מילי-
טערישער פונקט. די רוסישע רעגירונג האט
באשלאסן אריינצופירן אין שטאט צוויי גאנצע
פאלקן פוסגייער און א בריגאדע ארטיילעריע.
קלענערע סאלדאטן גרופן זיינען שוין געווען
אין זעמבראווע פון פריער. גלייך נאך דער
פויילישער פאוסטאניע פון יאר 1863, האט מען
אריינגעשטעלט אין זעמבראווע סאלדאטן. אזוי
ווי ס'איז נאך נישט געווען קיין קאזארמעס האט
מען זיי צעשפרייט איבער דער שטאט. אין דעם
ארט וואו ס'איז געשטאנען שפעטער דער
הכנסת-אורחים און די אלטע דירה פון דעם
רב און זיין בית-דין שטיבל — איז געווען דער
שטאב און אויפן ארט פון רויטן בית המדרש —
א מושטירונגס פלאץ פאר די סאלדאטן. די
יידישע באפעלקערונג האט געליטן אביסל מא-
ראליש פון די סאלדאטן. זיי פלעגן שטענדיק
קומען בעטלען עסן, איבערהויפט שבת — א
שטיקל פיש מיט א שטיקל חלה. יידישע טעכ-
טער פלעגן מורא האבן ארויסצוגיין בינאכט
פארן טיר. יידישע קינדער האבן זיך אויסגע-
לערנט די סאלדאטסקע גראבע ווערטער. פון
דער אנדערער זייט האבן זיי אריינגעבראכט
פרנסה אין שטעטל. יידישע שניידערס און
שוסטערס, בעקערס און גאלאנטעריע קרעמער
האבן גוט פארדינט און יידן האבן זיך געמערט
אין שטעטל. ערשט ווען מ'האט באשלאסן צו
אריינשטעלן 2 פאלקן סאלדאטן, האט מען אנ-
געהויבן זארגן פאר קאזארמעס. קאפיטאן ראד-
קיעוויטש איז געשיקט געווארן צוליב דעם פון
„ווארשעווער מיליטער-אקרוג“ קיין זעמבראווע.
האט ער אפגעקויפט ביי שמולקע קצב א גרויסן
שטח באדן, אויף טשיזשעווער וועג, אויפצו-
שטעלן דעם מיליטערישן אוטשאסטאק: צענד-
ליקער קאזארמעס, פלעצער פאר איבונגען און
מושטירונגען, א צערקווע, הייזער פאר אפי-
צירן, סקלאדן און שייערן, א טשעכאו פאר
מוניציע און קליידונג א.א.וו. דעם פאדריאד
אויף דעם גאנצן אוטשאסטאק האט אנגענומען
א לאמזער ייד, מיטן נאמען מאנעס בעקער.

ער איז געווען א יתום, אן עלענטער יינגל און ט'געלערנט אין לאמזער תלמוד תורה. שפע־טער איז ער געוואָרן א לערן־יינגל ביי א ברו־קער און אזוי ביסלאכווייז זיך ארויפגעארבעט, ביז ער איז געוואָרן פאדריאטשיק פאר גרויסע געביידעס. צוזאמען מיט זיין איידעם אברא־מאָוויטש (א זון פון ליאכאווער קופערשמיד) האָט ער אויפגעשטעלט די ערשטע מיליטער באַראַקן אויף קאָשטשעלני גאָס און די גאָס האָט באַקומען א נאָמען „קאָשאַרן“. אַסך יידן, בעלי מלאכות, סוחרים, פאָדריאטשיקעס, האָבן געפונען זייער גוטע פרנסה ביי די קאָשאַרן. יידן וואָס האָבן זיך באשעפטיקט מיט דעם בויען האָט מען גערופן „קישאַרער“: אברהם־מל קושאַרער, הערשל קושאַרער א.א.

זעמבראווע איז געוואָרן א גרויסע יידישע שטאָט וואָס האָט געגעבן פרנסה הונדערטער משפחות און פון אלע זייטן האָט מען אָנגע־הויבן קומען זיך אָנגאזשירן אויף אַרבעט.

יט. די פאָסט

מיטן וואָס פון דער שטאָט און לויט די באַדערפנישן פון דער יידישער באפעלקערונג וואָס האָט באדייטנד געניצט די פאָסט און טעלעגראַף איז דאָס קליינע פאָסט־ביוראָ, אויף וואַלער וועג, ביים פרייז סאָקאליעווסקי, אַריי־בער אין א גרעסערער דירה, אין באַלענדער'ס הויז, אויפן „אויטשאַסטעק“. די פאָסט איז געווען אין יידישע הענט און גערוט שבת... די בריוו און פאָסטפאקעטן פלעגן פירן צוערשט יידישע בעלי־עגלות צו דער באַן און פון דער באַן, לויט א געוויסן יערליך אָפּמאָך מיט דער פאָסט. דער ערשטער בריוונטרעגער איז גע־ווען א ייד, „אַלטער דער בריוונטרעגער“. זיין מוטער איז געווען א אַייבהאַם (אַקישערקע) און געהאַט פארבינדונגען מיט פריצטעס און פרויען פון באַאַמטע. איז אין איר זכות געוואָרן דער זון א פאָסטמייסטער. די פאָסט האָט באַדינט די גאַנצע זעמבראווער גמיע. ער פלעגט אָבער די בריוו נישט פארטיילן צו די אַדרעסאַטן אין די דערפער. זיי פלעגן קומען צו אים...

נאָך דער פוילישער פאָווסטאַניע האָבן אַנט לאָפן נישט ווייניק פוילישע קיין אויסלאַנד. פלעגען זייערע עלטערן און קרובים קומען יעדן זונטיק צו אַלטער בריוונטרעגער זיך פרעגן אויף א בריוו. אָפּטמאָל פלעגט ער אויס־שטעלן א טישל זונטיק, נישט ווייט פון קלויס־טער און ענטפערן די פאראינטערסירטע. מען פלעגט אים גוט באַפרידיקן פאר א בריוו מיט דער דאַרפ־פראָדוקציע און געלט. איז אַלטער רייך געוואָרן. זיין הילצערנע 2 שטאַקיקע הויז, אויף אַסטראָווער וועג איז געווען פון די שענסטע אין שטאָט.

מיט דער צייט האָט די פאָסט געקויפט אַליין א פערד און וואָגן און געפירט צו דער באַן פאָסטפאקעטן און אויך באַאַמטע. די פאָסט האָט נישט געקענט מער זיין שבת געשלאָסן צוליב דעם יידישן בריוונטרעגער.

די פאָסט איז געוואָרן פארגוייעשט און דער באַגריף „יידישע פאָסט“ איז געוואָרן צוריק אָנגעווענדעט אויף בריוו וואָס זיינען נישט געוואָרן אָפּגעגעבן צו דער צייט און זיך גע־וואַלגערט ערגעץ אין א קעשענע... אַלטערס פלאַץ האָט פארנומען א שגף פון גאָווראווע...

כ. די ערשטע שריפה

זעמבראווע האָט, ווי אויבן דערמאָנט, אַדורכ־געמאַכט עטלעכע שריפות אַמאָל. אָבער ספּע־ציעל א „יידישע שריפה“, וואָס זאָל אָפּברענגען דעם גאַנצן יידישן ישוב, מיט דער שול און בית המדרש, איז אויסגעבראַכן אין חודש תמוז (יולי) פון יאָר 1895. זייט דאָן האָט די יידישע זעמבראווע גענומען רעכנען די צייט לויט דער שריפה: „ער איז געבוירן געוואָרן א יאָר נאָך דער שריפה“, „דאָס איז געווען פאַר דער שריפה“ א.א.וו.

די „ערשטע“ זעמבראווער שריפה — האָט געמאַכט א רושם און איז באשריבן געוואָרן אין דעם „המליץ“ און „הצפירה“ — די 2 העב־רעאישע טאַגצייטונגען אין רוסלאַנד־פּוילן. קיין יידישע צייטונג האָט נאָכנישט עקזיסטירט.

שרייבט אין „הצפירה“ ה' ב' כהן (בנימין

קאנאן: פרייטיק, ערב שבת קודש פר' בלק, תרנ"ה, איז אויסגעבראכן א גרויסע שריפה. ביי 400 הייזער זיינען פארברענט געווארן און 100 קראמען, שפייכלערס און מאגאזינען, 2 בתי מדרשים און די שול. בלויז 20 הייזער זיינען געבליבן, ביי 2000 נפשות זיינען געבליבן און דאך איבערן קאפ. ווען די ידיעה איז אָנגעקומען קיין לאַמזע, האָט ר' נחמן דראָז-דאָוסקי אַרגאָניזירט אַ הילפסאַקציע, דער רב, ר' מלכיאל, איז געגאנגען שבת מיט בעלי-בתים פון שטוב צו שטוב זאַמלען עסן, קליידער און געלט.

אין "הצפירה" פון ט"ז מנחם אב תרנ"ה (1895) נומער 167, דאנקט דער קאמיטעט לטובת די געליטענע פון דער שריפה (נשרפים) דעם ה' אליהו פרומקין פון וויסאקע, פאר די ברויט און 100 רובל וואס ער האט געשפענדט. דער קאמיטעט ווענדעט זיך צו דער עפנטליכקייט מען זאל העלפן די אומגליקלעכע אין שטאט, נאך דער שריפה. ווען טשיזשעווע, שניידעווע און רוטקע זיינען געווארן אָפגעברענט — האָט זעמבראַווע נישט גערוט און געזאמלט אסך געלט און קליידער. קומט איר איצט מען זאל איר אויך העלפן...

אין "המליץ" פון 19.11.1895, אין 29/11 דאנקט דער רב, ר' דוב מנחם רעגנשבערג, זיין פריינט דעם רעדאקטאָר, פאר דער הילפס-אַקציע וואס ער האט געעפנט אין דער צייטונג, וואס האט אריינגעבראכט איינמאל 150 רובל און דעם אַנדערן מאל 50.

אין "הצפירה", נומער 55, פון ג' ניסן תרנ"ו, (1896) קלאַגט זיך דער קאַרעספּאָנדענט, אַז זייט דער קאַזיאַנני ראַבינער ר' משה דוד גאַלד — איז אַריבער קיין נאַוואָגראַד, זיינען די שטאַט עניינים פאַרנאַכלעסיקט. די חברה קדישא נעמט אויף אַ יאָר ביי 1000 רובל במזומנים און דער בית הקברות איז נישט פאַרצוימט. הינט געפינען דאָרט ביינער... דאָס געלט וואָס מ'האַט געשיקט פאַר די נשרפים, איז פאַרטיילט געוואָרן אָן אַ רעכנונג און די וואָס זיינען געשטאַנען ביי דער שיסל זיינען געווען די ערשטע צו געניסן פון דעם...

אין "הצפירה" נומער 36, פון יאָר 1897, שרייבט י. גורפינקעל אַז די עקאָנאָמישע לאַגע אין שטאַט האָט זיך שוין געבעסערט, דער "קעסל-כשר", פאר פרומע סאַלדאַטן, וואָס ווילן נישט עסן טריפה, פון קעסל, האָט זיך ווידער געעפנט, נאָך 2 יאָר פון מחלוקת. פריהער האָט געקאָסט אַ מיטאַג פאַר אַ סאַלדאַט 10 קאָפּיקעס, זיינען געווען ווייניק עסער. איצט גייט מען מאַכן אַ מיטאַג פיל ביליקער, ווייל די צאָל פון אונטערשטיצער האָט זיך פאַרגרעסערט.

כא. זעמבראווער שייקעס

יעדע שטעטל האָט געהאַט איר צונאַמען. עס זענען געווען, למשל, כעלמער נאַראַנים און וואַרשעווער גנבים. זעמבראַווער געגנט האָט געהאַט: "טשיזשעווער גאַרטעלעך" "אַסטראָ-ווער בריטאַנעס", "קאַלנער פעקלאַך", "יאב-לאנקער קאזעס", "לאַמזער בעלנים", "יעדוואב-נער קריכער", "סטאַוויסקער צימבליאַקעס" א.א.וו. יעדע שטעטל האָט געוואוסט צו דערציילן איר יחוס און די געשיכטע פון איר צונאַמען.

זעמבראַווע האָט געהאַט אַ צונאַמען: "זעמבראַווע" שייקעס, דאָס הייסט: באַנדעס. דער דאָזיקער צונאַמען איז געווען אַ שם-דבר אין פוילן. אין בוך "ביי אונז יידן", וואָס איז דער-שינען אין וואַרשע, אין יאָר 1923, דערציילט ה' לעהמאן, אין זיין אַרטיקל "גנבים און גני-בות" (זייט 56), פאַרוואָס מ'רופט די זעמבראַווער "שייקעס": "אין די 60—70 יאָרן (עס דאַרף זיין: 70—80) פון פאַריקן יאָרהונדערט זענען געווען אין זעמבראַווע באַנדעס פערד-גנבים. מען דערציילט, אַז די פערד האָט מען געגנבעט אין טיף רוסלאַנד און מען האָט זיי געבראַכט ביינאַכט קיין זעמבראַווע און מען האָט זיי אַריינגעשטעלט אין די סטאַינעס (שטאַלן) פון זעמבראַווער גרויסע שיינקן. אין אַ פאַר נעכט אַרום האָבן זיי אַרויסגענומען די פערד פון די געהיימע שטאַלן און זיי אַוועקגע-פירט צום פריישישן גרענעץ. דער אויספאַר-שונגס ריכטער, טומינסקי, האָט זיך אונטערגע-נומען אויסראַטן די דאָזיקע שייקעס און עס האָט זיך אים איינגעבן". אַזוי שטייט דאָרט אין בוך.

אין די צוויי טעגליכע העברעאישע צייטונגען, סוף פאָריקן יאָרהונדערט — "המליץ" אין אַדעס און "הצפירה" אין וואַרשע — זענען גע- ווען געדרוקט גרעסערע קאַרעספּאָנדענציעס איבער דעם פּראָצעס פון די שייקעס, און מיר וועלן זיי דאָ בריינגען בקיצור: אַ געוויסער א. ז. גאלאמב האָט געשריבן אין "המליץ" נומער 123, דעם 4-טן יוני 1887, דאָס פּאָלגענדע: ס'האָבן זיך פאַראייניקט ביי 90 מאַן פון גאַנצן געגנט, אַזש ביז גראָדנע, און אויסגעפירט גרויסע גניבות, מערדערייען, רויב אַנפּאַלן א.ד.גל. ספּע- ציעל אָבער זענען זיי געווען באַרימט מיט די פּערד גניבות. דער לאַמזער שפּץ פון דער גע- היים פּאָליציי האָט געטשאַטעוועט די באַנדע, האָבן זיי אים צוגעגנבעט זיין פּערד אויך. ווען ער האָט זיך שטאַרק געערגערט און זיך געשעמט, האָבן די גנבים אים געמאָלדן: ער זאָל אַוועקלייגן אין אַ געוויסן אָרט 200 רובל, וועלן זיי אים צו- ריקבריינגען זיין פּערד. ער האָט דאָס געלט אַוועקגעלייגט — האָבן זיי צוגענומען די 200 רובל אויך און דעם פּערד נישט אָפּגעבן. האָט ער דאָמאָלס געטאָן אַ גאַנץ דרייַסטן שריט: ער איז אָפּגעפאַרן קיין פּעטערבורג און דאָרטן דורכגעגאַנגען אַ קורס פון כאַפּן גנבים. צוריק- קומענדיק קיין לאַמזע האָט ער באַקומען דעם טיטעל "געריכטס-פאַרשער" און געקריגן אַלע רעכט צו אַרעסטירן די שייקע. דריי יאָר צייט האָט געדויערט זיין אַטאַקע איבער דער באַנדע, ביז ער האָט אַלעמען געכאַפט און אַרעסטירט אין לאַמזע. אין מאי 1887 איז פאַרגעקומען דער פּראָצעס אין לאַמזער קרייז-געריכט. צווישן די אָנגעקלאַגטע און אין קייטן געשמידטע זענען געווען 33 זעמבראַווער יידן. דעם 28-טען מאי האָט מען אַרויסגעטראָגן דעם פּסק-דין: 23 זענען געפונען געוואָרן שולדיק און 10 — אומ- שולדיק. איינער, משה, איז באַשולדיקט געוואָרן אין פאַרסמ'ען אַ גוי. יוסף ל. און יוסף ש. האָבן באַרױבט און פאַרגוואָלדיקט אַ פּריצטע. אַ אינגל, מיכל ל. האָט געגנבעט אַ גאַנז און אין איי- ניקע טעג אַרום באַפאַלן דעם אייגנטימער און אים געשלאָגן פאַרוואָס די גאַנז איז געווען אַזוי מאַגער. צווישן די אַרעסטירטע זענען געווען אייניקע זעמבראַווער שיינע און בכבודיקע בעלי-בתים, אייגנטימער פון שיינק, וואָס זענען אויך געוואָרן

פאַראורטיילט אויף אייניקע יאָר אַרעסטאַנסקע ראַטע. צוויי באַקענטע זעמבראַווער פּערד-הענדל- לער י. און נ. זענען פאַרשיקט געוואָרן קיין סי- ביר מיט זייערע ווייבער און קינדער.

אין "הצפירה" פון 28-טן יוני 1887 איז אַרויס אַבטשע ראַקאָווסקי (זע וועגן אים אַ ספּעציעלן פּרק) קעגן דער קאַרעספּאָנדענץ פון ה' גאַלאַמב, וואָס האָט געבראַכט צו אַ חילול השם, ווייל די רוסישע און פּוילישע צייטונגען האָבן עס אויפגע- כאַפט און איבערגעדרוקט. ה' ראַקאָווסקי האָט געשריבן אַז מען האָט עקסטראַ צוגערעכנט פאַר- שידענע פאַרברעכער צו דעם פּראָצעס איבער די שייקעס, ווייל די פּאָליציי האָט געוואלט אַזוי אַרום דערהויבן איר פּרעסטיזש. זעמבראַווער חשובע בעלי-בתים זענען געוואָרן אַרעסטירט נישט אַלס שותפים פון די שייקעס, נאָר — אַלס נישט לאַיאַלע בירגער: זיי האָבן נישט געמאָלדן דער רעגירונג אַז די שייקעס שטעלן זיך אָפּ אין זעמבראַווע אויף זייער וועג צום פּרייסישן גרענעץ. ה' גאלאמב, שרייבט אבא ראקאווסקי, האָט געמאַכט אַ שטורם אין אַ גלאַז וואָסער און באַליידיקט די יידישע זעמבראַווע...

אין שטעטל האָט מען יאָרן לאַנג גערעדט וועגן דעם. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן אַז דאָ איז געווען פאַרמישט אַ פּאָליטישער ענין: דייטשלאַנד איז געווען פאַראינטערסירט צו אויפקויפן רוסישע דראַגונער פּערד. אַ באַנדע נישט-יידן, פּאָליאַקן, האָבן דורכגעפירט די זאַך. זיי פלעגן אונטער- קויפן סאַלדאטן וואָס זענען געשטאַנען אויף דער וואַך, אָפיצירן א.א.וו. און זיי האָבן געעפנט די מיליטערישע שטאַלן. עטליכע פון זיי פלעגן זיך אַרױפכאַפן רייטן אויף אַ פּערד, צובינדן צו אים אַ רייע אַנדערע פּערד און אַוועק אין די פינצ- טערע נעכט צום גרענעץ. זעמבראַווע איז געווען אַ סטראַטעגישער פונקט פאַר זיי. אין איין נאַכט האָט מען געקענט צוקומען צום גרענעץ. דאָ זענען געווען גרויסע סטאַינעס וואָס האָבן בא- לאַנגט צו דריי ברידער ב. וואָס האָבן געהאַט שיינק. ביי זיי פלעגן איינשטיין פון צייט צו צייט די שייקעס, זיך פאַרשטעלנדיק אַלס פּערד- סוחרים. פון דער פּוילישער נאַציאָנאַלער געזעל- שאַפט האָט מען אויסגעאיבט אַ דרוק אויף די זעמבראַווער יידן, די אייגנטימער פון די סטאַינעס.

זיי זאלן שווייגן. אויך די גבאים פון דער קהילה, וואס זענען געווען פאראנטווארטליך פאר די מעשים פון זייערע ברידער, האבן געמוזט פאר-שווייגן. זענען זיי דערפאר ארעסטירט געווארן — אבער מען האט זיי שפעטער באפרייט.

די קרימינאל-פאליציי האט אבער, צוליב פרעסטיזש, צוגעשריבן צו די "שייקעס" סתם גניבות און רציחות, וואס מען האט "אנטדעקט", און דערמיט זיך אויסגעצייכנט ביי דער מאכט. מען האט דערציילט: נעבן זעמבראווע האט מען געגנבעט ביי א פריץ זיינע פערד, נאכט נאך נאכט. האט געזאגט דער שעף פון דער פאליציי צום פריץ: לאז איבער די נאכט אין שטאל 2 שיינע פערד, און איך וועל זיך באהאלטן אין דעם שטרוי-הויפן און וועל טשאטעווען די גנבים. האט מען ביינאכט צוגעגנבעט אויך די דאזיקע פערד צוזאמען מיטן שינעל (מאנטל) און שווערד פון געהיים אגענט...

יארן לאנג האט מען גערופן אין זעמבראווע די משפחה פון די פערד-הענדלער וואס זענען פארשיקט געווארן קיין סיביר — "די סיביר-ניקעס", ווען זיי זענען צוריקגעקומען פון סיביר. אין שטאט האט מען געוואוסט דעם אמת און דערפאר נישט גערירט דעם כבוד פון די וואס זענען געווען פארמישט אין דעם פראצעס.

אט דאס איז די געשיכטע פון די זעמבראווער שייקעס, וואס האבן באקאנט געמאכט, נישט צום גוטן, אונזער שטאט אין דער גארער וועלט.

כב. די צווייטע שריפה

נאך דער שריפה האט זיך די שטאט גע-שטעלט צוריק אויף די פיס. דער מארק און די ארומיקע יידישע געסלאך זיינען שנעל געווארן אויפגעבויט צוריק. אנשטאט הייזקעס — האט מען אויפגעשטעלט 2 שטאקיקע הייזער. עס

זיינען צוגעקומען צענדליקע יידישע הייזער, אויף אסטרווער וועג, אויף ביאליסטאקער, אויף טשעטשאקער. דער האנדל האט געבליט, די בתי מדרשים — פול מיט מתפללים. זעמבראווע איז געווארן די הויפט שטאט פון די אלע ארומיקע ישובים. זעמבראווע האט געזארגט פארן יידישן יישוב אין ברעזשניצע, אין שומעווע א.א. אין זעמבראווע זיינען איינ-געשטאנען ביי א 400 יידישע זעלנער און האט געהאט צו זארגן פאר זייער פשר'ן עסן, פאר זייערע שבתים און ימים-טובים און אנדערע יידישע אנגעלעגנהייטן. דאס מיליטער, בכלל, האט געגעבן דעם גרעסטן טייל חיונה אין שטאט. זומער פלעגן יידישע קליינהענדלער און בעלי-מלאכות זיך אריינציהען אויף „זומער-ווינונג" אין גאנשעראווע, ווו די זעמבראווער סאלדאטן פלעגן פארבריינגען דעם זומער אין לאגער. פלעגן פארקומען אפטמאל מאניעויר-רעס — איז די שטאט געווען געפאקט מיט סאלדאטן און די קראמען פול מיט זיי. די שטאט האט זיך גערעכנט א רייך-יידישע און איז געווען ארומגעצוימט מיט אן עירוב די שטאט-יידן זאלן מעגן טראג שבת א טיכעלע, א סידור, ברענגען דעם טשאלנט א.ד.ג. ביז ס'איז אונ-טערגעקומען די 2^{טע} שריפה וואס האט אויס-געבראכן שבת צונאכטס דעם 1^{טן} מאי 1909. עס זיינען געווארן אפגעברענט ביי 500 יידישע הייזער. מען האט צוגעשריבן דעם אומ-גליק דער זעמבראווער קריסטלעכער פייער-לעשער קאמאנדע, וואס איז געווען אנטסימי-טיש געשטימט. די שטאט האט זיך ווייטער שנעל געשטעלט אויף די פיס און איז געווארן פיל שענער און פיל רייכער ווי פריהער. די קאטשעלנע גאס מיט איר טראטואר און שיינע געשעפטן איז געווארן ענלעך צו א גרויסע שטאט.

מימים עברו / פון אמאליקער זעמבראווע

מנדל ציבלמאן

(מיאמי, ארה"ב)

הקדמה

ווי אלט איז געווען די אַמאָליגע זעמבראווע ? ווער
זענען געווען אירע ערשטע יידן ? מיט וואָס האָבן זיי זיך
באַשעפטיקט :

ביי אונז אין הויף איז געווען דער זעמבראווער פינקס
פון דער קהילה, פון דעם ערשטן טאָג אָן פון זיין
עקזיסטענץ אין 1828, ביז 1914. אויך די „לודנאשטש
ביכער“ (באפעלקערונג־רעגיסטראציע) פון ארום דער
זעלבער צייט, זענען געווען ביי אונז, געדענק איך דעריבער
זאָכן וואָס איך פלעג זען פון צייט צו צייט אין דעם
פינקס. אויך געדענק איך דאָס וואָס איך האָב געהערט
פון עלטערע יידן פון יענער צייט און דאָס וואָס איך
אַליין קען שוין געדענקען.

מענדל ציבלמאן — M. Zibelman

א. ר' משה ור' ישראל דוד —

זקני השמשים בזמברוב

בביתנו היה פינקס הקהילה של זמברוב מימי
הראשונים, משנת 1828 עד פרוץ מלחמת העולם
הראשונה, 1914. כמו־כן היו מצויים בביתנו
ספרי האוכלוסיה היהודית (Ludnośé) של אותה
תקופה. ועל כן ברצוני למסור בזה אילו דברים
הידועים לי מתוך הצצה בפינקס, מתוך שיחות
זקנים ומזכרונותי אני.

אבי היה שמש־העיר, ר' ישראל דוד ציבלמאן,
ששימש במשרתו זו בבית המדרש האדום שנים
רבות. את משרתו קבל בירושה מחותנו ר' משה
שמש. אפשר לומר ששניהם שימשו את בני
הקהילה כמאה שנה רצופות.

ר' משה שמש הגיח את היסוד לפינקס הקהל,
בו החלו לרשום את המקרים וההרפתקאות שעב־
רו על יהודי המקום. בימיו החלו לקבר יהודים
בזמברוב — קודם היו מובילים מתים לבית־
הקברות אשר ביאבלונקה, העיר הסמוכה. סבא
היה גם מנהל ספרי האוכלוסיה היהודית ורשם
בלשון הפולנית (עד שנת 1863, ימי המרד הפו־
לני, מכאן ולהבא רשם ברוסית. לפי דרישות
השלטון הכובש). סבא היה סופר מהיר בשתי
הלשונות גם יחד, חזון בלתי נפרץ בימים ההם.
סבא היה למדן וכתב פירושים לתלמוד בשולי
הספרים ועל גבי גליונות נייר מיוחדים. בא
בכתובים עם החכם התוכן ר' חיים זליג סלונ־
סקי, והחליף אתו דעות באסטרונומיה, כי סבא
היה בעל חשבון גדול, עסק בשאלות קביעות
הלוח היהודי ואף חרט על קופסת הטבק שלו

לוח של מאה שנה. הקופסה היתה מצויה במש-
פחתנו כמה עשרות שנים לאחר מותו. הוא אף
הכין לו בחייו מצבה, חרת עליה את הנוסח שנראה
לו "לאחר מאה שנה" — ונטע על חלקת האדמה
שהועיד לעצמו, לקברו, עץ גודגדניות בימי
הקיץ הלוהטים היה פורש מן הבית ושוכב לו
לישון כמה שעות מתחת לעץ. עוד שמור בזכרוננו
פסוק אחד ממצבתו: "עוד בו נשמתו יקל תשובת
יצור לאדמתו".

לאחר פטירתו של ר' משה — עברה השמשות
לחתנו, הוא אבי ז"ל. גם אבא ידע לכתוב ולקרוא
פולנית ורוסית, וניהל את הפינקסים הנ"ל עד
שנת 1914, כשהיה כבר ישיש, כבן 80. לאחר
פטירת אמי בשנת 1912, נשאר לבדו ובאפשרות
הראשונה העברנו אותו אלינו, אנו, ששת בניו
שבאמריקה. בשנת 1918; באירופה נשאר עוד
שני אחים, אחד נפתלי, שגר בבאקו שבקוקה,
מאז שנת 1905 (שימש אחר כך פקיד בממשלה
הסובייטית ומת בשנת 1941), ואחד ברוך, הצעיר
שבמשפחה, שעליו אדבר עוד, שנשאר בקנישין
והושמד על ידי הנאצים.

ב. הצבא הרוסי מרחיב גבולות עיר

כפי שראינו, החלו רשמית החיים היהודיים
בזמברוב בשנת 1828, עם פתיחת פינקס הקהל.
אולם אין להוציא מכאן מסקנה שבעיר לא היו
יהודים לפני כן. העיר היתה קטנה, דלת מסחר
ותעשייה. הסביבה הפולנית — עניה, עבדי עולם
לפריצים הפולנים, שהעבירו אותם בפרך, הש-
תלטו עליהם ועל נשיהם ובניהם, ללא מחיר
חלף עבודתם. כתשעים וחמשה אחוז מהם — לא
היה להם במה לקנות דבר-מה. היהודים המע-
טים שבעיר עסקו מקצתם במלאכה — סנדלרות,
נגרות, נפחות, חייטות וכיו"ב, ומקצתם היו חוכרי
שדות וגנים של הפריצים, קנו חלקות יער לכרי-
תה ומזה התפרנסו.

לאחר מלחמת נאפוליון, כאשר רוסיה קיבלה
את פולין המדינה, נוכחה לדעת שיש לבצר את
גבולות פולין מצד גרמניה בעיקר. לשם זה נחזק
לסלול כבישים, שאפשר יהיה להעביר עליהם
צבא ותחמושת לעת מלחמה, בלי מכונות ובלי
רכבות. ארכו הימים, והאוכלוסייה, גם היהודית
וגם הנוצרית, הרוויחו יפה מהעבודות שסיפקו

מיין נאמען איז מענדל, א זון פון ישראל דוד דעם
שמש, פון געוועזענעם רויטן בית-מדרש אין דער גע-
וועזענער זעמבראָווע. מיין פאָטער איז געווען אַן איידם
פון משה שמש זצ"ל. די צוויי מענטשן, מיין פאָטער
און זיין שווער, זענען צוזאמען געווען די אַדמיניסטראַ-
טאָרס פון דער אַמאָליקער זעמבראָווע, בערך הונדערט
יאָר.

א. משה שמש און מיין פאטער ישראל-דוד

משה שמש איז געווען דער וואָס האָט גע-
גרינדעט דעם פינקס און אָנגעפאָנגען צו פאַר-
צייכענען די יידישע אויסערגעוויינטליכע געשע-
ענישן וואָס עס פלעגן זיך טרעפן אין שטעטל
פון צייט צו צייט. ער איז אויך געווען דער בעל-
הקברות, ווייל ביז יענער צייט, ווען עס פלעגט
זיך מאַכן אַ טויטן-פאל אין זעמבראָווע פלעגט
מען אים פירן אין יאָבלאנקע צו זיין אייביקער
רו, אַזוי איז געמאָלדן אין פינקס.

משה שמש האָט אויך אָנגעפירט מיט די ביי-
כער, וואו עס פלעגן פאַרצייכנט ווערן אלע גע-
בורטן, חתונות און טויטן-פאַלן. די לודנאַשטש-
ביכער זענען געפירט געוואָרן אין דער פוילישער
שפראַך. פון יאָר 1863 אָן האָבן די לודנאַשטש
ביכער ווי אויך אלע פראַטאָקאָלן געמוזט געפירט
ווערן אין דער רוסישער שפראַך. ווי עס איז צו
זען פון די ביכער, האָט משה שמש גוט באַהערשט
די ביידיע שפראַכן. אַ חוץ דעם איז ער אויך
געווען אַ גרויסער למדן, ווייל ביי אונז אין הויז
איז איבערגעבליבן פון אים פיל ספרים וואָס אויף
זיי האָט ער געשריבן פירושים וואָס האָבן פאַר-
נומען צענדליקער זייטן און זיי צוגעגעבן
צו יעדער ספר באַזונדער. ער איז אויך געווען
וועלטליך געלערנט. מען האָט געקענט זען פון
קאַרעספּאָנדענציעס וואָס ער פלעגט פירן מיט
וועלטבאַרימטע מענטשן פון יענער צייט. איינער
פון זיי איז געווען דער באַרימטער מאַטעמאַטי-
קער און אַסטראָנאָם, דער רעדאָקטאָר פון דער
"הצפירה", ר' חיים זעליג סלאָנימסקי. אַלס
פאָקט פון משה'ס ידיעות אין אַסטראָנאָמיע: ער
האָט פאַרפאַסט אַ לוח אויף 100 יאָר און האָט
באַוויזן אים צו גראַווירן אויף אַ שמעק-טאַבאַק

פושקע. עס איז געווען זייער שיין און קונציק גראוירט. די פושקע איז געווען ביי אונז אין הויז צענדליקער יארן נאך זיין טויט. זיין שרייבן אין די שפראכן וואס ער האט באזעסן איז געווען קלאר און דייטלעך אזוי ווי געדרוקט. ער האט אויך באוויזן אויסצוקריצן אויף א געוויינליכן שטיין א מצבה פאר זיך אליין, 37 יאר פאר זיין טויט, און די מצבה ארויפגעשטעלט אויף א פלאץ וואס ער האט אויסגעקליבן אלס זיין קבר, און האט לעבן דער מצבה פארפלאנצט א פריטשקעס בוימעלע. דאס איז געווען דער אייגן ציקער פרוכטבוים אויפן זעמבראווער בית-עולם.

מיין פאטער ע"ה פלעגט דערציילן, דאס משה שמש פלעגט זומערציט, אין די היצן, גיין אויפן בית-עולם זיך אוועקלייגן אויף זיין צוקונפטיקן

לממשלה בקשר עם זה: הובלת עצים, אבנים, סתתים וכו'. האיכרים ששימשו זרועות התחבורה בעגלותיהם הקטנות, קיבלו את שכרם ובאו העירה לקנות בו מיצרכים שונים: בגדים, נעליים, כלים ורהיטים, דברי מכולת, ודרך אגב הביאו העירה, לימי השוק הקבועים, מפרי אדמתם תוצרת חלב ולול, ליהודים. בדרך כזו התפתח המסחר הזעיר בכסף ובחליפין. הקימו בית-יראה בעיר, וזה משך את הפולנים ביום הראשון ובימי חג אל העיר. והיו אז ימי פדיון גדול לסוחרים היהודיים ולחנוונים, לבעלי ההלבשה וההנעלה וכיו"ב. לאחר תבוסת המרד הפולני, משנת 1863, השתלטו הרוסים על פולין בחזקת היד. הכניסו אז לערי פולין, וביחוד בישוף בי הספר, פלוגות צבא, קוזאקים ואולאנים, רגלים ופרשים. כדי לאכסן את הצבא, החלו להכין

אנדורטה במרכז השוק — דער מאנומענט אינמיטן מארק Monument-pillar in the center of the Market Place

עבורם קסרקטינים — וזמברוב היתה לאחת הערים המאושרות שבה הציבו הרוסים, או יותר נכון המועצה של האיזור הצבאי בווארשה. שני גדודים פרשים ("לאדזשסקי" ו"שליסלבורגסקי") ופולגות תותחנים. וכאן החל עולה כוכבה של זמברוב היהודית. יהודים היו הבנאים של הקסר-קטינים והספקים של צרכי הצבא. הגיעו לזמברוב קבלנים — בנאים, מהנדסים, נגרים, נפחים, סנדלרים וחייטים צבאיים. פתחו להם סדנות בעיר בקרבת הצבא. חנויות-מכולת, בתי-יין ושיכר, מסעדות וכיו"ב. התפרנסו והתקיימו ליד הצבא והקבלנים ומאות עובדיהם. הפולנים חרפו שן לכל התכונה הרוסית להשתרש על אדמת פולין בשתי רגלים, וכמובן האשימו את היהודים בבגידה, בחוסר אהבת המולדת ובהכנה גמורה לפולש הרוסי. זקני זמברוב ידעו לספר לא מעט על המלקות שסבלו מצד המורדים הפולנים, כחשודים במסירת ידיעות לאויב. ומאידך, הקוואקים היו מלקים גם כן את אותם היהודים על אשר נתנו ידם לפולנים. לפי מה שגרשם בפינקס הקהל — הובאו פעם לקבורה לזמברוב כמה יהודים הרוגים, בני כפר, אשר הפולנים תפשו וכתרו את לשונם מפיהם. עודני זוכר את המצבות שהקימו לקדושים ההם.

ג. הקסרקטינים (די קאשארו)

כעשר שנים נמשך בנין הקסרקטינים. הגיעו קבלנים ואתם סיעות מהנדסים, סוחרים בחמרי בנין וחבורות-חבורות של בנאים, מומחים ופועלים. השלטונות הביאו "מעומק רוסיה" כחמש מאות "קאצאפים" — פועלים, גויים גבוהי-קומה וחסונים, מגודלי זקנים פראיים וגם פראיים בנימוסיהם. אולם אלה הכניסו רוח חיים בעיירה. אין בית שלא התפרנס מהם. בעשרות בתים פתחו "בתי תה" בשבילים, בעשרות בתים הכינו יום יום קערות מלאות לביבות והלכו למכור אותם לפועלים, להשיב נפשם בעבודה. נפתחו בתי מרוח, חנויות הספקה לחמרי בנין, חמרי ברזל. לשם זה בנה גם בלומרוז, איש וויזנה שהתישב בזמברוב, בית חרושת ללבינים באחוזה גאלין. כשני קילומטרים מן העיר, על הכביש המוביל לביאליסטוק, בלומרוז סיפק גם מיליוני לבינים לקסרקטינים, ועשרות פועלים, פולנים ויהודים, התאמנו בתעשייה זו.

קבר און אפטמאל אָווי איינשלאָפן אייניקע שטונדן. ער האָט דאָס געטאָן יאָרן לאַנג. איך געדענק נאָך אַביסל אַ טייל פון דעם נוסח אויף דער מצבה: "עוד בו נשמתו, ייקל תשובת יצור לאדמתו"... משה שמש איז נפטר געוואָרן אין אַ טיפן עלטער. זיין איידים, מיין פאָטער, ישראל-דוד ז"ל, האָט איבערגענומען אַלע זיינע פליכטן.

אויך מיין טאטע האָט באַזעסן אַלע קענטע-נישן וואָס זענען נייטיק געווען צו פירן די לוד-נאשטש ביכער, דעם פינקס, ווי אויך אַלע פונק-ציעס וואָס משה האָט אויסגעפירט און ער האָט דאָס געטאָן אָן אונטערברעכונג ביז 1914. ווען ער איז שוין געווען אין זיין טיפן עלטער, מער ווי 80 יאָר. בלייבנדיק אַליין (מיין מוטער ע"ה איז געשטאָרבן אין 1912) האָבן זיינע 6 זין אין אַמעריקע אים אַריבערגענומען קיין פילאדעל-פיע, דאָ איז ער געשטאָרבן אין יאָר 1918 איבער-לאַזנדיק 8 זין. 2 לעבן נאָך דאָ, אין אַמעריקא, מיין ברודער פֿלב און איך, מענדל. צוויי זענען געבליבן אין אייראָפּע: דער אינגסטער, ברוך, איז געווען אין קנישין, ביז די נאַצישע באַנדיטן זענען דאָרט אַריין, און אַן עלטערער פון מיר, נפתלי, וואָס האָט געוואוינט זייט יאָר 1905 אין קאָווקאַ, אין דער שטאָט באַקו. נפתלי האָט אַדורכגעמאַכט די ערשטע מלחמה זייענדיק אין דער רוסישער אַרמיי. און שפעטער, די גאַנצע צייט פון דער רעוואָלוציע, צוריקגעקומען אַ קראַנקער, האָט ער באַקומען אַ פּאַסטן ביי דער סאַוועטן רעגירונג ביז נאָך דער צווייטער מלחמה. אין 1946 איז ער געשטאָרבן אין באַקו.

ב. זעמבראווע אין דער ערשטער העלפט פון 19-יטן יארהונדערט

אַפיציעל פאַנגט זיך אָן די יידישע זעמבראווע פון די יאָרן ווען מען האָט געעפנט דעם פינקס און דעם בית-עולם, און אַנדערע יידישע איינ-ריכטונגען. די אַלע געשענישן הויבן זיך אָן פון יאָר 1828. עס איז אַבער גאָר קיין פראגע נישט, אַז יידן זענען שוין געווען אין זעמבראווע מיט פיל יארן צוריק. כדי צו פאַרשטיין וואָס פאַר אַ זעמבראווע עס איז געווען אין יענער צייט, דאַרף מען פריער באַגרייפן וואָס פאַר אַ פוילן עס איז געווען אין יענער צייט.

על הכביש המוליך לאוסטרוב הקימו שני יהודים טחנות קיטור לקמח ואלה סיפקו קמח דק ונאה לצבא ולאוכלוסיה. האחד — גראייבסקי, אשר טחנתו מצד ימין של הכביש לא האריכה ימים, כי באחד הלילות, ליל שבת, פרצה אש והטחנה נשרפה עד היסוד. המשפחה לא טרחה עוד להקימה מחדש. ואילו הטחנה השניה, מצד שמאל של הכביש, הקים יהודי מטיקטין, גולדין שמו. הטחנה האריכה ימים ועברה אחר כך למאיר מייזנר, ולאחר כמה שנים שוכללה בצידו מודרני ובתחנת חשמל, בידי כמה שותפים.

ד. המשפחות הוותיקות בזמברוב

שלוש הן המשפחות הוותיקות, המסועפות, שנחשבו לבונות העיר היהודית, והן: הבורשטינים, הגולומבקים וה"קושאצער", כלומר בוני הקסרקטין, והיא משפחת לוינסקי. אלה עסקו תחילה בחקלאות והיו חוכרי גני ירק וגם בעלי שדות תבואה. משהגיעו לעיר, בשנות ה-90 של המאה הקודמת, כ-9000 חיילים — התברר שעדיין לא נגמרו בתי המגורים של הקצינים. אלה אוכסנו, אפוא, בבתי האורחים שבעיר. בתי הפולנים היו קטנים, לא נקיים, ועל כן נתפשו חדרים רבים בבתי היהודים כשכיל הקצונה. היה אז בצבא בזמברוב קצין אחד יהודי, אולי היחיד שכל רוסיה המדינה, והוא אוכסן בבית היהודי היפה ביותר בימים ההם, בבית ר' שמואל וויליאמובסקי, הגבאי של חברה קדישא. את זכות ההספקה לצבא קיבלו שני היהודים שלא היו בני-העיר: חומסקי וכולנדר. במרוצת הזמן נספח אליהם בניומקה גולומבקי. בשר לצבא היה מספק אחד ליזר דו'נצ'ול ובניו. ליד הקסרקטינים פתחו להם יהודים סנדלריות — לספק מגינים פיים אליגאנטיים לקצינים. מיתפרות — שיצא טיבן בתלבושת הצבאית המהודרת וכן כובענים, צלמניה (של גורדון), וידי כולם היו מליאות עבודה. יהודים פתחו בקרבת הקסרקטינים — ברחוב "קושארן" כמה חנויות נאות של גלגל-טריה, שענים וצורפים. כמה משפחות, כמו אבא ראקובסקי, חנא טנבובים ובלומרוזן הנ"ל — סידרו להם בצ'רנוי-בור, ליד תחנת הרכבת הקרובה ביותר לעיר, מיכלי נפט (ציסטערנות) והם סיפקו לצבא עשרות רבות של חביות נפט לשבוע — למאור ולהסקה.

אין פוילן האט נאך דאן עקזיסטירט פאנ-טשיזנע. 95% פון דער פוילישער באפעלקערונג האבן געארבעט אויף גרויסע מאַאנטקעס, ביי רייכע פריצים, און האבן געלעבט פון דעם וואס די ערד האט אַרויסגעגעבן פאַר אַלע זייערע טעגליכע געברויכן. קיין געלט פאַר זייער אַרבעט האבן זיי נישט געקראָגן. נישט נאָר אינדוסטריע איז נישט געווען אַנטוויקלט, נאָר אויך האָנט-ווערקעריי איז געשטאַנען אויף אַ נידעריקער מדרגה.

די יידן פון יענער צייט, מיט וואָס האָבן זיי זיך באַשעפטיקט? די מערסטע פון זיי האָבן גע-האַט גערטנער, סעדער, פעלדער און שטיקלאַך וואַלד. די יידישע 95% האָבן שוין געלעבט אַ ביסל בעסער ווי די פוילישע 5%, אָבער נישט קיין סך בעסער, ווייל מען האָט דאָך געלעבט אין אַן אָפגעשטאַנענער וועלט, וואו עס איז גאָר-נישט געווען פאַרגלייכנדיק צו דער וועלט אין וועלכער מיר געפינען זיך היינט.

ערשט שפעטער, נאָך די נאַפאַלעאַנישע מלח-מות, ווען די רוסישע צאַרישע רעגירונג האָט זיך אָנגעפאַנגען צו באַוואַפנער קעגן ווייטערדיקע אַריינדריונגען איבער אירע גרעניצען, און האָט באַשלאָסן צו בילדן שאַסייען אין די שטעט און שטעטלאַך, וואָס געפינען זיך נישט ווייט פון די דייטשישע גרעניצן — און זעמבראָווע איז געווען איינע פון די שטעטלאַך — האָט זיך די עקאָנאָמישע לאַגע אין פוילן אָנגעפאַנגען צו אַנטוויקלען און ס'איז געוואָרן בעסער פון יאָר צו יאָר. אין יענער צייט, אַן מאַשינעס, האָט יעדע אונטערנעמונג גענומען צענדליקער יאָרן. קיין אייזנבאַנען, אויטאָמאָבילן זענען דאָך נישט גע-ווען. האָט דאָך גענומען יאָרן צו ברענגען די אַלע מאַטעריאַלן אויף די פויערשע וועגעלאַך פאַר אַזעלכע לאַנגע שאַסייען. זענען טאקע אַריי-בער אַ שיינ ביסל יאָרן ביז די שאַסייען זענען פאַרטיק געוואָרן.

זעמבראָווע איז אַרומגערינגלט געוואָרן מיט אַ נעץ פון שאַסייען פון אַלע זייטן, דורכשניידנ-דיק דאָס שטעטל אין דער לענג און אין דער ברייט. — דאָס האָט געגעבן אַ געלעגנהייט הונד-דערטער פויערים פון די אַרומיקע דערפער צו קומען קיין זעמבראָווע, מיט זייערע אָפגע-

ה. בתי תפילה

שפארטע דארפישע פראדוקטן. יידן האבן עס אויסגעקויפט און צום ערשטן מאל האבן די פאליאקן באקומען געלט פאר זייערע פראדוקטן. יידן האבן געעפנט קרעמלאך, שיינקען; עס האבן זיך גענומען פארמערן יידישע האנטווערקער. פאליאקן אלץ מער און מער מיט דארפישע פראדוקטן האבן אנגעהויבן קומען אין זעמבראווע, און עס איז באשלאסן געווארן צו באנייען די אלטע וועכענטליכע מערק. יעדער דאנערשטיק איז געווארן דער וועכענטליכער מארק-טאג, כדי די יידן זאלן קענען איינקויפן אויף שבת. די גוים האבן זייערע פארדינסטן טאקע באלד אויסגעגעבן אין יידישע געשעפטן. און אזוי איז דאס געגאנגען דורך דער צייט פון יארן, זעמבראווע האט געקראגן א נאמען אין די ארומיקע דערפער אלס א פרנסה שטעטלע. א סך יידן פון דער פער ארום האבן געזוכט צו באזעצן זיך אין זעמבראווע און עפענען קרעמלאך. די פויערס האבן אפטער באזוכט זעמבראווע מיט זייערע פראדוקטן. מיט דער צייט איז דארט אויסגעבויט געווארן א גרויסער קאשטשאל פאר די מאסן פאליאקן וואס פלעגן קומען וועכענטליך קיין זעמבראווע. אויך זונטיק איז געווארן א טאג פאר

האוכלוסיה היהודית גדלה פי שתיים. אין, איי פוא, כל תימה שהיה צורך לבנות בית כנסת ועוד בית מדרש לספק לעדה מקומות תפילה. בנו בית כנסת אבנים, בשטח מיוחד, שבו התרכזו ברבות הימים שאר מוסדות הציבור: בית מדרש-עצים, בית הרב ובית-דינו, הכנסת אור-חיים, ההקדש והמרחץ. מינו עוד שוחט לצרכי העיר. חבר לומדים למד יום-יום דף גמרא בבית המדרש, אולם במשך הזמן התלכדו הלומדים וייסדו להם בית-תפילה קטן, "חברה ש"ס", בו קבעו עתים לתפילה ולתלמוד תורה שבעל-פה. ליד בתי התפילה של המתנגדים נתלקטו גם חסידים וייסדו להם "שטיבלאך" — בתי תפילה קטנים, בהם חסידי גור, חסידי אלכסנדר ואמשינוב, ראדזין, סוקולוב וכיו"ב. מובן מאליה, שאין קהל בלי חברת "הכנסת כלה" — לסייע להורים עניים שבנותיהם הגיעו לפרקן; ובלי "גמילות חסדים" — לעזור לבעל מלאכה לקנות חמרי גלם ולהלוות לו על משכון, בלי רבית, כמה זהובים עד אחרי היריד. החברה קדישא חלשה על כל החיים הציבוריים שבקהל וגבאיה

The Market Place on a Saturday afternoon — השוק, בשבת בצהריים — דער מארק אין א שבת'דיקן טאג

הם-הם שהשפיעו על ההווי שבעיירה. המגיד הידוע אז בסביבה, ר' אליקום גצל, פרש את מצודתו על זמברוב. הוא היה מחוג בעלי המוסר בליטא. מטיף מצויין, נואם בחסד עליון, וקהל רב היה מצטופף בשבתות בבית הכנסת לשמוע את דבריו. דיבר בטון של מוכיח בשער, סילסל דבריו הנמרצים בניגון נאה, עיניו היו כל הזמן עצומות ולא הסתכל בקהל שאליהם דיבר. לאחר סכסוך חמור בקהל בדבר שוחט — הוכרח לעזוב את העיר. עוד נשוב ונדבר עליו.

ז. הרב אב בית דין והרב מטעם

שנים על שנים מלך בקהילה הרב ר' ליפא חיים הכהן ואחריו חתנו ר' מנחם דב רגנשברג. אולם משנתבצרו בעיר פלוגות הצבא — החלו מגיעים לכאן, בתוך שאר החיילים, גם כמה עשרות יהודים מפולין ומרוסיה, מקווקאז ומאוק-ראינה. בכל שנה, בראשית החורף, כאשר הגיעו לזמברוב כמה אלפים חיילים טירונים — נהגו לכנס אותם לפי דתיהם ולהשביעם שיעבדו את המלך באמונה: קתולים הושבעו על ידי הכומר, פרוטסטנטים — על ידי הפפארר, פראבוסלאב-וויים על ידי הגלח הפרבוסלאווי, והיהודי — על ידי הרב. הרב היה צריך לנאום בפני החיילים, בני ברית, נאום פטריטי קצר או ארוך בלשון הרוסית, כמנהג שאר כוהני הדת, ואחר כך להשיב ביע אותם גם כן בלשון זו. הוצרכו, איפוא, למ-נות "רב מטעם", שאינו בר-אוריין כמו הרב אב-בית-דין, אבל שומע בלשון הרוסית ומדבר בה. מינוי זה גרם לחיכוכים רבים ומצערם בקהל. התגלעו סיכסוכים בין שני הרבנים בדבר זכות הרישום בספרי האוכלוסיה, הזכות לסדר קידו-שין וכיו"ב. דרך אגב, הרב מטעם, הרב גולד, היה גם בר-אוריין, והמלחמה נגדו והפלגות שקמו בין בעלי הבתים "בעד" ו"נגד", הפילוג בשחי-טה וכו' היו מיותרים ורק הקנאה גרמה לזה.

ז. מגיפת החולירע

כאשר עמדו לסיים את בנין הקרסקטין פרצה בזמברוב מגיפת החולירע, שעשתה שמות ברחבי רוסיה ופולין. תחילה ניסו לעצור את המגיפה ברפואות אליל, בסגולות ובלחשים. כשזה לא הועיל — שמו פניהם לרפואה המודרנית. לאחר השתדלות שלח הממשל המרכזי בווארשה

יידישער פרנסה. און אזוי פאמעלאך האט זעמ-בראווע זיך פארגרעסערט אין צאל יידן, ווי אויך אין רייכטום. קיין גרויסע שטעט איז דאך אין פוילן אין יענער צייט אין אלגעמיין נישט געווען. ביאליסטאק איז דאן אויך געווען נישט מער ווי א קליין שטעטלע, נישט גרעסער ווי טיקטין, און זעמבראווע — קלענער פון יאבלאנקע. מען קען זיך פארשטעלן ווי זעמבראווע האט דאן אויסגעזען: קליין, בלאטיק, נישט קיין ברוקיר-טע געסלאך, הילצערנע הייזקעס, פיל פון זיי מיט שטרויענע דעכער. צענדליקער יארן זענען אזוי פארייגעגאנגען ביז עס האט זיך עפעס גע-נומען אנטוויקלען צו פראגרעס, און געבראכט דערצו האט א מלחמה, אדער ערגעץ אן אויפ-שטאנד.

אין דער צווייטער העלפט פון 19-טן יארהונ-דערט איז אבער עפעס געשען וואס האט אויפ-געטרייט פוילן — דאס איז געווען דער אויפ-שטאנד פון פוילן קעגן דער צארישער רעגירונג, אין יאר 1863. רוסלאנד האט גלייך אריינגעשיקט א גרויסע מחנה קאזאקן און זיי האבן שנעל אונטערדריקט דעם אויפשטאנד. האט אבער רוסלאנד די ארמיי מער נישט ארויסגעצויגן פון פוילן. רוסלאנד האט אנגעפאנגען בויען קאזאר-מעס פאר א גאנץ נייער ארמיי, אונטערן נא-מען "ווארשאוסקי וואיענזי אקרוג" — ווארשע-ווער מיליטערישער קרייז — מיט א גענעראל-גובערנאטאר אין ווארשע. ער האט געהאט צו זאגן איבער אלע מיליטערישע אפטיילונגען פון גאנץ פוילן, ווי אויך איבער די 10 ציווילנע גובערנא-טארס פון די 10 פוילישע גובערניעס. אין אל-געמיין איז רוסלאנד דאן אריין אין פוילן, ווי מען זאגט, מיט ביידע פיס. פוילן, פארלירנדיק דעם אויפשטאנד, האט אויך פארלארן פיל פריי-הייט, וואס זי האט געהאט ביז איצט, זי איז גע-ווארן פולשטענדיק קאנטראלירט און באהערשט פון רוסלאנד. רוסלאנד האט אבער אריינגעטאן נייע הונדערטער מיליאנען רובעלס אין דער עקאנאמיע פון לאנד. פוילן האט אנגעפאנגען אויפצולעבן, און די יידן פון לאנד האבן גענומען א טיכטיקן אנטוויקלען דער עקאנאמיע. פוילן האט אבער באשולדיקט אירע יידן, אז זיי האבן אנגעוויזן די קאזאקישע קאמאנדירן וואו די אפ-

רופא מיוחד לזמברוב, להילחם בחולירע, ושמו היה דולני. בבואו הכניס תיקונים חשובים בעיר: איסור חמור לשתות מי-נהר ומי-באר — רק מים רתוחים. ליד בתי התפילה הועמדו דוודים גדולים ובהם הרתיחו מים יום ולילה — לטובת כל האוכלוסיה. מלבד זאת קבעו בבית-הקהל, שליד בית המדרש, תחנת עזרה ראשונה. שם ישבו משמרות אנשי העזרה — צעירים ואנשי ציבור. משהגיעה שמועה על מישחו שהוא נתקף במחלה זו — מיד מיהרו אליו, שיפשוהו במריחה מיוחדת, השקוהו רותחים והעבירוהו למחנה בידוד, לטחנת הקמח של משה שרייבנר. לא יכול החולה להתגבר על מחלתו ונפח נפשו — הרי קברוהו בחפז, ללא טהרה, כפי שקבע הרב פא, והסכימו לזה הרב וראשי החברה קדישא. לאחר מאמצים רבים ומקץ עשרות רבות של קרבנות נעצרה המגיפה.

ח. אבא על הסוס

משנעצרה המגיפה — עדיין לא האמינו בעלי הבתים התמימים שיד ד' הירפתה מהם. מפי השמועה שמעו, שבכמה קהילות בישראל אחזו גם באמצעים מיוחדים כדי לכפר את פני ד' אלהי ישראל, ולהביא לקבר ישראל את ה"שמות". בכל בית תפילה היה מעין מחסן קטן מתחת לבמה של ארון הקודש. לשם נהגו להכניס ספרי קודש קרועים שיצאו מכלל שי-מוש: סידורי תפילה, חומשים, גמרות, דפים בודדים וכו'. משנתמלא המחסן, או כפי שקראו לו בספרים "הגניזה", היו ממלאים אותם בשקים ומקברים בבית-הקברות. הגניזה, שהיתה, כרגיל, פתוחה, היתה מלאה זוהמה, שרצו בה חולדות ועכברים. היה איפוא, מן ההגיון לפנות ולחטא מחסן זה בימי מגיפה ומחלות, רחמנא ליצלן. אולם בני העיר עשו זאת מטעמי תשובה וכפרת פשע: הוחלט לערוך לווייה פומבית גדולה לאותם ה"שמות". לפי פקודה מיוחדת אספו בדחילו את הספרים הקרועים מכל בתי התפילה ליד מקום מסוים. שם שמו אותם על גבי מיטת המתים וערכו לפנות ערב לווייה גדולה, בה השתתפו כל בני העיר, מזקן ועד טף. אנשי משמר מיוחדים, בלפידים בוערים, הקיפו את המיטה, ובראש כל התהלכה הזאת עמד אבא ז"ל, ר' ישראל-דוד שמש-העיר, כשהוא רוכב על סוס. אבא נתן אות

טיילונגען פון די פוילישע פאטריאטן געפינען זיך. האט זי געמאכט דעם יידן פאר א שער לעזאזל, וואס איז דירעקט שולדיק אין דעם דורכפאל פון מיאטעזש (פוילישער אויפשטאנד). ווי דער זעמבראווער פינקס האט פארציכנט, זענען געכאפט געווארן צענדליקער יידן אין די ארומיקע דערפער, און מען האט זיי אויסגע-שניטן די צינגער. די יידישע הרוגים זענען גע-בראכט געווארן צו זייער אייביקער ר' אויפן זעמבראווער בית-עולם...

ג. די זעמבראווער קאזארמעס

ווען רוסלאנד האט באשלאסן דאס די ארמיי וואס זי האט אריינגעשיקט אין פוילן צו אונטער-דריקן דעם אויפשטאנד ("פאָאָסטאַניע") און איינ-שטילן דעם מיאטעזש וועט שוין דארט פאר-בלייבן, האט זי אנגעפאנגען בויען קאזארמעס פאר א פערטל מיליאן סאלדאטן אין פארשידענע שטעט און שטעטלאך אין פוילן, אריינרעכנדיק אויך זעמבראווע. אלס סטראטעגישער פונקט. עס האט אבער גענומען צען יאר, בערך, ביז די אינזשינערן זענען פארטיק געווארן מיטן צו-גרייטן די פלענער פאר דעם. אין די 80-ער יארן האט מען אונטערגעשריבן קאנטראקטן מיט הונדערטער פאדראטשיקעס וואס דארפן צושטעלן פארשידענע בוימאטעריאלן פאר די קאזארמעס, און מען האט אנגעהויבן צונויפזאמ-לען פאד-ארבעטער פון דער בוי-אינדוסטריע. פאדראטשיקעס און אויך ארבעטער זענען געווען על פי רוב יידן. עס איז אבער נישט געווען גענוג געשולטע ארבעטער, ווייל אויך אין אנדערע שטעט ארום זעמבראווע האט מען געבויט קא-זארמעס אין דער זעלבער צייט, ווי אסטראווע, לאמזע א.א.ה. האט מען געמוזט אראפברענגען 500 געשולטע ארבעטער פון טיף רוסלאנד. פאר זעמבראווע האט דאס געמיינט זייער פיל, ווייל צוזאמען מיט די ארטיקע ארבעטער האט דאס א סך בייגעשטייערט דער זעמבראווער עקאנאמיע. און דאס האט געמיינט פיל, דאס האט געגעבן פרנסה די זעמבראווער קרעמער און האנטווער-קער, און פון וואך צו וואך איז די יידישע זעמ-בראווע געוואקסן אין צאל. די ערשטע זעמברא-ווער יידן, וואס זייער באשעפטיקונג איז פריער געווען גערטנער, סעדער, פעדלער און שטיקלאך

וואלד, האָבן שוין יעצט אויך געהאַט שיינקען, קראַמען און געוואָרן פאַדראַטשיקעס פון געוויסע מאַטעריאַלן פאַר די קאזאַרמעס. אזוי האָבן די וויזנער בלומראַזינס צוגעשטעלט מיליאָנען ציגל פון זייערע אייגענע ציגעלנעס וואָס זיי האָבן אויפגעשטעלט פאַר דעם צוועק אין גארדלין, אויף ביאַליסטאַקער שאַסיי. אויך האָבן 2 יידן אויסגעבויט 2 פאַרוואַקעס (דאַמף-מילן) אויף אַסטראַווער שאַסיי, איינע פון דער רעכטער זייט פון שאַסיי דורך ה' גראַיעוואַסקי און די צווייטע פון דער לינקער זייט פון שאַסיי דורך ה' גאַל-דין, פון טיקטין. גראַיעוואַסקי מיל אין מיט יאָרן שפּעטער אָפּגעברענט געוואָרן און מען האָט זי מער נישט צוריקגעבויט. גאַלדינס מיל איז שפּעטער פאַרקויפט געוואָרן צו 3 שותפים און זי האָט נאָך עקזיסטירט אין 1910, ווען איך בין אַוועק פון זעמבראָווע.

וההלוויה הקדושה וזה ישר אל בית-הקברות. עוד נער קטן הייתי אז ומחזה זה נחרת במוחי עד היום. הקבורה התקיימה בטקס רב ובחשיבות רבה. כמה בכו והתייפחו, בהיותם בבית-הקברות ליד קברי בני משפחתם, שניספו במגיפה. משנס-תם הגולל — ערכו תפילת אשכבה מיוחדת, ומאז לא חזרה עוד המגיפה לפגוע בבני העיר.

ט. גירוש המגיד ר' אליקים גצל

כאשר התרחבה העיר ורבו תושביה, מינתה הקהילה שוחט נוסף. זה היה בשנת 1895. שוחט זה — יהודי ירא שמים, שהיתה לו "קבלה" (היתר שחיטה) מכמה רבנים, הומלץ על ידי הרב מטעם. אין תימה, איפוא, שהרב אב בית דין וסיעתו לא ראו מינוי השוחט בעין יפה ודרשו פיטוריו. נתעוררו אנשי הסיעה של הרב מטעם ומחו נגד זה. נחלקו בעלי הבתים לשני מחנות:

קבלת פנים לראש הממשלה הפולנית וויצ'חובסקי — מען איז מקבל פנים דעם מלוכה פרעזידענט וואַטשע-מטעם נכבדי העיר ליד הפנס, משמאל — המשלחת היהודית. — די יידישע דעלעגאַציע.

Solemn reception for the President of the Polish Republic, Mr. Wojciechowski (The representatives of the Jewish community left, beside the lamppost).

ד. גוטע צייטן קומען אן...

ווי עס איז צו זען, זענען געווען די עלטסטע פאמיליעס אין זעמבראווע די בורשטיינס, גא-לאמבעקס, די קושארער, אדער לעווינסקיס. אמאליקע יארן האבן זיי זיך באשעפטיקט, ווי גע-זאגט, מיט וואלד, סעדער, געדטנער און פעלדער. אבער אין גאנג פון יארן האבן זיי שוין געהאט אויך שיינקען און אנדערע אונטערנעמונגען. די קאזארמעס זענען פארטיק געווארן. אין די ער-שטע 90-ער יארן זענען אנגעקומען ארום 9000 סאלדאטן, עס האט זיך אזוי געמאכט דאס ווען די סאלדאטן זענען אנגעקומען קיין זעמבראווע זענען די אפיצערס קאזארמעס נאך נישט געווען פארטיק. האט מען איינגעשטעלט דער-ווייל די אפיצערן אין פריוואטע הייזער, געוויינ-טליך, מערסטנס אין יידישע באלעבאטישע היי-זער. עס האט זיך אויך געפונען צווישן די אפיצערן איינער א ייד, דאכט זיך דער איינצי-קער יידישער אפיצער אין דער רוסישער ארמיי, ער איז געווען באראן גינבורגס א זון פון פעטערבורג. אים האט מען איינגעקוואטירט ביי שמולקע וויליאמאָוסקין, וואס איז געווען פון די שענסטע בעלי-בתים, גבאי פון חברה קדישא און בית-מדרש. מיט דער ערעפענונג פון די קא-זארמעס, און דעם אנקום פון אזוי פיל סאלדאטן אין אזא קליין שטעטלע ווי זעמבראווע, האט זיך אנגעפאנגען א נייע גוטע צייט פאר דער יידישער זעמבראווע מיט גוטע האפנונגען, דאס דאס שטעטל וועט וואקסן גרעסער אין צאל יידן ווי אויך אין רייכטום. פאדראטשיקעס וואס האבן צוגעשטעלט אלע פראוויאנטן פאר ביידע פאלקן און אויך פאר דער ארטילעריע—זענען געווען די יידן כאמסקע, באלענדער און ביניאמקע גאלאמ-בעק — אלע זעמבראווער איינוואוינער. אויך אין אנדערע זאכן וואס סאלדאטן האבן זיך גענייטיקט זענען געווען די יידן צושטעלער. אויך די אפי-צערן און זייערע פאמיליעס פלעגן אלעס איינ-קויפן ביי יידן. די אפיצערסע שניידערס, שוס-טערס, היטל-מאכער זענען געווען יידן. יידן פלעגן אויך צושטעלן אין די סאלדאטסקי ווי אויך אפיצערסקי קראמען, אלצדינג, אפילו האלץ צו באהייצן די קאזארמעס פלעגט צוגעשטעלט ווערן פון די בלומראזינס, קעראסין פאר

הללו בעד השוחט והללו נגדו. והגיעו הדברים לידי כך שהמגיד העירוני, אליקים גצל הנ"ל, דרש בבית הכנסת שהאוכל משחיטת השוחט — כאילו אכל בשר פיגולים והכלים שבישלו בהם טריפה. דרך אגב, קרא רשימה של בעלי בתים שקנו "בשר פיגולים" זה והכריז שלא לבוא בקהלם, כי עבריינים הם והם מאבדים חלקם בעולם הזה ובעולם הבא. זה עורר רוגז רב בעיר וכל השבת רגזו ורטנו היהודים בבתי התפילה וברחוב והגיע הדבר גם לידי מהלומות. מי-שהו — אולי הרב מטעם, בתוקף תפקידו ואח-ריותו כלפי השלטונות על הסדר בקהילתו — הגיש דין וחשבון על מחלוקת קשה זו לשלטון הגוברניה בלומז'ה. עברו ימים מועטים ומלומז'ה הגיעה ועדה חוקרת והחליטה שאם הרוב בקהי-לה הוא נגד המגיד — עליו לעזוב את משרתו ולצאת מן העיר. החליטו להצביע על ידי כדורים (גאלקעס). ראשי הקהל, שבידם נמסרה ההצבעה, קיבלו כדורונים בשני צבעים — לבן ושחור. מי שהיה בעד המגיד שם בקלפי כדורון לבן, מי שהיה נגדו — כדורון שחור. גדל מספר הכדורים השחורים והמגיד הוכרח לעזוב את זמברוב תוך שבועיים ימים. הוא עבר לביאליסטוק, כמטיף באחד מבתי התפילה. בשבת האחרונה עוד דרש בבית התפילה ואמר: חטא כבד חטאה זמברוב וכל בני העיר יבכו את השריפה אשר ד' ישרוף בכם. אפילו אבני העיר — האש תאחז בהן. הוא גם קילל כמה בעלי בתים, מאלה שהציקו לו במיוחד — שסופם יהיה מר והאדמה מתחתם תצורב ולא תישא אותם. לאחר שבועיים — פרצה שריפה גדולה בזמברוב וכמעט כל השכו-נה היהודית עלתה באש. נשרפו גם בית הכנסת ובית-המדרש העץ שעמד לידו.

י. השריפה הראשונה

בחודש יולי של אותה שנה 1895, יצאה אש ביום ו' אחר הצהרים מבית הנפחה, שעמד על שפת הנהר, מצד שמאל של הכביש הפונה לאוס-טרוב. הנפחה היחידה היתה שייכת לה' מודריי-קאמין. היה זה יום תמוז לוחט. היהודים ברובם ישבו בבית המרחץ על גבי האיטבא העליונה, כשהם מצליפים זה את זה, מעין "שמור לי ואש-מור לך", וכל אחד צועק הבל! הבל תן! בלשון העממית "פארו דאוואיז" הנשים עסוקות היו בהכ-

נת מאכלי שבת — דגים ובשר וכל מטעמים — ובהטמנת החמין. הילדים שיחקו ברחובות ובסימטאות, ופתאום החלו בוקעים ומיתמרים עמודי עשן ולשונות אש. כמעט כל גגות הבתים היו של קש ודיו לניצוץ אחד שידליק את כל הבית. יש אומרים שבנפחה אף היו צרורות אבק־שריפה, שהריקו אותו מתוך כדורי הרובה הצב־איים. עד שנזעקו היהודים מבית המרחץ והת־ארגנה פלוגה של מכבי אש מבין אנשי המקום (טרם היה עוד בזמברוב ארגון קבוע של מכבי אש) — אחזה האש בכל העיר והרוח החמימה שנשבה אז, העבירה את הלהבות לכל צד. משהו־עקו פלוגות צבא לכבות את הדליקה — ראו אלה קודם כל להציל מן השריפה את בתי המרזח והחנויות וכמו כן להעביר מן הסחורה אל כליהם. הנשים המבוהלות הצילו כמה כרים וכסתות, ובלוויית ילדיהן המבוהלים נסו אל מחוץ לעיר.

די לאַמפן — דורך אַבטשע ראָקאָוסקי. די קאַ־זאַרמעס פלעגן געבן עטליכע מיליאָן רובל יער־ליך דער יידישער זעמבראַווע. די יידישע באַ־פעלקערונג האָט זיך מער ווי פאַרטאַפלט, ווייל פאַרדאַטשיקעס און די מערסטע יידישע אַרבע־טער וואָס האָבן געאַרבעט ביי די קאַזאַרמעס זענען שוין פאַרבליבן שטענדיקע זעמבראַווער איינוואוינער. האָט דאָס שטעטל אויסגעבויט נאָך אַ בית־מדרש — די פריהערדיקע זענען גע־וואָרן ענג פאַר דער גרויסער צאָל מתפללים. מען האָט עס גערופן "דער ווייסער" אָדער דער נייַער בית־מדרש, ווייל זיינע ווענט פון אויסווייניק זענען געווען געפאַרבט אויף ווייס. עס איז שוין געווען פון פריער אַ גרויסע גע־מויערטע שול און אויך אַ גרויסער הילצערנער בית־מדרש. אויך איז געווען אַ חברה ש״ס און פאַרשידענע חסידים שטיבלאַך, פאַרשידענע

דער מאַרק פאר דער ערשטער וועלט מלחמה.
ערשטער פון רעכטס: שלום רויטבארד, דער פרוכטן
הענדלער.

השוק מלפני מלחמת העולם הראשונה.
הראשון מימין: שלום רויטבארד, סוחר הפירות.

The Market Place in the days of the Tzars. First at right — Sholem Rotbard, the fruit dealer.

ליער ולשדה. כאן שבתה הקהילה היהודית בזמברוב את שבתה — ברעב ובחוסר כל. עד אשר ביום א' הגיעו עגלות מביאליסטוק ומלומ-ז'ה, מליאות כיכרות לחם — לחלק לכל אחד ואחד. ויהודים רחמנים יבני רחמנים מכמה עייר-רות הביאו גם בגדים ולבנים, סבון וסוכר — להשיב נפשם של הנשרפים ולהתחמם בקרה, בלילה. אולם לא עברה שנה וזמברוב חדשה כמה לתחיה. קצת עזרו חברות הביטוח, ששילמו בעד הנוקים, קצת עזרו הלוואות וועדי סיוע וכל השכונה היהודית כמה מחדש, אולם הפעם — בתי אבן, בני שתי קומות, עם גג רעפים או פח, עם גוזזטרה הפונה לרחוב. העיר יפתה. הפרנסה היתה בשפע. בעלי מלאכה מכל הסוגים ובעיקר בנאים, תגרים, נגרים, מסגרים, זגגים, מצאו את לחמם. נפתחו חנויות יפות, מודרניות, עם חלונות ראווה, עם שלטים עליהן. וזמברוב היתה איפוא השניה ביופיה ובהתקדמותה בכל המחוז ("פוביאט").

יא. הכתרת ניקולאי השני וסגירת בתי המרווח היהודיים

כשנה לאחר השריפה עלה על כסא המלוכה בפטרבורג הברירה ניקולאי השני, בן אלכסנדר השלישי. הכתרתו עשתה רושם. קול המוסיקה חזר ונשמע בעיר, כי מפאת האבל על מות המלך הקודם — לא הותר לערוך חתונות בלוויית כלי זמרים. כל העיר שקעה בחגיגות לכבוד המלך. על כל בית התנוסס הדגל הלאומי הרוסי בן שלושת הצבעים: אדום, כחול, לבן. ליד בית המדרש הלבן, על פרשת דרכים, הקימו היהודים כעין שער נצחון משובץ פרחים, ענפי עצים ודגלי המדינה. בלילה האירו את השער פנסים נייר מכל הצבעים. בשוק העיר האירו פנסים כאלה כל גוזזטרה. יין ויי"ש נשפכו כמים ורחובות העיר מלאו שיכורים, גויים וחיללים. בבית הכנסת שר החזן ומשורריו יום-יום, בחודש ההכתרה, את ההימנון הצארי *Боже Царя храни*, "הנותן תשועה למלכים" ותפילות לשלום הקיסר. אולם השמחה לא ארכה. ניקולאי הצאר שילם מיד ליהודים בגזירת ה"מונופולין". נאסרה ליהודים לסחור ביי"ש, לחכור בתי מרווח בעיר ובכפר, ולעומתם נפתחו בכל ישוב חנויות המונופולין. נשבר מטה לחמם

הילפס חברה'ס, ווי: הכנסת-כלה, גמילת-חסדים און געוויס חברה קדישא און פארשידענע אנדער-רע. זעמבראווע האָט אויך שוין דאָן געהאַט דעם באַוואָסטן מגיד ר' אליקום געצל, אַ גרויסער בעל-מוסר/ניק און געוואָלדיקער שטאַרקער פריידיקער. עס האָט זיך שפּעטער אַנטוויקלט אַ מחלוקת צוליב אים און ער איז געצוואונגען גיין וואָרן פאַרלאָזן זעמבראווע (זע פרק ו'). עס איז אויך אַנגעשטעלט געוואָרן נאָך אַ שווער. מיט דעם אַנקום פון די סאַלדאַטן האָט מען באַדאַרפט אַלע יאָר באַשווערן עטלעכע הונדערט נייע יידישע רעקרואַנטן. אַזוי ווי דער זעמבראווער רב, זצ"ל, האָט נישט געקענט קיין רוסיש, האָט מען גע-מוזט אַנשטעלן אַ קאַזשאַנעם רב, וואָס איז אַנער-קענט געוואָרן דורך דער רוסישער רעגירונג. אַזוי איז זעמבראווע געוואָקסן יאָר נאָך יאָר. אין די לעצטע 10 יאָר פון ניינצנטן יאָרהונדערט זע-נען פאַרגעקומען עטליכע גרויסע געשעענישן אין זעמבראווע, וועלכע איך וועל דאָ ווייטער באַשרייבן: די גרויסע עפידעמיע, די כאַלעראַ, די קריגערייען מיטן מגיד, ווי אויך די ערשטע שריפה.

ח. מיון פאטער רייט אויף א פערד און מען פארטרייבט די כאַלערא פון שטאט

ווען די קאַזאַרמעס האָבן שוין געהאַלטן ביים פאַרטיק ווערן האָט אויסגעבראַכן אַ שרעקליכע עפידעמיע, די כאַלעראַ, און האָט זיך געהאַלטן אין פאַרשפּרייטן אין זעמבראווע און אומגעגנט. די מעדיצין איז נאָך דאָן געשטאַנען אויף אַ זייער גידעריקער שטופע, האָט די עפידעמיע אַוועק-גענומען צענדליקער לעבנס וועכנטליך. ווען די אַלע באַבסקע רפואות און סגולות האָבן נישט געהאַלפן, האָט די צענטראַל-רעגירונג פון וואַר-שע אַראָפּגעבראַכט אַ דאָקטער מיטן נאָמען דאלייני, אַ ספעציאַליסט אין אַזעלכע זאַכן. ער האָט גענומען מאַכן אַרדנונג אַפּצושטעלן די עפי-דעמיע.

ערשטנס האָט ער פאַרבאָטן צו טרינקען דאָס וואַ-סער פון טייך אַדער פון די ברונימער, נישט קיין געקאַכטע. מען האָט ביי די בתי-מדרשים אויפ-געשטעלט גרויסע קעסלען וואָסער וואָס האָבן זיך

של רבבות משפחות יהודיות ברחבי פולין וגם על זמברוב עברה הכוס. מלבד זאת החלה אינ-דוסטריאליזציה באחוזות הפריצים, וזה דחף מאות אלפים מבני הכפר אל העיר. מעטה הפרנסה והחלה הגירה לאמריקה. כמה יצאו על מנת לח-זור: לחסוך באמריקה, בעבודה, מאות אחדות דולרים ולשוב לזמברוב ולפתוח בכסף זה איזה עסק חדש, ורבים יצאו שלא לחזור לעולם. והם שלחו כעבור זמן-מה כרטיסי אניה למשפחתם והעבירו את כל בני ביתם לאמריקה. השנים האחרונות של המאה הי"ט נסתיימו, איפוא, בסימן הגירה.

יב. מלחמת רוסיה ויאפאן בשנת 1905

המאה העשרים הביאה שינויים וועזועים ברוסיה. החלו מנסרים באויר רעיונות מהפכ-ניים. ממשלת הצאר ביקשה לקדם את פני הרעה והכריזה מלחמה על יאפאן. חשבה שכל האוכ-לוסיה הגדולה תתלכד סביב הדגל ועל ידי כך יגבר הרגש הלאומי ואהבת המולדת. אולם טעתה בחשבון. המלחמה נגמרה בתבוסה לרוסיה. ההמונים לא רצו במלחמה והחיילים, ביחוד הקצינים, לא התלהבו למסור חייהם למען המו-לדת. הגיוס לחיל המילואים עשה בכל זאת רושם בעיר וכמה עשרות יהודים גויסו. התבוסה בש-דות מאנדזשוריה עוררה סערה ברחבי המדינה. הממשלה הוכרחה לוותר על זכויותיה לשלטון. בלי כל הגבלה ומצרים, והכריזה על ממלכה קונסטיטוציונאלית ועל הקמת פארלאמנט (דו-מא). החל גם גועש גל של אנטישמיות. בני המאה השחורה, הנאמנים לצאר ולשלטונו — האשימו בהתמוטטות את היהודים. פרצו פוגרומים והת-נפלויות על יהודים. הפולנים, שגם הם ניהלו פוליטיקה מהפכנית נגד שלטון הצאר, רצו לשלוח אל הדומא צירים משלהם, ודרשו גם מהיהודים בפולין שיצביעו בעד אנשיהם. אולם היהודים, שסבלו לא מעט מהפולנים, לא הסכימו והחליטו להצביע בעד צירים יהודים או נוצרים המתחייבים להגן על זכויות היהודים. רדיפות היהודים מצד השלטונות והמאה השחורה, ומאי-דך גם מצד הפולנים שהכריזו „בויקוט“ על המס-חר היהודי — ירדו לחיי היהודים בפולין והגביר-רו את שאילת יום המחר. החלה הגירה רבתי לארצות הברית. נוספו לאלה מהפכנים יהודים,

געקאכט טאג און נאכט אלס טרינק-וואסער פאר דער שטאט. אויך האָט ער אין די קהל-שטיבלאך פארלייגט גיכע-הילף סטאַנציעס. פלעגט ווער עס איז קריגן אַן אַטאַקע פון כאַלעראַ, פלעגט מען אים גלייך אינזאָלירן פון די געזונטע און ברענגען אין די הילף סטאַנציע, וואו ס'פלעגט גלייך געגעבן ווערן די ערשטע הילף. מיט דער צייט האָט זיך איינגעגעבן דעם דאָקטער אַפצור-שטעלן די עפידעמיע. די פרומע יידן האָבן אָבער אַרגאַניזירט אַ פראָצעסיע צום בית-עולם, זיך צו פאַרזיכערן דאָס די כאַלעראַ זאָל מער נישט קומען צוריק. האָט מען אויסגעקליבן אין די בתי-מדרשים פון אונטער די באַלעמעס שיימעס (שמות) און זיי פאַרפאַקט אין פעקלאך. די יידן האָבן זיך פאַרזאַמלט לעבן שול, אַרומגערינגלט מיט ברענענדיקע שטאַלקאַצן, צו באַלייטן דעם וועג צום בית-עולם, ווייל די פראָצעסיע איז פאַרגעקומען אין אָונט. איך בין נאָך דאָן געווען אַ קליינער אינגל, אָבער די געשיכטע געדיינקט זיך מיר שטאַרק, ווייל מיין פאָטער איז געווען דער מאַרשאַל און קאָמענדאַנט פון דער פראָצע-סיע. ווען די יידן זענען אַרויסגעקומען מיט די שיימעס פון שול האָט מען זיי אַרױפגעלייגט אויף דער זעלבער מיטה אויף וועלכער מען טראָגט געוויינטליך די טויטע צו דער לווייה. מיין פאָטער האָט געריטן אויף אַ פערד, דאָס איז גע-ווען דאָס ערשטע און לעצטע מאָל, וואָס איך האָב געזען מיין פאָטער רייטנדיק אויף אַ פערד. ער האָט געגעבן דעם סיגנאַל און די פראָצעסיע האָט זיך אָנגעפאַנגען, אויף דעם וועג וואָס פירט צום בית-עולם. קומענדיק אויפן „פעלד“ האָט מען געהאַלטן אַ תפילה און די שיימעס האָבן געקראָגן אַ געהעריקע קבורה. די כאַלעראַ האָט זיך זינט דאָן מער נישט אומגעקערט קיין זעמבראָוע.

ו. דער מגיד אליקים געצל געצוואונגען צו פארלאזן זעמבראָוע (1895)

ווען זעמבראָוע האָט צוליב דער פאַרגרעסער-טער באַפעלקערונג אָנגעשטעלט נאָך אַ שוואַט, האָבן ביידע רבנים באַדאַרפט באַשטעטיקן זיין שחיטה. דער קאַזשאַנער רב האָט גלייך מסכים געווען. דער אַלטער רב, רעגענסבערג זצ"ל, איז אָבער געווען קעגן. דערווייל האָט דער שוואַט

חברי ה"בונד" ופועלי ציון, ס"ס וס"ר, שהבולשת הרוסית לטשה עליהם עין, ואלה הוכרחו, לאחר שנת 1905, לברוח מכאן.

יג. רצח ביער

בימי מלחמת רוסיה ויאפאן נהגו לשלוח מגדור-די זמברוב לחזית הרחוקה כל פעם כמה מאות

געשאכטן און יידן האבן געגעסן פון זיין שחיטה. דער שטאט מגיד האט געוויינטליך געהאלטן מיטן אלטן רב. אין שטאט האבן זיך גלייך גע-שאפן צוויי צדדים. די מערסטע האבן געהאלטן מיטן קאזשאנעם רב. דער מגיד, א גרויסער בעל-מוסר'ניק, האט אין זיין געוויינטליכן שבת'דיקן דרוש געמוסרט די יידן וואס עס פון דעם נייעם

בונה הקסרקטין הרשל קושארר (לוינסקי) ורעייתו אסתר און זיין פרוי אסתר-מאטל.
(לעווינסקי)

Hershel Kusharer, building contractor of the army barracks, and wife Esther-Mattle.

חיילים ולהביא במקומם מחיל המילואים ממרכז רוסיה ומשטחיה הרחוקים. היו אלה "קאצאפים" מגודלי זקן, ענקים בקומתם ופראים בנימוסיהם. פעם בבוקר עבר קצין רוסי את היער, לא הרחק מהקסרקטינים, וראה מרחוק סוס ועגלה עזובים לנפשם ביער. זה עורר סקרנותו והתקרב למקום. לפניו נגלה מחזה מוזעזע: יהודי ואשתו מוטלים הרגים ליד העגלה. לידם שחיף עץ ספוג דם. לא רחוק מן המקום התגוללה פיסת נייר כתובה: זה היה מכתב כתוב אל חייל מפלך טאמבוב, ששרת בחיל המילואים. בעקבות המכתב מצאו את החייל ולאחר חקירה ודרישה הודה שהתנפל עליהם לשם שוד, אבל לא מצא אצלם יותר מרובל וחצי. על זה חרה לו ומתוך נקמה הרג אותם בעץ. הזוג הנרצח היו דרי כפר אחד ליד זמברוב, שחזרו מלומז'ה, שם מסרו את בנם לישיבה. הקהילה בזמברוב ערכה להם לווייה גדולה. בנם בא מהישיבה והספיד אותם בבית הקברות. הרצח עשה רושם מדכא בזמברוב. ראו עד כמה שדם יהודי הוא הפקר. החייל נידון למוות או למאסר עולם. לאחר זמן העמידו מצבה על קברם המשותף, עם הכתובת: "הנאהבים והנעמים בחייהם ובמותם לא נפרדו".

יד. מרד צבאי צ'ן בזמברוב

בימי התסיסה המהפכנית ברוסיה, כאשר רבו השביתות והסטודנטים, לאלפיהם, הלכו אל העם להשכילו, להדריכו ולהכשיר את ההמונים למהפכה ולחיי שוויון — החלו נבעים פרצים גם בצבא. לא פעם קרה כאשר שלחה המשטרה פלוגות צבא לדכא מרידה או לפזר הפגנות — יצאו אליהם קבוצות סטודנטים ובחלקת לשונם השפיעו על פלוגות הצבא ושכנעו אותם לעבור לצידם. כך קרה לעתים קרובות בחיל היבשה ועוד יותר בחיל הים. בתוך הצבא שבזמברוב נמצאו כמה קצינים צעירים מהפכנים ואלה הסיתו את הצבא וקראוהו למרידה ולמהפכה. שני הגדודים הזמברובאים ופלוגת התותחנים הכריזו שהם מסירים מעליהם עול מלכות ומפירים משמעת. אלה הציגו אף תנאים מיוחדים בנוגע למנת האוכל, לתשלום החודש שלכל חייל, הקלות במשמעת וכיו"ב. הקצינים שלא נכנעו לדרישות — הוכרחו להציל נפשם ולברוח. הגדוד השלישי, השליסל-בורגסקי, לא התמרד, בהשפעת מפקדם סולונין

שוחט'ס שחיטה. זיי עסן טריפה'ס און זיי וועלן ליידן אויף דער וועלט און אויך אויף יענער וועלט. ער האָט אויך אָנגערופן נעמען פון בעלי-בתים, וואָס ער ווייס אָז זיי עסן פון דער שחיטה. עס האָט זיך גלייך אָנגעפאָנגען אַ קריגעריי צווישן די צוויי פראַקציעס יידן אין שטעטל. ס'איז איבערגעגעבן געוואָרן אין לאַמזע אין דער גו-בערניע-פאַרוואַלטונג, אָז עס איז דאָ אין זעמ-בראַווע אָזא און אָזא טומל-מאַכער. איז אַראָפּ געקומען אַן אויספאַרשונגס-קאָמיסיע, און זי האָט באשלאָסן אָז די פני פון שטעטל זאָלן אָפּ-שטימען דורך גאַלקעס: יעדער איינער באַקומט 2 גאַלקעס (קייקעלאך), אַ ווייסע און אַ רויטע. וואָרפט ער אַריין אַ ווייסע גאַלקע — איז ער פאַר דעם מגיד, אַ רויטע — קעגן. דער צד וואָס האָט געהאַלטן מיט דעם קאָזשאַנעם רב איז גע-ווען אין דער מערהייט. האָט דער מגיד פאַרלאָרן זיין פּאָזיציע און האָט געמוזט פאַרלאָזן זעמ-בראַווע אין פאַרלויף פון צוויי וואָכן. ער איז אַוועק קיין ביאַליסטאָק און איז דאָרטן געווען מגיד עטליכע יאָר, דערנאָך איז ער געוואָרן דער בריסקער שטאָט מגיד. אין זיין לעצטער גע-זעגנונגס דרשה וואָס ער האָט געהאַלטן אין זעמ-בראַווע, איידער ער איז אַוועק, האָט ער געזאָגט אָז די זינד וואָס זעמבראַווע איז באַגאָנגען וועט גישט ווערן פאַרשוויגן און די גאַנצע שטאָט וועט ליידן דערפון. ער האָט זיך אפילו אויסגעדריקט, אָז די שטיינער פון גאָס וועלן נאָך ברענען... ווען ער איז אַוועק, 2 וואָכן שפּעטער, איז זעמ-בראַווע געוואָרן אָפּגעברענט און דאָס גאַנצע שטעטל איז אַראָפּ פון אַ שרעקליכן פייער. די יידן וואָס האָבן געהאַלטן מיטן מגיד האָבן עס אויסגעשטייטשט אָז דאָס איז געווען גאָט'ס פיג-גער, אַנדערע האָבן געזאָגט דאָס דער מגיד האָט פאַרשאַלטן זעמבראַווע. אין דער געשיכטע פון זעמבראַווע ווערט דאָס אָנגערופן: "די ערשטע שריפה".

ז. די ערשטע שריפה

די שריפה איז פאַרגעקומען אין יולי 1895. עס איז געווען אַ הייסער זומער-טאָג און אַ וואָ-בייטאָג. דאָס פייער האָט זיך אָנגעפאָנגען אויף אַסטראָווער שאַסיי, לעבן טייך, אין אַ קוזשנע. עס איז געווען אַ הייסער זומער-טאָג און אַ וואָ-

(הוא עלה אחר כך לדרגת גנרל). הקרסקטינים נשארו בלי מפקדים ומנהיגים.

מרידה זו עוררה מבוכה בשלטון הגנרלי-גוברנאטור בווארשה. נשלחו לזמברוב שני גדודי הצבא שבלומז'ה להכניע את המורדים. אלה הגיעו לכאן בהמוניהם ופשטו ברחובות העיר, כי לא רצו מפקדיהם להביאם ישר לקרסקטינים, מחשש השפעה. אין פלא שכל החנויות והמאפיות של היהודים שבעיר רוקנו כהרף עין, ללא מחיר. הצבא הלומז'אי הקיף אחר כך את הקרסקטינים, ולאט-לאט תפשו בנין אחר בנין ופרקו את נשקו. כ־500 חיילים נשלחו כבולים למבצר בלומז'ה, שם נידונו במשפט צבאי ושולחו לסיביריה ל־צות עוונם. חייל אחד, מחיל הארטילריה שבזמברוב, נידון למוות במקום ונורה לעיני כל — כי סטר על לחיו של גנרל הבריגאדה. הקצינים שביצעו את עונש המוות היו מוכרחים לעזוב את המקום ולעבור לגדוד אחר, כי החיילים אימו עליהם בנקם.

הבולשת הצבאית תפסה בזמברוב קבוצת קצינים מהפכנים, שקיבלו הוראות ממרכזי המהפכה והשתדלו לבצען בצבא. נאסרו חמשה קצינים כאלה ונידונו לשנות מאסר ועבודות פרך. ומעשה שהיה: היהודי פראוודא היה יוצא ונכנס במועדון הקצינים למכור להם סיגריות. פעם נתן לו קצין אחד מכתב למסור לחברו הקצין שבאוסטרוב. אולם היו שני קצינים בשם זה, והמכתב, שתכנו היה הוראות למהפכנים, נפל בידי מתנגדו וזה גילה את כל הדבר. פראוודא עם שני בניו נאסרו והועברו לציטאדילה שבווארשה, לאחר איזה זמן שוחררו.

טו. פחד של פוגרום

בשנת 1909 גויסתי לצבא הרוסי. שלחו אותי לעבוד בחאבארובסק, באיזור אמור. הדרך אל מקום גדודי ארכה כחמישים יום. עברתי ברכב וברגל את כל סיביריה. היו ימי קור של 40 או 50 מעלות מתחת לאפס. עייף ורצוף הגעתי סוף־סוף למחוז חפצי, מבלי לדעת מה שנעשה בבית, כי לא היתה לי כתובת וכל הזמן הייתי בדרך. אך משהגעתי לחאבארובסק נודע לי שלמשרד באה פקודה מזמן לשחרר אותי, כי היתה לי

רים ווינטל האט געבלאזן אין שטאט אריין, וואו אלע הייזער זענען הילצערנע, על פי רוב מיט שטרויענע דעכער, אויסגעטריקנט פון דער גרויסער היץ. עס איז געווען גענוג דאס איין פונק זאל אנצינדן אזא שטרויענעם דאך און דאס ווינטל זאל צעבלאזן אזעלכע אנגעברענטע שטרויעלאך צו צענדליקער אנדערע אזעלכע הייזער און ארומכאפן גאנצע געסלאך אין א העלישן פייער. און אזוי איז דאס טאקע געווען. דאס גאנצע שטעטל האט געברענט מיט איין מאל. קיין ארגאניזירטע פייער־לעשער קאמאנדע איז נאך דאן נישט געווען. און עס איז דאך געווען ערב־שבת, ווען דאס רוב יידן איז געווען אין באד, אויף דער אויבערשטער באנק און גע־שריען „פארו דאוואי“ (גיב דאמף!) און זיך געפארעט און געבעזעמט לכבוד שבת. פרויען זענען געווען פארנומען מיטן צימעס, מיטן קאכן די געפילטע פיש, מיטן צוגרייטן דעם טשאַלנט צום אויוון און אויך געוואלט איינהיטן די קינד־דער זאלן נישט לויפן אין פייער. דאס שטעטל האט געברענט. די קראמען אין מארק האבן גע־האט פעסלאך נאפט און דאס האט זיך גלייך צעפלאקערט. עס איז אנגעקומען אן אפטיילונג סאלדאטן פון די קאזארמעס, צו זען עפעס העלפן. אבער דערווענדיק ווי שיינקען ברענען, קראמען מיט אלדאס גוטס גייען אין פייער — האבן זיי זיך פריהער אליין געהאלפן... מען האט ארויסגע־ראטעוועט די קינדער און מען איז אוועק אין די וועלדער און פעלדער ארום זעמבראווע און מען איז שוין געשטאנען דארטן איבער שבת. אויפן פעלד און אין וואלד האט מען געזען צינדן ליכט און געהערט מאכן קידוש און געזאנג פון זמירות... זיי זענען שוין אזוי פארבליבן אויף די פעלדער און וועלדער ביז זונטיק, ווייל גאר איינפאך: זייער ווינציק הייזער זענען איבער־געבליבן וואו מען זאל קענען אריינגיין. עס האט אפגעברענט פון אברהמל קושארערס הייזער, וואס איז געשטאנען לעבן בריק אויף די קו־שאַרן, ביז אויף לאַמזער־און שול־גאס, ביזן באד, די שול און הילצערנעם בית־מדרש אריינ־גערעכנט, און פון טייך אויף אַסטראַווער שאַסי — וואו דער פייער האט זיך אנגעפאנגען — אַרומכאַפנדיק דעם מארק פון אלע זייטן, און איז אוועק טיף צו ביאליסטאָקער וועג, וואו עס איז

„לגוטה“ (זכות לשחרור מן הצבא) וגם עלה בגורלי מספר גדול, וכידוע נהגו ברוסיה הצארית לתת לכל חייל להוציא מספר מהקלפי וכל הזוכה במספר גבוה — שוחרר. חזרתי, איפוא, הביתה, שוב דרך 50 יום, וככה עבר עלי החורף. בבואי לזמברוב, מצאתי את העיר כמרקחה: סכנת פוג-רום מרחפת על בני העיר היהודים. ומעשה שהיה כך היה: באחד הלילות באו אלמונים אל בית הקברות הפולני, שמחוץ לעיר, בכביש האוסט-רובי שמשמאל, וחיללו קברות, שברו צלמים וצלבים. למחרת, כאשר נודע הדבר — העלילו על יהודי זמברוב שידם בחילול קודש זה. ונמ-צאו כאלה שהעידו כי ראו בעיניהם כמה נכבדי העדה מסתובבים באותו לילה בבית הקברות הקאטולי. פשטה מהר השמועה בכל הכפרים שמסביב והפולנים הנרגזים והמשושים החליטו לבוא ביום הראשון הבא לבית-יראתם, מזויינים במקלות ובמוטות ברזל, גרוזנים וקרדומות, ולאחר התפילה להתנפל על היהודים. זה נודע לראשי העדה בעוד מועד. נכבדי העיר, ביניהם הקבלנים הצבאיים, פנו אל מפקד העיר והסבירו לו את המצב. הוא העמיד ביום א' בבוקר פלוגות צבא בגבולות ואלה ערכו חיפושים בעגלות והח-רימו כל דבר חשוד וגם לא נתנו להם לבוא בשע-רי העיר. סוכלה, איפוא, מזימת הפולנים והעדה ניצלה. ולא עברו ימים מועטים ואחד הפועלים במאפיה של הגרמנים פיפר-כאספאר נרצח על ידי חבירו לעבודה. לפני מותו הספיק להזעיק אנשים ולספר להם שנרצח מפני שרצה למסור למשטרה את שמות הפולנים, וביניהם רוצחו. שחיללו את בית הקברות הפולני — כדי להעליל על היהודים.

טז. עוללות המהפיכה בזמברוב

א. החייט האמיץ. — כמעט כל המפ-לגות המהפכניות היו להן סניפים בזמברוב. מפ-לגת „בונד“, ס.ס., ס.ר. וגם קבוצת אנארכיסטים. רובם היו פועלים ובעלי מלאכה זעירים — שמצאו את לחמם ביושר. אולם מזמן לזמן „הת-חשק“ להם למגר את ניקולאי מכסאו ולהביא גאולה לעולם. מפעם לפעם היו באים נואמים מביאליסטוק ומוורשה, מלומז'ה ומערים אחרות, היו מאספים את בני המפלגה לתוך היער או לשדה כמה ושם השמיעו את דבריהם החוצ-

געווען כאטשינקיס סאָד און עס איז דאָרטן גע-שטאַנען די „וויינדיזשני“, וואו מען פלעגט אַרייב-פירן אַרעסטאנטן קאטשאַרשאנעס וואָס זענען געבראכט געוואָרן פון לאַמזער טורמע און האָבן באַדאַרפט געשיקט ווערן אין אַנדערע טורמעס. אַדער גאָר אויף קאַטאַרגע אַדער פאַרשיקונג אויף סיביר. און ווייטער פון די דערמאָנטע פלעצער איז נאָך דאָן נישט געווען קיין הייזער. ערשט זונטיק האָט מען צוזאַמענגעקליבן די קינדער און מען איז אַוועקגעפאַרן אויף פויערשע וועגע-לאַך אין די אַרומיקע דערפער אַדער די נענ-טערע שטעטלאַך אַרום — וואָרטן ביז זעמבראָ-ווע וועט זיך צוריק אויפבויען. דעם ערשטן זונ-טיק איז אויך אָנגעקומען הילף אין דער פאַרם פון ברויט פון אַלע שטעט און שטעטלאַך אַרום זעמבראָווע. ס'זענען אָנגעקומען פולע וועגענער מיט עסנוורג פון אַזוי ווייט ווי ביאליסטאָק. די אָפגעברענטע קרעמער האָבן אָנגעפאַנגען אויפ-צושטעלן דערווייליקע קרעמלאַך צונויפגע-קלאַפטע פון פאַרסמאַלעטע ברעטער אויפן „פאַסעק“ וואָס ציט זיך אינמיטן מאַרק פון אַסט-ראווער ביז ביאליסטאָקער שאַסיי. מען האָט אַזעלכע בודעס צונויפגעשטעלט פון ביידע זייטן. און די קרעמער האָבן דאָרטן אַריינגעטאָן זייער ביסל סחורה, צום באַדינען די איבערגעבליבענע אָפגעברענטע איינוואוינער — ביז עס וועט זיך אויסבויען אַ נייע זעמבראָווע, און עס האָט נישט גענומען לאַנג. נאָך איידער דאָס יאָר איז אַריי-בער איז אויפגעשטעלט געוואָרן אַ נייע מאַדערנע „שטעטל און פון דער „מיעסטעטשאַק זעמבראָווע“ איז געוואָרן אַ „גאָראָד זאַמבראָו“, און פון די הילצערנע נידריקע הייזקעס, וואָס פיל פון זיי האָבן געהאַט שטרויענע דעכער, איז געוואָרן צוויי-שטאַקיקע הייזער מיט באַלקאָנען. אַנשטאָט שטרויענע דעכער האָבן יעצט אַלע געמויערטע הייזער געמוזט האָבן בלעכענע דעכער. און אלע הייזער, זיך ציענדיק פון לאַמזער גאָס אין אַלע פיר זייטן פון מאַרק-פלאַץ און אויך אַלע הייזער אויף קאַשטשעלנע גאָס האָבן באַדאַרפט זיין גע-מויערטע און נישט קיין הילצערנע. דאָס איז געווען אַ נייע פאַראַרדנונג פון דער גובערניע, און ווען די שטאָט האָט זיך מער-ווייניקער אויפ-געבויט האָבן די אַלע וואָס האָבן זיך באַזעצט אין די דערפער און שטעטלאַך אַרום זעמבראָווע

בים להבות. יש והם סידרו אסיפותיהם בבית-הכנסת בשעת התפילה, וזה עורר רוגז גדול — אך המתפללים בחרו לשתוק, כי אחרת — חיהם היו בסכנה. פעם הקיפו ושאנדארמים את היער ותפשו כמה מהפכנים. כולם נמלטו. אחד מהם, שהיה לו אקדוח, ניסה להימלט בשלפו אקדוחו נגד שני ושאנדארמים. הוא נאסר. זה היה החייט הצעיר יאנקל גושיביניאזש. הובא ללומז'ה ושם נידון למאסר עולם עם עבודת פרך. אולם הודות לאבא ראקובסקי, פאר העיר בהשכלה ומגדולי החכמים של יהדות פולין, שפנה במכתב קורע לבבות אל המלכה אשת הצאר, שתקל את ענשו של הצעיר — החליפו לו ל-20 שנות מאסר רגיל ואחר-כך היתה חנינה והורידו לו 11 שנה. כעת הוא חי בניו-יורק.

ב. שורד הקופה הצבאית בזמברוב. — קופת הגדודים בזמברוב, כמקובל במחנות הצבא, היתה נתונה בעגלה משורינת ועמדה בחוף, תחת כיפה מיוחדת, ליד החלון של הפקידות. חייל מזויין ברובה מכודן שמר על הקופה — יום ולי-לה — לפי משמרות. בכל שעה או שעתיים היתה באה משמרת צבאית שנקראה "קאראול", לבדוק את הקופה ולהחליף את החייל השומר. באחד הלילות, משבאה המשמרת — מצאו את הקופה ריקה והחייל איננו. לפי הסימנים לא היתה כאן כל התנפלות עליו או מעשה אלימות ועל כן חזקה הדעה שהחייל גנב וברח. יצאו פלוגות צבא מוגברות לכל הדרכים לחפשו — ולשוא. והחייל העמיס על גבו את שק הכסף, במטבעות ובשטרות, וטיפס על אחד העצים ביער ומשם ראה את כל התכונה שמסביבו: רצים כמטורפים בשדות ובשבילים ומחפשים אותו. לאחר כמה שעות, כשלא נתפס הגנב, חזרו הפלוגות בבושת פנים. הגנב, בראותו שהכל נשתתק סביבו, ירד לאט-לאט מן העץ וסידר לו את הקופה. את שטרות הכסף בעשרות אלפי רובל טמן מתחת לעץ, באד-מה, כי ידע שכל הבנקים והמשרדים יקבלו הור-אות לעקוב אחרי המספרים האלה. ואילו את הרובלים במזומנים, בזהב ובכסף העמיס על גבו והגיע ברגל לפנות בוקר אל רוטקי. עוד בדרך הצליח לקנות מאחד האיכרים בגדי אורח וככה הגיע לאט לאט ברגל וברכב אל ביאליסטוק. כאן מצא לו דרכים אל מברחי גבול ואלה העבי-

אנגעהויבן צוריקקומען אין די נייע הייזער, און די קרעמער האבן זיך גענומען צוריק אריינ-ציען אין די נארוואס אויסגעבויטע קראמען, אויסגעשטאטעוועט נאך דער לעצטער מאדע, מיט אלע סארטן סחורות אין די וויסטאוועס, ווי עס פאסט זיך פאר כרך זאמבראוו. זעמבראווע האט באקומען א אינגערן אויסזען און די מענטשן האבן זיך גענומען בעסער אנטאן, ווייל עס פאסט דאך נישט פאר א נייער "אויסגעצוואגענער" שטאט עס זאלן זיך ארומדרייען אפגעלאזענע בירגער. האבן די מענטשן נישט געוואלט פארשעמען די נייע הייזער און זיי האבן זיך אנגעפאנגען פוצן, און איין זאך טרייבט דאך די אנדערע, און זעמ-בראווע איז געווארן די צווייטע שטאט אלס די שענסטע און אויך אלס אריסטאקראטישע אין גאנץ לאמזער גובערניע.

וועגן דעם וואס איך שרייב דא, אז איין זאך פירט צו דער אנדערער, דערמאנט זיך מיר וועגן א זעמבראווער יידן, זיין נאמען גלויב איך איז געווען יצחק וועלוועל גאלאמבעק, מאנושעס א זון. ער האט געהאט א מויער אויף קווארן אנט-קעגן אבטשע-פרומקינס מויער. ער פלעגט גיין אנגעטאן באשיידען. ער איז אבער געווען א גאנץ קלוגער ייד. האט מען אים אמאל געפרעגט פאר-וואס מען זעט אים נישט קיינמאל מיט אפגעפוצ-טע שטייול. האט ער געמאכט אזא רעכנונג: ווען איך זאל אפפוצן די שטייול, דארף איך שוין קויפן נייע שקארפעטקעס. און צו אפגעפוצטע שטייול מיט נייע שקארפעטקעס דארף מען שוין נייע הויזן מיט א נייעם סאקל (מאנטל). צו א נייעם סאקל דארף מען שוין א שאפע, וואו אים אריינצוהענגען און דערצו דארף מען דאך פאר-גרעסערן די דירה... האט ער אויסגעזעכנט דאס אפפוצען די שטייול וועט אים קאסטן 1200 רובל, איז שוין בעסער און ביליקער די שטייול נישט צו פוצן, און גיין אין צעריסענע הויזן... די זעמ-בראווער לצים פלעגן אים רופן גוטמוטיק פאר זיין חכמה דער "בעז-פארטעק" (דער מאן אן די הויזן).

ח. אויך זעמבראווע קרוינט ניקאלאי
דעם 2טן (1896)

אויך זעמבראווע האט באדארפט מיטמאכן די פייערונג ווען ניקאלאי איז ארויף אויפן טראן.

רוהו לגרמניה. בהיותו לאטי, מגזע גרמני, דיבר גרמנית רהוטה וידע להסתדר.

המפקדה הצבאית בזמברוב ובווארשה הגנרל טאלונין היו מדוכאים מן המעשה הזה: גניבה כל כך גדולה ביצע חייל אחד, תוך שעה אחת ולא נתפש. אין זאת אלא שהיו לו כמה עוזרים מן הצבא. אבל שום חדש לא נתגלה וכל עקבות לא נמצאו. במפקדת הגנרל עבד בתורת לבלר חייל יהודי מלומד ואינטליגנטי — שפירא. בשמ"עו את שיחת הקצינים ומבוכתם, העזי להציע לגנרל: תנו לי תעודת חסות לעבור בה את הגבול הגרמני ולחפש שם את הגנב. בדלית ברירה נשמעו לו ונתנו לו דרכון דיפלומטי עם תעודה רשמית שנשלח לגלות עקבות גנב, והגיע לגרמניה. שם התקשר עם המשטרה והבולשת. אבל מצא שם קשיים, כי לא הכיר אישית את החייל ורק ידע את שמו, וזה לא הספיק, כי הגנב הגיע לכאן בשם בדוי ובפאספורט מזויף. הציע, איפוא, שפירא: יתנו לו שני ז'אנדארמים שיגשו אתו אל תחנת הבדיקות של המהגרים ושם ימצ'אנו. נתנו לו מבוקשו. בין המון המהגרים מרוסיה הסתובב לו הגנב וחיכה לאישור מיסמכיו — להמשיך דרכו. שפירא התחקה על כמה מהם שהיו חשודים בעיניו ובכל פעם השמיע מאחוריהם את שם החייל הגנב. עד שאחד מהם הסב ראשו בבהלה ו...נתפס. הגנב היה פיקח גם כן, וטען שהוא פושע פוליטי: ערק מן הצבא וגרם חבלה ברכוש המלך. נראו דבריו נכוחים ולא ראו לנכון למסרו לידי הרוסים. אולם הוסכם שהגנב צריך לחזור לרוסיה, לזמברוב — להראות איפה טמן את הכסף בשטורות, שערכם עלה בכמה מאות אלף רובל. נתנו, איפוא, חסות דיפלומטית גרמנית לחייל הגנב, ובלוויית שני ז'אנדרמים פרוסיים הגיע לזמברוב וגילה את מקום הכסף... החייל הגנב לן ואכל במלון פלוטניקובה וחזר בשלום לאחר מכן לפרוסיה. החייל שפירא עלה לגדולה וגם היה לשיחה בפי יהודי העיר ימים רבים.

ג. שוד יוזה פילסודסקי. — ועוד מעשה בשוד ממלכתי שהסעיר את הרוחות בזמברוב. שוד הבנק הממלכתי אשר בוויסוקה מאזובייצק, עיר המחוז. בימים ההם היתה פעילה

אזוי ווי אלע שטעט און שטעטלאך פון דער רוסישער אימפעריע. געוויינטליך זענען די מערסטע צערעמאניעס פארגעקומען אין די קאזארמעס, אבער אויך אין שטאט איז דאס געווען א פולע וואך פון פייערונגען. ערשטנס האבן אלע הייזער פון שטאט באדארפט ארויסהיינגען נייע רוסישע פאנען. ביי דעם ווייסן בית-מדרש האט מען אויפגעשטעלט א טויער, געמאכט פון קאלירטע בלומען, און ביינאכט זענען זיי געווען באליכטן מיט קאלירטע לעמפלעך פון רויט, בלוי און ווייס — די קאלירן פון דער רוסישער נאציאנאלער פאן. דאס זעלבע איז געטאן געווארן אויף די באלקאנען פון די נייע יידישע הייזער אויפן מארק. פאליאקן האבן געשיכורט, סאלדאטן האבן געטרונקען און יידן האבן אין די בתי-מדרשים געמאכט מי-שברך או געזונגען "באזשע צאריא כראני" גאט, היט דעם קיניג, דעם נייעם קיניג ניקאלאי דעם 2-טן. און ניקאלאי האט גלייך צוריק געצאלט מיט דעם וואס ער האט צוגענומען פון די יידן די שיינקען און געעפנט אויף זייער פלאץ מאנאפאלן. עס איז אפשר גוטיק געווען אפצושטעלן די שיכורים פון טרינקען, אבער פיל יידן האבן פארלארן פרנסה. קיין אנדערע נייעסן זענען אין זעמבראווע אין יענער צייט נישט פארגעקומען. פוילן איז שוין געווען אויפן וועג פון אינדוסטריאליזאציע. אמיינסטן האט זיך דאס אפגעשפילט אויף די גרויסע פריזישע מאיאנטקעס און דאס האט געבראכט צענדליקער טויזנטער דארפישע עלעמענטן אין די שטעט, קאנקורירענדיק מיט די שטאטישע מענטשן. און דאס האט געטריבן טויזנטער מענטשן פון די שטעט, על פי רוב יידן, צו עמיגרירן אין אנדערע לענדער, קיין אמעריקע. זעמבראווע איז נישט געווען קיין אויסנאם. מען פלעגט פארן אפשאפן עטליכע הונדערט דאלאר און צוריקקומען. מען פלעגט אפילו צוריקקומען און גיין דינען אין מיליטער, ווייל קיינער האט נישט געוואלט זיין אפגעשניטן פון זיין געבורטס-שטאט. אין די שפעטערדיקע יארן, ווען דער אנטיסעמיטיזם האט זיך שוין אריינגעוועכט אין דער עקאנאמיע פון לאנד, איז מען שוין אַוועק קיין אמעריקע אויף שטענדיק — רוסלאנד מער נישט אנקוקן. דער אנקום פון 20-טן יארהונדערט האט גלייך פון אנפאנג פאראויסגעזאגט גרויסע ענדערונגען.

ווייל די מאַסן פון צוויי פון די גרעסטע לענדער, אויף צוויי קאָנטינענטן, האָבן זיך אַרומגעטראָגן יאָרן מיט רעוואָלוציאַנערע געדאַנקען: אַראַפֿ-צוואַרפֿן זייערע מאָנאַרכיסטישע רעגירונגען און איינפירן פרייע קאָנסטיטוציאַנעלע רעגירונגען. דאָס איז געווען רוסלאַנד און כינע. די גע-לעגנהייט איז שנעל געקומען, ווען די צאָרישע רעגירונג האָט געזוכט אָפּצושוואַכן די רעוואָלו-ציע, דורך אַריינשלעפּן רוסלאַנד אין אַ מלחמה מיט יאַפּאַן. האָט דאָס זיך אויסגעלאָזט פונקט קאַפּויער — ווייל די רוסישע מאַסן האָבן נישט געוואָלט קיין מלחמות און דאָס האָט געפירט צו גרויסע מפלות אויף די שלאַכטפעלדער פון מאַנ-דזשוריע און האָט געצוואונגען דעם צאַר אַרויס-צוקומען מיט אַ מאַניפעסט, איינפירנדיק אַ קאָנ-סיטוציאַנעלע מאָנאַרכיע און דומאַ.

די עקאָנאָמישע לאַגע פון די יידן אין פוילן איז געוואָרן ערגער און ערגער. די פּאָליטישע רעכט האָט די צאָרישע רעגירונג איינגעשרומפט. האָט זיך אָנגעהויבן אַ גרויסע עמיגראַציע פון יידן, פון אלע שטעט און שטעטלאך, קיין אַמעריקע — און זעמבראַווע צווישן זיי.

ט. א יידנמארד ביי זעמבראַווע (1905)

אין דער צייט פון דער יאַפּאַנישער מלחמה פלעגט מען פון צייט צו צייט אויסקלייבן אין דעם זעמבראַווער מיליטער גאַרניזאָן 500 אָדער 600 סאַלדאַטן און זיי שיקן צום יאַפּאַנישן פראָנט. אויף זייער פלאַץ פלעגן קומען זאַפּאַסנע סאַלדאַטן פון די טיף רוסישע גובערניעס. דאָס זענען געווען מיטליאַריקע מענטשן, קאַצאַפּעס מיט בערד. איין פרימאַרגן האָט אַן אָפּיצער, רייטנדיק אויף אַ פערד אין אַ וועלדעל, נישט ווייט פון די קאַזאַרמעס, אויף טשיזשיווער שאַסיי, דערזען אין אַ וואַלד שטיין אַ פערד און וואָגן און ער זעט נישט קיינעם לעבן וואָגן. דאָס האָט אים אויסגעזען פאַרדעכטיג. ער האָט צוגעריטן צום וואָגן און דערזען אַ פאַר-פאַלק ליגט לעבן וואָגן דערהרגעט. ער האָט גלייך אָנגעהויבן אויס-פאַרשן און זוכן די שפורן פון די מערדער, און ער האָט גלייך געפונען. נישט ווייט פון וואָגן האָט ער געפונען אַ שווערע שטיק האַלץ פאַר-

מאוד ההסתדרות הסוציאליסטית הפולנית, הידור-עה בקיצור שמה: פ.פ.ס. היא נלחמה בשלטון הרוסי בחירוף נפש. אבל כסף לא היה לה. מדי פעם בפעם היו מטילים "קונטריבוציה" על אחד האצילים הפולנים, אבל לא תמיד קיבלו את מבוקשם. לפעמים אף הלשין עליהם ה"פאן" ומסר אותם לשלטונות "המוסקאל". החלו, איפוא, פעילי הפ.פ.ס. לעשות מעשה שוד ממלכתי. מפי חבריהם שבויסוקה-מאזובייצק נודע להם שקופת הממשלה ("קאזנאצ'ייסטבו") מלאה כסף בסוף החודש, לתשלום אלפי הפקידים, השוטרים והקצינים שבכל המחוז. את הקופה שומרת פלוגה צבאית הבאה מזמברוב במשך כל החודש. בסוף החודש מתחלף המשמר: פלוגה הולכת ופלוגה באה. והנה, בין משמר למשמר נשארת הקופה שעה קלה ללא שומרים צבאיים והיא נתונה לידי השוטרים המעטים השומרים בעיר. את השוטרים קל מאוד להכניע ולפרק את נשקם. גם את בני העיר אפשר בנקל להרגיע ולדבר אל לבם, שלא יפריעו לפעולה. וכך היה. ביום הקבוע ולשעה הגורלית בלילה הופיעו ליד הקופה הממ-לכתית 40 איש, מזויינים באקדוחים ורעולי פנים, כבלו את ידי השוטרים הרוטטים וכלאו אותם בבית אחד, והגזבר, אשר שלפו אקדח לרקתו, פתח להם בפיק ברכיים את הקופה. את הכסף חילקו והעמיסו על כמה עגלות שהחרימו וגם שילמו יפה מחירן, וברחו בשבעה דרכים לכפ-רים ולעיירות הסמוכות. עגלה אחת עמוסה שקי כסף הגיעה לזמברוב. היה זה יום ששי בעלות השחר. השודדים ביקשו לעצור ליד מלון האור-חים של מרדכי אהרן מייזנר ולהתחמם בכוס תה וארוחת בוקר.

בינתיים הגיעה לאותו מקום כרכרה של מש-טרת וויסוקה-מאזובייצק עם שני שוטרים שרדפו אחרי השודדים. אלה הכירו את העגלה ממאזוב-בייצק והחלו לשרוק ולהזעיק לעזרה את חבריהם השוטרים. הרגישו בהם השודדים, יצאו מבית מרדכי אהרון וירו בהם וברחו. בדרך אל אוסט-רוב הרגישו שרודפים אחריהם ולכן השאירו את העגלה עם גלי הפרוטות על הדרך והם העמיסו עליהם את אוצרות הרובלים וה"אימפריאלים" (מטבע זהב בן חמשה רובל) וברחו ברגל לאחד הכפרים. השוטרים אשר בזמברוב הוזעקו בינ-

תיים, והחלט לשלוח שני רוכבים מהם לרדוף אחרי השודדים: את קוצקי ואפרימוב. קוצקי היה שוטר חביב על היהודים, מעין שבת-גוי בשכונה, דיבר יידיש והיה מצוי ליד שולחן יהודים בערבי שבתות. משהגיעו שניהם למקום העגלה הנטושה על אם הדרך התנפלו קודם כל על השלל ומילאו את בתי-שוקיהם של המגפיים הגבוהים מטבעות כסף. אחר כך רכבו בעקבות השודדים והגיעו אל כפר אחד. אולם השודדים הרגישו בהם והרגום ביריה. בשעות הבוקר המוקדמות, כשיהודי זמברוב הפליגו לשוק לקנות דגים לכבוד שבת — הובאו שני השוטרים ההרוגים אל כיכר העיר, כשמבתי-שוקיהם נוש-רים "צענערלאך און צוואנציקער" (מטבעות בני עשר ועשרים פרוטות). לאחר ימים אחדים הגיעו כל 40 האיש שהתקיפו את הקופה, למחוז חפצם עם צורות הכסף. מהם לא נפל אף אחד, אולם הם הפילו 10 שוטרים במאבקם. משמנו את הכסף ואישרו את הסכום בפינקסי הארגון, החליטו למען הסדר לשגר קבלה רשמית למנהל הקופה הממלכתית, בחתימת האחראים בארגון והאחראי על הפעולה. היה זה המהפכן יוזף פילסודסקי, שלאחר כמה שנים ארגן את הלגיונים הפולנים והיה לראש הממשלה הפולנית.

ד. חג הקונסטיטוציה בזמברוב. — בלחץ השביתות וההפגנות ההמוניות שהקיפו את רחבי רוסיה הצארית נאלץ הצאר להסכים לשלטון קונסטיטוציונאלי כמו באנגליה. המלך נעשה תלוי מכאן ולהבא מבית הנבחרים, ה"דומא". הודעה זו גרמה לשמחה רבה במדינה. המהפכנים ראו בזה רק התחלת הגאולה משלטון העריצות והחליטו ביתר תוקף להמשיך בפעולתם הנועזה במחתרת ובגלוי. משהגיעה השמועה בזמברוב, ביום א' בשבוע, החליטו ספונטאנית כל ארגוני המהפכנים, יהודים ופולנים, לחוג היום הזה ולציין את דבר ראשית הנצחון של המהפכה. היה זה יום סתוי קר, פרשת נח — כשבועיים לאחר חג הסוכות. המהפכנים היהודים החליטו לערוך הפגנת נצחון על הכביש האוסט-רובי ליד הגשר, מחוץ לעיר, באותו יום אחר-הצהריים. המהפכנים הפולנים מצידם החליטו לערוך הפגנה בערב, ברחוב הקווארן או כפי שקראו לו "קושצ'ילני". מראשי המהפכנים

בלוטיקט און אויך א בריוו געשריבן פון איינעם פון די זאפאסנע סאלדאטן פון טאמבאווסקער גו-בערניע, און אזוי ווי עס איז געווען אין דעם בריוו דער נאמען פון סאלדאט ווי אויך דער נאם-מען פון פאלק און דער נומער פון זיין ראטע, האט מען אים גלייך ארעסטירט און מען האט אים געפרעגט פארוואס ער האט עס געטאן. האט ער געזאגט דאס ער האט זיי צוערשט ראכירט און נישט געקענט געפינען מער ווי א רובל מיט 50 קאפיקעס, האט דאס אים אזוי אויפגערגעט דאס ער האט זיי דערהרגעט. די גרעסטע שטראף אין יענער צייט איז געווען 12 יאר קא-טארגע פאר א מאַרד, האט ער דאס געקראָגן.

ווער זענען עס געווען די צוויי מענטשן? א יידישע פאר-פאלק פון א דארף נישט ווייט פון זעמבראָווע. זיי זענען געפאָרן פון לאַמזע, פון א באַזוך ביי זייער זון, וואָס האָט געלערנט אין דער לאַמזער ישיבה. מען האָט די צוויי הרוגים געבראַכט צו קבורה אויפן זעמבראָווער בית-עולם. זייער זון פון דער ישיבה איז געקומען און האָט זיי מספיד געווען, שטייענדיק צווישן ביידע קברים, זיך אַריבערייגנדיק צום פאָ-טערס קבר און מיט אַ האַרץ-רייסנדיק קול זיך געזעגנט מיט אים, דערנאָך מיט דער מוטער. און ווער עס איז דאָן געווען אויפן בית-עולם האָט מיטגעוויינט. עס האָט גערעגנט, ס'האָט אויסגע-זען אז די הימלען וויינען מיט... צום יאָר האָט מען זיי געשטעלט אַ מצבה, וואָס בראַדער, דער מצבה קריצער, האָט געמאַכט, אָנהייבנדיק מיט די ווערטער: "הנאהבים והנעימים בחייהם ובמותם לא נפרדו" (די באַליבטע אין זייער לעבן — האָבן זיך אויך נאָכן טויט נישט אָפּגעשיידט).

י. די רעוואלוציאנערע פארטייען אין זעמבראָווע

אין זעמבראָווע זענען געווען אין יענער צייט פאַרשידענע רעוואלוציאנערע פאַרטייען. באַ-לאַנגט צו די פאַרטייען האָבן אַמיינסטן די בעלי-מלאכות פון שטעטל. די פירערס זענען אָבער געווען די בעלי-בתישע קינדער אָדער די אזוי-גערופענע אינטעליגענץ פון שטעטל. אייניקע פון די פאַרטייען האָבן געהאַט אַ יידישן אינהאַלט

היהודים היה ברצ'ה סוקול המלמד, המנהיג הרוחני שלם, מארגן שיעורי ערב ללמד את הפועלים, עוזרות במשק בית וכיוצא בהם, קריאה וכתבה, חשבון והיסטוריה. ובכן, אירגן ברצ'ה באותו יום את הפגנת הסוציאליסטים היהודים. קודם כל שלח שליחים להודיע למלמדים ש"יפזרו" את החדר היום, כלומר: בשביל יום גדול כזה ראוי לבטל את התינוקות מתלמוד תורה. נתאסף ציבור של כמאתיים פועלים, וכמה עשרות ילדים. אליה רוטברג, השוליה של סנדלרים, הרים דגל אדום וכולם אחריו בשיר המהפכני היהודים — "שוועסטער און ברידער" (אחיות ואחים). בינתיים הגיע למקום ראש השוטרים בומישוב — גוי שמנמן ונמוך-קומה, לשאול מה זה כאן. הרימוהו כמה בחורים למעלה ולמטה כמה פעמים בצריחה: "קעל-בערנער זאדעק" ("עכוז של עגל" — כינוי המחתרת היהודית לראש המשטרה) וכולם ענו להם בקריאות: הוררה, הוררה! השוטר נמלט על נפשו. עדיין לא הוברר לו ולשלטון: מה מותר לפי הקונסטיטוציה, ומה אסור, ולכן לא נגע לרעה במפגינים. לעת ערב התקיימה ההפגנה הגדולה של פ.פ.ס. בראשות סטרופטשעווסקי הרוקח בבית המרקחת של סקארזשינסקי. הוא היה בנו של בעל בית-המרקחת הקודם שגר בבית יאנקל בורשטיין — לפני השריפה הראשונה. התכנסו כמה מאות פולנים, מהם רבים שלא השתייכו לתנועה הסוציאליסטית, אולם כלאומיים שמחו גם הם על השינוי לטובה בשלטון הצאר, אשר ממנו ייחזרו לא מעט גם הפולנים. אלה התקשטו בכובעי "ארבע קצוות" — קונפדראטקה קראו להם, אשר הרוסים אסרו עד עתה לחבשם, ונספחו אל נושאי הדגל האדום. ראש המשטרה הנ"ל בומישוב עמד בצד והסתכל בתכונה, כשידימינו אוחזות באקדח הנתון באשפתו ושמאלו בחרב המצומדת ליריכו, והתחנן שלא יפרו את הסדר. סטרופטשעווסקי הוציא מבית המרקחת זיקוקין די-נור והפעילם, למרבה השמחה. האש הבנגא-לית המגוונת בצבעי הקשת האירה את כל רחוב הקושארן. כטוב לבם של החוגגים הרימו שוב את ראש השוטרים למעלה ולמטה בקריאות הוררה! לידו עמדו שני ז'אנדרמים. הם היו חיבורים כסיד ולא ידעו מה לעשות וכיצד להגיב. מרוב מבוכה חייכו חיוך מעושה והס-

אין זיך, ווי דער בונד אָדער די ס.ס., ציוניסטישע און סאָציאליסטישע פּאַרטייען, אַנדערע בלויז אינטערנאַציאָנאַלע ווי די סאָציאַל-רעוואָלוציאָנערע און סאָציאַל-דעמאָקראַטישע פּאַרטייען. די קאָמוניסטישע פּאַרטיי האָט נאָך דאָן נישט עקזיסטירט. עס איז אָבער געווען אַן אַנאַרכיסטישע גרופּע און זייער פּראָגראַם איז געווען אַ קאָמוניסטישע. קיין גרויסע ראָלע אין דער רעוואָלוציע האָבן די יידישע זעמבראַווער רעוואָלוציאָנערן נישט געקענט שפּילן, ווייל אַזוי ווי אַלע קליינע שטעטלאַך, זענען דאָס אַלץ געווען קליינשטעטלדיקע בעלי-מלאכות, נישט קיין אינ-דוסטריעלע אַרבעטער און זיי זענען זיך ווינציק אַן אין צייט פון רעוואָלוציאָנערן טומל. די פּאַרטייען האָבן באלאנגט צו אַ ראַיאָן קאָמיטעט, וועלכער האָט זיך געפונען אין ביאָליסטאָק. פון צייט צו צייט פלעגט אַרונטערקומען אַ רעדנער פון ביאָליסטאָק אָדער וואַרשע. אַמאָל אויך פון אנדערע שטעט ווייטערע, פון רוסלאַנד, עס פלעגט ווערן גערופן אַ פּאַרזאָמלונג ערגעץ אין אַ וועלדל, הינטערן שטאָט, וואו די יונגוואַרג פלעגט זיך פּאַרזאָמלען, און דער רעדנער פלעגט אָפּגעבן אַ ראָפּאָרט וואָס די פּאַרטיי טוט אויף און אויך באַשטימט וואָס די קליינע שטעטלאַך קענען און דאַרפן טאָן. פון צייט צו צייט פלעגט מען אַרויסשטעלן פּאַדערונגען צו די בעלי-ביתים, צו פּאַרבעסערן די לאַגע פון זייערע בעלי-מלאכות, און די וואָס האָבן נישט געוואָלט נאָכגעבן, פלעגט מען צושרייבן צו אַנדערע שטעט וואו די בעלי-ביתים קומען קויפן אָדער פאַרקויפן סחורה און מען פלעגט זיך דאַרטן טרעפן מיט זיי. קומענדיק צוריק קיין זעמבראַווע, פלעגן זיי ווערן בעסער צו זייערע בעלי-מלאכות. די אַרבעט פון די פּאַרטייען האָט אָבער געמוזט אָנגעפירט ווערן אויף אַ שטריינגן קאָנספּיראַטיוון אופן, די זשאַנדאַרן און פּאָליציי זאָלן נישט דערגיין ווער עס איז אַ פּאַרטיי-מאַן, ווייל פאַר דער קלענסטער זאָך אין יענער צייט האָט געשמעקט מיט יאָרן סיביר און אַמאָל אויך טויט-שטראַף. איינער איז פּאַראָרטיילט געוואָרן דורך דער צייט צו איי-ביקע קאַטאַרגע און דאָס איז געווען דערפאַר וואָס ער האָט זיך קעגן געשטעלט מיט אַ רעוואָלוציער אין האַנט קעגן צוויי זשאַנדאַרן. ער איז געווען אַ שניידער, און האָט צו פּאַרדאָנקען זיין

תלקו... עד שעה מאוחרת שרו ושמחו ברחוב. אולם כבר למחרת בישרו העתונים נסיגה בחורגים הרשמיים שבשלטון מהכרזת עקרונות הקונסטитуציה. העם שמח יותר מדי, אולם לא הסתפק בפרורים האלה ששלטון הצאר זרק לו. המהפכנים קיבלו את זה ודרשו עוד. בלחץ יועציו חזר בו המלך והחלו המאסרים ברחבי רוסיה ואתם — הפוגרומים. כי היהודים היו השעיר לעזאזל, הגורמים לכשלון בית המלכות.

ברחבי רוסיה החלו להתכונן לבחירות. תכונות אלה לא פסחו גם על זמברוב. עסקני העיר, המשכילים, כאבא ראקובסקי, בנימין קאגאן, ישראל ליונסקי, הסוחר גוטליב, שלמה בלומרוזן ואחרים, כינסו את היהודים לבית המדרש הלבן ובמוצאי שבת דנו בדבר והסבירו את המצב הפוליטי בו נתונה האוכלוסיה וזכויות האזרח להצביע ולבחור צירים כרצונם. הציבור צריך, איפוא, לבחור בחבר אורחים נכבדים, יודעי דבר, ואלה יצביעו בעיר הפלך, לפי הכדורים (גאלק) בעד זה או אחר. בני המאה השחורה לא שבעו רצון מהדומה והרכבה. מה גם שכל דברי האופוזיציה המתנגדת לשלטון פורסמו למחרת בכל העתונות שבמדינה ויד הצנזורה לא יכלה לאסור זה. הריאקציה חיפשה דרכים לפזר את הדומה ולתכנן בחירות חדשות, בהן ייכשל השמאל והאלמנט המתקדם. ובימים האלה פרץ הפוגרום בביאליסטוק, הסמוכה לזמברוב. ג' ימים השתולל האספסוף בשכונה היהודית. שדד, גזל, שרף ורצח ואין מכלים דבר. לזמברוב הגיעו פליטים מביאליסטוק, ביניהם גם כמה בני העיר ואלה סיפרו זועות. לרגל התנהגותם המחפירה של כוחות המשטרה בביאליסטוק, שלא הגנו על חיי היהודים ורכושם, אלא להיפך, חיזקו את ידי הפורעים במלאכתם — גונה השלטון בדומה, וזה הסעיר את הרוחות — והדומה פוזה.

יז. מאסרי

בחודש מארס 1907 נאסרתי כמהפכן איום ונורא והורדתי בכבלים לבית הסוהר. ומעשה שהיה: אני עבדתי כתפר בבית ברל-לייבל פינקלשטיין, שהיה לו בית מסחר עורות וגם בית מלאכה לתפירת פנתות. עבדתי מבוקר עד שעה מאוחרת בלילה במשכורת זעומה מאוד. מועצת האיגוד הפרופסיונאלי בזמברוב הציגה תנאי-

לעבן אבטשע ראקאווסקין, ווייל ער האט גע-קליבן אונטערשריפטן פון די שטעטלדיקע איינ-וואוינער; און אבטשע האט געשריבן א פראשע-ניע צו דער קייסערינע, און זי האט אים פארביטן די קאטארגע אויף געוויינליכע טורמע פון 20 יאר. עס איז דערנאך פארביטן געווארן אויף 9 יאר. ער געפינט זיך איצט אין ניו-יארק, זיין נאמען איז יאנקל גזשעביעניארזש.

יא. א בונט אין די זעמבראווער קאזארמעס

דער דורכפאל פון דער צארישער רעגירונג אין דער מלחמה מיט יאפאן האט פיל דעמאָראַליזירט די רוסישע אַרמיע, און דער רעוואָלוציאָנערער גייסט האָט זיך אויך אַריינגעכאַפט צווישן די גאַרניזאָנען פון דער אַרמיי. אין פיל פלעצער האָבן זיך באַוויזן אָפּענע אַרױסטרע-טונגען פון די באַוואָפנטע כוחות און זיי האָבן זיך אַנטזאָגט צו אונטערדריקן די שטרייקן פון די סטודענטן און אַרבעטער. אין זעמבראווער גאַרניזאָן איז אויך פאַרגעקומען אַן אױפּשטאַנד. פריער האָט זיך דאָס אָנגעפאַנגען אין דער 15-טער ראַטע פון לאַדאַזשקער פּאַלק. די סאַל-דאַטן האָבן אַרױסגעשטעלט פאַדערונגען צו זייער ראַטנעם קאַמאַנדיר. דאָס איז געוויינטליך קעגן דער מיליטערישער דיסציפלין. ווען דער קאַמאַנדיר האָט זיי געסטראַשעט צו דיסציפלי-נירן דעם רעוואָלוציאָנערן קאַמיטעט, איז דער גאַנצער באַטאַליאָן צוגעשטאַנען צו די רעוואָלוציאָנערענדע סאַלדאַטן. אין אַ קורצער צייט איז דער גאַנצער לאַדאַזשקער פּאַלק און די גאַנצע אַר-טילעריע געווען אין שטרייק, און עס האָט אָנגע-וואָרפן אַ שרעק אויף די אָפּיצערן. מערערע פון זיי זענען זיך צעלאָפן אין די דערפער און שטעט אַרום זעמבראווע, מיטנעמענדיק זייערע פאַמיליעס. דער צווייטער פּאַלק, דער שליסעלבורגס-קער, האָט געהאַט זייער אַ גוטן און קלוגן פּאַל-קאָווינק, האָט ער גלייך פאַרזאַמלט זיין פּאַלק, וואָס האָט שוין אויך געהאַלטן ביים צושטיין צום בונט, און ער האָט זיי איבערגענומען מיט גוטן, זיי צוזאַגנדיק אַז אַלץ וואָס די שטרייקנדע סאַל-דאַטן וועלן געוויינען וועלן זיי אויך קריגן, אָבער אויב זיי וועלן פאַרלירן וועט מען זיי דאָך געוויס-

עבודה יותר נוחים והעלאת שכר. רובם נענו והסכימו לדרישות. ברל-לייבל פינקלשטיין היה יהודי עקשן ותקיף ולא רצה לוותר. עזבתי אותו. אולם ה"פלוגה הקרבית" של האיגוד המקצועי (בוייבוי אוטריאד) לא נחה ולא שקטה והחליטה להלמדו לקח. קודם כל, נפצו את כל שמשות ביתו, הורידו לו את השלט שעל בית מסחרו וחיבלו ברכושו. משלא נכנע — הטילו על חברי ארגון דומה בצ'י'ב: כשיראה ברל-לייבל בתחנת צ'י'ב, בשובו מווארשה, יתקיפוהו — עד שיגיד "רוצה אני!" ספג ברל-לייבל מכות וגידופים ולא נכנע. קיבל אחרי זה מכתב-איום מהמרכז המקצועי בביאליסטוק, שאם לא ימלא את דרישות הועדה המקצועית לגבי פועליו — תהיה אחריתו מרה. באותו מכתב הזכיר רובו במקרה את שמי, כמי שהיה פועל אצלו. ברל-לייבל מסר את המכתב לפריסטאו. המורה היהודי די לשפה הרוסית, ה' שטשינקא, תירגם רשמית את המכתב. הוזמנתי אל הפריסטאו. קרא לפני את הפרוטוקולים, שאני חשוד בארגון כל המבצע זה. שולחתי הביתה. לאחר כמה שעות ערכו חיי פוש בביתנו ולא מצאו כלום. הספקתי לבער כל דבר חשוב. אמא ז"ל התחננה לפני שאברח מן הבית. אך אני נשארתי, ללא חת. נאסרתי והושבתי שלוש ימים בכלא הזמברובי, משם — ללומז'ה. בכבלים, בליווי שני חיילים. לאשרי היו אלה ריבולוציונרים ואני הכרתי אותם, כי כמה פעמים קבלתי מביאליסטוק חומר תעמולתי צבאי ברוסית ואני העברתי אליהם. הם לימדוני מה להגיד לחוקר בלומז'ה, כי שמעו את דברי האשמה של הפריסטאו כלפי. מבית החוקר, במשרד ה"זעמסקי נאטשאלניק" (מנהל השלטון האזרחי), הורדתי בערב פסח אל "הבית האדום" שבלומז'ה, הוא בית הסוהר המפורסם לאסירים פוליטיים. ברל רוטברג, בן נחמן יאנקל, הספיק לחזור הביתה לחג ולבשר להורי את הידיעה. בבית הסוהר כלאוני יחידי בתא. יהודי הכניס לי מצה והודיע לי שעורכים בלילה סדר לאסירים היהודים. 7 שבועות ישבתי בבית הסוהר, עד אשר החוקר לענינים חשובים מצאני חף מכל פשע. כאשר בלברו יצא לרגע מחדרו, אמר לי החוקר: להבא, ראה להזהיר לחברייך לא להזכיר כל שם במכתבים ובדבריי-איום, כי זה יכול להזיק גם לתנועה המהפכנית וגם לזה ששמו נזכר. הוא

באשטראפן. אבער אייך וועט מען גארנישט קענען טאן, ווייל איר האָט דאָך זיך אין דעם נישט באַטייליקט. און זיין פאַלק איז נישט צוגעשטאַנען צום בונט. מען האָט אים געמאַכט דערפאַר שפּעטער פאַר דעם בריגאַדנעם קאַמאַנדיר, און דערהויבן צום ראַנג פון גענעראַל. יאָרן לאַנג איז ער געווען בריגאַדנער קאַמאַנדיר איבער דעם זעמבראַווער גאַרניזאַן — דאָס איז געווען גענע-ראל סאלאנין, געווען אַן אוהב־ישראל און ער האָט געטאָן טובות יידן. דער אויפשטאַנד איז מיט אַ טאָג שפּעטער געוואָרן אונטערדריקט, ווייל ס'זענען אָנגעקומען עטליכע פּאַלקן סאָלדאַטן פון אַנדערע גאַרניזאַנען, באַשטייענדיק פון פעכאַטע, דראַגונער, קאָזאַקן און אויך אַרטילעריע. מען האָט די צעבונטעוועטע סאָלדאַטן אַרומגערינגלט און מען האָט זיי אַנטוואָפּנט, און פיל פון זיי פאַרשיקט אין די לאַמזער פּאַרטן, וואו אַ מיליטערישער געריכט האָט זיי פאַראורטיילט צו פאַרשידענע טערמינען אין דיסציפּלינאַר־באַטאַליאָנען. איינעם האָט מען פאַראורטיילט צום טויט דורך שיסן, ווייל ער האָט געפאַטשט זיין קאַמאַנדיר. מען האָט אים דערשאָסן אין וועלדעל ביי די זעמבראַ-ווער קאַזאַרמעס.

יב. צוליב א זעמבראווער הענדלער — דעקט מען אויף אן אפיצער'ישע רעוואלוציאנערע ארגאניזאציע

דורך אַ צופאַל איז אַנטדעקט געוואָרן אַ רע-וואָלוציאַנערע גרופע צווישן די אַפיצערן אין זעמבראַווע און מעשה שהיה: אין זעמבראַווע איז געווען א ייד מיטן נאָמען פראוודא, ער פלעגט אָפט קומען אין דעם אַפיצערסקן קלוב וואו ער פלעגט פאַרקויפן ציגאַרן און ציגאַרעטן. ער פלעגט עס טאָן אין די גאַרניזאַנען פון אַסטראַווע, גאַנשעראַווע און די אַפיצערן האָבן אים שוין גוט געקענט. מאַכט זיך אַ געשיכטע, ווען ער איז אַריינגעקומען אין דעם אַפיצערסקן קלוב אין זעמבראַווע מיט זיינע ציגאַרן או ציגאַרעטן, איז צו אים צוגעקומען אַן אַפיצער און געפרעגט אויב ער וועט אין גיכן זיין אין אַסטראַווער קלוב און אויב ער וועט מיטנעמען אַ בריוו צו זיינעם אַ פריינט, אַן אַפיציר, וועלכן ער וועט געפינען

היה, כנראה, גם כן מהפכן במחתרת, אשר כלפי חוץ נשא משרת חוקר. שוחררתי לאחר מכן בערבות, אולם מאז לא נקראתי עוד למשפט. כאשר עמדתי לצבא, לא הוזכר בתעודות שאני חשוד בסוציאליזם ושישבתי חדשים חבוש בבית הסוהר.

יח. השריפה השנייה

1910. בליל אחד במאי, שבועות מספר לאחר פסח, במוצאי שבת, אדמו שוב פני השמים בזמ- ברוב. עגלון אחד "אלקנה" הגר ברחוב קוש- צ'לני, נכנס לאורווה להאכיל את סוסו. בנו הנער החזיק בידו פנס להאיר לו את הדרך. נפל הנר ונדלק התבן שבאורווה ובין רגע אחזה האש בתקרה ובדלת והלהבה פרצה החוצה. האש אכלה על ימין ועל שמאל. גדוד מכבי האש, שהיה מורכב כמעט כולו מנוצרים, עשה את עבודתו בעצלתיים. סקארזינסקי הרוקח היה מפקד הגדוד. ביתו, שעמד במרכז הרחוב, נשאר שלם והאש לא שלטה בו. ואילו שאר הבתים שמימין ומשמאל היו למאכולת אש — כי המכבים לא רצו להתאמץ ביותר בהצלת בתי היהודים שנזקו נפשם, וגם היו ביניהם שטבלו סמרטוטים בנפט שבחנויות היהודים וזרקום לתוך הבתים וגרמו כזה לשרי- פות חדשות. כל הלילה בערה העיר — השכונה היהודית, ולפנות בוקר הגיעו מכבי אש מלומ- ז'ה, מצ'יז'ב ומאוסטרוב-מאזובייצק, ויחד עם פלוגות הצבא כיבו את האש — לאחר שאכלה כ-500 בתים יהודים. השריפה פרצה, כאמור, במוצאי שבת, כשכל בני העיר היו לבושים בגדי שבת. בגדי החול נשרפו. והיו מתלוצצים ואומ- רים: "נאך א שריפה ווערט מען רייך" — לאחר השריפה באה עשירות, והנה התעשרנו כולנו ולובשים בגדי שבת בחול. שוב פעם הופי- עו למחרת היום עגלות מלאות ככרות לחם מביא- ליסטוק ומלומז'ה. בגדים ולבנים — לטובת הנשרפים. השלטונות עשו סדר בעיר והרשו להקים לנשרפים צריפים קטנים בכיכר העיר, עד אשר יוקמו הבתים החדשים. המצב הכספי לא היה כל כך רע, כי כמעט כל הבתים היו מבוטחים באחריות, ואחדים מהם אף בשתיים ויותר חברות. החלו בונים מחדש. בתי חומר גדולים יותר, מודרניים יותר.

(סוף)

אין אסטרטגיה אפיצערן קלוב. ער האט גלייך אנגעשריבן דעם בריוו און געגעבן פראווען. ווען פראוודא איז געקומען אין אסטרטגיה קלוב און האט זיך געפרעגט אויף דעם אדרעסירטן נאמען, האט מען אים געוויזן אויף דעם אפיציר, און ער האט אים געגעבן דעם בריוו. פראוודא האט נישט געוואוסט אז עס זענען דא צוויי אפי- צערן אין זעלבן קלוב מיטן זעלבן נאמען. און ער האט טאקע פארביטן די יוצרות... דער אפיציר, איבערליינענדיק דעם בריוו און זענענדיק אז עס האנדלט זיך וועגן א רעוואלוציאנערער אפיציר- סקע גרופע, האט ער עס גלייך איבערגעגעבן צו העכערע נאטשאלסטווא. דעם אפיציר און דעם ייד, פראוודא, מיט זיינע צוויי זין האט מען גלייך ארעסטירט. און עס האט זיך גלייך אנגעפאנגען אן אויספארשונג. פראווען מיט זיינע צוויי זין האט מען דערווייל אוועקגעשיקט אין ווארשעווער ציטאדעל, מען האט זיי געהאלטן ביז דעם משפט. די אויספארשונג האט אנטדעקט א גוט פאר- צווייגטע רעוואלוציאנערע אפיצירן-גרופע פון פיל גארניזאנען אין דעם ווארשעווער קריגס-מי- ליטער קרייז. מען האט ארעסטירט 38 פון די אפיצירן אין פארשידענע גארניזאנען. פינף פון זיי אין זעמבראווע. זיי זענען פאראורטיילט גע- ווארן צו 5 און 6 יאר שווערע ארבעט אין דיס- ציפלינארע באטאליאנען. פראווען מיט די זין האט מען באפרייט. אין דער זעלבער צייט האט מען אויך אנטדעקט, אז די שרייבערס אין די מיליטערישע זעמבראווער קאנצעלאריעס פלעגן דרוקן רעוואלוציאנערע פראקלאמאציעס און עס פארטיילן צווישן פארשידענע גארניזאנען. אויך די רעוואלוציאנערע גרופע איז ארעסטירט גע- ווארן.

יג. באגנבעט זעמבראווער מיליטעריקאסע און א ייד געפינט דעם גנב אין פרייסן

עס פלעגט זיך פירן אין יענער צייט דאס יעדער פאלק האט געהאט זיין קאסע. און דאס געלט פלעגט ליגן אין א פארמאכטן און פארשלאג- סענעם וואגן. דער וואגן פלעגט זיך געפינען אין דרויסן לעבן די פענצטער פון דער קאנצעלאריע. א סאלדאט מיט א ביקס פלעגט זיך געפינען לעבן (פארטעצונג אויף דער קומנדיקער זייטל, רעכטס)

יידשער געלערנטער, צווישן דער זעמבראווער אינטעליגענץ, געפרעגט דעם גענעראל אויב ער וויל אָננעמען זיין עצה ווי צו געפינען דעם גנב. דער סאלדאט האָט זיך שוין געוויס אַריבערגע- כאַפט די גרענעץ, האָט געזאָגט שאפירא, און איידער דער גנב פאַרט ווייטער וויל שאפירא מען זאל אים געבן פאַפירן אַריבערצוגיין די גרענעץ און אויך אויסליפערונג פאַפירן פאַר דער פריישישער פאַליציי. ער נעמט זיך אונטער, הייסט עס, צו געפינען דעם סאלדאט און ברייני- גען אים צוריק אין זעמבראווע. קיינער פון די אַפֿיצערן האָט נישט געהאַט קיין בעסערן מיטל, האָט מען שאפיראן געמאַכט די אַלע נויטיקע פאַפירן און ער איז אַוועק אין דייטשלאנד זוכן דעם סאלדאט. ווי ער איז אַריבער די גרענעץ, האָט ער זיך גלייך געמאַלן אין דער זשאַנדאר- מעריע ביורא, האָט געוויזן זיינע פאַפירן און דערציילט די סיבה פון זיין קומען. ער וויל, האָט ער געזאָגט, אַז צוויי דייטשישע זשאַנדארן זאָלן מיט אים מיטגיין אין דער עמיגראַנטן-קאָנטראָל סטאַנציע. ער קען נישט דעם גנב און ער איז זיכער, אַז ער האָט זיך אָנגעגעבן אונטער אַ פרעמדן נאָמען, וועט ער אויסרופן זיין ריכטיקן נאָמען — וועט ער זיך געוויס אומקוקן, וועט ער צוגיין צו אים און ער וועט ריידין צו אים אין רוסיש, און אין דער צייט זאָלן די זשאַנדארן צוקומען און נעמען אַן אַנטייל אין דער אויספאַר- שונג. און אַזוי איז דאָס טאַקע געשען. ווען שאפירא איז צוגעקומען האָט דער סאלדאט קיין זאך נישט געלייקנט. מען האָט דעם סאלדאט גלייך אַרעסטירט. ער האָט אָבער געטענהט אַז ער איז אַ פאַליטישער פאַרברעכער און דייטש- לאַנד האָט נישט קיין רעכט אים אַרויסצוגעבן צו רוסלאַנד. שאפירא האָט אָבער געוואָלט דאָס ער זאל ווייזן וואו ער האָט באַגראָבן די קופאַנעס. די דייטשן האָבן צו דעם צוגעשטימט און אין אַ שבת בייטאָג זענען שאפירא, דער סאלדאט און צוויי דייטשישע זשאַנדארן אָנגעקומען קיין זעמ- בראַווע. דעם סאלדאט האָבן זיי נישט געטאַרט איבערגעבן צו די מיליטער, נאָר זיי האָבן אים געהאַלטן ביי פלאַטניקאווע אין האָטעל — ער האָט זיי געוויזן וואו די קופאַנען זענען געווען באַגראָבן און האָבן אים צוריקגענומען אין דייטשלאַנד.

דער קאַסע. יעדע שעה אָדער צוויי פלעגט דער קאַראָול קומען איבערבייטן דעם סאלדאט און אַוועקשטעלן אַן אַנדערן. האָט זיך געטראָפן דאָס ווען מען איז געקומען דעם סאלדאט איבערבייטן האָט מען דאָרט קיינעם נישט געפונען, און די קאַסע איז געווען אויסגעליידיקט. געוויינטליך האָט מען גלייך אַרויסגעשיקט דעם גאַנצן פאַלק זוכן דעם סאלדאט און דאָס געלט אויף-אַלע וועגן, פעלדער און וועלדער. אָבער אַן דערפאַלג. עס איז געווען אַ קאַלטע און פינצטערע נאַכט, דער גנב האָט פאַרשטאַנען, אַז מען וועט אים גוט זוכן, איז ער אַרויפגעקראָכן אויף אַ בוים און צוגעקוקט ווי מען זוכט אים אַזוי שטאַרק אַרום. און אַזוי ווי קיינער האָט אים נישט באַמערקט, און קאַלט איז געווען, האָט די אַפֿטיילונג סאלדאטן באַ- שלאָסן זיך אומצוקערן צוריק צו די קאַזאַרמעס, און אַזוי שנעל ווי ער האָט דערזען דאָס זיי ציען זיך צוריק איז ער אַרונטער פון בוים, אַרומ- קוקנדיק זיך גוט און נישט באַמערקנדיק קיין מענטשן אין דעם טייל פון וואַלד, האָט ער אויס- געסאַטירט דאָס געלט. די קופאַנעס האָט ער באַ- גראָבן גלייך אונטערן בוים, אויף וועלכן ער איז געזעסן. און האָט זיך געלאָזט גיין מיט דעם פעקל געלט צום ערשטן דאָרף. אויפן וועג האָט ער באַוויזן צו קריגן ציווילנע קליידער, און ווען ער איז אָנגעקומען קיין רוטקע איז ער אַריין אין אַ שיינק און האָט געדונגען אַ בעל-עגלה וואָס האָט אים אַוועקגעפירט קיין ביאַליסטאָק, און דאָרטן האָט ער שוין געפונען, פאַר געלט, מענטשן וואָס האָבן אים אַריבערגעפירט די גרענעץ קיין דייטשלאַנד. ער איז געווען אַ לאַטיש און האָט געקענט גוט דייטש, האָט ער זיך געפילט זייער היימיש אין דייטשלאַנד.

אין זעמבראווע זענען די העכערע אַפֿיצערן פון זיין פאַלק געווען זייער דערשלאָגן פון דעם גאַנצן אינצידענט, און נישט געוואוסט וואָס ווייטער צו טאָן. האָבן זיי באַשלאָסן זיך צו באַ- ראַטן מיט דעם בריגאַדנעם קאָמנדיר—סאלאנין. ווען דער גאַנצער בריגאַדנער שטאַב האָט זיך פאַרזאַמלט צו באַהאַנדלען די פראַגע ווי צו גע- פינען דעם סאלדאט און דאָס געלט, נישט האָבן- דיק קיין שפור פון אים, האָט דעם גענעראל'ס דענשטשיק, מיטן נאָמען שאפירא, אַ באַקענטער

יד. יוזעף פילסורסקי בארויכט די רעגיר-
 רונגס-קאסע אין וויסאקע מאזאוויצעצק און
 שטייגט-אפ אויף זעמבראווער מארק

די דאזיקע געשיכטע איז געשען אין וויסאקע-
 מאזאוויצעצק, אבער זייער א גרויסער טייל פון
 דעם האט צו טאן מיט זעמבראווע, און עס איז
 געשען אין דער זעלבער צייט, און עס האט אויך
 צו טאן מיטן זעמבראווער גארניזאן סאלדאטן.

אין די יארן פון נאך דער יאפאנישער מלחמה
 האבן פיל רעוואלוציאנערע פארטייען ארגאניז-
 זירט אנפאלן אויף פארשידענע רעגירונגס בענק,
 צו קריגן גענוג געלט כדי צו קענען פארטזעצן
 זייער רעוואלוציאנערע ארבעט. די פוילישע
 פ.פ.ס. האט געמאכט אזא אנפאל אין וויסאקע-
 מאזאוויצעצק. געוויינטליך ווערט אזא אנפאל גע-
 טאן זייער פארזיכטיק. עס איז פריער געקומען
 אן אויספארשונגס קאמיסיע זען ווי די באנק
 ווערט געהיט, די וועגן אריינצוקומען, די וועגן
 צו אנטלויפן. די קאסע אין וויסאקע איז געווארן
 געהיט פון א ראטע סאלדאטן פון די זעמבראווער
 פאלקן. דעם לעצטן טאג פון מאנאט גייט די

ראטע סאלדאטן צוריק אין זעמבראווע, און אין
 א טאג שפעטער קומט אן אן אנדער ראטע פאר-
 נעמען זייער פלאץ. אין דעם טאג קען א גוט
 ארגאניזירטע גרופע מאכן דעם אנפאל אויף דער
 באנק, ווייל אין שטאט בלייבן נישט מער ווי
 די עטליכע פאליציאנטן, וואס קענען שנעל
 אנטוואפנט ווערן, און דאס גאנצע שטעטל קען
 דורך דער צייט פון אנפאל זיין אונטער דער קאנ-
 טראל פון דער גרופע. אין דעם לעצטן טאג פון
 מאנאט זענען אראפגעקומען עטליכע פערציק
 מאן פון דער ווארשעווער פ.פ.ס. (P. P. S.)
 און האט אדורכגעפירט דעם אנפאל אויף דער
 וויסאקער רעגירונגס באנק. במשך א קורצער
 שעה איז דאס גאנצע שטעטל געווען אונטער
 דער קאנטראל פון דער גרופע. די פאליציאנטן
 זענען אנטוואפנט געווארן. די טעלעגראף און
 טעלעפאן-דראטן זענען איבערגעשניטן געווארן
 און דער וועכטער פון באנק איז געווען אבסאלוט
 מאכטלאז זיך קעגן צו שטעלן און ער האט גע-
 עפנט פאר זיי די באנק. ס'זענען צוגעפארן עט-
 ליכע דראזשקעס, און די גרופע האט ארויפגע-
 לייגט דאס געלט פון דער קאסע אויף די דראזש-
 קעס און זיך געלאזט אויף פארשידענע

ביום שוק — אין א מארקטאג — In a Market-day

וועגן צו פארשידענע שטעטלאך. ווען זיי האָבן פארלאזן וויסאָקע האָט איינער פון דער גרופע געהאַלטן אַ רעדע פארן דערשראָקענעם עולם און געזאָגט פאר וואָס פאר אַ צוועק דאָס געלט ווערט גענומען, און קיינער זאל נישט וואָגן זיי נאָך צו יאָגן, אַריינגערעכנט די פאָליציאנטן. די איינ-וואוינער האָבן באַפרייט די פארשפּאַרטע פאָלי-ציאנטן און זיי געזאָגט אויף וועלכע וועגן די אַנפאלער האָבן זיך געלאָזט פארן מיטן געלט. האָבן די פאָליציאנטן זיך אויך געלאָזט לויפן אויף די וועגן. איינע אַזא דראַשקע מיט געלט און צוויי פון די אַנפאלערס האָבן זיך אָפּגע-שטעלט אין זעמבראַווער מאַרק, אין מרדכי אהרונ'ס טשיינע. דערווייל זענען אָנגעקומען אויף אַ בריטשקע צוויי וויסאָקער פאָליציאנטן. דערקענענדיק די בריטשקע וואָס איז געשטאַנען לעבן דער טשיינע, האָבן זיי גלייך אָנגעהויבן פייפן רופענדיק די זעמבראַווער פאָליציאנטן צו הילף. די אַנפאלער האָבן דערהערט די פייפ-רייען, זענען זיי גלייך אַרויסגעלאָפן און דערשאָסן צום טויט די צוויי וויסאָקער פאָליציאנטן. זיך אויפגעזעצט אויף דער בריטשקע מיטן געלט און אַוועק שנעל אויף לאַמזער שאַסיי. ווי זיי זענען אַזוי אָפּגעפאַרן עטליכע וויאַרסט אונטער דער שטאַט, האָבן זיי זיך אָפּגעשטעלט און מיט גענומען מיט זיך דאָס פאַפיר-געלט, וואָס איז גע-ווען אין זעקלאַך, איבערלאָזנדיק דאָס קליין געלט, וואָס איז געלעגן אָנגעשטאַט אין דער בריטשקע. און זיי האָבן זיך געלאָזט גיין צום ערשטן דאָרף און געפרעגט איינעם פון די פאָליאַקן, אויב ער וועט זיי פירן מיט זיין פור קיין לאַמזע. דער פאָליאַק איז געגאַנגען איינשפאַנען די פערד, און זיי זענען דערווייל אַריין צו אים אין הויז עפעס עסן. די בריטשקע מיטן קליינגעלט איז דער-ווייל געשטאַנען אויפן שאַסיי, צוויי זעמבראַווער פאָליציאנטן האָבן גענומען סאדאָוסקעס (דעם זעמבראַווער וואויטס) בריטשקע און האָבן זיך געלאָזט זוכן די אַנפאלער. קומענדיק אויפן פלאַץ וואו עס איז געשטאַנען די בריטשקע מיטן קליינגעלט, האָבן זיך די צוויי פאָליציאנטן פריער געהאַלפן מיט אַביסל קליינגעלט, אַנפילנדיק זייערע שטיוול מיט וויפיעל עס האָט געקענט אַריינגיין אין זיי און זענען געפאַרן צום ערשטן דאָרף וואו די אַנפאלער זענען געווען און גלייך

אַריין צו דעם פויער אין הויז. נאָך איידער זיי האָבן באַוויזן עפעס צו פרעגן האָבן די צוויי געסט אַרויסגענומען רעוואָלווערן און זיי דער-שאָסן. זיי זענען אַרויס פון פויערס הויז און זיך אַריינגעזעצט אין דער בריטשקע מיט וועלכער די פאָליציאנטן זענען געקומען, און זיך געלאָזט לויפן פון דאָרף. דער פויער האָט גענומען די צוויי טויטע פאָליציאנטן און זיי אַרויפגעלייגט אויף דער פור וואָס ער האָט איינגעשפאַנט פאר די אַנפאלער און זיך געלאָזט פארן צום זעמבראַווער מאַגיסטראַט. דאָ האָט זיך אַרויסגע-וויזן אַז זייערע שטיוול זענען פול מיט קליין געלט, וואָס זיי האָבן דאָרטן אָנגעשאָסן. די גע-מען פון די צוויי פאָליציאנטן זענען געווען קאַצקע און עפרימאוו. דער מאַגיסטראַט האָט זיך גע-ווענדעט צום מיליטרישן גאַרניזאָן נאָך הילף, כאַפן די אַנפאלער. הונדערטער סאַלדאַטן אויף פערד זענען אַרויסגעשיקט געוואָרן צו יאָגן און געפינען די אַנפאלער, אָבער אַן דערפאַלג. אין אַנ-דערע שטעט האָבן אויך נאָכיאַגנדע פאָליציאנטן געהאַט דעם זעלבן סוף. ארום און אַרום זענען געטויטעט געוואָרן צען פאָליציאנטן און קיין איינער פון די אַנפאלער איז נישט געכאַפט גע-וואָרן לעבעדיק אַדער טויט. ווען די אַלע פער-ציק מאַן וואָס האָבן אַדורכגעפירט דעם אַקט פאר דער פאַרטיי, זענען זיך צוזאַמען געקומען אין צענטראַל-קאָמיטעט, לעבעדיקע, מיטן געלט, האָבן זיי געשיקט אַ בריוו צום נאַטשאַלניק פון דער וויסאָקער באַנק, אַז זיי האָבן דאָס געלט דער-האַלטן, אונטערגעשריבן איז געווען דער הויפט אַנפאלער — יוועף פילסודסקי.

טו. זעמבראַווע אין יאר 1905

אין אַקטאָבער 1905 האָט אין גאַנץ רוסלאַנד אויסגעבראַכן אַ גענעראַל-שטרייך. נאָך דריי וואָכן איז די רעגירונג געצוואונגען גע-וואָרן נאָכצוגעבן פיל פון די פאָדע-רונגען, און דער צאָר ניקאָלאַי דער 2-טער האָט פראַקלאַמירט אַ מאַניפעסט אַז ער וועט איינ-פירן אַ קאָנסטיטוציאָנעלע רעגירונג אַזוי ווי אין ענגלאַנד. אין אַלע שטעט און שטעטלאַך איז דאָס פאָלק אַרויס אין די גאַסן מיט זייערע פאַנען צו פייערן דעם ניצחון פון דער קאָנסטיטוציע. זיי האָבן מאַרשירט און קיינער האָט זיי נישט גע-

שטערט. די זשאנדארן און פאליציאנטן און אויך די מיליטער האבן זיך מער נישט אריינגעמישט אין דער פרידליכער באוועגונג פון דער ציוויילער באפעלקערונג, אין זעמבראווע איז אויך יענער טאג געווען א יום טוב. עס איז געווען זונטיק, פרשת נוח. יידישע רעוואלוציאנערע גרופן האבן זיך צוזאמגענומען נאכמיטאג אויף אסטראווער שאסיי. בערטשע דער מלמד האט צעלאזט דעם חדר און געשיקט די עלטערע תלמידי דים זאלן גיין פון חדר צו חדר מודיע זיין די מלמדים אז מען דארף צעלאזן דעם חדר, אין אזא טאג. עס איז דאך יום טוב פאר אלע. די ברידער ראטבערג, מלכה צימבלס קינדער, אליה און איצל, האבן אויפגעהויבן א רויטע פאן און נאך זיי א גרופע יוגנט מיט געזאנג פון רעוואלוציאנערע יידישע לידער. דער "סטארשי" סטראזשניק, באמישאוו, א גראבינקער און א קליינינקער, איז אנגעקומען, האט געהאלטן די האנט ביי דער שפאגע (שווערד) און נישט געוואוסט וואס צו טאן: זיי צעטרייבן אדער נישט? — ס'איז דאך עפעס א קאנסטיטוציע, נייע צייטן אין רוסלאנד און גענויע פארארדנונגען פון דער גובערניע איז נאך נישטא. דערווייל איז צוגעלאפן צו אים א כאפטע ווייסע חברה'ניקעס, אים אויפגעהויבן אין דער לופטן און געשריגן: "קעלבערנער זאדעק, הורא!" — "קעלבערנער זאדעק" איז געווען זיין קאנספיראטיווער נאמען ביי דער רעוואלוציאנערער יידישער יוגנט אין זעמבראווע. דער סטארשי-סטראזשניק האט זיך אפגעטראגן, באלידיקט און צעטומלט. ער האט נישט געוואוסט ווי צו רעאגירן..

אין אונט אבער איז פארגעקומען אויף קושארן גאס די אלגעמיינע שמחה פון דער רעוואלוציאנערער באפעלקערונג, גוים און יידן. די יונג-ווארג, און ספעציעל די וואס האבן באלאנגט צו די פארשידענע קאנספיראטיווע רעוואלוציאנערע פארטייען, זענען זיך צוזאמענגעקומען אויף קושארן, פיל פון זיי אין זייערע אוניפארמען, אין רויטע אדער בלויע רובאשקעס. און אזוי ווי פון אונטער דער ערד איז אויסגעוואקסן א רויטע פאן. עטליכע פוילישע נאציאנאליסטן האבן אגגעטאן די פוילישע נאציאנאליסטישע היטלאך מיט פיר שפיצן (קאנפעדעראטקעס), וואס זענען ביז דאן פארווערט געווען צו טראגן. דער סטאר-

שי-סטראזשניק באמישאוו איז ווייטער געשטאנען, זיך צוגעקוקט און זיך געבעטן, מען זאל נאר נישט מאכן קיין אומאָרדנונג. דער פראוויזאָר פון סקארזשינסקיס אַפטיק, א נידעריקער אין וואוקט, אבער א גרויסער פוילישער פאטריאט, איז אַרויסגעקומען מיט דעם פוילישן היטעלע מיט די פיר שפיצן און איז צוגעשטאנען צו די פוילישע און יידישע רעוואלוציאנערן. זיין נאמען איז געווען סטרופטשעסקי. זיין פאטער איז אויך געווען אמאליקע יארן אן אַפטיקער, ביי יאנקל בורשטינען איז געווען זיין אַפטיק, ביז דער ערשטער שריפה. ער איז אַריין אין אַפטיק און האט אַרויסגעבראכט פייערעווערק. מען האט דאס אנגעצונדן, האט עס געברענט און פארשפרייט פארשידענע קאלירן. און דאס האט אילומינירט די גאנצע קושארן-גאס. באמישאוו און די זשאנ-דארן זענען געשטאנען און געהיט די אָרדנונג, זיי האבן זיך אבער נישט געמישט און נישט געשטערט. זעקס פון די יונגווארג זענען ווידער צוגעגאנגען צום סטארשי-סטראזשניק באמישאוו און האבן אים אויפגעהויבן אין דער הויך און געשריגן: הורא! הורא! און די זשאנדארן האבן געלאכט. זיי האבן אבער אין קיין זאך נישט געשטערט.

די רעאקציאנערע עלעמענטן אין דער רעגירונג, כאטש אין יענער צייט האט דאס אויסגעזען דאס זיי זענען אין א מינדערהייט — אבער אין א שטארקער מינדערהייט, ווייל אויף זייער זייט איז געשטאנען די צארישע פאמיליע, די שטארקע רעאקציאנערע פראוואסלאווע קירך און די רעאקציאנערע עלעמענטן פון דער אַרמיי און די קאנסערוואטיווע רעכטע פרעסע. די אלע האבן זיך פאראייניקט אין איין בונד און אנגע-הויבן א שטארקע בעוועגונג קעגן דער קאנסטי-טוציע. די רעאקציאנערע עלעמענטן האבן זיך שטארק דערשראקן ווען זיי האבן דערזען ווי דאס פאלק האט די נייעס אויפגענומען אין די לעצטע פאר טעג, און די צייטונגען האבן גענומען שרייבן און פאָדערן נאך מער פרייהייט. האט זיך די רעאקציע צעטומלט און צאר ניקאָלאַי האט גענומען סטראשן, אז אויב דאס פאלק וועט זיך נישט קענען קאנטראלירן, אונ-טער א באַרענעצטער קאנסטיטוציאנעלער מאַ-נאָרכיע, וועט ער זיין געוואונגען צוריק צו

רופן פערשידענע פרייהייטן וואס ער האט פראקט-
לאמירט אין זיין מאניפעסט אין מאנאט אקטאבער.
די רעאקציענערע צייטונגען האבן גענומען בא-
שולדיקן די יידן אין אלע צרות, וואס האבן גע-
טראפן רוסלאנד, און האבן גערופן די פינצטערע
עלעמענטן פון לאנד צו פאגראמען אויף יידן.
טאג איין טאג אויס האבן די צייטונגען געבראכט
אלץ מער באשולדיקונגען קעגן יידן און די פינצ-
טערע עלעמענטן האבן זיך געלאזט אנהייבן, און
אין צענדליקער שטעט און שטעטלאך זענען
דורכגעפירט געווארן פאגראמען אויף יידן. הונ-
דערטער יידן האבן פאלאך זייער לעבן און
פארמעגן, מיליאנען רובלס זענען פארגיכטעט גע-
ווארן, אין שריפהס און ראבירונגען. די פאגראמען
האבן אנגעהאלטן עטליכע טעג. ווען די רעגיר-
ונג האט די פאגראמען אפגעשטעלט, האט זי
גלייך נאכדעם אפגעשאפט פיל פרייהייטן וואס
זי האט צוגעזאגט אין דעם אקטאבער מאניפעסט,
צו אלע פעלקער וואס באוואוינען די רוסישע
אימפעריע. אבער דאס רעכט צו וויילן א פאר-
לאמענט (די דומא) האט זי נישט געוואגט צו
אפשטאפן.

דאס פאלק האט זיך געגרייט צו די וואלן צו
דער ערשטער דומא, און אלע פעלקער און אלע
פארטייען האבן געהאט די זעלבע גלייכע רעכט
צו וויילן און צו ווערן אויסגעוויילט; האבן זיך
אלע גענומען גרייטן צו די וואלן. נאך די וואלן
האט זיך ארויסגעוויזן, אז די ערשטע דומא איז
געווען דער לינקסטער קאנסטיטוציאנעלער פאר-
לאמענט אין דער וועלט, ווייל די רעאקציענערע
עלעמענטן זענען געווען אין דער מינדערהייט.
די מאיאריטעט איז באשטאנען פון פארשידענע
שיכטן פון סאציאליסטישע פארטייען פון אלע
פעלקער פון דער רוסישער אימפעריע.

טז. מען האט מיך ארעסטירט

אין מערץ 1907 האט מען מיך ארעסטירט, און
עס האט מיר געשמעקט מיט שווערע יארן אין
טורמע. איך האב דאן געארבעט ביי בערל-לייבל
פינקלשטיין אויף קושארן. אנטקעגן סקארזשני-
סקיס אפטייק האט ער געהאט א לעדער געשעפט
און אויך א קאמאשן-שטעפעריי. אין די קליינע
שטעטלאך האבן די ארבעטער און אנגעשטעלטע
געארבעט פון גאנץ פרי ביז שפעט אין דער נאכט.

דער לויז איז אויך געווען קליין; דאס ערשטע
און צווייטע יאר איז אין גאנצן געווען אן גע-
צאלט. איז באשלאסן געווארן צו פארקירצן די
לאנגע שטונדן און אויך פאדערן אביסל בעסער
באצאלט. די פאדערונגען זענען ארויסגעשטעלט
געווארן פון דעם פראפעסיאנעלן פאראיין צו די
בערלי-בתים פון זעמבראווע. פיל פון זיי האבן
גלייך נאכגעגעבן.

בערל-לייבל איז אבער געווען א פארביסענער
ייד און האט נישט געוואלט נאכגעבן. די פרא-
פעסיאנעלע פאראיינען האבן אבער געהאט מיט-
לען וואס זיי פלעגן פון צייט צו צייט אננעמען—
צו צווינגען די ארבעטסגעבער וואס האבן זיך
אנטזאגט נאכצוגעבן. יעדער פאראיין האט גע-
האט א קאמיטעט וואס האט געטראגן דעם רו-
סישן נאמען „באיעוואי-אטריאד“, און ער פלעגט
אנווענדן פארשידענע מיטלען קעגן די ארבעטס-
געבער וואס האבן נישט נאכגעגעבן. דער קא-
מיטעט האט בערל-לייבלען אראפגענומען די
שילדן פון זיין געשעפט, זיי האבן אויך אויס-
געזעצט אלע שויבן פון זיינע פענצטער אין
געשעפט און זיין הויז. עס האט נישט געהאלפן.
ער האט דאס געמאלדן אין דער פאליציי. אבער
אזוי ווי קיינער האט נישט געזען ווער ס'האט
דאס אלץ געטאן, האט די פאליציי קיינעם נישט
געקענט האלטן פאראנטווארטליך. איך האב
שוין דאן געארבעט אין אן אנדער לעדער גע-
שעפט. דער פראפעסיאנעלער פאראיין האט
אבער אויך נישט געשוויגן און האט אנגענומען
שטרענגערע מיטלען קעגן בערל-לייבלען. די
ארבעט פון דעם באיעוואי-אטריאד איז געווען
זייער קאנספיראטיוו און קיינער האט נישט גע-
וואוסט וואס און ווען זיי וועלן עפעס טאן, ווייל
אויב זיי ווערן געכאפט האט דאס געשמעקט מיט
לאנגע יארן טורמע אדער סיביר. האבן זיי
געשריבן צום טשיזשעווער פאראיין און זיי
האבן אפגעווארט בערל-לייבלען, אריינקומענדיק
אין וואקזאל, און זיי האבן אים געגעבן א וואר-
נונג, ער האט געזאגט דאס זיי האבן אים גע-
שלאגן, עס האט אבער נישט געהאלפן. ער איז
פארבליבן מער פארביסן נישט נאכצוגעבן. ער
האט נאכאמאל געמאלדן דער פאליציי, וועלכע
האט גארנישט געקענט טאן. מיט עטליכע וואכן
שפעטער האט דער ראיאן-קאמיטעט פון דעם

פאראיינ וועלכער האט זיך געפונען אין ביא-
ליסטאק, געשריבן א ווארנונגס-בריוו צו בערל-
לייבלען און אין דעם ברייף האבן זיי דערמאנט
מיין נאמען; און אזוי ווי דער ברייף האט גע-
טראגן דעם שטעמפל פון פאראיינ און דער פאר-
טיי, וואס ביידע זענען געווען אונטער-ערדישע
און פאר באלאנגען צו זיי האט געשמעקט מיט
טורמע, האט בערל-לייבל דעם ברייף גלייך
איבערגעגעבן דעם פריסטאוו און האט אים גע-
זאגט דעם אינהאלט פון ברייף. ער האט דאס
פארבונדן מיט זיינע סטראשונקעס וואס ער האט
געקראגן פון פריער. דער פריסטאוו האט דעם
ברייף געגעבן דעם לערער שטשינקע, פון דער
שטאטישער שקאלע צו איבערזעצן, ווייל ער
איז געווען געשריבן אין יידיש. דער פריסטאוו
האט געמאכט 2 פראטאקאלן. איינעם, דאס איך
באלאנג צו אן אונטערערדישער רעוואלוציאנער-
רער פארטיי; און דעם צווייטן, דאס איז נאמען פון
דער פארטיי בין איך באגאנגען קרימינעלע
אקטן קעגן בערל-לייבלען. ער האט געשיקט
א זשאנדאר און מיך געבראכט צום פריסטאוו.
און מיך דריי מאל געפרעגט, אויב איך האב גוט
פארשטאנען די ערנסטקייט פון די פראטאקאלן.
ווען איך האב אים געענטפערט אז יא, האט ער
מיר געהייסן גיין אהיים נאך איך זאל נישט
אוועקפארן פון זעמבראווע. מיין מוטער האט זיך
ביי מיר געבעטן איך זאל אוועקפארן דערווייל
ערגעץ אין אן אנדער שטאט ווייל מען וועט מיך
געוויס ארעסטירן. איך האב אבער נישט גע-
וואלט זיין אן אויסבאהאלטענער. דעם זעלבן
טאג, אין אווענט, איז געקומען דער זעלבער
זשאנדאר, א פאליציי-מאן און א פאטרול סאל-
דאטן און האבן געמאכט א רעוויזיע אין הויז
און האבן גארנישט געפונען, ווייל ווי עס זעט
אויס האט דער פריסטאוו מיר געגעבן גענוג
צייט אפצוראמען דאס מען זאל גארנישט געפיר-
נען. מיך האט מען אבער גלייך ארעסטירט און
ארויסגעפירט אין דער זעמבראווער קאזע. דער
פריסטאוו האט גלייך אוועקגעשטעלט סאלדאטן
מיט ביקסן מיך צו היטן. גאנצע דריי טעג זענען
די יונגווארג פון שטעטל און אויך עלטערע ני-
גערקע מענטשן געשטאנען און ארויפגעקוקט
אויף די גראטעס פון דער קאזע, געוואלט וויסן
וועמען די סאלדאטן היטן אזוי שטארק. אויפן

פערטן טאג האט מען מיר געשלאסן די הענט
און ארויפגעזעצט אויף א וואגן מיט 2 זשאנדארן
און אויך 2 פאליציאנטן און די סאלדאטן האט
מען ארויפגעזעצט אויף 2 אנדערע וועגענער, איי-
נעם פון פארנט און דעם אנדערן פון הינטן פון
מיין וואגן. דער פריסטאוו מיט די פראטאקאלן איז
געזעסן אויף א בריטשקע, ער איז גלייך געפארן
קיין לאמזע. אביסל שפעטער זענען אונדזערע
וועגענער אויך אוועק קיין לאמזע. דאס איז
געווען 3 וואכן פאר פסח.

ווען דער פריסטאוו איז אפגעפארן, איז א
זשאנדאר אריין אין פריסטאוו'ס בריטשקע און
געפארן מיט אים, און צו מיר אין וואגן האט מען
אריינגעזעצט 2 סאלדאטן. די סאלדאטן האב איך
נאך געקענט פון פריער, ווייל זיי האבן באלאנגט
געהיים צו א רעוואלוציאנערער גרופע און יעדן
ערשטן זונטיק פון מאנאט פלעג איך זיך טרעפן
מיט זיי אין א געוויסן פלאץ, וואו איך פלעג
זיי איבערגעבן הונדערטער פראקלאמאציעס וואס
זענען געדרוקט געווארן אין ביאליסטאק, ספע-
ציעל פאר סאלדאטן פון גאנצן ראיאן. איך האב
געדענקט, אז די 2 סאלדאטן האבן אויך עפעס צו
טאן מיט מיין ארעסט, איז מיר איינגעפאלן א
געדאנק צו פרעגן איינעם פון זיי אויב ער קען
מיר ארונטערנעמן די קייטלאך און ארונטער-
גיין מיט מיר פון וואגן פאר עטליכע מינוט
און מיר וועלן נאכגיין נאכן וואגן, ווייל עס איז
מיר זייער קאלט. איך האב געוואלט אויסגעפיר-
נען פון אים אויב זיי האבן עפעס א טייל אין מיין
ארעסט, ווייל זיי וואלטן דאך געווען די בעסטע
עדות קעגן מיר. אין עטליכע מינוט האב איך
זיך איבערצייגט, דאס נישט נאך זיי האבן גאר-
נישט גערעדט, נאך זיי האבן מיר אפילו דער-
ציילט וואס דער פריסטאוו האט געזאגט, און
דאס איז געווען פאר מיר זייער נויטיק צו וויסן.
מיר זענען אנגעקומען קיין לאמזע צו דעם
זעמסקי-נאטשאליק אויף דער לאנגער גאס,
ביים נייעם מארק. דער פריסטאוו איז שוין
דארטן געווען און זיי האבן אנגעפאנגען מיר
שטעלן פראגעס און געזוכט מיך אריינצושלעפן
אין פארשידענע שטרויכלונגען, זעענדיק, אז
זיי קענען גארנישט מאכן מיט מיר, האבן זיי
געזאגט, אז א סלעדאוואטעל וועט מיך קומען
זען אין מאגיסטראט אויפן אלטן מארק. 2 וואכן

אז ער איז געווען א גרעסערער רעוואלוציאנער פון מיר. צוויי יאר שפעטער האט מען מיך אפגע- געבן פאר א סאלדאט און אין די פאפירן איז נישט דערמאנט געווארן דאס איך בין געווען ארעסטירט.

יז. פאגראם־שרעק אין זעמבראווע

אין יאר 1909 האט מען מיך אפגעגעבן פאר א סאלדאט אין דער רוסישער ארמיי און מען האט מיך געשיקט דינען אין אמורער געגנט. און אזוי ווי מען פלעגט שיקן סאלדאטן אין פראכט־ וואגאנעס האט די ריזע גענומען מער ווי 40 טעג, אדורכפארנדיק גאנץ סיביר אונטער 40 און 50 גראד פראסט. אנקומענדיק אין דער שטאט כאבאראווסק, זיינען דערנאך אנגעקומען פאפירן פון לאמזע דאס אזוי ווי איך האב א „לעגאטע“ (א פרווילעגירטע וואס באפרייט פון פריזיוו) און א גרויסן נומער, באדארף מען מיך באפרייען. ערב פסח בין איך אנגעקומען קיין זעמבראווע, זיך דערוויסנדיק, אז זעמבראווע האט נארוואס דורכ־ געלעבט א וואך פון שרעק ווייל עס האט גע־ האלטן ביי א פאגראם וואס געוויסע אנטיסעמי־ טישע עלעמענטן, מיט דער הילף פון דער פוי־ לישער פרעסע אין ווארשע, האבן געזוכט אויפ־ צובלאזן: זעמבראווער יידן זאלן האבן אין א געוויסע נאכט ארויף אויפן פוילישן צמענטארזש, צעשטערט קברים און צעבראכן מצבות. די פוי־ לישע צייטונגען פון ווארשע האבן אפילו אנגע־ געבן נעמען פון געוויסע יידן וואס מען האט געזען די נאכט ארויסגייענדיק פון צמענטארזש. אין די צייטונגען האט מען גערופן די פוילישע באפעלקערונג נישט צו פארשווייגן און זיך אפ־ רעכנען דערפאר מיט די יידן. גויים האבן זיך געגרייט אויף א פאגראם אין דער הייליקער וואך פון פסח, ווען זיי וועלן קומען אין קאשטשאל. יידישע פאדראטשיקעס, און בראש ביניאמקע גאלאמבעק, זענען אוועק צום בריגאדנעם קא־ מענדאנט, און ער האט אוועקגעשטעלט שטארקע פאטרוולן לעבן קאשטשאל, ווי אויך אויף אלע וועגן וואס האבן געפירט אין שטאט אריין, און אלע פארדעכטיקטע האט מען נישט אריינגעלאזט

שפעטער איז געקומען א סלעדאוואטעל און מיר געשטעלט די זעלבע פראגעס און איך האב אים געגעבן די זעלבע ענטפערס, ווייל זיי האבן נישט געקענט קיין זאך פארבינדן אין בערלייבלס אנקלאגע. וועגן בריף האב איך אים געזאגט, אזוי ווי דער בריף איז דאך נישט געשריבן גע־ ווארן פון מיר, קען איך דאך נישט זיין פאר־ אנטווארטליך פאר אים, און ווי ווייט איך ווייס — האט דעם בריף אויך געקענט שרייבן א פראוואקאטאר. ער האט אנגעפאנגען שרייען אז ער גייט מיך נאך היינט שיקן אין טורמע און דארטן וועט קומען א סלעדאוואטעל פון א העכערן געריכט ווייל אין דער אנקלאגע זענען פארוויקלט אונטער־ערדישע פארטייען פון אנט־ דערע גובערניעס.

עס איז געווען ערב פסח, א שעה שפעטער זע־ נען געקומען פינף סאלדאטן און האבן מיך גע־ פירט דורכן אלטן מארק אין דער גרויסער טור־ מע, לעבן דעם נארדנעם דאס. גייענדיק צו דער טורמע האט מיך אנגעטראפן בערל, נחמן־יאנקל דעם בעל־עגלה'ס זון, זיך יאגנדיק שנעל אין זעמבראווע צום סדר. אין טורמע האט מען מיר געגעבן אן איינצלע קאמער און א ייד האט אריינגעבראכט מצה און מיר געזאגט איך זאל זען אויב אין קאמער איז נישטא קיין חמץ, און עס וועט זיין ביינאכט א סדר וואו אלע יידישע ארעסטאנטן וועלן זיין צוזאמען. 7 וואכן שפעטער איז געקומען א סלעדאוואטעל פון א העכערן גע־ ריכט, ווייל אויף דער טיר פון ביורא וואו ער האט מיך אויסגעפרעגט איז געווען אויפגעשריבן סלעדאוואטעל פא וואזשנישים דיעלאם (אויס־ פארשער פון די וויכטיגסטע ענינים). ער האט מיך אנגעפאנגען אויספרעגן און דער שרייבער האט געשריבן. ער איז אבער געווען זייער אן אינטעליגענטער און א ליבעראלער מענטש, ווייל ווען דער שרייבער איז פאר עטליכע מינוט ארויס פון דער ביורא, רופט ער זיך אן צו מיר, דאס אין דער צוקונפט ווען א פארטיי שרייבט א בריף טאר זי נישט דערמאנען קיין נעמען, ווייל די אנגערופענע נעמען ווערן געשטעלט אין געפאר פארשיקט צו ווערן. ער האט מיך גלייך באפרייט אויף קויצע. מען האט מיך אבער קיינ־ מאל נישט גערופן אויף אן אנקלאגע. איך גלויב

אין שטאט אריין. עס איז דערנאך געפונען גע-
ווארן דער שולדיקער. א פוילישער בעקער וואס
האט געארבעט אין דער דייטשער בעקעריי
פייפער-קאספאר. ער האט געקראגן זיין שטראף.
די יידן איז דער פסח נישט פארשטערט געווארן.

יח. די צווייטע שריפה

עטליכע וואכן נאך פסח, דעם 1-טן מאי 1910,
האט אין זעמבראווע ווידער אויסגעבראכן א
שרעקליכע שריפה. זי האט באקומען דעם נאמען
"די 2-טע שריפה". און זעמבראווע איז צום
צווייטן מאל אפגעברענגט געווארן. דער פייער
האט זיך אנגעפאנגען שבת צו נאכטס ביי אלקנה
בעל-עגלה אין שיער, אין אברעמיל קושארערס
היזער אויף קאשטשעלני גאס, נישט ווייט פון

בריק. און אזוי ווי א ווינטל האט געבלאזן אין
שטאט אריין, האט דאס שנעל ארומגעכאפט
פיל הייזער מיט-אמאל, און יעצט האט שוין גע-
ברענט א גרעסערע און רייכערע זעמבראווע, און
דער שאדן איז געווען א גרעסערער ווי אין דער
ערשטער שריפה. עס זענען אבער געווען מער
פארסטראכירטע הייזער, איז דער שאדן אויס-
געקומען נישט אזוי גרויס און עס האט זיך
שנעלער געקענט אויפבויען. עס איז שוין אויך
ביי דעם פייער געווען אן ארגאניזירטע פייער-
לעשער קאמאנדע. אבער כמעט אלע זענען געווען
פאליאקן, און אנשטאט לעשן האבן זיי נאך מיט-
געהאלפן ברענען, גיסנדיק נאפט אויף יידישע
היזער. דערווייל איז די שטאט ארונטער מיטן
פייער. איך בין א קורצע צייט נאך דעם אוועק
קיין אמעריקע.

זאמברוב בתוך כולל סובאלק-לומזה בירושלים

עד שנת 1949 היה קיים בירושלים ועד חלוקה
אחיד, שחילק את כספי התמיכה שהגיעו מחוץ-
לארץ ל"כולל הפרושים", כלומר המתנגדים,
ול"כולל החסידים".

אולם משנוכחו עולי ארצות אשכנז והולנד
שמרבית הכספים באה מארצותיהם ובהגיע תור
החלוקה מקפחים את האשכנזים — החליטו
להיפרד ולייסד כולל מאחד ליהודי אשכנז והו-
לנד בשם "כולל ה"וד" ("הולאנד ודייטש-
לאנד").

אולם גם כאן לא נמשכה האחדות זמן רב.
אנשי ליטא ופולין — יסדו להם כולל בפני
עצמם. בשנת 1850 נפרדו גם בני פולין מעל
ליטא ויסדו להם "כולל ווארשה" — שקיבל
את כל הכסף הנכנס מיהודי פולין וחילק אותו
ליוצאי פולין בירושלים. לפני 100 שנה, בשנת
1863 בערך, מצאו יוצאי לומזה וסובאלק, שהיו
אז מאוחדות במובן האדמיניסטרטיווי בפולין,
שיוצאי מקומות אלה מקופחים בחלוקה, כי
בערים הנ"ל ובסביבותיהן מרבים לתרום למען
א"י וכאן לא מתחשבים אתם. נוסד איפוא "כולל
סובאלק לומזה" למען פספי החלוקה של יהודים

שמוצאם מסביבות ערים אלה. כולל סובאלק-
לומזה היה מהפעילים ביותר בין כוללי אירופה.
הנשיא הראשון של כולל סובאלק-לומזה היה
רבה של זאמברוב, ר' ליפא חיים הכהן, אין
לנו ידיעות מה ראו לבחור ברב מזאמברוב
דווקא ולא ברב מסובאלק או לומזה או שצ'וצ'ין
וכיו"ב? כנראה שהיה מוכבד ונאמן ובר-סמכא.
כל הכספים שנאספו למען ארץ-ישראל בכל
הערים והישובים שבסובאלק ולומזה — הגיעו
לידי הרב ר' ליפא חיים. לאחר שנכבדי זאמ-
ברוב סייעו בידו לעשות את החשבונות ולאשר
את הסכום הכולל — הועבר הכסף לגזבר
שבשצ'וצ'ין ומשם — לארץ ישראל. המשלוחים
להריק את קופסאות רבי מאיר בעל הנס שבכל
האיזור סובאלק-לומזה היו צריכים לקבל אישור
מאת ר' ליפא חיים. בשנת 1876, מספר טוביה
פנסטר, איש שומובה, בזכרונותיו, כאשר אביו
רצה לנסוע לתייר את ארץ ישראל, דברו רבים
על לבו כי יחדל ממחשבתו, כי הדרכים בחזקת
סכנה וכו'. החליט אביו, ר' יעקב משה, לנסוע
לזאמברוב, לנשיא הכולל ר' ליפא חיים, להת-
ייעץ אתו וכדבריו כן יעשה. והנה ר' ליפא-חיים
חזק את ידיו ואף כתב מכתבים למכיריו

בירושלים, לר' מאיר אוארבאך מי שהיה רבה של קאליש ואל ר' אליהו שרה'זון שיקבלו את פני ר' פנסטר בכבוד.

מזאמברוב היו יוצאים משולחים, להפיץ ולקבוע קופסאות רבי מאיר בעל הנס וגם להריק אותן, לכל הסביבה, והיו אומרים: „דער זעמ" בראווער משולח" יבוא עוד מעט להריק את הקופסה.

בדינים והחשבונות של הכולל, „שמש צדקה" בחתימת הרב ר' ליפא מכאן וראשי הכולל מירושלים מאידך — קשה למצוא בין מאות המקבלים תמיכה מכספי החלוקה יהודים מזאמברוב, מפני שכולם חתמו „מלומזה" — עיר הפלך ולא מעירית מוצאם. ולפעמים מסתנן איזה שם מזאמברוב, אולם בלי כינוי משפחתי, כמו: ר' ישראל שמש מזאמברוב ואח'.

משפטר ר' ליפא חיים — מונה לנשיא הכולל חתנו ר' יהושע השיל שפירא, רבה של שצ'וצ'ין

ואחריו נכדו של ר' ליפא חיים — ר' יוסף הכהן, גם כן רב בשצ'וצ'ין. הנשיא האחרון של הכולל היה רבה של זאמברוב, חתן ר' ליפא חיים, הרב דוב מנחם רגנשברג. הגזברות היתה בשצ'וצ'ין.

עלה מישוהו לארץ ישראל מכל איזור לומזה-סובאלק והיה ראוי לקבל בירושלים סיוע מכספי החלוקה, לא קיבל הלה בלי המלצת הרב מזאמברוב. הממונה האחרון על הכולל בירושלים היה הרב ר' משה חרל"פ ז"ל, שעבד באמונה והכיר את כל יוצאי לומזה-סובאלק, עד שנת 1952.

השד"ר הראשון שנשלח מטעם כולל סובאלק-לומזה לאמריקה בשנת 1892 לעזור את הלבבות ולתרום למען עניי ארץ-ישראל של הכולל היה ר' אבנר איש זמברוב.

זעמבראווע בראש „חלוקה" פון כולל לאמוצי-סובאלק אין ירושלים

אפילו געגעבן רעקאמענדאציע בריוו קיין ירושלים.

נאך ר' ליפא חיים איז געווען פרעזעס פון די חלוקה געלט — זיין איידעם יהושע השיל שא-פירא, שטשוישנינער רב, און נאכהער זיין איי-גיקל ר' יוסף כהן, אויך שטשוישנינער רב. דער לעצטער פרעזעס איז געווען דער זעמבראווער רב רעגנשבערג, ר' ליפא-חיים'ס איידעם. דער ירושלימער ממונה איבער דעם כולל איז געווען הרב משה חרל"פ, וואס האט געקענט אלע וואס שטאמען פון לאמזער געגנט. אין די יערלאכע באריכטן פון הונדערטער חלוקה-יידן, זיינען זיי פארשריבן לויט דער גובערניע: חיים לאמזער, שרה רבקה לאמזער א.א.וו. ווען עס איז שוין יא דא א זעמבראווער, ווי „ישראל שמש" — איז ער אן א פאמיליע-נאמען.

זעמבראווער רב פלעגט באשטעטיקן און רע-קאמנדרין ווער פון די זעמבראווער און פון דער גאנצער גובערניע איז ראוי צו קריגן געלט פון דער „חלוקה" אין ירושלים.

אין יאר 1863 בערך, האט זיך אפגעטיילט פון כולל ווארשע דער כולל סובאלק-לאמזע — צו שטיצן די יידן פון די ביידע גובערניעס, וואס פארן קיין ארץ-ישראל „לעבן אדער שטארבן".

דער ערשטער פרעזידענט פון דעם כולל פאר די ביידע גובערניעס איז געווען דער פריער-דיקער זעמבראווער רב, ר' ליפא חיים. ער האט באשטעטיקט די געלדער וואס מ'האט אנגעקליבן צו דעם צוועק אין די אלע שטעט און שטעטלאך ארום. די משולחים וואס פלעגן אויסליידיקן די פושקעס פון „רבי מאיר בעל הנס" זיינען גע-ווארן באשטעטיקט דורך ר' ליפא חיים. מען פלעגט זאגן: „ווארף אריין געלט אין דער פוש-קע, ס'וועט דאך זיין א חרפה פאר'ן זעמבראווער משולח". ווען ר' יעקב משה פון שומעווע האט געוואלט פארן אין 1876 אויף א לוסטרייזע קיין ארץ-ישראל — איז ער געפארן זיך באראטן מיט ר' ליפא חיים, דער זעמבראווער פרעזידענט פון כולל. ר' ליפא חיים האט אים געמוטיקט און

עלילת דם / א בלוט בילבול

טוביה פנסטער

דאס איז געווען אין די זיבעציקער יארן פון 19-טן יאר הונדערט אין אונדזער דאָרף שומא-ווע, צווישן פורים און פסח. איך געדיינק עס אזוי ווי היינט און אויך די בלעטער האבן עס באשריבן.

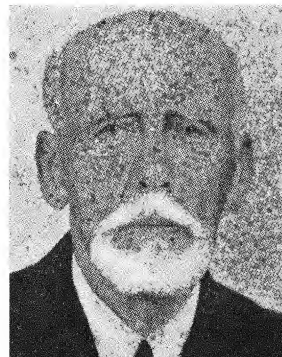
מאטשיי איז געווען לעשניק ביי גראָף זא-מאייסקי. אויף דער עלטער האט ער געקויפט אַ קליין מאָגנטעק, צווישן שומאווע און שריבנע. זיין פרוי איז אים געשטארבן און אים געלאזן 3 קינדער — צוויי מיידלעך פון פינף און זיבן יאָר און אַ יינגל פון דרייצן יאָר. איינמאָל, ווען מאטשיי איז צוריקגעקומען זונטיק פון קלויס-טער האט ער געטראפן דערמאָרדעט אלע 3 קינדער. האט ער געמאַכט א שרעקלעכן רושם אויף אלעמען. מאטשיי זיצט און קלאָגט און זיין געטרייער שכן, בארטעק טרייסט אים. אלע האבן זיך געוונדערט: דריי גפשות דערשאַטן, און קיין בלוט נישט געפונען לעבן זיי. וואס פאר א ווונדער — טענה'ט בארטעק: „יידן, פסח!“ — ס'הייסט: יידן האבן זיי דערמאָרדעט לכבוד זייער פסח און אויסגענוצט ס'גאַנצע בלוט...

איז אַוועק אַ קלאָנג, אז יידן פון זעמבראווע, די נאָענטע שטעטל, זיינען געקומען זיי שעכטן און ניצן זייער בלוט אויף מצות...

אין שומאָווע איז איינגעשטאנן, זייט דעם פויליש-שן מיאָטעזש אַ פאליציי-וואַך פון 3 פאליציאַנטן מיט אן עלצטן איבער זיי, סעמיאַן גאַבריליטש (שמעון בן גבריאַל) און אייניקל פון אַ קאַנטאַ-ניסט (וואָס מ'האַט געכאַפט אַלס יידיש קינד און אָפּגעגעבן פאר א סאַלדאַט און גענייט אָנגע-מען דעם פראַוואַסלאָוועם גלויבן). סעמיאַן גאַב-ריליטש איז געווען אַ פלינקער און אַ קלוגער — וואָס איז דאָ אָנגעקומען און געפרעגט ביים אַלטן

הדבר היה בשנות השבעים בכפרנו שומובה, בין הזמנים של פורים ופסח. וכל מה שראיתי וששמעתי אז נשאר קבוע בזכרוני. כל העתונים הביאו את המעשה הנורא הזה.

האיכר מאצ'יי היה יערן באחוזתו של הגראף זאמייסקי ולעת זקנתו קנה לו נחלת שדה קטנה בין הכפרים שומובה ושריבנא. אשתו מתה עליו ונשארו לו שתי ילדות בת חמש ובת שבע ונער בן שלש עשרה. בכל יום א' בא שאצ'יי לכפרנו להתפלל. ופעם אחת בשוכו לביתו מבית התפילה אחר הצהריים מצא את כל ילדיו שחוטים. השמועה פשטה בכל הכפרים ומכל עברים נהרו המונים לביתו של מאצ'יי. הזקן ישב ובכה ואצלו ישב שכנו וידידו הנאמן האיכר בארטק ודיבר על לבו דברי נחומים. דבר מוזר העיר הש-תוממות בין הנאספים, אצל הנהרגים ובכל הבית לא נמצא כל סמן של דם.

טוביה פנסטער
T. Fenster

ומה אתם משתוממים? קרא האיכר ברטק, „זשידזי, פאסחא“ (יהודים, פסח) ותעבור הרינה במחנה שיהודים מזאמברוב, הקהילה היהודית הסמוכה, באו לכאן לרצוח נוצרים ולקבל דמם לפסח.

עוד מימי המרד האחרון בפולין עמדו בכפרנו שלשה שוטרים ועליהן שוטר ראשי סמיון גאבריליטש, כלומר: שמעון בן גבריאלי, נכד של קאנטוניסט שהמיר דתו באונס בימי הבהלה של ניקוליי הראשון. גאבריליטש, זריז ופיקח, ראש יהודי, היה הראשון שבא למקום הרצח, ובכתבו את הפרטיכל נודע לו מפי הזקן מאצ'יי כי הרוצח של הילדים גנב גם את כספו, סך של מאה וחמישים רובל, שהיו טמונים אצלו במקום נסתר ושום איש לא ידע זאת וזאת בארטק, ידידו הנאמן.

נפל חשד בלבו של סמיון גאבריליטש על בארטק. פקד גבריליטש על עוזריו השוטרים לשמור את צעדי בארטק והוא בעצמו היה סובב יום ולילה בכל הסביבה, ביקש, בדק, דרש, ומכל הידיעות שאסף בא לידי החלטה כי הרוצח של הילדים הוא ידידו של הזקן מאצ'יי הנאמן בכל ביתו, בארטק, הוא ולא אחר.

ובינתיים כבר סבבו מסיתים בסביבה, ביום השוק שבזאמברוב וקראו לנקמה, והרוחות היו נרגזים ואילו עתונים בווארשה התחילו לקטרג ופחד גדול נפל על היהודים המלומדים בפור-ענות זו של עלילת דם. יהודי הכפרים ברחו לזאמברוב. גם בזאמברוב הטיף הכומר בכנסייה, ביום א' שהיהודים חשודים ברצח לשם עשיית המצות. קראו לאסיפה דחופה בבית ר' שמואל וויליאמובסקי, ראש הקהל בזאמברוב, ונסעו לבקש עזרה מלומזה, משר הפלך. שר הפלך הבטיח לחקור בעצמו את הדבר ולהוציא לאור את צדקת היהודים, אם ימצא הרוצח. סמיון גאבריליץ' לא נח בינתיים. פעם בלילה לקח את שלושת שוטריו, התנפל על ביתו של בארטק, העיר אותו משנתו וקרא: הוי רוצח! איפה טמנת את הכסף של מאצ'יי? נטרפה דעתו של בארטק ולא ידע מה להשיב. התחילו לחפש ומצאו את כספו של מאצ'יי מאה וחמישים רובל. אסרו את בארטק בחבלים והביאו אותו אל בית הפקודות

פארשידענע פראגעס. האט ער זיך דערוואוסט, אז אויך 150 רובל האָט דער מערדער צוגענומען און קיינער, א חוץ זיין שכן, בארטעק, האט דערפון נישט געוואוסט.

האט סעמיאָן באלד געווארפן אַ חשד אויפן טרייען שכן און האט באַפּוילן זיינע פּאַליציאַנטן נאָכשפּירן וואָס באַרטעק טוט. אליין האָט ער אויך געזוכט און גענישטערט און געקומען צום באשלוס — אז נאָר באַרטעק איז געווען דער מערדער. אבער — נישטאָ קיין שפור, קיין עדות!

און דערווייל זיינען ארומגעגאנגען קלאַנגען ווי אזוי יידן האָבן אויסגעזויגט דאס בלוט פון די קינדער. אויך די פוילישע אַנטיסעמיטישע פרעסע פון וואַרשע האָט געשילדערט די אַלער-ליי קלאַנגען און געהעצט דעם המון. זיינען אַלע יידן פון די נאָענטע דערפער אַנטלאָפן קיין זעמבראווע. אויך אין זעמבראווע האָט דער כומר אין קלויסטער גערעדט וועגן דעם און דער-ציילט, אז דער חשד איז געפאלן אויף די יידן. האָט מען צונויפגערופן אַן עקסטראַ זיצונג ביי ר' שמואל וויליאמאָווסקי, דעם ראש הקהל אין זעמבראווע און באשלאָסן גלייך פארן קיין לאַמזע צום גובערנאַטאָר. דער גובערנאַטאָר האָט אַלעס אויסגעהערט און צוגעזאָגט אַז ער וועט נישט לאָזן קיין זאך טאָן קעגן געזעץ און אַן אַ געזעץ און אַז ער אליין וועט אַראָפקומען אויספאַרשן דעם עניין. סעמיאָן גאבריליטש האָט אבער נישט גערוט. אז דער פאַרדאַכט אויף באַרטעקן איז געוואָרן מער באַגרינדעט, האָט ער באשלאָסן טאָן אַ דרייטן שריט: האָט גענומען אינמיטן דער נאַכט זיינע 3 געהילפן, האָט פלוצלונג אויפגע-וועקט באַרטעקן פון שלאָף, מיט אַ געשריי: „זלאָדזשי, אַווו האָסטו אַוועקגעלייגט מאַטשיי'ס 150 רובל? איז געוואָרן באַרטעק צעטומלט... האָבן די פּאַליציאַנטן גענומען שטרענג זוכן און נישטערן און געפונען דאָס געלט. האָט מען באַרטעקן באלד געשמידט אין קייטן און אוועק-געפירט קיין שומאַווע.

גראַד אינדערפרי איז אַנגעקומען דער לאַמזער גובערנאַטאָר. האָט ער באַפּוילן מען זאָל באַפרייען באַרטעקן און אים לאָזן קומען צו אים. דער גובערנאַטאָר האָט אים גערופן צום טיש,

בכפרנו. באותו בוקר הגיע לשם שר הפלך בעצמו מלומזה. ציווה להתיר את בארטק מאסוריו, הזמין אותו אל השולחן, הציג לפניו כוס יין־שרף וחלת לחם גדולה.

שמע נא בארטק, קרא שר הפלך, כולנו בני תמותה וכל אדם נופל לפעמים ברשת של השטן. גם אתה נפלת ברשתו וחטאת. אבל כל המודה ועוזב ירוחם. סעד נא לבך בארטק וספר לי הכל בפרוטרוט. כבוד גדול כזה, לשבת יחד עם שר הפלך, לא חלם בארטק מימיו, שפך אל קרבו את היין והתחיל לספר: סוס היה דרוש לי... מה יעשה האיכר בלי סוס... וכסף אין. ולמה לו למאצ'י הזקן כסף... את הילדים "גמרת" בנקל אבל עבודה רבה היתה את הנער... אמיץ כה היה...

הפרטים שסיפר הרוצח היו נוראים איומים ומחרידים ואי אפשר להעלותם על הכתב. שר הפלך הקשיב בדממה אבל פניו היו אדומים ואש קדחה באפו.

כן, כן, אמר שר הפלך, אבל באר נא בארטק מדוע לא מצאו אפילו טיפות דם בבית. כל האנשים משתוממים ואינם יכולים להבין זאת. — אינם יכולים להבין, חזר הרוצח בעקימת שפתיו, אבל הלא הדבר פשוט, לקחתי את כלבי, קראתי גם את הכלב של מאצ'י, כלב גדול, והמה לקקו, לקקו, לקקו...

כארי זועם התנשא שר הפלך, היכה באגרופו על השולחן ויקרא: דום כלב נבזה! מעט היה לך רצח ילדים, חפצת עוד להמיט שואה על היהודים, אנשים חפים מפשע, שרץ טמא שכמותך! סמיון גאבריליטש, קרא לשוטר, הסירו את הנבל מעל פני, שימו כבלי ברזל על ידיו ורגליו ועוד היום תביאו אותו אל בית הסוהר בלומזה. גזר דינו של בארטק היה לעבודת פרך כל ימיו בסיביר.

סמיון גאבריליטש השיג אות כבוד ומכתב תודה משר הפלך ושמו היה לברכה בפי כל. כמה יהודים משומובה ומשריבנה לא חזרו עוד לכפר ונשארו תושבי זאמברוב.

אים געשטעלט א גלאז בראנפן מיט א גרויסע האלאיצע און אים פריינטליך געזאגט:

הער צו, בארטעק, מיר זיינען דאך אלע נישט מער ווי מענטשן. יעדער פון אונדז קען דאך אריינפאלן אין דער פאסטקע פון שטן, אויך דו בינסט אריינגעפאלן און געזינדיקט. זיי זיך מודה, וועט מען דיר נישט באשטראפן. אבער פריהער עס עפעס און דערצייל מיר אליק, אויספירלעך. האט בארטעק געזען דעם גרויסן כבוד וואס דער גובערנאטאר גיט אים אפ, האט זיך אפגע־ציילט, געמאכט א כוסע, פארביסן מיט ווייסן ברויט און דערציילט: איך דארף קויפן א פערד צו דער ארבעט, וואס טויג א פויער און א פערד? און צו וואס דארף דער אלטער מאטשיי געלט? האב איך די קינדער שנעל געפאטערט, ווען אלע זיינען געווען אין קלויסטער, מיט'ן יינגל האב איך זיך געראנגלט, ער איז געווען שטארק... די איינציגהייט וואס ער האט דערציילט זיינען געווען שוידערלעך, דער גובערנאטאר האט אליק אויסגעהערט, זיין פנים האט געפלאמט, ער האט זיך אבער באהערשט.

— זאג מיר נאר בארטעק, זאגט דער גובער־נאטאר, פארוואס האט מען נישט געפונען אפילו קיין טראפן בלוט אין שטוב? אלע ווונדערן זיך דאך? — דאס איז דאך גאנץ פשוט, זאגט באר־טעק, כ'האב גערופן מיין הונט און מאטשיי'ס גרויסן הונט און זיי האבן געלעקט און גע־לעקט...

דא האט זיך שוין דער גובערנאטאר נישט געקענט מער איינהאלטן, האט אנגעהויבן קלאפן אין טיש: שווייג, דו הונט, ס'איז דיר געווען ווייניק וואס דו האסט געמארדעט 3 קינדער, האסטו נאך געוואלט ארויפוארפן די שולד אויף יידן! דו שמוציגער שרץ! — סעמיאן גאבר־ליטש, האט ער א געשריי געטאן צום פאליציי עלצטן, נעם צו דעם פאסקודניאק פון מיר, שמיד אים אין אַיזערנע קייטן, די הענט און פיס, און ברענג אים גלייך קיין לאַמזע, אין טורמע...

בארטעק האט געקריגן אייביקע קאטארגע, אין סיביר. סעמיאן גאבריליטש האט באקומען אן אויסצייכנונג מיט א „פאכוואלני ליסט" (דאנק בריוו) און זיין נאמען איז געווארן גרויס. א טייל פון שומעווער און שריבנער יידן זיינען שוין פארבליבן אין זעמבראווע.

פרודות / בלעטלאך

אריה גולומבעק

א. אני — קומיסר של זאמברוב.

א. איך בין זעמבראווער קאמיסאר

היה זה בקיץ של שנת 1920. התכוונתי לעלות לארץ ישראל, יחד עם חברי יצחק בן חוה גורדזינסקי. מכיוון שהיתה אז שעת חירום — מלחמת פולין ברוסיה הבולשביט, לא קיבלנו בנקל דרכונים לצאת לחוץ לארץ, כי היינו מחיל המלואים. יעץ לנו חיים קויפמן הרוקח, לנסוע

זומער, 1920, האבן מיר זיך געגרייט, איך און מיין חבר יצחק גארדזינסקי, חוה'ס זון, צו פארן קיין ארץ ישראל. עס איז געווען קריגסצייט, צווישן פולין און רוסלאנד. האבן מיר געווארט אויף די פאספארטן און וויזעס. בין איך דערווייל צוריקגעקומען קיין זעמבראווע, ווייל עס איז

הוועד של צעירי ציון

קאמיטעט פון צעירי ציון

עומדים (מימין לשמאל):

(שטייען פון רעכטס צו לינקס):

דוד ראזענטאל, אברהם קרופינסקי, יאנקל יאָזקאווסקי, יחיאל דון.
יושבים (זיצן): מאיר רוטקעוויטש, שרה רבקה סלאוויק, לייב גאלאמבעק, הערצקע סקאצענאָדעק, שרה ראזען.

Executive committee of the Young Zionists. Standing (from right to left): David Rosental, Abraham Krupinsky, Yechiel Don;
Sitting (from right to left): Mayer Rutkevitz, Sarah Rebecca Slovic, Leib Golombeck, Herzke Skozenadek, Sarah Rosen.

לואסילישוק, עיירה ליטאית שטרם סופחה רשמית לפולין. שם, הודות להמלצותיו (מוצאו היה מסביבה זו) הסתדרנו וקיבלנו פאספורטים. חזרנו לווארשה, לשם קבלת האשרות הנחוצות והסרטיפיקטים. היה עלינו לחכות לסדורים כחודש ימים ועל כן חזרתי לזאמברוב לעבודה בקציר בשדותינו, וביןתיים חזרתי לעבודה והבולשביקים פלשו גם לזאמברוב. לפני נסיגת הפולנים נוצרה בעיר מליציה אורחית לפקח על הסדר, "בין מלכות למלכות", מבין חברי מכבי האש — ואני בתוכם. בין מכבי האש היהודים התבלט במיוחד ה' יעקב שלמה קוקאווקה. המפקד הפולני רצה לקחת אותו אתו, בשעת הנסיגה, מחמת יחס אהדה אליו ולפעלו למען האזרחים. אולם קוקאווקה ביכר להישאר בעיר, בין אחיו ויותר על חיי שעה קלים עם הפולנים. משנכנסו הבולשביקים הקימו מליציה אחרת, ממפלגות השמאל: פ.פ.ס., בונד ופועלי-ציון שמאל, כי לא היתה קיימת בעיר מפלגה קומוניסטית. לקומי-סאר המשטרה מונה תחילה הרצען מאניק ווי-סוצקי, איש הפ.פ.ס. וסגן מפקד מכבי-אש. אולם עד מהרה הרחיקוהו ממשרתו, בגלל התנהגותו שלא מצאה חן בעיני הפולשים. חיפשו איפוא אחד היודע לדבר רוסית ופולנית ולא מצאו. אחדים מהאינטליגנציה היהודית שהיו ראויים לזה, כמו יהושע דומב זאבלודובסקי ועוד צ'ירניאווסקי, מלאו כבר תפקידים אחרים ב"ריבוקום" (ועד המהפכה) וכיו"ב. פנו אלי, מטעם השלטון — ובהמלצת רוב חברי המליציה, שהייתי פעם מדריכם במכבי לקבל תפקיד של קומיסאר המליציה, כעין ראש המשטרה בימי חירום. היססתי לקבל זה עלי מכמה סיבות אידיאולוגיות, כי רחוק הייתי מהשקפות הקומוניסטים, וגם לרגל הכנותי לעלות לארץ ישראל. אולם כמה נכבדים מהעיר, יהודים ונוצרים, הפצירו בי ורמזו לי שבידי להציל על ידי תפקידי זה נפשות. הסכמתי, ואמנם הצלתי כמה וכמה נפשות ממוות וממאסר. זכורני: אחד סרברוביץ מוויסוקי מאזובייצק, נאסר בעוון מטבע זר שמצאו אצלו, שני — שמחה שטרן התיידד עם חייל יהודי, שהציג את עצמו חבר צעירי-ציון באחת העיירות מאוקראינה וביקש ממנו שישגי לו בקבוק "וודקה". אולם כשהביא לו שטרן את היי"ש — אסר אותו הלה, אולי מתוך פחד, ומסרו למשפט.

געווען שניט און כ'האב געדארפט העלפן. איז דערווייל געווארן די באלשעוויסטישע אינוואזיע. אין שטאט איז געווארן פארמירט א מיליציע פון די פייערלעשער. דער פייערלעשער קאמענדאנט האט זיך אפגעטראגן און האט געוואלט מיטנעמען מיט זיך דעם יידישן פייערלעשער קוקאווקע, וועמען ער האט שטארק געשעצט. האט ער אבער געזאגט: איך וויל בלייבן צווישן מיינע ברידער. איז געווען צוערשט מיליציע קאמענדאנט דער פוילישער רימארזש מאניק וויסאצקי, א פעפע-סאָויעץ און דער וויצע קאמענדאנט פון די פייער-לעשער. איז ער נישט געפעלן געווארן די רוסן. האבן אלע מיר פארגעלייגט צו ווערן קאמענד-דאנט מיליציע. איך האב נישט געוואלט, ווייל כ'בין נישט געווען נאָענט צו די קאמוניסטן און כ'האב דאך געהאלטן ביים פאָרן קיין ארץ ישראל. האט מען אָנגעהויבן בעטן פון אלע זייטן אז מיט מיינ אַמט וועל איך קענען טאָן טובות און ראטעווען אַסאך אַפילו פון טויט. האב איך אָנגענומען און געווארן פאליציי שטח פון זעמ-בראווע, האט מען מיר געברענגט א וויסאָקער יידן, סרעבראוויטש, וואָס האט געהאנדלט מיט וואַליוטע, א שווערע עבירה. איך האב די זאך שטארק „אויסגעפאַרשט" און אים באפרייט. שמחה שטערן האט צוגעשטעלט א יידישן סאָלדאַט פון דער רויטער אַרמיי א פלעשל וואָדקע — האט אים געדראַעט טויטשטראָף. האב איך „אויסגע-פאַרשט", געשריען אויף אים און באפרייט. אברהם שלמה דושענציאל (פראַכט) האט זיך שטארק פאַרזינדיקט און א פוילישער מיליציאַנט האט אים געבראַכט אין קייטן: ער האט פאַר-קויפט אומלעגאל א קאַן מיט נאַפט... האב איך אים געשיקט אַ היים. א. א. וו. ווען די רוסן האָבן אָפגעטרעטן, האב איך געוואלט אַנטלויפן מיט זיי, מורא האָבנדיק אז די פאליאַקן וועלן זיך אָן מיר נוקם זיין. האָבן פאליאַקן מיר געבעטן בלייבן... האב איך זיך געוויזן ווי כ'לויף מיט די רוסן, אונטערן שטאַט בין איך אַראָפּ אין געהיים צוריק געקומען אַ היים. כ'בין געקומען נאָכהער קיין ווארשע און פון דאָרט געפאַרן קיין ארץ-ישראל. אין 6 יאָר אַרום בין איך צוריק-געקומען אַלס גאַסט. האט מען מיר אָפגעמאַרט אַז כ'בין געווען אַ קאמוניסטישער קאָמיסאַר. אָנגעזעענע פאליאַקן האָבן אָבער עדות געזאָגט

ר' אברהם שלמה דז'ניצ'אול, הנודע בכינויו "פראכט", נאסר על ידי מיליאציאנט פולני עבור פח נפט וכיו"ב. משפטם נמסר בידי ואני ביימתי חקירה מדוקדקת ואחד אחד יצא נקי מהם ונשלח הביתה. פעם בא אלי מפקד דיוויזיה והתחנן שאמציא לו בקבוק יין. משאמרתי לו שהחוק הרוסי מטיל עונש כבד על השוטה והמוכר גם יחד, אמר: "ובכל זאת: כל רוסיה שותה!" כשהחלו הבולשוויקים להיסוג התכוננתי להצטרף אליהם, כי ידעתי שהפולנים יתנקמו בי, בגלל תפקידי. אולם כמה פולנים נכבדים החלו להשי"ע עלי שאשאר, כי הלא התנהגותי ידועה ועוד יותר יודעים על התנגדותי לבולשביזם. למראית עין רק ברחתי עם הרוסים. בעיבורה של עיר קפצתי מן העגלה והסתתרתי בבית כשלושה שבועות — עד עבור הזעם. הגעתי אחר כך לוורשה, תעודותי כבר היו מוכנות ויצאתי בשלום מגבולות פולין. לאחר 8 שנים, כשבאתי לביקור לזאמברוב מישראל — הלשינו עלי פולנים שהייתי קומיסאר בולשבי, החרמתי רכוש פולני ואף דנתי דיני נפשות. הג'נדארמריה מלומזה באה לחקור ולאשרי העידו נכבדי הפולנים על ישרי והתנהגותי הטובה בימי הפלישה הבולשביית — ולא נעצרתי.

ב. שני שולחנות.

לא כל אדם זוכה לשני שולחנות, אמרו חכמים. אולם מכבי האש בזאמברוב זכו לזה. מתחילה היה גדוד מכבי האש כולו נוצקי, ורק שני יהודים היו בו: גורדון הצלם ויוסף מודריקאמין, שנקרא "יוסף מזיק". לאחר השריפה השניה בשנת 1910 בערך, כשנוכחו האזרחים היהודים שאין להסתמך בשעת צרה על מכבי האש הנוצרים — גדל מספר היהודים בין מכבי האש. היהודים הצטיינו תמיד בדייקנותם ובעירנותם ותמיד היו מהראשונים להצלה. אפילו כשפרצה הדליקה בכפר, בין הגויים — היו היהודים הראשונים שנועקו להצלה. מכבי האש הנוצרים התייחסו לחבריהם היהודים בכבוד, אולם את הסעודה השנתית של מכבי האש הוכרחו לחלק לשני שולחנות: שולחן של גויים עם בשר חזיר וכו' ושולחן כשר למהדרין, ליהודים, בפיקוחו של ר' יעקב שלמה קוקאווקה. בשעת הסעודה יצאו משלחות משני הצדדים לברך איש את רעהו. בראש משלחת

אז איך בין געווען אין אַרדענונג, האָט מען מיר נישט פאַרהאַלטן.

ב. צוויי טישן.

יעדער יאָר פלעגן די פייערלעשער מאַכן אַ מאָל-צייט. אמאָל זיינען געווען בלויז 2 יידישע פייער-לעשער: גארדאן דער פאַטאָגראַף און יאָסל מזיק (מאָדריקאַמען). זייט דער צווייטער שריפה זיינען געווען אַ סך יידן. פלעגט מען מוזן מאַכן 2 סעודות — איינע אַ טריפה, מיט חזיר, פאר די גויים און איינע אַ כשר'ע, אונטער דער השגחה פון יעקב שלמה קוקאווקע, פאר יידן. בעת דער סעודה פלעגן ארויסגיין 2 דעלעגאציעס: אַ יידישע צו גיין ווינטשן מזל דעם גוישן טיש און אַ גוישע, מיט סקאַרזשינסקי דעם אַפטייקער בראש, ווינטשן גליק די יידן.

ג. דעם טאטנס שותדלנות.

מיין טאטע עליו השלום, ביניאמקע גאלאמבעק, איז געווען גבאי פון רויטן בית המדרש און פון חברה קדישא. אלס פאָדריאָטשיק, וואָס פלעגט צושטעלן פראָוויאַנט פאר די זעמבראווער 2 פאָלקן מיליטער, האָט מיין טאטע גוט געקענט דעם גאַרניזאָן גענעראַל. איינמאָל, ווען איבער זעמבראווע האָט געשוועבט אַ פאַגראָם שטימונג, ווייל די גויים האָבן באַשולדיקט יידן אין פארשווערן דעם פוילישן צמענטנאר — איז מיין פאָטער אַוועק צום גענעראַל. וואָס איז, גאָספאָדין גאלאמבעק? — פרעגט דער גענעראַל. מיין פאָטער האָט אים דערציילט די לאַגע און געבעטן הילף. האָט ער גלייך פאַראַרדנט אויסשטעלן אין שטאָט מיליטער-וואַך, מאַכן אַביסקעס אין די פויערשע וועגענער און קאָנפּיסקירן אויב זיי וועלן געפינען פארדעכטיק געווער.

ד. יידישע סאָלדאַטן באַפרייט אויף יום-טוב

אין זעמבראווע האָבן געדינט הונדערטער יידישע זעלנער. יעדן יום-טוב פלעגט דער רב פאָרן צום פאַלקאוויק מיט נאָך אייניקע בעלי-בתים, ס'רוב מיט אַבטשע ראַקאווסקי, און בעטן באַפרייהען די יידישע זעלנער אויף יום-טוב. אין שטאָט פלעגט מען זיי איינאַרדענען אַ כשר'ע קיד און אפילו אַ ספעציעלן מניין צום דאוונען, אין ווייסן בית המדרש, אין בית עצים. די יידישע זעלנער האָבן געהאַט זייער בעל תפילה און זייער

הגויים לברך את „השולחן היהודי“ היה תמיד המפקד סקארזשינסקי הרוקח.

ג. כוחו של אבא ז"ל

אבא, ר' בנימין ז"ל, היה מראשי הקהל, כידוע, ונטל חלק ראשי בחיי הקהילה. היה גבאי בית המדרש האדום ושנים רבות גבאי בחברה קדישא ויושב ראש בכמה חברות ומוסדות. לרגל משלוח ידו — ספק צבאי, היו לו מהלכים בין גדולי השלטונות ומפקדי הצבא כיבדוהו מאד. פעם — כשהעלילו פולנים בעיר שיהודים חיללו את בית קברותם וניפצו צלבים ומציבות, רחפה סכנת פוגרום על העיר. ביום ה' — יום השוק, יזמו האיכרים הכפריים להתנפל על היהודים ולעשות להם כלה. משנודע זה לאבא — לא נח ולא שקט. נסע ישר אל הקסרקטין ודפק על דלתו של המפקד הצבאי. מה רצונך, אדון גולומבק, שאלו המפקד בבהלה? — אחי, בני עמי, בסכנה, אדוני הגנרל, ואני מבקש ממך להגן עליהם, ענה אבא. ולא עברו שעות מועטות ובכל גבולות העיר הועמדו משמרות חיילים. אלה בדקו בקפדנות כל עגלה של הפולנים שנכנסו לעיר והוציאו מתוכה את הנשק הקר המוצנע מתחת לקש או לשק: קרדום, קלשון, פטיש, מגלב וכד'. את הכלים החרימו ואת בעליהם החזירו בבושת פנים. אימת הפוגרום חלפה כעשן.

ד. שמחת חג של החיילים היהודים בצבא הרוסי

בגדודי זאמברוב היו מצויים תמיד כמה מאות חיילים יהודים. בכל ימות השנה עשו בקסרק-טינים, כדין כל חבריהם. אלה שלא רצו להתגאל בפתג הצבא — דאגו להם לפעמים יראים וחרדים ואספו תרומות למען „קעסל כשר“, כלומר: תמחוי של מאכל כשר. אולם בחגי ישראל נהגו יהודי העיר לא להסב לשולחן בלי חייל יהודי. עסקנים מיוחדים, כמו ר' אברהם שלמה פראכט ואח' טיפלו בזה בעוד מועד והמציאו מקומות לחיילים. סידרו להם בית תפילה מיוחד, „בבית העצים“ של בית המדרש הלבן, ואף החזונים והשמשים היו משלהם. לפעמים אף אירגנו להם בית אוכל מיוחד לחג ובני העיר סייעו בידם. פעם, בערב ראש השנה, לא שוחררו החיילים היהודים. הפולקובניק (מפקד הגדוד)

ספר תורה. איינמאל ראש השנה, אנהויב דאווען, גייט צו דער רב צו מיין פאטער און ראמט אים איין א סוד אין אויער: „די סאלדאטן האט מען דאס מאל נישט באפרייט...“ מיין פאטער האט גלייך אוועקגעלייגט דעם טלית און איז שנעל געלאפן אויפן אוטשאטטאק צום גענעראל. — וואס איז געשען? פרעגט דער גענעראל, ס'איז דאך היינט ביי דיר א גרויסער יום טוב? — אבער מיינע ברידער, די סאלדאטן, ביי זיי איז היינט נישט יום-טוב, מען האט זיי נישט באפרייט... דער פריקאז איז גלייך געגעבן גע-ווארן און אין א שעה ארום איז פול געווארן דער בית המדרש מיט יידישע זעלנער...

ה. א סאלדאט פארטיידיקט דעם יידישן כבוד. אין זעמבראווע האט געדינט א סאלדאט פון דער פרעמד, זרח קאגאן. איז ער געווען שטארק פרום. פלעגט ער יעדן טאג, גאנץ פרי איידער מען גייט צו די מיליטערישע איבונגען זיך שטעלן דאווענען און לייגן תפילין. פלעגן סאלדאטן, גויים זיך ארומשטעלן באטראכטן די תפילין, וואס זיי האבן קיינמאל נישט געזען און אים רעספעקט-טירן. בלויז איינמאל, האט אן אנטיסעמיט זיך אוועקגעשטעלט אפלאכן פון דעם יידן. קאגאן האט זיך נישט אומגעקוקט אויף אים און ווייטער געדאוונט. איז ער צוגעגאנגען אים אראפרייסן די תפילין, האט אים קאגאן געגעבן א זעץ מיט זיין פוס — איז דער גוי געפאלן. אפגעקרענקט א 2 — 3 טעג און געשטארבן. איז געווארן א בהלה. קאגאן איז געווארן ארעסטירט, ס'האט אים געדראָעט א האַרבע שטראַף. האט מיין פאטער זיך אריינגעמישט און מיט פיל מי געפ'עלט, אז די מיליטערישע דאקטוירים זאלן פעסטשעלן, אז דער סאלדאט איז געשטארבן פון א האַרץ קלאָפּ נישט פון זעץ פון קאגאן. האט מען קאגאנען באפרייט. אז קאגאן האט געענדיקט „סלזשבע“ האט מען אים נישט געלאָזט פאַרן א היים. אַזאַ ייד דאַרף בלייבן אין זעמבראווע. האט מען אים געשדכנט די טאָכטער פון מרים די שייטלמאַ-כערקע און מיירים בורשטין. האט ער חתונה געהאַט אין זעמבראווע, איז געווארן לערער פון א חדר מתוקן, און האט דערצויגן הונדערטער תלמידים אין תורה און מעשים טובים.

(ענדע)

שכח או התעלם מזה בכוונה תחילה. ואולי היתה גם הזנחה מצד הרב וראש הקהל? וזכורני, בבוקר, בראשית תפילת שחרית, עמדתי ליד אבא ז"ל, והנה ניגש אליו הרב ואומר: ר' בנימ'קה — לא שיחררו הפעם את החיילים היהודים! לא הספיק הרב לגמור את המשפט ואבא ז"ל הוריד את הטלית ורץ בכל כוחו אל איזור הקסרקטינים, ישר לדירתו של הגניראל, מפקד הדיביוזה. «מה לך, כי נזעקת אלי, הלא חג גדול לכם היום, שאל הגניראל? ולכן אמנם באתי אליך, ענה אבא, כי חג גדול לנו היום ואחי החיילים הנאמנים למלך ולמדינה עושים חגם חול... מיד נתן פקודה לשחרר את החיילים היהודים ליומיים וכעבור שעה קלה נתמלאו בתי התפילה שבעיר חיילים יהודים.

ה. זייל יהודי מגן על כבוד היהדות ()

אחד החיילים, זרח קאגאן שבא ממרחקים לעבוד בצבא בזאמברוב, היה אדוק, שמר מצוות, לא טעם תבשילם ולחמם, והניח תפילין יום יום, עם השכמה, לפני צאת הפלוגה לאימונים. חיילים רבים, נוצרים, שאף פעם בחייהם לא ראו תפילין ולא הבינו מה זה, היו נקהלים סביבו לראות.

אולם כיבדוהו ולא עשו לו כל רעה. אך פעם קפץ איזה חייל, שונא ישראל, והחל ללגלג עליו ועל היהודים בכל מיני השמצות. זרח קאגאן אטם אזנו משמוע ולא שם לב אליו כלל. אולם הלה ניגש אליו ורצה בידו להוריד לו את התפילין. לא ענהו קאגאן אף מלה רק בעט בו ברגלו. החייל התהפך ונפל ולאחר מחלה קצרה מת. כמה בהלה. קאגאן נאסר ועונש כבד רחף עליו. אולם אבא לא נח ולא שקט עד אשר הוציא משפטו לאור: רופאים הוכיחו, לאחר מאמץ של שתדלנות ושוחד, שהמת סבל ממחלת לב וזוהי סיבת מותו ולא הבעיטה. זרח קאגאן שוחרר ממאסר. סיים את עבודת הצבא בזאמברוב ולא נתנו לו לחזור הביתה: אברך משי כזה חייב להישאר בזאמברוב ולשאת אשה מכאן. נמצאה לו בחורה טובה ומשכלת — בתם של מיירים בורשטיין ומריים «די שייטל-מאכערקע» (עושה פאה נכרית לנשים). אלה לקחוהו חתן לבתם והוא פתח לו חדר מתוקן למען ילדי ישראל. שנים רבות עמד על משמרתו זו בכבוד והקים מאות תלמידים לתורה ולעבודה ולמעשים טובים.

(סוף)

בנימ'קה גאָלומבעק און זיין משפחה

בנימין גולומבק ובני ביתו

Binyomke Golombek and Family

תנוקות של בית רבן — שולקינוער
School Children

איך נמנעו פרעות בזמננו

(נרשם מפי סגן שר הביטחון)

ר' ישראל לויןסקי ז"ל

בינתיים בא יום הראשון, יום המוכן לפור-
עניות. ההמון הגדול שבא מכל הכפרים והסביבה
היו מזוינים במקלות מפורזלים, בנפצים ועוד
כלי הרס שונים מוכנים להרוג, להשמיד, לשסות
ולבזוז. בבית-יראתם יצקו הכמרים הצעירים
שמן על המדורה בנאומי הסתה וקבעו לקחת
נקמה מהצד המבוזה והמחלל את קדשיהם כביכול.
כתום התפילה, השתפך כל ההמון כורם מים
כבירים אל מרכז העיירה.

אני עמדתי אז על עליית ביתנו שעמד בראש
הרחוב והסתכלתי דרך חרכי הגג, ראיתי את
הכוליגנים שצעדו בראש, בקריאות: "נקמות
בז'ידים, בעלוקה המוצצת דמנו!" וכל ההמון,
זקנים וצעירים, זקנות ובחורות, נוהרים ברעש
אחריהם. היהודים התחבאו בבתים, על העליות,
במרתפים.

הקוזקים עמדו בפינות העיר מוסווים ונחבאים.
כאשר הפולנים התקרבו עד ראשית רחובנו —
זינקו הקוזאקים וחסמו לפניהם את הדרך. הזק-
נים, שזכרו עוד את הצליפות שקיבלו מהקוזאקים
בשעת המרד הפולני, אמרו לחזור, אבל הצעירים
והכמרים דירבנו אותם להתקדם. הקוזאקים עמדו
כחומה ועצרו בעד שטפם, העמידו אותם שנים
שנים ושאלו מאיזה כפר הם, ומי שלא רצה להגיד,
פתח את פיו אחרי שהרגיש על גבו הצלפת
המגלב. מזכיר העיירה, שנקרא על ידי קצין
הקוזאקים, בא והראה את הכיוון שכל אחד צריך
ללכת בו, כדי לחזור לכפרו, והלה נצטווה ללכת
ולא להתעכב אפילו לרגע אחד. כך פוזרו ונפוצו
כולם, חפויי ראש ונכלמים. אבל בקרבם עוד
גברה השנאה לרגלי המפלה השחורה שנחלו.
הכמרים הצעירים והשסאים חרקו שן בסתר
וחבלו תחבולות איך סוף-סוף להינקם ביהודים.

בבוקר אחד אחזה חרדה את היהודים שבזאמ-
ברוב, כאשר נפוצה השמועה שבלילה הקודם
חיללו אלמונים את בית-הקברות הנוצרי, שברו
מצבות, הרסו צלבנים וכדומה. בני-בליעל, מן
הפולנים האשימו תיכף את היהודים, כי ידם
היתה בנבלה הזו, ומיד נמצאו עדים מן המוכן
שראו את חשובי העדה ועשיריה, רצים בבהלה
מהכביש האוסטרובי העירה, אחרי בצעם את
מזימתם. המצב היה מתוח מאד. הלהבה גדלה
והלכה. דברי השסאים מצאו מסילות בלב הכמ-
רים הצעירים, שנחנכו בסמינר הלומזאי על ברכי
השנאה ליהודים, והם עוד יצקו שמן על המדורה
וניהלו תעמולה בין בני עדתם להיות נכונים ליום
זעמם מאז ומתמיד. היהודים כמעט הסתגרו
בבתיהם ופחדו לצאת החוצה.

נכבדי העדה היהודית העירו את אזני המשטרה
המקומית על ההולך ומתרחש בעיירה ודרשו מהם
לנקוט באמצעים ולהגן על האוכלוסיה היהודית.
אבל מספר השוטרים היה מצער, חמשה, ואפילו
לו היו רוצים, לא היו יכולים לעצור בעד הת-
פרצות השנאה שגם הפריצים הגדולים והאינ-
טליגנציה הפולנית נלכדו ברשתה.

נכבדי העדה החליטו לנסוע לעיר הפלך לומזה,
להודיע למקומות הגבוהים ולבקש מגן וחסות
בעד עדתם. בלומזה נלוו למשלחת גם מראשי
העדה הלומזאית והם התיצבו לפני שר הפלך
ומסרו לו את כל העניין. השר, שהיה נסיך קור-
לאנדי, היה נוטה חסד ליהודים וציווה לשלוח
לזמברוב גונדת קוזקים עם מגלבים בידיהם
למנוע פרעות ביהודים. גם מפקד הצבא בזאמ-
ברוב שלח משמרות צבא לפזר את האיכרים
בהשתדלות בנימקה גולומבק.

קאספאר ועבדו אצלו שני שוליות. פעם בלילה, כשלושה חדשים לאחר השריפה, שמע קאספאר כי למטה במאפיה פרץ ריב גדול בין שוליותיו. הוא קפץ כחץ מקשת למטה וראה, כי שוליה אחד (מוצאו מצ'נסטוחוב) שולף סכין מבטן חברו, מפני שבשעת ריבם איים עליו שיספר, כי הוא חלל את הצמנטרוזש. הנדקר הספיק עוד לספר את זאת לבעליו ונפח את נפשו.

תיכף באה המשטרה, רשמה את העדות מפי בעל המאפיה. מלומזה באה ועדה חוקרת עם רופא הפלך, נתחו את המת ואסרו את הרוצח. היהודים נשמו קצת לרווחה, כי נתגלתה צדקתם לאור השמש.

ולא עברו שלושה חדשים מהמאורע המסופר לעיל, ופרצה דליקה באורווה של אלקנה העגלון בבית אברהם לוינסקי מהקושארן. האש היתה קטנה ובמאמצים קלים אפשר היה לאתרה, אך הכבאים שהיו רובם ככולם פולנים לא נתנו. להפך — הם השליכו חמרי דלק אל תוך המדורה.

„זה לכם בעד חילול הצמנטרוזש' שלנו“, התגרו הנוצרים, עמדו ושמחו לאיד היהודים. אולם סוד ה„צמנטארוזש“ ומחללי המציבות נתגלה סוף-סוף.

בבית מענדל רובין הכבען, היתה המאפיה של

בני העיר, ביום הזכרון לחורבן העיר, בתל-אביב. בשורה א' (השלישי מימין) ר' סנדר סטשקובסקי ואשתו. בעת א' יארצייט פארוואמלונג אין תל-אביב. אין דער ערשטע שורה זיצט ר' סענדער סטשקאווסקי (דריטער, רעכטס) לעבן אים זיין פרוי.

At a reunion of Zembrowites in the Tel-Aviv to commemorate the devastation of the native town. — In the first row (third and fourth from the right are to be seen Mr. Sender Setchkovsky and wife.

אויסגעמיטן א פאגראם

(פון סענדער סעטשקאווסקי —
פארשריבן ר' ישראל לעוויןסקי ז"ל)

נאגייקעס צעטריבן די חוליגאנעס, ארויסגענומען
פון די וועגענער די העק און אנדער קלאפער-
געצייג. לעבן די קאזאקן איז געשטאנען דער
שרייבער פון דער גמינע און ביי יעדען פויער
געזאגט דעם קאזאקן אפיציר פון וועלכן דארף
ער איז — האט אים דער שרייבער געוויזן דעם
וועג, צו פארן א היים. האט עמיצער זיך קעגן-
געשטעלט — האט ער געקריגן א פאר קלעפ מיט
די נאגאייקעס, איז ער באלד ווייכער געווארן און
זיך אפגעטראגן. די פאליצאקן האבן זיך אויף אנא-
שווארצן סוף נישט געריכט. האבן זיי זיך
געגרייט אויף אן אנדער צופאל.

איז עס געשען — אין דריי חדשים ארום. עס
האט אויסגעבראכן א שריפה, שבת צו-נאכט אויף
קושארן און די פייערלעשער — אלע גוים, אחוץ
די צוויי ברידער יעקב שלמה און הערשל קו-
קאזאקע, האבן אנשטאט לעשן געווארפן שמאטעס
מיט נאפט און פארשפרייט דעם פייער, איז
אראפ צום צווייטן מאל די גאנצע שטעטל. די
גוים האבן נקמה גענומען פארן צמענטארזש...
אין עטלאכע וואכן ארום האט זיך אויפגעקלערט
אויך די מעשה מיטן צמענטארזש: אין א
גוישער בעקעריי, ביי מענדל רובין דעם היטל-
מאכער אין הויז, האט איין בעקער יונג דער-
שטאכן אויף טויט דעם צווייטן. פארן טויט האט
ער נאך באוויזן דערציילן דעם באלעבאס, אז ער
האט געוואלט דערציילן דעם אמת, אז יענער האט
צעבראכן די מציבות און צלמים אויפן צמענט-
ארזש, דער געוויסן האט אים געפלאגט, דער-
פאר האט ער אים דערשטאכן...

דער מערדער איז געווארן ארעסטירט און האט
אין אלץ מודה געווען. די זעמבראווער יידן האבן
א ביסל פרייער אפגעאטעמט...

אין א שיינעם פרימארגן איז אנגעפאלן א
טויטשרעק אויף זעמבראווער יידן: אומבאקענטע
האבן געשענדעט דעם פוילישן צמענטארזש, צע-
בראכן צלמים, מציבות. דער חשד איז געפאלן
אויף יידן. עס האבן זיך געיאוועט באלד גוים,
וואס האבן געזען יידן זיך ארומדרייען אויף
אסטרעווער שאסיי, לעבן צמענטארזש.

די יונגע גלחים אין קלויסטער האבן גערייצט
די גלויביקע אז אלע צרות קומט פון די יידן
ביז עס איז געווארן אין שטאט א פאגראם שטיי-
מונג. גוים אין די דערפער האבן באשטימט א
געוויסן זונטיק צו באפאלן די יידן און בארויבן
די געשעפטן. די זעמבראווער פאליציי האט גע-
ציילט 5 סטראזשניקעס, פוילישע און מ'האט זיך
אויף זיי נישט געקענט פארלאזן. איז אוועק א
דעלעגאציע קיין לאמזע צום גובערנאטאר.
לאמזער יידישע פארשטייער זיינען מיט זיי מיט-
געגאנגען. דער גובערנאטאר, א קורלענדער, איז
געווען אן אהב ישראל, און האט גלייך פאר-
ארדענט צו שיקן קיין זעמבראווע א סאטניע
קאזאקן צו האלטן ארדענונג. אויך בניאמקע גא-
לאמבעק, דער פאדריאטשיק האט אויסגעפועלט
ביי דעם גארניזאן גענעראל עד זאל שיקן סאל-
דאטן צו האלטן ארדענונג. איז געקומען דער
באשטימטער זונטיק. האבן זיך געלאזט יונג און
אלט, מאן און פרוי, פון קלויסטער אין שטאט,
צו ראבירן יידישע געשעפטן, אין זייערע וועגע-
נער האבן זיי אנגעגרייט העק, דרענגענער א.א.
אייך האבן זיך ארויפגעכאפט אויפן דאך פון
אונדזער הויז און ארויסגעקוקט דורך א שפאלט:
א מאסע האט געשטראמט פון קלויסטער צו דער
קאשטשעלני גאס. זיי איז אבער אנטקעגן געקו-
מען א קייט פון קאזאקן אויף פערד און מיט

הינקות של בית רבן — שול-קינוער
School Children

בשעות חירום / אין קריגס־צייטן

(רשם ישראל לוינסקי ז"ל
מפי סנדר סיזקובסקי)

(דערציילט פון סענדער סיעטשקאָווסקי, פאר־
צייכנט דורך ישראל לעווינסקי ז"ל)

א. הצלת העיר משריפה

בימי מלחמת העולם הראשונה, בקיץ 1915, זאמברוב, כעיירה הרחוקה מהמבצרים וקרבות הגבול, הפכה לעיר מקלט למאות פליטים מכל הסביבה. באו לכאן עשרות משפחות של פליטי גרעינעווא, שצ'וצ'ין, יידוואבנו, מגורשי נובו־גרוד ואוסטרולנקו ושאר העיירות והיישובים, שבקרבתם התלקחו קרבות.

הרוסים החלו לסגת ואתם הוראות מפורשות להשאיר לאויב הגרמני „אדמה חרוכה“. ולכן — הציתו באש כל כפר וכל יישוב שנסוגו ממנו. בסביבות זאמברוב האדימו כל לילה השמים מחמת השריפות המרובות שבכפרים. והנה עברה הכוס גם על זאמברוב. גדוד קוזאקים השתלט על העיר וזה היה סימן לא טוב לנו — כי היו אלה האחרונים לנסיגה, בהם בטח הצבא הרוסי שלא יבגוד ולא ימסור לאויב כל שטח אדמה, ללא התנגדות וללא שריפת הבניינים וממגורות התבואה.

פלוגת קוזאקים קנתה לה שביתה ליד הגשר. עדי ראייה, שהציצו לשם מבין החרכים, מסרו מפה לאוזן שהקוזאקים הכינו כבר חומר מפוצץ ובווער ליד הגשר, היהודים התחבאו במרתפים, משפחות־משפחות ופחדו להוציא הגה — שלא ירגישו בהם הקוזאקים.

אני ובנייתי מצאנו מקלט באחד המרתפים ביחד עם משפחת יאנקל פראווא, הוא יאנקל, אשר יצא טיבו בשנת 1905 כריבולוצי־נר וכמת־מרד נגד הצאר, היה בעל לב חם ומוכן למסור את נפשו למען אחיו היהודים. כאשר שמענו

א. געראטעוועט די שטאט פון אומקום

אין יאר 1915, בעת דער ערשטער וועלט מלחמה, איז געווען די שטאט פול מיט היימ־לאזע. עס זיינען אנגעקומען צענדליקער משפחות אנטלאפענע פון יעדוואבנע, גראיעווע, סטוט־שין, נאָו־אָגראַד, אַסטראָלענקא א.א. מען האָט זיי איינגעקווארטירט אין די בתי מדרשים, אין שול, אין פריוואטע הייזער, ווי ווייט מ'האָט געקענט.

זעמבראווע איז געווען אַ רואיקע שטעטל, ווייט פון אַ סטראטעגישן פונקט און דעריבער זיינען געלאָפן פיל פליטים זיך דאָ ראַטעווען. אָבער ביסלאָווייז האָבן זיך אונטערגערוקט די שלאַכטן און דער פראָנט איז שוין געשטאנען לעבן זעמבראווע. אין שטאָט איז אַנגעקומען אַ פּאָלק קאָזאַקן, מען האָט געפילט אַז די טעג פון די רוסן זיינען שוין געציילטע — ווייל די קאָזאַקן זיינען געווען די לעצטע וואָס פלעגן פאַר־לאָזן די שטאָט, איידער זי פּאָלט אַריין צו דעם שונא. זיי האָבן באקומען אַ באפעל: נישט צו איבערלאָזן פארן שונא קיין דאָרף, קיין שטאָט, קיין שפייכלער מיט תבואה — נאָר אַלץ פאַר־ברענען. יעדע נאכט האָט זיך גערויטלט דער הימל: אַרום און אַרום האָבן געברענט די דער־פער און סטאַגן תבואה. ווען די קאָזאַקן האָבן אַנגעהויבן ווילדעווען — געשלאָגן יידן, פאַר־גוואלטיקט פרויען, ראַבירט, געברענט — האָבן זיך אלע אויסבאַהאַלטן אין קעלערן און מורא געהאט אַרויסצושטעקן דעם קאַפּ. איך בין גע־זעסן אין איין קעלער מיט יאנקל פראוודעס משפחה.

פראוודע איז געווען אַמאָל, אין יאר 1905, אַ הייסער רעוואלוציאנער. ער האָט געהאט אַ

במרתף את שעמות סוסי חקוזאקים ואת צעקות היהודים המוכים והיהודיות הנתקפות — נפל לבנו מפחד. רצה יאנקל פראוודא לצאת ולעשות דבר-מה למען בני העיר, הרי לא ייתכן להשאיר אותם כצאן לטבח ולהסתתר. אולם אשתו של יאנקל, בת-שבע בתו של שמאי-לייזר המשולח, פרצה בבכי ולא נתנה לו: סכנה בעיר, הורגים וחובטים ואיך יצא ויפקיר חייו? אולם, כשאשתו לא הרגישה התחמק מן המרתף, יצא דרך סימ-טאות וגדירות והזעיק את קומורובסקי, מזכיר העירייה ופולני ישר, ויחד אתו חזרו על המר-תפים והמיקלטים לאסוף כספים, לשחד בם את הקוזאקים שלא יעשו כלה בעיר. תוך שעות ספורות אספו כסום גדול, כי כל יהודי הסכים לתרום למטרה זו ולהציל את העיר משריפה וחורבן. סידרו את הכסף כשלמעלה השטרות הגדולים, בני מאה. יאנקל פראוודא, בלוויית קומורובסקי, סיכן אמנם את חייו והתקרב אל המפקדה הצבאית של הקוזאקים ליד הגשר, באוהל מיוחד, מוקף משמרת חיילים שכן המפקד. אותה שעה היה שם ממלא מקומו. פתח פראוודא, כשהוא מצדיע ביד אחת וצרור הכסף בידו השניה: „למה לכם לגרום אסון על אנשים עניים, פליטי חרב ואש? הרי אין כאן אויב מסתתר, אין כאן כל נקודה איסטרטגית הראויה להגנה עליה או להשמדה. חוסו על אזרחים שלווים ונאמנים לצאר ולשלטון, אשר בניהם כולם גוייסו לצבא והם נלחמים בחזיתות השונות. „לא יעזור לכם, רטן הקצין, כי קיבלנו הוראות לשרוף ולחבל את חעיר ולא להשאיר לאויב כל מחסה וקורת גג. אולם כאשר פראוודה ניפנף בצרור הכסף שבידו — סנוורו עיניו של הקצין ושלח לקרוא למפקד. המפקד, קצת בגילופין, הורה לסגנו: „בערי דיענגי אי פאלאזשי ו'יאשצ'יק קאזנאצייסטווא“ (קח את הכסף ושים בארגו האוצר). ואל פראוודא וקומורובסקי פנה: „יין ויי“ש יש לכם?“ — כי השלטונות הריקו את המשקאות מכל בתי היין ואסרו למכור לחיילים „וודקי“ או יין. נזכר קומורובסקי שבמחסן העירייה נמצא ארגו יי“ש, שהחרימו אי-פעם אצל אחד החנוונים. רץ והביאו לכאן. שמחו הקצינים, ערכו כאן „פיר נא וועס מיר“, כלומר: כסעודת שלמה בשעתה, אכלו ושתו והשתכרו והסתלקו מן העיר הלומי יין — ללא גרימת נזק לה.

ווארימע הארץ און געווען שטענדיק גרייט זיך איינשטעלן פאר א יידן. האָט עס אים גערופעט: ס'טייטש מ'שלאַגט יידן, מ'ראַבירט — דארף מען דאָך עפעס טאָן, די קאָזאקן זאָלן נישט אונ-טערצינדן ביים אָפּטרעטן, די שטאַט, און דאָ זיי-נען אַרומגעגאַנגען קלאַנגען, אז די רוסן האָבן שוין געמינעוועט דעם בריק און פלאַנעווען צו אונטערצינדן די שטאַט. האָט פראוודע געוואָלט זיך אַרויסכאַפּן עפעס טאָן, האָט אים די פרוי, בת-שבע, שמאי-לייזערס טאָכטער, נישט גע-לאָזט און זיך צעוויינט: עס איז סכנת נפשות און ער איז אַ טאטע פון קינדער, טאָר ער נישט גיין אין שטאַט. ער האָט זיך אָבער ווי עס איז אַרויסגעדרייט, איז אַוועק דורך הינטערשטע וועגן און פאַרקאַנעס צום שטאַט-סעקרעטאַר קאַמאַראַווסקי, וואָס איז געווען א יידנפריינט, און צוזאַמען מיט אים אַוועק איבער די קעלערן קלייבן געלט צו אונטערקויפן די רוסן זיי זאָלן נישט חרוב מאכן די שטאַט.

זיי האָבן צוגעפאָקליבן אין אַ קורצע צייט אַ סומע געלט, עס איינגעלייגט אזוי אז די גרע-סערע אַסיגנאַציעס זאָלן זיין פון אויבן און אַוועק מיט ספּנת נפשות צום קאַמענדאַנט, ביים בריק. דער קאַמענדאַנט איז נישט געווען, זיין פאַר-טרעטער, אן אַפיציר, האָט געזאָגט אַז עס וועט גאַרנישט העלפן — דער באַפעל איז צו אונטער-צינדן די שטאַט. ווען יאָנקל פראוודע האָט גע-פאָכעט מיט דעם געלט, איז ער ווייכער געוואָרן און האָט געשיקט רופן דעם קאַמענדאַנט. זאָגט דער קאַמענדאַנט צו זיין געהילף: „בערי דיענגי אי פאַלאָזשי ו'יאשטשיק קאָזנאַטשיסט-וואָ“ — נעם דעם געלט און לייג אריין אין קאַ-סע. און צו יאנקל פראוודע זאגט ער: וויין אָדער בראַנפן האָט איר? (ווייל די רוסן האָבן קאַנפּיס-קירט אלע געטראַנקען אויפן פראַנט געביט און פאַרבאַטען עס צו פאַרקויפן). דערמאָנט זיך קאַמאַראַווסקי אַז ערגעץ אין אַ שטאַל פון דער שטאַט קאַנצעלאַריע געפינט זיך אַ קערבל מיט וואַדקע, וואָס מ'האָט אמאָל קאַנפּיסקירט ביי אַ קרעמער, און איז געלאפן עס ברענגען דעם קאַמענדאַנט. זיי האָבן זיך אָנגעפערעט, אָנגע-זויפט און האָלב שיכור פאַרלאָזן די שטאַט, נישט ברענגענדיק אויף איר קיין חורבן.

כאשר חזר יאנקל פראוודה וסיפר לנו על המתרחש ועל מעשיו — התנפלו עליו בנשיקות, ואשתו שוב התגאתה בבעלה הגיבור, שקנה עולמו בשעה אחת.

ב. בקום מדינת פולין העצמאית

באחד הימים, בהיראות השלטון הצבאי די חזק ובטוח בעיר, התפרצה פתאום כנופיית פולנים, קרועים ופוחחים, אל קסרקטיני הגרמנים ופירקו את נשקם. הכובש הגרמני הגאה הרכין בפניהם את ראשו — הרים את ידיו למעלה ונתן לפולנים לפרוק מעליהם את נשקם. לאחר מכן הסתדרו הכובשים הגרמנים, לבושים חצי אורחית חצי צבאית, מזוודות קטנות בידיהם וצידה קלה לדרך אתם, ויצאו ברגל אל הגבול הפרוסי, אל המולדת.

יהודי זאמברוב הוכו בתדהמה. גונב אליהם שמץ מן המהפיכה בגרמניה, אולם לא עלה על דעתם שהפולנים הללו, ובראשם בנו של יאָר-זשומבק הסנדלר, יעלו פתאום על הסוס ויטלו לידם את השלטון. היתה זו מחתרת פולנית שהת-כוננה יפה לזה, אולם ללא כל שיתוף של היהודים. גם לאחר פירוק הנשק התייחסו הפולנים אל היהודים בבזוז ובחשד. גם היהודים מצידם לא כיבדו בליבם את הפולנים האלה, ארחי-פרחי של תמול שלשום. משקמה מדינת פולין העצמאית שיתפו היהודים את עצמם לא מעט בכל ההוצאות והמיסים של הממשלה. צעירים יהודים רבים גויסו לצבא, מן השנתונים 1896, 1897, 1899 ו-1900. ואף על פי כן לא היה שלום אמת בין שני העמים. שנאת חנם עתיקה חילחלה בקרב הפולנים שמאז ומתמיד ראו ביהודים גורמים לכל צרה שבאה עליהם.

שעת כושר מצאו הפולנים לאחר הפלישה הבולשביטית. בשעת הפלישה של הבולשביקים התקרבו צעירים יהודים לשלטון ברצון ובאונס. הרוסים לא נתנו הלא כל אימון בפולנים עם חרמם ולכן מינו מקרב האוכלוסיה היהודית את כל פקידיהם ועוזריהם. יהודים מונו לראשי המש-טרה, לראשי ההספקה, לגובי מסים, למחרימי

מיר האבן געכאפט קושן יאנקל פראוודע, ווען ער איז צוריקגעקומען. זיין פרוי האָט איצט שוין שטאַלצירט מיט איר טיכטיקן מאָן.

ב. ווען פוילן איז געווען א מדינה

אין אַ שיינעם פרימאָרגן, ווען די דייטשן האָבן נאָך געוועלטיקט איבער דער שטאַט, האָט זיך באוויזן אַ כאַפּטע שקצים, מיט יאָזשאַמבעק דעם שוסטערס זון בראש, און מיט רעוואָלווערן אין די הענט אַרומגערינגלט די קאַזאַרמעס און באפעלן די דייטשן אויפצוהויבן די הענט און זיך אונטערגעבן. די העלדישע דייטשן האָבן נישט באוויזן צו פאַרדרייען די וואָנסן און זיך אונטער-געגעבן. די פּאָליאַקן האבן זיי אַנטוואָפנט און צו-גענומען זייער געווער. אין אַ פּאַר שטונדן אַרום האָבן זיך איינגעשטעלט די דייטשן, האלב צי-ווילע — האלב מיליטעריש, מיט וואָליזקעס אין די הענט און זיך געלאָזט גיין אין וועג אריין, צום פריישישן גרענעץ. די פּאָליאַקן האָבן זיי באגלייט מיט שפּאַט און מיר, יידן, האָבן נישט געוואוסט, ווי צו האַנדלען, ווייל מיר האָבן גע-פילט אז אין די הענט פון די פּאָליאַקן וועט אונדז זיין ערגער.

און ווירקלעך, די פּאָליאַקן האָבן געקוקט קרום אויף אונדז, און נישט באטייליקט אין זייער ניצחון. אמת, אין געלט ענינים, ווי שטייערן, געשענק פון שטאַף, קליידונג א.א. האָט מען די יידן שטאַרק באטייליקט. די בעסטע יוגנט איז אוועק דינען אין פוילישע מיליטער און גע-שיקט צום פּראָנט. די געבוירענע פון די יאָרן 1896 ביז 1900.

עס האָט זיך אונטערגערוקט די באַלשעוויס-טישע אינוואזיע.

די רוסן האָבן דאָך מלחמה געהאַלטן מיט די פּאָליאַקן און דעריבער האָבן זיי אַנגעטרויט אַלץ די יידן: יידישע באאמטע, אין פּאָליציי, אין שפייזאַמט, רעקוויזיצעס א.ד.ג. אַ טייל האָבן מיט זיי מיטגעארבעט מיטן גוטן ווילן, אַ טייל — מיט בייזן און צוואַנג. די פּאָליאַקן האָבן אָבער אלע פאַרשריבן אין זייער שוואַרצער ליסטע. ווען די רוסן האָבן זיך צוריקגעצויגן — זיינען מיט זיי מיטגעלאָפן די אַלע וואָס האָבן מיט זיי

רכוש הבורגנים ולמעקלי סחורתם וכו'. הפולנים רשמו את כל זה על גבי רשימתם השחורה. וכאשר נסוגו הרוסים — ברחו אתם יחד כמה עשרות צעירים יהודים. שחששו מנקמת הפולנים. הורי הצעירים נאסרו והוכו. ירמיהו סאייטה הוכה מכות רצח בגלל בנו, שערק עם הרוסים. אשתו של ישראל פראוודה קפצה מן הגוזזתה כשהציקו לה הפולנים שבאו לחפש את בעלה. הרוקח הפולני סקארזשינסקי, שהיה גם ראש הגדוד של מכבי האש — ברח בפלוש הבולשביקים, שהטילו עליו עונש מוות, והגיע דרך גנו אל בקתתו של שמשון ווארשאווטשיק (שימשלה). שגר ליד הנהר. שמשון חרף את נפשו והסתיר אצלו את הרוקח במשך שבעה ימים. כאשר אך נסוגו הבולשוויקים והפלושה הראשונה של הצבא הפולני הגיעה העירה — חזר סקארזשינסקי הביתה ועלה על הגוזזתה כשהדגל הפולני מת-נוסס בידו. קהל פאטריוטים, מוכנים לשלול שלל יהודי ולבזו בו, התכנס סביבו בשירת *Boże coś Polskę* אולם כאשר נשאל מפי המיפקדה הפולנית על התנהגות היהודים בשעת הפלישה הרוסית רצה לומר משהו, לא לטובתו, אך כשראה את עיני היהודים, מציליו ממוות. נרתע קצת, גימגם ואמר: ה"לובזים" היהודים ערקו יחד עם הרוסים — נשארו האזרחים חהגונים והנייטראליים... נמנע אז פוגרום-דמים וביזה גדולה מהאוכלוסיה היהודית. ואף על פי כן נורתה אשת הסנדלר... וכמה יהודים הוכו ונשדדו, ללא דין ומשפט.

ג. רצח שקלובין הרוקח

שקלובין הרוקח היה אדם בעל נטיות שמאליות, אף כי השתתף בחיי הציבור ואף נהג מדי פעם לבוא לתפילה בחברה ש"ס. בימי הפלישה הבולשביטית התיידד עם כמה מפקדים רוסים, התעניין על חיי העם לאור המהפיכה ושיתף פעולה עם הצבא, בעל כרחו, כרוקח. לאחר נסיגת הרוסים נחרץ דינו של שקלובין. שוטרים פולנים באו לחפשו ומשלא מצאוהו — החלו לשפוף זעמם על אשתו והילדים. אשתו באה אל סקארזשינסקי הרוקח, כראש המימשל האזרחי, והתחננה לפניו

מיטגעארבעט. די פוילישע מאכט האָט אָבער גערודפט די עלטערן פון זיי. ירמיה סאייטש (יאש) האָט מען שטאַרק צעשלאָגן צוליב די חטאים פון זיין זון. ישראל פראוודאָ איז געזוכט געוואָרן. האָט מען געפייניקט זיין פרוי, וועלכע האָט אַראָפּגעשפרונגען פון באַלקאָן.

דער פוילישער אפטייקער סקארזשינסקי, איז געווארן פאראורטיילט צום טויט דורך דעם באַלשעוויסטישן טריבונאַל. האָט ער זיך באַצייטנס אָפּגעטראָגן און זיך באַהאַלטן ביי שמשעלען ווארשאווטשיק, אין אַ בודקע, נעבן טייך. אַ וואָך צייט האָט ער זיך דאַרט אויסבאַהאַלטן און די יידן האָבן אים געהיט ביז עס איז צוריק געקומען אין שטאָט דער ערשטער פוילישער פאַטרוול. דאָ-מאַלסט איז סקארזשינסקי צוריק געקומען ארויף אויפן באַלקאָן און געפאַכעט מיט דעם פוילישן פאַן. ער איז געוואָרן נאָמינירט אַלס שעף פון דער ציווילער באַפעלקערונג. ווען מ'האָט אים געפרעגט איבער דער אויפפירונג פון די יידן, בעת דער באַלשעוויסטישער אינוואַזיע, האָט ער געשטאַמלט. דערזענדיק אָבער די יידישע אויגן, וואָס האָבן אים געראטעוועט, האָט ער זיך ארויס-געדרייט, אז די יידישע „לאַבזעס" זיינען מיט-געלאָפן מיט די רוסן, די אָרנטלאכע בירגער זיי-נען דאָ געבליבן. אזוי ארום האָט ער אויסגע-מיטן אַ בלוטיקן פאַגראָם אין שטעטל, כאָטש אייניקע יידן האָבן באַקומן קלעפּ און זייער גוטס איז געוואָרן צעראַבירט. איין פרוי איז אפילו דערמאָדעט געוואָרן.

ג. דער מאַרד פון שקלאווין דער אפטייקער

שקלאווין דער אפטייקער איז געווען אַ פאַר-געשריטענער מענש, מיט לינקע אַנשויונגען. דאָך איז ער געווען אַ כלל טוער און אפילו געדאוונט אַ צייט אין חברה ש"ס, בעת דער באַלשעוויסטישער אָקופאַציע איז ער געווען ווילנדיק-נישט-ווילנדיק מיט זיי. מעגלעך, אַלס אפטייקער האָט ער געמוזט אזוי האַנדלען. די פאַר-ליאַקן האָבן אים געזוכט און געוואָלט ארעסטירן. האָט ער זיך אויסבאַהאַלטן. זיין פרוי איז אַוועק

שיציל את בעלה. סקארזשינסקי יעץ לה שבעלה יבוא אליו, אל בית מרקחתו ולא תאונה לו כל רעה. לבש שקלובין את בגדי השבת שלו ובא אל סקארזשינסקי. אולם המון בריונים התקהל מסביב לבית הרוקח ודרשו שיסגירו לידם את שקלובין. לא עזרו טענותיו ותחנוניו של שקלובין והוא הוצא להורג. סקארזשינסקי אפילו לא ניסה להצילו ולהמליץ עליו.

האספסוף התנפל על שקלובין, פשטוהו ערום ויחף באמצע הרחוב ויחד עם עוד צעיר מווארשה אסרו אותם לעגלת אשפה והכריחם במכות רצח לסחוב אותה דרך רחובות העיר, עד שכוחם עזבם והם נפחו נפשם ברחוב. המפקד הצבאי „הטוב“ מסר את הגופות של המעונים לקהילה לקבורה.

צו סקארזשינסקי, דעם פוילישן אפטיקער און געבעטן ער זאל ראטעווען איר מאן. דער אפ-טייקער האט אים גיהייסן קומען צו אים און עס וועט אים גארנישט זיין. איז שקלאווין אוועק אין די יום-טוב קליידער צו סקארזשינסקי. זיינען אָנגעלאָפֿן פוילישע יוגנט און פארלאנגט ארויס-געבן שקלאווין. סקארזשינסקי האט לאנג נישט געטראכט און זיי ארויסגעגעבן שקלאווין. האָבן זיי אים אויסגעטאָן מוטער נאקעט און צו-זאמען מיט נאך אַ ווארשעווער בחור, שטארק געשלאָגן און געצוונגען צו שלעפן איבערן שטאָט אַ וואָגן מיט מיסט. מען האָט זיי אזוי לאנג געפייניקט ביז זיי האָבן אוסגעהויכט זייער נשמה. דער „גוטער“ קאָמענדיאַנט האָט שפעטער באפוילן ארויסצוגעבן דער יידישער קהילה זייערע קערפערס, מען זאל זיי מקבר זיין.

שלושה שעלו לארץ-ישראל דריי וואס זיינען געפארן קיין ארץ-ישראל

א. השמש הזקן „קוצ'אפה“

פעם במוצאי שבת, בשנת 1903, בקירוב, קם רעש, בשכונה שלנו, ליד בית הכנסת: השמש הזקן (שמו אינו זכור כבר...), אביהם של שושלת השמשים: הענאך, לייבל ואליה, החליט לעלות, לעת זקנה, ולמות בא"י. היתה העיר כמרקחה: השמש רוצה שהקהל יממן את נסיעתו: כל ימי חייו, למעלה מששים שנה הייתי שמש הקהל, שמש בית הדין, קברן ושליח — ועכשיו, כשאני רוצה לעלות לארץ הקודש, לא יעזרו לי? גם אשתו בכתה... התערבו אנשים טובים והלכו אתו אל הרב. הרב, נשיא כולל החלוקה סובאלק-לומזה, הבטיח סוף-סוף לתת לו מכסף הכולל קצת להוצאות הדרך. גם ישתדל שייכניסו אותו לרשימת מקבלי החלוקה, ממחוז לומזה. אבל השאר? מאין יימצאו יתר הכסף והוא הלא נוסע עם אשתו ונכדתו, בת בתו, בגיל י"ג, לשרת אותם בדרך ובירושלים. עיכבו את הקריאה לשבת הבאה בבית המדרש האדום, שם שימש כל הזמן.

א. דער אַלטער שמש קוטשאָפּע מיט זיין פרוי

איינמאל, אין אַ שבת-צונאכטס, אין יאָר 1903, בערך, איז געוואָרן אַ טימל אין דער שולגעסל, אין זעמבראווע. דער אַלטער שמש פאַרטונאַ-וויטש וואָס מ'האַט גערופֿן „קוטשאָפּע“ (זיין נאָמען געדענקט שוין קיינער נישט) האָט געמאַכט אַ סקאַנדאַל אין שטאָט און אין בית המדרש: „איבער 60 יאָר בין איך שמש אין שטאָט, באַדין דעם קהל טאָג און נאַכט, איך בין געווען קברן, קהלישער טרעגער, בית-דין שמש — און איצט אַף דער עלטער, ווען איך בין שוין קרוב צו 80 יאָר, וויל איך פאַרן שטאַרבן קיין ארץ-ישראל. האָב איך נישט קיין געלט אויף הוצאות... וויל איך אַז קהל זאל מיר העלפֿן, איך האָב עס פאַרדינט און קהל איז נישט קיין אַרע-מאָן — מען קען שאָפֿן דאָס געלט“...

דער שמש האָט געוויינט אַנטקעגן שול, וווּ עס האָט שפעטער געוויינט שאַמע-לייזער דער מגיד.

החליטו לתת לו מקופת הקהל ומקופת חברה קדישא את מחצית הוצאותיו. והשאר — מנדרים ונדבות: תוך חודש ימים, כל עולה לתורה בבית המדרש האדום יעשה „מי שברך“ לשמש וינדר לכבודו לפחות „פעם אחת ח“י פרוטות“... נחה דעתו של השמש.

ביום א' מוצאי שבת נחמו, בבוקר יצא לדרכו. הלכו ברגל, הוא, הזקנה והנכדה עד בית הקברות. כל נכבדי העדה ובראשם הרב והדיינים ליווהו. מכל צד העניקו לו פרוטות, ועשוהו שליח לחלקו בירושלים לצדקה, בשמם, כי „שליחי מצווה אינם ניוזקים“ ובזכות זו יצליח בדרכו. הזקן החזיק בידו ארנק אדום, מיוחד לצדקה זו, אחר־כך עלו אל בית הקברות, נפרד מן המתים, ביקש שיהיו מליצי יושר עבורו — ישבו על העגלה ונסעו לצירוף־בור, משם — לאודיסה... בתו ובניו ליווהו עד הרכבת.

ב. מנדל הנגר למחצה

היה זה בשנת 1906, בקירוב. בזמברוב גר נגר אחד, מנדל זוסמאן, יהודי בעל קומה ממוצעת, רחב כתפיים, לבוש קצרים, אף כי כובע של חסידים חבוש לראשו. קראו לו „הנגר למחצה“, ולא מסרו לידו עשיית רהיטים חשובים. אמרו עליו: מחצית הזמן הוא מבלה על ציורים ורישומים. מזמין משהו אצלו ספסל, שולחן, הריהו יושב ומצייר ומודד בסרגל על הנייר שעה ארוכה, עד אשר נמאס להם ללקוחותיו והם הולכים אל נגר אחר. גם אשתו רגזה תמיד: הפרנסה אינה מצויה. שקוע הוא במחשבות רחמנא ליצלן, מודד ומחשב, ומכל זה — לחם לא יהיה. עד שבאחד הימים קם ועלה בגפו לארץ ישראל. לשווא התלבטה אשתו אצל הרב, שיכתוב לירושלים לאמרכלי החלוקה, לרבנים, שיחזירו את בעלה משם. אך ללא הועיל. אמרו, שהוא נתון שם בעולם אחר, ר"ל, ואין לרבנים השפעה עליו... כל מיני השערות בדו מלבם אנשים שונים בנוגע למעשיו של מנדל בירושלים ועד שערי המיסיון הביאו אותו. אולם ביום בהיר אחד קיבלה אשתו ממנו מכתב מעודד: הוא

זיינען געשטאנען מענטשען אונטער דעם פענצ־טער און זיך צוגעהערט ווי דער אלטער שמש שרייט און שילט און ווארפט זיך... אויך זיין פרוי די אלטע שמש'טע וויינט און יאמערט אויף איר מזל. זי איז געווען א פרומע נאאיווע יידענע. פלעגט קומען פארטאג, צוגלייך מיטן מאן דאווענען, אין ווייבער שול, און פלעגט זיך אויס־טענה'ן מיטן ריבונן של עולם: „א גוט מארגן דיר גאטעניו, איך דיין דינסט, קוטשאפ־טע, בין געקומען צו דיר, שחרית דאווענען, נעם צו מיין תפילה!“...

האט זיך דער עולם פאראינטערעסירט מיט דער דרינגנדער בקשה פון זייער אלטיטשקן שמש און באשטימט אים געבן א טייל פון די חלוקה־געלט וואס האט זיך אנגעקליבן (דער זעמבראווער רב איז דאך געווען דער גבאי פון לאמזער קרייז איבער דעם חלוקה כולל „לאמזע־סובאלק“). דער רב האט אים פארזיכערט, אז מ'וועט אים אין ירושלים ארייננעמען אין דער חלוקה־ליסטע און ער וועט דארט באקומען זיין וועכענטליכע שטיצע.

אחוץ דעם האט מען דעם קומענדיקן שבת מעכב קריאה געווען אין רויטן בית המדרש, ווו ער איז געווען שמש. האט מען באשלאסן אים געבן א העלפט פון די הוצאות הדרך פון דער קהלישער קאסע און פון חברה קדישא (ער איז געפארן מיט זיין פרוי און אן אייניקל, דער טאכטערס א מיידל, פון א יאר 13, זי זאל זיי באדינען אויפן וועג און אין ירושלים) און דאס רעשט, וואס אים וועט אויספעלן פון נדרים ונדבות: אלע וואס וועלן קריגן עליות דעם גאנצן חודש, אין רויטן בית המדרש, זאלן מאכן „מי־שברך“ דעם אלטיטשקן שמש, און מנדר זיין 18 גראשן (1 מאל ח"י) פאר אים.

אין אייניקע וואכן ארום, געווען איז עס זונ־טיק אינדערפרי, אויפצומארגנס נאך שבת נחמו זיינען ארויס קינד און קייט באגלייטן דעם שמש מיט זיין ווייב און אייניקל אין זייער ווייטן וועג אריין. דער רב און די שענסטע באלעבאטים, בעלי־מלאכות — אלע האבן זיי באגלייט ביז דעם בית־עולם. פיל האבן אים געגעבן גראשנס, קאפ־פיקעס און דיטקעס און אפילו צענערלאך — ער

זאל עס געבן אין ירושלים אויף צדקה, אין זייער נאָמען, ווייל אַ מצווה שליח איז מצליח. האָט דער שמש אַריינגעלייגט דעם צדקה געלט אין אַ באַזונדער רויטער בייטעלע, זיך געזעגנט מיט די מתים אויפן בית-עולם, איז אַרויף אויף דער פּור און אָפּגעפּאַרן קיין טשערוואָני-בור, פון דאָרט מיט דער באַן קיין אָדעס... די טאַכטער און די 3 זין, לייבל, אַליה און הענאָך — האָבן זיי באַגלייט ביז דער באַן...

ב. מענדעל דער האַלבער סטאַליאַר

מענדל זוסמאן איז געווען אַ סטאַליאַר, האָט מען אים גערופן „דער האַלבער סטאַליאַר“ און אים נישט אָנגעטרויט קיין גוטע מעבלשטיק, אַזוי ווי בערל סטאַליאַר אָדער מיישל סטאַליאַר. מען פלעגט הויבן מיט די פלייצעס: אַ מענטש, דארף אויסהאלטן אַ ווייב מיט קינדער פאַר-בריינגט ער אַ האַלבע צייט אויף נאָרישקייטן: צייכנט אויף ווייסן פאַפיר מיט אַ ווינקל און ליניע אין דער האַנט... באַשטעלט עמיצער אַ באַנק, אַ שאַפּע, אַ טיש, א.א. מאַכט ער פריער צייכונגען, באַלאַמוטשעט שעה'ל אויף דעם און דער קונה וואָרט אויף זיין באַשטעלונג... איז מען נישט געווען צופרידן פון זיין אַרבעט, און גע-גאַנגען צו אַן אַנדערן... פלעגט זיך דאָס ווייב קריגן מיט אים, פּאָדערן געלט אויף הוצאות און נישטאָ.

ביז אין אַ שיינעם פרימאַרגן איז אַרויס אַ קלאַנג: מענדל, דער האַלבער סטאַליאַר, האָט געלאָזן ווייב און קינדער און אַוועק קיין אַרץ-ישראל. איז די ווייב געלאָפן צום רב, ער זאל דאָרט אין ירושלים שרייבן מען זאל אים נישט געבן קיין חלוקה און אויסאייבן אַ דרוק אויף אים — ער זאל קומען צוריק. האָט נישט גע-האַלפן, מען האָט דערציילט אַז ער איז „געכאַפט אין דער מעשה“, נישט פאַר קיינעם געדאַכט און דער חלוקה-כולל און רבנים האָבן נישט קיין דיעה אויף אים.

איז אַ צייט אַרום האָט מען זיך דערוואַסט: מענדל זוסמאן, דער האַלבער סטאַליאַר האָט נישט חן געווען ביי פּראָפּעסאָר באָריס ש"ק, פירער פון קונסט-שולע „בצלאל“, אין ירושלים, און

נתקבל כמדריך לנגרות בבית הספר לאמנות „בצלאל“, פרופסור בוריס שץ, מקרב אותו ואומר שאנשים כמוהו נחוצים לו והוא ישלח לה בקרוב כסף להוצאות הדרך והיא והילדים יתחילו להת-כונן לעלייה.

ג. פסח בן הוויינמאכער

1908. פסח בן ר' אליה-זלמן דער וויינמאכער, ירוזאלימסקי — הציץ ונפגע: למד בשיבת וולוז'ין. היסמך לרבנות ונתפש שם לציונות. לאחר חתונתו החליט לעלות לארץ, לעבוד בחק-לאות או בהוראה. התנגדו לו הורי אשתו והוריו: אדם צעיר נוסע לארץ ישראל? הרי רק זקנים נוסעים לשם, למות בארץ אבות! במשפחת ירו-זאלימסקי היתה אמנם מסורת: לעלות ולמות בארץ ישראל. מכאן גם שם המשפחה ירוזא-לימסקי, שפירושו „ירושלמי“. התנגדה לו גם אשתו. והוא בשלו: אעלה, אסתדר ואשלח להביא אותך. בא לזאמברוב להיפרד. הציונים עשו לו נשף במוצאי שבת בבית בנימין קאגאן. מבית אביו שיגרו יין, אביו פינקלשטיין, חברו, הביא ביסקוויטים, אשת בנימין קאגאן, העמידה את המיחם, מרקחת, עוגות-ביצים, האנשים נאמו עברית, יידיש, ברכוהו לשלום ואף שרו שירי ציון: „על אם הדרך“, „חושו אחים חושו“, „במחרשתי“, „דאָרט וואָ די צעדער“ ועוד.

פסח ירושלמי עלה לירושלים. בחקלאות, במו-שבות לא הסתדר, כי לא היתה לו כל ידיעה בזה. רצה להיות מורה בירושלים ולא מצא עבודה. בהיות לו נטייה לציור ולפיסול — נכנס לבית הספר לאמנות „בצלאל“. אולם גם כאן לא מצא לו סיפוק לנפשו הסוערת. בינתיים, קיבל מכת-בים נואשים מאשתו: או שיעלה אותה לארץ, או שיחזור לפולין. והוא חזר... תוך נדר שבקרוב יעלה ויבוא לארץ להשתקע.

(סוף)

אים אַנגאַזשירט אַלס לערער פון טישלעריי. מיט זיינע צייכנונגען לערנט ער די יונגע דעם טיש-לעריי-פאך און איז מצליח.

מענדל האָט געשיקט נאך דער פרוי און קינד-דער און זיי האָבן זיך באזעצט בשלום אין ירושלים.

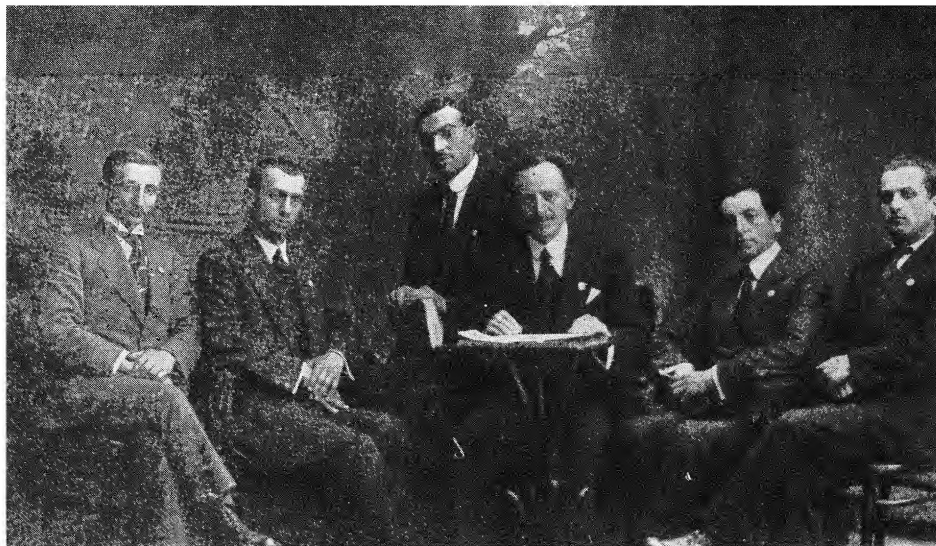
ג. פסח דעם וויינמאַכערס זון פאַרט קיין ירושלים

1908. ר' אליה זלמן דער וויינמאַכער, יערווא-לימסקי, האָט געהאַט אַ ליבע צו ארץ-ישראל. די משפּחה האָט געהאַט אַ טראַדיציע צו פאַרן שטאַרבן. אויף דער עלטער אין ארץ-ישראל. פון דאנען נעמט זיך דער פאַמיליע-נאָמען יערו-זאלימסקי.

איינער פון זיינע זין, פסח, אַ פלייסיקער בחור, האָט געלערנט אין וואלאַזשין און דאָרט חתונה געהאַט. קומט ער אַראָפּ קיין זעמבראָווע זיך געזעגנען. ווערט אַן איבערראשונג אין שטעטל: ס'טייטש, אַ יונגערמאַן, וואָרפט אַוועק אַלע לופט פרנסות, לאָזט איבער די ווייב ביי איר פאָטער און פאַרט קיין ארץ-ישראל, צו ווערן אַ קאַלאַ-ניסט, אַ פויער, צו מאַכן דאָרט וויין פון אמתע פרישע וויינטרויבן, נישט ווי זיין פאָטער מאַכט דאָ יין-צמוקים, וויין פון ראָזשינקעס... אים פאַר-האַלטן טאָר מען נישט: ער פאַרט דאָך קיין ארץ-ישראל!

האָבן די ציוניסטן געמאַכט אים שבת-צו-נאַכטס אַ געזעגנונגס-אָונט ביי בנימין קאַנאַן. אבא פינקלשטיין האָט געבראַכט ביסקוויטן, זיין פאָטער זאָל אַפנים האָבן געשיקט וויין, די באַלאַבאַסטע האָט געשטעלט דעם סאַמאָואַר, געגעבן טיי מיט איינגעמאַכטן, אייער-קיכל און פרוכט. האָט מען געהאַלטן רעדעס אין העב-רעאיש און יידיש, געזונגען און זיך געזעגנט האַרציק.

פסח איז געפאַרן מיט אַ משא-שיף, וואָס האָט געפירט רוסישע „פאַלאַמניקעס“ (עולי-רגל). האָט ער פיל געליטן אויפן וועג. געקומען קיין ירושלים האָט ער געוואַלט זיין אַ לערער — האָט ער נישט באקומען קיין אַרבעט. אַזוי ווי ער האָט געהאַט אַ נייגונג צו מאַלן און סקולפטור איז ער אַנגעקומען אין דער „בצלאל“ קונסט שולע. האָט דאָ געלערנט אַ צייט און זיך נישט געקענט באפרידיקן מיט דער אַרבעט, דערווייל האָט ער אויפגעגעסן דאָס ביסל געלט וואָס ער האָט גענומען מיט זיך. און די פרוי שרייבט אים ביטערע בריוו — אָדער זי אַריבערנעמען קיין ירושלים, אָדער קומען צוריק. האָט ער אין אַ שיינעם פרימאַרגן איינגעפאַקט זיין קאַרב און אַראָפּגעפאַרן פון ירושלים קיין יפו און מיט דער ערשטער שיף צוריקגעפאַרן קיין פוילן. ער האָט אַבער אַ נדר געטאָן אַז ביי דער ערשטער גע-לעגנהייט — קומט ער צוריק...

וועד מכבי — מכבי קאמיטעט — Maccabi Committee

י א ב ל ו נ ק ה / י א ב ל א נ ק ע

יוסף קרולעוויצקי

זאל אויך יאבלאנקע, מיין שטעטלע, די מוטער-שטאט פון זעמבראווע, דערמאנט ווערן אין דעם פינקס. יאבלאנקע, 9 קילאמעטער ווייט פון זעמבראווע, אויפן וועג קיין וויסאקע-מאזא-וויצעק, איז געווען איינע פון די עלצטע שטעט אין מאזאווע, אלנפאלס עלטער פון לאמזע און זעמבראווע. ווען אין זעמבראווע איז נאך נישט געווען קיין מניין יידן האט שוין יאבלאנקע גע-שט מיט איר רב און קהילה. פלעגט מען טאקע דאמלסט פירן מתים פון זעמבראווע קיין יאב-לאנקע. אין יאר 1863, בעת דעם פוילישן בונט (פאָוסטאַניע) איז אין יאבלאנקע געווען די הויפט קווארטיר פון די פאָוסטאַנצעס. אזוי ווי אמאל האט מען נישט געוויסט ווי ביאליסטאק ליגט און מ'האט געמוזט צושרייבן ביאליסטאק וואָס ליגט לעבן טיקטין (הסמוכה לטיקטין). אזוי האט מען געשריבן: זעמבראווע, וואָס ליגט

והנה גם עירתי יאבלונקה, אמה של זאמברוב, נזכרת בספר. מקומה — מהלך 9 קילומטר מזאמברוב, בדרך העולה לוויסוקי-מאזובייצק. היתה אחת העיירות הקשיות במאזוביה, קשית שהמלומזה עיר הפלך ומזאמברוב, בטרם היות זאמברוב קהילה — קברו את מתייהם ביאב-לונקה. בשנת 1863, בימי המרד הפולני, היתה בעיירה המפקדה של המורדים שבסביבה. כשכתבו מכתב לזאמברוב, לפני, הוסיפו: „הסמוכה ליאבלונקה“, כשם שנהגו פעם לכתוב: ביאליסטוק הסמוכה לטיקטין. עיירה עניה וסו-ערה. כאשר בנו ליד זאמברוב את הקסרקטינים, חייו כמה מהנדסים את דעתם להקים ליד יאב-לונקה. אבל דרשו מהעיר 100 רובל בעד זה. רצו ולא יכלו לשלם והפסידו את הקסרקטינים לטובת זאמברוב... ומאז נהפך עליה הגלגל: בעלי המלאכה, פועלים, סוחרים ועירים יצאו את יאבלונקה והשתקעו בזאמברוב. פרחה זאמברוב על חשבונה של יאבלונקה... אף על פי כן: יאבלונקה נשארה המיוחסת: בית הכנסת הישן שלה — חזותמו 500 שנה. שני בתי הקברות — החדש מזה למעלה משלוש-מאות שנה...

ליד בית הכנסת היתה בריכה. סיפרו: כאן טבל ר' לוי-יצחק מבארדיצ'ב, כשבא להתפלל על החולים. היתה אז מגיפת האסכרה בקרב הילדים ולא הועילו הצום והסליחות „לתחלואי ילדים“. בא ר' לוי-יצחק ועצר את המגיפה. הוא ראה את חיי הדלות של היהודים והם גרים 3—4 משפחות בחדר אחד — הוכיח אותם בדרך-שתו בשבת, שהיתה אז הפטרת ישעיהו, פרק כ"ח: „צו לצו קו לקו“ — אני רואה אצלכם, בדירות: גב לגב, גוף לגוף וזה נגד המוסר והבריאות...

ר' לוי יצחק בא הנה פעם שניה לגרש גיל-גול מחולה. שאל את החולה: מי אתה? ענה לו: כליזמר אני! אמר לו ר' לוי-יצחק: שירה לי

יוסף קרולעוויצקי
J. Krolewiczki

שיר חתונה! שר לפניו ושרו כולם. מאז נקבע ניגון זה בלחן "לכה דודי", בערב שבת, עד חרוב העיר.

בבית הקברות טמונים גדולים וקדושים. ביניהם אבי הסבא שלי ר' צבי סוראווטש: קוזאקים תלחה, בימי המרד הפולני, כי לא רצה לנשק לצלם. פה נטמן הרב הישיש ר' אהרון דוד, אשר על שמו יסדו בני העיר את ארגונם באמריקה. הרב שמלך אחריו, אגאליק, בן הרב משדליץ והרב האחרון, שליווה את צאן מרעיתו לכבשן הגאונים, ר' נחום בלייווייס. הודות לנהר המפכה ליד העיירה, יאבלון — היתה העיירה למרכז הגירושין, כי בזמברוב לא היה אז שם רשמי לנחל ואסור היה לכתוב שם גט. יש שאמרו: קללת ד' רובצת על העיר ולכן רבו בה הגיטין... אשר לפעמים אף המזבח מוריד עליהם דמעות. ידעו בסביבה: כשאמר איש לאשתו: לכי ונלכה עד יאבלונקה — ידעו למה ירמזו מליו. לחברה קדישא היה פינקס עתיק ובו רשו מים כל החברים הנפטרים. הפנקס היה בביתנו. ביום הצום של החברה קדישא, ט"ו בכסליו, היו מזכירים שמות כל הנפטרים, במשך מאות שנים וזה נמשך כמעט כל היום. פעם נלוויתי לאבא ז"ל ביום צום, לשמוע את שמות הנפטרים — ועבר עלי היום בתענית, שלא בכוונה. מן הראוי היה שאשתתף גם בסעודה המפורסמת של החברה.

מלבד בית הכנסת הישן ובית המדרש היה גם בית החסידים הגדול, אשר בביתו של ר' יושי-יאנקל, ליד הכנסיה. בסעודה השלישית, בשבת, עת צהלו החסידים היה פתאום מצלצל פעמון הכנסיה, להזמין מאמיניו לתפילת ערב יום ראשון, ונתקבל הרושם כאלו בכוונה תחילה באו לצלצל ולחלל לנו קדושת השבת...

בשנת 1936, לפני צאתי לארגנטינה באתי לעיירתי, להיפרד ממשפחתי. לא פגשתי נפש חיה ברחוב, החלונות מנופצים והאנשים הסתתרו. בקושי מצאתי את הורי ובני הבית נחבאים במרתף שמתחת לבית, באותו מרתף שלפני 73 שנה, בשנת 1863, החביא סבא מורדים פולנים, ביניהם הפריץ סקארזינסקי, אביו של הרוקח בזאמברוב. כיום מתחבאים צאצאיו מחמת הפולנים... כתבתי על זה אז גם בעתונות.

(סוף)

לעבן יאבלאנקע, זי איז אבער געווען אן ארים שטעטל, ליידער: געווען און נישט מער! ווען מען האט באשלאסן, אין די צייטן פון צאר צו בויען קאזארמעס לעבן זעמבראווע האבן אינזשעניערן, דערציילט מען, געוואלט שטעלן קאזארמעס לעבן יאבלאנקע, זיי האבן פארלאנגט פון דער שטאט "צושייער" 100 רובל — איז דאס געלט נישט געווען און די קאזארמעס נישט געבויט. האט זייט דאמלסט זעמבראווע אנגעהויבן בליהען, בעלי-מלאכות, ארבעטער און קליינ-הענדלער האבן זיך געצויגן קיין זעמבראווע און יאבלאנקע, רחמנא ליצלן, איז געווארן אלץ קלע-נער און איינגעצויגענער. איר יחוס, איר אלטן יחוס, האט אבער קיינער נישט געקענט אַוועק-נעמען. איר אלטע שול האט געטראגן דעם שטעמפל פון 500 יאר. די מציבות פון ביידע בית-עולם'ס האבן עדות געזאגט וויפיל דורות יידן ס'זיינען דא צו קבורה געקומען. בלויז אויפן נייעם בית-עולם האבן זיך געפונען מצבות פון איבער 300 יאר. נישט ווייט פון דער שול האט זיך געפונען א שטייענדיקעס וואסער, א סאָדזעלקע. דערציילט מען אַז ר' לוי יצחק פון בארדיטשעוו האט זיך דא געטובלט. ווען עס האט דא אויסגעבראָכן, נישט היינט געדאכט, א קינדערקרענק, דיפטעריס, האט מען גוזר תענית געווען און געזאגט "סליחות לתחלואי ילדים". ווען ס'האט נישט געהאָלפן, האט מען אַראָפּגעבראַכט ר' לוי-יצחק'ן, וואָס פלעגט זיך אָדורכריידן מיטן ריבונן של עולם, כדבר איש אל רעהו, ער זאל מתפלל זיין פאר אונדזערע קינדער. ער האט געזען די אַרעמקייט פון די יידן, אייניקע פאַמיליעס וווינען אין איין צימער, אין ענגשאפט, האט ער עס אויסגעניצט אין דער "הפטורה" פון דער וואָך (ישעיה כ"ח): "צו לצו קו לקו" — צאָפּ צו צאָפּ קאָפּ צו קאָפּ, און האט אויפגעקלערט ווי עס איז נישט צניעותדיק און נישט געזונט אזוי צו וווינען. נאָך דערציילט מען: ר' לוי יצחק'ן האט מען אַמאַל אַראָפּ-געבראַכט אַרויסצוטרייבן א גילגול. פרעגט ר' לוי-יצחק דעם גילגול: ווער בינסטו עס? זאָגט ער: אַ כליזמר, זאָגט ר' לוי-יצחק: כ'וועל דיר נישט מתקן זיין ביז דו וועסט מיר אופזינגען דעם ניגון וואס דו האסט געזונגען אויף אַ חתונה. האט דער גילגול אנגעהויבן זינגען און אַלע נאָך

אים. איז דער ניגון אזוי שטארק געפעלן געוואָרן, אז ער איז פארבליבן אין יאָבלאָנקע, צו זינגען אים יעדן פרייטיק צו נאכטס „לכה דודי“ — ביז דער אונטערגאנג פון דער שטעטל.

אויפן בית עולם ליגן קדושים און גדולים און אזעלכע וואָס זיינען געשטאָרבן אויף קידוש השם, ווי ר' שלמה־חנוך און אויך מיין עלטער־זיידע ר' צבי סוראווויטש: קאָזאָקן האָבן אים געהאַפּט בעת דעם פוילישן אויפשטאנד און אים געצוונגען צו קושן דעם צלם. האָט ער נישט געוואָלט. האָבן זיי אים אויפגעהאַנגען, מען האָט אים מקבר געווען ווי אַ קדוש, מיטן שטריק אויפן האַלדז. דאָ רוען אויך די ביינער פון אַלטן רב, ר' אהרן־דוד (אויף זיין נאָמען הייסט אין אַמעריקע דער יאָבלאָנקער לאַנדסלייט פאָרזיין). דער יונגער תלמיד־חכם און משכיל, ר' יחיאל דוד שו"ב, בן יצחק מנחם ז"ל א.א.

די יאָבלאָבקער רבנים, וואָס זיינען געווען נאָך ר' אהרן־דוד, זיינען: הרב אַנאָליק, אַ זון פון שעדלעצער רב און ר' נחום בלייווייס, וואָס האָט באַגלייט זיין קהילה צו די גאָזקאָמערן...

צוליב דעם טייך, יאָבלאָן, האָט די שטאָט באַקומען אַ צוציהונגס־קראַפט צו אַדורכפירן גט'ן. זעמבראווער טייך האָט נאָך נישט געהאַט קיין אַפיציעלן נאָמען — פלעגט מען קומען קיין יאָב־לאָנקע אַדורכפירן דעם גט. אנדערע האָבן גע־זאָגט אַז דאָס איז אַ מין קללה אויף דער שטאָט צו צושיידן משפחות... „פאָרן קיין יאָבלאָנקע מיט דער ווייב“ — האָבן שוין אַלע געוויסט אין גאנצן געגנט וואָס דאָס באַטייט...

יאָבלאָנקער חברה־קדישא האָט געהאַט איר אַלטן יחוס־בוך וואָס האָט זיך געפונען ביי אונדז אין שטוב. יעדעס יאָר, דעם 15־טן כסליו, פלעגט מען פאסטן און מזכיר נשמות זיין אַלע נפטר־ים פון פינקס, דאָס האָט געדויערט אַ גאנצן טאָג, כמעט. איינמאָל בין איך מיטגעגאַנגען מיט מיין פאָטער ז"ל, זייענדיק אַ בעלן אויסצוהערן אַלע

נעמען פון די נפטר־ים. האָב איך שוין פאר־שפאָרט עסן און מיטגעפאָסט מיט די חברה לייט, ווייל ס'האַט פארנומען דעם גאנצן טאָג. האָב איך שוין אינאָונט געמוזט אויך בייזיין די גרויסע באַרימטע סעודה.

אַחוץ די אַלטע שול און בית המדרש זיינען אויך געווען חסידים שטיבלאך. די עלצטע און גרעסטע האָט זיך געפונען ביי ר' יאָשע־יאָנקל, נישט ווייט פון קלויסטער. נישט איינמאָל פלעגט טרעפן אז צו שלוש סעודות ווען די חסידים זיינען אַריין אין עקסטאז און געגאַנגען צו אַ רי־קורל — פלעגט אָנהויבן קלינגען דער קלויס־טער־גלאַק, וואָס פלעגט רופן די גלויביקע צו דער ערב־זונטיק מעסע. פאר די חסידים האָט עס געהייסן, ווי די גוים וואָלטן עס געטאָן אוממישנע. עס פלעגן קומען קיין יאָבלאָנקע פון צייט צו צייט חסידישע רביים און מען פלעגט זיי האַרציק אויפנעמען. אין יאָר 1936, בעת איך בין געקומען זיך געזעגענען מיט מיינע אייגע־נע, פאר מיין אָפּפאָרן קיין אַרגענטינע האָב איך געטראָפן אַלע הייזער פארהאקט, שויבן צע־בראַכן און קיין לעבעדיקן נפש נישט געזען אין גאָס. צוקומענדיק צו דער הויז פון מיינע על־טערן — האָב איך געהערט אַ פארשטיקטן קול פון קעלער ארויס: מיר באַהאַלטן זיך אויס פון די „נאָרא“ לייט וואָס פאָרגאַמירן אונדז... דאָס האָבן זיי צוגעגרייט, די נאַציאָנאַלע פאַליאַקן דעם באָדן פאר היטלערן... איך האָב זיך דער־מאָנט: מיט 73 יאָר צוריק, אין 1863, האָט מיין זיידע אויסבאַהאַלטן אין דעם קעלער די פוי־לישע אָנפירער פון בונד, צווישן זיי דעם פריץ סקאַרזשינסקי, דער פאָטער פון זעמבראווער אפֿ־טייקער. מיין זיידע האָט דאַמלסט זיך איינגע־שטעלט דעם לעבן. היינט זיצן אין זעלביקן קע־לער זיינע אייניקלאך און באַהאַלטן זיך אויס פון די פוילישע... כ'האָב עס דאַמלסט באשריבן אין דער יידישער פרעסע...

הינקות של בית רבן — שול־קניער — School Children

ח ו ר ב ן

לזכר אמא... / נאך מיין מאמען...

בצלאל (צאלקע) ילין

קיין יארצייט ליכט נאך מיין מאמען,
וועל איך נישט צינדן, ניין.
כ'ווייס דאך נישט, ווו זי ז'פארשוונדן,
כ'ווייס נישט ווו איז איר געביין.

כ'ווייס נישט ווו, כ'ווייס נישט ווען,
אין שטאט, אין וואלד, בייטאג, ביינאכט,
דיינע ביינער, ט'קיינער נישט,
צו קבר ישראל אי געבראכט...

אפשר האסטו, מאמע מינע,
ביון לעצטן אטעם, ווי א העלד,
מיטן שונא זיך געראנגלט,
און געפאלן אויפן וויסטן פעלד?

האט דער שונא, אין א בונקער,
לעבעדיק דארט דיר פארברענט,
ווען דו האסט געטאן דארט תפילה
און געשפרייט צו גאט די הענט?

אפשר, מאמע פארן טויט,
דערמאנט האסטו, די קינדערס נעמען:
"קינדער מינע, זאלט געדענקען,
פאר דער מאמען נקמה נעמען!"

קיין יארצייט ליכט נאך מיין מאמען,
האב איך נאך נישט געשטעלט,
איך ווייס נישט ווו, כ'ווייס נישט ווען,
ז'איז אוועק פון דער וועלט.

יעדן טאג, ליבע מאמע,
לעבט מיר אויף דיין געזיכט,
טא צוואַס קדיש און צינדן
נאך מיין מאמען א יארצייט ליכט?...

לזכר אמא, לא אציטה,
גר נשמה, לא ולא!
כי מני נעלם יום המיתה,
ומקום קברה לא אדע, הלא!

לא אדע אי, אף לא אימתי
נשמתה מן העולם יצאה,
ביום או בליל, בשימון שדי?
ולקבר ישראל עד היום לא באה...

אמא, אוילי, אי-שם שרית,
עם מפלצת-אדם, באותו יום,
עדי נפגעת באש ובחנית
ובשימון-קטל צנחת דם?

ואילי במחתרת, במאבק - האויב
אותך, אמא, שרף חיים,
עת עמדת בתפלת לב
ולשמים פרשת פפים?

ואילי, באחרון רגעך, אי-שם
שם בניה נשאת בדממה:
למען השם, בני, נקם,
שבעתים שלם ונקמה!?

לזכר אמא, הו, טרם הצתי
גר-זכרון, עד זה היום,
כי יום מותה לא ידעתי,
ומנוח משכבה - סוד איום...

אף קלסתר-אם הוא לי יזהיר
בלב, דבר יום ויום,
ולמה איפוא גר יאיר,
למה-לי, קדיש יתום?

על סף השקיעה / אויפן שוועל פון אונטערגאנג

די לעצטע 5—6 יאָר

ייד אַ קרעמל, צאָלט ער אָפּ פאַר איר אַלערליי שטייערן. די רעגירונג גיט אָבער רעכט פינצ-טערע כוליאַגאַנישע עלעמענטן, פון דאָרף און פון שטאָט צו שטיין ביי דער טיר פון קראָם און נישט לאָזן אויף כוח אַריינגיין אין געשעפט געבן דעם יידן עפעס צו לייזן... לעגאַלע, טרוקענע פאַגראַם-מעשים. מישט זיך דער ייד אַריין — באַקומט ער קלעפּ און די פּאָליציי טוט גאָר נישט קעגן דעם: ווייל דער ייד האָט זיך אַריינגעמישט און געשטערט דעם געזעץ... פאַרגלוסט זיך די פּאָליציי נאָך מער — שטעלט מען צונויף אַ פראַטאַקאָל אַז דער ייד האָט באַלידיקט, עפנט-ליך, דעם פוילישן אַדלער, די פוילישע רעגירונג — און באַקומט 3—5 יאָר תּפּיסה, אַדער צוואַנגס-אַרבעט (קאַטאָרזשנע ראַבאַטע) אין

די לעצטע 5—6 יאָר, פאַר דעם אונטערגאַנג פון דער יידישער זעמבראַווע, זיינען געווען שוין דערליכע. עס איז אַראָפּ דער גלאַנץ פון דער פאַרגעשריטענער שטעטל. עס איז אַראָפּ דער שטאַלץ פון דער פאַרגעשריטענער יוגנט. עס איז געוואָרן אַ שטאָט פון הונגעריקע, ליידענדע, גייסטיק און פיזיש.

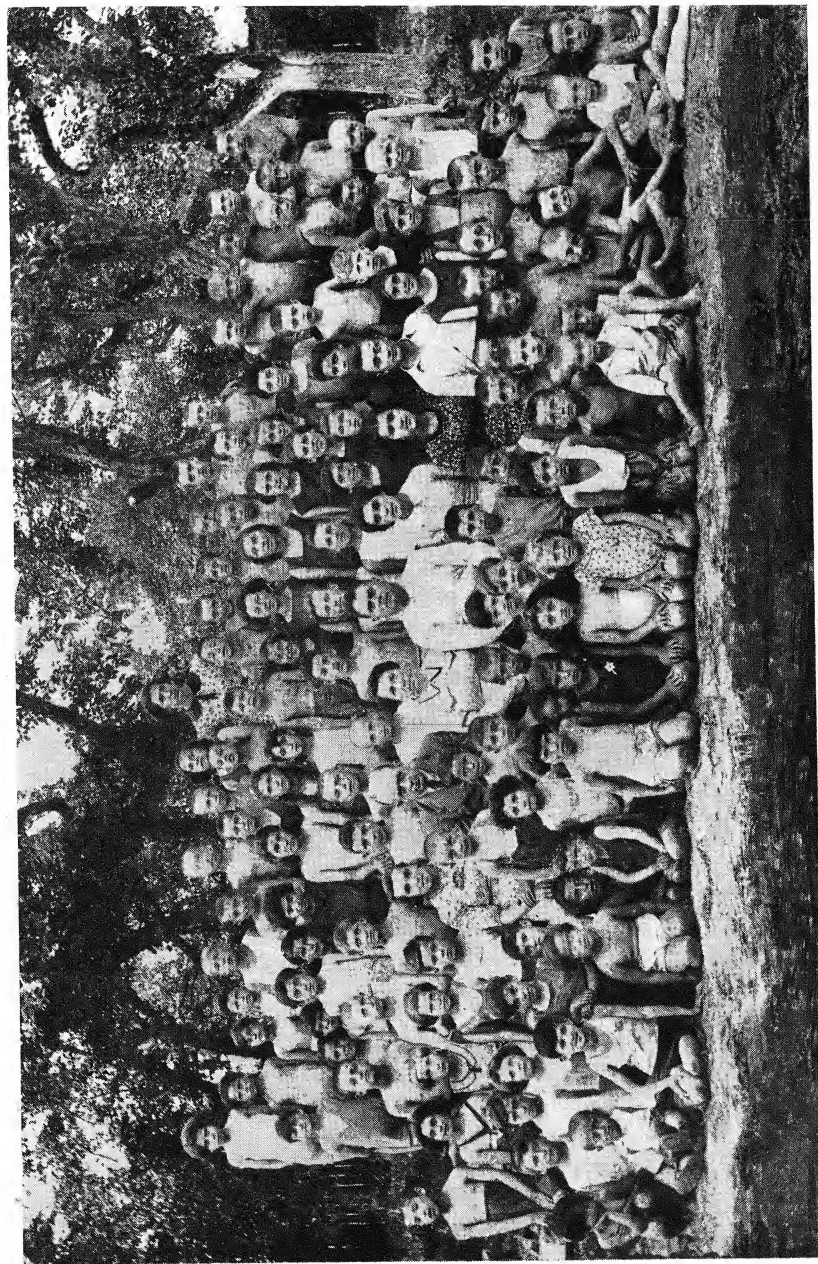
נישטאָ קיין בירגער-רעכט און קיין מענטשן רעכט. די גאָר נישט לאַנג באַפרייטע פוילן איז געוואָרן פאר יידן 100 מאל ערגער פון די ערגסטע צאָרישע צייטן. אַ ייד דאָרף צאָלן דעם העכסטן שטייער — האָט אָבער נישט קיין רעכט צו פאַ-דערן דאָס מינימאַלסטע בירגער-רעכט. האָט אַ

א גרופע יידישע סאלדאַטן אין דער פוילישער ארמיי

קבוצת חיילים יהודים בצבא פולין

Jewish soldiers serving in the Polish Army

קייטנה של ילדי זאמברוב העניים מטעם „צנטוס”.
 במרכז יושבת העסקנית המסורה יוכבד סרברוביץ.
 זומער-קאלאניע פון שוואכע אײמע זעמבראווער קינדער
 ביי „צענטאס”.
 אין צענטער זיצט די איבערגעבענע טוערין חעזטשע
 סרעבראוויטש.

A summer resort for sickly indigence children of Zembrow, under the auspices of Centos.

מ'ברענגט אין שפיטאל פון „הייליקן גייסט“ א יידיש קראנק-קינד, און שרייען אויס באַרעם-הערציק: „פּשעטשעזש, טאָ זשידעק“ — ס'איז דאָך גאר אַ יידיש קינד! און קלאַפּן צו די טיר און לאָזן נישט אַריין...

ווער וועט מיר העלפּן?

הויבט אויף דער זעמבראָווער ייד דעם קאַפּ צום הימל און שרייט אויס: „מאַין יבוא עזרי“ פון וואָנען וועט קומען מיין הילף? — אַזוי דער באַלעבאַס, דער מיוחס, אַזוי דער בעל מלאַכה, דער האַרעפּאַשניק און אַזוי דער אַרבעטער — דער פּראַלעטאַרער.

קומען אָן איוב'ס בשורות פון ארץ-ישראל. דאָרטן זיינען דאָ נישט ווייניק זעמבראָווער קינדער, אַ טייל גוט סיטואַירט אין אַרבעט, אין אונטערנעמונגען, איז דאָרט די לאַגע אויך קריי-טיש: אומרוען, אַנפאַלן, געשלאָסן די טויערן פון לאַנד, דער ים בלאַקירט, די אויגן ציען זיך נאָך ציון, שטרעבן צו ווערן אויסגעלייזט פון דעם פּוילישן גיהנום — איז אַבער איצט די האַפּנונג אַ קליינע.

באָווייזן זיך אַבער ליכט שטראַלן פון אַמע-ריקע: זעמבראָווער קינדער, דאָרט, שווייגן נישט, שלאָפּן נישט קיין נעכט, און זאַמלען געלט פאַר זייערע ברידער און שוועסטער אין דער אַלטער היים.

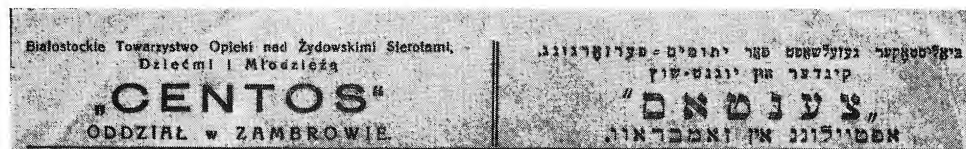
הילפּט קאָמיטעט אין שיקאַגאָ

און עס באָווייזן זיך אַמבאַסאַדאָרן, אומגע-קרוינטע אַמבאַסאַדאָרן פון צווישן די זעמבראָ-ווער אין אַמעריקע. דער הילפּס קאָמיטעט אין שיקאַגאָ און ניויאָרק פאַרלאָזן נישט זייערע בריי-דער. און יעדן חודש קומט אָן אַ פעקל דאָלאָרן

קאַרטוויל-בערעזע. אויף די ירידים איז אַ גיהנום. אין די גוטע יאָרן פלעגן זעמבראָווער שוסטערס צושטעלן צו די אַרומיקע ירידים און מערק ביי 75% פון דער נאָרמע שטיוול וואָס די פויערים פאַרברויכן אויפן ווינטער, אויפן זומער — צו ביליקע פרייזן. האָבן זיך ביידע געפרייט: דער קונה איז געקומען אַ היים מיט אַ פאַר נייע שטיוול, וואָס זיינען געווען ביליק, און דער ייד — האָט געהאַט פרנסה. דאָס זעלבע איז געווען מיט אַ פאַר הויזן, מיט אַ סוקמאַן, מיט אַ באַראַשקאָווע קוטשמע ווינטער און אַ מאַטשעיוו-קע זומער. נאָכדעם ווי מ'האַט צערויבט די סחורה פון דעם יידישן סטראָגאָן און צעבלוטיקט דעם יידן — האָט מען אויפגעהערט פאַרן אויף די ירידים, און אַנשטאַט דעם — געזעסן און געהונגערט מיט דער פרוי און קינדער.

אַ שטאַט הונגערט

און אַז אַ שטאַט הונגערט — גייען אַלע אַפּ-געריסן, לאַטעס אויף לאַטעס, אפילו שבת און יום-טוב און מען שעמט זיך שוין נישט. עסט מען נישט קיין שטיקל פלייש אפילו שבת, טריינ-קען נישט קיין גלאָז מילך אפילו קליינע קינדער, פאַרריכט מען נישט קיין דאָך אפילו ווען עס רעגנט אַריין, פאַרקלאַפט מען מיט ברעטער די צעבראַכענע שויב, אפילו ווען עס פאַרשטעלט די ליכט פון טאָג, הייצט מען נישט קיין אייוון א.א.וו. קריינקען יידישע קינדערלאַך, דאָרן פון שווינדזוכט און די רעגירונג האָט נישט קיין פליכט זיי צו געבן הילף. די באַרעמהערציקע שוועסטער מיט די גרויסע צלמים אויפן האַלדז, וואָס קניען און בעטן גאָט און יעזוס 10 מאַל אַ טאָג און מער — ציילעמען זיך אַפּ, ווען

Centos

The relief society, founded in Bialystok with the aim to bring aid and comfort to orphans, children and youngsters in general.

צו פארטיילן צווישן דעם הילפסקאמיטעט פון דער קהילה, וואס שטיצט ארימע און אונטערשיד, ספעציעל די ארימע כלי-קודש און תלמידי-חכמים, לינת הצדק, זעמבראווער קראנקן-קאסע, וואס גיט מעדיקאמענטן, דאקטוירים, קראנקן-וועכטער און סאניטארן, פלעגט און דערהאלונג די שטאט-קראנקע פון אלע שיכטן, און דער אומ-דערמידיכער פרעזעס אין די שלעכטע צייטן, שלמה דזשענטשאל, לייזער קצב'ס זון, איז דער פרעזעס און טאטע פון אט די אלע לייזנדע, פרויען-פאראייניג, וואס העלפן ארימע פרויען, קימפעטארינס א.א. אין זייער נויט, האנטווער-קער פאראייניג, וואס זיין הילפסקאסע העלפט ארויס די בעלי-מלאכות, זיי זאלן קענען איינ-קויפן רוישטאף, אויף קרעדיט, און שפעטער אפ-צאלן מיט די הכנסות און בארגן אויף נייע סחורה, שפארא-און ליי-קאסע, וואס פלעגט געבן הלוואות קרעמער צו קויפן סחורה, בעלי-בתים צו פארייכטן די הויז אדער אפצאלן די שטייערן וואס ליגט אויף זיי און Last but not least — דער „צענטאס" וואס באזארגט יידישע קינדער ברויט מיט מילך, שיד און לופט און ראטע-וועט אפ הונדערטער קינדער יעדעס יאר פון שווינדוכט און הונגער-געשווילעכק.

שלמה דזשענטשאל און מאקס סטאן די דאלארן קומען אן אויפן נאמען פון ער-לאכן טוער שלמה דזשענטשאל, דעם פאלקס-מענש און ער פאטיילט עס צווישן די אלע אינסטיטוציעס און שיקט איבער קוויטאנציעס צו די ברידער קיין אמעריקע. מיר האבן נישט די בריוו וואס דער הילפסקאמיטעט פון שיי-קאגא האט געשריבן צו די אלע זעמבראווער אינסטיטוציעס. זיי זיינען אלע אומגעקומען צו-זאמען מיט די אדרעסאטן. מיר האבן אבער געלייענט די דאנק און בקשה בריוו פון זיי צו דעם קאמיטעט אין שיקאגא, וואס איז יא דער-האלטן געווארן, אדאנק דעם הארציקן, געטרייען און ערלאכן סעקרעטאר, וואס פלעגט אלעמען ענטפערן גלייך און שיקן גיך די נויטיקע הילף — לאנדסמאן און ברודער מאקס סטאן, וואס איז נישט קיין אנדערער ווי מענדל פינ-קעלשטיין, דוד בריינע-פערלס זון, איך געדענק אים גאנץ גוט, דעם מאגערן יינגל, מיט די קליינע שווארצע און שטענדיק פינקלענדע אוי-געלאך, לויט די בריוו צו אים — האט ער זיך דערהויבן צו דער ראל פון יוסף אין מצרים, וואס האט געשיקט בארונג זיינע ברידער אין ארץ כנען...

פון א בינטל בריוו

צו דערגענצן און אלוסטירן אונדזערע ווערטער בריינגען מיר אויסצוגן פון בריוו, וואס נוח סלאזיק האט געשריבן זיין ברודער הערשל אין ישראל, פון הילפסקאמיטעט ביי דער קהילה, פון לינת הצדק און פון מאקס סטאן. אויסצוגן פון אנדערע בריוו האבן מיר געבראכט אין דעם פרק „סאציאלע הילף".

די יידישע זעמבראווע פוסטעוועט...

...בלויז מיט עטלאכע יאר צוריק: די שטאט האט געברויזט. אויף יעדן ווינקל גאס א לא-קאל פון דעם אדער יענעם יוגנט-קרייז. אומע-טום היינגען פלאקאטן, געדרוקטע, געשריבענע מיט דער האנט, געקינסטלטע, און זאגן דיר אן: דא א דיסקוסיע אונט, דא א ליטערא-רישער-מוזיקאלישער אונט, דא א פארשטע-לונג, דא א קאנצערט, דא אן אלגעמיינע פאר-זאמלונג, וואלן, באריכט פון א קאנפערענץ א.ד.ג. היינט — פוסטקעס: אלץ איז פאר-

שוונדן, די יוגנט זיך צעלאפן. די געבליבענע-זיך פארשטעקט. די פוילישע מאכט — לאזט נישט אויפהויבן דעם קאפ. עס עקזיסטירן נאך צוויי ספארט-קלובן, אויף הינערשע פיסלאך: „הפועל" און „גוויאזאדא". דער ערשטער גע-הערט צו דעם פליגל פון ארבעטנדיקן ארץ ישראל, דער צווייטער צו די לינקע ארבעטער — וואס האבן אפילו דעם נאמען פארפוילישט („דער שטערן" איז געווארן — גוויאזאדא). קאנ-קורירן זיי נאך ביידע, צווישן זיך: מאכט איינער א וויסבלייען ספארט-אונט, מאכט דער צוויי-טער א רויטן ספארט-אונט...

קומען נאך פון צייט צו צייט טעאטער-טרו-
פעס פון ווארשע. דער עולם גייט זיך אביסל
אפכאיינען... אט איז געווען דא די „ווילנער
טרופע“, „די פריילכע באַנדע“ און לעצטנס די
גוטע רעטשיטאטאָרין רחל האַלצער, פאר איר
אפפאָרן קיין אויסטראליע.

קולטור-קאָמפּף בריינגט אַריין לעבן...

אַ ביסל רוח-חיים האָט אַריינגעבראַכט דער
קולטור-קאָמפּף... פון די יידישיסטישע שולן האָט
זיך שוין אונדזער רב מייאש געווען. עס וועט
שוין פון די תלמידים קיין נחת נישט זיין.
אַבער פון די העברעאישע שולן קען מען נאך
עפּעס ראַטעווען...

האָט דער רב אַריינגעלייגט אין חרם די
תרבות שולע, מיט איר לערער. דער חרם איז
געמאַכט געוואָרן, כדת וכדין, ווי אין די מיטל-
אַלטער יאָרן: גערופן אַן עדה יידן אין בית
המדרש, אַנגעצונדן שוואַרצע ליכט, געבלאָזן
שופר און געזאַגט: ארור אתה ביום, ארור אתה
בלילה... די אגודה און די רעוויזיאָניסטן האָבן
אונטערגעשטיצט... די רעוויזיאָניסטן האָבן עס

געטאָן צוליב פארטיי-נקמה: זייער שולע איז
ליקווידירט געוואָרן, ווייל די אַלגעמיינע ציו-
ניסטן און צעירי-ציון האָבן זי נישט געשטיצט.
איז געוואָרן אַ ויצעקו, האָבן די ציוניסטן גע-
רופן אַ מאַסנפאַרזאַמלונג, צוזאַמן מיט די
עלטערן פון די קינדער און דערקלערט אַ
קאָמף דעם רב און דערווייזן מיט ראיות פון
פוסקים, אז דער רב האָט נישט ריכטיג גע-
טאָן... דערווייל האָט דער רב געעפנט אַן
אגודה-שולע „בית יעקב“ וווּ די טאַכטער פון
זיין צווייטע פרוי איז געווען לערערין. זיינען
30 „תרבות“ מיידלאך אריבער אין „בית יעקב“.
האָט ציוניסטישע יוגנט ביינאַכט אויסגעהאַקט
אַלע שויבן פון „בית יעקב“... און דאָס האָט
אַריינגעבראַכט אַביסל לעבן אין שטעטל, קאמף
צווישן פראַגרעס און פאַנאַטיזם...

„פיקעטן“...

און אויך ביי די גוים, אונדזערע שכנים איז
נישט רוהיק. אַט איז פאַרגעקומען אַ געשלעג
צווישן כוליאָנעס — דאַרפישע וואָס זיינען גע-
קומען אויפפאַסן: גוים זאָלן נישט קויפן ביי

אין אַ בלימל-טאַג

In a Flower Day

ביום פרח

וואס האָבן געשטעלט אַ בלוטיקן ווידערשטאַנד דער פּאָליציי האָט מען פאַרהאַלטן. אַלס רעזולטאַט האָט מען פאַרװערט די „פיקעטן“. אָבער אין עטלאַכע װאָכן אַרום, האָט אַ דעלעגאַציע פון זעמבראַװער פוילישע בירגער געפועלט אין װאַרשע מען זאָל לאָזן באַנייען די „פיקעטן“ אויף יידישע קראַמען, און די פיקעטניקעס װעלן פאַרזיכערן נישט צו מאַכן קיין פאַגראַמען...

דער מאַרק

ווי זעט אויס איצט דער מאַרק? פון די 95 פּראָצענט יידישע קראַמען איז געבליבן קוים 40 פּראָצענט און אויך די זוכן קונים עס איז בערצוגעבן... כמעט יעדן טאָג שליסט זיך אַ יידישע קראַם, קריסטלעכע מאַליאַרעס, מוליאַרעס, סטאַליאַרעס רייסן אַראָפּ דעם יידישן שילד און רעמאַנטירן די קראַם... נישט נאָר געשעפטן — אויך הייזער גייען איבער אין גויישע הענט. יידן דאַנקען גאָט אַז זיי װערן פטור פון די ביסל האָב און גוטס... דער מאַרק װאָס איז אַמאָל געװען פול מיט טישלאַך — „סטראָגאַנעס“ — יידישע: בעקער, טיכלאַך, זייף, שטאַפן, שוסטער, שניידער, היטלמאַכער,

יידן. כל זמן זיי האָבן אָנגעטאָן צרות נאָר יידן האָט מען זיי נישט געשטערט. פּאָליציי האָט זיך געמאַכט נישט זעענדיק, ווי „פיקעטן“ — גרופעס פּאָליאַקן שטייען און היטן אָפּ אַז קיינער זאָל נישט אַריינגיין עפעס קויפן ביי אַ יידן. האָט מען דערביי אַ יידן צעקלאָפּט, אַ שויב אויסגעהאַקט, סחורה אַװעקגערויבט — די פּאָליציי האָט עס „נישט געזען און נישט געהערט“. װען די פיקעטן העלדן האָבן אָבער גענומען טרייבן פּאָליטיק קעגן דער רעגירונג — האָט זיך די פּאָליציי אַריינגעמישט, איז פאַר געקומען אינמיטן מאַרק אַ שליאַכט און עס איז געפאלן אַ פּאָליציאַנט, אַ פּלויטאַנאָװ. האָט מען באַלד געשלאָסן אַלע קראַמען און די פּאָליציי האָט זיך פאַרבאַהאַלטן... ביז עס איז געקומען פאַר ליציי פון לאַמזע, אונטער דער אָנפירונג פון אַ פּאָליציי מאַיאר. 40 פּאָליציאַנטן זיינען אַריין אין קאַמף מיט די דאַרפישע און שטאַטישע פיקעטניקעס. זיינען פאַרגעקומען מאַסן־אַרעסטן. גאַנצע אויטאָבוסן מיט אַרעסטירטע האָט מען געפירט קיין לאַמזע. די פויערים זיינען אַנטלאָפן פון שטאַט, האַקנדיק דערביי יידישע שויבן... מען האָט זיי אַלעמען באַפרייט, אַחוץ 12 מאַן

בכּוצת תּופרות עושות להן „יד־אחַת“
Cooperative Shop operated by young seamstresses

כלים, מעבל א.א. — איז נישטאָ מער קיין יידישע פוס... אלץ גוים... בלויז צוויי־דריי טישלאך אָן אַ זייט פאַרקויפן גרינסן און פרוכט נאָר יידן... די לאַזונג פון די פאַליאָקן איז: צו אוסקעמפן אַרבעט און פרנסה פאַר די אַר־בעטסלאַזע קריסטן. אין דער אמתן — פאַר־נעמען דעם אַרט פון די יידישע קראַמען אין טישלאך רייכע גוים, וואָס פאַרקויפן פיל טייערער ווי ביים יידן, גיבן שלעכטע סחורה און די אַרבעטסלאַזע מערן זיך...

12 יאנואר, 1933.

הילפס קאמיטעט ביי דער יידישער קהילה אין זאמבראווע צום זעמבראווער הילפס קאמיטעט אין שיקאגא

4.4.1938

...אין נאָמען פון הילפס קאמיטעט ביי דער יידישער קהילה אין זאמבראווע באשטעטיקן מיר דאָס מיר האָבן דערהאלטן פון אונדזערע שיי־קאגער לאנדסלייט, דורך ה' מאַקס סטאַן — 50 דאָלאַר (אין זאַלטעס — 276.50) די געלט וועט פארטיילט ווערן צוזאמען מיט די 750 דאָלאַר פון ניו־יאָרקער רעליעף קאמיטעט. די קוויטונגען וועלן מיר זיי צושיקן. אין נאָמען פון אונדזער קאמיטעט, ווי אויך פון דער נויט־ליידנדער יידישער באפעלקערונג פון זאמבראווע דריקן מיר אייך אויס אַ הערצליכסטן דאַנק און ווינטשן אייך אַ פריילאכן יום־טוב. געצייכנט: פרעזע גרשון סרעבראוויטש. סעקרעטאַר י. דונאוויטש. קאמיטעט מיטגליי־דער: אברהם שמואל פיאנטעק, לייב ראזינג, דוד פינקלשטיין.

לינת הצדק

צום ברודער מאַקס סטאַן סעקרעטאַר פון הילפס־קאמיטעט פון זעמבראווער לאנדסלייט אין שיקאגא.

19/8 — 12/12

...מיר האָבן דערהאלטן, דורך ה' שמואל פינ־קעלשטיין די 15 דאָלאַר. מיר זיינען דערשיי־טערט פון טויט, פון ר' זלמן גאַלדמאַן. מיר האָבן גערופן גלייך אַ טרויער פאַרזאַמלונג און איבערגעליענט אייער בריוו. מיר האָבן אים

געקענט און געוואסט זיין גוטע האַרץ און אי־בערגעגעבנהייט פאַר זיינע זעמבראווער בריי־דער. אין נאָמען פון קאמיטעט און פיל אַרעמע קראַנקע פאַר וועלכע דאָס געלט ווערט פאַר־נוצט דריקן מיר אויס אונזער טרויער און שיקן איבער אַ טרייסט־וואָרט דער אַלמנה מיט די קינדער: "המקום ינחם אתכם בתוך שאר אבלי ציון וירושלים". זיי זאלן שוין מער נישט וויסן פון קיין שלעכטס און די אבילות זאל זיך אומקערן צו אַ יום טוב, און זאל מקוים ווערן ביי אונדז: "מיגון לשמחה ומאבל ליום טוב". מיר בעטן אייך אונדז שרייבן דייטלעך דעם טאָג ווען ר' זלמן איז נפטר געוואָרן און דעם נאָמען פון זיין פאָטער ע"ה, ווייל זיין נאָמען וועט פאַרשריבן ווערן אין פינקס פון "לינת הצדק" און אין טאָג פון יאַרצייט וועלן

דאָס האָבן מיר באשטעטיקט מיט 50 דאָלאַר (אין זאַלטעס — 276.50) די געלט וועט פארטיילט ווערן צוזאמען מיט די 750 דאָלאַר פון ניו־יאָרקער רעליעף קאמיטעט. די קוויטונגען וועלן מיר זיי צושיקן. אין נאָמען פון אונדזער קאמיטעט, ווי אויך פון דער נויט־ליידנדער יידישער באפעלקערונג פון זאמבראווע דריקן מיר אייך אויס אַ הערצליכסטן דאַנק און ווינטשן אייך אַ פריילאכן יום־טוב. געצייכנט: פרעזע גרשון סרעבראוויטש. סעקרעטאַר י. דונאוויטש. קאמיטעט מיטגליי־דער: אברהם שמואל פיאנטעק, לייב ראזינג, דוד פינקלשטיין.

הילפס־קאמיטעט
ביי דער יידישער קהילה
אין זאמבראווע
זאמבראווע 19/8 1938

פרעזע: ג. סרעבראוויטש
סעקרעטאַר: י. דונאוויטש

אברהם שמואל פיאנטעק
לייב ראזינג
דוד פינקלשטיין

פול מיט שמערץ לאז איך אייך וויסן אז מיר האבן געהאט א גרויסן פארלוסט. מיר האבן געבראכט צו קבורה אונדזער אן איבער-געגעבענעם לאנדסמאן, וואס האט טראגיש פאר-לארן ביי דער ארבעט זיין יונגן לעבן. זיין נא-מען איז שעפסל ב"ר משה קלמן באס. דער פארשטארבענער איז געווען טעטיק אין אונדזער ארגאניזאציע און געווען א צייט איר קא-סירער. בעת זיין לוויה האבן מיר צוזאמען-גענומען דאס געלד וואס מיר שיקן אייך איצט. מיר האפן אז דאס ווייטערדיקע געלט צו אייך פון אמעריקע וועלן קומען פון שמחות. עס וואלט געווען פאסיק אז די קינדער קאלאניע פון דיון יאר זאל גערופן ווערן אויף זיין אנדענק.

א.נ. פון זעמבראווער רעליעף סאסייטי
מנחם סטאן, סעקרעטער.

מיר מאכן א הזכרה. אין נאמען פון קאמיטעט:
שלמה דזענטשאל, פארזיצער, יעקב אודם —
סעקרעטאר.

12/7 — 1939

ליבער פריינט שלמה דזשענטשאל,

איך האב נעכטן ארויסגעשיקט צו אייך פארן זעמבראווער רעליעף פאריין 600 זלאטעס, עס זאל צעטיילט ווערן צווישן די 4 ארגאניזאציעס אין זעמבראווע. פרויען פאריין — 80 זלאטעס, "לינת הצדק" — 80 זל. האנטווערקער פאריין — 80 זל. דעם "צענטאס" אויף א זומער קאלאניע פאר ארימע קינדער — 360 זלאטעס. איך בעט אייך אז אלע ארגאניזאציעס זאלן אונדז באַלד שיקן א קבלה אז זיי האבן דאס געלט דער-האלטן, אזוי ווי לעצטן מאל.

מאקס סטאן

דער אנהויב פון סוף

יצחק סטופניק

זעמבראווער יידן צוגעטיילט צו איין קאמ-פאניע, צו גיין אויפן ערשטן פייער... מיר האבן אפגעמאכט צו דער מזרח-פריישיסער גרענעץ. דערווייל האבן די ערשטע דייטשע אַעראפלאן-באמבעס איבער זעמבראווע חרוב געמאכט 3/4 שטאט. מיר האבן געהאט אויך אויפן פראנט גרויסע פארלוסטן. אונדזער קאמפאניע האט פארלארן 130 מאן און זיך אומגעקערט בלויז מיט 95. האבן מיר פאר-נומען פאזיציעס אונטער נאָואַגראַד. מיר האבן זיך איינגעגראָבן אין גריבער, פארדעקט מיט צווייגן. ווען די דייטשע טאנקען וועלן דא ארי-בערגיין וועלן מיר דארפן זיי אופרייסן, ווען זיי וועלען אריבערגיין אונדזערע איינגעגרא-בענע קעפן...

בין איך איינגעשלאפן אין "קבר" שטייענדיק נאך אזויפיל אומרוהיקע טעג און נעכט. איז מיר מיין פאטער געקומען צום חלום, מיט זיין ווייסן קאפ און גרויער באַרד, און האט מיר געגלעט און באַרהיקט: "אל תירא עבדי יעקב", האב נישט קיין מורא מיין קינד!...

... איך בין אריינגעקומען אין שטוב פון מיינע עלטערן. עס איז שוין געלעגן א צעטל פאר מיר: איך מוז זיך גלייך צושטעלן צום מילי-טער, אין זעמבראווער קאשאַרן.

אין קאמענדאטור האב איך געטראָפן נישט ווייניק חברים, וואס האבן זיך שוין אָנגעטאָן די מיליטערישע קליידער. מיר האבן כמעט ווי נישט גערעדט. מיר האבן געפילט וואס עס שטייט אונדז פאר...

די יידן אין שטעטל זענען מיט צעשרא-קענע פנימער געלאָפן זיך באַזאָרגן מיט שפייז. מאמעס זיינען געשטאנען אין די ווינקלען פון גאס זיך געזעגנען מיט זייערע קינדער, וואס גייען צום פראַנט.

די פאליאַקן וואס האבן געשריגן די גאנצע צייט אַז מיר זיינען פרעמדע — האבן "גע-ביטן" אביסל זייער מיינונג: אונדזער בלוט איז נויטיק פארן פאטערלאַנד.

אין מיליטערישע פאָרמאַציע האבן מיר גע-וואָרט אויף א באַפעל. ענדליך האט מען אַלע

דערביי האב איך דערפילט א שטארקע בא-
וועגונג אין אקסל: דאס איז געווען מיין עלצ-
טער, וואס האט מיר באפוילן ארויסגיין פון
"קבר", ווייל די פוילישע מעטאדע צו בא-
קעמפן דייטשע טאנקען איז א זיכערער זעלבסט-
מאָרד... מיר האבן גענומען זיך צוריקציהען.
עס איז געווען פאַרנאכט. די דייטשן האבן דער-
שפירט אונדזער קאמפאניע און זי באשאסן.
איך בין געווארן פאַרווונדעט אין מיין רעכטער
פוס. מיר זיינען געלאפן א גאנצע נאכט. פאַר-
טאג, געבליבן אן כוח, אן עסן און אן טרינק-
קען — האבן מיר דערזען אז מיר זיינען ארומ-
גערינגלט דורך דעם שונא...

די דייטשן האבן אפטרענספארטירט די גע-
זונטע סאלדאטן ערגעץ אין דייטשלאנד, די
פאַרווונדעטע האט מען אריינגעטריבן אין דער
יענדזשיווער קירכע. כאטש איך האב פאַר-
לירן פיל בלוט, בין איך אריבערגעשפרונגען
דעם פלויט פון דער קירכע, כ'בין אריין אין
בית המדרש פון דער שטעטלע, דא האב איך
געטראפן א יידישע פאמיליע, האט מען מיר
גלייך איבערגעטאן אין ציווילע קליידער און
הינקענדיק האב איך זיך געלאזט גיין קיין
זעמבראווע. מיינע עלטערן האבן מיר אויפ-
גענומען מיט שמחה, "זאל זיין א פאַרווונדעטער
אבי צום לעבן!" די עלטערן האבן זיך גע-
זארגט איבערן גורל פון מיינע 2 ברידער יאנקל
און מיישקע, וואס זיינען אויך געווען אויפן
פראנט, און אן א ידיעה פון זיי.
אין שטעטל איז געווען א פאניקע: די רויטע

ארמיי גייט, און ביז ווען וואס וועלן די דייטשן
אומברענגען אלע יידן. האבן זיך די מענער
אויסבאהאלטן און די צוטומלטע פרויען האבן
אפגעווארט די סורפריז פון קומנדיקן טאג.
צוויי וואכן זיינען מיר געווען אין טויטשרעק,
ביז, ענדליך: די דייטשן האבן זיך אפגעטראגן
שטיל, אן ווערטער, צו מערב זייט. די שטאט
איז געבליבן הפקר, קיין שום בירגער-מיליציע
האט זיך נישט פארמירט. די רויטע ארמיי
איז אריין אין שטאט.

זעמבראווער יידן האבן פריי אפגעטאטעט:
אלע בירגער זיינען גלייך. אלע דארפן ארבעטן.
עס זיינען געשאפן געווארן ארטעלן און קאאפע-
ראטיוון. אלע האבן געארבעט ביי זייערע פאכן
און פאָרדינט אויף זייער לעבן. יידן וואס האבן
נישט געהאט קיין פאך האט די סאָויעטישע
מאכט אנגעשטעלט אלס באַאמטע און אויך די
האבן פארדינט זייער ברויט. אפילו פרומע יידן,
וואס זיינען געווען ווייט פון סימפאטיזירן מיטן
קאמוניזם, האבן דערזען אין דער רויטער אַר-
מיי א רעטונגס-מאכט פאַר די געפלאַגטע יידן.
אלס פאקט קען דינען דער ביישפיל: דעם 1טן
מאי זיינען געגאנגען מיטן רויטן פאָן א סך
פרומע יידן, צווישן זיי: מיין פאטער און אברהם
שמואל דער שוחט, אין די לאנגע קאפאטעס
א.א.

דער "רויטער גן-עדן" האט לאנג נישט אָנ-
געהאלטן. די רוסן האבן זיך צוריקגעצויגן און
די דייטשן האבן פארנומען די שטאט. און דא
הויבט זיך אן דער חורבן...

א בריוו קיין ארץ-ישראל

געשאנעוועט. אונדזער משפחה האט גארנישט
געליטן פון דער מלחמה און אירע פאלגן. איך
בין צוריקגעקומען פון פלען, א גאנצער. האב
איך באקומען ארבעט אלס בוכהאלטער אין א
גרויסע אונטערנעמונג. משה'קי ארבעט אלס
סטאליאר און זלמן גרייט זיך אריינצוטערעטן
אין דער יידישער גימנאזיע וועלכע עפנט זיך
אויף אין זעמבראווע, אויף דעם וואַלסטו קיין
מאָל נישט געגלויבט, מיר האבן די אמת'ע
פרייהייט. אונדזער הויז איז געבליבן גאנץ...
דיין ברודער יצחק קאסאָווסקי

(ווען די רוסן האבן פארנומען זעמבראווע)

זאמבראוו, 8.1.1940

מיין טייערער זון אריה,

...מיר קלערן איבער פון דיר, זוייל שוין
לאנג נישטאָ פון דיר קיין ידיעה. דיין לעצטן
פאסטקארטל האבן מיר דערהאלטן. מיר זיינען
אלע געזונט, אונדז איז דא גוט, מען פילט זיך
פריי, עס איז גלייך דער ייד מיטן קריסט...
ישראל קאסאָווסקי.

טייערער ברודער אריה,

...דער גורל (אדער די השגחה) האט אונדז

צוערים קונים השכלה, אחר עבודתם. — אין צענטער זיצן די לערער: יהושע ראבב — לאלא גארדאן, בערטשע סאקאל — נחן סמאליאר, פיניע באומקאלער.
 במרכז יושבים המורים: — אין צענטער זיצן די לערער: יהושע ראבב — לאלא גארדאן, בערטשע סאקאל — נחן סמאליאר, פיניע באומקאלער.

ד'ם ואש ותימרות עשן / בלוט, פייער און רויך

יצחק גולומב

א. זמברוב — נוף מולדתי

מי לא יזכור את עיירתנו, על נוער הזהב שלה, בתי אולפניה, בעלי מלאכתה וחקלאיה? חקלאי זמברוב היהודים סתמו לא פעם טענות הגויים שאנו אך עם של מסחר זעיר ופרנסות רוח. כאן חרשו יהודים אדמתם, זרעו בדאגה וקצרו בדינה ומילאו בשמחה ממגורותיהם מתנובות שדי. עיירת מתנגדים, שיצאו לה אף מוניטין בחסידות. בבית המדרש האדום (על שם הלבינים האדומות) התפללו על פי רוב החקלאים, ואילו בבית המדרש הלבן, בשנים האחרונות — בעלי המלאכות. בבית המדרש האדום גם השמיעו תכופות מידברותיהם דרשנים נודדים, מגידים אורחים שנטו ללון. בבית הכנסת הנאה התרכזה האינטליגנציה. בימים הנוראים נראו שם אף "היהודים למחצה", אלה שהוקירו רגלם מבית כנסת ומחברה יהודית בשאר ימות השנה. ציונים התכנסו לתפילה וליזמה ציונית במניין הציוני שלהם שבבית זאלקינד, ואילו החסידים ב"חסידים שטיבל", ששם היה מרכזם הרוחני.

בדרך כלל לא ידעה זמברוב היהודית מחסור ודחקות בשנים האחרונות. פרנסה היתה. מחנה הצבא ושני ימות השוק פירנסו בכבוד את יהודי העיירה. אולם בשנות 1934—1935 החלה שוקעת הקהילה, כבשאר ערי פולין: המפלגה הלאומנית הפולנית פתחה בחרם על חנויות יהודיות, על דוכנים יהודים בשוק, על בעלי מלאכה יהודים. החיים נעשו קשים. נוער יהודי החל להתארגן להגנה עצמית. פעם ביום ג', יום שוק, ערכו הגויים פוגרום קטן ביהודי העיר. עקרו אבני הרציף וידו אותן בחלונות הראווה של החנויות ולאחר זה התנפלו על השלל והביזה. ומיום ג' שחור זה החלה הפורענות ולא פסקה עדי אבדן העיר.

א. מיינ געבוירן-שטעטל זעמבראווע

ווער פון אונז זעמבראווער, געדענקט ניט דאס שטעטל אונזערס מיט איר טייערער יוגנט, מיט אירע שולן, איר ישיבה, מיט אירע גוטע בעלי-מלאכה און אירע ערד-ארבעטער, וועלכע האָבן געבראַכט כבוד דער יידישער באַפעלקערונג, אַוועקנעמענדיק פון די גויים אַרום דעם פתחון-פה אַז יידן טויגן זיך אויס נאָר פאַר מסחר אַליין: יידן אין זעמבראַווע האָבן געאַקערט, געזייט און אויך געשניטן.

אַ שטעטל פון מתנגדים — האָט זעמבראַווע דאָך געשעמט אויך מיט אירע חסידים. אין דעם "רויטן בית-המדרש" (גערופן אַזוי, כידוע, ווייל געבויט מיט רויטע ציגל) האָבן גע-דאַוונט על פי רוב די לאַנד-באַזיצער. אין דעם "ווייסן בית-המדרש", ווי עס האָט געהייסן, אין די לעצטע יאָרן, דער בית-המדרש פון די בעלי-מלאכה, האָט מען געקאַנט הערן די אַלע וואַנ-דערדיקע מגידים און דרשנים, וואָס האָבן זיך געוויזן ביי אונז אין שטעטל. די שיינע זעמב-ראַווער שול, איז געווען אַ צענטער פאַר דער שטעטלשער אינטעליגענץ. דאָרט האָבן אין די ימים-נוראים זיך געטראָפן יידן, וואָס אַ גאַנץ קיילעכדיק יאָר האָבן זיי ניט אָנגעזען קיין בית-המדרש. די שול האָט אויפגענומען בסבר פנים יפות די אַלע, וואָס זענען געקומען אַהין קלייבן געלט לטובת ארץ-ישראל. אין שכנות מיט דעם ווייסן בית-המדרש האָט זיך געפונען דאָס "שטיבל", די היים פון די זעמבראַווער חסידים.

אין זאַלקינדס הויז האָט זיך געפונען דער "ציוניסטישער מנין", וואו עס האָבן געדאַוונט עסקנים, מיט קאטשנאָר און ראביקאוו בראש. די זעמבראַווער יידן האָבן געגרינדעט אַ האַנטווערקער-באַנק, אַ גמילת-חסדים-קאַסע, אַ ביקור חולים. די קליינע זעמבראַווע איז געוואָרן

הנוער החל בורח מן העיר בשבע דרכים, ללא מטרה. חלק, מושפע ומודרך על ידי התנועות הציוניות — העפיל לארץ, בדרכים לא ליגאל-יות, כמובן; השאר — הגרו לארגנטינה וארצות אחרות, בלי תכנון מראש. העיקר לצאת ולהיג-צל מתוך השואה המתרחשת לבוא.

ב. מלחמת פולין-גרמניה

מלחמה זו בישרה לנו את אבדן קהילות יעקב. בשנת 1939, משחזרתי מהצבא הפולני, מהחזית, היה לי קשה להכיר את העיירה. בחלקה עלתה באש. בכיוון ללומז'ה, ובאגף השמאלי של השוק עמדו חורבות. נשרפו בתי המדרש האדום והלבן, הישיבה וכל האיזור ההוא. הפולש הגרמני שעוד היה בעיר, לא נגע עדיין בנפש. בדרך "מקרה" נפלט רסיס של פצצה באחת החנויות ולייבל גולומבסקי עודד כמה יהודים מצאו שם את מותם. לאחר הסכם מולוטוב-ריבנטרופ נסוגו הגר-מנים אל מעבר לשומובה, אל איזור הבוג שהיווה אז את הגבול הטבעי שבין רוסיה וגרמניה. לאחר החלוקה הצבאית. הצבא האדום פלש אל העיר. היתה אצלנו אורה ושמחה. ממש רקדנו בין החורבות משנפטרנו מהפגע הרע הנאצי. החיים החלו להסתדר לפי הנוסח הסובייטי. הנוער הקור-מוניסטי היהודי נטל חלק פעיל בזה. הפולנים "שינו" את יחסם אלינו והפכו את עורם: במקום לקרוא לנו, כמקודם "יהודים-קומוניסטים" — מעין הלשנה מתמדת באזני השלטונות — כינו אותנו עכשיו: "יהודים ספיקולאנטים" — הלש-נה בנוסח חדש, באזני השליט הסובייטי. ואמנם באי כוח השלטון החדש לא התמהמהו ומילאו את בתי הכלא ב"ספיקולאנטים יהודים". לאט-לאט נידמה המסחר היהודי. נסגרו החנויות וכמה בעלי בתים אף מצאו מקומות עבודה בממשלה. כמה בתי יהודים אף הולאמו. החלה קצת גם בנייה חדשה בעיר.

ג. החל גירוש יהודי אוסטרו-מאזובייצק

אוסטרו-מאזובייצק היתה בעבר הנאצי והח-לה שם ההשמדה. מאות ואלפים החלו מתרוצצים מעבר לגבול, אנה ואנה, מבלי לדעת מה ילד יום. רחובות זמברוב מלאו פליטים ועריקים — בלי קורת גג ובלי כל תקווה. יהודי העיר עשו כמיטב יכולתם, כאשר הסכימו תמיד במקרים כאלה,

אן עיר ואם בישראל. זעמבראווע, דאס שטעטל פון סוחרים, האנטווערקער און לאנדווירטן, האט ניט געוואוסט צופיל פון דער ביטערער נויט און דחקות, וואס האט קיינמאל ניט אפגעלאזט די אלע אנדערע ארומיקע שטעטלעך. עס איז דא געווען א גרויסער מיליטער-לאגער און צוויי מאל א וואך זענען דא פארגעקומען מארק-טעג. אין די יארן 1934 און 1935 האט זעמבראווע גענומען פילן די שווערע האנט פון דער אויפגע-קומענער פוילישער נאראדאווער פארטיי: מען האט אנגעהויבן באיקאטירן יידישע געשעפטן, שלאגן יידן אין די גאסן. דאס לעבן איז געווארן שווער, ניט צו פארטראגן. יידישע בחורים האבן זיך ארגאניזירט צו שטעלן א ווידערשטאנד. איינמאל, אין א מארק-טאג, עס איז געווען א דינסטיק, האבן פויערים, וואס זענען אנגעקומען פון די ארומיקע דערפער, געמאכט א פאגראם. זיי האבן ארויסגעריסן ברוק-שטיינער און אויס-געהאקט די שוין פון די פענצטער, האבן גע-רויבט קראמען. פיל יידן זענען פארוואונדעט געווארן. דער טאג איז שוין פארבליבן אין זכרון פון זעמבראווע אלס "דער שווארצער דינסטיק". פון יענעם שווארצן דינסטיק אן האבן זיך אג-געהויבן אלע פורעניות, וואס זעמבראווע האט געהאט אויסצושטיין אין די קומענדיקע יארן. ביז איר אונטערגאנג.

די יוגענט אין זעמבראווע האט גענומען זוכן מיטלען און וועגן צו אנטלויפן. מיט גרויס שווע-ריקייט און מאטערניש האבן זיך אייניקע דער-שלאגן קיין ארץ-ישראל. א סך אנדערע יונגע-לייט האבן דעמאלט פארלאזן די אלטע היים און זיך געלאזט לויפן איבער דער וועלט. אן א ציל.

ב. מלחמה צווישן פוילן און דייטשלאנד

דער מלחמה-אויסברוך צווישן פוילן און דייטשלאנד האט מבשר געווען דעם אומקום פון די יידישע קהילות. אין יאר 1939 בין איך צוריק געקומען פון פראנט, אלס פוילישער קעמפער, קיין זעמבראווע. שווער געווען צו דערקענען דאס שטעטל. די זייט אין דער ריכטונג פון לאמ-זשע און דער לינקער פליגעל פון מארק זענען געלעגן אין חורבות, אפגעברענט. ס'זענען אוועק מיטן רויך דער רויטער בית-המדרש, דאס הויז פון דער ישיבה, דער ווייסער בית-המדרש

וחילקו עם הפליטים את פרוסת לחמם. השלטון-נות העלימו עין, כאילו, מכל זה — אבל לא לאורך ימים, לאחר זמן-מה התעוררו הרוסים והחלו להעליל על הפליטים היהודים שהם מס-תננים בכוונה "כמרגלים לטובת גרמניה". רבים נאסרו ושולחו לסיביריה. כמה עשרות משפחות הצליחו למצוא מקלט בין תושבי העיר והתראו בענייני השלטונות כתושבים ותיקים. לאט-לאט עברו אלה לסלונים. כמה מהנזעזע שלנו "התגייסו" לצבא האדום ונשלחו לפנים רוסיה לאימונים.

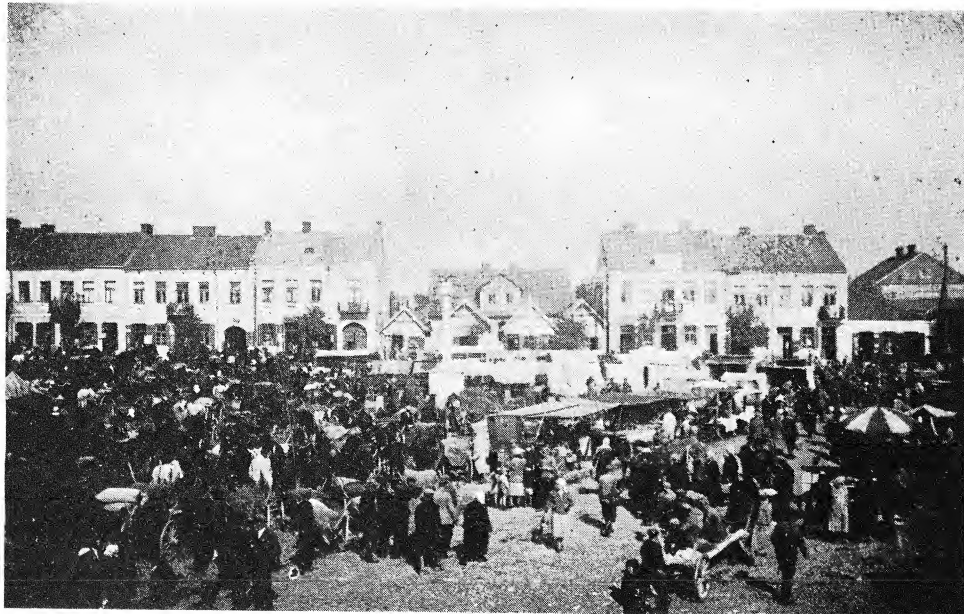
ד. מלחמת רוסיה-גרמניה (1941)

עוד ביום הראשון של פרוץ המלחמה תפשו הגרמנים את עירנו. למחרת כבר התהלכו מש-מרות הנאצים בעיר. ביוני, של אותה שנה, כינ-סו הגרמנים את עסקני העיר היהודים ודרשו מהם נציגות יהודית רשמית. נוצר אז היודנראט הראשון שנבחר על ידי בני העיר: עסקני ציבור נאמנים ובראשם ר' גרשון סרברוביץ הי"ד. תנאי ראשון הציגו הגרמנים למועצת היהודים: תשלום מידי של הקונטריבוציה (קנס הפולש) שהתבטא במאות אלפי מרקים זהב. עבור פיגור

און די אלע הייזער אַרום. ביי מיין אַנקומען אין זעמבראָווע האָב איך נאָך געטראָפֿן דאָרט די דייטשן. קיין דאָך איבערן קאָפּ האָבן מיר ניט גע-האַט. אָבער מיין משפּחה איז געווען גאַנץ, און איך האָב שפּעטער געהערט פון מענטשן, אַז די דייטשן האָבן נאָך אָפּגעהאַלטן זייער האַנט פון רציחות, האָבן ניט אָנגערירט קיינעם אין שטע-טעל. אַ שראַפּנעל האָט דאָך געטראָפֿן אין אַ קראָם, און לייבל גאַלאַמבעק און נאָך אַ צאָל יידן, וואָס זייערע נעמען געדענק איך מער ניט. זענען דעמאָלט געפּאַלן.

נאָך דעם מאָלאָטאָוו-ריבנטראָפֿ-אַפּמאַך האָבן די דייטשן זיך צוריקגעצויגן אויף דער צווייטער זייט שומאַווע, דאָס הייסט, ביי דעם בוג טייך, וואָס איז געווען די נאַטירלעכע גרעניץ צווישן דייטשלאַנד און רוסלאַנד, נאָך דער צעטיילונג פון פּוילן.

ווען די רויטע אַרמיי איז אַריין אין אונדזער געביט איז געוואָרן ביי אונז "אורח ושמחה": די מרה-שחורה וואָס איז געלעגן שווער אויף דער אָפּגעברענטער און פאַראַרעמטער שטאָט, האָט

אין אַ מאַרקטאָג

ביום שוק

A Market Day

בתשלום הקנס ישלמו עסקני היהודים בראשיהם. דרישות הגרמנים חזרו מיום ליום. לכל עבד דת פרך נחטפו יהודים. התייעול בבניי הקסר-קטינים לא היו בסדר: נחטפו יהודים וכפו עליהם סידור הביוב והספקת המים וכו'. כמובן — ללא כל תשלום. אבי ז"ל, שהיה בין אלה, נשאל פעם בעבודה על ידי המפקח הנאצי: יהודי, מה מקצועך? — חקלאי, ענה אבא. החל הקצין לחרפו ולגדפו: יהודי שקרן, היש מקצוע כזה בין היהודים? אולם משנוכח, לאחר חקירה ודרישה, שאבי לא שקרן, העלהו על ספסל וכינס את כל הגרמנים שהסתובבו במקום לבוא ולראות בפלא: חקלאי יהודי... אף הוא פקד על אבי שלא יוסיף לבוא עוד לעבודה זו.

היה זה לנו סימן שעלינו להתחבא.

החיים בעיר הלכו והחמירו. בבוקר אחד הקיפו הנאצים את רחוב וודנה ועצרו את דודי לייבל סלוביק עם בנו משה, את סקוצנאדק הזקן עם חתנו לייבל דוינצ'ול ועוד כמה יהודים — לעבוד דת כפייה. אולם אלה לא שבו עוד... מאז החלו יהודים להסתתר ולא להיראות ככל האפשר ברחובות העיר. הנאצים לא טמנו ידם בצלחת: בכל פעם הגישו דרישה למועצת היהודים: הבו לנו כך וכך יהודים לעבודה! עיקר העבודה היה באיזור הקסרקטין — איזור צבאי ששימש את הפולשים. משלא מילאו זקני המועצה היהודית את דרישת הנאצים הוכו מכות רצח. לבסוף "פק-עה סובלנות הנאצים" ופיזרו את המועצה ומינו במקומה חדשה, מורכבת מיהודים בעלי עבר מפקפק ובראשם אחד גליקסמאן, יהודי מתבולל, יליד גרודזונדז' אשר במחוז בידגושץ', מדבר גרמנית ומחרף את אחיו בכל עת. השתלט על היהודים בתכסיסים של "עבד כי ימלוך", כדי למצוא חן בעיני הגרמנים.

ה. יום ג' האיום

יצאה פקודה חמורה להתייצב ביום 19 באבגוסט (כ"ו באב, תש"א) בשעה 5 בבוקר בכיכר העיר. רק הילדים ישארו. מי שלא יופיע — יירה. האנשים יופיעו בבגדי שבת. שמועות שונות התהלכו בעיר בעניין זה. הפולנים לחשו לנו: מובילים אתכם לגרדום. אנשי גליקס-מאן הרגיעו את הרוחות — שמובילים אותנו

זיך אפגעטאן, מען האט געטאנצט אין די גאסן, די פרייד איז געווען זייער גרויס — פטור גע-ווארן פון די נאצישע רוצחים!

דאס לעבן אין זעמבראווע האט גענומען זין איינשטעלן לויטן סאָוועטישן נוסח. א גרויסן חלק אין איינפירן און ארגאניזירן דעם קאָמוניסטישן שטייגער לעבן האט געהאט אונזער קאָמוניס-טישע יוגנט. די גויים ביי אונז האָבן גלייך אי-בערגעקערט דעם פעלץ און געביטן דעם נאָמען פון גנאי, וואָס זיי האָבן געהאט פאַר דעם יידן: שוין מער ניט "זשיד-קאָמוניסט", נאָר "זשיד-ספעקולאַנט". די קאָמוניסטישע רעגירונג האָט זיך ניט געזאמט און פאַרמשפט מאַסן יידן פאַר דער זינד פון "ספעקולאַציע" אויף לאַנגע יאָרן תפיסה.

דאָס לעבן האָט ביסלעכווייז דאָך אָנגענומען אַ געוויסע נאָרמע. דער מסחר האָט אויפגעהערט. בעלי-בתים האָבן געקראָגן שטעלעס אין דער רעגירונג. גרעסערע הייזער אין שטאָט זענען נאָציאָנאַליזירט געוואָרן. מען האָט אָנגעהויבן בויען נייע הייזער.

ג. דער גירוש פון אסטראווימאזאוויעצקער יידן האט זיך אנגעהויבן

ווי אַ שטראָם וואָס קומט פון אַן אויפגעריסע-נער דאַמבע, האָבן יידן גענומען שטראָמען אַריי-בער דער גרעניץ צו אונדז אין שטעטל אַריין. די דייטשן אויף יענער זייט גרעניץ האָבן אָנגע-הויבן זייער מלאָכה פון אויסראָטן. טויזנטער מענטשן זענען געזעסן אין די גאָסן, אָן אַ דאָך איבערן קאָפּ. זעמבראווע האָט געטאָן אַלץ אין אירע כוחות צו העלפן און מילדערן דאָס ליידן פון די פליטים. די רוסישע מאַכט האָט דערווייל אַוועקגעקוקט פון דעם, וואָס עס האָט זיך גע-טאָן אויף אונזער גאָס. אָבער ניט אויף לאַנג. מיט אַ צייט שפּעטער האָט די רוסישע מאַכט גענומען זען אין די יידן שפּיאָנען פאַר דייטש-לאַנד און פאַרשיקט זיי מאַסנעוויי קיין סיביר. צענדליקער משפחות זענען געבליבן וואוינען מיט זייערע זעמבראווער קרובים, ביז מען האָט זיי שפּעטער אַריבערגעפירט קיין סלאָנים. די יוגנט

אונזערע האָבן די רוסן מאָביליזירט און געשיקט קיין רוסלאַנד צו דינן אין דער רויטער אַרמיי.

ד. די רוסיש-דייטשע מלחמה אין יאר 1941

שוין אין דעם ערשטן טאָג פון קריג האָבן די דייטשן פאַרנומען אונזער ראַיאָן. אויפן צווייטן טאָג זענען שוין דייטשע פאַטרוולן אַרומגעגאַנגען איבער די גאַסן. אין חודש יוני 1941 האָבן די דייטשן צונויפגערופן עסקנים פון שטעטל און געזאַגט, אַז זיי ווילן האָבן אַ יידישע פאַרטער-טערשאפט פאַר דער יידישער באַפעלקערונג. און דעמאָלט איז געשאפן געוואָרן דער ערשטער יידן-ראַט, מיט ר' גרשון סרעבראַוויטשן בראש. די ערשטע פאַדערונג, וואָס די דייטשן האָבן גע-שטעלט, איז געווען — קאַנטריבוציע. עס איז געווען די התחייבות פון דעם ראט צוצושטעלן די קאַנטריבוציע אין דער סומע פון הונדערטער טויזנטער מאַרקן גאַלד, וואָס די דייטשע מאַכט

לעבונה. ויש שאמרו: סוכני חרש יוציאו מן השורות רק את החשודים בקומוניזם. המבוכה גדלה. הנאצים וגרזניהם בחרו בתפארת בני-העיר: היפים והחסונים ביותר של היהודים והיהודיות. העמידו אותנו בכמה כיוונים: מול הדרך העולה לצ'יז'יב פלוגה אחת, לדרך העולה ללומז'ה — פלוגה שנייה, לדרך לביאליסטוק — פלוגה שלישית וכו'. אני ואחי הצעיר התחמקנו ועברנו על דעת עצמנו אל פלוגה אחת שאנשי גליקסמאן בחרו: הפלוגה, בכיוון לווארשה, ופקדה עליה משמרת של מיליציה פולנית מאזרחי העיר, מזויינת באלות, נוסף למשמר אנשי הס.ס. המזויינים. כשזזה פלוגה זו לכיוון הלא-ידוע, פרצה יללה בין שאר הנקבצים. נשארו תינוקות מתרוצצים, ללא אבא ואמא, כי אלה נלקחו על ידי הנאצים. הנאצים פתחו באש, השתיקו את המבוהלים והנואשים. התינוקות אומצו, כמובן, על ידי הנשארים, ששולחו הביתה. אני אימצתי את הילד של חיים קורופאטווה, יענקלה, והיה אתנו — עד אושוויץ.

סאַלדאַטן מושטירן זיך אין מיטן מאַרק

חיילים מתפקדים ברחובה של עיר

Soldiers drilling on the Market Place

ו. משא ומתן על גיטו ליהודים

הגרמנים החליטו לצמצם את חופש התנועה של היהודים ולכלוא אותם בגיטו. הציעו את רחוב יאטקובה ואגפיו, המקבילים לרחוב צ'יז'יב, אחוזות הגויים שלידו בסקי ודמבובסקי שבאמ"צ — יועברו ליהודים ואלה יקבלו בתורת פיצוי את אחוזות ר' גדליה טיקוצ'ינסקי ו"ל ואחוזות אבא. ראש העיר היה אז הגרמני העממי אוגוסט קויפמאן, תושב זמברוב, ממול בית הקברות. ההסכם נעשה, אולם בעלי האחוזות הנ"ל התחרטו ולא רצו להתחלף עם משכנות היהודים. הגיטו הוגבל לעת-עתה בשני רחובות. ומכיוון שהם לא יכלו להכיל את כל היהודים, נפוצו שמועות שמועצת העיר החליטה "לבקש" את השלטונות ש"יפחיתו קצת" את מספר האוכלוסיה היהודית בכמה מאות ויתאימוהו לכמה שטחים שהוקצו לו. בינתיים החלו להקים גדר של תייל ובקרון הכ" ביש הביאליסטוקי, ליד בית מרקחת קויפמאן, הוקם שער. הוברר לנו, כי "זהו השער לנו, יהודים יכלאו בו".

ז. אקציה חדשה

לאחר שבועיים ושני ימים (יום ה', י"ב באלול תש"א — 4 בספטמבר, 1941) פקדו שוב הנאצים, באמצעות המועצה היהודית, להקהיל את כל היהודים בשוק העיר. כל מי שיישאר בבית — יירה. מצפונם של אנשי היודנראט התעורר במקצת, מפני שהפעם לא החמירו ולא רצו לדי"רות לחפש ולסחוב משם את המסתתרים. ולכן, מי שהצליח להסתתר — נשאר בביתו. שרידי משפחתנו ואתנו הילד יענקלה התחבאנו בשדה שלנו, תחת כיפת השמים. בשעה 7 בבוקר עברו על ידינו כמה פולנים שחזרו מן העיר והתפלאו בראותם אותנו בשדה. הם אף הודיעו לנו שהנאצים כבר הוציאו מן העיר המוני אנשים ונשים. חזרנו, ובשעה 10 כבר הייתי בעיר ונכנסתי לביתנו. פולנים הסתובבו כבר שם, לחטוף את ירור שתנו, כי חשבו אותנו כבר בין המוצאים להורג. כמה אכזריים זעירים באו להציע לי שארשה להם לאסם בממגורה החדשה שלנו את תבואתם. כוונתם היתה מובנת: דריסת-רגל ראשונה בביתנו, כדי לזכות בה מחר — מחרתיים, בחזקה. היה זה יום ה' יפה, בתקופת הקציר. חסרו אנשים רבים במפקד שבכיכר העיר. הנאצים רגזו, אלה שציי-

האט ארויפגעלייגט אויף דער יידישער באפעל-קערונג. דאס פארפעלן צוצושטעלן גענוי צו דער באשטימטער צייט די דאזיקע קאנטריבוציע האט אויסגעשטעלט אויף סכנות די לעבנס פון צענדליקער יידן. די פאדערונגען פון די דייטשן זענען געווארן אלץ הארטער און דרינגלעכער. מ'האט אָנגעהויבן כאַפֿן יידן און זיי שיקן אויף אַרבעט אין דער קאַנאַליזאַציע ביי די זעמבראַ-ווער קאַזאַרמעס. צווישן די געכאַפטע איין טאָג איז געווען מיין טאַטע ע"ה. מיין טאַטע האָט דערציילט, אַז ביי דער אַרבעט איז צוגעגאַנגען צו אים אַן אַפיציר און אים געפרעגט: "יודע, וואָס איז דיין באַרוף?" — "איך בין אַ לאַנד-ווירט", האָט מיין פאָטער געענטפערט. דער דייטש האָט זיך צעשריגן אויף אים מיט אַ ווילד קול: "ליגן, יודע, זאָגסט ליגן!" ער איז אַוועק און האָט אויסגעפרעגט אַנדערע יידן וועגן מיין טאַטן. אויסגעפונען, אַז מיין פאָטער האָט געזאָגט אמת, האָט דער דייטש אַוועקגערוּפֿן מיין פאָטער אַן אַ זייט און אים געהייסן אַרױפֿשטעלן זיך אויף אַ באַנק. ער האָט צונויפֿגערוּפֿן עטלעכע דייטשן צו קומען אַנקוקן אַ יידישן לאַנדווירט. ער האָט אויסגעפרעגט מיין פאָטער וועגן זיין פאַמיליע, וועגן די קינדער, געוואָלט וויסן, צי די קינדער זענען אויך לאַנדווירטן. נאָך דער אַרבעט האָט ער געגעבן מיין פאָטער אַ ברויט און אים אָנגעזאָגט, ער זאָל מער ניט קומען צו דער אַרבעט אין דער קאַנאַליזאַציע, נאָר בלייבן ביי זיין אַרבעט אויפֿן לאַנד. ווען דער טאַטע האָט דאָס אונז דערציילט, האָבן מיר פאַרשטאַנען, אַז מיר באַדארפֿן זיך אויסבאהאלטן...

דאָס לעבן אין זעמבראַווע איז געוואָרן ביטער-רער פון טאָג צו טאָג. איין פרימאַרגן זענען די דייטשן אַריין אין דער וואַדנער גאַס און האָבן געכאַפט מיין פעטער לייבל סלאָוויק מיט זיין זון משה, דעם אַלטן סקאַצנאַדעק מיט זיין איידעם, לייבל דזשענטשיאל און נאָך אַנדערע יידן, וואָס זייערע נעמען געדענק איך מער נישט. געהייסן האָט עס, אַז מען נעמט זיי אויף אַרבעט. מען האָט זיי אַוועקגעפירט — און מיר האָבן זיי שוין מער קיינמאַל ניט געזען קיין לעבעדיקע. מען האָט אונז דערציילט, אַז זיי אַרבעטן דאָ און דאָרט אויף די שאָסייען, און נאָך אַזעלכע מעשהס...

תו ובאו עשו עצמם חלשים, זקנים, בעלי מיחור-
שים — כדי שהנאצים יפסחו עליהם ולא יבחרו
בם ל"עבודה". אולם לא הועילה עצה זו. הנאצים
הוציאו מן השורות כמה שרצו מבלי להסתכל
בקרבנותיהם, אפילו על נשים מעוברות לא חסו.
את כולם הובילו בכיוון לביאליסטוק וביער בין
רוטקי וקוסאקי השמידום. ה' ינקום דמם!

ה. ההכנות לכניסה לגיטו

"עכשיו יספיק המקום לכל היהודים" — לחשו
הפולנים. החקלאים היהודים קיבלו צו להישאר
במקומם, מחוץ לגיטו ולגמור את עבודתם בשדור-
תיהם. כך פקד המפקח על החקלאות, הגרמני
קישל. היתה זו עונת האסיף, הגרמנים ציפו
לתבואות בממגורות, לתפוחי האדמה במטמורות
ולפירות שבמרתפים. כמה יהודים נעזרו על ידי
זה — כעובדים אצל החקלאים. בסוף דצמבר,
1941, באה הפקודה הצפויה: תוך 15 דקות
לעבור אל הגיטו, להשאיר בבתי המגורים את
הכל: רהיטים, מכונות, תבואות, כלים, בהמות,
מצעים וכו'. אנו עברנו לגיטו לדירתו של יודל
אויסמאן. שם גרה גם משפחת אלטר דבז'יץ.

נאך דעם פאל האָבן יידן גענומען זיך אויס-
באהאלטן, אויסמיידן צו ווייזן זיך אויף די גאַסן.
די דייטשן האָבן זיך גענומען צום יידן־ראַט, ער
זאל צושטעלן מענטשן אויף אַרבעט, ס'רוב אויף
אַרבעט אין די זעמבראַווער קאַזאַרמעס. בנוגע
די קאַנטריבוציעס איז דער יידן־ראַט געשטרוי-
כעלט געוואָרן, ניט געווען בכוח צופרידנצושטעלן
די הויכע דייטשע פאַדערונגען. מען האָט די
מיטגלידער פון ראַט ניט איינמאַל אפילו גע-
שלאָגן דערפאַר מכות רצח. לסוף האָבן די
דייטשן דעם ראַט אויפגעלייזט. זיי האָבן אויס-
געפונען אַ יידן מיטן נאָמען גליקסמאַן,
און אים געגעבן די פולמאַכט אויפצושטעלן אַ
נייעם ראַט אויף גאַר אַנדערע יסודות. גליקס-
מאַן, אַ געבירטיגער פון גרוזאַנאָ, איז געווען
אַן אַסימילירטער ייד אָן אַ יידישן געפיל, מיט
דער דייטשער שפּראַך אין מויל. ער האָט געזידלט
די יידן, געהאַט פאַר זיי מיאוסע נעמען און גע-
הויבן דאָס קול אויף זיי נאָך העכער און שאַר-
פער פון די דייטשן. זיין מאַכט איבער די יידן
איז געווען כמעט אומבאַשרענקט, זיין פאַלי-
ציי — האַרט, חוצפּהדיק, טאַמער האָט מען ניט

א ווינקל פון מאַרק

A spot in the Market place

פינה של השוק

ט. החיים בגיטו

חיים קשים ומרים נכוננו לנו — דיירי הגיטו. רבים היו היתומים שנשארו בטיפולנו. והיו לא מעט הורים שנשארו שכולים — ללא ילדיהם. ורצה הגורל שקצת משפחות אף נשארו שלימות. הגיטו הזמברובאי היה מקום מקלט לכמה וכמה יהודים פליטים מהעיירות והכפרים הסמוכים; הנאצים הביאו בכל פעם לכאן פועלים יהודים מקצועיים לבנין ולרצפות. כל היהודים גויסו לעבודות קשות: לחצוב אבנים, לשפוך כבישי אספאלט וכיו"ב. פלוגה אחת אף אוכסנה בבניי הקסרקטינים, ששם הותקן מחנה למען השבויים הרוסים. החיים בגיטו התנהלו בידו הקשה של גליקסמאן, "זקן המועצה היהודית". המשרה, בפיקודו, ביצעה את כל אשר יזם ופקד.

י. מגיפת טיפוס בגיטו

מחנה השבויים הגדול שבקסרקטין התחסל מעצמו "בדרך הטבע": כולם, לאלפיהם, נפחו נפשם במגיפת הטיפוס. השדות שמסביב זובלו וטויבו בדומן של מחנות השבויים. בדרך זו — האמינו — הועברו גם אלינו חידקי הטיפוס, דרך האוויר ודרך המלפפונים שזללנו... היה לנו בגיטו, ליד הנהר, בית חולים. הרופאים, ד"ר גרונד-לאנד וד"ר פרידמאן והאחות הראשית מאשה סלוביק עבדו במסירות נפש מאין כמוה. טיפלו בחולים מחוסרי האישפוז והתרופות, באהבה ובאבהות. אולם קצרה ידם לעזור. ותיזכר לשבח האשה הצדקת אלקה קאפלאן ז"ל, שחירפה נפשה באיסוף קטניות, גריסין, תפוחי אדמה וכיו"ב, להאכיל ולהחיות נפשות התינוקות היתומים, שנשארו בלי כל עזרה ופיקוח. יהי זכרה ברוך! חיי רוח כמעט ולא היו בגיטו, ללא בית תפילה, ללא כל בית ספר או חדר, ללא כל יכולת להתאסף לשמוע דברי-מה. עתונים לא הגיעו אלינו והיינו מנותקים מכל העולם. גם ספרים לקריאה כמעט ולא נשארו לנו. לאחר שלושה חדשים הושלם מעבר לגבול הגיטו בניין יהודי של סנדר קאפלאן. הבית נספח לגיטו והפך להיות בית הכנסת שלנו.

בינתיים החלו מגיעות אלינו שמועות זוועה על מחנה המוות בטרבלינקה. הרגשנו שגם אלינו יגיע התור. החלו מקיפות שמועות-שוא, שהפיצו

געגעבן מיט גוטן, האָבן זיי גוט געוואוסט ווי צו נעמען מיט ביזן.

ה. דער טרויעריקער דינסטיק

עס איז געגעבן געוואָרן דער באַפעל, אַז דעם 19-טן אויגוסט, 5 אַזייגער פאַרטאָג, זאָלן אַלע יידן אין זעמבראָווע זיך פאַרזאַמלען אויפן מאַרק-פלאַץ. אַלע, חוץ די קליינע קינדער, זאָלן זיין אין גאַס. וועמען מען וועט טרעפן אין שטוב, וועט מען דערשיסן אויפן אָרט. דעם באַפעל האָט גע-געבן גליקסמאַן. זיינע פּאַליציאַנטן האָבן זיך געלאָזט גיין פון שטוב צו שטוב מודיע צו זיין וועגן דעם געגעבענעם באַפעל. עס זענען גע-ווען פיל בעלי-מלאכהס וואָס האָבן געאַרבעט אין דאָרף, זענען גליקסמאַנס שליחים גע-פאַרן אַהין און זיי געבראַכט אין שטאַט אַריין. מען האָט זיי אָנגעזאָגט, אַז מען זאָל זיך אָנטאָן יומטובדיק. עס האָבן זיך גענומען שפּרייטן פאַר-שיידענע קלאַנגען: ווער עס האָט געזאָגט, זיי ווילן נעמען אויף אַרבעט; אַנדערע האָבן גע-זאָגט, אַז מען זוכט קאַמוניסטן.

דעם טאָג פון 8-טן אויגוסט, פינף אַזייגער אינדערפרי, האָבן יונג און אַלט אין זעמבראָווע זיך געפונען אויפן מאַרק-פלאַץ. אַרום 5 אַזייגער האָב זיך דאָרט באַוויזן געפאַנצערטע אויטאָמאָ-בילן מיט ס.ס. זעלנער, באַוואָפנטע מיט מאַשינ-ביקסן. זיי האָבן זיך פאַרמירט אַרום דעם מאַרק פון אַלע זייטן. מען האָט אונז אויסגעשטעלט אין שורות ווי סאַלדאַטן. און דאָן האָט זיך אָנגע-הויבן די "מלאכה". די פּאַליאַקען, אגב, האָבן געוואוסט איינצוראמען אַ סוד, אַז מען וועט זיי אַוועקפירן צו הרגנען. זיי זענען געשטאַנען אַהינטער די הייזער, האָבן אַרויסגעקוקט פון די ווינקלען צום פלאַץ פון מאַרק, אויסגעווארט אויפן מאַמענט, ווען זיי וועלן שוין קאָנען אָנ-הויבן די אַרבעט פון אויסראַבירן די פאַרלאָזענע שטאַט. מיר, פון אונזערע ערטער אויפן מאַרק, האָבן געקאָנט זען ווי עס פאַרמירט זיך אַ קאַמ-פאַניע פּאַליאַקען מיט בענדער אויף די אַרעמס. עס איז אונז אַלץ קלאָרער געוואָרן אויף וואָס די פּאַליאַקען ריכטן זיך.

הגויים, כי המושלחים ביום ג' השחור הנ"ל, הם חיים ועובדים אי-שם. גוי אחד הביא פעם מכתב מדוד בן מאיר ברונאק, שלוקח אז מאתנו, אל אשתו, רבקה, האלמנה-החיה. הגוי "פגש" את ברונאק בעבודתו על אחד הכבישים. רצה בעד המכתב 150 מארק. לאחר ששילמו לו — התברר שהמכתב היה מזויף, מלא שגיאות וגם לא בכתב-ידו של בעלה — תכסיס חדש לסחוט כסף מיהודים. כשהיינו עוד מחוץ לגיטו סיפרו לנו פולנים, ולא שיקרו, שכל אלה שנעצרו ביום ג' השחור — נורו בגלימבוץ, שליד שומובה, בחפירה גדולה שכרוה קודם כביצרון נגד הרוסים. החפירה היתה רפודה ביטון, נתמלאה חללים יהודים מזמברוב ומסביבות אחרות.

יא. יהודים מפקידים רכושם בידי גויים

בראות היהודים שהחיים הולכים ונעשים הפקר וממילא לא יצרו כוח לשמור על שארית רכושם הדל מעיני הפולנים והנאצים, הלכו והפקידו את מטלטליהם, תכשיטיהם, כליהם ובגדיהם

דער אפקלייב האָט זיך אָנגעהויבן. די באַנ-
דײַטן זענען אַרומגעגאנגען צווישן די שורות און
אויסגעקליבן די שענסטע בחורים און די שענ-
סטע פרויען און זיי אַרויסגענומען פון די רייען.
מען האָט זיי גלייך אויסגעשטעלט אין גרופן פון
פינף, מיטן פנים אין דער ריכטונג פון לאַמ-
זשע, קעגנאיבער טשיזעווער גאַס. איך בין גע-
שטאַנען מיט מיין טאַטן און מאַמען און מיינע
צוויי ברידער, ישראל און יענקל. מיין ברודער
משה און זיין פרוי זענען געשטאַנען אין אַ צוויי-
טער ריי. עס איז מיר און מיין יינגסטן ברוד-
ער געקומען אַ געדאַנק: היות עס האָט זיך
פאַרמירט נאָך אַ ריי, אָפּגעקליבן פון גליקס-
מאַנס מענטשן, זענען מיר, ניט צו וואַרטן ביז
די ס.ס. וועלן קומען צו אונז, אַריבערגעלאָפּן
אויף דער צווייטער זייט גאַס און האָבן זיך
אָוועקגעשטעלט אין דער ריי. און אַזוי האָב
איך געזען ווי אין פינף מינוט אַרום איז מיין
פאַטער מיט מיין ברודער ישראל און די ברידער
מאיר און דוד בראַנאַק אָנגעקומען צו דער אַל-

רחוב צ'יז'עוויץ — טשיזעווער גאס — Tshizev Street

ה"מיוחדים" לפולנים המקורבים להם, כדי שאלה ישמשו להם ליום מר שיבוא, מצילים ומסתירים. אולם במקרים רבים קילקלו יותר, כי הפולנים היו מעוניינים מעתה שבעלי הפקדונות יסולקו מן העולם והפקדונות ישארו ברשותם לנצח. והיו גם מקרים, שיהודים באו והתחננו שיחזירו להם קצת מן התכשיטים שהפקידו אצלם — לקנות בעדם לחם ומחיה. אולם הפולנים הכחישו את זה ועוד החלו להכות את היהודים בעלי-הפיקדון, על חוצפתם. הוכרחו גם למסור בכמה מקרים את הדבר ליוזנראט לבירור.

החלו פושטות שמועות על חיסול הגיטו. ביינוש טיקוצ'ינסקי פגש פעם בידדו הפולני, שלידזיבסקי, שהיה בימי הרוסים ראש מכבי האש, וביינוש — עוזרו, ואמר לו: מתרחשת צרה על הגיטו, קבלתי הוראה לפקח עליו משריפה... השמועה עשתה לה כנפיים. פרצה מהומה ומבוכה. אולם לאחר כמה ימים שככה הסערה. לא קרה כלום! באותם הימים חזרה בחשאי פלוגת יהודים שפעלה ביערות כפארטיזאנים. הדבר נשמר בסודי-סודות, אחרת היו חייהם של אלה בסכנה. אחד מהם היה יצחק פראוודה. אלה יצאו מהגיטו לבושים יפה, נעולים ומסודרים. חזרו — ממש ערומים ויחפים, כי חבריהם לנשק, הפארטיזאנים הרוסים והאוקראינים, שדדו את כספם, פשטו מעליהם את בגדיהם ונעליהם, הרביצו בהם ושל-חום חזרה אל הגרמנים...

שוב פשטו שמועות על חיסול הגיטו: בעלי המלאכה שעבדו למען הגרמנים נצטוו להחזיר את הסחורות או את החומר הגלמי, אם טרם הספיקו לעשות ממנו בגדים, נעלים, רהיטים וכיו"ב. היה זה סימן מובהק מבשר רעות. גליקס מאן ניסה להרגיע את הרוחות.

יב. גליקסמאן וה"אמת" שבפיו

כדי להרגיע את "צאן מרעיתו" ניסה גליקס מאן בדרך זו: הוא צעק בקול אל אנשיו ושוט-ריו, בגרמנית: מה הם רוצים היהודים המזוהמים הללו? הגרמנים לקחו מהם את הסחורות והכ-לים — כדי להחליפם בחדשים. הגיטו נשאר שלם ולא יבולע לו. אולם היהודים כבר הכירו יפה את האיש ומעלליו והיתה להם הזכות המ-לאה לא להאמין לו. ובכן — החליטו רבים לערוק

געמיינער ריי. מיר זענען געשטאנען מיטן פנים אין דער ריכטונג פון ביאליסטאק. עס איז אונז שפעטער פארבאטן געווארן אריבערצו-קוקן אויף דער צווייטער זייט. איך וויל דא דער-מאנען, אז פאר די זקני-העיר, מיט הרב רעגנס-בערג בראש, האבן די דייטשן געבראכט א גרויסן לאסט-אויטא און זיי אוועקגעפירט אין דער ריכ-טונג פון ווארשע.

דערווייל האבן זיך געשלאסן די גרופעס. אונ-דזער גרופע איז פארפולט געווען. מיין ברודער משה מיט זיין פרוי זענען געווען די לעצטע, וואס האבן געשלאסן די גרויסע ריי, געווענדט מיטן פנים צו לאמזשע. עס איז געקומען דער באפעל צו מאַרשירן. די ערשטע האט זיך גערירט פון אַרט די גרופע, געווענדט אין דער ריכטונג פון ווארשע. נאך זיי זענען מיר אָפּגע-גאנגען אין דער ריכטונג פון טשיזעווע. די גרופ-פע פון ווארשעווער ריכטונג איז באַוואַכט גע-וואָרן פון פּאָליאַקן מיט שטעקנס, אלע פון זעמ-בראָווע, גוט באַקאַנטע צווישן דער זעמבראָווער באַפעלקערונג, און פון ס.ס. זעלנער. דאָס קלאַנג און יאָמערן איז ניט צו באַשרייבן. עס זענען גע-לאָפן מאַמעס נאָך קינדער און קינדער נאָך על-טערן. די דייטשן האָבן געעפנט אַ שייסעריי צו צעטרייבן די מענטשן פון מאַרק. דאָס וויינען אַן קלאַנג האָבן מיר נאָך געהערט ווייט-ווייט אויסער דער שטאָט. קינדערלעך אָן עלטערן, עלטערן אָן קינדער. גאַנצע פאַמיליעס זענען אָפּגעווישט געוואָרן אויפאַמאַל. אַ גרויסער טרויער איז גע-פאַלן איבער די איבערגעבליבענע. די קליינע קינדער, וואָס זענען געבליבן אָן עלטערן, האָט מען פאַרטיילט צווישן פאַמיליעס. איך האָב גע-נומען דאָס יינגעלע פון חיים קוראַפּאטווע. גע-הייסן האָט ער יענקל. ער איז געוואָרן אונזער קינד — ביז אויסשוויקן.

ו. אונטערהאנדלונג מיט די דייטשן וועגן

א געטא

די דייטשן האָבן פאַרגעשלאָגן די גאַסן, וואָס לויפן פאַראַלעל צו טשיזעווער גאַס, דאָס הייסט, די יאטקאָווע און די נעבן-גאַס, וואָס זאָל איינ-שליסן שליעדזעסקיס און דעמבאָווסקיס ווירט-

שאפטן, און דער טייך זאל זיין די גרענעץ-ליניע. דער בירגערמייסטער פון שטאָט איז געווען אוגוסט קויפּמאַן, דער דייטש, וואָס האָט געוואוינט קעגנאייבער דעם בית-הקברות ער האָט פאַרגעשלאָגן שליעדזעסקין דעם מאַיאָנ-טעק פון גדליה טיקאָטשינסקי ז"ל, און דעם באַווסקין — אונזער הויף מיט די געביידעס. עס האָט געהייסן, אַז דער אָפּמאַך איז געשלאָסן, נאָר עפעס הינטער די קוליסן האָט גורם געווען, אַז זיי זאָלן חרטה קריגן און זיך אָפּזאָגן צו פאַר-לאָזן זייערע ווירטשאַפטן. פאַר אונז, יידן, איז דער אויסבײט געווען אַן ענין פון גרויס וויכ-טיקייט. עס האָט באַדייט מער שטח פאַר די, וואָס וועלן אַריינגענומען ווערן אין דעם געטאָ. עס איז מיטאַמאָל שטיל געוואָרן מכוח דעם אויס-בײט. און אַזוי ווי דער שטח פון די צוויי געס-לעך איז געווען צו ענג פאַר די איבערגעבליבע-נע יידן, האָבן זיך פאַרשפּרייט קלאַנגען, אַז דער שטאָט-ראָט האָט אָנגענומען אַ באַשלוס צו ווענדן זיך צו די דייטשן, אַז זיי זאָלן אוועקגע-מען נאָך אַ פאַר הונדערט יידן, דערקלערנדיק, אַז די צו-גרויסע ענגשאפט אין דעם געטאָ וועט אויסשטעלן אויף סכנות דאָס געזונט פון דער

מן הגיטו. בלילה חתכו את גדר התייל ורצו אל הנהר, לאחוזות דמבובסקי ושלזיסקי. כל הלי-לה התרוצצו אנשים, נשים וילדים והבריחו מן הגיטו חפצים, מצעים וכל מה שיכלו. רצו אל היער הקרוב. בעיקר אל יער צ'צ'ורק. גם אנו ברחנו ואתנו אמנו הזקנה. בגיטו נשארו מתי מספר — ברובם זקנים, חלשים ותינוקות בערי-סות, שאמותיהם לא עצרו כוח לקחתם אתם, כי ממילא יגוועו בלילה. ראה גליקסמן שהוא נשאר בלי יהודים ובלי שטח-מלוכה, ניסה גם הוא עם אנשיו להיחבא עד יעבור זעם. הגיטו הוקף מש-מרות צבא ושוטרים פולנים ואין יוצא עוד...

יג. ביער

נפלטנו מן הפח אל הפחת. גם ביער לא מצאנו מיפלט. רצו, רצו ואחר כך עמדו רגע למוש, בשאלה על השפתיים: לאן? מי יאסוף אותנו? איפה נמצא מחסה? הרי מוכתרים אנו אויבים בנפש מכל צד: נאצים ופולנים. בקושי נסחבנו עד יער צ'צ'ורק. מצאנו לנו מקלט תחת אחד השיחים, בבור. אזנינו קלטו כל רגע אנחות ובכיות, ריצות בהלה וצעדי פחדים. ארך לנו הלילה, ליל סתיו. בבוקר השכם שמענו קול רעש

A Street in Zambrov

רחוב בזאמברוב — א גאס אין זעמבראווע

והמולה לידנו. הגיחותי ממחבואי לראות מה נע-
שה כאן. והנה הגיעו הנה פלוגות-פלוגות של
פולנים, מזוינים באלות וביתוכים, על ידם ילדי-
הם, והם מגלים מחבואי יהודים ומוסרים אותם
לגרמנים. הילדים רצו אל השיחים, חיפשו וחיט-
טו והחלו לצעוק להוריהם: ז'ידים, ז'ידים! הגר-
מנים הבטיחו להם בעד כל ראש יהודי שית-
פשו חי פרס של כסף ובקבוק יי"ש. וכן כל מי
שיסתיר יהודי — יירה! "שקץ" אחד תפש אותנו
והחל צועק: ז'ידים כאן! התברר, שאביו היה
רועה אצלנו, בנו של אחד פרושנסקי. התרגש
מאוד בראותו מצבנו. השתיק את השקץ וישב
לידנו. סיפר לנו מהנעשה בעיר וממה ששמע
מאחורי הפרגוד של ראש העיר קויפמאן הגרמ-
ני-פולני. רוב הניצולים ביער נעצרו על ידי
הפולנים והוחזרו לגיטו... והיו גם מקרים שקבו-
צת פולנים לקחה מהיהודים את כל כספם ותכ-
שיטיהם כופר נפשם, שילחום כאילו לחפשי. אולם
בקריצת עין מסרו אותם תיכף לידי קבוצה אח-
רת. לא היתה משפחה פולנית אחת בעיר —
לאחר כל כך הרבה דורות של חיים משותפים
ויחסי שכנות טובה, שניקתה באלה הימים מכל
עוון כלפינו. בכל בית פולני, ואפילו במתוקנים
ובנאורים שבהם, החזיקו כלים ורהיטים יהודים,
לבשו כותנות ושملות של יהודים ונהנו מעודפי
המזון היהודי. אף אחד לא עמד לנו ביום צרה
ולא חירף נפשו להציל אפילו תינוק יהודי.
זכרה להם אלוהים לרעה!

יד. הישארנו אמנו ביער

במשך כל היום אספו הפולנים כמה מאות
יהודים ביער, וכלאום בגורן אחת. חיפשו בכלי-
הם היטב-היטב והוציאו מהם כסף ותכשיטים,
שעונים, ואף הורידו להם בגדיהם. נוסף לזה גם
אספנו בינינו משארות כספנו ו"תרמנו" לראש
הרוצחים הפולנים, בני העיר, שמא ישלחנו לנפ-
שנו. אולם ללא הועיל. אחד מהכנופיה, מכירנו,
אמר לי, לאחר שקבל ממני "מנה יפה": "ברח
לך!" התייעצנו, אני ואחי יענקל, עם אמא הזקנה.
בדמעות אמרה לנו: אתם צעירים, הימלטו מכאן,
אולי יתן ד' ואתם תינצלו וישאר איזה זכר
ממשפחתנו, לי. אין עוד כל תקווה ותוחלת. פה
או בדרך — אגווע. נשקנו לה ובדמעות שליש
נפרדנו ממנה. ברחנו שנינו בשתי דרכים נפרדות.

קריסטלעכער באפעלקערונג, וועלכע וועט, אגב,
זיין אפגעשיידט פון דעם געטא מיט א מחיצה
פון שטעכדראט. דערווייל האט מען גענומען
בויען א פארקאן, און אין ווינקל פון ביאליסטא-
קער שאסיי, ביי קויפמאנס הויז, איז אויפגע-
שטעלט געווארן א טויער. עס איז קלאר געווארן,
אז דער דאזיקער געצאמטער שטח איז באשטימט
געווארן פאר דעם געטא.

ז. די נייע אקציע

אין צוויי וואכן מיט צוויי טעג ארום האבן די
דייטשן ווידער געהייסן דעם יידן-ראט צוגנופצו-
רופן די יידן אויפן מארק-פלאץ, מיט דער זעל-
בער וואָרונג, אז מען וועט דערשיסן אויפן אָרט
איטלעכע, וואָס וועט פארפעלן צו קומען. אלע
מוזן זיין אין דער באשטימטער צייט אויפן מארק-
פלאץ. אלע, אחוץ קינדער. דאָס געוויסן פון
דער יידישער פאליציי, ביים אַנבליק פון דער
ניי-אויסגעבראָכענער פאַניקע האָט, קענטיק, אויף
וויפיל עס איז אויפגעוואַכט, ווייל זיי האָבן מער
ניט געטריבן און געשלעפט מענטשן מיט כוח.
ווער עס האָט געקאָנט זיך אויסבאהאלטן, האָט
זיך אויסבאהאלטן. איך מיט דעם רעשט פון מיין
פאַמיליע און דעם קליינעם יענקעלע קוראָפּאטווע
האָבן גענעכטיקט אין אונדזער קאלאניע אונטער
דעם פרייען הימל. זיבן אינדערפרי האָבן די פוי-
ערים, וואָס זענען געקומען פון שטאָט, זיך
שטאַרק געוואונדערט, ווען זיי האָבן אונדז גע-
טראָפן אין פעלד. זיי האָבן אונדז געבראַכט די
בשורה, אז די דייטשן האָבן ווידער אַוועקגע-
פירט אַ סך מענטשן, מענער און פרויען. צען
אינדערפרי בין איך שוין געווען אין הויף אויף
לאַמזער גאַס. די פאַליאקן זענען געקומען צו
זען, צי איז נאָך ווער געבליבן פון די יידן, גרייט
צו פאַרכאפן די ירושה. און ווען זיי האָבן מיך
דערזען מיט מיין ברודער יענקעלע, האָבן זיי
געזאָגט מיט וואונדער: "איר זענט נאָך דאָ?"

עס איז געווען שניט-צייט. און אַזוי ווי מיר
האָבן געהאט אויפגעבויט אַ נייעם שייער, זענען
געקומען צו אונדז קליינע פויערים און זיך גע-
בעטן, איך זאָל זיי לאָזן אַריינלייגן אין אַ ווינקל
פון שייער אַביסל תבואה. די כוונה זייערע איז
געווען אַן אויסערגעוויינטלעכע: היות מען וועט

מיך אוועקנעמען, וועלן זיי קומען אָפּנעמען די
תבואה, וואָס זיי האָבן ביי מיר, און ווער וועט
זיי דעמאָלט שטערן צו נעמען אַלץ?

דער טאָג איז געווען דאָנערשטיק, דער 4טער
סעפטעמבער. דאָסמאָל האָבן פיל מענטשן אויס-
געפעלט. צו זאָגן אימיצן, וואָס ער זאל טאָן, האָט
מען ניט געקענט. יעדערער האָט געהאָנדלט לויט
זיין אייגענעם שכל. ווי מען האָט אונז שפּעטער
דערציילט, האָבן די דייטשן געמאַכט געוואָלדן,
אַז עס פעלן זיי אויס יידן. מען האָט גערעכנט,
אַז די דייטשן באַדארפֿן מענטשן פֿאַר אַרבעט,
וועלן זיי בכּן ווידעראַמאַל אָפּקלייבן נאָר די שיי-
נע און יינגערע. האָט יעדערער זיך געמיט
צו פאַרשטעלן זיך פאַר אַ שוואַכן און אַן אַלטן.
פרויען האָבן אָנגעטאָן טיכלעך אויף די קעפּ.
די באַנעמונג פון די דייטשן איז אָבער דאָסמאָל
געווען ערגער ווי פריער. זיי האָבן געכאַפט,
אַן שום אָפּקלייב, יונג און אַלט, אפילו מעוברתע
פרויען. "מען פירט אונז צו דער הריגה", האָט
דער מאַוימדיקער געדאַנק געשטאַכן אין מוח.
אָפּגעפירט האָט מען זיי יענעם פרימאַרגן אין
דער ריכטונג פון ביאַליסטאָק. און ווי מען האָט

קודם התחמק אחי הצעיר. אני אחר כך. התנהלתי
בכבידות, כי רגלי השבורה מתאונת מכונית,
בעת עבודתי בשומובה, טרם נרפאה כליל. לאחר
הליכה רבה נקלעתי לאיזו מלונה עזובה בשדה
ובכיתי בדמי הליל. בתוך הדממה שמעתי קול
בכייה חרישי של מישוהו. האומר: אבדה לי אמא,
אחי איננו ואני גלמוד כאבן... היה זה אחי הקטן
יענקל. רצתי מהר לחפשו. אך הוא כבר נעלם
בחשכה... היהודים נתפשו והוכנסו אל מחנה הרי-
כוז שבקסרקטינים. גליקסמאן ואנשיו התייצבו
שוב לפני השלטונות והם אושרו מחדש כראשי
היהודים במחנה הריכוז.

טו. יום ג' ביער

למחרת בבוקר הקיפו הגרמנים ואתם הפול-
נים את היער והחלו לירות. יהודים רבים נתפשו
שוב. אליבא דאמת — לא נתפשו, כי אם היהו-
דים הסגירו את עצמם, כי נמאסו להם חיי הכל-
בים. אני מצאתי אישם בשדה מטמורת של
תפוחי אדמה וקניתי שם שביתה. ביום התהלכתי
כצל בשדות. שלא יראני זר. בלילה חזרתי למלו-
ני. היהודים פחתו בדרכים וכמעט שלא נראו
עוד. פולנים סיפרו לי שכולם הסגירו את עצמם

The town on a Saturday... — שבת אין שטעטל... — ביום השבת...

זיך שפעטער דערוואוסט, זענען זיי אומגעבראכט געווארן אין א וואלד ביי רוטקי קאסאקי. השם ינקום דמם.

ה. די הכנות צו פארנעמען דעם געטא

“איצט וועט שוין זיין גענוג פלאץ פאר די יידן”, האָט מען געהערט די פאליצאנטן זאגן. עס איז געשאפן געווארן די זעמבראווער געטא. אלע יידישע לאנדווירטן האָבן באדארפט פארבלייבן אויף זייערע פלעצער מחוץ דער געטא און באַ-אַרבעטן זייערע פעלדער. אזוי האָט געוואלט האָבן דער לאנדווירט-אינספּעקטאָר קישעל, אַ דייטש. עס איז געווען שניט-צייט, ווען מען האָט געדאַרפט איינזאַמלען די תבואות, אויסגראַבן די קארטאָפֿל און צוגרייטן צום ווינטער-פאַרזייג. האָט ער זיך גענויטיקט אין די הענט פון די יידישע לאנדווירטן. די גאַנצע באַפעלקערונג פון דער געטא האָט זיך פיל געהאַלפֿן דורך דעם. ווען מען האָט געכאַפט אַ יידן מחוץ דער געטא, האָט ער געזאָגט, אַז ער האָט געאַרבעט אין פעלד ביי די יידישע לאנדווירטן — און דאָס איז געווען כשר.

סוף דעצעמבער 1941 האָט מען אונז געגעבן ניט מער ווי פופצן מינוט צייט אַרויסצוגיין, דאָס הייסט, צו פאַרלאָזן די דירות, די שיערן מיט די תבואות, די מאַשינען, פערד און בהמות — און אַריין אין געטא. מיין מאַמען, מיך מיט מיין ברודער יענקעלע האָט אַריינגענומען צו זיך די פאַמיליע פון יודל אויסמאַן. צוזאַמען זענען מיר געווען אין אַ דירה פון צוויי שטובן — די פא-מיליע אויסמאַן, אלטער דוואַזשעץ און מיר דריי.

ט. דאס לעבן אין געטא

אַ שווער, הארט לעבן געווען. מיר האָבן גע-האַט פיל קינדער-יתומים. אויך עלטערן, וואָס האָבן פארלוירן די קינדער. דער גורל האָט אזוי געוואלט, אַז איינצעלנע פאַמיליעס זאָלן דאָך בלייבן גאַנץ. זעמבראווער געטא איז געוואָרן אַ מקום-מקלט פאַר יידן פון פיל אַרומיקע שטעט-לעך. די געטא איז געווען דער סאַמע צענטער, דער זאַמל-פונקט פאַר אַרבעטער, וואָס די דייטשן האָבן געצויגן פון דאָרט פאַר אַרבעטער-

בידי הגרמנים ונכלאו במחנות הריכוז, בשטח הקסרקטינים. לאחר שבועיים של חיי-כלב אלה, החלטתי להסגיר עצמי לידי הוֹנדארמריה הגר-מנית. הם הביאוני עד הגיטו. שם מסרני לידי מכבי האש שמילאו מקום מיליציה אורחית; אלה הכניסוני למחנה. התחננתי לפני מכבי-האש שיר-שו לי להיכנס הביתה ולקחת אתי רק מגבת. הרשו לי, בתנאי שלא אשהה יותר מרבע שעה. הכניסה לבתי הגיטו היתה אי-אפשרית כמעט: ערימות כלים ושברי רהיטים, מצעות קרועים, חומשים, גמרות, בגדים ישנים, סירים, קדירות, עצים וכו' מילאו את הרחוב. כל חתיכה טובה בבגדים, לבנים, רהיטים וכלים כבר לוקחו ממני על ידי שכנינו. שברי הכלים הושארו ברחוב.

טז. הדרך לקסרקטין

משנתרכזו במבואות הגיטו כמה מאות היהודים שניעצרו ביצרות או שהסגירו את עצמם — באה הפקודה: אל המחנה! לכל אחד מאתנו הוד-בקו על החזה ועל הגב מגן-דוד צהוב. נאסר עלינו מכאן ולהבא ללכת במדרכות, רק “בדרך המלך נלך”, בצידי הכביש, בביבים. בדרךנו זו פגשתי, ברחוב קושצ'ושקו, כמה פולנים-ידידים לשע-בר: פועלים, איכרים, בעלי מלאכה וסוחרים. אלה היפנו ראשם ו”לא ראו” אותנו. “שיקסה” אחת נעצרה פתאום בדרך בראותה אותנו. הס-תכלה ופרצה בבכי. היתה זו זונה פולניה ידועה בזמברוב...

יז. הכניסה לגיהנום

חייל גרמני קבל אותנו מידי הפולנים, מלווינו, פתח לפנינו את המחסום הראשון, משם הגענו למחסום מס. 2 ומשם אל השער מס. 3. אותו יום היה מועד אפסנית תפוחי-אדמה.

בקסרקטינים היו מרוכזים יהודים מכמה וכמה גיטאות וישובים. לא רחוק מאתנו היה אגף גולי לומז'ה, בלוקים 1-2, בלוק 3 — נועד לבני זמב-רוב. בלוק מס. 4 — בשביל גולי צ'יז'יב, וויסו-קה-מאזובייצק ובלוק מס. 5 — בשביל “שונים”. משהגעתי לבני עירי — הקיפוני בשאלות על הנעשה והגשמע שם בחוץ. סיפרו לי על הרעב הכבד השורר כאן, על המחסור הגדול — ללא שמיכה להתכסות, ללא סיר לבישול, ללא צלחת וכוס.

בני לומז'ה היו פחות-יותר "מסודרים": הרשו להם לקחת אתם את הכלים הנחוצים ביותר וצורות בגדים ומצעות. ואילו בני זמברוב נעצ-רו ברובם ביער בעירום ובחוסר כל. משמצאנו באר עמוקה — לא היה לנו אף דלי אחד, ולשו-ננו בצמא נשתי. בקושי מצאתי את אמי בקומה ב', על מיטת סדום של קרשים. סיפרה לי שמת-חת למיטה זרקה את צרור תכשיטיה, ירושת אמהות, ששמרה עד עתה לעת מצוא. "למה לי כל זה, אם בני אינם ואני הולכת למות?" — חיפשתי ומצאתי את הצרור, שהכיל: צמידים, שרשרות וזהב, טבעות ושעונים.

הלכתי אל המטבח לקבל מרק הפיגולים שחילקו. לאשרי, הבאתי אתי סיר מן הגיטו וזה שימש לי לכל צרכי. הלכתי לראות שוב מה נעשה סביבי. שמעתי פתאום רעש והמולה ויריות. מה קרה? איכרים הביאו תפוחי-אדמה לאפסניה, הת-נפלו עליהם רעבים וחטפו תפוחים לא מבוש-לים, וזללו. אלה טעמו בהם טעם תפוחי-עץ עסיסיים... אולם הנאצים לא טעמו טעם זה, כי התנפלו עליהם ביריות. לאחר כמה דקות באו סאניטארים בבהלה ובאלונקות הוציאו מכאן 5—6 הרוגים. על תפוח-אדמה יפשע גבר... כל מכירי כאן לא יכלו להבין למה הסגרתי עצמי ובאתי לכאן: אל לוע הארי. מכאן — אין עוד מנוס ומיפלט: מחסומים, שערים ומשמרות.

יח. התחמקתי מן המחנה וחזרתי

שורה ארוכה של עגלות הגיעו הנה — טעונות, כאמור, תפוחי-אדמה. האכרים, לאחר שפירקו את משאם, יצאו אל הבלוקים ושוטם בידם, לראות את היהודים, כיצד הסתדרו. פגשתי גוי אחד, מכר טוב שלי. הלכנו ושוחחנו. בדרך, מבלי שירגיש בדבר, הורדתי את הטלאי הצהוב מגבי ומחזי, ובאמרי לו: בוא ונצא מכאן, כי המקום מסוכן גם לך — הוצאתי את השוט מידו והלכנו יחד לכיוון השער. משעברתי בלי פגע את השער הראשון שוב לא החמירו המשמרות הנותרים — כי סמכו על הביקורת של הראשונים. וכך הת-חמקתי באומץ-רוח מן המחנה ואני שוב חפשי. נכנסתי לגיטו בדרך אחורית. לאלה שפגשוני, מן הגויים, כמובן, ושאלוני לפשר חופשתי, כי הלא רק הבוקר נעצרתי, עניתי: מפקד המחנה

קאמאנדעס צו בויען און פלאסטערן גאסן און שאטייען. אונזער קאמאנדע האָט געאַרבעט ביי שטיין-האַקעריי, ביי גיסן אַספּאַלט. אַלע יידישע בעל-מלאכהס האָבן געאַרבעט בלויז פאַר די דייטשן. עס איז געווען אַ קאמאנדע, וועלכע האָט געאַרבעט אין די זעמבראַווער קאַזאַרמעס, וואָס די דייטשן האָבן דאָרט איינגעשטעלט אַ לאַגער פאַר רוסישע מלחמה-געפאַנגענע.

מיר האָבן געלעבט אין געטאָ אונטער אַ דעס-פּאַטישן רעזשים פון זעלבסטהערשאפט. גליקס-מאן, דער "ידן-עלצטער", האָט געהאַט הינטער זיך אַ פּאַליציי-שטאַב און געהערשט אין זיין "מלוכה" ביד רמה.

י. טיפוס-עפידעמיע אין געטא

די טויזנטער מלחמה-געפאַנגענע אין דעם זעמבראַווער לאַגער זענען געפאַלן קרבנות פון הונגער און טיפוס. די טיפוס-קראנקהייט האָט זיך אַריבערגעטראָגן אין געטאָ. מען האָט גע-שמועסט, אַז היות די פעלדער אַרום זענען באַ-מיסטיקט געוואָרן מיט מיסט פון די קאַזאַרמעס, האָבן די אוגערקעס, וואָס מיר האָבן געגעסן, געטראָגן אין זיך טיפוס-באַקטעריעס.

מיר האָבן אין געטאָ, ביים טייך, געהאַט אַ שפיטאַל. די דאָקטוירים זענען געווען דר. גרונד-לאנד און ד"ר פרידמאן. די הויפט-שוועסטער — מאַשאַ סלאָוויק. זייער מסירת-נפש איז געווען עד אין-לשער. אָבער זייער האַנט איז דאָך געווען צו-קורץ צו העלפן.

איך וויל דאָ דערמאָנען לשבח די פרוי עלקע קאַפּלאַן ז"ל, אַ פרוי אַ צדקת, וועלכע האָט צו-זאַמענגענומען קאַשע, גרויפן, קאַרטאָפּל און גע-קאַכט אַביסל עסן פאַר די פאַרוואָרלאָזטע קינ-דער-יתומים.

פון קיין גייסטיק לעבן האָט דאס געטאָ ניט גע-וואוסט. קיין בית-המדרש, קיין לערן-שול איז אין געטאָ ניט געווען בנמצא. די לעצטע חדשים האָבן די דייטשן דערלויבט אַריבערצופירן אַ גיי, נאָך-ניט-פאַרענדיקט הויז מחוץ דער געטאָ דאָס הויז איז אַריבערגעפירט און אויפגעשטעלט געוואָרן

שלחני להביא עצים למטבח. פגשתי בשגן אחד, מי שהיה ידידי, נוסע בסוס ועגלה. הוא העביר את הרהיטים מן הגיטו... הצעתי לו 30 מארק שיעביר לי קצת עצים למחנה. הוא הסכים: נכנסתי, איפוא, לביתנו. אספתי קצת שמיכות, בגדים ולבנים, שעדיין התגוללו על הריצפה, כפות וכו'. על זה שמתי עצים. בדרך קניתי עשר כיכרות לחם יבש שעלה עובש — כי לחם טרי לא נמכר לי. ליד השער טענתי שאני המליץ של הגוי, שנשלח הנה להביא את הדברים שבעג' לתו למי שהיו תושבי הגיטו. נתנו לנו להיכנס. שכנענו רק את השומר של השער הראשון, והשער השני והשלישי נפתחו לפנינו בלי קשיים. חילקתי לכל השכנים שלנו בבלוק לחם ותפוחי-אדמה, בגדים, סיר וצלחת וכו'. כולם עמדו משתאים על אומץ נפשי ויזמתי הכרוכה בסכנת נפשות. חיימזון הזקן חיבקני ונשק לי. ניגש אלי דונקלאנד, חתן זמברובאי, מי שהיה קצין משטרה בגיטו ונשאר גם כאן בעל דרגה, והציע לנו מקום בחדרו במחנה, שנקבע אמנם לכמה משפחות, אולם הרשות בידו לקבל את מי שירצה. מצאתי חן בעיניו. נכנסנו לגור בחדרו. לאחר כמה ימים הסגיר עצמו גם אחי יענקל. היה בסינדר'בה עם עוד כעשרה יהודים. הפולנים הסגירו לידי הגרמנים. מאז היה אחי אתי.

יט. לחם־ירעבון

החיים במחנה הלכו והחמירו. כמעט כל התינוקות כבר מתו בקור וברעב גם ילדו של אחי משה ושרה ברונאק ז"ל, אשר אנחנו אימצנוהו, משנשאר מיותר — מת. מגיפת הטיפוס השתררה בכל תוקפה. הגוועים במחלה הועברו תיכף אל "בית החולים": קרסקטין גדול, קר כבמאור רת כלבים. על הריצפה שטחו קצת קש ועליו השכיבו את החולים, זה ליד זה, וכיסו אותם בסחבות. לא קבלו כל מזון ותרופה — עד שנפחה נפשם בבית החולים. היו ימי קור נובמבר־דצמבר. מצאנו תחבולה להגניב כמה כיכרות לחם למחנה: כמעט יום־יום באו גויים בעגלות־חביות, לשאוב משם את הגללים לזבל בהם את השדות. בהן תחבנו כמה שקים לחם־מגואל ומסריח. שילמנו בעד זה לאחד "השוואבים" זהב וכסף רב. השתלטו על הלחם התקיפים שבמחנה וכמה מאנשי המשטרה. סוף־סוף עשתה המשטרה שלנו

אויפן חשבון פון בעל־הבית, טענדער קאפלאן. דאס הויז איז געווארן אונדזער בית־המדרש.

דערווייל זענען אנגעקומען צו אונז פארשיידענע ידיעות, געבראכט פון פליטים. מען האט דערציילט וועגן טרעבלינקא ביי מאלקין. דער מענטשלעכער מוח האט געקאנט און ניט־געקאנט אזוינס משיג זיין. מיר האבן דאך באנומען, אז אויך מיר זענען אויסגעשטעלט אויף סכנות פון אומקום.

עס זענען אויך געקומען צו אונז פארשיידענע פאלשע ידיעות. וועגן די מענטשן, וואס מען האט געהאט אוועקגעפירט דינסטיק, האט מען דערציילט, אז מען האט זיי געזען ארבעטן אויף א שאַסי אין אסטראו־מאָ. די אלע ידיעות זענען געקומען פון גויישע מיילער, פון פאליאקן, וואס די דייטשן האבן אונטערגעשיקט. א מעשה מיט א בריוו פון דוד בראַנאק, וואס איינער א פאליאק טימן נאמען קלאסעק האט געבראכט. דער פאליאק האט שטענדיג געארבעט ביי יאסל דעם מוליאַר, און מיר האבן אים גוט געקענט. ער האט פאלאנגט פון רבקה בראַנאק 150 מארק פאר דעם בריוו. זי איז גלייך געקומען צו לויפן מיר אַנזאָגן די בשורה, אז די מענטשן לעבן. מיר האבן געגעבן דעם פאליאק 150 מארק און ער האט אונז געגעבן דעם בריוו. ער האט אַזאָ זאָגט אז דעם בריוו האט אים געגעבן דוד בראַנאק, און מער האבן מיר קיין וואָרט נישט געקאנט אַרויסקריגן פון אים. אין בריוו איז געווען געשריבן: "מיר לעבן און אַרבעטן אויף די שאַסייען". צום באַדויערן האט ניט רבקה און ניט איר זון משה געקאנט דערקענען דוד'ס האַנטשריפט, אָבער לויט די פיל גרייזן, וואָס מיר האבן געפונען אין בריוו, האבן מיר פאַרשטאַנען, אז עס איז געווען אַן אונטערגעשטעלטע זאך, אַ שווינדלעריש מיטל אויף אויסצו־נאַרן געלט.

בעת איך האב נאך געוואוינט מחוץ דעם געטא, האבן פאליאקן אונז דערציילט, אז זיי האבן געהערט פון אַנדערע פאליאקן, וועלכע האבן די יידן באַגלייט אין וועג, אז מען האט זיי אלע דערשאסן אין גלעמבאָן ביי שומאָווע, אין אַ רוסישער גיט־פאַרענדיקטער פאַרטיפקאַציע.

פשרה: יום אחד קיבלו את הלחם התקיפים והמכובדים, ויום אחד הנמושות. עד אשר נודע הדבר לגרמנים, כי ראו שמוכי הרעב ונפוחי הבטן מקיפים את החביות...

ב. גולי לומז'ה מתכננים עריקה

גולי לומז'ה הסתדרו כאן יותר טוב מבני זמ' ברוב. קודם כל היו אלה מאורגנים והיתה ביניהם אחדות. הנוער שלהם היה יותר אמיץ והם גם הצליחו לקחת אתם קצת מן הבגדים, הכלים וכמה מיצרכים אחרים נחוצים. לא כן בני זמב' ברוב: הגיעו בעירום ובחוסר, היו מפולגים בדיעות וגם מוגי לב. פאר העיירה לוקח מאתנו זה מכבר. מיטב הכוחות הצעירים התוססים נש' לחו מזה כמה חדשים לגרדום. לא היה, איפוא, עם מי לטכס עצה.

החליטה קבוצה מבני לומז'ה לפרוץ דרך ולב' רוח, על אף יריות הגרמנים. החליטו והוציאו לפועל: באחד הלילות פרצה קבוצה בת 10 אנ' שים את גדרות התייל וערקה. המשמרות הרגישו בהם ופתחו באש. אך הם לא נרתעו ונעלמו — תוך סכנת נפשות. פעם שניה נספחו גם כמה זמברובאים אל הלומז'אים יוזמי הבריחה. שוב פתחו עליהם אש. בנו של שמואל גולומב' נס' תבך בחוטי התייל, נורה ונפצע, ואתו עוד צעיר אחד זמברובאי, שאיני זוכר את שמו. נתפש עוד אחד מלומז'ה. הגרמנים כילו בהם כל חמתם, בפני כל עם ועדה: אספו את כל שלושת הנתפשים; ארבעה אנשי ס.ס. עמדו במגלבים קלועים והר' כיצו בהם בזה אחר זה, כמו שדשים תבואה. לאחר 30 מלקות הובלו אל "בית החולים" ושם יצאה נשמתם.

שני בחורים, לומז'אים, מאלה שהצליחו לברוח בפעם הראשונה התחפשו לאיכרים פולניים, קנו סוס ועגלה והכניסו תפוחי אדמה אל המחנה, יחד עם שאר הגויים. אולם מתחת לשקים ידעו להב' ריח בשר, חמאה וכמה מיצרכים אחרים. התורנים היהודים שהריקו את האפסניה הצליחו להבריח את זה, שאיש לא יידע. אולם פעם נתפשו, כי לא היתה אז אתם שיירה של גויים ממש. הנתפ' שים היו אמיצי לב ובטחו יותר מדי בכוחם ובקור רוחם, אך נראו חשודים ליד הבקורת בשער. השוערים עשו בדיקה יתרה בעגלה ומצאו גם

און אין דעמזעלבן ברודער-קבר האט מען אויך באגראבן נאך פיל אנדערע יידן פון דער אומ-געגנט, ביז דער ריזן-פארט, וואס איז בעטאנירט געווארן פאר דער רוסישער ארטילעריע, איז פול געווארן.

יא. יידיש פארמעגן איבערגעגעבן אויף צו באהאלטן אין גויישע הענט

ווען דאס לעבן איז שוין געווען הפקר, האבן אלע לעבן-געבליבענע אוועקגעגעבן א גרויסן טייל פון זייער מעבל, וועש, קליידער, זייערע בא-קאנטע פאליאקן, און שוין אויפן אנדערן טאג איז געווען צו זען, אז עס האט זיי, די פאליאקן, געשטאכן די אויגן, ווען זיי האבן נאך געטראפן איינעם פון א משפחה, וואס האט געוואוסט וועגן דעם אוועקגעגעבענעם פארמעגן. עס זענען אויך געווען פאלן, ווען פאליאקן האבן בא'ד זיך אפגע-זאגט צוריקצוגעבן עפעס א זאך, וואס מען האט געוואלט פארקויפן אויף צו קויפן ברויט; און מען האט געמוזט זוכן די הילף פון יידן-ראט, דאס הייסט, פון די דייטשן, אויף ארויסצוקריגן די זאכן פון די פוילישע הענט. די יידן אין געטא זענען געווען א דאָרן אין די אויגן פון אונדזערע שכנים, די פאליאקן. זיי פלעגן זאגן: "זעט, מען האט אריינגעזעצט די יידן אין געטא, און גאָר-נישט, זיי לעבן. מיר אָבער אויף זייער אָרט וואַלטן אין איין חודש צייט אויסגעשטאָרבן פון הונגער".

קלאַנגען וועגן ליקוידירן דעם געטא האבן גע-נומען זיך הערן אין חודש סעפטעמבער. ביינוש טיקאטשינסקי און איך האבן איינמאל, ווען מיר זענען געגאנגען צוזאמען מחוץ דעם געטא, אַנ-געטראפן אין וועג ביינושעס גוטן פריינט שליע-דזעסקי, וואס האט אונטער דער רוסישער מאַכט געהאַלטן דעם פּאַסטן פון שעף איבער א פייערלעשער בריגאדע, מיט ביינושן אַלס געהילף. זאָגט שליעדזעסקי צו ביינושן: "עס האַלט זייער שלעכט מיטן געטא. מען האָט אונז אינדער-פרי געגעבן אַ באפעל צו האַלטן וואָך איבער אים". מיר האָבן שוין געוואוסט וואָס דאָס באַ-דייט, ווייל מיר האָבן געהערט פון די פליטים, אז די דייטשן רופן אַלעמאַל אַרויס די פייערלעשער,

בשר ודגים. שני אלה נדונו במקום למוות: תלו אותם בקרסקטין, לעיני כולם — לאות לבני מרי. אם איני טועה, קראו להם איציק ויודקה. אני הכרתי אותם עוד במחנה העבודה שבשומובה.

ושוב נפסק לזמן־מה כל קשר עם החוץ. המתים של כל המחנה הובאו לקבורה בבית הקברות שבזמברוב בעגלת־מתים מיוחדת. כרו קבר שטחי, בערך 40 ס"מ בעומק, וטמנו שם את המת, ללא כל ציון. העוסקים בלווייה, בני ה"חברה קדישא" שבמחנה, היו קונים אצל הגויים, בחזרתם, קצת לחם, בצלים, תפוחי אדמה ושמים בכליהם. פעם נפרד מהלווייה חתנו של שייע־הענאך לקנות כיכר לחם. החייל הגרמני הרגיש בזה והרגו במקום וקברו עם שאר המתים, במקום, בעודו חי ומפרפר מפצעיו.

כא... הבשורה...

באמצע דצמבר, 1941, מגיפת הטיפוס גברה. מפקד המחנה קרא לאחראים על הבלוקים ואמר להם בלשון חנפים: רואני, שכולכם תגועו כאן לאט־לאט ברעב ובמגיפה, על כן החלטתי להע־ביר אתכם למזרח, לעבודה, באודיסה. שם תעבדו ותשארנו בחיים. אמרו לאחיכם שיתנהגו יפה ובשקט וייתב לכולכם, כי כאן אין לי עבודה בשבילכם. כאשר מסרו באי־הכוח את הידיעה — ידעו כולם כי זהו הקץ: טרבלינקה! כי הגיעו אלינו שמועות נאמנות על כבשני טרבלינקה. נסיעת רבע שעה, אחרי תחנת מאלקין. רוח של מרידה החל פועם בקרבנו. התמזגנו עם בני לומ־ז'ה והיינו כעדה אחת. גם בקרב בני צ'יז'יב וויסוקה־מאזובייצק נתקבלה החלטה של מרידה. אולם: איך וכיצד להתמרד? בידים ריקות! ללא כל נשק ואף ללא אלות וגרזנים ואפילו אם חלק יפול במאבק, החלק השני יצליח להתחמק — נשאלת השאלה? לאן? מי יכניס אותנו לביתו? מי יתן לנו לעבור את הכביש או השביל בשלום? גרמנים כפולנים עומדים עלינו להשמידנו, ואנו מה? והלא כבר ערקנו פעם וחזרנו והסגרנו עצ־מנו לידי התליינים — בחוסר תקווה.

כב... גליקסמאן השתדלן...

ראש הוידנראט שלנו, גליקסמאן, לקח הפעם את הזימה בידו וביחד עם ראש הוידנראט הלומ־ז'אי, מושינסקי, נועד עם מפקד המחנה לישא

ווען זיי קלייבן זיך צו ליקווידירן א געטא. מיר האָבן געבראַכט די שרעקלעכע נייעס אין געטא, און עס האָט דאָרט באַלד אויסגעבראַכן אַ פּאַני־קע. עס זענען דאָך פאַרבליי אַ פּאַר טעג, קיין זאך האָט נישט געטראָפּן, און די געמיטער האָבן זיך איינגעשטילט.

אין יענע טעג איז אַ גרופּע חברים, וועלכע האָט געהאַט פּאַרלאָזט דעם געטאָ, כדי זיך אָנצו־שליסן אָן די פּאַרטיזאַנער אין די וועלדער, גע־קומען צוריק אַהיים. די זאך איז געהאַלטן גע־וואָרן בסודי־סודות, עס זאָל, חלילה, נישט דערגיין דורך אַ מסירה צו די דייטשן. איינער פון דער גרופּע איז געווען יצחק פּראַוודע, די חברה איז אַרויס פון געטאָ פיין באַקליידט און באַשיכט און באַזאָרגט מיט אַ סומע געלט. אין די פעלדער האָבן זיי געטראָפּן רעשטלעך פון דער רוסישער אַרמיי, צום מערסטן אוקראַינער. די רוסן און די אוקראַינער האָבן זיי געשלאָגן, צוגענומען דאָס געלט, זיי אויסגעטאָן נאַקעט און באַרוועס און זיי פאַרטריבן פון זיך מיט שאַנד, צוריק צו די דייטשן.

באַלד זענען ווידער אויפגעקומען קלאַנגען וועגן דער ליקווידירונג פונם געטאָ. ווי שוין דער־מאַנט פריער, האָבן די יידישע בעל־מלאכהס געאַרבעט אויסשליסלעך פאַר די דייטשן. עס זענען געווען צווישן זיי שניידער, שוסטער, מע־בעל־מאַכער און אַנדערע מינים פאַכלייט. איין טאָג האָבן די דייטשן זיך באַוויזן און אויפגעפאַ־דערט דעם יידן־ראַט, ער זאָל צושטעלן אַלע אַרבעטן, סיי פאַרטיקע, סיי נישט־פאַרטיקע, וואָס די דייטשן האָבן באַשטעלט. די פאַליציאנטן פון יידן־ראַט האָבן זיך אַרויסגעלאָזט אויסצופירן די פאַראַרדענונג. דאָס איז געווען פאַר אונדז דער סיגנאַל, אַז די סכנה פון "ליקווידאַציע" איז נאַענט. די געטאָ, אין ייאוש, אין אימה און טויט־שרעק, האָט גענומען זוכן תחבולות צו ראַטעווען זיך. ווער עס האָט געהאַט באַקאַנטע גויים, האָט דורך פאַרשיידענע אונטערוועגן אַוועקגעפירט די רעשטלעך מטלטלים צו באַהאַלטן אדער בעטן רחמים, אַז מען זאָל אים אַליין אויסבאַהאַלטן. די אַרבעט־קאַמאַנדעס האָבן אַריינגעמאַרשירט אין געטאָ. מען האָט זיך פאַרזאַמלט ביים יידן־ראַט

און געפאָדערט פון גליקסמאָנען, ער זאָל דער-
ציילן דעם אמת.

יב. גליקסמאָן און זיין אמת

גליקסמאָן האָט אָנגעהויבן מיט דעם, וואָס ער
האָט, געווענדט צו זיינע פּאַליציאַנטן, גענומען
שרייען אַריבער די קעפּ פון די פאַרזאַמלטע:
"וואָס ווילן זיי, די שמוציקע יידן? די דייטשן
האָבן אַוועקגענומען די זאַכן, כדי אויסצובייטן
זיי אויף אַנדערע".

די זעמבראַווער יידן, אָנגעלערנטע פון צרות
און קענענדיק זייער "עלצטן יידן", האָבן ניט אָנ-
גענומען זיין וואָרט. ווען די נאַכט איז צוגעפאַלן,
האָט מען זיך אַ לאַז געטאָן צו די דראָטן. מען
האָט איבערגעשניטן דעם שטעכדראָט און געלאָפּן
אַרונטער צום טייך, לעבן דעמבאַווסקין און
שליעדזיסקין. עס זענען געלאָפּן מענער, פרויען
און דערוואַקסענע קינדער, באַלאָדענע מיט פעק-
לעך, וויפיל נאָר די כוחות האָבן דערלאָזט צו
טראָגן. מען איז געלאָפּן צום נענטסטן וואַלד, די
מעסטע צום טשעטשאַרקער וואַלד. איך מיט מיין
מאמע און מיין ברודער זענען אַרום צען אין
אַוינט אַוועק אין דערזעלבער ריכטונג. אין געטאָ
זענען געבליבן ניט מער ווי אַלטע לייט, וועלכע
האָבן זיך אונטערגעגעבן דעם גורל, און קינדער
אין די וויגן, וואָס די עלטערן האָבן זיי ניט גע-
קאַנט מיטנעמען. אין די שפּעטע שעה פון דער
נאַכט, ווען גליקסמאָן האָט דערזען, אַז ער איז
געבליבן אַן יידן, איז ער אויס פחד פאַר די
דייטשן אַליין אויך אַוועק מיט זיין מלוכה אין
אויסבאַהאַלט. די, וואָס זענען אָנגעקומען אין
וואַלד שפּעטער, האָבן דערציילט, אַז עס איז שוין
געוואָרן שווער אַרויסצוגיין פון געטאָ, ווייל די
דייטשן האָבן זי אַרומגערינגלט.

יג. זעמבראַווער יידן אין וואַלד

דער גורל האָט אַזוי געוואַלט, אַז איין אומגליק
זאָל זיין גרעסער פון צווייטן. דאָס לויפן אין
וואַלד אַריין, האָבן מיר געוואוסט, איז ניט געווען
קיין רעטונג. נאָר מענטשן, אויסגעשטעלט אויף
סכנות פון אומקום, וועלן לויפן אין דער וועלט
אַריין, אָנגעטריבן פון אַן אינעווייניקסטן כוח,
אַן אימפעט, וואָס איז ניט איינצוהאַלטן. אָפּגע-

וליתן על דבר גורלנו. גליקסמאָן ביקש רחמים,
נמסר לנו, והצליח לשדל את המפקד שבמקום
המזרח הרחוק, אודיסה, יובילנו לאיזה מקום
עבודה קרוב יותר. המפקד הבטיח וייתכן שאף
נשא על שפתיו את השם "אויסשוויץ", כמקום
העבודה המובטח. אנו לא ידענו אז מה טיבו של
שם זה ומה נורא המקום הזה. על כל פנים הש-
תעשענו בתקווה, שאולי הפעם יעבירונו באמת
למקום מיבטחים, לעבודת פרך.

כג. ההכנות למסע

נמאסו עלינו החיים. "אי אפשר להמשיך ככה
עוד" — נשמע מכל צד. והנה גונבו אלינו ידי-
עות שבועוד כמה לילות יעבירו אותנו אי-שם.
המסע יעבור דרכו בלילות. יוכרז מצב חירום.
כל שאר הבלוקים יינעלו. לא ירשו אפילו להד-
ליק נר. איש לא יראה בצאתנו ובעמידתנו הדלה
והריקה. בין 28—30 בינואר 1942 (בין י'—י"ב
בשבט, תש"ב) החלה המלאכה. באמצע הלילה קם
איזה רעש בבלוק הראשון (של לומז'ה). נשמעו
אילו יריות קטועות ואף לא חסרו קרבנות. הבלוק
התרוקן מנפשותיו במשך הלילה. ככה היה גם
בלילה השני, בבלוק השני. בלילה השלישי הגיע
תורנו. בשעה 11 בלילה, בקירוב, שלג רב ירד
אותו לילה. שרכנו דרכנו, מהקסרקטין, בדרך
אחורית. דומיית מוות היתה מסביב. הרגשנו
שזוהי דרכנו האחרונה והתכווץ עלינו הלב
ושתקנו. הולכים, מדשדשים בשלג ונופלים. מע-
בר לשער חיכו לנו עגלות איכרים ועגלות חורף.
הייתי בין האחרונים, הפעם לא נדחקתי... נוס-
עים בכיוון לצ'יז'יב, אל תחנת הרכבת. הבעתי
דעתי: אולי לברוח? אמא לא ענתה לי על זה
לא "לאו" ולא "הן". רק מילמלה בשפתיה איזו
תפילה. בהיותי כבד-רגל אותה שעה החלטתי
להישאר. אחי יענקל אמר אף הוא: מה שיהיה
אתכם — יהיה גם אתי. המשכנו. הכביש היה
זרוע פגרי אנשים קפואים, שנפלו מן העגלות.
עגלות המאסף אספום. נסיעה איומה זו לא אשכח
לנצח.

כד. בתחנת הרכבת בצ'יז'יב

הבוקר אור ואנו הגענו לתחנת הרכבת. עמדו
שם כ־60—70 קרונות משא, רתוקים, זה אחר
זה, מכוסים שלג. סחבו מהעגלות את החיים ואת

המתים־הקפואים וורקום לעבר הרכבת. בכל קרון דחו 50 איש והבריחו את הדלתות מבחוץ. הרכבת עמדה על הפסים כמה שעות. עמדנו קפואים ואחוזים זה בזה, ללא מזון, ללא מים וללא בגד חם. לבסוף זע המסע. נסענו כמה שעות ושוב עמדנו. אנו מתים ברעב ובקור. אנו מלקים את יתדות הקרון שהעלו כפור וקרח. בקרון שלנו היה וולוול הדייג עם אשתו ובתו; אלקה, בת מאיר יענקל גולומבקי, עם ילדיה ואחרים. היינו בדעה שמובילים אותנו לטרמבלינקה. משהגענו לתחנת מאלקין והמסע עמד שם — כמה בקרבנו בהלה: ידענו שמכאן, דרך 10—15 דקות, יסיעו אותנו אל מחנה המוות לטרמבלינקה, אל כבשני הגאזים.

פתחה ראשונה הילדה של וולוול הדייג, בהיסטריקה: איני רוצה למות, אני רוצה לחיות!.. כולנו שקענו בליל. המסע זו שוב ואנו הסתכלנו בשעון: 7 דקות נסיעה, 10 דקות... 15 דקות... ממשיכים לנסוע. לא התעכבנו. משמע, שלא לטרמבלינקה מובילים אותנו — פותח ראשון וולוול הדייג — כי אם למקום עבודה, כפי שהבטיח לנו גליקסמאן... הפעם לא רימה אותנו, הוסיף וולוול, כי הכיר יפה את ראש היודנראט, בהיותו חבר המשטרה שלו זמן ידוע.

כה. לא נוסעים לטרמבלינקה

גל של שמחה תקפנו: נכנסנו לחיים חדשים, לא נוסעים לטרמבלינקה! ושוב המשכנו בנסיעה, ופתאום: תחנה. יענקל אחי מוציא איכשהו חטמו ומודיע לי: יצחק, רכבת צבאית ממולנו והמטבח — ישר לפנינו. אחי עבד עבודת כפייה אצל הגרמנים והיה בקי קצת בגינוניהם ובלשונם, על כן העיז לפנות לטבח בבקשה: אנחנו פליטים, תן לנו מה לשתות! — תן לי כלי, ואתן לך קפה, אמר הטבח. היתה לנו קערה ששימשה לכול בקרון ובעיקר למי רגלים. ניגבנו אותה מהר ויענקל העבירה דרך הסורגים והיא נתמלאה, לאשרנו, קפה שחור וחם. החייל שעל המשמר הרגיש בזה מרחוק וירה אלינו פעמיים, אולם הקפה הוכנס אלינו וכל אחד טעם ממנו כמה טיפות. שתינו לכבוד הנס שניצלנו מציפורני טרמבלינקה. שמחתנו לא ארכה. לאחר יומיים של נסיעות הגענו אל איזה צומת מסילות. משהורידו את הקלעים של חלון הסורג ראינו את עצמנו

לאפן א' ווייטן וועג, בלייבט מען שטיין אויסגע־שעפטע, אן כוחות, און איינער פרעגט ביים צוויי־טען: "וואוהין גייט מען? וואוהין לויפט מען?" די איינציקע תשובה האָט געקאָנט זיין: אין וואַלד אַריין! און ווי אַזוי וועלן זיי קאָנען לעבן, אפילו נאָר דערהאַלטן וויי־עס־איז די נשמה — מענער, פרויען און קינדער, הונגעריקע, דערשלאָגענע, אומבאהאַלפענע און אַרומגערינגלט מיט מער־דערלעכע שונאים פון אַלע זייטן? — דערויף איז קיין תשובה ניט געווען.

מיר האָבן זיך דערשלעפט אין טשעטשאַרקער וואַלד, מיין מוטער, מיין ברודער און איך. מיר האָבן אויסגעזוכט אַן אויסבאַהאַלט צווישן קשאַ־קעס און האָבן זיך דאָרט איינגענאַרעט. מיר הערן מענטשן לויפן פאַרביי, הערן זייער שווער־מוטיק ברומען און מורמלען. די נאָכט איז געווען לאַנג, לאַנג, ניט געוואָלט זיך ענדיקן. גאנץ פרי האָבן מיר דערהערט אַ גרויס גערודער אין וואַלד, אַ געראַנגלעניש. איך קריך אַרויס פון מיין נאָרע און באלד דערזע איך פאַר זיך אַ כאַפטע פאַר־ליאַקן, אין גרופן פון פינף און זעקס און מער. מיט שטעקנס און ווידלעס אין די הענט, שטורכן זיי די יידן, שלאָגן רעכטס און לינקס. די יידן וויינען, בעטן רחמים ביי די שלעגער, באַטן זיי אַן אויסקויף־געלט. האַ, געלט, גאָלד — דאָס ווילן זיי דאָך. פטור געוואָרן פון איין באַנדע, איז מען באלד אַריינגעפאלן אין די הענט פון אַ צוויי־טער באַנדע. מיט יעדער באַנדע זענען מיטגע־לאָפן קליינע שקצים אין עלטער פון זיבן ביז צען יאָר. זיי זענען אַרונטערגעקראָכן אונטער יעדן קשאַק, האָבן געפילדערט, געפייפט, געש־ריגן: "זשידי! זשידי!" איך בין אַריינגעקראָכן צוריק אין מיין אויסבאהאַלט און זיך שוואַל־עצה געווען מיט מיין מאַמע און ברודער, וואָס מיר זאָלן טאָן. איך הויב נאָר אַן זיך אַינסטאַלירן אין דער נאָרע, ערשט איך האָב שוין אַ קליינעם שייגעץ לעבן אונז, און ער שרייט שוין מיט קול־קולות: "זשידי! זשידי!" ער לאָזט אַרויס אַ פייף, און גלייך זענען אַנגעלאָפן די גרויסע. ווי זיי האָבן אונז דערזען, זענען זיי געבליבן שטיין און אויסגערופן: "אוי, יעזוס! גאַלאַמבטשיקי!" זיי האָבן צוגעמאַכט דעם קליינעם שרץ דאָס מויל און זיך אַראָפּגעזעצט לעבן אונז, דערשלאָגן, צע־

בתוך שטח מואר ובו דחפורים. השערות שונות ניצנצו במוחנו: מקום קברות וחפירת קברים? וולוול נישח: אם ירשו לנו לקחת צרורותינו — סימן לטובה, ולא — רע ומר לנו! אולם בתוך הרעש שמענו קולות מדברים יידיש, משמע: "בתוך עמי אני יושב!" הגיע קרון שטוח וממנו ירדו כמה עשרות יהודים לבושי פיג'אמות ומזוז-יינים בכילפות ומעדרים. עליהם פיקחו גרמנים. היה זה לאחר חצות, בליל שבת. הם ירדו מהקרון ונותרו בכילפות החלו פורצים את הדלתות של הקרונות שלנו, אשר מחמת הקרח נצמדו ולא רצו להיפתח. משנפרצו הדלתות — החלו צור-חיים: "לצאת מכאן והכל להשאיר בפנים!" החלו אף להכות באלות על הראש. השתרר בין רגע מצב של אנדרלמוסיה בקרבנו. באה הפקודה: לעלות על המכוניות! לעינינו התפתלה שורה ארוכה של מכוניות משא. אנשים קפואים, חצאי-מתים, נפוחי כפן ומזי צמא החלו לטפס על המכוניות. באה פקודה שניה: גברים לחוד ונשים לחוד! נשארנו עומדים אני, אמי ואחי, כמעט מן האחרונים. ראינו קבוצה אחת של גברים ונשים מובחרת על ידי הגרמנים. רבים מתפרצים להיכנס לתוכה ואינם מצליחים. אמרה לנו אמא ז"ל: ילדים, עזבוני והצילו את חייכם! נסו נא להידחק אל הנבחרת הזו ותינצלו גם אתם! נדחקנו ממש האחרונים. הגרמני הגבוה המארגן את הקבוצה מביט עלינו בהשתוממות: שני צעירים חסונים לפניו. מה מקצועכם? שאלנו. בנאי! עניתי במרץ. גנן! — החרה החזיק אחרי אחי יענקל. הישארו כאן, פקד הגרמני. וניצלנו שוב. כאשר יצאנו ממקום זה האיר כבר הבוקר. הדרך היתה זרועה פגרי מתים. חיים הרצען הזדקר פתאום ורצה אף הוא להצטרף לפלוגתנו. אולם במכת-ראש גורש מכאן. עוד הספיק בדקה האחרונה להיאחז בתוכנו בנדט פיקאריביץ' השען. היינו כמאה בני עיר, בינינו גם קצת נשים, המוכשרים ביותר לעבודה. השאר — שארית הפליטה של קהילת זמברוב המפוארה — הוצא עוד הלילה להורג: בכבשני הגאז של בירקנאו-אויסשוויץ.

בן. אל מחנה בירקנאו

המסע החדש החל במכות ובעיטות. הובאנו לאוהל גדול ונמסרנו לידי לבושי הפיג'אמות.

בראכן ווי מיר זענען געווען, האבן מיר אויסגע-פלאצט אין א געוויין.

ווער זענען זיי געווען די שקצים? אויף אונדזער גאס האט געוואוינט איינער א פראשענסקי. זיינע זין האבן געארבעט ביי אונדז ווי פאסטוכער. די לעצטע צייט האט איינער פון זיי געארבעט ביי אוגוסט קויפמאן, דעם בירגערמייסטער פון שטאט. און ער האט, זיצנדיק מיט אונדז אויף דער ערד ביי די קשאקעס, אונדז דערציילט: אין שטאט האט מען אויסגעהאנגען פלאקאטן, וואס האבן מודיע געווען, אז פאר איטלעכן יידן. וואס מען וועט כאפן און ברענגען אין דער זשאנדארמער-ריע, וועט מען באקומען א לוינ אין געלט און א פלאש בראנפן. איך האב דערשפירט, אז דעם בראנפן האבן זיי שוין געהאט באקומען. דער פלאקאט האט אויך געווארנט, אז ווער עס וועט אויסבאהאלטן א יידן, וועט דערשאסן ווערן אויפן ארט.

אזוי זענען אין וואלד אריין די שטאטישע באנדיטן — און נאך זיי זענען געקומען די באנדעס פון דאָרף.

זיי האבן אונז פרייגעלאזט און מיר זענען גע-גאנגען ווייטער. נאך יעדן שטיקל וועג, וואס מיר זענען אפגעגאנגען, זענען זיי אונדז געקומען אנט-קעגן. זיי האבן אונדז בארויבט, אוועקגענומען וואס נאך זיי האבן געקאנט ביי אונדז געפינען. עס זענען געווען אזעלכע, וועלכע האבן זיך ניט געלאזט אונטערקויפן. זיי האבן געטאן אזוי: איי-נער א פארשטייער זייערער האט צוערשט בא-רויבט, אויסגעליידיגט די יידן, דערנאך האבן זיי גענומען שלאגן און טרייבן די מענטשן ווייטער. זיי האבן געכאפט אזוי א פאר צענדליק יידן און זיי אריינגעטריבן אין א שייער אין טשעטשארק. דאָרט האבן געווארט אנדערע, וועלכע האבן גע-פירט די יידן אין שטאט אריין. אין אנהויב האט מען נאך געפרואווט זיך שטעלן אנקעגן, זיך ראנג-לען מיט די אנפאלער. לסוף אבער האט מען גע-מוזט זיך אונטערגעבן. מיר זענען געווען צו-שוואך צו קאנען זיך ווערן קעגן מערדערלעכע שונאים, וועלכע האבן נאך געוואלט זען אונזער טויט, כדי זיי זאלן קאנען באקומען אונדזער גאנץ האב און גוטס, וואס וועט פארבלייבן הפקר פאר

היו אלה ה"מדים" של המחנה. הועמדנו בשני טורים. נמסרנו לטיפול בידי יהודים גברתנים. הם צורחים ומקללים אותנו כגרמנים ומכים כגרמנים. אחי יענקל העיר לי: הבט, גם יהודים אפשר להפוך לגרמנים! הראש שלהם עמד להטיף לנו מוסר. קודם כל שפך עלינו מטר זילזולים וגידופים. שמעו, אמר, הידעתם מהי אויסשוויץ? אתם באתם הנה מרצונכם. אני הובאתי כאן בכב"לים, ייכנס הרוח באביכם! הוציאו, איפוא, את הדולארים, זהב, כסף, יהלומים. מי שיימצא אצלו דבר-מה לאחר המרחץ — יושלך ישר לכבשן האש! פה "ק.ל.", כלומר: "קיינ לעבן" — ללא חיים! הנכנס דרך השער עולה לד' דרך ארובות העשן. אין צורך כאן בשום דבר. ובדברו עבר דרך השורה ופנה פתאום, לאחד, תמים: מה, זה לא מוצא חן בעיניך? והרים ידו וסטר לו בכוח בפניו. וכן פרש שמיכה ומכל צד החלו נופלים לתוכה שטרות כסף, מטבעות זהב, שרשרות וטבעות, שעונים. מי זה ירהיב עוזו בנפשו להסתיר דבר-מה מהם? לאחר קבלת הפנים ו"קבלת קניין" זו כיבדו לכל אחד מאתנו בספל גריסין חמים ובינתיים התעלפו ונפלו מבינינו 6—7 אנשים, בלי הכרה, שכבו ללא כוח לקום. לאחר הסעודה החלו לתת כתובת קעקע בזרוענו. מכאן ולהבא — כל אחד מאתנו ממוספר ומובטח שלא ייחלץ ממקום זה.

ב. בבית המרחץ

הוצאנו מצריף זה והובאנו לצריף אחר — למרחץ. קבלנו פקודה: להתפשט! התפשטנו בחוץ, בקור הגדול. פשטנו מעלינו את בגדינו המזוהמים שחיממו אותנו בכל זאת. נשארנו עומדים ערומים לגמרי ורועדים מקור. חיכינו ככה כמחצית השעה — עד אשר קבוצה קודמת פינתה לנו את מקומה במרחץ. בגדינו נלקחו מאתנו. נכנסנו במזל לביבאני: שם חיכו לנו ספרים. במכונות-תספורת מיוחדות הורידו את שערות ראשנו ולאחר מכן הזליפו עלינו מים צוננים, מיקרה. התפלצנו ממש מקור, אבל גם פצחנו פה ללגום קצת מן המים — כי לשוננו בצמא נשתה. לאחר הרחצה דחקונו לבית חטוי. הושיבונו על גבי ספסלים, כמו במרחץ, להבדיל, והחלו זולפים עלינו קצת קיטור. אחרי כן דחפנו לצריף "כל הסוחר לו כתונת מיותרת או סחבה לרגל —

זיי צו ירשענען. עס איז ניט געווען קיין איין קריסטלעכע פאמיליע, וואָס זאָל ניט האָבן קיין יידיש גוטס ביי זיך.

אָזוי האָבן די פּאַליאָקן צוזאמענגעקליבן אין דעם טאָג הונדערטער מענטשן. ווען די זון האָט געהאלטן ביים פאַרגיין, האָט מען אויך אונז פאַר-כאַפט און אַריינגעטריבן אין אַ שייער, וואָס מיר האָבן אים געפונען פול מיט געפאנגענע יידן. זיי האָבן אונז באַרויבט דאָס געלט, זייערלאך, גוטע קליידער און שיד. מיר האָבן צוזאמענגעקליבן צווישן זיך געלט, דאָלאַרן, און עס אַריינגע-שטעקט אין האַנט אַריין דעם אָנפירער פון דער שטאַטישער פּוילישער באַנדע. עס איז אונז איצט קלאָר געווען, אַז זיי וועלן אונדז פירן פייערלעך צו דער הריגה.

יד. מיר לאזן איבער די מאמע אין וואלד

די נאכט איז צוגעפאלן. ווידער האָב איך זיך באַראָטן מיט דער מאַמע, וואָס מיר זאָלן טאָן. איינער פון דער באַנדע האָט אונז געזאָגט, נאָך דעם ווי ער האָט באַקומען פון אונדז דאָס געלט: "לויפט!" האָט מיין מאַמע געזאָגט: "קינדער, אויב איר קאָנט זיך ראַטעווען, לויפט פון דאָ נען! זאָל כאַטש בלייבן אַ זכר פון דער פאַמיליע". דער ערשטער איז געלאָפן מיין ברודער יענקעלע ז"ל. און ווי יענקעלע איז אַוועק, זאָגט מיר די מאַמע: "צחקל, פראוואו זיך און דאָ ראַטע-ווען". מיר איז אָנגעקומען שווער צו באַוועגן זיך. איך האָב געליטן פון אַ צעבראַכענעם פוס, וואָס איז מיר געקומען פון אַן אויטאָפּאל בעת איך האָב געאַרבעט אין שומאַווע. און דאָך, מיטן עלאַסטישן באַנדאַזש, וואָס האָט אַרומגענומען מיין רעכטן פוס פון דעם אויבער-שענקל ביז צו די שפיץ פּינגער, האָב איך מיט אַלע מיינע כוחות זיך געלאָזט לויפן מיט אַלע אַנדערע. און אזוי האָב איך זיך דערשלאָגן ביז צו ביעליצקיס גאַר-טען. דאָרט האָב איך זיך פאַרקליבן אין אַ פעלד-בודע — און זיך פונאנדערגעוויינט אין אַ ביטער געוויין.

אין דער שטילקייט פון דער נאכט איז באַלד דערגאַנגען צו מיר אַן אַנדער געוויין, אַ וויינענ-

יובל ישר לכבשן! קיבל כל אחד כתונת, תחתון-נים, מכנסים, מעילון, זוג נעליים וסחבה. קפואים-למחצה שמנו עלינו את ה"מחלצות". שומרים פולנים קיבלו אותנו. אמרו לנו שאנו הולכים אל בלוק מס. 21. ושוב אנו עומדים בקור ומצפים.

כת. בלוק מס. 21

דרך שבילים מתפתלים אנו מגיעים סוף-סוף לבלוק מס' 21. באה פקודה: "לעמוד!" עמדנו. "להתפשט על השלג בחוץ!" התפשטנו. להיכנס אחד אחד לבלוק! — נכנסנו אחד-אחד. הייתי הפעם מן הראשונים. רופא המחנה, לא גרמני, בדקני. הוא הרגיש בתחבושת אלאסטית, אשר בחלקה התחתון היתה קרועה מזמן, על ברכי הא-חת. מה זה? שאלני הרופא. הסברתי לו שקבלתי מכה ברגל, בעבודתי במחנה גרמני והתחבושת הינה שריד לזה. ציווה עלי לקום ולשבת כחמש-עשרה פעם. ומשמדתי במבחן — עברה בדיקתי בשלום. אם מישוה לא היה בסדר — רשם את מספר כתובת הקעקע שלו. הלכנו לישון. המשכב שלנו — עשוי ביטון וחמשה אנשים בכל "מיטה" עם שתי שמיות ומיכסה. התכרבלנו במשכב הנוקשה ונרדמנו. לאחר שעות מספר התפרצו אלינו בצריחות: לקום! בקושי פקחנו עינינו, ולפנינו הנוגשים בברזילים ובמרדים. מכים ברגלים החשופות, הבולטות מאחורי המשכבים. לא נתנו לנו להתלבש. יחפים רצנו החוצה להת-לבש על השלג. באה פקודה להסתדר בשורותיים, להתיישר ולא לזוז מן המקום. והקור גדול. לאחר עמידתנו כשעתיים בקור ובצינה — הוכנסנו פנימה, לארוחת צהרים: מרק עלים ירקות מהו-לים בגריסין ותפוח אדמה. רק הספקנו לבלוע סעודתנו ובאה שוב פקודה: לצאת! ושוב — עומדים בקור, בחוץ. כמה בחורים סקרנים מהותיקים, התקרבו אלינו בחשאי ושאלונו: מאין? מה נשמע? הם רמזו לנו שייתכן ויובילו אותנו לבונה, למכרות הפחם, ולא — יהיה גורלנו כגורלם המר, לגמור כאן את החיים. ביקשנו עלינו את המוות.

ברדת היום הוכנסנו לצריף. הגישו לנו קצת קפה שחור ושולחנו לישון. באמצע הלילה: אזה-קה! קמנו ועמדנו. פקודה: כל אחד יסתכל במס-

דיק קול פון איינעם, וואס האָט, קענטליק, גערעדט צו זיך אליין: "ניטאָ שוין קיין מאַמע, ניטאָ קיין ברודער, עלענט ווי אַ שטיין". איך-רייס זיך אַרויס פון מיין בודע און לויף צום פאַרקאַן. איך רוף: "יענקעלע!" — אָבער מער האָב איך אים גיט געזען. צומאַרגנס האָבן מיר מייענע שכנים דערציילט, אַז יענקעלע איז געווען ביי זיי און איז אַוועק אין דער נאַכט, און זיי ווייסן ניט, וואָר-היין. מען האָט מיר אויך שפּעטער דערציילט, אַז ווען ער גייט נישט גלייך אַוועק, וואָלט מען אים געווען אַעקגעפירט מיט אַלע אַנדערע אין די זעמבראָוער קאַשאָרן.

גליקסמאַן מיט זיינע מענטשן, ווי איך האָב גע-הערט דערציילן, האָבן זיך צוגעשטעלט צו די דייטשן, און ער וועט שוין זיין "יידן-עלצטער" אין קאַנצענטראַציע-לאַגער.

טו. דער דריטער טאג מיינער אין וואלד

ביים זון-פאַרגאַנג האָבן די דייטשן אַרומגע-רינגעלט דעם וואלד און געעפנט אַ שיסעריי. נאָך דעם זענען זיי אַריינגעדונגען טיפער אין וואלד אין דער באַגלייטונג פון פאַליאקן. זיי האָבן ווי-דער געפאַנגען אין נעץ אַ סך יידן. דער אמת אָבער איז, אַז עס איז די מענטשן מיאוס גע-וואָרן דאָס לעבן, און כמעט אַלע האָבן באשלאָסן זיך אונטערצוגעבן.

די פאַליאקן האָבן קיין יידן ניט געלאָזט אַריי-קומען אין זייערע אַ שטוב. ווען זיי האָבן דיר פאַרקויפט אַ שטיקל ברויט, האָבן זיי דיר גע-הייסן זיך גלייך אָפּטראָגן.

איך האָב געפונען ביי אַ פויער אין גאַרטן אַ גרוב מיט קאַרטאָפּל, וואָס האָט געהאַט אַ דעק מיט אַ טירל. דאָרט האָב איך געמאַכט מיין דירה. בייטאָג בין איך אַרומגעגאַנגען אין די פעלדער. ביינאַכט בין איך אַריין אין דער קאַר-טאָפּל-גרוב. אַזוי האָב איך זיך געוואלגערט צוויי וואָכן אין פעלד און אין גרוב. מיט איטלעכען טאָג האָב איך אַלץ ווייניקער יידן געזען. די פאַ-ליאקן האָבן מיר דערציילט, אַז אַלע גייען אין די קאַזאַרמעס אַריין מיט זייער אייגענעם גוטן ווילן, און מען גיט זיי דאָרט עסן. די פויערים

פר שלו שקועקע על הזרוע. מפקד הבית החל קורא מספרים. ידענו מהי מטרת המפקד הזה. כשקראו את המספרים המיועדים להם — לא נענה איש. עד כמה שזכרתי, נרשם בשעת הבדיקה הרפואית מספרם של בנדט פיקאריביץ, קורזאצקי, קונופיאטה, פינקלשטיין, שגר ברחוב וודנה אצל "אמריקאית" אחת, אלמנה, והוא יחד עם בנה ועוד. קריאת השמות היתה מיותרת — לא נענו. החלו השומרים, פולנים ואוקראינים, להכות על הראש והרגלים במעדרים. ושוב פעם גורשנו החוצה, בקור ובכפור וארכובותינו זו לזו נוקשות. ראש הבלוק עמד וקרא מחדש את המספרים. אולם המספרים הדרושים לו קרא לבסוף. הוכנסנו שוב לצריף ובחוץ נשארו אלה הפגומים. השומרים כילו בהם את כל חמתם. שמענו מבפנים צעקותיהם-ללותיהם של קוזאצקי, פיקאריביץ ואחרים. שמענו את תנועות הרוצחים, את הכאותיהם במעדרים. את אחינו המעונים לא ראינו יותר. את גופותיהם ציווה מפקד הבית להעביר לבלוק מספר חמש, שם היתה התחנה האחרונה אל כבשני הגאזים.

כט. נוסעים לבונה

שבעה ימים עינו אותנו במחנה בירקנאו. יום יום ועינויינו, יום-יום ופחדיו. עד אשר באחד הימים, כשגורשנו לעמוד קופאים בשלג, הודיע לנו בחיך המפקד: בני מזל אתם, תצאו לבונה! כל הבלוק שלי יוצא לשם! שוב תקפתנו שמחה: מה שלא יהיה — לצאת מכאן! למחרת הובלנו שוב לצריף המרחץ. רופא המחנה בחננו ובדקנו. קבלנו בגדים חדשים. מבית המרחץ נמסרנו לידי מפקדת ט.ס. ויצאנו לדרך, מהלך 40 קילומטר. לאחר שעתיים הליכה הוכנסנו אל בנין מפואר. היה זה מרחץ משוכלל, חדיש. שוב התרחצנו ברותחין ובצוננין, ועברנו חיטוי יסודי. קבלנו מנת לחם ויצאנו שוב לדרך. בצאתי מן המרחץ תקפתני צינה וחשתי ברגלי שעדיין לא נרפאה כליל מהפצע. אחי יענקל ומשה ברונאק תמכו בי מימין ומשמאל, שלא "ייגלה כאבי ברבים". בשעה מאוחרת בלילה הגענו לשם. שוב פעם הוכנסנו למרחץ, לחיטוי. אחרי-כן הוכנסנו לאולם גדול, עם שורות משכבים של שלוש קומות. שתי שמיות לכל מיטה. יהודי גרמני, עם מקל עבה ביד, מוכן כל רגע למחצנו, נשא לפנינו נאום

שטעלן-צו קארטאפל פארן לאגער. געהערט, אז די מענטשן לעבן, האב איך באשלאסן זיך אונטער-צוגעבן און גיין זען העלפן דער מאמען. נאך 14 טעג לעבן אין גרוב האב איך זיך צוגעשטעלט צו דער זשאנדארמערע. מען האט מיך צוגעפירט צום געטא. דארט איז געווען דער זאמלפונקט פאר אלע געכאפטע און אליין-געקומענע יידן. די פייערלעשער האבן באגלייט די געכאפטע ביז צו די קאזארמעס. איך האב געבעטן, מען זאל מיך לאזן אריינגיין אין מיין דירה צו נעמען דארט א האנטוך. מען האט מיך געלאזט גיין, נאך ניט צו זאמען זיך מער ווי פופצן מינוט צייט. איך האב גיט געקאנט אינם געטא דורכגיין די גאס, וועלכע איז געווען פארלייגט מיט בערג טעפ, פלעשער, שטיקער מעבל, ברוכזארג, שיד, וועש, קליידער, פעדערן, ביכער, חומשים, גמרא'ס. ביי יעדער שטוב — א באריקאדע פון מטללים, וואס מען האט ארויסגעשלעפט פון די הייזער. איך האב זיך דורכגעשלאגן א וועג צו אונדזער דירה. די טיר איז געווען אויפגעבראכן, אלץ פון די שאפעס ארויסגעשלעפט, צעווארפן אויף דער פאדלאגע, וועש, קליידער, שיד, — דאס מעבל איבערגעקערט.

די זעמבראווער יידן, וואס זענען אוועק אין די וועלדער, האבן כמעט גארנישט מיטגענומען מיט זיך. זיי האבן איבערגעלאזט אלץ הינטער זיך, הפקר צום ראבירן. אנקעגן-אבער זענען די לאמזער יידן געקומען אין לאגער אריין מיט בעטגעוואנט, מיט כלים.

טז. דער מארש צו די קאזארמעס

יידן האבן געטראגן געלע לאטעס, אין דער פארם פון א מגן-דוד, פון פארנט און פון הינטן. אויפן טראטוואר איז א יידן פארווערט געווען צו גיין, ער האט געמוזט גיין אין מיטן גאס. מיט די רינשטאקן. מארשירנדיק איבער זעמבראווער קאשטשוסקע-גאס, האב איך געזען פאליאקן, איינ-וואוינער פון זעמבראווער און אומגעגענט, ארבעטער, סוחרים, פויערים. אלע האבן זיי אוועקגעקוקט אין א זייט, נאך איין שיקסע האב איך געזען וויינען, ווען זי איז פארבייגעגאנגען. דאס איז גע-ווען א באקאנטע גאסן-פרוי אין זעמבראווער...

כיצד לנהוג. נפלו על מיטותינו ונרדמנו תיכף, לאחר חדשים רבים שלא טעמנו טעם מיטה אנושית ושמירה אנושית. התגנב אל הלב זיקת-קווה חדש: אולי יתנו לנו גם לאכול? אם ידרשו מאתנו מיכסת עבודה — הרי גם יבריאנו ויאכילנו כראוי?

למחרת, בבוקר, סידרנו מיטותינו. בהיותי חייל ותיק ידעתי לסדר מיטה למופת. בבוא לבדיקה אחר כך קצין הס.ס., ראה את מיטתי ומיטת אחי, ושאל את מפקד הבית: מי הם אלה הישנים כאן? הועמדנו לפניו, אני ואחי, טוב, רטן לפנינו, אתם נשארים כאן, ממונים על הסדר והנקיון בפנים. שמחנו גם לקראת זה: יותר טוב מלצעוד בשדות יום-יום ולשיר שירים נאציים.

ביום ג' — בבוקר השכם, שוב הופיע הקצין. אנו טרם הספקנו לסדר את הבית. הוא רגז ופקד: לבוא הנה! יגשתי. "כך מסדרים מיטות", צרח וחלק לי סטירת לחי כזו עד שיצאו לי שתי שיני-לסת, משמאל. ולא הספקתי להתאושש וכבר נחתה מכה שנית כזו על לחיי הימנית, וכמובן, בליווי שתי שיניים מן הלסת השנייה. השיניים חסרות לי בפה עד היום..

ל. מגיפת הטיפוס בבונה

עוד בימים הראשונים למקום מנוחתנו החלו להתגלות כמה מיחוסים בקרבנו, שלא הרגשנו בהם קודם, בימי המצוקה והעינויים — מרוב טרדות ומקוצר רוח. כאן נתגלו פתאום כאבי-ראש, מיחוש גרון, עצירות, שגרון וכו'. השתדלנו להסתיר כל זה ולא להתאונן חס-ושלום לפני הרופא. כל הליכה אל הרופא היא בעוכרינו. ואף על פי כן — החולה הראשון שלנו, חתן חיימזון, בחור חסון כאלונים, התמוטט מחמת צמרמורת וחום גבוה. לא היתה לנו ברירה אחרת מאשר ללכת לרופא. אולם הוא לא חזר עוד. בדרך זו הלכו מאתנו כעשרה איש.

גם עלי עברה כוס זו. קבלתי סחרחורת ראש ועיני חשכו. בכל כוחותי החזקתי מעמד כמה ימים — עד אשר נפלתי בין שתי מיטות, על הקרקע. נפרדתי, איפוא, מעל אחי הטוב, תוך הרגשה מעיקה שלא אשוב ואראנו עוד. אחי ומשה

יז. דער אריינקום אין נייעם גיהנום

א דייטשער זעלנער מיט א טויטן-שארבן אויפן העלמעט עפנט-אויף דעם שלאנבאן און לאזט אונדז אריין. ביז דאנען האבן די פאליאקן דער-פילט זייער הייליקן חוב — און זענען אפגעגאנגען. עס איז פאראן שלאנבאן נומער איינס, נומער 2 און נומער 3. איך בין שוין, ברוך השם, אויך אין גיהנום. מענטשן לויפן אהין און אהער. שפעטער האב איך זיך דערוואוסט, אז דאס איז געווען דער טאג, ווען די פויערים האבן צו-געשטעלט א קאנטינגענט קארטאפל פאר דעם לאגער. אבער דאס איז א מעשה פאר זיך, ווי מיר וועלן דאס זען שפעטער.

איך דערפרעג זיך, וואו עס געפינען זיך זעמב-ראווער יידן. מען זאגט מיר, אז פאר זיי וועט באשטימט זיין בלאק 3, און אז די לאמזשער פאר-נעמען די בלאקן 1 און 2. בלאק 4 האבן געהאלטן טשיזעווע, וויסאקע און אומגעבונג, אין בלאק 5 — יידן אויפגעזאמלטע פון פארשיידענע מקומות.

ווען איך בין אנגעקומען אין בלאק, האט מען מיך ארומגערינגלט פון אלע זייטן. מען האט מיר גענומען דערציילן וועגן דעם גרויסן הונגער. ווי שוין דערמאנט, זענען די זעמבראווער געלאפן אין וואלד אריין מיט ליידקע הענט: קיין צודעק פארן לייב, קיין טעפל צו קאכן, פון קיין עמער צו האלטן וואסער איז שוין אפגערעדט. כדי צו קריגן וואסער אין דעם לאגער, האט מען בא-דארפט אראפלאזן זיך מיט אייזנס איבערן בעטאן אין א טיפן ברונעם. די זעמבראווער זענען אפילו להוט געווען צו שעפן וואסער, אבער קיין עמער איז ניט געווען בנמצא — נו, ליידן זיי שוין אזוי צוויי וואכן, שמאכטן נאך א טראפן וואסער.

איך האב באלד גענומען זיך נאכפרעגן: "ווער האט געזען מיין מאמע?" מען האט מיך ארויפגעפירט אויפן צווייטן שטאק. אין די גרויסע האלעס מיט נאָרעס אין דריי גאָרן, פארלוירן אין א וואלד מיט מענטשן, האב איך געפונען מיין מאמע ע"ה.

דאס איז דאס בילד: די "דירה" איז געווען די מיטלסטע פון די דריי-גארנדיקע נאָרעס אין

ברונאק ליוויג עד הרופא. שם מדדו לי את החום ושוב לא יצאתי משם. כל יום הובלו מחדר החולים 9 עד 10 קרבנות אל כבשן הגאזים. רק אחד זכה אל בית החולים לאויסשוויץ. כאשר חיל-קו אותנו לקבוצות — אמרו לנו: הא לכם מנת לחמכם האחרונה. באנו ל"בית החולים", הושלכנו, החולים הקודחים, החוצה, ערומים ויחפים על השלג. אפילו את סנדלי העץ לא הרשו לנו לנעול. הגיעה מכונית הצלב האדום. אחד מאנשי ס.ס. קופץ ממנה, רואה את קבוצת החולים ושואל: "הזהו כל הזבל?" נכנסנו למכונה ונפרדנו מבונה. היינו אדישים לכל זה שלא איכפת לנו לאן שיו-בילו אותנו, כי בין כה וכה לא נצא חיים מכאן.

לא בבית החולים

לאחר 15—20 דקה עמדה המכונה. ירדנו. לעינינו בית חולים ממש, עם שלט גדול "בית חולים". הוכנסנו למסדרון ארוך, בעל רצפת מלט. פולנים קבלונו. הברכה הראשונה שלהם היתה: לקוחות למען הכבשן, והחלו "לטפל" בנו: הזלינו פו עלינו זרם מים צוננים עד אשר כולנו נפלנו לארץ אין אונים. אחר כך סחבנו בראש וברגליים וזרקנו לתוך מיטות — צרות וקטנות, שנועדו לשני חולים בבת אחת. חברי למיטה, קודח ולוהט היה. נאחזתי בו וחבקתי עד שנרדמתי. בבוקר התעוררתי ונשתחררתי בקושי מזרועות חברי — הוא כבר היה מת. לא קבלנו כל תרופה. מי שהתגבר על חליו הבריא ויצא. איכשהו התגברתי ולאחר שלשה שבועות של סבל בלתי אנושי יצאתי מבית החולים "בריא" ושלם. הוחזרתי למחנה אויסשוויץ. במחנה היה כעשרים אלף איש משבע אומות — פולנים, רוסים, יהודים, הולנדים, בלגים, צרפתים וגרמנים. הממונים על הסדר והעושים במלאכה באמונה היו הפולנים. אלה מילאו שליחותם של הנאצים בכל לבם, וגם השביעו את יצר השנאה שלהם ליהודי. בכל יום נשרפו אלפים והגיעו חדשים במקומם. הנוצרים יכול לקבל מן הבית מזון, בגד וכיו"ב — פעם בחודש. רק לא היהודים.

באויסשוויץ הקימו הגרמנים מפעל של תעשיית תחמושת. עבדנו שם כ-600 איש, לרוב יהודים, אנשי "קאפו" (נוגשים מטעם הגרמנים) וקצת יהודים גרמנים. במאי 1943 פגשתי שם את בנדט.

דער לענג פון דער וואנט, נאָרעס, צונויפגעקלאָפֿט טע פון ברעטער און דראַנגעס. אָן איינגענורע-טע איז דאָרט געזעסן מיין טייערע מאַמע. דער-זען מיך אָנקומען, האָט זי זיך געגעבן מיט אימ-פעט אַ ריס צו מיר און איז באַלד צוריקגעפאַלן אין אַנמאכט. איך בין אַרױפגעשפרונגען אויף דער נאָרע, און מיינע ערשטע ווערטער זענען גע-ווען: "מאַמע, זיי מיר מוחל, וואָס מיר האָבן דיך איבערגעלאָזן אַליין". מיט טרערן אין די אויגן זאָגט מיין טייערע מאַמע: "איך האָב דאָך איך געשיקט. ווייסטו וואָס פון יענקעלען?"

דערווייל האָט מיין גאַנצע פאַמיליע זיך פאַר-זאַמלט אַרום אונז: מיין פעטער סלאָוויק'ס צוויי טעכטער, חיה און מאַשע, מיין פעטער אייזיק מיט די קינדער, רבקה בראַנאָק מיט צוויי טעכ-טער און אַ זון, און מיין ברודער משה'ס אַ טעכ-טערל פון צוויי און אַ האַלב יאָר. געהייסן האָט זי רחלע. איך האָב געהאַט געבראַכט מיט זיך אַ פאַר לאַבנס ברויט, האָב איך דאָס פאַרטיילט און האָב זיך שוין איינגעקויפט ביידע וועלטן.

מיין מאַמע האָט מיר דערציילט, אַז זי לעבט די גאַנצע צייט אויפן שטיקל ברויט, וואָס זי קריגט. קיין לעפל געקעכטס האָט זי נישט טועם טעם געווען. ווי זי איז אַזוי איינמאַל אַרױף אויף דער נאָרע, האָט זי זיך מער פון אַרט נישט געריט. און אַזוי איז עס אויך געווען מיט פיל אַנדערע פרויען. איך האָב זיך אַרױפגעזעצט אויף דער נאָרע. ווען מיין מאַמע איז געקומען אַביסל צו זיך, האָט זי גערעדט ווייטער:

"אַזוי ווי איך האָב גערעכנט, אַז איך האָב מיינע קינדער פאַרלוירן און איך אַליין וועל שוין אויך נישט אויסלעבן מער ווי נאָך אַ פאַר טעג, האָב איך גענומען מיין פעקל צירונג און עס אַרונטערגע-וואָרפן אונטער דער נאָרע. אַז דאָס לעבן האָט זיך געענדיקט, קיין קינדער זענען נישטאָ. איז צו וואָס דארף איך עס?" דאָס פעקל האָט געהאַלטן אַ פאַרמעגנס פון דורות — בראַלעטן, גילדערנע קייטעלעך, פינגערלעך, זייגערלעך.

די אונטערשטע נאָרע איז געווען אויפגעהויבן אַרום צען סענטימעטער פון דער ערד. איך בין אַרונטער, האָב אויסגעזוכט אַ שטעקן און אַרויס-געשארט דאָס פעקל.

סוסנוביץ, בפלוגתי, נושא לבינים לבנין. הוא סיפר לי שבאוסשוויץ נמצאים עוד קושטשיבו, פלוטקין, "אדון-עולם" מאוסטרוב-מוזאביצק, חתן זליג בעל המלבינה ואחרים. מהם נודע לי שהגרמנים החזירו את כולם מבונה לבירקנאו, וכאן נשרפו כולם.

לב. תיכנון הרצח אויסשוויץ — בירקנאו

אויסשוויץ (בכתבים עבריים אושפיצין, פול-נית — אושווינצ'ים) — מקומה יכירנה בין הנהר וויסלה וסאלטה. בירקנאו (בז'ינגה) הוא מקום של ביצות. בשנת 1944, כאשר נסוגו הגרמנים ממזרח, עבדתי שם בהקמת צריפים בשביל צי האוויר הגרמני. מעל פני הביצות הקימו את בית המשרפות האיום ביותר בדברי ימי האנושות עם 4 ארובותיו. שם נשרפו יום-יום מ־40 עד 50 אלף איש. היו שם, כאמור, עצורים רבים, בני אומות שונות. רק ליהודים היה היחס הרע ביותר. היהודים עונו, נשרפו ואף על בשרם נעשו נסיונות שטנים. בבולקים 10-11 למשל, החזיקו יפהפיות יהודיות לניסוי: עינו אותן, סירסו, חתכו והר-כיבו ולבסוף שרפו אותן בגאזים. בשנת 1944 נשרפו שם במשך כמה ימים 50 אלף יהודים שהובאו מצרפת. במרחק של חמשה-ששה קילומטר מאו-תו מקום המשרפות — לא יכלו לעבוד מריחו הרע של המקום. כך נשרפו שם כמיליון יהודים ואפ-רם פוזר על פני השדות והביצות מסביב. הכביש השחור שהוביל למשרפות נסלל ונדחס מאפר ומעצמות אדם. בגדיהם של מיליון הניספים, נע-ליהם, משקפיהם וכו' וכו' סודרו ומוינו בקפד-נות ונשלחו לגרמניה. בשנת 1944 ניסו בחורים להתקומם ולמרוד באויסשוויץ ולא הצליחו. אף אחד לא הציל את חייו.

אווירוני אנגליה ואמריקה זרעו פצצות בכל הסביבה, אולם אף פעם לא פגעו בכבשנים. ופעם, במקרה, פגעה פצצה באחד הצריפים, הרי היה הנפגע — יהודי, בן עירנו, בנדט סוסנוביץ, שנפ-צע קשה באותה הפצצה. רצח המוני זה התנהל לעיני השמש עד ינואר 1945.

ב־22 בינואר יצאתי משם דרך השער הראשי, שנשא כתובת: "העבודה משחררת!".

אין קיך האט מען געגעבן א ביסל זופ מיט קאשע. בין איך אַרונטערגעגאנגען און געקראָגן דאָס ביסל זופ, "יושקע" אויפן לאַגער-לשון, אין דעם טעפל, וואָס איך האָב געבראַכט מיט זיך.

אַביסל שפּעטער בין איך ווידער אַרונטער צו זען, וואָס עס הערט זיך און טוט זיך אונטן. ווידער אַ געלויף, אַ גערודער, מיט אַ שיסעריי, וואָס איז געקומען באַלד נאָך דעם. קוים ווער איך געוואויר, וואָס עס האָט געטראָפן, ערשט מען טראָגט שוין מתים אויף טראַג-בעטלעך.

איך מוז צוגעבן, אַז די לאַמזער יידן זענען גע-ווען פיל דרייטער פון די זעמבראַווער. מען האָט דעם טאָג געבראַכט קארטאַפּל אין לאַגער, האָבן די הונגעריקע, נעביך, זיך אַ לאָז געטאָן ווילד צו די פּול-באַלאַדענע וועגענער און גענומען כאָפן קארטאַפּל. די זעלנער פון זייערע פּאַסטנס האָבן געעפנט אַ שיסעריי, און אַ פינף-זעקס מענטשן זענען אַוועקגעפאלן. אַ צאָל וועגענער האָט מען דאָך אויסגעליידיקט. מען האָט זיך צוגעכאַפט צו די קארטאַפּל און זיי געגריזשעט רוערהייט ווי זיי וואָלטן געווען גוטע ווייניקע עפּל.

אַלע אין לאַגער האָבן ניט געקאַנט פאַרשטיין, פאַרוואָס איך בין געקומען. עס איז ניטאָ פון דאַנען קיין וועג צוריק. אַ צאָם און שטעכדראָט — און ווידער אַ צאָם. און אַזאַ שמירה! איינגע-העמט, איינגעמויערט, ניט דורכצודרינגען. און דאָס קומען נאָענט צו די דראָטן הייסט שנע-לער טויט דורך אַ קויל אין רוקן. דער טויט ווערט דאָ געזייט רעכטס און לינקס.

יח. אַרױם — און געקומען צוריק

אַ לאַנגע שורה וועגענער, געלאַדענע מיט קארטאַפּל, זענען געשטאַנען אין דרויסן. די פּויר-ערים, וואָס האָבן געהאַט צו וואַרטן אין דער ריי פאַר אויסלאָדונג. זענען מיט די בייטשן אין די הענט אַריינגעקומען אינעווייניק צו כאָפן אַ קוק אויף די זשידעס. איך האָב אַזוי אָנגע-טראָפן אינעווייניק אין דער קאַזאַרמע אַ באַ-קאַנטן פּויער און גענומען שמועסן מיט אים.

(פארטזעצונג אין קומענער זייטל, רעכטס)

(סוף)

און אזוי שמועסנדיק האָב איך אַרונטערגענומען די געלע לאַטע פון זיך, האָב אויפגעשטעלט דעם קאַלנער פון מיין קורטקע און אַרױסגענומען פון דער האַנט ביים פויער די בייטש. דער פויער האָט ניט געכאַפט, וואָס דאָ טוט זיך. איך פרעג אים: "וואו איז דיין פערד און וואָגן?" זאָגט ער: "אויף יענער זייט פארקאַן". מאַך איך צו אים: "קום אַרויס פון דאַנען. דאָ שיסט מען. וואָס וועסטו זיך דאָ אַרומדרייען? קום צום וואָגן". מיר זענען אַרויס פון דער קאזארמע און געשמעסט. איך בין דורכגעגאנגען בשלום דעם ערשטן טויער, דעם צווייטן טויער און איך בין שוין ביים הויפט־טויער. דאָס הארץ מיינס האָט געקלאַפט פון שרעק, נאָר איך האָב זיך געשטאַרקט. און אַט בין איך אויף דער פריי. איך גיי אָן דער לאַטע, אין מיטן טראַטואר, אויף צעפיקעניש די פאַ־ליאַק. מען קוקט טאַקע אויף מיר מיט וואונדער, נאָר איך גיי זיך מיין גאַנג, חוצפהדיק, מיט גע־מאַכטן שטאַלץ. איך קום אָן צו דעם געטאָ, גיי אַריין ניט דורכן טויער, נאָר הינטערוועגס, ביי דער זייט פון דונאָוויטשעס פארקאן. עס טרעפט מיך אָן דער גרויסער טיסקע, אַ מויערער. זאָגט ער: "מען האָט דאָך דיך היינט אינדערפרי אַרויסגעפירט, ווי קומסטו אַהער?" זאָג איך: "דער לאַגער־קאָמענדאַנט האָט מיך געשיקט ברענגען האַלץ פאַר דער קיך". דערווייל האָב איך געכאַפט מיינעם אַ שכן, ליטווינסקי, מיט אַ פערד און וואָגן. ער דערציילט מיר, אַז ער אַרבעט אין שטאַט־ראַט, פירט איבער זאַכן פון דעם געטאָ. איך באַט אים אָן 30 מאַרק, ער זאָל מיר אַריבער־פירן אַביסל האַלץ. דער גוי האָט זיך געלאָזט דינען. איך בין אַריין צו זיך אין שטוב, גענומען פאַרפאַקן עפעס אויף צוצודעקן זיך, האָב געכאַפט אַ קאַלדערע, אַביסל וועש, אַ פאַר האַנטיכער. דער עיקר אַבער האָב איך געוואָלט נעמען טעפלעך, שיסלען, טעלער. און דאָס איז געווען לרוב אויפ־צוהויבן אין גאַס. אויך זעקלעך עסן, וואָס די פויע־ערים האָבן עס געהאַלטן פאַר אַ טפל אַוועקצור־נעמען, האָב איך געפונען ליגן אין גאַס. איך האָב אָנגעלייגט אַ וואָגן מיט כלים, מיט קאַשע־מעל, מיט אַלץ, וואָס עס איז מיר נאָר אונטערגעקומען אונטער דער האנט. אויבן, איבער די אַלע זאַכן, האָב איך אַרױפגעלייגט האַלץ, דער גוי איז אַרויס־געפאַרן דורכן טויער; איך בין אַרויס, ווי איך

בין געקומען — הינטערוועגס. איך בין אַריין אין אַ בעקעריי, האָב געקויפט אַ צען לאבנס ברויט, אַלט־געבאַקענע, ממש אויסגעטריקנטע, וואָס מען האָט מיר גערעכנט פאַר זיי אַ הויכן פרייז. אַלץ אָנגעלאָדן אויפן וואָגן, פאַר איך איצט מיט אַ רכוש גדול. מיטן גוי האָב איך אָפּגערעדט, ער זאָל זאָגן ביים טויער, אַז מען האָט אים געשיקט פון געטאָ פאַר די יידן, מיט מיר אַלס דאָלמעטשער. און אזוי איז עס געווען. איך האָב געזאָגט, אַז איך קום פון וואָלד און דאָס ברויט איז פאַר מיין פאַמיליע אין לאַגער. איך בין מיט מזל דורך דעם ערשטן טויער, און ווייטער לאָזט מען שוין גיין, ווייל זיי ווייסן, אַז קיין וועג צוריק איז נישטאָ. איך פאַרפאַר צום דריטן בלאַק. מען האָט מיך אויפגענומען מיט גרויס שטוינונג און צעטומ־לעניש: פון וואָנען האָב איך עס געבראַכט די אַלע זאַכן? איך האָב קיינעם פריער ניט אָנגעטרויט מיין גרויסן סוד, האָבן זיי ניט געוואוסט פון וואָס צו טראַכטן. איך געדענק, דער אַלטער חיימזאָן איז מיר געפאלן אויפן האלדז און מיך גענומען קושן.

ווען מען האָט אַראָפּגענומען פון וואָגן דאָס האַלץ און געזען די כלים, איז געוואָרן אַזאָ כאַ־פעניש און רייסעניש, אַז ווען איך כאַפּ אַליין ניט אַ טעפל, וואָלט איך געבליבן מיט גאַרנישט. אויך די זעקלעך עסנוואָרג האָט מען צעכאַפט, נאָר מענטשן האָבן שפעטער געבראַכט צוריק אַ חלק דערפון פאַר מיר. איך האָב יענעם טאָג אַריינגעבראַכט לעבן אין בלאַק. מען האָט שוין גע־קאַנט זען מענטשן שטיין ביי דער קיך מיט טע־לער און מיט טעפלעך.

שוין יענעם טאָג איז צו מיר צוגעקומען דאָנק־לאנד, אַ זעמבראַווער איידעם, געוועזענער פאַ־ליצי־לייטענאַנט אין געטאָ און מיט אָן אַפֿיציעלן בענדל אויך אין לאַגער, און מיך געפרעגט, צי איך וויל גיין וואוינען מיט אים אין אַ צימער, באַשטימט פאַר אַ פאַר פאַמיליעס. עס ליגט אין זיין רשות צו נעמען וועמען ער וויל, און אזוי ווי איך בין אַ "חברה־מאן", וויל ער מיך האָבן אין די פאַר פאַמיליעס. מען האָט מיך אַריינגענומען אין דעם צימערל, מיך מיט מיין מאמען. מיר האָבן גע־קראָגן אַ ווינקל. אין אַ פאַר טעג אַרום איז אַנ־געקומען אין לאַגער אַריין מיין ברודער יענקעלע.

זיי זענען געווען א פאר צענדליק יידן ביי סענ-דזשעווע אין א שייער אויפן פעלד (אויך חיים קויפמאן איז געווען אין דער גרופע). האבן די פאליצאן זיי ארויסגעגעבן דער דייטשער זשאנ-דארמערע. פון דאן אן איז יענקעלע געווען מיט מיר.

יט. הונגערברויט

דאס לעבן אין לאגער איז פון טאג צו טאג געווארן אלץ שווערער און שווערער. די קליינע קינדער, וואס זענען געווען מיט אונדז, האבן אג-געהויבן אויסשטארבן. אויך אונזער קינד, וואס איז געבליבן נאך מיין ברודער משה און שרה בראנאק, איז געשטארבן. די עפידעמיע פון טי-פוס האט זיך גשטארקט, שפרייטנדיק טויט און פארוויסטונג ארום. מען האט איינגעשטעלט א מין שפיטאל אין א גרויסער און קאלטער קא-זארמע. אונטערגעבעט מיט שטרוי ווי אין א פערדן-שטאל און צוגעדעקט מיט טראנטעס, זע-נען די קראנקע אויסגעגאנגען אין קעלט, אין ווייטיקן, אין איבערמענטשלעכע יסורים.

עס איז געווען אין די חדשים נאוועמבער-דעצעמבער. געפייניקט פון הונגער, האט מען גענומען זוכן תחבולות ווי אזוי אריינצוברענגען ברויט פון דרויסן. די שארית-הפליטה מוז גע-דענקען, ווי מען פלעגט טעגלעך אויסשעפן דעם אפגאנג פון די לאטרינעס אין די קאזארמעס און עס אוועקפירן אין גרויסע פעסער אלס מיסט פאר די פעלדער. מען האט געגלויבט, ווי שוין דערמאנט פריער, אז דאס מיסט האט גורם גע-ווען די טיפוס-עפידעמיע אין לאגער. מיט די זעלביקע פעסער, די איבערטרגער פון דער טי-פוס-מגיפה, האט מען זיך אויך באנוצט אויף אריינצושמוגלען ברויט אין לאגער. מען האט גע-פועלט ביי איינעם א גוי, א לאטרינע-ארבעטער, ער זאל, אויפן וועג צוריק פון פעלד מיט א ליי-דיקער פאס, אריינשפארן אין דער כלי א זעקל מיט לאבענס ברויט פארן לאגער. מען האט געצאלט פארן ברויט, וואס האט ניט איינמאל געטראגן סי-מנים פון זיין ליגן אין דער פאס, מיט גאלד און בריליאנטן. און מען האט זיך געשלאגן, ממש מלחמה געהאלטן פאר דעם ברויט. און טאקע די מלחמה האט געבראכט דערצו, אז די "קאנספי-ראציע" זאל אויפגעדעקט ווערן.

די דייטשן וואלט עס קיינמאל ניט איינגעפאלן, אז אין די פעסער וועט מען באהאלטן עסנווארג. און ווען די מלחמה האט אויסגעבראכן אין לא-גער, אן אפענע מלחמה, האבן די דייטשן געזוכט און געפונען די סיבה דערפון. זיי האבן זיך אג-געשלאגן אויף די לאטרינע-פעסער, עס איז אבער ניט געווען קיינער, וואס זאל זיין וויליק אויפצוהויבן די דעק פון פאס און אריינשטעקן דעם קאפ אינעווייניק — נו, האבן די דייטשן זיך באנוצט פאר דעם מיט געשולטע שפיר-הענט...

עס איז געווען אין בלאק א גרופע "שטארקע", וואס האבן געוואלט פארכאפן די "מאנאפאל" אויפן ברויט. די פאליציי און דער בלאקן-פאר-וואלטער זענען געווען שותפים צום עסק, פון דער אנדערער זייט זענען געשטאנען מענטשן פארהונגערטע, אויסגעדייווערטע, און זיך גע-ריסן צו קויפן פאר זיך א שטיקל ברויט. ווער זענען זיי געווען, די "שטארקע"? די אנפירער זענען געווען ארקי און בארקי. די פאליציי האט זיך געמוזט אריינמישן צו מאכן א פשרה: איין טאג וועלן די שטארקע באקומען דאס ברויט, א צווייטן טאג — אלע איבעריקע אין בלאק.

עס האבן זיך ארומגעדרייט אין לאגער שאטנס פון מענשטן, וואס האבן געבעטן דעם טויט אויף זיך. די בלאקן זענען געווארן פארלייזיקט. די כנים האבן זיך געווימלט אויף די מלבושים, די אפגעטראגענע זאכן, וואס מען האט זיי געמוזט טראגן בייטאג און שלאפן אין זיי ביינאכט. מיטן טאג פלעגט מען אויסטאן א טייל קליידער, צו-ערשט דעם מאנטל, און ארויסלייגן אויפן שניי, אויסצופירן די כנים. מען האט אנגעטאן דעם אויסגעלופטערטן מאנטל און אויסגעטאן אן אג-דער טייל קליידער צום פריין.

כ. לאמזער פליטים פלאנעווען צו אנטלויפן

די לאמזער יידן האבן זיך ארגאניזירט צו פלאנעווען דאס ארויסרייסן זיך פון לאגער. און איין חברה פון צען האט זיך איינגעגבן דורכצו-דראפן זיך דורך די דראטן און דערלאנגען צום פארקאן. די פאסטן-וואך האט געעפנט אויף זיי פייער, אבער עס האט קיינעם ניט געטראפן און די חברה איז אנטלאפן. א צווייטן מאל האט א

גרופע זעמבראָווער און לאַמזער זיך אַוועקגע-
לאָזט לויפן. ווידער האָט די וואָך געעפנט אַ
שיסעריי. אַ פארפלאַנטעטער אין די דראַטן, אַ
פאַרוואַנדעטער איז געכאפט געוואָרן שמואלקע
גאַלאַמבעקס זון, דער יינגערער פון דאָבטשען,
און נאָך אַ זעמבראָווער בחור, וואָס איך געדענק
מער ניט זיין נאָמען. פון די לאַמזער האָט מען
געכאפט דעם דריטן. די תליונים האָבן אויסגע-
פירט זייער נקמה-אַקט גרינדלעך, בפני עם
ועדה. מען האָט צונויפגעטריבן אַלע יידן פון לאַ-
גער אויף אַ גרויסן פלאץ, מען האָט געבראכט
די דריי יינגלעך, איינער פון זיי אַ קריפל אויף
די פיס. עס זענען אויפגעטראָטן פיר ס.ס. שמיי-
סער מיט נאָהייקעס. מען האָט אַוועקגעשטעלט
אַלע דריי און איינעם נאָכן אַנדערן געשמיסן מיט
געפלאַכטענע נאָהייקעס. צוויי האָבן געהאקט
אַזוי ווי מען מלוטשעט תבואה מיט צעפן, יעדן
איינעם איינגעטיילט צו דרייסיק שמייץ.
נאָכן שמייסן האָט מען זיי אַוועקגענומען אין
שפיטאַל און דאָרט זענען זיי אויסגעגאנגען.

ווי איך האָב שוין פריער דערציילט, פלעגן
די פויערים צושטעלן קארטאָפּל אין לאַגער.
צוויי בחורים, וואָס האָבן זיך אַרויסגעריסן ביים
ערשטן אַנטלויפן פון דער לאַמזער חברה, האָבן
געקויפט פערד-און-וואָגן און געבראכט קאר-
טאָפּל, פאַרשטעלט פאַר פויערים. באהאלטן אונ-
טער די קארטאָפּל, פלעגן זיי שמוגלען פלייש,
פוטער און אַנדערע מינים פראָוויזיע. אין
שפייכלער פון לאַגער האָבן געאַרבעט לאַמזער
און זעמבראָווער בחורים, און זיי האָבן געוואוסט
ווי אַזוי צו באהאלטן די פראָוויזיע. איין מאָל
האָבן די בחורים געהאַנדלט ניט-באַרעכנט, אפשר
פון צופיל זיכערקייט אין זיך. זיי זענען גע-
קומען אין לאַגער אַריין מיטן וואָגן קארטאָפּל,
ווען עס זענען ניט געווען מיט זיי קיין שום אַנ-
דערע, אמתע, פויערים. די וואָך ביים טויער האָט
אַנגעקוקט די "פויערים" און זיי זענען איר ניט
געפעלן. מען האָט נאָכגעשיקט אַ פאַטרול נאָכן
וואָגן. מען האָט געמאַכט אַ חקירה-וודרישה אין
וואָגן און דאָרט געפונען, וואָס מען האָט געפונען.
די דייטשן האָבן פאַר דעם פאַרברעך צו ברענג-
ען הונגעריקע עסן פאַרמשפט די צוויי בחורים
צום טויט. מען האָט זיי אויפגעהאנגען אין די

קאזארמעס. אויב איך האָב ניט קיין טעות, האָט
מען זיי גערופן איציק און יודקעלע. איך האָב
זיי געקענט פון שומאָווער אַרבעט-לאַגער. מיר
זענען דאָרט געווען צוזאַמען, לאַמזער און
זעמבראָווער.

ווידער איז אַפגעבראָכן געוואָרן יעדער מגע-
ומשא מיט דער דרויסנדיקער וועלט. מיר זענען
ממש אויסגעגאנגען פון הונגער. דער טויט האָט
געשוועבט איבער אונדזערע קעפּ.

די מתים אין לאַגער האָט מען געבראכט צו
קבורה אויפן זעמבראָווער בית-הקברות. עס איז
געווען אין לאַגער אַ וועגעלע, האָט מען טאָג-
נאָך-טאָג געלאָדן אויף דעם די מתים און גע-
פירט אונטער וואָך צום בית-הקברות. די קברים
זענען געגראָבן געוואָרן ביז צו פערציק סענטי-
מעטער טיף און לייכט פאַרשאַטן מיט ערד. צו-
ריקגייענדיק פלעגט מען געוויינטלעך קויפן אַ
ביס ברויט, ציבעלעס, קארטאָפּל ביי די איינ-
וואוינער אין שכנות פון בית-הקברות. איין מאָל
איז שאַיע הענאַכ'ס איידעם מיטגעגאנגען. ער
איז אַפגעשטאנען פון דער לוויה צו קויפן אַ
ברויט. ווען ער איז צוריקגעקומען, האָט אים
דער זעלנער דערשאַסן. דערשאַסן און געהייסן
אים גלייך מקבר זיין. מענטשן האָבן דערציילט,
אַז ווען מען האָט אים אַריינגעלייגט אין קבר,
האָט ער נאָך געוויזן סימנים פון לעבן.

כא. די בשורה

געווען איז עס בערך אין מיטן דעצעמבער,
1941. אַזוי ווי דער טיפוס האָט זיך אַלץ גע-
שטאַרקט און מענטשן זענען טאג-טעגלעך אַוועק-
געפאלן סיי פון טיפוס, סיי פון הונגער, האָט
דער קאָמענדאנט פון לאַגער איין טאָג גערופן
צו זיך אונזערע פאַרשטייער און זיי אַזוי געזאָגט:
"איך זע, אַז איר וועט דאָ אַלע אויסשטארבן,
האָב איך באַשלאָסן צו פירן אייך 'נאָך אַסטן',
ביי אַדעס. דאָרט וועט איר אַרבעטן און בלייבן
לעבן. דאָ האָבן מיר ניט קיין אַרבעט פאַר אייך.
זאָגט אייערע ברידער, זיי זאָלן זיך אַויפפירן
רואיך און אַנשטענדיק, וועלן מיר זיי גוט באַ-
האנדלען".

ווען די פאַרשטייער זענען געקומען אין די בלאַקן
און אונדז איבערגעגעבן די נייס, איז ביי קיינעם

קיין ספק ניט געווען, אז דאס הייסט — ט ר ע ב-
 לינקא! די געמיטער זענען אויפגערודערט
 געוואָרן, דער גייסט פון מרידה האָט זיך אויפגע-
 הויבן אין די בלאַקן, ביי די זעמבראווער און די
 לאַמזשער, ווי ביי די טשיזעווער און וויסאַקער.
 עס האָבן זיך געהערט קולות: "מיר ווילן דאָ
 געהרגעט ווערן, ניט גיין קיין טרעבלינקא!"
 מען האָט גענומען ריידן וועגן מרידה. מיט הוילע
 פויסטן האָט מען אָבער גאַרנישט געקאָנט אויפ-
 טאָן, און פון קיין געווער האָט קיין רייד ניט
 געקאָנט זיין, און ווען אפילו מען זאל מיטן פרייז
 פון הונדערטער קרבנות אויפברעכן די טויערן,
 איז וואהין לויפט מען? מען איז דאָך שוין איין
 מאָל געלאָפן — און צוריקגעקומען, אָדער צוריק
 אַריינגעפאלן אין די דייטשע הענט.

כב. גליקסמאן איז זיך „משתדל"

ווי מיר האָבן פאַרשטאנען, האָט גליקסמאן,
 מיטן "עלצטן" פון די לאַמזער, מושינסקי,
 ווידער פאַרהאַנדלט מיט דעם קאָמענדאַנט פון
 לאַגער. דער קאָמענדאַנט האָט איצט גערעדט שוין
 ניט פון אָדעס, נאָר וועגן אַן אַרבעט-לאַגער. איך
 בין ניט זיכער, צי ער האָט ניט אָנגערופן אויס-
 שווייך. דער נאָמען איז אונדז נאָך דעמאָלט געווען
 פרעמד. דער קאָמענדאַנט האָט געזאָגט, אַז אין
 דעם אַרבעט-לאַגער זענען פאַראַן פאַבריקן
 און פאַרזיכערט, אַז מיר וועלן דאָרט האָבן די
 זעלבליקע "עלצטע" און פירער. און אזוי האָט מען
 איבערגעגעבן אין יעדער האַלע, אַז נאָך לאַנגער
 שתדלנות האָט גליקסמאן געפועלט, אַז מען זאל
 אונז ניט שיקן "נאך אָסטן", נאָר אין אַ צווייטן
 לאַגער.

כג. די הכנות צו דער רייזע

"דאָס לעבן איז מיאוס געוואָרן, ווייטער קאָן
 מען שוין ניט אַזוי!" — דאָס האָסטו געקאָנט
 הערן אין יעדן שמועס. מענטשן האַלב-טויטע,
 וואָס עס זענען קיין ווערטער ניטאָ פאַר זייער
 אומגליק, האָבן זיך מייאש געווען פון אַלץ, גע-
 מאַכט שלום מיטן פינצטערן גורל. דערווייל זע-
 נען געקומען צו אונדז ידיעות און כלערליי קלאַג-
 גען, צוערשט וועט אַרויספאַרן דער לאַמזער
 בלאַק. די טראַנספּאָרטן וועלן גיין ביינאַכט. עס

וועט דערקלערט ווערן אויסעראָרדנטלעכער צו-
 שטאַנד. די מענטשן פון אַלע אַנדערע בלאַקן
 וועלן בלייבן פאַרשפּאַרט, ניט טאָרן דעם קאָפּ
 אַרויסשטעקן פון זייער מחיצה. עס וועט פאַווערט
 זיין צו צינדן ליכט.

צווישן דעם אַכטן און דעם צענטן יאַנואַר, 1942,
 האָט זיך אָנגעהויבן די "מלאכה". אין מיטן דער
 נאַכט האָט זיך גענומען רודערן אין ערשטן
 בלאַק. באַלד נאָך דעם האָבן זיך געהערט אַפּ-
 געהאַקטע שאַסן, און עס האָבן ניט געפועלט קיין
 קרבנות. דאָס אייגענע איז געווען אין דער צוויי-
 טער נאַכט, אין דעם צווייטן בלאַק. און אַט קומט
 אונזער ריי: בלאַק נומער דריי. איך מיינ, אַז עס
 איז געווען אַרום עלף אַזיגער אין אַוונט. אַ
 פריש-אויסגעפאלענער טיפער שניי האָט גע-
 בלענדט אין דער פינצטער מיט זיין ריינער ווייס-
 קייט. מיר האָבן זיך גענומען שלעפּן פון די קאָ-
 זאַרמעס צו אַ הינטער-טויער. אַ טויטע שטיל-
 קייט אַרום. מען האט געפילט, אַז מען גייט דעם
 לעצטן גאַנג. קיין וואָרט האָט קיינער ניט אַרויפ-
 געבראַכט אויף די ליפּן. ווי אַלע וואָלטן אויפ-
 אַמאָל פאַרשטיינערט געוואָרן. מען גייט און מען
 פאַלט אין די שנייען. איינער העלפט דעם צוויי-
 טען, יעדערער מיט זיין פעקל אויף די פלייצעס.
 אַריבער דעם טויער האָט געוואָרט אויף אונדז אַ
 לאַנגער ריי שליטענס און וועגענער. מען האָט
 זיך וויי-עס-איז אַריינגעפּעקלט. דער צוג רירט
 זיך. אַ הונדערט שליטנס און וועגענער. איך בין
 געווען פון די לעצטע. איך בין ניט פון די, וואָס
 איילן זיך. מיר האָט ניט געאַרט, אַז איך וועל
 שטאַרבן דער לעצטער. מען פאַרט אין דער ריכ-
 טונג פון טשיזשעווע, צו דער באַן-סטאַנציע. אויפן
 וועג האָבן איך ווידער אַרויסגעזאָגט אין דער
 הויך מיין געדאַנק: "אפשר זאל איך אַנטלויפן?"
 מיין מאמע האָט געשוויגן און קיין וואָרט ניט
 געזאָגט. דאָסמאָל האָט זי ניט געזאָגט ניט "יא" און
 ניט "ניין". געמורמלט מיט די ליפּן ווי זי וואָלט
 געזאָגט תהילים. יענקעלע האָט געזאָגט: "איך
 לויף ניט מער. איך האָב ניט וואהין צו לויפן.
 די פאַליאקן טרייבן אַרויס, גיבן דיך איבער צו
 די דייטשן. קיין יידישע שטוב איז ניטאָ. וואהין
 זאל איך גיין?" איך אליין בין געווען שווער אויף
 די פיס און איך האָב באַשלאָסן צו פאַרברייבן
 מיט דער מאַמע. און יענקעלע האָט נאָך דעם צו-

געגעבן: "וואס עס וועט זיין מיט אייך, וועט זיין מיט מיר". און אזוי זענען מיר געפארן. דער שאסיי איז געווען פארזיט מיט געפרוירענע מענטשן, וואס זענען ארונטערגעפאלן פון די וועגענער. עס זענען נאכגעפארן שליטנס און זיי אויפגעקליבן. די מאיימדיקע נסיעה וועל איך קיינמאל נישט פארגעסן.

כד. אויף טשיזעווער באן-סטאנציע

עס האט אנגעהויבן טאגן, ווען מיר זענען אָנגעקומען צו טשיזעווער פעראָן. עס איז דאָרט גע-טאנען אַ קייט פון אַ 50—60 פראכט-וואָגאַנען. מען האָט אונדז אַריבערגעטריבן איבער דעם אייזיקן שליאך. די געפרוירענע האָט מען גע-שלעפט פאַר די קעפּ און די פיס און זיי אַריינגע-וואָרפן אין די וואָגאַנעס. פון די לעבעדיקע האָט מען אַריינגעשפארט אין איטלעכן וואָגאַן צו 50 מענטשן בערך, און מען האָט פאַרריגלט די טירן פון דרויסן. און אזוי זענען מיר דאָרט געשטאַנען און געפרוירן לאַנגע שעהן. לסוף האָט זיך דער צוג געריירט. אָפּגעפארן אַ פאַר שעה, איז מען ווידער געבליבן שטיין. מיר גייען-אויס פון קעלט, פאַרפייניקט פון הונגער און דאָרשט. מיר לעקן-אָפּ פון די גיטעס אין וואָגאַן דאָס אייז, וואָס איז אָנגעוואקסן אויף זייערע גרויסע שטאַל לענע קעפּ.

אין מיין וואָגאַן זענען געווען: וועלוול דער פישער מיט זיין פרוי און טעכטערל; עלקע, מאיר-יענקל גאלאָמבעקס טאָכטער מיט קינדער. מיר זענען געווען מיט דער דעה, אַז מען פירט אונדז דאָך קיין טרעבלינקא. ווען מיר זענען אָנגעקומען אויף מאַלקינער סטאַנציע און דער צוג האָט זיך דאָרט אָפּגעשטעלט, האָט באלד אויס-געבראַכן אַ שרעקלעכע פאַניקע. מיר האָבן גע-וואוסט, אַז פון מאַלקין פאַרט מען אַריין אין אַ וואלד, און דער וועג ציט זיך נישט לענגער ווי פון צען ביז פופצן מינוט. אָנגהויבן האָט וועל-וועל'ס טעכטערל. ציטערנדיק אין ספאַזמעס מיטן גאַנצן קערפערל, האָט זי געשריגן, אַז זי וויל נישט שטאַרבן. נאָך איר האָבן אַלע אויסגעבראַ-כען אין ביטערע יללות. איך בין געזעסן פאַר-שטיינערט אין אַ ווינקל און האָב געקוקט אויפן זייערער. פינף, זעקס, זיבן מינוט... צען מינוט...

פופצן מינוט. מען פאַרט ווייטער. ווער קאָן עס איבערגעבן דעם גרויל פון יענעם מאַמענט. "יאָ" — זאָגט מיר וועלוול — "גליקסמאַן האָט דאָך טאקע אונדז נישט גענארט. טאקע נישט טרעבלינקא. אזוי ווי ער האָט געזאָגט". וועלוול, וואָס האָט געהערט צום פאַליצי-שטאַב, האָט גוט געקענט גליקסמאַנען און זיין דרך.

כה. נישט קיין טרעבלינקא!

מיר פרייען זיך מיט דעם נייע-וואונדעם לעבן. נישט טרעבלינקא, מעג שוין זיין וואָס עס וויל זיך. און אַט זענען מיר ווידער געבליבן שטיין אויף אַ פעראָן, פאַראַלעל אַן אַנדער צוג. מיין יענקעלע גיט אַ שטעק אַרויס דעם קאַפּ. "יצחק, אַ מיליטער-צוג", זאָגט ער מיר. און די קיך דאָרט שטייט אַקוראט קעגנאיבער מיין פענצ-טערל. אזוי ווי יענקעלע האָט געאַרבעט ביי די דייטשן, האָט ער שוין גערעדט גאַנץ פיין דייטש, טוט ער אַ זאָג צום קוכער: "מיר זענען פלי-טים, קאָנען מיר בעטן עפעס צום טרינקען?" זאָגט דער קוכער: "דערלאָנג אַ כלי, וועל איך דיר געבן קאַפּע". איך האָב געהאט מיט זיך אַ שיסל, וואָס מען האָט זי גענוצט פאַר אַן אורינאַל אין וואָגאַן. מען האָט געגעבן אויף שנעל אַ וויש-אויס די שיסל, יענקעלע האָט זי אַרויסגעשטעקט דורך די גראַטעס פון פענצטערל, וואָס זענען גע-גאַנגען פון אויבן אַראָפּ, און אין איין הרף-עין האָבן מיר געהאט אַ שיסל שוואַרצע קאַפּע (בעת די שיסל איז געווען אויפן וועג פון דער קיך צו אונזער פענצטערל, האָט אַ זעלנער געשאָסן צוויי מאַל אין יענער ריכטונג, אָבער די שיסל איז אָנגעקומען גאַנץ אין אונדזערע הענט). מיר האָבן פאַרטיילט די קאַפּע טראָפּנווייז און אַלע האָבן טועם געווען פון איר. מיר האָבן זיך משמח גע-ווען: נישט טרעבלינקא, און מען האָט נאָך גע-קראָגן אַביסל שוואַרצע קאַפּע — איז טאקע דאָ אַ גאָט אין הימל! אָבער נישט לאַנג האָט געדויר-ערט די שמחה.

נאָך צוויי טעג און צוויי נעכט פאַרן זענען מיר לסוף אָנגעקומען אויף אַ קנופּ. אַראָפּגע-נומען דעם פאַרהענגער פון דעם גראַטן-פענצ-טערל, האָבן מיר דערזען פאַר זיך אַ באַלויכטע-נעם שטח מיט גרויסע גראַב-מאַשינען. דער שניי האָט באַדעקט בערגלעך און טאָלן. דאָס זאָל

קאמערן פון בירקענאו, אויסשווייץ.

און אויב יא, זענען דאס די מאשינען צו גראבן קברים? אט דא וועלן מיר קומען צו אונדזער איי-ביקער רוב? דערווייל זענען אנגעקומען צו אונדז פארשיידענע נוסחאות. וועלוול זאגט: "אויב זיי וועלן אונדז לאזן נעמען די פעקלעך, וועט עס הייסן צום לעבן; און טאמער, חלילה, ניט — ס'הייסט, מען דארף שוין גארנישט, וועט עס זיין צום טויט". עס דערהערט זיך א רעש, און דווקא א יידישער, מען רעדט יידיש. א שמחה, מיר זענען צווישן יידן. עס איז אנגעקומען א פלאטפארמע מיט קירקעס און שפאדלען. עטלעכע צענדליק מענטשן אין פידזשאמערס, וואס ריידן יידיש, אנגעפירט פון דייטשן אין מונידירן. עס איז געווען ארום האלבע נאכט, פון פרייטיק אויף שבת. מען האט זיך גלייך גענומען צו דער מלאכה. די ריגלען אויף די טירן זענען געווען פארקאוועט מיט אייז, האט מען זיי אויפגעהאקט מיט די קירקעס. מען האט גענומען שרייען: "אלע ארויס! אלע זאלן ליגן!" מען האט גענומען שלאגן מיט שטעקנס איבער די קעפ. עס האט אויסגעבראכן אין איין רגע א גרויס גערוי-דער און ליאָרעם. ארום האבן זיך געצויגן אין א לאנגער ליניע געלאדענע משא-אויטאס, איבערגעדעקטע מיט שווארצע ברעזענטן. מען הערט א קאמאנדע: "אויף די אויטאס ארויף!" די אויסלאדונג איז געווען א העלישע, ווי פון א קאשמאר ארויס. באלד האסטו געזען א בארג מענטשן, געפרוירענע, פארחלשטע, האלב-טויטע, און איז געווען איינער, וואס האט ארויפגעצויגן דעם מאנטל איבערן קאפ צו שיצן זיך קעגן דער קעלט, האט מען אים געשלאגן מיט שטעקנס און ארויפגעווארפן אויפן גרויסן מענטשן-בארג. נאך א קאמאנדע: "פרויען באזונדער! מענער באזונדער! צו די אויטאס!" און שוין זענען די משא-אויטאס איבערגעפילט געווארן. איך בלייב מיט מיין מאמע און ברודער, געשלאסן, געארעמט אין גרויסן קעסל. מיר זעען ווי מען קלייבט אפ מענער און פרויען, מען שטעלט זיי איין אין גרופן פון פינף. מיט דער מלאכה פון אפקלייבן האבן זיך פארנומען לויטער דייטשן. מען האט אפגעקליבן א גאנץ היפשע צאל. ניט איטלעכן לאזן די דייטשן צו. מיר זעען ווי מענטשן רייסן זיך צו קומען אין די רייען אפגע-

עס זיין דער מקום? — האבן מיר זיך געפרעגט. קליבענע. און מען טרייבט זיי צוריק. און דא האט מיין מאמע געזאגט: "לויפט, קינדער, אפשר וועט איר זיך קאנען ראטעווען". מיר האבן זיך צעקושט מיט אונזער טייערער מאמע. זי איז שטיין געבליבן מיט אויסגעשטרעקטע הענט, און פון די אויגן האבן זיך געגאסן טרערן. באלד האבן מיר זי מער ניט געזען.

מיר דערנענטערן זיך צו דער ריי, וועלכע ווערט שטארק באוואכט. דער גרויסער דייטש שרייט אויס: "קין פלאץ מער, געשלאסן!" מיר רייסן זיך צו צו אים. מיר שטעלן זיך דאך צו. ער מעסט אונז אפ מיטן בליק. צוויי שיינע בחורים. ער פרעגט מיך: "וואס זענט איר פון בא-רוף?" איך ענטפער: "בוימייסטער". און יענע קעלע זאגט: "איך בין א גערטנער". "בלייבט דא?" זאגט אונז דער דייטש. און אזוי זענען מיר געווען די לעצטע צוויי, וואס האבן געהאט די זכיה צו בלייבן אין דער ריי.

ווען מיר האבן פארלאזט דעם פלאץ, האט שוין אנגעהויבן טאגן. גאט האט שוין גענומען אראפקוקן אויף זיין גרויסן ווערק. אויף דעם שלאכטפעלד איז געבליבן ליגן דער בארג טויטע, דערפרוירענע, דערשלאגענע און האלב-טויטע. זיי האבן געווארט, אז עס זאלן אנקומען נייע משא-אויטאס און זיי אוועקנעמען, ווייל צו גיין מיט די אייגענע פיס זענען זיי ניט געווען בכוח. איך געדענק, אז אין דער ריי האט זיך געוואלט אריינשטופן חיים דער רימער. אבער אלע האבן געקראגן דעם באפעל צו פארשליסן זיך און קיינעם ניט אריינלאזן. ער האט, געביד, געקראגן מיט א שטעקן איבערן קאפ און מען האט אים אוועקגעטריבן. מיט א מינוט פריער, איי-דער די רייען האבן זיך געשלאסן, האט זיך אריינגעשמוגלט בענדעט פעקארעוויטש דער זיגערמאכער. מיר הויבן אן מאַרשירן. דאס האט געהייסן, די ארבעט-פיאקע פון די זעמבראווער יידן, בערך א הונדערט אין צאל. וואס עס איז געווען די צאל פרויען, וויס איך ניט, אבער אג-גענומען, אז פיל ווייניקער. דער רעשט יידן פון דער זעמבראווער קהילה-קדושה אין דער זעלבער נאכט אומגעבראכט געווארן אין די גאז-

כז. דער מאַרש צום בירקענאר-לאַגער

דער מאַרש האָט זיך אָנגעהויבן מיט שלעק און בריקעניש, מיט אַ שטופן און אַ שטורקען מיט די קאַלדן פון די ביקסן. מיר זענען אָנגעקומען צו אַ גרויסן געצעלט. מען האָט אונדז אַרייַנגעבראַכט אינעווייניק און איבערגעגעבן אין די הענט פון לאַגער-מענטשן, אָנגעטאַנענע אין פֿידזשאַמעס.

דאָס איז געווען די קליידונג פון לאַגער. מען האָט אונדז אויסגעשטעלט אין צוויי רייען. די וואָס האָבן זיך איצט פאַרנומען מיט אונז, זענען געווען יידן, גרויסע שטארקע יונגען. זיי שרייען ווי די דייטשן און שלאָגן אויך ווי די דייטשן. מיין יענקעלע זאָגט: "זעסט, פון יידן קאָן מען אויך מאַכן דייטשן". איינער, דער עלצטער פון זיי, האָלט זיין דרשה. די ערשטע באַגריסונג איז געווען באַגלייט מיט אַ האַגל זידל-ווערטער. "הערט צו! וויסט איר, וואָס אויסשוויץ איז? איר זענט אַליין געקומען, מיך האָט מען אַהער אין קייטן געבראַכט. איז אַ רוח אין אייער טאַטן! גיט אַרויס אייערע דאָלאַרן, גאָלד, בריליאנטן. ביי וועמען מען וועט עפעס געפיגען נאָך דער באַד, וועט ער גיין גלייך אין אויוון. דאָ איז אַ "ק.ל.", "קיינ לעבן". מען גייט אַריין דורך אַ טויער און מען גייט אַרויף צו גאָט דורך דעם קוימען. מען דאַרף, פאַרשטייט איר, גאַרנישט האָבן!" ער גייט אַזוי דורך די ריי, שטעלט זיך אָפּ ביי איינעם און גיט אַ פרעג: "וואָס, עס געפעלט דיר נישט?" — הויבט אויף די האַנט און דערלאַנגט אַ שווערן זעץ אין פנים אַריין.

מען שפּרייט אויס אַ קאָלדרע — און באַלד זענען געפאלן אויף איר מזומן געלט, זייגערלעך, גילדערנע קייטעלעך, רינגעלעך. ווער האָט זיך עס געקאַנט איינשטעלן צו באַהאלטן עפעס אַ זאך פון ווערט אויף זיך? נאָך דעם דאָזיקן קבלת-פנים האָט מען איטלעכען פון אונדז מכבד געווען מיט אַ טעפל הייסע קאַשע. דערווייל זע-נען שוין וואָסערע פינגל-זעקס מענטשן אַוועק-געפאלן אין אַנמאַכט, געלעגן ביי דער טיר, נישט בכוח זיך אויפצושטעלן. נאָך דעם עסן האָט זיך אָנגעהויבן די פּראָצעדורע פון בראַנדמאַרקן

אונדז מיט אַ טאַטואיר-נומער אויפן אַרעם. פאַר-טיק מיט דעם, זאָגט מען אונדז אָן, אַז מען וועט אונדז פירן אין באַד אַריין.

כז. אין באַד אַריין!

מען פירט אונדז אַרויס פון באַראַק און מען ברענגט אונדז צו צו אַ צווייטן באַראַק. דאָ זאָל זיין די באַד. מען גיט אונז די קאַמאַנדע: "זיך אויסטאַן!" זיך אויסטאַן נאָקעט, גלייך אין דרויסן, ביים אַריינגאנג אין באַראַק. מיר ציען אַראָפּ פון זיך די פאַרלייזיקטע, אַבער וואַרעמע קליידער, בלייבן שטיין מוטער-נאָקעט אין דעם פּראָסטיקן דרויסן. "וואָרט אַביסל, עס באַדט זיך אַן אַנדער פאַרטיע. באַלד וועלן זיי אַרויסקומען". מיר וואַרטן אַזוי אַרום אַ האַלבע שעה, דערפּרוי-רענע, איינגעקאַרטשעטע פון קעלט. די קליידער אונדזערע האָט מען אָפּגעראַמט. אַט גייען מיר שוין מיט מזל אַריין אין דער באַד. עס האָבן געוואַרט אויף אונדז שערערס מיט שער-מאַשינ-קעס, און זיי האָבן זיך צוגעכאַפט צו אונז אָפּ-צופן די האָר פון קאַפּ. נאָכן שערן האָט מען זיך אונטערגעשטעלט אונטער די קראַנען. עס גיט זיך אַ גאָס אויף אונדז וואָסער, וואָסער קאַלט ווי אייז. איטלעכער פון אונדז טוט זיך אַ כאַפּ קודם-כל צו טרינקען. שטעלט אייך פאַר ווי גרויס עס איז געווען דער דאַרשט, וואָס האָט אונדז געפֿיי-ניקט.

נאָך דער באַד האָט מען אונדז אַריינגעטריבן אין אַ דעזינפּעקציע-שטוב. מען האָט אונדז אויס-געזעצט אויף בענק, ווי אין אַ מרחץ, להבדיל, און אָפּגעלאָזט אויף אונדז אַביסל פאַרע. נאָך דעם האָט מען אונדז, ווי גאָס מיר זענען געווען, אַרייַנגעטריבן אין אַן אַנדער גרויסן באַראַק. דאָ האָט מען אונדז אויסגעטיילט קליידער. "זיך אויס-שטעלן אין דער ריי!" — איז געגעבן געוואָרן דער באַפעל. און ווידער אַ דרשה מיטן זעלבן פּזמון: ווער עס וועט גנבענען אַן איבעריקע העמד אָדער אָנוטשע פאַר די פיס, וועט גלייך גיין אין קוימען אַריין! מען טיילט אויס איטלעכן אַ העמד, אונטערהויז, הויז, אַ רעקל, אַ פאַר שיד מיט אַן אָנוטשע. ציטערנדיק פון קעלט, האָבן מיר אַרויפגעצויגן אויף זיך די שמאַטעס.

ווער עס האט באקומען דריי-פערטל הויזן, ווער שיד, וואס מען האט קוים געקאנט ארויפציען אויף די פיס. קיין צודעק פאר די הויל-אפגע-שורענע קעפ.

איצט נעמען אונדז איבער פוילישע שומרים. מען זאגט אונדז, אז מיר גייען צום בלאק 21. ווידער שטייען מיר, פארגליווערטע פון קעלט, אונטערן פרייען הימל. מען ווארט ביז אלע וועלן זיך אנטאן.

כה. בלאק נומער 21

סוף-כל-סוף הויבט די "פארטיע" אן זיך רירן. מיר דרייען זיך, שלענגלען זיך איבער שמאלע געסלעך פון באראקן. מיר קומען-אן צום בלאק 21. "שטיין בלייבן!" — טוט באפעלן דער בלאק-עלצטער. מיר בלייבן שטיין. און נאך א באפעל: "זיך אויסטאן, און איינציקווייז אריינגיין אין בלאק!" מען האט זיך אויסגעטאן אויפן שניי און מען ווארט. מען לאזט אונז אריין איינציקווייז. איך בין גראד געווען פון די ערשטע. אינעוויי-ניק, ביים אריינגאנג, האט זיך געפונען א דאך-טאר פון לאגער, ניט קיין דייטש. ער נעמט מיך אונטערזוכן, ווי שוין דערמאנט פריער, האב איך געטראגן א באנדאזש אויף מיין רעכטן פוס. דעם אונטערשטן טייל האב איך שוין געהאט ארונטערגעריסן, נאך דער אייבערשטער טייל איז נאך געווען אנגעקלעפט, אפילו איינגעגעסן אין לייב. "וואס איז דאס?" — פרעגט מיך דער דאקטאר. איך דערקלער אים, אז איך האב גע-קראגן א קלאפ אין פוס, ווען איך האב געארבעט ביי די דייטשן, און מען האט דאס מיר אנגעטאן. ער האט מיר געהייסן ארונטערוועפן זיך און זיך אויפהויבן וואסערע פופצן מאל, און ווען איך האב דאס געטאן, האט ער מיך דורכגעלאזט. אזוי איז איטלעכער דורכגעגאנגען די אונטערזוכונג, און ווען איינער איז דעם דאקטאר עפעס ניט געפעלן, האט ער פארצייכנט דעם טאטואיר-נומער פון דער האנט.

און איצט גייען מיר שלאפן. די נאָרעס זענען בעטאָנענע, צו פינף מענטשן אין אַזא לאַך. און אויפן בעטאָן אַ קאַץ און צוויי קאַלדערעס. מיר

האַבן זיך איינגענאַרעט אויף די האַרטע נאַרעס און גלייך איינגעשלאָפן. אַ פאַר שעה טיפער שלאָף, און מען שרייט שוין: "אויפשטיין!" מיר רייסן-אויף די אויגן, און עס שטייען שוין באַן-דיטן מיט אייזנס און לאַפעטעס און מען האַקט איבער די פיס. די פיס שפאַרן אַרויס פון די נאַרעס, ווייל מען ליגט אויסגעצויגן גלייך, ווי הערינג אין אַ פעסל. מען שפרינגט-אויף פון געלעגער, נאָר אַנטאָן זיך לאַזט מען ניט. מער ווי אַרויפציען די הויזן האַט קיינער ניט באַוויזן. מען איז געלאָפן באַרוועס און פאַרענדיקט דאָס אַנטאָן-זיך אויפן שניי. אַ באַפעל אויסצושטעלן זיך פאַרווייז, אויסגלייכן די שורה — און שטיין בלייבן, ניט צו רירן זיך פון אַרט. מען שטייט און מען שטייט, מען ציטערט פון גרויס קעלט. נאָכן אַפּשטיין אַזוי צוויי לאַנגע שעה, האַט מען אונדז אַריינגעלאָזט אינעווייניק און געגעבן צו עסן מיטיק. דאָס איז געווען אַ זוף פון גרינע בלעטער מיט קאַשע און אין דעם אַ קאַרטאָפּל. פאַרשלאָנגען מיט הונגעריקער זשענדעקייט דאָס ביסל עסן, ערשט עס הילכט-אָפּ דער באַפעל: "אַרויס!" ווידער שטייען מיר אין דרויסן אין דער קעלט. עס גנבענען זיך צו צו אונדז חברה, נייגיריקע. "פון וואָנען קומט איר?" — פרעגן זיי. מיר הערן, אז די נייע טראַנספּאָרטן פירט מען אויף אַרבעט אין די פאַבריקן און קוילן-גרובן פון בונא. "און אויב ניט, וועט איר האַבן אונזער גורל." עס איז איבעריק צו זאָגן, אז מיר האַבן מקנא געווען די, וואָס זענען שוין געווען טויט.

ווען די נאָכט איז צוגעפאַלן, האַט מען אונדז אַריינגעלאָזט אין באַראַק. מען גיט אונדז אַביסל שוואַרצע קאַפּע — און שלאָפן. מיינט איר, אז מען לאַזט שוין שלאָפן? אין מיטן דער נאָכט — אַן אַלאָרם. "אויפשטיין!" מען הויבט אויף די קעפּ. אַ באַפעל: "זיך איינקוקן אויפן נומער אויף דער האַנט!" דער שטובן-עלצטער רופט אויס נומערן. און אזוי ווי חברה האַט געוואוסט מיט וואָס דאָס שמעקט, האַט זיך קיינער ניט אָפּגע-רופן, ווען מען האַט אויסגערופן זיין נומער. מיר האַבן אויך געוואוסט וועמען מען זוכט, ווייל זיי האַבן אונדז אליין דערציילט, אז דער דאָקטאָר האַט פאַרצייכנט זייערע נעמען. אויף וויפּיל איך

געדענק זענען צווישן די פארצייכנטע געווען בענדעט פעקארעוויטש, קאזאצקי, קאנאפיאטע, איינער א פֿינקלשטיין, וואָס האָט געוואוינט ביי אַן אַמעריקאנערין אַן אלמנה אויף וואָדנער גאַס, און דער אַלמנהס זון, און נאָך עטלעכע, וואָס זייערע נעמען געדענק איך ניט מער.

אַזוי ווי דאָס אויסרופן די נעמען איז געווען אומזיסט, האָבן די שומרים, די מערסטע פון זיי פאָליאקן און אוקראינער, געכאפט די לאַפּעטעס און גענומען שלאָגן מיט זיי איבער די קעפּ און די פיס. ווידער האָט מען אונז אַרויסגעיאָגט נאָקעטע אין גאַס אַרויס. אין דרויסן האָט גע'בושעוועט יענע נאָכט אַ שרעקלעכער שניי־שטור' רעם. האַלב־טויטע, האָט קיינער פון אונז קיין וואָרט ניט געקאָנט אַרויסריידן. דער בלאַק־עלצטער האָט זיך אַוועקגעשטעלט און אויפסניי גענומען אויסרופן די נומערן, נאָר די נומערן וואָס ער האָט געזוכט, האָט ער געהאלטן ביז צום סוף. מען האָט אונדז אַלעמען אַריינגעלאָזט צוריק אין באַראַק און פארהאלטן אין דרויסן די געזוכ־טע. איצט האָבן די שומרים זיך גענומען צו דער מלאכה פון הריגה אין גאַס. די מוראדיקע קולות פון די געפֿיניקטע, וואָס זענען דערגאָנגען צו אונז אין באַראַק... דאָס באַנומענע יאָמערן פון קאָזאָצקי... ביסלעכווייז איז שטיל געוואָרן, און דאָך האָבן זיך נאָך געהערט די טעמפע קלעפּ פון די לאַפּעטעס און דאָס מידע סאָפּען פון די שלעגער. מער האָבן מיר די געשלאַגענע, פאַר־פֿייניקטע ברידער אונזערע ניט געזען. דער בלאַק־עלצטער האָט געהייסן שלעפּן די טויטע אין פֿינפטן בלאַק, וואָס איז געווען די לעצטע סטאַנציע צום קרעמאַטאָריום.

כט. מיר פארן קיין בונא

מיר זענען אָפּגעווען אין בירקענאו זיבן טעג, איטלעכער טאָג מיט דיזעלבע פלאַגענישן און עינויים־קשים. אַ שטיקל ברויט מיט מאַרמע־לאד — און אַרויסגעטריבן פון באַראַק צו שטיין אין דרויסן ביז דעם מיטיק פון אַביסל זופּ מיט קאַשע. נאָך מיטיק ווידער שטיין אויף די פיס אין דער קעלט. אין אַוונט שוואַרצע קאַפּע פון בלעטער. מער ווי איין שטיקל ברויט אַ טאָג האָבן מיר ניט געקראָגן. אַזוי האָבן מיר געלעבט זיבן

טעג. יעדער טאָג און יעדער שעה זענען אונדז געווען איבעריק, ניט מער ווי אַ פאַרלענגערונג פון דער גסיסה, ווייל מיר האָבן זיך שוין געזען טויטע. הונגער און קעלט האָבן גענומען אויפֿ־פרעסן מענטשן. איין פונק האַפּענונג איז נאָך אפשר געבליבן ביי אַ טייל פון אונדז: אפשר וועט מען אונדז שיקן קיין בונא. דאָרט, האָבן מיר גע'הערט, אַרבעט מען, ווער אין אַ פאַבריק, ווער אין די קוילן־גרובן, און מען גיט דאָרט עסן. איין פרימאַרגן, ווען מען האָט אונדז אַרויסגעטריבן צו שטיין אין גאַס, איז אַנגעקומען דער שטוב־עלצטער מיט אַ שמיכל אין די וואַנצעס. "נו, איר האָט מזל", האָט ער געזאָגט, "איר גייט קיין בונא. מען האָט אויסגעקליבן פאַר דעם מיין בלאַק". נו, גוט, אַ שמחה. וואָס עס זאָל ווייטער ניט זיין, אַבי אַרויסגיין פון דעם גיהנום. אויפֿן צווייטן טאָג האָט מען אונז געבראַכט אין דעם באַראַק פון באַד. דאָרט האָט אונדז אונטערגעזוכט דער לאַגער־דאָקטאר. נאָך דעם האָבן מיר גע'קראָגן נייע קליידונג. ווען מיר זענען אַרויסגע'קומען פון דער באַד, זענען מיר איבערגעגעבן געוואָרן אין די הענט פון אַן ס.ס. קאָמאַנדע, און מיר האָבן זיך אַרויסגעלאָזט אין וועג אַריין. דער מהלך צווישן בירקענאו און בונא איז אַרום 40 קילאָמעטער. נאָך צוויי שעה מאַרשירן האָט מען אונדז אַריינגעבראַכט אין אַ פֿינעם בניין. דאָס איז געווען אַ באַד מיט דער בעסטער נייסטער איינריכטונג. דאָ האָבן מיר זיך אויסגעבאָדן און זענען דורכגעגאנגען אַ גרינטלעכע דעזינפּעק־ציע. מיר האָבן אויך געקראָגן אַ פאַרציע ברויט און זיך געלאָזט ווידער אין וועג אַריין.

אַרויסגייענדיק פון באַד, האָבן מיר געקראָגן שטאַרקע ווייטיקן אין פוס. מיין ברודער יענקע־לע און משה בראַנאק האָבן מיך אונטערגעהאלטן פון ביידע זייטן, אַנדערש וואָלט איך ניט געקאָנט ווייטער גיין. שפּעט אין דער נאָכט זענען מיר אַנגעקומען אין דעם ניעם גן־עדן. ווידער האָט מען אונז געטריבן אין אַ באַד־באַראַק, ווידער האָבן מיר דורכגעמאַכט אַ דעזינפּעקציע. לסוף האָט מען אונדז אַריינגעפֿירט אין אַ גרויסן באַ־ראַק, אַ האַלע, וואָס האָט געהאַט רייען בעטן אין דריי גאַרן, מיט צוויי קאָלדרעס אין יעדער בעט. נאָך אַ לעקציע, וואָס עס האָט געהאַלטן פאַר אונדז אַ דייטשער ייד מיט אַ דיקער בולאָווע אויף

ל. דער טיפוס אין בונא

שוין נאך די ערשטע טעג אין דעם נייעם מקום-מנוחה האט אנגעהויבן זיך ווייזן אויף דעם שארית-הפליטה פון די זעמבראווער יידן דער פועל-יוצא פון דער פיזישער אויסמארונג, אין וועלכער מען האט אונדז געהאלטן. עס זענען גע- קומען אפטערע פאלן פון קראנקשאפט, קאפוויי- טיק, ווייטיק אין האלדז, פארשטאפונג. מען קאן זיך קיין עצה ניט געבן. צו גיין צום דאקטאר אין שפיטאל האט געהייסן — "גיין אין אויוון אריין". מען האט זיך געשטארקט איבער די כו- חות און אויסגעהאלטן ווי לאנג עס האט זיך נאר געלאזט דאס קראנק-זיין. פון אונדזערע ערשטע חולים איז געווען חיימזאנס איידעם, וואס ביים אנקומען אין לאגער איז ער געווען א געזונטער בחור. ווען די פיבער-היץ האט אים אוועקגע- לייגט, האט ער קיין ברירה ניט געהאט און איז געצוואונגען געווען צו גיין צום דאקטאר. צוריק איז ער נישט געקומען. אזוי זענען אוועק פון אונז עטלעכע צענדליק מענטשן.

אויך מיר האט גענומען שווינדלען פאר די אויגן. איין טאג האב איך זיך געהאלטן מיט אלע מיינע כוחות, און נאך א טאג. ביז איך בין גע- בליבן ליגן אויף דער פאדלאגע צווישן צוויי בעטן (אויפן בעט איז פארבאטן געווען צו לייגן זיך בייטאג). איך האב זיך געזעגנט מיט מיין טייערן ברודער און מיט אלע פריינט און לאנדס- לייט, מיטן געדאנק אז זיי וועלן מיך שוין קיי- מאל מער ניט זען. מיין ברודער און משה ברא- נאק האבן מיך באגלייט ביז צום שפיטאל. דארט האט מען מיר געמאסטן די היץ — און שוין ניט ארויסגעלאזט. מען האט פעסטגעשטעלט, אז יע- דערער פון אונדזער טראנספארט, וואס איז געקו- מען אין שפיטאל, איז קראנק געווען אויף טיפוס. יעדער טאג האט מען פון דעם שפיטאל אוועק- געפירט ניין קראנקע פון צען אין "אוייוון" אריין, און נאר איינעם — אין שפיטאל אין אויסשוויץ. נאך אן אונטערזוכונג פון דעם ס.ס. דאקטאר האט מען אונדז איינגעטיילט אין גרופעס. ווען די שפיטאל-באדינער האבן אונדז איינגעטיילט פארציעס ברויט, האבן זיי ניט פארפעלט צו בא- מערקן דערביי: "דאס איז דאס לעצטע ברויט, וואס איר וועט עסן". מיר שטייען און ווארטן אין

צו שפאלטן קעפ, האט מען אונדז סוף-כל-סוף פארטיילט די בעטן. עס איז געווען די ערשטע נאכט, זינט לאנגע חדשים, וואס מיר זענען גע- שלאפן ווי מענטשן, צוגעדעקט מיט א קאלדרע. א נייער פונק האפענונג האט זיך אריינגעגבעט אין הארצן: ווער ווייס, אפשר וועט מען אונדז געבן עסן... ווען מען וועט ארויסגיין צו דער אר- בעט, וועט מען אפשר קאנען לעבן. דא, זאגט מען אונדז, וועלן מיר פארבלייבן צוויי וואכן צייט, ס'הייסט, ביז מיר וועלן קומען אביסל צו די כוחות. דערנאך וועלן מיר גיין צו דער ארבעט. צומארגנס האבן מיר פארבעטן די בעטן. אזוי ווי איך בין געווען אן אויסגעדינטער זעלנער, האב איך מיין בעט און מיין ברודער יענקעלע'ס בעט, וואס איז געווען לעבן מיינער, פארבעט אזוי ווי איך האב עס געלערנט אין קאזארמע. דער ראפארט-פירער, אן ס.ס. מאן, איז געקומען אויף אינספעקציע אין דער האלע, האט ער זיך אפגעשטעלט ביי אונדזערע בעטן. ער האט צו- גערופן דעם שטוב-עלצטן, אים געהייסן ברענ- גען די צוויי, וואס האבן פארנומען די בעטן. מען האט אונדז פארגעשטעלט פאר אים און ער האט אונדז באשטימט צו טאן די ארבעט פון פארבעטן און האלטן אין ארדענונג אלע בעטן אין דער האלע. דאס איז געווען פאר אונדז א גרויסע זאך, ווייל יעדן פרימארגן פלעגט מען אונדז ארויס- טרייבן אין גאס צו מארשירן און זינגען דייטשי- שע לידער, אזוי ווי אין מיליטער.

אויפן דריטן טאג, גאנץ פרי, איז דער ס.ס. מאן ווידער געקומען צו אונדז אויף אינספעקציע. מיר האבן נאך ניט באוויזן פארטיק צו ווערן מיט אונדזער ארבעט אויף די בעטן. איך הער גלייך "אהערקומען!" איך לויף-צו צו אים. ער הויבט-אן שרייען מיט א צעיושעט קול: "אזוי פארבעט מען בעטן?" און דערלאנגט מיר א זעץ מיטן גאנצן כוח פון קולאק אין פנים אריין. איך האב גלייך אויסגעשפיגן צוויי באקציניער. מיט דעם קומט א צווייטער אויסגעשריי: "גלייך שטיין בלייבן!" איך האב דען א ברירה? איך שטיי גלייך, א פארבלוטיקטער, און ער לאזט אראפ דעם קולאק אויף מיין צווייטער באק, און האקט מיר אויס נאך צוויי באקציניער. די ציין פעלן מיר עד-היום.

גרופעס פון דריי און פינף. מיין גרופע איז באַ-
שטאַנען פון דריי. איך געדענק מער ניט, ווער
די מענטשן זענען געווען, איך ווייס נאָר, אַז זיי
זענען ניט געווען קיין זעמבראָוער.
עס זענען אָנגעקומען צום שפיטאַל לאַסט-
אויטאָס, און מען האָט אַרויסגעיאָגט די קראַנקע
אין דרויסן, נאָקעט און באַרוועס, אין אַ בלויון
העמדל. די ס.ס. לייט האָבן אָנגעכאַפט פאַר די
קעפּ און די פיס און אַרויפגעוואָרפן אויף די
אויטאָס. מיין גרופע איז געווען די לעצטע. נאָך
אַ שעה וואָרטן איז געקומען אונדזער ריי. מען
טרייבט אונדז אַרויס, ווי אַלע אַנדערע, נאָקעטע.
מיר זענען געשטאַנען אין האַלענדישע האַלצאַ-
קעס (סאַבאַ), האָט מען אונדז געצוואונגען זיי אי-
בערצולאָזן און גיין באַרוועס. ניט ווייט פון דער
טיר איז געשטאַנען אַ רויטער-קרייץ אויטאָמאָ-
ביל. אַן ס.ס. מאַן שפּרינגט אַרונטער, מאַכט-אויף
די טיר און לאָזט אונז אַריין. ער נעמט די פאַ-
פירן און פרעגט: "דאָס איז דאָס גאַנצע מיסט?"
מען געזעגנט זיך מיט בונא.

לא. אין שפיטאל

דער אמת איז, אַז עס איז איטלעכן פון אונדז
געווען אַלץ איינס, וואוהיין מען וועט אונדז פירן.
מיר האָבן אַלע געהאַט אַ הויכן גראד היץ און
עס האָט אונדז געוואָרפן פון קעלט. מיר האָבן
זיך צוזאַמענגעקנילט און אויפגעשפרונגען ווי
אַ פילקע. נאָך אַ פופצן-צוואנציק מינוט פאַרן
איז דער אויטאָמאָביל געבליבן שטיין. די טיר
האַט זיך אויפגעמאַכט. איך קוק זיך אום. ממש
אַ שטאַט. רויטע מויערן. איך לייען אויף אַ גרוי-
סער שילד: "קראַנקן-הויז". מען פירט אונדז
אַריין אין אַ לאַנגן קאָרידאָר. אַ צעמענטענע פּאָד-
לאַגע. די טירן אָפן איינע אַנטקעגן דער אַנדערער.
נאָך אַ לאַנגן אָפּשטיין אויף דער קאַלטער פּאָד-
לאַגע האָט מען אונדז אַריינגעפירט אין אַ וואַש-
צימער. דאָ האָבן אונדז איבערגענומען פּאַליאַקן.
די ערשטע באַגריסונג איז געווען: "קליענטן פאַרן
אויפן". און זיי האָבן גענומען "אַרבעטן" אויף
אונדז. זיי האָבן אָפּגעלאָזט אויף אונדז אַ שטראָם
אייזקאַלט וואַסער פון אַ וואַסער-קישקע, ביז
מיר זענען געבליבן ליגן אַן באַוואוסטזיין. צוויי
פּאַליאַקן, אָנגעמענדיק מיך פאַרן קאַפּ און די פיס,

האַבן מיך אַריינגעטראָגן אין אַ שטוב. דער
שטובן-עלצטער האָט פאַרצייכנט דעם נומער אויף
מיין האַנט. מען האָט מיך אַרויפגעווארפן אויף
דער מיטלסטער פון די בעטן אין דריי גאַרן. די
בעט איז געווען ניט מער ווי אַ 65 סענטימעטער
ברייט, אָבער איך בין דאָרט ניט געווען, חלילה,
אַליין, נאָר מיט נאָך אַ קראַנקן. אַזוי פיל גע-
דענק איך, אַז מיין שכן איז געווען הייס ווי פייער
און איך בין געווען קאַלט ווי אייז. מיר האָבן זיך
אַרומגעכאַפט, און אַזוי בין איך איינגעשלאָפן.
אינדערפרי, ווען איך האָב זיך אויפגעכאַפט, בין
איך געווען פאַרקלעמט, ווי אין אייזערנע צוואַנג-
גען. אין די אַרעמס פון מיין מיטשלעפער און
האַב מיט שוועריקייט זיך לויזגעמאַכט פון אים.
דער בחור איז געווען טויט...

פון קיין מעדיקאַמענטן האָט מען אין דעם
שפיטאַל ניט געוואוסט. מען האָט דאָרט געהאַלטן
דעם קראַנקן ביז ער האָט בייגעקומען די קראַנק-
קייט, אָדער ער האָט אויסגעהויכט דעם לעצטן
אַטעם. נאָך דריי וואָכן פון פיין און ליידן בין
איך דאָך אַרויס פון שפיטאַל — און צוריק אין
לאַגער אַריין. עס איז געווען דער אויסשוויצער
לאַגער.

אין יאָר 1943 האָט אַ מענטש, דאָס הייסט, אַ
ייד, געקאַנט אויסהאַלטן אין אויסשוויץ צום העכ-
סטען ניט מער ווי דריי חדשים צייט. דער לאַ-
גער האָט געציילט צוואַנציק טויזנט מענטשן —
פּאַליאַקן, רוסן, פראנצויזן, דייטשן, יידן, בעל-
גער, האַלענדער. די הויפט-וואָרטזאָגער אין
לאַגער זענען געווען די פּאַליאַקן. דער מענטשן-
מאַטעריאַל האָט זיך געביטן נאָכאַנאַנד. עס האָבן
געהאַלטן אין קומען אַלץ נייע טראַנספּאָרטן יידן.
אַ געוויסן טייל מענטשן האָט מען געשיקט צו
דער אַרבעט, און דעם רעשט — אין די גאַז-
אויפונס. דער לאַגער האָט געהאַלטן צו יעדער
צייט די זעלבע צאָל מענטשן, די אָפּגעפּאַלענע
אויסגעפילט מיט ניי-געקומענע. נאָך צוויי וואָכן
אַרבעט איז געבליבן פון די מענטשן הויט און
ביינער. דערצו האָט מען געשלאָגן מיט שטעקנס
ביז צום טויט. טויזנטער טויטע אַ טאָג האָט
אַרויסגעגעבן אויסשוויץ. די ניט יידן האָבן דאָרט
אַלע געקאַנט קריגן פעקלעך פון דער היים און
בריוו איינמאַל אַ חודש. נאָר אויף אונדז, יידן,

האָט זיך אויסגעגאָסן דער גרויסער צאָרן. דער טויט איז שטענדיק געווען גרייט הינטער אונדז. אין אויסשוויץ האָט מען געבויט פאַבריקן פאַר געווער. איך האָב געאַרבעט ביים בויען די אַמוני-ציע-פאַבריק. מיר זענען געווען אַרום 600 אַר-בעטער, לרוב יידן און קריסטלעכע "קאַפּאַס". דייטשן, פּאָליאַקן, טיילווייז אויך דייטשישע יידן האָבן געאַרבעט אויף די גוטע קאַמאנדעס, ווי אין לאַגער, אין די פאַבריקן, אונטערן דאָך.

בערך אין מאי, 1943, האָב איך געטראָפּן בענ-דעט סאַסנאוויץ אין מיין אָפּטייל פון הונדערט טראָגן ציגל צום בניין. ער האָט מיר דערציילט אַז אין אויסשוויץ געפינט זיך קושצעווא, פּלאַטקי אדון-עולם פון אַסטראָו-מאָו. אַן איידעם פון זעליג פון דער ציגעלניע. פון זיי האָב איך גע-הערט, אַז מען האָט אַלעמען אומגעקערט פון בונא צוריק קיין בירקענא, און דאָרט האָבן די זעמ-בראָווער יידן אויסגעוויקט זייערע נשמות.

לב. דער מאַרדקאמבינאט אויסשוויץ-בירקענא

אויסשוויץ (אויף יידיש אַש פּי צ'י, אויף פּויליש אַשווענטשיש) ליגט צווישן ווייסל און סאַלטא. בירקענא (בועזינקא) איז איין גרויסער זומפ, און אין 1944, ווען די דייטשישע אַרמיי האָט זיך צוריקגעצויגן פון מזרח, האָב איך דאָרט גע-אַרבעט ביים אויפשטעלן באַראקן פאַר דעם דייטשישן לופט-פּלאַט. אויף דעם זומפ האָט מען געבויט די גרויסע מאַרד-פאַבריק מיט פיר גרוי-סע קויםענס, וועלכע האָט אין איין טאָג געקאָנט פאַרברענען פון 40 ביז 50 טויזנט מענטשן.

ווי שוין דערציילט פריער, זענען אין אויס-שוויץ געהאלטן געוואָרן מענער און פרויען פון כמעט אַלע פעלקערשאפטן פון אייראָפּע, אַבער נאָר יידן אַליין האָט מען געהרגעט אָן אויפהער. אין אויסשוויץ האָט מען פראקטיצירט אויף מענטשן כל מיני מיתות משונות, ווי, למשל, די בלאָקן 10 און 11, וואו מען האָט געהאלטן די שענסטע פרויען פאַר עקספּערמענטן: געמאַ-טערט זיי, געשניטן, סטעריליזירט, דערנאָך גע-שאָסן אָדער פאַרגאָזט. אויך שפיטאַלן זענען געווען אין אויסשוויץ, וואָס אַלע צוויי וואָכן האָט מען געבראַכט אַהין יידן צו שטעלן זיך פאַר אונטערזוכונג, און פון דאָרט געפירט זיי אין די

בלויזע העמדער צו די גאָז-קאַמערן. יעדער חודש האָט יעדער בלאָק געמוזט געבן אַ קוואַנטא פון 50 מאָן אויף טראַנספּאָרט, דאָס הייסט, צום פאַר-ברענען נאָך דעם ווי זיי זענען פריער פאַר-פייניקט געוואָרן דורך הונגער. קיין קריסטן האָט מען ניט גענומען פאַר אַזעלכע אַקציעס. אין יאָר 1944 האָט מען אין לויף פון עטלעכע טעג טראַנס-ספּאַרטירט קיין אויסשוויץ, רעכנט מען, ביז אַ 50 טויזנט פראנצויזישע יידן, און מען האָט זיי פאַרגאָזט. די אויוונס האָבן ניט געקאָנט אַזוי פיל ברענען, האָט מען אויסגעגראָבן גריבער און גע-ברענט. אין דער פאַבריק, וואו איך האָב געאַר-בעט, אויף אַ מרחק פון פינף קילאָמעטער פון יענעם אָרט, האָט מען פאַרהאָקט די פענצטער צוליב די ריחות, וואָס מ'האָט ניט געקאָנט פאַר-טראָגן. מיט אַ צייט שפעטער זענען געבראַכט געוואָרן הונגאַרישע יידן א.א.וו. אין די זעלבע צאָלן. דער ייד, וואָס איז געבליבן לעבן נאָך 6 חדשים זיין אין אויסשוויץ, איז געווען אַ יוצא מן הכלל, איינער פון טויזנט. אַריבער אַ מיליאָן יידן זענען אומגעקומען אין אויסשוויץ. זייער אַש איז צע-שפּרייט איבער די פעלדער אַרום בירקענא און אַנגעזאַפט אין די זומפן. דער שוואַרצער שאַ-סיי, וואָס האָט געפירט צו די קרעמאַטאָריום איז געפרעסט מיט מענשלעכן אַש און קנאָכן. די קליידער פון אַ מיליאָן מענטשן, זייערע שיד, גאָלדענע צייג, ברילן, אַפּגעריסע פון צירונג, געלט, ווערט-פאַפּירן — אַלץ איז אַזוי גענוי סאָרטירט געוואָרן און אַרויסגעפירט קיין דייטש-לאַנד. אַזוי האָבן די דייטשן געפירט זייער מלחמה.

אין יאָר 1944 איז, אמת, פאַרגעקומען אַן אויפשטאַנד אין איין קרעמאַטאָריום, אַבער ליידער האָט קיין איין בחור ניט געראַטעוועט זיין לעבן. אַליאירטע עראָפּלאַנען האָבן באַמבאַרדירט אויס-שוויץ, אַבער דעם קרעמאַטאָריום האָט קיין באַמ-בע קיינמאָל ניט געטראָפּן. אַ באַמבע איז געפאַלן אין אַ בלאָק, וואו בענדעט סאַסנאוויץ איז פאַר-וואונדעט געוואָרן אין אַרעם.

אַזוי האָט דער מאַרד-קאַמבינאַט אָפּערירט ביז יאַנואַר 1954. דעם 22-טן יאַנואַר האָב איך פאַר-לאָזט אויסשוויץ דורך דעם טויער, וואָס האָט גע-טראָגן די אויפשריפט "אַר בעט מאַכט פריי..."

תלמידי בית הספר, הנאהבים והנעימים בחייהם — אונדזערע טייערע אומפארגעסלעכע שול-יונגט —
School-Children

יום השלישי השחור / דער שווארצער דינסטיק

יצחק גולדה

(פרק מספרי "בין ציפורני הזאב")
(תמצית)

(א) קאפיטל פון מיין בוך "ביים וואָלף אין די
נעגל")

ס'איז מאָנטיק פֿאַרנאכט, ערב די "אקציע",
דעם 22-טן אויגוסט, 1941. אַ נישט-פֿאַרגעסליכע
דאָטע פאר אונז זעמבראָווער.

אין דעם זעלבן טאָג, נאָך באַלד אינדערפרי,
האַט זיך באַוויזן די זון אויף דעם הימל. זי איז
אַבער שנעל פֿאַרשווונדן געוואָרן אונטער די
שוואַרצע וואַלקענס וועלכע האָבן זי פֿאַרדעקט
ווי אַ מאַסקע. שטיל, שטיל איז געווען אויף דער
גאַס, אָן קיין פֿיצל ווינטל, שטיל ווי פֿאַר געווי-
טער. די לופט איז געווען אַ פֿאַרשטיקטע און
געשמעקט ווי מיט פולווער.

די יידישע באַפעלקערונג האָט זיך געריכט
אויף עפּעס אַ גזירה; יעטוועדער פון אונדז האָט
גאַנץ גוט געוואוסט און געהערט וואָס איז געשען

יום ב' לפנות ערב, כשחזרתי בחשאי הביתה,
דרך סימטאות וחצרות, שלא ירגישו בי הנאצים,
העירה את תשומת לבי שיירה שהגיעה מכביש
לומזה אל בית ה'נדרמריה (מקודם בית המא-
גיסטראַט): מכונית ואחריה מכונית-משא ענקית,
מצופה שחורים. משהגיעו אל בית ה'נדרמריה,
הונף על הבית דגל צלב הקרס בטקס צבאי.
מיהרתי הביתה והודעתי על זה להורים. התברר
שקדם לי אחי ברל והביא את הבשורה, שלחש
לו פרושינסקי, כליזמר גוי: לא לצאת למחרת
מן הבית החוצה, כי הנאצים יעשו צייד. אחי
הציע איפוא להסתתר עד יעבור זעם ולא להת-
יצב, אם תבוא פקודה כזו. בינתיים הגיע הביתה
גיסי, בעל אחותי, זיידקה, ופיזר את העננים:
שמע ב"יודנראט" (מועצת זקני העיר) שלמחר,
בשעה 5 בבוקר צריכים כולם להתייצב בשוק
העיר לביקורת. הנאצים יבחרו את הבריאים
ביותר וישלחו אותם לעבודה. השאר — ישוחררו
הביתה. ידיעתו של גיסי הכריעה והחלטנו להת-
יצב עם כל בני העיר.

בשעה 4:30 כבר קמתי. אמא הכינה לכולנו
בגדי שבת ולבנים נקיים. אבא וגיסי כבר עמדו
עטורי טלית ותפילין והתפללו תפילת שחרית.
קרוב לשעה 5 הגיעו במרוצה שני שוטרים יהודים,
איטשה וארקה, וזירזו אותנו לצאת מהר לשוק
העיר. אחי ברל, שהיה מקטני אמונה בנוגע
לתעלולי הנאצים, התחמק מאתנו, הסתתר מאחור-
רי איזו גדר דחוויה והציץ עלינו מרחוק, מה
ייעשה לנו.

הנאצים, 8 במספרם, הלומי יי"ש, הסתכלו
בשאט נפש ל-1000 היהודים שהשכימו קום,
לפי פקודתם. היו יהודים, דייקנים ומבוהלים,
שעוד בשעה 4, באשמורת הלילה התיכונה, עמדו

יצחק גאָלדע — I. Golde

בכיכר וחיכו לגורלם. השוטרים הפולנים והיהודים סידרו את הנקלהים: אנשים לחוד ונשים לחוד. גם המשטרה היהודית הסתדרה לחוד, ואחריה היודנראט. דממת מוות השתררה בכיכר. ציפרים ציפצפו, והקהל נעץ מבטיו במכונת-המשא הגדולה, העטופה שחורים, שאנו קראנו לה אחר-כך: ה"חברה קדישא".

הרב רגנסבורג זצ"ל היה אז לא בקו הבריאות. אף על פי כן התפרץ החוצה, ממיטתו, כדי להצטרף אל אחיו בני עמו. ראש היודנראט, גליקס-מאן, החזיר אותו הביתה בכוח. אולם לאחר זמן-מה שאלו הנאצים על הרב. שלחו שני שוטרים והביאוהו שלוב זרוע. הביאו כסא לרב, שיטפס ויעלה למכונת המשא. שני שוטרים יהודים נצטוו על ידי הנאצים לעזור לשיש, בן ה-95, לעלות. אך הרב הודה להם בידו על חסדם ועלה בעצמו. אל הרב נלוו עוד 7 ישישים, ביניהם המלמד הזקן מיאבלונקה. זקן זה הצליח להתחמק מידם. הוא הראה על בטנו, שעליו להתפנות לצרכיו ואף החל להתיר חגורתו. הנאצים שלחוהו הצידה ופקדו עליו למהר ולחזור. אך לא חזר...

תושבי זאמברוב הנוצרים התכנסו בשוק, מסביבנו, לראות מה יהיה גורלנו ואף התווכחו ביניהם: חילקו ביניהם את הירושה והשלל לאחר מותנו.

המהומה גברה בקרבנו. הנאצים בחרו מתוך שורות הגברים והנשים כאלף וחמש מאות איש, רובם צעירים, נשים בלי תינוקות, והעמידו אותם לחוד. לא ידעו מי מהם המאושרים — אלה שנשארו במקומם או אלה שנבחרו. מפעם לפעם התגנבו יהודים אל החבורה הנבחרת, תוך אמונה שזוהי הפלוגה שתישלח לעבודה ותינצל מאבדון. אך לא כן היה הדבר. הנבחרים נשלחו לכיוון סומבה-גלמבוץ. משוועברו אלה לכביש הפונה לאוסטרוב-מאזובייצק, פרצה יללה במחנה הנשארים. הנאצים פתחו מכונות ירייה על הקהל ולאחר הפלת כמה חללים השתיקו אותם. לאט-לאט שלחו את השאר הביתה. מצאתי בבית את הורי, אחי ואחותי. אולם גיסי זיידקה נפל קרבן ושולח למוות עם שאר הנבחרים. אחותי התייפחה וכולנו אחריה.

היום השחור הזה לא יישכח מזכרון השרי-דים.

אין אומגעגענט, און וואָס עס האָט פאַסירט מיט די סומאַווער יידן. די קריסטלעכע באַפעלקערונג האָט זיך צו דעם אַלעמען צוגעקוקט גלייכגיל-טיק און זיי האָבן שפּעטער אַלעס דערציילט, ווי אַזוי מען האָט פאַרפּייניקט די יידן: געהייסן אַרויסטראָגן אַלע ספּר-תורות פון בית-המדרש אויף אַ שייטערהויפּן און פאַרברענט, געצוונגען זיינען און טאַנצן אַרום דעם פּייער. און נאָך דעם אַלעמען שרעקליך פאַרפּייניקט ביז צום טויט.

אַזעלכע געשיכטעס פלעגט מען זיך צוהערן יעדן טאָג. אַ טייל מענטשן האָבן געגלייבט. געווען אַבער אַ סך יידן וואָס האָבן זיך פשוט גענאַרט, זיי האָבן געגלייבט, דאָס וואָס ס'האָט פאַסירט אין אומגעגענט, איז אויף אַזוי פיל נישט אמת, נאָר די קריסטן מאַכן אַ פאַניקע אויף די יידן. באַזונדער פלעגן זיי זיך טרייסטן: זעמבראָ-ווע איז דאָך אַן אַרבעט צענטער, וואָס די מער-הייט יידן אַרבעטן פאַר די דייטשן. דעריבער קען אַזעלכעס ביי אונדז נישט פאַסירן.

מיט אַט אַזעלכע אילוזיעס האָבן זיך מענטשן אַרומגעטראָגן. זיי, די דייטשן אַבער, האָבן זיך צו דעם אַלעמען גלייכגילטיק צוגעקוקט, ווי אַ שוחד אויף אַן עוף איידער ער גייט זי שעכטן. ביי די דייטשן זענען קיין בעסערע יידן נישט געווען, אַלע האָבן מיר געהאַט דעם זעלבן פנים, איינעם פריהער, דעם אַנדערן שפּעטער. פון די שפּעטערטיקע יידן זענען מיר, זעמבראָווער, געווען. און טאַקע אין דעם זעלבן שטילן פאַר-נאַכט האָט זיך זיי, די "שוואַרצע מחבלים" (ס.ס.), ווי מען האָט זיי גערופן, פאַרגלוסט אַראָפּצור-פאַרן צו אונז קיין זעמבראָווע.

ס'איז נאָך געווען בין-השמשותדיק, ווען פון לאַמזער גאַס האָט זיך באַוויזן צוערשט אַ טאַקסי, און נאָך דער טאַקסי אַ לאַסט אויטאָ, באַדעקט מיט אַ שוואַרצע דעקע. איך בין גראַד אין יענער צייט געגאַנגען צוריק פון מיינעם אַ חבר און זיך געדאַרפט אַדורככאַפּן פון דער "שווענטאָקשיס-קע" גאַס צו זיך אַהיים, אויף דער מאַלי-שעווער גאַס (סאיז) נאָך דענצמאַל קיין גע-טאָ נישט געווען. און אין דעם צווישן וועג האָב איך עס געקענט אַבסעריירן. איך האָב גלייך פאַרשטאַנען מיט וואָס דאָס שמעקט. זיי זענען

גביית עדות מפי נוצרי

(תמצית)

לאחר חטיפת 1500 היהודים מזאמברוב השתר-
רה דומיית אַבל בעיר וגבר היאוש. נפוצו שמו-
עות של אופטימיים, שאלה נשלחו לעבודה והם
חיים. באחד הימים יתגלו לפנינו. ואלה אמרו:
הושמדו אי-שם ולא נחזור לראותם.

באחד הימים בא אל אבא שלי גוי אחד, מושא-
לובסקי סטיפאן, שאחוזתו ליד הכפר גלימבוך,
וסיפר לנו בסודי סודות על גורלם המר של בני
עירנו: אותו יום שלישי, המר והנמהר, חזר בעג-
לתו הביתה, לאחר עבודתו בשדה: אסיף השחת.
בהיכנסו בשבילי היער העבות שמע יריות וקו-
לות צעקה של אנשים. חשב שאלה הם תמרוני
צבא. אולם משהקריב, יצא לקראתו חייל גרמני,
במכונת-יריה ביד, ופקד עליו לרדת מן העגלה.
הובילו דרך נפתולי היער למקום ששם חפרו כמה
ימים קודם אנשי הכפר בור עמוק ורחב בשביל
הגרמנים "להטמין בו תפוחי-אדמה". הבור היה
מלא גוויות, אחד על השני, כדגים בחבית. אחד
מאנשי ס.ס. שאלני על ידי המליץ, אם אני יודע
מי הם החללים בבור. הסתכלתי ועניתי: יהו-
דים! קיבלתי מהלומה כזאת בפני, שחשבתי
להתמוטט. אחר כמה דקות חזר ושאלני: עכשיו
אתה כבר מכיר מי הם? — אני יודע, עניתי
לו. תשובתי השביעתו רצון והמתרגם הסביר לי:
לא יהודים הם, כי אם פושעי מלחמה רוסים,
מחרחרי קרבות, ואלה נעזרו כהן בבור.

אותה שעה נעצרה ליד המקום מכונית קטנה
וקצין גרמני יצא ממנה, שוחח קצרות עם האנ-
שים ופקד לרשום שמי וכתובתי ולשלחני. חזרתי
הביתה — כולי רועד ומרטט. סיפרתי לאשתי
כל אותו המעשה. כל הלילה חכינו למאסר. אולם
הכל עבר בשלום.

משיצאתי לאויר עולם, לאחר מחבואי ביערות
בכל ימי הכיבוש הנאצי — נקלעתי לשם והנוצ-
רי מושאלובסקי הראה לי את המקום. סמוך
לתבוסת הנאצים, סיפר, הובאה לכאן פלוגת יהו-
דים מביאליסטוק ונצטווה לפתוח את הבור,
להוציא את העצמות ולשרוף אותן.

(סוף)

זיך גלייך פארפארן צו דער שטאט־זשאנדארמע-
ריע, וואו ס'איז אמאל געווען דער מאַגיסטראַט.
באלד האָט זיך באַוויזן די דייטשישע פּאָן מיט
דעם האַקנקרייץ אין דער מיטן, געטאָן פּלאַטערן
אויפן שפיץ פון הויכן סלופ, וועלכער איז גע-
שטאַנען נאָענט צו דער זשאַנדאַרמערע. פּאַליציי
און אלע ס.ס. לייט זענען אַריין אין דער קאַמענ-
דאַנטור.

איך בין גלייך אַוועק אַ היים דערציילן וואָס
איך האָב געזען און זיך מיישב זיין מיט דער
פאַמיליע וואָס מיר האָבן צו טאָן. איך האָב גע-
מיינט אַז אין שטוב ווייסן זיי נאָך נישט פון אַט
די נייעס. ווען איך בין אָבער געקומען אַהיים
איז שוין מיין עלטערער ברודער, בערל, געווען
אין שטוב. ער איז אויך אין דער זעלבער צייט
געקומען פון גאַס, געווען אויך אין "יודנראַט",
און דערציילט אַז דער "יודנראַט" האָט באַקומען
אַ באַפֿעל, מען זאָל מודיע זיין די גאַנצע יידישע
באַפֿעלקערונג אַז אויף מאָרגן 5 אַזיגער פרי
דאַרפן אַלע יידן, פון 15 יאָר אָן, זיך פאַרקלייבן
אויף דעם מאַרק־פּלאַץ. צו וואָס און צו ווען —
ווייס דער "יודנראַט" אַליין נישט.

דעהערנדיק די טרויעריקע נייעס איז אונז גע-
וואָרן פינצטער און ביטער. מיר האָבן אָנגעהויבן
צוזאַמען באַשליסן וואָס מיר האָבן צו טאָן. דער
ברודער בערל האָט נאָך עפּעס צוגעגעבן: פרו-
שינסקי דער קלעזמער, אַ קריסט, האָט אים דער-
ציילט אַז מען זאָל נישט גיין מאָרגן אויפן גאַס,
ווייל עס וועט זיין אַן "אַקציע" און מען וועט
אַוועקנעמען אַ סך מענטשן צום שיסן. דער
קריסט האָט עס דערציילט פון זיכערער קוועלע
און נישט געזאָגט קיין ליגן (ווי עס האָט שפּע-
טער פּאַסירט). דעריבער, זאָגט דער ברודער,
איז מיין פּלאַן מען זאָל מאָרגן נישט גיין אַליין
אַפּגעבן זיך צום מלאך־המוות, נאָר מען זאָל זיך
ערגעץ וואו אויסבאַהאַלטן. איז עס ביי אונז אַלע-
מען געבליבן אַז מיר זאָלן נישט גיין אויפן זאַמל-
פּלאַץ.

דער שוואַגער מיינער, זיידקע, איז נישט גע-
ווען אין דער היים, ער איז געווען ביי זיינעם אַ
באַקאַנטן, נאָר אינצווישן די רייד איז ער גראַד
געקומען און דערציילט אונז גאָר אַנדערע נייעס.

(פארטועצונג, זייטל 162, רעכטס)

ער איז געווען אין יודנראט, דערציילט ער, און דארטן האט מען געזאגט אז מארגן פרי מוזן אלע זיין אויפן פלאץ און ס'איז נישט קיין געפאר. די דייטשן ווילן בלויז ארויסנעמען ארבעטס קרעפֿ-טיקע. וועט ווער אליין נישט קומען אויפן פלאץ, וועט זיין פארדעכטיקט אלס פאליטיש פארברע-כער. אלזא, זאגט מיין שוואגער, זיין מיינונג איז זיך צו פארלאזען אויף גאט, און וואס ס'וועט זיין — וועט זיין.

מיין שוואגער'ס רייד האבן אויף אונז אלעמען זייער געוויקט, און עס איז מיטאמאל אפגענו-מען געווארן דער מוט זיך צו וועלן אויסבא-האלטן. מיר האבן דעריבער באלד באשטימט אז מארגן פרי גייען מיר אלע אויפן זאמל-פלאץ, אחוץ דער ברודער בערל ז"ל, וועלכער האט זיך געהאלטן ביי זייניקע, אז עס איז נישט געוואונשן דארט צו גיין.

ס'איז נאכט. די מאמע ז"ל גרייט צו אלעמען ריינע וועש. מען טוט זיך אָן אין בעסערע מלבו-שים, מען גרייט זיך ווי אויף אַ חתונה. צום שלאפן גיין טוען מיר זיך נישט אויס, נאָר מען שפארט זיך צו מיט די זאכן. און מיר דערווארטן דעם 5 אַזייגער אין דער פריי...

אויף צו מאַרגנס, דינסטיק דעם 23^{טן} אוי-גוסט, אַ דאטע וואָס קיין איין לעבן-געבליבענער זעמבראָווער ייד וואָס איז געווען אין יענער צייט, וועט דאָס קיינמאל נישט פאַרגעסן, ווייל צו טייער האָבן מיר, זעמבראָווער, באַצאָלט. די בעסטע און שענסטע יוגנט זענען אין דעם טאָג אַוועקגע-ריסן געוואָרן פון אונז און וועלן זיך שוין קיינ-מאל מער נישט צוריקקערן.

דער זייגער האט געשלאָגן 4.30. איך האָב זיך אויסגעווישט די אויגן פון שלאָף און זיך דער-מאָנט אַז אין אַ האַלבער שעה אַרום וועלן מיר שוין שטיין פארן יום-הדין. אַ שוידער איז מיר אַדורך איבער די ביינער. איך בין שנעל אַראָפּ פון בעט. דער טאטע מיט זיין שוואַגער ז"ל זענען שוין פון לאַנג געווען אויף, זיי זענען געווען איינ-געהילט אין טליתים און געדאוונט ביחידות.

דורך די פענצטער האָבן זיך אַריינגעריסן די פרימאָרגן זונשטראַלן. ס'וועט זיין אַ שיינער

טאָג... די פייגעלאך האָבן גאַנץ שיין באַזונגען די שיינקייט פון דער נאַטור. אַלץ נאַרמאַל, ווי עס וואַלט גאָר קיין קריג נישט געווען. מער פון אַלעמען האָב איך דענצמאַלט מקנא געוון די פיי-געלאך, וואָס זענען אַזוי פריי און גליקלעך און ווייסן נישט פון קיין "שוואַרצע מחבלים", פון קיין "אַקציעס" און אַנדערע גזירות וואָס מיר נעבאָך, זינדיקע יידן, מוזן אַלץ דורכמאַכן.

די צייט איז אַבער נישט געשטאַנען. עס איז שוין קורץ פאַר 5 און מען דאַרף גיין אויפן זאַמל-פלאַץ. אין דעם מאָמענט האָט זיך דערהערט קלאָפן אין פענצטער, דאָס איז געווען אַ מיטגליד פון "יודנראַט", דאָכט זיך "איטשע פאמפ" און דער צווייטער — איינער פון דער יידישער פאַליציי, דאָכט זיך "אַר קע ביק". ביידע זענען זיי געווען פאַרשאַפּעט, פאַרשוויצט פון אַרומלויפן איבער די יידישע הייזער אַנזאָגנדיק מען זאל זיך זאַמלען אויפן פלאַץ. איטשע פאמפ האָט שנעל אַ זאָג געטאָן, מען זאָל שוין אַרויס אויפן פלאַץ, ווייל כמעט אַלע זענען שוין פאַרזאַמלט.

מיר האָבן זיך תיכף אַלע געלאָזט גיין אין גאָס אַרויס, דער ברודער מיינער, בערל ז"ל, גייט צו-זאַמען מיט אונז, אַבער ער איז אונז אין מיטן וועג פאַרשוואַנדן געוואָרן. ווי ער האָט אונז שפּע-טער דערציילט, האָט ער ריזיקאַליש געהאַנדלט אין יענעם מאָמענט. ער איז געשטאַנען די גאַנצע צייט בעת די "אַקציע" איז פאַרגעקומען, אונטער אַ זייטיקן מויער, און פון דאַרטן אַלץ אַבסער-ווירט, וואָס עס האָט פאַסירט.

ווען מיר זענען אַלע אָנגעקומען אויפן זאַמל-פלאַץ, איז שוין געשטאַנען אין די רייהען אַ 3000 קעפיקער עולם; מענער באַזונדער און פרויען באַזונדער, אַלע אויסגעשטעלט אין גליי-כע רייהען ווי אויף אַ מיליטער פאַראַד. ווי איך האָב זיך שפּעטער דערוואוסט, זענען מיר געקור-מען אַביסל צו שפּעט, ווייל אַנדערע יידן זענען שוין געשטאַנען פון 4 אַזייגער פאַרטאָג... מיר האָבן דעריבער געזען וואָס שנעלער זיך אַריינ-כאַפן אין די רייהען כדי די דייטשן זאָלן אונז נישט באַמערקן. די מוטער מיט דער שוועסטער

האבן זיך געשטעלט אין די פרויען-רייזען, און איך מיט מיין טאטן און מיין שוואגער — צווישן די מענער.

אויף דער גאס הערשט א טויטע שטילקייט. אלעמענס אויגן זענען געווענדט אין דער ריכטונג וואו עס שטייט דער אויטא מיט דער שווארצער דעקע און וואו עס שטייען די ס.ס. לייט מיט די שווארצע טויטן-קעפ. זיי זענען אלע געווען אויסגעפוצט יום-טובדיק. געווען זענען זיי אינגאנצן 8 מאן. אלע קענטיק טויט שיכור, גערעדט צווישן זיך, געלאכט, און געקנאקט מיט די גראבע גומענע נאגייקעס איבער די אויסגעפוצטע דייטשישע קאלעוועס פון די שטיוול.

אויף דעם טראטואר ארום דעם מארק האבן זיך אנגעהויבן קלייבן קופקעלאך מענטשן פון דער קריסטליכער באפעלקערונג, בכדי צוקוקן זיך וואס מען וועט מאכן מיט דעם ביסל יידן. די ס.ס. לייט לאזן זיי אבער נישט שטיין און באפעלן די פוילישע פאליציי מיט די ווייסע בענדער אויף די ארעמס — זיי זאלן צעטרייבן די רעדלאך. די קריסטן כאפן זיך אריין אין די טויערן פון די הייזער און קוקן פון דאָרט אַרויס, בנחת, צו דעם שיינעם ספעקטאַקל וואָס מען וועט מאַכן מיט די יידן. זיי האָבן גערעדט צווישן זיך און געמאַכט תנועות מיט די הענט, איינער צום צווייטן, ווי זיי וואלטן געהאַט צווישן זיך אַ שווערן סיכסוך. קיינער האָט אויף זיי, די שכנים, נישט אַזוי געקוקט ווי איך: איך האָב גאַנץ גוט פאַרשטאַנען זייער ריידן און דאָס מאַכן מיט די הענט. איך האָב פאַרשטאַנען, אַז זיי קריגן זיך שוין באַצייטנס איבער דעם יידישן גוטס ווי אַזוי זיך איינטיילן מיט דער ירושה... איך האָב געזען אין זייערע פנימער, ווי זיי פרייען זיך אויף אונזער אומגליק. איך האָב אַלץ פאַרשטאַנען און געבעטן גאָט אין הימל זיי זאלן עס נישט דערלעבן.

די "סעלעקציע" איז אין פולן ברען. די ס.ס. לייט, מיט די נאגייקעס אין די הענט, גייען ארום צווישן דעם עולם און באטראכטן יעדן יידן פון קאפ ביז די פיס, און ווער עס געפעלט זיי, הייסן זיי אים אַרויסטרעטן אין אַ צווייטע רייע, אַזוי מענער, און אַזוי פרויען. מערסטנטייל האָבן

זיי אַרויסגענומען יעדן דריטן יידן און אים געהייסן שטעלן זיך אין דער רייע צווישן די "אויסגעקליי-בענע". אין דעם מאָמענט פון דער "סעלעקציע" איז דער עולם געווען אַזוי צעמישט, קיינער האָט נישט געוואוסט וואָס עס קומט פאַר, און וואָס צו טאָן. געווען טאַקע אַ סך מענטשן וואָס זענען אַליין איבערגעלאָפן אין דער אויסגעקליי-בענער רייע. פון דעם אַלעמען קען מען זען ווי ווייט די נאַציס האָבן געקענט אָפּמאַרשן דעם עולם עס זאָל נישט אַרויסקומען קיין כאָאָס און פאַניק, מען זאָל טאַקע מיינען אַז אויב מען קלייבט איז עס נישט אויף טויט, נאָר אויף לעבן, דאָס הייסט — אויף אַרבעט.

די דאָזיקע "סעלעקציע" האָט געדויערט ביז אַזיגער 10 אין דער פרי. דער עולם איז שוין געווען ערשעפט פון שטיין אַזוי לאַנג אויף די פיס. דורך דער צייט האָט זיך יעטועדער אָפּגע-זאָגט ווידוי אין האַרצן, ווייל קיינער האָט נישט געקענט וויסן וועמענס גורל עס וועט זיין צווישן די לעבעדיקע. לעבן מיר אין דער רייע איז געשטאַנען דער זעמבראָווער ראש הישיבה, ר' יודל האָט מען אים גערופן. איך זע אים נאָך יעצט פאַר מיינע אויגן (ער איז שפּעטער פון די "קאַזאַרמעס" אַוועקגעפירט געוואָרן גלייך מיט אַלע יידן קיין אויסשוויץ און דאָרט אומגעקומען). ער איז דענצמאַל געשטאַנען מיט אַראָפּגעבוי-גענעם קאָפּ און עפעס אין דער שטיל געשעפּ-טשעט. זיין לאַנגע שוואַרצע באָרד פאַררוקט אונטער די קלאַפּעס פון מאַנטל, בכדי די ס.ס. זאָלן אים נישט פאַררעכענען פאַר אַן אַלטן מאַן. נאָר ווען דער ס.ס. מאַן איז גראָד פאַרביי געגאַנגען האָט ער גאַנץ געלאָסן אויפגעהויבן דעם קאָפּ און געקוקט דעם מערדער גלייך אין די אויגן אַריין. די יידישע פאליציי, וועלכע האָבן געטראָגן ווייסע בענדער אויף די אַרעמס, זענען בעת דער סעלעקציע געווען זיכער ביי זיך אַז מיט זיי וועט גאַרנישט פאַסירן, און דעריבער האָט זיי טאַקע דער יידעלצטער, גליקסמאַן, געהייסן זיך שטעלן אין אַ גאַנץ באַזונדערע רייע. דער "יודנראַט" איז אויך געשטאַנען אין אַ באַזונדער רייע. די מיטגלידער פון דעם יודנ-ראַט, ווי אויך פון דער פאליציי, האָבן אַ סך פון זייערע קרובים, וואָס זענען געשטאַנען אין דער

“אויסגעקליבענער” רייע — אין לעצטן מאמענט, ווען די גאנצע קאלאנע האט שוין גערירט פון אַרט אַרויסגעצויגן פון דאָרט. אדאָנק דעם זענען זיי ניצול געוואָרן פון טויט. אזוי איז געווען מיט זאָרעמבסקי, וואָס איזאק סוכאַרעוויץ (א יודן־ראַטניק) האָט אים אַרויסגעראַטעוועט. די איבע־ריקע מענטשן, וואָס האָבן קיינעם נישט געהאט אין “יודנראַט” און אין דער פּאָליציי — זענען טאַקע ווי שעפּסן געפירט געוואָרן צו דער שחיטה.

דער רב, הרב רעגענסבערג ז”ל, איז אין דער צייט פון דער “אַקציע” נישט אַרויס אויפן גאס, ווייל ער האָט זיך דענצמאַל זייער שוואַך געפילט, אָבער דאָך האָט ער געוואָלט זיין צווישן אַלע יידן. נאָר דער “יודנעלצטער, גליקסמאן, האָט אים נישט געלאָזט אַרויסגיין אויפן פּלאַץ און אים פאַרזיכערט אַז ס’וועט אים קיין שלעכטס נישט געשען. ווי ס’האָט זיך אָבער שפּעטער אַרויסגעוויזן, האָבן אפילו גליקסמאנס באוואָרע־נישן נישט געהאַלפן. איינער אַ ס.ס. מאַן האָט שפּעטער אַרויסגערופן דעם “יודנעלצטן” און געפרעגט זיך אויף דעם רב פון שטאָט. ער האָט געענטפּערט אַז דער רב איז קראַנק און קען נישט אַרויס אויפן זאַמל־פּלאַץ. האָבן זיי באַלד באַפוילן די יידישע פּאָליציי צו בריינגען דעם רב. ס’האָט לאַנג נישט געדויערט און צוויי יידי־שע פּאָליציי לייט פירן דעם רב אונטער די אַרעמס, גלייך צו דעם אַרט וואו עס איז געשטאַנען די מאַשין מיט דער שוואַרצער דעקע באַ־דעקט (מיר האָבן שפּעטער די מאַשין גערופן “חברא־קדישא וואָגן”). די ס.ס. האָבן באַפוילן אַרויסצובריינגען אַ ביינקל פאַר דעם רב. ווען דאָס ביינקל איז שוין געשטאַנען נעבן דער מאַשין האָבן זיי באַפוילן די יידישע פּאָליציי צו נעמען דעם רב אונטער די אַרעמס און העלפן אים אַרויפּשטייגן אויף דער מאַשין. דער רב האָט זיי אָבער באַדאָנקט פאַר דער “העפליכקייט” און איז אַליין אַרויף אויף דער מאַשין. עס איז כדאי צו באַמערקן אַז דער רב איז דאָמאַלסט אַלט געווען ביי 95 יאָר. ער האָט זיך אין יענער צייט גע־רעכנט פון די עלצטע רבנים אין פוילן, און אים איז נעבאָך באַשערט געווען אומצוקומען דורך אַזעלכע מערדערישע הענט. ווער עס האָט נישט

געזען ווי דער רב האָט זיך געזעגנט מיט די אַלע מיטגלידער פון יודנראַט, וועלכע זענען גע־שטאַנען דערנעבן, קיין אַנדערע מענטשן האָט מען נישט צוגעלאָזט, דאָס האַרץ האָט זיך פשוט צע־ריסן אויף פיצלעך צוקוקנדיק פון דערוויי־טענס זיין צער. ווען דער רב איז שוין געזעסן אונטער דער שוואַרצער דעקע פון דעם “חברה קדישא” וואָגן, האָבן די ס.ס. מערדער צוזאַמען געקליבן נאָך 7 יידן, אַלע אַלטע לייט. צווישן זיי איז אויך געווען איינער אַן אַלטער ייד, אַ “יאַב־לאַנקער” מלמד. בעת זיי זענען אַלע 7 אַלטיטש־קע געשטאַנען נאָענט פון דער מאַשין און גע־דארפט שוין איינשטייגן, האָט זיך פאַרוואָלט דעם אַלטיטשקען מלמד גיין טאָן זיינע מענטשליכע באַדערפענישן. דער אַלטיטשקער, נישט לאַנג טראכטנדיק, נעמט אראפ פאר די אויגן פון די ס.ס. מערדער, די מכנסיים, האָבן זיי גלייך פאַרשטאַנען וואָס דער “אַלטיטשקער” וויל, און אים גע־הייסן ער זאָל שנעל אַראָפּגיין פון גאס און גלייך קומען צוריק. קיין וואָך האָבן זיי מיט אים נישט מיטגעשיקט. דער אַלטיטשקער האָט געהאַט פאַרשטאַנד ניט אומצוקערן זיך צוריק און אָפּ־נאָרן זיי — די “קלוגע”. זיי האָבן אָבער נישט געלייגט קיין אַכט וואָס דער אַלטיטשקער איז נישט צוריקגעקומען און זיי האָבן די איבעריקע אַלטע לייט, צוזאַמען מיטן רב, אויפגעזעצט אויף דער מאַשין און אַוועקגעפירט צו דער ריכטונג פון סומאַווע־גלעמבאַץ. ווי זיי האָבן זיך אָפּ־געפאַרטיקט מיט די אַלטע, האָבן זיי באַפוילן די גאַנצע גרופע “אויסגעקליבענע” זיי זאָלן זיך רירן פון אַרט. ווי דער “יודנראַט” האָט שפּעטער פעסטגעשטעלט איז אין קאלאָנע געווען 1.500 מענטשן, צווישן זיי 600 פרויען. די פרויען וועלכע האָבן מיטגעהאַט מיט זיך קליינע קינ־דער — האָט מען נישט גענומען. די שענסטע און בעסטע יוגנט פון שטעטל האָבן די דייטשן אין דעם טאָג אַוועקגענומען און אַוועקגעפירט קיין סומאַווע. דאָרט האָט מען זיי אַלע פאַר־טריבן אין דער שול געביידע און פון דאָרט מיט מאַשינען צו 50 מאָן אָפּגעפירט צו דעם עקזע־קוציע אַרט אין וואָלד גלעמבאַץ. 10 אַזייגער אין אַוונט — זענען שוין אַלע געווען טויט. דאָס פירן די קאלאָנע מענטשן איז פאַרגעקומען אויף אַזאַ מין אופן: פון פאַרנט און פון הינטן איז גע־

פארן א טאקסי מיט 2 ס.ס. לייט, וואס זענען גע-
ווען באוואכט מיט 4 פוילישע פאליציי-לייט, מיט
גומענע נאגייקעס אין די הענט. אט אזוי האבן
געפירט 12 מאן א מחנה פון 1500 מאן צו דער
שחיטה!

דער טראגישער מאמענט איז געווען דענצ-
מאלט, ווען מען האט די גאנצע קאלאנע אראפ-
געפירט פון מארק-פלאץ אויף אסטראווער גאס,
פון בערגל אראפ, צו דער ריכטונג סומאוו-
אסטראווימאזאוויעצק. די איבערגעבליבענע
זענען נאך אלץ געשטאנען באוואכט דורך די
איבעריקע ס.ס. לייט אויפן גאס. עס האט זיך
אנגעהויבן א געיאמער און געוויין פון פרויען
און קינדער. א שרעקליכע פאניק האט אלעמען
ארומגענומען. די ס.ס. לייט האבן באלד אראפ-
גענומען די ביקסן און אנגעהויבן שיסן גלייך
אין די מענטשן אריין. איך בין דענצמאל גראד
געשטאנען לעבן דעם פלומפ וואס געפינט זיך
אויפן מיטן גאס. באלד לעבן דעם פלומפ איז
געשטאנען א רייע מיט פרויען. ווי זיי האבן
נאר דערהערט די שיסעריי האבן זיי זיך אנגע-
הויבן צולויפן. און לויפנדיק איז באלד פאר מיינע
אויגן איינע א פרוי, אן עלטערע, אנדערגעפאלן,
נישט ווייט פון מיר, מיט א קויל אין הארצן.
זי איז באלד אפגעגאנגען אין בלוט. די שיסעריי
האט אבער לאנג נישט געדויערט, ווייל דער
עולם האט מורא געקריגן און מען האט זיך בא-
רוהיקט. דענצמאלט האבן ווידער די ס.ס. לייט
באפוילן אז אלע זאלן זיך שטעלן ווידער אין
דער רייע, לויטן עלטער פון די יארן. די ערש-
טע איז געווען א גרופע פון 15 יאר ביז 30. איך
בין דענצמאלט אלט געווען 17 יאר. האב זיך
אויך געשטעלט אין דער דאזיקער גרופע. א
גראבער ס.ס. מאן האט אונז אלעמען געהייסן מיר
זאלן נישט מאכן קיין כאאס און פאניק און איינ-
ציקווייז לויפן אהיים. אונזער גרופע איז געווען
קרוב צו 500 מאן. דערווענדיק אז מען איז פריי
איז מען זיך צעלאפן וואס געשווינדער, בכדי שוין
נישט שטיין און קוקן דעם מערדער אין די אויגן
אריין.

נישט וויסנדיק דעם גורל פון מיין פאמיליע,
בין איך געקומען צולויפן אהיים. איך האב זיך

געפילט גליקלעך, וואס איך האב געטראפן מיין
טאטן און מאמען, ברודער און שוועסטער, וועלכע
זענען אויך אזוי ארום ניצול געווארן פון דער
סעלעקציע ווי איך. צוקוקנדיק זיך צו דעם צער
פון דער שוועסטער, וואס האט געקלאגט אויף
איר מאן, וואס איז אריינגעפאלן צווישן די "פאר-
כאפטע", איז אונזער גאנצע שמחה פאשטערט
געווארן. מיר האבן זי געוואלט טרייסטן מיט
דעם וואס אלע יידן האבן זיך אין יענער צייט
געטרייסט אז מען האט נאר די אלע מענטשן גע-
נומען אויף ארבעט און זיי וועלן נאך אמאל צו-
ריקקערן. די שוועסטער האט זיך נישט געלאזט
טרייסטן און יאמערליך געוויינט...

אין דעם טאג איז ביי אונז אין דער היים
געווען תשעה-באב, און אויך אזוי איז געווען אין
אלע יידישע הייזער וואו עס האט נאר געפעלט
ווער פון דער פאמיליע. אזוי האט זיך פארענ-
דיקט די "אקציע" "דעם שווארצן דינסטיק", א
טאג וואס מיר האבן באצאלט מיט 1500 יונגע
אומשולדיקע קרבנות. א נישט-פארגעסליכער
קאפיטל פאר אונז לעבנגעבליבענע זעמברא-
ווער.

גבית-עדות פון א קריסט

נאך דעם שווארצן דינסטיק, נאך דעם ווי מען
האט אוועקגענומען 1500 מענטשן, האבן זיך
פארשפרייט פארשידענע קלאנגען איבער זייער
גורל. אייניגע מענטשן האבן זיי געטרייסט, און
אנדערע — טרויעריק געמאכט. דער גרעסטער
טייל פון דער באפעלקערונג, מוז מען זאגן, האט
זיך געלאזט איינוויגן אין זיסע חלומות: די
מענטשן וואס זענען צוגענומען געווארן וועט גאר
קיין שלעכטס נישט געשען. זיי וועלן א געוויסע
צייט ארבעטן און דערנאך זיך בשלום אומקערן
אהיים. זיי האבן דאס מיט זייער שכל נישט גע-
קענט פארשטיין, ווי אזוי ציוויליזירטע לייט זאלן
קענען אזוי פיל מענטשן אומבריינגען. אנדערע
האבן דאס אבער אנדערש פארשטאנען: דאס איז
אן אויסראטונג-אקציע און מער וועלן מיר זיי שוין
נישט זען. איינס אבער האט קיינער נישט געקענט
דערגיין, ווי און וואו האט מען די אלע מענטשן
אומגעבראכט. דאס איז געווען א סוד. און דעם
סוד איז נאר אונזער פאמיליע געווען באשערט

צו דערגיין, א דאנק אונזער פאטער ז"ל, וואס האט געהאט פיל קאנטשאפט מיט די ארומיקע קריסטן.

די גאנצע פאמיליע מיינע איז אומגעקומען, און ליידער ניט דערלעבט די פרייהייט, זיי זאלן דאס אלץ קענען דערציילן. די פרטים וואס איך גיב דא איבער, איז א גביית-עדות פון א קריסט, מושאלאווסקי סטעפאן, וועלכער וואוינט נישט ווייט פון דעם פלאץ, וואו ס'איז אויסגעפירט גע- ווארן די שחיטה.

אין א קורצער צייט נאך דעם "שווארצן דינ- טיק" איז געקומען צו אונז א קריסט, מיטן נאמען מושאלאווסקי סטעפאן, פון דארף גלעמבאץ. ער איז ספעציעל געקומען דערציילן די גאנצע גע- שיכטע, ווייל ער האט געהערט אז מיין שוואגער איז אויך אריינגעפאלן צווישן די אומגליקליכע. דער קריסט האט אונז אלעמען פריהער באש- וואוירן אז מיר זאלן דאס קיינעם נישט דערציילן, ווייל ער האט זייער שטארק מורא געהאט פאר די דייטשן. מיין פאטער ז"ל האט אים דעריבער געמוזט צוואנג, אז מען וועט קיינעם פון דעם נישט דערציילן. מיר האבן דעם קריסט אריינגע- גענומען אין א צווייטן חדר וואו קיין פרעמדע מענטשן זענען נישט געווען, פארשלאסן די טיר, און דער קריסט האט אנגעהויבן צו דערציילן בוז הלשון:

אין דעם זעלבן דינסטיק, א שיינער טאג, די לאנג געשניטענע היי וואס איז געווען אויפן פעלד איז שוין געווען טרוקן ווי פעפער, מע האט זיי געדארפט אראפנעמען גיך פון פעלד, ווייל טא- מער גייט א רעגן וועלען זיי ווערן ווידער נאס. איך האב זיך דעריבער צוגעיאגט מיטן פירן די היי קורץ פארן זון אונטערגאנג. איך פאר מיט מיין פורל היי צו זיך אהיים, פון יענער זייט וואלד, און איך מוז דורכפארן א שטיקל וואלד. נאך איידער איך בין צוגעקומען צום וואלד, האב איך געהערט א געדיכטע שיסעריי ווי פון א מאשין-געווער, און אויך געוואלדיקע קולות פון מענטשן. איך האב זיך נישט געקענט כאפן וואס דא קומט פאר, איך האב געמיינט אז דאס איז מא- נעווערס פון דייטשישע סאלדאטן. אבער נאכער האב איך זיך דערמאנט אן דער גרויסער גרוב,

וואס איך און נאך אנדערע מענטשן פון אונזער דארף און פון אנדערע דערפער האבן געגראבן. די דייטשן האבן אונז בעת מעשה געזאגט, ווען מיר האבן זיי געפרעגט צו וואס מען מאכט די גרוב, אז דאס איז צו "קארטאפל אריינצושיטן". איצט, פארנדיק, איז מיר אלץ קלאר געווארן: אויפן ארט פון קארטאפל שיט מען דארט מענטשליכע קערפערס...

דערציילט דער קריסט ווייטער: איך דערנעב- טער זיך צום וואלד און די שיסערייען מיט די קולות האבן פלוצים אויפגעהערט, און ס'איז גע- ווארן שטיל. ווען איך בין נאך אריינגעפארן אין וואלד אריין, האט זיך באלד דער גאנצער ספעק- טאקל ווידעראמאל איבערגעזחזרט: ווידער שיסע- ריי און ווידער קולות. מיט דעם וואלד-וועג אויף וועלכן איך בין געפארן, איז אוממעגליך געווען דורכפארן און נישט קענען באמערקן אט דאס בילד וואס איך האב שפעטער מיט מיינע אייגענע אויגן געזען, ווייל די גרוב איז געלעגן א 50 מע- טער לינקס פון וועג. ס'איז ווידער אויף א וויילע שטיל געווארן. געזען האב איך נאך גארנישט. פלוצים הער איך א דיקן מענערישן קול, אויף דייטש: "האלט!" און ווי איך האב נאך אומגעדרייט מיין קאפ אויף לינקס פון וועג, באמערק איך ווי א דייטשישער סאלדאט מיט א מאשין-געווער אויפן פלייצע קריכט ארויס פון צווישן די בויםער גלייך צו מיר, בין איך געבליבן שטיין. דער דייטש איז באלד צו צו מיר און געהייסן איך זאל אראפקריכן פון וואגן. איך בין אראפ פון וואגן, מיט מיין בייטשל אין האנט. און איך פרעג אים באלד וואס ער וויל פון מיר. האט ער אנגעוויזן מיטן האנט איך זאל גיין מיט אים, ווייל ער וויל מיר דא עפעס ווייזן. זיין לשון איז געווען א ביסל אויף דייטש און א ביסל אויף פויליש, אזוי ארום אז איך האב געקענט פארשטיין וואס ער וויל פון מיר. איך גיי מיט אים. ס'האט לאנג נישט געדויערט און איך בין שוין אויף דעם ארט פון דער עקזעקוציע. א שוידערליך בילד האט זיך אנטפלעקט פאר מיינע אויגן, ווען איך האב באמערקט די גרוב מיט די פריש טויטע קער- פערס וואס זענען געלעגן ווי הערינג אין א פעסל, אנגעווארפן איינס אויפן צווייטן און זיך גע- צאפלט ווי פיש אויף דער יבשה. ארום דער גרוב

זענען געשטאנען בערך 20 ס.ס. לייט, אלע קעני-טיק טויט שיכור, און צוגעקוקט גלייכגילטיק צו דער גאנצער סצענע. ווי זיי האבן מיר דערזען, האבן זיי מיר גלייך גערופן צו זיך. טוט מיר איינער א פרעג, צו איך בין א פאליאק, ענטפער איך אים "יא!" הייסט ער מיר איך זאל אליין צוגיין א ביסל נענטער צו דער גרוב, און איך זאל זיך גוט צוקוקן ווער זענען די מענטשן וואס ליגן אין דער גרוב איך בין צוגעגאנגען צו דער גרוב, באטראכט די מענטשן, און געזאגט אז זיי זענען יידן. ווי זיי האבן דאס געהערט פון מיר, איז צוגעגאנגען איינער א ס.ס. מאן און פארפארן מיר א פאטש אין פנים אין איין זייט און נאכער אין דער צווייטער זייט. ס'איז מיר באלד געווארן פינצטער און ביטער, כ'האב אראפגע-לאזן דעם קאפ, אבער נישט לאנג ווארטנדיק, הייסט מיר דערזעלבער ס.ס. מאן איך זאל אביסל העכער אויפהויבן דעם קאפ צו אים און אויפ-פאסן וואס ער וועט מיר דא ווייטער זאגן. ס'איז באלד געפאלן די זעלבע פראגע: איך זאל ענט-פערן וועמען איך זע דא אין גרוב, צום צווייטן מאל האט זיך מיר עפעס נישט-וויילנדיק ארויס-געכאפט אן ענטפער, אז איך ווייס נישט. איך קען נישט דערקענען די מענטשן ווייל זיי זענען פארבלוטיקט און ליגן איינס אויף דעם צווייטן. דער ענטפער איז זיי באלד געפעלן געווארן און דער דאלמעטשער האט באלד א זאג געגעבן צו מיר אויף פויליש: "אט דאס געפעלט אונז. מען ווייס נישט און ענוג!" די מענטשן, זאגט דער ס.ס. מאן, זענען קריגס-פארברעכער, דאס זענען רוסן. זיי האבן קריג געמאכט און דעריבער האבן מיר זיי אלע טויט געשלאגן. און איצט, זאגט ער ווייטער, וויסטו שוין, פארפלוכטער פאליאק, ווער עס זענען די מענטשן, זאג נאכאמאל, האט דער ס.ס. מאן מיט רציחה איבערגעחזרט. ס'איז געשען א נס פון הימל, וואס אין דער זעלבער צייט איז אנגעפארן א טאקסי און זיך אפגע-שטעלט. עס איז ארויסגעגאנגען א הויכער מאן, שוין געקליידעט, קענטיק אן אפיצער, און באלד צוגערופן עטליכע ס.ס. לייט צו זיך און עפעס

זיך געטודעט אין דער שטיל. וואס און ווען האב איך נישט פארשטאנען. דער אפיצער האט באלד באפוילן די ס.ס. לייט זיי זאלן מיר פריילאזן. די ס.ס. לייט האבן מיר באלד גערופן צו זיך און פארשריבן מיין נאמען און אויך מיין אדרעס וואו איך וואוין. דער זעלבער ס.ס. מאן וואס האט מיר געבראכט אהין האט מיר אפגעפירט מיט דעם בייטש אין האנט צוריק צו מיין פערד און וואגן. כ'בין שנעל ארויף אויפן וואגן, א קלאפ געטאן מיין פערדל און גאלאפ געפארן ווייטער. דער ס.ס. מאן האט זיך דערווייל אפגעדרייט אן זייט און פארשוואונדן געווארן צווישן די געדיכ-טע סאסנע בוימער. ווען איך בין געקומען אהיים — דערציילט ווייטער דער קריסט — איז שוין געווען פינצטער. איך בין אריין צו זיך אין דער כאטע דערציילן דער ווייב די גאנצע געשיכטע. מיר האבן שוין קיין וועטשערע נישט געגעסן. א גאנצע נאכט האב איך מיט קיין אויג נישט צו-געטאן, דאס גאנצע בילד פון וואלד, די ס.ס. לייט מיט דער גרוב, די טויטע קערפערס איז מיר גע-שטאנען פאר די אויגן. איך בין געלעגן און גע-קלערט פון דעם פארשריבן מיין נאמען. אפשר וועלן זיי קומען מיר נעמען.

קורץ נאך דער באפרייאונג, ווי איך בין ארויס פון דער פינצטערער גרוב אויף גאט'ס פרייער וועלט, האב איך אויך געהאט די זכיה צו זען כאטש דעם באוואקסענעם קבר, א דאנק דעם זעלבן קריסט, מושאלאווסקי סטעפאן. דער קבר איז אומגעפער 20 מעטער די לענג און 2 מעטער די ברייט. א לענג, זעט אויס ווי א לאנגע גראב-ליע. ארום איז א פוסט שטיקל פעלד, ארומגע-רינגלט מיט געדיכטע סאסנעס. ווי דער קריסט האט מיר דערציילט, האבן די דייטשן אין מאנאט יוני 1944, קורץ פאר דער באפרייאונג, אראפגע-בראכט א פארטיע ביאליסטאקער יידן, וועלכע האבן זיך ספעציעל באשעפטיקט מיטן אויסגראבן די אלע מאסן-קברים פון אונזער געגענט, און פארברענען די ביינער. אויך דעם קבר פון די זעמבראווער יידן אין גלעמבאצער וואלד — האבן זיי אויסגעגראבן און די ביינער פארברענט...

אוד מוצל מאש / ארויס פון פייער

משה בן ברל לוינסקי מספר קורותיו
(גרשם על-ידי יוסף ירושלמי)

משה, דער זון פון בערל לעווינסקי
דערציילט:

א חודש נאך דעם מלחמה-אויסברוך האבן די דייטשן אַקופירט אונדזער שטעטל. פאר זייער אַנקומען האָבן זיי באַמבארדירט די שטאָט און פארברענט כמעט א העלפט געביידעס. צווישן זיי — די גאנצע יידישע שכונה פון לאמזער שאסיי, די שול, בתי מדרשים — ביז דעם בית עולם. 10 טעג בלויז זיינען זיי געווען אין שטאָט — נאכהער זיינען לויטן אַפמאך אריין די רוסן. האבן זיי פארנומען די רעשט וואס די דייטשן האבן געלאזן, געגרינדעט פראַפעסיאָנעלע קאַאָפּעראַטיוון, פארשיקט אביסל בורזשוען קיין סיביר. יולי 1941 זיינן צוריקגעקומען די דייטשן. דאָסמאָל האבן זיי אנגעהויבן גלייך מיט רעפּ-רעסיעס, קאַנפּיסקירן פארמעגן, כאפן כלומרשט אויף צוואנגסארבעט א.ד.ג. איינמאל האבן זיי פארנומען 90 מאן, צווישן זיי אויך אלטע, ווי ר' טוביה סקאַצענאָדעק, און זיי זיינען מער נישט

לא בלב קל הלכתי לראיין את בן משפחתי וידידי, משה, בנו של ברל לוינסקי, ממשפחת הקושארים הידועים ובעיקר לעורר זכרונות נוגים מהשואה ולשחזר מאורעות הימים ההם. משה נולד בזאמברוב בשנת 1897. עד מלחמת העולם השנייה עסק במסחר תבואות, והיה בקשרים הדוקים עם איכרי הסביבה. במלחמה עבר מדורי הגיהנום הנאצית, והגיע אלינו וחי אתנו כאן, כיום.

וזה סיפורו:

כחודש לאחר פרוץ המלחמה נגד פולין נכנסו הגרמנים לזמברוב. קדמה לכניסתם התקפה אווירית עזה אשר כתוצאה ממנה נהרסה ונשרפה כמחצית מבנייני העיירה, בעיקר הרחובות המאוכלסים ע"י יהודים — החל מדרך לומז'ה עד לבית העלמין כולל בתי המדרש ובתי הכנסת. הנאצים שהו בעיירה 10 ימים, בפרק זמן קצר זה הספיקו לשדוד ולקחת אתם בנסיגתם — לאחר הסכם הגבולות עם רוסיה — את כל מה שנראה להם בעין. בספטמבר 1939 נכנסו הרוסים לעיירה, בהתאם להסכם שבינם ולבין הגרמנים. בפעולת כיבוש ראשונה מינו את פישמן (חתנו של קויפמן) לקומיסאר על העיירה. החנויות נסגרו עוד בפלישת הנאצים לעיירה. הרוסים אירגנו קואופרטיבים לפי מקצועות וענפים כלכליים. טחנות הקמח הולאמו (הפוליש נשרף עוד מההתקפה הראשונה של הגרמנים). האנשים עבדו בחלקם במוסדות הממשלתיים והקואופרטיביים, אחרים עסקו במסחר בלתי ליגאלי. גויסו גם צעירים לעבודות בצבא. הועברה הסברה מקיפה על הקומוניזם והמשטר החדש, ה"פוליטרוקים" ביקרו בבתים, קיימו אסיפות פומביות, והמשטר הכללי דמה לברית המועצות. פרט לארגון קולחוזים. כשהמצב החמיר התחילו גם לאסור אנשים החשודים כאמידים. את נשותיהם ומשפחותיהם הגלו לפנים רוסיה. בין הגולים היו: סוכאריביץ

משה לוינסקי — Moshe Lewinski

שרה, רובין רחל והילדים, שוסטר ומשפחתו ועוד. ביולי 1941 חזרו הגרמנים לעיירה. ומיד החלו בנגישות ובהחרמת הרכוש וגמרו ברציחות. תכפו החטיפות לעבודות כפייה: אנשי הגסטפו הביאו אוטו משא גדול ודרשו 30 איש לעבודה, כשהיו יותר מהדרוש גרשו בחזרה. בזה יצרו רושם שכוונתם רק לעבודה, האנשים הובלו לצ'רונני-בור ובשעה 1 בצהריים הוחזרו. למחרת באו שוב ולקחו אתם 90 איש והפעם היו ביניהם גם קשישים כמו טוביה סקוצינאדק. התעורר מיד חשד בעיירה והחשש נהפך לוודאות לאחר שאלה לא חזרו עוד. לאחר זמן מה שוב נאספו אנשי העיירה בככר, לאחר שהנאצים איימו במות כל מי שישאר בבית. הנאצים בחרו כ-800 איש, ביניהם את הרב הישיש והובילו את כולם לשו-מובה. אף אחד מהם לא חזר.

בהפסקה של חודש שוב רוכזו האנשים לשוק. תוך האמתלה של יציאה לעבודה. החלוקה על המכוניות סודרו עד לגיל 60 ומבני 70 שנה ומעלה — לשם הסוואה והונאה. כמו-כן מוינו האנשים לפי מקצועות. כולם הובלו לרוטקי-קוסאקי. שם הוכן בור עמוק מבעוד מועד וכולם נרצחו בתוכו. לאחר הפעולות הללו הרגשו שאנו עומדים לפני חיסול גמור. יעצו לנו לארגן גיטו. אספנו את כל הרכוש, והזהב כ-3 קילוגרם, ומסרנו לגסטפו מלומזה על מנת לקבל רשות להקים גיטו. העירייה קבעה לנו 2 רחובות לגיטו והם: יאטקובה, ושווינטה קשיזקה עד הנהר. סידרנו גדר תיל מסביבו, וקיבצנו בתוכו כ-2000 איש.

מאז הפסיקו לקחת אנשים לחיסול, פרט לעבודות כפייה, שהתמורה בסכומים פעוטים נשלחה ליודנראט. בגיטו לא סבלו רעב, היות והאכרים הביאו תוצרת למכירת חליפין. גרו בצפיפות, בכל דירה 2-3 משפחות ועדיין היו אתנו הילדים הקטנים (הגדולים יותר נלקחו קודם, בסי-ליקציה הנ"ל, עם ה-800 איש).

הוטלו הגבלות על מצרכים כגון קמח לבן, בשר. גליקסמן, ראש הגיטו השתדל לשמור על ההגבלות — בניגוד לאוכלוסיה שנאבקה עמו על כך, והמשיכה לספק מיצרכים בסתר. האנשים עסקו בעבודות כביש, באבן, בנין גשרים, תיקור-

צוריקגעקומען. א צווייטן מאל האבן זיי געצוונג-גען אלעמען זיך צונויפקלייבן אופן מארק, האבן פארכאפט 800 מאן, צווישן זיי דעם אלטיטשקן רב — און מער נישט צוריקגעזען.

האבן געפילט אז מיר האלטן ביים אונטער-גאנג. האט מען אונדז געראטן צו בילדן א געטא. מיר האבן צונויפגעזאמלט געלט, 3 קילא גאלד, און באקומען פון לאמזער געסטאפא א דערלויב-ניש צו איינשרומפן זיך אין א געטא, צווישן די גאסן יאטקאווע און שווינטא-קשיסקע — ביזן טייך. מיר האבן זיך דארט אריינגעקליבן ארום 2000 מאן און זיך ארומגעצוימט מיט שטעכע-דיקן דראט. מיר זיינען דארט געווען פון יולי 1941 ביז נאוועמבער 1942. אין נאוועמבער האט מען אונדז איבערגעפירט אין די פוסטע געביי-דעס פון די קאזארמעס. דארט זיינען געווען קאנצענטרירט ארום 14 טויזנט יידן, לאמזער, וויסאקער, טשערוואני-בורער, פון יאבלאנקי, רוטקי און שומאווע. שווערע טעג זיינען דארט געווען, הונגער און קעלט, עפידעמיע און טויט. ביז די נאציס האבן אנגעהויבן אין יאנואר 1943 — אריבערפירן יעדע נאכט א פארטיי, פון 2000 מאן בערך, דורך טשיזשעווע קיין אויס-שוויץ. אין טשיזשעווע, אויף דער באנסטאנציע האט מען געקענט לייכט אנטלויפן, מ'האט אבער נישט געהאט ווהיין. איך בין אנטלאפן מיט דער גאנצער פאמיליע נאך אין געטא זיינענדיק צו א פויער, א גוטער פריינט מיינער, מיר זיינען אבער באַלד צוריק געקומען, ווייל ער האט מורא גע-האט באהאלטן א גאנצע פאמיליע. אויך דא אין טשיזשעווע, ווען מיינע פיס זיינען כמעט ווי פארפרוירן געוואָרן האט מיר א פויער גערופן און געהייסן ארויסקריכן הינטערן שטאט און מיטפארן מיט אים אין דאָרף. ער וועט מיך אויס-באהאלטן. דאס איז געווען א חבר פון מיליטער און נישט איינמאל האב איך אים געטאָן טובות. מיט געפרוירענע פיס בין איך געקראַכן, זיך אָנהאלטנדיק ביי די פורן און ווענט — ביז כ'בין ארויס הינטערן שטאט און זיך ארויפגעזעצט אויף זיין פור. מיין גאנצע פאמיליע איז אוועק אבער קיין אויסשוויץ. איך האב זיך געראטעוועט צו קענען דערציילן וואָס אונדז האט פאסירט. דער פויער האט מיך אויסגעהאלטן איין טאג נאר,

נים והקמת בנינים ובעיקר בקסרקטינים הגדולים. כמו כן כפו על נשים לשרת את הגרמנים בקסרקטינים. כל יהודי חוייב לשאת טלאי צהוב על החזה. המצב נמשך מיולי 1941 עד 1.11.42. בנובמבר 1942 הועברנו לקסרקטינים ושם רוכזו כ-14 אלף יהודים מסביבה: מזאמברוב, לומזה, צ'רוויג-בור, שומובי, ויסוקי-מוזבייצק, יאבלונקי, רוטקי-קוסאקי. בקסרקטינים היו תנאי החיים רעים מאד. היינו שם עד ל-12.1.43. הנאצים התחילו בהעברתנו לאושביץ. לילה לילה היו מעבירים כ-2000 איש ב-300 עגלות שגויסו אצל האכרים מהסביבה — לצ'יז'יב ומשם — ברכות משא לאושביץ. הקור היה חזק מאד. לברוח ניתן היה — ללא סיכוי להישאר בחיים. יחידים ברחו אמנם ואני בתוכם, אך מעטים מהם נשארו בחיים.

בריחתי מהטרנספורט

כאמור לעיל, לא היו קשיים מיוחדים להסתלק מצ'יז'יב — רק לא היה לאן. כשלעצמי ניסיתי עוד בזמן שבתנו בגיטו לברוח ולהסתתר אצל איכרים. יצאנו אני, אמי יענטי לווינסקי (ממש-פחת קריסטל מזאומב-קושצ'ילני), אשתי גולדה (לבית זילברברג מזאמברוב) ואחותי רייזל למכר טוב שלי בכפר. אך נאלצנו לחזור, היות ולא יכול היה האיכר לקבל עליו קבוצה גדולה של יהודים וסכנה נשקפה לו ולבני ביתו. נאלצנו, איפוא, לחזור כבר לקסרקטינים, כי הגיטו חוסל עם העברת היהודים לשם.

משפחתי ואנוכי היינו עם הטרנספורט ה-3. זה היה ב-15.1. סידרנו את הנשים על העגלות, עטפנו אותן עם כרים ושמיכות, וכל מיני סמרי-טוטים שהיו לנו עוד על מנת לעמוד בקור האיום. (הקור היה למעלה מ-30 מעלות מתחת לאפס). מצב רוחנו היה כלאחר יאוש. דיברנו גלויות על דרכנו האחרונה. ישבתי על העגלה, הרגלים בחוץ, מתוך מטרה למות בקור, במצב תנומה שלפני קפיאה. שמעתי קולות קוראים לי. מחפשים אותי. בלי חשק התעוררתי, ירדתי מהעגלה, ללכת לא הייתי מסוגל, הידיים והרגלים קפאו מקור, נא-חזתי עם המרפקים בצדי העגלה וגררתי רגלי הקפואות. תוך כדי פעולה זו חזר הדם לפעול

אויפצומארגענס האט ער מיר געהייסן צוריק-פארן קיין טשיזשעווע, ווייל זיין ווייב האט מורא מיר צו האלטן אין שטוב. איך בין אוועק צופוס, דורכן וואלד, צו דעם ערשטן גוי, וואס האט מיך אויסגעהאלטן מיט דער פאמיליע איין טאג, ער האט מיר פריינטליך אויפגענומען, פאר-טרויט דעם סוד בלויז איין זון זיינעם, און זיין ווייב נישט דערציילט, האט מיר „איינגעקוואר-טירט" אין א הויפן היי. מיר איז דארט געווען גענוג ווארים. בייטאג דארט געלעגן איינגע-קארטשעט — ביינאכט אביסל ארויסגעקראכן. געגעסן האב איך טרוקן ברויט און יעדן צווייטן טאג מיר צוגעטיילט בגניבה א האלבע פארציע פון זיין הונט...

כ'בין געווען שטארק אפגעשוואכט פון דער שלעכטער נארוג, פון די כינים וואס האבן מיר געפייניקט און פון די וואונדן פון מיינע אפ-געפארענע פיס. דער פויער האט מיר געמינ-טערט, האט באקומען מיט גרויס מי אין שטאט א פלעשל נאפט, מיר צו מאכן מאסאזשן אויף די פיס. ער האט באשלאסן צו אויסגעבן מיין בא-העלטעניש זיין פרוי. זי איז געווארן שטארק אויפגערגט, האט געכאפט די קינדער און אנט-לאפן צום טאטן. זי האט זיך אבער בארואיקט און צוריקגעקומען, האט זי מיר אנגעהויבן געבן יעדן טאג א שיסל ווארימע זופ און געוואשן מיין העמד. איך בין געווען דארט 20 חדשים. איינ-מאל זיינען געקומען דייטשישע שליחים און קאנ-פיסקירט די היי פון פויער. מען האט אלעס ארויסגעלייגט אויף וועגענער און אוועקגעפירט. בין איך כמעט אנטפלעקט געווארן. מיין גוטער גוי האט מיך אבער ארויסגעראטעוועט און מיר געהייסן לויפן הינטערארום צו די סטאגעס שטרוי אין די פעלדער. אויך דארט בין איך מיט א נס געראטעוועט געווארן, ווייל די דייטשן האבן דארט געזוכט פויערים וואס זיינען אנטלאפן פון צוואנג-ארבעט. איך בין אריין אין א זומפ און דארט זיך איינגעקארטשעט, האט מען מיר נישט געכאפט. איך בין צוריקגעקומען צו מיין פויער, כ'האב געוואלט זיך איבערגעבן די דייטשן, ווייל כ'בין געווארן אפגעשוואכט, פארצווייפלט און פארעלנדט. מיין פויער האט מיר געגעבן מוט און געטרייסט, אז די רוסן קומען אן, אט-אט.

בגופי. התברר שמחפש אותי מכר מכפר שצ'וצ' רוכי, יוזף גראדצקי (אחד העגלונים שהובילו אותנו) אשר שרתנו ביחד בצבא הפולני ביחידה הסאניטרית ואשר עזרתי לו אז הרבה בהיותי בדרגה של תת־קצין. הוא הציע לי להסתלק מהרכבת ולבוא אליו לכפר. קבע לי מקום מיפגש ביציאה מצ'יז'יב. מסרתי זאת למשפחתי, היו דעות לכאן ולשם. שאמרו, למה לך להיפרד, מוטב שכולנו נמות ונשרף ביחד. גברה הדעה שיש ללכת ולנסות להציל עצמי. אפילו רק על מנת לספר לעולם את אשר עבר עלינו. בצ'יז'יב עזבתי החבורה לפנות בוקר והתחלתי לנוע לכיוון מחוץ לעיר. מתוך פחד סירבו תושבי העיירה לענות לי לשאלתי היכן הדרך לחוץ לעיר. לאחר מאמצים הגעתי סוף סוף למקום המיפגש בו חיכה לי מיוזעי יוזף וחזרנו בעגלתו לכפר. למחרת הודיע לי הנ"ל שעלי לעזוב ביתו היות ואשתו מפחדת לאכסן אותי אצלם, אולם הוסיף, לא הפסדתי כלום היות והוא נוסע עוד פעם עם השיירות המובילות יהודים לצ'יז'יב ולאושביץ. כך שאוכל להיצטרף אליהם. הודיתי לו, ביקשתי רק שיכין לי מקל חזק. סירבתי לקחת ממנו לחם. גברה ההתעוררות לחיות למרות הכל. אולם לא רציתי לגלות לו מחשבותי ואמרתי לו שבדעתי לחזור לזאמברוב ולהיפגש עם גוי מסויים, והיה אם הוא לא יעזור לי, אחזור ואחכה לו בדרך ע"מ להצטרף אליו לצ'יז'יב. כשנפרד ממני עשיתי תפנית, והלכתי עם יער גראבוסקי לכיוון קולאקי, לאיכר יאבדובסקי יוזף אשר אצלו ניסיתי להסתתר ביחד עם המשפחה. הגעתי אליו לפנות בוקר, התגנבתי למחסן, נביחת כלבו הוציאו מהבית, וכך הוא מצא אותי, חיבקני בדמ"עות, התנצל לפני שלא יכול היה אז להסתיר את כל המשפחה ואמר לי להישאר אצלו. הוחלט בינינו שבסוד־מציאותי אצלו ישתף רק אחד הבנים שלו והעלים זאת מכל המשפחה ואף מאשתו. חפר לי מלונה בתוך האדמה מתחת לערמת החציר (פּוּטְרָאוּ) והיה לי די חם שם. ביום שכבתי מוסתר, רק בלילות הייתי יוצא לצרכי לדקות ספורות ואחרי כן הייתי נכנס לדיר הכבשים, אשר היה לי שם חם יותר.

מצילי היה גונב עבורי מביתו פרוסות לחם להחזיק את נפשי, ופעם ביומיים היה גונב מנת השיריים מארוחה המיועדת לכלבו. וכך הת-

די דייטשן האָבן אָנגעהויבן צו מינעווען דעם גאנצען געגנט און אויך איצט איז מיר געשען אַ נס, וואס מ'האט מיר נישט געכאפט, ממש אונ־טער זייער נאָז. ביים אָפּטרעטן, האבן זיי אויפ־געריסן דעם גאנצן געגנט. איך האב זיך קוים געראטעוועט מיטן לעבן. די רוסן האָבן מיר געפונען א פארחלשטן א פארשמאכטן. זיי האבן מיר אויסגעפאַרשט, געגעבן עסן און געהייסן אנטלויפן פונדאנען. דא קומען פאר שלאכטן. האב איך זיך צוגעשלעפט 2 קילאמעטער ביז קאלאקי און שפעטער צוריקגעקומען צו מיין גוטן גוי. ווען דער פראַנט האט זיך אוועקגערוקט בין איך אוועק קיין זעמבראוו. געפונען א חרובע שטאָט. נאך לאנגער זוכעניש געפונען נאך איין ייד, פינקעלשטיין פון וואַדנע גאָס. וואָס האָט זיך אויך אויסבאהאלטן ביי אַ גוי. מיר האבן זיך באזעצט אויפן בוידעם פון אברהמ'ל טוכמאנס קוזנישע, אויף ביאליסטאקער וועג. אויפצור־מאַרגנס האבן זיך אפגעפונען נאך עטלאכע יידן: די 3 ברידער סטופניק, זיידל טאַבאַק'ס זון, אַ פאַר יידן פון טשערנאוואָני־בור. מיר האבן געגרינדעט א „יידישע קאַלאָניע“ און זיך בא־זעצט אין דער פוסטער הויז פון איטשע מוליאָר. צוזאמען מיט פינקעלשטיין האבן מיר אנגעהייבן באַארבעטן א שטיקל באָדן. דער מאגיסטראט האט אונדז א ביסל ארויסגעהאַלפן. מיר האבען אָבער געזען אז עס איז לעבנסגעפערליך דאָ צו בלייבן. די גויים פארענדיקן דאס וואס די נאציס האבן נישט באוויזן און מאַרדן אויס די איינצעלנע לעבן פארבליבענע. זיינען מיר געלאפן קיין לאָדז, ווו עס איז געוואָרן א גרויסער יידישער צענטער, אויך דאָ האָבן מיר נישט געפונן קיין היים, כאַטש פּרנסה איז געווען. אונדזער היים איז געוואָרן נאָר ישראל און איך בין עולה געווען און בין צופרידען. אמת, פאריתומט, פארעלנדט, אָן מיין פרוי און קינדער.

איך געדיינק גוט מיין גוטן פויער, איך שרייב אים בריוו און שיק אים פון צייט צו צייט אויך אַביסל געלט, צו העלפן זיין פאמיליע.

אויך די עמלקים האב איך נישט פארגעסן, כאַטש איך דערמאָן נישט זייער נאמען אויף מיינע ליפן.

חלקתי אני עם כלבו במזון. במצב זה חייתי כ־8 שבועות. במרוצת הזמן נעשה מצב השכיבה בבור גרוע מיום ליום, ראשית: הכינים אכלו אותי, הכלכלה הירודה החלישה אותי מאד, ומעל לכל מהקיפאון ברגלי בדרך לציני'ב — קבלתי פצעים ודקירות ללא נשוא. לא יכולתי לשכב מהכאבים, סיפרתי זאת לאיכר. מיטיבי הבין לנפשי ומצבי. בערמה נודע לו מפי האיכרים בכפר באילו אמ־צעים ניתן לרפא קפיאה והוא: נפט, אבל היכן להשיג ערך יקר כגון זה? מיטיבי ומצילי לא חסך עמל, אסף מצרכים (חמאה, ביצים ועוד) נסע העירה וקבל תמורתם בקבוק נפט, כמו ידיו מרח את גופי מספר פעמים וזה הציל אותי. הוחלט בינינו שיש לספר לאשתו עלי לאחר שגם מיטיבי לא יכול היה לראות יותר בסבלי. התוצאה היתה — כפי שניבא האיכר — אשתו אספה מטלטליה ומרוב פחד ברחת עם הילדים לבית הוריה בכפר אחר. כעבור כמה ימים חזרה לביתה לאחר שנרגעה. לאחר מכן הוטב מצבי לאין ערוך, ראשית כבסה לי כותנתי וערב ערב קיבלתי מנת מרק חם וממה שנשאר מארוחת הערב. כך נש־ארתי אצלם 20 חודש. בתקופה הנ"ל זכורים לי אירועים מספר. לפני ההתקפה הרוסית הגדולה הופיעו בכפר שליחי הנאצים והחרימו אצל מיטיבי את החציר. הם באו בעגלות והתחילו להוריד מהערימה לתוך המחסן ואני מתחתה. לאחר שהריקו כמעט את הערימה, ניצל האיכר רגע מתאים והוציאני ממחבואי אל אחורי המחסן ואמר לי: רץ והצל את עצמך. רצתי בכל כוחי לשדות, והסתתרתי בתוך האלומות. באותו זמן ערקו כמה איכרים מעבודות כפייה בחזית, והס־תתרו גם הם בערימות בשדות. הגרמנים ערכו צייד בשדה ואספו את האיכרים, אני ניצלתי רק הודות לזה שהתכווצתי בשכיבה בתוך הבוץ ושלוליות המים מבחוץ ולא ניכר היה שניתן להס־תתר שם. מיטיבי לא האמין שניצלתי גם הפעם. כששמע את ההילולה של הגרמנים חשב שהם כבר מתעללים בי. לאחר זה כשל כוחי ואומץ רוחי עזבני. רציתי להתמסר לגרמנים ומיטיבי מנעני מזה באמרו: התחזק ידידי, הרי הרוסים כבר על ידינו ממש. ביקשתיו שיכין לי חפירה במחסן השני, ששם מכניסים את התבואה לאחר הקציר. למעשה היה זה גג על 4 עמודים. לאחר שלא הצליח לחפור בגלל שרשי העצים מהסבי־

בה, החלטנו שאשכב על הארץ ומיטיבי יכסני עם הפסולת. למחרת הבוקר באו הנאצים ומיקשו את השדות, היות והחזית התקרבה מאד ומיקשו גם את המחסן בו שכבתי, ושוב ניצלתי בנס — ונשארתי בחיים — בלי שהם הרגישו בי. בעזבם המקום עברתי למקומי הקודם במחסן הישן. התקפת הרוסים לא איחרה לבוא. כל השטח בו הייתי, נחרש בפצצות, $\frac{1}{2}$ טונה כל אחת, ושוב קרה הנס והמחסן שהייתי בתוכו לא נפגע. לאחר זמן־מה מצאו אותי הרוסים במצב מבהיל. כשחק־רוני מי אני נדהמו לשמע קורותי. הביאו לי אוכל ויעצו לי לסגת לפנים הארץ. שמעתי בקולם והלכתי כ־2 ק"מ עד לקולאקי. בכל פעם נעצרתי בדרך ע"י קצינים רוסים וכולם חקרוני. בקולאקי נשארתי יום שלם. חזרתי למיטיבי, לאחר שהצבא האדום התקדם עוד ונשארתי אצלו יומיים נוספים עד לשחרור ואמברוב. חזרתי אז לעיירתי. הגישה אליה היתה קשה, הגשר מווישניבה נשרף, את הנהר עברו מעל גשר ארעי. מצאתי את זאמברוב ריקה מאדם. הראשון שנתקלתי בו בעיירה היה פינקלשטיין, מרח' וודני, שהסתתר גם־כן אצל איכרים. מאד שמחנו איש לרעהו, לאחר שלא ראינו עוד יהודים בעינינו. לא היה לנו מקום לישון, ולא אספקה אף לארוחה אחת. פחדנו גם מטיפוסים שונים שלא ירצחו אותנו, משום כך החלטנו לעבור עם חשיכה לדרך ביאליסטוק. שם הסתתרנו בעליית הגג, בנפחיה של אברהמ"ל טוכמאן. למחרת התחילו להופיע יהודים מהעי־רה — שארית הפליטה. באו: הסטופניקים (3 אחים), בנו של זיידל טאבאק, וכמה יהודים, מהסביבה, בעיקר מצ'רונני־בור. בחרנו ביתו הריק של איטשע מולאר, ברח' קושצ'ילני והס־תדרנו ביחד. הבית הפך כמקום ריכוז לשארית יהודי הסביבה, מצ'יני'ב, ויסוקי, יאבלונקי ועוד. משם התחילו לאט לנוע לכל מיני מקומות. האנשים התחילו להסתדר בעבודה, בעיקר בע־ב־ות חקלאיות. אנוכי עם פינקלשטיין עיבדנו במשותף חלקת אדמה, רכשנו לנו כלי עבודה ובהמות, קבלנו גם קצת עזרה מהעיריה. אך אדמת המקום התחילה לבעור לנו מחדש. הפול־נים החלו ברציחות בדרכים ובחיפושי יהודים לרצח. ואז הוחלט להתרכז בעיר גדולה, ולהקים קהילה מרוכזת. בחרנו בלודז'. עברנו לשם בשנת 1945. כאן התרכזו כמה עשרות אלפים יהודים

התאקלמתי בארץ ומאושר אני. אמנם הפצעים לא נרפאו — רק הגליון. נשארתי מיותר, ללא אשה וילדים, ללא קרובים. אולם בין יהודים אני ובתוך עמי אני יושב. לא שכחתי את מיטיבי ואני אתו בחליפת מכתבים ועוזר לו ולמשפחתו מפעם לפעם. אולם גם את העמלקים לא שכחתי, אף כי אני מזכיר את שמם...

מכל הסביבה, האנשים התחילו לחפש מקורות מחייה המיוחדים ליהודי הגולה: מסחר, בתי מלאכה, תעשייה — בעיקר עבודות טכסטיל. אחרי נדודים ומחבואים הגענו אמנם למרכז יהודי יותר גדול. אולם זה לא פתר את הבעיה הנצחית ולא החליש את השנאה ליהודי, ולא ראיתי מוצא אחר מאשר מרכז גדול עצמאי במדינתנו היהודית.

א בריוו פון יענער וועלט

עוועניו 1468, פעשע דייטשמאן. האָט ער איר אָנגעשריבן דער בריף, זיין לעצטן בריף. אַזוי ווי אַבער די פאַרבינדונג מיט אַמעריקע איז געוואָרן איבערגעריסן, האָט ער דעם בריף באַגראָבן אין דעם באַהאַלטענעם געטא־אַרכיוו פון היסטאָריקער עמנואל רינגלבלום, זיין חבר. ער האָט גע־גלויבט אַז מען וועט אונז נישט אויסטראָגן און אַז ס'וועט קומען אַ טאָג און דאָס יידנטום וועט זיך צוריק פאַרבינדן און פאַרטועצן זיין קאַמף פאַר אַ בעסערער צוקונפט. ער האָט געגלויבט אַז זיין בריף וועט דערגיין צו זיין שוועס־טער.

דרך אגב: ער האָט נישט געהאָסט אַז זיין ייגערער שוועסטער, אסתר, די פרוי פון שריפטשטעלער שלעוויין, האָט זיך געראַטעוועט (לעבט אין פאַריז). ער האָט אויך נישט געהאָסט אַז זיין ייגערער ברודער, הערשל, איז לעבן געבליבן, נאָכדעם ווי ער האָט אָנגעפירט דעם פאַרטיזאנער קאַמף אין מינסקער געגנט. (איצט אין וואַרשע, פאַרזיצער פונם פוילישן יידנטום).

און דאס איז דער בריף:

מיין טייערע שוועסטער פעשע דייטשמאן, טאָמער איך וועל נישט בלייבן, זאל מען עס דיר איבערשיקן, ווער עס וועט האָבן די מעגליכייט, די קלייניקע מגילה פון דיין משפחה, הייל עס זיינען דאָ פאַרגעקומען טויזנט מאל ערגערע זאַכן. דיין ברודער נאָסקע

אָנגעהויבן דעם פאַמיליע־איוב האָט אונדזער טייערע מאַמע ז"ל, אין זעמבראָווע, סוף יולי 1941. נאָך אַ וואָך פריער האָט זי זיך, די האַר־ציקע, איינגעשטעלט דאָס לעבן און פאַרן פרייז פון אַ גאַלדענעם זייגער (פונים טאטענס חתן־מתנות) זיך געלאָזט אין סכנות־פולן וועג קיין

אונטער די חורבות פון דעם הויז אויף נאָוואַליפּקי 68, האָט מען געפונען אין סעפטעמבער 1946 און אין אָנהויב דעצעמבער 1950 טיילן פונם עמנואל רינגלבלום אַרכיוו פון וואַרשעווער געטאָ. די היסטאָרישע דאָקו־מענטן זענען על פי רוב געוואָרן פאַרעפענטליכט דורך דעם יידישן היסטאָרישן אינסטיטוט א.א. צווישן אַנדערע איז דאָרט אויך געפונען געוואָרן אַ בריף פון אונזער לאַנדסמאן, פעדאָגאָג און פועל־ציון פירער נתן סמאָליאַר, זון פון דאָוידסע סמאָליאַר, דאָטירט 10־טער דע־צעמבער 1942, אין וואַרשע. ער דערציילט דאָ זיין לעצטע באַגעגעניש מיט זיין מוטער אין ביאָליסטאָק, ווי אַזוי די דייטשן האָבן געכאַפט זיין פרוי אסתר — די גוט בא־קאנטע לערערין אין דער זעמבראָווער באַראָכאו שול (פועל־ציון) — מיט זיין 3 יעריק טעכטערל נינקעלע. ווי ס'איז שפעטער געכאַפט געוואָרן און אומגעקומען זיין שוועסטער עטל, וואָס האָט זיך מוסר נפש געווען אין וואַרשע צו דערציען יידישע קינדער — יתומים און היימלאָזע.

נתן סמאָליאַר איז געווען איינער פון די בעסטע יידישע פעדאָגאָגן, האָט אָנגעפירט מיט אַ שטאַטישער יידישער שולע. אין דער צייט פון דער געטא איז ער געבליבן אַליין — האָט פאַרטגעזעצט זיין קאַמף פאַר אַ יידישער דערצינונג, איז געווען אין אַ קאַמפּס־גרופע פון יידישע אינטעלעקטועלע קעגן דעם שונא, און אַלס אַזעלכער איז ער געפאַלן — אויף די באַריקאַדן, צווישן די ערשטע אַקטיווע קעמפער קעגן דער נאַצי פּלאַג. איז געווען פון די ערשטע שוואַלכן וואָס האבן אנגעזאגט דעם געטא־אויפשטאַנד.

זייענדיק אַליין, אָפּגעריסן פון זיין פאַמיליע, האָט ער געגלויבט אַז די איינציקע וואָס איז געבליבן לעבן איז זיין שוועסטער אין גיר־יאָרק, די בראַנסק, לעלאַנד

ביאליסטאק, געוואָר ווערן צי עס לעבן נאָך אירע קינדער. זי האָט מיטגענומען אַ זעקעלע סוכארעס, אַ ביסל קאַשע, אייל פאַר די קינדער, ווייל אין ביאליסטאק האָבן יידן שוין מורא געהאַט אַרויס-צוגיין אין גאַס זיך שאַפן אַ ביסל שפּייז. דער-ווישט האָט זי אין ביאליסטאק נאָר מיט דער שוועסטער עטל, וואָס מיר זיינען אַנטלאָפן פון זעמבראָווע, אין צווייטן טאָג פון קריג, קיין ביאליסטאק. אסתר (שוועסטער) איז אַוועק פון ביאליסטאק באלד דעם ערשטן טאָג און נישטאָ פון איר קיין שום ידיעה. הערשל (ברודער) איז אַוועק אין צווייטן טאָג און איז שוין ערגעץ צווישן די רשעים פאַרבליבן, כ'האַב געהאַט פון אים גרוסן ערגעץ פון באראַנאָוויטשער געגנט. נאָך דעם זעלבן אָונט איז די מאַמע צוריקגעפאַרן — איין טאָג אינגאַנצן מיט אונז געווען. אין אַ וואָך אַרום איז די דייטשע מאָרד-באַנדע אריין אין זעמבראָווע, צונויפגערופן אין אַרויסגעיאָגט אין גאַס ס'גאַנצע שטעטל און ביי אַ 1500 אַלטע און יונגע, מענער און פרויען מיט קליינע קינדער פאַרנומען, פאַרשלעפט אין טשיזשעווער געגנט, אין וואָלד, וואו ס'זיינען שוין געווען אויסגעגראָבן גרויסע ראָוועס און דאָרט מיט אַלעמען געמאַכט אַ סוף. צו אונז אין ביאליסטאק האָט די ידיעה דערגרייכט אין דריי וואָכן אַרום. מיר, באַזונדערס עטל, דער מאַמעס מוזשינקע די ציטעריקע, אויסגעפייעשטעטע, האָבן עס שווער איבערגעלעבט.

אריבער אַ צייט, צוערשט איך, שפּעטער עטל, האָבן זיך פון ביאליסטאק אַריבערבאקומען קיין וואַרשע. ווי גליקלעך עטל איז געווען, ווען ס'האַט זיך מיר איינגעגעבן צו געפינען פאַר איר אַרבעט אַלס דערצייער אין אַ קינדער-אינטערנאַט פאַר יתומים. וויפיל האָרץ זי האָט די קינדער אָפגעגעבן. וויפיל מאָל איז זי שעהנווייז געזעסן און געזוכט אַ פאַסיק לידעלע, אַ שפּיל פאַר די קינדער, זיי ליב געהאַט — ווי אַ מאַמע אירע אייגענע קינדער. היינט נישטאָ מער די קינדער, נישטאָ מער עטל. כ'בין אַ ביסל כראַנאַלאָגיש אַראָפּ אָן אַ זייט — זיי מוחל, שוועסטער.

שוין אַ צייט איידער ס'האַט זיך אָנגעהויבן די "איבערזידלונג" (אזא נאָמען האָבן די דייטשן געגעבן דעם מאַסן-מאָרד פון יידן), האָט זיך אָנגע-

הויבן דאָס פרעלודיום, דער פאַרשפּיל צו דער טראַגעדיע: ס'האַבן זיך אָנגעהויבן שיסערייען אין די גאַסן, אַט גלאַט אַזוי: פאַרט זיך דורך אַן אויטאָ, און שיסט אויף יידן-דורכגייער. דערנאָך אַן אַרגאַניזירטע נאַכטיקע מאַסן-אויסשיסונג, עטליכע פופציק יידן אַרויסגענומען פון די וואוי-נונגען, אַראָפּגעפירט זיי עטליכע הייזער ווייטער, געהייסן זיך אומדרייען און פון הינטן זיי אַוועק-געלייגט. שפּעטער—פרישע 100 מענטשן אַרויס-גענומען פון אַרעסט-הייזער און געשטאָן: דורך אַ מודעה געמאַלדן, אַז ס'איז אַ שטראָף, ווייל מ'פאַלט נישט די פאַראַרדנונגען פון דער דייט-שער מאכט. אַז מען שטעלט זיך איר אפילו קעגן. און ווידער צענדליקער און הונדערטער מאָרדן. קלאַנגען, איינער פינצטערער פון דעם צווייטן, זיינען אַוועק, אַז מ'וועט אַרויסטרייבן פון וואַרשע, ערגעץ הינטערן שטאָט. מ'האַט נישט געגלייבט — ווי איז עס מעגלעך אַרויסטרייבן יידן פון וואַרשע, אזא עיר ואס בישראל, אַ שטאָט פון 400 טויזנט יידן? מ'האַט זיך אליין געלערנט פשט, אַז זיכער וועט דאָס געשען מיט די היימי-לאָזע, מיט די צוגעפאַרענע. בשום אופן נישט מיט די הייגעבוירענע.

ביז די צרה האָט זיך אָנגעהויבן, ס'האַבן זיך באַוויזן פלאַקאָטן — אַלע וואַרשעווער יידן — חוץ... און דער חוץ... הלואי וואָלט ער נישט געווען וואָלט אפשר צו אַזוי פיל קרבנות נישט געקומען. וואָלט אפשר צו אַ זעלבסט-שוץ געקומען, וואָלט צו אזא שאַנד נישט דערגאנגען, אַז אַריבער 300 טויזנט יידן, צווישן זיי צענדליקער טויזנטער יונגע, געזונטע, זאָלן געפירט ווערן ווי שעפסן צו דער שחיטה.

חוץ, איז געשטאַנען אין די מודעות: חוץ פון די אַלע וואָס אַרבעטן אין די גמיע אינסטיטוציעס, אין די באַזאָרג-אַנשטאלטן, געזעלשאַפטלעכע אינסטיטוציעס (ייד. הילפס-קאָמיטעט, צענטאָס, טאז), האַנטווערקער-פאַריין און אַנדערע. יא, און די אַלע נעמען אונטער זייער שוץ (און דאָרפן נישט ווערן אַרויסגעשיקט) זייערע פרויען און קינדער.

האַט זיך אָנגעהויבן אַ געלויף. ביז די יידישע פּאָליציי האָט באַוויזן אַרויסצושיקן פון די פלייטיג-פּונקטן אַלע אַרעמסטע צוגעפאַרענע; פון

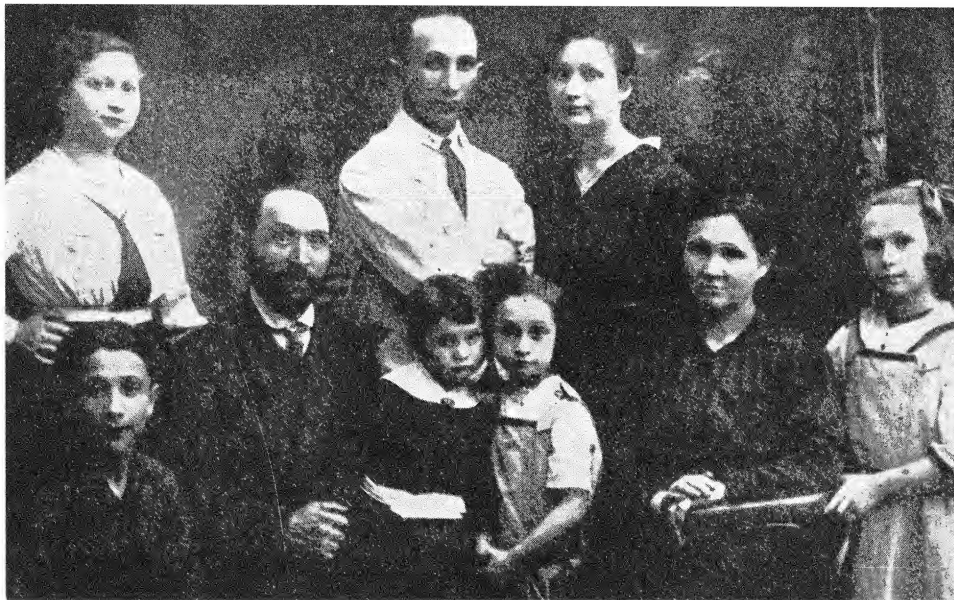
די הייזער — די אַרימעלייט, וואָס האָבן נישט געהאַט מיט וואָס זיך אויסצוקויפן, האָבן שוין 90 פראָצענט געהאַט צעטעלאך אַז זיי געהערן צו די פּריווילעגירטע קאַטעגאָריעס וואָס דארפן נישט ווערן אַרויסגעשיקט.

אויך איך — וואָס בין געווען אַן אַנגעשטעל-טער אין דער קהילה — האָב זיך באַזאָרגט מיט אַ שאַפּ — געוואָרן אַ סטאַליער און נאָך לאַנגע ווייען אַרונטערגענומען אונטער דעם שוץ פון שאַפּ אויך די פּרוי און קינד, הגם זי איז אַליין אויך געווען אַ קהילה-אַנגעשטעלטע.

האַט זיך אַנגעהויבן די פּאַניק: די י.ה.ק. שוין נישט אַנערקענט; אַט-אַט וועלן אויך זי קהילה-לעגטימאַציעס נישט ווערן געדולדעט... דאַקענן: "שאַפּ" — דאָס איז אַ קמיע, אַ הונד-דערט-פּראָצענטיקע. כדי צו באַשטעטיקן די קלאַנגען האָט מען מיר אַנגעוויזן, אַט איז איינער, אַט אַ צווייטער פון י.ה.ק. פון דער קהילה, גע-כאַפט געוואָרן, נישט געקוקט אויף די לעגיטי-מאַציעס. ווען איך האָב ענדלעך באַקומען מיין מעלדע-קאַרטע מיטן רויטן שטעמפל פון ס.ס.

בין איך שוין אינגאנצן געווען זיכער און פאַרזי-כערט מיין משפּחה, פאַר וועלכער איך האָב באַ-קומען ספּעציעלע באַשטעטיקונג אויף אַלע מיט-גלידער פון מיין משפּחה. ליתר שאת, זיך נאָך מער צום פאַרזיכערן, האָב איך גענומען די פּרוי מיטן קינד אין פאַבריק אַריין. אַזוי האָבן אויך געטאָן די אַנדערע הונדערטער שאַפּ-אַרבעטער. אויפן הויף פון אונזער פאַבריק (גענשע 30) האָבן זיי זיך אויסגעזעצט, טיף פאַרוקט, ווייט פון אַן עינ-הרע, און דאָרט אָפּגעזעסן דעם טאָג. און ווען די מלאכ־חבלה — יידישע פּאַליציי, דייט-שישע ס.ס. באַנדעס מיט זייערע אוקראינישע ליטווישע און לעטישע יוצר-משרתים — האָבן פאַרענדיקט זייער טאָג אַרבעט, פלעגט מען אַוועק אַהיים נעכטיקן. אָפטמאַל זיך נישט אויס-טוענדיק מחמת די כסדרדיקע נאַכט-שיסערייען און ווילדע קלאַנגען וועגן נאַכט-פאַגראַמען.

און אַט אין איין טאָג, איז די שאַפּ-קמיע גע-וואָרן טמא און צו מיין אומגליק איז אונזער שאַפּ געווען דער ערשטער וואו ס'איז געבראַכן גע-וואָרן דער גדר. דאָס איז געווען אַ פּרייטיק, דעם

משפּחת סמולאַר — די משפּחה סמאָליאַר — The Family Smolar

7-טן אויגוסט, סך-הכל 17 טעג נאכן אנהויב פון מאסן-מאָרד. די פרויען מיט זייערע קינדער און אלטע לייט זיינען ווי אלע טאָג געזעסן זיך ברייט, טיף באהאלטן אין הויף, נישט אָנגעקוקט דורך דער אויסערלעכער וועלט, ווי ס'האָבן זיך אַרייַן געריסן פון הינטן, דורך אַ פארקאָן פון שכנות-דיקן הויף, די ס.ס. מיט די אוקראינער. דער עולם איז געווען וואונדערליך רואיק, געהייסן אלע אויפשטיין, זיך איינשטעלן און גיין צום טויער, וואו מ'וועט נאָר קאנטראָלירן די דאָקור-מענטן, אלע האָבן דאָקומענטן — איז מען געווען רואיק, מ'איז געקומען צום טויער — אָבער וואו דאָקומענטן וואָס דאָקומענטן: גיין ווייטער, און ווער ס'האָט געוואָגט אַרויסצורעדן אַ וואָרט, זיך קעגנצושטעלן, האָט מען גענומען שלאָגן מיט די נאַהייקעס, שפיצרוטן, גלייך אין פנים אַריין, אַ פאַר גלאַט געשאַסן — און אלע גייען שוין, מיר, די מענער, האָבן אפילו נישט געוואוסט וואָס ס'איז דאָ געשען, ווייל די פאַבריק מוז גיין אויף דער גאַנצער פאַרע, יעדער מוז זיין אויף זיין אָרט. זיי האָבן דאָן אפילו אין פאַבריק נישט אַריינגעקוקט. פאַרנומען אלע און אַוועקגעפירט אויפן אומשלאָג-פלאַץ — די מאָדערנע גאַלגאַטע, פון וואָנען מ'האָט געפירט אין די וואָגאַנס אַריין צום שחיטה-פונקט טרעבלינקע, וואו ס'זיינען פאַרגעקומען די מאסן-עקזעקוציעס דורך גאַז און שיסערייען.

אומזיסט האָבן איך זיך געוואָרפן דערנאָך ווי אַ פאַרוואונדעטע חיה אין שטייג. געלאָפן צום אומשלאָג-פלאַץ, באצאלט פארן געוואויר ווערן, צי איז נאָך אסתר, מיין פרוי, מיט ניקעלען דאָ. געשיקט דערנאָך מיט געלט, אַ סך געלט, אויף אונטערצוקויפן די פאַליציי, צום ד"ר ר. געשיקט אונזערע אייגענע פאַבריק-פאַליציי. כ'האָבן זיך דערוואוסט אַז ס'האָט זיך זיי איינגע-געבן אויסצומיידן דעם ערשטן טראַנספּאָרט פון 6000 מאַן, וואָס איז אַוועק 11 פרי. אָבער מיט געוואָלט און קלעפּ זיינען זיי אַרויסגעטריבן גע-וואָרן פון די באַהעלטענישן, ווען ס'איז אָפּגעגאַנגען דעם זעלבן טאָג דער צווייטער טראַנספּאָרט. מ'האָט גאַרנישט געקענט העלפן. מיטן קינד

• וואַרשיינליך צום ד"ר רינגלבלום.

אויפן האָנט איז אוממעגלעך געווען אויסצומיידן דעם וויסטן גורל. כ'האָבן געהאַט גרוס, מ'האָט זי געזען מיט ניקעלען, מיטן רויטן מאַנטעלע, אויפן וועג צו די וואָגאַנעס.

כ'האָבן אומזיסט געמאַכט נאָך באַמייאונגען, טעלעפּאָנירנדיק צו איינעם וואָס האָט געהאַט געשעפטלעכע פאַרבינדונגען מיט די טרעבלינ-קער-לאַגער פאַרוואלטער. ער האָט געענטפערט אַז ער קען גאַרנישט העלפן. אַז דאָרט איז כולו חייב מיתה. (ער אַליין איז אויך שפעטער דער-שאַסן געוואָרן). און פון דאָן אָן איז אַוועק די שיינ פון די שאַפן. מ'האָט שוין אַרעסטירט נישט בלויז פאַמיליע-מיטגלידער, נאָר הפּקרותדיק — ווער ס'האָט געהאַט, אָדער נישט געהאַט קיין שאַפּ-לעגטימאציע. ס'האָבן זיך אָנגעהויבן אָפּ-טע בלאַקאָדעס פון די שאַפן. געווען איז עס אויף אַזא אופן: עס זענען אַריין אַ פאַר ס.ס. לייט, באלד נאָך זיי די אוקראינער, האָבן זיך צעלאָזט איבערן שטח פון פאַבריק, דערנאָך יידישע פאַ-ליציי. מ'הייסט אלעמען אַראָפּ אויפן הויף. פרוי-ען און קינדער באַהאלטן זיך. די אוקראינער זוכן. פאַר געלט, זייערלעך אָדער אַנדערע צירונג, קויפט מען זיך אויס ביי זיי, אָבער אָפט: נאָך יענע קומען אַנדערע און טרייבן אַרויס פון די באַהעלטענישן. אויפן הויף גייט זיך דורך אַ ס.ס. מאַן מיט דער שפיצרוט און שלעפט אַרויס דעם, יענעם, די וואָס מ'הייסט גיין אויף איין זייט, דאָס הייסט — צום טויט. ווער ס'גייט נישט באלד — קריגט קלעפּ מיט דער שפיצרוט, אָדער ווי ס'זענען געווען ביי אונז עטלעכע פאַלן, גע-שאַסן אויפן אָרט. די אויסגעטיילטע דרייען זיך, באַמיען זיך איבערלויפן אין דער רייע פון די איבערגעבליבענע, אָבער די יידישע פאַליציי דינט געטריי — לאָזט נישט. דו שטעקסט זיי אונטער, ווי די אוקראינער, צירונג, אָדער עט-לעכע הונדערט זלאָטעס. פיל גיט זיך איין אויף דעם אופן צייטווייליק זיך צו ראַטעווען. אַ טייל פאַרשטעקט זיך בעת די בלאַקאָדעס אין פריער באַזאָרגטע באַהעלטענישן, אַדאָנק וועלכע ס'איז נאָך געבליבן אַ שארית הפליטה פון פרויען. גלייכצייטיק מיט די בלאַקאָדעס אין שאַפן, קומט פאַר אַ בלאַקאָדע אין וואוין-בלאָק פון שאַפן. פון דאָרט ווערן אַרויסגעשלעפט אלע, וואָס באַווייזן

זיך נישט גוט צו באהאלטן, אדער זיך אויסקויפן פון די אוקראינער. אזוי איז מיר געלונגען, טייל-ווייז דורך אויסבאהאלטן זיך בעת די בלאקאדעס, טיילווייז דורך צופעליקן מזל, צו בלייבן לעבן ביז היינטיקן טאג... אין 12.10.1942.

אין דער נאכט פון 5^{טן} אויפן 6^{טן} סעפטעמבער בער איז געקומען א נייע איוב-בשורה. אלע שאפן, אלע "פלאצווקעס" וואס גייען ארבעטן פאר די דייטשן אויף דער ארישער זייט ווערן אויפגעלייזט. אלע מוזן פארלאזן ביז זונטיק, דעם 6^{טן} סעפטעמבער, 10 א זיגער אין דער פריי-זייערע וואוינונגען און קומען אין באגרענעצטע גאסן (מילע, סלובעצקי, סטאווקי). דארט וועט פארקומען פרישע רעגיסטראציע פון אלע ארבעטער, און די וואס וועלן דאס דורכגיין וועלן דערנאך קאנען זיך אומקערן אויף זייער ארט. איך וואוינ אויף מילע-גאס, און כ'בין יענעם פרימארגן פון 6^{טן} סעפטעמבער געשטאנען אין פענצטער און צוגעקוקט. קיין פעדער איז נישט אין שטאנד איבערצוגעבן דאס קאשמאר-בילד פון יענעם פרימארגן.

צענדליקער טויזנטער פארוואנדלטע, פאר-יאושטע, נישט-געוואשענע פנימער, מאמעס, מאסן און מאסן גייען הין און צוריק, אומבאהאלפנקייט אין די בליקן. און מ'גיט, און מ'גיט, און ס'קומען פאר די סערגעגאציעס. איין טייל גייט אפ צוריק און גרעסערע טיילן, אין די טויזנטער, ווערן געפירט צום אומשלאג-פלאץ.

טויזנט און איין געשיכטע פון אומגליק ווערן דערציילט פון די געבליבענע נאך יענע טעג. ווער קען עס גאר איבערדערציילן. יעדעס ווארט איז איבערלעבונג פון טראגעדיע. אונזער סערג-רעגאציע איז פארגעקומען ערשט אויפן פערטן טאג — מיטוואך. יעדן טאג האבן מיר געווארט אויף אונזער בעלה-בית, דעם דייטש הענזל, און ענדלעך איז געקומען די גוטע בשורה: אונזער שאפ בלייבט. ס'מעגן בלייבן 500 מאן, און אזוי ווי ס'איז געבליבן, נאך אזוי פיל בלאקאדעס, ווייניקער ווי 500 מאן, וועלן אלע, ווייזט אויס, קענען בלייבן. ליתר שאת זאלן עלטערע מענטשן, פרויען און קינדער זיך באהאלטן. די איבעריקע מעגן דרייסט זיך שטעלן.

דעם גאנצן טאג האט מען געווארט אויף די ס.ס. לייט, וואס זיי האבן געדארפט דורכפירן די "סעלעקציע". אזיגער 6 אונט זענען זיי אנהער געקומען, ווי א בייזער שטורם, ווי א הייזעריק. אין דער שפיץ פון זיי איז געווען ער אליין — דער רוצח בראנט, מיט אויגן פארלאפענע מיט בלוט, מיט א הייזעריק געשריי, האבן זיי זיך שנעל, שנעל גענומען צו דער "ארבעט". פופיקע געשעפטסלייט אויף דער פאבריק האבן פארשטאנען אויסצוניצן די שרעקונגס-פסיכיק און האבן אויסגעהאמערט מעשענע בלעכלעך מיטן אויפשריפט O.B.W. (אסט-דייטשע בוי-טיש-לעריי-ווארשאפטן). מיט נומערן, און דאס פאר-קויפט צו דריי זלאטעס. אט די בלעכלעך האט מען גערופן הונט-צייכנס, און דאך האבן זיי פיל געקויפט, ווי אן אמתדיקע קמיע, על כל צרה שלא תבוא. כדי צו מאכן אן אנשטעל פון וויכ-טיקייט האט מען די בלעכלעך קיין פרויען נישט געגעבן. אט די בלעכלעך האבן די ס.ס. לייט אנגענומען פאר א וויכטיקן דאקומענט און ווער ס'האט נישט געהאט אזא בלעכל איז געווען פאראורטיילט. מיט ווילדע געשרייען, מיט נא-גייקעס און שפיצרוטן, און דער סאמע גדול בראנט, מיט א ברעט אין האנט, האט מען געטיילט אויף צוויי לאגערן, יעדן פארמישפטן האט מען בעסטאליש געטיילט קלעפ. 2 מאל האט בראנט צעבראכן די ברעטער אויף די פלייצעס און קעפ פון די נישט גענוג שנעל איבערלויפנדיקע גע-חתמעטע צום טויט. בלוט האט זיך געגאסן, און כדי נאך מער צו רייצן דעם כעס אדער בא-רעכטיקן זיין עקלהאפטע אויפפירונג אין אויגן פון די ציווילע דייטשן-שאפ-בעלי-בתים, האט ער ביי יעדן קלאפ געשריגן: ווייניק, ווייניק פאר אייך, 3 יאר בלוטיקן מיר שוין צוליב די יידן, צוליב אייך לייזט דאס דייטשע פאלק.

צווישן די הונדערטער מענער און פרויען איז געווען אויך עטל מיין שוועסטער. אירע אינטער-נאט קינדער זענען שוין געווען צוגענומען אויפן אלגעמיינעם מובח. איך האב זי אריינגענומען אין פאבריק אלס מיין פרוי, זיך באמיט און באקומען פאר איר א פאבריק-לעגטימאציע, א מעלדע-קארטע מיטן שטעמפל פון ס.ס. אלץ כשורה וכדין — און זי האט מיט מיר געוואוינט. צו

דער סעלעקציע איז זי געגאנגען דרייט. ס'איז קיין ספק נישט געווען אז זי וועט דורך. ווער יא, אויב נישט זי, די 22-יעריקע יונגע, בלוט-און-מילך, פרישע, שיינע; בפרט אז דער בא-ווילקטער קאנטינגענט פאר דער פאבריק איז נישט איבערגעלאזן. באלד ווי די ס.ס. האבן אפ-געטיילט די בלעכעדיקע און געהייסן אוועקגיין אין פאבריק האט מען דורכגעפירט א שטרענגע בלאקאדע אין די וואוינונגען, ארויסגעשלעפט פון די וואוינונגען און טייל באהעלטענישן און דערנאך אלע אוועקגעפירט אין די וואגאנעס, און מער קיין שפור פון איר.

נאך דעם זענען פארגעקומען נאך בלאקאדעס,

אינערלעכע סעלעקציעס און כאפענישן — איך בין דערווייל פארבליבן.

וואס מיט דער שוועסטער חנה און איר טאכטער בעלטשען איז געשען — ווייס איך נישט. איך ווייס נאר: אז אויך אין זעמבראווע איז אין נאָוועמבער פארגעקומען די זעלבע זאך. דאָרט זאל די עקזעקוציע האָבן פארגעקומען אין טשערואניבאָר? — קיין ידיעה פון זיי האָב איך נישט.

אויפשריפט געפונען אין רינגל-בלום ארכיוו. אריגינאל געפינט זיך אין יידיש היסטאָרישן אינסטיטוט אין וואַרשע.

(תרגום תמציתי)

אחותי היקרה פשה דייטשמאן,

אם לא אשאר בחיים — יעבירו אליך מכתב זה, מי שרק יוכל. והיתה כמגילה קטנה של משפחתך. אמנם התרחשו כאן דברים נוראים פיאָלף מזה.

אחיך נתן סמוליאָר

וורשה 10/12.42.

את איוב-המשפחה פתחה אמא ז"ל, בזמברוב, סוף יולי 1941. עוד לפני שבוע שמה נפשה בכפה ובמחיר שעון זהב (מתנת החתן של אבא ז"ל) שמה פעמיה בסכנת נפשות לביאליסטוק, לראות אם בניה עודם בחיים. לקחה אתה שקיק צנימים, קצת גריסין, שמן, לילדים. כי היהודים בביאליסטוק פחדו לצאת החוצה לתור להם קצת מזונות. פגשה בביאליסטוק רק אותי ואחותנו אטל, שנמלטנו מזמברוב ביום ב' לפרוץ המלחמה. אסתר עזבה את ביאליסטוק ביום א' למלחמה ואין לנו כל ידיעה ממנה. האח הרשל עזב אותנו ביום השני ונשאר אי-שם בין הרשעים. קיבלתי ממנו דרישת-שלום ממחוז באראנוביץ'. באותו ערב חזרה אמא, לאחר שבילינו בחברתה רק יום אחד.

לאחר שבוע פלשו הרוצחים הנאצים לזמברוב, כינסו לתוך כיכר העיר כ-1500 איש, אנשים,

מתחת לחורבות הבית שברחוב נובוליפקי 68 בווארשה, גילו בשנים 1946—1950 חלקי האר-כיון של גיטו ווארשה, מיסודו של ההיסטוריון הדגול עמנואל רינגלבלום הי"ד. רוב החומר — פורסם וערכו ההיסטוריון-אתנוגרפי גדול. בין השאר נמצא שם גם מכתבו של נתן בן דוד (דובצ'ה) סמוליאָר, בן-עירנו, מחנך דגול ומפעילי פועלי ציון.

במכתבו מספר נתן על הפגישה האחרונה עם אמא. בביאליסטוק, כיצד נחטפו אשתו, אסתר, המחנכת בזמברוב, וילדתם בת השלוש, נינקלה, אחותו אטל, שהתמסרה בווארשה לחינוך יתומים וילדים מחוסרי בית. האמין שהוא האחרון שנשרד באירופה מכל משפחתו ועל כן ערך את מכתבו אחרון זה, מיום 10 בדצמבר 1942, אל היחידה שנשרדה לו, אחותו פשה דייטשמאן, בברונקס, אשר ליד ניו-יורק. הפקיד את המכתב בארכיון הנ"ל, תוך אמונה שיבוא יום והקשרים בעולם היהודי יחודשו וגם המכתב יגיע לאחותו, וישמש לה כעין מגילת-משפחה.

הוא לא ידע שנשארה בחיים עוד אחות צעירה, אסתר, אשת הסופר שלווין (פאריז) ואחיו הרשל, מי שהיה מגיבורי הפארטיזאנים בימי המלחמה, באיזור מינסק, וכעת — בראש יהדות פולין.

נשים וטף, סחבו אותם ליער, בכיוון לצ'יז'ב וסילקו את כולם בתוך החפירות שהוכנו מקודם. לביאליסטוק הגיעה השמועה אלינו, לאחר שלוש שבועות. הידיעה גרמה לנו סבל רב ובעיקר לבת הזקונים, שאמא כה פינתה, אטל.

לאחר איזה זמן התגנבנו לווארשה חזרה — קודם אני ואטל אחרי. הצליחה להסתדר בעבודה כמחנכת בבית מחסה ליתומים. רבות התמסרה למקצועה ואהבה את ילדיה-חניכיה.

בשעה שהחלו בווארשה התנודות ודם יהודי נעשה הפקר, פשטו שמועות על גירוש יהודים מווארשה. ליגלגו רבים: הייתכן לגרש עם רב כזה? עיר המונה 400 אלף יהודים תישמד? ובינתיים הופיעו ברחובות העיר מודעות, שכל אלה העובדים במוסדות הקהילה, אספקה, מוסדות ציבור (צנטוס, טו"ז), ארגוני בעלי מלאכה ואחרים לא יישלחו מווארשה, ואף בני ביתם יהיו אתם.

החלה בהלה והרשמה במוסדות ציבור. אני, אף כי הייתי פקיד הקהילה, כמורה, נרשמתי כנגר בבתי המלאכה של העירייה, ליתר תוקף, והעברתי את אשתי וילדתי תחת חסותם, אף כי גם אשתי היתה מורה ופקידת הקהילה. אולם בטחון לחיי היהודים לא היה. בכל פעם הקפות וחיפושים ומאסרים על ידי שוטרים יהודים, פולנים, גרמנים, אוקראינים ואחרים. בעד סכום גדול של כסף או תכשיטים שיחררו השוטרים האוקראינים את צידם, אולם חזרו ואסרו או שלחו אחרים.

העברתי את אשתי ובתי לתוך חצר בתי המלאכה, ליתר בטחון. אולם באחד הימים, ביום ו', 7 באוגוסט, התפרצו שוטרי ס.ס. עם אוקראינים אל חצר בתי המלאכה, דרך החצר השכנה,

ואסרו את הנשים והילדים והנמושות שלא עבדו. הוציאו בלי כוח החוצה, רק "לברוק תעודותיהם" — ולא הוחזרו עוד. הועברו לתחנת הרכבת, ל"אומשלאגס פלאץ" — משם נשלחים החטופים — למוות. כחיה פצועה התהלכתי אותו יום, משנודע לי דבר האסון. התרוצצתי אצל מנהלי העבודה, שיחדתי בכסף רב, ניצלתי פרוטקציה בלתי נדירה של אחד שעמד בקשרי מסחר עם מפ"קד מחנה טרבלינקה, ולא עזר. אשתי ובתי לוקחו ממני לנצח ולא חזרתי לראותן ולשמוע אפילו על גורלן. אני התחמקתי כל פעם מגלי ההתקפות והמאסרים. ועד היום, הי"ב באוקטובר, לא אונתה לי כל רעה.

החל אחר-כך המעבר לגיטו, אשר לא יעמוד הכוח בשום בן-אדם לתאר את זוועתו. נעשו בדיקות וחקירות בדבר יעילות בתי המלאכה, ולאחר ציפייה ממושכת ומפוחדת החליטו השלטונות להשאיר במקומו את בית המלאכה שלנו, ויכולים לעבוד בו 500 איש. נשמנו לרווחה, כי לא היה לנו עודף באנשים.

החל אחר כך עסק בשלטי הפח. מי שהשיג שלט-פח על בגדו O. B. W. (סדנאות נגרות של מזרח-גרמנים) עם מספר — גדלה חשיבותו בעיני גי הגרמנים. ושוב בהלה וחתירה לקבל שלט-פח כזה. אחותנו אטל גרה אצלי ונרשמה כאשתי, כדי לפרוס חסות בתי מלאכה עליה. אך לא הועיל. באחד הימים עבר הכוס גם על אלה, ואטל נעצרה עם עוד רבות כמוה ושולחה למוות.

אין לי ידיעה מה שנעשה לאחותנו חנה ובתה בלצ'ה שבזמברוב. ידוע לי רק שגם בזמברוב היה כדבר הזה, בערך. את היהודים השמידו בצ'רנוביל? אין יודעים!...

זיהם וואלד מיט פיל און בויגן:

לוי זאמברוב, משלושת החרים, על מוריהם:

לוי זאמברוב, משלושת החרים, על מוריהם: ברציה סוקול, פיטל צוקרוביץ ורח קאנאן, ו"ל, חולכים היערה, עם דגלי הלאום בראש, בל"ג בעומר, 1918.
 ועמבראווער חדר-קינווער מיט וויערע לערער: בערטשע סאָקאָל, פיטל צוקרואוויטש און רח קאנאן, גייען מיט געזאנג, אונטער ווייסיבליע פאנען, אין וואלד, ל"ג בעומר 1918.
 Lag-Ba'omer Exursion, 1918. "Cheider"-Children with their teachers: B. Sokol, F. Zukrovitch and Z. Kagan

נחרת המות / דער טויטן כאַרנל...

ב. צ. גבורין

אַלע זעמבראווער יידן, ווי אויך די יידן פון אומגעגנט האָבן די דייטשן איינגעשפּאַרט אין די זעמבראווער קאַזאַרמעס. לאַמזער יידן האָבן מיט זיך מיטגענומען דעם „מושב־זקנים“ און יתומים אַנשטאַלט. מען האָט אַריינגעקוועטשט אין די קאַזאַרמעס ביי 20 טויזנט יידן — אַן געהעריקע נאַרונג, אַן וואַסער, אַן ליכט און אַן לופט. קיין סאַניטאַרע באדינגונגען זיינען נישט געווען. די ענגשאפט איז געווען שוידערלעך. בערך צוויי וואָכן האָט געסטייעט דאָס ביסל עסן וואָס מיר האָבן מיט זיך מיטגענומען פון געטאָ.

קורץ נאָכדעם האָט אָנגעהויבן בושעווען דער הונגער. מיט פיל מי איז געלונגען דעם יודנ־ראַט צו באקומען אַ קאַנצעסיע“ אויפקלייבן די איבערגעבליבענע שפיזן אין דעם פאַרלאָ-זענעם געטאָ און עס איבערטראַגן אין די קאַזאַרמעס. ווען מיר האָבן באקומען אַ ביסל שפיזן — האָבן מיר גלייך געעפנט אַ געזעל־שאפטליכע קיך און קודם כל פארטיילט דעם אַרימען וואַרעמען מיטאָג די קינדער און אַלטע, וואָס עס איז געבליבן — האָט מען פאַרטיילט די געזונטע.

צוליב דעם שווערן סאַניטאַרן צושטאַנד איז אויסגעבראַכן אַ טיפּוס־עפידעמיע. זיינען מענטשן געפאלן ווי פליגן. מיט גרויס מי האָבן מיר אַרגאַניזירט אַ שפיטאַל אויפן פלאַץ און מיט גרויסע שוועריגקייטן באקומן פון סקאַרזשינקיס אַפטייק, וווּ כ׳האַב פריהער געאַרבעט, אַביסיל רפואות. מיר האָבן ווי עס איז, ביי די געגעבענע שלעכטע באדינגונגען, געפירט דאָ אַ קליין אַפ־טייקל. עס איז ווערט צו דערמאָנען די איבער־געבנקייט און אויסערגעוויינליכע באציהונג פון די יידישע דאָקטוירים, וואָס זיינען געווען מיט אונדז, ווי למשל — ד״ר קנאַט פון לאַמזע (איצט אין ישראל) און אַנדערע. זיי זיינען געשטאַנען אויף זייער וואָך און געדינט די קראַנקע טאָג און נאָכט.

כל היהודים מסביבת זאמברוב רוכזו בקסרק־טיני הצבא של העיר. ביניהם גם יהודי לומזה והסביבה, יהודי לומזה הביאו אתם את הזקנים ממושב־הזקנים ואת היתומים מבית־היתומים העירוני.

בתוך הקסרקטינים האלו רוכזו כ־20,000 יהודים. התנאים היו אל אנושיים, בלי מים, בלי אור, בלי תנאים סאַניטאַריים: הצפיפות היתה איומה. האוכל היה זה מה שכל אחד הספיק לקחת אתו. כשבועיים לא היה לנו שום קשר עם העולם החיצוני. היינו מוקפים אנשי ס. ס. וכשאזל מעט האוכל שכל אחד הצליח להביא אתו הורגש הרעב בכל מורא. בכל פינות הבית מצאו אנשים מזי־רעב. אנשי היודנ־ראט פנו למפקד המחנה הגרמני שירשה להכניס מעט אוכל עוברינו. מפקד המחנה הרשה לקבוצת אנשים לצאת בליווי שמירה ולאסוף מצרכי המזון שהיהודים השאירו בעזבם את הגיטו.

פתחו במקום מטבח ציבורי. כל אחד קיבל ארוחה חמה פעם אחת ביום. הראשונים שקיבלו היו הילדים והזקנים, כל הנותר חילקו בין היתר.

בגלל המצב הכלכלי והסאַניטאַרי הירוד פרצה מחלת הטיפוס והפילה הרבה חללים. אירגנו בית־חולים מקומי והשתדלנו להשיג רפואות מבית המרקחת של סקאַרז־ינסקי, שם עבדתי בטרם שנכנסתי למחנה הריכוז. בדרך זו עלה לנו איכשהו לנהל בית־מירקחת במקום.

כדאי לציין את היחס ומסירות הנפש שהראו אז הרופאים שהיו ביחד אתנו. מביניהם זכור לי מאד ד״ר קנוט מלומזה ויתר המטפלים שעבדו ללא ליאות ועמדו על המשמר יומם ולילה בעבודתם הרפואית.

הגיעה תקופת החיסול. גייסו את האיכרים מהסביבה עם עגלותיהם והובילו כ־2000 איש כל לילה לתחנת הרכבת הקרובה המיוחדת והעמיסו

את האנשים על הקרונות, חתמו אותם והובילום למקום בלתי נודע, כששאלו את מפקד המחנה: לאן מובילים את האנשים? ענה: למקום עבודה שם כל אחד יוכל לעבוד במקצועו ללא צפיפות וללא רעב.

כשהגיע הטראנספורט האחרון, שזה היה בערך 27.12.42 ("ט בטבת תש"ג), שגם אני הייתי ביניהם, הופיע מפקד המחנה בהצעה לראש היודנ-ראט, גליקסמן, כי הוא הכין ק"ג וירונאל, שהיהודים ירעילו את החולים, הילדים והזקנים, שלא יצטרכו לסבול את תלאות הדרך ולא ייתקלו בקשיים במקום העבודה החדש. אף אחד לא קיבל את הצעתו השטנית. ואף על פי כן הם השיגו את מטרתם הזדונית והרעילו כ-200 איש מבין הנחשלים והזקנים.

ברגע האחרון, כשהצטרפתי לעוזב את המקום, עברתי את כל החדרים להיווכח אם נשארו כאלה שלא הספיקו לצאת אתנו. ראיתי כ-200 איש, מהם חולים, ילדים וזקנים, שקועים בשינה עמוקה ונחרת המות מילאה את כל חלל הבית. הבנתי את הנעשה: השטן השיג את מטרתו הזדונית. צעקתי בקול רם: "ברוך דיין האמת!" ונחרת המוות ליוותה אותי כל הדרך, בבכי ובכאב לב הצטרפתי לאלה ההולכים להמשיך במסע הבלתי נודע ואימת המוות מרחפת מעל לראשינו.

חמישה ימים טולטלנו בדרך, ללא אוכל ומים. קשה היה לסבול את הבכי וצעקות התינוקות מרעב וצמאון. הורדנו חתיכות קרח מאשנבי הקרון וחילקנו בין הילדים. בשלישי בינואר 1943, (כ"ו טבת תש"ג) הגענו לאושביץ-בירקנאו. מצאתי שמה מספר קטן מאד מכל האלפים שנשלחו בטרנספורטים הקודמים ל"עבודה", כי 90% מהם נשלחו תיכף למות ו-10% אחוז הנותרים נכנסו למחנה ההשמדה בירקנאו. למזלי גם אני הצלחתי לעבור את המיון ע"י תחנת הרכבת ו"זכיתי" להתקבל למחנה המוות בירקנאו וכך ניצלתי ממוות ועברתי את כל תקופת השואה ע"י משרפות הגזים בבירקנאו. ונשתחררתי בחמישה במאי 1945 ע"י הצבא האמריקאי בסביבות מינכן.

(סוף)

איו געקומען דער ליקוידאציע מאַמענט. די דייטשן האָבן מאַביליזירט אַ מאַסע פּויערים מיט פאדוואדעס (וועגנער) און איבערגעפירט יעדע נאכט ביי 2 טויזנט מאַן פון די קאזאַרמעס צו דער נאענטער באַנסטאַציע טשיזשעווע, זיי איבער-געלאַדעוועט אין ספּעציעלע געשלאַסענע וואַגאָ-נען און זיי טראַנספּאָרטירט ערגעץ-וווּ. האָט עמיצער געוואָגט פרעגן: "וווּהין פירט מען עס אונדז?", איו געקומען דער צינישער ענטפער: אין אַן אַרבעטסלאַגער, וווּ יעטוועדער וועט קע-נען אַרבעטן ביי זיין פאך, אַן ענגשאפט און אַן הונגער. איך בין געווען אין דעם לעצטן טראַנספּאָרט, וואָס איז אָפּגעפאַרן פון זעמבראווע דעם 27-טן דעצעמבער 1942 ("ט טבת תש"ג). איו געקומען דער לאַגער-קאָמענדאַנט מיט אַ פאַר-שלאַג דעם עלצטן פון יודנראַט: ער האָט אין באַזיץ אַ קילאָגראַם וועראַנאַל — לאַמיר מיט דעם איינשלעפּערן אויף אייביק די קינדער, אַלטע און קראַנקע, וואָס זיינען נישט אַרבעטספּייאק און וועלן נישט קענען אַדורכטראַגן די שווערע רייזע. קיינער האָט נישט אָנגענומען דעם דאָזיקן טייוולשן פאַרשלאַג. און פונדעסטוועגן האָבן זיי דערגרייכט זייער גרויזאַמען ציל און פארגיפ-טיקט ביי 200 אַלטע און שוואַכע.

אין לעצטן מאַמענט, ווען כ'האָב געדאַרפט פאַרלאָזן די קאזאַרמעס, בין איך דורכגעלאָפן די צימערן צו זען אויב ווער איז נאך דאָ געבליבן. צו מיין גרויסן אַרצווייטאַג האָב איך דערזען ביי צוויי הונדערט קינדער, אַלטע און אָפּגעשוואַכטע ליגן פאַרזונקען אין אַ טיפן שלאָף און כאַרכלען מיטן האַלדז. דאָס איז געווען זייער לעצטער טויטן-כאַרכל וואָס האָט געזעגן די לופט. איך האָב זיך גלייך געכאַפט וואָס דאָ קומט פאַר און ארויסגערין פון האַרצן די אַלטע טרויעריקע ברכה: "ברוך דיין האמת!" די גאנצע וועג האָט מיר באַגלייט אַט דער טויטן-כאַרכל און מיט געוויין און ווייטאַג זיך צוגעקלאַמערט צו די עלנטע לעבנסגעבליבענע ברידער, וואָס גייען איצט דורכמאַכן דעם אומבאוויסטן צוג, איבער וועלכן דער טויט פאַכעט מיט זיינע פליגל.

פינף טעג האָבן מיר זיך געוואַלגערט אונטער-וועגס, אַז עסן און אַז וואָסער. קליינע קינדער, פאַרשמאַכטע, זיינען געלעגן און יאַמערליך גע-

וויינט: געבעטן א שטיקל ברויט און א ביסל וואסער. האבן מיר פון צייט צו צייט אראפגע- שארט די ברעקלאך אייז פון די וואגאן פענצטער- לאך און געגעבן די קינדער צו דערבאפן דאס הארץ. מיר זיינען ענדליך אנגעקומען קיין אויס- שוויץ-בירקענאו דעם 3-טן יאנואר 1943 (כ"ו טבת). מיר האבן דארט געטראפן ביי 10 פרא- צענט פון די אלע ביזאצטיקע טראנספארטן, וואס זיינען לעבן געבליבן. די אלע אנדערע

האבן שוין געהאט אויסגעהויכט זייער לעצטן אטעם אין די גאז-קאמערן. די לעבנגעבליבענע האט מען פאראורטיילט אויף שווערע ארבעט אין דעם טויטן-לאגער...

און אזוי האב איך אדורכגעמאכט אט די גרוי- זאמע תקופה און באפרייט געווארן אין 28 חדשים ארום דורך דעם אמעריקאנער באפריי- אונגסמיליטער, אין מינכען, דעם 15טן מאי 1945.

אנו מארגנים פלוגה פארטיזאנית

יצחק סטופניק (באנוס-אייירס)

אני ואחי הקטן ממני, יענקל, התחמקנו מגיטו זאמברוב — נאשים ודואגים לעתידנו והסתדרנו איכשהו בבית אחד האיכרים, ווישניבסקי, במושבה בודי-פניבסקי לא רחוק מצ'רונני-בור. חשבוננו היה: כשתבוא עלינו שואת פתאום נוכל תיכף להימלט אל היער, שהיה מלא ביצות ומגודל שיחים ולהיחבא שם עד יעבור זעם. אחינו משה היה בגיטו לומזה. באחד הימים, החלטנו לגשת לשבת לצ'רונני-בור אל היהודים שם, אשר מזלם שפר להם יותר והנאצים כאילו לא שמו לב אליהם, כי היו זקוקים לעבודתם, נשארו ללון שם ולמחרת, ביום א' בצהריים, כשרצינו לחזור למקומנו הקיפה השמועה שהדר- כים חסומות בז'אנדארמים גרמנים ואין יוצא מן המקום. האיכרים שבסביבה קיבלו פקודה לבוא עם עגלותיהם להעביר למחרת את היהודים מכאן לקסרקטין שבזאמברוב. כבר ביום בהיר קיבלנו את הידיעה. הכנסנו את עצמנו ללוע הזאב.. החלטנו להימלט בלילה ויהי מה! עוד כמה יור- דים נתלוו אלינו. בחשכת הליל התחמקנו תוך סכנת נפשות אל היער — כי הפולנים רכבו על סוסים בדרכים ותפשו כל יהודי נמלט ומיגרורו לנאצים — תמורת חצי ליטר יי"ש או קילו סוכר. זקן הכפר (סולטיס) בעצמו ובכבודו כרע ברחוב וכונן רובהו נגד נער יהודי שברח על נפשו וירה בו כשם שהיה יורה בשדה ברווז-בר. לפנות בוקר ראינו מרחוק צלאדם מתקרב אלינו. לגודל תמהוננו ושמתנו היה זה אחינו משה, שברח

הלילה מגיטו לומזה. אחד מחברי היודנראט, ה' בוימקוליר, איש זאמברוב, הועיק את יהודי הגיטו והודיע להם על הסכנה המרחפת על ראש יהודי לומזה. הימלטו, צעק, והצילו את חייכם! אולם מעטים האמינו לו. אחי היה מן המעטים. החלטנו להיות ביחד ויותר לא להיפרד. הלכנו בקצה היער הלך והתקרב לבודי של פניוה. הרגשנו בבית איכרים בקצה היער. אחי משה הלך לשם לבקש קצת אוכל. אנו חיכינו לו מרחוק בחוץ. הוא יצא מהר וכנופיית שקצים אחריו רצו לתפשו ולמגרר לנאצים. אנו חשנו לעזרתו במק- לות ובשוכות מן היער. אלה נמלטו. הגענו עם חשיכה למקום עבודתנו, אל האיכר ווישניבסקי. נתנו לנו לאכול. על אחינו משה אמרנו שהוא חבר. הציעו לנו ללון בעליית הרפת. מפאת הסכנה הנשקפת לנו ולהם — עלינו לעזוב את המקום לפנות בוקר, להסתובב כל היום ביער ולעת ערב לחזור לאכול וללון. חיינו כך חודש ימים, יותר לא יכולנו להמשיך כך והחלטנו להתארגן עם כמה פליטים מהסביבה, כמו אנשי גאטש, שפגשנו, ולהוות פלוגה פארטיזאנית ביער פניוה.

הרפתקה

בודדים ומבודדים היינו. לא היו לנו קשרים עם פארטיזאנים פולנים, ולו היו כאלה — היו הפולנים מחסלים אותנו תיכף, כי לא רצו לראות יהודים אפילו אחים לצרה ולנשק. התאגדנו מי

ומי היו חברי פלוגתנו? אנחנו, שלושת האחים ועוד כמה פליטים מסביבתנו.

כאשר שוטטנו ביערות, פגשנו את הקצב ישר-אל'קע גבל מהעיירה גאטש עם בנו וכלתו ושלוחת ילדיהם הקטנים, שני האחים רודניק, אייזיק בורשטיין, קצב גם הוא ויוסל קוויאטק, אלה היו את היסוד של פלוגתנו הפארטיזאנית. המרכז לפעולותינו וה"מיפקדה" שלנו היה היער הפניווי. בקושי השגנו גם קצת נשק.

באחד הימים, בבוקר השכם, החל להתקרב אל מיפקדתנו איכר פולני, לא בצעדים בטוחים ביותר. הבינו שהוא בא באיזו שליחות. כוננו אליו רובה ונתנו לו אות להתקרב. המפקד היה אחי יאנקל. האיכר הצטלב והביע את רגשי צער על אשר קרה לנו ומסר לנו, בדרך סוד, שאצלו, בממגורה, מסתתרים בקש שעל העלייה יהודי ואשתו. היות ואנשי א.ק. הפולנים הגבירו את פעולתם בהשמדת יהודים, אודים מוצלים מאש, אורבת סכנה גם לשני אלה ועלינו להוציאם משם ולצרפם אלינו. הוא מסר לנו את הסימנים של מחבואם והדרך אליו היתה די רחוקה. אחי משה'קה התנדב לצאת לדרך ולהציל את שני היהודים האלה.

ברדת היום לקח משה'קה את רובהו, נפרד מאתנו ויצא לדרך. בשעה מאוחרת בלילה התקרב למקום. מסביב היה שקט, נשמעה רק נביחת כלבים מהכפרים שמעבר לנהר. משה'קה טיפס בזהירות רבה אל עליית הממגורה והקשיב תיכף ברישורש פחדים שהתחולל בערימת הקש. משה'קה הבין את אשר לפניו והרגיע אותם בלחשו: אני יהודי, משלכם, באתי להצילכם ולהוציא אתכם ליער, כי חייכם כאן בסכנה. קמו מתוך הקש גבר ואשה, מי אתם, שאל משה'קה? אני מוטל ש. ממישניץ, ענה הגבר, ואני ראשקה כ. מלומז'יצה — ענתה האשה. רעד עבר בעצמות משה'קה, בשמעו את שם האיש. הלא הוא המלשין המפורסם בכל הסביבה, עמד מקודם לשירות הגסטפו בלומזה ואחר כך בזאמברוב. וגם הוא, משה'קה סבל ממנו לא מעט. — שנים אי-אפשר לקחת בבת אחת. החליט משה'קה, ולכן תלך הנערה קודם. בפעם שניה יבוא לקחת את האיש. האשה התרגשה ובלילי לחשוב הרבה הצטרפה לפארטיזאן. מרוב שמחה שכחה לקחת

נעליה ויצאה משם יחפה. כאשר הרחיקו משם כמאה מטר נזכרה בנעליה, כי הדרך היתה מלאה אבנונים ואין ללכת ברגל יחפה. לא רצה משה'קה לסכן אותה וציווה עליה להתקרב לבדה לכיוון היער ולחכות לו בכניסה והוא חזר לעלייה לקחת את הנעליים. בעוד הוא מחטט בקש ומחפש את הנעליים, הרגיש שמאירים את החצר בפנסים כיס. הציץ וראה כמה אנשים במעילי עור שמים מצור על הממגורה. הם הרגישו שכאן מסתתרים יהודים. משה'קה לא איבד עשתנותיו ואף לא התמהמה מה לרגע וקפץ למטה, לממגורה, ליד עגלה. תפש עמדה בצד אחד של העגלה ושלף רובהו להתגונן. משה'קה הרגיש שאחד מהם הולך ומתקרב לכיוון העגלה. כשהתקרב צילו של האיש אליו, חס אחי על הכדור ובקת הרובה נתן לו מכה בלב בכל כוחו. ההוא נפל תיכף לארץ. משה'קה קפץ מעליו והחל לברוח החוצה בכיוון היער. כמה כדורים עפו מעל לראשו — אך החטיאו את המטרה בתוך החושך והאפילה. אחי נמלט היערה והבחין שמהעבר השני נמלט גם מוטל. אחי חזר אלינו בשלום לפנות בוקר ואתו שלל: בת ישראל שניצלה מידי רוצחים. קיבלנו אותה אל חברתנו. לאחר יום הגיע אלינו גם מוטל ש. חיפש אותנו ביער כעשרים וארבע שעות עד שסוף-סוף מצא עקבותינו. כולנו הודעונו כשראינו אותו אצלנו. עמד לפנינו נבוך, כמתבייש להביט ישר לעינינו. נזכרנו כולנו ברעות שגמל לאחיו היהודים וזעק הלב: מיליונים יהודים ניספו והוא, המלשין, נשאר בחיים!! סיפר ישראל'קה הקצב כיצד מוטל היה מוסר לגסטאפו שבגיטו לומזה מברחי בשר והבשר הוחרם תמיד ברגע הנכוז והמברחים נתפשו והומתו. כן סיפרו על מעשיו היפים בגיטו זאמברוב ובמחנה הריכוז. מוטל היה יליד מישניץ. בימי המלחמה נמלט משם והגיע לגיטו לומזה. כאן היה מלשין ומוסר לנאצים על פליטים חדשים שהסתנו לגיטו. סיפר אחי משה'קה: ברחתי מגיטו זאמברוב לגיטו לומזה. הממונים על הגיטו העלימוני מידי המשטרה. נשלחתי עם פלוגת בני לומזה ליער יידאנצ'ובה לעקור שרשי עצים. יחד עם משה'קה קלר מלומזה וחיים גגל מקולנה ועוד. את שרשי העצים הביאו לגיטו כחומר להסקה ולבישול. אולם אנחנו ניצלנו את ההזדמנות ובכפרים הסמוכים לנו קנינו קמח, חמאה, שומן חזיר

וכיו"ב והברחנו את זה לגיטו, בין שרשי העצים. אולם מוטל סיכל את יזמתנו והמזון הוחרם. את כל הזעם שפך הגסטאפו על המשטרה היהודית שבגיטו לזמזה, שהיא מתעלמת מהברחת המזון. לא ידעו מי ומי הוא המלשין, היושב פה אתנו, ומוסר הכל לגיסטאפו. עד שפעם הזהיר בהתגלות לב אחד מאנשי הגיסטאפו את זקן היהודים שבגיטו, מושינסקו, שהתיידד אתו, מפני מוטל, כי הוא פרובוקאטור ומוסר לגיסטאפו כל מה שמתרחש בתוך הגיטו. בעטיו אף נורו ונרצחו

כבר כמה וכמה יהודים. איש הגסטאפו מסר לזקן היהודים עוד כמה סודות מהנעשה במשרד הגסטאפו. פקד זקן היודנראט לאסור תיכף את מוטל והושם במרתף. אולם נאלצו לשחררו כי כל יהודי הגיטו נעשו אחראים לראשו...

אחי יאנקל אסף את כל החברה שלו, פלוגת הפרטיזאנים, והיו מעין טריבונאל צבאי: מה לעשות למוטל המלשין? הוחלט פה אחד להורג ציאו להורג.

מיר ארגאניזירן א פארטיזאנער גרופע

יצחק סטופניק (בוענאס-אירעס)

איך און מיין ברודער יאנקל האבן זיך ארויס-געדרייט פון זעמבראווער געטא און אוועק ארבעטן אין דער קאלאניע „בודי פניעווסקע“, נישט ווייט פון טשערוואַני-בור, לעבן פניעווער זומ-פיקן וואלד. מיר האבן דארט געארבעט ביי א פארמגעלאכן פויער ווישניעווסקי. מיר האבן אויסגערעכנט ווען עס וועט ווערן שווער אונדזער לאַגע, וועלן מיר לויפן גלייך אין וואַלד אריין. מיין עלטערער ברודער, משה, איז געווען אין לאמזער געטא. איינמאל זיינען מיר צוגעגאנגען אויף א שבת קיין טשערוואַני-בור. די יידן האָט מען דאָ ווייניק געמאַטערט, ווייל מ'האט זיי געדארפט האבן צו דער ארבעט. מיר זיינען שוין דא פארבליבן ביז זונטיק. זונטיק נאכמיטאָג האט זיך בליצשנעל פארשפרייט די ידיעה, אז אלע וועגן זיינען ארומגערינגלט מיט זשאַנדאַמערע קיינער זאל נישט אנטלויפן, און אז די ארומיקע גוים האבן געקריגן א דרינגענדן באפעל צו קומען מיט זייערע וועגענער, אַריבערפירן די טשערוואַניבורער יידן אין די זעמבראווער קאַ-שאַרן. מיר האבן זיך אליין אריינגעגעבן דעם וואַלף אין פּיסק... מיר האבן באשלאסן צו אַנטלויפן פאר יעדן פרייז. די גוים האבן רייטנדיק אויף פערד געזוכט אנטלאָפּענע יידן אויף די פעלדער און זיי געבראַכט צו דייטשן. זיי האבן

באקומען א האלבן ליטער בראַנפן אדער א קילא צוקער פאר יעדן ייד וואס זיי וועלן כאַפן. דער טשערוואַניבורער סאַלטיס האט אליין זיך גע-שטעלט אויף די קני און אַנגעשטעלט זיין ביקס אויף א יידיש ייגל וואס האט זיך געראַטעוועט און געלאזט לויפן אין וואלד, פונקט ווי ער וואלט געשאסן א ווילדע קאַטשקע. האבן אים געמאַכט אויפמערקזאם אנדערע גוים...

מיר האבן זיך ארויסגעדרייט אינדערפֿינצטער מיט נאך אייניקע יידן צום וואלד. פאַרטאָג האבן מיר באמערקט א מענטשנשאַטן גייט צו אונדז. מיר זיינען געבליבן דערשטיינען: דאס איז געווען אונדזער ברודער משה, פון לאמזער געטא. אויך זיי האט מען פארשפארט איבערצופירן קיין זעמבראווער. איינער פון יידנראַט, א זעמבראווער יונגערמאן, באומקאַלער האט זיך דערוויסט דורך אַ צופאַל וועגן דער אַקציע האט ער שנעל געגעבן צו וויסן אלע יידן: ראַטעוועט זיך, ווי איינער קען, אַנטלויפט! זיינען יחידים אַנטלאָפן, און מיין ברודער משה, צווישן זיי. געלאפן איז ער א גאַנצע נאכט קיין טשערוואַני-בור, צו אונדז...

האבן מיר באשלאָסן זיך מער נישט שיינען און זיין צוזאמען. מיר האבן באשלאָסן זיך אומצוקערן צו די פניעווער בודעס, ביינאכט. ביים ראַנד פון

ווער וואלד א פאסיקן ארט פאר אונדזער קאמענ-
דאטורע. מיט שווערע מי האבן מיר באקומען
געווער מיט געציילטע קוילן, ביי די פויערים.
א געוויסן פרימארגן האט זיך צו אונדז דערנע-
טערט א פויער מיט נישט קיין זיכערע טריט.
מיר האבן זיך גלייך געשטעלט אויף דער וואך,
ווייל ער איז אונדז געווארן פארדעכטיקט. מיט
שרעק אין די אויגן האט זיך דער פויער דער-
נענטערט, האט אונדז אויסגעדריקט מיטגעפיל
פאר אונדזער ליידן און האט אנגעהויבן דערציילן,
אז ביי אים, אונטערן דאך פון שיינער, פארבאלטן
זיך אין שטרוי א מאן מיט א פרוי, יידן און מדארה
זיי ראטעווען, ווייל די ארומיקע שכנים האבן זיי
דערשנאפט און וועלן זיי אויסגעבן צו דייטשן.
די פוילישע גרופעס פון א-קא (ארימא קראיא-
ווא) דרייען זיך ארום און פארטייליקן די איינצלע
געבליבענע יידן.

מיר האבן זיך שנעל באראטן און באשלאסן
פארזיכטיק גיין ראטעווען די 2 יידן, לויט די
סימנים וואס דער פויער האט אונדז געגעבן. מין
ברודער מיישקע איז באשטימט געווארן עס
אדורכצופירן. שפעט ביינאכט איז ער מיט זיין
אנגעלאדענע ביקס צוגעקומען צום שיינער. איז
ארויפגעקראכן אויפן „רושט“ און האט דערהערט
א שארך אין די שטרוי. האט מיישקע געשעפט
שעט אין דער פינצטער: איך בין א ייד, געקור-
מען איך ראטעווען! קומט ארויס און זאגט מיר
ווער איר זענט? — איך בין מאטל ש. פון מי-
שעניץ, האט געענטפערט א מענער שטים. —
און איך בין ראשקע כ. פון לאמזשיצע, האט
געענטפערט א ציטערנדיקע פרויען-שטים. איז
מיישקען אריבער א ציטער אין זיינע בינער,
ווי ער האט דערהערט דעם נאמען פון מאטל ש.
ער איז דאך א באקענטער מאסער, וואס האט אין
לאמזער געטא מיטגעארבעט מיט די דייטשן און
נישט ווייניק יידישע לעבנס אומגעבראכט, און
נאכהער אנגעטאן צרות אין זעמבראווער געטא.
מיישקע האט זיך נישט פארלארן און זאגט: 2
מיטאמאל קען איך נישט ראטעווען, דעריבער זאל
צוערשט גיין מיט מיר ראשקע כ. פון פיל אויפ-
רעגונג און שמחה האט ראשקע פארגעסן אנטאן
די שיד און בארוועס געלאפן מיט מיר. ווען מיר
זיינען שוין געווען אין וועג, האט זי זיך געחאפט

וואלד האבן מיר דערזען א פויערש הייזל. משה,
וואס האט אויסגעזען ווי א פויער איז אריין דארט
בעטן עפעס עסן. מיר האבן געווארט, פון דער-
ווייטנס. ער איז שנעל ארויס און א באנדע שקצים
האבן אנגעהויבן זיך יאגן נאך אים, אים צו
איבערגעבן די דייטשן. מיר זיינען באלד געקור-
מען צו הילף אונדזער ברודער מיט שטעקנס,
וואס מיר האבן אפגעהאקט פון די בוימער, די
שקצים זיינען אנטלאפן. מיר האבן זיך דער-
שלעפט ביינאכט צו די בודעס. די פאמיליע
ווישניעווסקי האט אונדז צוריקגענומען, געלאזט
נעכטיקן אויפן בוידעס פון שטאל, געגעבן עסן —
אבער אונדז פארזאגט שטרענג צו בלייבן ביי-
טאג אין וואלד נאר ביינאכט קאנען מיר
קומען עסן און שלאפן. אינדערפרי — איז פאר
אונדז און פאר זיי לעבנסגעפערלעך. פיר וואכן
זיינען מיר געבליבן דארט: בייטאג אין וואלד,
ביינאכט אויפן בוידעס. אונדזער ברודער משה
איז געווען פאררעכנט אלס חבר, נישט אלס
ברודער. מיר האבן זיך געטראפן אין וואלד מיט
נאך שריידים פון אונדזער געגנט, פון גאטש א.א.
און מיר האבן באשלאסן צו פארמירן אויף
אונדזער ריזיקע א פארטיזאנער גרופע אין
פניווער וואלד.

טויט אורטייל

בערך זעקס מאנאטן נאך דער ליקוידאציע
פון זעמבראווער געטא. עלנט און פאראומערט
האבן מיר זיך ארומגעדרייט אין די וועלדער, זיך
אויסבאהאלטן בייטאג און געזוכט עפעס צום עסן
ביינאכט. מיט די פוילישע פארטיזאנער האבן
מיר נישט געהאט קיין שום פארבינדונג און ווען
יא, וואלט עס געווען צום שלעכטן — זיי וואלטן
אונדז אויך אומגעבראכט, נישט בעסער געווען
פון די דייטשן. ווען מיר האבן אויסגעפונען אין
וואלד נאך עטלאכע פון טויט אנטלאפענע ווי
ישראל'קע געבעל דער קצב פון גאטש, זיין זון
זעליק מיט זיין פרוי און דריי קליינע קינדער,
צוויי ברידער רודניק, אייזיק בורשטיין (אויך א
קצב) און יאסל קוויאטעק א.א. האבן מיר בא-
שלאסן זיך ארגאניזירן אין א „פארטיזאנקע“, זיך
שאפן געווער און קעמפן מיט די שונאים. מין
ברודער יאנקל איז געווארן נאמינירט אלס קא-
מענדאנט און מיר האבן אויסגעפונען אין פניע-

אז זי קען נישט טרעטן אויף די שפיציקע שטיינד- לעך און מוז גיין נעמען אירע שייך. האט מיישקע איר נישט געלאזט גיין. געהייסן ווארטן. אנהויב וואלד און אליין געגאנגען זוכן די שייך. זוכנדיק די שייך אין שטרוי. האט מיישקע באמערקט פארשויענע אין לעדערנע קורטקעס, באלאגערן דעם שיער און באלייכטן מיט טאשן-לעמפלדאך — זיי האבן דערשפירט אז דא זענען יידן... מיישקע האט גלייך אראפגעשפרונגען און זיך געשטעלט הינטערן וואגן מיט דעם ביקס אין האנט. איינער האט זיך צוגערוקט צו אים. איז מיישקען געווען א שאד אויסצוניצן א קויל און האט דעריבער אים אונערווארט געגעבן א פעסטן זעץ מיט דער קאלבע פון ביקס אין הארצן. יענער איז גלייך געפאלן און מיישקע איז אנטלאפן צום וואלד. זיי האבן אים נאכגעשאסן אין דער פינצטער און נישט געטראפן. מאטל ש. איז אויך אנטלאפן, זיך געראטעוועט און פארטאג אויסגעפונען אונדזער פלאץ. ער איז געשטאנען פאר אונדז אראפגע-

לאזן דעם קאפ און געשוויגן. מיר האבן באשלאסן צו מאכן איבער אים א מישפט. נאכדעם ווי ישראלקע קצב און אנדערע האבן דערציילט וועגן די יידישע קרבנות אין לאמזער געטא וואס זיינען געפאלן דורך מאטלען, אפמאסרנדיק די געהיימע יידישע שפיין פארזארגונג, די ניי אנגעקומענע פליטים אין געטא א.א. ביו דער עלצטער פון לאמזער „יודן-ראט“, ה' מושינסקי איז געוואויר געווארן דורך א דייטש אז מאטל איז א פראווא- קאטאר און גיט אלעס איבער די דייטשן. האט מושינסקי געלאזט אים ארעסטירן אין קעלער פון יודנראט. האבן די דייטשן געלאזט וויסן, אז אלע לאמזער יידן זיינען פאר אים פאראנטווארט- לעך. האט מען אים באפרייט און ער איז אוועק קיין זעמבראווע... עס האט אונדז ווייגעטאן וואס וואס מיליאנען ברידער זענען אומגעקומען אומ- שולדיק און דער באנדיט לעבט דא און שטייט פאר אונדז. אונדזער „טריבונאל“ האט אים פאר- אורטיילט צום טויט.

בן זאמברוב בראש הלוחמים בגיטו מינסק

הרשל בן דוד (דובצ'ה) סמוליא, מזאמברוב, מנהיג הנוער הקומוניסטי במחתרת, נתפש והושם בכלא לומזה. שם ישב כשש שנים עד אשר הצבא האדום פלש ללומזה ושחרר כל האסירים. לאחר כמה הרפתקאות, התקרב — לפי הוראות המיפ- לגה — לגיטו מינסק. יכול היה להיות מחוץ לגיטו — אך לא רצה להיפרד מבני עמו. בגיטו מינסק היה מפקד המורדים במחתרת ובהוראו- תיו נעשו מעשי חבלה שונים. לאחר זמן, כשגיטו מינסק עמד להתחלל נצטרף אל הפארטיזאנים ביערות נאליבוקי. קיבל הצטיינות רבות על מלחמתו באויב. הגיע לאחר המלחמה לווארשה ושם הועמד בראש הוועד המרכזי של יהודי פולין עד היום. בשנת 1946, יצא לאור במוסקוה ספר „הגיטו במינסק“, בו מתוארים חיי המרי והמאבק של יהודי מינסק בימי הנאצים. אנו מביאים בזה תמצית של מאמר גדול בן 800 שורות, באות קטנה, שהוקדש לו ב„אייניקייט“, 28 בספטמבר, 1944, ביטאון הוועד האנטיפא- שיטי היהודי ברוסיה.

כותב ב„אייניקייט“ אליעזר קאצוביץ :
...לא היתה לו ברירה אחרת, להרשל סמוליא,

בן ה־35, מאשר ליפול בידי הנאצים במינסק. סמוליא יכול היה לקבל תעודות אריות ולהי- מצא בקרב הנוצרים. אולם אמר: יהודי אנוכי ומקומי בין יהודים, ולכן הדביק על חזהו ועל גבו טלאי צהוב ונכנס לגיטו, לעבוד במחתרת. רגיל היה לעבודה זו, כי בפולין עבד 11 שנה במחתרת הקומוניסטית, מהן שש שנים בבית הכלא ורק הצבא האדום שחררו משם. בשמו המוסווה, ייפים סטוליאריוויטש, החל לפעול כמפקד המחתרת. היו לו קשרים טובים ואימון רב אליו. משנתקבלו ידיעות שהנאצים עומדים לערוך אקציה גדולה בגיטו — עבר לבית החולים למחלות מידבקות והרופא לייב קוליק סידר לו שם דירה. לכאן באו הנאצים לעתים רחוקות, כי פחדו לבוא בין חולים מדב- קים. המיפקדה של המחתרת היה איפוא חדר ההסקה של בית החולים. מכאן יצאו פלוגות חבלה לחבל בפעולות האויב, לערוך שוד במח- סני הפרוות, הבגדים, רפואות, מיצרכי מזון וכיו"ב.

כאן ריכזו חמרי רעל, שהפועלים היהודים במפעלי הנאצים שמו במאכליהם, במשקיהם

ובתרופותיהם. כאן ריכזו נשק וכו'. משפורסם שמו של סמוליאק יותר מדי — עזב את מקומו זה ולן באשר לן. המשטרה חיפשה אחריו ואיימה על ה"יודנראט" של מינסק שתוריד את ראשיהם אם לא יסגירו לה את סטוליאקיוויטש.

לאחר מעשה רצח שהנאצים ביצעו באחד הלילות והרגו 70 יהודים לוחמים, הדביק ראש היודנראט, יפה, תעודת זהות מזויפת על שם ייפים סטוליאקיוויטש, מוכתמה בדם לאחד החללים והניח בזה דעתה של המשטרה. סמוליאק הוכרח מאז להסתתר גם מעיני היהודים. ד"ר לייב קוליק שלח אליו סאניטאריים ואחות עם אלוונה ואלה העבירוהו כחולה מסוכן גנוע טיפוס לבית החולים. כאן אירגן סמוליאק את הפלוגות שצריכות היו להתחמק מן הגיטו, מזויזות, ולהצטרף לפלוגות הפארטיזאנים שביערים. החברים פשטו בכל הדרכים לחפש נשק, כי בלי זה אסור היה להם לברוח מן הגיטו לפארטיזאנים.

23 ביולי, 1942 — בתשעה באב — ערכו הנאצים מרחץ דמים בגיטו מינסק. ארבעה ימים וארבעה לילות השתוללו הנאצים והרגו כמה אלפים יהודים. שטח הגיטו הוקף מכל צד — אין יוצא ואין בא. סמוליאק היה אז חבוי ב"חדרו" המיוחד: חבר-בנאי הקים בין לילה קיר כפול באחד מחדרי בית החולים, בחלל הצר שבין שני הקירות, מקום שקשה היה לו אפילו להסתובב. כאן "ישב" סמוליאק שישה חדשים והוציא את פקודותיו והוראותיו למחתרת ולפלוגות הלוחמות. עד אשר באה מן החוץ, נערה רוסית בת עשרים ושנים, מאריא גורחובה, והוציאה את סמוליאק כפועל-נגד אל מחוץ לגיטו — לפי הוראות מרכז המפלגה. סמוליאק יצא משם וראה אור השמש, בפעם הראשונה לאחר ששה חדשים.

ליוותה אותו גם בחורה יהודייה, אמה רודובה. סמוליאק נכנס איפוא אל פלוגת פועלים העוסקים בעבודות חשובות למען הנאצים. התאכסן בחדר גורחובה, שהיה בבית המסוכן ביותר — המיפקדה הנאצית שבמקום, ממעל לו גר הקומיסאר העליון הנאצי האחראי לכל האיזור. גורחובה היתה אחת העובדות האחראיות שבמטבח המיפקדה הנאצית ולא עוררה כל חשד בפעולותיה במחתרת. כאן ישב סמוליאק חבוי ששה שבועות, והוציא מכאן פקודות למחתרת, קיבל ידיעות, תיכנן ואירגן. עד שבא שליח-סתרים להוציאו משם למחנה פארטיזאנים. הלכו בחשכת הלילה כעשרה קילומטרים מחוץ למינסק ולא הצליחו להתקשר. סמוליאק נאלץ לחזור ומצא מלינה בבית אשה מרצה במכון הרפואי. מקומו היה — מתחת למיטתה, מוגן בשקים ובמזוודות. האשה רעבה והלכה כל היום לכפרים הסמוכים לחפש תפוחי אדמה. גם סמוליאק רעב. משבאה אחות לאשה זו — נאלץ סמוליאק לעזוב גם מחבוא זה ועבר לגור על עליית גג, בבית פועל הרכבת. באמצע הלילה באה המשטרה של הנאצים לערוך חיפוש. סמוליאק ברח בתחנותיו דרך הגג, שכב על אחד הגגונים, צמוד לרעפים, כמת, שלא ירגישו אנשי הגסטאפו שהאירו בפנסיהם את הסביבה. לפנות בוקר, כשהרעש קם לדממה — מצא שבעל הדירה ואשתו נאסרו ועל הדלת של הדירה חותם הגיסטאפו "לא להיכנס". סמוליאק נכנס דרך החלון, התלבש, הוציא מה"סליק" את הניירות הדרושים, תעודות-זהות בלי שם, מכור נות לזיוף וכיו"ב ויצא לדרך. 17 ימים נדד בדרכים, יחד עם פלוגת הקרב המחתרתית שלו — עד אשר הגיעו ליערות גאליבוקי, הצטרפו לפלוגת פארטיזאנים והרשל סמוליאק, המפקד החדש של הפלוגה נכנס לחיים חדשים — חשבון דמים עם הצורר הנאצי.

א זעמבראווער — בראש פון די קעמפער אין מינסקער געטא

פון דער פארטיי — דרינגט ער אריין אין מינסקער געטא — אַנצופירן געהיים די אַנטי-פאשיסטישע קאמפט גרופעס. סמאליאק איז אריבער נאכהער פון מינסק צו די פארטיזאנער, האָט באַקומען אַ רייע הויכע אויסצייכנונגען

הערשל, דער זון פון דאָוושע סמאליאק איז געווען געכאפט אין קאמוניזם שוין אין די יונגע יאָרן. 6 יאָר איז ער געווען איינגעשפּאַרט אין לאַמזער טורמע. ווען די רויטע אַרמיי איז אַריין אין לאַמזער, האָבן זיי אים באַפֿרייט. לויטן באַפעל

געהייסן יעפים סטאליארעוויטש. נאך אייניקע וואכן, האָט ער געמוזט זיך איינאָרדענען אין דעם שטאָטישן שפיטאַל פאר אַנשטעקנדיקע קראַנקע. דעם אָרט האָט אים פארשאַפט דער דאָקטער לייב קוליק. די דייטשן האָבן ווייניק זיך געמישט אין דעם שפיטאַל. מורא האָבנדיק זיך אַנצושטעקן. דאָ זיינען געוואָרן אַרגאניזירט די קאמפס גרוי-פעס, דאָ האָט מען צוגעגרייט גיפט און אַלערליי שעדליכע מאטעריאלן כדי צו פארגיפטיקן די געטראנקען און שפייזן פון שונא. דורך יידישע אַרבעטער און קוכער, פון דאנען פלעגן זיך אַרויסכאפן באַוואָפנטע כנופיות און באפאלן דייטשע פראַוויאנט-וועגענער, שפייז מאגאזינען, לעדער, מאנאפאקטור, צוקער א. ד. ג. און עס פארטיילן אין געטאָ. ווען דער געפערלאכער סטאליארעוויטש איז געוואָרן שטאַרק געזוכט דורך דער געסטאָפּאָ — איז סמאליאַר אַוועק פון דאָרט. דער יודנראַט האָט באקומען אַ באפעל צו איבערגעבן זיי סטאליארעוויטשן — אויב נישט, וועלן זיי באַצאָלן מיט זייער קאַפּ. איז דער פאריצער פון יודענראַט, יאַפּע, געפאלן אויף אַ המצאה: מיט אַ נאָכט פריהער האָבן די נאציס באפאלן אַ גרויסע הויז און אויסגעהאַנגעט 70 מאן. האָט מען אנגעקלעפט איינעם פון די געפאַ-לענע אַ פאלשן פאַספאַרט, אויפן נאָמען פון סטאליארעוויטש און פאַרבלוטטיקט אים געבראכט פארן געסטאָפּאָ קאמענדאַנט. סמאליאַר האָט גע-מוזט זיך איצט אויסבאהאלטן אויך פון יידישע אויגן. אויף אַ טראָג בעטל האָבן אים סאַניטארן געבראכט אין שפיטאַל צווישן די שווערע טי-פוס קראַנקע. זיין בעטל איז געוואָרן דער גענע-ראַלשטאַב פון דער אונטערערדישער קאמפס-קאמפאַניע. ער האָט דאָ אַרגאניזירט דעם פלאן צו ארויסשיקן גרופעס פון 150 מאָן, באוואָפּענטע, פון געטא, געהיים, און זיך באהעפטן צו די פארטיזאנער אין די נאָליבאָקער וועלדער. אַלע האָבן אָנגעהויבן זיכן געווער פאר אַט די קאמפס-גרופעס. דעם 23-טן יולי 1942, תשעה באב, האָבן די נאציס געמאַכט אַ בלוטבאַד אין געטאָ. 4 טעג און 4 נעכט האָבן זיי נעשאָסן און גע-מאַרדעט. סמאליאַר איז געווען פאַרשטעקט אין דעם רוים פון אַ טאָפּעלטער וואַנט אין שפיטאַל. די נאציס האָבן אויסגעשאָסן אַלע קראַנקע, סמאליאַר איז געבליבן, צווישן די ווענט און פון

פון דער רויטער אַרמיי און איז איצט אויך דער הויפט פונם צענטראל קאמיטעט פון די פוילישע יידן. אין יאָר 1946 איז דערשינען אין מאסקווע, פארלאַג "עמעס" זיין בוך "מינסקער געטא" — ווו עס ווערן דערציילט אַלע שוידערליכע אַקטן פון די דייטשן. מיר בריינגען דאָ אַ קיצור פון אַ לאַנגן אַרטיקל (800 שורות מיט דראַבנעם שריפט) געווידמעט אים אין „אייניקייט" פון 28 סעפטעמבער 1944 — אַרגאָן פון יידישע אַנטי-פאַשיסטן קאמיטעט אין ראַטן פארבאנד.

...הערשל סמאליאר, דער 35 יאָריקער יונגער-מאן, האט נישט געהאט קיין אנדער ברירה ווי אריינצופאלן אין די לאַפּעס פון שונא, אין מינסקער געטא. ער האט געקענט באקומען אַרישע פאפירן און זיין צווישן גוים, ער האָט אָבער געזאָגט: איך בין אַ ייד און מיין אָרט איז צווישן יידן. ער איז גלייך אריין אַרבעטן אַלס קאמענדאַנט פון דער אונטערערדישער קאמפס-קאמפניע וואָס האָט נאָר איין אויפגאבע: שלאָגן דעם שונא אין אַלערליי דרכים. סמאליאר איז שוין געווען געוויינט צו אזא אַרבעט: שוין 11 יאָר ווי ער אַרבעט אונלעגאל אין דער פארטיי, צווישן דעם 6 יאָר אין תפיסה, ביז עס איז גע-קומען די רויטע אַרמיי און אים באפרייט. ער האָט געהאט גוטע פארבינדונגען מיט דער אַר-מיקער וועלט דורך געהיימע וועגן. ער האָט דאָ

הרשל סמולאר — H. Smolar

זעק און וואליועס. שפעטער אריבער צו א באַן-אַרבעטער ביינאכט, ווען ער זי איז געשלאָפֿן, האָט אָנגעקלאָפֿט די געסטאָפּאַ פּאָליציי. סמאָ-ליאַר איז געשפרונגען דורכ'ן פענצטער אויפֿן דאַך, אין דער נאכט העמד. ער האָט זיך איינגע-קאַרטשעט אין דעם דאַך, מ'זאָל אים נישט בא-מערקן. ווען ס'איז רוהיק געוואָרן — איז ער צוריק אריין דורכן פענצטער. די באלעבאטים זיינע האָט מען אַרעסטירט. די דירה האָבן דייטשן פאַרחתמעט. סמאָליאַר האָט צונויפגענומען זיינע פאַרבאָרגענע פּאַפּירן און זיך געלאָזט אין וועג אַריין. 17 טעג האָט ער געוואַנדערט ביז ער איז דערגאנגען צו דער פאַרטיזאַנן קאַמפּאַניע און געוואָרן איר קאַמאַנדיר לויטן באַפעל פון דער פאַרטיי. סמאָליאַר האָט אָנגעהויבן פירן אַ נייעם חשבון מיט'ן שונא.

דאַנען אָנגעפירט. ביז עס איז געקומען אַ שליח פון דער פאַרטיי צענטראַלע, די 22 יאָריקע מאַריאַ גאַראַכאַוואַ, וואָס האָט געאַרבעט אלס קעכין אין דער דייטשישער קיך, און צוזאַמען מיט נאָך אַ מיידל, אַ יידישע, עמאַ ראָדאַוואַ, ארויסגעפירט סמאָליאַרן פון געטאָ. אלס סטאַליאַר-אַרבעטער. ער האָט געווינט איצט אין דעם געפערלאכסטן הויז, אין דער געסטאָפּאַ גע-ביידע און איבער אים — דער דייטשישער הויפט-קאַמיסאַר קובע. נאָך 6 וואָכן איז מען געקומען אים אַריבערפירן צו די פאַרטיזאַנען. 10 קילאָ-מעטער האָט ער ארומגעשפּרייזט מיט דעם פאַרטרוינגסמאַן און נישט באוויזן זיך צו פאַר-בינדן מיט זיי. איז ער צוריקגעקומען, זיך אויס-באהאלטן ביי אַ פרוי, אַ לעקטאָרין אין מעדי-צינישע קורסן — אונטערן בעט, באדעקט מיט

השריפה השלישית / די דריטע שריפה

אייזיק מאליןאוויטש [בראנקס]

קומט דער ליבער זומער — קומען די שריי-פּות, פלעגט מען זאָגן. יעדן זומער פלעגן אפ-ברענען גאנצע שטעטלאך, מיט יידיש האָב און גוטס און פאַרמעגלאכע יידן, באלעבאטים, באלע-מלאַכעס, פלעגן נעבאך בלייבן אַן אַ דאַך איבערן קאַפּ און אַן אַ ביסן ברויט פאַר די קינדער.

אויך אונדזער זעמבראווע האָט דער פייער נישט אויסגעמיטן. די ערשטע שריפה, וואָס האָט ארומגענומען כמעט די גאנצע שטעטל האָט אויסגעבראַכן, פרייטיק, קורץ פאַר ליכט בענטשן. אין אַ הייסן זומערדיקן טאָג, אין יאר 1895. ווייבער און מענער פלעגן שטענדיק ליב האָבן דערציילן פון דער גרויסער שריפה, מיט אַ קרעכץ: „נישט היינט געדאכט ווען עס האט געברענט"... גאנצע געשיכטעס פלעגן ארומ-קרייזן אין שטעטל איבער דעם. אייניקע האָבן פשוט דערציילט, ווי אין דער קושניע, ביים ברעג טייך, אויפן אַסטראָווער שאַסיי, איז געווען פראָך, אונלעגאלע סחורה, וואָס מ'האָט געקויפט ביי סאַלדאטן און דאס האָט אויפגעריסן און צעשפּרייט דעם פייער איבער דער גאנצער שטעטל, מיט אירע שטרויענע דעכער. אנדערע האָבן געזאגט: אַז גאָט וויל, ברענט נישט קיין

בא הקיץ — באו שריפות. תמיד דיברו בזאמ-ברוב על מוראות השריפה הראשונה, בשנת 1895. בערב שבת, ביום קיץ לוחט, יש אמרו: במפחה שם החלה השריפה היה אבק שריפה וזה התפוצץ והתזו אש על גבי גגות הקש, ואלה אמרו: קללת המגיד ר' אליקים גציל נתקיימה והעיר עלתה באש. האנשים היו עייפים וטרודים בהכנת השבת, במרחץ, בעבודה וההצלה לא היתה כשורה. מנו שנים לשריפה: זה נולד לפני השריפה, זו התחתנה אחרי השריפה וכו'. העיר נבנתה ושוקמה מהר. אולם לאחר שתי שמיטות שוב פרצה אש, בשנת 1909. היה זה במוצאי שבת, 1 במאי. מכביהאש הנוצרים מעלו בשלי-חותם. יהודים לא היו ביניהם. האש הקיפה שני שלישים מהעיר. גם הפעם נבנתה העיר מהר. היתה פרנסה. רבים קיבלו פיצויים מביטוח נגד שריפות. העיר יתה. הוקמו בתי-אבן וחנויות נאות. לאחר 32 שנה פרצה שוב דליקה, השלי-שית, בעיר. אולם הפעם נשרפו באושוויץ נשמות בני העיר. העיר נחרבה ולא תקום עוד, הנפשות נשרפו בכבשני הגזים ולא יקומו עוד. שריפה זו השלישית לעד זכרה יהיה שמור אצלנו.

(סוף)

געארבעט אריינצובריינגען דעם הייליקן שבת אין שטוב, געקאכט, געבאקן, געגרייט דעם טשאלנט, גערוימט, געוואשן, און דא פלוצלונג, נישט פאר קיינעם געדאכט: א פייער פון גאט האט זיך אויסגעגאסן איבער דער שטאט...

זיינען אריבער צוויי מאל זיבן גוטע יארן. די שטעטל האט זיך שנעל און שיין אויפגעבויט צוריק. די נייע קאזארמעס וואס האבן זיך גע- בויט, די צוויי פאלקן סאלדאטן אין שטאט — האבן געגעבן פרנסה. האט מען שנעל אויפגע- בויט הייזקעס מיט בלעכענע דעכער, אדער בא- דעקט מיט דאכפוקעס, א ביסל מיט שינדלען, אבער נישט מער מיט שטרוי. האט זיך אויפ- געשטעלט א שיינע האנדלס גאס, די קאשטשעלני גאס, מיט טראטווארן, מיט געמויערטע הייזער,

שטרויענער דאך און פולווער רייסט נישט אויף. אבער די שטאט האט זיך פארזינדיקט אקעגן דעם מגיד ר' אליקום געצל, האט ער פאר- שאלטן די שטאט — און זיינע הייליקע ווערטער זיינען מקויים געווארן. און א סימן האט איר, פלעגט א יידענע צוגעבן מיט א זיפץ: די שריפה האט אויסגעבראכן, פונקט פרייטיק נאכמיטאג, ווען מענער פארען זיך אין באד לכבוד שבת. אנדערע זיינען נאך אויף די דערפער געווען און די וואס זיינען יא געווען אין דער היים, האבן שווער געארבעט ארויסצונדיקן אויף שבת, א בגד, א שוך, א היטל — נישט דערשלאפן, אויס- געמאטערט פון דער גאנצער וואך, קוים דער- לעבט צום שטיקל שבת, זיך אויסרוען און זיך אויסשלאפן א ביסל. די ווייבער, האבן שווער

בני זאמברוב באמריקה בחגיגת יום העצמאות לישראל

זעמבראוועד אין אמעריקע בעת א באנקעט לכבוד דעם יום העצמאות. א. מאליוואויטש און פרוי טרינקן לחיים לכבוד די זעמבראווער פליטים.

On Israel's Independence Day Banquet. A group of Zambrow people Mr. and Mrs. I. Malinowitsh raising the wine goblet honoring the refugees from Zambrow.

מיט באלקאנען. די שטאט האט אויפגעלעבט אבער די שריפה האט מען אפט דערמאנט: די האט חתונה געהאט נאך דער שריפה און דער איז געבוירן געווארן פאר דער שריפה. קיין אנדער דאטום האט מען נישט געדיינקט.

ביז עס איז אנגעקומען... די צווייטע שריפה.

דאס איז געווען טאקע שבת צו נאכט, באלד נאך ה'תקל"ה, ווען אלע זיינען געווען אין דער היים, אויסגערוטע, אויסגעשלאפענע, אין די שבת'דיקע בגדים. געווען איז עס דער ערשטער מאי, 1909. די ארבעטער האבן נישט געסטרייט דעם ערשטן מאי, ווייל עס איז געווען סיי ווי שבת, און בכלל איז געווען אין שטעטל שטיל, נישט ווי אין "פינפטן יאר". איך, מיט נאך א פאר יינגלאך, חברים, זיינען מיר געזעסן אין "בודקע", אויפן פאסעק, געטרונקען זאדעוואסער מיט רויטן סאק און זיך געוויצלט א ביסל. מיטאמאל דערהערט זיך א געשריי: געוואלט, עס ברענט. ווו ברענט? — אויף די קווארטן, דער מאנגל, ביים קאפיטאן ברענט. זיינען מיר געלאפן א היים. דאס פייער איז שוין געווען לעבן אונדז. די יידן האבן זיך פארלאזן צופיל אויף די גוישע פאזשארניקעס, ווייל קיין יידן זיינען אין דער פאזשארניקע קאמאנדע נישט געווען. איין ייד, גארדן "דער טיפער", איז געווען א פייער-לעשער, נישט מער... אין שטעטל האט גע-הערשט אן אנטיסעמיטישע שטימונג. דאס איז געווען נישט לאנג נאכדעם, ווי מ'האט צעבראכן אויפן צמענטנאר צלמים און מ'האט ארופגעלייגט די שולד אויף יידן. האבן די גוים אנשטאט לעשן מיט וואסער, געווארפן שמאטעס מיט גאזי אויף יידישע הייזער. האט די יידישע זעמבראווע געברענט א גאנצע נאכט. עס איז אראפ דער גרעסטער טייל שטאט, ביז אינמיטן מארק, און עס זיינען פארברענט געווארן ארום 500 יידישע הייזער.

עס זיינען ארומגעגאנגען פארשידענע קוריאזן אין שטעטל:

איין ייד, פון די גבאים פון חברה קדישא, האט געשריען אין גאס: יידן, קומט העלפט מיר ראטעוון. ער האט געשלעפט א שווערן קאסטן. האט מען אים געהאלפן און אוועקגעטראגן דעם

קאסטן ערגעץ אויפן אסטרווער שאסיי. האט מען געמיינט: דארט ליגט בעטגעוואנט, וועט צירונג, לייכטער. האט זיך ארויסגעוויזן אז דארט אין קאסטן איז געווען ארץ-ישראל ערד... זיינע בעטגעוואנט און קליידער האט ער טאקע געלאזט ברענען...

א צווייטער האט געהאלטן אין אויוון זיין טאכטערס נדן, האט נישט געטרויט עס אפגעבן אויף פראצענט. האט ער געשריען: יידן, רא-טעוועט, דער אויוון ברענט...

עס זיינען אנגעקומען אויפצומארגנס וועגענער מיט ברויט פון לאמזע, פון ביאליסטאק און אנדערע שכנותדיקע שטעט. אויך דאסמאל האט זיך די שטעטל שנעל אויפגעבוט. די הייזער זיינען געווען על פי רוב פארסטראכירט. האבן יידן אפגענומען פייערקאסע, א ביסל צוגעבארגט, און אויסגעבוט שטענדיק הייזער, מערסטנטייל געמויערטע, מיט באלקאנען, מיט שיינע קרא-מען אין פראנט. פרנסה איז געווען, די דאכלאזע האבן אויפגעשטעלט באראקן אויפן מארק און דאס לעבן איז צוריק געווארן איינגעשטעלט. איין זאך האט אבער די יידישע זעמבראווע גע-וונען פון דער שריפה: עס האבן זיך איינגע-שריבן א סך יידן אין דער פאזשארניקע קאמאנדע. אמת, די אנטיסעמיטישע קאמעדאנטן, ווי דער אפטייקער סקארזשינסקי און זיין געהילף קאס-פאר דער פריישישער בעקער, האבן געקוקט קרום אויף די יידישע פייערלעשער, אבער זיי האבן נישט געהאט קיין רעכט עס צו פארווערן. פלעגן יידן אנטאן יעדן זונטיק די פאזשארניקע היטעלאך (די מעשענע קאסקעס האט מען זיי נישט געגעבן אזוי שנעל...) און גיין מאכן א פראבע. אפשטעלן ערגעץ די שיקאווקעס און שיקעווען, אדער סתם קריכן אויף א דאך, און זיך מאכן האקנדיק מיט די העקעלאך אדער מיט א באסאק דעם ברענענדיקן דאך. יידישע פייער-לעשער זיינען געווארן מיט דער צייט די בעסטע פאזשארניקעס אין שטעטל.

ביז עס איז אנגעקומען די דריטע שריפה — נאך 32 יאר...

די שטאט האט זיך געענדערט. עס האבן זיך געבויט די רעגירונגען: צארישע, דייטשישע,

בראָווער יידן פון די קאַזאַרמעס, וווּ מ'האַט זיי איינגעשפּאַרט, צוזאַמען מיט די לאַמזער, און אנדערע יידן פון דעם געגנט. דעם שבת האָט מען נישט געברענגט די זעמבראַווער הייזער, נאָר די זעמבראַווער נשמות...

מיר האָבן געציילט: די ערשטע שריפה, די צווייטע שריפה. אָבער די דריטע שריפה וועט בלייבן שטענדיק אין אונזער זיכרון. עס איז אַוועק מיטן רויך, מיט די גאַנץ אונזער לעבע-דיקע זעמבראַווע און וועט זיך צו אונדז מער נישט אומקערן...

פוילישע, באַלשעוויסטישע און צוריק דייטשישע. אַלע האָבן זיי זיך אויסגעצייכנט מיט איין זאך: מיט שנאה צום יידן. סוף 1941 האָט די יידישע זעמבראַווע אָפּגעברענגט צום דריטן מאל, אָבער די שריפה איז געווען די שרעקלאכסטע. נאָכדעם האָט זי זיך שוין מער נישט אויפגע-בויט און וועט זיך שוין מער נישט אויפבויען אויף שטענדיק. דאס איז אויך געווען, דערציילט מען, שבת. נישט קיין זומערדיקער שבת, נאָר אַ פּראַסטיקער אין דעצעמבער. אין אויסשוויץ זיינען געבראַכט געוואָרן שבת פארטאָג די זע-

אין דעם חורבן־קעלער אויפן ציון־בארג אין ירושלים שטייען מצבות נאך פיל אומגעקומענע הייליקע קהילות. די ערשטע, לינקס, אונטן — א מאָנומענט טאָול נאך זעמבראַווע. שטייט לעבן איר דער דעלעגאט פון פאריין לאַמזע, זעמבראַווע און אומגעגענט אין ארגענטינע, חיים יאָסל רודניק ז"ל.

במרתף השואה שעל הר ציון בירושלים קבועות מצבות לזכר קהילות הקודש הי"ד. ראשונה משמאל, למטה, טבלה לזכר זאמברוב. לידה — נציג איגוד יוצאי לומזה, זאמברוב והסביבה בארגנטינה, ח. י. רודניק ז"ל.

The "Special Cave" Devoted to the Memory of European Jewry on Zion Mount in Jerusalem comprises monuments in memory of the destroyed Jewish communities. The first one (on the left below) there is the Zambrow Memorial table, and near it there appears the Representative of the Society of Jews hailing from Lomzha and Zambrow in Argentina, Ch. J. Rudnik, of blessed memory.

ארבעה קברים

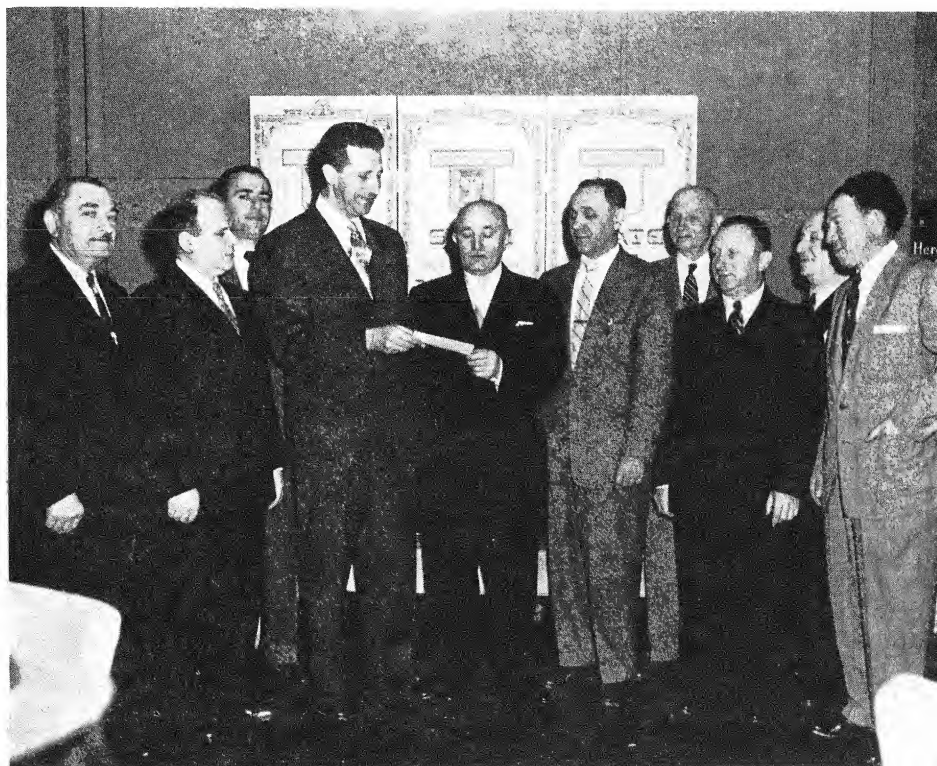
יוסף סאווצקי

(רחשי יום הזכרון)

והנאצים אספו 1500 איש, מיקירי העיר והובי-
לום לשומובה. שם חילקום למחלקות, מיינו
בעלי מלאכה לחד, זקנים לחד, נוער לחד —
לקבוצות-קבוצות זרקום לחפירות, חיים-מתים...
ורוותה האדמה דם קדושים, ומצמיח המקום
עשבות-בר; רועות בהמות במקום ההוא. ואולי
מהדהדת שם בלילה יללת אבא-אמא, גניחת אח-
אחות, בכי תינוקות ואנחת זקנים. אולי?

זאמברוב היפה והתוססת — רק 4 קברים נש-
ארו, ארבעה קברי-אחים, אי-שם, ללא מצבה.
ללא יד ושם.

קבר ראשון — אי-שם על אדמת שומובה,
בחפירות המגן שביער גלימבוץ, כ"ו באייר,
תש"א, ביום קיץ — החמה זרחה, השיטה פרחה

איחוד בני זאמברוב בארה"ב מגביר פעולתו למען בניין הארץ. הוועד מוסר שיק על 10 אלפים דולר, תמורת
ה"בונדס" של ישראל.

ועמבראווער סאסיעטע אין ניו-יארק פארשטארקט אירטעטיקייט פאר ישראל. דער קאמיטעט גיט איבער א שעק
אויף 10 טויזנט דאלאר, אין באַנדס פאר ישראל.

The United Zembrower Society recently purchased \$ 10,000 worth State of Israel Bonds.
Right to left: Sam and D. Stein, Joe Savetsky, David Stein, Joe Waxman, I. Cooper
(president), M. Monkash (representing the Israel Bond Organization), G. Tabak, Isaac
Malinowitsh, Ben Cooper.

נשמעה נחרת האימים שלהם. אולם לאט-לאט נרדמו לנצח. איה קברם? אין איש יודע. אי-שם בשדות שמאחורי הקסרקטינים, הושלכו לאחד הבורות. האדמה כיסתה אותם. ולא יודע איש את קבורתם עד היום הזה.

הקבר הרביעי, האחרון הנורא מכולם, היה באושוויץ. שם בטלים בני זאמברוב השרופים בששים... מאות אלפים נשרפו כאן, יהודים מכל קצווי אירופה. כאן צריך כל עולם היהודים לומר קדיש...

ועולם כמנהגו נוהג. החמה מוסיפה את אורה והאדמה נותנת את יבולה. אולם מהמולדת הישנה, מקהילת הקודש זאמברוב, לא נשארו אלא ארבעה קברים שקועים אי-שם ללא מצבה, ללא יד ושם.

הקבר השני — בראשית ספטמבר, בחודש אלול, ליד הכפר קוסאקי. לשם נקבצו כאלף וחמש מאות יהודים, כתשע מאות בני זאמברוב, כ-600 בני רוטקי. שעות רבות התנועה הארץ מעליהם, פירפרו שם קבורי החיים פירפוריהם הנואשים, פירכסו אבריהם פירכוסם האחרון ורגבי האדמה עלו וירדו כבצק זה התופח. ומצ" מיחה האדמה רוויית הדם עשבות בר וצמחי פרא. מייללים שם כלבים בלילות וגוויים, יראי שמים" מצטלבים בעברם עם חשיכה במקום הנורא.

והקבר השלישי — אי-שם בשדות שמאחורי הקסרקטינים בזאמברוב. לא יכלו הנאצים לר- אות עוד בסבלם של 200 זקנים ותשושים, חור- לים וילדים והשקום סם המוות. שעה ארוכה עוד

ביום הזכרון הי"ח לחורבן זאמברוב, בתל-אביב, 1961.
דעם 18-טן יארצייט נאך דער יידישער זעמבראווע, אין תל-אביב.

מימין לשמאל
מ. בורשטין, א. גולומבק, י. יאבקובסקי, אהבה גרינברג, חיים יוסף רודניק (ארגענטינע) ז"ל, צבי זמיר, החון
וילקומירסקי, גרשונוביץ, יו"ט לוינסקי.

On the 18th Memorial Day dedicated to the Annihilation of Zambrow (Tel-Aviv, 1961)
right to left: M. Burshtyn, L. Golombek, J. Jabkowski, Ahuva Greenberg, Chaim-Josel
Rudnik (Argentina), Zvi Zamir (Slowik), President, Cantor Wilkomirski, Gershono-
witsh, Dr. Y. Lewinski.

פיר קברים

יאָרצייט געדאַנקען

יוסף סאוועצקי

טייג וואָס יוירט און הויבט זיך — ביז די פאַר-
שאַטענע זיינען לאַנגזאַם פאַרשטיקט געוואָרן
און זיך מער אין קבר נישט געצאָפלט. וואָסן
דאָרט היינט ווילדע גראַזן, וואָיען דאָרט הינט
אין די פינצטערע נעכט. ציילעמען זיך „גאַט“
פאַרכטיקע גויים, ווען זיי פאַרן אַדורך דעם
אַרט... יידן זיינען שוין מער נישטאַ. נישטאַ
ווער זאָל אַ קדיש לאָזן פאַלן אויף דעם שרעק-
לאכן אַרט.

דער דריטער קבר, ערגעץ הינטער די זעם-
בראַווער קושאַרן. דעם 27-טן דעצעמבער 1942,
(י"ט טבת תש"ג) האָבן די אוממענטשליכע
דייטשן נישט געקענט מער צווען די לידן פון
200 יידישע אַלטע און קראַנקע אין דעם געטאָ-
שפיטאַל. האָט מען זיי אַלע אָנגעטרונקען מיט
וועראַנאַל געטראַנק און זיי איינגעשלעפערט אויף
שטענדיק. שעה'ן לאַנג האָט זיך געטראָגן אַרום,
אין די פוסטע קאַזאַרמעס, דער עכאָ פון זייער
לעצטן כאַרכלען, ביז זיי זיינען איינגעשלאָפן.
די מערדער האָבן רואיק ערגעץ-וווּ די טויטע
קערפער פאַרשטעקט און קיינער ווייסט נישט
עד היום וווּ זייער געביין געפינט זיך...

און דער פערטער קבר, דער לעצטער, ערגעץ
אין די גאַז-איינונס פון אוישוויץ... דאָ זיינען
שוין אונדזערע זעמבראַווער קדושים בטל
בששים. דאָ האָט מען לעבעדיק געברענט און
געשטיקט הונדערטער-טויזנטער יידן פון גאַנץ
אייראָפּע, דאָ דאַרפן זאָגן קדיש אַ וועלט מיט
יידן...

און די וועלט גייט איר גאַנג, די זון גיט איר
ליכט און די ערד גיט איר פרוכט.

און פון דער אַלטער היים, פון דער הייליקער
יידישער זעמבראַווע זיינען ערגעץ-וווּ 4 קברים
אויסגעוואַקסן — אַן אַ מצבה און אַן אַ נאָמען...

פון דער שיינער לעבעדיקער זעמבראַווע זיי-
נען פאַרבליבן 4 גרויסע ברידער-קברים, ער-
געץ וווּ, אַן אַ מצבה און אַן אַ נאָמען. קיינער
ווייסט נישט וווּ צו גיין אויף קבר אבות.

דער ערשטער קבר איז געווען אין די מילי-
טערישע לאַנגע אַקאַפּעס אין שומעווע.
דאָס איז געווען אין מיטן זומער, דעם 19-טן
אוגוסט. אַרום האָט געבליט און געוואַקסן. די
זון האָט געשיקט, ווי שטענדיק, אירע שטראַלן
דער וועלט. האט די דייטשישע בעסטיע גע-
הייסן זיך צונויפקומען אויפן זעמבראַווער
מאַרק, אין אַ שיינעם ליכטיקן דינסטיק. האָבן
די דייטשן אויסגעקליבן 1500 מאַן, די שענסטע
יידן, מיטן רב און ראש-ישיבה, און זיי אַלעמען
פאַרטריבן קיין שומעווע, אין אַ קלויסטער,
אָדער אין אַ קירכן-שול, זיי אויסגעטיילט אין
גרופעס, לויט פאַכן, לויט עלטער, און ביז 10
אַזיגער אין אַוונט איז שוין די אַקאַפּע אין
גלעמבאַטשער וואַלד פאַרשאַטן געוואָרן מיט
טויטע און לעבעדיקע מתים...

היינט איז שוין דער דאָזיקער בלוט-אַנגזע-
טיקטער אַרט באַוואַקסן מיט ווילדע גראַזן, מיט
וואַלד בויםער. פאַשען זיך דאָרט בהמות. און
ווער ווייסט, צי אין די לאַנגע פינצטערע נעכט
טראָגן זיך נישט אַרום דאָרט עלנטע קרעכצן,
פאַריתומטע יאָמער קלאַנגען, טאַטע-מאַמע גע-
וויין. שוועסטער-ברידער זיפּ? ... ווער ווייסט?

דער צווייטער ברידער קבר, פירט אונדז קיין
קאַסאַקע. דאָרט האָט מען מיט 3 וואַכן שפּע-
טער, אָנהויב סעפטעמבער, ווייטער אָנגעיאָגט
1500 מאַן, ביי 900 זעמבראַווער און ביי 600
רוטקער יידן און זיי אַלעמען אין אַ ברידער-
קבר לעבעדיק אַריינגעוואַרפן. שעה'ן לאַנג האָט
זיך געהויבן דאָרט די פאַרשאַטענע ערד, ווי

די שארית הפליטה נאכן חורבן

די הארצרייסנדע רעזולטאטן

ווי נאָר עס האָט אויסגעבראָכן די מלחמה צווישן פוילן און דייטשלאַנד איז גלייך גע- וואָרן זעמבראָוע אָפּגעריסן פון דער אַרומיקער וועלט. אַזוי איז עס געווען מיט גאנץ פוילן.

בעת דער רוסישער קורצער אָקופאַציע האָבן זיך אַדורכגעריסן אייניקע בריוו פון זעמבראָו און מיר בריינגען דאָ, ווייטער, אַ בריוו פון ישראל קאָסאָווסקי און פון זיין זון צו אריה קאָסאָווסקי אין ישראל. פאַרשידענע גרויל- קלאַנגען וועגן די ליידן פון די פוילישע יידן האָבן אַרומגעקרייזט איבער דער וועלט — דאָס האַרץ איז געווען פאַרביטערט און אויפגע- ברויזט — די האַנט איז געווען קורץ צו העלפן...

נאָך דער שרעקלאַכער מלחמה האָבן זיך אַנ- געהויבן אַנטפלעקן די האַרצרייסנדע רעזול- טאַטן פון אונדזער אַלטער היים: אַלץ איז גע- וואָרן אַפּגעווישט מיט פייער און שווערט, דאָס וואָס איז איבערגעבליבן, על פי נס, איז אַר- בער צו די הענט פון די פּאָליאַקן. אומפאַר- שעמט האָבן זיי געיאַרשנט עפנטליך-רעכטליך דאָס ביסל יידיש גוטס. זיי האָבן אויסגעהאַרגעט, שוין נאָך דעם זיג איבער די דייטשן, די איינ- צעלנע לעבעדיק געבליבענע יידן (ווי ביינוש טיקאטשינסקי, הלל-הערשל שיניאק א.א.וו.) וואָס האָבן זיך געראַנגלט מיטן טויט ביי די דייטשן און זיי איבערגעלעבט — טאַמער וועלן זיי קו- מען מאַנען פון זייערע זעמבראָווער קריסטלעכע שכנים ירושה-געלט.

די אנטרונענע פון פייער

איז געבליבן פון אונדזער זעמבראָווע אַ שאַרית הפליטה. אַ מניין יידן האָבן זיך גע- ראַטעוועט פון די גאַז-אייזונס אין אַשוויענטשים און געבליבן עלנטע, אויסגעמאַרעטע, אָן שום כוח צו קענען ווייטער פירן דעם לעבנס קאַמף

(ווי יאַנקל סטופניק, חיים קויפמאַן, פייוול סלאָ- וויק א.א.). אַ מניין יידן האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אונטער אַרישע פאַפירן צווישן די גוים, אין די פאַרטיזאַנער גרופּן אין די וועלדער, ווי הערשל סמאָליאַר, אלעזר וויליאַמאָוסקי, די 3 ברידער-פאַרטיזאַנער סטופניק, און נאָך אַ מניין איז געקומען פון רוסלאַנד, די איבערגעבליבענע וואָס זיינען פאַרשיקט געוואָרן קיין סיביר אַלס בורזשען אַדער ציוניסטן, ווי זיידע פּיורקא, זון פון משה דעם קצב, שלמה פּעקאַרעוויטש, 2 זין פון הערשל דעם בלעכער (געווען אין דער רויטער אַרמיי), דוד רעגנסבערג דעם רב'ס אייניקל, הרב ישראל ראבינאוויטש, זון פון מלמד מענדל אַלשא, מאָטיעס איידעם, יצחק גאַראַדזינסקי (זון פון לייבל דעם זיגער מאַ- כער) מיט זיין פאמיליע א.א.

2 צענטראַלע אדרעסן: ירושלים—ניו־יאָרק

אַט די אַלע איבערגעבליבענע האָבן נישט געוואוסט איינער פון צווייטן, זיי האָבן געדאַרפט האָבן איין צענטראַלן אַדרעס וווּ זיך צו ווענדן און פון אים צו באקומען אַדרעסן, ידיעות און הילף, און דאָס זיינען געווען 2 פונקטן: אין ישראל, ירושלים, ביי דער יידישער אַגענץ — דער אַלגעמיינער „מדור לחיפוש קרובים“ — אינס- טאַנץ צו אַפּזוכן פריינט און אין ניו־יאָרק דער הילפּס קאָמיטעט פאר זעמבראָווער יידן, האָט דער „מדור לחיפוש קרובים“ אין ירושלים אויסגעפונען אין דער צייט פון זיין טעטיקייט (איז נאָך טעטיק ביז איצט) הונדערטער טוי- זענטער אַדרעסן און צענדליקער טויזנטער יידן פאַרבונדן מיט זייערע אַפּגעראַטעוועטע קרובים, פאַראייניקט משפחות, אומגעקערט קינדער צו עלטערן, ברידער צו שוועסטער א.ד.ג. צווישן זיי נישט ווייניק זעמבראָווער.

ספּעציעל פאַר זעמבראָווער אַפּגעראַטעוועטע, איבערגעבליבענע, האָט געטאָן דער זעמבראָווער הילפּס-קאָמיטעט אין ניו־יאָרק.

נקמת דם ילד קטן
עוד לא ברא השטן

פארן בלוט פון קליינע קינדער — נקמה וואס
האט דער טייוול אליין נאכנישט געשאפן
ח. נ. ביאליק

ילדי זאמברוב היקרים
די טייערע זעמבראווער שול-קינדער
The precious school children of Zambrow...

שארית הפליטה, ביניהם כמה מבני זאמברוב, בלודז
א גרופע וואס האט איבערגעלעבט דעם נאצי־חירבן, צווישן
זיי אייניקע זעמבראווער (לאדז, 1946)
Survivors of Zambrow between Refugees in Lodz (1946)

די שפייזפעקלאך

זיי דאס פארקויפט אדער אויסגעטוישט אויף אנדערע. קראנקע פלעגן באקומען מיט לופט-פאסט די טייערסטע מעדיקאמענטן, ווי פעני-צילין, קארטיאזאן, איינשפריצונגען.

האָבן זיך גרופירט זעמבראווער אין געוויסע שטעט, ווי אין ביאליסטאק (סטופניק, סלאוויק, פינקלשטיין מיטן אינגעלע בייניש א.א.) אין לאָדז (בראש משה לעווינסקי) אדער אין זעמבראווע גופא.

אין מילאנא (יאנקל סטופניק, משה פעקא-רעוויטש, מנחם בלומשטיין, די טאפאלס מיט די טעכטער און איידעם). האָט מען באַשטימט איינעם פון זיי אַלס אַ פאַרשטייער און פאַרטרונגסמאַן און איבערגעשיקט פאר די זעמבראווער צענדליקער טויזנטער דאלאַרן, באַזאָרגט מיט שיפסקאַרטן, ווער ס'האָט געוואָלט ערגעץ פאַרן זיך באַזעצן, מיט מעגליכקייטן זיך איינצואַרדנען דאָ אויפן אָרט א.א..

גלייך ווי זיי האָבן באַקומען די אַלגעמיינע ליסטעס פון די איבערגעבליבענע אין די לאַגערן און געזען אַ זעמבראווער, האָבן זיי גלייך אים אַרויסגעשיקט אַ פעקל שפייז מיט קליידער און געבעטן ענטפערן און אויסשרייבן: ווער ער איז, ווער פון זיין פאַמיליע לעבט אין אַמע-ריקע, וווּ וויל ער פאַרן און ענליכעס. אַזוי אַרום האָט זעמבראווער קאָמיטעט אַרויסגע-שיקט טויזנטער ווערטפולע פעקלאַך מיט שפייז, ווי קאַנסערוון-פלייש, מילך, האָניק, פּו-טער און אייל, טיי, צוקער, קאַקאַ, א.א. ווערט-פולע פעקלאַך מיט קליידער ווי קאַסטימען, מאַנטלעך, וועש א.א. אפילו ווען דער אַדרעס איז נישט געווען גענוג זיכער און פינקטלעך האָט דער קאָמיטעט ריזיקירט און געשיקט די פעקלאַך. און דאָס האָט זיי געשטעלט אויף די פיס, זיינען געווען פראָדוקטן אַדער קליידער נישט נויטיקע, אַדער נישט פאַסיקע — האָבן

ועד שעורי ערב לנוער העובד נפרד מחברו הפעיל, משה אייזר, V עם צאתו לארגנטינה (1921).
דער קאָמיטעט פון דער זעמבראווער אַונטשול פאַר אַרבעטער יוגנט געזעגנט זיך מיט זיין טיכטיקן מיטגליד
משה אייזער, וואָס עמיגרירט קיין אַרגענטינע (1921).
The management of the Evening classes for Young Workers says "good by" to its active member, Mr. Moshe Eitzer, on his departure to Argentina.

הפגנת מכבי ברחובה של עיר, 1918. במרכז מזדקר הנער חיים קויפמאן.
 מכבי מאניפעסטאציע אין גאס, 1918. אין צענטער דער הויפט זיך דער יוגנטליכער חיים קויפמאן.
 Maccabi manifestation in market (1918)

בערב הזכרה בתל-אביב לחורבן
 העיר

ביי דער הזכרה אין יארצייט-
 אונט, אין תל-אביב, גאך דער
 אייגעראטענער יידישער זעמב-
 ראחע

On the memorial-evening,
 dedicated to the extermi-
 nation of Jewish Zam-
 brow (Tel-Aviv, 1961)

משה אייזער און יוסף סאוועצקי

און זאלן דא דערמאנט ווערן מיט רעספעקט און ליבע 2 זעמבראווער לאנדסלייט, אנפירנדע פערזאנען ביים זעמבראווער רעליאף וואס האבן געהאלטן דעם סעקרעטאריאט, געענטפערט אויף הונדערטער בריוו מיט ברידערליכער ווארמקייט און אויסגעפירט די הילפס-אקציע: משה אייזער (וואס האט זיך פארגעשטעלט אין די בריוו: זון פון ביילקע און אברהם דעם בעדנארס און שכנא דעם שוסטערס און אייניקל, זיין פרוי פאלין איז מאטל שאפראנס א טאכטער) און יוסף סאוועצקי, דער איידעם פון חייטשע קאזשאל די בעקערקע. מיר איז אויסגעקומען צו לייענען איבער 100 בריוו פון זעמבראווער פליטים צו די צוויי דער-מאנטע חברים, וואס זיי האבן אויפגעטאן מיט זייערע אויפמונטערונגס בריוו און שנעלע הילף, אלע פון קאמיטעט האבן מיטגעהאלפן בלב ונפש, לויט ווי עס דערציילן די בריוו, ווי ר' יעקב קארלינסקי, דוד סטיין, שמואל סטיין, שלום אבנר בארנשטיין, לואי פאוי, לייבל מא-

ליצקי, משה הערש קוקאווקע, משה בארנשטיין, אייזיק מאליןאוויטש, נייטן בארג, יוסף וויער-זשבוויטש-וואקסמאן, יצחק ראזן אא. ספעציעל ווערט דערמאנט כסדר, אין צענד-ליקער בריוו יוסף סאוועצקי, דער דאזיקער בראווער פאלקסמענטש און ערלאכער איבער-געגעבענער טוער איז דערהויבן געווארן, אין די בריוו פון די געראטעוועטע, צו א לעגענדע, ווי א טאטע, א בארעמהערציקער טאטע, איז ער געשטאנען און געהאלפן. האט געענטפערט פינקטלעך אויף די בריוו, פיל צענדליקער בריוו יעדע וואך, כ'האב א טייל פון דעם גע-לייענט פון אים צו די ליידענדע ברידער, געשריבן מיט זיין קלארער האנטשריפט. פאר יעדערן געפונען א טרייסטווארט, געוויסט וואס יעדערן פעלט, געשיקט איינעם בלויז געלט, א צווייטן בלויז שפיין, א דריטן א רעגן-מאנטל מיט א פאר שטיוול, א פערטן טיי מיט קאקא, געוויסט ווער יעדער איז, ווי ער איז און ווי קלערט ער צו פארן. מיר דארפן שטאלץ זיין אויף אזא ברודער און מיט אזא מסירות.

פון א בינטל בריוו

מיר בריינגען דא אויסצוג פון א גרויסן בינטל בריוו וואס איז אין אונדזער באזיך, פון די ערשטע נאך מלחמה יארן. זיי ווארפן א שיין און גיבן א באגריף איבער דער לאגע פון די פליטים און די פארצווייגטע הילפסאקציע פון אמעריקאנער הילפס קאמיטעט.

בריוו פון פייבל סלאוויק

זעמבראווע, 25.7.1945

ליבער גדליה,

...ערשט אפאר חדשים ווי כ'בין געווארן בא-פרייט פון די דייטשע לאגערן. מיט אלע מיטלען האב איך זיך געראנגלט מיטן טויט: הונגער, קעלט, קראנקהייט. אדאנק מיין שטארקן ארגא-ניזם און מיין שטארקן ווילן צו איבערלעבן די דייטשן און נעמען פון זיי נקמה — בין איך

געבליבן לעבן. פון לאגער בין איך געפארן גלייך א... היים. גערעכנט אפשר וועל איך טרעפן דא אייגענע, מיין איינציקע שוועסטער, זעמבראווער יידן... און איך, דריי זיך ארום עלנט און בין נישט זיכער, צי כ'וועל מארגן אויפשטיין א לעבעדיקער. זיי זיצן, די פאליאקן אין יידישע הייזער, יידישע בעקערייען, יידישע ווארטשטאטן און טאמער דערזעען זיי א ייד — דאכט זיך זיי, אז אט קומט ער אפנעמען זיינס, דארף מען אים אפראמען פון וועג...

פיוול סלאוויק

פון בריוו געשריבן צו יוסף סאוועצקי

1946 — 22/2

...איר פרעגט: אפשר קען מען מאכן א רשימה פון די לעבן געבליבענע זעמבראווער? עס איז שווער. ווייל א קליינער טייל איז פאר-

טריבן געוואָרן קיין רוסלאנד — ווייסן מיר נישט וואָס מיט זיי איז געשען. אין זעמבראווע האָבן זיך צונויפגעקומען עטלאכע משפחות זעמבראווער, אייניקע פון די אַרומיקע דערפער און שטעטלעך און געקלערט אויפשטעלן צוריק אַ קליינע קהילה און אָנהויבן פון דאָס ניי בויען די שטאָט. האָט געוויזן די פראַקטיק אַז אונדזער לעבן איז נישט זיכער, די פאַליאַקן זיינען נישט בעסער פאר די דייטשן און עס איז אַ סכנה אַרויסצוגיין אין גאַס. האָבן זיך אַלע צעלאָפֿן — קיין לאַדז, קיין וואַצלאָו א.א. ביי היינטיקן טאָג געפינט זיך אין זעמבראווע: שלמה פֿע־קאַרעוויטש — צוריק געקומען פון רוסלאַנד, איטקע מראַזאָוויטש מיט אַ קינד — אַ לאַמזער, געווען אויסבעהאלטן ביי אַ קריסט, דער שריי־בער פון די שורות — פייוול סלאָוויק, אַ בע־קער, געקומען אַ לעבעדיקער פון די דייטשע לאַגערן און משה לעווינסקי. דאָס איז גאַנץ זעמבראווע... אייערע פעקלאך, וואָס איר שיקט אונדז, דערהאלטן אונדז ביים לעבן און אין האַרצן טליעט נאָך אַ פונק פון מענטשליכער ליבע: מיר האָבן נאָך ברידער אין אַמעריקע...

זעמבראווע, 22.7.1946.

...איך בין דער איינציקער ייד אין זעמבראווע. אין ביאליסטאק און לאַדז האלטן זיך אויף נאָך עטלאכע לאנדסלייט. אין ביאליסטאק האָבן איך געזען בערל סאַקאַל, די סטופניקעס, גיוונער, גאַלאַמבעק, איך בין דאָ אליין. מיין לעבן איז אויך דאָ נישט זיכער — נאָר מיין לעבן איז שוין סיי־ווייסי צעבראַכן... פון צייט צו צייט דערוועקט זיך ביי מיר אַ געפיל אַז מען דאַרף קלייבן כוחות צו בויען אַלץ פון דאָס ניי...

...איך האָב, נאָך פיל מי אַפגעפונען מיין ברודער, אין מעקסיקע־סיטי. וואָרט איך אויף אויספאָדערונג פאפירן פון אים...

פייוול סלאָוויק

חיים קויפמן צו י. טאוועצקי

לינעבורג, דייטשלאנד, יאנואר 1946.

...האַסטו פיליכט געהערט אָדער געהאַט אַ

בריוו פון יאנקל סטופניק, אַ שוסטער? כ'בין געווען צוזאמען מיט אים אין אויסשוויץ ביז פאַריקן יאָר. איך און פיל אנדערע יידן האָבן אים צו פארדאנקען וואָס מיר זיינען געבליבן לעבן. ער האָט געארבעט די גאַנצע צייט אין לאגער אלס שוסטער און אלעמען ארויס־געהאַלפן...

...שרייב משה לעווינסקי'ן וועגן מיר, אז איך געפין זיך אין דייטשלאנד, אין דער ענגלישער זאָנע. ער וועט זיך פרייען, ווייל איידער מ'האַט אונדז אַפגעשיקט קיין אויסשוויץ, האָבן איך אים געראטן ער זאָל אַוועק צו זיינע באקענטע קריסטן זיך אויסבאהאלטן, האָט ער אַזוי גע־טאָן. איך האָב געזאָלט אויך אַזוי טאָן, נאָר צוליב מיין מוטער האָבן איך עס נישט געטאָן, מיין געוויסן האָט מיר נישט דערלויבט איר לאָזן אליין — האָבן איך געאַפפערט מיין לעבן פאר מיין מוטער. אין מיין מאַמעס זכות בין איך לעבן געבליבן.

...איך אַרבעט אין אַ גרויסן שפיטאַל אַלס אַפטייקער באקום איך יעדן מאָנאַט 100 פא־פיראַסן, מיטאַגן און 360 מאַרק, מען קען פאר דעם געלט גאַרנישט באקומען.

...אהרן לייבל קארלינסקי האָסטו געוויס גע־קענט, אַ גאנץ אנשטענדיקער מענטש, איך האָב זיך מיט אים לעצטנס באפריינדעט. ביי די רוסן האָט ער געארבעט אלס אַנגעשטעלטער, דער עלטערער זון האָט אויך פארדינט. גלייך ווי די דייטשן זיינען אַנגעקומען, האָבן זיי פאר־שלעפט די ערשטע 50 מאָן, איז געווען צווישן זיי קארלינסקי מיטן זון. שרה'קע זיין פרוי איז געבליבן אליין, ביז מ'האַט זי אוועקגענומען קיין אויסשוויץ...

לינעבורג, 10.3.1946.

...פאַריקע וואָך האָבן איך באקומען אַ בריוו פון פריינט לייבטשאַק גאַלאַמבעק, ישראל. ער שרייבט מיר אז ביינוש טיקאטשנינסקי מיט הלל־הערש שיניאַק זיינען געוואָרן דערמאָרדעט דורך פאַליאַקן 6 טעג פארן אַנקומען פון די רוסן. איך האָב זיך שטאַרק צעוויינט ביי דער ידיעה.

איך האָב ביינושן געראָטן ער זאָל זיך אויס-
בעהאלטן צווישן די גוים. בין איך געווען זי-
כער אז ער וועט די דייטשן איבערלעבן. קענסט
זיך גאַרנישט פאַרשטעלן וויפל ביינוש האָט
מיר און אנדערע געהאַלפן אין געטאָ. איך
האָב צוזאַמען מיט אים געהאַט דעם אויפזיכט
איבערן סאַניטאַרן צושטאַנד פון געטאָ. איז
נישט געווען קיין שום שווערע זאַך וואָס ביי-
נוש זאָל נישט האָבן אַדורכגעפירט. געווען אַ
געטרייער חבר פאַרן גאַנצן כלל ישראל.

...איך האָב געהערט אז ד"ר גרונדלאַנד מיט
זיין פרוי און קינדער זיינען אין לאַדז. איך
מוז דיר זאָגן ער האָט פיל פאַרדינסטן פון דער
לעצטער צייט. ער איז געווען דער איינציקער
דאָקטער אין געטאָ.

...נעכטן האָב איך באקומען פאַפירן פון מיין
קווינע צו פאַרן קיין אַמעריקע. בין איך גלייך
אָוועק קיין האַמבורג און זיך פאַררעגיסטרירט
אין אַמעריקאַנער קאָנסולאַט. אויך דו שיקסט
מיר פאַפירן, שרייבט זי מיר, דאָס וועט פאַר-
לייכטערן פיל ביים באקומען די אַמעריקאַנער
וויזע. נאָך עטלעכע מאָנאַטן און כ'וועל פאַר-
לאָזן אויף אייביק דעם פינצטערן "לאַגער לעבן".
מיין חבר ברענער, פון וויסאַקע מאַזאוויצע
האַט אויך באקומען פאַפירן צו פאַרן קיין אַמע-
ריקע. שטעל דיך פאַר: מיר האַלטן זיך צוזאַמען
פון אוישוויץ און בעלזען און אויך דאָ אין לאַ-
גער... דער אויסלענדישער שפיטאַל וווּ איך
האָב געאַרבעט איז געוואָרן אויפגעלייזט —
בין איך ווייטער אָן אַרבעט און אָן ברויט.

כ'דאנק דיר נאָכאַמאָל טייערער יוסף פאַר
דעם פעקל און פאַר דיינע בריוו. פון מיינע
חברים אין ישראל באקום איך יעדן צווייטן
טאָג אַ בריוו. אויך פריינט פון אַמעריקע, ווי
מלכה קאווינ'שנינקאַפּ, יוסף וויערזשבאוויטש-
וואַקסמאַן א.א. שרייבן מיר.

גריס דעם פריינט משה אייזער. פון פריידקע
שאַפראַן. זיין שוויגער האָב איך אַ סך צו דער-
ציילן. זי האָט זיך געהאַלטן מיט מיין מוטער
ביז דעם לעצטער מינוט...

...פון דיין פאמיליע: שלמה איז אָוועקגע-
נומען געוואָרן גלייך מיטן ערשטן טראַנספּאָרט

קיין שומעווע. זיין פרוי און קינדער, ווי אויך
באַשע מיט דער עלצטער שוועסטער זיינען גע-
ווען אין געטאָ ביזן לעצטן טאָג. געהאַט אַ גוטע
דירה, ביי מנחם דונאוויטש. אין אַ נייע הויז...

...וועגן נחמיה'ס (גאַלאַמבעק) פאמיליע גע-
דיינק איך ווי פון ערשטן טראַנספּאָרט איז
אָוועקגענומען געוואָרן זיין ברודערס פרוי, דאָס
הייסט (מאיר) בראַנאַקס טאַכטער, זייער מיידע-
לע איז געבליבן אליין, זייער אַ שיינע — שפּע-
טער געשטאַרבן אין געטאָ. מיטן ערשטן טראַנס-
פּאָרט איז אויך געגאַנגען בראַנאַק מיטן על-
טערן זון, מיט זיין יונגע פרוי, לייבל ראזינגס
טאכטער...

25.9.1946

...היינט דערהאַלטן דעם פעקל און בריוו.
אַזוי פינקטלעך ווי דו בינסט אין שרייבן און
שיקן: אין אַ וואָך צייט האָב איך אַן ענטפּער
פון דיר און אַ פעקל גייט בלויז 5 וואָכן. די
אַלע פעקלאַך וואָס דו שיקסט אויף מיין אַדרעס
קומען אָן רעגוליער און איך פאַרטייל זיי, לויט
דיינע אָנווייזונגען אין זעלבן טאָג.

דו האָסט גוט געטאָן וואָס דו האָסט אויפ-
געזוכט די פריינט פון יאַסל שמיד און גע-
פועלט ביי די רוטקער זיי זאָלן אים העלפן.

...ווער פון אונדזערע איז צוריקגעקומען פון
רוסלאַנד? מיר איז אינטערעסאַנט צו וויסן, אויב
די פאַרשיקטע זיינען געקומען צוריק. איך
שטעל מיר פאַר דיין פאַרצווייגטע און אומ-
דערמידלעכע אַרבעט אַזויפיל בריוו צו שרייבן,
אַזוי פיל מענטשן צו ענטפּערן, צו דערפילן
זייער פאַרלאַנג, צו אויפזוכן זייערע קרובים און
זיי העלפן...

...איך, מיט אַ שותף האָבן געעפנט אַ הורט-
אַפטייק, ווייל איך האָב באקומען אַ גוטע רע-
קאַמענדאַציע פון רויטן קרייץ, איבער מיין אַר-
בעט אין אויפגעלייזטן שפיטאַל. עס קען זיך
אַנטוויקלען און זיין אַ גוט געשעפט, כאַטש
איך שטרעב צו אַנטלויפן פון דאָנען. כ'בין פון
די איינציקע וואָס האָבן פאַרלאָזן דעם קיזבא
לעבן אין די לאַגערן און אַריבער אין שטאַט,

צו זיין זעלבסטשטענדיק. איך בין דא פארנומען מיט געזעלשאפטליכע ארבעט און אין דער יידישער געמיינדע...

...קענסט זיך גארנישט פארשטעלן מיט וואס פאר א פרייד איך האב דערהאלטן מיין אל-טיטשקן רבי'ס בריוו, געשריבן אין שלום-עליכם'ס סטיל. כ'האב באקומען פיל זכרונות פון מיין ערשטן חדר, פון די קינדעריארן. גיב איבער דעם אלטיטשקן רבי (=בערטשע סא-קאל) הארציקע גרוסן און ווונטשן. וויפיל מלקות זיינע תלמידים האבן פון אים באקומען אזויפיל יארן זאל ער נאך לעבן, בעושר ובכבוד, כ'וועל אים שרייבן באזונדער.

חיים קויפמאן

...וואס נוגע דעם דאטום פון ערשטן חורבן אין זעמבראווע. דאס איז געווען דער 19-טער אויגוסט 194... דער דאטום פון צווייטן חורבן — ווייס איך נישט. איך וועל עס דערגיין ביי די רוטקער, אפשר ווייסן זיי, ווייל עס איז געווען אין זעלבן טאג...

שרייבט חיה קויפמאן:

ריכבאק, 10.11.1946

...איך פארמאג נישט קיין ווערטער אויסצו-דריקן אייד מיין דאנקבארקייט פאר אייער טאט. די פעקלעך שפייז און קליידער — דערהאלטן ווי אויך דאס געלט...

די מלחמה האט מיך פולשטענדיק צעבראכן. זי האט ביי מיר צוגענומען אלעס און אלעמען. דער גרעסטער קלאפ איז פאר מיר דער פאר-לוסט פון מיין בעסטן חבר, מיין מאן. מיט זיין טויט האב איך שוין מיין לעבן פארשפילט. איך האב שוין נישט קיין שום באגער אין לעבן. איך לעב נאר צוליב מיינע 2 קינדער: מיין טאכטער וואס איז פארבליבן אין רוסלאנד און א אינגעלע וואס איך האב אפגעשיקט קיין ישראל דורך א קיבוץ. מיין טאכטער שטודירט אין רוסלאנד און סטארעט זיך ארויסצופארן פון דארטן און זיין מיט מיר צוזאמען. איך געפין זיך אין שלע-זיע, אין ריכבאק און קלייב זיך צו פארן קיין ישראל, כ'בין געווארן מיטגליד פון א קיבוץ... אפשר קענט איר מיר שטעלן אין פארבינדונג מיט מיינע א חבר'טע אין ניו-יארק, אלטע פאק-

טשאַר און מיט דעם זעמבראווער חזו'ס טאכ-טער וויסמאנסקי, וואס רופט זיך עדנה קאנטאר אין אמעריקע. מיין איינציקער באגער איז איצט צו געפינען יוגנט חברים און צו טויכן אין תהום פון דער פארגאנגנהייט...

פ.ס.: צוליב דעם פאליטישן לעבן פון מיין מאן ע"ה — האב איך נישט געביטן מיין פאמיליע נאמען.

פאריס, 2.8.1946

טייערער פריינט סאוועצקי,

...אייער בריוו מיט דער מתנה האבן מיר דערהאלטן. הארציקע דאנקען. מיר נויטיקן זיך נישט אזוי אין קליידער ווי אין דערנערונגס-מיטלען. מיט דער דירה איז נאכנישט דערליי-דיקט. דערווייל וווינען מיר אויף א דאך אן א קיך און אן גאז...

...מארגן איז ערב יום-כיפור. גייען מיר קויפן ליכט פאר די נשמות פון די אומגעקומענע און עס אוועקטראגן אין שול. מיר מוזן נאך אויס-זוכן א שול וואס זאל זיין נאענט, נישט דארפן פארן יום-כיפור מיטן מעטרא צו „מוזכיר נש-מות"... אין זעמבראווע האבן די ימים טובים אויסגעזען א ביסל אנדערש... מיר דערמאנען זיך ווי מיר פלעגן ימים נוראים לויפן אין שול צו דער מאמען. יא, מיר האבן אויך א מאל גע-האט עלטערן (ווען — געדענקען מיר שוין נישט...) מיר זיינען דא געגאנגען הערן שופר בלאזן און נישט געגאנגען ראש השנה צו דער ארבעט. האבן די ארטיקע יידן געלאכט פון אונדז. קומען די ימים טובים, ווערן מיר מער צעבראכן, גייסטיק און פיזיש. די פראנצויזישע יידן פילן דאס נישט...

הארציקע ברכות צום נייעם יאר. גריסט יודקע און נעמי יאבלאנקע...

די צוויי שוועסטער קאלעשניק

פאריס, 28.10.1946

...א דאנק פאר אייערע בריוו און מתנה. מיר זאגן אייד אן א בשורה: מיר האבן באקומען וויעס קיין אויסטראליע, מיט אויספאדערונגס

פאפירן. עס וועט איצט נעמען א סוף צו אונז דווער וואנדערן. אפשר וועלן מיר צוריק אָנ- הויבן לעבן ווי מענטשן...

פאריס, 25.11.1946

...מיר פארן קיין אויסטראליע. זייענדיק נאך אין וואלדזשיך האבן מיר זיך באקענט מיט 2 יינגלעך, וואָס זיינען שפעטער אַוועק קיין אויסטראליע, צו זייערע פאמיליעס. דערוויסנ- דיק זיך אַז מיר זיינען אין פאריס האבן זיי אונדז געשיקט אויספאדערונגס פאפירן און אין ענגלישן קאנסולאַט וויזעס. זיי האבן אונדז אַרויסגעשיקט שיפסקארטן און מיר זאָלן עס באַקומן בקרוב. וועלן מיר די שיפסקארטן נישט קריגן, בעטן מיר אייך, איר זאָלט אונדז אויס- באַרגן די קאָסטן און מיר וועלן אייך דאָפלט אויסצאָלן... נאָר מיט זיי קענען מיר זיין גליק- לעך נאָך אַמאָל אין לעבן...

די שוועסטער קאלעשניק

מאָסקווע, 20.6.1945

ייד. אנטפאָשיסטישער קאָמיטעט

כאשעווער יוסף סרעבראוויטש,

...איך געדענק דיר זייער גוט. כ'היט אָפ אין מיין זכרון אַלעמען און אַלץ וואָס האָט אַ שייכות מיט אונדזער היימשטאַט. כ'פריי זיך פאַרויס מיטן געדאַנק אַז אין דיין צווייטן בריוו צו מיר וועל איך באַקומען אַ גרוס פון אַלע אונדזערע לאַנדסלייט וואָס געפינען זיך אין תל-אביב, וועגן זייער גורל און לאַגע... פון מיין משפּחה איז געבליבן בלויז איין שוועסטער, אסת'ר. זי געפינט זיך מיט מיר. מיין שוועסטער שרה איז אומגעקומען אין שטעטל ראָדון, ביי לידע, וווּ זי האָט געאַרבעט...

...נאָך צוויי יאָר פאַרטיזאַנישן קאַמף האָב איך זיך אומגעקערט צוריק צו פרידלעכער אַרבעט. ס'רעדט זיך אַזוי „אומגעקערט". ס'וועט שוין קיין פרידן אין מיין נשמה נישט זיין ביזן לעצטן אַטעם-צוג. כ'האָב קיין רו נישט געהאַט אין די ווייסרוסישע וועלדער, וווּ טאַג-איין, טאַג- אויס, האָבן מיר דעם בלוט חוב געצאָלט. כ'האָב

נישט דאָ קיין רו, ווען כ'צאָל דעם חוב לגבי דעם אַנדענק פון די אומגעקומענע ברידער און שוועסטער דורך מיין באַשיידענער ליטעראַרי- שער אַרבעט. אַזאַ איז דער גורל פון מיין דור. דעם אמת געזאָגט: איך זוך נישט קיין רו. כ'טרוים וועגן איינס: צולייגן דאָס רעשט גע- בליבענע כוחות צו דער ווידער אויפריכטונג פון אונדזער פאָלק. כ'באַמי זיך עס צו טאָן וואָס גרינטלעכער — זעענדיק אין דעם די איינציקע מעגליכקייט צום שטילן דאָס אויפגעברויזטע האַרץ...

הערשל פמאליאר שלאגט פאר ארויסצוגעבן א געדענקבוך נאך זעמבראווע

לאָדז, 4.11.1946

חשובער פריינט סאוועצקי,

...שוין עטלעכע מאָנאַטן ווי כ'געפין זיך אין פוילן. אַרבעט האָב איך זייער אַס... כ'בין אַ מיטגליד פון פרעזידיום פון יידישן צענטראַל קאָמיטעט און ס'קומט אונדז אַנשטרענגען אַ סך כוחות אויף אויפצושטעלן כאַטש טיילווייז דאָס, וואָס די היטלער מערדער האָבן דאָ פאַרגיכטעט. ...ס'איז פאַר מיר געווען אַ גרויסע פרייד זיך צו דערוויסן פון פריינט משה לעווינסקי וועגן אייערע באַמאָנגען צו העלפן די אַלע וואָס זיינען געראַטעוועט געוואָרן. כ'האָב שטענדיק געהאַלטן, אַז זעמבראווער בכלל זיינען שטענ- דיק און אומעטום זייער ערלעכע מענטשן... אייער הילף ביז איצט האָט געגעבן די זעמבראַ- ווער אַ מעגלעכקייט קומען צו זיך — נאָך די שווערע מלחמה-יאָרן...

און איצט וויל איך זיך ווענדן צו אייך וועגן אַ מער אַלגעמיינעם עניין; זעמבראווע אַלס יידישע שטאַט עקזיסטירט מער נישט. אָבער ביי אונדז אַלעמען לעבט אין געדאַנק אונדזער היים-שטאַט, אַזוי ווי זי איז אַמאָל געווען. כ'מיין ס'וואָלט אונדזער אַלעמענס פליכט געווען שטעלן אַ מצבה נאָך אונדזער היים-שטאַט, נאָכן פאַרגאַנגענעם לעבן פון אונדזערע טייערסטע. מיין פאַרשלאָג איז איר זאָלט צונויפזאַמלען אַ באַשטימטע סומע אויף אַרויסצוגעבן אַ געדענק-

בוך וועגן זעמבראווע. לויט מיין מיינונג וואלט אין אזא בוך געדארפט אריינגיין א ריי ארטיקלען באשרייבונגען, זכרונות וועגן אמאליקער זעמבראווע און א גרעסערער מאטעריאל וועגן זעמבראווער חורבן בעת דער דייטשער אקופאציע. איך פון מיין זייט בין גרייט מיט אלע כוחות אייך מיטהעלפן ביים רעאליזירן דעם דאזיקן פלאן. כ'וארט אויף אייער ענטפער אויף מיין פארשלאג...

וראצלאוו, 25.12.1946

געפירט א טאג בוך פון אנפאנג ליקוידאציע פון זעמבראווער געטא ביז צו דער באפרייונג פון דער רויטער ארמיי. איך שיק אייך איבער דער ווייל דעם דאזיקן פראגמענט... אין זאלצבורג געפינען זיך נאך אייניקע זעמבראווער, ווי קדיש קאפלאן, סענדערס א ברודער, ווי אויך אייזיק בורשטיין. אין מינכען זיינען דא מער זעמבראווער, אויך מיין ברודער איז דארט... מיין אנקל האט מיר ארויסגעשיקט פאפירן.

16.6.1947

טייערער לאנדסמאן סאוועצקי,

אייערע בריוו און פעקל דערהאלטן. הארציקע דאנק אויסדרוקן פאר אייער ספעציעלער מי אויפצוזוכן מיין משפחה: מיין זיידן און מיין מומען. מיין זיידע האט מיר געשיקט געלט. איך בין אין קיבוץ און ווארט אויף א סערטיפיקאט. אומלעגאל פארן ווילט זיך נישט, ווייל 5 מיט א האלבן יאר האב איך זיך געוואלגערט אין רוסלאנד — איז פאר מיר גענוג. איצט וויל איך קומען קיין ישראל לעגאל און גלייך צו דער ארבעט. ביי אונדז איז דער יקות גרויס: א פאר שטיוול קאסט 25 טויזנט זלאטעס... איך קלייב זיך חתונה האבן מיט א שיינע מיידל, אויך אין קיבוץ, עלנט און ארעם אזוי ווי איך... שלמה פעקארעוויטש האט שוין באקומען די וויזע קיין מעקסיקע. ער ווארט אויף א שיפסקארטע פון ברודער...

גרשון ד.

זאלצבורג, ז' תשרי תש"ז (1946)

געערטער פארזיצער פון זעמבראווער ל"ל,
י. סאוועצקי,

...איך בין א זעמבראווער, יצחק גאלדא איז מיין נאמען. איך שיק אייך איבער א פראגמענט, וואס איך האב באשריבן, נאך זייענדיק דאס יאר אין זעמבראווע. איך בין נישט קיין פאעט און נישט קיין שרייבער. איך האב אבער א ניגונג צו באשרייבן אלץ וואס איז געשען. איך האב באשריבן מיין פארטיזאנער לעבן אין וואלד און

...איך בין א זעמבראווער, דאבאקע וואנסעווער, א טאכטער פון טאפאל. מיין מוטער יהודית טאפאל איז א טאכטער פון קאזשיאל. איך געפין זיך אין דייטשלאנד מיטן מאן און קינד און נויטיק זיך אין הילף...

בוענאס איירעס, 24.7.1949

...איך בין א זעמבראווער, חנא גאלדוואסער, א זון פון גאשער שוסטער. איך האב א ברודער אין ברוקלין, ישראל גאלדוואסער און א שוועסטער גאלדע, איר מאן הייסט חנא-ידל קאץ. וויל איך אז איר זאלט אזוי גוט זיין און זיי אויפזוכן. איך האב שוין געשריבן אין צייטונג און צום פארבאנד פון פוילישע יידן, אבער אן דערפאלג.

חנא גאשער

מילאנא, 22.4.1947

טייערער פריינט סאוועצקי,

אייער בריוו און פעקלעך — דערהאלטן מיט דאנק.

...שוין 4 חדשים אין מילאנא. איך פאר בקרוב אפ קיין ישראל. דא געפינען זיך זעמבראווער: ריינע סאקאל, משה חנית, יעקב סטופניק, אברהם קראן און אנדערע.

...1939 האב איך געמוזט אנטלויפן פון זעמבראווע, פון די רוסן, צוליב מיין ציוניסטישער טעטיקייט. האבן זיי מיך געכאפט אין ליטע און ארעסטירט. בין איך אפגעזעסן 5 מיט א האלבן

יאר אין סיביר אויף קאטארגע, אין א קלימאט פון 70 גראדיקן פראסט, אנגעטאן אין לייכטע שמאטעס. 12 שעה א טאג האב איך געארבעט אונטערן ביקס. געגעסן האבן מיר פאקשיוועס-זופ און כ'בין געבליבן אן כוח. ווען מ'האט אונדז באפרייט, בין איך געגאנגען 20 מעטער און געפאלן פון די פיס. האט א ייד אין גאס דערקענט, אז איך בין אויך א ייד און מיר אריינגענומען אין שטוב ביו כ'בין א ביסל גע-קומען צו זיך. געקומען קיין פוילן, בין איך אוועק קיין זעמבראווע. האב איך קיינעם שוין נישט געטראפן. האב איך אנגעהויבן וואנדערן פון גרענעץ צו גרענעץ. ביו איך וועל קומען צו מיין היים — קיין ארץ-ישראל. זיצן מיר איצט אין מילאנא און ווארטן... מיט די אויגן צו ישראל.

אליה (זיידה) פיורקא
(א זון פון משה דעם קצב)

לאדז, 23.9.1947

טייערער פריינט סאוועצקי,

היינט איז ערב יום כיפור. ווילט זיך מיר אייך שרייבן און אפדאנקען פאר אלץ וואס איר טוט פאר אונדז. איר טוט מער ווי א טאטע. דעם טלית און תפילין האב איך דערהאלטן און מיט וואס זאל איך אייך דאנקען? אזא טלית זעט מען נישט אין פוילן, און איך גיי דאווענען, איינגעהילט אין טלית, מיט שטאלץ, אז מיר האבן אזעלכע גוטע ברידער. פרוי ב. דארף בא-קומען הילף. זי איז אן אייניקל פון ב. וואס האט געארבעט ביי אברהם שווארצבארד. אין ציגעלניע. מ'האט אים גערופן אברהם סטריכאר. זי איז דא מיט א קליין קראנק קינד און האט רעכט צו געניסן זעמבראווער הילף. רחל רובינס טאכטער איז אין ציפערן. רחל מיט איר זון פילן זיך גוט. דעם לאנדסמאן קראן קען איך נישט. סטופניק האט ביי מיר אין שטוב פארטיילט דאס געלט פאר אלע זעמבראווער...

משה ד.

באד רייכנהאל, 25.12.46

...איך בין אויף קוראציע אין רייכנהאל. אין יאר 1942 האט מיר אן אויטא איבערגעפארן. די גאנצע צייט, אין לאגער, האב איך קיין שמערצן

נישט געהאט. די לעצטע צייט האט מיר אנגע-הויבן ווייטאן דער פלאץ פון דער פארלעצונג און איך בין אין רייכנהאל אויף בעדער... וועגן די לאנדסלייט: שלמה לערמאן האט פאריקע וואך געקריגן אן עפידעוויט. סטופניק האט געקריגן א לאנדעס עקספערמיט קיין אויסטראליע. עס געפינט זיך אין פאקינג א ליפ-שיץ און א גאלאמבעק — אברהם שמולקי דעם מלמד'ס א זון. דעם קאשעמאכערס קינדער זיינען געווען ביי מיר. הערשל דעם בלעכערס צווייטער זון — איז געקומען פון דער רוסישער ארמיי. ער געפינט זיך אין פילדאפינג (נידער-בייערן) צוזאמען מיט זיין ברודער. איך האב זיי איבערגעשיקט די בריוו. ביי מיר איז אויך געווען ווארשאווטישק. פון חיימ'ען האב איך געקריגן א בריוו. גאנץ מעגליך אז ער וועט קומען צו מיר וועל איך אים איינארדענען...

גאלאמבעק

פאריז, 29.12.1946

לכבוד הרב העסקן הציבורי

ר' יעקב קארלינסקי נ"י.

...איך בין ישראל ראבינאוויטש, א זון פון ר' מענדל אלשא, וואס מ'האט גערופן מאטיעס איידעם. מיין פאטער איז געווען מלמד, אויף ביאליסטאקער גאס נומער 3. מיין מוטער ע"ה איז געשטארבן אין יאר 1939. דעם גורל פון מיין פאטער ווייס איך נישט. די רוסן האבן מיר פארטריבן אין יאר 1940 אלס רב. געפינענדיק ביי מיר מיינע סמיכות אויף רבנות און אנדערע שריפטן. האבן זיי מיר געפייניקט און געפלאגט. ערשט 4 מאנאטן ווי כ'בין צוריקגעקומען פון דארט, בעירום וחוסר כול, מיט קראנקע קינדער. אין לאדז האב איך געטראפן א לאנדסמאן, א שכן, ה' משה לעווינסקי, האט ער מיר פיל געהאלפן. איצט בין איך אין פאריז. איך האב שוין פאפירן פון באליטימאער ישיבה, א"נ פון חפץ חיים, אלס לערער פון תלמוד. מיט מיר פארט מיין שווער, א געוועזענער שוחט, אן אל-טער מאן. ווען איר קענט אויסגעפינען דעם אדרעס פון מיינעם א קרוב, דוד כהן, אין דע-טרויט און ר' יעקב יעלין אין בופאלא... הרב ישראל א.

ב"ה יום ב' פר' כי תצא, תש"ז, צרפת.

צום טייערן לאַנדסמאַן ר' יוסף סאוועצקי,
...איינער בריוו דערהאַלטן. איר פרעגט ווער
איך בין? איך בין א זון פון ווערזשבעניקער רב.
אַלס 6 יאָריקער יתום בין איך אַריבער קיין
זעמבראָווע, צו מיין זיידן דעם רב ר' דוד מנחם
רעגנסבערג. 20 יאָר בין איך געווען ביים זיידן
אין זעמבראָווע. בעת דער מלחמה בין איך אַנט-
לאָפן קיין רוסלאַנד און דער אויבערשטער האָט
מיר געראַטעוועט. איצט בין איך אין פראַנקרייך.
מיין נאָמען איז איצט סיוענבוכ, כ'האָב געמוזט
איבערמאַכן מיין נאָמען און זיך ראַטעווען אויף
א פרעמדן פאַספּאָרט...

דוד רעגנסבערג

ברוקלין, 19.12.1947

...פון איטאַליע האָט מיר די לאַמזער ישיבה,
ווי כ'האָב אַמאָל געלערנט אַראָפּגעבראַכט קיין
ברוקלין אין דער ישיבה. איצט לערן איך אין
דער ישיבה-אוניווערסיטעט. איך נויטיק זיך
אַבער אין עקזיסטענץ-מיטלען...

משה קערשאַנאוויטש

זאלטאגאריע, 23.4.1949

...דעם פעקל דערהאַלטן מיט דאַנק. קליידער
לוינט זיך נישט צו שיקן איצט אין פוילן, ווייל
די פאַבריקן אַרבעטן און ס'איז שוין דאָ גענוג
קליידער. לוינט זיך אין די פעקלאך אַריינלייגן
שוואַרצן פעפער, ביטערע קאַקאַ, פעניצילין,
סטערעפטאַמיצין...

מ.ג.

ביאַליסטאָק, 20.10.194...

טייערע חברים, סאוועצקי, משה אייזער,

איך בין א זעמבראָווער, כאצקל גיוונער. איך
בין שוין דא 2 יאָר. איך האָב קיינמאָל נישט
געבעטן קיין הילף און קיין פעקל. מיט אַמאָל
קומט מיר אַן אויף גאַלאַמבעקס אַדרעס אַ פעקל
פון זעמבראָווער הילפס קאמיטעט, בין איך טיף
גערייט, וואָס מ'האָט דאָך נישט פאַרגעסן, כאַטש

איך האָב עס נישט געבעטן... אַ דאַנק אייך. איך
בין א זון פון חיים-הערש שאַטקע און אַרקעס
אַ ברודער...

ר.ג.

צום געשעצטן זעמבראָווער הילפס קאמיטעט,

אַ דאַנק אייך פאַר די פעקלאך וואָס איר האָט
מיר געשיקט. עס איז פאַר אונדז אַ קוואַל פון
טרייסט, אַז עמיצער טראַכט נאך פון אונדז.
ווער איז דער הער יוסף סאוועצקי, וואָס זיין
נאָמען איז ביי אונדז ווי אַ לעגענדע געוואָרן?
מען האָט מיר געזאָגט אַז ער איז חייטשע קא-
זיאל, דער בעקערקעס אָן איידעם, איז עס ריכ-
טיק? מיט חייטשע דער בעקערקעס זון בין איך
אין חדר געגאַנגען...

לאָזט גריסן יהודית יאַקולא. איר מאַן הייסט
חיים צדק. איך בין שרה רחל יערוואלימסקי'ס אַ
ברודער. ווען זי וועט מיר שרייבן — האָב איך
איר אַ סך צו אינפאָרמירן. איך בין אַנטלאָפן
קיין רוסלאַנד און אַ דאַנק דעם בין איך געבליבן
לעבן. איך וויל אַנטלויפן וואָס פריער פון דער
טריפּה'נער ערד...

משה יערוואלימסקי

שטעטשין, 19.4.194...

טייערער פריינט סאוועצקי,

...איך בין א זעמבראָווער, און מיין מאַן איז
פון גאַוועראָווע. מיר זיינען צוריקגעקומען
פון רוסלאַנד צעבראַכענע, אַרעמע, אַפּגעריסענע.
מיין מאַן איז אַ קריגסאינוואַליד אויף דער רעכ-
טער האַנט. איך האָב 5 קינדער זאָלן געזונט
זיין און מ'דאַרף האָבן פיל פאַר זיי. מיין פאַטער
האָט מען גערופן מענדל דענענבערג, איז גע-
ווען אַ קוזין פון אַבטשע ראַקאווסקי און אַבטשע
פרומקין. בעט איך אייך נעמט אונדז אריין אין
דער ליסטע צו שיקן הילף...

חיה ש.

סאַנאַטאַריום ביעלאָכאַנקאַ, 5.4.1949
טייערער סאוועצקי,

...איך בין א זעמבראָווער, מיין פאַטער איז
געווען פנחס דער בלעכער, אויף ביאַליסטאָקער
שאַסיי. מיין מוטער — צירל. זיי זיינען אומגע-

מילאנא. איטאליע. 4.10.1947

טייערער סאוועצקי,

אייער בריוו פון 15.9 האב איך דערהאלטן. דאס איז מיין איינציקע טרייסט. איך האב פיל פריינט אין אמעריקע: אבא סטופניק, לייב בער קער, די בלומוואלדס, די פייווקעס, משפחה פון וויינבערג אליה. איך שרייב זיי — קומען די בריוו צוריק: דער אדעס איז נישט ריכטיק. דער איינציקער וואס קריגט מיינע בריוו און ענטפערט מיר — איז יוסף סאוועצקי. אויך דעם פעקל וואס איר האט געשיקט דערהאלטן... אין איטאליע דרייען זיך ארום זעמבראווער: משה פעקארעוויטש, די טאפאלס מיט צוויי טעכטער און איידעם, צוריקגעקומענע פון רוסלאנד, רייזקע סאקאל, מנחם בלומשטיין. גריסט אלע זעמבראווער.

יאנקל סטופניק

ווראצלאו, 19.3.1949

...דעם פעקל דערהאלטן און ער האט דער-האלטן מיין נשמה. כ'האב אייך לאנג נישט געשריבן, ווייל מיין פרוי איז געווען געפערלעך קראנק. נאך א דאנק מיין מומע ליבע פעקאר וואס האט מיר איבערגעשיקט דורך אונדזער זעמבראווער רעליעף איינשפריצונגען און פער-ניצילין איז מיין פרוי געבליבן לעבן. איצט בוי-טיקט זיך מיין קינד, 6 מאנאטן אלט, אין פער-ניצילין און דאס איז שווער דא צו באקומען. מיר גארן צו פארלאזן פוילן און פארן קיין ארץ-ישראל, זיינען דא נאך שוועריקייטן... איך ווייס נישט וואס איז מיט אונדזערע לאנדסלייט אין לאנדז. מיט מיר געפינט זיך דער גרונלאנד מיט זיין פאמיליע און קאלינא יאספע...

גרשון ר.

זאלאטארייע, 23.11.1949

ליבער פריינט יוסף,

...ביז דעם יאר 1946—47, זיינען דא געווען ביי 600 יידישע פאמיליעס, מיט א יידישן הילפסקאמיטעט. זיינען זיי זיך אלע צעפארן.

קומען. מיר האט מען פארשיקט קיין רוסלאנד און באפרייט נישט לאנג א לונגענקראנק. בין איך אין א סאנאטאריום און ראנגל זיך מיטן טויט... צוריקקומענדיק פון רוסלאנד בין איך געקומען אויף א באזוך קיין זעמבראווע... האב איך דארט קיין איין באקאנטן נישט געטראפן... יעקב משה מ.

זאלצבורג, 26.1.1947

טייערער פריינט סאוועצקי, יאסל,

פרעזעס פון זעמבראווער,

...איך בין א זעמבראווער, מנחם בן יחיאל בלומשטיין. מיר האבן געווינט ביי גרשון יאבלאנקע, מיין פעטער, אין הויף. ביי אונדז איז געווען א גרויסע פאמיליע — בין איך איצט געבליבן איינער אליין... בין געווען 5 יאר אין רוסישן מיליטער. נאך דער מלחמה בין איך צו ריקגעקומען קיין פוילן. קיין זעמבראווע האב איך מורא געהאט צו פארן. די פאליאקן שטעלן אפ אויטאבוסן, און שלעפן ארויס פון דארטן יידישע פאסאזשירן און דערמארדן זיי. האב איך נישט געקענט מער אנקוקן די פוילישע היט-לערס משרתים — בין איך אריבער קיין עסט-רייך. מיינע פריינט פון אמעריקע העלפן מיר א ביסל. לאזט גריסן מיין קוזין יודקע יאבלאנקע. קענט איר מיר שיקן פאפיראסן? איך רויכער א סך, פון נערוועזיטעט...

מנחם ב.

גבעת ברנר, 14.6.1947

בעסטער פריינט סאוועצקי,

צופעליק האב איך זיך דערווסט אז איר זענט עס דער וואס ענטפערט אלעמען אויף די בריוו און שיקט יעדן א פעקל. איך נויטיק זיך נישט אין א פעקל. איך בין אין קיבוץ און מיר פעלט קיין זאך נישט. איך בין א טאכטער פון שניידער אברהם פוזינער. מיין מאן איז נאך אין דייטש-לאנד און ער דארף נאך אנקומען. פון אייך בעט איך איין זאך: העלפט מיר אויס-זוכן מיין ברודער, וואס איז שוין 40 יאר אין אמעריקע. ער הייסט יעקב הערשל פוזינער. צוליב דער מלחמה האב איך פארלוירן זיין אדעס.

מיט גרוס, מלכה פ.

דער קאמיטעט איז נישטאָ מער. זיינען געבליבן בלויז 5 יידישע פאָמיליעס, און איך צווישן זיי — ווילן מיר אַלע וואָס פריער פאָרן קיין ישראל, האָבן מיר נישט קיין מיטלען... אפשר קענט איר מיך פאַרבינדן מיט מיין ברודער איטשע און מיין ברודערס טאָכטער רענא שטשופאַקעוויטש? אפשר וועלן זיי מיר העלפן פאָרן קיין ישראל? זעט, טיערער פריינט, איך זאָל נישט בלייבן דאָ איין איינציקער ייד... משה גראַניצע

לאָדז, 12.2.1949

געערטער פריינט סאוועצקי,

א דאַנק פאָרן בריוו און די 5 דאָלאַר. א דאַנק פאָר די פעקלאך. אויב איר וועט שיקן פעקלאך אויף פסח, טאָ שיקט טיי אין איין פעקל, נישט אין קליינע טאָרבעלאך, שיקט פעפער. שיקט נישט מאָרגערינע נאָר בוימאיל. שיקט נישט קיין פסחדיקן באַרשט, עס פעלט נישט קיין בוראַקעס אין פוילן. שיקט נאָשוואַרג פאָר מיין לאָב, כ'מין מיין אינגעלע. איך האָב מיר דעראַבערט אַ ביסל פוך, אויב אייך איז נישט שווער מיר שיקן אַן איינשיט, ווייל דאָס איז שווער דאָ צו קריגן. שיקט שטאַף 18 מעטער — אויף אַ פערינע מיט 2 קישנס. עס איז א חוצפה פון מיר עס צו פאָדערן, אָבער איך האָב נישט קיין ברירה. מיין מאַן אַרבעט, אָבער איז אַן אינוואַליד. אַ גרוס אַלע זעמבראַווער. אייער פעשקי ג.

לאָדז, 17.8.1949

בעסטער פריינט סאוועצקי,

...מיר האָט איר פאַרגעסן און פרעגט נישט אפילו צי בין איך געזונט אָדער קראַנק. איר

האָט געשיקט אַ פעקל מיט אַ טלית און תפילין דעם פריינט מ. האָט ער עס נישט נויטיק, ער וועט נישט לייגן קיין תפילין. הרב אַלשע האָט געמיינט אַז ער איז פרום און האָט געפועלט ביי אייך, איר זאָלט אים עס שיקן. איך בין געבליבן עלנט פון אַזאַ גרויסע פאָמיליע און נויטיק זיך אין מעדיצינישע הילף. פאַרקויף איך מיינע קליידער און קויף מעדיקאַמענטן... שרה ס.

16.9.1949

...איך שווער ביי גאָט, אַז כ'וועל קיינמאָל נישט פאַרגעסן וואָס איר האָט געטאָן פאָר מיר. די מעדיקאַמענטן שטעלן מיר אויף די פיס און ווער פון טאָג צו טאָג בעסער. די 25 גראַם, וואָס איר האָט מיר געשיקט — איז שוין באַלד נישטאָ און די דאָקטוירים זאָגן אַז איך דאַרף 100 גראַם. עס ווערט שוין קאַלט און איך בין נאָקעט און באַרוועס און קראַנק. איך בין רוי היק, ווייל איר וועט מיר נישט פאַרלאָזן. יעקב מ.

לאָדז, 17.3.1950

מיט פיל מי האָב איך באַקומען אייער פעקל, ווייל דער אָדרעס איז נישט געווען ריכטיק. איר האָט מיר צוגעטראָפן מיטן פעקל ווי אליהו הנביא... איך האָב לעצטנס געמאַכט אַ ברית. זיינען געווען איינגעלאָדן צוויי זעמבראַווער: רחל רובין און משה לעווינסקי. זיי פאָרן בקרוב קיין ארץ ישראל, ליידער — איז מיין מאַן קראַנק, מוז איך מיט מיין משפּחה פינצעטרן דאָ... קענט איר אונדז שיקן מילך-פראַשקעס? די קינדערלאך זעען קיין מילך נישט פאָר די אויגן...

פעסע ג.

אויסגעלייזטע נשמות

ביינאש סארני

האָבן דערציילט די דייטשן, אַז איר מאַן איז געווען אַ ייד און זי פלאַנט צו געבן דעם קינד אַ יידישע דערציהונג, ער זאָל בלייבן אַ ייד. האָבן גאַטספּאַרטיקע קריסטן ארויסגעגנבעט דעם 4 יאָריקן אינגעלע און אים אויסבאַ-האַלטן.

נאָכ'ן קריג, אָנהויב יאָר 1946, איז געקומען אַ פויער קיין זעמבראווע פון ערגעץ אַ דאָרף, נישט ווייט, און האָט געזוכט מיט ליכט יידן... האָט ער קוים געפונן, איינעם דעם ה' גרשון פינקעלשטיין און האָט אים אָנפאַרטרויט אַז ער האָלט ביי זיך אַ יידיש קינד און וויל, אז מען זאָל אים באַצאָלן פאַר דעם וועט ער האָלטן ווייטער דעם יינגל, אָדער באַפרידיקן פאַר זיין טירחה, ביז איצט און צונעמען דעם אינגל. האָט גרשון פינקלשטיין זיך שוואַל עצה געווען מיט לאַנדסלייט אין ביאָליסטאָק, מיט דעם פאַרזיצער פון ל"ל פאַרבאַנד אין אַמעריקע ה' סאוועצקי און באַשלאָסן אויסלייזן דעם קינד פון גויישע הענט און געבן אים אַ יידישע דער-ציהונג.

דאָס אינגעלע איז דערצויגן געוואָרן ביז איצט אין אַן אַנטיסעמיטישער סביבה, האָט אָפטמאָל געזאָגט אַז ער האָט פיינט יידן, כאָטש ער האָט זיי קיינמאָל נישט געזען. ביסלאַכווייז האָט בייניש זיך צוגעבונדן צו יידן. מיט דער מיטהילף פון הילפּס־קאָמיטעט אין אמריקע — האָט מען דעם אינגעלע אַריינגעגעבן אין ביאָליסטאָק אין אַ יידישע קינדערהיים און ער איז לאַנגזאַם געוואָרן אַ ייד, מיט יידישע קינדער צוגלייך...

חנה קאָפּערמאַן

אין זעמבראווע איז געווען אַ יונג פאַר פאַלק מענדל קאָפּערמאַן אַ שניידער און זיין פרוי גוטשא. אין יאָר 1941 — האָבן די דייטשן ביידן דערמאָרדעט. זיי האָבן אָבער באוויזן פאַרן טויט איבערצוגעבן זייער איינציקער טאָכטער, חנה.

בייניש, אַ אינגעלע, געבוירן אין זעמבראווע אין סוף יאָר 1940, בעת די רוסן האָבן נאָך געוועלטיקט איבער דער שטאָט. זיין פאָטער, מיטן פאמיליע־נאָמען סאַרני — אַ זעמבראווער. זיין מוטער — אַ קריסטין, וואס האָט געוויינט צווישן יידן און איז געווען פאַרעכנט ווי אַ יידישע. און אפשר האָט זי זיך מגייר געווען? ווער ווייס? ביינישן האָט מען אַריינגעפירט בברית של אברהם אבינו, ווי אלע יידישע קינדער. אין אַ יאָר אַרום, אין 1941 — ווען די דייטשן זיינען אַריין אין שטאָט, איז דער פאָטער דערמאָרדעט געוואָרן — פון די ערשטע קרבנות. די מוטער — געבליבן אליין, האָט זיך אויסגע-האַלטן מיט'ן קינד אין איר דאָרף, לעבן אירע אייגענע. אין יאָר 1944 — האָבן די דייטשן דערשאָסן די מוטער, ווייל „געטרייע שכנים“

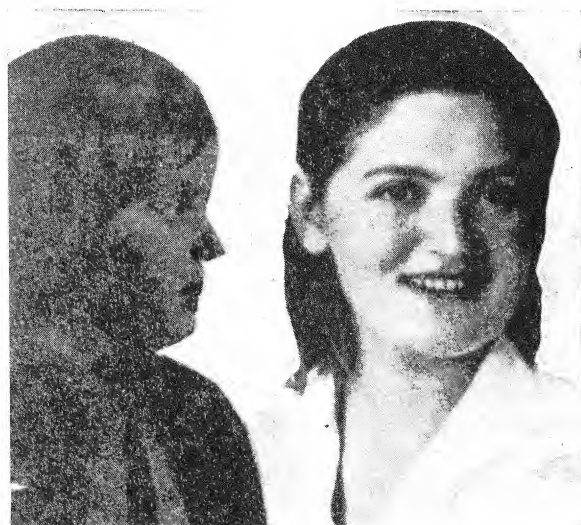

דאָס אינגעלע ביינאש סאַרני
The boy Beinush Sarny

גאס, האָט די אַלטע אַריינגעלייגט דאָס מיידעלע אין אַ זאַק, איר אָנגעזאָגט אַז זי מוז זיין רוהיק און נישט דערציילן פאר קיין פאל, ווער ס'האָט איר דאָ אונטערגעוואָרפן און פון וואָנען זי איז, און אַוועקגעלייגט ביי דער טיר פון קינדער־היים אויף אַסטראָלענקער גאָס. די אַלטע פרוי האָט זיך פאַרבאָהאַלטן ערגעץ אין אַ הויף און געקוקט פון דערווייטנס, דורך אַ שפּאַלט אין פאַרקאַן, וואָס דאָ וועט זיין... עטלאכע מינוט נאָכדעם האָט דער הונט אין הויף פון קינדער־היים גענומען בילן און זיך רייסן פון קייט. איז עס געוואָרן פאַרדעכטלעך דער פאַר־וואַלטערין פון קינדער־היים — אַ גוטע און פרומע נשמה, וואָס האָט געאַרבעט געהיים קעגן די דייטשן — און זי איז אַרויסגעגאנגען אויפן

כמעט 5 יאָר אַלט, צו אַן אַלטע קריסטן, לעש־טשינסקא, וואָס האָט ביי זיי געאַרבעט, די קריסטן האָט געהיים דאָס קינד דערצויגן. די עלטערן האָבן נאָך באַוויזן צו איבערגעבן דער קריסטן דעם אַדרעס פון דער מוטער'ס אַ ברודער, אין אַמעריקע, ה' אירווינג (אייזיק) ראָבינסאָן, אין ברוקלין.

בערך אַ האַלב יאָר האָט די קריסטן אויסבאַ־האַלטן דעם קינד. ביז זי האָט מער נישט געקענט. דער געטאָ איז געוואָרן ליקוידירט, האָט זי נישט געוואוסט וואָס ווייטער צו טאָן. די פארבינדונג מיט אַמעריקע איז געווען איבערגעריסן. איז זי געפאלן אויף אַ המצאה, וועט זי דאָס מיידעלע אונטערוואַרפן לעבן קינדערהיים, וועלן זיי מוזן איר אַריינעמען. האָט זי איינגעחזרט מיט דער

דאס בילד פון דער מיידעלע מאַנטירט מיט דעם בילד פון דער מוטער — פּעסצישטעלן די ענליכקייט
The Mother Gutsha Coperman and her Daughter Hana. Photo-Montage in order to establish the identity of the daughter.

שוועל זען: וואָס בילט עס דער הונט אזוי? האָט זי דערזען דעם זאַק מיט דער מיידעלע... זי האָט דעם זאַק גלייך אַריינגענומען אין שטוב, און די אַלטע גויע, האָט זיך באַלד אָפּגעטראָגן און איז אַוועק צום זעמבראווער וועג, שפּעט אין דער נאַכט...

מיידעלע, וואָס האָט גערעדט פויליש, אז זי זאָל נאָר זאָגן, אַז זי איז אַ קריסטליך קינד. האָט איר אָנגעטאָן אַ ציילאַם אויפן האַלדז און איז אַריבערגעפאַרן מיט איר קיין לאַמזע. ביינאַכט, אין אַ שניי־זאווערונגע, ווען קיין לעבעדיקן נפש האָט מען נישט געזען אויף דער

נאך איידער מ'האט דאס מיידעלע עפעס גע-
פרעגט: האט זי גלייך פאר שרעק גענומען וויינען
און זאגן: איך בין נישט קיין יידישע, איך בין
א קאטוילישע, זעט דעם ציילאם אויף מיין
האלדז... די פארוואלטערין האט פארשטאנען גוט,
וועמען זי האט פאר זיך אבער זיך נישט וויסנדיק-
געמאכט, האט בארוהיקט דעם קינד, געגעבן עסן
און טרינקען, ארומגעוואשן און געלייגט שלאפן.
אינדערפרי, איז זי מיט איר געגאנגען אין מא-
גיסטראט זי איינמעלדן. האט זי צוערשט זי
געלערנט, וואס זי זאל זאגן און וואס נישט זאגן.
זי האט איר א נאמען געגעבן האלינא קאפערסקא
און מיט איר מערערע מאל איינגעחזרט דעם
נאמען. די פארוואלטערין און די דערציהערין
יוליא, האבן זי גוט צוגעגרייט צום "עקזאמען"
און געקומען מיט איר אין מאגיסטראט. א
דייטש, א פויליש רעדנדער האט זי אויפגענומען
און ט'געהאלטן אין איין שרייען אז זי איז א יידיש
מיידעלע, פון די ליקווידירטע געטאס, און מען
דארף זי אוועקפירן... צו אירע עלטערן. דאס
מיידעלע האט זיך אבער געהאלטן פעסט: איך
בין א קריסטן!... — באלד וועלן מיר וויסן דעם
גאנצן אמת, האט געסטראשעט דער באאמטער:
איך וועל אריינרופן דעם גרויסן הונט: בינסטו
א יידישע — וועט ער דיר צערייסן אויף שטי-
קער, ער האט פיינט יידן. האט זיך דאס מיידעלע
צעווייגט: ער וועט מיר נישט צערייסן, ווייל איך
בין א קריסטליכע מיידל... דער פארהער האט
געדויערט 3 שעה... איז זי פארבליבן אין קינד-
דערהיים, אלס קריסטליך מיידל, ביז דעם יאר
1949 — זיבן יאר. די פארוואלטערין פון קינד-
דערהיים איז געכאפט געווארן דורך די דייטשן,
אלס אונטערגרונט-טוערין און דערשאסן גע-
ווארן. האלינא קאפערסקא איז געטויפט געווארן
און דערצויגן אלס פרומע קאטוילישע מיידל.
האט געלערנט אין א פאלקסשול, געלערנט נייען,
פירן ווירטשאפט און דעם סוד פון איר אפשטאם
האט נאך געוואוסט די געטרייע קריסטליכע דער-
ציהערין, יוליא.

וואלט דאס לעבן אזוי געפלאסן רוהיק. דער
אלטער קריסטן, לעשטשינסקא, האט אבער
געפלאגט דער געוויסן: זי האט פארזיכערט צו
מעלדן וועגן דעם דעם אנקל פון דער מיידעלע,

אין אמעריקע. איצט איז די צייט. האט זי אָנ-
געשריבן צו אים א בריוו און אלץ דערציילט,
אויפגעגעבן דעם אדרעס פון קינדער-היים און
דערמיט בארוהיקט איר געוויסן.

האט דער אנקל, אירווינג ראבינסאן פון ברוק-
לין, גלייך איבערגעגעבן דעם עניין ווו מ'דארף
און דער הילפס-קאמיטעט צו ראטעווען קינדער,
די ציוניסטישע קאָאָרדינאציע פאר קינדער און
יוגנט עניינים "בית עליית ילדים" אין לאַדז האט
גלייך אינטערוויערט וועגן דעם. אט וואס עס
שרייבט דער פאָרזיצער פון צענטראל-קאמיטעט
צום אנקל, דעם 4-טן יוני 1947:

"אייער בריוו פון 2-טן מערץ ד... מיט דער
קאנסולארער באַפולמעכטיקונג האבן מיר בא-
קומען און תיכף אָנגעהויבן אַן אַקציע אויסצו-
לייזן אייער שוועסטערס טאכטערל חנה (אָגניעש-
קא) קופערמאן פון דעם קריסטליך יתומים הויז
אין לאַמזע, ווו זי איז אָפגעשמדט געוואָרן און
האלט זיך אויף.

לאַמזשע און דער גאנצער אַרומיקער ראיאָן
זיינען היינט "יודן-ריין". מיר האבן אַהין אַרויס-
געשיקט אַ ספּעציעלן שליח, וועלכער האט בא-
זוכט דעם יתומים הויז, געזען דאָס קינד און
אונטערגעהאנדלט מיט דער פארוואלטונג פון
יתומים-הויז אָפצונעמען תיכף דאָס קינד. איז
דאָס דערווייל אוממעגליך, צוליב פיל פאַרמעלע
שטערונגען. די סיבה איז די וואָס אין די אַקטן
פון יתומים-הויז פיגורירט דאָס קינד אונטער
איר איצטיקן קריסטלעכן נאָמען האַלינא קא-
פערסקא. דאָס קינד איז געפונען געוואָרן אין
1942 יאַר, אלס אונטערגעוואָרפנס, תיכף נאָך
דער ליקווידאַציע פון געטאָ. פון ערשטן מאָמענט
אַן, סיי פאר די מענטשן וואָס האָבן זי געפונען
סיי אין יתומים-הויז, סיי שפּעטער, אַריינפאלנדיק
אין די הענט פון געסטאַפּאַ — האט דאָס קינד
כסדר געטענה'ט אַז זי הייסט נאָר האַלינא קא-
פערסקא. אַזוי אַרום האט זיך דאָס קינד גערא-
טעוועט פון די דייטשע מערדער.

די איינרעדעניש אז זי איז אַ קריסטן איז ביי
איר געבליבן ביז היינטיקן טאָג און זי טענה'ט
נאָך איצט אויך אז זי איז האַלינא קאפערסקא.

און איז קיינמאל נישט געווען קופערמאן. אלזאָ קען נישט די פאָרוואַלטונג פון יתומים-הויז ארויסגעבן דאָס קינד, און דער עניין וועט מוזן אריבערגיין נאָר צום געריכט. אָבער פאָרן גע-ריכט האָבן מיר דאָך אויך נישט קיין שום בא-ווייזן, אַז דאָס איז זי. דעריבער האָט אונדזער שליח אדורכגעפירט פאָלגענעס: ער האָט אָפגע-פאָטאָגראַפירט דאָס קינד און דאָס בילד געבראַכט קיין לאַדז. דאָ האָבן מיר אויסגעפונען דריי מענטשן, געוועזענע זעמבראווער איינוווינער 1. משה לעווינסקי, געווייזענער פאָרזיצער און דער זעמבראווער לאַנדסמאַנשאַפט אין לאַדז און געווייזענער פאָטאָגראַפירט יודנראַט, האָט געקענט די מוטער פון דער מיידעלע און דאָס קינד ביזן 5 יאָריקן עלטער . 2. רחל רובין און פעסיע גוטפאָרב וואָס האָבן פעסטגעשטעלט, אַז דאָס קינד איז אינגאנצן ענלעך צו איר מוטער. מיט אַזאַ מאַטעריאַל וועלן מיר ווענדן דעם עניין אויפן געריכטלעכן וועג. אָבער אזוי ווי אַ גע-ריכטלעכען פראָצעס דארף דויערן זייער לאַנג און עס איז נישט געווינשן אַז אַ יידיש קינד זאָל צו לאַנג פאָרבלייבן אין קריסטלעכע הענט, שיקן מיר אַרויס אין די נאָענטסטע טעג אונדזער ספּע-ציעלען שליח קיין לאַמזשע, כדי מיט אַנדענדע שנעל-ווירקנדע מיטלען ארויסצובאַקומען דאָס קינד.

...מיר דארפן האָבן פון אייך אַ באַפולמעכ-טיקונג פארן געריכט און פאר די אַדוואָקאַטן. מיר דארפן אויך אַ פאָטאָגראַפיע פון אייער שוועסטער באַשטעטיקט דורך דער פאָרוואַלטונג פון זעמבראווער לאַנדסמאַנשאַפט אין ניו יאָרק.

געצייכנט: לייבל קאַריסקי

(צענטראַל קאָמיטעט פון דער ציון. קינדער קאָאָרדינאַציע אין פוילן).

דער יידיש-פוילישער אָפיציר, דרוקער (היינט אין ישראל) און דער שליח גערשאַטער האָבן זיך שטאַרק באַמיט זי צו אַרויסנעמען פון גויישע הענט. ערשט אין אפריל, 1949, איז דאָס מיידל באַפרייט געוואָרן, געריכטלעך, פון קריסטענטום און פון פוילישן יתומים-הויז. אין דער צייט פון די געריכטלעכע פארהאנדלונגען האָט זי זיך צוגעווינט צום געדאַנק, אַז זי איז אַ יידיש קינד און האָט אָנגעהויבן ביינקען נאָכן אומבאַקאַנטן פעטער אין ניו יאָרק. האָט מען זי נישט געקענט אַרויסנעמען נאָר דורך אַ פאַמיליע וואָס זאָל זיך געריכטלעך פארפליכטן צו זיין אירע אפטרופ-סיים, ווייל זי איז נאָך אַ מינדעריעריקע 13 יאָר אַלט. האָט זיך אָפגערופן אין לאַדז אַ יידישע פרוי, אַליס קייל (איר מאַן, הענדעלסאָן, איז געווען פירער פון נייעם טעאַטער אין לאַדז) וואָס האָט איר גענומען אונטער איר שוץ, געהאלטן ווי אַן אייגן קינד און זי פאָרברייטעט צום יידישן ווירק-לעכן לעבן. איר אַנקעל אין אמעריקע האָט איר געשיקט געלט און פעקלאַך און געוואַלט זי אַרי-בערנעמען צו זיך. דאָס מיידל האָט זיך אָבער באַקענט מיט נאָך יידישע קינדער און האָט פאָר-שטאַנען, אַז זי האָט נישט קיין אַנדער וועג ווי זיך אומקערן מיטן גאַנצן האַרצן צו איר פאָלק, פון וועלכן מ'האַט געפרווט איר אָפרייסן. האָט זי באַשלאָסן צו פאָרן נאָר קיין ארץ-ישראל, כאַטש די ליבע צום אַנקל, איר רעטער, איז געווען אַין לשער.

אין יאָר 1950 איז זי געקומען קיין ישראל, מיט עליית הנוער, און מען האָט זי איבערגעשיקט אין קיבוץ רוחמה, אין נגב. דאָ האָט זי זיך געלערנט עברית, לאַנדווירטשאַפט, אַלגעמיינע בילדונג און זיך אָפגעגעבן מיט קליינע קינדער. שפעטער איז זי אַריבער צום קיבוץ גת, צו איר חתן סיבוגי. איצט איז זי אַ מוטער פון קינדער און אַרבעט אַלס קינדער-פלעגערין.

די שטאט נאכן חורבן / העיר לאחר החורבן

(אויסצוג פון א בריוו)

(מתוך מכתב)

...שבועות דעם 12טן יוני, 1959, בין איך געקומען באזוכן אונדזער זעמבראווע. צוזאמען מיט מיין חבר משה אייזער פון אמעריקע — אויך א לאנדסמן, נישטאָ דאָ מער קיין יידן. זעמבראווע איז איצט באקאנט אין פוילן צוליב איר גרויסער טוך פאבריק. קיין שפור נישטאָ פון יידישע גע-ביידעס — אלץ פארברענט. איז עפעס יא גע-בליבן — איז עס אין גויישע הענט. אויפן פלאץ פון ביינוש טיקאטשינסקי'ס קינא — בויט מען איצט א פוילישן ליצעאום. זעמבראווע ציילט איצט 9500 איינוווינער. זי פארמאגט 3 שולן און א קינדערהיים.

מיט א וואך צוריק האָט מען זיך דערוויסט, אז לעבן דאָרף קאלאקע געפינט זיך א מאַסן-קבר פון 1500 זעמבראווער און רוטקער יידן, וואָס זיינען אומגעקומען אין אויגוסט, 1941. אפשר ליגט דאָרט אויך מיין טייערע מאמע און מיינע שוועסטער חנה און ביילטשע, וואָס זיינען אומגעקומען ביים אָנהויב קריג? אין יאָר 1944, פאַרן אָפּטרעטן, האָבן די דייטשן דאָרט אָנגע-שטעלט אַ מאַשין וואָס האָט אַ גאַנצן טאַג גע-שאַסן אָן אויפהער אויף די צונויפגעשלעפטע יידן. כ'האב געוואלט באזוכן דעם קבר. זיך בא-מיט ביי דער מאַכט אָבער מ'האַט מיר נישט צוגעלאָזט... ס'איז אַ סברה, אז די דייטשן האָבן קורץ פאַר זייער אָפּטרעטן אויסגעגראָבן די ביינער און זיי צעמאַלן — נישט צו לאָזן קיין שפור... דאָס זעלבע טוט אויך די באפעל-קערונג — זי ווישט אָפּ אלע יידישע שפורן פון אַמאָליקער יידישער זעמבראווע. כ'האב זיך בא-מיט צו גיין באקוקען דעם מאַסן-קבר, האָט מען מיר נישט דערלויבט... איך וועל די זאך אויס-פאַרשן ווען כ'וועל קומען צוריק קיין ווארשע און פארלאנגען מ'זאל דאָרט שטעלן אַ מצבה. אזא מאַסן-קבר איז דאָ לעבן שומאַבע, פון זעמ-בראווער יידן, און נאָך ערגעץ — נישט ווייט פון דער שטאָט. מיר זיינען געגאנגען באזוכן דעם בית-עולם. אויך דאָ איז פּמעט אלץ אַוועק. געפונען נאָר דעם קבר פון שקלאווין. די מאַכט-אַרגאַנען האָבן מיר פארזיכערט נישט צו פאר-

...בחג השבועות, 12 ביוני 1959, באנו אני ועוד בן עיר מאמריקה משה אייזר לבקר את זאמברוב שלנו. אין כאן אף יהודי אחד. העיר נתפרסמה עכשיו בבית החרושת שלה לאריגים. אין שריד לבניינים יהודים. הכ לנשרף או עבר לידי הפולנים. במקום בניין הקינו של ביינוש טיקוצ'ינסקי — בונים עכשיו ליציאום. בעיר דרים כ-9.500 תושבים. בה 3 בתי ספר ובית מחסה לילדים.

לפני שבוע נודע לנו שעל יד הכפר קולאקי נמצא קבר-המוני של בערך 1500 יהודים מזאמברוב ומרוטקי. הם נשמדו שם באוגוסט 1941. אולי מצאו את מותן כאן גם אמא והאחיות חנה וביילטשה? בשנת 1944, לפני נסיגתם כוננו שם הגרמנים מכונת ירייה וסחבו לשם את שרידי היהודים לטבח. רציתי לבקר את הקבר — אך לא הרשו לנו... משערים שהנאצים הוציאו את העצמות מן הקברים, לפני נסיגתם, וטחנו אותן — לטשטש כל עקבות. ככה נוהגת גם האוכלוסיה — היא מטשטשת כל שריד יהודי מהמקום. לכשאחזור לוורשה — אחקור את הדבר ואדרוש שיקימו שם מצבה.. קבר-המוני כזה מצוי ליד שומובה וכן עוד אחד בקרבת זאמברוב. הלכו לבקר את בית הקברות. גם כאן נעלם הכל. מצאנו את קברו של שקלובין. מהשלטונות קיבלתי הבטחה לא להרוס את בית הקברות, אולם המציבות מתמוטטות מעצמן, מזוקן. ניסיתי להרים מציבה וזו התפוררה. זהו מראה העיר. עיר חדשה קמה — מזאמברוב הישנה — נשאר רק קברים...

(סוף)

ניכטן דעם בית עולם. די מציבות פאלן אָבער איין פון אַלטקייט. כ'האב געפרווט אויפהויבן א מצבה — האָט זי זיך צעפאלן. אַזוי זעט אויס אונדזער היים-שטאָט. די שטאָט איז אַ נייע, פון דער אַלטער זעמבראווע — זיינען דאָ נאָר קברים.

(ענדע)

על משואות / אויף די רואינען

חייצ'ה צוקרוביץ-נצר

...אין יאָר 1961, קורץ פאר מיין פאַרלאָזן ווארשע, וווּ איך האָב געאַרבעט מיט מיין מאַן אין דער ישראל אַמבאַסאַדע, האָב איך אָפֿ־געשטאַט אַ וויזיט אין מיין געבוירן־שטעטל. צו מיין גרויס ווייטאָג האב איך זי מער נישט גע־פונען — זי עקזיסטירט נישט מער. אַ נייע שטאַט, אין דער ריכטונג פון אַסטראָווער שאַסיי, איז אויפגעקומען, אָן איין ייד אפילו. דער טיכל איז איינגעטריקנט, דער בריק איז אַ נייער און דער בירגערמייסטער — אַ שפּאַס פון גורל — איז אַ ייד... ער שטאַמט פון ערגעץ ווייט, האָט נישט קיין אינטערעס פאר יידן און יידישקייט און איז אַ געטרייער פאַרטיי מאַן... דער איינ־ציקער וואָס געדענקט די יידישע בליענדיקע זעמבראווע איז דער גוי קאַמאַראָוסקי, געוועזענער שרייבער און וואָיט פון שטאַט און איז איצט אַן דער זייט, אויף פענסיע, די קאַזאַרמעס שטייען. דאָרט איז דער צענטער שטאַט און דאָרט אַרבעט אַ ריזיקע טעקסטיל פאַבריק מיט 500 אַרבעטער בערך. קיין ייד אויף אַ רפואה איז דאָרט נישטאָ. דער גאנצער יידישער טייל, אַרום דער שול און בתי מדרשים, איז פאַרניכטעט. שטייט נעבן דער בית הקברות אין עלנט, באַוואַקסן מיט „סיס־קעס“ און דערנער. קיינער קומט נישט מער אויף קבר אבות. אַחוץ פוילישע באַזוכער, וואָס שלעפּן אַרויס די לעצטע מציבות, די אייגענפאַלענע, זיי דאַרפן עס האָבן פאר אַ טראַטואַר, אונדזער זעמבראווע עקזיסטירט בלויז אין אונדזער זכרון.

בטרם צאתי מפולין, כעובדת עם בעלי צבי נצר, בשגרירות ישראל, עשיתי ביקור בזאמברוב עיר מולדתי. קשה היה לי להפליג מעיירת מולדתי. ידעתי שבסביבה זו אין עוד אפילו יהודי אחד. ידעתי שלא אשמע עוד קול אחי בני עמי. אולם איכה אוכל להתאפק ולא ללכת להזיל דמעה על קברי אבות ואמהות? לפני זמן־מה ארבה אפילו סכנת מוות ליהודי שבא לבקר את העיירות שבסביבות זאמברוב—לומזה. ואף־על־פי־כן הלכתי לחפש את עירי.

לא מצאתיה עוד — איננה. קמה עיר חדשה מצד הכביש המוליך לאוסטרוב. גשר חדש הוקם כאן, הנחל יבש ונעלם. נשארה רק שלולית צרה. בראש העיר עומד... יהודי, אבל אינו יליד זאמברוב ואף לא מהסביבה — מתבולל, נציג המפלגה השלטת ואין לו כל יחס ליהודים. וגם לו היה לו יחס, לא היה משתנה הדבר: כי אין בזאמברוב עוד אפילו יהודי אחד. היחיד בעיר שזוכר לה את חסדה הראשון, בהיותה מאוכלסת יהודים וכל חיי העיר בידם הוא הפולני קומר־דובסקי, שהיה פעם לבלר העיר. בחלק הקסרק־טינים, שם מתקיים בית חרושת גדול לטכסטיל ועובדים בו כ־500 פועלים. בית הקברות פרוץ ועזוב ומגודל קוצים כקומת איש. רוב המצבות נגנבו לצרכי בניין ומדרכות... נשארה רק זאמברוב שלמעלה — זו הקיימת ברוחנו ובזכרוננו.

אַכְתָּבָה אַגֶּרֶת / אִיךְ שְׂרִיב אַ בְּרִיו

משה ווילאָמובסקי

אִיךְ שְׂרִיב אַ בְּרִיו — אִיךְ ווִיס נִישַׁט צו וועמען :

אִיךְ הִיב אָן אויסצורעכענען נעמען

פון טאַטן, מאַמען, שוועסטער, ברידער,

פון אַלערליי משפּחה-גלידער ;

אִיךְ רעכן אויס אַ גאַנצן צעטל ;

איז ווער פאַרבליבן נאָך אין שטעטל ...?

איז וואו זאָל אִיךְ עס אַדרעסירן ?

אפשר זאָל אִיךְ גאָר פרובירן

עס צו שיקן קיין מאַידאַנעק ?

וואו עס האָבן "פּריטץ" און "יאַנעק"

אַ בונד אַ טריפה'נעם געשלאָסן ?

און אפשר עס שיקן קיין בוכענוואַלד ?

וואו מ'האַט מחנות יידן, מיט געוואַלט,

אַרויסגעטריבן פון די שטיבער,

געצוואונגען גראָבן טיפע גריבער,

און אויסגעשטעלט די גאַנצע עדה ?

— — — — —

און אפשר עס שיקן קיין "טרעבלינקע" ?

וואו דייטשן "רעכטע", דייטשן "לינקע",

מיט נייע "אַרישע טעאַריעס

געשאַפן האָבן קרעמאַטאָריעס,

און אַ ריזיק גאַז-געצעלט,

און, פאַר די אויגן פון דער וועלט,

געטריבן יידן צו דער מיתה

און אַנגעקוואַלן פון זייער גסיסה ?

— — — — —

צינד אִיךְ אָן אַ יאַרצייט-ליכט,

פאַרברען דעם בְּרִיו... פאַרדעק ס'געזיכט

און זאָג — יתגדל ויתקדש !

אוי, גאָט, פאַרנעם פונעם בְּרִיו די אַש !

באַהעפט עס מיטן אַש פון די קדושים וטהורים,

שמסרו את נפשם על קדוש השם !

אַכְתָּבָה אַגֶּרֶת לְבְנֵי מִשְׁפָּחָה,

לְאַבָּא, אִמָּא, אָח וְאָחוֹת,

אַף אִישׁ אֵינוֹ עוֹד בְּעֵמֶק הַכָּא —

אֵין אָף כְּתֹבֶת אַחַת, לְפָחוֹת...

אַעֲלֶה בְּזִכְרוֹנֵי שְׁמוֹת וְכְתָבוֹת

קְרוֹבִים, יְדִידִים, שְׁמוֹת בְּנֵי-עִיר ;

הֵה, אֵינֶם עוֹד : בְּנִים עָלֵי אָבוֹת

הוֹמְתוּ כָּלֶם, לֹא זָכָר וְנִיר !

וּמוֹטֵל הַמִּכְתָּב, עֲלוּב, יְתוֹם

לֹא כְתֹבֶת וְלֹא מְקוֹם.

וְאוּלֵי אַגֶּרֶתִּי זֶה לְמִידָּנָק,

תִּשְׁרֹף דְּרָכָה בְּאַלֶּה הַיָּמִים ?

— שֵׁם נֶאֱצִי-פָּרִיץ וּפּוֹלֵנִי-יֶאֱנָק

כִּרְתּוֹ נִגְדְּנוּ בְּרִיחַ דְּיָמִים.

וְאוּלֵי לְבוֹכְנוּוָאלֵד ? — הֵה, לְצִיגוֹק,

הַמוֹנֵי יְהוּדִים שֵׁם גְּדָחֶסוּ,

אִישׁ, אִשָּׁה וְתִינוֹק,

קְבֵרֵיהֶם שֵׁם לַחֲפָר נֶאֱנָסוּ.

וְלִטְרַבְּלִינְקָה, מַחֲזוֹ הַכְּבִשָּׁנִים,

אַגֶּרֶתִּי תִלָּךְ לָה דֹם ?

— שֵׁם, הָרֵי כְּנוֹת, בְּנִים

בְּנִים נִשְׁנָקוּ לְאוֹר הַיּוֹם !

כָּלֶם, כָּלֶם, אֲבָדוֹ וְשִׁרְפוֹ,

שְׁמֵם וְזָכָרֶם לְנִצָּח סְפוּ...

וּבְאֵין יָד וְשֵׁם — גֵּר נִשְׁמָה

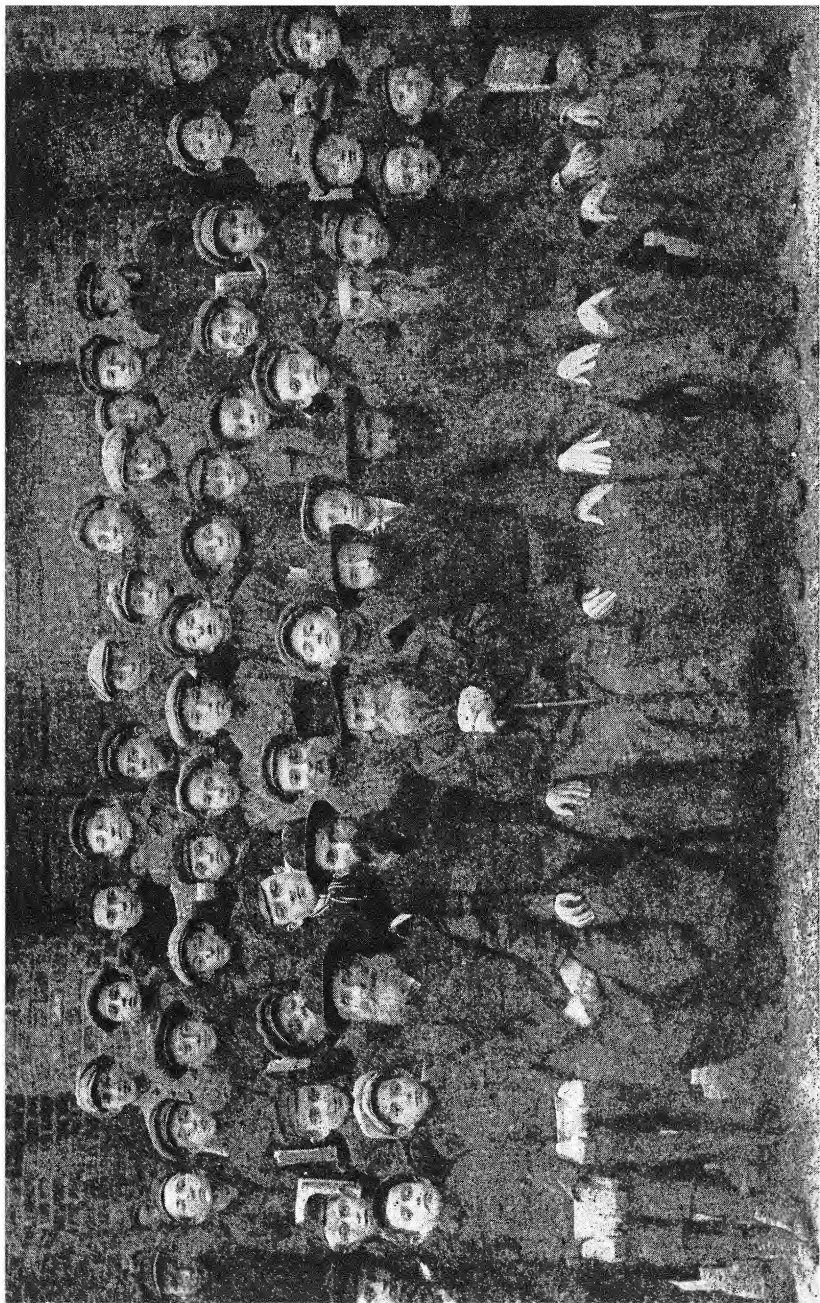
לְשְׁמוֹת קְדוּשֵׁי לִי הַדְּלָקָתִי :

"קְדִישׁ" לְחֻשְׁתִּי בְּחִיל וְדַמְמָה

וּבְאוֹר הַיָּר — הַמִּכְתָּב סִלְקָתִי...

גַּם אִפֶּר זֶה, אֵל רְחוּם, בְּצִרּוֹר,

שְׂרוּפִים עַל קְדוּשׁ שְׁמִךְ, צָרָר...

זעבראדער ישיבה

יושבים — זיצן

הישיבה בזאמבור

ר' מאיר צוקרמאנעוויטש, ר' לייב ראזינג, דער ראש ישיבה קאוואר, דער רב, ר' ישע גארודאטשאני אין ר' אברהם שלמה דושענסשאלי.

**בתי מדרשים, רבנים
כלי-קודש**

בתי תפילה ומוסדות ציבור מלפני 50 שנה בתי מדרשים און שולן מיט 50 יאר צוריק

יום־טוב לוינסקי

בית המדרש הלבן

כך כינו את בית המדרש הישן שעמד מול בנין מכבי אש, בכיוון לדרך העולה לצ'צ'ורק. קראו לו בעיר גם בית המדרש החדש, משנבנה מחדש לאחר השריפה. לא היה כל כך לבן. אולם מפני שבן־זוגו היה אדום כולו ונקרא בית המדרש האדום, יצא איפוא שמו — "הלבן".

נחמן גראניצא
Nachmen "Shames"-Granitz

דער ווייסער בית המדרש

אזוי האט מען גערופן דעם עלטערן בית המדרש וואס איז געשטאנען אקעגנאבער דער פייערלעשער שאַפּע, אין דער ריכטונג צו טשע־טשארקער וואַלד. מ'האט אים אויך גערופן "דער גייער בית מדרש", ווייל ער האט אָפּגעברענגט און צוריק אויפגעבויט געווארן. ער איז געווען גע־טינקעוועט פון דרויסן, אָבער אָפּגעקראַכן, אזוי ווי פיל אנדערע הייזער. נאָר אזוי ווי דער צווייטער בית המדרש, וואס איז געשטאנען לעבן דער שול, אין דער ריכטונג צום פערד־מארק, איז געווען געבויט פון רויטע ציגל, דער דאך געפאַרבעט אויף רויט, די רעגנרינעס — רויטע א.א.וו. האט ער באַקומען דעם אָפיציעלן נאָמען "דער רויטער בית המדרש" (בית המדרש האדום) — האט מען גערופן דעם אנדערן: "דער ווייסער בית מדרש" (בית המדרש הלבן).

דער ווייסער בית מדרש איז געווען אַ פאַרגע־שריטענער. דא האָבן זיך רעקרוטירט בעלי־בתים, געגנערס פון רב און זיינע מענטשן. דא האָבן געדאוונט די בלומראָזנס, די בורשטינס, די וויליאַמאָווסקיס, די לעווינסקי (מיין פאָטער), קאָאָווסקיס, קאָאָווסקיס, לעווינסקי (מיין פאָטער), קאָאָווסקיס א.א. דא האָבן געדאוונט כמעט אַלע קצ־בים פון שטעטל, אָנהויבנדיק פון די פענדזש־כעס, וואָס האָבן געוואוינט אַנטקעגן דעם בית־מדרש, מיט זייערע קינדער און איידעמס, די דזשענטשאַלס (זייער הויפט, לייזער קצב, האט אויך געוואוינט אין דער שכנות פון בית המדרש). דא האָבן געדאוונט פיל בעלי־מלאכות, וואָס זע־נען געווען טאַקע דער לעבעדיקער רירעווידיקער טייל פון די מתפללים. דא האָבן זיך צונויפגע־קליבן כמעט אַלע חובבי ציון פון שטעטל. בעת

ד"ר הערצל איז גפטר געווארן, און דער רב האָט געהייסן "פאַרהאַקן" אַלע בתי מדרשים, מען זאל חס ושלום נישט מספיד זיין דעם אפיקורס, האָבן בעלי בתים פון וויסן בית המדרש אויפֿ- געריסן די טירן און געמאַכט דאָרט אַ גרויסן הספד (זע דעם פרק איבער אבא ראָקאווסקי).

בעלי־מלאכות, וואָס האָבן געדאַרפט אויפֿ- שטיין פאַרטאָג צו דער אַרבעט, פאַרן אויף ירידים אין די נאָענטע שטעטלאַך און אויס- שטעלן דאָרט די סטראָגאַנעס — פלעגן זיך אַריינכאַפּן אין וויסן בית המדרש, ווען ס'איז נאָך געווען פינצטער און אַפּכאַפּן אַ דאָווענען. אויך די "סטרייקער" אין פינפטן יאָר (1905) האָבן דאָ געפונען זייער צענטער. דאָ פלעגן זיי זיך שבת טרעפן, מאַכן אַ "בערזע" אין הויז פון בית המדרש, פאַר דער טיר אויפֿן ברוק, וואָס איז שטענדיק געווען פול מיט מתפללים און נישט געווען פאַרדעכטיקט ביי דער מאַכט. און דער עיקר: דאָ האָט געדאוונט בקביעות דער שטאַט- חזן מיט זיינע משוררים, ר' שלמה וויסמאַנסקי. ער איז געווען אַ מאָדערנער חזן, וואָס האָט גע- ענדיקט אין לאָדז אַ חזנים־שול, געקענט לייע- נען נאָטן און פלעגט אויך לערנען זיינע משוררים זינגען פֿון נאָטן.

אמת, דער רב, וואָס האָט פּאַנאַטיש אויפֿגע- פאַסט אויף זיין שאַף, עס זאל חס וחלילה קיין שום הפקרותדיקער פונק זיך נישט אַריינרייסן אין שטעטל—האָט מלכתחילה געקוקט קרום אויפֿן מאָדערנעם חזן, וואָס איז דרך־אגב געווען פרום און אַן אַפּגעהיטער ייד. דער רב האָט זיך נישט געקענט קעגנשטעלן די בעלי־בתים וואָס האָבן געוואָלט דעם חזן, ספּעציעל האָבן עס פאַרלאַנגט די פּענדזשוכעס, די קצבים, וואָס זענען אויס- געגאנגען נאָך אַ חזן. האָט דער רב געפונען אַ וועג אים האַלטן פון דערווייטנס, אַביסל קלענער מאַכן זיין פרעסטיזש: ווען דער חזן האָט זיך געווענדט צום ער זאל אים באַשטעטיקן זיין "קבלה" (שחיטה־דיפּלאָם) אויף שחיטה און אים דערלויבן צו שחט'ן אין שטעטל, ווי גע- וויינליך אַ חזן־שוחט, האָט אים דער רב געפּסלט אַלס שוחט: "זיינע הענט ציטערן צו אַביסל" — כאַטש דער דאָקטאר האָט עס נישט באַשטעטיקט... שבת מברכים, שבת ראש־חודש,

בית המדרש הלבן נחשב לבית תפילה של המת- קדמים בעיר. כאן התרכזו כל בעלי הבתים שהת- נגדו לרב. כאן התפללו בלומרוזנים, בורשטינים, משפחות וויליאמובסקי, לוונזון, ראקובסקי, קו- סובסקי, לוינסקי (אבא שלי), קאגאן, ואחרים. כאן התפללו כמעט כל הקצבים שבעיירה, החל מהפנדז'וכים, שגרו ממול בית המדרש, עם בני- הם, חתניהם וקרוביהם. כאן התפללו בעלי מלא- כה, שהיו הרוח החיה בבית התפילה. כאן התכנסו כמעט כל חובבי ציון שבעיר. בימי האבל על מות ד"ר הרצל — פקד הרב לסגור את כל בתי התפי- לה שלא לתת להספיד לאותו אפיקורוס בעיירה. אולם בעלי הבתים שבבית המדרש הלבן פרצו דלת ופתחו שערים ור' אברהם־אבא ראקובסקי הספיד את הרצל כראוי לו והקהל בכה ואף אמרו אחריו קדיש דרבנן. בעלי מלאכה שהיו צריכים להשכים קום לעבודה, או לנסוע ליריד עם סחור- רתם בהקדם, היו מוצאים כאן בבוקר, עם הנץ החמה, מניין ותיקין. התפללו ואף הספיקו לבוא למועד ליריד.

בשנת 1905, בימי המהפכה והמהפכנים — הפך בית המדרש בעל כרחו, גם מועדון למהפ- כנים. כאן התפלל בקביעות החזן ר' שלמה ויס- טונסקי ומקהילתו והיה מושך מתפללים רבים, ביחוד מבעלי המלאכה שהיו ממלאים את בית התפילה עד אפס מקום. החזן היה מודרני, בוגר בית הספר לחזנים של בירנבאום בלודז. ידע תווים, ידע גם לחבר שירים ולהלחין מנגינות, וכל משורריו שרו לפי תווי הנגינה. הרב הביט עליו מלכתחילה בעין לא טובה: "חזן מודרני, גומר בית ספר לחזנות, קורא וכותב תווים — אינו יכול להיות יהודי נאמן". וכשהצטרך לקבל מהרב "קבלה" לשחיטה פסלו הרב, כי מצא שידי מרתנות. החזן היה מתפלל בשבת מבר- כים, שבת ראש חודש, בימים טובים ובהזדמ- נויות מיוחדות. ביום־טוב שני היה מתפלל בבית המדרש האדום. בשנים הראשונות לבואו היתה לו מקהילה מפורסמת של בעלי קול ערב שהגיעו לכאן ממרחקים, אפילו מאודיסה. היו מתפר- נסים על חשבון הקהילה וכמה מהם היו מסודרים גם בעבודה. אחר כך נוספו לו כמה קולות חשו- בים מילדי העיר, כמו משה־קערינס, אברהם־מק- רוטברג, מרדכי סוקול ואחרים.

השמש הראשי של בית המדרש היה ר' נחמן

גראניצה — יהודי יפה תואר, גברתן, בעל זקן לבן רחב וקול נעים, מתכתי של כסף, בשעה שהיה מכריז דבר-מה או כשהיה "מוכר עליות" בימים הנוראים, לפני קריאת התורה.

נחמן הכיר יפה את בעלי-ביתו, ידע כבר בעצמו את מי להזמין לשמחה של מישוה ואת מי לא. התפרנס מיגיע כפיו, כי היתה לו מאפיה בבנין בית המדרש, מצד הכניסה, ויום-יום לאחר תפילת ותיקין היו המתפללים נכנסים אליו לקנות לחמניות שטוחות, כעין עוגות-מצות (פלע-צעל) מנומרות בפרג וקצת בצל וסוכר, משגדלה משפחתו של נחמן — היו לו בנים כברושים וכל אחד הצטיין באמנות: אחד ניגן על כינור (איטשה), השני — צייר-אמן (משה) — עבר לגור במקום אחר, ברחוב העולה ללומז'ה, ושם הגדיל את מאפייתו המיוחדת. המאפייה ליד בית המדרש הפכה מאז ל"בית עצים" — מחסן לעצי הסקה, טורף, נפט ונרות למאור וכיו"ב. סמוך לחגים היו באים חיילים יהודים לפנות את בית העצים, לסיידו ולעטרו ולהפכו לבית תפילה של החייל היהודי. בית-תפילה זה היה מתמלא בחג מאות חיילים יהודים ששירתו בצבא הרוסי. גם "כלי הקודש" — החזן, הגבאי והשמש היו מאנשי הצבא.

סמוך לפסח היו מנקים ומכשירים את בית-העצים למאפיית מצות לעניים. בימי מלחמת העולם הראשונה, כאשר מלאה העיר פליטים יהודים מעיריות הספר: יידואבנה, נובוגרוד, מישיניץ, אוסטרוולנקו ואחרות — השיגה הקהילה קמח מארגון הערים הרוסיות, שסייע לפליטים, ועצים, וכל הנוער של העיר התגייס בהתנדבות לאפיית המצות: אלה גילגלו ואלה ניקבו. אלה יצקו מים ואלה "שפכו קמח", אלה הגישו לתנור ואלה ארוזו את המצה האפויה. היה מקום זה למועדון בשביל הנוער לשיחות מדיניות ולפגישות ריעים וגם למקום קיום מצוות ומעשים טובים לטובת עניי העיר ונצרכי הפליטים.

גבאי בית המדרש היה שנים רבות ר' שמולקה ויליאמובסקי. לעת זיקנה מופלגת, כאשר כהו עיניו — רצו המתפללים בגבאי יותר צעיר, שיוכל לצאת ולבוא לפנייהם. נבחר אז בחול-המועד של סוכות, ר' איטשע לווינזון.

ר' יצחק לווינזון (בעלה השני של גב' גרינ-וואלד, שנקראה חאלאקובה), היה יהודי משכיל,

ימים טובים (דעם ערשטן טאג) פלעגט דער חזן דאווענען מיט זיינע משוררים און דער בית המדרש איז געווען געפאקט. אפילו גויים פלעגן שטיין אונטער די פענצטער הערן יידישע ניגונים, ספעציעלע שבתים און דעם צווייטן טאג יום-טוב האט מען אפגעגעבן דעם חזן אין רויטן בית המדרש. דער כאר איז באשטאנען פון גוטע שטימעס, אראפגעבראכט פון דער פרעמד. אפילו פון אדעס זענען געקומען צו אים משוררים, געלאזן א נאמען האט א יונגער משורר מיטן נאמען ביניאמקעלע. געהאט א שיינע אלט שטימע און אלע מיידלעך אין שטעטל פלעגן זיך יאגן נאך אים... שפעטער האט דער חזן באקומען משוררים פון זעמבראווע גופא, ווי מיישקע רייזעס, מרדכי סאקאל, אברהמקע ראטבערג.

דער שמש פון בית המדרש איז געווען ר' נחמן גראניצא, א שיינער ייד, א גבר, א הויכער, מיט א ברייטער ווייסער בארד. ער איז געווען אויסגעמישט און אויסגעקנאטן מיט אלע מתפללים, האט געוואוסט צו זאגן יעדערן זיין קאמפלימענט און אפגעבן זיין כבוד, פלעגט אנטהיל נעמען אין אלע שמחות ביי די מתפללים, פון א בן-זכר מיט א ברית — ביז א חתונה און א חנוכת הבית. האט געוואוסט וועמען צו איינלאדן אויף א שמחה און וועמען נישט. האט געהאט א מעטאלענע-וילבער-נע שטים, און איך האב אים ליב געהאט ספעציעל על ימים-נוראים צו הערן ווי אזוי ער פארקויפט עליות און טרייבט אריין אין הויכע פרייזן, מיט גוטסקייט און פארשטאנד, לטובת דעם בית המדרש. נחמן דער שמש איז געווען א בעקער און דערפון געמאכט א לעבן. קהל האט אים אפגעגעבן א דירה ביים אריינגאנג אין בית המדרש, וואס מ'האט צוגעבויט אין הויף, ווען די מתפללים פלעגן ארויסגיין פארטאג פון בית המדרש צו דער ארבעט אדער צום יאריד — האט שוין געשמעקט דער פיינער ריח פון פרישע געבעקס איבער דעם בית המדרש. ער פלעגט באקן די שיינע פלעצל, אינדערפרי, באשאטן מיט ציבעלע און מאן, אדער צוקער, די בעלי מלאכה'ס און ארבעטער פלעגן עס כאפן אויף "פת שחרית", צום איבערבייסן, און די מוטערס פלעגן עס קויען פאר די קינדער אין חדר-אריין מיטצונעמען. מיט עטלעכע יאר שפעטער, ווען די קינ-

ידע חכמת הבוכהאלטריה, היה לו כתב־יד נהדר, ידע רוסית ופולנית והיה מכובד בעיר. הוא ניהל את גבאותו במקל נועם. בכל שנה, בערב חג הסוכות, הרביק דו"ח על כתלי בית המדרש ובו כל פרטי ההכנסה וההוצאה. כל אחד שתרם או נדב דבר־מה במשך השנה מצא את שמו ברשימתו. וזה עשה רושם טוב. ראה שאין השמש מספיק לנהל את בית המדרש וענייני הנקיון צולעים — מינה עוד שמש אחד, משושלת השמשות, את ר' הנאך (חנוך) פורטנוביץ, בנו של קוציאפה השמש הוותיק.

הנאך השמש אכל קודם על שולחן חותנו בשומבה והיה שם מקרי דרדקי. היה בעל־קומה, זקן רחב הפונה לצדדים, חבוש כובע דו־מה במקצת לפוראוקה, של חיילים. בנו לכבודו בית קטן בצד שמאל של הכניסה לבית המדרש. נוסף למשרתו בבית המדרש, היה לו תפקיד עירוני חשוב: כרוז בערב שבת. בערב־שבת בין השמשות יצא השמש מבית המרחץ, כשפאותיו נוטפות מים, לבוש בגדי שבת ונעול מגפיים מצוחצחים בעטרן, או ציר דגים מלוחים (אחר־כך כבר צוחצחו ב"שובאקס" של גלינסקי). יצא ביהירות מיוחדת מבית המרחץ כשעדיין נמשכים לשם ה"נמושות" — בעלי המלאכה והפועלים שגמרו מלאכתם באיחור זמן, תגרי סימטאות, עוברי דרכים וכיו"ב. אלה פיגרו לבוא ועוד הספיקו למצוא חבילת זרדים להצלפה, לאחר שכמה וכמה חיילים רוסים כבר התפרצו לשם להתרחץ ולהזיע לכוון השבת היהודית וקולם "הבו הבל!" בקע בכל הסביבה.

השמש מיהר אז אל פרשת הדרכים שליד המרחץ, מול הבאר, והסתובב לכל ארבע רוחות השמים, כשהוא מכריז: "אין שול א—רא—אין!" (אל בית הכנסת!). משם הלך אל פרשת הדרכים השניה, בין בית הכנסת והשוק ומשם לרחוב קושצ'לני וכו'. קולו החזק בקע לבבות וזירו רבים למחר ולהקביל את השבת.

בבית המדרש הלבן היו מתקיימות, כאמור, אסיפות־עם לעתים קרובות: היו ענייני בית־הקברות יגעים, — עיכב דוד יודיסס (רוטקוב־סקי) את הקריאה ודרש אסיפה מיוחדת לתיקון הגדר. ענייני הקהל האחרים, כמו שוחט, חזן, שמש, מיסי הקהל, פרנס הקהל וכיו"ב נחתכו כאן, באסיפות מיוחדות, אפילו אסיפת הסוציא-

דער ביי נחמן שמש זענען אונטערגעוואקסן (אלע שטיק און שטיק פייאיקע, "קונסטמאלער" און "מוזיקער") און דער אַרט איז אים ענג געוואָרן, איז ער אַרויס און האָט געעפנט אַ "פיעקאַניע" אויף לאַמזער וועג. זיין אַלטע הויז האָט מען אַ נאָמען געגעבן "בית־עצים" — אַ הייזל וואָס האָט געדינט דעם בית המדרש אַ גאַנץ יאָר אַלס מאַגאזין צו האַלטן האַלץ, טאַרף, "גאָז" צום באַלייכטן, צעבראַכענע בענק צו פאַרריכטן א.ד.ג.

ווען עס פלעגט קומען ערב פסח אָדער ערב ימים נוראים — פלעגן קומען יידישע סאַלדאַטן פון "פליאַץ" — פון די קאַזאַרמעס, אַרויסטראָגן פון "בית עצים" די אַלע זאַכן, וואָשן, רייניקן, קאַלכן און צורעכטמאַכן פאַר אַ סאַלדאַטן־מניין. יידישע סאַלדאַטן, וואָס האָבן געדינט אין זעמ־בראַווע, אין די צוויי רוסישע פּאַלקן, לאַדאַוּשקיי און שליסבורגסקיי, ווי אויך אין דער אַרטילעריע בריגאַדע, פלעגן באַקומען "אַטפּוסק" ("אורלאַפּ" פריי) אין די ימים טובים, אַדאַנק דער השתדלות פון רב און גבאים, און פלעגן אין די הונדערטער דאָ קומען דאַווענען. זיי האָבן אפילו געהאַט זייערע אייגענע סאַלדאַטן־חזנים, לערנער וואָס האָבן געקענט דאַווענען פאַרן עמוד. פלעגט אַמאַל טרעפן, סוף זומער, אַז די רוסן פלעגן "פאַר־האַלטן דעם זאַפּאַס" און נישט באַפרייען די טויער זענטער סאַלדאַטן וואָס האָבן געדינט אין זעמ־בראַווע "אויף זעקס וואָכן" — פלעגט זיין דער סאַלדאַטן־מניין ענג און פאַרנעמען דעם אַרייַנ־גאַנג און אַ טייל פון הויף.

דער גבאי אין ווייסן בית המדרש איז געווען יאַרנלאַנג ר' שמואל'קע וויליאַמאָווסקי, אַ שייַ־נער און קלוגער ייד, פון די ערשטע זעמבראַווער פיינע בעלי־בתים, געווען לאַנג־יאָריקער גבאי פון חברה קדישא און האָט געפירט זיין גבאות מיט אַ שטאַרקער האַנט. אויף דער עלטער האָבן די בעלי־בתים אין בית מדרש פאַרלאַנגט אַ יונגן גבאי, וואָס זאָל זיין אַ מאָדערנער "היינטוועל־טיקער" ייד. האָט מען אויסגעקליבן, איינמאַל, חול המועד סוכות, אַ נייעם גבאי, ר' איטשע לע־ווענזאָן, "חאַרלאַקאָוועס" מאַן. חאַרלאַקאָוועס ערשטער מאַן האָט געהייסן גרינוואַלד. איטשע

ליסטים היהודים, בשעה שהתפלגו לס.ס. וס.ר. התקיימה כאן, באמצע תפילת ערבית, אי־פעם במוצאי שבת, להבריה ולכסות מעיני המשטרה. המתפללים נשארו "קופאים" באמצע תפילתם ואסור היה להם לזוז מן המקום: חיכו עד שנס־ תימה האסיפה ושתי המפלגות על ועדיהן נפנו משם. גם ייסוד הבנק הקואופרטיבי, בראשות אברהם אבא ראקובסקי ותלמידו יעקב שלמה קוקאווקה הסנדלר התקיים שם.

ביומי דפגרא, ימי חג של בית המלכות הרור־ סית ("טאָביל" או "גאָליובקה"), היו מתכנסים לכאן בשעת התפילה נציגי הממשלה ובראשם ראש המשטרה, באי־כוח הצבא ואחרים. הדגל הלאומי בן ג' הצבעים לבן־כחול־אדום התנוסס מעל הבמה. החזן ומקהילת תלמידים של בית־ הספר היהודי־רוסי שרו "אל מלך נצור", וכל הפמליא הממלכתית עמדה דום, כשהם מצדיעים בידם הימנית. אותה שעה נתמלאנו, ילדי ישראל, גאוה: גם תורתנו ובית מדרשנו — מרמי היחש הם וגדולי המלכות מצדיעים בפניהם.

בשעות שבין מנחה למעריב, היו יושבים יהודים ליד שולחנות מוארים בנרות חלב ולומדים. משך את תשומת הלב שולחן ארוך אחד, שברא־ שו ישב ר' טוביה סקוצנאדק, "עושה הנרות" (ליכ־ צאר) ונתן שיעור במשנה, עם פירוש הרע"ב ותוספות יום־טוב, לקבוצה גדולה של בעלי־ מלאכה: סנדלרים, חייטים, פרוונים, נגרים וכו'. קולו הצלול והאהוד עודנו מהדהד בזכרוני. היה זה יהודי בעל קומה ממוצעת, שמנמן, בעל זקן רחב וקצר, עיניים יונם שעדנה וטוב לב נשק־ פים מה, חבוש כובע של "סאמט". היה בעל־ הסברה יוצא מן הכלל ולא פעם הצטרפתי לשול־ חן ושמעתי את לקחי, תוך הנאה שאני מבין הכל. ישבו עוד בחורים, אברכי משי, בעלי בתים קשיר־ שים ולמדו איש־איש בפינתו, תוך תנועות גופם על גבי העמוד.

בשנת 1908, בקירוב, נעשה בדק בית רציני: צבעו את הכתלים והתקרה בצבעי שמן, ציירו וכיירו את ארון הקודש בשני אריות השומרים על שני לוחות הברית, ציור המימרא: "רץ כצבי, גבור כארי, קל כנשר ועז כנמר", צמחים, כלי־ נגינה של דוד המלך וכו' וכו'. במקום התאורה הרגילה של "מנורות־בזק" (בליצלאמפן) הנהיגו תאורה של "גאָזליין". הרכיבו מנורות מיוחדות והלבישון כותנות־אזבסט מאירות והבית התמלא

לעווענזאן איז געווען א ייד אַ משכיל, האָט געהאַט אַ שיינע האַנטשריפט צו שרייבן מודעות פאַר די מתפללים אין לשון־קודש און יידיש, האָט גע־ קענט אַביסל רוסיש און פויליש, און דעריבער האָט ער געקענט זיין אַ פאַרשטייער פאַר דער מאַכט, ווען מען דאַרף, און דער עיקר: ער האָט געקענט די חכמת הבוכהאלטעריע און פלעגט אויסהענ־ גען יעדעס יאָר, סוכות־צייט, אין בית המדרש אויף די ווענט אַ שיינעם באַריכט, אויספירלעך, איבער די אַלע הכנסות און הוצאות פונם בית המדרש, אַלע נדרים און נדבות (יעדער איינער האָט זיך געפונען דאָרטן), געלט פאַר "שטעט" צו די ימים נוראים, באַהייצונג און באַלייכטונג, הוצאות חזן און משוררים, שמשות א.א. דאָס איז געווען אַ מאָדערנער אויפטו אין שטעטל. און אין דעם "רויטן בית המדרש" דעם קאָנקור־ רענט האָט מען יאָרנלאַנג אַזעלכעס נישט געזען.

האָט ר' איטשע לעווענזאן געזען, אַז איין שמש איז ווייניק פאַר אַזא עולם, בפרט אַז שבת האָט מען דאָ געדאוונט צוויי מאָל: ערשטער מניין און צווייטער מניין, און מ'האָט געדאַרפט אויך האַלטן ריין דעם בית המדרש. האָט ער אָנגאַזשירט נאָך אַ שמש, אַן אונטער־שמש, ר' הענאָך פאַרטנאוויטש, אַ זון פון אַלטן שמש אין זעמבראווע און גרינדער פון דער שמש־די־ נאַסטיע "קוטשאַפע". הענאָך איז געווען פריער אַן עברי־מלמד אין שומאַווע, וואו ער האָט גע־ געסן קעסט ביי זיין שווער. מ'האָט אים אויס־ געבוינט אַ הייזל ביים בית המדרש, מיט דעם זעל־ בען אַריינגאַנג, און ער איז געוואָרן דער בעל־ קריאה פון בית המדרש, דער איינמאַנער פון די נדרים ונדבות, דער אויפפאַסער אויף די בעלי תפילות אַ גאַנצע וואָך, מיט אַ ספּעציעלן "ערן־ פאַסטן" אַלס אויסרופער פון דער שטאַט, צוליב זיין שטאַרקער רייסנדיקער שטים: ערב שבת, פאַר ליכט צינדן, פלעגט ער אַרויסגיין פון מרחץ, אויסגעצוואָנג, אָנגעטאָן אַ שבת־דיקע שוואַרצע קאַפּאַטע, פריש אויסגעשמירטע שטיוול מיט ליאַק אָדער דזשעגאַכץ (שפּעטער "מאָדערנער געוואָרן" און אָפּגעפּוצט מיט "גלינסקיס שו־ וואַקס"). אַ הויכע סאַמעטענע היטל (ענליך צו אַ רוסישער פּוראזשקע) איבערן קאַפּ, פון וועל־ כען ס'האַבן זיך אַרויסגעקרייזלט צוויי פריש־ געבאַדענע פיאות. ער פלעגט אַרויסגיין שנעל

אורה ושמחה. המומחה היה בנימקא סוליארוז. הוא הרכיב את הצינורות והמיכלים והוא גם הדריך את הנאך השמש כיצד מדליקים. לא־מעט כותנות הלכו לאיבוד ונשרפו או נתפוררו לפני זמן עד אשר למד להדליק.

בשנת 1914, בפרוץ מלחמת העולם הראשונה, הפך בית המדרש הלבן מועדון לחדשות ולפוליטיקה. ראש ה"פוליטיקאנים" היה הרשל פאכטאר, חתנו של יענקל בורשטין. אף הוא החזיק בית־מרוח קטן, כחותנו, ומלון אורחים, ובהיותו בקשרים טובים עם בעלי העגלות שנסעו יום־יום ללומז'ה ולצ'יז'ב — סידר לו בעזרתם ובהתמסרותם סוכנות עתונות: העתונים הידיים מווארשה, כמו "היינט", "מאמנט", "הצפירה", העתון הרוסי הווארשאי, "ווארשאבסקאיה מיסל", וכן עתונים אחרים שבאו מפטרוגראד דרך צ'ר' וניבור וכד'. פאכטאר קרא את כל העתונים, בטרם חולקו, וידע את כל מה שנעשה בחדרי־חדרים של המטה הגניראלי הרוסי ולפעמים אפילו קודם המטה הגניראלי ובטרם נודע הדבר לניקולאי־ניקולאביץ בעצמו, הרמטכ"ל של צבא הצאר.

תלמידי הישיבות הגדולות מליטה, טלו וסלו־בודקה, מראדין ומיר, מנובהרדוק ואחרות וכן משיבת לומז'ה — שהציצו ונפגעו בהשכלה, סידרו להם כאן משמרות לתלמוד וקבעו עתים ללימוד התנ"ך, דקדוק וספרות ואף רוסית וצרפתית. כאן גם אורגנה העזרה הרפואית וסיוע במוזנות ודיוור לפליטים העניים מהעירות, שהפכו שדה קרב ותושביה היהודים גורשו משם. אורגנו משמרות לילה ללון בבתי העניים, ליד מטת החולה, עזרו להם באי־כוח הועד המאוחד של ערי רוסיה, ששיגרו לזמברוב לשם זה רופאה וחובשת, חמרי רפואה וגם סכום כסף לפתוח מטבח חנם לנצרכים. סמוך לפסח הקימו בבית העצים, כמסופר לעיל, מאפייה גדולה שסיפקה מאות פודים מצות לנצרכים חנם, בסיוע כל הנוער הזמברובי.

בשנים האחרונות נידלדל מעמדו של בית־המדרש. בית הכנסת בבנינו נטל ממנו את החלק הרשמי של הקהילה. הרבה מהמתפללים היגרו. הנוער מיעט לבוא להתפלל. החזן היגר לארצות הברית, כי הקהילה לא השיגה ידה לשלם לו ולהחזיקו. מאז 1915 — לא זכיתי עוד לראות בית מדרש זה, שבו ביליתי לא מעט בראשית ימי נעורי.

(סוף)

פון באַד. די זון האָט זיך שוין אָנגעהויבן אַראָפֿ לאָזן פון הינטער די בוימער. מאַרקענדלער האָבן שוין אַראָפּגעפירט פון מאַרק דעם וועגעלע מיט סחורה — גרינס, פּרוכט, חלה'ס, זייף, טיכ־לאַך א.א. די לעצטע פּאַרטיע אַרבעטער און אויס־געמוטשעטע פון דער וואַך בעלי־מלאכות און קליינהענדלער איז שוין אַריין אין באַד און ווי עס איז געקראָגן אַ בעזימל מיט אַ שקאַפּעק אויף וואַסער. עס הערן זיך נאָך דורך די קליינע באַד־פענצטערלאַך, וואָס גייען אַרויס צו דער געסל פונם ברונעם, דאָס שרייען פון די רוסישע סאַל־דאטן, וואָס האַלטן־מיט מיט אונז דעם ערב־שבת־דיקן הייסן באַד און שרייען, אויס תענוג: "פאַרו דאָוואי, פאַרו דאָוואי" — דאָס הייסט: גיס נאָך וואַסער אויף די הייסע שטיינער, ס'זאל זיין מער פאַרע, מער דאַמף! און דאָ דערהערט זיך די רייסענדע שטים פון הענאך שמש פון ווייסן בית מדרש, בעת ער דרייט זיך אויפן קנאַפל פון זיינע אויסגעפוצטע שבת־שטיוול און שרייט אין אַלע פיר עקן וועלט: "אין שול אַ—ראַ—אַיין!" איילט זיך דער פאַרשפּעטיקטער עולם און לויפט מאַכן שבת מיט די לעצטע כור־חות. לויפט הענאך דער שמש צו דער צווייטער סטאַנציע זיינער: די געסל וואָס איז צווישן דער שול און מאַרק, און דערנאָך צו דער דריטער סטאַנציע — אויפן "פאַסעק", אין מיטן מאַרק, ווייטער אויף קושאַרן, ביים אָנהויב און ביים סוף גאַס. און פלעגט זיך אַרויסדרייען און אַרויסקומען צו דער געסל, צווישן מאַרק און ביאליסטאָקער שאַסיי, און לויפן שנעל אין ווייסן בית מדרש — צו קבלת שבת.

אין ווייסן בית המדרש פלעגן פאַרקומען שטאַט אסיפות. נישט נאָר ווען דער פאַרקאן פון בית הקברות איז געווען צעבראַכן, און דער פעלד־שער דוד יודיסעס (רוטקאווסקי) האָט "מעכב־הקריאה געווען" און גערופן אַ ספּעציעלע אסיפה צוליב דעם. נישט נאָר וועגן רעליגיעזע ענינים, ווי קלייבן אַ חזן, אַ שוחט, אַ שמש אָדער אַ דאָזאַר אין דער שטאַט־פאַרוואלטונג. אפילו פאַ־ליטישע אסיפות זענען דאָ פאַרגעקומען. האָט זיך געשפּאלטן די סאַציאליסטישע פאַרטיי אין צוויי ען: ס.ס. און ס.ר., איז די שפּאַלטונג פאַרגע־קומען שבת־צור־נאכטס אין בית המדרש. האָט מען געדאַרפט קלייבן בעלי־בתים צו די דומאָ וואָלן — איז עס געווען אין ווייסן בית המדרש.

(זע זייטל 227, רעכטס)

האָט מען געדאַרפֿט קלייבן נייע דאָזאַרעס, גע-
דאַרפֿט ריידן וועגן "עטאַט־שטייער", געדאַרפֿט
גרינדן אַ קאָאָפּעראַטיווע באַנק, געדאַרפֿט פֿייערן
אַרעגירונגס־פּעסט ("גאַליובקע" אָדער "טאַבעל")
איז עס געווען שטענדיק אין ווייסן בית המד-
רש. דער "רויטער בית המדרש" איז פֿריי געווען
פֿון אַט די אַלע זאַכן. יעדן טאָג, פֿאַרנאכט, צווישן
מנחה און מעריב, און אַ שטיק נאָך מעריב, פלעגן
זיצן ביי אַ פֿולן טיש יידן און לערנען. דאָס זענען
געווען האָרעפֿאַשנע יידן, בעלי־מלאכות ווי שניי-
דער, שוסטער, בעלי־עגלות א.א. טו ביז דער
ליכטציער (דער ליכטשאר) סקאַצענאָדעק,
אַ גוטמוטיקער למדן, מיט ווייכע ליבע אויגן,
און לערנען משניות. האָט געהאַט אַ גוטע הס-
ברה, געווען אַ פֿאַרלאָרענער טאַלאַנט פֿון אַ
יידישן דערציער פֿאַר דערוואַקסענע. ער פלעגט
אַזוי גוטמוטיק, פֿאַלקסמיטלעך, האַרציק דער-
קלערן דעם פרק משניות מיטן רע"ב. נישט
איינמאַל פלעג איך זיך אָוועקזעצן ביים טיש און
מיט הנאה מיטלערנען מיט זיי. אַחוץ דעם פלעגן
זיצן ביי שטענדערס בחורים, זיידענע יונגע-
לייט, קעסט־אידעמס א.א. און מיט אַ ליכטל אין
דער האַנט זיך שאַקלען איבער דער גמרא ביז
שפּעט אין דער נאַכט.

אין אַרעגירונגס־פּעסט, ווי געזאָגט, פלעגן
יינגלאך נישט גיין אין חדר. די קינדער פֿון דער
שטאָטישער רוסישער שקאַלע, און די קינדער
פֿון חדרים פלעגן זיך צוזאַמענקומען מיט די
מלמדים אין ווייסן בית המדרש. דער חזן פלעגט
זינגען אַ קאַפּיטל תהילים זאָגן דעם "מי שברך"
און "הנותן תשועה" דעם קייסער און זיין פֿרוי,
מוטער־אַלמנה און נאַסליעדניק. דערנאָך פלעגט
דער חזן זינגען מיט די קינדער "באַזשעצא" —
דאָס הייסט, די רוסישע הימנע — "גאָט שייך דעם
צאַר!" מיר, קינדער, פלעגן ליב האָבן זען ווי
די גאַנצע נאַטשאַלסטוואָדער פֿריסטאָו. דער
סטאַרשי־סטראָזשניק און אַן אַפּיצער פֿון דעם
אויטשאַסטאָק פלעגן זיך שטעלן "דראַסט" (ווי
צום זאָגן: "זדראַווסטוואַיטע!") און אָפּגעבן
"טשעסט", מיט דער רעכטער האַנט ביים שלייף.
דאָס האָט מען אָפּגעגעבן כבוד אונדזער תורה און
אונדזער בית מדרש — פלעגן זאָגן די קינדער.
אין יאָר 1908, בערך, איז געמאַכט געוואָרן
אַ רעמאַנט אין בית המדרש. די ווענט געמאַלט

מיט אַליע־פֿאַרב, די בענק געפֿאַרבט, דער אָרן־
קודש געמאַלט מיט צוויי לייבן וואָס האַלטן די
עשרת הדיברות, און אנדערע אויסמאַלעכע. דאָס
האָט געמאַכט דעם בית המדרש פֿאַר אַ שיינעם
אַרט, וואָס האָט צוגעצויגן מתפללים. אַחוץ דעם
האָט דער גבאי, איטשע לעווענזאָן, איינגעפֿירט
ספּעציעלע באלויכטונג מיט גאַזאָלן, וואָס די
שמשים פלעגן מיט גרויס מי אַנצינדן און דערביי
קאַליע מאַכן צו אָפּט די שאַטקעס. מיט דער באַ-
לייכטונג האָט אָנגעפֿירט דער "שטאַט־אינזשי-
ניער", ביניאַמקע סאַליאַרזש. אָנפאַנג וועלט־
מלחמה, אין יאָר 1914, איז געוואָרן דער וויסער
בית המדרש אויך אַ קלוב פֿון צייטונגען און
מלחמה ניס. דער שטאַטישער צייטונגס־פֿאַר-
שפּרייטער, הערשל פֿאַכטער, יענקל בורשטינס
איידעם, פלעגט לייענען אויך רוסישע צייטונגען
און ער האָט געוואוסט וואָס עס טוט זיך צווישן די
שורות און וואָס עס רעדט זיך געהיים אין דעם
גענעראַל־שטאַב — נאָך פֿריהער איידער ניקאָ-
לאַ־ניקאָלאַיעוויטש אַליין האָט געוואוסט.

יונגע לייט, צוריקגעקומענע פֿון די ישיבות,
וואָס זענען פֿאַרמאַכט געוואָרן צוליב דער מלח-
מה, ווי לאַמזער, וואַלאַזשינער, מירער, טעלזער,
נאָוואַרדעקער א.א. האָבן דאָ זיך איינגעאַרדנט:
שעות צום לערנען תלמוד, אַ שעה פרק דקדוק
און נביאים, אַ שעה צו לערנען רוסיש און פֿראַנ-
צויזיש. אַ ספּעציעלע גרופּע האָט געלערנט די
שירים פֿון יל"ג ("ל גאַרדאָן). דאָ איז געוואָרן
אַרגאַניזירט די מעדיצינישע הילף פֿאַר די פֿלי-
טים, וואָס זענען געקומען פֿון די אַרומיקע
שטעטלאַך: יעדוואבנא, נאָוואַגראד, מישעניק,
אַסטראַלענקא א.א. ס'זענען געוואָרן אַרגאַניזירט
נאכט־גרופּע — צו זיין ביי קראַנקע און זיי דער-
לאַנגען הילף. עס זענען אַראָפּגעקומען קיין זעמ-
בראַווע, מיט דער פֿאַרמיטלונג פֿון פֿאַרבאַנד פֿון
רוסישע שטעט, אַ יידישע דאָקטאָרשע, אַ פעלד־
שעריק, און געלט־מעגליכקייט צו עפּענען אַ
קיך פֿאַר יידישע היימלאָזע. דאָ, אין ווייסן בית
המדרש, איז געווען דער זיצאַרט פֿון דער הילפס
טעטיקייט. ווען עס זענען אָנגעקומען די ערב־
פסח טעג פֿון יאָר 1915 — האָט מען אויפֿגע-
רוימט דעם "בית עצים" און אים געמאַכט פֿאַר
אַ מצה־בעקעריי פֿאַר די היימלאָזע. דער הילפס־
קאָמיטעט האָט געגעבן מעל און האַלץ און די

וויילט, אָבער געטאָן צדקה און אָפּגעגעבן הער-
לאַכע שעהן פאַר נויטבאַדערפטיקע און היימלאָ-
זע. די דאָזיקע אַרבעט, די פאַרבארייטונגס-
אַרבעט פאַר הילף צו אונזערע אַרימע ברידער,
איז געטאָן געוואָרן אינם ווייסן בית המדרש.
זייט דעם יאָר 1915 האָב איך מער דעם ווייסן
בית המדרש נישט געזען...

גאַנצע זעמבראָוער יידישע יוגנט — בחורים
און מיידלאך, פלעגן קומען, לויט דער ריי, העל-
פען באַקן: וועלגערן, רעדלעך, אַריינגעבן אין
אויבן, אויפפאַסן אויף כשרות, וואַסער-גיסער
און מעל-שיטער, פאַרפאַקן, פאַרטיילן א.א. דאָס
איז געווען אַ שיינע אידעאַלע וואוילטעטיקע
אונטערנעמונג, וואו יוגנט האָט זיך אמת גע-

בית המדרש האדום / דער „רויטער בית המדרש“

דאָ האָט געדאוונט דער רב און אַרום אים
האַבן זיך קאַנצענטרירט די אַלע גאַלאַמבעס, וואָס
זענען געווען דעם רב'ס „קאַזאַקן“ און אים גע-
שיצט ביי די אַלע שטעטלידיקע מחלוקת און גע-
שענישן. דער גבאי איז געווען ר' בינאַמקע
גאַלאַמבעק, אַנאַנדער טיפּ ווי ר' איטשע לעווענ-
זאָן פון ווייסן בית מדרש — אַ פאַדריאטשיק,
אַ מער פראַקטישער ייד. בינאַמקע גאַלאַמבעק
האַט ערגעץ-וואו געזען אַ שיינעם געשניצטן
אַרונ-קודש, איז עס אים געפעלן געוואָרן און
ער האָט נישט גערוט ביז ער האָט געבראַכט דעם
יידישן קינצלער, דעם שניצער, אַ קליין יידל, מיט
קרומע פיס ווי אַ „מרכאָ-טיפחאָ“ — און געראַ-
זירטע מאָרדע, קליינע פינקלדיקע אויגן, ענליך
צו אַ יאפּאַנער מער ווי צו אַ יידן, האָט ליב
געהאַט דעם ביטערן טראָפּן — איז אָבער געווען
אַ קינסטלער, אַ מאַלער, אַ שניצער, אַ מענטש
מיט אַ גרויסער פאַנטאַזיע. ער האָט עס במשך
פון אַ 6—8 חדשים געמאַכט דעם שיינעם אַרונ-
קודש, אויסגעשניצט די אַלע חיות און זיי באַ-
דעקט מיט גינגאָלד און זילבער. בינאַמקע גאַ-
לאַמבעק האָט אַלץ געטאָן דער אַרונ קודש זאָל
ווערן פאַרטיק צו דער צייט. האָט געצאָלט פון
זיין קעשענע דעם שניצער און פאַר די מאַטע-
ריאַלן. בעת מען האָט אים אויסגעקליבן אַלס גבאי
אַן איבעריקן מאָל, שמיני עצרת, האָט בינאַמקע
געשיקט ברענגען עפל. אַ זאָק מיט שיינע רויטע
עפל, פון זיין אייגענעם גאַרטן, איז פאַרטיילט גע-
וואָרן צווישן די קינדער און מתפללים.

דער אַלטער שמש איז געווען ר' ישראל דוד
ציבעלמאַן, דער שטאַט-שמש וואָס האָט פאַרצי-
כענט פאַר דער מאַכט די געשענישן פון דער
יידישער באַפעלקערונג: חתונות, געבורטן און,

בית התפילה נקרא כך מפני שבחוץ היה אדום
כולו: הקירות בנויים לבינים אדומות, הגג עשוי
פחים צבועים אדום ואף הצינורות והמרזבים —
אדומים היו. כאן התרכזו מתפללים מסוג מסו-
ים: הרב ונושאי כליו, שני הדיינים, משפחת
הגולומבקים הענפה, שהיו מצדדי הרב, ועוד כמה
וכמה בעלי בתים ואברכים שהיו מקורבים יותר
לרב, וחלק גדול מדלת העם.

הגבאי היה בנימין גולומבקי, יהודי מעשי, ספק
צבאי ובעל בעמיו. פעם ראה באיזו עיר ארון-
קודש יפה, עשוי עץ מצופה כסף וזהב, מחוטב
ומהוקצע — מלאכת מחשבת. לא נח ולא שקט
עד שמצא את האמן — יהודי גוף, בעל רגלי
„מירכא-טיפחא“, ועינים של יאפאני, אבל
„בצלאל“ בשעתו. הביאו הגבאי ר' בנימ'קה
לזמברוב, על חשבונן ואחריותו, והושיבו להת-
חיל בעבודת הקודש. תוך 6—8 חדשים נשלמה
העבודה. לתפארת ולתהילה. מכל הסביבה באו
לראות במעשה אמנות זה.

כשהקהל התכנס לאט-לאט בבית התפילה להק-
פות וליד כמה שולחנות ישבו קבוצות קבוצות
עם „רבי“ בראשם, לסיים את לימוד התורה —
נכנסה בצהלה קבוצת מתפללים ובניומקה הגבאי
בראשם. אלה הכריזו שר' בניומקה נבחר מחדש
לגבאי, לכל השנה. פקד ר' בניומקה להודיע
לביתו שיביאו לכאן שק מלא תפוחים. כעבור
מחצית השעה הביא גוי שק תפוחים גדולים,
אדומים, מפרי גנו של הגבאי והוא עמד וחילק
לכל הילדים והמבוגרים.

בבית המדרש האדום מלך השמש ר' ישראל
דוד ציבלמאַן — שנחשב כשמש בית הדין וכנ-

ציג רשמי של האוכלוסיה היהודית. כי ר' ישראל דוד רשם את כל הלידות, החתונות ובר-מינון, הפטירות של יהודי העיר. עזר לו ר' שמואלקה סוליארוז. אולם השמש האמיתי, שיצא ובא לפני העם, ניקה את בית המדרש, עשה את המנו-רות, שימש את המתפללים וכו' היה ר' אלי פור-טנוביץ, אחי השמש ר' הנאך, שבבית המדרש הלבן, ובנו של מלך השמשים בעיר, קוצ'אפי הזקן. יהודי פיקח היה ר' אלי, אבל תמים בעני-יני שמים. פעם דרש בפני קהל מתפללים: משיח רצה מזמן לבוא אלינו, אבל בראותו יהודים לבו-שים קצרים, כ"דייטשלאך" (כגרמנים) ירק בנו וחזר בו. נעץ בו ר' זלמן קאפלאן הדיין זוג עיניו החייכניות ואמר: ר' אליה, אלמלא מצאו בנו רק חטא יחידי זה — היה מזמן בא המשיח אלינו. הצרה היא שיש בקרבנו חטאים יותר כבדים מאשר לבושי קצרים.

בבית המדרש האדום מעטו המבקרים במשך היום, בין תפילת שחרית ומנחה. כמה אברכים, האוכלים על שולחן חותנם, היו יושבים ולומ-דים עד שבא משהו מילדי הבית לקרוא להם לאכול פת שחרית. כאן היו יושבים ולומדים לאחר התפילה שני הגיסים, דייני העיר, ר' זלמן הנ"ל ור' שבתי קראמארסקי, חתניו של ישר-אל'קה ישיע-צלאלס. כאן פרש את ממשלתו ר' אלתר המגיד, חתן הצבעית (דער מאלארקעס איי-דעם). קנאי אף הוא כהרב, אף כי יהודי פיקח, בעל הדרת פנים. כאן היה מאריך בתפילה ובתל-מוד השוחט הזקן ר' נחום לייזר ציביאק ושני חתניו — שוחטים אף הם. לכאן היו באים ילדים, נשים, עם "שאלות" על ביצים טריפות בצלחות, אשר נראתה בהן טיפת דם כחרדל, והדיין היה צריך לנסות להפריד בראשי צפורניו את טיפת הדם מן החלמון: אם לא נפרדה היתה הביצה טריפה. כן באו לשאול על מחט שנמצאה בקור-קבן או בריאה של תרנגולת שחוטתה — הכשרה התרנגולת?

בימות החול התפללו כאן, לא בבהילות כמו בבית המדרש הלבן, כי מעטו כאן האנשים האצים ליריד ולסדנא. תום ויראה חפפו כאן יותר מאשר בבית תפילה אחר, ולכן, כאשר הצטרכו להתפלל על החולה ול"קרוע" ארון-הקודש למענו — בחרו בבית-

באהיט גאט. טויט-פאלן. זיין געהילף איז געווען שמואלקע סאליארוז. זיי זענען אבער געווען די אפיציעלע שטאט-שמשים. באדינט דעם עולם האט דער זון פון דערמאנטן אלטן שמש — אלי קוטשאפע. געווען איז ער א כיטרער יידל, אבער נאאיוו. כ'געדענק ווי ער האט איינמאל געדרשנט פאר א כאפטע יידן אין בית המדרש: משיח וואלט שוין לאנג געווען געקומען, אבער אז ער זעט ווי יידן גייען "דייטש" (קורץ) געקליי-דעט האט ער א שפיי געטאן אויף אונז און וויל ניש קומען... האט ר' זלמן דער דיין, א קלוגער ליטווישער ייד, א משכיל, אים געענטפערט מיט א שמייכל: ר' אליה, ווען עס זאל נאך זיין די זינד פון אונזערע יידן דאס וואס זיי גייען קורץ געקליידעט, וואלט שוין לאנג משיח געקומען. ס'זענען אבער דא א סך ערגערע זינד...

אזוי ווי דער "וויסער בית המדרש" איז גע-ווען אפט ווי א בינשטאק, אזוי איז דער "רויטער בית המדרש" געווען א רואיק ווינקל. אינדערפרי, נאכן דאווענען, פלעגען רואיק לערנען יונגעלייט-לאך זייער בלאט גמרא, ביז עמיצער פלעגט קו-מען רופן: "קום איבערבייטן". דא פלעגן לערנען די צוויי דיינים-שוואגערס, זלמן דער דיין און שעפסל דער דיין, ישראלקע שיצאלעלס איי-דעמס. דא פלעגט זיצן דער אלטער שוחט, ר' נחום לייזער ציוויאק און לערנען ביז מיטאג-צייט. זיינע איידעמס פלעגן אויך זיצן לעבן אים און לערנען. דא פלעגט מען דאווענען רואיק, שטיל, געלאסן, נישט געיאגט זיך צום יאריד. דא פלעגן פארקומען דיין-תורה'ס און בוררות צווישן בעלי בתים. דא פלעגט מען פירן קינדער אין שול "צום יידישן" און פארלאך צו דער חופה, און דא פלעגט מען זיך אפשטעלן ווען מען פלעגט טראגן מתים, גייענדיק צו דער לווייה. די טהרה-ברעט פלעגט אפטמאל שטיין דא פאר דער טיר... דא פלעגן דאווענען די פרימערע יידן — האט מען גע-וואוסט, און דאריבער, אז מ'האט געדארפט זאגן תהלים פאר א קראנקן אדער ווען ווייבער האבן געדארפט אויפרייסן דעם ארון קודש אין מיטן דאווענען אדער נאכן דאווענען, כדי מתפלל צו זיין און אויסוויינען הילף פאר א אידענע וואס גייט שווער צו קינד אדער סתם א קראנקע.

בין מנחה למעריב פלעגט יצחק-וועלול מאנו-שעס (גאלאמבעק) לערנען גמרא מיט אן עדה

המדרש האדום. לא פעם בעת התפילה, ולאחר התפילה, היו מתפרצות נשים לעזרת הגברים, ניגשות ישר לארון הקודש, מזיזות את הפרוכת הצידה, פורצות בכוח את דלתותיו ופותחות בתפילת תחנונים, בלשון המדוברת: שמע ד' לתפילת אמתך פלונית בת פלונית, ושלח רפואה שלימה לחולה... בין מנחה למעריב היה כאן מלמד גמרא לפני קהל גדול, ר' יצחק וולוול גולומד בק, לאור מנורות הבזק. ליד שולחן שני — למדו משניות, ליד שלישי — קיצור שולחן ערוך, ליד רביעי — "חיי אדם", ליד שולחן חמישי — חומש עם פירוש רש"י וכו'. ליד שולחן מיוחד, מאחורי הבמה, היה קורא יהודי זקן, רצף, מתוך ספר "ויסיון" ומספר על מלחמות אלכסנדר מוקדון, על גבורות החשמונאים וכו' וכו'. קהל מיוחד של בעלי מלאכה היה מתכנס סביבו והוא היה קורא אחד מקרא, בעברית מתוך ספר קטן כתוב בכתב רש"י, ואחד תרגום בידיש. זקן כבן 80 היה האיש. את שמו שכחתי, אולם דמותו הנאה, זקנו הלבן ועיניו הטובות, עיני ילד, עודם עומדים נגד עיני.

כאן היה דורש בשבתות ר' אליקים גצל המגיד, הקנאי. שעות רבות היה מושך את לב העם בדרשתו ומלהיב את דמיונם. עיניו היו עצומות בדברו וקולו חוצב להבות.

יהושע בן ברל גולומב כתב ברשימותיו על "בית המדרש האדום":

"בבית המדרש האדום היו עומדים להתפלל בימות החול עם הנץ החמה. ב"מניין הראשון", בתפילת הוותיקין, היו משתתפים הגולומבקים, שאצו לצאת עם השכמה לעבודה בשדה, כמה בעלי מלאכה, שאצה להם עבודתם ולא יכלו להתחיל בה — לפני תפילת הבוקר ואכילת פת שחרית, — התגרגים ו"בעלי התעשייה" הזעירים, אשר היו צריכים לנסוע ליריד או ליום השוק של יאבלונקה או רוטקי, קולאקי או שומובה, ויסקוי או אוסטרובה וכיו"ב. חיכתה להם ליד בית המדרש עגלתם עם סחורתם: מי — סחורתו כובעים, "מאטשיובקות" של קיק, "קוצ'מות" של חורף לאיכרים; ומי — "מכנסי"טאנדייט", תפורים אריג של ניאנקי, מאיכות מפוקפקת, אבל נמכרו בזיל הזול, ומי במגפיים, מגפיים זולים,

יידן ביי דער ליכט פון בליצלעמפ. אויך דאָ פלעגט מען לערנען משניות, שולחן-ערוך, חומש מיט רש"י און אפילו... "ספר יוסיון" — דעם וואונדערבארן ביכעלע געשריבן אין לשון קודש, מיט רש"י אותיות, וואָס דערציילט יידישע געשיכטע, היסטאָריע מיט פאַלקלאָר געמישט. ס'איז געווען אַן אַלטיטשקער, אַ ברוקאר, וואָס פלעגט בייטאָג פאַרריכטן ברוקן, פלאַסטערן שטיינער און אין אַוונט פלעגט ער אַרומרינגלען אַרום זיך אַ 10—15 יידן, בעלי מלאכות, טרע-גערס, בעלי-עגלות, און הינטער דעם בעלעמער, ביי אַ לעמפל אָדער ליכטל פלעגט ער ליינענען פאַר זיי מעשיות פון יוסיפון, אין לשון קודש אין פאַרטייטשן אויף אַ זאָפטיקן מענה-לשון-יידיש. נישט איימאַל פלעג איך זיך אַריינכאַפן אין רויטן בית מדרש, אַוונט-צייט, כאָטש מיין באשטימטער אַרט איז געווען דער "וויסער בית מדרש", צו הערן די מעשה-לאך פון יוסיפון. זיין נאָמען האָב איך שוין לאַנג פאַרגעסן. ער איז שוין דאָ מאַלסט געווען אַ ייד אין די 80-קער, אָבער ער שטייט מיר נאָך פאַר די אויגן, און זיינע מעשה'ס הילכן מיר אין אויער עד היום. אין רויטן בית המדרש פלעגט אויך דרשענען אליקים-געצל דער פאַרפרומטער מוסר מגיד.

געדאוונט האָט מען דאָרט, ווי אין "וויסן בית מדרש", כמנהג אַשכנז. חסידים האָבן געדאוונט כמנהג ספרד, אָבער אין זייער חסידים שטיבל. שמיני עצרת ביינאַכט — נאָכן עסן, פלעגן זיך צונויפקלייבן אַ פאַר צענדליק בעלי-בתיים, חסידים און מתנגדים, און מאַכן הקפות. דאָס איז געווען מיט אַ נאָכט פריהער פאַר די אמת'ע שמחת-תורה הקפות. דאָס האָט מען אַפֿ געגעבן כבוד ארץ-ישראל וואו מען מאַכט שמחת תורה מיט אַ טאָג פריהער, צוגלייך מיט שמיני עצרת. ר' בערל ניעגאָוצער, ר' ליב אריה ראָזינג (וואָס מען האָט גערופן "ספר תורה" צוליב זיין פרומקייט און פאַנאַטישקייט), אַלטער דער מגיד (דער מאַליאַרקעס איידעם) און עטלאַכע שיינע טיפן פון בעלי מלאכות ווי אברהם דער שניידער, מיישל סטאַליאר, שלמה שערצוג און סתם יונגע איידעמס, פון חסידישע שטעטלאך, וואָס האָבן געמוזט דאָ ווערן צוגערעכנט אַ גאַנץ יאָר, צום מתנגדישן לאַגער, צום שווער, אויף וועמענס טיש מ'האָט געגעסן קעסט. אַט די אַלע האָבן

עשויים מעור של איכות גרועה, כי אחרת לא היו קונים אותם האיכרים.

תיכף לאחר התפילה היו נוטלים "תעשיינים" אלה את ידיהם, עולים לעגלה ואוכלים פת שח-רית אגב נסיעה פזיזה ליריד. והיו גם כמה שול-יות של בעלי מלאכה, שהזדרזו ללכת הביתה עם תיק התפילין ביד — להספיק לאכול ולבוא בזמן אל הסדנא.

מתפללי המניין השני היו אברכי משי — חת-נים לומדי תורה, שאכלו על שולחן חותנם והתענגו על כל טוב ועל כן הורשה להם לאחר בתפילה ולהאריך במנהגי בית הכנסת. כמה מהם באו לאחר לגימת כוס תה וקהוה לפני התפילה. בעלי-בתים שאין הזמן אץ להם, חנוונים אשר נשותיהם, בנות החיל, כבר פתחו את החנות והס-פיקו למכור שם ממיטב סחורתן. הצטרפו גם כמה וכמה מ"תושבי בית המדרש" — תלמידי הישי-בה שבעיר, אשר פת-שחריתם אתם ולאחר התפילה נזדרזו להיכנס ל"עזרת נשים" שמל-מעלה או ל"חדר הקהל" שמלמטה — לשמוע את שיעורו של ראש הישיבה ר' אהרון יעקב קלפ-פיש ז"ל. חתן הרב דמתא, או של ר' חיים דוד, גיסו, בן הרב.

ברדת היום שוב התמלא בית המדרש מתפל-לים — יהודים מתכנסים למנחה ומעריב. ביני-הם בעלי המלאכה והתגרנים, שכבר גמרו את עבודת יומם, בעלי הבתים, פועלים וסתם יהו-דים. המאחרים למנחה אחת — סידרו תיכף, בהיגמר מנחה זו, מנחה שניה ושלישית, והיתו-מים והאבלים מצאו תמיד מקום לקדיש. בין מנחה ומעריב, ושעה ארוכה לאחר המעריב, היו מתיישבים יהודים ליד גמרות ולומדים.

התפללו כאן, כמו בבית המדרש הלבן, נוסח אשכנז. אולם לביל שמיני עצרת נהגו להתכנס כאן כמה מתפללים, מהם אברכי-משי שמקור מחצבתם היה חסידי, להקדים ולערוך הקפות, כמנהג הספרדים בארץ ישראל. נצטרפו אליהם כמה בעלי מלאכה כמו ר' שלמה שרצוג החייט, אברהם החייט, משה'ל הנגר ואחרים, והיו יוצ-אים בריקודים ובזמר נאה כשספרי-תורה בזרו-עם. לכבוד הימים הנוראים היו פורשים קש על פני הריצפה כדי להקל על המתפללים. זה עורר

זיך דערלויבט צו גיין א טענצל, א קאזאצקע צי א קאמארינקע, מיט דער ספר תורה אין האנט. ימים נוראים פלעגט מען אויסשפרייטן שטרוי אויף דער פאדלאגע, עס זאל זיין לייכט צו שטיין אויף די פיס. דאס האט מען אין די שפעטערדיקע יארן אפגעשאפט, ווייל צופיל שטויב האט עס גי-מאכט.

די ווייבער-שול האט דא געדינט פאר א חדר אדער קליין-ישיבה. שטענדיק פלעגן דארט לערנען מלמדים מיט קינדער. אין די נעכט פלעגן דא שלאפן ארימע בעטלערקעס. ביי דעם אריינגאנג צו דער ווייבערשול איז געווען א וויג-קעל פון "שמות" ("שיימעס"): ווער ס'האט גע-האט עפעס אן אלטע גמרא, א צעריסענעם סידור, איינציקע בלעטער פון א ספר'ל, האט מען גע-ווארפן דארטן (אין ווייסן בית המדרש איז עס געווען אינעווייניק, אונטערן ארון קודש). פלעגן זיך דארט מערן ווערן און מיי, און ציגן פלעגן דא קומען אפדרימלען זייער נאכט. ביים אריינ-גאנג צום בית המדרש, אנטקעגן, איז געווען א ספעציעלער צימער, וואס מ'האט גערופן "קהל-שטיבל". דא פלעגן פארקומען קהלישע זיצונגען. דא פלעגט מען פארטיילן נדבות און מעות חיטים — ערב פסח. דא האט יאנקל טרוס, א חסיד מיט א געלער בארד, א קלוגען, א פיפיקער, אראנ-זשירט אין די גרויסע פרעסט א קהלשן קעסל, וואו מ'האט געקענט זיך אנווארעמען און קריגן אומזיסט א גלעזל טיי אער נעמען א טשייניק ווארים וואסער אהיים. דא אין קהל-שטיבל פלעגן זיך פארשפארן ישיבה בחורים, מיט דעם רביס קינדער צוזאמען, און זיך רעפעטירן א פורים-שפיל: "מכירת יוסף" אדער "דוד וגלית". אויך די חברה קדישא זיצונגען און פארזאמלונגען פלעגן פארקומען דא.

דעם לעצטן טאג פסח און שמיני עצרת, ווען מ'איז מזכיר נשמות, פלעגן דארט זיך צונויפקו-מען דאוונען אלע חברא-קדישא לייט. דער חזן פלעגט לכבוד זיי זינגען און דער חברה-קדישא גבאי ר' יעקב משה בלומראזן, אדער בינאמקע גאלאמבעק, פלעגט געבן דעם טאג א קידוש פאר די אלע חברה לייט.

די אומעטיקייט און די רוהיקייט איז געווארן גרעסער אין רויטן בית המדרש, ווען עס איז אויסגעבויט געווארן צוריק די אפגעברענטע שול, וואס איז געווען בשכנות מיט דעם בית-המדרש.

(סוף)

אבק רב ולכן ביטלו את המנהג, עוד לפני מל-
חמת העולם הראשונה.

עזרת נשים שימשה כאן למין "תלמוד תורה"
לילדי עוני. בלילות היו לנים שם קבצנים
ונשים מופרעות בשכלן. בכניסה לעזרת נשים
היתה "גניזה": שם הושלכו קרעי ספרי תפי-
לה ולימוד. במקום שרצו עכברים ושרצים, שם
גם נמנמו בלילות "תייש הקהל" ועיזי ההפקר.
ממול לכניסה היה חדר מיוחד שנקרא חדר הקהל
(קהל שטיבל). כאן היו מתקיימות הישיבות של
גבאי הצדקה, כאן חילקו מעות חיטין לעניים, פה
התקיימו לפעמים אסיפות ציבור ו"שיעור" בחור-

רי הישיבה המבוגרים. בימות החורף הקשים
התקינו כאן דוד מים מהביל ורותח וחילקו תה
חינם לעניים ולנצרכים. שם גם היו מתכוננים
בחורי הישיבה לקראת משחקם הפורימי: דוד
וגלית או מכירת יוסף.

כאשר הקימו מחדש את בית הכנסת השרוף,
פנה הודו וזיוו של בית-תפילה זה. בשלוש עש-
רות השנים האחרונות לקהילה נפל רוגז בין הרב
והגולומבקים. הרב עבר להתפלל בבית המדרש
הלבן והשלים עם בעלי הבתים המתקדמים
והציונים —אף כי לא עם הציונות.

בית הכנסת

ולקריאה בספר התורה. אי לו לאיש העובר אותה
שעה את המקום הזה: המתים קוראים אותו
לתורה והוא חייב להישמע להם, להיכנס ולעלות.
אולם האיש הזה — לא יוציא עוד את שנתו.
ומעשה שהיה בפלוני בן פלוני וכו' ומעשה
בילד שנרדם בבית הכנסת בערב והתעורר בש-
עת תפילת המתים ומת מרוב בהלה, וכיו"ב. בפי
העם קראו למתים האלה "מעסקעס".

לאחר כמה אסיפות קהל — החלו לאסוף כס-
פים למען בניין בית הכנסת. כל אלה שהיו להם
בבית הכנסת הקודם "חזקה" על מקומות קבועים
לתפילה — פדו מחדש את חזקותיהם, ובדרך זו
נתאסף סכום מסויים לקרן הבניין. בראש הוועד
להקמת בית הכנסת עמד, כמובן, רב העיר, ואתו
ברל גולומבקי, החייט שלמה שרצוג, הבנאי משה
אהרן בידנוביץ, בנימין גולומבקי, סבי ר' נחמן
יעקב רוטברג (נדב את הבימה וגדירה מסביב
בסכום של 150 רובל, ולאות זכרון חרתו זאת
על טבלת נחושת שהודבקה לבימה). האחראי
לביצוע התכנית היה משה אהרון הבנאי ועוזרו
הגוי, יוזף. יוזף זה דיבר יידיש רהוטה והלעיוו
עליו שהוא בן זנונים מאם נוצריה ואבא יהודי.
בידם הופקדה התכנית של המהנדס הממלכתי,
אולם נתעוררו מדי פעם בפעם חילוקי דיעות
בפרטי התכנית. המכריע היה החייט שלמה
שרצוג, יהודי פיקח וחריף המוח. שלא ידע קרוא
וכתוב רוסי וף על פי כן התמצא בתכנית וידע

בית הכנסת שבזמברוב נשרף בימי השריפה
הגדולה, הראשונה, בשנת 1895. כשלוש-עשרה
שנה עמד בית הכנסת בחורבנו — קירות חרו-
כים ועומדים, בפנים צמחו עצי בר, חרולים
וקמשונים, שבהם שרצו עכברושים, חתולים
וכלבים. הבניין הפיל פחד על דיירי המקום בלי-
לות, ביחוד על הקטנים. הזיית-עם עשתה לה
כנפיים שבכל לילה בחצות מתכנסים לכאן מתי
העיר, כשהם לבושים בתכריכהם, לתפילה

ר' שלמה שרצוג
Reb Shlomo Sherzuga

להסביר לכל המעוניין את פרטי הבניין. כדי להרוס בהקדם את הקירות הגבוהים, השרופים, תוכנן לחתור מתחת לכל קיר עד אשר יתערערו אבני היסוד ובנקל יוכלו לנגח בקורות את הקיר עד שיפול. כשנפל הקיר התארגן תיכף "דואר" של בעלי-בתים, שליטו את הלבינים והאבנים מתוך המפלות והעבירו אותן מיד ליד למקום הדרוש. תוך שעה קלה היה הכל מסודר. בעלי-בתים אף התנדבו לכבות סיד, לשאת לבינים, להעלות סיד וטיח לקומה העליונה, לגבל ולטייט וכיו"ב. הילדים התגייסו אף הם, בשעות הפנאי מן החדר, בעת הפסקת הצהריים או לפנות ערב, והעלו לבינים על הפיגומים. בשכר זה הירשה להם יוזף לעלות על ראש הבנין ולהשקיף על כל הסביבה.

בערב שבועות קרה כאן מקרה מעציב: אחד מבני העניים, פייוקה אדום-עיניים, עבד כאן כפועל בניין. באותו יום איחר לבוא לעבודה והרב סירב לקבלו. הפציר פייוקה והתחנן שהרב יקבלו — הכסף דרוש להורים לצרכי החג. ובאותו בוקר חתרו תחת קיר אחד והפועל פייוקה לא הספיק לסור הצידה והקיר נפל עליו וריסקו. אבל כבד נפל על העיר. נפוצה שמועה: זה בא כעונש מאת ד' על אשר קצצו את האיל-

נות שצמחו בבית הכנסת החרב ולא העבירום על שרשיהם למקום אחר... קברוהו בחיפזון, אחרי הצהריים, בערב-החג. אולם לאחר החג באה פקודה מאת משטרת לומז'ה להוציא את עצמותיו מקברו לבדיקה.

בית הכנסת הלך והתקדם בבנייה במשך כל הקיץ. ביום ששי של ערב "שבת נחמו" טיפס יוזף הבנאי בראש הבניין ונעץ "מגן דוד" גדול, עשוי קרשים-בדים ומעוטר פרחים — סימן שהבניין נשלם בעיקרו. שמחו בעלי הבתים שיוכלו להתפלל שם עוד בימים הנוראים...

השמש הראשון של בית הכנסת היה בניומקה הסנדלר. הוא היה גם ה"בעל-קורא" של בית הכנסת. משהוקם בית הכנסת, עברו לכאן מתפללים משני בתי המדרש ומבתי תפילה אחרים והיה לבית-התפילה הרשמי שבעיר. עברו שנים אחדות עד אשר הושלם הבית מבפנים. לאט-לאט סיידוהו, כיירוהו, התקינו ספסלים טובים. התגבש כאן לאט-לאט סוג מיוחד של מתפללים. כאן החלו גם מגידים, בני-עיר ועוברי אורח, להטיף מעל הבמה. בשנים האחרונות נתרוקן בית הכנסת מנוער. אלה — היגרו מעבר לים, עלו לארץ-ישראל, או פרשו מהתפילה, לפי רוח הקידמה והמפלגה. בית הכנסת נשרף, יחד עם כל השכונה, עוד בראשית ימי המלחמה.

די שול

א.א.וו. אז אך און וויי איז דעם וואָס גייט אַדורך ביינאַכט די אָפּגעברענטע שול און הערט ווי מרופט אים אויף צום ספר. קיין לעבעדיקער וועט ער שוין פון דאָרט נישט אַרויס. און ס'זיינען געווען אזעלכע פּאַלן...

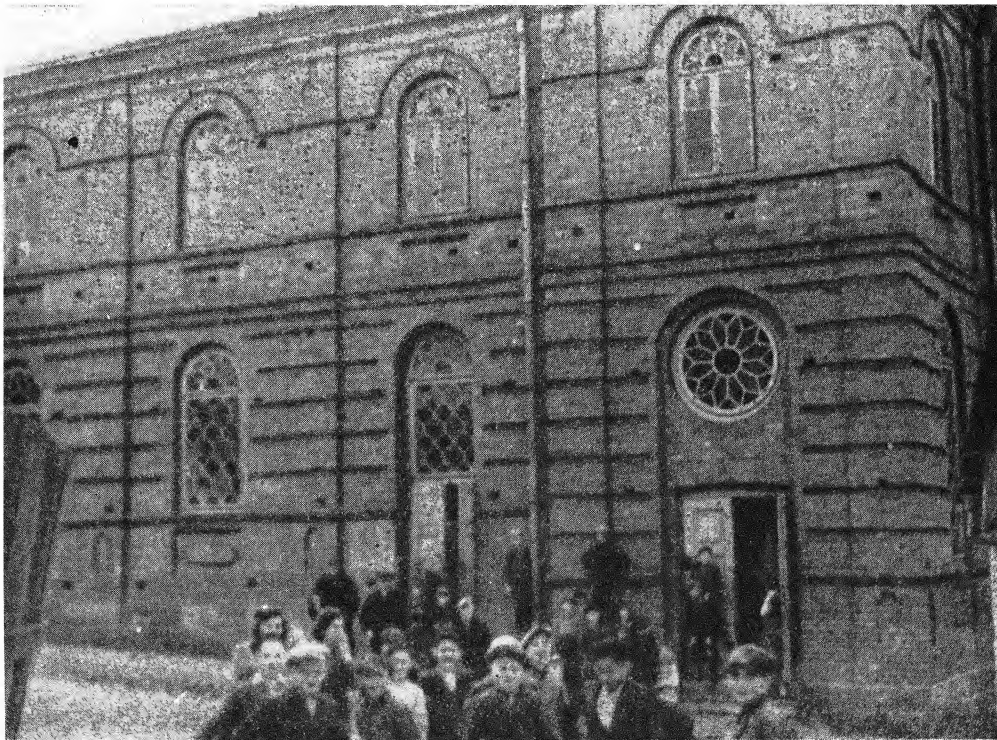
נאָך לאַנגע אסיפות און געלט-זאַמלונגען איז באַשלאָסן געוואָרן אז יעדער בעל בית וואָס האָט געהאַט אַמאַל אַ "שטאַט" אין שול, איידער זי איז געוואָרן אָפּגעברענט, מוז זי איצט צוריק אויס-קויפן פאַר געלט — אז נישט פאַרלירט ער זיין חזקה און אַן אַנדער קען עס קויפן. איז געוואָרן אין אַ קורצער צייט אַ פאַר טויזנט רובל. עס איז געוואָרן אויסגעקליבן אַ קאַמיטעט צו בויען די שול: דער רב רעגנסבערג, בערל גאַלאַמבעק, שלמה שערצוג, דער קלוגער שניידער, משה-

די זעמבראַווער שול איז געוואָרן אָפּגעברענט אין דער ערשטער גרויסער שריפה אין יאָר 1895. אַרום דרייצן יאָר איז די שול געשטאַנען אָפּגעברענט: פיר הויכע ווענט, מיט פענצטער-און טירן-לעכער. אינעווייניק זענען אָנגעוואָק-סען הויכע בוימער פון זיך אַליין, ווילדע בוי-מער און פרוכטבוימער. ציגן פלעגן דאָרט געפיר-נען אַ גאַנצן טאָג זייער היים. אַרימע, דאַכלאַזע, פלעגן דאָרט זיך אויסציען בייטאָג און איינ-שלאָפן אַביסל. ביינאַכט איז געוואָרן דער אָרט אַ שרעקליכער פלאץ: די איינוואוינער, ספּעציעל קינדער, פלעגן מורא האָבן אַריבערצוגיין אַליין די גאַס, ווייל מ'האַט דערציילט אז "מעסקעס", דאָס הייסט "מתים", דרייען זיך דאָ אַרום ביי-נאַכט, דאווענען, ליענען אין ספר, זאָגן תהילים

בעסער צו אונטערגראבן די פונדאמענטן און מיט באַלקנס שטויסן די וואַנט זי זאָל אַיינפאַלן. וועט מען זי לייכט קענען צענעמען און אַפּרוי-מען. צענדליקער בעלי-בתים און אַרבעטער פלעגן אָפּגעבן אומזיסט זייער צייט, אַ נדבה פאַר דער שול. ווען מען פלעגט אַינלייגן אַ וואַנט און די גאַס איז פול געוואָרן מיט גרוז — האָט אַ גרופּע יידן זיך אַוועקגעשטעלט, געמאכט אַ "פּאַטשט" און אויפגערוימט די גאַס, אַיינגעלייגט די ציגל. האָט מען אַראָפּגעפירט פּורן מיט ציגל, האָבן ווייטער יידן געמאכט אַ "פּאַטשט" און אַיי-נער האָט געגעבן דעם צווייטן און די ציגל זענען געוואָרן אַיינגעלייגט אין אַ שורה, אין אַרדנונג, גרייט צום בויען. האָט מען געדאַרפט "ליאסעווען וואפּנע" — האָבן יידן געמייסטערעוועט, געגאַסן וואַסער, געמישט מיט אַ ספּעציעלער גראַץ די קאַלך און אַיינגעשפּאַרט דער שטאַט צענדליקער רובל. עס זענען אָבער אויך געווען אַרבעטער

אהרן דער מוליאַר, מיין זיידע, ר' נחמן יעקב ראַטבערג (ער האָט מנדב געווען 150 רובל פאַר דעם בעלעמער מיט די שטאַכעטן אַרום און עס איז טאַקע געוואָרן אויסגעקריצט זיין נדבה אויף אַ מעשענעם טאַוול, אויף דער בימה) א.א. דעם פלאַן האָט געמאכט, פאַרשטייט זיך, דער רעגירונג-אינזשיניער פון לאַמזע, פאַראַנט-וואַרטליך פאַרן אויספירן דעם פלאַן איז געווען ר' משה-אהרן דער מוליאַר (ביעדנאַוויטש). זיין צווייטע האַנט און בעצם דער הויפטמייסטער איז געווען יוזעף דער מוליאַר — אַ גוי, אַ לץ, האָט גערעדט יידיש ווי אַ ייד, און בייזע צינגער האָבן געזאָגט אַז ער איז אַ ממזר, פון אַ יידישן טאַטן און אַ גוישקער מאַמע...

ביים צעוואַרפן די אַלטע אָפּגעברענטע ווענט, זיינען די בעלי בתים געפאַלן אויף אַ המצאה: אַנשטאַט צעוואַרפן ציגל ביי ציגל, וואָס וועט אַריינטרייבן אין אַ סך געלט און צייט — איז

בית הכנסת — די שול — The Synagogue

רער יידלגישט קיין הויכער, שטענדיק שמייכ-
לענדיק. מיט אַ פאַר קלוגע אויגן אין קאַפּ און
אַ קורצן שפיציק בערדל, פלעגט צוגיין. אַלע
פלעגן שטיל בלייבן: נאָר 'שלמה' וואָס זאָגט
איר? און ער, 'ר' שלמה שערצוג, פלעגט אַנטאָן
זיינע שניידערשע ברילן. איין האַלאַבלע האָט
געפּעלט און אַ דינער שפּאַגאַטל האָט צוגעבונ-
דען די בריל צום אויער. און 'ר' שלמה שטעלט
זיך אַוועק און דערקלערט דעם עולם לומדים און
קעפּלייט וואָס דער פּלאַן מיינט, מעסט אָפּ מיט
זיין פינגער יעדן פּאַסיקל און קלערט אַלעמען
אויף. איצט איז עס קלאָר ווי דער טאַג. און בערל
גאַלאַמבעק, וואָס האָט געהאַט אַ פלינקע תּפּיסה,
האַט עס באַלד אויפגעכאַפּט און דערקלערט וויי-
טער דעם רב און אַנדערע. "רב סליימה, זאָגט דער
רב צום שניידערל, גוטמוטיק: איר האָט דאָך
אַ קאַפּ פון אַ מיניסטער, איר האָט דאָך געדאַרפּט
זיין אַ רב, נישט קיין סניידער. שמייכלט 'ר'
שלמה: אַ שניידער איז אויך אַ מענטש... פון זיי
האַט משה-אהרן דער מוליאַר צוגענומען דעם
פּלאַן און איז אַוועק זיך שוואַלעצט זיין מיט
יוזעף דעם מוליאַר.

די שול האָט זיך געבויט מיט טעמפּאַ אַ גאַנצן
זומער. ענדליך, פרייטיק, ערב שבת נחמו, האָט
יוזעף דער מוליאַר אַרױפגעקלאַפּט אַ שטעקן
אויפן "זדראַמב" (דאָס הייסט: די ענדע פון די
ווענט, פאַרן דאָך). באַדעקט מיט בלעטער און
בלומען און אויפן שפיץ שטעקן — אַ גרויסן
מגן-דוד צונויפגעקלאַפּט פון לייסטן. אין עס גע-
ווען אַ סימן, אַז די שול איז שוין אויסערלעך
פאַרטיק מען וועט שוין קענען דאַרט דאווענען
ימים נוראים.

אַלס ערשטער שמש אין שול איז געווען באַ-
שטימט בינאַמקע שוסטער (וועגן אים זע אין
אַ ספּעציעלן אַרטיקל). די שול האָט צוגעצויגן
אינטעליגענטע יידן פון דער גאַנצער שטאַט און
פון ביידע בתי מדרשים און איז געוואָרן דאָס
אַפיציעלע געבעטהויז פון זעמבראַווער קהילה.
אייניקע יאָר איז זי נאָך געשטאַנען אינעווייניק
האַלב נישט-פאַרענדיקט, נישט דערטינקעוועט,
נישט קיין שיינער אַרון-קודש, פּראָסטע בענק,
שלעכטע באַלויכטונג, ביסלאַכווייז, טריט ביי
טריט האָט זיך די שול פאַרשענערט און האָט

פאַר געלט, פאַרשטייט זיך. און דאָ געדענק איך
אַ טרויערדיקן פאַל: איינער אַן אַרימער יינגל,
פיווקע האָט ער געהייסן, מיט רויטע קראַנ-
קע אויגן, האָט געאַרבעט שוואַרצע-אַרבעט. ערב
שבועות האָט ער פאַרשפּעטיקט צו דער אַרבעט.
דער רב, וואָס פלעגט פאַררעגיסטרירן די אַרבע-
טער, פרי, האָט אים נישט געוואָלט אננעמען:
ערב יום-טוב, אַ קורצער אַרבעטסטאַג און דאָ
זיך פאַרשפּעטיקט. האָט ער זיך צעוויינט: רבי,
איך דאַרף דאָס געלט אויף יום-טוב הוצאות
פאַר מיין מאמע... האָט אים דער רב אָנגענו-
מען. דעם טאַג האָט מען אונטערגעהאַקט אַ וואנט
צו איינפאַלן. פיווקע איז געווען פון די אונטער-
האַקער. ער האָט אַבער נישט באַוויזן צו אַנטלויפן
ווי די וואַנט איז איינגעפאַלן אויף אים. דאָס איז
געווען דער ערשטער און איינציקער קרבן פאַר
דער נייער שול. זיין לווייה איז פאַרגעקומען פאַר-
נאכט, ביז די פאַליציי האָט געגעבן דערלויבניש
אים צו באַגראָבן. זיין טויט האָט געמאַכט אויף
אונז, קינדער, אַ דערדריקנדיקן רושם. אין שטאַט
האַט מען גערעדט, אַז פיווקע איז געווען אַ קרבן
פאַר די שטאַט-חטאים: מ'האַט אויסגעהאַקט די
בוימער אין שול — און דאָס האָט מען נישט
געטאַרט — מ'האַט געדארפּט זיי אויסרייסן מיט
די וואַרצלען און ערגעץ-וואו זיי איבערפלאַנצן.
מיר, קינדער, האָבן זיך אַרגאַניזירט און גע-
טראָגן ציגל, אויף אַ נאָסילקע אויפן פלייצע,
לויט די כוחות: 5—10—15 ציגל. עס איז געווען
געפערלעך פאַר קליינע קינדער צו גיין מיט
שווערע נאָסילקעס אַזוי פיל שטיגן, איבער די
רישטונקעס. יוזעף דער מוליאַר האָט אַבער אויפ-
געפאַסט אויף אונדז און דערלויבט דערפאַר צו
באַטראכטן פון דער הויך די גאַנצע געגנט, אַזש
ביז... ברעזשניצע, און דעם גאַנצן אַסטראָווער
שאַסיי און טייך.

שטענדיק פלעגן זיצן יידן אויף אַ באַנק, לעבן
דער שול, מיטן רב צוזאמען, האַלטן דעם אָפי-
ציעלן פּלאַן פון אינזשעניער אין האַנט און לער-
נען פשט: וואָס מיינט דער אינזשעניער מיט דעם
קעסטעלע, מיט דעם רינגעלע אָדער פּאַסיקל,
א.א.וו. אַלע יידן לומדים, גוטע קעפּ, מיט-און-
אָן-ברילן פלעגן זיך אַזוי לאַנג האַמפערן צווישן
זיך ביז דאָס שניידערל שלמה שערצוג, אַ דא-

רימטע מגידים. אין די לעצטע יארן פארן חורבן האָט די שול געפוסטעוועט. די יוגנט איז זיך צעפארן, עלטערע פלעגן שוין מורא האָבן גיין ביינאָכט. זי איז געווען פון די ערשטע געביידעס וואָס זענען פארברענט געוואָרן און וואָס וועלן שוין נישט ווערן צוריק געבויט...

חברה ש"ס

“אויף קושארן” האָט זיך געגרינדעט אַ בית־מדרש פון לומדים און אַביסל אויך “היינט־וועל־טיקע” בעלי־בתים, מיטן נאָמען חברה ש"ס. דאָס איז געווען אַ פאָרגעשריטענער בית המד־רש, אַ קליינער — אין אַ פּריוואַטע הויז. מען האָט דאָרט ווייניקער געדאוונט, ווי אין אַלע אַנדערע בתי מדרשים. דער רב פלעגט דאָרט אויפן שוועל נישט אַריבערטעטן. אַט וואָס עס שרייבט וועגן חברה ש"ס, ה' לייב דונאוויטש:

„עס געדענקט זיך מיר די חברה ש"ס, פון וועלכער מיין פאָטער, מנחם דונאוויטש עלי־השולם, איז געווען דער גרינדער, צוזאָמען מיט נאָך בעלי־בתים, ש"ס לערנער.

כאָטש די חברה האָט געטראָגן אַזא אויסגע־שפראַכענעם רעליגיעזן נאָמען, איז זי געווען מער אַ פאָרגעשריטענע אינסטיטוציע און אירע מיטגלידער זענען געווען אפילו פריידענקער, ווי דער אַפטייקער שקלאַווין, דער פאָטאָגראַף גאָר־דאָן און אייניקע פירער פון די זעמבראווער אַרבעטער.

דער דאָמינירנדיקער עלעמענט אין דער חברה ש"ס איז אָבער דאָך געווען דער רעליגיעזער, צווישן וועלכע עס זענען געווען באַרימטע לומ־דים. איך וועל דאָ בלויז אַנרופן אייניקע פון זיי: מרדכי יערוואלימסקי, אַבא פרומקין, דוד סמאָ־ליאר, יצחק גרינבערג (שפעטער געווען אַ חזן אין אַמעריקע), יוסף פרומקין (אבא'ס זון, וואָס איז געווען באַליבט ביי אונז אַלעמען פאַר זיין איידלקייט און קענטשאַפט אין תורה וחכמה, לעצטענס רב אין אַמעריקע), א.א. ביז דער ערש־טער וועלט־מלחמה איז געווען גבאי אין דער דאָזיקער חברה מיין טאָטע, נאָר ווען ער איז אַוועק אין מיליטער האָט איבערגענומען די גבאות יודל אויסמאן.

באַקומען איר אַרט אין שטאָט. דאָ זענען שוין געוואָרן אָפגעריכט אסיפות, דאָ איז געוואָרן אַ קיך פאַר אַרימע, אין דער ערשטער וועלט מלח־מה, דאָ פלעגט שוין קומען די “נאַטשאַלסטוואָ” אָפגעבן כבוד דער יידישער רעליגיע און דאָ פלעגן שוין געהאַלטן ווערן די דרשות פון די באַ־

ברחוב הקסרקטינים (קושארן) נוסד, כעשר שנים לפני מלחמת העולם א', בית מדרש ללומדי גמרא, בשם “חברה ש"ס”. היה זה בית תפילה של מתקדמים וגם ריכוז מתפללים של דיירי הסביבה, ביחוד משכונת האיזור הצבאי. כפי שנהגו להוציא לעז בעיר — התפללו שם פחות מאשר בבתי תפילה אחרים. קיצרו בפיוטים וב“סלי־חות” וצימצמו בסלסולי חזנים. העוברים לפני התיבה — תפילתם היתה שגורה בפייהם ולכן סיימה מהר.

ה' לייב דונוביץ (בואנוס איירס) כותב: אבי, ר' מנחם, היה בין המייסדים של החברה וגבאי ותיק שלה. התפללו שם “מתקדמים” ואפי־קורסים למחצה, כמו גורדון הצלם, שקלובין הרו־קח ואחרים. אולם היסוד שבו היו יהודים מת־קדמים וגם לומדי תורה, כמו: ר' מרדכי ירושל־מי, אבצ'ה פרומקין, ובנו יוסף, דוד סמוליאַר, יצחק גרינברג ואחרים. מלבד לימוד דף יומי בגמרא נהגו לשים לב, יותר מאשר בבתי התפ־לה האחרים, לחגי ישראל ולמועדיה. השתדלו גם למשוך את הנוער לחגיגות ולשתתף בעיטורי בית התפילה, ביחוד בשמחת תורה, בשבועות, בימים הנוראים וכו'. אחד הטיפוסים העממיים הבולטים שם היה הסנדלר ר' יעקב שלמה קו־קאווקה, אשר לזכרו מוקדשת בספר רשימה מיוחדת.

החברה נמצאה בדירה שכורה. לאחר איזה זמן נדרה נדר הצדיקת אלטע, אשת סוקול, שאם תזכה להקים בית — תקדיש מקום קבוע לחברה ש"ס. קיימה את נדרה: מסרה דירה נרחבת לחברה, והיא עם בנותיה היו מנקות, רוחצות ומפארות את הבית — שלא על מנת לקבל פרס. בחברה ש"ס היו מאורגנות כמה אגודות לעזרה הדדית, לקניית ספרים וכיוצא בזה.

(סוף)

עס געדענקען זיך נאך די גלאונע יום־טובים, וואָס מען פלעגט פראַוון אין חברה ש״ס מיט דער גאַנצער פאַמפּע און גאַנצן ברען. די דאָזיקע יום־טובים פלעגט מען מאַכן כיד המלך, מיט משקה, פרוכט, געבעקס. איך ווייס נישט פון וואנען יידן זענען מיטאַמאַל געוואָרן גאַנצע ״מייסטערס״ און האָבן געמאַכט פיל־פאַרביקע לאַמטערנעס, וואָס האָבן זיך קינסטלעריש גע־דרייט און אַנדערע פיינע דעקאָראַציעס. גאָר אין אַ גרויסן פאַרנעם איז געפייערט געוואָרן דער יום־טוב פון אַלע יום־טובים — שמחת תורה. אין דאָזיקן טאָג איז די שמחה דערגאַנגען צו דער העכסטער מדרגה: יידן האָבן אויסגעזוכט — איך ווייס ניט פון וואַנען — גרויסע קאפּעליושן, וואָס זיי פלעגן זיך אַנטאָן אין דער ברייט, אַרום־בינדן זיך די בערד מיט רויטע טיכלעך און קלוימערשט שיקורע פלעגן זיי טאַנצן אינמיטן גאַס. מיר קליינווארג, ווייסע־חברהניקעס, פלעגן זיך אָנהאַלטן אין זייערע גארטלען און מיט זיי מיטגעטאַנצט — וויפיל מיר האָבן נישט געוואָלט זיי אַריינברענגען אין כּעס, האָט דאָס אונז נישט געהאַלפן — דאָס איז געווען אונזער און זייער יום־טוב.

אַ גאָר באַזונער קאַפיטל זענען געווען די ימים־נוראים. איך פלעג גיין מיט מיין טאָטן, נאָך האַלבער נאַכט צו סליחות. אַרום איז געווען שטיל. אַ רעגן פלעגט אָפט טריפן. דער פחד פאַר די ימים נוראים, פאַרן יום הדין האָט גע־שוועבט איבעראַל. דאָכט זיך אפילו אַ פיש אין וואַסער ציטערט פאַרן שרעקלאכן טאָג. און אַט קומען מיר אין חברה ש״ס. שטייען שוין יידן און וואַרטן. ר' מאָטל מעלשיינקער, וואָס איז דער בעל־מוסף, זאָגט סליחות, יעדעס וואָרט באַגלייט מיט אַן ״אוי״. מיט אַ קרעכץ. און אַט האַלטן מיר

שוין ביי יום־כיפור. ר' מאָטל מעלשיינקער האָט שוין אָפּגעזאָגט דעם ״הנני העני ממעש״ — און די ווענט האָבן געציטערט איבער אונז. די יום־כיפור ליכט אין די זאַמדקעסטלאַך האָבן מיט־געציטערט און געטריפט טרערן, הייסע טרערן. און מיר קינדער, דערשראָקענע, חוזר בתשובה־דיקע פלעגן מישן דעם מחזור און דאָוונען מיט כּוונה, מיט אַ געבראַכן האַרץ פאַרן רבונו של עולם...

איינער פון די שענסטע טיפן אין זעמבראווע בכלל און אין דער חברה ש״ס בפרט איז געווען ר' יעקב שלמה קוקאווקע, דער שוסטער (זע וועגן אים ספּעציעל). ער איז געווען אַ ייד אַ למדן, אַ קלוגער, אַ פאַרגעשריטענער, אויסגעמישט מיט די שענסטע בעלי־בתים און מיט דער אינ־טעליגענץ פון שטעטל. איז געווען די צווייטע האַנט פון אבא ראַקאווסקי אין קהל־זאָכן און איז געווען דער הויפט־זייל אין חברה ש״ס. די חברה ש״ס איז געווען אין אַ געדונגענער דירה. שפּעטער האָט אַ נדר געגעבן די צנועה און צדיקת, די אַלטע סאַקאַליכע, אַז ווען זי וועט בויען איר הויז וועט זי אָפּגעבן אַ פּלאַץ פאַר אַ שטענדיקע דירה צו חברה ש״ס. זי האָט איר נדר מקיים געווען. נישט נאָר די דירה — נאָר אויך די ריינקייט האָט זי אויף זיך גענומען. יעדן ערב־שבת און ערב יום־טוב פלעגט זי מיט אירע טעכטער ״באַפּאַלן״ די חברה ש״ס, וואָשן די פאַדלאַגעס, רייניקן די ווענט, די בענק, די לייכטערס און לאַמפּן, אַלץ פלעגט בלישטשען אונטער אירע הענט.

אין חברה ש״ס איז אויך געווען אַרגאַניזירט געגנווייטיקע הילף: האָט איינער פון די מתפללים זיך גענויטיקט אַמאַל אין אַ גמילות־חסד אָדער אַנדער הילף — האָט ער עס געקריגן.

בית החסידים / די חסידים שטיבל

חסידים האָבן אין זעמבראָווע נישט געפעלט. די שוחטים יודל ישמח און בנימין ראָזנבוים זע-נען געוון חסידים. מערערע שיינע בעלי-בתים, לרוב אַריינגעפאַרענע אָדער איידעמס פון חסידי-שע שטעטלאַך האָבן געדאָונט אין חסידים שטי-בעל. ס'זענען געווען חסידישע "דינאַסטיעס" אין שטעטל, ווי דער גאַשער שוסטער מיט זיינע זין און איידעמס. שטיק און שטיק פאַרברענטע און פאַנאַטישע חסידים געווען און געהאַט אַ גרויסע דעה. ר' הערשל טשעשליאר מיט זיינע פיינע זין, צווישן זיי ר' יהושע דער מלמד, זע-נען געווען חסידים. דער "בלויעכצמאַכער" מיט זיינע קינדער — פאַנאַטישע חסידים. און וואו זענען די מילנערס, די קאַשעמאַכערס, דער אַל-

לא חסרו חסידים בזמברוב — אף כי רוב האוכלוסיה היתה "מתנגדית". היו ביניהם גם כלי-קודש כמו השוחטים, גם בעלי-בתים חשו-בים וגם בעלי מלאכה. היו משפחות חסידיות ענ-פות בעיר, כמו: הסנדלר הגושי (דער גאַשער שוסטער) עם בניו וחתניו, ר' הרשל הבנאי (טשעשליאר) ובניו, ר' דוד איטשייזשס ובניו, "עושה הכחול" (דער בלויעכצמאַכער) ובניו, ר' דוד שלמה ברונאק, ר' יעקב טרוס, ר' יוסל קאַ-נאַפּיאַטע, ר' שלמה מוכר השמרים (יאַבּקובסקי), האַרעמבסקאים, הבוימקולרים, הסנדאַקים, פשי-סוסקר, ועוד ועוד. תחילה היו אלה מפורזים בעיר למניינים קטנים של חסידי גור, אַמשינוב, אלכסנדר, ראדזימין, סוכאַטשוב, קוצק ואחרים.

די לערער און אויפזיכט קאמיטעט פון דער יידיש-פּוילישער פּאַלקשול. ר' מנחם דונאוויטש, דער דאָזיגער זיצט אין דער מיט.

Jewish-Polish public school, the committee and teachers.
In center Reb Menachem Dunowitsh.

בשנת 1907, בקירוב, התארגנו והקימו בית-חסידים גדול — בנין עצים, שהכיל את כולם וכינס את כולם לתפילה, לשירה ולחגיגה. בית-החסידים הכניס חיים ושמחה בשכונה, בסימטה שליד בית המדרש הלבן. בלילי שבת, בשבת בין השמשות, בשעת עריכת הסעודה השלישית ו"מלווה מלכה" וכו' בקעו משם קולות החסידים בזמירתם ובריקודיהם. לפעמים היה בא לשבת איזה רבי של חסידים או "נכד" או מקורב לחצר הרבי והשמחה היתה מלאה. הרבי היה עורך שול-חן וכל החסידים שבעיר נכחו וחטפו שיריים מעל שולחנו. אותה שבת השאירה רושם חזק בעיר. כמה שבועות הדהד בעיר הניגון החדש של הרבי. לפעמים היה בא גם רבי חסידי "מוסוה", כלומר: אלה שעסקו במכירת כרטיסי-אניות להגר לאמריקה ויחד עם זה גם הבריחו את הנוסעים אל מעבר לגבול, בלי תעודות-מסע, והביאו לשבת אחת איזה רבי של חסידים, בתורת הס' וואה. ה"שולחן" נערך בביתו של א. א. בריזמאן. "מתנגד" דווקא. ה"רבי" היה יותר איש ה"ביר" נעס" מאשר אדמו"ר, אבל השמחה היתה במעונם וכל העיר צהלה אתם.

שמחת תורה היה החג הניכר ביותר בעיר, לרגל השמחה היתירה שבמשכנות החסידים. לרוב היו מזומנים או המתפללים אצל אחד מהמכובדים והעשירים שבהם ל"קידוש" מיוחד במינו. לאחר שתיית "לחיים", כדת היום, היו מתכנסים לסעודת החג, להסב ולאכול מ"התב"שיל המשותף" לכולם. וכה נהגו לעשות: בבית שנקבע לסעודה הועמדו דוודים למרק, לבשר, לדגים, לליפתן וכיו"ב. מכל בית הביאו את המאכלים שהוכנו לסעודת החג והריקו אותם לתוך הדוד המשותף. אכלו, איפוא, סעודת חג שיתופית, שידי כל בעלות הבית טיפלו בה וטעמו בה טעם גן-עדן. אף כי העיר היתה, כאמור, רובה של מתנגדים ומיעוטה של חסידים, לא היתה כמעט מחיצה בין אלה לאלה ולא היו ויכוחים או חיכוכים בעיר על רקע זה. הנוער החסידי התלכד יפה עם הנוער המתנגדי וכולם יחד עסקו בעבודות תרבות וציבור, ללא אפליה ונייגודים, ויש שגבר אפילו היסוד החסידי שביניהם.

טער דוד שלמה בראנאק ("סאכערצוג"). ר' משה-אהרון מוליאר, ר' איטשע מוליאר, ר' דוד איטשיזשעס, מיט זיינע בנים, ר' יאנקל טרוס, ר' יאסל קאנאפיאטע, די זאָרעמבסקים, די בוימ-קאלערס, סענדאקס, פשיסוסקערס און פיל אַנדערע. פריער זענען געווען אין זעמבראווע קליינע חסידים-שטיבלעך, געשפאלטן און צעטיילט לויט די רביים: אַמשינאווער, גערער, אַלעקסאנדער, טאַמאַשאַווער, און וואו נישט וואו אויך אַ קאַצקער חסיד, אַ ראדזימינער א.א.

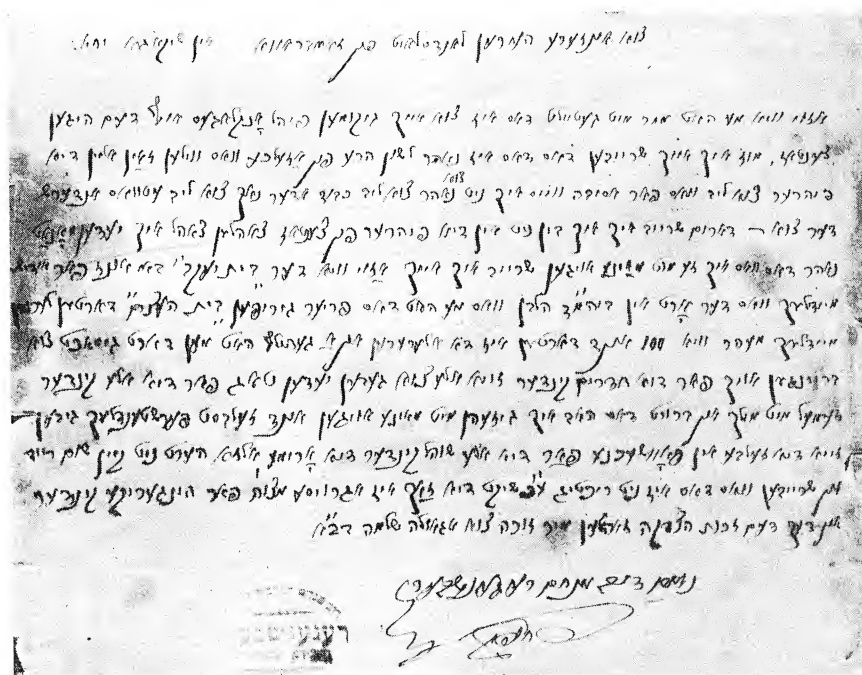
אַרום יאָר 1908 איז געוואָרן אויסגעבויט די גרויסע חסידים שטיבל, וואָס האָט אַרומגענומען אַלע חסידים אין שטעטל, האָט פאַראייניקט אַלע רביים-אַנהענגער און געמאַכט עס פאַר אַ מין חסידים צענטראַלע אין זעמבראווע. די חסידים שטיבל, געבויט פון האַלץ, איז אַ געסעלע לעבן ווייסן בית המדרש, איז געוואָרן אַ צוציאונגס-פלאַץ פאַר אַ סך לעבענסלוסטקע און פרומע יידן. יעדן פרייטיק צונאַכטס האָט געהילכט די געסל מיט חסידישע ניגונים, סאַלאַ און אַלע צו-זאַמען. שבת פאַרנאַכט, צו שלוש סעודות, האָבן דאָך געציטערט די ווענט אין די אַרומיקע הייזער: געטאַנצט, געזונגען, געזאַנגט תורה, געטרונקען און געגעסן און זיך געלאָזט וואויל גיין. די מלווה-מלכה'ס שבת-צונאַכטס פלעגן זיך ציען ביז שפעט ביינאַכט. פלעגט אַמאָל אַראָפּקומען אַ רבי, אָדער אַ רבי'נס אָן אייניקל אָדער סתם אַ מקורב ביים רבי'ן — איז דאָך געווען פריי-לעך שבת אין שטעטל צוגלייך מיט שמחת תורה. אַפּטמאָל פלעגן זיך אַרויסלאָזן די חסידים, אין טליתים און גארטעלאך שבת נאָכן דאווענען אויף אַ קידוש צו ר' דוד-שלמה סאָכערצוג (בראַנאָק) אָדער צו אַן אַנדערן. די גאַנצע שטעטל האָט זיך געהויבן מיט זיי. שמחת תורה פלעגן די חסידים עסן צוזאַמען אַ קאַלעקטיווע סעודה. אין אַ באַ-שטימטע הויז פון איינעם אַ חסיד פלעגט מען אַוועקשטעלן אַ 4—5 קעסלען. פון יעדער משפּחה פלעגט מען ברענגען עסן און אַריינגיסן אין אַלגעמיינעם קעסל: דאָ פיש, דאָ יויך, דאָ צימעס און דאָ פלייש. די חסידים פלעגן עסן פון גע-מישטן קעסל: אַלע גלייכע יחסנים, אַרימע-רייכע, געשמאַקע, נישט געשמאַקע, אַלע אינ-איינעם געדאוונט פון איין סידור צו איין גאַט — און געגעסן פון איין קעסל...

געשעפטן מיט די שיפעזעלשאפטן... אינם חסידים-שטיבל פלעגן אַמאָל אויך פאַרקומען חתונות — פאַר געלט אָדער אָן געלט...

די שטאַט איז געווען, אין גרונט גענומען, אַ מתנגדישע, און די חסידים האָבן נישט געהאט קיין צו גרויסע דעה. אויב יאָ — איז עס בזכות דעם אייגענעם יחוס און נישט אַלס חסיד דווקא. קיין גרויסע מחיצה צווישן חסידים און מתנגדים, ווי אין אַנדערע שטעטלאך, איז אָבער נישט געווען. די יוגנט איז געווען געמישט: חסידים-מתנגדים. דאָ האָט זיך אָבער די חסידישע יוגנט מער אויסגעצייכנט.

אַמאָל פלעגט אַראָפקומען אויך אַ רבי "אין געשעפטליכע עניינים". ער פלעגט איינשטיין ערגעץ וואו שבת — און דאָרט פראַווען טיש פאַר אַ גרויסן עולם. אזוי פלעגן טאָן די "אָגענטן", וואָס פלעגן פאַרקויפן שיפסקאַרטן קיין אַמעריקע און פלעגן אַריבער שמוגלען דעם גרעניץ צענדליקער עמיגראַנטן. "יענדיקעס" האָט מען זיי גערופן, אויף פאַרשטעלט לשון. אברהם אהרן ברייזמאן, גראַדע נישט קיין חסיד, האָט געהאט אַ "קאָנטאַר" מיט אַ גרויסע שיף אַלס שילד. ביי אים פלעגט קומען אַמאָל אַ "רבי" אויף שבת און ס'איז געווען ליהודים. דער "רבי" איז אָבער געווען מער ביזנעס-מאַן און האָט געפירט

כתב ידו של הרב / דעם רבי'ס האנטשריפט

א בריוו פון רב צים רעליעף קאמיטעט אין שיקאגא. אין וועלכן ער לייקנט אַפּ די פאַלשע קלאַנגען איבער „צענטאס“ (זע אויבן זייט 111).

איגרת הרב רגנסבערג אל ועד אירגון בני זאמברוב בשיקאגו, בה הוא מכחיש הדיבה שהוציאו על „צנטוס“ (ראה לעיל עמ' 111).

Facsimile of Zembrower Rav Dov-Menachem Regensberg

רבנים

רבה הראשון של זאמברוב?

דער ערשטער רב אין זעמבראווע?

עלטערע מענטשן (ר' מאיר צוקראוויטש) האָבן מיר איבערגעגעבן, אז דער ערשטער רב אין זעמבראווע איז געווען הרב זונדל. קיינער ווייס שוין אָבער נישט — ווער ער איז געווען, פון וואָנען האָט ער געשטאמט און ווי לאַנג ער האָט געקיינט. נאָך האָט מען דערציילט: ווען ר' ליפא חיים איז געוואָרן לאַמזער רב, האָבן די בעלי־בית נישט געוואָלט נעמען קיין רב פון דער פרעמד. זיי זיינען צוגעשטאַנען צו ר' אברהם זאָרעמבסקי, אַ ווייניגער, ער זאָל זיין רב. ר' אברהם איז געווען אַ גרויסער למדן, געווען באַליבט אין שטעטל, געהאט סמיכה פון גרויסע רבנים. ער האָט אָבער נישט געוואָלט מאַכן קיין לעבן פון זיין תורה. ווען מ'האָט אים שטאַרק צוגערעדט, האָט ער מסכים געווען נאָר מיטן תנאי ער זאָל נישט קריגן פון דער שטאָט קיין שום שכירות...

ווען ר' ליפא חיים איז נישט געוואָרן באשטע־טיקט פון דער רעגירונג אַלס לאַמזער רב, איז ער צוריק געקומען קיין זעמבראווע און ר' אברהם האָט אים תיכף איבערגעגעבן דעם כיסא הרבנות.

ר' ליפא חיים

ר' ליפא־חיים איז געווען אייגנטליך דער צוויי־טער רב אין זעמבראווע. איז געווען א פערזענליכ־קייט — אין תורה חכמה און גוטע מידות. איז געבוירן געוואָרן אין טיקטין. זיין פאָטער איז גע־ווען קרינקער רב און האט געשטאמט פון רבנים און גאונים. איז געווען צוערשט א סוחר אין טיק־טין. ער האט מער זיך אָפגעגעבן מיט תורה ווי מיטן מסחר. זיינען טאקע די געשעפטן נישט גע־גאנגען און ער האט געמוזט זוכן פרנסה. האט מען אים פארגעלייגט די רבנות אין זעמבראווע. ער איז דעמאלט אלט געווען 45 יאר. איז געווען אַ גרויסער ברייטהאַרציקער בעל־צדקה. ער

לפני ר' ליפא חיים, מסרו לי זקני העיר, מלך בזאמברוב רב אחד בשם זונדל. אולם לא ידעו למסור לי כל ידיעה או פרטים עליו. ועוד מסרו לי: כאשר נתמנה ר' ליפא חיים רב בלומזה — לא רצו בעלי הבתים שבעיר לחפש להם רב אחר, כי נתנו עיניהם בר' אברהם זאָרמבסקי, בעל בית מוֹפֶּלֶג, מוסמך לרבנות מכמה גדולים. אולם לא רצה לעשות תורתו קרדום לחפור בה. משכפו עליו הסכים לקבל את כתב הרבנות בתנאי שלא ישלמו שום שכירות. משלא אישרו השלטונות את ר' ליפא חיים להיות רבה של לומזה חזר לזאמברוב ור' אברהם זאָרמבסקי פינה לו תיכף ומיד ברצון את מקומו.

הרב ר' ליפא חיים

כך נקרא בקיצור הרב השני של הקהילה. הוא היה אדם מיוחד במינו, הן בגדלותו בתורה והן בהצטיינותו במידותיו הטובות ובהתנהגותו הנע־לה. תחילה עסק במסחר והיה אחד מבעלי הבתים הלמדנים שבעיר. טיקטין, הסמוכה לזאמברוב, וכשעסקיו החלו יורדים קיבל את משרת הרב־נות בזמברוב, והוא כבר כבן ארבעים וחמש. היה ידוע בנדיבותו ורוחב ליבו. ופעם — כך מספרים — כאשר שלח הרב אורח לשבת לאחד מבעלי הבתים הסוחרים בעיירה, אמר לו אותו בעל בית: מה חושב הרב, כי כל שבת אומין אורח לביתי? אינני יכול להרשות זאת לעצמי; אינני למדן, ואם אני ארד מנכסי, לא אוכל לקבל משרת רבנות.

ר' ליפא חיים היה בנו של הרב מקרינקי (ע"י גרודנו) ונצר למשפחת רבנים וגאונים ידועים בדורותיהם. לא עבר זמן רב משקיבל את משרתו

בזאמברוב, עד שנלקח לשבת על כיסא הרבנות בלומז'ה, עיר הפלך, לאחר שהרב ר' אליה חיים מייזל עבר לכהן בלודז. אלא שכאן קפץ עליו רוג' זה של מלכות, כי יצאה אז פקודת הצאר שעל הרבנים להיבחן בידיעת השפה הרוסית וכו', גז' רה שלא חלה על הרבנים בערים הקטנות. ר' לי- פא חיים הוכרח לעזוב את לומז'ה וחזר לזאמב- רוב. ומשחזר הרב בלומז'ה לכהן ברבנות בזאמב- רוב נודעה לו חיבה יתרה מבני עדתו זו, שחיב- בהו וכיבדוהו על גדלותו בתורה ובמידות ומע- שים.

בשלוש השנים האחרונות לחייו, משהגיע לשי- בה והעבודה קשתה עליו, מסר את ניהול ענייני הרבנות למעשה לידי חתנו, הרב רגנסברג, שעלה לרבנות למעשה ולהלכה גם יחד רק לאחר פטירת חותנו.

שלום אבנר ברנשטיין

ר' ישראל סאלאנטער בזאמברוב

היה זה אי-פעם, ביום חמישי לפנות-בוקר, בשנת 1883, בקירוב. יהודים החלו להתכנס בשוק לקנות מציאות לכבוד שבת. דייג אחד כבר פתח את „עריסת“ הדגים שלו. הגיעה עגלה מצ'יז'ב. יהודי זקן בעל הדרת פנים ירד ושאל לבית מד- רשו של הרב. הוליכוהו לבית-הקהל, שם התפלל הרב הישיש, ר' ליפא חיים ולמד תורה עם „עש- רת הבטלנים“. הרב ר' ליפא חיים חרד לקראתו ובירך „שחלק מחכמתו ליריאיו“ בשם ובמלכות. בשעת קריאת התורה ניגש הרב אל אבא שלי, ר' ישראל-זלמן שד"ר, ע"ה, ולחש על אזנו: עליך לעלות היום לתורה „לוי“, כי מחר אתה מכניס את בנך לבריתו של אברהם אבינו ע"ה. ובכן, תוותר על זכותך לכבוד האורח החשוב, שגם הוא לוי, ואם ירצה השם, מחר, הוא יהיה סנדק של בנך... אבא ויתר. הבן שנכנס לבריתו של אברהם אבינו נקרא בישראל ש ל ו ם א ב נ ר וזהו... אני. ר' ישראל סאלאנטער, אבי תנועת המוסר בישראל נסע ללומז'ה בדבר הקמת ישיבה של מוסר/ניקים שם, ובדרך ירד לזאמברוב, שבת כאן והתייעץ בעניין זה עם הרב הפיקח ר' ליפא חיים.

(סוף)

פלעגט זארגן פאר ארימע לייט און אליין גיין זוכן שבתים צו עסן און שלאפן פאר דורכרייזנדע ארימע לייט און כלי-קודש. ווען ער האט זיך איינמאל איינגעזעצט אויף א זעמבראווער גביר ער זאל נעמען אן אורח יעדן שבת, האט אים דער גביר געענטפערט: רבי, איך בין נישט קיין למדן אזוי ווי איר. ווען אייערע געשעפטן זיינען נישט געגאנגען — זענט איר געווארן רב, וואס וועל איך ווערן, ווען מיינע געשעפטן וועלן נישט גיין?

ווען דער לאמזער רב ר' אליה חיים מייזל איז געווארן רב אין לאָדז, האבן לאמזער בעלי-בתים געשיקט א כתב רבנות ר' ליפא חיים. ר' ליפא חיים איז אבער געווען רב אין לאמזע א קורצע צייט: די רוסישע רעגירונג האט אים נישט דערלויבט צו זיין רב, ווייל ער האט נישט גע- קענט קיין רוסיש. ר' ליפא חיים האט זיך אומ- געקערט קיין זעמבראווע. די זעמבראווער בעלי- בתים האבן זיך דערפרייט מיט זיין צוריקקומען אין אים הארציק צוריק אויפגענומען. זיינע לעצ- טע יארן, ווען ער איז שוין געווען אלט און שוואך האט ער פארבראכט אין חידושי תורה און די רבנות האט ווירקליך געפראוועט זיין איידעם הרב רעגנסברג, וואס איז ווירקליך געווארן זעמ- בראווער רב, נאך זיין פטירה.

שלום-אבנר בערנשטיין (ניויראק)

ר' ישראל סאלאנטער — אין זעמבראווע

געווען איז עס דאנערשטיק פארטאג, מיט א צייט צוריק, אין יאר 1883. יידן האָבן זיך אָנגעהייבן קלייבן אין מאַרק אריין, קויפן מציאות לכבוד שבת. א פישער האט שוין געעפנט זיין קויקע פיש און ווייבער מיט מענער האבן זיך שוין ארומגעשטעלט ארום אים. קומט אָן אַ פּוּר, פון טשיזשעווע, און אַן עלטערער ייד, אַ הדרת פנים, שיין און זויבער געקליידט, ווי א ליט- ווישער רב, מיט אָפּגעפּוצטע שטייול, האַלט אין האַנט א קליינעם טשעמאַדאַנטשיק, הייסט דעם בעל עגלה אַרייַנטראָגן דעם גרעסערן טשעמאַדאַן אין מרדכי-אהרנס אכסניא, און פרעגט זיך אויף דעם בית המדרש אַוּוּ דער זעמבראווער רב, ר' ליפא חיים דאַוונט.

— ער דאַוונט נישט אינדערוואַכן אין בית-

חיים צו מיין פאָטער, ר' ישראל-זלמן שד"ר, עליו השלום, און געזאָגט: דו בינסט א לוי און דיר קומט היינט די צווייטע עלייה, ווייל מאָרגן, פריי-טיק, איז דאָך ביי דיר א ברית. אָבער מיר מוזן מכבד זיין דעם גרויסן אורח מיט דער דאזיקער עלייה, ווייל ער איז אויך א לוי. דערפאר אָבער, אם ירצה השם, מאָרגן, וועט ר' ישראל סאַלאַנ-טער זיין סנדק ביי דיין ייגנסטן זון... דעם נייע-בוירענעם יידן, אויפן ברית, האָט מען אַ נאמען געגעבן שלום-א-בנר, און דאס בין איך געווען...

ר' ישראל סאַלאַנטער, דער גרינדער פון די בארימטע „מוסר ישיבות" אין ליטע — האט גע-פלאַנט אריינפירן די „מוסרניקעס" באוועגונג אויך אין לאַמזע און דארט גרינדן א גרויסע ישיבה. איז געפאָרן צו זיין תלמיד ר' לייזער שוליאָוויטש דער שפּעטערדיקער ראשי-ישיבה, קיין לאַמזע וועגן דעם. אויפן וועג האָט ער אראָפּגעשטיגן אין זעמבראָווע, זיך באַראַטן וועגן דעם מיטן אַלטיטשקן קלוגן רב ר' ליפא-חיים, וואָס האט געקענט גוט די סביבה און איז געווען אַן אָנהענגער פון די מוסר'ניקעס און קעגן די חסידים.

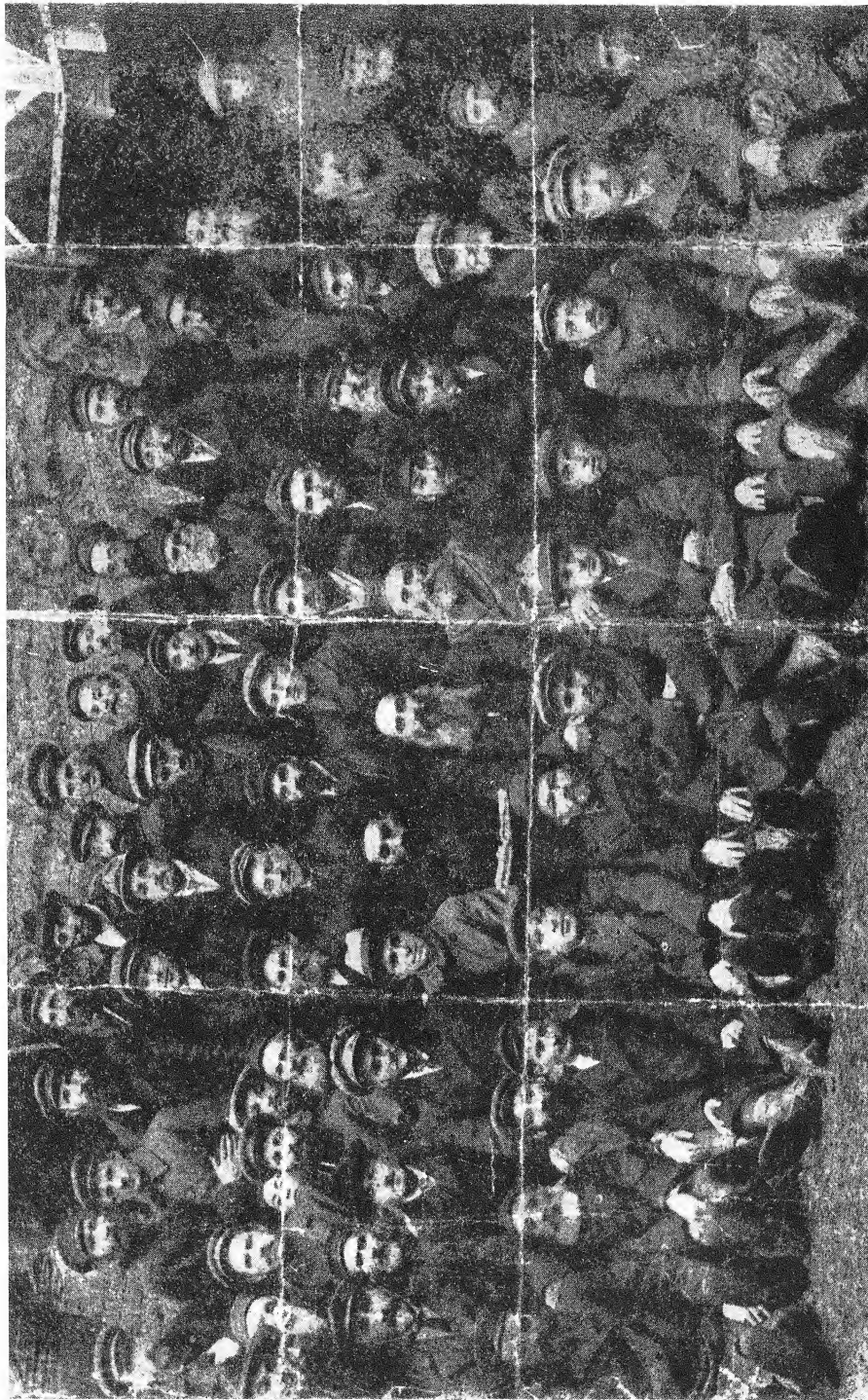
המדרש, זאָגט אים איינער, נאר אין קהל-שטיבל, וווּ עס דאווענען די „עשרה בטלנים", די בעלי-בתים וואָס לערנען מיטן רב אַ בלאַט גמרא פאר-טאָג פארן דאווענען און אַ בלאַט גמרא — נאכ'ן דאווענען.

האט דער אורח געשמייכלט און געענטפערט: גוט, זאָל זיין אין קהל-שטיבל! האט זיך אַרומ-געקליבן א הייפל יידן ארום דעם אורח, געגעבן שלום-עליכם און נישט געוואָגט אים פרעגן „פון וואָנען אַ ייד"? ווייל זיי האָבן געציטערט פאר זיין הדרת-פנים. האָט מען אים געפירט צום רב און עולם נייגערקע איז אים נאכגעגאָנגען. ווען ער איז אריינגעקומען אין קהל-שטיבל, האט זיך דער אלטיטשקער רב, ר' ליפא-חיים אויפגע-שטעלט ווי א סאַלדאָט פארן אָפיציר און געמאַכט א ברכה: „ברוך שחלק מחכמתו ליריאיו"! אים געגעבן שלום זאָגנדיק: שלום עליכם, ר' ישראל ב"ר וולף סאַלאַנטער! האבן זיך אויך אלע מת-פללים אויפגעשטעלט און איינער נאָכן אַנ-דערן געגעבן שלום דעם גרויסן אורח. מען האט קיין סך נישט גערעדט, און זיך געשטעלט דאווע-נען. ווען מען האט געדאַרפט נעמען לייענען אין דער תורה, איז צוגעגאנגען דער רב ר' ליפא-

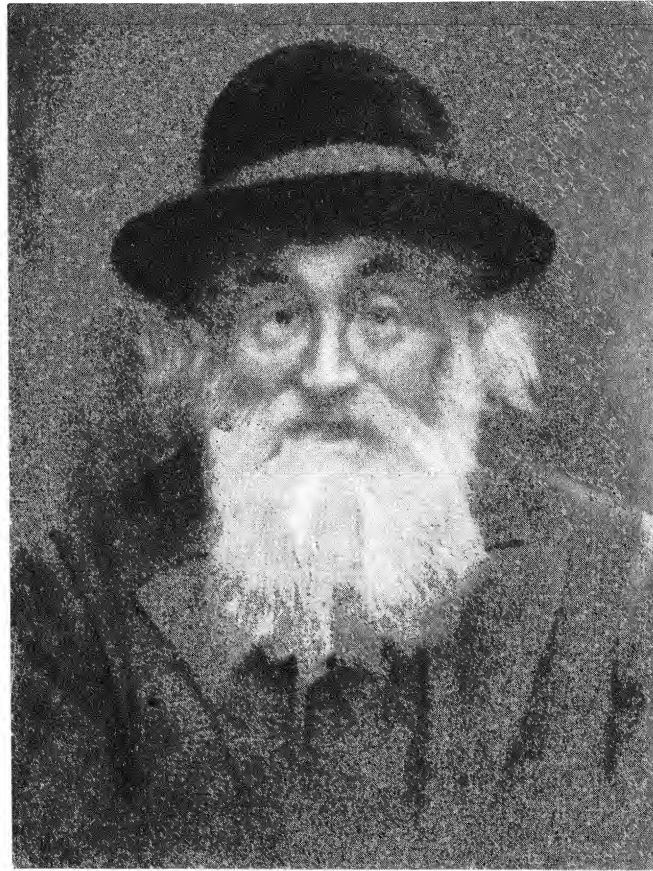
קבר הרוקח שקלובין נשרד בבית החיים. דער קבר פון שקלאָוין דער אפטייקער איז געבליבן אויפן בית עולם.

The remainder gravestone of Shklov in Zambrow cenetery.

בעלי המלאכה בזאמברוב מלווים את אלתר המגיד בצאתו לארצות הברית. בשורה ר' במרכז יושב המגיד.
 זעמבראדער הארעפאשנע מאסן באגלייטן אליסער דעם מגיד, ווען ער פארט אפ קיין אמעריקע. אין דער 4-טער שורה אין צענטער זיצט דער מגיד. לינקס זיצט ר' שלמה
 דזשענסטאל (פראכט), יאסל קצב, סאכער דער בעל צגלה משה (מאש) קצב א.א. הינטער סאכער בעל צגלה זיצט אליה דער שמשי. רעכטס פון מגיד זיצט יהושע דער
 מלמד מיט א ספר אין האנט.

Workingmen of Zambrow taking leave of Reb Alter, the Magid, at his departure to the United States of America. The Magid is
 seen in the center of the picture.

הרב הקדוש ר' דב מנחם רֶגֶנסְבֶּרג הי"ד

געבוירן אין ליטע, אין א רבנים פאמיליע,
אין יאר תרי"ב (1852).
חתונה געהאט מיטן זעמבראווער רב'ס
טאכטער, אין יאר 1872.
איז געווארן רב אין שטעטל, אין יאר
תרמ"ב (1882), נאך דער פטירה פון זיין
שווער, ר' ליפא חיים ז"ל.
איז אומגעקומען, מיט א מארטירער טויט,
דורך די נאציס, ג' אלול, תש"א—26.8.1941.

נולד בליטה למשפחת רבנים בשנת תרי"ב
(1852).

נשא לאשה את בת הרב י' ליפא חיים,
בזאמברוב, בשנת תרל"ב (1872).

עלה על כסא הרבנות, בזאמברוב, לאחר
פטירת חותנו, בשנת תרמ"ב (1882). מת
מות קדושים על ידי הנאצים, ביום ג' אלול,
תש"א — 26.8.1941.

היה במשך חמישים ותשע שנים עמוד התווך של הקהילה. גדר גדרותיה ועמוד בפרק, המשיך בשלשלת הזהב של רבני פולין וליטא, הרבין בקהילתו תורה ומידות, דרך ארץ ומעשים טובים, שמר בקפדנות על גחלת היהדות הדתית שלא תכבה ולא תועם.

היה במרכז גזירותיה וחגיגותיה של הקהילה, לה, נמל חלק ביגוניה וישוניה.

היה עד ראייה לשינושונה ועלייתה וגם עד ראייה לחורבנה ואכזבה.

עם הירצחו החל השמד והכיליון של קהילה לת זמכרוב, הי"ד.

עיר קטנה ורב גדול

והנה מה שכותב מזכרונותיו על הרב, אחד מתלמידיו, כעת רב בארצות הברית:

„עיר קטנה ורב גדול היה לה. היה מגדולי הרבנים בפולין. כעת, לאחר חורבנה של העיר, מעריכים אנו בצער רב את גודל האבדה שלנו. בעמוד העיר על תלה לא הערכוהו כראוי ולא הרגשו בגודל רוחו, בצדקתו ובתורתו.

עודי ילד, למדתי בתלמוד-תורה, בקבוצת ילדים העוברים בקרוב משם לשיבה. הרב הטיל עלינו ללמוד בעל פה עשרים דף גמרא, החל מ„שנים אוחזין“, בבא מציעא. ששה ילדים היינו שהצלחנו במיבחן והרב בחן אותנו כמו אבא מסור ורחום. העביר אותנו לשיבה, כיבד אותנו בעוגות ויין וחילק גם שי — שלושה זהובים לכל אחד. משהפלגנו, השישה, לשיבת לומזה — ליווה אותנו עד העגלה והעניק לכל אחד מאתנו חבילת מזון, כמה זהובים ומכתב המלצה אישית לראש הישיבה שישים עינו עלינו, כראוי לבני עליה שהם מעטים.

משחזרנו מהישיבה, לקראת החגים, הרי היה ביקורנו הראשון אצל הרב. שמח לקראתנו, כשחתי אב על בנו והזמיננו להתפלל במניין שלו, בביתו. בימי החג, קרוב לשני מנינים מתלמידי הישיבות היו מבאי ביתו בחג. כאשר באו השמ-

איז געווען במשך פון 59 יאר דער מיטל-פונקט פון דער יידישער קהילה, האט איר פארצוימט און אליין זיך אריינגעשטעלט אין אירע איינברוכן.

האט פארטגעזעצט די גאלדענע קייט פון די פוילישע און ליטווישע רבנים, האט געלערנט תורה און גוטע זיטן, דרך ארץ און מעשים טובים, האט שטרענג אפגעהיט אז די גליענדיקע קויל פון יידישקייט זאל נישט ווערן אויסגעלאשן און נישט אויסגעטליעט.

איז געשטאנען אין צענטער פון אירע צרות און פייערונגען, האט גענומען אנטהיל אין אירע ליידן און פריידן.

איז געווען לעבעדיקער עדות פון איר אויפגאנג און אויך, ליידער, פון איר אויטערנאנג.

מיט זיין טראגישן טויט הויבט זיין אן דער אויטערנאנג פון דער זעמבראווער קהילה, זאל גאט נקמה נעמען פאר איר בלוט.

א קליינע שטאט מיט א גרויסן רב

אט וואס שרייבט וועגן רב, זייער א תלמיד. איצט רב אין אמעריקע:

„א קליין שטעטל איז זעמבראווע געווען און ט'געהאט א גרויסן רב, איינעם פון די בעסטע און שענסטע רבנים אין פוילן. ווען זעמבראווע איז נאך געווען א שטאט האבן מיר אים נישט אזוי אפגעשאצט. ערשט, נאכן חורבן פון דער קהילה האבן מיר דערזען ווי גרויס זיין פערזענליכקייט איז געווען, וואס פאר א למדן און צדיק ער איז געווען.

ווען איך האב נאך געלערנט אין תלמוד-תורה האב איך שוין דערקענט זיין ליבע צו תורה און מסירות צו יידישע קינדער. די כיתה וואס האט געדארפט ענדיקן און אריבערגיין אין לאמזער ישיבה האט דער רב געהייסן לערנען 20 בלאט גמרא אויסנווייניק, אנהויבנדיק פון „שנים אוחזין“, בבא מציעא. ווי א הארציקער פאטער האט ער אונז פארהערט און ט'באשטימט 6 תלמידים פאר דער ישיבה. איך בין געווען איינער פון זיי. האט ער אונז מכבד געווען מיט לעקאך און וויין

שים לקרוא לו להתפלל בבית הכנסת, כי הקהל מחכה לו, היה מנסה להתחמק מהם, כי יקרו לו בחורי הישיבה, ואתם רצה להתפלל. לאחר כל תפילה „עשה קידוש“ וכיבדנו בעוגות וביין, בפירות ומגדנות. אמר לפנינו דברי תורה ועקר נז אחר-כך את השולחנות לריקוד עליו של חג. אחר-כך החל לבקש מכל אחד שיחזור לפניו ממה שלמד ומהחידושים ששמע מרבותיו.

היה שקדן גדול. בכל יום היה משכים קום וב-שעה חמש לפנות בוקר היה כבר יושב בבית המדרש הלבן צמוד לגמרא. לאחר התפילה למד שוב עד שעת הצהריים. לפת שחרית היה לוקח אתו בקבוק חלב חם, בתרמוס, ופרוסת עוגה. בשעה אחת בקירוב היה יוצא מבית המדרש לארוחת הצהריים, היה שוכב לנוח שעה קלה וקם שוב ללימודיו, בבית. לפנות ערב היה הולך אל בית החסידים של גור ללמד דף גמרא — אף כי היה „מתנגד“.

כאשר נוסד ועד הישיבות נטל עליו, אף כי זקן האיש, לחזור על העיירות ולאסוף כספים למען הלומדים. פעם התקיימה אסיפת רבנים בלומזה. הרבנית לא נתנה לו לנסוע לשם, מפאת חולשתו. כאשר לא הרגישה בו הרבנית, בשעה מאוחרת בלילה, שכר לו עגלה והגיע קרוב לחצות ליל בלומזה, לאסיפה. השתוממו כולם על מעשהו והרב הלומזאי הרים אותו על נס, במסירתו ויחסו לתורה וללומדיה.

פעם הגיע לאזניו שר' אליהו השמש של בית המדרש האדום הרים יד על אחד מתלמידי הישיבה זוטא, ששיבר שמשו בבית התפילה. הטיל הרב קנס על השמש ואסר עליו שבועיים ימים לא לעלות על הבמה. כשתלמיד עושה נזק — תבוא ותספר לי ואני אשלם את נזקו, אבל אסור לך להרים יד עליו — אמר לו.

כשנה לפני מלחמת העולם השנייה — באתי אליו לקבל ממנו „סמיכה“ לרבנות. השהה אותי אצלו זמן-מה והסביר לי דרכי הרבנות, הראה לי כיצד הוא „פוסק שאילות“ בענייני כשר וטריפה, איך הוא מסדר „דין-תורה“ ודואג לענייני הקהל. שעה ארוכה היה מבלה יום-יום ליד בניין התלמוד-תורה החדש שעל חשבוננו: זכה בגורל 5 אלפים זהובים והקדיש את כל הסכום לבניין בית האולפנא לילדים עניים. היה יושב על כסא ליד

און געגעבן יעדערן 3 זלאָטס. ווען מיר זיינען אפגעפארן קיין לאַמזע, האט ער אונדז באגלייט ביז צו דער דראַזשקע, מיטגעגעבן פעקלאך עסן, טאשנגעלט און רעקאמענדאציע בריוו צום ראש הישיבה — ער זאל אויף אונדז אכטונג געבן, אלס וויל-לערנער.

אויף די ימים-טובים זיינען מיר צוריקגעקומען אהיים. האבן מיר קודם כל באזוכט דעם רב. ער האט זיך דערפרייט מיט אונדז ווי מיט אייגענע קינדער. קרוב צוויי מיניינים ישיבה בחורים פלעגן זיך צונויפקומען צום דאוונען ביי אים אין שטוב. ווען דער שמש איז אים געקומען רופן צום דאוונען, וויל קהל ווארט אויף אים, האט ער געפרווט זיך ארויסדרייען און בלייבן דא, צווישן זייניקע. נאכ'ן דאוונען, שבת און יום-טוב, פלעגט ער מאכן א קידוש, אונדז מכבד זיין מיט לעקאך, וויין, פרוכט, אונדז הייסן איבערזאגן תורה פאר אים און גיין מיט אונדז אין א קאראָהאָד, א תורה-טענצל.

דער רב איז געווען א גרויסער מתמיד, פינף אזייגער פארטאג פלעגט ער שוין זיצן אין וויסן בית המדרש און לערנען. נאכן דאוונען האט ער געלערנט ביז 12 אזייגער און מער. ער פלעגט איבערבייסן מיט א שטיקל קיכל וואָס ער פלעגט מיטנעמען מיט זיך און פארטרינקען מיט ווארי-מע מילך פון א טערמאָס פלאַש. נאך מיטאג פלעגט ער שלאפן אביסל און זיך זעצן ווייטער לערנען. פארנאכט פלעגט ער לערנען א בלאט גמרא אין גערער חסידים-שטיבל, כאטש ער איז געווען א מתנגד.

ווען ס'האט זיך געגרינדעט א „ישיבות-קאָמיטעט“ צו זאמלען אין די שטעטלאך געלט פאר די ישיבות איז דער רב געווען איינער פון די ערשטע. נישט געקוקט אויף זיין עלטער איז ער געפארן פון שטאָט צו שטאָט: געהאלטן דרשות און ט'געזאמלט געלט פאר די ארימע ישיבה-בחרים, איינמאל איז פארגעקומען א גרויסע דין תורה אין לאמזע. די רביצין האט אים נישט געלאזט פארן, וויל ער איז געווען שוואַך. האט ער זיך ארויסגעגנבעט שפעט אין אוונט און ארום 12 אזייגער געקומען קיין לאמזע צום רב. אלע רבנים זיינען געווען אויסער זיך: אזא אלטער מאן זאל פארן אזוי שפעט ביינאכט? מ'האט אים

הנדבכים ומשנן לו הלכות בעל־פה או שהיה מטיל עלי לומר לפניו בעל־פה דברי תורה וחי־דושים.

לאחר זמן־מה נקלע ללומזה לקבל סיוע כספי לתלמוד־תורה שהקים ונכנס לבית הרב. מצאני שם, כשאני פוסק „דין־תורה“ מסובך, שהרב דלומזה כיבד אותי. שמח מאוד הרב מזאמברוב על הכבוד שחלקו לתלמידו־טיפוחו. לאחר פסק הדין, יצא בעירעור הצד שכנגד: הא כיצד? בורר ותיק ומנוסה כר' נפתלי גארבארסקי מלומ־זה יפסיד ובחור צעיר כמוני ינצח בדין? קם הרב מזאמברוב, מלא רוגז ודרש מהצד שכנגד לפייסני תיכף ומיד, כי פגעו בבן תורה ומידות. כעונש הטיל עליהם תשלום קנס די גדול בשביל בניין התלמוד תורה. שאר הרבנים שהיו נוכחים שם אותה שעה הרכינו ראשם מבושה על אשר עברו בשתיקה בשמעם זילזול בכבודו של רב צעיר.

בזאמברוב, בשמחת תורה. התכנסו, אברכי הישיבות מוסמכים ובלתי מוסמכים לבית הרב. אף פעם לא זכיתי לראותו מלא שמחה כמו הפעם. בשארית כוחותיו רקד ושר ובכל פעם פנה כל־פינו, הבחורים, וצווח: „אתם ספרי תורה חיים!“ פעם חלה והרופאים אסרו עליו להתאמץ ולדבר. נכנסתי אליו לבקרו והוכרתי לומר לפניו דברי תורה. לא עזרו לי כל הערותי ותחנוני הרבנית שאסור לו להתאמץ. ואחר שבוע שוב ביקרתי אצלו. מצאתי את הרבנית רוגזת ובוכה: כאשר יצאה לקנות לארוחת־צהריים, התחמק מן הבית. נכנס לאוטובוס היוצא ללומזה, אל „דין התורה“ הגדול שהתקיים אז בעיר: המחלוקת בין הרב והשוחרט מנביגרוד.

פעם באו וספרו לו על בית ספר מעורב ליל־דים ולילדות שאחד מורה חפשי בדיעות ייסד בעיר ומסית את הילדים נגד הדת. כל ילד הבא ב„ארבע כנפות“ הוא מוריד לו, בכה הרב. לאחר כמה ימים הביא לפניו אברהם'ל גולומבק מזוזה קרועה: המורה הנ"ל ראה והנה בחור ישיבה יוצא מן הבית ומנשק את המזוזה — קפץ המורה וקרע את המזוזה שמעל לפתח ורצה להשליכה לתנור. בשארית כוחותיו הוציא הנער את המזוזה מידו והנה היא מונחת לפני הרב. רגש ורגז הרב ולא נתקראה דעתו עד שקרא לאסיפת בעלי־

דערציילט אז ר' אליה שמש האט געשלאגן א ישיבה בחור, ווייל ער האט צעבראכן א שויב אין רויטן בית המדרש. האט דער רב געלאזט רופן דעם שמש, אים באשטראפט מיט געלט און פאר־באטן צוויי וואכן ארויפצוגיין אויפן בימה. „ווען א ישיבה בחור מאכט א שאדן, טא קום און דערצייל מיר, איך וועל שוין באצאלן — האט ער געטאדלט דעם שמש.

בערך א יאָר פאר דער צווייטער וועלט־מלחמה בין איך געקומען נעמען ביי אים „סמיכות“ אויף רבנות. האט ער מיך מקרב געווען, געוויזן ווי־אזי ער פסקנט שאלות, ווי אזוי ער זארגט פאר דער שטאָט, פאָסט אויף אויף יידישקייט און גיט אכטונג מען זאל וואס שנעלער אויפשטעלן די „תלמוד־תורה“ געביידע, אויף זיין קאָסטן: ער האָט געווינען 5 טויזנט זלאָטיס אויף דער לאָטע־ריע און עס אפגעגעבן פאר דער נייער תלמוד־תורה.

ווען ער איז איינמאל געקומען קיין לאמזע אין די עניינים פון דער תלמוד־תורה, האט ער מיך געטראפן ביים רב ווי איך פסקן א שווערע דין תורה. דער לאמזער רב האט מיר אפגעגעבן כבוד איך זאל זיין דער פוסק און דער זעמבראָווער רב האט זיך שטארק געפרייט וואס זיין תלמיד האט זוכה געווען צו אזא כבוד. דער צד, וואס האט פארשפילט די דין תורה האט מיך אַטאַקירט: א יונגער רב'ל זאל זיך קעגנשטעלן דעם אַלטן בורר ר' נפתלי גארבארסקי? איז דער זעמבר־ראווער רב גיך אויפגעשטאנען און ט'געזאגט: איר האט באליידיקט א גרויסן למדן — איר מוזט אים איבערבעטן און צאלן א סומע שטראָף לטור בת דער זעמבראָווער תלמוד־תורה. די איבעריקע רבנים האבן אראפגעלאזן דעם קאפ — פאר וואס זיי האבן נישט רעאַגירט אזוי ווי ער.

שמחת תורה אין זעמבראָווע. כ'האב קיינמאל נישט געזען דעם רב אזוי האָפּערדיק און מלא שמחה. ער האט געטאַנצט ארום אונדז, א גרופע יונגע לערנער, און ט'געשריען מיט אלע כוחות: איר זיינט דאָך לעבעדיקע ספר־תורות! איינמאל איז ער קראנק געווארן, האבן דאָך־טוירים אים פארבאטן זיך אנצושטריינגען און ריידן. ווען ער האָט מיך דערזען, האט ער פאר־

לאנגט איך זאל זאגן תורה פאר אים, ס'האט גארנישט געהאלפן — כ'האב געמוזט זאגן. אין א וואך ארום, ווען איך בין געקומען אים באזוכן נאכאמאל, האט די רביצין זיך צעוויינט: זי איז ארויסגעגאנגן עפעס קויפן צו מיטאג — איז ער שוואכערהייט אנטלאפן קיין לאמזע, אויף דער גרויסער דין תורה צווישן נאוויגראדער רב און שוחט...

מ'האט אים דערציילט אז אין שטאט איז אראפ־ געקומען א נייער לערער, א פריידיינקער, וואס לערנט די קינדער, יינגלאך מיט מיידלאך, אפ־ צולאכן פון יידישקייט. האט זיך דער רב צע־ וויינט. אין א פאר טעג ארום האט אברהם'ל גאָ־ לאַמבעק געבראכט דעם רב א צעריסענע מזוזה, וואס א ישיבה־יינגל האט ארויסגעריסן פון דעם לערערס הענט. דער לערער האט געוואלט די מזוזה פארברענען. האט דער רב גלייך גערופן אן אסיפה אין ווייסן בית המדרש און אריינגעלייגט דעם לערער אין חרם און אויך די וואס שיקן צו אים זייערע קינדער. האט איין פרוי זיך קעגנגעשטעלט — איז איר טאכטער קראנק גע־ ווארן און געשטארבן. האט זיך דער רב צע־ וויינט: וואס איז שולדיק דאס קינד, אז איר מוטער האט געזינדיקט? דער לערער איז אוועק פון שטעטל קיין אַסטראלענקא און דארט גע־ שטארבן.

א שטארקן קאמף האט ער געפירט מיט די סי־ נעמא־אייגנטימער וואס האבן געשפילט שבת. מען האט אים געוואלט שלאגן, פארשטעלט דעם וועג און אים נישט אַריינגעלאָזט איבער א וואך צייט צו זיך אין דער היים. דער רב האָט אָבער מנצח געווען.

חנוכה, 1940, אין דעם ברען פון דער מלחמה בין איך געקומען זיך געזעגענען מיט אים, פאר מיין אָפּפּאַרן קיין ווילנע. די שטעטל איז געווען האלב חרוב און אָפּגעברענט. פארברענט די שול און בתי־מדרשים, די נייע תלמוד־תורה א.א. דעם רב מיט דער רביצין האב איך געטראפן אין א קליינעם צימערל, ווו זיי האבן געוויינט נאכדעם ווי זייער דירה און די גאנצע ביבליאטעק איז געווארן אפגעברענט. דער רב האט מיר דער־ ציילט מיט טרערן ווי אזוי א באַמבע האָט זיך אויפגעריסן אין זיין דירה, און די רביצין האט

בתים בבית המדרש הלבן ובמעמדם הטיל חרם על המורה ועל בית ספרו. הוציאו רבים את ילדיהם. אשה אחת שהתנגדה לזה ולא הוציאה את בתה מבית הספר קרה מעשה: הבת נפלה למשכב ומתה. הרב הצטער רבות על זה: מה חטאה של הילדה כשאמה אכלה בוסר? המורה הוכרח לערוק מן העיר והגיע לאוסטרולנקה. שם חלה ומת...

כאשר פתחו את בית הקולנוע גם בשבת — הרעיש הרב עולמות. אף כי בעלי הקולנוע התקיפוהו ולא נתנו לו להיכנס לביתו כמה ימים — לא זע הרב והטיל חרם על כל אלה ההולכים בשבת לקולנוע. והרב ניצח אז בקרב.

בחנוכה, 1940, בעיצומה של מלחמת העולם השנייה באתי אליו להיפרד ממנו, בצאתי לוויילנה. העיר היתה חריבה ושרופה למחצה. בתי המדרש, בית הכנסת, בית התלמוד־תורה החדש וכן בית הרב — עלו באש. כל ספריית הרב נשרפה. הרב דר אז עם אשתו בחדר קטנטן. אך ראני קם וחיבקני תוך דמעות. סיפר לי שפצצה התפוצצה ממש בביתו והרבנית הספיקה למשוך אותו למטה כשבידו ספר וטלית. אם ניצלתי מהפצצה הזו, סיים הרב, אזכה אולי גם לראות את משיח צדקנו, אף כי אני בן 90 ויותר. חזרתי אתו יחד על הפתחים לאסוף לחם לטובת העניים. ביקשני שאעזור לו להקים מחדש את המיקווה שנשרפה — לשמור על טהרת המשפחה בישראל. ניסיתי להשפיע עליו שעכשיו יש דברים יותר חשובים שכדאי לעמוד עליהם: אנשים רעבים וערומים, ללא צל גג. ענה לי הרב: „הבית בוער והשעון הולך“! נסתתמו טענותי, אבל הוכרחתי למחר ולעזוב את העיר ולהגיע לוויילנה. נפרדתי ממנו בפעם האחרונה...

מדברי נכדיו

כותב דוד פלם

כששים שנה ישב הרב דוב רגנשברג על כיסא הרבנות בזמברוב, משנת 1882, והוא כבן שלו־שים, עד 1941. ובהתקרבו לגיל תשעים, והוא עוד במלוא אונו „לא כהתה עינו ולא נס לחו“, בא הסיום הטראגי: לכתות לו קבר במו ידיו, בפקודת המרצחים הנאצים.

כאשר עלה הרב לכיסא הרבנות היתה זאמבר רוב עיירה קטנה ובה רק כשלוש מאות משפחות. אך הנה החליטו השלטונות הרוסיים לבנות קסרק טיני צבא בכל אותה הסביבה, הקרובה לגבול הגרמני. גם זאמברוב נבחרה כאחת הנקודות לריכוז צבא, ובה נבנו קסרקטינים לשני גדודים וכן שורה ארוכה של מעונות קצינים, עשויים בהידור וגוי לפי טעם התקופה. שיכון הצבא היווה גורם רב-תנופה לגידול העיירה ואוכלוסייתה, שעלתה והלכה והגיעה לאלף וחמש מאות משפחות יהודים וכמספר הזה — של גויים.

העיירה גדלה וכיסא הרבנות גדל אי.. הרב רגנשברג אהב את זאמברוב, אהר.. את העיירה ואהב את כהונתו. לא בקלות הצליח הרב לשמור על משרתו, כי מאבק קשה היה עליו לנהל לשם כך, מאבק משולש: עם העיירה, עם הממשלה ועם הרב מטעם. הרב רגנשברג בא לכהן ברבנות במקום חותנו הרב ר' יום טוב ליפמאן חיים כהן שפירא.

הרב ר' דוב מנחם רגנשברג נולד בשנת 1852 והיה בן למשפחה יהודית ליטאית ותיקה. אביו ר' דוד רגנשברג היה רב בעיירות שונות שב ליטא והיה חוסר מגזע משפחת גאונים ורבנים אדוקים ומקפידים בקלות כבחמורות.

מצד אמו היה ר' דוד בן-אחותו של הגאון הליטאי ר' אלי ראגולר (1794—1849), שהיה רב בסלובודקה, שליד קובנה, ואחר-כך רב ראשי בקאליש שבפולניה והיה אחד מגאוני דורו. על חייו ופעליו מסופר בספר "תולדות אליהו", שנת-חבר בשנת 1900 (תר"ס) על-ידי ר' אריה ליב פרומקין (מחבר ספר "תולדות חכמי ירושלים"). שם נזכר גם ר' דוד רגנשברג כאחד מתלמידיו המובהקים של ר' אלי ראגולר: "הרב הצדיק הגדול בתורה ומעשים טובים... ר' דוד רעגענ-שבער ז"ל, אשר שמש בכתר הרבנות בעיר ווינה דוי, שאר ופאפעלאן, בן אחות מרן (ר' אליהו) ז"ל, ורבנו אהבהו אהבה עזה מאד. הוא היה צדיק

* שם המשפחה המקורי לא היה "רגנשברג", לא היו מתחסיים או בהקפדה לשמות משפחה והיו משנים אותם תכופות, בייחוד כדי להימנע מחובת הגיוס לצבא הרוסי. לר' דוד, למשל, היו שלושה אחים ולכל אחד מהם היה שם-משפחתו שונה, וכמדומני, שהשם המקורי של ר' מרדכי אבי ר' דוד, היה "יפה".

אים מיט כוח ארויסגעשלעפט פון שטוב, ממש א סעקונדע פארן אויפרייס. ער האט נאר גערא-טעוועט טלית און תפילין און א ספר'ל. איך בין געגאנגען אים העלפן קלייבן ברויט פאר ארימע. ער האט מיך געבעטן העלפן אויפשטעלן צוריק די מיקוה. האב איך אים געזאגט: אין אזא צייט, רבי? זאגט ער: „די שטוב ברענט און דער זייגער גייט“...

איך האב געמוזט פארלאזן די שטאט און אנט-לויפן קיין ווילנע, פון וואָנען כ'האָב זיך גערא-טעוועט. כ'האב זיך געזעגנט מיט'ן רב, ס'לעצטע מאל.

זיינע אייניקלאך דערציילן

אט וואס עס שרייבן וועגן זייער זיידן דעם רב, זיינע 2 אייניקלאך די ברידער דוד און העשל קלעפפיש, סאָטשעס קינדער.

שרייבט דוד:

כמעט 60 יאר איז געזעסן דער זיידע, הרב דוד מנחם רעגענסבערג, אויף זיין רבנים-שטול אין זעמבראווע, פון יאר 1882, ווען ער איז אלט געווען בלייז 30 יאר, ביז דעם יאר 1941, ווען ער איז אלט געווארן 90 יאר — איז ער נאך געווען גאנץ רישקע, די אויגן האבן נאך געזען און זיין פרישקייט איז נאך געווען. אבער די נאציס האבן אים געצוונגען אליין צו גראבן זיין קבר.

ווען ער איז געווארן רב אין זעמבראווע איז זי נאך געווען א קליין שטעטלע מיט 300 משפחות בערך. נאר אזוי ווי די רוסישע מאכט האָט באַשלאָסן צו בויען קאַזאַרמעס אין זעמבראווע — האט אָנגעהויבן די שטאַט צו בליען און זיך פארגרעסערן. אין אַ קורצע צייט איז געווארן דרייפאך פאָרגרעסערט די באַפעלקערונג, ביז 1500 יידישע משפחות. אַזויפיל בערך זיינען גע-ווען די נישט יידן. צוזאמען מיט דער שטאַט איז אויך געוואָקסן די פונקציע פון רב. און דער רב האט ליב געהאט זיין שטעטל און זיין שטעלע. און נישט אזוי לייכט איז עס אים אָנגעקומען. ער האט יאָרן לאַנג געפירט אַ קאמף, מיט די בעלי בתים, מיט דער רעגירונג און מיט דעם

יסוד עולם ועניו גדול. באחד ממכתביו יזכיר בזו הלשון: לא נעלם ממעלת כבוד תורתו טבע משפחתנו להיות נחבאים אל הכלים לבלתי התא- מץ עלות אל מרכבת הגאון, כי נביט אל צור חוצבנו ממנו, אדוני אבי זקני מורי ורבי הצדיק ז"ל, אשר בכל מעלליו השתדל להיות שפל בעיני אנשים... (הכוונה לזקנו, אבי אמו ואבי ר' אליהו ראגולר, ר' יענק'לה נוישטאטר, שעל ענוותנותו והשתדלותו להיות נחבא אל הכלים התהלכו הרבה סיפורים בסביבה ההיא).

על ימי ילדותו ונעוריו לא ידוע לנו הרבה. אך זכורני שסיפר לי סבא, כי בימי נעוריו למד בשיבת אישישוק הסמוכה ללידא ולראדין, שהת- פרסמה אחר-כך בשיבת הגדולה, שייסד בה ה"חפץ חיים". שם למד יחד עם אחיו ומאכלם היה לחם וגבינה במשך השבוע, פרט ליום השבת, שבו היו סמוכים על שולחנו של אחד מבעלי- הבתים.

בואו של הרב רגנשברג לזאמברוג ונישואיו את בת-הרב ר' ליפא חיים — בשנת תרל"ב (1872) לערך, חלו כנראה זמן קצר לאחר שביקר בה ר' ישראל סאלאנטר, שהיה כבר מפורסם כגאון ובעל-מוסר, בסיבוב שערך בעיירות פולין וליטה; כי הרב רגנשברג היה קרוב-משפחה של ר' ישראל. ור' ליפא חיים נהג לקחת חתנים לבנו- תיו ממשפחות מיוחסות וידועות. לאחר שהיה סמוך שנים אחדות על שולחן חותנו, רב-העיר, פתח סבא חנות מכולת, שניהל אותה שנים מספר עד שנתבקש על-ידי חותנו לעסוק בניהול הרב- נות במקומו, כנאמר לעיל.

בשלהי המאה

בשנת 1884 הוחל בבניית הקסרקטינים וכרגיל ברוסיה של אותם הימים היו רבים מן הקבלנים והספקים יהודים. זרם חדש של תושבים הגיע העירה, ולרוב היו אלה אנשים שמתוך מגע עם

* כנראה היה זה האח ר' אליהו שלום רגנשברג, שהיה אחר-כך רב בלונדון. האח השני, ר' משה שמחה, אף הוא למדן וירא שמים, היה סוחר באפריקה הדרומית ובסוף ימיו עלה לירושלים ונפטר בה בשנת תרפ"ח (1928).

קאזיאנעם רב. הרב רעגענסבערג האט איבער- גענומען זיין שווערס פאסטן, ר' יום-טוב ליפמאן חיים כהנא-שפירא. דער רב איז געבוירן געווארן אין יאר 1852 אין א ליטווישער לומדים פאמיל- ליע. זיין פאטער, ר' דוד, איז געווען רב אין אייניקע ליטווישע שטעטלאך און האט געשטאמט פון גרויסע רבנים, סיי פון פאטערס צד, סיי פון דער מוטערס צד.

פון זיין יוגנט ווייס איך ווייניק. נאר דער זיידע האט מיר אמאל דערציילט אז ער האט געלערנט אין אישישקער ישיבה צוזאמען מיט זיין ברודער ר' אליהו-שלום, וואס איז געווען שפעטער רב אין לאנדאן. זיי האבן דארט געלעבט אין דחקות און זיך דערנערט א גאנצע וואך מיט ברויט און קעז — א חוץ שבת, ווען זיי פלעגן עסן ביים טיש פון א בעל-בית.

ער איז אָנגעקומען קיין זעמבראווע אין יאר 1872, בערך. נאך אייניקע יאר קעסט ביים שווער, האט דער רב געעפנט א שפייז קרעמל און איז געווען עטלאכע יאר קרעמער. ביז ר' ליפא-חיים, דער אלטער רב, האט אים צוגעצויגן צו זיין אָמט, ער זאל אים העלפן פראווען רבנות און דערליי- דיקן קהלישע זאכן, פסקענען שאלות און פירן די-תורות.

סוף פאריקן יארהונדערט

אין יאר 1884 האט מען אנגעהויבן בויען די קאזארמעס און ווי עס איז געווען אין יענע יארן, אין רוסלאנד, זיינען די פאָדראַטשיקעס געווען יידן. זיי האבן אריינגעבראכט אין שטאט א נייעם שטראם לעבן און שטארק משפיע געווען אויף דעם יידישן לעבנסגאנג. אין יענע יארן איז אויך אויפגעקומען דער "ציוניזם" פון איין זייט און די סאציאליסטישע ארבעטער בא- וועגונגען, ווי "בונד", "עס-עס", "עס-ער" און "פועלי-ציון", פון דער אנדערער זייט. אין שטע- טל האט זיך געקאכט און געטומלט. און דער רב איז געווען קעגן דעם און פארשטייט זיך בא- קעמפט זיי אלעמען, אלס שעדליכע עלעמענטן צום גייסט פון יידישקייט און תורה. האט דער רב זיך געקויפט שונאים. א צווייטן קאמף האט ער געהאט מיט דער רעגירונג. די מאַכט האט

העולם החיצוני היו חוג מתקדם בהשוואה לתושבי בית הוותיקים של העיר. ולא רק בזמברוב, — בכל העולם היהודי-רוסי היתה זו תקופה גועשת ותוססת למדי. כמה בזמברוב גם אגודה ציונית וזו משכה לבבות, כמו-כן פעלו גם תנועות פועלים מהפכניות כמו „בונד“, „ס״ר ופועלי ציון. זה השפיע לא מעט לשינוי ערכין ברחוב היהודי שלא עמד על מישור אחד עם צורת החיים והתורה, כפי שהורה ולימד רב-העיר.

מכשול אחר בדרכו של הרב שמה הממשלה, שרצתה להטיל על רב העיר גם תפקידי רב מטעם ודרשה שיעבור לשם זה בחינות בשפה הרוסית. לא היתה זו משימה קלה לרב רגנשברג למסור מכוחו וזמנו ללימוד השפה הרוסית, ללא כל יחס נפשי אליה, בעוד אשר מוטל עליו עול הרבנות הכבד והוא כבר אז אב לארבעה ילדים. לכן הוחלט לעשות כמו שנהגו בקהילות אחרות למנות „רב מטעם“ — היינו, אדם בעל ידיעות בשפה הרוסית אף כי רחוק הוא מידיעות בענייני יהדות. שהוא ימלא תפקיד של „רב מטעם הממשלה“ והוא אחראי כלפיה בעיקר בענייני רישום האוכלוסיה היהודית כמו סידור קידושין וגיטין, רישומי לידה ומוות. הרב רגנשברג, בצדקותו או בתמימותו, לא הסכים למסור ענייני קידושין וגיטין ואפילו למראית עין בידי עמ״ארץ. ולכן הוזמן לתפקיד זה ר׳ משה דוד גולד, שהיה מוסר מן לרבנות וחתנו של הרב מקופצ׳בה, שליך סובלק.

תחילה שררו יחסי ידידות בין הרב והרב-מטעם ואף קבעו יחד עיתים לתורה. אך במשך הזמן החל לעמוד הרב גולד על מילוי פקודות הממשלה ודרש כי סידור קידושין וכו׳ יימסרו לרשותו הבלעדית.

במקום שלא עמדה לו גדולתו, עמדה לו ענוותנותו וצניעותו, שהיו כמעט תורשתיות אצלו, כאמור לעיל. „הצנע לכת“ זו היתה דרך התנהגותו של הרב רגנשברג. הוא לא היה כפוף דווקא אל בעלי-הבתים הנכבדים, העשירים, אלא התקשר עם „עמך“: עגלונים, חקלאים, בנאים, סנדלרים וכו׳, אלה היו אנשי שלומם והם לא הכזיבו בהו בשעת מבחן. כל זה הפך לריב בין בית-המדרש הישן, שנקרא לאחר השריפה „בית-המדרש האדום“ ושמתפלליו היו ברובם אנשי

פארלאנגט אז דער רב זאל קענען רוסיש און פירן די בירגערליכע יידישע עניינים. איז עס געווען שווער פאר דעם רב, וואס איז געווען אמת גאנץ פעאיק און האט געקענט זיך אויסלערנען רוסיש, ער האט אבער נישט געהאט קיין הארץ דערצו און עס איז אים געווען א שאך צו פאר-לירן די טייערע צייט פון תורה לערנען. און דער רב האט שוין דאמאלסט געהאט 4 קינדער. ווען די מאכט איז געבליבן שטרענג ביי אירע פאדער-רונגען — איז באשלאסן געווארן צו טאן ווי אין אנדערע שטעט, ביי אזא פאל: נעמען נאך א רב, א רעגירונגס רב („קאזיאני רב“), וואס זאל קענען רוסיש און פירן די שטאט. האט מען אראפגעבראכט דעם רב משה דוד גאלד צו דעם צוועק, וואס איז אמת געווען אויך א למדן און א מוסמך לרבנות, דעם קאפטשעווער רב׳ס איי-דעם. האט זיך אנגעהויבן איצט דער אמת'ער קאמף: דער רב האט געוואלט האלטן אונטער זיין האנט די חתונות און ברית'ן. האט דער רעגירונגס רב געטענה'ט אז דאס געהערט אים. האבן זיך בעלי-בתים געטיילט אין פארטייען: איינע — פארן רב, די אנדערע פארן „קאזיאנעם רב“. זיינען זיינע אנהענגער געווען די מתפללים פון „רויטן בית המדרש“, מיט די גאלאמבקעס און בעלי מלאכה'ס. און די געגנער — אין „וויי-סען בית המדרש“. דער רבנים סיכסוך האט דער-גרייכט דעם געריכט אין לאמזע. האט זיך אריינגעמישט דער לאמזער ראבינאט, וואס האט מורא געהאט טאמער וועט דער רעגירונגס רב געוויינען — וועלן ליידן אלע „גייסטיקע רבנים“ אין פרעסטיזש. ביז הרב גאלד איז געווארן נאמינירט אלס רב אין נאָו־אָגראַד, ביי לאמזע, און ס'איז געווארן שלום אין שטעטל. דער רב רעגענסבערג האט ווי עס איז אדורכגעמאכט דעם עקזאמען, אביסל געלערנט אביסל פראטעקציע, און די רעגירונג האט אים געלאזט צורו.

אין די עלטערע יארן

ווען דער רב איז געווארן אלט, איז ער שוואך געווארן און איז געפארן אין די בעדער, אין דייטשלאנד. מיט אים פלעגט מיטפארן די באבע און אמאל זיין אנהענגער, ר׳ אברהם שלמה דזשענטשאַל, וואס מ'האט גערופן „פראכט“ (צו-

ההמון, ובין בית־המדרש החדש, או הלבן, שבו התרכזה השמנת, עשירי־העיר, וכן המשכילים והציונים. הסכסוך נמשך שנים אחדות, וה'הרב מטעם' פנה אל הערכאות, וכאן התערבה הרבנות בלומז'ה, שראתה סכנה בחיזוק עמדתו של 'הרב מטעם' וחששה כי 'ממנו יראו וכן יעשו' גם 'רבנים מטעם' בקהילות אחרות. בסופו של דבר העבירה הממשלה — היה זה כנראה בתחילת שנת 1896* — את הרב מטעם למשרה אחרת בעיר נובוגרוד, שעל יד לומז'ה. הרב רגנשברג עשה מאמץ ועבר בהצלחה — על ידי פרוטקציה, כנהוג באותם הימים — את הבחינות הממשל־תיות והוכר כרב גם מאת הממשלה, והרוחות בעיר נחו ושקטו.

משבא בימים

משהתקרב לגיל הזקנה החל, כרגיל, לחוש מי־חושים שונים והיה נוסע בימות־הקיץ תכופות לעיר־רחצה בגרמניה. בנסיעות אלה היה מצטרף אליו לרוב אחד מבני־המשפחה, מלבד סבתה. כן היה מתלווה אליו לפעמים ר' אברהם שלמה דוֹנצ'יץ, או כפי שכינהו 'פראכט', עקב דיבורו הגרמני, משהיה שב מגרמניה. פעמים היה סבא לוקח למסעותיו גם את אחד הנכדים. בכלל היה הרב מסור לנכדיו ותמיד נמצא בביתו אחד או יותר מן הנכדים. וכשנפטר בנו הרב ר' יעקב אהרן, שכיהן ברבנות בעיר וורוֹבְנִיק הסמוכה לראדום שבפולניה, לקח אליו לזמברוב את שני בניו הקטנים לגדלם ולחנכם בביתו.

מסיפורי סבא זכור לי בייחוד ליל הזוועות שעבר עליו ועל העיירה בימי מלחמת רוסיה—פולניה בשנת 1920, כאשר הרוסים נסוגו. 'הצבא הפולני המהולל' הרודף אחרי הבולשביקים הנסוגים הגיע לעיר בשבת כנראה, ובמוצאי־שבת ערכו 'הילולה' בבתי־ההודים, שדדו, היכו ורצו. גם לבית הרב הגיעו, ולאחר שפרצו את שער הבית, החלו לפרוץ את דלת חדר־המדרגות המובילות לדירת הרב, ובבית הרב כנוסים היו אותו לילה ויושבים בחדרה רבה מספר אנשים יחד אתו והמשפחה. 'הלוחמים הפולנים' הצליחו כמדומה לפרוץ גם את דלת חדר המדרגות, אלא שלא מצאו דרכם בחושך ופחדו 'להתקדם'.

* על יסוד כתבה שנתפרסמה ב'הצפירה' מג' בניסן תרנ"ו (1896).

ליב זיינע דייטשע ווערטער און ספעציעל פארן באנוצן דעם וואָרט "פראַכט" אָפּטמאַל). ער פלעגט אמאל אויך מיטנעמען מיט זיך אן אייניקל. ער האט שטאַרק ליב געהאט זיינע אייניקלאך. ווען זיין עלצטער זון ר' יעקב־אהרן וויערזשבע־ניקער רב, איז נפטר געווארן, האט ער געהאדע־וועט ביי זיך זיינע קינדער, צוויי אייניקלאך. דער זיידע האט מיר דערציילט וועגן א שרעקליכער נאכט וואס ער האט איבערגעלעבט, בעת די רוסן האבן זיך צוריקגעצויגען, אין יאר 1920 און די פאליאקן זיינען צוריק געקומען. א גרופע פוי־לישע זעלנער, וואס האט געשלאגן און געראָ־בעוועט ביי יידן איז געגאנגען צום רב, מאכן דאָרט אביסל "פריילאך". און ביים רב זיינען גע־זעסן אייניקע יידן און גערעדט וועגן שטאַט־עניינים. זיי האבן איינגעבראָכן די טיר פון גאָס, אבער אויף די טרעפ האט זיי באַפאַלן א פחה, און די סאַלדאַטן האבן זיך צוריק געצויגן.

זיין לערנען

דער זיידע פלעגט לערנען טאג און נאכט. ער האָט געהאט א גרויסע ביבליאָטעק. אין די ווינ־טערדיקע פרייטיק־צונאכטסן, פלעגט ער לער־נען אין רויטן בית המדרש, ביי דער ליכט פון גאַז לאַמפּ ביז שפעט אין דער נאכט. איינמאָל, ווען דער לאַמפּ האָט אָנגעהויבן אויסגיין, איז ער ארויף אויפן טיש און האט צוגעלייגט די גמרא צום לאַמפּ און האט אזוי פארעמדיקט זיין לערנען. אויך ביי זיך אין דער היים, אין זיין בית־דין שטיבל פלעגט ער לערנען ביז שפעט אין דער נאכט, אליין אדער מיט זיין חבר, זלמן דער דיין א.א.

אין יאר 1903 האט ער געגרינדעט א ישיבה אין זעמבראווע. אבער אין יאר 1905, דער יאר פון דער רוסישער רעוואלוציע, איז זי פארמאכט געווארן, ביז דעם יאר 1917, ווען זיין איידעם, מיין פאטער, ר' אהרן־יעקב קלעפּפּיש ז"ל, האט צוריק געעפנט די ישיבה.

אין יאר 1930 האט דער רב געווונען א גרויסע געווינס אויף דער פוילישער לאטאריע. ער האט אבער אפגעגעבן דאס געלט אויף צו בויען א נייע תלמוד־תורה, אנטקעגן דעם רויטן בית המדרש,

תלמודו

הרב רגנשברג היה לומד הרבה. בכל שעת-כושר כאשר היה מתפנה מעט מטרדות העיירה, היה יושב ולומד, יושב ומעיין באחד הספרים הרבים של ספרייתו הגדולה. לרוב היתה זו גמרא פשוטה מש"ס ווילנה. לומד היה ומשנן את הטכסט של הגמרא ומסתייע אחר-כך במפרשים ופוסקים, באלפסי וברא"ש, ופעמים אף במהרש"ל וב"מהרש"א באותה גמרא, שבה שכוננים היו יחד כל אותם המחברים והמפרשים זה ליד זה.

זוכר אני את סבא בלילי שבתות, היה זה בחור-רף שנת תרפ"א, היינו לומדים בבית-המדרש ה"אדום לאור מנורת הגאז התלויה ויורדת מן התקרה. בשעה מאוחרת היה אור הגאז מתחיל לדעוך, ואז היה סבא עולה על השולחן ומחזיק את הגמרא ממש ליד המנורה, עד שכבתה וחשכה מוחלטת היתה משתלטת בבית המדרש. בלילות החורף הארוכים, כאשר לא ישב ב"דיני-תורה" — כלומר במשפטים שבדיני-ממונות, שהיו מובאים לפני הרב והדיינים — היה יושב ליד התנור בחדר-בית-הדין, ששימש גם "סטודיו" פרטי, גבו אל התנור החם ועל השולחן שלפניו הגמרא הפתוחה. לעתים קרובות היה בחברתו הדיין, הרב ר' זלמן קפלן ז"ל, שקבע את עתים לתורה בצוותה. תכופות היתה יושבת מן הצד סבתה העסוקה בסריגה או בחיפוש אחר משקפיה כדי לסיים כמה תחינות, שלא הספיקה לאומרן במשך היום.

וכשם שאהב ללמוד בשיתוף חברים, כך רצה תמיד למסור תורתו לתלמידים. כבר בשנת 1903 (תרס"ג) ייסד הרב ישיבה בזמברוב. אך ישיבה זו נתפזרה ב-1905, שנת המהפכה הידועה. מרוב טרדותיו בענייני הקהילה לא נתפנה שוב לעניין עד שנת 1917, שבה נוסדה שוב ישיבה. ראש-הישיבה היה אבי ז"ל, הרב ר' אהרן יעקב קליפ" פיש, והחזיקה מעמד (גם לאחר שאבי עזב את העיר ועבר לכהן כרב בשניאדובה) בהפסקות קצרות עד פרוץ מלחמת העולם השנייה.

באמצע שנות השלושים, למאה הזאת, זכה הרב בסכום כסף ניכר בהגרלה הפולנית הממשלתית. את הכסף הקציב לבניית מחדש של הבית שעמד מול בית-המדרש האדום — בית-עצים, שהיה

והוא ס'איז פריער געשטאנען דער הכנסת אור-חיים און די אלטע הויז פון רב. אין דער זעלבער צייט האט ער פארענדיקט זיינע צוויי ספרים: "דברי מנחם" און "מנחת מנחם", וואס זיינען גע-ווען זיין טרייסט, אין די אלטע יארן.

זיין טעטיקייט

דער רב האט זיך געמישט אין אלע קהלישע עניינים: אין דער שחיטה, צדקה א.א. אלץ האט ער ליב געהאט צו טאן אליין, נישט דורך קיין שליח און נישט דורך קיין פארשטייער. אליין פלעגט ער זיך אפגעבן מיט זאמלען ערב פסח שטיצע פאר ארימע — "מעזת חסידין", אליין פלעגט ער זיך אפגעבן מיט הילף פאר דער שטאט נאך די שריפות. אגב, בעת די ביידע שריפות איז זיין הויז געבליבן גאנץ. בעת דער ערשטער שריפה — דערציילט מען — איז דער רב אַרױפֿ-געגאנגען אויפן דאך פון זיין הויז און געמאכט מיט די הענט זאגנדיק אַ הייליקן שפרוך פון דער קבלה, און זיין הויז איז געבליבן גאנץ. אין די שלום-יארן איז דער רב געווען שטענדיק דער פארשטייער פון שטאט פאר דער מאַכט. ער האט געזארגט אז די יידישע סאלדאטן זאלן ווערן בא-פרייט אין די ימים טובים און זאלן באקומען פשר'ע מאכלים ביי א יידישן טיש. יאָר־אײן — יאָר־אױס פּלאַץ, זיי זאלן דינען טריי דעם קייסער און שפעטער — די פוילישע מדינה. ווען עס האט אויסגעבראכן די ערשטע וועלט מלחמה, ענדע זומער 1914 — איז דער רב געווען אין קיסני-גען, דייטשלאנד, אין אַ קוראַרט. די דייטשן האבן אים אינטערנירט אַלס רוסישער בירגער. נאך 9 חדשים האט מען אים באפרייט און דערלויבט צו פאָרן אהיים דורך שוועדן.

דער פראַנט האט זיך צוגערוקט צו דער שטאָט, די רדיפות אויף יידישע בירגער אלס שפיאָנען האבן זיך געשטאַרקט. מען האט יידן געשמיקט, געשלאגן, ארעסטירט און פארשיקט אין טיף רוס-לאנד.

דער רב האט געהאט פיל אויסצושטיין און האט געמוזט שטיין שטענדיק אויף דער וואַך. ווען די שטאט איז געווארן פול מיט היימלאזע, האט דער רב געזארגט פאר זיי, געזוכט עסן, קליי-

רכושו הפרטי והקדישו לקהילה, לבית תלמוד-תורה. באותן השנים הוא גם סיים את שני ספריו בהלכה ובאגדה, "דברי מנחם" ו"מנחת מנחם", שהיו נחמתו לעת-זקנה.

פעולותיו

הרב רגנשברג התערב בכל דבר, בענייני שחיטה, צדקה ובכל יתר ענייני הקהל. והכול אהב לעשות בעצמו, לא על-ידי שליח ולא על-ידי בא-כוח. הדאגה לעניי העיר היתה תמיד מוטלת על שכמו. בפרוס הפסח היה טורח בענייני "מעוץ חיים" או "קמחא דפסחא". וכן גם לאחר שאירעו השרפות בעיירה, היה עסוק ראשו ורובו בהושטת עזרה לנשרפים. בשתי השריפות הגדולות לא ניזק ביתו, ובשריפה הראשונה נעצרה האש ליד ביתו של הרב ממש. בעיירה היו מספרים עדי ראיה, כי בעוד השריפה בעצם תוקפה עלה הרב על גג ביתו ובתפילות ולחשים מעולם הקבלה המעשית — היטה את האש ולא נגעה בביתו.

בימי שלום שימש הרב מנהיג העדה ונציגה כלפי השלטונות והיה גם ממלא תפקיד רב צבאי לגדודים ששכנו בקרקטיני העיר. היה דואג לחיילים היהודים, שיקבלו חופשה בימי חג ומועד, טיפל בסידורם והארחתם בבתי תושבי העיר. רה לסעודות-החג וכו'. ומדי שנה, עת גיוסו לצבא של שנתון חדש, היה הרב מוזמן לקרקטינים, או לכיכר הקרקטינים (ביידיש: אויפ'ן פלאץ) למיסדר הצבאי. הרב היה עורך שם את טקס ההשבעה לחיילים היהודים.

פעילות הרב גדלה בייחוד בימי סועה וסער, כאשר העניינים היו חורגים ממסלולם הרגיל. כשפרצה מלחמת העולם הראשונה, בשלהי הקיץ 1914, נמצא הרב בביקור הבראה בקיסינגן שבגרמניה. הגרמנים ריכזו את כל האזרחים הרוסיים, שנמצאו אותה שעה בגרמניה והכניסום להסגר. וכתשעה חודשים עברו עד שהורשה הרב לעזוב את גרמניה ולעבור לשוודיה הנויטראלית. ומשם, דרך פטרבורג, הגיע הבית הרק בקיץ 1915. במסע זה היתה אתו סבתה, וכמדומה גם ר' אברהם שלמה הנ"ל.

באותו קיץ החלה החזית מתקרבת לזמברוב. לאחר נצחונותיהם הארעיים של הרוסים בחזית

דונג, דירות און ארבעט פאר זיי. דער רב מיט זיינע "קאזאקן", ווי ר' לייבל ראזינג, ר' אברהם שלמה פראכט, ר' שיע דער מלמד, יעקב-דוד דער גאשער שוסטער, שלום יעקב דער פרוכט-קרעמער א.א. האבן שטארק אויפגעפאסט מען זאל לערנען און נישט מחלל שבת זיין. אפילו ווען די "אגודה" האט אראפגעבראכט אירע אגידות טאטארן איז דער רב געווען פארזיכטיק און מיט ביידע אויגן זיי געהיט, טאמער מיינען זיי אויך עפעס אנדערש.

זיין באציאונג צו ארץ ישראל

כאטש ער איז געווען א מיטגליד פון דער "אגודה" האט ער זיך אינטערעסירט שטענדיק מיט ארץ ישראל. ער פלעגט קלאגן פיל תשעה באב אויף חורבן ירושלים. ער פלעגט מיט גרויס שמחה באקומען ארץ-ישראל פרוכט אין חמישה-עשר בשבט, אדער שמן זית א.ד.ג. איינגטלעך איז זיין גאנצע פאמיליע געווען דורכגעדרונגען מיט חיבת ציון. זיין ברודער האט זיך באזעצט אין ירושלים. דער רב אליין האט געזארגט פאר דעם חלוקה-כולל סובאלק-לאמזע און גאנצן אומגעגנט און פלעגט טאן א סך פאר די אלע וואס פלעגן פארן אויסלעבן זייערע לעצטע יארן אין ארץ ישראל. אזוי האט דער רב געארבעט און געטאן פאר זיינע יידן ביז זיין לעצטן טאג.

אין יאר 1936, ווען איך בין געווען אויף א לוסטרייזע אין פוילן — האב איך געטראפן דעם זיידן, ער איז שוין דאן אלט געווען 85 יאר, אין ווארשע, צוזאמען מיט ה' גאטליב. זיי זיינען ביי-דע געקומען זיך משתדל זיין פאר דער שטאט. כמעט 60 יאר איז דער זיידע געווען, און איבער-רייס, דער רב פון דער שטאט. האט מיטגעמאכט אלץ מיט די שטאט-יידן, ביזן לעצטן טאג זיין נעם.

דערציילט דער צווייטער אייניקל, העשל:

59 פולע יאר איז דער זיידע געשטאנען בראש פון דער זעמבראווער קהילה. אייגנטליך, האט ער שוין געפירט די רבנות מיט עטלאכע יאר פריער, ווען זיין שווער, ר' ליפא חיים, איז אלט געווען און דער איידעם האט אויסגעפירט זיינע פונקציעס. מיך פלעגט ווונדערן ווען דער זיידע

לבוב ועוד, החלו עתה נסוגים נסיגת-תבוסה. המרס הרוסי המובס והזועם זקוק היה לקרבנות אדם, ומובן שקל היה לבחור אותם מבין האוכלוסיה היהודית השנואה, כי כל יהודי היה בחזקת מרגל. ולזה נוספו עוד האשמות על היהודים בהפקעת מחירים, בהעלמת מטבעות-המתכת ועוד. היה זה באותו זמן, ששלושה יהודים הולקו בפומבי ליד בית-הכלא בעיירה, ויהודים אחרים הוגלו למעמקי-רוסיה. תכופות היו אלה רק עלילות-שווא בידי הגויים, שמצאו את היהודים כקרבנות נוחים לתעלוליהם.

בתקופה זו היתה כמובן לרב עבודה מרובה, והביקורים וההשתדלויות אצל השלטונות היו לחם חוקן. בסוף אותו הקיץ פלשו הגרמנים. על העיירה הוטל "מס-עונשין", קונטריבוציה בלע"ז. הפולש החרים גם כמויות רבות של תבואה ומצרכי-מזון אחרים. הורגש מחסור רב בצרכי-אוכל והמחירים האמירו. ושוב הוטלה מעמסה על שכם הרב, לנהל משא ומתן עם השלטון הצבאי הגרמני, למצוא את הדרכים לחלוקה מודרגת של המס בין האוכלוסיה ולדאוג לנצרכים, אלה שאין ידם משגת לכלכלתם עקב עליית המחירים הענקית. העיירה היתה גם מלאה פליטים מן הערים שבסביבה, כגון אנשי ויונה, קולנה, שניאדובה, וכן פליטי ערים רחוקות, כגון פינסק ובריסק. ושוב היתה לרב עבודה מרובה בשיכונם ובסידורם.

שנות הכיבוש הגרמני 1915—1917 היו שנות פעילות פוליטית-מפלגתית מרובה ברחוב היהודי בפולין. המפלגות הציוניות, הסוציאליסטיות והאחרות חידשו פעולתן במרץ ובתנופה רבה. נוסדה גם המפלגה הדתית "אגודת שלומי-אמוני ישראל", שהרב הצטרף לשורותיה. וברחוב היהודי היתה התעוררות עצומה. הנוער בזמברוב היה תוססני וערני מאוד, והתועמלנים המפלגתיים מן הבירה היו מבקרים בה תכופות ועורכים אספות. גם כאן היתה כמובן פקוחה עינו של הרב, שלא ירחיקו לכת מדי, שלא יהא חילול-שבת בפרה-סיה, שישמרו על ההתנהגות המוסרית ועל טהרת-המשפחה ועוד. לכל זה דאג הרב כשלצידו עוזרים אחדים מסורים בלב ונפש, אלה שנקראו "הקוואקים" של הרב, כגון ר' יהושע גורז'ולצאני (ר' שיע דער מלמד), ר' לייבה רוזינג, ר' אברהם שלמה "פראכט", יענקל דוד דער שוסטער

פלעגט זאגן צו אן אלטן יידן, מיט א גרויער באָרד "דו". ווען איך האב זיך אבער באַטראַכט, אז דער רב געדענקט אים נאך אַלס יינגל, איז עס מיר פארשטענדלעך געווארן. אט דערמאן איך זיך ווי איך בין נאר וואס געווארן בר-מצוה. דער זיידע זיצט אין בית המדרש, אין טלית און תפילין און לערנט. איך האב שוין געענדיקט מיין דאווענען, טו אויס מיינע תפילין. זאגט מיר דער זיידע: דע: קום וועלן מיר לערנען א בלאט גמרא! זאג איך: זיידע, איך בין הונגעריק. זאגט דער זיידע, מיט א בייזן טאָן: פארוואס בין איך נישט הונגעריק?

די בעלי בתים האבן געקענט דעם זיידן אלס פאָנאַטיקער און כעסן. ווייניק האבן אבער געקענט זיין איידלקייט, זיין הארציקייט, זיין נא-איוויטעט און זיין פאלקסטימלעכקייט. ווען די ישיבה בחורים פלעגן זיך צונויפקלייבן ביים זיידע, אין די יומטובים, פלעגט דער זיידע טאנצן מיט זיי און זינגען זיין באליבט לידל:

אַך, דו יצר הרע

גיי דיר ווייטער

קער דיר ווידער

גיי דיר צו דייענע ליבסטע ברידער!

זיי וועלן דיר פאָלגן

זיי וועלן דיר הערן

וואס דו וועסט,

פון זיי באַגערן!

חסידימלעך, מתנגדימלעך,

ירושלמימלעך, בבלימלעך,

וועלן דיר ניט פאָלגן,

וועלן דיר ניט הערן,

(= הסנדלר) שלום יעקב דער פרוכט-קרעמער
 (= בעל חנות-פירות) ועוד. אחדים מהם היו
 חסידים מהמתפללים בבית התפילה של החסידים
 דים בעיר. אך הרב, אף שהיה ליטאי, לא היה
 "מתנגד" נלהב ולא הבחין בין חסיד למתנגד,
 אלא את כל הירא וחרד לדבר ה' צרף לדגלו.

יחסו לציון

חיבתו לארץ היתה גדולה מאוד, ואף שהיה
 חבר ה"אגודה" התעניין תמיד בנעשה בארץ.
 וזכורני מקרה שקרה כשהתפללתי יחד עם סבא
 בבית-הכנסת, ואני אז כבן-תשע, היה זה בליל
 תשעה באב, ישבנו על ארגזים הפוכים, כשאנו
 קוראים את הקינות, והתרגשתי מאוד כשראיתי
 את סבא בוכה בדמעות-שליש, כשהוא קורא את
 הקינות בקול מתוך הספר. וכמה היה שמח על
 מוצרי-ארץ-ישראל, כגון שמן-זית או פירות
 לט"ו בשבט וכדומה. החיבה לציון היתה במידה
 מסוימת ירושה בידו. דוד אבי, ר' שמואל קלמר
 ובנו עלו וחיו שנים מספר בארץ. ר' אריה ליב
 פרומקין — מחבר "תולדות אליהו" שהוזכר
 לעיל, וכן "תולדות חכמי-ירושלים" — עלה
 ארצה בגיל עשרים וחמש, חזר לחוץ-לארץ ועלה
 שוב לאחר כשתים-עשרה שנה. ובספר תולדות-
 אליהו (עמוד 18) הוא כותב: "כי האהבה והחיבה
 הקדושה אשר חזיתי ממר אבי אליה (= לציון)
 עוד בימי ילדותי נשרשו עמוק בנפשי... וכאשר
 החלה התנועה הקדושה ליישוב הארץ בשנת
 התרמ"א, הייתי אנכי המוציא והמביא בדבר על-
 יד מרן הגאון ר' יצחק אלחנן ז"ל... וקיבלתי עלי
 המסע לארץ-הקודש לקנית קרקעות..." גם אחיו
 של הרב רגנשברג עלה ארצה בסוף ימיו, כאמור
 לעיל.

והרב היה גם דואג לצורכי "כולל לומדי-ה'
 סובלק" והיה מרכז את איסוף הכספים עבורם.
 ואף כשאני עליתי ארצה בשנת 1926, נתן לי סבא
 סכום כסף למסור לידי הרב רי"מ חרל"פ ז"ל,
 הרב בשערי-חסד בירושלים, שהיה ראש כולל
 לומדי-סובלק בארץ.

הרב המשיך להיות ער ופעיל בענייני העיר
 עד אחרית ימיו. בשנת 1936 ביקרתי בפולין וזו-
 כר אני שפגשתי את סבא בוורשה, והוא כבר כבן
 שמונים וחמש, מכתת רגליו ומתהלך ברחובות

וואס דו וועסט.

פון זיי באַגערן!

כמהה לך נפשי,

צמא לך בשרי

כמהה כמהה, כמהה, כמהה

צמא, צמא, צמא, צמא.

כמהה לך נפשי

צמא לך בשרי!

דאס איז נאָר אן אויסצוג פון לידל און אפשר
 אויך פארגרייזט — אבער אזוי געדענקט זיך!
 וועט אפשר עמיצער עס דערגאַנצן און איבער-
 געבן די פאלקלאר זאמלער? (זע אויבן זייט 220).

דער זיידע איז געווען פאלקסטשמלעך און
 אדורכגעדרונגען מיט די אידעאלן פון די רבנים
 פון זיין דור. נישט איינמאל פלעגט ער זיך צע-
 וויינען בעת זיינע דרשות, ווען ער פלעגט ריידן
 וועגן דער שלעכטן מצב פון דער רעליגיע. אין
 יאר 1939, זומער, האט ער גערעדט פאר דעם
 רבנים צוזאמענפאר אין ווילנע. ער איז געווען
 דער עלצטער רב אויפן צוזאמענפאר און האט
 אלעמען אויפגערודערט מיט זיינע ווערטער ווע-
 גן חילול שבת. דער גאנצער עולם האט געוויינט
 מיט אים.

ער האט שטענדיק געלערנט. איך בין געווען
 אזוי געוויינט צו זען א הויז מיט פיל ספרים.
 ווי ביים זיידן, אז איך פלעג זיך ווונדערן ערגעץ
 ווו, ווען איך פלעג נישט געפינען קיין ספרים.
 ווי קען עס אזוי זיין? בעת דער צווייטער וועלט-
 מלחמה האט א באמבע אויפגעריסן אין זיין הויז
 און זי חרוב געמאכט, פארברענט אלע ספרים.
 מיט ניסים איז ער געראטעוועט געוואָרן. עס האט
 אים אבער נישט אויסגעמיטן. די נאציס האבן
 אים דערמארדעט. מיט זיין טויט האט זיך אנגע-
 הויבן דער אומקום פון זעמבראווע.

(סוף)

וורשה, מלווה עלידי ה' גוטליב, שבא אתו יחד
מזמברוב בעניין מענייני הקהילה.

בעיירות הסמוכות התחלפו הרבנים, רב הלך
ורב בא, היו שהאריכו ישיבתם והיו שקיצרו. אך
הרב בזמברוב המשיך בהתמדה האופיינית לו;
ששים שנה באותה עיר! היה זה אולי שיא בהס-
טוריה של הרבנות בעיירות פולין, ובכל אופן
מספר שנים נדיר לכהונה של רב בעיירה אחת.

כותב נכדו השל

חמישים ותשע שנים עמד סבא ז"ל בראש
העדה היהודית בזמברוב. למעשה ניהל את הרב-
נות עוד שנים אחדות לפני זה בחייו של חותנו
הרב ר' ליפא חיים כהן ז"ל. זוכרני, כשהייתי ילד
קטן, הייתי כולי השתוממות כל פעם כשסבא היה
מדבר אל יהודי בעל זקן מגודל, ששיבה זרקה
בו, בלשון "אתה" כדרך שמדברים לנערים קט-
נים. רק אחר כך הבנתי מגין זה בא. הן סבא
ז"ל הכיר את האנשים האלה מקטנותם, בעצמו
גדל יחד אתם. הוא היה חלק בלתי נפרד מעדתו.
אי אפשר לתאר את זמברוב היהודית ואת חייה
ביוכל השנים האחרון שלפני מלחמת העולם
השניה בלי רבה הזקן, כשם שאינני יכול לתאר
לעצמי את סבא ז"ל בלי זמברוב. אם אעצום עיני
לרגע, אראנו והנה הוא בחדר בית הדין בבית
גדליה טיקוצ'נסקי. הנה הוא עומד ליד חלון
הגזוזטרה ולנגד עיניו ככר השוק הזמברובאי וה-
"פאסעק", כפי שקראו לקטע, שקישר את הכביש
מאוסטרוב עם הכביש לביאליסטוק. או יש ואראהו
בבית המדרש הלבן עטוף בטלית ועטור בתפי-
לין יושב ועוסק בתורה. אני ברימצה. זה עתה
גמרתי להתפלל ומקפל בגאוה את תפילי. "בוא
ונלמד פרק בגמרא" — קורא לי סבא. "אני
רעב" — אומר אני. אך סבא מתרגז בקנאתו
לתורה: "מדוע אני אינני רעב?"

יהודי זמברוב הכירו את סבא בקנאותו,
אך ספק אם הכל הכירוהו בטוב לבו, בעדינותו,
בלבביותו, באמונתו התמימה והטהורה, במסירו-
תו הנלהבת ליהדות וליהודים, בעממיותו המוש-
רשת עמוק בסביבה בה חי וגדל. מה שונים היו
חיהם, חיי דורו מחיינו אנו! הנה סבתא ז"ל
נולדה בזמברוב וחיתה כל חייה בעיירה זו, קרוב
ל-75 שנים. הנה סבא ז"ל, שאף הוא בילה כמעט

את כל חייו בעיירה זו, שמח בשמחתה וכאב את
כאביה.

זוכרני, כשבני הישיבה בזמברוב היו מתאס-
פים בחג בבית סבא, היה לסבא שיר עממי, שהיה
שר אותו ברגש רב, כשכולם עומדים סביבו ומק-
שיבים לו ביראת הכבוד:

„אך דו, יצר רע!

גיי דיר ווייטער

קער דיר ווידער

גיי דיר צו דייע ליבסטע ברידער

זיי וועלן דיר פאלגן,

זיי וועלן דיר הערן,

וואָס דו וועסט

פון זיי באַגערן

חסידים'לעך מתנגדים'לעך

ירושלמים'לעך, בבליים'לעך

וועלן דיר ניט פאלגן

וועלן דיר ניט הערן

וואָס דו וועסט

פון זיי באַגערן!

כמהה לך נפשי,

צמא לך בשרי

כמהה, כמהה, כמהה, כמהה,

צמא, צמא, צמא, צמא,

כמהה לך נפשי,

צמא לך בשרי.

אין זה אלא קטע מהשיר ויתכן שעלו בו שגי-
אות. בשיר היו שלשה בתים וראוי היה, אם עוד
מישהו מבני זמברוב זוכר אותו כולו, שירשמו
ויעבירו לאוספי פולקלור.

(ראה לעיל עמ' 220)

סבא ז"ל היה עממי בהליכותיו. מכאן גם מסי-
רותו מלאת ההתלהבות לאידיאלים של הרבנים
בני דורו. לא פעם זיעזע את שומעיו בבכיו על
המצב הדתי בזמנו. יהודי זאמברוב ראוהו לא
פעם בוכה בדרשותיו לקהל. בקיץ 1939 נאם סבא
ז"ל בכינוס רבנים בוילנה והרעיד את לבות שומ-
עיו בדבריו הנרגשים, עד שכל הנאספים געו
בבכי יחד עם הנואם הישיש עצמו.

כל רגע מזמנו הפנוי הקדיש ללימוד התלמוד.
חדרו היה מלא ספרים. ומכאן גם זוכרני, כשהייתי
ילד והייתי נכנס לבית, שאין בו ספרים, היה
נדמה לי תמיד, כי חסר כאן משהו. איך זה יכול
להיות — חשבתי — בית בלי ספרים? בשנים
האחרונות שלפני המלחמה הדפיס שני ספרים
מחידושיו בהלכה ודרוש — „מנחת מנחם“ ו„דב-

רי מנחם“. סבא ז"ל סבל הרבה בחייו ממחלות
ומפגעים שונים. עוד בהיותו בגיל העמידה הת-
ימשו הרופאים מחייו. עם פרוץ המלחמה האח-
רונה נפלה פצצה לחדר, בו ישב. ספריתו הגדולה
וכל דירתו וכליו נשרפו, אך הוא נשאר בחיים
בנס ולא נפגע, עד שכדור של רוצח נאצי טמא
שם קץ לחייו הקדושים והטהורים, בהיותו בן
תשעים שנה.

עם מותו הקדוש נפלו עוד מזקני הציבור היהו-
די בזאמברוב. ביום זה החלה למעשה הוצאתה
לפועל של התכנית הנאצית השטנית להשמדת
יהודי זאמברוב.

י"ב אלול, תש"ז, יום השנה השישי לרצח סבי ז"ל,
הרב ר' דוב מנחם רגנסברג, זכרנו לברכה, בידי טמאים
על יד שומבוב, בדרך לאוסטרוב-מאזובייצק.

נעמי בלומרוזן

ביתו זושא

בערב פסח 1929, יומיים לפני הסדר נכנסה
אלינו הרבנית מינדל להראות את מי הסלקים
שעלו יפה וטעמים ועינם כיון הטוב. עמדה
להתפלל שחרית — וצנחה ומתה. קיבלה שטף
דם במוח. בלווייתה השתתפה כל העיריה, כי היא
היתה אשת הרב שלנו ובת הרב הקודם ר' ליפא
חיים זצ"ל. היתה אשה צנועה, תמיד עסוקה
בענייני הבית, אף פעם לא נכנסה לחדר בית
הדין, בזמן האחרון גידלה את שני נכדיה-
יתומיה, ליפא-חיים ודוד, בני יעקב בנה, רבה
של ווירז'בניק שנפטר בדמי ימיו. למחרת הוכרח
הרב להתלבש חגיגית ולנסוע למפקד העיר —
לשחרר את החיילים היהודים לימות חג הפסח.
בתו של הרב הרבנית שרה (סאטשע) אשת
הרב ר' אהרן יעקב קליפשיש משניאדובה טיפלה
באביה, הרב שנתאלמן.

סמוך לל"ג בעומר החל הרב להתכוון לקייטנה
שלו בדלוגושודלה. שם גם נשא אשה, את בת
דודו רחל, אחות מאליה קוהן. היא היתה אלמנה,
אם לשתי בנות מבוגרות. הבכירה שרה היתה
מורה ב"בית יעקב" ואשתו של אליה-מוטל, בן
מאליה ויעקב-שיינע. סמוך לחגים חזרו הביתה.
הרבנית השתדלה להתקרב אל שכניה. אולם גם
לה קרה גורל הרבנית הראשונה, מינדל: נפלה
ולא קמה עוד — משטף דם במוח. מותה השאיר
רושם מזעזע בעיר.

לאחר חצי שנה בערך, בפורים של אותה
שנה — נשא הרב אשה מקולנה, אייגה, קרובה
של ר' מרדכי ירוזאלימסקי. היא אבדה יחד עם
הרב בחרב הנאצים.

דעם רבי'ס הויז

ערב פסח 1929 — 2 טעג פארן סדר, אלעס
איז געווען כמעט אפגעטאן, די אנגעלקע אויס-
געליט און דער בוראקעס ראָסל דורכגעזיט.
באלד פרימאָרגענס איז די רביצין מינדל אריינג-
געקומען זיך באווייזן פאר מיין מוטער מיט איר
„שיינעם וויין“ און זיך געשטעלט דאווענען שחרית.

און פלוצלונג אַ פאַל געטאָן, מען האָט זי גע-
פונען אַן באווסטזיין — אַ בלוט אויסגוס אין
קאָפּ. צומאָרגענס האָבן מיר די רביצין, מינדל
בת ר' ליפא-חיים זצ"ל, באגלייט צו איר אייביקער
רה. געווען אַ רואיקע, אייביק באשעפטיקטע. זי
האָט אויסגעמיטן אריינצוגיין אין בית-דין

שטיבל. אויף אירע עלטערע יארן איז זי געווען די דערציערין פון די צוויי יתומים: ליפא חיים און דוד'צע — די קינדער פון איר יונג פאטער שטארבענעם זון יעקב — דער וויערזשכניקער רב.

דער יום-טוב האט אראפגענומען די אבילות. ערב פסח איז דער רב, אנגעטאן יום-טוב'דיקע מלבושים געפארן באפרייען די זעלנער אויף פסח. ארומגערינגלט מיט דער משפחה פון זיין טאכטער סאטשע, איז אדורך די ערשטע צייט.

ווי שטענדיק, קורץ פאר ל"ג בעומר, האט דער רב אנגעפאנגען זיך גרייטן פארן אויף דאטשע נאך דלוגאשאדלע. ערב ל"ג בעומר האט אים דער שמש נחמן באגלייט נאך דלוגאשאדלע און צומארגענס גאנץ פרי צוריק געקומען און אונדז מבשר געווען, אז דער רב האט געשטעלט חופה מיט זיינע א פלימעניצע רחל, מאליע קאהנ'ס שוועסטער. זי איז געווען אן אלמנה, א מוטער פון צוויי טעכטער (איר עלטסטע טאכטער שרה'לה, איז געווען די לערערין אין בית-יעקב שולע און שפעטער חתונה געהאט מיט מאלעס ערב ראש השנה זיינען זיי צוריק געקומען פון דלוגאשאדלע. די רביצין רחל איז געווען א פרוי

אין די מיטעלע יארן, זייער אן איידעלע און אינ'טעליגענטע און זייער אן אויפגעפאסטע. זי האט זיך געסטארעט איינצולעבן זיך מיט איר נייער היים און פארבינדן קאנטשאפט מיט די שכנים. קורץ נאך סוכות פרייטאג פרי, ביים צוגרייטן דעם שבת, איז זי אוועקגעפאלן און באקומען א בלוטאויסגוס אין קאפ. זונטאג האבן מיר זי באגלייט צו איר אייביקער רון... דער פאל האט איבערגעלאזט א זייער שווערן רושם אויפן שטעטל.

ערב פורים האט מיך דער רב אריינגערופן און געבעטן אויספילן וועקסלען אויף גרויסע סומען און אן דאטעס. מיר האבן באלד פארשטאנען אז דאס איז פארבונדן מיט פארזיכערן פרויען-פענסיע ביי דער קהילה. דעם זעלבן אווענט נאכן לייענען די מגילה, האט דער רב חופה געשטעלט מיט א קאלנער פרוי, א קרובה פון ר' מרדכי יערוזאלימסקי, אייגע איז געווען איר נאמען.

צומארגנס איז זי געזעסן אין בית-דין שטוב מיט א ברייטן פארטוך און זיך צוגעהערט צו די שאלות און אנדערע קהלשע עניינים. אייגע איז אומגעקומען צוזאמען מיטן רב.

קבוצת פעילים של פועלי-ציון ממחוז לומזה, לכבוד בת הרב ריבה (במרכז) עם בעלה (משמאל) משה ארם. אגרופע אקטיווע פועלי-ציון פון לאמזער קרייז, לכבוד ריווע דעם רבי'ס טאכטער מיט איר מאן משה ערעם.
Riwe the Rav's daughter (in center) with her husband (left) Moshe Erem.

הניצוץ ללהב יצא / פון א פונק איז געווארן א פייער

ישראל לוינסקי

(פון מיינע זכרונות איבער דער מחלוקת צווישן דעם קאזיאנעם און דוכאוונעם רב)

נאכ'ן טויט פון ר' ליפא-חיים — איז געווארן רב אין זעמבראווע זיין איידעם, ר' דוב-מנחם רעגענסבערג ז"ל, וואס האט געשטאמט פון לייט, פון א גרויסער רבנים משפחה. נישט אזוי לייכט האט מען אויפגענומען אין זעמבראווע דעם נייעם יונגן רב. דער אלטער רב, ר' ליפא-חיים, איז געווען אויסער זיין געוואלטער לומדות א ליבער מענטש, א גרויסער חכם, האט ליב גע- האט אפילו נישט קיין פרומע יידן און זיי מקרב געווען, און בכלל געווען שטארק איבערגעגעבן זיינע שפעלאך.

דער יונגער רב איז אבער געווען א גרויסער קנאי, שטארק פרום און פאנאטיש. האט ער נישט געקענט געפינען אין די יונגע יארן דעם גלייכ- געוויכט און האט אנגעהויבן עקשנות'דיק רודפ'ן די נישט פרומע, אט די אלע וואס גייען מיטן פראגרעס. פארשטייט זיך אז עס האט זיך באלד געשאפן אן אפאזיציע קעגן רב: אלע ציוניסטיש געשטימטע בעלי-ביתים און סתם משכילים האבן נישט געוואלט אים האבן פאר א רב. האט זיך געטיילט די שטאט אין צוויי מחנות: איינע, דעם רבס געגנער, וואס האבן געדאוונט אין נייעם (שפעטער גערופען „ווייסן“) בית המדרש, און די צווייטע, דעם רב'ס אנהענגער, וואס האבן גע- דאוונט אין דעם שפעטער גערופענעם „רויטן בית המדרש“. זיינע געגנער, אין ווייסן בית המדרש זיינען געווען: אבטשע ראקאווסקי, א גוט בארימטער שרייבער, גרויסער לערנער און ציו- ניסט, בנימין קאגאן, דעם זאבלודאווער רב'ס א זון, אויך א למדן און הייסער ציוניסט, שליימקע בלומראזן, די בורשטינאקעס, דער שרייבער פון די ציילן, א.א. אין צווייטן (רויטן) בית המדרש האבן געוועלטיקט די אריסטאקראטישע-יידישע לאנדווירטן פאמיליע, די גאלאמבעקס און זיי האבן גענומען דעם יונגן רב אונטער זייער שוץ.

(פרק מזכרונותי על המחלוקת שבין הרב מטעם והרב הרוחני שבזאמברוב).

אחרי פטירת רבה של זמברוב, הרב הגאון המפורסם ר' ליפא חיים ז"ל, עבר כסא הרבנות, לפי צוואת הרב הנפטר, לחתנו ר' דב מנחם רגנס- ברג ז"ל, שמוצאו היה ממשפחת רבנים מליטא (במקום „שבולת“ היה אומר סבולת“). הרב הגאון ר' ליפא חיים היה אהוב ומקובל על כל העיר, כי חוץ מלמדנותו המופלגה ובקיאותו הגדולה בש"ס ופוסקים הצטיין גם בנועם מידותיו בענוותנותו הגדולה, בחכמתו, באהבתו ומסירותו לצאן מרעיתו. לעומת זה היה חתנו הצעיר, קנאי- אדוק, ולא היה מקובל עדיין בעיר המתקדמת, בשביל התנגדותו לכל דבר חדש. לכן היו הרבה מערערים ומתנגדים לבחירתו כרב, במקום חות- נו. ביחוד התנגדו לו המשכילים והמתקדמים שב- עיר, שברובם היו ממתפללי בית המדרש החדש, „הלבן“. בראש המתנגדים עמדו: אברהם אבא ראקובסקי ז"ל, שלמה בלומרוזן (מגדולי הסוחר- רים שבעיר, קבלן צבאי, בעל בית חשוב ונכבד, בראוריין, מליץ מפואר בעברית, רוסית ופול- נית), ר' בנימין הכהן (כגון) בנו של הרב אלחנן אלאפין מזאבלודובה וגיטו של ראמברג בעל הו- צאת ספרים „תושיה“ בוורשה ועוד. מצדדיו של הרב היו על פי רוב ממתפללי בית המדרש הישן „האדום“ ובעיקר הגולומבקים וכמה בעלי מלא- כה ופועלים. נתפלגה, איפוא, העיר לשתי סיי- עות מתנגדות: „לבנים“ ו„אדומים“.

לפי תקנון חדש של הממשלה הרוסית היו יכו- לים להתמנות לרבנים רשמיים רק אלה שגמרו ביי"ס לרבנים, שנוסדו למטרה זו בוויילנה ובז'י- טומיר, או אחר מבחן מתאים בידענות הנחוצות ליד ועדות פלכיות שהוקמו על ידי הממשלה בכל פלך. היות והרב הצעיר, ר' דוב מנחם, לא גמר ביי"ס לרבנים ואף לא עמד במבחן בונצדט הפלך, לא הוכר על ידי הממשלה כרב רשמי והיה רק רב רוחני, לנהל את ענייניה הרוחניים של הקהילה. כדי שיהיה לה נציג רשמי, המתווך

בינה ובין הממשלה, היתה צריכה הקהילה לב-
חור לה עוד רב אחד, כפי שנקרא בימים ההם —
רב מטעם.

כפילות זו של משרת ורבנות בישראל, או יור-
תר נכון דו־הרשויות בקהילה אחת, גרמה להר-
בה מריבות, מחלקות וצרות בכל עיר שהיה צורך
למנות שני רבנים ולכלכל אותם על חשבון ה-
אוכלוסיה היהודית. מצרה זו לא נחלצה גם זאמ-
ברוב.

הממשלה הקפידה בעיקר, שהנבחר לרב ומנ-
היג העדה יהיה איש היודע רוסית, שיוכל לצאת
ולבוא לפניה בעניני העדה ולמלא את דרישותיה
ופקודותיה שהיא מטילה על הקהילה. היו בוח-
רים על פי רוב באחד מתוך תושבי העיר, שיו-
כל למלא את הדרישות הנ"ל, כמו רופא שנים,
או מורה בית הספר הרשמי, שהיו מצויים בכל
עיר. על פי הרוב היה אותו איש בור מדאורייתא
בעניני דת ודין. הממשלה אישרה בחירות כאלה
והעדה לא היתה צריכה להוציא הרבה הוצאות
לפרנס הרב מטעם.

בזאמברוב, ביזמת הצד שכנגד, נבחר כרב
מטעם דווקא אדם, שהיה מוסמך גם לרבנות, בר-
יוחסין וחתנו של הרב מקופצ'ובה, איש בעל מי-
דות טובות ומזג טוב ויודע כמה שפות. הרב
מטעם הזה, ר' משה גולד, לא רצה לוותר אף
כמלא ניהל על זכויותיו במשרתו מטעם השלטו-
נות ודרש שטכס החופה והקידושין או ההכנסה
לבריתו של אברהם אבינו יבוצעו על ידו ולא
על ידי הרב הרוחני, כי לא רצה להצטמצם רק
בהנהלת פנקסי הלידה. והיה אם בוצעו נשואין
לא בנוכחותו, לא רצה לאשר ולא רשם אותם
בספרי האוכלוסיה הממשלתיים. כמו־כן לא רצה
לאשר תעודת לידה של ילד אם לא נכח בבריתו.
אולם גם הרב הרוחני לא מחל על כבודו ועל
כבוד תורתו ולא רצה להסתלק מהכיבודים שה-
רבנים נאותו מהם מאז ומתמיד.

הרב מטעם היה נכון להסכים לפשרות בתנאי
שהרב הרוחני יכיר גם במעלת רבנותו. הסכים
לחלק את הכיבודים ביניהם או אפילו להעמידם
לרשותו של הרב הרוחני וזה מרצונו הטוב יכב-
דנו מפעם לפעם ושניהם יהיו נוכחים בשעת מי-
לוי הטכסים. אבל הרב רגנסברג התנגד לכל
פירצה בכבוד הרבנות ולא רצה לוותר אף כחוט

אזוי ווי דער זעמבראווער יונגער רב האט
נישט געקענט קיין רוסיש, די לאַנדשפראַך, האט
די רעגירונג אים נישט געקענט באשטעטיקן
אַלס אלגעמיינער רב — לויטן נייעם געזעץ —
נאָר אַלס אַ גייסטיקער רב (דוכאווער ראָבין).
וואס דאָרף זיך נאָר אָפגעבן מיט איבערליכער
יידישקייט, ווי פסקען שאלות און אַנד. די ביר-
גערליכע יידישע עניינים, ווי פירן די באפעלקע-
רונגס ביכער (פארצייענען יידישע געבורטן,
חתונות, טויטפאַלן, שטייער עניינים א.א.) האט
מען געדארפט איבערגעבן א צווייטן רב, וואס
מ'האַט גערופן „קאָזיאַני ראָבין“. ער האט נישט
געדארפט קענען לערנען און אפילו נישט גע-
דארפט זיין פרום. ער האט געדארפט נאר קענען
גוט רוסיש. זיין אַרבעט איז געווען צו פירן די
יידישע אדמיניסטראטיווע עניינים.

דא האבן אנגעווענדט דעם רב'ס געגנער
אלע מיטלען אז דער קאזיאני רב זאל זיין אויך
אַ מוסמך, א למדן, כדי ער זאל קענען זיך שטעלן
אין קאמף מיט דעם דוכאווני רב. איז עס אזוי
געווען. די שטאַט האט אויסגעקליבן איינעם
ר' משה גאָלד, דעם קאָפּטשעווער רב'ס אן איי-
דעם. ער איז געווען אַ למדן, געהאט סמיכות אויף
רבנות, און האט געקענט גוט רוסיש. איז געווארן
פריילאך אין שטעטל. צוערשט איז געווען שלום
צווישן די ביידע רבנים, זיי האבן אפילו געלערנט
צוזאמען. האט זיך אבער ארומגעזען הרב גאָלד,
אז לויטן געזעץ געהערט אים דאס רעכט פון
איינארדנען א ברית, און ספעציעל מסדר קידו-
שין זיין. האט הרב רעגענסבערג נישט געוואלט
נאכגעבן: סטייטש, פון שטענדיק אן איז דער
רב סנדק אויף ברית'ן, איז מסדר קידושין אונ-
טער דער חופה און האט אומעטום די דיעה. האט
הרב גאָלד אים נישט נאכגעגעבן. בעסער גע-
זאגט: דער „ווייסער בית מדרש“ האט נישט
נאכגעגעבן. האט איינער גערופן צום ברית דעם
רב רעגענסבערג, האט הרב גאָלד נישט געוואלט
פאַרשרייבן דעם קינד אין די ביכער און אים
נישט געמאַכט קיין „מענטריקע“ (מעטריקע —
געבורטסשיין). האט איינער גערופן דעם רב
מסדר קידושין זיין — האט דער קאזיאני רב
נישט געוואלט אָנערקענען די חתונה און נישט
געגעבן קיין „טרוישין“ (טרוישין — חתונה אַקט).
האט דער קאזיאני רב געוואלט גיין אויף פש-

השערה. היה זה גורם למריבות וקטטות בין הצדדים, להלשנות של בעלי בתים איש על רעהו, במקום שנחזק, ורב הקצף והבוזיון. השיא אחד ממצדדי הרב הרוחני את בתו היה כרגיל מזמין את הרב לסדר הקדושין ואילו את הרב מטעם לא היה מזמין, כי איך ייפגשו „קמצא ובר־קמצא“ בסעודה אחת? אולם לקידושין כאלה לא היה תוקף חוקי, כי לא נרשמו בספרי הנשואין. הזוג הצעיר היה מוכרח, איפוא, להופיע לפני הרב מטעם ולבצע בשנייה את טכס הנישואין בפניו. כדי לאשר ברית מילה היו צריכים להביא עדים ביחד עם המוהל שיעידו לפניו: כיצד, מתי ואיך בוצעה המילה.

ומבשרי חזיתי זאת: חותני, ר' נחמן יעקב רוטברג, היה מבעלי הבתים הנכבדים בזאמברוב, שכן קרוב של הרב ר' ליפא חיים ז"ל ויוצא ונכנס אליו לעתים קרובות. בתו, אשת הרב הצעיר, כמעט שגדלה על ידיו. מצבו של מחותני ביום חתונת בתו היחידה, צפורה, היה עדין מאד: רצה להזמין את הרב דמתא, לא רק מפני שהוא היה הרב, אלא גם כן מפני השכנות והידידות. אולם רצה גם בתוקף רשמי של הנישואין ולהזמין לשם זה גם את הרב גולד. אך זה לא יבוא בגלל זה, וכן להיפך. גם אני, החתן, לא רציתי להסכים, כי טכס הנשואין ייערך באופן בלתי ליגאלי ואצטרך לחזור עליו בפני הרב מטעם. עד שעה מאוחרת בלילה התנהל המשא והמתן על ידי מתווכים למצוא איזה מוצא מהסבך הזה. איש מהם לא וויתר, והרב הרוחני גם חשש מפני הקנס הצפוי לו, אם הוא יבצע את טכס הקידושין שאסור לו על פי החוק. לבסוף מצאנו עצה מחוץ כמת. שני הרבנים יתכבדו לשבת בביתם ואני בעצמי אסדר את הקידושין שלי בנוכחות עדי הרב מטעם (לפני ה„תנאים“ שלי בחנו אותי למדנים מזאמברוב ומצאו אותי בר־אוריון). הדבר היה לשיחה בפי כל אנשי העיר ואני זכיתי להיות „רב לשעה“. המחלוקת בין הרבנים גרמה גם לחילול קודש ובוזיון ספר תורה: אחד ממצדדי הרב גולד, ממתפללי בית המדרש הלבן, חשוד בנים, ר' צבי בורשטיין, ממשפחת הבורשטינים הידועים (שראשה היה חותנו של א. א. ראקובסקי, ר' מושקה בורשטיין) כתב ספר תורה להנציח את שמו ושם אשתו חיה — אשה בת

רות — געבן דעם כבוד ביים ברית און חתונה דעם רב, אבער די אפיציעלע זייט אים אפגעבן, האט הרב רעגנסבערג, פאר קיין פאל נישט געוואלט נאכגעבן, ווייל דאס וואלט געמאכט אן איינברוך אין דער רבנישער אויטאריטעט. האט ווער געוואלט איינלאדן צו דער חתונה פון זיין זון אדער טאכטער די ביידע רבנים איז עס געווען אוממעגלעך: „צוויי רבנים אונטער איין חופה!“ זיינען געווען פאלן, וואס נאך דער חתונה האט געמוזט דאס פארל דערשיינען פארן הרב גאלד, און דער חתן האט געדארפט נאכאמאל זאגן „הרי את!“

נאך א ברית — האט געדארפט קומען דער מוהל און צוויי עדות און דער פאטער פון קינד צום רב מאכן אן אקט. בניאמקע דעם שוסטערס עלצטער זון, אברהם ז"ל, איז זיין גאנץ לעבן נישט געווען איינגעשריבן, נישט געהאט קיין מעטריקע, נישט גערופן געווארן צו מיליטער א.א.וו. ווייל בניאמקע איז געווען פון רבי'ס מענטשן און נישט געוואלט אנערקענען דעם קאזיאנעם רב. האט ער זיין זון נישט איינגעשריבן... מיר אליין האט פאסירט פאלגענדער פאל: מיין שווער, ר' נחמן יעקב ראטבערג, איז געווען שטארק באפריינדעט מיט ר' ליפא חיים ז"ל, און דעריבער אויך מיטן איידעם, הרב רעגנסבערג. צו דער חתונה פון זיין איינציקער טאכטער, ציפע, מיין פרוי ז"ל, האט ער געוואלט איינלאדן ביידע רבנים און ביידע געבן זייער כבוד. האט איינער נישט געוואלט קומען צוליב דעם צווייטן און מיין שווער האט נישט געוואלט די חתונה זאל בלייבן אומלעגאל. איך האב אויך נישט געוואלט זיך דערנידעריקן און זאגן צוויי מאל „הרי את“. עס האבן נישט געהאלפן קיין שתדלנים — די רבנים האבן נישט נאכגעגעבן. האבן מיר געפונען שפעט אין אונט, ווען דער עולם איז שוין געווען הונגעריק און אומגעדולדיק, אן אויסוועג: איך אליין וועל מיינע קידושין מסדר זיין (פאר די תנאים האבן זעמבראווער לומדים מיך פארהערט און אויסגעפונען אז איך קען לערנען) אין דער אנוועזנהייט פון צוויי עדות, וועלכע הרב גאלד וועט שיקן. און אזוי איז עס געווען... דעם דאזיקן „גאונישן איינפאל“ האבן שפעטער נאכגעטאן אויך אנדערע...

יוחסין, מבית דאנציג, ממשפחת בעל ה"חיי-אדם". בורשטיין הקפיד שהספר ייכתב בקדושה ובטהרה, על ידי סופר הסת"ם המפורסם ר' זלי-ק'ל ומעורות עגל משובחים. סיום הספר נערך ברוב פאר ושמחה ובו השתתפו כל מתפללי בית המדרש הלבן, שלשם הובל הספר החדש והוכנס אל ארון הקודש, בין יתר ספרי התורה. מובן, שהרב מטעם הוזמן לסיום והוא נאם מעניינא דיו-מא ואחריו א. א. ראקובסקי ועוד. שמחתם של ר' צבי בורשטיין ואשתו היתה רבה וגדולה. תז-מורת צבאית ניגנה וכל העיר היתה צהלה ושמ-חה. כתום הטכס התפזר הקהל לביתו וגם הם שבו צוהלים לביתם. אך מה גדל הצער, כאשר למחרת הרגיש נחמן השמש בבואו לבית המד-רש, שהפרוכת אינה בסדר וכשפתח את הארון ראה, כי ספר התורה החדש איננו — נגנב על ידי מתנגדי הרב מטעם, בלילה, לאחר תום החגי-גה.

כל העיר היתה כמרקחה, כי שערוריה כזאת עוד לא נעשתה בישראל לגנוב ספר תורה מבית המדרש ולחלל ולבזות את הקודש.

אי אפשר היה להאשים בכל זה את הרב ה-רוחני, שגם בעצמו גינה מעשה זה, אבל בעקיפין הטילו עליו אשמה, כי יכול היה להטיל חרם על הגנבים שיחזירו את ספר התורה למקומו. אבל הדבר לא נעשה, הספר לא הוחזר עוד ונעלם. המשטרה הזמברובאית והלומזאית הוקמה על רג-ליה. חיפשו חקרו ודרשו ולשווא — כאילו זרקו את ספר התורה אל הים או דנהו לשריפה. הרוחות לא שקטו. חרון-האף והקצף עוד גדלו שבעתיים. הפירוד בין "הלבנים" וה"אדומים" גדל ועצם. היראים והחרדים, שיראת ד' קיננה בלבם, היו מדוכאים ועצובים ונפלה עליהם חי-תת אלהים שפורענות עתידה להתרגש ולבוא על כל העיר, עונש בגלל החטאים והפושעים המע-טים.

חותנו של הרב מטעם, שהיה רב בקופצ'ובה — עזב לעת זיקנה את הרבנות וגר אצל בתו בזאמב-רוב. היה גדול בתורה וביראה ועסק גם בקבלה מעשית, ימים ולילות היה יושב בביהמ"ד הלבן ושוקד על התורה. הוא התמרמר ורגז על הנבלה שנעשתה עם ספר התורה והתרה, כי רעה צפויה

מאכט זיך אן ערגערע מעשה אין שטעטל, מיט א חילול השם דערביי. הערשל בורשטיין (הער-שאק) האט נישט געהאט קיין קינדער. האָט ער געוואלט לאָזן א זכר נאך זיך און געשריבן א פיינע ספר-תורה. ער איז געווען פון די אָנהענג-גער פון הרב גאָלד. ווען די ספר תורה איז גע-שריבן געווארן, דורך דעם אַלטן זעמבראווער סופר, ר' זליק'ל, האט מען געמאַכט א גרויסע שימחה און אונטער א חופה זי געפירט אין ווייסן בית המדרש. הרב גאָלד, פארשטייט זיך, איז גע-ווען דער אָנפירער און האט געהאַלטן די דרשה לכבוד דעם נייעם ספר. נאָך אים האט גערעדט ר' אַבטשע ראָקאווסקי. א מיליטעריש אַרקעס-טער האט געשפילט. איז עס געווען ליהודים. אויף צו מארגנס אינדערפרי, ווען נחמן דער שמש איז געקומען עפענען דעם בית המדרש, האט ער באמערקט אז דער ארון-קודש איז אָפן און די נייע ספר-תורה איז נישטא... די אָנהענגער פון הרב רעגנסבערג האבן זי ארויסגעגאָנוועט און ווי אין וואסער אריין... די גאנצע שטאָט האָט געקאַכט: אַזאָ סקאַנדאליעזע אויפפירונג און חילול השם איז נאך נישט געהערט געוואָרן. דער רב אליין, הרב רעגנסבערג, האָט עס גע-טאָדלט, אבער ס'האט נישט געהאלפן: דעם קאָ-זיאָנעם רב'ס געגנער זיינען געווען פארביסן. דער רב האט געקענט אריינלייגן אין חרם די גנבים, ווען ער וואָלט געוואָלט, און זיי וואָלטן דעם ספר צוריקגעבראַכט. האט ער עס נישט גע-טאָן האט מען עס איבערגעגעבן דער פאליציי. האט זעמבראווער און לאמזער פאליציי געזוכט דעם ספר אין אלע ארומיקע שולן און מינינים, זיי האבן מחלל קודש געווען און נישט געפונען...

דער טומעל אין שטאט איז געווארן גרעסער. פרומע יידן האבן מיט ווייטיק פעסטגעשטעלט אז אזא חילול השם מוז ברענגען אן אומגליק אויף דער שטאט. דער שווער פון הרב גאָלד, דער אַל-טער קאָפטשעווער רב, וואס איז געווען אויף דער עלטער ביי זיין טאָכטער אין זעמבראווע האט געפאדערט די שטאט זאל ברענגען א קרבן פאר דעם חטא, א נישט וועט די גאנצע שטאָט ליידן. האט ער געכאפט, מיט דער הילף פון קינדער, פייגעלאך, און זיי פארברענט אין אויוון פון וויי-סן בית המדרש, אַלס קרבן עולה... עס האָט אָבער

לכל העיר, אם לא יתוקן המעוות. שטפון, מחלה או שריפה או פגע אחר יתרחשו והפורענות תהיה גדולה. צריך להביא קרבן לכפר על החטא כדי לשכך את חמת ד', שלא יעיר את אפו. בראשית האביב כאשר נפתחו חלונות ביהמ"ד הלבן הטריד את הזקן זוג ציפרים כשהיה יושב ומתעמק בלימודיו. הציפרים נשלחו — אמר הרב הזקן — כדי להיות קרבן עולה ולכפר על פשע העדה. ועל פי רמזי הקבלה החליט להיות הכוהן המקריב את העולה. בעזרת ילדים תפס את הציפרים, העלה אש בתנור בית המדרש ושרפן חיים. היה בטוח שקרע בזה את רוע הגזירה המאיימת על העיר.

לאסון העיר — לא נרצה הקרבן. החטא לא כופר והנבואה הרעה שנורקה, ביודעים או בלא יודעים, מפי הזקן נתקיימה. צרה גדולה התרחשה ובאה: ביום ששי אחד פרצה דליקה איומה וכל העיירה, על בתיה וחנויותיה, בתי מדרשיה ובית כנסתה היו למאכלת אש.

זה היה ביום קיץ חם בוער ולוחט, בראשית החודש מנחם-אב, שנת תרנ"ה (1895). השמש שלחה את קרניה הצורבות על העיירה והניסה את תושביה אל הבתים להתחבא מחומה ולהטה. רק פה ושם נראו אנשים בודדים שעברו בחפזן את שוק העיר כדי לשוב הביתה. אנשי העיירה היו שקועים בעבודתם בביתם. בעלי המלאכה היו שקודים לגמור את מלאכתם עם חשיכה. הנשים היו טרודות בהכנת צרכי השבת, הילדים שכבר נשתחררו מחזריהם רצו והשתובבו על יד בתיהם — ופתאום יבבה מתייפחת זיעזעה והחרידה את האויר: "שריפה, דליקה, הושיעו, הצילו!" השריפה התלקחה במפתח הנפח. שנמצאה ליד הכביש העולה לאוסטרוי העיר, וכרגע הסתערה ימינה ושמאלה, עברה וקפצה אל שורת הבתים שבצד השני של הכביש. בתוך הבהלה והאנדרלמוסיה נמסר מפה לאוזן, כי במפחה התפוצצה חבית אבק שריפה — חומר שאסור היה להחזיקו — והיא היא הגורמת לקולות נפץ ולהשתערוט האש בסערת איתנים פתאומית לכל רוחות העיר. הרוח שהתחוללה בינתיים עוד הגדילה את המדורה האדומה והאש הקיפה את כל העיר לארכה ולרחבה. מכבי אש מאורגנים כמעט ולא היו. היו איוו חביות מים וצינורות שבשימוש הראשון נתקלקלו ולא היו

נישט געהאלפן. דער אומגליק אויף דער שטאט איז געקומען, אין א מיטן העלן טאג. דאס איז געווען א הייסער פרייטיקדיקער זומער טאג, אנהויב חודש אב, תרנ"ה (1895). די זון האט געברענט און ווייניק מענטשן זיינען געווען אין גאס, דאס רוב מענער זיינען געגאנגען אין באד לכבוד שבת. ווייבער זיינען געווען באשעפטיקט מיטן צוגרייטן עסן און שטעלן דעם שטאלנט. פלוצלינג האבן זיך דערהערט קולות: עס ברענט, ראטעוועט! דאס פייער האט אויסגעבראכן אין א קוזשניע, לעבן טייך. ווייזט אויס, אז דאָרט איז געווען אויך פראָך. האט עס אלע מאל אויסגעבראכן מיט א פלאם פייער, די שטרויענע דעכער, אָנגעבאַקענע פון דער זון, האבן זיך גלייך אָנגעצונדן פון די פונקען און די שטאַט האט געברענט פון אלע זייטן. קיין אַר-גאַנזירטע פייערלעשער זיינען נישט געווען, די ביסל כלים וואס ס'זיינען געווען צום לעשן, זיינען אויך געווען נישט אין אַרדנונג. ביז ס'זיינען אָנגעקומען פייער-לעשער פון לאמזע און אסט-ראווע, זיינען שוין אראפ 275 הייזער, אין פאר-לויף פון 3—4 שעה. די שול מיטן בית המדרש זיינען אויך געווארן פארברענט. צווישן די שיי-מעס (שמות) אויפן בוידעם פון רויטן בית המדרש האט מען דערזען די געגאנוועטע ספר תורה, מען האט אבער שוין נישט בא-וויון איר צו ראטעווען אין זי איז אויך פאר-ברענט געווארן...

ראויים עוד ליעודם. הוועקו חברות מכבי אש מהערים הקרובות, לומזה, אוסטרוי, אך בטרם שהספיקו לבוא השתוללה האש ובלעה רחוב אחר רחוב. כ־275 בתים וחנויות, אסמי תבואה ומחסנים היו לעיי מפולת במשך 3—4 שעות. בתוך הבהלה נתגלה גם ספר התורה הגנוב, שהיה טמון בעליית בית המדרש האדום. בין ה"שמות", אולם לא הספיקו להצילו ונשרף...

ליד שולחן הרב

פינחס ברודר

נעים של לומדי הגמרא, הנהרה שהופיעה על פניהם והשכיחה כל צל וכל דאגה בימים טרופים אלה, של חוסר פרנסה ומחסור בצרכי אוכל, — משכוני לשבת ולהקשיב מן הצד ללימוד. סוף-סוף למדתי לא מעט תלמוד ואף הצטיינתי. עד שבערב אחד אמר לי בקולו הרך ר' שמאי-לייזר: פינחס, למה תעמוד מנגד, קח גמרא ושב אתנו ללמוד. לא היססתי, לקחתי גמרא ומאז הייתי תלמיד קבוע ליד שולחן הרב.

הרבה שנים עברו מאז. נשתנו הזמנים, נחרב בית המדרש ונחרבה כל העיר היהודית. אולם ניגון הגמרא מאז עודנו מהדהד באזני עד היום.

כמה שולחנות היו בבתי המדרש בעיר שלידם ישבו בעלי בתים ובעלי מלאכה ולמדו כל יום את דף הגמרא שלהם. שולחן כזה היה גם לרב העיר בבית המדרש האדום. למדו שם שמאי ליי-זר המשולח, ר' אברהם שלמה דז'נצ'יול, יצחק ונחום הירש הצבעים, ציבוליאק החייט, אברהם שלמה החייט, משה-לייבקה בן הטוחן, מאיר חתן שלמה בלומרוזן, לייזר הנפח ואח'. הרב ישב ראש והסביר.

עבדתי אז עבודת פרך אצל הגרמנים. זה היה בשנות 17—1916. לאחר העבודה הייתי נכנס לבית המדרש האדום להתפלל ערבית. הניגון ה-

ביים רב'ס טיש

און די פאליטישע לאגע איז נישט קלאר, און געפינען זייער טרייסט אין דער בלאט גמרא — האט מיך געצויגן צו זיי. איך האב דאך אויך גע-לערנט גמרא, אין חדר, און געהאט א נאמען פון א גוטן תלמיד. פלעג איך זיצן אין דער זייט און זיך צוהערן. כ'האב נישט געוואגט צוגיין גלייך צום טיש. ביז איינמאל זאגט צו מיר ר' שמאי-לייזער, מיט זיין גוטמוטיקן שמייכל: פינחס, וואס זיצטו ווי א פרעמדער, נעם א גמרא און זעץ זיך צו צום טיש און לערן-מיט מיט אונדז! האב איך באקומען מוט, גענומען א גמרא און געשמאק מיטגעלערנט. פון דאמלסט אן פלעג איך יעדן אָוונט זיצן און לערנען ביים רב'ס טיש. כ'בין געווען דער איינציקער פון די יוגנטליכע וואס האָבן דאָס געטאָן.

א סך יאָרן זיינען שוין אריבער, א סך וואסערן האָבן שוין דורכגעשטראמט פון יענער צייט ביז היינט. דער שטורעם פון לעבן האָט מיך געטריבן אין אַ גאַנץ אנדער ריכטונג. און דאָך קלינגט נאך מיר ביז היינט אין מיינע אויערן דער גמרא ניגון ביים רב'ס טיש. אין רויטן בית המדרש, וואס איז שוין מער נישטא און זיינע טייערע ליבע יידן זיינען שוין נישטא...

אין די זעמבראָוער בתי-מדרשים זיינען גע-ווען גענוג טישן ביי וועלכע יידן פלעגן זיצן גרופנווייז און לערנען.

אזא טיש האט אויך געפראָוועט דער רב אליין, בעצמו ובכבודו, אין רויטן בית המדרש. יעדן אָוונט, נאך מעריב, פלעגן זיך אויסזעצן ביים טיש יידן-לערנער, ווי שמאי-לייזער, דער משור-לח, שלמה-פראַכט, וואס איז געווען דעם רב'ס אַדיוטאַנט, יצחק דער פארבער, נחום-הערש דער פארבער, ציבוליאק דער שניידער, אברהם שלמה דער שניידער, משה-לייב דעם מילנערס זון, מאיר-שלומקה בלומראָזנס איידעם, לייזער דער שמיד און נאך אייניקע וואס איך געדענק נישט מער. דער רב פלעגט לערנען מיט זיי. געווען איז עס בעת דער דייטשישער אָקופאַציע, אין די יארן 17—1916. איך האָב באקומען „שוואַרצע אר-בעט“ ביי די דייטשן — רייניקן די קאזארמעס און טראָגן וואַסער פאר דער וועשעריי, פאר 2.50 מאַרק א טאג. אין אָוונט פלעג איך זיך אריינכאַפן אַ מידער אין רויטן בית המדרש, דאָוונען מעריב, דער זיסער גמרא ניגון, די ליכ-טיקייט אויף די פנימער פון די לערנער, וואָס פאָרגעסן אַלץ אין אַזא צייט, ווען עס איז נישטאָ גענוג צום עסן, ווען ס'איז נישטאָ קיין אַרבעט

אומץ רוחו / זיין מוט

איטשע מוליאַר'ס זון דערציילט וועגן רב'ס
גבורה און מוט:

לעבן רויטן בית המדרש איז געווען א הייזקע
וואס האט פארשטעלט די שיין פון דער זון אין
בית המדרש. ווען דער בעל הבית האט געוואלט
צובויען א שטאל, האט דער רב נישט דערלויבט —
דאס וועט נאכמער פארשטעלן דאס ליכט פון טאג
אין בית המדרש. יעדעס מאל ווען מ'האט אנ-
געהויבן בויען די שטאל — האבן דעם רב'ס
אנהענגער צעווארפן די ברעטער און שטיינער.
אין א צייט ארום האט אפגעקויפט דאס הויז
איינער א פורמאן און געוואלט פאר יעדן פרייז
שטעלן די שטאל, האט ער געדונגען קריסטליכע
טשעשלערעס זיי זאלן אלץ צוגרייטן און מיטא-
מאל אויפשטעלן די שטאל. אזוי איז געווען. דער
רב האט אבער געשיקט זיינע מענטשן צעוואר-
פען די געביידע. איז געקומען צולויפן דער פור-
מאן מיט צאָרן צום רב. זאָגט דער רב: האסט
נישט געדארפט אנהויבן בויען, ס'געוויסט דעם
סוף דערפון. איז ארויס דער פורמאן און האט
ארגאניזירט א כנופיה, מיט ישראל'קע דעם גלע-
זערס זון, בראש, זיי זאלן גיין סטראָשען דעם
רב, אויב ער וועט נישט לאָזן בויען. ווען יש-
ראלקע איז אריין צום רב מיט א געוואלד, האט
אים דער רב געגעבן צוויי פעסטע פעטש, אין
ביידע באַקן און ארויסגעטריבן פון שטוב, איז
די גאנצע באַנדע זיך צעגאנגען. ישראל'קע האט
זיך פארענטפערט פאר די ווילע יונגען: זיך
אנהויבן מיטן רב, און הויבן אַ האנט אויף אים,
די גאנצע שטאט זאל מיך שילטן דערפאר?

ווען די ראָזערעס האבן זיך פארשפּעטיקט אין
שבת אַריין, איז דער רב אריין פרייטיק צו ליכט-
בענטשן אין א ראָזערע, זיך אוועקגעזעצט אויפן
שטול אין ט'געזאגט: איך וויל זיך אויך שערן!
זיינען זיך אלע קליענטן צעלאפן. אזוי אייניקע
פרייטיקן, אין אלע ראָזערעס, ביז זיי זיינען גע-
ווען געצוונגען צו שליסן פרייטיק זייערע גע-
שעפטן מיט אלע צוגלייך. אזוי אויך אין סינעמא.
ווען מהאט געעפנט שבת צונאכטס צו פרי.

על עוז רוחו ואומץ לבו של הרב, מספר
ר' סנדר סיצקובסקי:

ליד „בית המדרש האדום“, מצד מזרח, מקביל
אל בית הכנסת עמד בית שהאפיל על האור בבית
המדרש. רצה בעל הבית להוסיף עוד דיר לעצים
ובזה לחסום עוד יותר בעד קרני השמש מלחדור
לבית התפילה. כשלא שמע בעל הבית לאזהרת
הרב — יצאו נאמני הרב והרסו את התחלת בניין
הדיר. אולם הבית עבר לידי אחד העגלונים. זה
לא התחשב עם הרב ובית התפילה, שכר בנאים
גויים שהכינו את שלד הדיר ובבת אחת הקימוהו.
אנשי הרב לא הבלילו, יצאו והרסו את הבניין.
בא העגלון אל הרב בצעקות ובגידופים. אמר לו
הרב: ידעת, שאתה גורם נזק למקום קדוש. למה
עשית זאת? לא ענה העגלון על דברי הרב, יצא
בחרי אף וארגן כנופיה של בריונים שהתפרצה
לבית הרב באיומים נוראים אם לא ירשה להקים
את הדיר. נכנס אל הרב ראש הכנופיה, ישראל'קע
בן ל. הזג, וצעק אל הרב: העגלון השקיע כסף
בבית ואתה מפריע לו וגורם לו נזק — דם יישפך
והדיר יקום! ניגש אליו הרב, נתן לו שתי סטי-
רות לחי חזקות ואחז בערפו והוציאו מן הבית.
החוויר ישראל'קע בן הזג ויצא בבושת פנים. כל
הכנופיה שחיכתה לו על המדריגות נסוגה והת-
פזרה.

— אני ארים יד על הרב, הצטדק לפניו בן
הזג, וכל העיר תקללני עבור זה?
הדיינים וכמה בעלי בתים שנוכחו בשעת המע-
שה לא יכלו להסתיר השתוממותם, כיצד הרהיב
עוזו בנפשו הרב החלוש לסטור לראש הבריונים.
משנודע לרב שבעלי המספרות מזלזלים בקדו-
שת השבת וממשיכים לגלח ולספר גם לאחר קב-
לת שבת — נכנס בערב שבת בין השמשות למס-
פרה, ישב על הכסא ואמר שהוא רוצה גם כן
להסתפר. מובן שהמספרה התרוקנה תיכף מלקו-
חותיה.

ככה עשה כמה פעמים בכל יום שישי — עד
אשר בעלי המספרות נמלכו בדעתם לסגור את
בית העסק שלהם, ברדת היום, כדת וכדין. בדרך
כזו גם מנע מבעלי הקולנוע לפתוח במוצאי שבת
לפני הזמן המותר.

די קצבים האבן פאר אים געציטערט און אים געפאלגט וואס ער האט נאר געזאגט.

איינמאל האט מען אים דערציילט אז דער בעל הבית ס. האט געפאטשט י. דעם שוחד, ווייל ער האט נישט געוואלט שחטן זיין עוף דעם ערשטן טאג יום-טוב. האט אים דער רב גלייך גערופן און אים באשטרעפט: באצאלן קנס און אויס-רופן אליין מאַנטיק און דאָנערשטיק, ביים דאָר-נען: איך בעט מחילה ביים שוחד פארן הויבן מיין האנט אויף אים. כאטש ער איז געווען פון „אגודת ישראל“ — האט ער מיך געבענטשט פארן פארן קיין ארץ ישראל און מיר אפילו מיט-געגעבן רעקאמענדאציע בריוו צו גרויסע רבנים אין ירושלים זיי זאלן מיר העלפן זיך איינצארדנען.

פעם סטר אחד מבעלי הבתים, ס. על לחיו של י. השוחד, כי סירב לשחוט לו עוף ביום-טוב הראשון. הרב מיהר והזמין אליו את ס. והטיל עליו: לשלם קנס סכום כסף ידוע וגם לעלות על הבמה, בימים שני וחמישי הבאים, לדפוק בשול-חן ולהכריז שהוא מבקש סליחה מהשוחד על אשר הרים עליו ידו, שלא כנימוס. הקצבים פחדו מפניו וקיבלו כל חומרותיו בענייני שחיטה וטריפה — מבלי להתווכח. כי ידעו שהרב הוא תקיף ואינו חת בפני כל איום. משהחלטתי לעלות לארץ ישראל, בשנת 1924, בימי המשבר הגדול, באתי להיפרד מהרב, אף כי הרב השתייך ל„אגודת ישראל“ עודדני וברכ-ני ואף נתן לי מכתבי המלצה לכמה רבנים בירו-שלים שיעזרו לי להסתדר.

נבואת הרב / דעם רבי'ס נבואה

ה' יוסף קרוליביצקי (בואנוס איירס) מספר: ציילט:

אין די ערשטע יארן פון דער פוילישער מלו-כה האט דער פרעזידענט וואיטשעכאווסקי גע-מאכט אַ טור איבער די שטעט און שטעטלאך פון זיין מלוכה, איז ער אויך אראפגעקומען קיין זעמ-בראווע — אַ שטאָט מיט אַ גרויסן מיליטערישן גאַרניזאַן. איז די שטאָט געגאנגען אויף רעדלאך. די קריסטן פון איין זייט, די יידן פון דער אנ-דערער זייט האבן זיך געגרייט אויפצונעמען דעם מלוכה-פרעזידענט.

פארשטייט זיך אז דער רב איז געשטאנען בראש פון דער יידישער דעלעגאציע. אויסגע-פוצט, מיט זיין שיינעם רבנישן טראַכט, האט דער אלטער רב, אין שטריימל און ווייסע הענדשקעס, געהאלטן אין אַרעם א ספר-תורה, אונטער א חופה. לעבן אים איז געשטאנען דער עלצטער פארשטייער פון קהל, ר' שליימקע בלומראזן. ווען דער פרעזידענט איז צוגעגאנגען צום רב, האט זיך דער רב צעטומלט אַ ביסל און במקום צו זאגן „Witam Pana Prezydenta“ (איך-בא-גריס דעם הער פרעזידענט) האט ער געזאגט:

ה' יוסף קרוליביצקי (בואנוס איירס), מספר:

בראשית ימיה של פולין המדינה, יצא נשיא המדינה, ה' וויצ'יחובסקי לסייר את הערים וה-עיריות שבתחום שלטונו. הגיע עד זאמברוב, עיר המאכסנת משמר צבאי גדול. בעיר רבתה התכונה לקראת קבלת פניו. נוצרים התכוננו לחוד ויהודים לחוד. הרב עמד, כמובן, בראש המשלחת היהודית. לבוש גלימה נאה של רבנן, חבוש שטריימל החזיק בידיו העוטות כפפות משי לב-נות כשלג ספר תורה מתחת לחופה. לידו עמד זקן העדה ר' שלמה בלומרוזן. כאשר קרב אליו נשיא המדינה, נבוך הרב, אשר הלשון הפולנית לא היתה שגורה בפיו ובמקום „Vitam Pana! Prezydenta!“ (אני מברך את האדון הנשיא!) שגת ואמר: „Vitam Pana Referenta!“ (אני מברך את האדון הריפירנט!). חיוך ארסי נראה על פני הנשיא, שלא הצטיין באהבת ישראל. הרב הרגיש בטעותו ותיקן תיכף את דבריו. אולם הנבואה כבר נזרקה מפיו. ולא יצא זמן רב וה-נשיא הודח מכסאו על ידי ראש הממשלה פיל-סודוקי ונתמנה להיות מרצה (ריפירנט) באחת האוניברסיטאות של מדינת פוזה...

(סוף)

! "Witam Pana Referenta" (איך באגריס דעם הער רעפערענט). דער נישט יידנפריינטליכער פרעזידענט האט סאַרקאסטיש א שמיכל געטאן. דער רב האט גלייך פארריכט: „הער פרעזידענט!“ אבער זיין נבואה איז שנעל מקוים גע-

ווארן. נישט לאנג ווארטנדיק האט פילסודזקי, דער פרעמיער מיניסטער, אַראָפּגעזעצט דעם פרעזידענט וואַיטשעכאָוסקי און אים געמאַכט פאַר אַ רעפערענט, אין אַן אַוניווערזיטעט, ער-געץ אין פּוילן.

דיבר הרב מזאמברוב... / גערעדט האט דער זעמבראווער רב...

חיים גראדה

(בוועידת הרבנים בוויילנה)

(סמוך למלחמת העולם השנייה התקיימה בוויילנה ועידה ארצית של רבנים. בא אליה גם הישיש, בן התשעים, הרב מזאמברוב ונתכבד שם כבוד גדול. חתן חתנו, הסופר והמשורר המובהק, חיים גראדה, לוקח בתו של הרב אהרון יעקב קלפפיש [אבדה בשואה] מתאר את הופעתו של הרב על הבמה בספרו „דער שול-הויף“ — חצר בית הכנסת).

...דיבר הרב מזאמברוב, אחד מן הגדולים שישבו בראש. זקן, קרוב לתשעים, זקנו מפוזר, לבו חשוף וטליתו הקטנה מושלכת על גבי קאפוט. תתן. דיבר בלי פסוקים ובלי מאמרי חז"ל, אולם

אויפן רבנים צוזאמענפאר

אין ווילנע

אין ווילנע איז פארגעקומען, קרוב צו דער צווייטער וועלט מלחמה, לויט דער איניציאטיווע פון „חפץ-חיים“, א צוזאמענפאר פון רבנים, פון דער ליטע און פוילן, איז געקומען אויך דער אלטיטשקער זעמבראווער רב.

כאטש זעמבראווע איז נישט ליטא, האָט מען אָפּגע-געבן דעם רב גרויס כבוד, ווייל ער האט זיך גערעכנט פאר איינעם פון די עלטסטע רבנים אין פוילן.

דער באגאבטער ווילנער שרייבער און דיכטער, חיים גראדע — וואָס האָט חתונה געהאַט מיטן רביס איי-ניקל, פרומה-ליבטשע, די טאָכטער פון הרב ר' אהרון יעקב קלפפיש ז"ל און סאַטשע דעם רביס — באשרייבט אין זיין גרויסן ווערק „דער שול-הויף“ אַט די רבנים קאָנפערענץ און די אויפטרעטונג פון זעמבראווער רב.

...גערעדט האט דער זעמבראווער רב, איינער פון די גדולים, וואָס איז געזעסן סאַמע אויבנאָן, א זקן קרוב ניינציק, מיט א צעשוויבערטער באָרד, צעכראַסטעט האַרץ און דעם טלית-קטן פאַר-שמיסן איבער דער קאַפּאַטע. גערעדט האָט ער אַן פסוקים און חז"ל, נאַר אַרויסגעריסן פון זיך זיפצן מיט שטיקער לייב אינאיינעם, אַרויסגע-קרעכצט זיין ווייטיק און פאַראיבאַל אויף דער שטאַט, וואו ער איז רב איבער פופציק יאר: איבער א יובל יאָרן האָט ער אַרויסגעקוקט דורכן פענצטער פון זיין שטוב און געזען ווי יידישע קינדער גייען אין חדר און די דערוואַק-סענע צום דאַוונען. ער האָט געזען ווי מען פירט די יונגע דורות צו דער חופה און די אַלטע דו-רות אויפן בית-עולם. ער האָט געקענט די זיי-דעם, די טאַטעס, די אייניקלעך און די אוראיי-ניקלעך. אבער איינמאַל אין א ווינטערדיקן שבת אינדערפרי האָט ער אַרויסגעקוקט פון זיין בית-

הרב ר' דוב מנחם רעגנשברג ז"ל
Reb Dov Menachem Regensberg
of Blessed Memory

מלבו נעקרו אנחות משולבות בריסוקי בשרו, גנח מרוב כאב וקבל מרה על עיירתו, בה הוא מכהן ברבנות למעלה מחמישים שנה.

למעלה מיובל שנים נהג להשקיף בעד אשנב ביתו ולראות ילדי ישראל ההולכים לחדר ומבוגרים ההולכים לתפילה. ראה את בני הדורות הצעירים מובלים לחופה ובני הדורות הזקנים — לבית עולם. ידע את אבותיהם ואבות אבותיהם, את נכדיהם וננייהם. אולם, פעם בבקרו של יום שבת מושלג, השקיף בעד אשנב ביתו אל הרחוב ולא הכיר עוד את עירו, זאמברוב. הוא ראה, אוי לעיניים שככה רואות, אוטובוס מלא נוסעים יהודים, מבני העיירות שמסביב, עבר בשבת את זאמברוב. נשאר עומד קפוא ליד חלון ביתו. וגם בעלי הבתים הקשישים שבחוק, שהלכו להתפלל נשארו עומדים קפואים ותקועים בשלג עד הבריכים.

החל הרב להרעיש עולמות על חילול שבת זה: בבית התפילה, בשוק ובאסיפות. בכה והתחנן לפניו: אל תתן זאמברוב לאוטובוס המלא נוסעים יהודים שיחצה את רחובותיה בשבת. ונגמר בזה שהנוער בזאמברוב החל גם הוא לנסוע באותו האוטובוס לביאליסטוק, לשניאדובה, ללומזה וליתר העיירות שבסביבה, על גדות הבוג והנארוו. אפילו בעלי הבתים הקשישים שבעיר, אשר נודעו תחילה לרגל חילול שבת גורא זה — הסכימו לראות ולא להגיב. חדל הרב מלהשקיף דרך חלוננו. למעלה מיובל שנים השקיף וכעת חדל...

יהודים, קדושים, מניף הרב בשתי ידיו: אף אחד מאתנו, היושב על כיסא הרבנות לא יזכה בדין, שלפני כיסא הכבוד, כאשר ישאלו אותנו: על שום מה שתקנו, אנו, הרבנים? חייבים היינו להשתטח מתחת לגלגלי האוטובוסים — שלא יוכלו לעבור בערינו ביום השבת — פורץ הזקן בבכי מר וצורח. הדמעות ניגרות על פניו ועל זקנו ועל שערות השיבה המדובללות של לבו החשוף. גופו מרתית, ידיו רועדות ונופל על כסאו כגדום...

(מתוך הספר „בחדר בית הכנסת“, בחילנה)

הרב און מער ניט דערקענט זעמבראָווע. ער האָט דערזען — וויי צו זיינע אויגן, וואָס האָבן עס געזען! — ווי אַן אויטאָבוס, אָנגעפאקט מיט יידן פון די אַרומיקע שטעטלעך, איז אום שבת דורכגעפאָרן דורך זעמבראָווע. איז ער פארגליי-ווערט געווארן ביי זיין פענצטער, און אויך די אַלטע בעלי-בתים אינדרויסן, וואָס זיינען געגאנגען צום דאָוונען, זיינען פארגליווערט געוואָרן, געבליבן שטעקן ביז די קני אין שניי. האט ער קעגן דעם חילול-שבת גענומען שטורעמען אין בית-מדרש, אין מאַרק און אויף אסיפות, גע-וויינט און זיך געבעטן, זעמבראָווע זאָל ניט דורכלאָזן דורך אירע גאַסן דעם אויטאָבוס, וואָס פאַרט אום שבת געפאָקט מיט יידן. געענדיקט האָט זיך עס מיט דעם, וואָס די זעמבראָווער יונגעלייט גופא האָבן אויך גענומען פאַרן אום שבת מיטן זעלבן אויטאָבוס קיין ביאליסטאָק, קיין שניאָדעווע, קיין לאַמזשע, און אין אלע ארונ-מיקע שטעטלעך ביי די ברעגעס פון בוג און נאָרעו. אפילו די אַלטע זעמבראָווער בעלי-בתים, די זעלבע וואָס זיינען ביים ערשטן מאָל אויפ-געשוידערט געוואָרן פון דעם מוראדיקן חילול-שבת, האָבן זיך ביסלעכווייז צוגעוואוינט. האט ער אויפגעהערט ארויסקוקן דורך זיין פענצטער. איבער א יובל יאָרן ארויסגעקוקט און מער קוקט ער ניט...

— הייליקע יידן, — פאָכעט דער אַלטער רב מיט ביידע ציטערדיקע הענט, — קיינער פון אונדז, וואָס זיצט אויף אַ כסא-הרבנות, וועט ניט האָבן קיין פאַרענטפערונג פאר דעם, וואָס זיצט אויפן כיסא-הכבוד, ווען ער וועט אונדז פרעגן: פאַרוואָס מיר האָבן געשוויגן? מיר, רבנים, האָבן זיך באַדאַרפט אַנידערלייגן פאר די רעדער פון די אויטאָבוסן, זיי זאָלן דורך אונדזערע שטעט ניט קאַנען דורכגיין אום שבת — פאַרגייט זיך דער זקן אין א הויך און ביטער געוויין. די טרערן רינען אַרונטער איבער זיין פנים און באַרד, און איבער די גרויע צעקנוילטע האָר פון זיין צעכראַסטעט האַרץ. זיין גוף ציטערט, זיינע הענט טרייסלען זיך, און אַן אונטערגעזעגטער פאַלט ער אַנידער אויף זיין שטול...

הרב אהרן יעקב קלפפיש ז"ל

חתן הרב דעם רב'ס איידים

י. משעולי

ר' אהרן-יעקב, דעם רב'ס איידעם, האט גע-
שטאמט פון א פארצווייגטער און גוט באקענטער
פאמיליע אין ווארשע (זיין פאטער איז געווען
קוזין פון ווארשעווער הויפט רב ר' שמואל-
זיינול). איז געבוירן געווארן אין שטשעטשין, אין
יאר 1880. ער איז געהאָדעוועט געווארן ביי זיין
זיידן, דער מוטערס פאטער, הרב שפירא. ווען
ער איז אלט געווארן 7 יאָר, איז זיין פאטער גע-
ווארן שוחט אין וואַרשע און די פאמיליע איז
אריבער קיין ווארשע. אהרן יעקב האט גוט גע-
לערנט אין דער ישיבה און א ספעציעלער לע-
רער האט אים געלערנט רוסיש און פויליש, העב-
רעאיש און חשבון. ער האט טאַקע פון שטענדיק
געשריבן העברעאיש אין א שיינעם סטיל און
האט געהאט אויך א זעלטן שיינע האנטשריפט.

ווען ער איז אלט געווארן 18 יאָר האט מען
געשריבן תנאים מיט סאַטשע דעם זעמבראווער
רב'ס עלצטע טאכטער. דער רב איז אויך געווען
זיין פעטער. צוויי מיט א האַלב יאָר נאָך די תנ-
אים איז פארגעקומען די חתונה. דערווייל האט
דער חתן געלערנט אין מירער ישיבה און בא-
קומען סמיכות אויף רבנות. נאכהער איז ער גע-
שטאנען צום פריזיוו און איז באפרייט געווארן.
ערשט דאן האָט ער חתונה געהאַט און געגעסן
פינף יאָר קעסט ביים רב. שפעטער האט ער
געעפנט אין זעמבראווע א געשעפט פון גלעזער-
נע, פאַרצעלייענע און „בלויע“ כלים. ס'הייסט
אזוי גוט, ווי „ער האט געעפנט“. אין דער אמתן
האט זיין פרוי סאַטשע געפירט דעם געשעפט —
ער פלעגט זיצן אין בית המדרש לערנען, אדער
העלפן דעם רב אין זיינע עניינים. עס האט אים
איינער געפרעגט: סטייטש, ר' אהרן-יעקב, ווי
עפנט איר א געשעפט פון גלעזערנע כלים? די
גמרא זאָגט דאך: ווער עס וויל פארלירן זיין
געלט זאָל קויפן גלעזערנע כלים. רופט זיך
אַפּ ר' אהרן-יעקב: די גמרא זאָגט דאך „זאָל
קויפן גלעזערנע כלים“ אבער נישט „פארקויפן

הרב ר' אהרן יעקב קלפפיש ז"ל, נצר למשפחה
מסועפת ומפורסמת בוורשה (אביו היה בן אחיו
של הרב ר' שמואל זיינול קלפפיש, הרב הראשי
בוורשה), נולד בשנת 1880 בשצ'וצ'ין.

הוריו היו סמוכים על שולחנו של הרב ר' יהו-
שע השל שפירא, הרב בשצ'וצ'ין, שהיה אבי
אמו. אהרן יעקב היה בנם בכורם וזכה משום
כך לטיפול מיוחד. היה ילד חלש בשנות חייו
הראשונות והוקף דאגה מיוחדת.

במשפחה רווח סיפור על נס מימי ילדותו.
פעם, כאשר היה חולה, היה זקוק בהמלצת הרופא
למרק יונים, אך אי אפשר היה להשיג בשום
אופן יונה בעיר והסביבה הקרובה. והנה בוקר
אחד, כאשר עמד אביו של אהרן יעקב בבית
הכנסת בתפילת שמונה עשרה על יד חלון פתוח,
ניצבה לפניו יונה ולא זזה ממקומה, עד שגמר את
תפילתו. כשסיים את התפילה, לקח האב את היו-
נה הביתה. היא נשחטה, והילד החולה קיבל מרק
יונים והבריא.

את חינוכו הראשון קיבל אהרן יעקב אצל סבו
בשצ'וצ'ין. בהיותו בן שבע, נתמנה אביו שוחט
בוורשה, והמשפחה עברה לבירת פולין, שם למד
הילד בישיבות והצטיין הן בכשרונותיו והן בשק-
דנותו. נוסף ללימודיו בישיבה קיבל שיעורים
פרטיים בתנ"ך, בדקדוק עברי, בחשבון ובשפת
המדינה אצל מורים מצטיינים. מכתביו, שנשארו
מצעירותו, מצטיינים הן בכתב ידם הנאה והן
בסגנונם העברי המפואר ברוח התקופה.

בגיל י"ח התארס הרב ר' אהרן יעקב עם שרה
(סוצ'ה) בת הרב ר' דב מנחם רגנסברג, הרב
בזמברוב, שהיה דודו. תקופת האירוסין נמשכה
כשנתיים וחצי, כיוון שהחתן היה עדיין לפני הת-
יצבותו לשירות בצבא. רק אחרי ששוחרר מה-
צבא, נערכו הנישואין. אחרי החתונה למד זמן
מה בישיבת מיר. במשך חמש שנים היה הזוג
סמוך על שולחנו של הרב רגנסברג. אחר כך

גלעזערנע כלים" — איך פארקויף דאך! ווען ער האט דערציילט זיין רבין, דעם ראש ישיבה פון מיר, ר' אליהו-ברוך קמאי, אז ער האט גע-עפנט א כלים-געשעפט האט ער אים געזאגט, אז עס איז נישט פאר אים, ער וועט נישט מצליח זיין. איז עס אזוי געווען. אין דער גרויסער שריי-פה פון יאר 1910 איז געווארן אפגעברענט די גאנצע קראם און ר' אהרן-יעקב איז ארויס ווי ער שטייט און גייט, מיט א סך חובות. ווען ער האט די קראם באנייט, שפעטער, איז אויך נישט געווען גענוג פרנסה און האט געמוזט איר ליק-ווידירן אין עטלאכע יאר ארום.

אין יאר 1913 איז ער געווארן ראש ישיבה אין סלאנים. ער האט דארט שטארק מצליח געווען און ט'באקומען א גרויסן נאמען, איז אבער אויס-

פתח הזוג הצעיר בית מסחר לכלי זכוכית בזמברוב. אחד מידידיו של הרב ר' אהרן יעקב ז"ל יבל"ח ר' הלל שיינברג משצ'וצ'ין מספר: כאשר נודע לי, שר' אהרן יעקב פתח בית מסחר לזכוכית פניתי אליו ואמרתי לו — איך אתה עושה דבר כזה? הלא כתוב „הרוצה לאבד ממונו, יקנה כלי זכוכית“. ענה לי: הרי כתוב „יקנה כלי זכוכית“ ולא „יסחר בכלי זכוכית“.

כאשר סיפר ר' אהרן יעקב לרבו, ר' אליהו ברוך קמאי, ראש ישיבת מיר, שהוא עומד לפתוח בית מסחר לזכוכית, אמר לו רבו, שלא יצליח בכך. היתה זאת כעין ברכה ונבואה כאחת. בית המסחר לא החזיק מעמד. בשריפה הגדולה בזמברוב בשנת 1910 נשרפה החנות על כל אשר בתור-כה. ור' אהרן יעקב יצא בחוסר כל ונשאר בעל חוב גדול. למרות שבית המסחר חודש, לא החזיק מעמד וחוסל שוב כעבור שנים אחדות.

ר' אהרן יעקב קלפיש חתן הרב ז"ל, וזוגתו סוצ'ה, בת הרב, תבל"ח
דעם רביס איידעם ז"ל, מיט זיין פרוי, סאטשע, זאל לעבן.

Reb Aharon Jacob Klepfish, the Row's Son in law, and his wife Sotshe.

בשנת 1913 הוזמן ר' אהרן יעקב כר"מ בישיבת סלונים ושהה שם עם שני בניו שמריהו ודוד למעלה משנתיים. הוא הצליח שם למעלה מהמשוער וקנה לו שם גדול. הרב ר' שבתי יגל ז"ל, מייסד הישיבה ומנהלה, היה לו ידיד נאמן עד לפטירתו.

בשל תנאי המלחמה חזר לזמברוב ופתח שם ישיבה. הישיבה התקיימה בזמברוב קרוב לארבע שנים. נוסף להרב ר' אהרן יעקב ז"ל, הורה בה חלק מהזמן יב"ח הרב ר' חיים דוד רגנסברג (כיום שיקגו). בישיבה עבד גם משגיח קבוע בשכר.

הכנסותיה של הישיבה היו מועטות (מתרו-מות) ולא כיסו את הוצאותיה. אך הרב ר' אהרן יעקב דאג תמיד לשלם את המשכורת המלאה למשגיח ולאחרים, ובביתו שרר מחסור. התלמידי דים אכלו "ימים" בבתיהם של התושבים ולנו בחדרים, שנשכרו למענם.

בשנת 1919 נתמנה הרב ר' אהרן יעקב כרב בעיירה שניאדובה, אחת הקהילות העתיקות בפרו-לין, שנדלדלה במשך הזמן, נשרפה כולה בראשית מלחמת העולם הראשונה ונעזבה ע"י תושביה. אחרי שהגרמנים כבשו את האיזור, התחילו היהודים לחזור לעיירה ולשקמה. הרב ר' אהרן יעקב השקיע את מיטב מרצו בארגון עזרה לנצרך-כים. הקים בית תבשיל לילדים בעזרת ה"ג'וינט", בו ניתנו ארוחות צהרים חינם. חולקו גם מנות יבשות, כגון סוכר, קמח, אורז, חלב משומר מתוק ועוד. נפתחה גם קופת גמ"ח בעזרת ה"ג'וינט", שהשתתף ב- $\frac{1}{3}$ מהון היסוד של הקופה.

הודות להשתדלותו של הרב נתקבלה עזרה מהממשלה בבניית בית המדרש (בשניאדובה היה בית כנסת עתיק ומפורסם, שנשרף במלחמת העולם הראשונה) ובית תלמוד תורה.

ביתו של הרב ר' אהרן יעקב היה תמיד פתוח לאורחים. הוא קיבל כל אדם במאור פנים ודאג לעוברי אורח בעיירה.

בשנת 1935 עלו הרב ואשתו לארץ ישראל. במשך כשנה מילא את מקומו של הרב בכפר סבא, שנסע לחוץ-לארץ להתרפא. אחר כך נתבקש על ידי הרב כץ מפתח-תקה לנסוע בשליחות ישיבת לומז'ה בפתח-תקה לארצות הברית. נסיעתו זאת הוכתרה בהצלחה רבה. כעבור שנה וחצי חזר והקים ישיבה בכפר סבא.

געבראכן די ערשטע וועלט מלחמה און ער האט געמוזט צוריק-קומען קיין זעמבראווע.

ער האט דא נישט גערוט. צוזאמען מיט זיין שוואגער, דעם רב'ס זון ר' חיים-דוד (היינט רב אין שיקאגא) האט ער באנייט די ישיבה אין זעמבראווע און 4 יאָר אָפּגעגעבן זיינע בעסטע כוחות פאר איר אַנטוויקלונג אין תורה. געזארגט צו באצאלן דעם משגיח און אנדערע, איינגע-אַרדנט די ישיבה-בחורים פון דער פרעמד מיט "עסן טעג" און מיט סטאַנציעס און אליין פון דעם נישט געהאט קיין פרנסה.

אין יאר 1919 איז ער געווארן רב אין שניא-דעווע — איינע פון די עלצטע קהילות אין גאנצן געגנט, וואס האט אויפגעפאסט אויף לאַמזע א.א. דא האט ער נישט ווייניק געליטן. די שטעטל איז געווארן אפגעברענט אָנהויב דער ערשטער מל-חמה. ביי די דייטשן — זיינען זיך ביסלאַכוויי צו-זאמענגעקומען די יידן און אנגעהויבן צוריק אויפבויען די חורבות. הרב קלעפפיש האָט פיל געטאָן פאר זיין עדה, זיך געזארגט זי זאל בא-קומען פון דזשיינט שפייו און געלט, האט געהאַל-פען גרינדן א לייקאַסע, האט באקומען מיטלען אויפצובויען דעם בית המדרש (די בארימטע אור-אלטע שניאדעווער הילצערנע שול איז געווארן אָפּגעברענט בעת דער מלחמה) און גרינדן א תלמוד-תורה.

אין יאר 1935 קומט ער מיט זיין פרוי קיין ארץ-ישראל. אין יאָר האט ער פארטרעטן די שטעלע פון רב פון כפר-סבא, וואס איז געווען אין אויסלאנד, זיך קורירן. נאכהער איז ער גע-פארן אַלס משולח קיין אמעריקע זאמלען געלט פאר לאַמזער ישיבה, וואָס האט זיך איבערגע-טראָגן קיין ארץ ישראל אין פתח-תקה.

אין יאר 1943 באזעצט ער זיך אין ירושלים. דא באקומט ער א בכבודיקן פּאַסטן: ער ווערט נאמינירט — אויף דער רעקאַמענדאַציע פון אוי-בער רב, הרב הערצאג ז"ל — אַלס וויסנשאפט-ליכער מיטארבעטער פון דער "שאלות ותשובות".

בשנת 1943 עברו הרב ר' אהרן ואשתו לגור בירושלים. כאן נכון לו תפקיד מפתיע, אשר נתן לו אפשרות לפתח את מלוא יכולתו, את כשרונוֹ־ תיו הברוכים, את בקיאותו הרבה ואת הבנתו החריפה בספרות הרבנית.

הרב הראשי הרצוג ז"ל יסד הוצאת ספרים חדשה בשם "אוצר הפוסקים" במטרה ללקט את כל החומר ההלכתי, המפורסם בספרי "שאלות ותשובות". קודם כל הוחל בריכוז החומר על "שולחן ערוך — אבן העזר" לפי הסדר. זאת עבודה אנציקלופדית עצומה, שבה מועסק זה קרוב ל־18 שנה צוות של 10—20 רבנים ויודעי תורה, המסכמים עבודת אלף שנה ומעלה בספרות הרבנית הענפה מתקופת הגאונים ועד היום. עד עכשו הופיעו בדפוס ששה חלקים של הספר "אוצר הפוסקים", אך רוכז כבר חומר ניכר לחלקים הבאים, שמספרם יהיה רב והעבודה עליהם תימשך עוד שנים רבות.

הרב ר' אהרן יעקב קלפפיש ז"ל השקיע בשבע עשרה שנות חייו האחרונות את מיטב מרצו וכוֹ־ חותיו למען "אוצר הפוסקים" והיה מעורביוֹ־ ראשיים. תוך כדי עבודתו התפרסם בחוגי הרבנים ולומדי התורה בירושלים כאישיות תורנית מזהירה ובלתי רגילה.

במשך הזמן התרחק לגמרי מ"הבלי העולם הזה" והקדיש את כל ימיו — לרבות לילותיו — לתורה ולתפילה. היה ישרן שעות מועטות ומש־ כים לקום בשעות הקטנות של הלילה ללמוד תורה. היה צם הרבה מלבד תעניות הציבור ה־ רגילות.

יחד עם זה הצטיין בעזרתו לאחרים. היה מוכן תמיד להלוות לידידיו ולמכריו "גמילות חסד" ולעזור לכל אדם כפי יכולתו.

הרב ר' אהרן יעקב היה עניו ונחבא אל הכ־ לים. הצטיין בפשטותו. נזהר לא להטריח איש. לפני שנים אחדות, כששכב בבית החולים "שערי צדק" בירושלים, באו לבקרו מגדולי ה־ בירה וביניהם הרב הראשי הרצוג ז"ל ויב־ל־ח הרבי מגור. האחרון ביקרו פעמים אחדות במשך השנים בביתו.

בשנת חייו האחרונה נחלש מאוד, אך המשיך כמנהגו בתעניותיו ובלמוד התורה בשקדנות בלתי רגילה. הוא עסק בעבודתו למען "אוצר ה־ פוסקים" עד שעות חייו האחרונות.

בזאת עניקלאפעדיע. ארום 18 גרויסע רבנים און לומדים האָבן געדאַרפט אַרויסקלייבן פון דעם גרויסן אוצר פון רבנישע שריפטן די אלע פסקי דינים, אין א פארנעם פון בקרוב 1000 יאָר. אזא ארבעט האָט געקענט אדורכפירן נאר א גרוי־ סער למדן, וואָס איז בקי אין ש"ס און פוסקים. און דאס איז געווען ר' אהרן יעקב. ער האט זיך גערעכנט צווישן די הויפט־רעדאקטארן און האט דא אריינגעלייגט 18 יאָר ארבעט און וויסן. זיין נאמען איז געווארן שטאַרק באקענט אין די רב־ נישע קרייזן. ער פלעגט אויך אָפגעבן צייט צום לערנען פאר זיך. פלעגט אויפשטיין פארטאג און לערנען. פלעגט אָפט פאַסטן תעניתים. פלעגט הארציג העלפן יעדערן. נישט ווייניק מענטשן פלעגן קרייגן ביי אים א גמילות־חסד. איז געווען א גרויסער עניו, און אן איידעלער אין כאראק־ טער. אלע האבן אים געשעצט. ווען ער איז גע־ לעגן קראַנק אין שפיטאל האבן אים באזוכט הרב הראשי הערצאָג, דער גערער רב, און אנדערע גרויסע רבנים. ער האט געאַרבעט ביזן לעצטן טאג פון זיין לעבן.

פרייטיק, כ"ב אדר תשכ"א (10 מערץ 1961), ווען ער האט זיך געגרייט צו גיין אין שול מקבל שבת זיין — איז ער געפאלן און איז אויסגעגאנגן גען שבת פארטאָג, אין שפיטאל. די לוויה איז פארגעקומען שבת צו־נאַכטס. ווי עס פירט זיך אין ירושלים, און זי האט געצויגן טויזנטער מענטשן.

זיין טאָכטער פרומע־ליבטשע איז געווען די פרוי פונם באקענטן יידישן שרייבער און דיכ־ טער חיים גראדע (אין אמעריקע). זי איז אומ־ געקומען אין טרעבלינקע, דורך די נאציס. זיין זון משה איז געווען אַקטיוו אין דער הגנה, האט געדינט אין דער יידישער בריגאָדע און איז גע־ פאלן ווי אַ העלד אין דער באַפֿריינגס מלחמה, בעת דער שלאכט לעבן "בית קשת", אין דעם גליל התחתון. די פרוי און דריי זין — לעבן אין ישראל.

(סוף)

הרב ר' אהרן יעקב ז"ל הוטמן בבית הקברות של הפרושים בירושלים, בחלקת הרבנים. בהל-ווייתו השתתפו אלפים.

מכתב הרב א"י קלפפיש אל אירגון עולי
ואמברוב בישראל, בדבר הספר :

בשיקאגו ישנם שלושה בני הרב ז"ל.
כתבתם של השניים אני כותב פה והשלי-
שי, מר ישראל, נ"י ידוע למר יוסף
סרברוביץ נ"י.

אייער היליקער אויפטן און דער היילי-
קער ציל האט איר האט זיך געשטעלט
צו פארמיידן דעם אנדנעק פון דער
יידישער זעמבאדאן און אירע הייליקע—
אז זייער וויכטיק, גוט און איר ווינט
אייך הצלחה און אייער אויפטן. דערמיט
שיק איך איר איינעק ווערטער העצן מיין
שוער זיכרונג לברכה, דער לעצטער רב
זעמבאדאן, וואס עס האט אנגעשריבן
מיין זון יהושע (העשל), דאס אייגענע בילד
פון רב האבן מיר און מיר וועלן עס
גיין איבערשיקן, ווען איר וועט פארלאזן
איר און וועל מיט פריד איך וועט ענטפערן
איר אלץ פראגן און איר וועט מיר
שטיילן איבער זעמבאדאן. איך וויל זיך
באטייליקן אין די העצות פארן בוך,
וועלן איר וועט שוין מיר פארלאנגן.

מיט פיל כבוד, אהרון יעקב קלעפפיש.
אין שיקאגא זיינען דא דריי זין פון דעם
רב. צוויי אדרעסן שרייב איך אייך, דעם
רביטן, אדרעס פון ישראל'טשע, האט
ה' יוסף סרעבראוויטש.

[illegible]

275

ר״י נ״ם

ר' זלמן קאפלאן

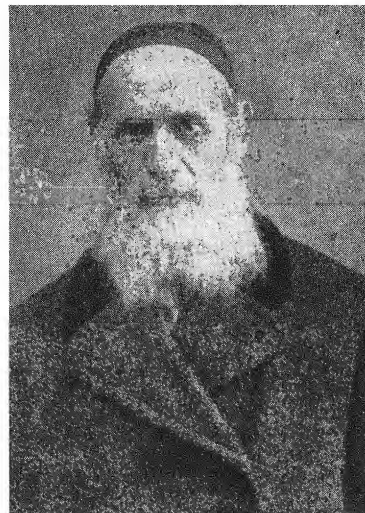
יפה-תואר, חסון, גבה-קומה ובעל מידות נאות. היה איש שיחה ורודף שלום. כל בני העיר אהבוהו וכיבדוהו, כי לא אהב להתערב במחלוקת וגם לא היה קיצוני וקנאי, כרב העיר. זמן-מה היה רבה של צ'יז'ב. אולם לרגל המחלוקת שבין בעלי-הבתים וכלי-הקודש ויתר על הרבנות וחזר לזאמברוב — כדיין בבית הדין של הקהילה, ישב בבית המדרש האדום על התורה והיה „פוסק שאלות“ של בני העיר. כאשר גדלו הילדים והשכירות שקיבל מקופת הקהל לא הספיקה לו נתנו לו בני העיר „מעמד“: המונופולין של מכירת נרות לשבת ויום-טוב. זה הכניס לו קצת וסייע בפרנסת המשפחה. נפטר בשנת 1937.

דיין קהילת זאמברוב, בעלה של מאשקה, בת ישראל וליבה רוזנטאל. היה בן למשפחת מיוחסים, „חפץ חיים“ ור' יהודה הלוי אפשטיין היו דודיו. למד בישיבות ליטה. אביו ר' נחום-מגיד, מחבר הספר „נחמות ישראל“, עלה לירושלים בשנת 1877, והשאיר את הבן, בישיבת וולוז'ין, שם נחשב לעילוי וניבאו לו עתידות. לרגל עבודתו בצבא הוכרח לנדוד והגיע לזאמברוב. בא אל הרב והביא אתו מכתב המלצה מדודו בעל „החפץ חיים“. הרב קירב אותו וקרא את ר' ישראל שיעצאלס ואמר: יש לי כלי-יקר עבור בתך, קחהו לביתך כי ברכה בו. מצא הבחור חן בעיני המחזותן ובעיני הכלה, כי היה

ר' זלמן דער דיין

אזעק קיין ירושלים אין יאָר 1877. זיין זון, איז אלס 21 יאָריקער בחור געקומען קיין זעמבראווע, מיט אַ רעקאָמענדאַציע פון „חפץ חיים“. דער רב איז נתפעל געוואָרן פון זיין תורה און חכמה און זיין הדרת פנים. האָט ער גערופן ישראל'קע שיע-צאלעל'ס צו זיך און געזאָגט: איך האָב אַן איידעם פאר דיין טאָכטער מאַשקע, אַ צאָצקע, כאָפּ אים אַזוי! איז ער אַלעמען געפעלן געוואָרן. געווען צוערשט רב אין טשיזשעווע. צוליב מחלוקת צווישן שוין די בעלי-בתים און כלי-קודש האָט ער אויפֿגעגעבן דעם כסא הרבנות און געקומען צוריק קיין זעמבראווע צו זיין דיין. איז געווען אַן איידעלער מענטש, קיינמאָל נישט אַריינגעמישט זיך אין די קהל'ישע סיכסוכים, האָט ליב געהאַט שלום און איז נישט נאָכגעגאַנגען אין די דרכים פון די פאַנאַטיקער. געווען אַ ליבעראַלער מענטש, פלעגט לייענען צייטונגען און ביכער. ווען די קינדער זיינען אונטערגעוואָקסן און זיין שכירות האָט נישט געקלעקט, האָט מען אים געגעבן דעם מאָנאַפּאָל אויף בענטשליכט. איז נפטר געוואָרן אין יאָר 1937. געלאָזן אַ טאָכטער אין אַרגענטינע, אַ טאָכטער מיט אַ זון אין ישראל.

ישראל'קע שיע-צאלעל'ס איידים. אַ גרויסער למדן, אַ ליטוואַק, פון די בעסטע בחורים פון וואָלאָזשינער ישיבה. זיין פאָטער, ר' נחום איז

דיין ר' זלמן קאפלאן ז"ל
Reb Zalman Kaplan, of blessed memory

שבתי קראמארסקי הדיין

יהודי נאה, בעל "זקן הרצל" ועינים גדולות, חולמות. נעים הליכות. בן סוחר על הספר הגרמני. למד בישיבות ואף רכש לו בלי יודעים. ידיעה בספרות ההשכלה. נשא את רחל בת ישראל'קע וליבה רוזנטאל. ישב כל היום על התורה, כשהוא סמוך על שולחן חותנו. היה מעורב עם הבריות, אדם שקט ונוח, מתקדם, רודף שלום ואב נאמן ומסור למשפחה. יחד עם גיסו ר' זלמן דיין והרב דמתא היוו את בית הדין של הקהילה. היה ממשיך לקרוא ספרי השכלה, לא בפרהסיה, גם בהיותו דיין, קרא את "הצפירה" והכיר את החיים של החברה המתקדמת. כשלא הספיקה לו המשכורת — היה מלמד גמרא ופוסקים לתלמידים מבוגרים ואף היה מכין צעירים לקבל היתרהוראה.

יש לו ילדים בארץ.

שעפסל דער דיין

א שיינער ייד, מיט א "הערצל באַרד" און גרויסע חלומדיקע אויגן. האָט געשטאמט פון א סוחרישער פאַמיליע אויפן פרייסישן גרעניץ. האָט געלערנט אין ישיבות און בשתיקה באקומען אויך וועלטלאַכע בילדונג. האָט חתונה געהאַט מיט רחל, שיע צאלעלס אייניקל. צוזאמען מיט זיין שוואַגער זלמן געווען די דיינים פון דער קהילה, ביים רב. איז געווען אַ רואיקער און געלאסענער, קיינמאַל קיין הויך וואָרט נישט געהערט פון אים, פלעגט זיך נישט מישן אין שטאַטישע מחלוקת. האָט ליב געהאַט צו לייענען השכלה ביכער און אַלס דיין, פארשטייט זיך, נישט עפענטלעך. שפעטערדיקע יאָרן, ווען די שכינות איז ניט געווען גענוג, האָט ער געלערנט מיט גרעסערע תלמידים גמרא און אפילו צוגעגרייט יונגע לערנער צו באקומען סמיכות אויף רבנות.

האָט קינדער אין ישראל.

דיין ר' שעפסל קראמארסקי ז"ל
Reb Shepsl Kramarski, of blessed memory

הרב אברהם גורונטשיק (גורן) זצ"ל

(חתן נחום-לייזר השוחט)

אין געווען דער איידעם פון דעם עלצטן שוחט, ר' נחום-לייזער ציביאק. א געבוירענער אין רוזשאן (1888). האָט געלערנט אין דער גרויסער ישיבה אין מאַקאווע און שפּעטער אין דער ישיבה פאר יונגעלייט אין ווארשע, וווּ ס'איז געשטאנען בראש ר' אברהם גרוזשינסקי. האָט באקומען סמיכה פֿון ר' חיים בריסקער.

האָט חתונה געהאַט, אין עלטער פון 20 יאָר, מיט דעם שוחט'ס טאכטער אין זעמבראווע און איז געוואָרן אַ זעמבראווער תושב. צוערשט געווען אַ גמרא-מלמד פאר דערוואקסענע בחורי-רים. אין דער ערשטער וועלט מלחמה האָט ער זיך אָפּגעגעבן פיל מיט הילף פאר די היימלאָזע. צוויי יאָר נאָך דער מלחמה איז ער אריבער מיט דער פאמיליע קיין ווארשע. באלד נאָך דער באלפור דעקלעראציע איז ער צוגעשטאנען צו דער גרופע „יאַבלאָנער חסידים“, צו פאָרן קיין ארץ ישראל און מיט אייגענע כוחות בויען דעם דאָרף „נחלת יעקב“, אין עמק יזרעאל (היינט הייסט ער „כפר חסידים“). איז עולה געווען אין יאָר 1924, מיט די ערשטע, און זיך באזעצט

הרב אברהם גורונצ'יק נולד בשנת 1888 ברור ז'אן (פולניה). למד בישיבות שונות, ביניהן בישיבה הגדולה במאקוב, ומשום עבר לישיבת האברכים בווארשה שבראשה עמד הגאון ר' אב' רהם גרוז'ינסקי. על אף היותו צעיר בגילו ביחס לאחרים, נחשב לאחד מגדולי תלמידי החכמים שבישיבה, ונתפרסם כחריף ובקי בענייני הלכה. זכה להוקרה מרובה ע"י הגאון הנודע ר' חיים מבריסק והוסמך על ידו להוראה. בגיל 20 נשא לאשה את בתו של השוחט הנודע בזאמברוב הצדיק ר' נחום אליעזר ציביאק זצ"ל, ומאז הפך לתושב קבוע בעיירה. בתקופה הראשונה התמסר להרבצת תורה, וזכה להעמיד עשרות תלמידים בכל מקצועות התורה. הצטיין בהסברתו הקולעת ובחריפות שכלו בלימוד. ונהרו אליו תלמידים ממקומות שונים. במלחמת העולם הראשונה התמסר לעבודה ציבורית ובמיוחד עבד בהגשת עזרה, הצלה ותושיה לפליטי המלחמה ולחיילים. כשנתיים לאחר מלחמת העולם הראשונה, הגר לוורשה עם בני משפחתו. מיד עם מתן הצהרת בלפור החלה להתבשל בלבו ההכרה לעלות ולהתישב בא"י כחלוץ. ואכן בוורשה הצטרף לחבורת החסידים הראשונה חסידי יאבלונה, שהתארגנו בכוחות עצמיים על מנת ליסד את הכפר „נחלת יעקב“ בעמק, הידוע כעת בשם „כפר חסידים“ ובשנת 1924 עלה בין עשרות הראשונים עם משפחתו לא"י והתישבו באופן עראי בגבעה שהיתה ידועה בשם שיך-אבריק. הרב גורונצ'יק נתבקש ע"י תושבי הכפר לקבל עליו את עול הרבנות במקום, והוא נאות לעשות זאת שלא על מנת לקבל פרס, אלא בתנאי שימשיך יחד עם זאת להיות חבר המושב ולעבוד ככל יתר החברים. המקום היה נגוע מאד במא' לאריה, והיה צורך לייבש את הביצות ולנקות את נחל קישון. הרב גורונצ'יק התמסר לייבוש הביצות ועשה חיל במלאכה זו, הצליח ליבש במו ידיו 17 ק"מ ביצות בעמק. אולם כתוצאה מכך חלה קשות במאלאריה טרופית יחד עם כל בני

הרב אברהם גורונצ'יק-גורן ז"ל
Rabbi Abraham Gorontchik-Goren,
of blessed memory

משפחתו, ועל פי צו הרופאים נאלץ לעזוב את הכפר לאחר ארבע שנות עבודה חלוצית והשקעת עמל רב בפיתוח המקום. עבר עם משפחתו לירושלים והחל ללמד תלמוד בשיבת תורת חיים. אולם לא רצה לעשות תורתו קרדום לחפור בה, ושוב עזב את ירושלים ועבר לגור לאחד הפרדסים ברחובות, עד שהגיעו מאורעות תרפ"ט. מילא אז תפקידי שמירה ובטחון, ולבסוף היה נאלץ לעזוב את המקום בפרדס הנידח ולהתישב עראית במושב. כשוך המאורעות, חזר לירושלים, כדי שיוכל לתת חינוך תורני לבניו כפי השקפתו, ופתח מכון להכנת תלמידים לסמיכות לרבנות. נהרו אליו תלמידים רבים מארצות הברית ועשה חיל רב. בתקופה זו התקרב לרב הראשי קוק זצ"ל, והיה מבאי ביתו הקרובים אליו. מצויים מכתבי הערכה רבים מהרב קוק אליו בנוגע לעשרות תלמידיו שהכין אותם וקיבלו סמיכות לרבנות ע"י מרן הרב הראשי קוק זצ"ל, ומשמר שים כעת ברבנות בכל קצווי העולם.

בשנותיו האחרונות התמסר לעבודה ספרותית תורנית חשובה ביותר, הוא חיבר ספר מיוחד רב הכמות והאיכות בשם „באורי הגר"א על הרמב"ם". הספר מוכן כעת להדפסה, ועומדים להוציא לאור באמצעות מוסד הרב קוק. חלה במחלה קשה, ואחרי טיפול ממושך נפטר ב"ד כסלו תש"ך.

צייטווייליק אין שייך אברייק. האט מען אים פארגעשלאגן ווערן דער ארטיקער רב. האט ער אנגענומען מיטן תנאי — מען זאל אים נישט צאלן קיין שכירות און ווייטער אים פארעכענען אלס מיטגליד פון מושב. האט ווייטער פאר געזעצט זיין שווערע חלוצישע ארבעט ביים טריקענען די בלאטעס, וואס האבן גשטרעט די אנטוויקלונג פון דארף. מיט חסידיש-חלוצישן ברען האט ער אליין אויסגעטריקנט ביי 17 קילאמעטער זומפן. איז אבער קראנק געווארן אויף טראפישע מאלאריע, צוזאמען מיט זיין פאמיליע און געמוזט אריבערפארן קיין ירושלים. דא איז ער געווען צוערשט ראש ישיבה פון „תורת חיים", נאכער האט ער זיך באזעצט אין א פרדס לעבן רחובות, ווייל אים האט געצויגן צו לאנדארבעט און נישט געוואלט מאכן א לעבן פון זיין תורה. בעת די אומרוהען פון יאר 1929 — האט ער זיך באזעצט אין רחובות און נאכהער צוריק געקומען קיין ירושלים, און האט געעפנט אן אנטשאלט צוצוגרייטן תלמידים אויף סמיכה. הרב קוק האט אים שטארק מקרב געווען און מינדלעך און אין מערערע בריוו אים געמוטיקט און גערימט פאר זיין ארבעט, און זיינע צענדליקע תלמידים פארנעמען רבנות אמתן אין דער גארער וועלט.

זיינע לעצטע יארן האט ער זיך אפגעגעבן מיט רבנישע ליטעראטור און צוגעגרייט א בוך „די דערקלערונגען פון ווילנער גאון איבער דעם רמב"ם".

איז נפטר געווארן נאך שווערע ליידן, י"ד כסליו תש"ך (1959).

ה ר ב ה ר א ש י ב צ ה " ל

דער מיליטערישער אויבערראכינער

הרב שלמה גורן. שליט"א

געבוירן אין זעמבראווע, אין יאר 1918, אן אייניקל פון עלצטן און באליבטן שוחט ר' נחום-לייזר ציוויאק. איז געקומען קיין ישראל מיט זיין פאמיליע אלס 8 יאריקער יינגל, צוערשט אין „כפר חסידים", נאכהער אין ירושלים געעגנט

נולד בזאמברוב, ביום כ"א שבט, תרע"ח (7.2.1918) לאביו ר' אברהם גורנצ'יק (ראה עליו לעיל), נכד זקן השוחטים בזאמברוב, ר' נחום-לייזר ציביאק. עלה ארצה עם הוריו בשנת 1925, עם עליית החסידים מפולין שייסדו

הרב שלמה גורן
Rabbi Shlomo Goren

דיקט די ישיבה „חברון“ און באקומען סמיכות אויף רבנות צו 17 יאר. געלערנט יידישע וויסנשאפט אין ירושלימער אוניווערזיטעט און פארט געזעצט זיינע תלמוד שטודיען, פיל אויפגעטאן אויפן געביט פון פארשן דעם תלמוד ירושלמי, און אויף זיין איניציאטיוו האט מען אנגעהויבן ארויסגעבן א וויסנשאפטליכע גוט קארעגירטע אויסגאבע פון ירושלמי. באקומט דעם ערשטן פרייז אויפן נאמען פון הרב קוק דורך דעם תל אביבער שטאטראט (1943). געדינט אין דער „הגנה“ און ישראל מיליטער אלס מוסטער פאר פיל יונגע רבנים און גלייך ביי דעם אנטשטיין פון דער ישראל ארמיי נאמינירט געווארן אלס ערשטער מיליטערישער אויבערראבינער און ער באקליידט דעם אַמט ביז היינטיקן טאג, מיט פיל כבוד און ווערדע. הרב גורן איז דער ערנסטער קאנדידאט צו באקליידן דעם פּאָסטן פון אויבער-ראבינער פאר ישראל, נאך דער פטירה פון הרב הערצאג ז"ל.

את המושב כפר חסידים במבוא המערבי של עמק יזרעאל וייבשו את הביצות להבראת הסביבה ולהכשרת הקרקע. למד בבית הספר שבכפר חסידים ועבר אח"כ עם הוריו לירושלים — שם המשיך את לימודיו בישיבות „עץ חיים“ ואחר כך בישיבת „חברון“. כבן י"ז הוסמך להוראה. המשיך ללמוד תלמוד וגם מדעי היהדות במחלקה למדעי הרוח באוניברסיטה. התמסר למחקר התלמודי ועשה רבות בחקר התלמוד הירושלמי. ביזמתו נוסד בשנת 1940 המפעל להוצאה מתור-קנת מוגהת ומלווה פירושים של התלמוד הירושלמי (תחילה על ידי „מכון בצלאל“ ואחר-כך ע"י מוסד הרב קוק). אסף מכל רחבי התלמוד את המאמרים והמשא ומתן בעניין מיקוואות וערך אותם מעין גמרא ל„מסכת מקוואות“, בצירוף פירושו „שערי טהרה“ (ירושלים, 1940) וקיבל עבור זה מעיריית תל-אביב את הפרס הראשון לספרות תורנית על שם הרב קוק (תש"ג). פירסם מאמרים רבים על נושאים תורניים ודברי מחקר ב„הפרדס“ (ארצות הברית) ב„הצופה“, „נרות שבת“, „מחניים“ ואח'. היה למופת לכמה וכמה רבנים צעירים במסירותו לענייני הגנה בירושלים בימי המאנדאט, היה נוטר בעיר העתיקה, חייל בשורת הלוחמים לעצמאות ישראל, צנחן ולוחם. נתמנה משנת תש"ח, מראשית קום מדינת ישראל רב ראשי בצבא ההגנה לישראל בדרגת אלוף משנה. ומאז הוא ממשיך בכהונה זו לתפארת. בבקאותו הרבה בהלכה ובחריפותו — חידש כמה וכמה הלכות צבאיות שנעלמו מאתנו בשנות גולה ונכר, אירגן ופתר למופת את ענייני הכשרות ושאלות הדת בצבא ההגנה — תוך גישה ממלכתית-תורנית מתקדמת. נתחבב על פקודיו והמימשל הצבאי. עשה הרבה למען ליכוד העדות ומיזוג השבטים בישראל, בתיקוני התפילה והמנהגים הבינעדתיים בשורות הצבא, המורכבות מחיילים בני עדות שונות. מועמד רציני למשרת הרבנות הראשית בישראל, לאחר פטירתו של הרב הרצוג ז"ל. אשתו צופיה, בת הרב דוד כהן, מראשי הישיבה „מרכז הרב“, על שם הרב קוק, בירושלים.

ר' יודל שוחט. הי"ד

יוסף ישמח

לאָמיר צוערשט אָנשרייבן אייניקע שורות, אַ
יזכור פון אַ קליין ווינקעלע אין אונדזער שטעטל.
דאָס איז אונדזער הויז.

פינף שכנים זענען מיר געווען. פינף ארבעטן-
דיקע הארעפאשנע שכנים פון וועלכע ס'האָט
געשטראלט ליכט, שלום-בית און ארבעטסליכע.
יאנקל דער היטל-מאכער מיט זיינע פינף
קינדערלאך. האָט שווער געאַרבעט פון פינצטער
ביז פינצטער און נישט איינמאל זענען געגאנגען
די קינדער שלאָפן הונגעריקע. ער איז אָבער
געווען א בעל בטחון. האָט שטענדיק געאַרבעט
זינגענדיק, געזונגען אַרבעטנדיק — אַלערליי
פאָלקס לידער, שטיקלאך חזנות, און געהאַפט
אויף בעסערע טעג.

יעקב דער בעדנאר, א שטילער גוטער ייד, האָט
געאַרבעט פון באַגינען ביז שפּעט ביינאכט. זיין
פרוי חיה שרה האָט שטענדיק געהאַלפֿן אַרימע
לייט און תמיד געווען גרייט טאָן אַ טובה דעם
צווייטן. געהאַט פיינע קינדער, אַ זון, שלום, מיט
אַ טאכטער שרה'טשע.

משה'ל דער סטאליאר — דער דריטער שכן
האָט געהאַט גאָלדענע הענט. א סך פון זעמברא-
ווער יוגנט, צווישן זיי נישט ווייניק חלוצים,
האָבן זיך ביי אים געלערנט.

און נאָך אַ שכן — דוד דער מאליער.
דער פינפטער שכן איז געווען אונדזער
פאמיליע — יודל דער שוחט. זיין פאמיליע נאָ-
מען איז געווען ישמח.

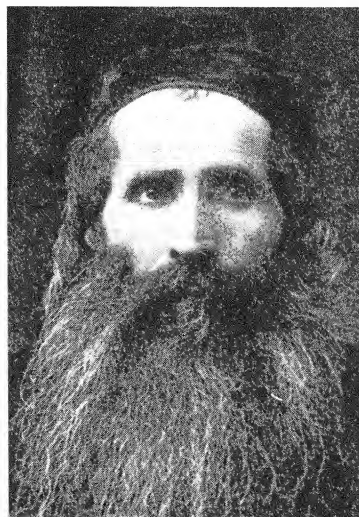
פינף איינוואוינער זענען זיי געווען. זענען זיי
אַלע אומגעקומען...

נאָר איך וועל מיר אָפשטעלן באַזונדער אויף
איינעם פון די שכנים, וואָס איז מיר געווען
אַמליבסטן און אַמנאָענטסטן, דאָס איז מיין פאָטער,
יודל דער שוחט ז"ל.

אייגנטליך האָט מען געדארפט באַשרייבן אַלע
זעמבראווער שוחטים, וואָס האָבן נישט ווייניק
אויפגעטאָן פאר אונזער שטעטל און געווען פיינע
בעלי-בתים און אָנגעזעענע כלי-קודש, אַשטייגער
ר' נחום לייזער ציוויאַק, דער עלטסטער שוחט
ביי אונז, דער זיידע פון אונזער מיליטערישן

מן הראוי היה לרשום קווים אחדים לדמותם
של כל השוחטים אשר בקהילתנו, לתאר את אורח
חיייהם, עבודתם ופעולותיהם האחרות של כל
אחד בנפרד, והם: ר' נחום לייזר ציוויאַק השוחט
הזקן שבחבורה והבאים אחריו: ר' בנימין רוזנ-
בוים והצעיר ממנו ר' יודל השוחט ואחריהם:
ר' אברהם שמואל פיונטאק, חתן ר' נחום לייזר,
ולסוף ר' משה אהרן אמסטרדמסקי. אולם, לדא-
בונני מעטים הם הפרטים המדויקים אודותיהם
הנמצאים ברשותי. וזה מונע ממני לעשות את
המלאכה בשלמותה ואכתוב רק על אחד מהם
הקרוב והיקר ללבי ואתאר את ביתו של אבא
ז"ל, שהיה מכוונה בעירנו: ר' יודל השוחט.

אעלה בזכרוני את הבית בו גרנו, על שכניו,
חמישה דיירים היו בו. חמש משפחות עמלים
וישרים, אשר אור קרן מהם — אור שלום בית,
אהבת תורה ועבודה: יאנקל הכובען עם חמשת
בניו, שקוע היה במלאכתו מעלות השחר עד
צאת הכוכבים ולא פעם שכבו ילדיו לישון כשהם
רעבים ללחם. היה בעל בטחון: עבד תמיד כשהוא
מתרונן ושר שירי עם וקטעי חזנות, ציפה לימים

יודל דער שוחט
Judl Reb Shochet

טובים שיבואו. יעקב החבתן עם אשתו חיה שרה — די בעדנארקע — גם כן עבדו וטרחו כל הימים וחיו בעניות. שני ילדיהם הטובים שלום ושרה ציה עזרו על ידם. משה'ל הנגר — אמן ידוע במקצועו, חנך דור של נגרים צעירים והכשיר גם חלוצים-נגרים לעליה לארץ ישראל. ועוד שכן דוד הצבע, ועוד שכן חמישי — בית אבא שלי — יודל השוחט.

כבמרביט ערי פולין היה גם אבא ז"ל ממלא עוד כמה תפקידים ציבוריים שהיו מוטלים על השוחט כגון: מוהל, בעל תפילה, בעל תקיעה, בעל קריאה ועוד ועוד. מובן שבעד המילה — מכל שכן בעד יתר השירותים — לא עלה על דעתו ולא חלם אפילו לקבל תמורה כספית. להיפך, לכבוד היה לו לבצע את שתי המצוות של „חיתוך ופריעה“ גם יחד ואפילו רק אחת מהן. ומשום כך אולי היה תמיד „חוט משולש“, המקשר את הרב, הדיין והשוחט גם יחד. אך יתרון אחד היה לשוחט: עם הראשונים היה בין מתפללי בית המדרש. היה חסיד, בין מתפללי ה„שטיבל“ וזה נתן את אותותיו בכל מהלך חיי המשפחה בבית. תשומת לב נתן אבי ז"ל לחינוך הילדים. שם את הדגש על דרך התנהגותו והקפיד מאד על מסורת הלבוש ה„חסידי“ ועל החסידות בכלל. זכורני, מעשה באחי הרשל הי"ד, שלמד בשיבת לומזה ויצאה שמועה שהתחיל לעגוד „קעלנערל“ (צוארון קשה — פסול בלבוש החסידי) וכשהדבר הגיע לאזניו של אבא ז"ל, מהר מיד לנסוע ללומזה בכדי להיווכח אם אמנם נכונה השמועה.

כאמור היה אבא בין מתפללי ה„שטיבל“. דמותו היתה תמיד בולטת בין קהל המתפללים, זקנו הארוך שירד לו על פי מדותיו שיווה לו הדרת פנים מיוחדת ותמיד היה משמש לציבור החסידים מעין מורה דרך בהיסטוריה החסידית מתוך זה שהיו נהירין לו ספרי החסידות והקבלה. ומשום כך ידע להרחיב תמיד את דיבורו בסיפורים חסידיים ועל החסידות בכלל. היה מפורסם בכל הסביבה במומחיותו כשוחט ומוהל. לא פעם קרה, כשהיתה מזדמנת שאילת „ריאה“ קשה אצל הרב זצ"ל, קרא לאבא לשם התייעצות ולשמוע את חוות דעתו. בעל תפילה מקובל היה אבא ז"ל ובימים הנוראים, בתור שוחט, היה עליו להעניק מגורו לכל בתי התפילה שבעיר:

הויפט ראבינער, אלוף מישנה הרב שלמה גורן. דערנאך קומען ר' בנימין שוחט (ראזנבוים), און מיין פאטער יודל שוחט. און ווייטער: ר' אברהם שמואל פיאנטאק, ר' משה אהרן אמסטערדאמסקי א. א. צו מיין באדויערן באזיך איך גאר ווייניק ידיעות איבער זיי און איך קען מיר נאר דער-לויבן אַנשרייבן עטלאכע שורות וועגן מיין פאטער.

ווי אין א סך שטעטלאך, האט מיין פאטער אויס-געפירט אייניקע פונקציעס, וואס זיינען געווען אין שייכות מיט זיין אַמט: א מוהל, א בעל תפילה ימים נוראים, א בעל תקיעה און אויך א בעל קריאה. פארשטייט זיך אז פאר דעם אַלעמען האט ער נישט באקומען קיין באזונדערן געהאַלט. ער האט דאס געטאן לשם מיצווה. די דאזיקע מיצוות האבן אים שטענדיק געקניפט און גע-בונדען מיט די אנדערע כלי-קודש אין שטעטל, דעם רב און דינים, גבאים און פרנסים. מיין פאטער אז געווען א חסיד, פלעגט דאווענען א גאַנץ יאָר אין חסידים שטיבל. האט אויפגע-פאסט אז זיינע קינדער זאלן אָפהיטן דעם חסי-דישן שטייגער אין קליידונג און מידות. מיין ברודער הערשל, געדענק איך, האט געלערנט אין לאַמזער ישיבה און ס'האט זיך אים פאַרגלוסט טראָגן א וויסן קעלנערל, מעשה אַריסטאָקראַט. האט עס מיין טאַטן פאַרדראָסן. איז ער גלייך געפאַרן קיין לאַמזע זיך דערקונדיגן אויב ס'איז אמת, און זען ווירקן אויפן זון.

אין חסידים-שטיבל איז מיין פאטער געווען פון די אַנגעזעענע בעלי-בתים. זיין לאַנגע באַרד האט אים צוגעגעבן הדרת פנים. ער איז געווען שטענ-דיק דער גייסטיקער לערער פון די חסידים. האט געקענט די געשיכטע פון חסידים און שטענדיק דערציילט היסטאָרישע עפיואָדן פון דער חסידי-שער באַוועגונג. מען האט אים דערפאַר אומעטום געליבט און מקרב געווען. איז געווען א שם-דבר מיט זיין לייכטער האַנט צו שעכטן און מל זיין יידישע קינדער. האט געקענט גוט אַלע דינים פון טרייבערן און בודק זיין און נישט איינמאַל האט מען אים אָפּגערופן קיין לאַמזע און אנדערע שטעט צו פאַסקענען א האַרבע שאילה איז דער הינזיכט. איז געווען אַן אַנגענומענער בעל תפילה. די בתי-מדרשים האבן זיך געריסן, ער זאל ביי

ביום א' דראש השנה "בבית המדרש הלבן" ונוסף לזה בעל תקיעה. ביום ב' דרה"ש היה בעל תפילה ובעל תקיעה "בבית המדרש האדום" וביום הכיפורים בבית הכנסת הגדול, היה עובר לפני התיבה בתפילת "כל נדרי", מוסף ונעילה. יש לציין שבלייל יום הכיפורים היה נשאר לכל הלילה ב"שטיבל" לשם אמירת תהילים ולימוד ובהשכמת הבוקר היה בא הביתה לעורר אותנו לתפילת יום הקדוש.

כששים שנה שימש אבא ז"ל שוחט בעיירה. אולם בשנים האחרונות נחלשו כוחותיו ואחרי שהשיא את בתו, אחותי היקרה עדינת הנפש, חייצה הי"ד, לבעלה הרב ר' בנימין מוזיקאנט (הוצא להורג ע"י הנאצים ביחד עם עוד בעלי בתים והרב זצ"ל בראשם) לקח את גיסי ז"ל לעזרתו ובהסכמת הרב עמד לרשת את מקומו של אבא ולהתמנות שוחט בעיר.

לא אצא ידי חובתי אם לא אקציב כמה מלים לאמא היקרה והחביבה הי"ד שהיתה מכונה בעיר "רחל השוחט'קה". אין לשער את מסירות נפשה לענייני צדקה וחסד, כל מגמתה היתה רק לעזור לזולת. מרבה ב"לינות" אצל חולים עניים — חשוכי מרפא, אוספת כספים על מנת להקל להם ומושיטה להם עזרתה בגופה ובנפשה. כדאי לציין: כידוע, היו השוחטים מקבלים מהקצבים "כשרות", היינו: הטחול, חלק מהמעיים וחלק מהכבד. אמא ז"ל היתה מחלקת מזה קודם כל לנכבדים אשר מצבם היה קשה ושילחה להם לביתם, אח"כ לעניות שבעיר.

זיי זיין חזן ימים נוראים. ביו מ'איו אינגעגאנגען אויף א קאמפראַמיס: ערשטן טאג ראש השנה — אין וויסן בית המדרש, און דעם צווייטן טאג — אין רויטן. דאָרט האָט ער אויך געבלאָזן שופר. יום-כיפור פלעגט ער דאווענען אין דער שול — כל נדרי, מוסף און נעילה. יום כיפור נאך כל נדרי פלעגט ער בלייבן אויף א גאנצע נאכט אין חסידים שטיבל, שטיין אויף די פיס, זאָגן תהי-לים און לערנען ביו אינדערפרי.

מיין מוטער, א ליכטיקן גן-עדן זאל זי האָבן, האָט אים מיטגעהאַלפן און שטענדיק געווען פאַר-טאָן מכנים אורחים צו זיין און ארויסהעלפן דעם נויטבאדערפטיקן. פלעגט קומען געכטיקן ביי אַרימע קראַנקע און זיי באדינען, פלעגט קאָכן פאַר זיי יאָיכלעך. ווען זי פלעגט קריגן פון די קצבים די "כשרות" לויטן מנהג אין שטעטל (די אינגעווייז פון א בהמה נאך דער שחיטה), פלעגט זי קודם כל שיקן פעקעלעך די שטילע נויטבאדערפטיקע, דערנאך די אַרימע יידענעס.

מיין פאָטער איז געווען שוחט אין זעמבראווע קנאַפע 60 יאָר. אויף דער עלטער איז ער געבליבן אָן כוחות. נאך דעם ווי ער האָט חתונה געמאַכט זיין טאָכטער חייטשע מיט ר' בנימין מוזיקאנט — האָט געזאָלט דער איידם זיין זיין געהילף און יורש אין דער שחיטה, מיט דער הסכמה פון רב. מיין טייערע שוועסטער מיט איר מאָן זענען געבאָן אומגעקומען דורך די מערדערישע נאציס, צוזאַמען מיטן רב און אַנדערע בעלי-בתים. זאָל זייער אַנדענק זיין צום גוטן.

ר' ברל ניגובצר זצ"ל

הדתיים שבעיר והיה איש סודו של הרב. היה קנאי בענייני הדת, אבל פיקח וידע לכלכל דבר ולא לגזור על הציבור דבר שאינו יכול לעמוד בו. היה עליו וריקודיו בשמחת-תורה משכו תשומת לב. למד יום ולילה והיה קם באחת בלילה ללמוד תורה.

בנו הבכור, ר' ישעיה, למדן ורב באחת העיירות שבתלך מינסק היה חתן הרב מיישינבוקה. היגר לארה"ב והיה ממנהיגי אגודת הרבנים וממונה על ה"כשרות" בכמה מוסדות מזון גדולים. היה פיקח כאביו ופעיל במוסדות תורה.

היה למדן מופלג שמעטים היו כדוגמתו בכל הסביבה. איש עניו וישר, לא גבה לבו ולא רצה לקבל עליו משרת רבנות, אף כי כמה וכמה פעמים הציעו לו זאת. היה נצר למשפחת ר' לייבלה קובנר, ומוצא משפחתו מקארלין, ליד פינסק ולזאמברוב בא מכפר ניגובצי. אשתו גננדיל, אשת חיל, ניהלה חנות של אריגים בכיכר העיר והוא היה ראש ישיבה בלודו. את כספו, שכר ביטול תורה שקיבל, השקיע בלודו באריגים והיה משגר לאשתו, עבר אחר-כך לגור בזאמברוב ועזר במסחר אשתו. לקח חלק פעיל בחיים

והמורשה הראשון של קרן-קיימת, משהגיעה
 "הקופסה הכחולה" לעיר, כעת בארה"ב, מזכיר
 אגודת הרבנים.

על בנו השני אהרון-לייב ויעקב — ראה להלן
 ברשימת ברל מארק על ג' משפחות. ר' יעקב
 היה בנעוריו בזאמברוב מראשי התנועה הציונית

הרב לייב רוזינג

ר' לייבל רוזינג ז"ל
 Reb Leibl Rosing

היה חתן בריינה-פרל פינקלשטיין, יליד רוסיה.
 למד בישיבת סלובודקה, והוסמך שם לרבנות.
 לאחר נישואיו חזר לישיבה והמשיך זמן-מה
 ללמוד. בריינה-פרל חותנתו התפארה בו: קנתי
 "ספר תורה" לבתי, כי אדם קדוש הוא. והכינוי
 נשאר לו. היה מגדולי התורה בעיר, עסק בצרכי
 ציבור, הקים חברה לגמילות חסדים. היה כל
 הימים יד ימינו של הרב וסייע לו בהנהגת העיר,
 בקנאותו ובמלחמותיו בפרצות נגד הדת והמוסר.
 שימש חבר בית הדין של צדק וכן נבחר למועצת
 העירייה. היה אהוב על יודעיו ביושרו וטוב לבו.
 בגיטו — בהיות הרב חלוש ותשוש — מילא
 מקומו כרב העדה. נשרף באושוויץ עם אשתו
 אלקה, ארבע בנותיו ושני חתניו.

ר' זלמן קאפלמן הדיין, עם אשתו מאשקה ז"ל, בנו פינחס ושתי בנותיו.
 זלמן דער דיין מיט זיין פרוי מאשקה ז"ל, זייער זון פינחס און טעכטער.
 Reb Zalman the Dayan with his Family

ח ז נ י ס

מיר געדיינקען נישט די ערשטע חזנים אין שטאט. די עלטערע ריידן נאך-פון ר' פינחס וואס איז געווערן חזן שוחר. האט געשטאמט פון ליטע. אנאָענטער פריינט, אדער גאר אן איידים פון ר' ישראל שקאדער. דער בארימטער חזן אין דער ליטע. אויך זיין פרוי, שיפרה די חזנית, איז געווען א מבינת'טע אויף געזאנג. מען דערציילט, אז דער בארימטער חזן יאסעלע ראזנבלאט איז געווען איר פאטערס תלמיד און זייענדיק אין אמעריקע, אין איר טיפן עלטער, פלעגט ער זיך מיט איר שוואל עצה זיין אין חזנות...

ר' פינחס איז געשטארבן פאר דער צייט. מען דערציילט, אז ער איז אראפגעפאלן פון דער אייבערשטער באנק אין באָד, איז געשעדיקט געווארן און געשטארבן. די בעלי-בתים האבן איינגעארדנט די אלמנה, ווי עס איז: זי האט באקומען יעדע וואָך א טייל פון דעם גאטשן-שמאלץ, ואס די קצבים האבן אראפגענומען פון די רינדער. דערפון האט זי געמאכט א לעבן. אין א טיפן עלטער האט זי אויסגעוואַנדערט קיין אמעריקע, צו די קינדער און אייניקלעך. איין זון אירער, יצחק (איצעק) איז אויך געווען חזן.

דער צווייטער חזן אין זעמבראווע איז געווען ר' שלמה וויסמאָנסקי. פון דער ליטווישער שטעט-טעלע דווענישאק. ער איז געווען אשינער מאן, פיין געקליידעט, מיט א צילינדער און שווארצן ראָק. איז געווען מוזיקאליש געבילדעט, האָט געקענט נאָטן, פלעגט פארפאסן אליין קאמפאזי-ציעס און האט געפירט א פיינעם כאָר, פון די בעסטע שטאטישע זינגער. די ערשטע צייט האט ער אפילו געבראכט משוררים פון דער ווייטנס און די שטאָט האָט אויסגעהאלטן דעם כאָר. ער איז געווען א תלמיד פון דער טשענסטאָקאווער חזנים-שול, וואס אברהם-בער בירנבאום האט געגרינדעט. דער חזן איז אויך געווען שוחר. נאר דער רב האט געפאָלט זיין שחיטה, ווייל ער האט געצווייפלט אין זיין פרומקייט, און האט אויסגעפונען אז זיינע הענט ציטערן. זיין שטעג-דיקער פלאץ איז געווען דער ווייסער בית המדרש און פלעגט אָפּשטאָן א ווייזט פון צייט צו צייט

החזן הראשון בזאמברוב, היה רבי פינחס. הוא היה חזן-שוחר, איש ליטה, קרובו של ישראל החזן משקודי. בני העיר היבבוהו. הוא הכניס נימה ליטאית בתפילה. מת בדמי ימיו וכפי שנמסר לי: נפל במרחץ מהאיצטבה העליונה, ומת לאחר מחלה קצרה. אשתו, שפרה החזנה, היתה גם כן יודעת נגן, בת חזן וממשפחת חזנים. לאחר מותו דאגו ראשי הקהל לפרנסת אלמנתו וקבעו לה מס' שומן בקר, מכל שחיטה של הקצבים בעיר. על זה היתה פרנסתה ימים רבים, עד אשר הגרה לעת זיקנה מופלגת לארצות הברית אל בניה ונכדיה. אחד מבניה, יצחק (איציק) היה חזן אף הוא (ראה עליה בפרק: נשים למדניות). אחריו נתמנה כחזן-שוחר, ר' שלמה וויסמאָנסקי, מדווינישוק (ליטה). היה בעל הדרת פנים,

ר' שלמה וויסמאָנסקי
Reb Shlomo Wismonske

אין רויטן בית המדרש און אין דער שול. פיל, איבערהויפט די בעלי-מלאכות, פלעגן קומען אין בית המדרש הערן זיין דאוונען און דעם געזאנג. די לעצטע יארן האט ער געהונגערט. די שטאט איז אזוי געווארן פארארעמט, אז ער האט געמוזט, צוזאמען מיט זיין פרוי נעמען האנדלען אויפן מארק. שפעטער איז ער אוועק קיין אמעריקע, צו זיינע קינדער.

ער איז עס געווען דער לעצטער חזן אין שטאט. א קורצע צייט האט גע"חאזנט" ישראל חיים דעם מלמד'ס אינגסטער זון, לייב-הערשל. ער איז געווען צוערשט א היטל מאכער. האָט אָבער געהאט אשיינע טענאר שטימע, און געקענט א ביסל לערנען. האט ער זיך אויסגעלערנט שחיטה, געווען ביים חזן א צייט א משורר און געכאָפט דעם שניט און איז געווארן שפעטער א חזן אין ערגעץ א שטעטלע, נישט ווייט פון זעמבראווע.

לבוש מודרנית, חבוש צילינדר, בעל השכלה מוסיקאלית רחבה, חיבר בעצמו קומפוזיציות, כתב תווים והיה מבוגרי בית הספר לחזנים שבצ'נסטוחוב, בהנהלת אברהם-בר בירנבאום. בני העיר כיבדוהו. ניהל מקהלה גדולה של טובי המשוררים בעיר. כולם למדו אצלו לשיר על פי תווי-נגינה. כנראה שהתנהגותו זו לא מצאה חן בעיני הרב ופסל את שחיטתו, באמתלה שידיו רועדות... התפלל בקביעות בבית המדרש הלבן ולעיתים מזומנות גם בבית המדרש האדום ובבית הכנסת. אל תפילתו ושירת מקהילתו נהרו רבים ואפילו לא יהודים. בשנים האחרונות נידלדלה מאוד הקהילה ולא יכלה לכלכלו בכבוד. הגר לארצות הברית אל ילדיו.

זמן מועט "חזון" בזאמברוב בנו הצעיר של ר' ישראל המלמד-דרדקי, לייב-הרשל פליישר. אולם הוא נתמנה חזן באחת העיירות הסמוכות.

שפרה החזנת ובנה יצחק החזן

שיפרה די חאזנטע מיט איר זון יצחק דער חזן

Shifra the chazn'te (wife of cantor) with her son Isaac cantor.

מגידים

אזוי ווי אין אלע שטעטלאך, פלעגט פון צייט צו צייט אויך אין זעמבראווע „זאגן“ א מגיד. דער רב פלעגט דרשענען נאר צוויי מאל אין יאָר: „שבת הגדול“ און „שבת שובה“. די אלע אנדערע שבתים, און גאר אָפט אין די שעה צוויי-שון מנחה און מעריב, פלעגן אויספילן מיט דר-שות דורכרייזנדע מגידים, וואס פלעגן אָפט גיין צופוס פון שטעטל צו שטעטל, ארויפגיין אויף דער בימה „זאגן“ און שטעלן ביי דער טיר א טעלער, אין וועלכן יעדער האט אַריינגעוואָרפן עטלאכע קאפיקעס. פון דעם געלט פלעגט דער מגיד חתונה מאַכן טעכטער, אויסבויען זיך אַ הייזל און מאַכן א לעבן. מ'האט זיי גערופן „פיע-כאַטנע מגידים“ — די וואס גייען צו פוס.

בזאמברוב, כמו בכל עיירות פולין וליטה, היו באים „מגידים“, להטיף מוסר בבית המדרש. מגידים שלא היו מפורסמים ביותר, מאלה שקר-או להם בפי העם „פיעכאַטנע מגידים“, כלומר: הולכי רגל וסובבים מישוב לישוב, היו דורשים לעתים קרובות בין מנחה למעריב בבית המדרש ואחד הגבאים או השמש היה מעמיד קערה על השולחן ליד הכניסה וכל אחד זרק לשם בצאתו אילו פרוטות לטובת הדרשן. ועל זה פרנסתו. היה המגיד דרשן מפורסם, הוזמן לסעודה אצל הגבאי או אצל הרב דמתא ושם הדריכוהו על מה להתריע בדרשתו. דבריו מתובלים באגדות חז"ל ובמשלי-עם ונאמרים בניגון מסורתי ערב היו משאירים רושם על העיר.

ר' אליקים גצל לוויתאן

זעמבראווע האט אבער א צייט געהאט אירע סטאַבילע מגידים וואס האט זיי געצאָלט וואָכער פון דער קהלישער קאסע. ר' אליקים געצל איז געווען איינער פון די בארימטסטע מגידים אין רוסלאנד-פּוילן. איז געווען א שטארקער רעד-נער, אַ פאַנאַטיקער און האט באצויבערט די צוהערער מיט זיינע ווערטער. ער פלעגט שטענדיק דיונערן מיט זיין שטימע, מיט פאַרמאכטע אויגן, און פאַרוואָרפן דעם פאַלק חטאים און שלעכטע זיטן. ער האט געשטאמט פון זאסלאוו. זיין פאטער איז געווען א בארימטער גמרא מלמד אין קייזאָנאָוו, אין רבינס הויף און שפעטער אין סטויבֿק. איינער פון זיינע תלמידים איז געווען דער איצטיקער פרעזידענט אין מדינת ישראל, ה' זלמן שזר, ווי ער באשרייבט עס אין זיין בוך „שטערן פאַרטאָג“. דער פאטער האט גענומען ביים זון אליקים געצל א תקיעת-כף ער זאל קיין מגיד נישט זיין, ווייל דאס וועט אים אפרייסן פון לערנען. האבן אבער געזען רבנים אז דער

בראשית שנות התשעים של המאה שעברה נתמנה מגיד משרים של זאמברוב ר' אליקים גצל. הוא נחשב לגדולי המגידים בפולין וליטא בזמנו. נולד בזאסלאָוו. למד תורה ותלמוד אצל אביו ר' יעקב דוד „הפרוש מקאיידאנוב“ — מלמד גמרא לבני האדמו"ר בקאיידאנוב ואח"כ בסטויבֿק, מורהו של הנשיא זלמן שזר בתלמוד. הבן, אליקים גצל, היה בנעוריו גדול בתורה וניבאו לו שהוא עתיד להיות גאון בישראל. אולם בנעוריו החל לבו ללכת שבי אחרי עניין הדר-שנות ואביו פחד מאוד שמא ייבטל על ידי כך מתורה ממש. עמד וקיבל ממנו תקיעת כף שלא יהיה מגיד. בטוח בשבועתו הרשה לו לנדוד למקום תורה. אולם רבני העיר שהוא בא לשם הרגישו בברכה הרבה הצפונה בכוח דרשותו של האברך והפצירו בו למלא את שליחותו ולעלות על הבמה. הלך ר' אליקים גצל לר' נחומצ'י מהורודנה וסיפר לו את דבר השבועה שנשבע לאביו. מכיוון שר' נחומצ'י ראה שהדור פוחת

ויוורד והוא זקוק מאוד לדברי התוכחה של מוכיה כמותו, כינס את הדיינים ובמושב שלושה התיר לר' אליקים גצל את נדרו והוא נתקבל למגיד משרים בהורדנה (ע"פ זלמן שזר, "כוכבי בוקר", עמ' 44). לאחר איזה זמן נתמנה למגיד בזאמברוב. יצאו לו מוניטין של מגיד גדול. כש־הגיעו דברי התהילה לאזני אביו, הפרוש, נאנה מרות ואמר: "לערנען וועט ער שוין נישט קע־נען" — למדן כבר לא יהיה...

ר' אליקים גצל הקנאי השתלט על הקהילה והיה נושא כליו של הרב, הקנאי אף הוא. היה דורש לעתים קרובות בשבתות כשתיים־שלוש שעות רצופות ובשבתות הקיץ הארוכות — אף 4—5 שעות. עמד בעיניים עצומות ופיו לא פסק מלחצוב להבות — בניגון ובקצב. השפעתו על הציבור היתה חזקה מאוד. לא פעם עורר בדבריו את הקהל לבכי ובכמה מקרים היה צריך להפסיק כמה דקות. כדי להשתיק את הנשים שפרצו בבכי היסטרי. בשעת המחלוקת הגדולה בדבר השוחט החדש, שאושר על ידי הרב מטעם, הרב גולד ולא על ידי הרב אב"ד רגנשבורג (1895)

ר' אליקים גצל לחייטאן
Reb Elyakim-Getz'l Levitan

דור גייט אונטער אין יידישקייט און מ'דארף האבן א גוטן מגיד וואס זאל דערוועקן צו מיצוות און מעשים טובים — האבן זיי אים געשיקט צום גראַדנער צדיק ר' נחום'טשע ער זאל אים מתיר זיין זיין שבועה, און אליקים געצל איז געווארן מגיד. ווען זיין טאטע האט דאס דערהערט, האט ער געזאגט: "ער וועט שוין נישט קענען לער־נען"! אליקים געצל האט געגרינדעט אין זעמ־בראָוע א יוגנט־חברה תפארת־בחורים וווּ יונגע ארבעטער און בעלי מלאכות לערנען בינאַכט חומש מיט רש"י, זאגן תהילים און ווערן "יידן". צוליב זיין פאַנאַטישקייט און שטריינגן צונג האבן אים פיינט געהאט די פארגעשריטענע אין שטאט. בעת דער מחלוקת צווישן די צוויי שוחטים, האט ער געהאלטן מיטן רב און שטריינג געזידלט די וואס עסן פון דער שחיטה פון צווייטן שוחט, "ווי זיי וואלטן געגעסן חזיר". האט מען צוגע־טראָגן צו דער גובערניע אין לאַמזע, אז אליקים געצל רופט ארויס אומרוהען אין שטאָט און העצעט די בירגער איינעם קעגן צווייטן. האט דער רעגירונגס פארשטייער פון לאמזע פאר־לאנגט אז די דאָזאַרעס פון שטאָט זאָלן אָפּשטיי־מען. האט מען אפגעשטימט מיט א מערהייט קעגן מגיד. האט ער געמוזט פארלאזן זעמבראווע. דעם לעצטן שבת האט ער נאך באוויזן צו דרשענען און שילטן די שטאָט: "עס ברענט א פייער און די שטאט וועט פארברענט ווערן". איז די שטאָט טאקע געווארן אפגעברענט, קורץ נאכדעם, אין יאר 1895.

ער איז געווען ווי געזאגט א גרויסער מגיד און האט געהאט א גרויסע השפעה אויפן פראָסטן עולם. ער פלעגט רירן ביז טרערן מענער און פרויען, ריידינדיג וועגן חטאים און וועגן שטראָף פון גיהנום. שפעטער איז ער געווען מגיד פון ביאליסטאק, מינסק א.א. און זיין נאמען איז גע־ווען בארימט אין גאנץ רוסלאנד און פוילן.

אין יאר 1908 האט געדרשנט אין זעמבראווע אין ווייסן בית המדרש זיין זון, א רעווערענד פון אמעריקע. שוין נישט אזוי ווי דער פאטער. איז געווען געקליידעט קורץ, האט גערעדט ווי א מאדערנער רעדנער, אָן דעם טאַטנס ניגון, איז געווען א ציוניסט... האבן זיך די צוהערער פון ווייסן בית המדרש, וווּ ער האט געדרשנט, אנ־טוישט.

(סוף)

כדרכו ראה לפניו שוב את כל העיר, כבדת העוון: ציונים מצד זה וסוציאליסטים מצד זה ותורה זו מה תהא עליה? מספרים, שכמה שבו עות לאחר ביקורו זה גידלו רבים את זקנם ולא הרהיבו עוז בנפשם להתגלח, כמקודם. נשים כיסו ראשן בפיאה נכרית ובבית הטבילה גדלה הצפיפות...

בעיר התהלכו כמה הלצות בשמו, כמו: אפי' קורסים שאלוהו: ה' — זכר הוא או נקיבה? ענה: זכר, ללא כל ספק, לו היה נקיבה — כי אז אהבתם אותו. כאשר רבו בעיר המחלפים כובעם החסידי או כפי שקראו לזה "טאטישע היטעלע" (כובע אבהי), בייחוד מקרב הנוער, לקאשקט או מגבעת, היה אומר: "ראשי חדשים לעמך נתת" — נתת לעמך ראש חדש, "זמן כפרה לכל תולדותם" — יהיו כפרתם של כל היהודים.

בשנת 1908, בקירוב, בא לביקור בזאמברוב בנו של אליקים גצל, אשר היו לו כנראה קשרי משפחה בעיר. גם הוא היה מגיד. אולם רוורנד מאמריקה, לבש קצרים ועלה על הבמה בבית המדרש הלבן לדרוש בשבת, בנוסח של מטיף מודרני, ללא הניגון המסורתי, ודרשתו היתה...

היה אליקים גצל כמובן על צד הרב וכתוצאה מדרשותיו החריפות נתפלגה העדה לשתיים. המשטרה התערבה, כי הגיעו אליה שמועות שהמגיד משסה את הקהל ומפר שלום האוכלוסיה. ועדה חוקרת מלומזה עיר הפלך החליטה שראשי הקהל יצביעו בעד ונגד המגיד (כדור שחור — נגד, לבן — בעד). ההכרעה נפלה נגדו והוא גורש לביאליסטוק. בשבת האחרונה עוד הספיק לדבר קשות בדרשתו ולקלל את כל אלה שהציקו לו במיוחד. שריפה בעיר, צעק, והעיר תישרף! לא עברו שבועיים והעיר עלתה באש — זוהי שקוראים לה השריפה הראשונה. מאז נדד המגיד לכמה ערים גדולות ושמו יצא כאחד הקנאים הגדולים ביותר בקרב יהדות רוסיה. אחת מפעולותיו החשובות בעיר היתה החברה "תפארת בחורים": בחורים, בעיקר בעלי ה"מלאכה, היו מתכנסים יום-יום לתפילה ולתורה. ר' אליקים-גצל נחשב ל"מוהיקני האחרון" בשטח המגידות הגדולה, לאחר המגיד מקלם ואח'.

מקץ עשר שנים, בקירוב, הוזמן אחר כבוד ר' אליקים גצל לדרוש בזאמברוב באחת השבתות. דרש בבית המדרש האדום. הבית היה מלא מפה לפה. הוכרחו להביא סבלים לשמור על הדלתות שהוגפו מחוסר מקום. בעיניים עצומות

שרידי בית הקברות בזאמברוב
איף די חרבות פון בית'עלים
The ruins of the cemetery in Zambrow

ר' עקיבא ראבינוביץ (פאלסאווער)

ר' עקיבא איז געווען אן איידעם פון ר' אליה ראזענבערג. ער איז געווארן דערצויגן אין פיאנט-ניצע, ווו זיין פאטער איז געווען רב. ער פלעגט אבער קומען אָפּט קיין זעמבראווע, ווו ער פלעגט ליב האבן האַלטן דרשות.

ווען ער איז שפעטער געווען רב אין פיאנט-ניצע, נאך זיין פאטערס טויט, איז ער צוגעשטא-נען צו דער ציוניסטישער באוועגונג און איז געווען איינער פון די ערשטע רבנים וואס זיינען געווען חובבי-ציון. אדאנק דער באמיונג פון ביאליסטאקער רב, ר' שמואל מאהילעווער, איז עקיבא געווארן רב אין פאלטאווע.

צוליב אן אינצידענט איז ער באלידיקט גע-ווארן און איז געווארן א גרויסער קעגנער פון ציון: אויף א קאנפערענץ פון חובבי-ציון אין ווארשע האָט מען אויסגעוויילט אים פרעזידענט א רב ראבינאוויטש. האט ער געמיינט אַז מ'מיינט אים, ווען ער האט געזען זיין טעות איז ער גע-ווארן שטאַרק באלידיקט און געווארן קעגנער. איינמאל, נאכז צווייטן ציוניסטישן קאָנגרעס, איז ער געווען אין באזוך אין זעמבראווע ביי זיין שוואַגער, קנא טענענבוים, און ט'געוואלט, ווי זיין שטייגער איז געווען, האַלט אַ דרשה, האבן די ציוניסטן זיך פארנומען און נישט געלאזט בשום אופן, ווייל ער וועט ריידן קעגן ציון. ביז ער האט צוגעזאגט אז ער וועט נישט ריידן וועגן ציוניזם און ארץ-ישראל. ווען ער איז ארויף אויף דער בימה, האָט ער אנגעהויבן ריידן קעגן ציון. איז געווארן אַ טומל: ס'טייטש, דו האָסט דאך פארזיכערט אז נישט? ענטפערט ער: כ'וועל אייך זאָגן אַ משל: איינער האט געדאַרפט גיין קיין לאַמזע. טרעפט ער אַ פערד אויפן וועג. זאגט ער: פערדעלע, פערדעלע, פיר מיך קיין לאַמזע! רופט זיך אפ דער פערד: איך גיי דאך אין אַ פארקערטער ריכטונג, קיין טשיזשעווע! זאגט ער: עס מאַכט נישט אויס, נעם מיך אַרויף, איך וועל רייטן קיין טשיזשעווע. ווען ער איז שוין געזעסן אויף דעם פערדל, האט ער אַ צי געטאָן ביי די לייטשעס און דעם פערד אויסגעקירעוועט קיין לאַמזע, ווו ער האט געוואַלט... דער נמשל

ר' עקיבא היה גיסה של מאַשקע טענענבוים וחתן ר' אליה רוזנברג. הוא חונך בפיונטניצה וירש אחר כך מאביו את כיסא הרבנות.

היה בא לעתים קרובות לזאמברוב ואהב לדרוש בציבור. נצטרף לחובבי ציון והיה מן הרבנים הראשונים שהטיפו לציונות. ר' שמואל מוהליבר, רבה של ביאליסטוק, קירב אותו וגם סייע בידו לקבל את כיסא הרבנות בפולטאווע. אולם הוא הפך למתנגד חריף של ציון, בגלל מקרה מוזר: בוועידת חובבי ציון שבוארשה השתתפו שני רבנים בשם ראבינוביץ. השני היה יותר קשיש ונבחר לנשיאות. עקיבא חשב תחילה שהתכוונו אליו, אולם כשנוכח שכל הכבוד ניתן לראבינוביץ השני — חרה אפו והחל להתנגד לציונים ואף דרש שלא יעסקו בשאילות דת וישאירו אותן לרבנים. לאחר הקונגרס השני בא לזאמברוב. לא הירשו לו הציונים לדרוש בבית המדרש כדרכו. הבטיח שלא יגע בציונות, בדב-ריו. אולם לא עמד בדיבורו. הקהל החל רוטן. אך הוא הצדיק את מעשיו במשל: אחד הלך ברגל ללומזה. פגע בסוס ואמר לו: סוסי, הרכב אותי עליך, ללומזה. ענה הסוס: הלא דרכי לצ'יז'יב, בכיוון הפוך! ענה ההלך: טוב, הובי-לני לצ'יז'יב. כשרק עלה על הסוס, משך ברסן וכיוון את הסוס ללומזה, כי אמר: כשאני על הסוס — אני האדון. הנמשל: כשאני על הבמה — יכול אני לדבר ככל העולה על רוחי ואף הטיח כלפי הציונות.

פתח במשל: מעשה בבת-מלך שחלתה ושום רופא לא מצא לה תרופה. והנה בא לעיר קבצן אחד, מוזר, לבוש קרעים וביקש רשות מהמלך לרפא את בתו. המלך, שנאש כבר מחייה של בתו הסכים כמובן, כי מה הוא יפסיד? אך הבת האומללה ראתה את הרופא הקבצן התייפחה, כי הבינה מה גדול שברה. וכך, כנסת ישראל: בראותה את הציונים, „לבושי האיצטלה של הקרעים“ באים לרפא אותה ולגאלה, היא מתיי-פחת מרה: ציון-ציון, עיר אלוקינו, מה גדול שברך ומי ירפא לך...

(סוף)

איז: און איך שטיי שוין אויף דער בימה, קען איך שוין ריידן וואס איך וויל... און האט גע- זאגט: כ'וועל אייך זאגן נאך אַ משל: אַ מלך האט געהאט אַ שיינע טאכטער, איז זי, לאַ עליכם, קראַנק געוואָרן. האט קיין דאקטער און קיין פרא- פעסאר נישט געקענט איר ראטעווען. איז געקו- מען אַן אַרעמאָן, אַנגעטאָן אין צעריסענע קליי- דער און זיך געמאלדן: ער קען ראטעווען די קראנקע פרינצעסין. האט דער מלך געזען אז ער האט נישט וואס צו פארלירן, ווייל זיין טאכטער איז סיי-ווייסי געפערלעך — האט ער איינגע- שטימט דער אַרעמאָן זאָל היילן זיין טאכטער. ווען די קראנקע האט דערזען דעם אַרימאָן לעבן

איר קראַנקען-בעט, האט זי פארשטאנען ווי גרויס ס'איז איר אומגליק און ווי געפערלעך זי איז, אז ביי איר פאטער איז שוין אלץ איינס... אזוי איז עס מיט דער קראַנקער מוטער ציון: אַז זי זעט ווער עס קומט זי אויסהיילן פון איר קרענק, צעוויינט זי זיך און זאגט: ציון-ציון, אונזער הייליקע לאנד, ווי גרויס איז דיין אומ- גליק, ווער וועט דיר היילן... אַט די ציוניסטן?... פארשטייט זיך אז מער האט שוין עקיבא פאַל- טאווער נישט געדערשנט אין זעמבראווע, כאַטש ער האט געהאט דא פריינט און איז געווען שפּע- טער בארימט אלס רעדאקטאר פון אַנטיציוניס- טישן זשורנאל „הפּלס“.

ר' אלתר מגיד (ר' משה זלמן ארוביץ)

(דער מאַליערקעס איידעם)

אלטער דער מגיד, אדער ווי מ'האט אים גע- רופן „דער מאַליערקעס איידעם“, ווייל ער האט גענומען איר טאכטער, פון הויז וויערזשבא. ער איז געווען אַ שיינער איד, מיט אַ ברייטער שווארצער באָרד, שיינע בלויע אויגן, פלעגט גיין ריין געקליידעט, מיט אַ ברייטער חסידישער היטל. ער פלעגט ריידן געלאסן, צושמיכלען, נישט ביזן זיין אפילו אויף זיינע קעגנער, פלעגט העפלעך ענטפערן אפילו אפיקורסים. איז אָבער געווען אַ פאַנאַטיקער, געטאָן וואס דער רב האט אים דיקטירט און באקעמפט יעדע נייע זאך אינם יידישן לעבן. פלעגט אריינפלעכטן אין זיינע דר- שות די שטאַט פעלערן, פלעגט שטריינג מוסרן די אלע וואס גייען נישט אין די אלטע וועגן. האט פיינט געהאט די ציוניסטן וועלכע ער פלעגט רופן „ציונישטן“, האט נישט פאַרטראָגן די סאַ- ציאַליסטן, האט באקעמפט די מאדערנע שולע פאר קינדער, די פארטייען, די ביבליאטעק א.א. זיינע שטענדיקע צוהערער און תלמידים זיינען געווען די פאַלקסמאַסן, אַרבעטער, בעלי מלא- כות און קליינע-הנדלער. די פאַרטגעשריטענע בעלי בתים און יוגנט פלעגן באקעמפן זיינע דרשות — אבער אים שטענדיק רעספעקטירט צוליב זיין גוטן כאראקטער. ווען די עקאנאמישע לאגע האט זיך פארערגערט — האט אים די זעמבראווער סאסייטי אין אמעריקע אריבערגע-

היה בעל הדרת פנים, מגודל זקן שחור, רחב, חבוש כובע „יהודי“ רחב שוליים. קראו לו „דער מאַליאַרקעס איידעם“ — חתן הצבעית. כי לקח את בתה של הצבעית האלמנה, מבית וויערזשבה. נתחבב על הקהל בדרשותיו ובנועם דיבורו, אף כי היה קנאי גדול ודרכו להוכיח וליסר. נלחם מלחמת מצווה בציונות, שראה בה מקור כל רע. התנגד לבתי הספר המודרניים, ראה בעין רעה את הספרייה היהודית, את האסיפות והנשפים של הנוער וכו'. כמובן, שכל זה היה משלב בדרשותיו ובדרך משל ומליצה היה מוכיח להמוני העם, לרוב בעלי המלאכה וסוחרים ועי- רים, בשבט פיו ובלשונו. אף כי רבו מתנגדיו בעיר, גם מבין הנוער וגם מבין בעלי הבתים המשכילים והמתקדמים — כיבדוהו כאדם בעל מזג טוב, נוח לבריות. היה יד ימינו של הרב. על כל דבר פשע מסר לו הרב את דעתו וזה עלה על הבמה לעשות נפשות להוראות שקיבל מאת הרב ולגנות בחריפות את עושי הרע. היה קורא בחלקת לשונו לציונים ציונישטן, ולסור ציאליסטים — סאַציאַליסטיים.

ברבות הימים נתערער מעמדו בעיר. בעלי- הבתים נידלדלו, הפרנסה לא היתה מצויה ולא היה גם לו, למגיד, מקור הכנסה. נשא עיניו לאמריקה, ה„סוסייטי“ הזאמברובית היתה אז די עשירה באמצעים. על כן התכנסו כמה זאמברו-

באים שם והחליטו לערוך מגבית קטנה ולהעביר אליהם את אלתר המגיד. באחד הימים נתקבלו (בשנת 1924 בקירוב) הניירות הנחוצים לדרך. כל קהל מעריציו, רובם בעלי-מלאכה יצאו ללוותו ואף הצטלמו אתו. רבים בכו, כי בצאתו מן העיר פנה זיוה והודה והלך ממנה איש העם שהטיפ מוסר לעם, בלשונו ובדרכו (ראה לעיל, עמ' 244).

באמריקה פילפלה אותו ה"ס סייטי" (אירגון בני העיר). מזמן-לזמן היה גם דורש בבתי כנסת של עדות אחרות, כי יצא גם באמריקה טיבו כמטיפ נעים. כאן שינה בהרבה את הלך רוחו ודרך דרשותיו והשלים עם המצב. אף היה דורש לעתים קרובות ביום הראשון שבשבוע לפני קהל גדול, כשכולם בטלים מעבודה ולא בשבת, לפני קהל קטן של מתפללים. היה לו "מנהל-עבודה" שהיה מארגן לו את הדרשות בבתי הכנסת. אחר כך קיבל את משרת הרבנות בבית הכנסת המאוחד זאמברוב-יידוואבנה, שם דרש בשבת.

לא שבע רצון מיהדות אמריקה והתגעגע לימים הטובים שהיה בעיירה, בזאמברוב, מוקף יהודים תלמידי-חכמים ויראי שמים.

נפטר גלמוד, בשנת 1960 בקירוב, בני העיר ליווהו לבית עולם וכבוד גדול עשו לו במותו.

נומען אויף איר חשבון. אין יאר 1924, בערך, איז ער אפגעפארן קיין ניויארק. זיינע אלע אָנ- הענגער האבן אים באגלייט און מיט טרערן אין די אויגן זיך מיט אים געזעגנט. זעמבראווע, האבן זיי געזאגט, וועט שוין אַזאַ מגיד מער נישט קריגן... (זע אויבן, זייט 244).

אויך אין אמעריקע איז ער געווען מגיד. ער פלעגט "זאָגן" אויך אין אַנדערע שולן, אבער זיין הויפט עקזיסטענץ איז געווען פון דעם זעמברא- ווער פארבאנד, וואס פלעגט אים שטארק רעס- פעקטירן. שפעטער איז ער געוואָרן א ראביי אין דער פאראייניקטער "זעמבראווער-יידוואבנער שול". איז געווען פיל מילדער אין אמעריקע און האט פארשטאַנען אַז מ'מוז מיטגיין מיטן שטראם און נישט קעגן אים, דאָך האט ער זיך געפילט דא עלנט און דערשלאָגן. האט נישט געהאט מער זיין אַמאָליקע סביבה, זיינע לומדים און פרומע יידן. איז נפטר געוואָרן ט' שבט תשי"ג 1953 און בעת זיין לווייה, האט אים באגלייט די גאַנצע "סאסייטי" און אים אָפגעגעבן זיין לעצטן כבוד. די זעמבראווער סאסייטי האָט אויך אראָנ- זשירט נאך זיין טויט דעם 21-טן פעברואר א גרויסע הזכרה און עס האבן אים מספיד געווען הרב יעקב קארלינסקי א.א. אין דער איינלאדונג צו דער הזכרה האבן זיי געשריבן: ער איז געווען בא אלעמען באליבט מיט זיין גוטע יידישע האַרץ.

ש מאי לייזר

ער איז געווען א ברייטביינערדיקער שטאר- קער מאן, פלעגט שטענדיק צושמיכלען. איז געווען א למדן. ער פלעגט ציען זיין פרנסה פון א קליינער בעקעריי, ווו זיין ווייב מיט די טעכ- טער פלעגן באַקן ברויט, חלות און שטעלן טשאַ- לענטן. שמאלייזער פלעגט מיטהעלפן און גאַנץ אָפט אריינרוקן און ארויסרוקן די ברויט פון אויוון.

ספעציעל אָבער איז ער געווען א בעל-דרשער. ער פלעגט אַרומפאַרן איבער שטעט און שטעט- לאַך זאמלען געלט פאַר "קעסל-כשר", דאס הייסט: פאַר אַ קיך פאַר די יידישע סאַלאַדאָטן וואס עסן נישט פון טריפן קעסל. ער פלעגט

היה יהודי גברתן, בעל מזג טוב, למדן וירא שמים. התפרנס ממאפייה שהיתה לו. היה אופה לחם-קיבר, לפעמים חלות ולחמניות, היה טומן חמין לשבת בשביל כל השכונה ועל זה פר- נסותו. אולם בכל זה טיפלה אשתו, אשת החייל, ובנותיו. הוא בעצמו היה עוזר לפעמים באפייה— הכניס לתנור, רדה מן התנור, חטב עצים ואף עמד בשוק ליד הדוכן בימות שוק, למכור את סחורתו — מאפה תנור.

אולם היה לו "מקצוע" אחר, שממנו התפרנס לפעמים בכבוד: מגידות. בזאמברוב אף פעם לא ראוהו דורש מעל הבמה. אולם היה ידוע ומפור- סם בסביבה וביושבים הקרובים לעיר. שנים רבות, בימי השלטון הרוסי, היה מאסף כספים

לטובת "קעסל כשר" — תמחוי של מאכלים כשרים למען החיילים היהודים, ומספרם הגיע לעשרות רבות, שאינם רוצים להתגאל בפת"בג המלך. היה דורש דרשתו ולאחר מכן מאסף כספים מקרב המתפללים לטובת התמחוי הכשר. אחר־כך, בימי שלטון הפולנים, כאשר נתבטל הנוהג ולא אושר על ידי השלטונות להרשות לחיילים יהודים לאכול לחוד, ואז היה לשד"ר של הישיבה בזאמברוב, שהיתה זקוקה לכסף, אמרו שדרש נאה ולאחר דרשותיו היה משפיע על שומעיו שיפתחו לפניו את ארנקם ויתנו סכום הגון לישיבה. הכנסותיו היו ניכרות ובזה ביסס את מעמד המוסד שבשבילו נסע לאסוף כספים. היה מאנשי סודו של הרב ואף למד בצוותא אתו את השיעור היומי בגמרא.

האלטן דרשות איבער דער גרויסער מצווה פון היטן א יידישע כשרע קיך. ווען ער פלעגט פאר־בלייבן אין זעמבראווע, פלעגט ער לערנען מיטן רב א בלאט גמרא. פלעגט אַמאָל צונויפקלייבן יונגעלייט און מיט זיי לערנען. נאך דעם קריג, ווען פוילן איז געוואָרן א מלוכה, איז ער גע־וואָרן א משולח און פלעגט פאָרן זאמלען געלט פאר דער ישיבה. אין זעמבראווע האט ער קיינ־מאל נישט געדרשנט.

איז געווען א פאָלקס מענש, אויסגעמישט מיט די לומדים און פשוטע יידן. זיינע צוויי איידעמס, מאַנעס בוראָקעוויטש און יענקל פראָוודאָ זיינען געווען אין יאָר 1905 פון די אַקטיווע „שטריי־קער“.

חיים וולוול פאוו

איז געווען א באזונדער טיפ פון א פאָלקסמגיד. איז געווען א פאָלקסמענטש, האט געלעבט בא־שיידן ווי א למד־וואָוניק, פלעגט גאנץ שטיל, אויף א באזונדערן מילדן אופן מאַכן באַמערקונגן גען די, וואס האבן זיך נישט געפירט ווי עס באַדאַרף צו זיין.

מגיד־עממי מיוחד במינו היה ר' חיים־וולוול פאוו. איש העם, החי לו בצנעה בקרב העם, מחזיר אנשים למוטב, מדרך ומורה, אבל מבלי לגנות ולהטיף מוסר, כדרך המגידים. יליד אוסטרוב, בשנת 1860 בקירוב. למד בנעוריו בישיבות ומילא

ער איז געווען א געבוירענער אין אַסטראָו־מאָאוויצע, און האט זיך באַזעצט אין יאַבלאָנ־קע. אין די יונגע יאָרן האט ער געלערנט אין די ישיבות און האט געקענט גוט לערנען. ער האט אַבער נישט געוואלט מאַכן פרנסה פון זיין תורה און האט זיך גענומען צו א פאך, א קירזשנער, פלעגט שווער אַרבעטן און אַפט איינדריםלען ביי דער אַרבעט, ווייל ער פלעגט ביז שפעט ביינאכט זיצן ביי דער גמרא און לערנען. איינמאל האט אויסגעבראַכן א גרויסע שריפה אין שטעטל. זיין הויז און גאנץ פארמעגן איז געווארן פארברענט. ווען ער איז ארויף אויפן בוידעם ראַטעווען זיינע פעלצן, האט דאס פייער ארומגענומען דעם ליי־טער. האט ער געמוזט אראפשפּרינגען און האט זיך צעשלאָגן און אָפּגעברייט דעם פנים. די בראַנדפלעקן זיינען אים געבליבן זיין גאנץ לעבן. אָן א גראַשן ביי דער נשמה און אָן ברויט פאר די קינדער האט ער זיך אריינגעקליבן קיין זעמ־

ר' חיים וולוול פאוו
Reb Haim Velvel Pav

בראווע, האט אבער נישט געקענט מער ארבעטן ביי זיין פאך. האט ער געפאלגט זיין גוטן פריינט, אלטער דעם מגיד, האט זיך אויסגעלערנט עטלעכע דרשות, ווייל לערנען האט ער דאך געקענט און איז געווארן א מגיד. ער פלעגט פארן און גיין פון שטעטל צו שטעטל און תמיד באקומען א פאך גראַשן פאר זיין דרשה. ער פלעגט קיין מאל נישט „ריידן“ אין זעמבראווע. ווען זיינע קינדער האבן אים ארויסגעהאלפן און זיין זון, ה' לואי פאָו, האָט אים געשיקט פון אמעריקע זיינע ערשטע 25 דאלער — האט חיים וועלוול גלייך פארלאזן זיין מגידות און אנגעהויבן צוריק לעבן פון פראַצע: ער האט געדונגן א סאָד מיט א שותף און אזוי ארום געמאכט א לעבן. א גאַנץ זומער פלעגט ער ליגן אין סאָד, מיט דער גמרא אין האַנט.

בעת דער דייטשער אָקופאַציע, פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, איז ער געגאנגען האַקן שטיין נער אבי נישט אַנקומען צו יענעם. אלע האבן אים רעספעקטירט, אלס ערלאכער און גוטער ייד. קורץ פאר דער צווייטער וועלט־מלחמה, אין יאר 1938 איז ער געשטארבן אין זעמבראווע און נאך זוכה געווען צו קומען צו קבר ישראל.

כריסו בש"ס ופוסקים. אולם לא עשה תורתו קרדום לחפור בה ולמד מלאכה: הכנת פרוות לאי-כרים ועל זה פרנסתו. עבד קשה, וגם קבע לו עתים לתורה. לא פעם היה מנמנם בשעת עבודתו, כי אחר לשבת בבית המדרש ליד הגמרא. השתקע ביאבלונקי וחי שם את חייו השקטים. אולם פרצה דליקה וביתו, בית העץ עם גג הקש שלו, נשרף ויחד עם זה נשרפו פרוותיו שהכין — כל רכושו וחלקו מעמלו. כאשר אחזה האש את הבית עלה בסולם אל העלייה להציל את הפרוות, אולם האש ליחכה כבר את הסולם והוא נאלץ לקפוץ למטה — נפצע ונכווה בפניו. מאז נשארו לו צלקות־מיכווה בפניו. בעירום וחוסר כל הגיע לזאמברוב עם בני ביתו. ובצר לו, באין פרנסה ולחם לפי הטף, לבש גלימא דרבנן, חבש כובע של רבנים והחל לנסוע לשובים רחוקים וקרובים — לדרוש ברבים כ„מגיד מישרים“, כמנהג הימים ההם. אף פעם לא „דרש“ בזאמברוב ואף פעם לא השמיע את קולו וחוות דעתו בענייני הקהל. מצניע לכת היה האיש. היה מידידיו של אלתר המגיד וממנו גם קיבל את הדחיפה והיזמה להיות מגיד־נודד בעיירות ליטה ואוקריינה. נפטר סמוך למלחמת העולם, בשנת 1938, בזאמברוב.

קבוצת מורות ותלמידות

א גרופע לערערנס און שילערנס

A group of teachers and pupils

נשים למדניות

זעמבראווער ווייבער וואס האבן געקענט אין די קליינע פינטעלעך

א. חאשקע הנגריט

אין די לעצטע פאָר צענדליק יאָר האָבן יידישע טעכטער, אין זעמבראווע, געלערנט: חומש, עברית, יידיש, רוסיש, פויליש, שרייבן ענגלישע אָדרעסן א. א. וו. ביי ספעציעלע לערערס, ווי דער „פליגן-דאָקטער“, נאָסקע דער מלמד, בערטשע דער מלמד א. א. שפעטער אַ ביסל איז אויפגעקומען די „שקאַלע“: די רוסיש-יידישע לערערס ווי סווינסקי, שטשינקא, פרידבערג, לעוו א. א. פלעגן לערנען מערסטנס מיידלעך די רוסישע שפראך. אויך אין די מאָדערנע חדרים פלעגן לערנען מיידלעך. נאָך דעם איז אונטער-געקומען, קרוב דער ערשטער וועלט מלחמה, און שפעטער — אַ חדר מתוקן, העברעאישע שולן פון פייוול צוקראוויטש, זרח קאַגאַן, טאַביאַש, די יידישע שולע פון נ. סמאָליאַר, י. דאַמב, לאַלאַ גאַרדאַן, די פוילישע פאַלקס-שול א. א. די יידישע טעכטער האָבן דאָ באַקומען זייער בילדונג. אָבער אין די אַמאָליקע יאָרן, ביז דעם אַנ-הויב פון 20'טן יאָר-הונדערט האָט מען דאָך מיידלעך נישט געלערנט. זיינען על פי נס אויס-געוואָקסן יידענעס, צדקניות, וואָס האָבן געהאַט פאר אַ הייליקער אויפגאבע צו לערנען מיידלעך „עברית“, ליענען אין טייטש-חומש, זאָגן אַ תחינה און קענען מיטדאווענען אין דער ווייבער שול. ווילט זיך מיר באשרייבן עטלאכע אַזעלכע „געלערנטע ווייבער“, ווי איך געדענק זיי מיט קרוב צו 60 יאָר צוריק.

1. חאשקע די סטאַליערקע

אַ קליינע, איינגעשרומפענע יידענע, מיט שוואַ-כע אויגן (אויף דער עלטער איז זי בלינד געוואָרן), די פרוי פון מיטל סטאַליאַר, זי האָט געקענט אַלע תחינות אויף אויסנווייניק, איז געגאנגען אַ פרוי שווער צו קינד, האָט מען גע-דאַרפט „רייסן קברים“, אויפרייסן דעם ארון קודש און צווינגען דעם ריבונג של עולם — ער זאָל ברענגען אַ רפואה שלמה דעם קראנקן, האָט מען געדאַרפט אינפאַרמירן אַ יונג-ווייבל די

בזמנים המודרניים, כלומר, בראשית המאה העשרים, שלחו בזאמברוב את הבנות ללמוד תורה ודעת — מי בבית הספר העממי בלשון הרוסית, מי בחדרו של ברצ'ה המלמד, שלמדו בו גם ילדות ואצל אחרים. אלה ישבו על גבי ספסלים מיוחדים ולא היו מעורבים עם הילדים. יש ששלחו את הבנות ללמוד תורה וחכמה אצל ה„פליגן-דאָקטער“ — מורה שלימד בחדרו את הבנות ראשית הכתיבה ביידיש. הילדות כתבו „שורה גרוס“, והמוכשרות שבהן אף למדו לכתוב „ענגלישע אָדרעסן“, שאם תנשאנה ובעליהן יהגרו לאמריקה, לא תיעגנה עוד ותוכלנה לכתוב להם מכתבים — מבלי להיזקק למומחה.

אולם בדור הקודם היו בזאמברוב נשים צד-קניות ומלומדות שלימדו את הבנות קצת קריאה בסידור ברכות ותפילות, דיני הכשרת בשר וכיו"ב. ואלה היו מפיצי ההשכלה והתרבות בקרב הנשים. ראשונה במעלה היתה חאשקע — אשתו של משה'ל סטוליאָר, שידעה קרוא וכתוב, ללחוש לחשים נגד „עין רעה“ וגם היתה בקיאה בסדר התפילות והתחינות ובפרשת השבוע — לפי הטייטש-חומש. מתלמידות עניות לא לקחה שכר לימוד. ביתה היה בשוק הסוסים (פערד-מאַרק) בקרן זווית של הרחוב הלומזאי. בעיר הצביעו עליה כעל אשה צדקנית. לפעמים היתה מהלכת ברחוב ומחזרת על הבתים כשמטפחת אדומה בידה — לאסוף פרוטות לצדקה להכנסת כלה עניה ויתומה, לפרנסת אלמנה וכיו"ב. תמיד כיבדוה ונתנו לה בעין יפה. לעת זיקנה מסרה סודות הלחש שלה לנערה בכורה, בת בכורה ונכדת בכורה

ב. בילה השמנה.

„ביילה די גראַבע“ או כפי שהילדים קראו לה: „די גראַבע בייליצע“ היתה מקבלת תלמידות לא

המורה פייוול צוקרוביץ. היתה אשה פיקחת. אהבה לספר מעשיות ובדיחות. היתה מסדרת תפריטים לחתונות גדולות וקוראת לפני הנשים תפילות ותחינות. לא פעם שמעתי אחר־כך מתלוצצת על אשה פלונית ומספרת כיצד היא משבשת והופכת פסוקים. פעם סיפרה שאשה אחת רצתה להראות בקיאותה בתפילה ובהקריאה לפני הנשים את ראשית קריאת שמע: „אל מלך“ המשיכה, מהר, „קאטשקע דרעלעך“ — שאינו אלא שיר ילדים.

ח. נשים שקיבלו פנסיה בקהילה

שתי נשים שהעיר היתה צריכה לדאוג לפרנסתן ובאין תקציב לקהל לדברים כאלה הוסכם והוחלט באחת האסיפות לסייע בידן בדרך מיוחדת. האחת „שפרה החזנטע“ — אשתו של פנחס החזן והשוחט. והשנייה מאלקוניה, אשת אברהם ברל קלין. פינחס החזן היה שם דבר בעיר ושנים רבות גם השוחט ובדוק. וכשמת בתאונה ולא השאיר לאשתו כל ירושה למחייתה החליטו ראשי הקהל שמכל שחיטת בהמה כשרה, חייב הקצב להעניק לה את ה„מנוסקעס“ — כלומר חלקי שומן. והיא, שפרה החזנית, היתה מטגנת את זה בהרבה בצל, ומוכרת את השומן המותך שקראו לו „גאטשנשמאלץ“ לבעלות בית רבות ועל זה פרנסתה. עזרה לה נכדתה, חנה די עסיקמאכער־קע, למשפחת ברודר, שהיתה מטופלת בילדים ובעלה, החזרת על מצבות, הגר לאמריקה ושם חלה על רגליו ולא הרויח כלום. שנים רבות היתה אלמנה זו חוזרת עם סיריה על פתחי נדי־בים ומוכרת את השומן וכן היתה משכימה לדלתות האיטליזים בעיקר ביום החמישי, כשהרבו לשחוט לכבוד שבת.

השנייה היתה כאמור מלכה, שקראו לה מאל־קוניה. היא היתה אשה גוצה עם עינים אדומות וחולות. היתה נטפלת תמיד לילדים שיעזרו לה לבור אפונה, לבדוק עלי כרוב וכיוצא באלה, כי עיניה היו כהות. בעלה, אברהם בערל, שהיה לפניו בעל־בית מכובד, יודע ספר ומפקח על חוצבי החץ בדרכים, לשם סלילת כביש — מטעם קבלן אחד. פעם הותקף על ידי חוצבים, קיבל זעזוע־מוח ויצא מדעתו. ובהיות מאלקוניה

איר נאכמאכן און דערציילן וויצן איבער די ווייבער, וואס פלעגן איר נאכזאגן, נישט וויסנדיק וואס און מאכנדיק אפטמאל פעלערן, צום לאכן. נאך אזוי איז עס דאך געווען אין א סך שטעטלאך.

3. העני איטקע

העני איטקע איז געווען אן אלמנה, די מוטער פון אברהם־הערשל און שלמה בוראקעוויטש (דער פאטער פון מאנעס שאמיליזערס איידעם, דער בריוונטרעגער בעת דער דייטשער אָקוי־פאָציע, פון דער ערשטער מלחמה). זי פלעגט לייענען פאר ווייבער יעדן שבת נאכמיטאָג די סדרה, פון „צאִינה־ראִינה“ אַרויס, און פלעגט צוגעבן אייגענע פירושים און מעשיות, וואס האָבן אַ שייכות צו דער פרשה. מ'האָט זי גע־רופן: „די ווייבערשע רביצין“. מ'האָט דער־ציילט אז זי קען לערנען ווי אַ מאַנצביל, און אז זי האָט אַמאָל געלערנט גמרא — אַ זאך וואָס האָט זיך קוים געגלויבט... זי פלעגט נישט וועלן נעמען קיין געלט פאר איר לערנען מיט ווייבער. פלעגן די ווייבער איר שיקן דערפאר מתנות: אַ לעבערל, פיש, אַ חלה, אייער און האָניק אויף ימים נוראים. זי איז געווען אַ זאָגערקע אין ווייסן בית מדרש. כ'גדדיינק ווי מ'האָט זיך גע־וויצלט איבער איר: „ונוח צדיק תמים בדו־רותיו“ פלעגט זי פאַרטייטשן: נוח איז געווען אַ פרומער מאַן אין זיינע דורות. פלעגן די נאָ־איווע ווייבער נאָכזאָגן: נח איז געווען אַ פורמאָן מיט זיינע צרות...

4. בלומע די בלינדע

איך האָב זי נישט געקענט. האָט געווינט אויף קושאַרן, איז געווען בלינד אויף איין אויג. זי איז געווען אַ מלמד־קע. אַ הויכע יידענע, אַ געזונטע. פלעגט לערנען מיידלאך דעם אלף־בית. איז געווען אַ זאָגערין אין ווייבער שול פון חברה־ש״ס.

5. פעטע גאלאמבעק

די ווייב פון בערל וועלוול און שוור פון מאנוש גאַלאַמבעק, זי איז געווען קלאַר אין מחזור און געקענט אַלע תחינות אויסנווייניק, מען פלעגט דערציילן אפילו אז זי שאַפט אייגענע תחינות.

ה. פשה גולומבאך

כמגדת היתה מפורסמת בעלת הבית המכובדת פשה גולומבאך, כלתו של מנוש. היתה בקיאה במחזור ובתפילות ובתחינות ובליל יום הכיפורים היתה מאספת סביבה נשים רבות עניות בבית המדרש האדום והיתה מקריאה לפנייהן את התפילות. היתה הולכת גם לבתי עניות לקרוא וידוי עם החולות ומחזקת את לבן, לא לפחד: „פון וידוי שטארבט מען נישט“ — אין אדם מת מוידוי וצדיקים קוראים וידוי בכל לילה לפני שנתם.

ו. הסבתא רבקה גיטל

זאגערין היתה גם הסבתא של כותב הטורים האלה, רבקה גיטל. היתה לה ספרייה קטנה משלה: טייטש-חומש מצוייר, סידור גדול „קרבן מינחה“, ש”ס תחינות, מחזורים „רב פנינים“ עם פירוש ביידיש, ספרי ברכת המזון, לוח להדלקת הנר וכיו”ב. היתה מקריאה לפני הנשים. זכורני בליל תשעה באב: בית סבא מלא נשים מכל השכונה, זקנות וצעירות. ישבו כולן על הריצפה שהיתה מרופדת עטיפות חורף ובמרכז סבתא. עם נר חלב ביד! קוראת מתוך הטייטש-חומש בקול ספוג דמעות על מעשה חנה ושבעת בניה שהובאו לפני הקיסר וכל הנשים אחריה מת-מוגגות בדמעות. בשבתות, אחרי הצהריים, היתה מקריאה בביתה לפני השכנות ונשים רבות מהשכונה מתוך פרשת השבוע, בתיבול אגדות חז”ל, וכן לימדה „פרק“ — פרקי אבות, לפי השבוע. היתה קוראת בניגון ולפעמים היו דבריה נשמעים כשירה ממש. פעם בשבת שובה, גמרה את הפרשה והקריאה אחר כך תחינה לתשובה ומעשים טובים, כמנהג, וסיימה בקול שירה:

היום היום, היום וואס העלפט דיר דיין געוויין,
אז דער בורא עולם רופט — מוז מען דאך גיין...
(היום, היום, היום — מה הבכי יועילך —
כשבורא העולם קורא — חייבים לילך).

ז. חיה צוקרוביץ

זאגערקע בעזרת נשים היתה גם חיה צוקרוביץ, ביין, אלמנתו של נחום אריה צוקרוביץ, אם

געמוזט איבערלאזן דעם תלמיד אין מיטן „פרעפלען“ איבער דעם סידור, אויסציען דעם צונויפגעקארטשעטן טלית-קטן, א קראץ טאן די בארד רעכטס און לינקס, מאכן א טיפן שמעק-טאבאק, א קוק טאן אן דער זייט פון דער גראבער ביילעצע און זאגן: „גייט טאקע עסן אַנבייסן“! ווען די יינגלאך פלעגן אוועקגיין — איז גע-קומען די צייט פון די מיידלאך. ישראל חיים פלעגט זיך זעצן עסן רעטעכלאך מיט סמעטענע, א גרינע ציבולקע מיט ברויט געטונקט אין זאלץ, א טעלער קארטאפל און קאשע — מיט מילך, פלעגט פארטרינקען אַמאָל מיט רויטן באַרשטש, צוזאמען מיט דער באַטשווענע אָדער מיט אַ גרינעם שטשאו, פאַרוויסט מיט אַ געלל אָדער ווייסל פון אַן איי, און ביילע פלעגט דער-ווייל אַנטאָן אירע בלעכענע בריילן, און לערנען מיט די מיידלאך „עבריי“, האלטנדיק אין האַנט אַ טייטל. שפעטער — געלערנט מיט זיי מאַכן אַ ברכה, ביים אָפּנעמען „חלה“, ווען מ’באקט אויף שבת חלות אָדער ברויט, צינדן ליכט — מיט די תנועות פון די הענט, ווי צו פארמאכן די אויגן און ווי צו מאַכן די ברכה א. א. נישט איינמאָל פלעגט זי מיך אַוועקטרייבן: גיי אַ היים, אינ-געלע, ס’איז נישט שיינ צו קוקן אויף מיידלאך ווי זיי לערנען...

דער רבי פלעגט אויף איר געבן אַ קרומן קוק — זי זאל וויסן ווער איך בין: נחמן-יאנקלס אייניקל און דעם לערערס אַ זון...

זי איז געווען הפנים דעם רבינאָס אַ שוועסטער אָדער אַ שוועגערין, ווייל זי פלעגט זיך פירן ווי ביי זיך אין דער היים. די מיידלאך פלעגן זי בריינגען ראש-חודש געלט, און אַ מאָל אויך אַ ספעציעלע מתנה: אַ ראָגאָוקע, אַ שטיקל ווייס-בלויזע זייף, אַ מאָל רויטע ריבאלאך אָדער גרינע „טשיפטשוך“.

שבת און יום-טוב, און דער עיקר ימים נור-אים — איז זי געווען אַ זאָגערקע אין ווייבער-שול פון רויטן בית המדרש: אַן עדה ווייבער ארום איר מיט די „קרבן-מינחה“ סידורים אָדער מחזורים מיט עבריי-טייטש אין די הענט, אָדער ש”ס-תחינות, און נאָכזאָגן נאָך איר, וואָרט אין וואָרט, מיט איר ניגון און מיט איר באַטאָנונג. מענדקע, ישראל שיע-צאלעלס א. א. לצים פלעגן

המורה פייול צוקרוביץ. היתה אשה פיקחת. אהבה לספר מעשיות ובדיחות. היתה מסדרת תפריטים לחתונות גדולות וקוראת לפני הנשים תפילות ותחינות. לא פעם שמעתי אחרי כך מתלוצצת על אשה פלוגית ומספרת כיצד היא משבשת והופכת פסוקים. פעם סיפרה שאשה אחת רצתה להראות בקיאותה בתפילה ובהקריאה לפני הנשים את ראשית קריאת שמע: „אל מלך“ המשיכה, מהר, „קאטשקע דרעלעך“ — שאינו אלא שיר ילדים.

ח. נשים שקיבלו פנסיה בקהילה

שתי נשים שהעיר היתה צריכה לדאוג לפרנסתן ובאין תקציב לקהל לדברים כאלה הוסכם והוחלט באחת האסיפות לסייע בידן בדרך מיוחדת. האחת „שפרה החזנטע“ — אשתו של פנחס החזן והשוחט. והשניה מאלקוניה, אשת אברהם ברל קלין. פינחס החזן היה שם דבר בעיר ושנים רבות גם השוחט ובודק. וכשמת בתאונה ולא השאיר לאשתו כל ירושה למחיתה החליטו ראשי הקהל שמכל שחיטת בהמה כשרה, חייב הקצב להעניק לה את ה„מנוסקעס“ — כלומר חלקי שומן. והיא, שפרה החזנית, היתה מטגנת את זה בהרבה בצל, ומוכרת את השומן המותך שקראו לו „גאטשנשמאלץ“ לבעלות בית רבות ועל זה פרנסתה. עזרה לה נכדתה, חנה די עסיקמאכער-קע, למשפחת ברודר, שהיתה מטופלת בילדים ובעלה, החזרת על מצבות, הגר לאמריקה ושם חלה על רגליה ולא הרויח כלום. שנים רבות היתה אלמנה זו חוזרת עם סיריה על פתחי נדיבים ומוכרת את השומן וכן היתה משכימה לדלתות האיטליות בעיקר ביום החמישי, כשהרבו לשחוט לכבוד שבת.

השניה היתה כאמור מלכה, שקראו לה מאל-קוניה. היא היתה אשה גוצה עם עינים אדומות וחולות. היתה נטפלת תמיד לילדים שיעזרו לה לבור אפונה, לבדוק עלי כרוב וכיוצא באלה, כי עיניה היו כהות. בעלה, אברהם בערל, שהיה לפנים בעל-בית מכובד, יודע ספר ומפקח על חוצבי החצץ בדרכים, לשם סלילת כביש — מטעם קבלן אחד. פעם הותקף על ידי חוצבים, קיבל זעזוע מוח ויצא מדעתו. ובהיות מאלקוניה

איר נאכמאכן און דערציילן וויצן איבער די וויבער, וואס פלעגן איר נאכזאגן, נישט וויסנדיק וואס און מאכנדיק אפטמאל פעלערן, צום לאכן. נאך אזוי איז עס דאך געווען אין א סך שטעטלעך.

3. העני איטקע

העני איטקע איז געווען אן אלמנה, די מוטער פון אברהם-הערשל און שלמה בוראקעוויטש (דער פאטער פון מאנעס שאמיליווערס איידעם, דער בריוונטרעגער בעת דער דייטשער אקופאציע, פון דער ערשטער מלחמה). זי פלעגט לייענען פאר וויבער יעדן שבת נאכמיטאג די סדרה, פון „צאינה-ראינה“ ארויס, און פלעגט צוגעבן אייגענע פירושים און מעשיות, וואס האבן א שייכות צו דער פרשה. מ'האט זי גערופן: „די וויבערשע רביצין“. מ'האט דערציילט אז זי קען לערנען ווי א מאנצביל, און אז זי האט אמאל געלערנט גמרא — א זאך וואס האט זיך קוים געגלויבט... זי פלעגט נישט וועלן נעמען קיין געלט פאר איר לערנען מיט וויבער. פלעגן די וויבער איר שיקן דערפאר מתנות: א לעבערל, פיש, א חלה, אייער און האַניק אויף ימים נוראים. זי איז געווען א זאגערקע אין וויסן בית מדרש. כ'געדיינק ווי מ'האט זיך גע-וויצלט איבער איר: „ונוח צדיק תמים בדור“ רותיו“ פלעגט זי פארטייטשן: נוח איז געווען א פרומער מאן אין זיינע דורות. פלעגן די נא-איווע וויבער נאכזאגן: נח איז געווען א פורמאן מיט זיינע צרות...

4. בלומע די בלינדע

איך האב זי נישט געקענט. האט געווינט אויף קושארן, איז געווען בלינד אויף איין אויג. זי איז געווען א מלמד'קע. א הויכע יידענע, א געזונטע. פלעגט לערנען מיידלאך דעם אלף-בית. איז געווען א זאגערין אין וויבער שול פון חברה-ש"ס.

5. פעטע גאלאמבעק

די ווייב פון בערל וועלוול און שנור פון מאנוש גאלאמבעק, זי איז געווען קלאר אין מחזור און געקענט אלע תחינות אויסנווייניק, מען פלעגט דערציילן אפילו אז זי שאפט אייגענע תחינות.

בנעוריה בחברה קדישא, ברגל הנשים וגם מפקחת על עסקי טבילה של נשים ומדריכה אותן (טוקערקע) הוסכם בין ראשי הקהל להקציב לה פנסיה מעין זו: המעיים של הבהמות השחוטות הכשרות (פלאקעס) שייכים לה, בחינם או בתשלום קטן. היא היתה רוחצת את זה בנהר ומוכרת אותם אחר־כך לבעלות־בית למלא אותם לכבוד שבת ולפעמים גם למאכל תאוה בימות החול. היא היתה, לפעמים, מסריחה ומעכירה את מי הנהר — ואנו הילדים שלמדנו בחדר ברצ'ה המלמד והיינו הולכים בקיץ להתרחץ בנהר כעסנו ואף פעם תיכננו התקפה עליה. אך התברר שאמו של ברצ'ה המלמד — אשת „משה יוסף דער כהן גדול“ — יהודי גבוה, גברתן, שהיה מחזיק בית המטבחים בזאמברוב, היתה אחותה ובזכותה ויתרנו לה.

ט. מלכה צימבל

אשה עליזה, אשת סבל, רוטברג. אם לבנים מוכשרים, בהם אברהם־מ'קע המשורר אצל החזן, שכינהו „הזמיר מזאמברוב“, היא ידעה לשיר ולשמח. אמרו שבימי נעוריה היתה משמחת בחתונות, כבדחן, ורוקדת במצילתיים ביד ומכאן כינויה „צימבל“.

י. שיינה מינדל

כלת השמש ר' ישראל דוד. בעלה הרשל, יהודי למדן, הגר לאמריקה ונתן לה לחכות לו שנים רבות. בינתיים הסתדרה, יחד עם בתה חנה־גיטל, ומכרה יי"ש, אי־ליגאלי ועל זה פרנסתה. גרה מול בית הכנסת, ולאחר תפילת שחרית היו באים אליה בעלי־בתים להשיב נפשם בכוסית יי"ש ולקנח בעוגת־ביצים או בפרוסת סוכר. לא פעם ערכו שוטרים אצלה חיפוש, אך בחכמתה ידעה לטשטש את הדבר. היתה מוזגת להם כוסות יי"ש ואומרת: קודם כל תטעמו מן המר הזה ותדעו אם זה באמת יי"ש או לא ואחר־כך תדונו. מובן שאחר־כך אמרו לה שלום והלכו כלעומת שבאו. ידעה לשיר, לספר בדיחות־עם ואגדות. קראה רומאנים של שמ"ר ובלושיטין.

(סוף)

פלעגט גיין צו ארימע קראנקע ווייבער — זאגן תהילים און ווען מ'האט געדארפט: זאגן וידוי. „פון וידוי שטארבט מען נישט“ — פלעגט זי מוטיקן די צעטומלטע גוססע ווייבער, צדיקים זאגן וידוי יעדן טאג...

איר גלאנץ־פערלאדע איז געווען ימים נוראים. די שול פון רוטן בית המדרש געפאקט מיט ווייבער. זיי זיינען געקומען אויסגיסן זייער הארץ פארן האר פון דער וועלט און... מ'איז שוואך אין דער עברי, מ'קען נישט נאכזאגן נאכן חזן... פלעגט זי זיך אויסזעצן אויף א הויכן שטול, און דיריגירן מיט צענדליקער ווייבער: איצט מאכט זיך קינדערלאך א הארץ, מ'גייט שוין זאגן „ונתנה תוקף“... קיין געצאלט האט זי פארשטייט זיך נישט גענומען...

6. מיין באבע ריבקה גיטל

מיין באבע איז אויך געווען א „געבילדעטע פרוי“ לויט דעם באגריף פון אמאליקע יארן. זי האט געהאט א באזונדער שאפקעלע מיט אירע ספרים: א טייטש־חומש, מיט א סך בילדער, א קרבן־מינחה סידור, תחינות, מחזורים מיט עברי טייטש, בענטשערלאך, מוסר־ספרים אין יידיש, א לוח'ל צו וויסן ווען מ'דארף ליכט־צינדן, א „מענה לשון“ א. א. פלעגן שטענדיק קומען ווייבער זי פרעגן ווי זיך צו נוהג זיין און וואס מ'דארף קאכן צום „ערשטן סדר“ און וואס צום „אנדערן סדר“, וואס מ'דארף שטעלן אין טשאָלנט „שבת שירה“ אדער שבת הגדול וואס איז אויסגעפאלן ערב פסח. איך געדענק זי גוט אין איר „קולטורעלער אַרבעט“ צווישן די פרויען שבת נאָכן שלאָף, בייטאָג, און ספעציעל תשעה־באָב ביינאכט. יעדן שבת נאָכן שלאָף, זומער, פלעגן קומען צו דער באָבע ווייבער־שכנ'טעס, איר טאָכטער און די שניר, זאָגן „פרק“ מיט עברי טייטש און לייענען די סדרה אין „צאִינה־ראַינה“. די באָבע פלעגט מכבד זיין מיט יאָ־לאָוואָוון ביר, וואָס זי פלעגט אליין מאַכן, אָדער מיט אַ קאלטן טרונק־וואסער, וואָס איינער פון די זין אָדער אייניקלאַך פלעגן ברענגען פון ברונען. יעדן פרייטיק פלעגט קומען צו דער באָבע אָן עלטערע יידענע, פלעגט אַנשמירן דעם קאַפּ מיט אַ זיפֿן־מידלענע און איר אַפּראַזירן דעם גאַנצן

(המשך, זע זייט 300, רעכטס)

קאפ מיט א גאל-מעסער. גלייך נאכדעם פלעגט זי אנטאן איר שבת'דיקע קאפקע פון שיינע שווארצע געפלאכטענע האָר, באפוצט מיט שפיל-קעס מיט קאלירטע קעפלאך און בלימעלאך. אויסגעפוצט אין א שווארצער סאמעטענער קלייד, מיט צירונג אויפן האַלדז, אויפן ברוסט און אויף די הענט (א טייל פון איר צירונג-גאָלד, היט איך עד היום ביי מיר), פארוואַרפן א דינעם גע-קעסטלטען טערקישען טוך איבער די אַקסלען, און פלעגט זי זיצן, די פיס אויף א פוסבענקלע, און פירלייענען די ווייבער — פון דער סדרה, אָדער דעם פרק פון דעם שבת.

תשעה-באב ביינאכט האָט זיך „געטאָן חורבן“ אויף פאטשיילעס, אויף דער פאָדלאַגע פלעגן זיצן ווייבער און הערן ווי די באַבע ליענען פון טייטש-חומש „מגילת איכה“. אין שטוב — פינצטער, נאָר לעבן דער באַבען שטייט אַ מע-שענער לייכטער (די שבת לייכטער זיינען געווען באזילבערטע) מיט אַ גרויסער ליכט. די באבע ליענען און די ווייבער וויינען און קלאָגן אויפן חורבן...

איינמאָל, שבת-תשובה, נאָך דער הפטורה ליענען אין יידיש, האָט די באַבע גערעדט אַ פאַר ווערטער וועגן יום הדין וואָס דערנענטערט זיך און אז מ'דאַרף תשובה טאָן. און פלוצלונג צעזינגט זי זיך:

היום, היום, היום, וואָס העלפט דיר דיין געוויין אז דער בורא עולם רופט מוז מען דאָך גיין... דאָס לידל, מיט דער מעלאָדיע, קלינגט מיר נאָך עד היום אין די אויערן...

7. חיה צוקראוויטש

זי איז געווען די אלמנה פון נחום-לייב צוק-ראוויטש, וואָס איז געווען דער פעטער פון יאנקל און מאיר צוקראוויטש און פאָטער פון לערער פייוול צוקראוויטש. אַ קלוגע פרוי, אַ וויצלעריין, פלעגט אַפלאַכן פון בעלי-בתים, גראַבע יונגען, וואָס מאַכן זיך פאַר למדנים, פלעגט דערציילן פרייטיק צונאכטס, אויפן בריקל, מעשיות פון צדי-קים און להבדיל שדים און רוחות. זי פלעגט

זיין צערעמאָניע מייסטער אויף גרויסע חתונות, אָן איר פלעגט מען זיך נישט רירן. זי פלעגט צונויפשטעלן דעם מעניו, פלאנעווען ווו מאכן דעם קבלת פנים, ווו זאָל דער חתן איינשטיין און ווו זאָל די כלה זיצן צום באדעקנס א. א. וו. זי האָט געקענט די קליינע פינטעלאך און פלעגט אויך דינען אַלס זאָגערין אין ווייבער-שול פון ווייסן בית המדרש. זי פלעגט אַפלאַכן פון די ווייבער, וואָס זיינען נעבאך געהרגעט אויף דער עברי און זאָגן אַלץ נאָך. איינמאָל, געדענק איך האָט זי דערציילט: זי האָט פירגעזאָגט אַ יידענע ביים דאווענען: „אל מלך“, האָט די יידענע גע-וואָלט ווייזן, אז זי קען אויך עפעס, האָט זי ווייטער אַליין פאַרגעזעצט: „קאָטשקע דרע-לעך“ — פון אַ קינדער ליד, זי האָט געמיינט אַז דאָס איז פון דאווענען.

8. ווייבער וואָס האָבן באקומען פענסיע

שיפרה, די אַלטע חז'טע, פלעגט באקומען פון די קצבים יעדן דאָנערשטיק „די מנוסקעס“ פון דער שחיטה, אַ טייל פון גאטשן-שמאלץ — אַלס פענסיע, ווייל איר מאָן, פינחס דער חזן און שוחט, איז געשטאָרבן פאַר דער צייט. פלעגט זי ברענגען דעם שמאַלץ צו איר אייניקל „חנה די עסיק-מאכערקע“ — בראָדער, און ביידע פלעגן אַנשניידן ציבעלעס און אויסלאָזן דעם שמאַלץ און עס פאַרקויפן. דערפון האָט זי געמאַכט אַ לעבן, ווייל קהל האָט נישט געקענט איר צאָלן אַ ספעציעלע פענסיע (זע אויבן זייט 286).

אַ צווייטע איז געווען מאַלקוניע, זי איז געווען אַ דיקע פרוי מיט שטענדיק רויטע און קראנקע אויגן. איר מאָן איז געווען „אברהם בערל קליין“ דער שטאַט משוגענער. זי איז געווען אַנגעזען ביי די ווייבער, אַ חברה קדישא'טע און געווען אַמאָל אַ טוקערקע אין מיקוה, זי אָדער איר געוועזענער מאָן האָבן געהאַט אַ שייכות צו די קצבים און זיי פלעגן איר שטענדיק אַפגעבן אַלס „פענסיע“ די קוטניצע און פליאַקעס אַן געלט, אָדער פאַר אַ שפּאַט-ביליקן פרייז. פלעגט זי גיין צום טייך וואָסן די פליאַקעס און שמוציק מאַכן אויף אַ ווייל דעם גאַנצן וואסער. די יינגלאך, וואָס פלעגן זיך גיין באָדן פלעגן זי שילטן דער-פאַר און איר נאָכזינגען:

מאלקוניע מיט די לונגען

אין גארטן געשפרונגען...

איינמאל, ווען כ'האב געלערנט ביי בערטשען וואס האט געהאט זיין חדר, לעבן יאסל דעם אלייארוש, ביים ברעג טייך, האבן מיר געפלאגן נעוועט צו מאכן אויף איר אן אנפאל, זי זאל וואשן די פליאקעס ביים סטאווי, ביי פייפערס אפ-געברענטע מיל. האט זיך בערטשע, דער רבי אריינגעמישט. האט זיך ארויסגעוויזן, אז זי איז זיינע א קרובטע, זיין טאטנס א שוועסטער אדער א שוועגערין...

9. מלכה צימבל

זי איז געווען א ברען-יידענע, איר מאן איז געווען א טרעגער, מיט דער פאמיליע ראט-בערג, אויב כ'האב קיין טעות נישט. איז געווען א פרייליכע פרוי, פלעגט משמח זיין מענער און פרויען אויף חתונות און שמחות, זינגען פאלקס-לידער, רעציטירן בדיחות א. א. מען פלעגט זאגן אז א מאל אין די יינגערע יארן פלעגט זי טאנצן אויף חתונות און זינגן מיט א צימבל אין האנט, אזוי ווי מרים הנביאה האט געטאן, ווען די בני ישראל זיינען אדורך דעם ים-סוף, דערי-בער האט מען זי גערופן „מלכה צימבל“. זי האט געהאט געראטענע זין, שטיק און שטיק: אליה, אברהם'קע און איצל. אברהם'קע איז געווען דער זעמבראווער סאלאוויי, האט געזונגען ביים חזן און פלעגט שיין אויסזינגען אויפן שפא-ציר אין די אונטן פאלקס-לידער.

10. שיינע מינדל

זי איז געווען די עלצטע שנור פון ישראל דוד שמש. איר מאן, הערשל, איז געווען א ייד א למדן. איז אוועק קיין אמעריקע און געלאזט די פרוי ווארטן אויף אים יארן-לאנג. צוזאמען מיט איר געראטענער טאכטער חנה-גיטל (איר מאן

איז אויך געווען אין אמעריקע) פלעגט זי מאכן א לעבן פון פארקויפן אומלעגאלן בראנפן (אקעוויט). נאכ'ן דאווענען (זי האט געווינט אנ-קעגן דער שול). פלעגן זיך לאזן צו זיי יידן מאכן א שנעפסל און פארבייסן מיט אן אייעריקל אדער מיט א שטיקל צוקער. נישט איינמאל פלעגט קומען פאליציי מאכן ביי איר אן אביסקע און זוכן בראנפן. זי איז געווען זייער א קלוגע פרוי (האט געשטאמט פון גאוועראווע). ווען פא-ליציי פלעגט געפינען ביי איר א גאנשער בראנפן, פלעגט זי אנגיין גרויסע גלעזלאך בראנפן, שטעלן די סטראזשיקעס און זאגן: גוט, קודם טרינקט און פרישט זיך אפ, דערנאך מאכט מיר א פראטאקאל... פלעגן זיי זיך אנטרינקען, אפ-ווישן די וואנצעס און אוועקגיין.

איינמאל, ווען עס איז מיטגעקומען א נייער און שטרענגער סטראזשיק, כאפט זי דעם גאנ-שער בראנפן און זאגט: זעסט, וואס דא איז דא — ס'איז דאך וואסער, — און גיסט עס אויס פאר אים אין די אויגן... האט ער זי שטארק אנ-געזידלט פאר „די זשידאוסקע שטיק“ און נישט געקענט גארנישט טאן...

זי איז געווען א וויצלערין, פלעגט דערציילן אמאל געפערטע מענער-וויצן און הייסן דער-ביי די קינדער ארויסגיין. האט געלייענט „היינט-וועלטיקע ביכער“ און איז געווען קלאר אין שאמערס און בלאשטיינס ראמאנען, פלעגט שטענדיק זיין פריילאך און הומאָרפול.

פסח, פלעגן יידישע סאלדאטן זיך צונויפנע-מען און עסן ביי איר א יום-טוב'דיקע סעודה, פלעגט זיין די שטוב פריילאך און פון דער גאנ-צער שטאט פלעגט מען קומען שטיין אונטערן פענצטער און הערן די לידער אדער ווערטלאך. זי איז געשטארבן אין אמעריקע.

סופרים

אליעזר פאוו

זעמבראווע האט פארמאגט אויך אייגענע סופרים. א ספר תורה פלעגט מען באשטעלן ערגעץ אין א גרויסע שטאט. אבער קלענערע זאכן, אויס-בעסערן א ספר-תורה, תפילין מזוזות — פלעגט מען אויספארטיקן אין שטאט. איז געווען אן אלטער סופר, א קליין יידעלע — זעליקל סופר. האט ער געהאט ווייניק פרנסה דערפון, האט ער געמוזט זיך זוכן נאך א פאך: ער פלעגט מאכן וואטענע קאלדרעס, צוזאמען מיט זיין פרוי. ער האט געהאט אין איינציקן זון — אייזיק וואס מ'האט איבערגערופן מיזל. איז געווען א גישט געראטענער, מיט קרומע פיס און אין שטאט געווען א שם-דבר.

א צווייטער סופר איז געווען פישל. א ביסל טויבלאך, א ברייטבייניקער ייד, פון מיטעלן וואקס. איז געווען א גוטער סופר, האט אליין אויסגעארבעט די פארמעט: געקויפט פעל פון א כשרע בהמה, אליין אפגעקראצט די האר, אויס-געגלייכט, געוויסט און געפודערט און שפעטער געשריבן.

ווען די עקאנאמישע לאגע האט זיך געערגערט האט ער געעפנט א פריוואט ביבליאטעקל און פלעגט אויך האנדלן מיט מאדערנע העברעאישע און יידישע ביכער. ער פלעגט איבעראשן אלע-מען מיט זיינע ידיעות איבער ספרים און זייערע שרייבער. פאר א קאפיקע א וואך פלעגט מען קריגן ביי אים א גוטן בוך צום לייענען, ער פלעגט זיך שטענדיק שוואל עצה זיין מיט בנימין כהן, וואס איז געווען דער הויפטפארטער פון די תושיה-ביכער.

ר' פישל איז געווען דער לעצטער סופר אין שטעטל. נאך אים האט שוין קיין סופר גישט געפונען קיין פרנסה אין שטאט. האט מען געקויפט מזוזות, תפילין און געשריבן ספר תורה'ס אין דער פרעמדס...

ספרי תורה היו קונים או מזמינים בעיר גדול לה, מעשה ידי סופר סת"ם מובהק. אולם היו בזאמברוב גם סופרי סת"ם אשר כתבו ספרי תורה, תפילין ומזוזות. זכורני אחד, יהודי קטן, נמוך קומה ר' זליקל. היה סופר ולא מצא את פרנסתו מזה, ועליכן הוסיף לו עוד מקצוע: התקנת שמיכות רפודות צמר-גפן. יחד עם אשתו היה תופר ומרפד שמיכות וגם מכין קלפים למזוזות ותפילין. היה לו בן יחיד, בעל רגליים עקרו-מות, רגלי מרכא-טיפחא וקראו לו אייזיק ובפי העם כינוהו: מיזל. לא היה מוצלח ביותר והיה לשם דבר בעיר.

הסופר השני היה ר' פישל. יהודי בעל קומה בינונית, רחב-גרם. היה סופר מהיר וגם ידע להכין בעצמו את הגווילים. היה קונה עורות של בהמה טהורה, מייבש, מקרצף, מעפץ ומק-מח — עד שיצא גוויל לבן וחלק לכתובה. היה משכיל, קרא ושנה גם בספרות מודרנית — אבל לא התבלט ורק מתי מספר ידעו על זה. קצת יותר מאוחר בראותו שאין הפרנסה מצויה — החל להיות מוכר ספרים ורבים התפלאו על טוב טעמו ועל ידיעתו בספרות עברית חדשה — מה לקנות ולמכור ומה לייצץ לצעיר לקרוא. סידר לו כעין ספרייה ובעד אגורה לשבוע יכל כל אחד, בתוספת עירבון, לקבל אצלו ספר לקריאה. יועצו הספרותי היה ר' בנימין כהן המשכיל והציוני. הודות לו היה מקבל בהנחה את ספרי הוצאת "תושיה", אשר בנימין כהן היה סוכנה.

ר' פישל היה הסופר האחרון של העיר. אחריו פחתו הלבבות ולא מצא עוד סופר פרנסתו בעיירה. בני העיר קנו מזוזות, תפילין וכתבו ספר-תורה בערים אחרות.

חִינוּךְ ותרבות דערציונג און קולטור

דער לאנגערער רבי ב'ר' סאָקאָל מיט זיינע תלמידים

The Rebe (Teacher) of many years, Bertche Sokol, and pupils

המורה הוותיק ברציה סוקול עם תלמידיו

י ש י ב ה

זעמבראווע האָט אַלע יאָרן אויסגעהאלטן אַ ישיבה, דאָס הייסט: געזאָרגט אַז עלטערע יינג-לאך, וואָס ווילן לערנען ווייטער, נאכן חדר, זאָלן דאָ קענען זיצן און לערנען. גוטע יידן, לרוב בעלי-מלאכות, פלעגן זאָרגן אז אַלע ישיבה בחורים פון דער פרעמד זאָלן באקומען „טעג“ צום עסן, אַן אומזיסטן נאכטלעגער און אויך געזאָרגט אז די ראשי ישיבה זאָלן באקומען זייער שכירות. ווען די לאַמזער ישיבה האָט זיך אַינגעפונדעוועט אַלס הויכשולע פאר תלמוד, האָט איר פארוואלטונג באשלאָסן צו גרינדן אין די קליינע שטעטלאך ווי מאקאווע, זעמבראווע, אסטראווע, סטאוויסק א. א. קליינע ישיבות — וואָס זאָלן צוגרייטן תלמידים פאר דער גרויסער לאַמזער ישיבה. איז זעמבראווער ישיבה פאר-רעכנט געוואָרן אַלס איינע פון די בעסטע און אפילו באקומען שטיצע פון לאַמזע.

נאָך דער שריפה זיינען געווען ראשי ישיבה ר' יהודה אדאשקו (איז דערהרגט געוואָרן דורך אַ דונער). ר' ישע גאָרזשאלטשאני. אַנגעפירט מיט דער ישיבה און געזאָרגט פאר איר קיום איז געווען דער רב און הינטער אים — די גאנצע שטאָט... פון די ערשטע משגיחים וואָס האָבן אַכטונג געגעבן אויפן לערנען און אויף דער אויפפירונג פון די יונגע לערנער איז געווען ר' משה-מיכאל, שמואל-קצב'ס איידעם: א הויכער און שטרענגער ייד, צוגעהינגט אויף איין פוס און פאר זיין הויכן שטעקן האָבן די בחורימלאך געציטערט. ער פלעגט אויך זאָגן אַ שיעור. אַ צווייטער משגיח איז געווען ר' משה יעקב סלאָ-דעק פון וויסאָקע א. א.

אין יאָר 1916, בעת דער דייטשער אַקופאַציע איז צוריקגעקומען פון סלאָנים דעם רב'ס איי-דעם, ר' אהרן יעקב קלעפּפיש, ווו ער איז געווען אַ געוויסע צייט דאָרטיקער ראש-ישיבה. צוזאמען מיט זיין שוואַגער, ר' חיים-דוד, האָט ער געפלאנט

בלומזה היתה הישיבה הגדולה. ראש הישיבה בלומזה, ר' לייזר שוליאוויטש, דאג להקים ישי-בות קטנות בערי השדה הסמוכות, שהיו מכינות עשרות תלמידים לישיבה הגדולה. בני הישיבות הקטנות ברובם היו מבני אותה העיר, אכלו על שולחן ההורים וקל היה להם לקבל עליהם עול תורה. מיעוטם היו מהישובים הקטנים הסמוכים והיו אוכלים „ימים“ בעיר. בעלי בתים קבעו להם יום אחד בשבוע לבחורי הישיבה והיו מעלים על שולחנם עשרה ויותר תלמידים בבת אחת. הישיבה היתה מתפרנסת קצת משכר לימוד, קצת מתמיכת הקהל ומבעלי בתים יחידים. במקצת היתה תומכת בה גם ישיבת לומזה, ששליחיה היו מאספים כספים ברחבי רוסיה גם לשם תמיכת הישיבות הקטנות, המכינות.

עוד לפני השריפה הראשונה היתה קיימת ישיבה בעיר, מיסודם של הרב, ר' ברל ניגובצר והמגיד ר' אליקים גצל. ראש הישיבה היה ר' חיים-הרש צינוביץ, אביו של המורה הוראה בלומזה ר' יוסף צינוביץ.

לאחר השריפה — היו ראש הישיבה ר' יהודה אדאשקו ור' יהושע גורז'ולצ'אני (ראש משפחת מרמרי בארץ). משגיח וגם מורה לתלמוד היה ר' משה-מיכאל, יהודי גברתן וקנאי גדול לתורה, חתן שמואל הקצב. אחריו היה משגיח — ר' משה יעקב סלודק מוויסוקי. סמוך למלחמת העולם הראשונה — נסגרה הישיבה מכמה סיבות ובי-ניהן: בית התלמוד-תורה בלומזה הרחיב את יריעותיו וקיבל תלמידים מערי השדה בשתי הכיתות האחרונות, המכינות לישיבה הגדולה. תלמידים מזאמברוב, וויסוקי, יאבלונקה ומה-כפרים נהרו ללומזה ולא היה כדאי לקיים ישיבה בזאמברוב.

בקיץ של 1916, חזר חתן הרב, ר' אהרן יעקב קלפּפיש מסלונים, בה ניהל ישיבה והחליט לחדש בזאמברוב את הישיבה, אולם הפעם — ישיבה גדולה, כדוגמת הישיבה בלומזה. נלווה אליו גיסו ר' חיים דוד, בן הרב.

בשנת תרע"ז 1917, נוסדה איפוא בזאמברוב הישיבה הגדולה „אור-החיים“. ישיבת לומזה היתה אז בשפל. חלק ממנה ובראשו ר' לייזר ראש הישיבה וחתניו עברו וגלו לרוסיה, דרך סמיאטיץ, לפני הכיבוש הגרמני, והישיבה נש' ארה כצאן בלי רועה, גם מקור ההכנסות פסק לרגל המלחמה. היו איפוא סיכויים שהישיבה בזאמברוב, מקום קטן שהוצאותיו קטנות, תשגשג ותצליח, כשם ששיגשגו בליטה הישיבות דווקא בעירות ולא בכרכים. בלומזה נשאר תקוע בעקב המלחמה בנו של ר' נטע פינקל, משגיח הישיבה בסלובודקה, ר' שמואל, והוא הוזמן תיכף לבוא לזאמברוב להשגחה. ר' חיים דוד היה „מגיד שיעור“ לגדולים, ר' אהרון יעקב — לקטנים. התרכזו כאן חומר אנושי מתאים: יוצאי החרד של ר' יהושע גורז'ולצ'אני, בוגרי התלמוד תורה, צעירים מכל העירות ואפילו מביאליסטוק וביניהם בחורים-למדנים שנחסמה בפניהם הדרך ללמוד בישיבות ליטה הגדולות. נוסף עוד ראש ישיבה אחד, ר' יהודה — חתן הרב מוויזנה, כשהתחתן ר' חיים דוד עם בת הרב מלומזה וזמנו הוגבל — הביאו עוד ראש ישיבה מפורסם, רבי אייזנשטאט מביאליסטוק. הישיבה הלכה והתפתחה. מספר תלמידים גדל והרמה התורנית הלכה וגבהה. בימי השלטון הפולני חלה שוב ירידה בישיבה: טובי בניה נלקחו לצבא או שהוכרחו לגלות למקומות תורה אחרים. ר' אהרון יעקב קלפפיש נתמנה לרב בשניאדובה, ר' חיים דוד יצא לארצות הברית והחבילה נתפרדה. אולם הרב ובעלי הבתים לא שקטו ולא נחו עד אשר הישיבה — קטנה אמנם — התבססה מחדש. הרב ור' יהושע גורז'ולצ'אני קיבלו עליהם את הנהלת הישיבה ור' יעקב-דוד הסנדלר, בן הסנדלר הגושי — עמד בראש המסייעים למצוא לתלמידים מחיה ומעון ואף שכירות למורים. בוועד הישיבה היו ר' מאיר צוקרוביץ, ר' אברהם שלמה דו'נצ'ול, ר' לייב רוזינג ועוד.

הישיבה היתה בדיקות שכורות, במקומות שונים בעיר, אולם לשעות מזומנות וקבועות התכנסו בבית המדרש האדום, או בעזרת נשים, שם, או בבית הקהל — לשמוע שיעור משותף, דברי הרב וכיו"ב.

צו עפענען א גרויסע ישיבה, און מאכן זעמב-ראווע א צענטער פון תורה. די לאמזער ישיבה איז דאמלסט געווען בארג אראפ. דער פירער ר' לייזער מיט זיינע איידעם זיינען אוועק דורך סעמיאטיטש קיין רוסלאנד און דארט געבליבן. די געלט קוואלן האבן זיך אויסגעשעפט און די שווערע הונגער-יאָרן האבן אָפגעריסן א סך בחורים פון לערנען. אין א קליין שטעטל וועט לייכטער זיין צו אויסהאלטן א ישיבה. אט איז ראָדן, וואָלאָזשין, נאָוואָרדעק, טעלז — קליינע שטעטלאך מיט גרויסע ישיבות געווען. זיי האבן צוגעצויגן צו זיך אלס משגיח דעם זון פון משגיח פון סלאבאדקער ישיבה, ר' שמואל פינקעל, וואָס האָט זיך געפונען צופעליק אין לאָמזע. איז גע-וואָרן זעמבראווע אַן אַרט פון תורה. א חוץ זעמבראווער קינדער זיינען אָנגעקומען ווילע יינגלאך פון אלע שטעטלאך ארום, אפילו פון ביאליסטאק, און צווישן זיי אייניקע למדנים, וואָס האָבן נישט געקענט צוריקפאָרן אין די ליטווישע ישיבות. מיט דער צייט זיינען צוגעקומען נאך כוחות, דער איידעם פון וויזנער רב, ר' יהודה. א ביאליסטאקער למדן ר' אייזנשטאט א. א. אלע זעמבראווער בעלי-בתים און בעלי-מלאכות האָבן געגעבן „טעג“ און געצאָלט „וואַכערס“. ר' שאמיר לייזער אין געוואָרן משולח און געפאָרן זאמלען פאר דער ישיבה אין אנדערע שטעט.

בעת דער פוילישער הערשאפט איז די ישיבה ווידער געוואָרן אָפגעשוואכט: א טייל תלמידים זיינען אוועק אין מיליטער, אָדער געמוזט וואָג-דערן, ר' אהרון יעקב איז געוואָרן רב אין שני-אדעווע, ר' חיים-דוד האָט חתונה געהאט מיטן לאָמזער רב'ס טאָכטער און די ישיבה איז זיך כמעט ווי צעפאלן.

דער רב און בעלי בתים, ווי מאיר צוקראוויטש, אברהם שלמה דזשענטשיאל, לייבל ראָזינג א. א. האָבן נישט גערוט און צוריקגעשטעלט א קליינע ישיבה. דער רב און ר' ישעי האָבן געזאָגט א שיעור, און ר' יאָנקל-דוד דער שוסטער, דעם גאָשער שוסטער'ס זון, איז געשטאָנען בראש פון די וואָס האָבן געזאָרגט פאר „טעג“ און סטאנציע פאר די יונגע לערנער. די ישיבה האָט עקזיסטירט ביז דעם אונטערגאנג פון דעם שטאָט.

(זע אויבן זייט 218)

חדרים

אזוי ווי אין די אנדערע שטעטלעך האבן אויך אין זעמבראווע עקזיסטירט דרייערליי שולן פאר יידישן קינד:

1. דער „חדר“ — אָנגעפירט דורך מלמדים.
2. דער „חדר מתוקן“ — דער רעפארמירטער חדר, וואָס האָט געדינט אַלס איבערגאַנג צו דעם דריטן סאַרט — די שולע.

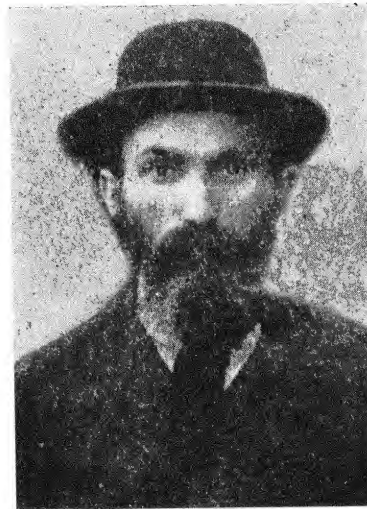
פון די חדרים, לאַמיר דאָ דערמאָנען די 3 פאַרגעשריטענע חדרים, וועלכע זיינען מיר נאָענט געווען: בערטשע סאַקאַל, פישל דאַני-לעוויטש און יהושע גאַרזשאַלצאַני.

עס זיינען געווען אַ סך מלמדים אין שטעטל, וואָס זייערע נעמען קלינגען נאָך אין די אויערן, ווי חיים ראובן דער דרדקי מלמד, ישראל חיים פליישער מיט'ן זון פסח דער מלמד, אליה דער מלמד, שמעון דער מלמד, פיניע, שעפסל קוויאַ-טעק, מאַטיעס איידעם — מענדל אלשא, „צע-נערל“ דער מלמד, אבא-לייב, חיים מלמד, אביר-עזר, ליפמאַן, פייוול בראנעווער, איצעלע, אברהם, דער קוליאַווער מלמד, דער יאַבלאַנ-קער, חאַמישאַשקעס איידעם, הערשל קוקער, חיים הערש צינאָוויטש (אַ גמרא מלמד), שלמה צינאָוויטש — זיין זון, מאיר פייוול, אברהם משה און אנדערע.

אַבער די אויבנדערמאָנטע זיינען געווען די בעסטע אין שטאָט.

בערטשע סאַקאַל, אַליין אַ נידעריקער מיט אַ ברייטע פלייצע איז געווען אַ זון פון אַ הויכן יידן, וואָס האָט געהאַלטן דעם שלאַכטהויז, איז געווען אַ כהן, און דעריבער האָט מען אים גע-רופן „דער כהן גדול“. בערטשע איז געווען אַ קלוגער, אַן ערשטקלאַסיקער פעדאָגאָג, כאַטש

בזאמברוב הצטיירו, כבכל העירות שבסביבה. שלושה טיפוסים של בתי אולפנה לילדי ישראל. א. „החדר“ — בהדרת מלמדים, כמנהג משנים קדמוניות; ב. „החדר המתוקן“, ששימש קרש קפיצה לבית ספר עברי מתקדם. מיסודה של „תרבות“. ג. בית ספר יהודי כללי, בלשון ההוראה רוסית, ומימי הכיבוש הגרמני — יידיש, שירש מקומו של בית הספר הרוסי לילדי ישראל ואח"כ ה„שקולה פובשכנה“. ה„חדרים“ המשיכו ללמד, לפי המסורת שלהם, אף כי ניכרו סימני תסיסה וקידמה גם בהם. הוכנסו במידה הגונה לימודים כללים כמו לשון המדינה, עברית ודק-דוקה, חשבון. ה„חדר“ של ברצ'ה סוקול התקיים זמן רב והיווה טיפוס מיוחד של בית אולפנה מתקדם. יצא מכלל ה„חדר“ הקדום, הפיץ הש-כלה, היקנה ידיעות רבות בעברית ובתנ"ך — אולם לא נכנע לשיטה „עברית בעברית“ ואף לא חינך את תלמידיו לציונות, במיוחד. פישל

ר' ישע גארוזשאלצאַני (מרמרי).
Reb Jeoshua Gorzhaltchani (Marmori).

דאנילוויטש ניהל חדר למופת. תלמידיו ידעו כולם את הלשון העברית ודקדוקה, הנהיג פרקי ספרות ותמיד היה לו מורה לחשבון ולשון ה"מדינה. החדר של יהושע גרוזשולצאני היה קודש לתלמוד. מעט מאוד למדו שם תנ"ך ועברית. אולם התלמידים עשו חייל בגמרא והיו בקיאים בכמה מסכתות.

ברצ'ה המלמד

טיפוס מיוחד במינו היה ברצ'ה המלמד מ"משפחת סוקול. אביו היה מחזיק את בית המטב"חיים בזאמברוב, יהודי גברתן גבה-קומה. בהיותו כוהן, היה מתבלט על הבמה, בשעת ברכת כוה"נים, ועל כן קראו לו: „הכוהן הגדול". בנו, ברצ'ה היה דווקא גוף רחב כתפיים, אבל פיקה וממולח. קיבל את חינוכו בחדר, למד קצת בישיבות והתמסר ללימוד התנ"ך על פי המפרשים. לאחר חתונתו עם מאריאשה, פתח „חדר". היה מתקדם בידעויותיו, משכיל, חובב תנ"ך, אבל לא אהב את התלמוד וגם לא את הדתיים. הראשון שפתח בזאמברוב, עוד בשנת 1890 בקירוב, חדר של ילדים וילדות ביחד. בהיותו מחונן בכשרות נות פדגוגיים ובכושיר אירגון מצויין, הצליח בהוראה וחדרו היה תמיד מלא תלמידים, שמספרם הגיע לששים ויותר. היו לו כמה כתות מתחילים, מתקדמים, בינוניים. אולם הוא אירגן שתלמידי הכיתה הגבוהה ילמדו את בני הכיתה

ער פלעגט די קינדער שלאגן (ער איז געווען א כהן, א כעס...). ער האָט געהאַט שטענדיק אַ גרויסן חדר, ביז אַ 60 קינדער, פון פאַרשידענעם עלטער. פלעגט ער אַזוי איינטיילן אַז די גרעסערע און בעסערע תלמידים פלעגן לערנען מיט די קלענערע און זיי אויספרעגן און בערטשע פלעגט נאָר קאַנטראָלירן און אַכטונג געבן. האָבן זיינע תלמידים געקענט גוט תנ"ך און העברעאיש. ביי אים האָבן געלערנט יינגלעך מיט מיידלאך צוזאַמען. די קינדער פלעגן זומער געניסן פון פרישע לופט, אַרויסגיין לערנען אויף דרויסן, אָדער מאַכן אַ שפּאַציר אין וואַלד, נישט נאָר ל"ג בעומר. פלעגט גיין מיט די קינדער זיך באַדן אין טייך. פלעגט מאַכן גימנאַסטיק א.א.וו. די רעליגיעזע עלטערן פלעגן די קינדער נישט שיקן לערנען ביי אים.

בערטשע איז נישט געווען קיין פרומער, פלעגט זיך מישן אין פאַרטיי זאַכן און איז געווען אַ סאַציאַליסט, אַמאָל אַ „בונדיסט" און אין די לעצטע יאָרן אַ פּוּלע-ציוניסט. האָט אַראָפּ-ניזירט נאָך אין יאָר 1905 אַוונט-קורסן פאַר אַרבעטער און אַרבעטאַרינס און איז געווען אַ יידישיסט מער ווי אַ העברעאיסט. איבער 30 יאָר איז ער געווען מלמד, ביז ער איז אַריבער קיין אַמעריקע צו די קינדער: רובקע, מיישקע און שמעון און אַ טאַכטער.

פאַראייניגטע זעמבראווער סאָסייטי
UNITED ZEMBROR SOCIETY, Inc.
 איר חברים געבעטן צו קומען אפגעבען די פאַרדינגע עהרע צו אונזער פאַרשטאַנדענעם רבי
בערשע סוקול
 די הוכרה וועט אפגעהאלטען ווערען שבת אונזעם, מאי דעם 19טען, 1961 אין אונזער שטענדיגען מיטגלעך לאָקאַל.
 פון זעמבראווער זענען אלעסאָל שפּאַצן געווען מיט זיין פאַרגאַנגענהייט בערשע איז אלעסאָל געווען אין דער פּראָג פון יונגע אידעאלע באַוועגונגען, פיל פון אים זיינע געוועזענע תלמידים, מיר האָבען אים אלע ליב געהאַט און הויך רעס-פּעקטירט, ער פלעגט באַשיינען אונזערע מיטגלעך, מיר זיינען דערפאַר זיכער אַז איר וועט קומען צו דעם **פאַרזאַמלונג** צו עהרען זיין ליכטיגען אנדענק.
 L. RUBINSON, President, 1419 - 47th Street, Brooklyn, N. Y., Tel. UL 3-4056
 I. PAVE, First Vice-President, 2705 Bainbridge Ave., Bronx 56, N. Y., Tel. WE 3-2783
 I. MALINOWITZ, Second Vice-President, 940 East 173rd Street, Bronx 60, N. Y., Tel. BA 9-3590
 D. STEIN, Treasurer, 69 East 96th Street, Brooklyn, N. Y.
 M. BORNSTEIN, Funeral Director, 116 East 54th Street, Brooklyn, N. Y., Tel. DICKENS 6-3641
 J. KOZIOL, Recording Secretary, 1645 - 65th Street, Brooklyn, N. Y., Tel. BE 2-0481
 OSHER SCHARK, Manhattan & Bronx Hospital, 684 Water Street, New York
 SAM. WAXMAN, Brooklyn Hospital, 2619 Fillmore Ave., Brooklyn 29, N. Y., ES 6-4287

הומנה להוכרה לנשמת ברצ'ה המלמד, בניו יורק
 איינלאדונג צו דער הוכרה נאך בערטשע דעם מלמד אין ניו יארק
 Invitation to the Memorial Meeting for the Late Reb Bertsche Sokol

פישל דער מלמד

פישל דער מלמד האט געשטאמט פון שניא-דעווע, איז געווען ירמיה סאיעטאס א שוואגער. איז געווען א גוטער העברעאיסט, אן אויסגע-צייכנטער פעדאגאג. זיינע תלמידים האבן גוט געקענט תנ"ך און אנפאנג גמרא. איז געווען פון די ערשטע ציוניסטן אין שטעטל, איז אויף דער עלטער אריבער קיין אמעריקע צו די קינ-דער, זיין עלצטער זון, פרץ, איז געווען א רב.

ישיע דער מלמד

ישיע, א זון פון הערשל טשעשליאר איז גע-ווען א גמרא מלמד. פון צייט צו צייט געווען א ראש ישיבה. א קלוגער און שיינער ייד, גע-ווען באליבט אין שטאט, געווען א דאזאר און א וויצע בירגערמייסטער א געוויסע צייט. האט געהאט א ידיעה אין דאקטאריע. איז געשטארבן אין פתח-תקוה, אין ישראל, אין יאר 1959.

ר' פישל דאנילביץ
Reb Fishel Danilewicz

הנמוכה בפיקוחו. כל „עוזר“ היה מסמן על פתק את שם התלמיד ומספר הפסוקים שלא ידע: ברצ'ה היה מקבל את הפתקים ובוחן אחר כך את התלמיד באותם הפסוקים שלא ידע. לא לימד עברית בעברית — אבל תלמידיו ידעו את הל-שון ודקדוקה. כתבו בה חיבורים, תיאורים, מכ-תבים וכו'. חתם למען תלמידיו על השבועון: „עולם קטן“, אחר כך „החיים והטבע“, „פרחים“ ואחרים. סידר ספריה קטנה בחדר ובכל יום ששי היה כל תלמיד מקבל ספר לקריאה בבית. לימד שירה וספורט. התלמידים ידעו בעל פה את „ה-שבועה“ של פועלי ציון בידיש ועברית, בימות הקיץ היה יוצא עם תלמידיו לנהר להתרחץ. לימדם לשחות ועשה אתם ספורט במים. בימות החום הגדול היה יוצא לטיולים עם תלמידיו ולא חיכה לל"ג בעומר דווקא. היה כעסן ועל כל דבר קל שפך חמתו על התלמידים והילקה אותם. אולם גם בעל הומור: היה עורך „הצגות“ בשעת השעורים ואף מספר בדיחות. זכורני: שני תל-מידים היו בחדר, בכיתה שלי — אחד אלתר, בן יששכר יאבלונקה העגלון, שאהב לגרד ב-פדחתו והשני, חיים דבז'יץ, שאהב לקנח כל פעם חטמו ביד. הושיב אותם המורה יחד על ספסל אחד ופקד על אלתר להשגיח שחיים לא יקנח חטמו ואם יקנח, יכהו על היד. וציווה גם על חיים להשגיח על אלתר שלא יגרד בראשו ואם לא ישמע לו יעניק לו מכה. והיתה פורצת כל פעם מריבה ביניהם — לשמחת כל הכיתה... אולם לאחר זמן מועט נגמלו שניהם מהרגליהם אלה. התלמידים שלו היו בקיאים בתנ"ך. הטיל ללמוד תמיד כמה פרקים בעל פה. לימד את הלשון העברית והיקנה לתלמידים ידיעה הגונה בה. אף כי היה לפי השקפתו „יידישיסט“ ואף הנהיג בחדר לימוד יידיש — היחיד בעיר. אף כי חפשי בדיעות היה נתנו בו אימון כפדגוג מוכשר והיו בטוחים שילדיהם יצאו ממנו בידי-עות רבות. למעלה משלושים שנה עמד על מש-מרתו זו: מורה לתינוקות של בית רבן ביום ומדריך תרבותי לפועלים בלילה ובשבתות. הי-תה לו בת יחידה ושלושה בנים. את הבת ואת בנו הבכור ראוב'קה, שילח לארצות-הברית עוד בגיל רק ואלה „העבירו“ אותו. יחד עם יתר בניו, משה'קה ושמעון, לארצות-הברית בשנת

1918 בערך, שם סידרוהו בניו במושב זקנים וגר בו עד זיקנה מופלגת, עד גיל מאה. נפטר בשנת 1961 ובני העיר בני-יורק עשו לו כבוד גדול.

פישל המלמד

היה יליד סניאדובה. נשא לאשה בזאמברוב את זיסל, אחותו של ירמיהו סאייטה ופתח „חדר“. לימד תנ"ך וגמרא ויצאו לו מוניטין כפדגוג אמן. לימד הרבה עברית ואהב לקרוא בכל יום בכיתה לפני התלמידים פרקים מתוך הספרות העברית. היה קורא סיפורים מתוך „זכרונות לבית דוד“, ומלהיב את דמיון התלמידים ומעודדם לקריאה עצמית. לימד דינים ומנהגים מתוך „השולחן ערוך“ המקוצר לתלמידים של הרב י. ב. לבנר (עורך השבועון „פרחים“ ומחבר הספר „כל אגדות ישראל“). לא אהב לקבל הרבה תלמידים, כמו ברצ'ה סוקול. היו לו שתי כיתות, אשר לעתים קרובות איחדן יחד. נתן לתלמידים חינוך לאומי מובהק. היה איש עדין ורך-הזוג, ציוני, חובב עברית. כאשר נוסדה הקרן הקיימת לישראל בשנת 1902, ולזמברוב טרם הגיעו הקופסאות הכחולות — דחק פישל המלמד את הקץ ויחד עם ידידו וחברו, רבי ישראל לוינסקי, הזמינו על חשבונם אצל לייבוש הפחה, 100 קופסאות, שמגן דוד חקוק עליהן והם חילקו אותן בבתי הציונים ואף קבעו על הדלתות במסמרים, כשאר קופסאות הצדקה, עד אשר הגיעו לאחר שנה, מברלין הקופסאות הכחולות. גם הוא היגר לארצות הברית לעת זיקנה, אל בניו ובנותיו הרבים — לאחר שהרביץ תורה בזאמברוב כארבע עשרות בשנים. בנו הבכור, פרץ, הוא רב בני-יורק.

יהושע גורז'ולצ'אני

יהודי נאה, בעל זקן שחור ועיניים שחורות, פיקחות. היה בנו של הרשל טשעשליאר — יהודי די פיקח וממולה, בנאי מפורסם בזאמברוב. מי חסידי גור. יהושע היה מלמד רק גמרא. לעתים רחוקות לימד גם תנ"ך. כמה שנים אף היה ראש ישיבה קטנה, מטעם ישיבת לומז'ה הגדולה. תלמידיו, בוגרי החדר שלו, נכנסו ללא קשיים לישיבת לומז'ה.

היה עסקן ציבורי ונבחר כמה פעמים ל„דוֹזֹר“ כלומר — פרנס הקהל ונציג יהודי זאמברוב במועצת העיר. היה אף כמה שנים סגן ראש העיר. ידע יפה פולנית וקצת רוסית, היה בקי ברפואות ואף הירשה לעצמו לכתוב „ריציפטיין“ ולבקר חולים כרופא — כמובן שלא על מנת לקבל פרס. נשים באו אליו לקבל ברכות ולחשיים על מכות — כשם שהיו באים אל צדיק ורבי. בשעת התסיסה המפלגתית בזאמברוב אהד ר' יהושע את „אגודת ישראל“ ואף הביע לא פעם את קנאותו לה. עלה לארץ בשנת 1936, בקירוב, והשתקע בפתח-תקווה. שם קנה שוב את מקומו והתחבב על החרדים והלומדים. לימד בבית המדרש דף גמרא לבעלי בתים ואף המשיך לתת שיעור בתלמוד ב„ישיבת לומז'ה“ שִׁי בפתח-תקווה. נפטר בשיבה טובה בשנת 1959 וכבוד גדול עשו לו במותו. הספידוהו רב העיר — הרב כץ, ר' יחיאל גורדון — ראש ישיבת לומז'ה בפתח תקווה ואחרים.

וזהו מה שנשרד מקהילת הקודש זאמברוב הי"ד
אָט וואָס ס'איז געבליבן פון דער יידישער זעמבראווע

And this is that remained of the Jewish community of blessed memory in Zambrow

הלוסירעם / א דונער דערשלאגן

ישראל לוינסקי

אין א זומערדיקן פרייטיק פארנאכט איז פאר-
געקומען א באראטונג פון 4 מלמדים מיט מיר
ביים גמרא מלמד ר' יהודה אדאשקא: ר' יהודה,
ישיע גארזשאלטשאני, פישל דאנילאוויץ און
בערטשע סאקאל. זיי האבן באשלאסן, אז איך זאל
לערנען רוסיש און חשבון אין זייערע חדרים —
אנשטאט דעם שטאטישן רוסישן לערער שטשינ-
קע. קומענדיק אהיים, איז פלוצים פינצטער גע-
ווארן: ס'איז אראפ א שלאקסרעגן מיט גרויסע
דונערן און בליצן. א גרויסער דונער מיט א
שרעקלאכן בליץ האבן אויפגעצייטערט די גאנצע
שטעטל. האט זיך ארויסגעוויזן אז ר' יהודה איז
דערשלאגן געווארן — צוזאמען מיט זיין זון, ר'
יהודה איז געשטאנען אויפן טיש און האט אנגע-
גאסן נאפט אין הענגלאמפ — איז דער בליץ
אדורך דעם דראט און אריין אין ר' יהודה'ן. דעם
זון האט מען אפגעראטעוועט — אבער ר' יהודה
איז געבליבן טויט. מען האט אויסגעפרוירט
אלע סגולות אין נישט געהאלפן א גוי האט גע-
זאגט מען זאל אים באגראבן שטייענדיקערהייט
און אנשטעלן ארום אים לאדושקעס זויער מילך.
האט מען פרייטיק צונאכטס, אויסגעגראבן א
גרוב, מיט'ן רבי'ס הסכמה, און א גאנצן שבת
געשטעלט טעפ זויער מילך — געזאגט אן אויפ-
הער תהילים און — נישט געהאלפן.

דער הייליקער שבת איז שוין פארשטערט
געווארן אין שטעטל. מען האט שוין נישט געזונ-
גען קיין זמירות. א גאנצע נאכט איז מען געשטא-
נען ארום דעם אויסגעגראבענעם גרוב און געזאגט
תהילים. מען האט געשיקט קיין לאמזע צוויי יידן
צו אראפברענגען פון דארט א דאקטער א ספע-
ציאליסט — עס האט אבער נישט געהאלפן...
שבת צו-נאכטס האט מען אים ארויסגענומען פון
גרוב. געטאן זיין רעכט און איינגעארדנט אויף
זונטיק א גרויסע לווייה, מיט פיל הספדים.

(סיף)

אחר חג הפסח שנת תרס"ד (1904), לפני שהת-
חיל זמן הקיץ בחדרים התוועדו פעם ביום ששי
אחר הצהריים, המלמדים המובחרים של העיירה
בבית המלמד לגמרא, ר' יהודה אדאשקא —
והם: דוב סוקול, ר' ירוחם פישל דאנילוביץ,
ר' יהושע גורז'ולציאני וגם אני בתוכם. היה
זה זמן קצר לאחר שהוכתרתי בתואר מורה לרו-
סית וניתנה לי הרשות ללמד בחדרים רוסי-
ת וחשבון לילדי ישראל. באתי איפוא במשא ומתן
עם המלמדים הנ"ל שיקבלו אותי כמורה לחד-
ריהם. אחרי דיונים ושיקולים הסכימו המלמדים
להצעת, אף כי חששו לרדיפות מצד המורה של
בית הספר הרוסי-יהודי.

חזרתי הביתה בשעה מאוחרת. השמש כבר
נסתה לערוב. אשתי עוד היתה עסוקה בהכנת
השבת ואני עזרתי לה.

פתאום התקדרו השמיים וכוסו עבים שחורים
עד שהיה כמעט חושך-אפילה מסביב וחשבנו כי
כבר שקעה השמש וטרם הדליקה אשתי את נרות
השבת. נחפזנו ומהרנו לגמור את ההכנות לשבת.
פרסתי מפה על השולחן, הצגתי את הפמוטים
ותחבתי בהם נרות וזרזתי את אשתי לקבל את
השבת. — והנה פתאום הצליף ברק-חפזון כאילו
נפתחו השמיים וים של אש התנחשל עלינו וכהרף
עיין הרעים רעם בגלגל בקול אדיר וחזק כה
שחלונות הבית והסיפים רעדו וכמעט שלא נפלו
ארצה. טרם הספקנו להתאושש ולהשיב רוחנו,
והנה נפלה הברה כי הרעם פגע בר' יהודה
אדאשקא ובנו צבי, שזה לפני כמה רגעים נפרד-
תי ממנו. נדהמתי ולא האמנתי למשמע אָזני. נח-
פזתי לרוץ אל ביתו — והנה אמת הדבר: פגע
הברק בר' יהודה, הלם ומחץ אותו במקום ובנו —
רק בגדי נחרכו עליו ולא ניזק. האסון קרה לאחר
שעזבנו את ביתו. ר' יהודה עלה על כסא לצקת
נפט אל העששית התלויה ולהדליקה לכבוד שבת.

ובאותו רגע הבריק הברק, נכנס אל הבית, נמשך על-ידי חוטי הברזל של המנורה ועבר ישר אל ראשו של ר' יהודה והמיתו בו במקום ובנו הומם והופל ארצה מתעלף.

תיכף התאספו השכנים והעוברים וניגשו לה- ציל את הנפגעים. הבן התאושש אחר שהוציאוהו החוצה, אבל ר' יהודה לא הראה עוד סימני חיים. נעשו הרבה נסיונות וסגולות שיעצו הזקנים וה- זקנות: טלטלוהו, השקוהו חלב חמוץ, סכוהו בשמן — ואין קול ואין קשב.

איכר אחד בא והציע כי צריך לחפור בור עמוק ולהכניס בו את הנפגע עד צוארו ולמלא אחר-כך את הבור בעפר ולהקיף אותו בסירים מלאים חלב-חמוץ. האדמה, לפי דבריו, תוציא את אש הברק.

ובינתיים באה השבת. רצו אל הרב לשאול — המותר לחלל את השבת. הרב לא היסס והירשה לעשות הכל כדי להצילו: פיקוח הנפש, אמר, דוחה שבת אפילו בספק-ספיקא. כרגע ניגשו לעבודה. נחפר הבור והכניסו את המת המחוש- מל לתוכו ובחוליתו מילאו שוב את הבור. המת היה ניצב כל השבת ולמחרתו בבור. ברשיון הרב נסעו שני יהודים ללומזה להבהיל משם רופא מומחה, אולי ימצא מזור ותרופה — אבל לשוא.

שמחת השבת שבתה. העיר היתה מוכת תדה- מה ופלצות. כל הלילה וכל היום לא פסקו האנ- שים שעמדו על-יד הקבר העראי לקרוא תהי- לים, משמרות-משמרות. מרבית היהודים לא ישנו בלילה ההוא. ובכל יום השבת באו והלכו וחזרו ובאו מחנות מחנות של גברים ונשים לר- אות אם קם הפלא הגדול, אם שבה רוחו של המת אליו.

הנס לא קרה. במוצאי שבת ציוה הרב להוציא את הנפטר מבורו, להכניסו לביתו ולהכין את המת לקבורה.

לפני הלוויה דנו המלמדים ביניהם כיצד להב- טיח קיום למשפחה האומללה. הוחלט כי האלמנה תקבל את חלקה משכר הלימוד של התלמידים והמלמדים ישכרו ממלא מקום בעלה. נאסף גם סכום כסף מסויים, והרבה נשים כבודות התחיי- בו לקנות את צרכיהן אצל האלמנה בחנותה שתפתח.

ההלוויה היתה רבת-עם. הבכיות והיבבות של השכולים קרעו לבבות. חבריו הספידו אותו, קברו נכרה במעלה הקברות של העיירה.

קבוצת תלמידי הישיבה בזאמברוב
א גרופע זעמבראווער ישיבה בחורים

מימין (רעכטס): צבי בן-יוסף, ברל פצינר ז"ל,
מנחם ויסמונסקי ושמואל בהר"ב קלפשיש.

A group of Yeshiva scholars in Zambrow

ר' מאיר פיינול מלמד

חיים בנדור

פינף יאר בין איך אלט געווען ווען איך בין אנגעקומען לערנען ביי מאיר פיינול זאָרעמבס-קי, דעם מלמד. פאַר דעם האָב איך געלערנט ביי הערשל דעם מלמד.

אַ קליינער חדר מיט אַ נידעריקן שכר-לימוד. די פרנסה געבערן איז געווען שפּרינצע זיין ווייב, וואָס פלעגט באַקן לעקאך און קיכלאך. באַלד נאָך פורים איז געוואָרן דער חדר פאַר-וואַנדלט אין אַ מצות בעקעריי. מיר, די קינדער, האָבן געהאַלפן דעם רבי'ן אַכטונג געבן אויף די כשרות און אַמאָל אויך געווען „מעל-שיטער" און „וואַסער גיסער".

זיין עלצטער זון, דער בן יחיד, אלטער, איז געווען אַ קולטור טוער. אין שטעטל, אַ קראַנץ קער. דער רבי, מאיר פיינול, איז געווען שטענדיק אין אַ גוטער שטימונג, מיט אַ שמיכל אויף די ליפן, נישט געהאַט קיין טענות צו קיינעם, כאַטש ער האָט געהאַט פאַמיליע-צרות נישט ווייניק. אַחוץ זיינע 3 טעכטער האָט ער דער-צויגן נאָך 2 מיידלעך, יתומות, און זיי גע-האַלטן ווי אייגענע קינדער. געווען אַ גע-רער חסיד. פלעגט דאווענען פאַרן עמוד, פלעגט אויפּרופּן צום ספר, פלעגט פאַרטיילן הקפות און זיין פייערלעכע יום-טובֿ'דיקע שטימע פלעגט אַריינברענגען ליכט און פרייד ביי אַלע-מען.

מיט אַ צען יאַר צוריק בין איך געפאַרן מיט אַ זעמבראווער טאַכטער באַזוכן אַנדערע לאַנדסלייט. אויפן וועג האָבן מיר געשמועסט וועגן פריערדיקע טיפן פון שטעטל, וואָס זיי-נען שוין נישטאַ מער. ווי גרויס איז געווען מיין פרייד צו טרעפן אין „סאבוויי" 2 זעמבראַ-ווער טעכטער, מיין רבינס, מאיר פיינולס טעכטער...

דער דאזיקער צוזאמענטרעף האט אויף מיר געמאכט אן אויסערגעוויינלעכן איינדרוק. זייט דאמלסט האב איך זיי שוין מערערע מאל געטראָפן און זיך איבערצייגט אַז זיי גייען אין פאָטערס וועגן און באזיצן זיינע גוטע מידות.

בן חמש נכנסתי ללמוד תורה בחדרו של מאיר-פיינול המלמד, לבית זאָרעמבסקי וכשנתיים ימים למדתי אצלו חומש עם רש"י, „עשרים וארבע" (כלומר נביאים ראשונים) וגמרא. לפני זה למדתי אצל הרשל המלמד, אצלו קניתי רא-שית ידיעותי בקריאה ובחומש.

מספר התלמידים לא היה גדול ושכר הלימוד — קטן. על כן היתה אופה אשתו של מאיר פיינול, שפרינצה, אשת-חייל, בתנור האופים שלה, למכירה „לעקאך", עוגות לשבת ולשמחות וגם מיני ריקים שהיתה מוכרת בפרוטה לילדים. בערבי שבתות היתה מסיקה את התנור ואנשי השכונה היו טומנים אצלה את החמין. במוצאי פורים הפך ה„חדר" ויתר חלקי הדירה למאפיית מצות. הורי התלמידים לא באו בטענות על זה, כי ידעו שאין הפרנסה מצוייה אצל מאיר פיינול ואין שכר הלימוד מכניס לו הרבה. אנו, תלמידיו, עזרנו לו בזה לא מעט ברצינות ובמסירות, כאילו לשם כך באנו אליו. היינו מקרצפים בשברי זכוכית את הקרשים הארוכים, ששימשו שולחנות לרידוד המצות, ואת המערוכים — מחשש עיסה שדבקה בהם. בכלל היינו משגיחים על הכשרות ולפעמים אף זכינו להיות „יוצקי מים" ו„שופכי קמח".

בכלל לא היתה משפחתו של ר' מאיר פיינול חסרת דאגות וצרות. הבן היחיד והאהוב על כל בני המשפחה, אלטר, לקה בשחפת. אין ספק שמשום זה לא התחתן מעולם. ובימי מלחמת העולם הראשונה מת מחליו זה. עדיין אני רואה בעיני ושומע באזני את ה„בכיות" המרות של כל בני המשפחה, כשבן יקיר זה נתקבל למרות חליו ועל אף היותו בן יחיד לאביו ואמו, לצבא הרוסי. נתקבל, אבל שוחרר מיד לאחר זה. למרות הסבל הזה, לא סרה מעל פניו השחומים של ר' מאיר פיינול, המעוטרים וקן שחור ששיבה זרקה בו, בת צחוק של עדינות ורוך, סבר פנים של נדיבות וטוב-לב. פנים אלו קרנו תמיד במין אור של חסד עם כל אדם. מעולם לא שמעתי אותו מרים את קולו או גוער בבניו, או מדבר בגנות של מי שהוא, או בתערומות. וכמהו

בחגיגות שמתוך חוויה פנימית כזו של ר' נחום ליזר השוחט (סבו של הרב שלמה גורן). דומה היה כאילו אך זה בא משושן ומספר בפעם הראשונה, בהתלהבות גדולה, על הנסים והנפלאות שראה במו עיניו. צמרמורת וחלחלה הורגשו בקולו והועברו לקהל שומעיו, כשהגיע ל"ותתחלחל המלכה מאוד...", המתיחות גדלה מפסוק לפסוק, והגיעה לשיאה, כשהגיע הקורא לימים של אורה ושמחה. ומימי לא הרגשתי חגיגות כזו בקול הקורא לעלות לתורה או להיכבד בהקפה כזו שבקול ר' מאיר פייוול. ממש בחגיגות שבה מכריז בעל הטכס בחצר המלך, על בואו של המלך. פניו מאירות בשמחת החג, בת צחוק מביעה חן וחיבה, וכולו אושר. כולו מזהיר בקדושת החג ובשמחת התורה.

לפני כעשר שנים, בניוירוק, נסעתי עם בת-עיר לבקר בני-עיר אחרים. בדרך שוחחנו, כרגיל על עירנתנו המשותפת ויהודיה שביניהם היו מופלאים באופיים ובתכונותיהם, שהיינו עוברים עליהם בלי תשומת לב, ורק עכשיו אנו מתחילים לראות אותם כמו שהיו באמת. ספרתי קצת על אפיו של איש צנוע זה, שאפילו כמלמד לא היה מפורסם ביותר, ואף על פי כן... וכו'. בת עירנו שהיתה צעירה מדורי, לא ידעה ולא שמעה עליו. בשובנו ברכבת ה"טובווי" הביתה, אמרה לי שעליה לגשת ולאמר שלום לשתי בנות עיר, שרואה בקרון, ושלא ראתה אותן מהימים שהיתה עובדת אתן ב"שאפ". היא שבה אתן, אחרי שאמרה להן מי אני ונודע לי שהן בנותיו של ר' מאיר פייוול. כולנו היינו נפעמים ונרגשים מפגישה בלתי צפויה זו. הנוסעים בקרון חשו כי "מקרה" בלתי רגיל קרה כאן. ואף על פי שלא הרימונו את קולנו, והתנהגנו כ"כל בני אדם" לא חדלו להסתכל בנו ולהתבונן אלינו — כאלו זרם של חשמל יצא מעינינו וחישמל את כל הקרון. מאז — באשר יחסי ידידות התקיימה תמיד בין שתי המשפחות שלנו — היתה לי ההזדמנות לבקר פעמים רבות בביתן (הבכירה הגלמודה, שנתאלמנה מבעלה חיה יחד עם הצעיר רה ומשפחתה). משום מה סיפרתי את כל אלה? מפני ההפתעה הנעימה והבלתי צפויה שחיכתה לי בביתן. טוב ונעים היה לראות כי לא רק "התורה מחזרת על אכסניה שלה", אלא גם מידות טובות ותכונות נפש נעלות עוברות בירושה... שמחתי על המציאה הזאת כמוצא שלל רב.

גם אשתו. שלום בית למופת שרר אצלם תמיד. וגם עם תלמידיו התנהג ברוך וב"מידת החסד". רצועה היתה מונחת לפניו רק למראית עין. בכל אופן איני יכול להעלות בזכרוני מקרה אחד של מלקות או של גערה מתוך כעס ורוגז. מלבד בניו, הבן היחיד ושלש בנות אימצו בביתם שתי ילדות, אחיות-תומות, אחיינות, שהיו כשאר הבנות לכל דבר, וגם הן לא הרגישו שום הבדל ביחס אליהן מצד ההורים והבנים. כל זה היה "טבעי" גם בעיני התלמידים.

ר' מאיר פייוול היה אחד הוותיקים של חסידי גור. ב"שטיבל" היה עובר לפני התיבה בשבתות, בלילי-שבת, קורא לעלות לתורה, ועל פניו הקורנים היתה נסוכה אז תוספת אור של מנוחה ושל קדושת השבת. בפרט וביחוד חיות בזכרוני ארשת פניו והחגיגות שביקולו ב"הקפות" בשמחת תורה. על תפקיד זה היתה חזקתו. מימי לא שמעתי את קריאת המגילה

חיים בן-דוד, מימינו (רעסט) בוימקולר ומשמאלו (לינקס) יחיאל פראודה.
Haim Bender (center), Boimcoler (right),
Yehiel Prayde (left)

ר' ישראל לוינסקי (לעווינסקי)

איז געבוירן געוואָרן אין אַ דאָרף קאזשילאָ, לעבן אַסטראָלענקא, אין יאָר 1871. האָט געלערנט אין לאַמזער ישיבה און פון דאָרט אַוועק אין די ליטווישע ישיבות סקידל, אוראַני און געקומן קיין ווילנע, קעגען דעם ווילן פון זיינע עלטערן — ווייל זיי האָבן מורא געהאַט אַז אין ווילנע וועט ער קאַליע ווערן...

דאָ האָט ער זיך באַפריינדעט מיט אַן ארעמען ישיבה־בַּחור, חיים העלפאַנט, וואָס איז געוואָרן שפּעטער באַרימט אַלס פירער פון „בונד“. לעווינסקי האָט געגאָרט נאָך אַלגעמיינער ביל־דונג און האָט זיך נישט באַנוגנט מיט דער גמרא. פלעגט ער גיין, ווי אַנדערע אַרעמע ישיבה בחורים, אין זיין קרייז, צו דער שטאַטישער גימנאַזיע, אַפּוואָרטן ווען די גימנאַזיסטן גייען

ר' ישראל לוינסקי ז"ל
Reb Israel Lewinski

נולד (לאביו אפרים־יהודה ולאמו רחל בת יום־טוב לוויטאן, מצאצאי בעל „התוספות יום־טוב“) בכפר קאזידל, ליד אוסטרו־לנקו, ז' באדר תרל"א (1871). למד בישיבת לומזה, גלה משם למקומות תורה בסקידל, אוראני שבפלך גרודנה ועבר לוויילנה, נגד רצון הוריו, שחששו שבעיר ההשכלה יתפקד ויצא לתרבות רעה. כאן סבל מחסור ורעב, אולם היו לו חברים טובים ויחד אתם למד בקלויז תלמוד ופוסקים ולבם נמשך להשכלה. אחד מהם היה חיים הלפאנט, שנתפרסם אחר כך כמנהיג ה„בונד“ בכינויו „ליטוואק“. כחבריו, השיג סטודנט שילמדנו חינוך ובמשך שנתיים ויותר רכש לו ידיעה רבה בלשון הרו־סית, מתמטיקה, היסטוריה וכו'. כן למד תנ"ך ודקדוק עברי וקרא הרבה. משנתשחרר מהצבא לא חזר עוד לוויילנה, כי הוריו לחצו עליו שישא אשה. נשא את ציפה, בתו היחידה של ר' נחמן יעקב בעל העגלות בזאמברוב והשתקע כאן. וזהו מה שהוא מספר בספרו „קוצים ופרחים“, כיצד הגיע להוראה:

לאחר שוחררתי במוסקבה מהצבא, חזרתי לכפר מגורי, קאזידל, שבין משיניץ ואוסטרו־לנקו. עז היה חפצי לחזור לוויילנה ולהמשיך בהשכלה ולהתכונן לבחינות לאוניברסיטה. אולם הורי התעקשו: בחור משוחרר מהצבא — חייב להיכנס לעול דרך ארץ ולשאת אשה. נכנעתי להם. הורי פנו לשדכן...

באותם הימים שידכו לי אשה נאה ומשכלת, לפי הרמה של הימים ההם — ציפה בת ר' נחמן צמחה לי ישועה, זמנית, אמנם: עשיר אחד, יאניקילבסקי, מהעיירה וואנחוצק, בפלך ראדום השיא את בתו בזאמברוב לבן בעל טחנת הקיטור יעקב רוטברג ז"ל מזאמברוב, בעל העגלות. חותני הבטיח לי כמה שנים מזונות על שולחנו ואמר לי: אין לך כל דאגת פרנסה — שב בבית המדרש ולמד! לא הפריע לי גם ללמוד ההשכלה כללית וגם סייע בידי לא פעם לרכוש איזה ספר יקר שהזמנתי מווארשה או ביאליסטוק דרך הדואר. גם אשתי צפורה־רחל ז"ל הסכימה לי שעלי ללמוד וגם היא היתה תלמידתי לרוסית. ספרים חדשים במקום אלה שנשרפו. אולם פתאום צמחה לי ישועה, זמנית, אמנם: עשיר אחד,

יאניקילבסקי, מהעיר וונחוצק, בפלך ראדום גראייבסקי, כשבא לביקור בעיר והזמין מורה לבניו. מאז הייתי למורה והמשכתי אחרי זה כמה שנים כמורה ומחנך בזאמברוב.

במשך חמש-עשרה שנה עמד בזאמברוב בראש ההשכלה והחינוך העברי והציוני. תחילה לימד עברית ותנ"ך לבנות ורוסית לילדים, בחדרים. כדי להימנע מרדיפות השלטונות וההגבלות לגבי מורים פרטיים נבחר בגימנסיה של פולטוסק וקיבל תעודת מורה רשמי עממי ברוסיה. לא שאף להיות מורה בבית ספר ממלכתי רוסי לילדי ישראל, בגלל השקפותיו הלאומיות, שלא עלו בדבר עם שאיפות השלטונות לטישטוש התרבות היהודית ולהתבוללות בתרבות רוסיה. היה מראשוני העוסקים למען הקרן הקיימת בזאמברוב ומפעילי האגודה הציונית. הודות לו הכניסו המלמדים בחדרים את לימוד הלשון העברית ודיקדוקה וכן לימודים כלליים, נוסף ללשון הרוסית שהיתה חובה, כמו חשבון, היסטוריה, גיאוגרפיה וטבע. ביתו היה מרכז לנוער הציוני, כאן קראו עתונים עבריים, וביניהם "הפועל הצעיר" שבא מ"פ"ו ו"השלוח", שבא מאודיסה. כאן קראו והתווכחו על הספרות העברית החדשה. על ההשקפות השונות בציונות שהתהלכו אז ועל היחס והקשר שבין הציונות והסוציאליזם והימים אז ימי שלטון האימים של הצאר, בשנים 1905—1908.

בשנת 1909 הוזמן לנהל את בית הספר העברי ביידיואבנה. הצלחתו וכוח ארגונו היו למופת. אולם השלטונות לא הירשו לו להמשיך שם בעבודתו — לרגל מלשינות המלמדים, מתחריו, ועל כן ייסד בשנת 1910 בית ספר עברי "לתורה ודעת" בלומזה ועמד בראשו במשך עשרים וחמש שנה. בית הספר יצאו לו מוניטין בכל הסביבה והקים מאות תלמידים לתורה וליהדות, לחלוציות ולאנושות. בלומזה התמסר שוב לעבודה ציונית. היה חבר הוועד של "התחייה" שנים רבות, ייסד וניהל שיעורי ערב לעברית, היה מורשה מסור למופת של הקק"ל ועסקן בצרכי ציבור, כמו חבר הוועד בבית הכנסת הגדול, חבר ההנהלה של השגחת יתומים ועוד. ביתו היה בית ועד ל"חלוצ" ואכסניה לכל דורשי תרבות עברית.

אהיים, און זיך אויסקוקן א יידישן גימנאזיסט, שליסן מיט אים קאנטשאפט און בעטן "הילף" — ער אָדער אַ חבר זאָלן אים לערנען רוסיש...

אָזוי האָט ער אין 2 יאָר באַקומען אַ בילדונג פון בערך 6 קלאַסן גימנאזיע.

האט חתונה געהאט אין זעמבראווע און געוואָרן איר אָנגעזעענער תושב. אָט וואָס ער דערציילט אין זיין בוך זכרונות. "דערנער און בלומען" (דערשינען צו זיין ערשטן יאָרצייט), וויאָזוי ער איז געוואָרן לערער :

איז געווען פון די אַקטיווסטע ציוניסטישע טוער, פון די ערשטע וואָס האָבן אָנגעפירט מיט דער קרן קיימת אַרבעט, מיט דעם פאַרקויפן אַקציעס פון ייד. קאַלאַנטאַל באַנק, האָט אַיינגעפירט מען זאָל לערנען עברית אין פיל חדרים, האָט אָנגעפירט מיט קולטור קרייזן פון יוגנט. אין יאָר 1905 האָט ער זיך דערנענטערט צו דער סאַציי-אַליסטישער אַרבעט און האָט געגלויבט אַז אַ סאַציאַליסטיש רוסלאַנד וועט געבן יידן רעכט און פרייהייט.

אין יאָר 1909 איז ער געוואָרן אָנגאַזשירט קיין יעדוואבנע צו גרינדן דאָרט אַ העברעאישע שולע. אַ גוטער פּעדאַגאָג און אַרגאַניזאַטאָר, איז אים געלונגען אַוועקשטעלן די שולע אויף אַ הויכער מדריגה. אָבער די מאַכט האָט אים נישט דערלויבט צו זיין דער דירעקטאָר פון דער שולע, ווייל די מלמדים האָבן אים פאַרמסרט אַז ער איז אַ רעוואָלוציאָנער. האָט ער געמוזט פאַר-לאָזן יעדוואבנע. אין אַ יאָר אַרום גרינדעט ער אין לאַמזע אַזאַ שולע, "תורה ודעת" און פירט אָן מיט איר 25 יאָר, ביז 1935, ווען ער האָט זי איבערגעגעבן זיינע חברים און איז עולה געווען קיין ארץ-ישראל. אויך אין לאַמזע איז ער געווען טעטיק אויפן געביט פון נאַציאָנאַלער דערציאונג, פון אַרבעטן אומדערמידלעך פאַרן קרן קיימת, "החלוץ" און אנדערע ציוניסטישע אויפגאַבן, איז געווען אין דער פאַרוואלטונג פון יתומים פאַרזאָרגונג, פון די גבאים אין דער גרויסער שול א. א.

אין ישראל — געווען ערן-פאַרזיצער פון לאַמזער פאַרבאַנד, האָט זיך אָפּגעגעבן מיט ליטעראַ-טור, האָט איבערזעצט אייניקע וויסנשאפט-

עלה לארץ בשנת 1935. היה כל השנים יושב ראש הכבוד של אירגון עולי לומזה (גרשם על ידם בספר הזהב במלאות לו 75 שנה), חבר בברית ראשונים, פעיל באגודת הסופרים. עסק בדברי ספרות; תרגם מגרמנית, רוסית, פולנית, יידיש לעברית, פירסם ב"דבר לילדים", "הארץ", "הצופה" כמה סיפורי ילדים, זכרונות, פירסם ספר "גדעון נוסע לקפריסין" ואח' והשאיר כמה כתבים ותרגומים בעזבונו.

היה ער ורגיש עד לרגע האחרון בחייו: למד ועיין, קרא והתעניין בשאלות תרבות ומדינה, ביקר הרצאות ואסיפות עם, כתב ויצר. נפטר ביום ג', ט"ז אדר א' תשכ"ב (20.2.1962).

ליכע ווערק אין אַסטראָנאָמיע, האָט פארעפענט־ ליכט מערערע זכרונות און קינדער־דערציילונגען אין דער קינדער ליטעראטור און זשורנאלן, און לעצטענס ארויסגעגעבן אַ דערציילונג „גדעון פֿאַרט קיין ציפּערן“ — וואָס האָט געהאַט גרויס דערפֿאַלג. איז געווען וואַכזאַם ביז דער לעצטער מינוט, האָט געלייענט און זיך אינטערעסירט מיט אַלץ וואָס האָט אַ שייכות צו זיין פֿאַלק און צו דער מענשהייט. געלאָזן 3 זין און איין טאָכטער אין ישראל. זיין עלצטער זון, יצחק, איז דערטרונקען געוואָרן אין בוג, אין יאָר 1934, בעת אַן אויטאָבוס־קאַטאַסטראָפֿע. זיין זון מאיר, אַקטיווער טוער אין החלוץ איז געשטאָרבן אין ישראל.

פון מיין נאטיץ-ביכל

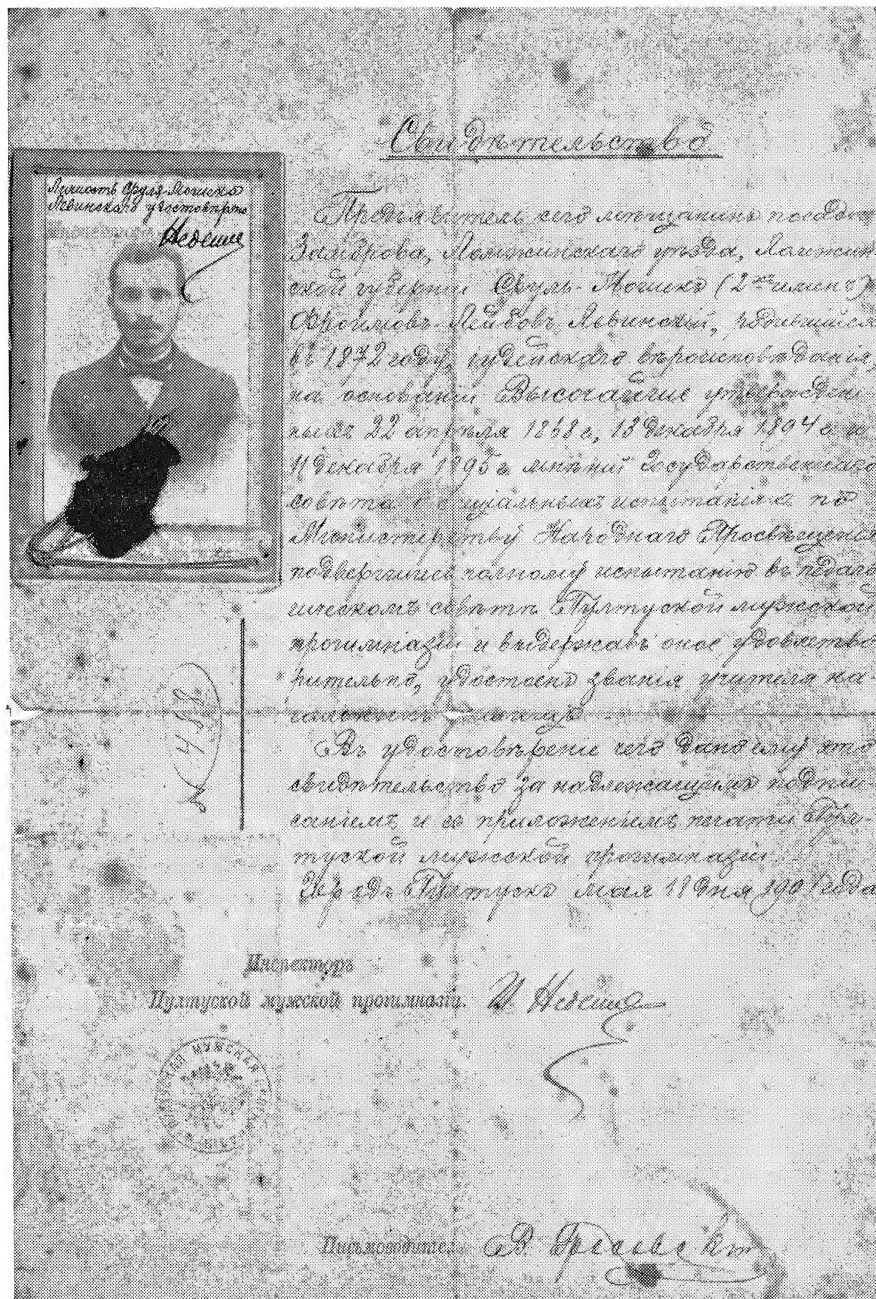
(פון זיין בוך „דערנער און בלומען“)

געווען פייאיק, האָט געקענט לערנען, שפראכן און זיך געגרייט צו רוסישע מאַטורע. ער האָט נישט געפונען קיין חברים אין דער דעמלסדיקער זעמבראווע, האָבן מיר צוזאמען געלערנט. איז אויסגעבראָכן די ערשטע שריפה, און מיין הויז מיט מיין שווערס הייזער זיינען געוואָרן אָפּגעברענט און איך האָב געמוזט זוכן עפעס אַ באשעפטיקונג. מיין נדן, וואָס איז געווען אין לאַמזע אויף פראַצענט — האָב איך אָפּגענומען און אויסגעבאָרגט מיין שווער, ער זאל קענען זיך בויען צוריק.

צופעליק, איז געקומען קיין זעמבראווע אַ רייכער ייד, יאַנקעלעווסקי, וואָס איז געווען פאָד־ריאַטשיק פון שאַסייען און בריק־בוי ביי דער רעגירונג. זיין טאָכטער איז עס געווען גראַיעווס־קיס דעם מילנער שנור. ער האָט געזוכט אַ לערער פאר זיינע 3 זין, אין וואַנחאַצק, ראַדאָ־מער גובערניע, און מען האָט מיך דאָרט רע־קאָמענדירט. בין איך געוואָרן אַ לערער. אַ פראַפעסיע וואָס איך האָב זיך פון איר מער נישט געשיידט.

נאָכדעם ווי כ'בין באפרייט געוואָרן פון רוסישן מיליטער אין מאַסקווע, בין איך צוריקגעקומען אַ היים. צו מיינע עלטערן אין דאָרף קאָזשידלאָ, צווישן משינעץ און אַסטראָלענקא. האָב שטארק געוואַלט צוריקפאָרן קיין ווילנע און פֿאַרטועצן מיין אַלגעמיינע בילדונג ביז צו דער אוניווערזיטעט. מיינע עלטערן האָבן זיך אָבער איינגעעקשנט: אַ בחור, באפרייט פון מיליטער, מוז חתונה האָבן... האָב איך געמוזט אָננעמען זייער פֿאַרשלאָג. האָב איך חתונה געהאט אין זעמבראווע.

מיין שווער, ר' נחמן יאַנקל ראטבערג, דער בעל עגלות, האָט מיר צוגעזאָגט קעסט וויפל נאָר איך וויל. האָב איך גענומען לערנען. מיין פרוי, ציפּה־רחל, אַ שיינע און אויך געבילדעט — לויט דעם באגריף פון יענע יאָרן, האָט געקענט יידיש לייענען און שרייבן, געלייענט רוסיש און פויליש (נאָר דעם אַלף־בית), אביסל חשבון, האָט אויך מסכים געווען מיט מיר. איך האָב געקראָגן אַ גוטן חבר צום לערנען: בנימין טענענבוים, חנא און מאַשקע די קארעטקעס אַ זון. ער איז

תעודת מורה שניתנה לר' ישראל לוינסקי ע"י הפרוימנסיה הרוסית בפולטוסק, בשנת 1901.
 דער לערער אָטעסטאַט פון ר' ישראל לעווינסקי, באקומען פון דער פולטוסקער רוסישער פראגיאמאזיע
 אין יאר 1901

The graduation paper in the teaching course of the Gymnasium in the City of Pultusk, granted to Mr. Israel Lewinsky in the year 1901.

חדר מתוקן של פייוול צוקרוביץ

דער „חדר מתוקן“ איז געווען אַ פרוו צו רעפארמירן דעם חדר און אים דערהויבן צו אַ שטופע פון אַ פאַלקס־שול. האָט מען געלערנט דאָרט אַ חוץ עברי און חומש מיט רש"י אויך חשבון, היסטאָריע, געאָגראַפיע, תנ"ך און עב־רית, די לאַנדס שפראַך א.א. אַזאָ חדר האָט גע־עפנט פייוול צוקראַוויטש, בערך אין יאָר 1911. ביסלאַכווייז האָט זיך אַנטוויקלט זיין חדר און געוואָרן שפּעטער אַ יידישע רעליגיעזע פאַלקס־שול.

אַ צווייטן חדר־מתוקן האָט געעפנט ה' זרח קאַגאַן, דער איידעם פון מיירים און מרים די „שייטלמאַכערקע“ (בורשטין). קאַגאַן האָט איינגעפירט צו לערנען עברית לויט דער גע־עריקער אויסשפראַך און האָט מקפיד געווען אויף דעם דקדוק.

די צוויי געהילפן פון פייוול צוקראַוויטש, שמוּלקע גאַלאַמבעק און בערל קאַוויאַר פון שניאדעווע האָבן שפּעטער געעפנט אַליין אזעל־כע חדרים אין זעמבראַווע.

פייוול צוקראַוויטש האָט איינגעפירט אַ ציר־ניסטישע ריכטונג אין זיין שולע, כאָטש די פאַנאַטישע פרומע זיינען געווען קעגן.

(סוף)

ר' פייוול צוקרוביץ
Reb Faivel Zukrowich

השאַיפּה לתל לילד היהודי חינוך יהודי מסור רתי שלם ודרך אגב גם להקנות לו נימוסים והשכלה כללית והעיקר: ידיעת הלשון העברית, ספרות ודברי ימי ישראל — הולידה את ה־„חדר המתוקן“, שמכלל חדר לא יצא ואל בית־ספר טרם הגיע. השלטונות התייחסו אליו כאל „חדר“ רגיל ולמורים נתנו רשיון של „מלמד“. ויש שאי הביטו בעין זעומה על ריבוי ההשכלה שבחדר, כי הם אמרו: אין החדר מספק את ילדי היהודים — ילכו ל„שקולה“ — שם מרבים השכלה. לפתוח בית־ספר עברי — לפני המלחמה הראשונה — לא בגרה עוד זאמברוב היהודית, אף כי מתקדמת. לכן היה החדר המתוקן קרש קפיצה לבית־הספר הלאומי העברי.

זרח שמשו של החדר המתוקן, שבמקצתו היה עוד קיים בימי שלטון הצאר, שניים היו, תחילה של פייוול צוקרוביץ, ושל זרח קאַגאַן. שיג־שג במיוחד מוסדו של צוקרוביץ, היה מורה בחסד, בעל ידיעות רחבות ביהדות (חניך ה־ישיבות הגדולות בליטא) ובהשכלה כללית, בעל השפעה בחוגי המשכילים בעיר וספוג חיבת ציון. בית ספרו שימש שנים רבות גם מבצר הציונות, מקום ישיבות הקרן הקיימת, בית ועד למנהיגי התנועה הציונית, מקום תפילה לציר־נים הכלליים בשבתות ובמועדים, שעבר לשם מבית שלמה בלומרוזן, ומרכז כל פעולה לאומית בעיר. ריכוז סביבו מורים טובים מהאינטליגנציה המקומית ומשם פשט בעוז הדיבור העברי החי בעיר. יותר שמרני היה החדר המתוקן של קא־גאן, אף כי בעל דיקדוק היה ותלמידיו למדו לדבר עברית לפי הנגינה הנכונה, מלרע. שניים מעוזריו של צוקרוביץ, ה־ה שמואל'קי גולומבקי וברל קאוויור משניאדובה (בעלה של רחל, בת מיכאל'קי פינקלשטיין), פתחו אף הם במשך ה־זמן חדרים מתוקנים, לפי השיטה שרכשו בבית ספרו של מנהלם. בשנת 1923 בקירוב נוסף חדרו המתוקן של ה' טוביאש איש נוביגורוד. טוביאש היה פעיל בתנועת צעירי ציון, מראשי העסק־נים של התרבות העברית המתקדמת, בעל הש־פעה רבה בחוגי הספריה ומורה חביב ונערץ.

על המורה צוקרוביץ' מספר בנו, חיים, (חבר הקבוץ "רמת הכובש") :

ברצון, אבל לא נתן לשוטר פולני לנגוע בדגל הלאומי שלנו.

כל מאורע חשוב בעולם היהודי וביחוד בעולם הציוני ובארץ ישראל ניכר היה רישומו בבית הספר שלו. ביום הצהרת בלפור תלה שלט גדול בבית הספר: "קומי אורי כי בא אורך", וביום פתיחת האוניברסיטה בירושלים צייר שלט גדול: "כי מציון תצא תורה".

בית ספרו שימש בימי שבת ומועד מועדו, בו התכנסו הציונים לתפילה במנין מיוחד. דיברו בייניהם עברית, תרמו בעלותם לתורה למען הקרן הקיימת לישראל, קרן היסוד והחלוץ וכיצ"ב. כמה כאב לבו כאשר ראה בשנים האחרונות במחצית ב' של שנות השלושים ירידה רוחנית גדולה בקרב הנוער. בית הספר העממי הפולני "שקולה פובשיכנה" Szkoła Powszechna תקע את ציפורניו עמוק בגוף הילדים, כמה בעיר גם גמנסיה פולנית, בתי ספר נכרים אלה מלאו ילדים יהודים דווקא, מבני בעלי-בתים. הילדים למדו שם גם בשבת ובזה לא רק חיללו את הקודש, כי אם גם כמה מהם התרחקו מההווי היהודי ועל זה בכתה נפשו במסתרים. בשנים האחרונות שלפני השואה התמוטט בית ספרו, יחד עם שאר בתי האולפנה היהודים שבעיר. הורים רבים נהגו לשלוח בניהם ישר מקטנותם לבית הספר הפולני ובבית החזיקו מלמד לכמה שעות בשבוע ללימוד חומש עם רש"י וקצת גמרא.

אבא התכוון אז לחסל את בית ספרו ולעלות ארצה, להגשים בה כל חלומותיו מאז ומתמיד. אולם איחר את המועד. ביום כז' באב, תרצ"ט (1939) הוציא את נשמתו — לאחר שכיהן בהוראה בזאמברוב כשלושים שנה. זכה ושתי בנותיו ובנו חיים, כותב הטורים האלה, עלו לארץ ואף התערו בה.

אבא היה הבן הצעיר של נחום וחייה, ממשכילי העיירה ומחנכיה הוותיקים בדור האחרון. הקים דור של תלמידי חכמים, לימד, חינך, הדריך מאות רבות של ילדים בתורה ובדעת ביהדות ואנושות. קבל חינוכו בישיבות ליטא. שם גם "התפקד" והחל לשקוד על לימוד הלשון העברית וספרותה, לשון המדינה והשכלה כללית. את החדר המתוקן פתח בזאמברוב בשנת 1910 בקירוב. נתקל בהתנגדות חמורה מטעם הרב וכמה בעלי-בתים קנאים. הקנאים קרעו את המודעות מעל קיר בית הכנסת בדבר יסוד בית הספר שלו, אפילו ביום חג. ומשפתח את החדר המתוקן — ניפצו את שמשות הבית. הרב והקנאים איימו בחרם על ההורים המשגרים את בניהם למקום כזה. אולם הוא לא חת מפניהם. דרכו בחינוך, יחסו לילדים והתורה שהרביץ בהם הוציאו לו מוניטין בעיר ותמיד היה בית ספרו מלא תלמידים עד אפס מקום. היה מורה ומחנך להורים. בהיותו ציוני נלהב, פעיל ועסקן בתנועת חובבי ציון היה נואם מדי פעם בפעם באסיפות הציוניות שבעיר, שהתקיימו כמובן בחשאי — מפני עין הרע של הבולשת. את הלהט לציון החדיר לתלמידיו ורובם עלו במשך הזמן לארץ ישראל, כחלוצים וכמעפילים. נתן לתלמידים חינוך לאומי, לימד אותם ליישר גב ולהתגאות בשם יהודי. הנהיג התעמלות וספורט בבית-הספר, הרבה אתם בטיולים בימות הקיץ, ליערות הסביבה וונדולק, צ'צ'ורק ואף צ'רונגי בור, לעיתים קרובות הניפו תלמידיו דגל לבן תכלת בראש התהלכה. פעם רצה שוטר לתפוש את הדגל ולקרעו, אולם ה' צוקרוביץ' הוציא את הדגל מידי הנער ולא נתן לשוטר לנגוע בו. בגלל זה נתבע לדין ושלם קנס של כמה זלוטים על אי-ציות והתנגדות לשוטר. שילם את הקנס

מורה ומחנך / לערער און דערציער

(זכרונות)

יעקב טויביאש (צפת)

אין יאר 1915, זיינען מיר אנגעקומען קיין זעמבראווע. אלס היימלאזע פון נאויגראד. זייט דאמאלסט האב איך פארבונדן מיין לעבן מיט זעמבראווע. מיר האבן זיך באזעצט אויפן אר-טשאסטעק. כ'האב געלערנט גמרא ביי דעם קאל-נער מורה-הוראה, ר' יעקב-אביגדור בריזמאן, אויך א היימלאזער (שפעטער יעדוואבנער רב). דער זעמבראווער רב האט מיר געגעבן א קניפ אין בעקל און מיר געוואנטשן: איך זאל נישט קאליע ווערן. מיין פאטער איז געשטארבן דעם זעלבן יאר אין זעמבראווער מיליטערישן שפיטאל.

ערשט איז זעקס יאר ארום, אין יאר 1921, בין איך צוריקגעקומען אלס לערער און לייטער פון א העברייאישער שולע. עס האבן מיך רעקאמענדירט די עלטערן: מנחם דונוביץ, אבטשע פרומ-קין און ישראל קאסאווסקי. דעם רב'ס קאזאקן האבן מיט מיר שטארק מלחמה געהאלטן. דער בעל הבית פון מיין שולע, פראוודא, האט מורא באקומען און געוואלט ברעכן דעם קאנטראקט מיט מיר. מיין שולע האט באקומען א גוטן נא-מען, מיט די לימודים, פארשטעלונגען, קינדער אונטערן, אויספלוגן, קינדער-זשורנאל, קינדער ביבליאטעק א. א. די קינדער האבן מיך שטארק ליב געהאט. שבעות, ווען מיין מוטער איז געקור-מען צו גאסט — איז זי פלוצלונג געשטארבן. דאס האט מיך שטארק אויפגערועדערט. אלס אַבל, פלעג איך דאוונען פארן עמוד אין ווייסן בית המדרש. איינמאל, ווען דער רב איז צוריקגעקור-מען פאנאטיש-אויפגעברויזט פון דער וויינער אגודת ישראל קאנפערעץ, האט ער, אין ווייסן בית המדרש, צווישן מנחה און מעריב, אָפּגע-געבן א באריכט פון דער קאנפערעץ. פלוצים, צעוויינט ער זיך און זאגט: איר הערט, ברידער-לאך, אין ארץ ישראל איז דא א ד"ר מאַסינאן, ימח שמו, האט ער א גימנאזיע, לערנט ער זיינע תלמידים זיי זאלן מחלל שבת זיין און שרייבן אום שבת, לאַמיר אים אַריינלייגן אין חרם, זאגט אַלע: אַרור, פארשאַלטן זאל ווערן, ד"ר מאַסינ-זאן, ימח שמו, און ענטפערט אַלע: אַמין! האט

נימים נסתרות משכונני לזאמברוב עוד בגיל הילדות — אולם רק בשנת 1915, הגעתי לשם עם משפחתי, לאחר הגירוש מנובוגרוד, עיר מולדתי. על ידי הצבא הרוסי, בעיצומה של מלחמת העולם הראשונה, התישבנו, כפליטים, בחבל האוצ'אסטוק. יום-יום הלכתי לבית המדרש הלבן ללמוד. מורי לתלמוד היה אז מורה-ההוראה מקולנה, ר' יעקב אביגדור בריזמאן, גם כן פליט (אחר-כך — רב ביידוואבנה). פעם הציגני לפני הרב דמתא, רגנשבורג ז"ל והרב תהה על קנקני, צבט לי על לחיי ואמר: „זאלסט נאָר נישט קאליע ווערן!“ (שלא תצא לתרבות רעה). התחלתי להציץ בספרי השכלה, שכן אחד, מודד-שדות רוסי, החל ללמדני חשבון וחוקי מאָרק, שכננו, הסטודנט, קירבני בספרי השכלה. אבי נפטר בחולו של מועד הפסח, 1915, בבית החולים הצבאי. הרב ומורה ההוראה מקולנה באו אלינו לניחום-אבלים. התמסרתי ללימוד התל-מוד בבית המדרש, ואף ייסדתי שם חברת נוער „תפארת בחורים“ — ללימוד בצוותא ולפקח על הספרים: סידורם, כריכתם ואף רכישתם.

* * *

לאחר שש שנים, בערך, בשנת 1921, חזרתי לזאמברוב כמורה וכמנהל בית ספר עברי — בהמלצת בעלי הבתים המשכילים: מנחם דונוביץ, אבצ'ה פרומקין וישראל קוסובסקי. גם חברי צעירי-ציון, שהיכרתי אותם בוועידות אזוריות, כמו דוד רוזנטאל, יעקב יאָבקובסקי דיברו על לבי שאבאו לזאמברוב. פתחתי את בית הספר בבית פראוודה. אולם משנודע לקנאים, „קוזאקי הרב“, שבבית ספרי ילמדו ילדים וילדות — יצאו נגדי במלחמה גלויה. בעל הבית רצה להפר את החוזה ולהוציאני מהדירה, אולם התערבו שוב בעלי בתים, הורי תלמידי, כמו: פייבל רוזנטאל, לייבל קארלינסקי, ואח'. תחילה למדו רק ילדים, כי הבנות למדו בבית הספר הפולני הממלכתי. אך לאט-לאט כבשו גם הן את ספסלי בית הספר.

די שולע פון פייוול צוקרואויטש בית הספר של פייוול צוקרוביץ

אינמיטן זיצן די לערער: באמעז יושבים המורים:

ש. גאלאמבעקי, פ. צוקרואויטש און יהושע דאמב

The school of Faivel Zukrowich

In the middle row are sitting the teachers Golombek, F. Zukrowich and Jeoshua Domb.

מן הרגע הראשון הכנסתי רוח של ארץ ישראל וחלוציות במוסד. הצגות וחגיגות לאומיות, בעבר-רית וביידיש, שירים ומשחקים, טיולים ומסיבות. כאשר צר המקום לאורחים הרבים שבאו לחזות בחגיגות — לקחנו את אולם כבאי האש. לא מצאתי חומר מתאים להצגה — ישבתי וחיברתי אני מחזה, המתאים גם לרוח בית הספר וגם לגיל וכושר התלמידים. התלמידים התקשרו אלי מאד, עד כי הייתי לשיחה בעיר: „חאשקה זארמבסקה לא רצתה לקבל קומפריסים בחלייה — בלי הסכמת המורה ורחל“ קארלינסקה (כיום סבתא בתל-אביב) לא רצתה לקבל תרופה מהרופא — ללא אישור המורה...“ הודות לי נקלטו כמה וכמה מבני העיר, תלמידי לשעבר, לארץ ישראל ונשארו בחיים...

השקעתי לא מעט עבודה בארגון הספרייה, שהייתה למופת בכל הסביבה. רבות לחמו עבודה — חוגים מפלגתיים שונים, אך הספרייה שיגשגה. לימיני עמד הצעיר הער והנלהב צבי סלוביק (כיום זמיר), תלמיד הגמנסיה הפולנית, שהיה ממייסדי „הרצליה“ וארגוני החלוץ. הוא היה בזמברוב „אסיר ציון“ הראשון — כי נכלא

עם מיר פארדראסן, און איך האב אויסגעשריען: גענוג, וויסט איר וואס איר טוט? איז געווארן א טומל ארום מיר, און דער רב האט מיך נישט געלאזט דאווענען פארן עמוד... אויפצומארגנס, זיינען מיטגעקומען מיט מיר חברים פון צעירי ציון. טאמער וועט דער רב ווייטער מיך נישט לאזן דאווענען. דער רב האט זיך באדעקט מיט זיין טלית און האט א קרעכץ געטאן. איך האב אנגעהויבן דאווענען פארן עמוד... אין א קורצער צייט ארום שיקט ער מיך רופן: ער וויל איך זאל לערנען לשון-קודש זיין אייניקל, פרומע-ליבטשע, דעם שניאדעווער רב'ס, ר' א"י קלעפיש, טאכטער. איך האב זי געלערנט עטלאכע חדשים. איר מאן איז שפעטער געווען דער דיכטער און בארימטער ווילנער יידישער שרייבער, חיים גראדע. זי איז אומגעקומען.

שוין אריבער 40 יאר, זעמבראווע, איר יוגנט, איר פיינע ביבליאטעק וואס איך האב אזויפיל כוחות אין איר אריינגעלייגט, אירע בעלי-בתים — למדנים, הארעפאשניקעס, ערלאכע יידן — שטייען מיר אלע לעבעדיק פאר מייע אויגן, כוועל זיי קיינמאל נישט פארגעסען.

(סוף)

יעקב טאביאש מיט זיינע קינדער

יעקב טוביאש עם תלמידיו

Jacob Tobiasz with his pupils

מחלקה בבי"ס עממי עם המורה לולה גורדון. א קלאס אין פאלקסשול מיט דער לערערין לאַלאַ גאַרדאָן.
A class in Public School with teacher Lola Gordon.

מחלקה בבית הספר העממי. א קלאס אין דער פאלקסשול.
A class in Public School.

בכלא לזמזה. עבור פעילותו הציונית. גם אני זכיתי אחר־כך להיאסר ע"י השוטר הקצין פוליבצ'וק בגלל טיול נוער של ל"ג בעומר שאירגנתי ליער צ'יצ'יק. בהנפת דגל כחול־לבן, ליד הדגל הפולני. ר' אביגדור גרינברג ושלמה בלומ־רוזן הוציאוני בערבותם ור' יעקב צוקרוביץ טיפל בשחרורי. בחג השבועות, תרפ"ב (1922) מתה עלי פתאום אמי, שבאה לזאמברוב להתארח אצלי. שברי היה גדול. כל תלמידי הוריהם השתתפו בלווייה ובאבלי. קבר אמי בזאמברוב נוסף לקבר אבי — קשר אותי לעיר זו לנצח.

בימי אבלי קרה מקרה כזה: כאַבל, עברתי יום־יום לפני התיבה בבית המדרש הלבן. היה זה בין מנחה למערב. הרב הישיש חזר מהוועידה העולמית של "אגודת ישראל" בווינה. אסף את צאן מרעיתו לבית המדרש הלבן, שם היה מתפלל ולומד, למסור דין וחשבון על הוועידה. קנא־תמים היה והאמין בכל לבו בדברי המנהיגים הקנאים. פתאום פרץ בבכי וקרא: שמעו, שמעו — בית ישראל, יש בארץ ישראל יהודי מסית ומדיח וד"ר מוסינזון שמו, והוא ימח שמו וזכרו יש לו גמנסיה ומוביל את התלמידים לשמד, רחמנא ליצלן. מרגיל אותם לכתוב בגמנסיה בשבת, כן, כן רבותי, לומדים לחלל שבת... רבותי, "לאַמיר אים אַריינלייגן אין חרם" (הבה ונטיל עליו נידוי) והרב התחיל והקהל אחריו: "ארור" — זאַל פאַרשאַלטן ווערן ד"ר מוסינזון, ימח שמו, וכו'. והרב פונה לקהל בהתרגשות: ענטפערט ברידער — לאַך אַלע "אַמן" (ענו אחים, כולכם, אמן!). אני חיכיתי ליד העמוד לתפילת ערבית. לא יכולתי למשול ברוחי וצעקתי: די, היודעים אתם, מה אתם עושים? קם רעש בבית המדרש. מחסידי הרב צעקו: זה המורה האפיקורס וכנופיתו... כששקטה הסערה וניגשתי לתפילת ערבית — דחפני הרב הצדה ואמר לי: שגך, הריני מעביר אותך מהעמוד, סטירות לחי תקבל עוד מעט ממני... עזבתי את העמוד, ללא כל תגובה, מפני כבודו של הרב, שהיה גדול בתורה וצדיק תמים. הרב בעצמו ניגש לעמוד לעבור לפני התיבה.

למחרת, באתי בבוקר השכם לתפילה. כמה מחברי צעירי־ציון, שקרקפתותיהם לא הניחו תפילין מזמן — באו הפעם, לעזרתי, שמא יפריעו לי שוב. אך הרב, בראותו אותי, נאנח, כיסה

בטליתו את פניו, ואני התחלתי ב"מזמור שיר חנוכה הבית לדוד". לאחר מספר שבועות באה להתאכסן אצל הרב נכדתו פרומה ליבצ'ה, בת הרב. א"י קלפפיש, משניאדובה. שלח הרב לקרוא לי. הציג לפני את נכדתו וביקשני ללמדה עברית, כרצונה. — לפני מספר שנים, אמר אל נכדתו, בהצביעו עלי, חשבתי שיצא ממנו דבר־מה, עילוי היה. אולם יצא ממנו מורה, המלמד ילדים וילדות יחד וגרם לי חרפות בבית המדרש. אמו ז"ל אינה אשמה בזה — לא רצתה שבנה יהיה כזה. הרב נזהר לא להלין שכר שכיר ובדיוק, לאחר כל חודש שלח לי את משכורת. תלמידתי זו, פרומה־ליבצ'ה היתה אחר כך אשתו של הסופר והמשורר חיים גראדה, מקבוצת "יונג ווילנה" (ווילנה הצעירה) ונספתה בימי השואה.

באותה שנה מתה עלי גם אחותי ונשארתי בודד ומדוכה. רק הודות לתלמידי, ילדי ומברוב היק־רים, החזקתי מעמד והמשכתי בעבודתי, וגם הודות לבעלי הבתים, הורי תלמידי ושכני ששמו עין עלי לטובה ודאגו לי. ביניהם משפחת א. גרינברג, בעל חנות לדברי ברזל, אשר הוא ובעיקר אשתו האצילה שכני הטובים דאגו לי. לא פעם שמעתי אותה, קוראת לבתה הבכירה: רחל, דומני שהמורה עוד לא טעם כלום היום, עוד לא שתה חלב וכו'. והם מיהרו, פרצו אלי וסיפקו לי כל צרכי.

* * *

נשארתי קשור לזאמברוב, גם אחרי עזבי אותה. בכל הזדמנות באתי אליה לביקור. יהודיה של העיר היו מיוחדים במינם: כולם חרוצים, עוב־דים, אנשי עסק ומשלוח יד, רחוקים מהתבוללות. זאמברוב שהיתה על פרשת דרכים, בין אוסטרו־וביאליסטוק — ספגה יותר מביאליסטוק "הלי־טאית" ורחקה מאוסטרו־וב, העיר החסידית. עומ־דים נגד עיני ומדברים ללבי: לאה צוקרוביץ, דינה גולומבק, בסקירותיה הספרותיות, ברכה צוקרוביץ, פולה ווירז'בוביץ בחיזוקה, עם אביה חנא, בעל "המכלכל חיים" הנעים, בתפילת ימים נוראים בבית המדרש הלבן, צחוקו הבריא של ה"לא־איכפת" לי של משה'קה גוטליב, מתוך

שלא לדרוס נמלה בהילוכו, בעל היר הרחבה למפעלי ציון, ללא התמקחות וטענות, ר' יעקב צוקרוביץ, האיטי בצעדיו וההדור בלבשו, שנטה לדור הצעיר ולא הלך שולל אחרי הקנאים, אף כי אלה העריצוהו. מנחם דונוביץ, הקפדן המת-קדם צעד ונסוג צעדיים, גבאי חברה ש"ס, ההוגה בספרים חיצוניים ונוטה רק להשכלת הבנות. מרדכי רביקוב, שחלם תמיד על מפלגה ציונית אחת והיה ראשון לקניית שקל מכל סיעה וסיעה. ועוד ועוד — אשר קשה לי לזכור אותם, לאחר 40 שנה ויותר.

כל חיי מלטפת ומחייכת לי זאמברוב היהודית, המשכלת, המתקדמת, התמימה.

לפני צאתי מפולין לארץ ישראל, בשנת 1946, ירדתי גם לזאמברוב. לא הכרתיה עוד. רק בית הקברות עם הכתבות הבודדות של פ"נ — פה נקבר... נשארו כעדים אלמים הזועקים ומשוועים לשמים על מה שנעשה לששת מיליוני היהודים וזאמברוב הקהילה הקדושה, בתוכם.

אולם הספרייה (בני-יורק פגשני ושאלני בטון ספק עלו, ספג נוגה: היתה לנו אי-פעם ספרייה!), עיניו השואלות תמיד של אברהם קרופינסקי וקולו הפסקני של דוד רוזנטל, שמחה רוזנבוים, המלא תמיד ביטחון, יעקב דונוביץ הפסימי — הרואה הכל אפור לפניו, פישמן המתגלגל על השלג הלבן, אחרי חצות בשוק, נתן סמוליאר השקדן, בעל העיניים הטובות והחייכניות, המיי-לדת הצעירה ביכובסקה, הרכה וענוגה, הצעירים סלודובניק ומתתיהו גורזולצ'אני ועוד ועוד — בני זאמברוב היקרים, בנות זאמברוב החביבות שכל חיי יישארו בזכרוני לטובה ולברכה. והנה מבעלי הבתים המזהירים שבעיר: ר' אבא ראקובסקי סייפא וספרא, שעוד זכיתי לקבל תורתו וליהנות לאורו, בשובו באחרית ימיו מרוסיה רצוף ומחוסר כל. אבצ'ה פרומקין הפיקח ובעל הלב הרחב, משה בלומרוזן, בעל דמות טולסטואית, עבד במאגיסטראט, משכיל ובר-אוריין שאהב לשמוע ונמנע מלהשמיע. ר' שלמה בלומרוזן, אחיו, בהילוכו הזהיר, כנדיב הידוע,

יעקב טוביאש בחוג תלמידיו

The pupils in the school of Jacob Tobiasz

מדברי תלמידים

נעמי בלומרוזין

אריה קוטובחקי

בן עשר נכנסתי ללמוד בחדרו של י. טוביאש. הרגשתי תיכף בשנוי הגדול שחל בחיי: גישת המורה לילד כאל חבר, אין זכר לרצועה ושוט. הלימודים — עברית בעברית. למדנו גם מידות ונימוסים: כיצד להחזיק כף, מזלג וסכין בשעת האוכל, לומר „תודה רבה“ להורים לאחר האוכל, לקום מפני שיבה, לתת צדקה לעניים, אף כי אין לנו כסף — לחלק את הפת שלנו אתם. החדר היה תמיד מאוורר. הקירות מכוסים תמונות על נושאים גיאוגרפיים, טבע ומולדת. לאחר כל שעה הפסקה קלה — לנופש. פעם אף עשינו לו למורנו הפתעה: לנר השלישי בחנוכה, יום הולדתו. סדרנו בחשאי חגיגה, הצגה עם שירה ודיקלום... מדי פעם בפעם היה קורא לפנינו מספרות ארץ ישראל. מתוך ספרי המופת לנוער, חדשות מהעתון וכד'. למדנו פרקי תנ"ך רבים בעל פה והודות לזה שגור התנ"ך בפי עד היום. פעם ביקר בשעת הלימודים הסופר יקיר וואר- שאוסקי. הוא בחן אותנו בכתב ובעל פה ומצאנו למדנים, יודעים את התורה ובקיאים בדקדוק הלשון וגם נהירים לנו שבילי ארץ ישראל. חלפו שנים. ועד היום, בארץ, בלכתי אחר המחרשה, בעבודה ברפת, בגן ובמשק, אני מרגיש ומעריך את החינוך העברי הלאומי שספגתי בבית ספרו. את ההכשרה לארץ ישראל שקבלתי מפיו.

...הלימודים היו מענינים. התלמידים נמשכו ללימודים. בילינו בין כתלי בית הספר את רוב היום, כי גם אחרי הצהרים חזרנו לפעולות נוספות: החלפת ספרים בספרייה של בית הספר, הכנות לחגיגות ולטיולים וכיו"ב. מענינים היו הטיולים הרבים של בית הספר ביערות שבסביבה כל טיול היה מכוון ומתוכנן מראש על נושא מסוים בטבע או בכתובת הארץ. ההצגות בחנוכה, כ' בתמוז ואח' — שהמורה טוביאש כתב אותן בעצמו — עברו בהצלחה וההכנסות היו קודש לספריית בית ספרנו.

והנה אפיזודה קטנה המציינת גודל מסירותו של המורה לבית ספרו: פעם, בט"ו בשבט, עסקנו כולנו בהכנות החגיגה. השולחנות עוטרו מפרי הארץ והנה באה ידיעה טלגרפית למורה: אחותו חולה מאד והוא מתבקש לבוא תיכף לוורשה. הרכין המורה ראשו בכפות ידיו, שקע בהרהורים והחליט: לא להשבית שמחת הילדים ולא להפסיק את דרך יצירתם. יסע למחרת היום. החגיגה עברה בהצלחה ובעליצות חיים. ארץ ישראל היתה אז לפנינו במלוא זהרה: בפרו- תיה, בנופה ובקסמה ללב היהודי. המורה לא מצא עוד את אחותו בחיים ואנו התאבלנו עליה יחד עמו.

בית הספר העממי הרוסי

ילדים, על פי רוב מאלה, שלא ראו ברכה ב"חדר", בודדים היו שלמדו בבוקר בבית הספר הרוסי ואחרי הצהריים — הלכו לחדר. המורים שמו את הדגש על ידיעות ב"מולדת". בבוא ה"אינספקטור" (המפקח) מלומזה — היתה ראי- שית בחינתו: האם יודעים התלמידים את ה"טיטול", כלומר: תואר הכבוד של המלך, אש- תו, אמו האלמנה, בנו יורש העצר, דודו הנסיך הגדול. מתי חלים חגי המלכות (גאליובקה); יום הכתרת המלך, יום הולדתו, הולדת יורש העצר וכו'. ידיעה זו דרש המפקח קודם-כול גם

בסוף המאה הקודמת יסדה ממשלת רוסיה בפולין בתי-ספר עממיים לילדי ישראל, בלשון ההוראה הרוסית. המטרה היתה יותר לרוסיפי- קאציה של המוני ישראל ולהרחיקם מתרבות פולין, מאשר לחנך תרבות ודעת את ילדי יש- ראל. התכנית היתה של כיתה אחת של בית- ספר תיכון. זמן הלימוד — שלוש שנים. אולם לרוב לא הגיעו בוגרי בית-הספר אפילו להתקבל למכינה של כיתה א' בגימנסיה. מורה אחד לימד את כל 3 המחלקות. הרוב המכריע של התלמידים היו ילדות. בודדים היו

מאת תלמידי החדרים, שבא לבחון אותם בידי-עת הלשון הרוסית. בשבתות ובחגי ישראל — לא למדו בבית הספר. מורים בעלי שאר-רוח היו מגניבים קצת „זאקון בוזי" — לימוד הדת בבית הספר והיו מספרים לתלמידים המבוגרים מסיפורי המקרא, פרשת החג.

מהמורים זכורים לי: שפירא (יהודי לאומי ומשכיל עברי — לא האריך בעבודתו), סווירסקי (מווילנא), שצ'נקו (מריגרוד) — איש משכיל, נתפש לציונות, חביב על העיר ולא על הממשל-לה, בגלל דעותיו המתקדמות. בנו הבכור, ליב, היה פאר הגימנסיה הרוסית בלומזה ובנו הצעיר, יצחק, למד בגרמניה בבית ספר חקלאי, לשם עלייה לארץ-ישראל. אחריו — המורה פרידברג, אדם מסורבל, שלא נתחבב על הציבור בגלל אהבתו היתירה לכסף. התפלל בבית המדרש הלבן, ופעם בשבת, שלאחר פסח, עלה על הבמה והכריז: אם לא יתנו לו את השיעורים לרוסית בחדרים — יתחיל לאכול בלי כובע ובלי נטילת ידים... האיום הצליח בחלקו, כי המלמדים פחדו מפניו, שמא ישלח בם את ה„אינספקטור" וימציאו פסול בחדרם. אחריו בא ליב, בן סוחר ספרים מלומדה: רזה, גבה-קומה, צהוב, היה יותר פקיד רוסי מאשר מחנך ילדי ישראל. עם פרוץ המלחמה — עבר לרוסיה, כדרך כל פקידי המלך. מאז בטל בית הספר הרוסי ובמקומו בא, כאשר נראה אחר-כך בית הספר היהודי ואחריו, בלחץ השלטונות ה„שקולה פובשכנה" הפולנית.

בית הספר העממי היידי

בימי הכיבוש הגרמני בשנת 1916 החלו לפתח בפולין רשת של בתי-ספר יהודים. השלטון הגרמני ראה זאת בעין יפה כי „יידיש" קרובה ללשון הגרמנית וגם משמשת תריס בפני ההתבוללות הפולנית מצד אחד וההשפעה הציונית מאידך גיסא. בזממברוב היו ראשי הלוחמים למען בית ספר כזה, שידיש שפת ההוראה וגוון לאומי מתוח עליו, יהושע דומב ונתן סמוליאק.

דומב היה אידיאליסט עדין נפש, בעל השכלה רוסית רחבה שרכש באודיסה, וגם מלומד ביהדות ותרבות עברית. הלשון העברית היתה שגורה בפיו. נתפש לפועל-יציון והיו לו השקפות שמאלניות. חברו לעזר היה נתן סמוליאק, פדאגוג מדופלם, חניך החדר בזממברוב, בוגר בית הספר העירוני בצ'חנובצי והאינסטיטוט למורים בוויילנה, גם הוא חבר נלהב בפועל-יציון, שמאל. יחד עם לולה גורדון — חניכת הגימנסיה הרוסית בלומזה. שנתפסה לעממיות יהודית, אף כי היתה רחוקה מ„עמך", בימי לימודה.

אלה פיתחו בהצלחה את בית הספר היהודי-עממי בעיר. רחל מארק, מורה בחסד, נטפלה גם היא אליהם אחר-כך, ללמד מקצועות כלליים. בית הספר התקיים בדירה שבבית שיניאק, על הכביש הביאליסטוקי ומנהלו היה נתן סמוליאק, נוספו והוחלפו אחר כך המורים. ביניהם: נאדלער, גוטמאן.

לאחר זמן-מה, משהתבססו הפולנים בשלטונם הפכו את בית הספר הזה לממלכתי אבל — לשון ההוראה תהיה פולנית במקום יידיש. נתן סמוליאק לא הסכים להישאר מנהל בבית ספר זה וייסד בית ספר יידי חדש על שם בורוכוב, מסונף ל„ציש"א" (צענטראלע יידישע שול ארגאניזאציע, ווארשע). מקומו, כמנהל, בבית הספר הג'ל, שהפך בחדסי השלטון ל„שקולה פובשכנה", תפסה לולה גורדון — מורה מסורה לילדי ישראל, מחנכת טובה ודגולה — אבל נכנעת מדרישות הפוליניזאטוריות של השלטון. נות. אחריה — ניהלה אחותה את בית הספר הפולני — ניוטא גורדון-וויליאמובסקי (כעת בר-ישראל). לאחר זמן מה, משיצאו מוניטין לנתן סמוליאק כמורה מצליח ופדגוג מנוסה, מנהל מוכשר ומארגן מזהיר — לקחוהו אחר כבוד לווארשה, לנהל בית ספר על שם בורוכוב שם, מטעם פועלי ציון שמאל, וגם כאן — בהצלחה יוצאת מן הכלל, עד כי נחשב לאחד מ טובי הכוחות הפדגוגיים היהודים בווארשה.

די רוסישע שקאלע

תלמידים גיין אין שול, אדער ווייסן בית-מדרש זינגען „באזשעצא“. פון די לערער אין דער רוי-סיש-ידישער שולע געדענק איך: שפירא, סווינסקי (א ווילנער), שטשינקא. דער לעצטער האט געהאט 2 זין; דער עלטערער לעוו איז געווען דער ערשטער שילער פון דער רוסישער גימנאזיע אין לאַמזע. נאך שטשינקא איז געקומען פרידבערג. א שווערלייביקער, האט ליב געהאט געלט און געסטראשעט די שטאט אז ער וועט עסן אן א היטל, אויב מען וועט אים נישט אפגעבן די רוסישע לעקציעס אין די חדרים. נאך אים איז געווען לעוו — א הויכער מאַגערער מיט געלע האַר. אַנפאַנג מל-חמה אין 1914 האט זיך די שולע פאַרמאַכט און דער לערער איז אפגעפאַרן קיין רוסלאַנד.

סוף פאַריקן יאָרהונדערט האט די רוסישע רעגירונג געגרינדעט אין פוילן פאַלקס-שולן פאַר יידישע קינדער מיט רוסיש אַלס אונטער-ריכטס שפראַך. דער ציל איז געווען נישט אַזוי צו בילדן יידישע קינדער ווי צו רוסיפֿיצירן זיי און אַפֿנייגן די יידישע יוגנט פון דער פוילישער השפּעה. דער קורס איז געווען אַ 3 יאָריקער. די לימודים זיינען געווען אויף דער גרענעץ פון 1 קלאַס גימנאזיע. בערך 95 פּראָצענט פון די תלמידים זיינען געווען מיידלעך, ווייל יינג-לאך זיינען געגאַנגען אין חדר. די לערערס האָבן געלייגט אַכט אַז די תלמידים זאָלן קענען גוט די „טיטלעך“, דאָס הייסט: דעם ערך-טיטל פון קייסער, פון דער קייסערינע, פון דער מוטער די אלמנה, פון דעם קרוינפֿרינץ א.א. אין אַ גאַליווקע (אַ „פּראָזודניק“) פלעגן די

בית הספר על שם בורוכוב

והמשיכו לעבוד במסירות. 6 שנים התקיים בית הספר החילוני, שפת ההוראה יידיש — לימוד לא-הוב כל אדם, התקרב לטבע, הרבה בטיולים. החדירו בלבנות התלמידים אהבה לם, החגיו ה-מסורתיים, ערכו לעתים קרובות חגיגות ומסיבות ילדים, בהצלחה ובכשרון. הוציאו עתון ילדים, בהשתתפות התלמידים.

הממשלה מצאה שמוסד זה מחנך ילדים נגד המדינה וסגרה את בית הספר בחודש מאי 1927, מבלי לתת לגמור את שנת הלימודים.

כאמור, דאג השלטון הפולני לחינוך ילדי יש-ראל — ולכן סגר את בית הספר היידי הראשון והפכו לבית ספר פולני למען ילדי היהודים. גורל זה היה גם של בית הספר השני על שם בורוכוב שהתקיים כשש שנים.

נוסד בשנת 1921, על ידי אירגון פועלי-ציון. בית הספר התקיים בבית משה-לייזר סוקול.

החרדים הביטו בעין רעה על החינוך הזה, החרומו את המורים והשתדלו להזיק לבית ה-ספר. אך מורים הבליגו על הכל, סבלו מחסור

פאלקס-שול אויפן נאמען פון באראכאו אין זעמבראווע

לימוד, וואס עס איז זיי אנגעקומען שווער, דאך האבן זיי געשיקט זייערע קינדער אין דער שול מיט גרויס איבערגעגעבנקייט. די שול האט געגעבן א יידיש-וועלטלעכע דערציאונג. עס איז דארט פיל פלאץ אפגעגעבן געווארן פאר יידישער ליטעראַטור, פאר די קלאסיקער, יידישע געשיכטע א.א. עס איז אויך איינגעפלאנצט גע-ווארן ביי די קינדער א ליבשאפט צו די יידישע טראדיציעס. צו יעדן יידישן יום-טוב האבן די לערער מיט די קינדער צוגעגרייט זייער שיינע

די יידישע פאלקס-שול אויפן נאמען פון בער באַראַכאו איז געגרינדעט געווארן מיט גרויסע שוועריקייטן אין יאר 1921, דורך די פועלי-ציון, מיט דער הילף פון עלטערן און פריינט: די שול האט זיך געפונען אויפן „פלאץ“ (גייענ-דיק צו די קאַשאַרן), ביי משה-לייזער סאקאל אין הויז. זי האט זיך געעפנט בלויז מיט צוויי קלאסן. די מערהייט שילער (יינגלעך און מייד-לעך) זענען געווען קינדער פון האַרעפּאַשנע עלטערן, כאַטש זיי האָבן געדאַרפֿט צאָלן שכר-

אבער דאך זענען זיי געווען איבערגעגעבן צו זייער ארבעט מיטן גאנצן הארצן. זיי זענען באצאלט געווארן מיט דער ליבשאפט און גערטלישע פון די קינדער.

די לערער פלעגן זיך פארנעמען מיט די שוין לער אויך נאך די לימודים; פלעגן פירן שמועסן, אויפקלערן זיי וועגן סאציאלן לעבן, וועגן קלאסן־קאמף, זומער, אין די שיינע שבת־פריי מארגנס, פלעגן זיי איינארדענען אויספלוגן אין דער געגנט ארום שטעטל. א וויכטיק געשעעניש איז געווען דאס ארויסגעבן א קינדער־זשורנאל, אליין געשריבן און געצייכנט דורך די קינדער, לידער, דערציילונגען, כאראקטעריסטיקעס וועגן געלערנטע, רעצענזיעס איבער ביכער פון יידישע שרייבער.

די רעליגיעז־פאנאטישע קרייזן האבן קרום געקוקט אויף דער יידישער פאלקס־שול. זיי האבן געהאלטן, אז מען גיט די קינדער א צור פרייע דערציאונג. עס איז דערגאנגען אזוי ווייט אז עס איז גערופן געווארן א חרם אויף איינעם פון די לערער.

פארשטעלטונגען, אייגענע אינסצענירונג, רע־ציטאציעס, געזאנג, טענץ. די דאזיקע פארשטעלונגען, אין וועלכע די קינדער זענען געווארן פארוואנדלט אין פייגל, מלאכים, אין ביימעלעך, אין שנייעלעך, האבן געהאט א גרויסן דערפאלג אין שטעטל. די „פאזשארנע שאפע“ וואו די פיערונגען פלעגן פארקומען, פלעגט זיין איבערפולט. איבערהויפט האט די שול גע'שמ'ט מיט איר גוטן קינדער־כאר, וועלכער פלעגט זינגען פיל שיינע קינדער־לידער אין דריי און פיר שטימען, אויך פון דער קלאסישער מוזיק, בעטהאוון, שאפען, היידען, אויסצוגן פון אפערעס.

די יידישע פאלקס־שול איז געווען פאר די קינדער א צווייטע היים און ביי אנדערע — די היים גופא; ווייל דארט האבן זיי פארגעסן אלע צרות און זארגן פון זייערע היימען. די באציר־אונג פון די לערער צו די קינדער אין געווען אן אויסערגעוויינלעך הארציקע. די לערער האבן געארבעט ביי זייער שווערע מאטעריעלע בא־דינגונגען, זיי האבן קוים פארדינט אויפן לעבן.

The "Borochov" School

בית־הספר על שם בורוכוב

לעבן-געבליבענע שילער מיט צער אין זייער
טייערער שול און זייערע לערער, וועלכע זע-
נען איינגעקריצט אין זייער זכרון אויף אייביק.
כבוד דעם אנדענק פון אונזערע אומגעקומענע
לערער און שילער.

א גרופע געוועזענע שילערינס פון דער
יידישער פאלקס-שול, וועלכע וווינען אין
פאריז.

חנה סאקאל-זילבערגלייט.
אסתר סמאליאר-שלעווין
פייגל סטופניק-אסטרינסקי
בעלטשע סטופניק-קוויאט
זלאטקע סאנסאוויטש-ראטשטיין

די פאלקס שול האט עקזיסטירט בלויז 6 יאר.
במשך פון דער צייט האט זי באוויזן צו גרופירן
ארום זיך אלע פראגרעסיווע עלעמענטן פון
שטעטל. ס'האבן אויך עקזיסטירט אין דער שול
אוונט-קורסן פאר ארבעטער. עס זענען געק-
מען פון ווארשע רעפערענטן, וועלכע האבן גע-
געבן אינטערעסאנטע לעקציעס. אבער דאס אלץ
איז נישט געווען צום הארצן דער אפיציעלער
מאכט. ביז אין א שיינעם מאי-טאג איז אריי-
געקומען אין שול א פאליציאנט און געמאלדן
אז די שול ווערט געשלאסן. פאר די קינדער
איז דאס געווען א שרעקלעכער קלאפ. מען האט
ביי זיי צוגענומען דאס סאמע טייערסטע, וואס
זיי האבן פארמאגט.

בזון היינטיקן טאג דערמאנען זיך די ווייניקע

גן-ילדים
קינדער-גארטן
Kindergarden

בית הספר העממי הפולני / יידיש-פּוילישע פאלקס שול

די פוילישע מאַכט האָט אָבער געלייגט אַן אויג אויף דער יידישער פּאַלקס-שול, וואָס איז געווען פאַר איר אַ רעוואָלוציאָנערע פעסטונג און אין אַ שיינעם פּרימאַרגן פאַרמאַכט די שול לע, וואָס האָט עקזיסטירט 6 יאָר, און געעפנט אויף איר אָרט די פויליש-יידישע פּאַלקס-שול. איר ציל איז געווען צו פּאַלאַניזירן די יידישע קינדער, אַפּרייטן זיי פון דער יידישער קולטור און אײנפלאַנצן אין זיי ליבע צו פויליש. צום אָנהויב האָט אַ ספּעציעלער לערער געלערנט 2—3 מאל אין דער וואָך „יידישע רעליגיע“, שפּעטער האָט מען אויך דאָס אָפּגעשאַפט. די „שקאַלא פּאַוושעכנא“ האָט עפנטליך געפריי-דיקט אַסימילאַציע און קעגנערשאַפט פון נאַ-ציאָנאַלער יידישער דערצייהונג. אין אירע ריי-הען האָבן געאַרבעט נישט ווייניק פאַרמאַסקיר-טע קאָמוניסטן, וואָס האָבן זיך אויסגעגלייכט מיט די פּאַליאַקן, מיט זייער שנאה צו יידיש-קייט און נאַציאָנאַלער דערצייהונג.

פון די 20 חדרים, וואָס זיינען געווען אין זעמבראָווע, בעת די רוסן — זיינען געבליבן קוים אַ 3—4, אין די לעצטע יאָרן פאַרן חורבן. ווייל די שקאַלא פּאַוושעכנא האָט די קינדער אײנגעשלונגען, נאָכדעם ווי די מאַכט האָט גע-צווונגען יידישע קינדער צו גיין אין זער שולע און ביסלעכווייז פאַרמאַכט די חדרים. אויך די יידיש-העברעאישע שולן האָבן נישט געקענט מער עקזיסטירן צוליב די רדיפות פון דער מאַכט און צוליב דער שלעכטער עקאָנאָמישער לאַגע פון די יידן אין שטאָט. די פוילישע שולע איז געווען אומזיסט, אויפן חשבון פון די שטיי-ערן און אין די איבעריקע שולן האָט מען דאָך געדאַרפט צאָלן שכר-לימוד.

אַ קליינער טייל פון די עלטערן פלעגט שיקן די יינגלאך פון דער פוילישער שולע אין אַ נאָכמיטאָג חדר אָדער אין אַן אַוונט חדר...

בית-הספר העממי הפולני לילדי ישראל בכלל, הצטיין הרבה יותר מבית-הספר העממי הרוסי במגמתו הפולוניזאטורית. בית-הספר הרוסי לילדי ישראל רצה להוציא את היהודים מתר-בות פולין ואילו בית-הספר הפולני — שאף בגלוי להוציא את הילד היהודי מתרבות ישראל. תחילה, רשמית, אף החזיקו מורים מיוחדים ללימוד דת ישראל, שבה נכללה הלשון העברית, תפילה, עיקר תורת משה, החגים. היה זה מעין חיקוי לזכויות הלאומיות של הפולנים בבית-הספר הרוסי, בימי הצאָר: הרשו לכומר קאָטולי ללמד את הפולנים עיקרי דתם וכן למורה פולני ללמד את הלשון הפולנית. אולם לאט-לאט הלכו ונעלמו המורים ל„דת-אל“ בבית הספר הפולני, הלשון העברית ועוד יותר הדיבור ביידיש נרדפו באף ובחרם, בכל רחבי פולין — בפקודת השלטונות. המורים והמורות היו ברובם המכריע מתבוללים, לא לאומיים ואפילו אנטי-לאומיים גלויים. קומץ המורים הלאומיים נאנסו לעצור ברוחם ולעמוד למראית עין על המשמר התרבות הפולנית הדורסת את תרבות ישראל. הסתננו בין המורים גם לא מעט קומוניסטים, שבהתנגדותם ללאומיות ישראל השתוו אל שאיפות השלטונות.

בימי הצאָר היו בזאמברוב למעלה מ־20 חדרים, בהם למדו ילדי ישראל תורה ואם נחשוב בממוצע 25 ילד לחדר נקבל את הסכום של 750 ילד. הפולנים שפכו את כל חמתם על החדרים ולאט-לאט חיסלו אותם. בתי הספר העב-ריים, היידיים, בית יעקב (של אגודת ישראל) לא יכלו להתחרות עם בית הספר הפולני — כי הם גבו מן התלמידים שכר לימוד הגון, כדי שהמוסד והמורים יוכלו להתקיים ואילו בבית הספר הפולני, לימדו חינם, על חשבון המיסים הכבדים שגבו מאת האזרחים. באין ברירה הלך וגבר מספר הילדים בבית הספר הזה. ההורים החרדים לחינוך יהודי, נתנו לבנם אחר הצהרים שיעור בחומש ורש"י ולפעמים אף גמרא או שלחו אותו ל„חדר-ערב“, שנוסד לשם זה...

לשון הילדים היהודים, מבית יהודי-עממי פשוט, היתה פולנית — מתוך הרגל ומתוך משמעת בית הספר...

בהתקרב השואה

בשנים האחרונות שלפני השואה נוסד גם ב־זאמברוב בית ספר דתי לבנות „בית יעקב“ בפיקוחו של הרב. המורה היתה בתו החורגת של הרב. מקום בית הספר היה ב„בית העצים“ שבכניסה לבית המדרש הלבן. לתלמידות ביה יעקב שלמדו גם בישול ומלאכת־יד מסר „צנטז“ — אירגון העזרה לילדים עניים וחל־שים, את הכנת המזון וחלוקתו בבתי הספר והחדרים.

נוכח הירידה הכלכלית הנוראה שאפפה את בית ישראל בזאמברוב, כמו בכל יתר העיירות בפולין, נחתה עליה מכת החינוך הזר, שלפני דור מוכנים היו לתת נפשם במלחמתם בו...

בפרוץ המלחמה הגרמנית־פולנית — פסק החינוך של ילדי ישראל. אי־פה אי־שם בגיטו, לא השלימו אילו עסקנים ומורים במצב וייסדו מפעם לפעם בסתר שעורים לעברית, לידיש, לתורה ודעת — אך ללא רציפות ועקביות,

פארן חורבן

די לעצטע יאָרן איז אויך אין זעמבראָווע געגרינדעט געוואָרן אַ רעליגיעזע מיידל שול „בית יעקב“, אונטער דער השגחה פון רב. די הויפט לערערן איז געווען דעם רב'ס אַ שטיף־טאָכטער. די שול איז געווען אין „בית עצים“ פון ווייסן בית מדרש. דער „צענטאָז“ וואָס האָט געזאָרגט פאַר אַרימע און שוואַכע קינדער האָט איבערגעגעבן אין די הענט פון די „בית יעקב“ שילערנס די שפייז פאַרטיילונג אין די שולן און חדרים.

די פּאָנאַטישע יידן, וואָס האָבן מיט אַ האַלבן דור פריהער באַקעמפט יעדע רעפּאָרמע אין דער נאַציאָנאַל־רעליגיעזער שול און גערודפֿט די לערערס פאַר זייער „פּרייען“ קוק אויף דעם חינוך — האָבן איצט געבויעט דעם קאַפּ פאַר דער אַסימילירטער־גויישער שול...

אַ קלאַס אין דער יידיש־פּוילישער פּאָלקשול

מחלקה בבית הספר הפולני־יהודי

A class in the Polish-Jewish School

בעת דער רוסישער קורצער אָקופאַציע אין דער לעצטער מלחמה, האָט מען כלומרשט דער־לויבט צו גרינדן אין זעמבראָוע אַ יידישע פּאַלקס־שול מיט אַ יידישער גימנאַזיע. אָבער ביז ווען וואָס האָבן די רוסן זיך צוריק געצויגן און איבערגעלאָזן די שטאָט די דייטשן.

כּמובן, כי אכף עליהם המחסור והתזופך עליהם להט החרב. בימי הכיבוש הרוסי הקצר נעשה נסיון נפל להקים בזאמברוב בית ספר ביידיש ועל ידו גימנסיה בלשון הוראה זו. אולם עד שהצליחו למצוא מורים ותלמידים היו מוכרחים לסגת...

שפינוזה אשר בזאמברוב

אריה קוסובסקי

רוא לו לבית דינו של הרב. והוא הופיע: לבוש מעיל דק, חיוור, רזה וגבוה. בבואו נס־גרה הדלת על בריח. הרב הוציא שני נרות שחור־רים והדליק אותם. אחד תקע בשופר: תקיעה, שברים תרועה. בלי חקירה ודרישה מה בפיו, פנה הרב אליו ואמר: בזה אנחנו מוציאים אותך מכלל ישראל. ארור האיש שיבוא אתך במגע ומשא, ארור תהיה בבואך ובצאתך! גמר הרב. פתחו לו את הדלת. והאיש עוד יותר רזה, חיוור כסיד, מתנודד על רגליו, חמק ויצא.

1938, היה חורף זועם. קפאו תפוחי האדמה ונשתתקו החיים, עניים סבלו. התכנסו לבית הרב כמה חסידים וקנאים והחליטו שהרעה באה בגלל האפיקורס הזה, שבא לפתוח בית ספר ביידיש, מטעם רשת ציש"א (צענטראַלע יידי־שע שול אָרגאַניזאַציע). לפי השמועה, סיפרו שהוא חוטא ומחטיא את הרבים, עקר את המזו־זה, מלמד לכתוב בשבת וכדומה מעשה תעתו־עים. "העל זה נחשה וניתן לו להמיט שואה על כלל ישראל"? שלחו את בניומקע השמש לק־

אַ קלאַס אין דער יידיש־פּוילישער פּאַלקסשול

כיתה בבית ספר עממי יהודי־פולני

A class in the Polish-Jewish School

זעמבראווער שפינאזא

האט מען צוגעקלאפט די טיר. האט דער רב אנגעצונדן 2 שווארצע ליכט, איינער האט גע- בלאזן שופר: תקיעה, שברים, תרועה, און דער רב האט זיך געווענדעט צו אים, נישט אויס- פרעגנדיק גארנישט: „זיי וויסן, מיר נעמען דיר ארויס פון כלל ישראל! פארשאלטן זאלסטו זיין קומענדיק און אוועקגייענדיק! פארשאלטן זאל זיין דער וואס וועט קומען מיט דיר אין מגע ומשא!...“

האט דער רב געענדיקט, האט מען אים אויפגעפראלט די טיר און דער פארשאלטענער יידישער לערער, בלייך ווי די וואנט, מאגערער ווי פריער און העכער ווי פריער, האט זיך שטיל ארויסגערוקט, קוים זיך האלטנדיק אויף די פיס...

1938. ס'איז געווען א שרעקלאכער ווינטער. גרויסע פרעסט, קינדער קראנקייטן. האט מען גענומען זוכן חטאים אין שטאט: צוליב ווע- מען ליידט די שטאט אזוי שטארק? האט מען אויסגעפונען: דער לערער פון דער יידישער שולע, פון ציש"א נעץ (צענטראלע יידישע שול ארגאניזאציע) — לערנט די קינדער קעגן יידישקייט, זיי זאלן שרייבן אום שבת. מענטשן האבן געזען ווי ער האט אראפגעריסן די מזוזה פון טיר און געטרעטן מיט די פיס... איז גע- בליבן ביים רב און זיינע חסידים, אז מ'מוז מאכן אן עק צו די צרות און אריינלייגן דעם לערער אין חרם. איז בניאמקע שמש געלאפן און געבראכט צום רב אט דעם זינדיקן לערער: א דארער און הויכער בחור, בלייך, אנגעטאן אין א דינעם מאנטל און ציטערט פון קעלט.

בית ספר עממי פולנייהודי עם המירה אניטה גירדון יידיש-פּוילישע פאלקסשול מיט דער לערערין א. גארדאן
Jewish-Polish Public School

הגמנסיה הפולנית בזאמברוב / די פוילישע גימנאזיע אין זעמבראווע

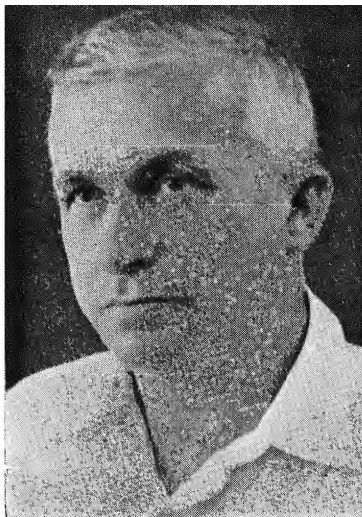
צבי זמיר (הערשל סלאוויק)

אין יאר 1918, מיט דער פוילישער זעלבסט-שטענדיקייט איז געגרינדעט געווארן און זעמבראווע א פוילישע גימנאזיע. א היבש ביסל יידישע קינדער האבן דארט געלערנט. זיי האבן געהאט אויסצושטיין פון אנטיסעמיטיזם און זייערע עלטערן פון די רדיפות פון רב ז"ל און אייניקע בעלי-בתיים, וואס האבן געקוקט אויף דער גימנאזיע, ווו יידישע קינדער זיינען גע-צוונגען צו שרייבן שבת, ווי אויף א שמד. האבן אייניקע עלטערן מורא געקריגן פאר די דראאונ-גען פון רב און ארויסגענומען זייערע קינדער פון דארט. דער רב האט זיך ספעציעל פארלייגט אויף בערל גאלאמבעק, וואס איז געווען אן אנגע-זענער בעל-בית פון זיינע מענטשן אין רויטן בית מדרש, אז אויב ער וועט נישט ארויס-נעמען זיין טאכטער פון גימנאזיע — לייגט ער אים אריין אין חרם. האבן זיך אויפגערעגט אלע גאלאמבעקס און ארויס קעגן רב. דער רב האט

ראוי מוסד חינוכי זה, שקם בזאמברוב בשנת 1918, עם תקומת פולין העצמאית, שייזכר בספר זה. איך שלא היה היחס מצד ההנהלה האנטי-שמית, אלינו, ילדי ישראל, תלמידי הגמנסיה, הרי קנינו שם דעת והשכלה כללית, לאחר שמלאנו כרסנו בתורה ויהדות בחדר המתוקן של פייוול צוקרוביץ, בחדרי התנ"ך והגמרא של פישל, יהושע ושבת'ל קראמארסקי הדיין ואח'. ופתיחת הגימנסיה היתה בשעתה מאורע מאוד חשוב גם בקרב היהודים ואף עורר ויכוחים וסיכסוכים ופילג כמעט את הקהילה לשניים, כאשר נראה להלן.

הגימנסיה נפתחה בבית יפה, מוקף חצר נאה ומגודלת ערמונים, מקום הגון למישחקים וכו' — על יד בית יאז'ומבק החובש, מול הצלמנייה של גורדון.

גרשמו כמה וכמה מילדי היהודים, אף כי בשום פנים לא רצו לשחררנו מכתובה בשבת. הרב ז"ל, שהיה קנאי לדת ועומד על משמרת היהדות בכל תוקף אירגן קבוצת בעלי-בתיים שיתנגדו לביקור יהודים בגמנסיה, שבה מחללים שבת. היו כמה הורים שנרתעו מאיומי הרב לרדת לחייהם ולהטיל חרם עליהם והוציאו את ילדיהם משם. אולם כמה וכמה בעלי בתיים, כמו באומ-קולר, באום, וולק, סלוביק (זמיר), שקלוביץ, סו-קול, לוינסקי, גולומבק ואח' — לא נכנעו והבינו שבלמוד בניהם בגימנסיה לא יצאו מכלל יהדות והילדים לא יבואו לידי שמד ח"ו. פרץ סיכסוך קשה. הרב איים להטיל חרם על דוב גולומבק, ששלח את בתו לגימנסיה וכאן התקוממו נגדו כל הגולומבקאים, שנחשבו עד אז כחיל המגן של הרב, והרב הוכרח לעקור רגליו מאז מבית המדרש האדום, מבצרו ומקום השפעתו, ולקנות לו מקום בבית המדרש הלבן, ששנים רבות נלחם נגדו, בגלל הציונות והקידמה שקיננו בו...

צבי זמיר — הערשל סלאוויק
Hershel Slowik (Zvi Zamir)

הגימנסיה נפתחה בחגיגות. בראשה עמד המלומד הבלשן ס. ל. מאייבסקי והוא הקפיד על רמת הלימודים, על התנהגות התלמידים ועל החינוך הטוב שהמוסד חייב לתת לחניכיו. לא אהב יהודים וציין אותם לעתים קרובות כבני חוץ לארץ המדברים פולנית רק בגימנסיה. ואף על פי כן היה מציין לטובה תלמידים יהודים שהתבלטו בעבודותיהם, בלימודים וכו'. והעמידם למופת בעיני חבריהם הנוצרים. בבית הספר היתה אווירה אנטישמית כל השנים. אמנם, תלמידים נוצרים התרועעו עם יהודים, באו אליהם הביתה להכין שעורים, להתכונן לבחינות וכו' — אולם אש השנאה יקדה תמיד בעיניהם ועל כל הזדמנות נהגו להשפיל כבוד היהודי: בשמו המצחיק, באפו הבלוט, בתנועות וכו"ב. היה זה יותר קנאה בכשרונות היהודים מאשר שנאה גזעית או דתית. פעם קניתי על יד הגימנסיה עתון "רובוטניק" — ביטאון ה־פ.פ.ס. וכמעט רגמוני באבנים: "יהודי קומוניסט! פעם לא עניתי כהוגן בהיסטוריה פולנית — והמורה דוֹנִילבסקה המטירה עלי מוסר נוקב: אתה חי בפולין, אוכל לחמנו, נושם אווירנו ואינך מראה כל עניין לדברי ימינו? המצב לא השתנה, גם כשכיהן אחרי מאייבסקי הכומר סטאנוביץ. התלמידים היהודים למדו תמיד יפה וכמעט כולם הצטיינו בלימודים ובהתנהגות. חלק מהם נטה להתבולל, השתקע בספרות ובתרבות פולין, וראה בפולין המשוחררת עתידו. חלק הגזון היה ציוני, אף כי בהשקפות שונות. מ. בוימקולר, למשל, היה תלמיד מצטיין בגימנסיה, אולם שמאלי בהשקפותיו. מארכסיסט וחבר לתנועת נוער של פועלי־ציון שמאל "יוגנט", ואף על פי כן יזקף לזכותו: "ארגון תלמידים בשביל ארץ ישראל העובדת". במפעלו זה השקיע הרבה מרץ והחדיר רעיון זה בקרב תלמידים יהודים רבים, אשר למראית עין הוכרחו להיכנע לרגלים השורר בגימנסיה, לדבר ולכתוב אל המורים בלשון המורים הלאומנים הפולניים, ובבית וברחוב — היו ליהודים טובים, שוחרי ציון וחסידים א"י העובדת. רבים מהם אמנם הגיעו בכמה דרכים לארץ והם התנחלו בה. כמה אף המשיכו אחר כך לימור דיהם בבירה ובחוץ־לארץ ואלה תפשו מקום מכובד בחברה ובמדע.

הגימנסיה היתה לנו אסכולה חשובה מאוד.

געמוזט זיך איבערטראגן פון רויטן בית המדרש צום ווייסן... די לימודים אין גימנאזיע זיינען געווען אויף א הויכער שטופע, דער דירעקטאר, מאיעווסקי, א באקענטער פעדאגאג און געלערנטער האט נישט ליב געהאט יידן, פלעגט רופן די יידישע קינדער: "אויסלענדער וואס ריידן פויליש נאר אין שולע" — דאך פלעגט ער אַפּטמאַל אויס־שטעלן יידישע קינדער אלס מוסטער אנטקעגן די גויישע, מיט זייער פארשטאנד און סטיל, וויסן און פלייס. די יידישע תלמידים, א טייל איז געווען גענייגט צו אסימילאציע און געזען אין דער נייער פוילן זייער צוקונפט, דער גרע־סערער טייל אבער איז געווען געשטימט ציוניס־טיש, פון אלע שאטירונגען. למשל: מ. בוימקולר, ליער, א פעאיקער און אויסגעצייכנטער תלמיד אין שולע, איז געווען אויסער דער שולע א הייסער מארקסיסט, איז געווען מיטגליד פון לינקע פועלי־ציון יוגנט און געגרינדעט א שילער גרופע פאר דער ארבעטנדיקער ארץ ישראל. אין דער דאזיקער גרופע האָט ער אריינגעלייגט פיל מי און ענערגיע און אַ דאנק אים זיינען פיל יידישע תלמידים, וואס האָבן געלערנט פליסיק די פוילישע ליטעראטור און קולטור, ניצל געווארן פון גייסטיקער אסימילאציע און זיך איבערגעגעבן צום געדאנק פון אונדזער נאציאנאלער אויפלעבונג. געלערנט יידישע געשיכטע, געלייענט העברעאישע און יידישע ליטעראטור און זיך אינטערעסירט מיט אלץ דעם וואס קומט פאַר אין ארץ־ישראל. זיינען טאקע נישט ווייניק פון זיי געקומען קיין ישראל, ווער פריער, ווער שפעטער. אויסער דער פוילישער גימנאזיע אין זעמב־ראווע האָבן געלערנט נישט ווייניק זעמברא־ווער אין דער יידיש־פוילישער גימנאזיע פון ד"ר ש. גאַלדלוסט אין לאַמזע. אַנדערע האָבן געלערנט אין ביאַליסטאָק און וואַרשע. פון זיי אייניקע אין די תחכמוני מיטל־שול א.א. אַלע צוזאמען האָבן זיי באַשיינט די זעמבראווער יוגנט און אריינגעבראַכט קולטור אין אירע רייען.

די גימנאזיע, כאַטש אנטיסעמיטיש געשטימט, איז געווען פאר אונדז, קינדער פון חדר און גמרא א שטראל פון ליכט און בילדונג.

אלתר רוטברג (ראטבערג)

איז געווען א געראטענער זון, א בן-יחיד, ביי זיין פאטער, ר' דוד בעל-עגלה (געבוירן אין יאר 1896). די מלמדים האבן אים געלויבט שטענדיק, ארום 13 יאר אלט איז ער געפארן לערנען אין לאמזער ישיבה. האט דא געלערנט ארום 3 יאר און איז אריבער לערנען אין טעלזער ישיבה, וואס האט געשמט מיט אירע לומדים. דאָרט איז ער „קאַלע“ געווארן: האט אנגעהויבן לערנען פלייסיק, אחוץ דער גמרא, תנ"ך, דיקדוק, רוסיש, האט געלייענט השכלה ביכלאך און איז געווארן טעטיק אין דער ציוניסטישער ארבעט. ווען די ערשטע וועלט מלחמה האָט אויסגעבראכן — קומט ער צוריק קיין זעמבראווע, אבער שוין אַן אנדער רער. זיין פאטער האט זיך שוין מייאש געווען צו האבן א זון א רב. ער האט ווייטער געלערנט בילדונג. האט דעבייטירט אלס לערער אין דער שולע פון זיין פעטער, דער מוטערס ברודער, פייוול צוקראוויטש. בעת דער אנטשטייאונג פון דער פוילישער מדינה ווערט ער לערער אין ביאליסטאק. האט דא חתונה געהאט מיט אן איידעלער פרוי, רבקה האַלע, בויט א יידיש-נאציאנאלע הויז און לערנט זיך וועלטליכע ביל-

בן יחיד לאביו ר' דוד בעל העגלה. נולד בשנת 1896, התבלט עוד בילדותו כעילוי, והמלמדים שיבחוהו תמיד. כבן שלוש עשרה נכנס לשיבת לומזה. למד שם כשלוש שנים והצטיין בלימודיו. החל להציץ גם בספרי השכלה. בהשפעת דודו בלומזה, ר' ישראל לוינסקי ז"ל, הסכים אביו לשלחו לשיבת טלז, שיצא לה שם גם בתורה וגם בחומר המובחר והמתקדם של תלמידיה. שם שקד על הגמרא, אולם גם התמסר להשכלה ולציונות: למד יום-יום עם חברים פרק בתנ"ך, דקדוק עברי, קרא ספרי השכלה וגם למד רוסית. בפרוץ מלחמת העולם הראשונה, באבגוסט 1914, חזר לעיירה ורוח אחרת היתה כבר אתו. אביו הצטער על אשר בנו לא יהיה עוד רב בישראל. והוא המשיך בדרך ההשכלה: למד רוסית, גרמנית, פולנית, חשבון, קרא הרבה וסיגל לו סגנון נאה ומשובח בעברית, סגנון האגדה המדרשית. החל בהוראה בבית הספר של דודו, אחי אמו, פייבל צוקרוביץ. בראשית השלטון הפולני עבר לביאליסטוק, להוראה — אגב התמדה בלימוד השכלה כללית. סיגל לו את הלשון הפולנית, בכתב ובדיבור ונשא שם אשה אצילת נפש, רבקה, מבית האלה. לימד כמה שנים בגמנסיה עברית בסובאלק ועבר משם להוראה לגימנסיה עברית-פולנית בביאליסטוק. עמד בבחינות הממשלתיות הפולניות המיוחדות למורים ובדרך זו קיבל תעודת בגרות ודיפלומה של מורה בבית ספר תיכון. נחשב לאחד המורים המעולים שבעיר, עסק בדברי תרבות וחינוך והשכלה למבוגרים ול„חלוצי“. נחשב מראשי האינטליגנציה היהודית בביאליסטוק. חי באשר משפחתי. חונך ילדיו לתורה ולציון. היה בעל נפש פיוטית, עליו ואוהב חיים, כתב שירים וסיפורים, מסות ומחקרים בסגנון מעולה ובטוב טעם בעברית ובפולנית. היה קרוב לתנועת ארץ-ישראל העובדת וחלם, לאחר גמר אילו מיבחרים אוניברסיטאיים וקבלת תואר אקדימי לעלות לארץ — אליה נכספה נפשו. נשמד עם בני ביתו, כנראה, ביום י"ט באב תשי"ג (20.8.1943) ביום הששי השחור.

אלתר רוטברג
Alter Rotberg

דונג, אן אויפהער. ווערט שפעטער לערער אין דער יידישער גימנאזיע אין סובאלק און ווערט איינער פון די אינטעלעקטועלע כוחות דארט. גייט אריבער צוריק קיין ביאליסטאק, באזעצט זיך און ווערט שפעטער לערער אין דער יידיש-פויילישער גימנאזיע, האלט אין די ווא-קאנס-מאנאטן רעגירונגס-עקזאמענס און בא-קומט פוילישע מאטורע, דיפלאם פון א פוילי-שן גימנאזיאל לערער און גרייט זיך צו אן אקאדעמישן טיטל און נאכהער — קיין ארץ-

ישראל. זיינע 3 קינדער זיינען דערווייל אונ-טערגעוואקסן. אלטער איז געווען די גאנצע צייט טעטיק אין דער יידישער ביאליסטאק אויפן נאציאנאלן-קולטורעלן געביט. איז געווען באליבט ביי אלע אלס פריילאכער און לעבנס-לוסטיקער. זיך גערעכנט פאר איינעם פון די בעסטע פעדאגאגן אין שטאט איז אומגעקומען מיט דער גאנצער פאמיליע אין ביאליסטאקער געטא, דעם שווארצן פרייטיק (20 אויגוסט 1943).

קינדערגארטן אין זאמבראווע
Kindergarden in Zambrow

ספרייה / ביבליאטעק

פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט פאָר־מאַגט זעמבראווע אַ קליין ציוניסטיש ביבליאָ־טעקל פון העברעאישע און יידישע ביכער, מיטן נאָמען "תושיה" — אַזוי ווי ס'האָט געהייסן דער גרויסער ביכער־פארלאג אין וואַרשע וועמענס אַגענט פאר זעמבראווע און אומגעגנט איז געווען וועל בנימין קאַגאַן. די ביבליאָטעק איז געווען ביי יוחנן פיינזילבער, אַ מיטגליד פון דער ציו־ניסטישער אָרגאַניזאַציע. אַלע דריי ברידער: יוחנן, חיים און יוסף, מיט זייער שוועסטער רחל (איצט לעוואַנדע, אין ישראל) האָבן זיך אָפּגע־געבן מיט דער ביבליאָטעק און פלעגן בייטן ביכער. פארשטייט זיך אז דאָס איז געווען פרייוויליק.

בשנים האחרונות שלפני מלחמת העולם הרא־שונה, היתה קיימת בזאמברוב ספריה קטנה של ספרים עבריים "תושיה". ספרי היסוד היו אמנם מהוצאת "תושיה" בוורשה, אשר בנימין קאַגאַן, מראשי התנועה הציונית היה סוכנה. הספרייה נמצאה בביתו של יוחנן פיינזילבר, חבר האגודה הציונית, והוא אף התמסר לה וחילק ספרים לקריאה בימים מסויימים. בית פיינזילבר היה ידוע לציוני. בניו יוחנן, חיים ויוסף הרופא (מת במגיפת הטיפוס בראשית ימי השלטון הפולני) ובתו רחל (כעת ליוואנדא, פתח־תקוה) התמסרו כולם לספריה זו שסיפקה חומר עיון וקריאה למשכילי העיר. באותו זמן התקיימה בזאמברוב ספריה שניה, צנועה, לספרי יידיש. בביתו של

הוועד והמורים של ביה"ס על שם בורוכוב — קאמיטעט און לערער פון דער באראכאו־שול. עומדים (שטייען): משה אייזער, לינדענהיים, שמעון רובינשטיין. יושבים (זיצן): ג. פישמאן, מאַרק, נ. סמאָליאַר, סארניעוויטש, יודל רובינשטיין.

Executive committee and teachers of the Borochoh school.
Standing: Moses Eitzer, Lindenheim, Simeon Rubinstein; Sitting: G. Fishman,
Mark Rachel, Nathan Smolar, Sarniewich, Yudel Rubinstein.

א קלאס אין דער פאלקסשול

מחלקה בבית ספר עממי

A class in Public School

א קלאס אין דער פאלקסשול

מחלקה בבית ספר עממי

A class in Public School

א צווייטע ביבליאטעק, פון יידישע ביכער, האָט זיך געפונען ביי מאיר-פייול דעם מלמד און לעקאך-מאכער. זיין זון אַלטער זאַרעמבסקי, אַ באַווסטזיניקער עלטערער בחור, אַן אַלטער אַרבעטער-טוער האָט זיך איבערגעגעבן מיט לייב און לעבן דער ביבליאטעק. אַלטער איז געווען אַ צייט אין ביאליסטאָק און דאָרט זיך באַקענט מיט דער אַרבעטער אינטעליגענץ און עס אַריבערגעבראַכט קיין זעמבראווע. ער פלעגט צוציען יונגע אַרבעטער צום בוך, זיי אויפקלערן וואָס צו לייענען, איינפירן דעם מחבר מיט זיין ווערק און שפּעטער נאָכן לייענען מיט זיי דיס-קוטירן. ער איז געווען אַ קראַנקער, געליטן פון לונגענקרענק, און דאָך זיך אַפּגעגעבן מיט דער אַרבעטער בילדונג און זיי געמוטיקט צום לייענען. די ביבליאטעק איז איבערגעגאנגען שפּעטער צו ה' פשיסוסקער — אַן איידעלער און געלערנטער יונגערמאַן, פון פּולטוסק, וואָס האָט צוזאַמען מיט זיין בילדשיינער פרוי, פון הויז קופערמינץ, גע-פירט אַ פאַפיר געשעפט, אַנסויב קאַשטשעלני גאַס.

אלתר זארמבסקי (בנו של מאיר פייול, החסיד המופלג, מלמד וגם אופה תופנים). אלתר זארמבסקי, בחור משכיל היה, מוותיקי הסוציאליסטים היהודים בעיר. היה זמן מסויים בביאליסטוק ושם התוודע לאנשי תרבות מתנועת הפועלים ובשובו לזאמברוב ייסד יחד עם ברטשה המלמד ובן הפחח לייבוש גאַרפונקעל שיעורי ערב לקריאה וכתיבה ביידיש, ללמד את הנוער העובד. השיעורים התקיימו בחדר של ברטשה, בערבים. אולם בביתו של אלתר זארמבסקי היתה ספריית הפועלים. חולגי היתה, חולה-ריאה, אולם מסור בכל לבו ונפשו לתרבות היהודית ולחינוך הפועלים היהודים. הספריה מצאה לה אחר כך משכן בחנות למכשירי הכתיבה של פשיסוסקר (משפחה אצילה שהתישבה בזאמברוב: הוא צעיר חסידי, משכיל מפולטוסק ואשתו היפהפיה מבית קופר-מינץ אוסטרו-לוקה) ואלתר זארמבסקי התמיד גם כאן במסירותו.

שנים רבות עוד היה ספרן הספריה והדריך את הקוראים בבחירת החומר לקריאה ושוחח

אַרבעטער בילדונג גרופע

קבוצת פועלים מתלמידים

יושבים (יציין): חנה ויעזשבוויטש, אַלטער גאַרפונקעל, פיניע בוימקולער

A group of workingmen taking up study courses

Sitting: Annah Wiezbowich, Alter Garfinkel, Pinie Boimkoler

אתם על נושאי הספרים. ספרית הפועלים הלכה והתרחבה. חוג הקוראים גדל. אף כי רבו המתנגדים לה מחוגי הדתיים. במרוצת הימים רכשה לה דירה משלה. קנתה לה ספרים עבריים ופולניים וחוגי הקוראים מכל השכבות גדלו. ליד הספרייה היה אולם קריאה קטן, ששימש לעתים קרובות מקום לאסיפות עיון, הרצאות בספרות וכד'. משקמו בזממם ארגונים מדיניים, בימי הכיבוש הגרמני, ובעיקר שתי התנועות „בונד“ (בשם „צוקונפט“) וארגוני פועלי ציון. רבו החיכוכים בין הקוראים בדבר ההגמוניה על ספרייה זו. שריכוזה סביבה אחוזה גדולה של הנוער. ה„בונד“ ראה את עצמו מחותן לספרייה וראוי לפרוס עליו כנפיו עליה ועל כן נהג בה כבתוך שלו ואילו הנוער של פועלי ציון שהיה מבחון השתער עליה לכבשה. לאחר אסיפות סער הוחלט להפכה לספרייה יהודית עירונית לא מפלגתית. אליה מוטל קוהן (בנו של יעקב ישיעיה ומאלי) נבחר כספרן נייטרלי, שלא על מנת לקבל פרס. כמוכן, אולם כגדול מספר הקוראים והספרים, כן גדלו החיכוכים המפלגתיים. הנוער הציוני התוסס חש שה„צוקונפט“ (בונד) מרשה לו יותר מדי בספרייה, נרכשים ספרים ברוחם ואילו ספרים עבריים נרכשים במידה זעומה. עד אשר בשלה ההחלטה לערוך „משאל עם“ בין כל חברי הספרייה ועל פי רוב דעות יקום דבר. אותה שעה השתקע בזממם המורה טוביאש מנוביגרוד. צעיר בעל מרץ ובעל השפעה בקרב הנוער. נואם נאה ויודע למשוך לבבות. היה מחברי צעירי ציון וארגון יפה את פעולת ההסבר מסביב למשאל הנל. הועמדה השאלה לפני הקורא: „תרבות“ וציונות או „צישא“ ו„בונד“. והרוב המכריע הצביע בעד תרבות עברית וציונות. הוחלט. איפוא, לקרוא לספרייה „התחיה“, כשם האגודה הציונית והספרייה שבלומזה — כדי להימנע על ידי זה מרדיפות המשטרה, כי היו גם בחוגי הספרייה קומוניסטים. הסערה קמה איפוא לדממה. נבחר ועד „ימני“ לנהל את הספרייה. הספרייה אוססה בדירה מורחבת, בביתו של מנדל רובין (מענדל היטלמאכער). ברח' קושצ'ושקי 3. והיתה בית ועד נאמן לכל צרכי התרבות היהודית שבעיר. בשנת 1933 היו לה כארבעת אלפים ומחצית האלף כרכים, ממבחר הספרות העברית, האידית והפולנית. אולם הקריאה המה בערב

דער לעזער קרייז האט זיך פארגרעסערט — כאטש דער רב און זיינע פאנאטישע מיטהעלפער האבן געארבעט מעשים, מ'זאל די ביבליאטעק מחרים זיין. מען האט געפרוויט אפילו זי אונטערצינדן. די ביבליאטעק איז דערגאנגען צו אן אייגענער דירה. האט פארגרעסערט די צאל ביכער מיט העברעאישע, יידישע, פוילישע ביי כער. ווען דער לעזערקרייז איז געווען גרויס און דער זאל פריי — פלעגט די ביבליאטעק פאר וואלטונג מאכן ביי זיך ליטערארישע אונטן, וויסנשאפטליכע לעקציעס דיסקוסיע־אואנטן א. ז. ג.

בעת דער דייטשישער אָקופאַציע, אין דער ערשטער וועלט־מלחמה איז די ביבליאטעק געווען אונטער דער השפעה פון „בונד“. ווען די פועלי ציון און צעירי ציון האבן זיך פארשטארקט איז זיי געגאנגען אין לעבן אויסצו שפרייטן זייערע פליגלען איבער דער ביבליאטעק. נאך לאנגע דיסקוסיעס און קאמפן איז אריבער די ביבליאטעק צו דער השפעה פון די ציוניסטישע ארבעטער. עס איז באשלאסן געווארן פארמעל אז די ביבליאטעק איז אומפארטייאיש. אליה מאטל, דער זון פון יעקב שאיע (היינט אין ארגענטינע) איז נאמינירט געווארן אלס נייטראלער ביבליאטעקאר, און זאל ער דא דערמאנט ווערן צום גוטן. איז געווען איבערגעגעבן זיין אָמט (אָן געלט פארשטייט זיך), פלעגט אין די ירידים און מאַרק־טעג אים בערלאַזן אַ קראָם מיט גוים און לויפן דערפילן זיין חוב אין ביבליאטעק, בייטן ביכער און געבן עצות דער יוגנט וואָס צו לייענען. ווען די ביבליאטעק איז געווען נייטראל — האבן די רייכונג גען נישט אויפגעהערט. יעדער צד האט חושד געווען דעם צווייטן אין פארטייאישקייט ביים אויסוואל פון ביכער. ביז אין אַ געוויסן אָוט איז פארגעקומען אַ רעפערענדום און מיט אַ גרויסער מערהייט באשלאסן די ביבליאטעק זאל איבערגיין צו די ציוניסטן, אונטערן נאָמען „התחיה“. דער נאָמען, וואָס איז געווען פון לעגאלע ציוניסטישע פאראייניגען האט געשיצט די ביבליאטעק פון חשד, אז דאָ זיינען דאָ קאָמוניסטישע עלעמענטן. נישט איינמאל האט די רעגירונג געוואלט שליסן די ביבליאטעק, מיינענדיק אז דאָ איז אַ

קוראים ומעיינים. לעתים קרובות אף נתקיימו שם אסיפות והרצאות על נושאים ספרותיים, אולם הסתננו מדי פעם ופעם גם נושאים מפלגתיים ומדיניים. שנים רבות מלאה תפקידה במסירת נפש. היו לה ימים קשים ושבעי רדיפות מצד הקנאים בדת. לא פעם נדברו "יראי ד'" לשרוף אותה או לחסלה, כי ראו בה מקור הכפירה והשחיתות. לא פעם התנקשה המשטרה בזכויות הספריה והאינטליגנציה הפולנית ראתה אותה כצנינים בעיניה. אולם היא הגבירה חייל, נאבקה וגם יכלה. במשך שלוש עשרות שנים, בקרוב, עד בוא החורבן של הקהילה, פירנסה את הנוער היהודי בהשכלה ודעת והיתה תפארת לאוכלוסיה היהודית.

מן הראוי להוסיף שליד כל בית תפילה היתה קיימת ספרייה של ספרי דת: מקראות, משניות, תלמוד ומדרשים וכיו"ב. גם אלה עלו בעשן הנאצים. יחד עם המעיינים בספרים הנ"ל.

נעסט פון אַנטימלוכישע פארטייען. די ביבליאָ-טעק האָט זיך געראנגלט און האָט עקזיסטירט קרוב צו דריי צענדליק יאָר און פארשפרייט וויסן און קולטור צווישן די מאַסן. ביז דער נאצי-פייער האָט זי פאַרברענט.

ריידנדיק וועגן דער ביבליאטעק, איז כדאי צו דערמאנען, אז אין יעדן בית-המדרש, אין חברה ש"ס און חסידים שטיבל האָט זיך געפונען א "ביבליאטעק פון רעליגיע-ספרים". עס האבן זיך ארגאניזירט אין יעדן בית-תפילה קליינע חברות "קונה ספרים" — ביכער איינקויפער, יידן פלעגן מנדר זיין געלט, אפגעבן זייערע ספרים, אדער דעם טאטנס ירושה-ספרים. קינדער פלעגן אפטמאל זיך אפרעדן אפשפארן א געוויסע סומע געלט. פון זייער קליינגעלט אויף צוקערלאך, און קויפן פארן בית-מדרש א ש"ס, א זאץ חומשים, "מגידים" (נביאים און כתובים) א. ד. ג. אויך די רעליגיעזע ביבליאטעקן זיינען אוועק מיטן רויך, צוזאמען מיט די וואס האבן אין די ספרים אריינגעקוקט.

ארבעטער אונטערקורסן ביי די פועלי ציון

שעורי ערב לפועלים ליד פועלי ציון

10.6.1921

Evening courses for workingmen

א קלאס אין דער פאלקסשול

A class in Public School

מחלקה בבי"ס עממי

א קלאס אין דער פאלקסשול

מחלקה בבי"ס עממי

באמצע — המורה (אינמיטן, דער לערער): נתן סמולאר

A Class in Public School, Nathan Smolar Head-Teacher, in the center

דראמאטישער קרייז בייס "בונד"

חוג דראמתי ליד מפלגת "בונד"

Dramatic Circle by the "Bund" organization

מחלקה בבית ספר עממי עם המורה לינדנהיים

א קלאס אין דער פאלקסשול, מיט דער

לערערין לינדענהיים

A class in public school, the teacher Lindenhein in the center

חוגים דרמטיים

אפרים וויליאמובסקי (במאי), אברהמקי רוט-ברג, שמואל ניסל ליפשיץ ואחרים. אולם נתחדדו היחסים הבינמפלגתיים בעיר. גברו החיכוכים שבין פועלי-ציון זה "בונד" ובין פועלי-ציון וצעירי-ציון והחבילה נתפרדה.

קמו, איפוא, בשנת 1919 בקירוב, חוג דראמטי עצמאי של הבונד, ליד אגודת "צוקונפט", חוג דראמטי של פועלי-ציון וחוג דראמטי של צעירי-ציון. נתרבו ההצגות ונתמזטו ההכנסות ונתפצלו הכוחות, שאחדים מהם אף היו מוכשרים.

בשנת 1924, בקירוב, חזר מרוסיה חתנו של פיינזילבר הא' ליוואנדה (כעת בפתח-תקוה). בזמנו היה שחקן מקצועי, אולם נשאר חובב ושוחר במה. עלה בידו לארגן בזאמברוב כמה צעירים וצעירות בעלי כשרון וזיקה לתיאטרון

עוד לפני השריפה הראשונה היו קיימים בעיר חוגים דרמטיים. בשנת 1894, בערך, אף הציגו "חובבים", בעזרת נשים של בית המדרש הלבן, בליל פורים, "מכירת יוסף". בעלי-מלאכה, בחורי ישיבה, נהגו בכל "פורים" להציג "דוד וגליית" או "מכירת יוסף" וכד'. בזמנים המודרניים; סמוך למלחמת העולם הראשונה, התארגנו צעירים וצעירות מוכשרים ל"הציג" לטובת מוסד סוציאלי, כמו "עזרת ילדות ענ"י" ו"הכנסת כלה" ואח'. משנוסד איגוד נשים למען עזרה סוציאלית נתקלו העסקניות בקשיים כספיים חמורים והעזרה היתה דחופה.

לעזרת איגוד הנשים בא החוג הדרמטי שהתארגן באותה שעה בעיר. החוג היה על-מפת לגתי. הציגו את "חסידי היתומה", בהצלחה רבה וכל ההכנסה היתה קודש לטובת איגוד הנשים. הצטיינו בפעילותם בחוג זלמן שקלובין הרוקח,

דראמטישער קרייז ביי קרן-קימת

Dramatic Circle

חוג דראמטי ליד קק"ל

וויסד במה בלתי מפלגתית. הציגו בהצלחה רבה את האופירטה „ליאָוּקע מאָלאָדיען“, פעמיים. התכוונו לקראת הצגות חדשות.

גם בבתי-הספר נמצאו תלמידים מוכשרים ל- במה ובהצגות בית ספרם הצטיינו והתלבטו. חזו להם עתידות...

דראמאטישע קרייזן

נאך פאר דער ערשטער שריפה האָט מען שוין געשטעלט אין זעמבראווע טעאָטער. די דאמלדיקע פאָרגעשריטענע יוגנט האָט גע- שטעלט פורים, אין ווייבערשול „מכירת יוסף“, די פרויען-ראָלן האָבן אויך געשפילט מענער... דאָך האָט מען פארשאַלטן די היימישע אַק- טיאָרן...

ישיבה בחורים פלעגן אָפּטמאַל „שטעלן“ פּר- רים „דוד וגלית“, „מכירת יוסף“ א.א. פייווקע דער שוסטער מיט נאָך חברים, אַרימע בעלי- מלאכות מיט גוטע יידישע הערצער, האָבן אַ מאָל געשטעלט פורים אַן אחשוורוש-שפּיל — לטובת די „הכנסת-כלה“.

אין די לעצטע 7—8 יאָר פאַר דער ערשטער וועלט מלחמה, פלעגן זיך צוזאַמענעמען יוגנט- ליכע און איינשטידיגן עפעס אַ פיעסע, ווי „שו- למית“ פון גאַלדפאָדען, „עקידת יצחק“ און זיך גרייטן שטעלן אין פאָזשאַרנע קאָמאַנדע מוצאי- יום-טוב אָדער אַ שבת-צו-נאַכטס, לטובת אַ ווילטעטיקן צוועק. פלעגן זיי אַלעמאַל האָבן אויסצושטיין גרויסע צרות פון רב און פון זיינע חסידים. און נישט איינמאַל האָבן זיי אינטער- ווענירט ביי דער רוסישער מאַכט און די האָט זיך דערפרייט צו שטערן אַ יידישן יוגנט- אָונט...

די לעצטע יאָרן, פאַר דער ערשטער מלחמה, אין יאָר 1912, בערך, האָבן זעמבראווער אַמאַ- טאָרן געשטעלט „צעזייט און צעשפרייט“, אַ דראַמע אין 3 אַקטן פון שלום-עליכם, וואָס שטעלט פאַר דעם קאָנפליקט צווישן עלטערן און קינדער. עס האָבן זיך אויסגעצייכנט אפרים וויליאַמאָוסקי, אברהם'קע ראַטבערג א.א.

בעת דער ערשטער דייטשער אָקופאַציע, מיט'ן אויפלעבן פון דער יוגנט — האָט זיך געשאפן

אַ דראַמאָטישער קרייז אין זעמבראווע, וואָס האָט געשטעלט „האַסיע די יתומה“ — לטובת דעם „פרויען פאַראיין“. דער קרייז איז געווען אומפאַרטייאיש, בונדיסטן און ציוניסטן צוזאַ- מען. די פאַרטייאישע פאַטריאַטן האָבן אָבער געזיגט אין יאָר 1919 און דער „בונד“ האָט גע- האָט זיין דראַמאָטישן קרייז פאַר זיך און די צעיר-ציון — זייער דראַמאָטישן קרייז פאַר זיך... האָט מען געשטעלט אין זעמבראווע אָפּט טעאָטער-שטיק, מיט צעברעקלטע כוחות און מיט קלענערע הכנסות. אין יאָר 1924 איז צו- ריקגעקומען פון רוסלאַנד פיינזילבערס איידעם ה' לעוואנדא (איצט אין ישראל), אַ געוועזענער פראַפעסיאָנעלער אַרטיסט און אים איז געלונג- גען צו אויפשטעלן אין זעמבראווע אַן אומפאַר- טייאישע דראַמאָטישע סטודיע. ווער עס איז נאָר פעאיק פאַר דער בינע, אַ רעכטער, אַ לינ- קער, בונד אָדער פּועלי-ציון — זאָל זיך מעלדן. מיט גרויס דערפאָלג און מיט געמיינזאַמע קינסטלער כוחות האָבן זיי געשטעלט די אָפּע- רעטע „ליאָוּקע מאָלאָדיען“ צוויימאַל. האָבן זיך געגרייט צו שטעלן נאָך פיעסן... דער דראַמאַ- טישער קרייז ביי די יוגנטליכע פּועלי-ציון האָט געשטעלט דעם „דאַרפס יונג“ מיט דער- פאַלג.

קליינע דראַמאָטישע קרייזן האָבן עקזיסטירט אויך אין די שולן. פון צייט צו צייט, חנוכה, פורים, ביים סוף לערניאַר, פלעגן די קליינע אַרטיסטן אויפמונטערן דעם עולם און מען האָט געלייגט האַפענונג אויף דעם יינגעלע, אויף דעם מיידעלע, אַז זיי וואָקסן „סטאַרן“ אויף זעמ- בראַווער בינע. די לערער האָבן די קינדערלאַך געמונטערט, געשפייזט מיט גוטע האַפענונגען, ווען זיי וועלן עלטער ווערן...

מ כ ב י

דאָס איז געווען איינער פון די שענסטע און באליבטסטע אינסטיטוציעס אין זעמבראווע און האָט געדינט אַלס מוסטער פארן גאנצן געגנט.

אין יאָר 1916, בעת יידיש פוילן האָט אָביסל פריי אָפגעאַטעמט, האָבן זיך גענומען גרינדן אומעטום יידישע ספּאָרט־קלובן. האָט עס אויך זעמבראווע נישט אויסגעמיטן. די דייטשן, וואָס האָבן דאמלסט אָקופירט פוילן האָבן עס נישט געשטערט. אין זעמבראווע האָט דאמלסט גע־וויילט ה' הורוויץ, אַלס פּאַרטעטער פון אַ געזעלשאפט צוצושטעלן האָלץ פאר אינדרוס־טריעלע צוועקן. אַלס ספּאָרטסמאַן האָט ער נישט געקענט זען די זעמבראווער יוגנט אָן ספּאָרט. האָט ער צונויפגערופן אַ זיצונג פון עטלאכע יונגעלייט, ליבטשאַק גאַלאַמבעק בראש און זיי אויפגעקלערט די אויפגאבן פון ספּאָרט קלוב מכבי, פון וועלכן ער איז געווען מיטגליד אין וואַרשע. איז דער פלאן געפֿעלן געוואָרן און מ'האָט געגרינדערט צייטווייליק דעם מכבי. האָט זיך די גרופע שטאַרק אַנטוויקלט און געוואקסן פון וואָך צו וואָך. די מעלה איז געווען וואָס דער פּאַראיין איז געווען פון דער ערשטער מינוט אָן אומפּאַרטייאיש און האָט אַריינגענומען יעדן יוגנטליכן, מעג ער זיין אַ ציוניסט — מעג ער זיין אַ בונדיסט. די קאָמאַנדע שפּראַך איז געווען העברעאיש, לויט די פּאַראַדענונגען פון דער צענטראַלע אין וואַרשע. מאַעססטעטיש איז גע־ווען די „חנוכת הדגל“ — לכבוד דער נייער פּאַן, וואָס איז געווען באמת הויך און פרעכטיק — שענער פון די פּאַנען פון די אַרומיקע שטעט. יעדן חודש זיינען צוגעקומען צענדליקער נייע מיטגלידער, מענער און פרויען. אַלע האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט די וויס־בלויע היטעלאך, מיט ספּאָרטיווער קליידונג. די איבונגען פלעגן פּאַרקומען אין דעם פּלאַץ פון דער ציגעלניע „גאַרלין“, וואָס האָט געהערט צו שלומקע בלומ־ראזן. די גויים פלעגן מיט פארדרוס קוקן אויף דעם יידישן מיליטער און אפילו חושד געווען איז שלעכטע כוונות קעגן פוילן. זיי האָבן אָבער גאַרנישט געקענט טאָן. דער קאָמענדאַנט פון

בשנת 1916, בימי הכיבוש הגרמני בפולין, עלתה תנועת הספורט היהודי על דרך המלך ושלטונות הכיבוש הביטו עליה בעין יפה. בזאמברוב עבד אז, מטעם החברה להספקת עצים לצרכי תעשייה, ה' הורוויץ, חבר פעיל בתנועת מכבי בווארשה. ראה בזאמברוב את הנוער המת־בגר ללא פעולות, הזמין אליו את אריה גולומב־ק ועוד אחרים מראשי הנוער והסביר להם את תפקידי „מכבי“ ותועלת הספורט לעם היהודי. נוסדה, איפוא, קבוצת „מכבי“ בהנהלת ועד זמני. האגודה התפתחה יפה ובמשך זמן קצר היו בשורותיה למעלה מחמישים איש. מטובי הנוער, ללא הבדל מפלגה והשקפה. השתייכו אליה גם חברי ה„בונד“, שפת הפיקוד היתה עברית — כפי ההוראות שנתקבלו מהמרכז בווארשה. בחגיגה נאה ובטכס ספורטיבי חנכה האגודה את דגלה, שהיה גבוה ומרהיב עין והיפה בדגלי כל האיזור. עשרות רבות נספחו למכבי מדי חודש בחודשו. האימונים נתקיימו מחוץ לעיר, בכפר גאַרלין, בשטחי בית החרושת ללבינים של ר' שלמה בלומרוזן. בכינוס האזורי של ארגוני מכבי, מלומזה, אוסטרו־ב־מאזובייצק, וויסוקי, התבלטה האגודה הזאמברובאית — הן בתרגילי

S. Gutman

ש. גוטמאן

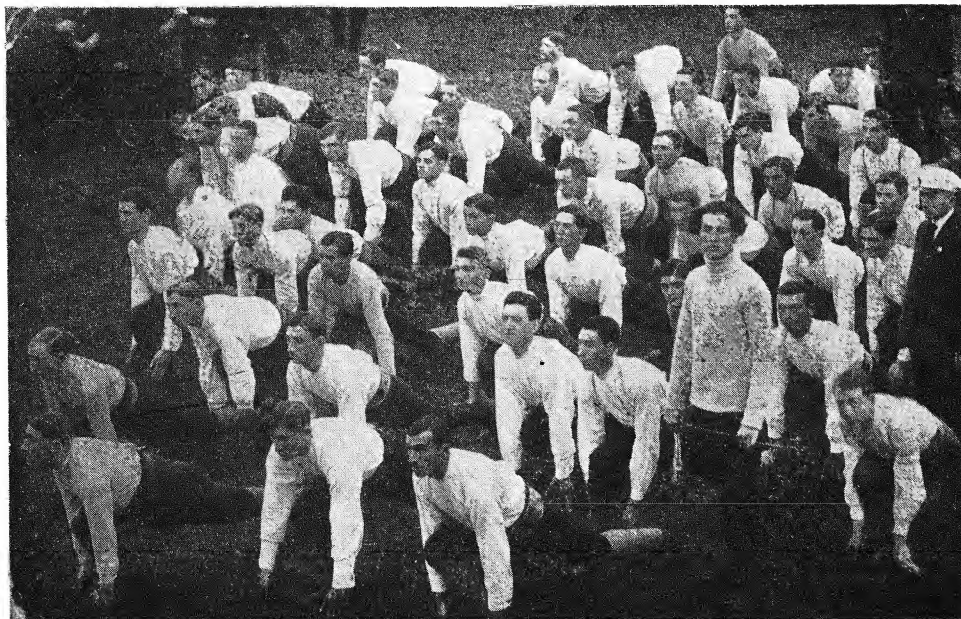
הספורט והן בסדר ומשמעת. בראש מכבי עמד כל הזמן אריה גולומבסקי, ואחריו עורך הדין טשרניאווסקי. פעמים אחדות הפגינה תנועת מכבי את כוחה ומשטרה בעיר בהצלחה רבה ובהשארת רושם כביר: בקבלת הפנים לכבוד החזן מווארשה סירוטה ובחגיגה לכבוד הצהרת בלפור. פלוגות מכבי, על דגלן, עברו דרך רחובות העיר. כולם לבושים מדים, חבושי כובעים לבנים-כחולים. האוכלוסיה הפולנית פקחה עליהם עיני תמהון וצעקו: צבא יהודי, צבא יהודי! היתה גם פלוגת צעירות מכבי. בימי שלטון פולין פחתה פעולת מכבי בעיר, וכמעט ירדה למחתרת. מצד אחד — הפרעות המשטרה, שהביטה בעין צרה על כל תנועה לאומית יהודית ולא כל שכן תנועת ספורט וכוח. ומאידך גיסא — צרת הגיוס לצבא. רובם של חברי מכבי היו בגיל הגיוס. מהם גויסו אילו עשרות לצבא ומהם הגרו לאמריקה הדרומית ולארצות אחרות ונתפרדה החבילה. לאחר מספר שנים התאוששה שוב התנועה, אבל השלטונות הפולניים לא הרשו לה להיקרא בשם "מכבי" רק מועדון "יהודי ספורטאי" (ידישער ספארט קלוב). בראשו עמדו בינוש טיקוצינסקי והלל-הירש שיניאק הי"ד.

(סוף)

מכבי איז געווען די גאנצע צייט לייבטשאק גא-לאמבעק, א הויכער און זגראבנער ספארטסמאן, וואס איז געווען איבערגעגעבן דעם מכבי מיט לייב און לעבן, און מיט שטאלץ פארטידיקט זיינע אינטערעסן. שפעטער האט איבערגענומען דעם פארויף דער אדוואקאט טשערניאווסקי. נישט איינמאל האט מכבי דעמאנסטרירט אין שטאט זיין כוח און דיסציפלין. מכבי האט פייער-לעך מקבל געווען דעם חזן סיראטא און האט מיליטעריש געפייערט דעם יום-טוב פון דער באלפור דעקלאראציע: אלע, שטיק און שטיק, מיט דער אונזפארם, מיט דער פאן, מיט א גלייכן פוס, אויסגעגלייכטן קערפער און אויפגעהויבענעם קאפ האבן זיי מארשירט דורך זעמבראווער גאסן מיט געזאנג און ריטם. די גוים האבן גע-האלטן אין איין שרייען: "זשידאווסקע וואַיסקא" — יידיש מיליטער...

האָבן זיך אונטערגערוקט וואַלקנס איבער מכבי. דאָס מאָביליזירן פון דער בעסטער יוגנט צום פוילישן מיליטער, די מערהייט מיטגלידער פון מכבי, האָט ממש רואינירט זיינע שורות. אחוץ דעם האָט די פוילישע מאַכט געקוקט קרום

(פארטזעצונג זייט 351, רעכטס)

גימנאסטישע איבונגען

Gymnastic exercises

שעור בהתעמלות

טער. יידישע זעלנער און אפיצירן אין דער דייטשער ארמיי פלעגן אונדז ספעציעל גוט באַהאַנדלען. איז געווען אַ יידיש־דייטשער אַפּיר ציר, וואָס האָט אונדז געהאַלפּן אַרגאַניזירן די ספּאָרט־טעטיקייט, אַחוץ דעם גוטן אינסטרוקטאָר פון לאַמזע.

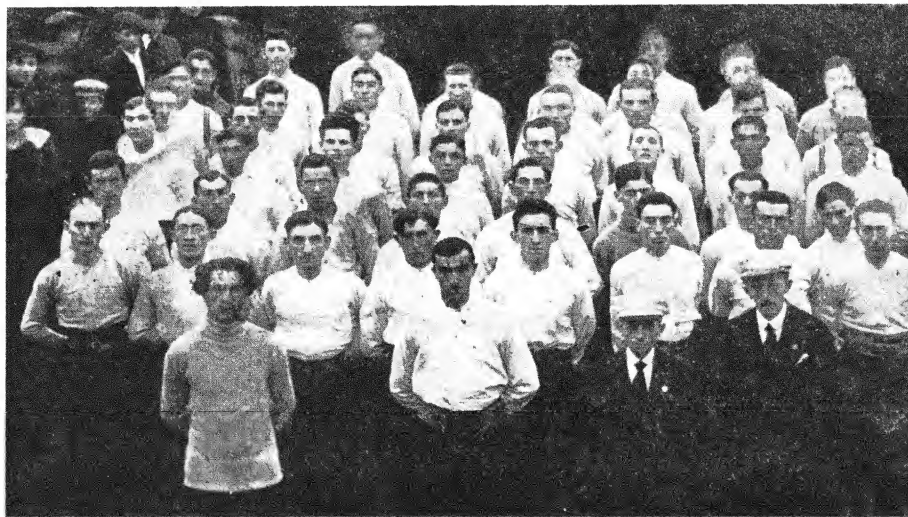
וועל איך קיינמאל נישט פאַרגעסן דעם גרויסן טורן־פעסט, זונטיק גאַנץ פרי, מיט די ווייס־בלויע פענער, ווען מיר האָבן מאַרשירט דורך אַלע גאַסן צו דעם אוטשאַסטעק. די קריסטן פון דער קירכע האָבן אויף אונדז קרום געקוקט. שקצים האָבן געשריגן: „זשידזשי דאָ פאַלעס־טיני!“ „מכבי“ און „מכבי הצעיר“ האָבן דאָן באַזיגט די יידישע גאַס און אַ דאַנק אים האָבן זיך גענומען אַרגאַניזירן אַלע פּאָליטישע פּאַרטייען, רעכטע און לינקע, רעליגיעזע און וועלט־ליכע.

אויף דעם יידישן ספּאָרט־קלוב און אַזעקגע־רויבט זיינע רעכט. אַ סך האָבן אויסגעוואָנ־דערט — קיין ארץ ישראל, אַרגענטינע, פאַר־אייניקטע שטאַטן א. א. נישט ווייניק האָבן געשטערט די אינערליכע פּאָליטישע רייבונגען: אין פוילן האָבן שוין דאַמלסט עקזיסטירט ספּאָרט־קלובן פון רעכטע און לינקע, פון „בונד“ און פועל־ציון. די מאַכט האָט נישט דערלויבט מער דעם נאָמען „מכבי“, וואָס האָט סימבאָליזירט יידישן אויפשטאנד, נאָר „יידישער ספּאָרט קלוב“.

לעצטנס זיינען געווען די פירער פון קלוב: ביינוש טיקאטשינסקי און הלל־הערשל שיניאק.

א. שמואל גוטמאן / מכבי

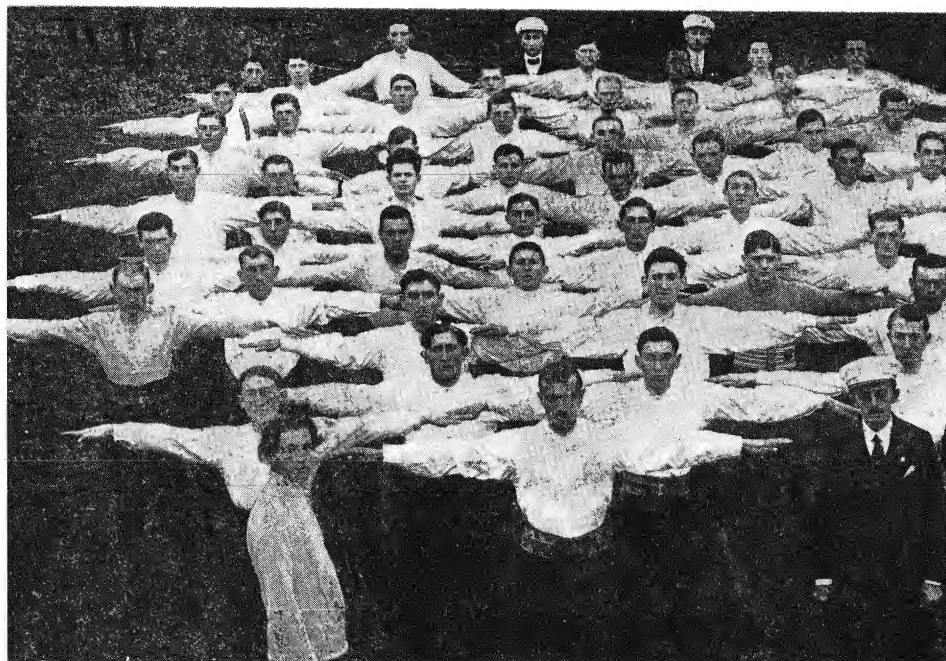
אין די קאָזאַרמעס האָבן די דייטשן, אין יאָר 1916 באַשעפטיקט נישט ווייניק יידישע אַרבע־

מכבי גרופע טורנט

A Maccabi group

קביצת מכבי מתעמלת

ספארט איבונגען

Gymnastic exercises

תרגילי ספורט

„הפועל“ — ארבעטער ספארט ארגאניזאציע
 "Hapoel" — Workingmen's Sport Organization

פרויקט גרופע אין „הפועל“

"Hapoel" .. The section of young girls

פלוגת בנות ב„הפועל“

'H'apoel"

מענער גרופע

Hapoel — The section of workingmen's

„הפועל“

פלוגת גברים

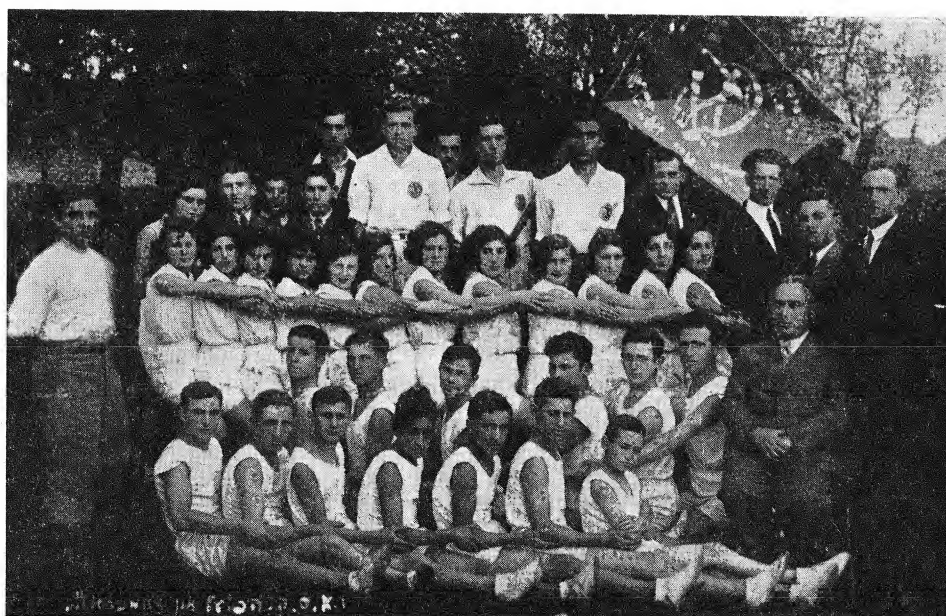
Sport

בעת אן אוספליג

Macabees on an excursion

מכבי בעת טיול

א פרויען גרופע טורנט

A group of girls in Athletic exercises

קבוצת בנות מתעמלת

פּוֹלְקֵלֹר

פּאָלְקֵלֹר

הסבתא פייגל שאפראן, נכדותיה ונינה יוסף צוקרוביץ הי"ד
 די באבע פייגל שאפראן מיט אירע אייניקלאך און אור-אייניקל יוסף צוקראוויטש
 The Grandmother Shafran with her grandchildren and great-grandson Joe Zoukrowitch

ב"א באנקעט

At a Banquet

במסיבה

עומדים מימין לשמאל / שטייען, פון רעכטס :
 ברוך סוראווויטש, אלעזר וויליאמאָוסקי, שמחה ראָזנבוים, חיים קויפּמאַן, אביעזר קאפלאן,
 זרח גאַטליב' אפרים וויליאמאָוסקי, יודל טיקאַטשינסקי.

יושבים / זיצן :

אליה ציבולקין, פישמאן, יצחק גאַראָדזינסקי, מאקס טיקאַטשינסקי, — — — חיים גאַראָדזינסקי, איצעק ציבולקין.

פון מיין קינדער וועלט

יוס'טוב לעוויןסקי

א

ווערמלעך, לידלעך און פאלקס אויסדריקן

קאזאק מאלא טשינא!
(די צווייטע העלפט שטאמט פון א רוסיש לידל,
וואו מען זעט דעם קאזאק אלס סאלדאט פון א
נידעריקן ראנג).

„אברהם“ — אברהם = קאפאווראם —
לאקשן דראווראם!

„ביילע“ — גראבע בייליצע!

„מענדל“ — מענדל-פענדל!

(פארגלייך מיט דעם ווערטל:
הייסט ער מענדל — מעג מען עסן פון זיין פענדל,
הייסט ער ניסל — מעג מען עסן פון זיין שניסל).

„בערל“ — בערל-שמערל, באנטשע-ציצע!
מאך א ברכה איבער דער מציצה!

„יאנקל“ — יאנקעלע, באנקעלע,
פלעשעלע בראנפן, בול-בול-בול!

איטשע מאייער — א צונאמען פאר א ייד א
חסיד א בטלן, ספעציעל פלעגן עס זאגן מתנג-
דים. אין פוילן, צווישן די גערער חסידים איז
געווען שטארק פארשפרייט דער נאמען, נאכן
גערער רבי'ן ר' איטשע מאיר ז"ל.

„אין באד אריין!“ — פלעגט עמיצער גיין
און אויסרופן אין די גאסן, ווען מ'האט געהייצט
די באד. (זע ווייטער: „מאנטיק אין באד אריין“).

איינלייגן די וועלט — טאן וואס ס'איז נאך
מעגלעך, כדי צו ראטעווען אדער אויספירן עפעס,
וואס איז שווער צו פארווינקליכן.

„אין שול אריין!“ — פלעגט אויסרופן דער
שמש יעדן פרייטיק, צו ליכט צינדן, אין מיטן
גאס, יידן זאלן זיך צוויילן גיין מקבל שבת זיין.

אין ברענג דא לייטן אלפבית בלייז א טייל איס-
דראק, ווערטלעך און שטיקלך פון לידער, וועלכע איך
האב געהערט אין מיינע 10 קינדערייארן, צווישן 1901—
1911, בערך, אין זעמבראזיע. א גרעסערן טייל פון דעם
האב איך נישט געהערט מער אין קיין שום ארט. א טייל
האב איך יא געהערט, אבער אפטמאל מיט אן אנדער
באטייט, מיט א ציגאב פון ווערטער, אדער פארקערט.
איך ברענג עס ווי איך האב געהערט אין ווי מ'האט עס
ארויסגערעדט אין זעמבראזיע.

אט אזוי נארט מען אפ א חתן! — אפט-
מאל, פלעגט מען צוזאגן דעם חתן נדן מיט
קעסט — און נאך דער חתונה עס אים נישט
געבן, ווייל ס'איז נישט געווען. פלעגט דער
חתן ארומגיין א באליידיקטער, ברוגזדיקער,
דעם קאפ אראפגעלאזן. חברה פלעגט אים אבער
אונטערזינגען:

אט אזוי, אט אזוי,

נארט מען אריין א חתן!

מ'זאגט אים צו, א סך נדן (נדאן)

און מ'גייט אים נישט קיין גראשן!

(דאס לידל שטאמט פון דער ליטע, ווייזט אויס,
ווייל עס גראמט זיך: „חתן“ מיט „גראשן“. אין
זעמבראזיע האט מען עס אפט געזונגען).

איבערזיפּעכין. איך ברענג נאר אייניקע נע-
מען ביי וועלכע מ'פלעגט עפעס צוגעבן, ווען
מ'פלעגט זיי דערמאנען:

אברהם בערל קליין (א שטאט משוגענער) —
נעם דעם ת... און לויף אהין!

„אגטער“ — אלטער שפאלטער קרייזל קילע,
מאך א ברכה איבער דער מחילה!

„משה“ — משה — טשייטשע, טשייטשע,
טשייטשע.

אין רוסלאנד, אויפגעקומענע גבירים, גענעראל
גובערנאטאָר א. א. :

א מאָל האָט ער געפירט א וועגעלע מיט מיסט
היינט איז ער געוואָרן
דער גרעסטער קאפיטאליסט...
אוי-וויי — דאלאַי פאַליציי
דאלאַי סאַמאַדיערזשען אוב ראָסיי!
א מאָל האָט ער געפירט
א וועגעלע מיט קוילן,
היינט איז ער געוואָרן
דער הערשער איבער פוילן,
אוי וויי דאלאַי פאַליציי
א.א.וו.

אמאָל איז ער געווען
אן אָפּגעריסענער נאַר,
היינט איז ער אין רוסלאַנד
ניקאליי דער צאַר א.א.וו.
קינדער פלעגן אָבער עס אנדערש צווינגען:
„אוי וויי, דאלאַי פאַליציי — לאַקשן מיט
פאַרפל אָן אָן איי!“

אלף-בית — קינדער פלעגן זינגען, ווען זיי
האַבן אנגעהויבן לערנען אלף-בית:

„אלף-בית, אלף-בית,
קאָך מיר אָפּ א טעפל פלייש!
נישט קיין סך, נישט קיין ביסל,
נאר א פולע שיסל!“

אויך דאָס לידל שטאַמט פון דער ליטע, ווי עס
ווייזט דער גראַם: „אלף-בית“ — א טעפל
פלייש“.

אַמאָל איז געווען א מעשה — מען פלעגט
דערציילן קליינע קינדער, ווען מהאַט געוואַלט זיי
פאַררעדן און דערביי זיך לוסטיק מאכן:

אמאָל איז געווען א מעשה,
מיט אַ קעלבעלע אַ ווייסע,
מיט אַ קיעלע אַ רויטע —
דו ביסט אַ גרויסער שוטה!

אמאָל האָט ער געפירט... אין דעם 5-טן יאָר
(1905) פלעגן די רעוואָלוציאַנערן („סטרייקער“)
דערציילן דעם גרויסן יחוס פון די קאפיטאליסטן

ר' חיים שמולע בעל עגלה, מוביל קרון נוסעים / פירט א בויד מיט פאסאזשירן
(צייר זיידנשטאַט לאמזע)

Chaim Shmuli's Covered Wagon with Passengers
Painting by Zeidenstat, Lomza, Poland

אמר אביי... קינדער לאכן אפ פון גמרא-
יינגלאך, און זאגן מיטן גמרא ניגון:

אמר ר' מאיר — האט ער צעבראכן די אייער!
אמר ר' אליעזר — צעבראכן די גלעזער!
אמר אביי — האט מען געקויפט נייע!

אנבייטן — דאס ערשטע געקעכץ, אינדערפרי.
די חדר-יינגלאך פלעגן גיין עלף אדער צוועלף
א זיגער א היים עסן „אנבייטן“. דאס פרימארגן
עסן, טרוקנס, אויפן נישטערן הארצן, פלעגט מען
רופן: „איבערבייטן“ און דאס פארגאכטיקע
עסן — „וויפטשערע“.

אסאבע — א פרוי א יפת-תואר, א הויכע,
וואס האט א שיינע פיגור. פון פוילישן Osoba.
זעלטן פלעגט מען עס אויך זאגן אויף א שיינעם
מאן (זע פארשוין): „זי האט גענומען א מאן-
אן אסאבע“.

אפגענאָרט! האט מען עמיצן אפגענאָרט. איז
ארויסגעשפרונגען די גאנצע חברה מיט א גע-
זאנג: „אפגענאָרט, קישקע-נאָרט, משה יא-
כעס — קוש אין ת...“

אפגעסוכניעט — אפגעדאָרט, אויסגעטרינקט,
פון פוילישן Suchy — טרוקן. מען פלעגט שיל-
טן: „אפגעדאָרט, אפגעסוכניעט זאָלסטו ווערן“!

אקוויט — בראַנפן, פון לאטייניש „אקווא-
וויטע“.

אקראַזקעס — גאָר קליינע קינדער, נאך
פארן חדר-עלטער, פון פויליש: okrawki —
שטיקלאך, אפגעשניטענע?

„באזאָליעט“ — באנעצט. ווען א קינד שטויט
אויף נאס פון שלאָף.

„באָזשעצא“ — אין א גאליובקע (קיניגלע-
כער פייערטאָג) פלעגט מען צונויפקלייבן אין
בית המדרש קינדער פון חדרים, שפעטער —
ווען ס'איז געווען די רוסישע שקאלע פאר יידישע
קינדער — תלמידים פון דער שקאלע. דער חזן
פלעגט זינגען מיט זיי אויף דער בימה דעם רו-
סישן הימן „באָזשע צאָריאָ כראָני“ — גאָט היט
דעם קייסער. די קינדער און אויך דערוואַקסענע,
פלעגן אָבער זאָגן פאַרקירצט: „באָזשעצא“. מען
פלעגט אויך זינגען „באָזשעצא“ בעת קבלת פנים

פון א גובערנאָטאַר אדער א גענעראַל. ביים
דאָזיקן געזאָנג פלעגט שטענדיק ביזיין דער
„סטארשי-סטראָזשיק“ (עלצטער פאָליסמאן) און
אפגעבען „טשעסט“, דאס הייסט: זיך אויסגלייכן
און אָנשפארן מיט דער רעכטער האַנט אויף דעם
רעכטען שלייף, לעבן אויער.

פאַטראָנטיש (אָדער פאַטראָנטישק) — צו-
נאָמען פון א ישיבה-בחור וואָס לערנט אין דער
פרעמד און עסט טעג. דאָס נעמט זיך פון וואָרט
„פאַטראָן“ — אויפפאסער, אפּטרופּוס: א בע-
סערער ישיבה-בחור פלעגט קריגן א בעל-בתיש
אינגל, פאַר א געוויסן לויף, צו זיין זיין „פאַט-
ראָן“ — אויפפאסן אויף אים אין פרומקייט און
מידות און לערנען מיט אים א בלאַט גמרא. מען
פלעגט זינגען: „אַז אַך און וויי צום באַטראָנ-
טישקס יאַרן / אַז ער דאַרף פון דר'היים אוועק-
פאַרן / ארויף, מ'ווערט פאַרלאָרן / שוין בעסער,
אַז מ'איז נישט געבוירן געוואָרן...“ און אזוי
ווייטער — לויטן אלפבית. די איבעריקע פערזן
געדיינק איך נישט מער.

באַטשאַן — א שטאַרך (פויליש). ווען א באַט-
שאַן פלעגט קומען צופליען, אין פרילינג, און
זיך שטעלן אויפן דאך בויצען זיין נעסט — פלעגן
קינדער זינגען: „כלה, דער באַטשאַן וועט קינ-
דער ברענגען“, לויט דעם פאָלקסגלויבן אז א
שטאַרך ברענגט קינדער. מ'האט עס אבער אויך
פאַרגרייזט: „כלה דער באַטשאַן — קינדער ברע-
נען...“ זינגער אין זיין בוך „א וועלט וואָס נישטא
מער“ (זייט 215), ברענגט אַן אנדער ווערסיע:
„באַטשאַן המלך — די נעסט ברענט“!

באַלבאַט — וואָס רעדט א סך, פון רוסישן
„באַלבאַטקא“. „ער איז א באַלבאַט. די מויל פאַר-
מאכט זיך אים נישט“. א פרוי איז א באַלבאַטוכע.
מען פלעגט זיך חכמענען: ווען ער איז א „בעל
ביטחון“ (רעדט ווייניק און פארלאָזט זיך אויף
גאָט) איז זי א „באַלבאַטוכע“...

באַנומעניש — שפּאַט-אויסדרוק אויף א קליין
גוייש יינגל: „אַ באנומעניש, נאָך פון דר'ערד
נישט אויפגעוואַקסן! „באנומעניש“ פלעגט מען
אמאָל אַנרופן דעם טייוול, אָדער איינעם פון זיי-
נע שלים, נישט וועלנדיק דערמאָנען זיין אמת'ן
נאָמען.

באנקע — קופערנער פארמאכטער טאָפּ, מיט אַ קליינער עפענונג פון אויבן, מיט אויערן אַנצוהאַלטן. האָט געדינט נאָר צו קאַכן טיי. פון רוסישן „באַנקאַ“.

באָקן בייגל... אז מ'האָט געוואָלט עמיצן שיל-טן, האָט מען געזאָגט: גיי אין דר'ערד און באַק בייגל! דאָס נעמט זיך דערפון, וואָס אַן אַבל עסט קומענדיק פון דער לווייה בייגל.

„באַרשיר“ — בייעריש ביר, א מין ביר, וואָס מען פלעגט באקומען אין פלעשער ביים פיוואוואר (בירברויער).

באַרשיין מיט קאַרטאַשקעס — זעמבראווער קינדער פלעגן זיך איינשטעלן ווי סאַלדאַטן, גיין אין גאַס און נאָכמאַכן, זינגענדיק, די רוסישע סאַלדאַטן, ווי זיי מאַרשירן איבערן גאַס. זינגט איינער:

אי סיל, זאַקוסיל! (כ'האב געגעסן און צו-געביסן).

זינגען אים אלע נאך, אין כאָר:

באַרשטש מיט קאַרטאַשקעס!

באַשווענצלען — שפּאַטישער אויסדרוק אויף דעם קריסטלעכן באשפּריצן מיט הייליק וואָסער, עקסטרא פאָרגרייזט פון פוילישן Uświęcić.

„בודקע“ — אַ קיאָסק אויפן מאַרק צו פאַר-קויפן סאַדע וואָסער („זאָדע וואָסער“).

בולבּע — א טינטנפלעק אויפן פאפיר. בולבּע אַלס קאַרטאַפּל, ווי אין דער ליטע, איז געווען באקענט שפעטער, אין דעם פאַלקסלידל: „זונ-טיק בולבּעס, מאַנטיק בולבּעס“ א.א.וו.

ביים וואַנט און אינמיטן — קינדער פלעגן זיך רייסן, ווער עס זאָל ליגן ביי דער וואַנט, און ווער — אין מיטן. פלעגט מען זאָגן:

ווער עס ליגט ביי דער וואַנט

וועט האבן א גאָלדענע לאַנד!

ווער עס ליגט אין מיטן —

וועט האָבן אַ גאָלדענעם שליטן!

ווער עס ליגט ביים עק

וועט האָבן א שיסל מיט...

בעגלא וּבזמן קריב —

אויב בעגלא = איז א וואגן

איז בזמן קריב — א שליטן!

„בעקער“ — א ליגנער, ווייל ער באַקט אַפּ אלע מאָל פרישע ליגנס. „דעם ליגן האָט ער נאָר וואָס אָפּגעבאַקן אויפן קאַלטן אויבן“.

ברודערא — א גוישקער ברודער, מיט'ן העברעאישן צוגאַב „רע“ — א שלעכטער. „די שיקסע האט א ברודערא — איז ער ערגער פאר איר. זאל אים די ערד ארייננעמען און צען מאָל ארויסווארפן“.

ברוך אתה! פלעגט איינער אָנהייבן די ברכה, און ווייטער נישט געקענט גיין, פלעגט מען אים ענטפערן: „פידל-דאטא“.

ברוך הוא — פלעגט איינער זאָגן: „ברוך הוא!“ האָט מען אים געענטפערט: „כאַפּ אַ קו!“ האָט ער געזאָגט: „ברוך שמו“ — האָט מען אים געענטפערט: „כאַפּ אַ פליי“!

גוט מאַרגן קרוב!... א טויבער ייד, א פאַק-טשאַר (אַ מילכיקער), איז געפאַרן האָפּערדיק פון דאָרף אין שטאָט אַריין מיט פוטער און קעז צו פאַרקויפן, ווייל זיין ווייב האָט געבוירן א אינגל. טרעפט אים איינער און זאָגט: גוט מאַרגן קרוב! ענטפערט דער טויבער: אין שטאָט אַריין פאַר איך! — ס'איז ווייט פון שטאָט?—ענטפערט ער: מיין ווייב האָט א אינגל געהאט! — איר'ט מיר געבן א מיצוה? ענטפערט ער: דריי גילדן א פונט.

גימזשעט — עס טריפט א קליין רעגנדל.

גלאָקן-לידל! די גרעסטע צרות פלעגן זעמ-בראווער יידישע קינדער אויסשטיין פון גלח און פון זיינע משרתים, וואס פלעגן רייצן די שקצים און „פאַשטשוען“ די הינט אויף יידישע קינדער. פלעגט א יידיש יינגל צוגיין צום גלח'ס וועלדל איז ער נישט געווען זיכער מיטן לעבן. דער פעט-בייכיקער גלח פלעגט אַנכאַפּן דעם יינגל, אים אַנרייסן פארן אויער און אָפט אויך אראַפּ-רייסן די היטל. דעריבער: ווען די גלאָקן פלעגן קלינגען, אויף א תָּגָא, אָדער אויף אַ פאַגזשעפּ (א גויישע לווייה), פלעגן יידישע קינדער זיך

„גערירט די מריינע“ — פוגע בכבוד געווען.
פארגרייזט פון „מורנו“. אמאל איז געווען „מור-
רנו“ אן ערנטיטל פאר א למדן, ווען מ'האט אים
אויפגערופן צום ספר. האט מען אים ביים אויפ-
רופן צום ספר נישט צוגעגעבן „יעמוד מורנו“
ר'... — האט געהייסן אז מ'האט גערירט זיין
מורנו-כבוד. מ'פלעגט אויך זאגן, מיט איראניע
אויף איינעם, וואס איז נישט ווערט דעם כבוד
וואס מ'האט אים געגעבן: „א שיינע מריינע“!
דערפון נעמט זיך דאס קינדער-לידל:

„שיינע-מריינע קעצעלע:

באק מיר אפ א פלעצעלע!

שיינע-מריינע קאץ.

באק מיר אפ א פלאץ ו!

געשמאלצענער שטערן — א יחסן. אפשר
נעמט זיך עס דערפון וואס אמאל פלעגט מען
זאלבן מיט אייל דעם מלך אדער דעם כהן גדול,
איז זייער שטערן געווען „געשמאלצן“.

נוקם זיין און זאגן מיט'ן טאקט און קלאנג פון
די גלאקסן: א קריינק, א קריינק, זאל לייגן, זאל
לייגן, דעם גלח, דעם גלח, אין פאנטש (בויד)
אריין!...

גלוגלע — א נארישע מיידל, פון אלטדייט-
שישן „גלוקע“ — אהון א קוואקע, וואס זיצט
אויף אייער? „זי איז א גרויסע גלוגלע, פאר-
שטייט נישט פון דאנען ביז אהין“.

„געלכל“ — אייגנטליך: א געלכל פון אן
איי. אין שטעטל פלעגט מען אבער אזוי רופן א
געלן יידן.

געליע טשאטש — א מיידל א געלהאריקע.
זעלטן פלעגט מען אויך אזוי איבעררופן א געלן
אינגל. דאס שטאמט פון רוסישן „טשעטשא“ —
א ליאלקע, א ציטעריק קינד, אדער פון פוילישן
צאצא-צאצקא?

געשמאדטע האלדז — א צונאמען פון א
פרעסער, וואס קען זיך נישט איינהאלטן און
פרעסט אלץ — „זיין האלדז איז געשמאדט“!

טיול של תשעה באב (הראשים מכוסים מחשש חרולים) א תשעה-באב שפאציר (די קעפ פארדעקט, ס'זאלן זיך
נישט אנקלעפן „סיסקעס“ (שטעכעדיקע בלימלאך)

An outing on Tisha Beav (The 9th of the month of Av) — Notice the covered heads,
a protection against the age-old custom for youngsters to throw prickly nettles into girls'
hair on that day

„גראַבע קאפּטשעכע“ — א צונאָמען פאר א פרוי אָדער מאָן וואָס האָט א גראַבע קאָפּ און קען נישט פארנעמען וואָס מ'רעדט. מען האָט אזוי גערופן אין שטעטל אויך א געוויסע וועשע-רין, אן אלמנה. מעגליך אז איר מאן האָט מען גערופן „גראַבע קאָפּ“?

גראַמזשעט — ער עסט אָן אפּעטיט, ער קייט און קייט און שלינגט נישט אראפּ.

„גרינער שבועות“ — פלעגט מען זאָגן אויף עמיצן וואָס זעט אויס שלעכט און איז גרין און געל. שבועות פלעגט מען דאָך באצירן די הויז מיט גרינס.

געטרחע (געטראַכע) — שלעכטער ריח, שלעכטע אויפפירונג, וואס דערנידעריקט דעם מענטשן.

„א קינד אָן אַ מאָן
איז אַ גרויסע געטרחע.
האָט זי פארשעמט
די גאַנצע משפּחה!“

(פון א פאמפלעט-לידל, וואָס מ'פלעגט זינגען אין זעמבראָווע מיט 50—60 יאָר צוריק, מיסתמא האָט עס זיך געטראָפּן...).

גרעט — קויטיקע וועש. „מען וואָשט גרעט“ (Gerät).

גרעכעטשע — א גרעגער לכבוד פורים צו שלאָגן המנען, וואָס קינדער פלעגן צוגרייטן פון בלעך אָדער האָלץ. גרעסערע קינדער פלעגן מאַכען פון א פאָדים-קלעצעלע א ראָד-ביקסל אדער פון א דאָך-שינדל א שינדל-ביקס.

דירקע (דיטקע) — דריי קאפּיקעס, פון לא-טיינישן duodecem (דואַדעקעס = 12), דאס הייסט: 12 האלבע גראַשנס, וואָס פלעגן צונויפ-שטעלן 6 גאַנצע גראַשנס אָדער 3 קאָפּיקעס. די אַרימע לייט פלעגן אין שטעטל באקומען אלס נדבה א האלבן גראַשן. פלעגן אָבער אויספֿעלן האלבע גראַשנס. פלעגן בעלי בתים קויפֿן ביים גבאי פון צדקה „אַ דיטקע“ — 12 צעטעלאַך פאר 6 גראַשן. מיט דעם שטעמפל פון דער קהילה אויף יעדערן און מיטן אויפשריפט: „חצי גדול“ דאס הייסט: אַ האלבער-גראַשן. דער אַרימאָן

פלעגט אַנקלייבן פיל האלבעגראַשנדיקע און אויסבייטן דיטקעס אויף 6 אמתע גראַשן. מיט דער צייט האָט מען גערופן אויך אַ 6 גראַשן מטבע „דיטקע“: מיידלעך פלעגן זאָגן צום כלי-זמר: „נאָט אייך אַ דיטקע, גיט מיר אַ טאַנץ“.

דירה געלט — דירה געלט האָט מען געמוזט צאָלן אויך אין זעמבראָווע. נישט איינמאָל האָבן אַרימע יידן געהאַט צרות פון באַלעבאָס פאַרן נישט צאָלן דירה געלט. דעריבער פלעגן קינדער זינגען:

„קומט אריין דער באַלאַבאָס
מיט דער גרויסער כאַליאַפּע,
גיט מען אים נישט קיין דירה-געלט,
שטעלט ער ארויס די קאַנאַפּע!“
און דער גאַנצער חדר יינגלאַך פלעגט צווינג-גען:

„אוי דירה געלט דעם באלאבאָס,
דירה געלט דעם טשאַסאַוואי (וועכטער).
אוי דירה געלט, אוי „באזשע מאי“
(גאָט מיינער)

אַי, אַי, אַי, אַי, אַי!
דאס איז א פערז פון א באקענטן פאלקס-ליד, אין פאַרשיידענע וואַריאַציעס. אין לאַמזע האָט מען געזאָגט אַנשטאט „כאַליאַפּע“ (= גרויסע מויל) — „שליאַפּע“ (הוט).

דרייבע (דריבקע) — אויסערליכע טיילן פון אן עוף, וואָס אַרימעלייט פלעגן קויפֿן לכבוד שבת: די קעפל, דאָס אינעווייניקסטע, פליגעלאַך און פיסלאַך, אדער א קליינע מאַגערע, אָפּגעזוי-גענע הינדל. רוסן פלעגן אזוי רופן דעם פוילישן אָדלער, וואָס האָט זיי אויסגעזען ווי אַן אָפּגע-זיגענע מאַגערע הינדל אַקעגן דעם צווייקעפיקן רוסישען אָדלער. פון דאָנען נעמט זיך דער אויס-דרוק פון א „ליטוואק“, וואָס וויל דערנידעריקן דעם כבוד פון פוילישן ייד: „פוילישע דריב-קע“!

דרענגעניש — ספּעציעלער אויסדרוק פאר שילשול.

האַלב־שולציין — די הפסקה אין בית המד-רש, צווישן שחרית און מוסף, ספּעציעל אין די ימים נוראים. ווייבער, וואָס פלעגן גיין דאוונען אין שול, שבת און יום-טוב, פלעגן מאַכן זייער

האלב-שולציט, ווען מ'פלעגט נעמען לייענען די תורה, און גיין אהיים געבן די קליינע קינדער עסן.

„האקן“ — פרעסן, עסן גיך, מיט גרויסע ביסן: „ער האט אריינגעהאקט א גאנצן לעבל ברויט.“ „משה מיט אהרונען זיצן באם טיש, האקן בולקעס עסן פיש“ (פון א יידיש-רוסישן פאלקס ליד).

„האקצעם און בראקצעם“ — האקט אים און בראקט אים. ווען איינער האט זיך איינגע-עקשנט און וויל פאר קיין פאל נישט נאכגעבן, האט מען געזאגט: „כאטש האקצעם און בראק-צעם, כאטש מ'זאל אים צעהאקן און צעבראקן אויף שטיקלאך וועט ער נישט פאלגן.

היינט איינס מארגן צען... גויים פלעגן זיך אוועקשטעלן אפלאכן ביי א יידישער לוויה, ווען אלע פלעגן וויינען און יאמערן. דערפאר פלעגן יידישע קינדער זיי אפגעבן צוריק: ביי א גויש-קער לוויה (פאגזשעב) פלעגן יידישע קינדער זאגן:

„היינט איינס — מארגן צען
אלע טאג — זאל מען עס זען!“

א וודאי איז געווען א וואסערפירער — האט איינער געזאגט צווישן אנדערעס: „א וודאי איז ער געווען!“ איז געקומען די תשובה: „אודאי“ איז געווען א וואסערפירער! (פון סלאווישן woda — וואסער).

וור — וואָס — ווען?

א. פלעגט איינער פון די קינדער איבער-רייסן די רייד און פרעגן: „וור?“

האט מען אים געענטפערט:

„אין ת... ביי דער קו!“

איז ער שוין אנשוויגן געווארן.

ב. פלעגט אן אנדער יינגל פרעגן: „ווען?“

איז געקומען דער ענטפער:

„דער טאטע ט'דיר געשמיסן.

כ'האב אליין געזען...“

ג. האט מען געפרעגט: „וואָס?“

האט מען געענטפערט: „וואָז“ אין א וואָגן! (רוסיש-פוליש).

ד. האט מען געזאגט: „מאלי-וואָס?“ איז געקומען די תשובה: „מאלי וואָז“ איז א קליינער וואָגן (רוסיש-פוליש).

ווי אזוי? איינער פרעגט: ווי אזוי? קומט די תשובה: לאמטשע דעריי!
גיי אין קוצע* — לייג אן איי.
היינט איינס מאָרגן צוויי.
און פאַרבייס מיט א גאַמולקע שניי!

ווער וויל? האט מען געפרעגט א גרופע קינדער: „ווער וויל?“ — האבן אלע געדארפט שווייגן. דער וואָס האט זיך ארויסגעכאפט און געזאגט „איד“, האבן אלע קינדערלאך אים אויס-געלאכט און געענטפערט:

— א י ד ? גיי אין קיך,

פאַרברען די שיד,

איכ'ל עסן לאַקשען מיט מיד (מילך).

און דו וועסט עסן פראַשאַקעס** מיט חזיר.

וואַיטעק — נאָמען פון א פראַסטן גוי (ווי-טעק), און אַפּטמאַל אַ חדר-יינגל, וואָס וויל נישט לערנען. מען פלעגט אַפּלאַכן פון אַ גראַבן יונג, וואָס זאָגט אין קריאת שמע:

ואכלת וסאָוואַיטעק“ אנשטאט „ואכלת ושבעת“.

ווייסער פאַלק — אזוי פלעגט מען רופן די טויטע, ווייל זיי גייען אלע אנגעטאן אין ווייסע תכריכים, אין אַן אַניפאַרם, ווי סאַלדאַטן. „ער איז געגאַנגען אין ווייסן פאַלק אריין“ — ר'איז געשטאַרבן.

זאַכן — קרענקען. אַ ייד איז קראַנק, דער גוי „טוט זאַכן“, אדער: „איז חולה“. ווען א נגיד ווערט קראַנק און טיילט צדקה, ער זאל האַבן א זכות אין הימל, פלעגט מען זאָגן אין שטעטל:

„אַז דער נגיד טוט קריינקען און זאַכן,

האט דער אַרעמאן וואָס צו קאַכן!“

„זאַכעניש“ — שפאַטוואָרט אויף אַ טאַכטער, ספּעציעל אויף אַ גויישע טאַכטער. „זיין זאַכע-ניש, זאל זיין די כפרה, איז שוין אלט 12 יאר“.

* אַ חאַרמע שטייג אונטערן אויחן, חוץ אַ הון לייגט אַן אַי, פון פּוילישן kucza.
** חוירימלאך.

זאָרעס שפּילן — דאָס טראַמייטערן פון דער סאַלדאַטן-וואַך אין די קאַזאַרמעס, ביינאַכט — אלס סיגנאַל אז מ'דאַרף גיין שלאָפן, און פאַר-טאג — אז מ'דאַרף אויפשטיין (פון רוסיש Zarja). די זאָרעס קלאַנגען ביינאַכט פלעגן דינען אלס זייגער פאַר די שטאַטישע יידן: ווען צו גיין שלאָפן, פרומע פלעגן אויפשטיין מיט די דאזיקע מאַרגנקלאַנגען צום ערשטן דאוונען, אָדער גיין עפּנען די קלייטל.

זונערע — אַ גוייסקער זון. מיטן צוגאַב „רע“ שלעכט (אין יידיש „רא“) פלעגט מען אויסרעכ-נען אלע פאַמיליע לייט פון אַ שלעכטן גוי: דער טאַטערע (אָדער פאַטערע), די מאַמערע, דער שוואַגערע, דער ברודערע, די שוועסטערע, די שוויגערע א.א.וו.

„זיירע“ — זע „זירע“.

זשאַמב — אַ פראַסט. „ס'האַט געכאַפט אַ פּרעסטל און שפּעטער געוואָרן אַ זשאַמב.

זעלנער גייען... — ס'זיינען געווען 3 בריי-דער. איינער האָט געהאַט קראַנקע אויגן, האָבן אים דאָקטוירים פאַרבאָטן זיי צו רייבן. דער צווייטער האָט געהאַט אַ קאַלטאַן, האָט ער נישט געטאַרט זיך קראַצן, דער דריטער האָט געהאַט פאַליפּן האָט ער נישט געטאַרט דלובען דעם נאָז. איינמאל זיינען געגאַנגען זעלנער. רופט זיך אָפּט דער ערשטער, רייבנדיק די קראַנקע אוי-גן: זעלנער גייען, זעלנער גייען! פּרעגט דער צווייטער קראַצנדיק דעם קאַפּ: אַ ווו? אַ ווו? ענטפּערט דער דריטער, קאלופּענדיק (דלובענ-דיק) דעם נאָז, רעכטס און לינקס: דאָרטן, דאָר-טן!

חאַליאַפּע — אַ גרויסע מויל. „ער האָט גע-עפּנט די חאַליאַפּע און אָנגעהויבן שילטן“. זע אויבן: „דירה געלט דעם באַלאַבאַס“.

חאַלייצעס (כאַלייצעס) — גרויסע ברויטן פון ווייסן מעל (חלה-מעל), אָפטמאַל פירקאַנטיק ווי אַ לאַנגער ציגל. דאָס פלעגט מען פאַרקויפּן די גוים, ווען זיי זיינען געקומען אויפן יריד

אָדער מאַרק, אָדער זונטיק אין קלויסטער. דער נאָמען שטאַמט פון דער יידישער „חלה“. זיינען די חלות אויף שבת נישט געראָטן געוואָרן אין אייוון, פלעגט מען זאָגן: „דאָס זיינען כאַליי-צעס“ נישט קיין חלות.

חאַשליערע — אַ חתונה פון אַ שלעכטן גוי, מיטן צוגאַב „רע“, שלעכט, און מיט דעם קלאַנג פון וואָרט „חאַליערע“. (זע: טאַטערע, מאַמערע, שוועסטערע, ברודערע).

חלה-באַנדע — אַ קליין חלה'לע, וואָס מען פלעגט באַקן ערב שבת אָדער ערב יום-טוב פאַר קינדער. בקיצור פלעגט מען אויך זאָגן „באַנדע“. שטאַמט פון לאַטיינישן „באַנדיע“ גוטער טאג, יום-טוב. אין שטעטל פלעגט עס דינען אויך אלס „איבעררופּעכץ“. עס איז געווען אַ פרוי, אַ פאַר-קויפּערין אויפּן מאַרק, וואָס מ'האַט זי אזוי גע-רופן (זע: „מַצה זו“!).

„חצי גדול“ — האַלבער גראָשן, אויף דער פּאָלקס-שפּראַך פון דער צדקה חברה (זע דיטקע).

טאַטערע — אַ גוייסקער טאַטע, מיטן צוגאַב „רע“ אַ שלעכטער. דאָס זעלבע: „מאַמערע“.

טאַכטערע — זע טאַטערע, זונערע א. א.

„טאַטולה מאַמולה“ — ווינטער, אין די נעכט פון קריסטמעס (באַזשע נאַרדזשעניע), האָבן די פרומע גוים געבלאָזן ביינאַכט מיט קליינע טראַמבעס. פלעגן יידישע קינדער זיי נאָכזינגען, מיטן זעלבן ניגון און זעלבן טאַקט: טאַטולה מאַמולה, עס דעם קוגעלין!

טאַמער איז געווען אַ יידענע! — האָט איינער אויסגעדריקט אַ ספּק, למשל: „טאַמער וועט ער נישט וועלן? האָט יענער געענטפּערט מיט שפּאַס: „טאַמער“ (תמר) איז געווען אַ יידענע!

טאַנץ-קלאַס — אין זעמבראָווער טאַנץ-קלאַס האָט דער טאַנצמייסטער געטאַדלט די בחורים מיט די מיידלאַך וואָס טאַנצן נישט גוט און זיי געזאָגט מיטן ניגון און טעמפּאָ פון וואָלס:

„הערן און דאַמען, אַ קלאַג צו אייך!

גויישע קעפּלאַך וואָקסן אויף אייך!“

פלעגן די מיידלאַך זיך פאַרענטפּערן, מיטן

זעלבן ניגון:

„האט נישט פאראיבל, מיר גייען נישט גיך.

ווייל מיר האבן צעריסענע שידן!“

(געהערט פון ביין מאמען).

אז די מיידלאך גייען טאנצן... אמאל פלעגט דויערן א היבשע צייט ביז די מיידלאך האבן צונויפגעקליבן דאס געזיט פאר די כליזמרים און טאנצן האט זיך געוואלט. א קליינער טענצל האט געקאסט א דיטקע — דריי קאפיקעס. אמאל פלעגט טרעפן, אז די מיידלאך האבן שוין קוים זיך דערווארט ביז ס'איז געווארן דאס געלט — איז פלוצים נעלם געווארן דער כליזמר, פלעגט מען זאגן: אז די מיידלאך גייען טאנצן — גייט דער כליזמר פיל... (זע „צוואנציק קאפיקעס“). דאס פלעגט מען אויסניצן אויך אין בית המדרש, ווען דער עולם איז שוין דא — גייט דער בעל תפילה אדער מגיד ערגעץ אנדערש...

טאפ צימער פליט? מען פלעגט שפילן אין „אויפמערקזאמקייט“, יעדער איינער פלעגט אנהערן שפארן זיין פינגער אויפן שויס פון דעם אנפירער. דער אנפירער פלעגט פרעגן פארשיידענע זאכן, וואס פליען — אדער נישט. ער פלעגט אויפהייבן דעם פינגער ביי יעדער פראגע, די שפילער האבן געדארפט אבער האלטן קאפ: „פויגעלע פליט?“ — אויפהויבן דעם פינגער; „א באטשאן פליט“ — אויפהויבן; „א לופטבאד“ — לאן פליט“ — אויפהויבן. „טאפצימער פליט“ — נישט אויפהויבן. אנדערע פלעגן אבער האבן א טעות און אויפהייבן דעם פינגער אויך ווען מ'דארף נישט און באקומען „פיטקעס“ (אזא שטראף).

טאראך — א רייסער, דער וואס צערייסט שנעל א בגד אדער א שוך. „ער איז א גרויסער טאראך!“

„טויבער יאש“ — א צונאמען פאר א האלב טויבן, וואס הערט א ביסל, אבער נישט דער הערט. שטאמט פון נאמען „טוביה“ וואס הייסט אין פוילישן טאביאש, האט מען עס אריבער-געטראגן אויף „טויביאש“ — טויבער יאש.

טיפלע — קלויסטער, קארומפירט אַנשטאט „תפילה“, „טיפלע“ פון העברעאישן תיפלה — נארישקייט (איוב א. כ"ב).

„טשאמזיגער“ — עפיטעט אויף א נאר. אין שטעטל איז געווען א נארישער בחור מיט אזא צונאמען. ווייל ער האט געזאגט אַנשטאט „וואנט“ זיגער — „טשאמזיגער“. אויף דעם גרונט האט מען גערופן אזוי אויך אנדערע נארישע קעפ.

„טשוכטשאק“ — קליינער און דארער בחור'ל, וואס טויג נישט פאר קיין סאלדאט. ווייזט אויס א רוסיש קאזארמע-ווארט.

טשיפשוך — שטשיפאר, די גרינע בלעטער פון ציבעלעס, וואס מען פלעגט פארקויפן אנהויב זומער, צו מאכן דערפון א מין סאלאט צו פלייש (מיט עסיק, צוקער און הארטע אייער). קינדער פלעגן מאכן פון „טשיפטשוך“ פייפקעס.

טשעליעמאק — אפגעריסענער נאר. „ער איז א טשעליעמאק!“ „מאק“ איז געווען אויך ביי די גאליצישע יידן א שימפוארט: „קיר'ה מאק“ (געמיינט דעם עסטרייכישן קיסר ירום הודו).

„יאזיניק“ — א כיטרער, וואס לאזט זיך נישט אפמארן און פירט אנדערע פארן נאז.

„יאלאפ“ — אן אומגעלומפערער בחור. ספע-ציעל אויף א הויכן און אנגעפרעסענעם בחור, וואס איז א גראבער יונג, א זשלאב.

יאלעשקע — אייגנטליך א קאלב וואס ווערט איינגיכן א קיעלע. אין שטעטל האט מען אבער אזוי גערופן א טשעלא, די גרויסע באס-פידל פון כליזמר. ווייל אין פוילישן איז „טשעלא“ ענליך צו „טשעליצא“ — א קאלב, א יאלעשקע.

„ירע“ — געמיינט יידישע קינדער. פאר-גרייזט פון ווארט „אירע = אייערע“, אין קעגנ-זאץ צו גויישע קינדער וועלכע מע רופט „זיי-רע“ — פארגרייזט פון „זייערע“; „דריי ירע“ זיינען געגאנגען אונטערן שטאט, האבן זיי בא-פאלן „פיר ירע“, מיט הינט און פאלקעס (שטע-קענס).

„יענפאלקעס“ — ווילדע באַרנעלאך, וואָס וואַקסן אין וואַלד אָדער ביים שאַסיי און ווערן צייטיק צום עסן סוכות צייט. די גוים פלעגן עס פאַרקויפן אויפן זאַק. מען האָט אַזוי אויך גע-רופן, שפּאַטיש, די אַרבעטער-געזעלן, וואָס פלע-גען אַראָפּקומען חול-המועד פון די נאָענטע דער-פער און שטעטלעך זוכן אַרבעט און זיך פאַר-דינגען אויף א זמן.

„יענדיקעס“ — אַזוי גוט ווי „ענדיקעס“. אין שטעטל האָט עס געהייסן אויף געהיים-לשון: אומלעגאלע עמיגרנטן קיין אמעריקע, אָן גובער-נאטאָריסקע פאַספּאַרטן. „אַגענטן“ פון שיפגעזעל-שאפטן, אָדער „מאַכערס“ האָבן זיי אַריבערפירט דעם גרענעץ, קיין פרייסן. דאָרט פלעגן זיי בא-קומען אַ שיפסקאַרטע און פאַרן ווייטער, ביז האַמבורג, ברעמען, אַנטווערפן א.א. צו דער שיף.

„דער יתומל“ — קינדער פלעגן זינגען א לידל פון א יתומל וואָס ליידיט צרות פון דער שטיף-מוטער: „שיקט זי אים נאָך מעל — זאָגט זי ס'איז געל“; „שיקט זי אים נאך צוקער — זאָגט זי ס'איז ביטער“ א.א.וו. פאַפּולער איז געווען דאָס וויג-ליד פון יתומל, וואָס מוטערס פלעגן אָפט מיט אים איינזינגען קינדער ביים וויג:

„די מאמע ליגט אויף דר'ערד

די פיס אויסגעצויגן,

דער יתומל ליגט אין וויגעלע

מיט פאַרוויינטע אויגן.

נישטא קיין מאמע,

נישטא קיין נחמה!

ווער וועט דיר מיין קינד

ברויט מיט פוטער שמירן,

ווער וועט דיר מיין קינד,

אין חדר אוועק פירן?

נישטא קיין מאמע,

נישטא קיין נחמה!

ווער וועט דיר מיין קינד

פוצן און צירן,

ווער וועט דיר מיין קינד

צו דער חופה פירן?

נישטא קיין מאמע

נישטא קיין נחמה א.א.וו.

„כלה, דער באַטשאַן“ — זע אויבן „באַט-שאַן“.

„כלה'לע, כלה'לע וויין, וויין!“ קינדער פלעגן נאָכקרימען דעם ברוח אויף די חתונות און זאָגן, מיטן זעלביקן ניגון וואָס ער פלעגט באַזינגען א כלה:

„כלה'לע, כלה'לע וויין-וויין-וויין,

דער חתן וועט דיר שיקן א טעפעלע כריין,

וועסטו זיך פאַרראַצן דיינע יונגע

ציין...

ווען א מיידל פלעגט זיך צעוויינגען, פלעגן עס דורכגייער אָדער שכנים אונטערזינגען, אָבער אַנשטאָט „כלה'לע“ — אריינשטעלן איר נאמען.

„באָליען“ — שלאָפן, ספּעציעל אויף א גוי אָדער סתם אויף אַ פוסט-און-פאַסניק: „ער כאָליעט אַ גאַנצן טאָג און טוט גאָר נישט“. זע „פאַפּן“.

„בלייען“ — טרינקען גיך און א סך. „א ייד טרינקט, א גוי בלייעט“.

כפרה/ניק, כפרה/ניצע — א שייגעץ אדער שיקסע. דאָס האָט געמיינט: מיין כפרה זאל ער זיין! „ער האָט געשיקט זיין כפרה/ניק קויפן מעל“.

לאָד — אומאַרדענונג — „ביי מיר איז א גרוי-סער לאָד, נאָך היינט די שטוב נישט פאַרקערט“.

„לאָקשנברעטל“ — פלעגט מען רופן א „הערצל“, אויסגעקראַכמאַליעט און שטייף גע-פרעסט, וואָס מען פלעגט אַנטאָן אַרום האַלדז, אַנשטאָט אַן אויבערהעמד.

„ליב דיר דיין גאַסט!“ — אַזוי פלעגט מען ווינטשן עמיצן, וואָס האָט באַקומען אַן אַנגענע-מען גאַסט, אויף שבת אָדער יום-טוב, ווי: א חתן פאַר דער טאָכטער, א מחותן א.ד.ג. געוויינ-לעך פלעגט מען שיקן מיט אַ קינד א פלעשל וויין, ביר אָדער קוואַס צו דעם פריינט, אָדער שכן, שבת נאָכן שלאָף, און הייסן זאָגן: די מא-מע האט געשיקט און געזאָגט: „ליב אייך אייער גאַסט“!

ליווערען — א קאליוווע וואסער, פארגרייזט פון „ריווערע“ — א וואסער (אזוי ווי מען האט געזאגט אין זעמבראווע: „לירן“ אנטשטאט „רירן“, „א פליאסק“, אנטשטאט „א פראסק“).

לייבצונאָק — לייבסודאק, לייבצודעק, דאס הייסט אזוי גוט ווי אַן „אַרבע כּנפות“ (א ציצית קאנפעס), א טלית קטן.

ליכטל — א בעסערער אויסדרוק, ווען עס רינט עמיצן פון גאָז, אזוי ווי די געפרוירענע טראַפנס וואסער וואָס הענגען אַראָפּ ווינטער פון די דעכער אָדער פענצטער.

ליעקען — זינגען אַן געשמאַק. א ייד זינגט זמירות און א גוי ליעקעט.

מאָדערעווען — מייסטערעווען. מען פלעגט זאָגן אויף עמיצן וואָס קען נישט דעם פאך, אָדער אויף א יינגל, וואָס באמיט זיך עפעס צו פאר-ריכטן: „ער מאָדערעוועט שוין א גאנצן טאָג און טאָגנישט פאַרריכט“.

מאָזשגאַלעס — א סאַרט גרויסע קארטאָפל, וואָס צעקאַכן זיך גיך אָבער האָבן נישט קיין גוטן טעם. מען פלעגט אמאל זאָגן אויף א גראַבע מויד: זי איז א „מאָזשגאַלע“.

מאָזשען, מאָזשען — פאטשקען, שרייבן נישט ריין און נישט שיין.

„מאָזשעפּע“ — א מיאוסקייט. אויף א מי-אוסע מיידל פלעגט מען זאָגן: „זי איז דאָך אַ מאָזשעפּע“! דאס איז א נאָמען פון א קאָזאק, אין כמעלניצקיס אָדער גאַנטאַס צייטן, וואָס איז געווען באקאנט אלס שונא ישראל און ט'געהאט א מיאוסן פנים.

„מאָטשעק“ — א פאָפולערער נאָמען פון א גוי, דאָס האָט געדינט אלס סינאָנים פאר א הפקר יונג, וואָס איז נישט פרום און וויל נישט לער-נען (זע ווייטער). אז מ'האָט עמיצן נישט גע-גלויבט, פלעגט מען זאָגן: „מאָטשעק זאָל אזוי לעבן, ווי ס'איז אמת!“

ביי דער פלאַזשע

On the riverside

על שפת הנהר

„מאטשעק'ס גראם“ — א נישט געלונגענער גראם אין א לידל, ווי א גוי („מאטשעק“) רעדט יידיש. „ס'האט אזא טעם, ווי מאטשעקס גראם!“ פלעגט מען זאגן ווען איינער האט נישט געלונגן געענטפערט.

„מאטשעק טעפער“ — א נאמען פון אן אומבאקאנטער פערזענליכקייט אין שטעטל: „בא מאטשעק טעפערן אויף דער חתונה“ — ס'הייסט: קיינמאל נישט. ווייזט אויס אז עס איז געווען אמאל א טעפער, אן אלטער בחור, וואס האט קיין מאל נישט חתונה געהאט.

מאכטשאק — אן ארימער יונג, אן אפגעריי-סענער, וואס פלעגט ארומגיין איבער די הייזער. זיין מוטער האט מען גערופן „מאכטשעקע“ און די גאנצע משפחה — „די מאכטשאקעס“. דער פון נעמט זיך דער אויסדרוק אויף אן אפגעלאזע-נעם, וואס גייט צעריסן: „ער זעט אויס ווי א מאכטשאק“.

מאכן אן „אויער“ — א שלעכטע לופט, פון העברעאישן „אוייר“ — לופט. אז מ'האט געוואלט דערגיין אין חדר וועלכער אינגל ס'האט אנגע-ווערט, פלעגט מען אנטאפן יעדערן ביים לעמפל פון אויער, און זיך אפשטעלן ביי וועמען דער לעמפל האט „געברענט“ (געווען הייס), פלעגט מען אים דערפאר שטארק ציען ביים אויער.

„מאכראאס“ (מכרעת?) — א מיאוסע מיידל. אמאל פלעגט מען עס זאגן עקסטרא אויף א שיינע מיידל אויך, עס זאל זי קיין „עין הרע“ נישט שאטן.

מאמערע — זע טאטערע, זונערע.

מאנטיק אין באד אריין! אמאל פלעגט מען שיקן א ספעציעלן שליח אויסרופן אין די גאסן: „אין באד אריין!“, ווען די באד איז געווארן געהייצט אינמיטן דער וואך. ווען די רעוואלוציאנערן פלעגן פארענדיקן דעם זינגען מיט א רעפריין:

„מוטיק און מוטיק אין קאמף אריין!“
פלעגן די יינגלאד נאכזינגען:
מאנטיק און מאנטיק אין באד אריין!

מאשגארע — א מאסקע, ספעציעל פלעגט מען עס זאגן אויף די פורים-מאסקעס, וואס חדר-יינגלאך פלעגן אליין מאכן. אמאל פלעגט מען עס איבערטראגן און זאגן אויף א מיאוסן פנים: ט אויך א מיאוסקייט, א מאשגארע!

„מבין כל דיבור“ — קומט אריין אין קראם א גוי, וואס פארשטייט יידיש, פלעגט איינער ווארנען דעם צווייטן, אין פאלקס-העברעאיש, ער זאל זיך נישט ארויסכאפן מיט קיין שלעכטן ווארט: „דער ערל איז מבין כל דיבור, כל אותו“

„מה נשתנה?“ — „מה“ — פארוואס, איך בין געווען אויפן גראז, איז געקומען א האז, און ט'מיר אפגעביסן דעם נאז, און כ'ווייס נישט פארווען און פארוואס?“ — אזוי פלעגן קינדער אויסטייטשן, זיך וויצלענדיק, די הגדה.

„מחר תמות“ — „מארגן שטארבסטו“. ווען לאפוסעס פלעגן זען אין פעלד א שלעכטן פויער ביי דער ארבעט, פלעגן זיי אים ווינטשן אויף א שפאס: „דאי באזשע מחר תמות“, אנטשטאט: „דאי באזשע נא פאמאק“ זאל דיר גאט העלפן! דער פויער, נישט פארשטייענדיק דעם שפאס פלעגט ענטפערן, ווי געוויינלאך: „פאן בוג זאפלאק“ — זאל דיר גאט באצאלן, בעסערע קיין דער פלעגן עס נישט טאן.

„מיואפסקייט“ — א בעסערער אויסדרוק אויף א מיידל, נישט ווילנדיק עס אַנרופן מיטן נאמען ביים עסן.

א מיישעוו — פון ווארט „מושב“. נישט אויפ-געראַמט. „ביי אים אין שטוב איז א מיישעוו“. מען פלעגט שפאסן: אין חומש שטייט שוין אז ביי יידן איז א מיישעוו: „ומושב בני ישראל“ (שמות יב, מ').

מישימאנקע — א סומאטאכע, א טומל. „ער האט פארקאכט א קאשע און געמאכט א גאנצע מישימאנקע“. מען פלעגט אויך זאגן אויף וואסער פון ברונעם, וואס איז געווען זאמדיק און נישט אפגעשטאנען: אין דער קווארט איז דאך א מיי-שימאנקע.

„מלכה מאיערקע” — א שם דבר פאר א יידענע וואס קען א סך ריידן און מען קען נישט פטור ווערן פון איר צינגעלע. געווען אמאל מס-תמא אזא יידענע מיט אזא נאמען.

„מעסקע” — א מת. רבים: מעסקעס. קינד דער פלעגן דערציילן: אין דער אפגעברענטער שול קומען יעדע נאכט „מעסקעס” און דאווענען. ווען זיי לייענען אין „ספר” — רופן זיי אויף אויך די לעבעדיקע, וואס גייען דאמאלסט אדורך די גאס. קינדער האבן געגלויבט אז אזא איינער קומט שוין נישט ארויס קיין לעבעדיקער פון זיי.

„מצה זו” — ווען מ’פלעגט זאגן אין דער „הגדה” ספעציעל שבת הגדול, „מצה זו”, פלעגט מען ענטפערן: „כאליבאנדעס קו”! (זע „חלה-באנדע”).

„מריינע” — פארגרייזט פון „מורנו” (זע „גערירט די מריינע”).

„מנאגיליעטא” — אין די אפיציעלע רעגירונגס פייערטעג („גאלובקע”) ווען יידישע פאר-שטייער פלעגן דארפן זיך צונויפקומען אין שול אפגעבן כבוד דער רוסישער מאכט און קינדער האבן געדארפט זינגען מיטן חזן דעם רוסישן הימן, האט מען אויך געזונגען פון צייט צו צייט „מנאגיליעטא”, דאס הייסט: מנאגיליעטא, מנאגיליעטא, פראוואסלאווי רוסי צאר (א סך יארן, פיל יארן דעם פראוואסלאוונעם רוסישן קייסער). קינדער פלעגן צוגעבן נאך א סטראפע, און זינגען מיטן זעלבן ניגון: „משה מיט אהרן נען זיצן באם טיש, האקן בולקעס און עסן פיש!” אדער: „אלע יידן קיין ירושלים, עסן לעקאד, טרינקען לחיים!”

נא — נו — האט עמיצער געזאגט: „נא!” האט מען אים געענטפערט: נא-טע-נא! האט מען געזאגט: „נו!”, האט מען געענטפערט: „מאך א מוציא!” ווייל דער וואס פלעגט זיך ווא-שן צום עסן און וועלן מאכן א מוציא, און נישט געפינען קיין ברויט אויפן טיש, פלעגט שרייען צו זיין ווייב: נו! — נישט וועלנדיק מפסיק זיין מיטן אויסריידן א נישט לשון קודש’דיקן ווארט. פלעגט זי אים אזוי ענטפערן.

סוואראך — שיטערער קעז, פון רוסישן „סוואראג”.

סווארבע — פארגרייזט פון „עשרים וארבעה”, די 24 ספרים פון תנ”ך. „ער לערנט שוין סווארבע” — ער לערנט נביאים, דאס הייסט: ער איז שוין אין א העכערע כיתה, האט שוין געענדיקט חומש.

סטינקעס — קליינע פישלאך, וואס מ’פלעגט קויפן, על פי רוב ווינטער, עס האקן און מאכן דערפון „האלקעס”. מען פלעגט עס אויך קאכן גאנץ, און קעפלאך, אין זיס-זויער, פון א קאסא-קער (קרום-אויגן) יידענע פלעגט מען אפלאכן: זי קוקט אויף העכט און קויפט סטינקעס. א דארן און קליינעם מענטש פלעגט מען רופן „סטינקעס”. **סיסקעס** — פארגרייזט פון „שישקעס”, שטע-כעדיקע דערנער-פרוכט, וואס מ’פלעגט ווארפן תשעה-באב אין די מיידלשע קעפ און אין די בערד פון עלטערע יידן. מען פלעגט עס אויך רופן „בערעלאך”.

„סמאלע קאפ!” — א שוסטער וואס פלעגט זיך שטופן אומעטום, פלעגט מען רופן: „סמאלע קאפ”, ווייל די דראטווע באהעפט מען מיט סמא-לע ביים שפיץ, זי זאל קענען זיך אדורכגליטשן די לעכל וואס מען מאכט מיט דער אל.

פאדווערע — א הויף, אין פאלקס אויסדרוק: „בקיצור הדבר — א פאדווערע א מעשה”!

פאטשאנטעק — אנהויב, התחלה (פויליש). עפעס קויפן אדער פארקויפן שבת-צו-נאכטס מיט א געוויסן רווח, האט געהייסן: „מאכן א גוטן פאטשאנטעק”. דאס איז געווען א גוטער סימן אויף פרנסה די גאנצע וואך, אין ליטע פלעגט מען זאגן „פאטשאנטעק”. מען פלעגט אויך זאגן פארגרייזט פון פויליש: „א פירסי פא-טשאנטעק” (pierwszy początek).

פאנץ — פאלקס אויסדרוק אויף א גראבן בויך, פון איטאליעניש „פאנטשא”. „ער האט באקומען א פאנץ”, זע א קרענק דעם „גלח”.

פאנציווקע — בויכווייטיק. זומער, ווען מען פלעגט זיך אנעסן מיט גרינע אוגערקעס, האט

מען באקומען „פאנצעווקע“ — א בויך־קראמף, וואס איז נאענט צו דיזענטעריע.

פאפלאן — א גרויסער פלעצל פון ראזעווע מעל, באשאטן מיט ציבעלע וואס מ'פלעגט באקן ביים פלאם־פייער, ווען דער אויוון האט זיך גע־הייצט צום באקן ברויט. פון פוילישן — Poptomien.

פאפין — א ווילגארער אויסדרוק אויף שלאָ־פען, „ער פאפט ביזן העלן טאג אריין און טוט גארנישט“. זע „כאליען“.

פאפעם — פאלקס אָדער קינדער אויסדרוק אויף קארטאפליעס, אומגעפער ווי „בולבעס“ אין ליטע.

„פאקן ציטרינען“ — ציטערן פון קעלט. „ציטרין“ = פון ווארט „ציטערן“.

„פארוואָרפן“ — געשטארבן. אויסדרוק באַ־נוצט בעת א שלעכטער גוי איז געשטארבן: „דער ערל איז פארוואָרפן געוואָרן“.

פאָרט א חסידל צום רבין — מיתנגדישע קינדער פלעגן אָפלאַכן פון חסיד וואס פאָרט צום רבין און לאָזט איבער דאָס ווייב און קינדער אָן ברויט:

„פאָרט דער חסיד צום רבין —
נישטאָ די קינדער ברויט צו געבן,
פאָרט ער מיט אלע כאסידאָקעס
לאָזט דער ווייב און קינדער — מכות!“

די שקצים פלעגן זינגען:
יעדווע חוסיד דאָ ראַבינא
דזשעטשי קשיצאָן חליעבא ניםא!
אוי־אוי, צאָ טאָ יעסט,
טשי טאָ חוסיד
טשי טאָ פיעס

פאָרסאַרגעט — פארפאטשקעט, פארפלעקט: „די הויזן זיינען פאָרסאַרגעט מיט בלאָטע“.

„פארצויגן“ — ריידן יידיש לויט דער פוי־לישער אויסשפראך, אין קעגנזאץ צו דעם זעמב־בראָווער ליטוויש־יידיש: „זי קומט פון פול־טוסק, רעדט זי „פארצויגן“: גי, קים שוין, גאי שוין, לבונה, עך א.ד.ג. אנשטאט: נו, קום שוין, גיי שוין, לבנה, איך.“

פאַרפּלענע היטל — א באַראַשקאווע ווינטער היטל, וואָס האט אויסגעזען ווי באַשאַטן מיט פאַרפּל.

„פאַרשיין“ — א. א פאסאזשיר אין וואָגן. אזוי פלעגן זאָגן די באלאגאלעס: „אין דער בויד פאָרן 13 פאַרשיין“. שטאמט פון „פערזאָן“. ב. א שיינער מאן: „ער איז א פאַרשיין, שיינ ווי די וועלט“!

פאַשליאַדקעס — קליינע פוכקע פלעצל גע־באקן פון ביליקע טונקעלע מעל, וואָס מען רופט „פאַשליעדנע“. געווען אין שטעטל א בארימטער דרדקי־מלמד, אויך מיין רבי געווען, ר' ישראל חיים פליישער, וועלכן מ'פלעגט איבעררופן: ישראל חיים מיט די פאַשליאַדקעס, מיסתמא האָט ער ליב געהאט עס צום עסן.

„פיטקעס“ — קלעפּ, וואס קינדער פלעגן געבן דעם וואס האָט פארשפילט. מען פלעגט אייניקלען אַ נאָזטיכל און אויספלעכטן אַ „נאָ־גייעק“ און דערמיט געבן קלעפּ.

„פיטשי־פאַטש“ — אן אויסדרוק וואָס איז מבטל יענעמס אויפטו. אין פאָלקס מויל: „פיטש־פאַטש ומפליא לעשות“, אזוי גוט ווי: האָט אָפ־געטאָן, געוואָשן די הענט, געזאָגט, אשר יצר, און פטור.

„פייגל“ — א רוסיש רובל, א קערבל. אזוי פלעגט מען ריידן צווישן זיך, דער גוי זאָל נישט פארשטיין: ס'איז ווערט א „פייגל“, א „חצי פיי־גל“. אויף דעם רובל איז געווען אויסגעקריצט דער רוסישער אָדלער — א פייגל.

פיינברויט — אזוי פלעגט מען רופן „געביי־טעלט ברויט“, האַלב־שוואַרצן ברויט.

א פלאַק אריין... קינדער פלעגן זיך צוהערן פארשיידענע בבא־מעשות אין בית־המדרש, צווישן מנחה און מעריב, אָדער אין גאָס, אין די אָונטן, ביים שפילן זיך. נאָכן דערציילן די מע־שה, פלעגט אויפשטיין איינער און זאָגן: „א פלאַק אריין — א פלאַק ארויס — די מעשה לאָזט זיך אויס!“.

פליידערזאק — דער וואָס קען אַ סך ריידן,
אָדער דער וואָס קען קיין סוד נישט באהאלטן
(זע באַלבאט).

פליאַך־פליאַכאַנדרע — אַן אַרומלויפערקע,
וואָס זיצט נישט אַיין אין שטוב.

פּרוכנע — פולווער פון צעפּוילטע האַלץ, וואָס
מען באנוצט ביי ברית מילה, צו פארטאמעווען
דערמיט דאָס בלוט. דער שמש פלעגט ברענגען
אין הויז פון דעם ברית פרוכנע.

פּשאַרניע — א שטאַל פאַר הינט, ווינטער,
ווען אין שטוב איז שטארק קאלט, זאָגט מען:
ס'איז קאלט ווי אין א פּשאַרניע.

„פּיטשימומקע“ — אן אויסדרוק אויף א
פּרוי וואָס מאַכט זיך פרום און גוט, אין דער
אמת'ן איז זי אָבער פאַלש... זאָל שטאַמען פון
הונגאַריש?

צאַלאַפּוט — א פלוט, וואס טוט עפעס אָפּ,
אין דער שנעל, נישט באטראכטע רייד.

צושטעלן א ביינקעלע — פארמאסערן פארן
טאטן, אז דער זון פירט זיך אויף שלעכט, כדי
ער זאָל אים לייגן אויפן בענקעלע און שמיסן:
„איך וועל דיר שוין צושטעלן א בענקעלע פארן
טאטן!“ אָדער: „פארן רבין!“ קינדער פלעגן
פאר דעם ציטערן. פלעגט טרעפן אז דער טאטע,
אָדער רבי האבן אוועקגעלייגט דעם יינגל אויף א
בענקעלע און אים אָפּגעשמיסן, פלעגן קינדער
שטיין און זינגען:

„געשמיסענער ת...“

אויף דריי ברכות!

פון אויבן א לאטע

פון אונטן א שמאטע.

דאס בענקעלע שטייט,

דער רוט שמיסט!

דער ת... רייסט!

ציגעלע מיגעלע — מיר פלעגן זינגען:

„ציגעלע־מיגעלע, וועקס אין קריגעלע

רויטע פאָמעראַנצן!

אז דער טאטע שלאָגט דער מאַמען

גייען די קינדער טאַנצן!

אז דער טאטע פאַרט אוועק,
גייט די מאַמע אריין אין בעט.
אז דער טאטע קומט צו פאַרן,
ווערט די מאַמע א קימפעטאַרן.
כאָפט דער טאטע א פייערטאָפּ,
און מאַכט דער מאַמען א לאַך אין קאָפּ!
וויינען די קינדערלאך: אוי־וויי!
שרייט דער טאטע: ס'איז גוט אזוי!

ציילאַמקע — א פעדער וואָס האָט געהאט א
קרייץ (צלם) פאַרמע ביי די שפיצן און האָט גוט
געשריבן. אנדערע פעדערס זענען געווען: א
„שיפלעקע“ — אין א פאַרם פון א שיפל, א „למד־
פעדער“, אין א פאַרם פון למד בוכשטאב א.א.

ציילעניש — ביי יעדן שפיל פלעגן די קינ־
דער אויסציילן, ווער עס דארף ארויסגיין זוכן
די פאַרבאָהאַלטענע, ווער עס דארף זוכן אַ פלאץ
צום שטיין א.א.וו. פלעגט מען ציילן פארשיידענעס:

1. מיט א פסוק פון דאווענען: „הושיעה את
עמך וברך את נחלתך, ורעם ונשאים עד עולם.
דער וואס אויף אים איז געפאלן „עולם“ איז
ארויס פריי.

2. פאַר וכבוד נותנים לשמו, צהלה ורינה
לזכר מלכותו, קרא לשמש ויזרח אור ראה והת־
קין צורת הלבנה“. דער לעצטער גייט ארויס
פריי.

3. דער קופער שמיד: יעדער לייגט
אויף א פינגער אויף דעם שוים פון עמיצן און
איינער ציילט: „ס'איז אמאָל געווען א קופער־
שמיד, האָט ער געהאט א קעסל צו פארשלאָגן,
האָט ער נישט געוואסט וויפל טשוועקעס אריינ־
צושלאָגן, שלאָגט ער איינס, שלאָגט ער צוויי,
שלאָגט ער דריי — גיי דו ארויס פריי“ דער וואָס
אויף אים פאַלט אויס ס'לעצטע וואָרט, גייט טא־
קע ארויס פריי.

4. ענע־מענע, קורי פענע, אַטווא־דראַט־
ווא קוריפאַטווא איק פאַן — באַבעק פרעץ“. דער
וואָס האט באקומען „פרעץ“ — גייט ארויס פריי.

5. ציען קניפלאך, מען פלעגט צו־
נויפנעמען אלע פיר עקן פון טיכל, אויף איינע
מאכן א קניפל, ווער עס ציט ארויס דעם קני־
פעל — דער שפילט, אָדער גייט זוכן.

צימקס — איך האב דיר געזאגט און געזאגט, און געזאגט:

אז חסידמלאך פירן זיך בנימוס:
א גאנצע וואך, ארבעטן זיי דאך,
און שבת עסן זיי דעם צימקס!
(פון א מתנגדישן לידל איבער חסידים).

קאזשעלעקעס — זיך קערן קאזשעלעקעס, זיך איבערקערן מיטן קאפ אראפ און פיס ארויף.

קאזשעלע באראן — „ער מאכט פון אים קאזשעלע באראן“ — ער לאכט אפ פון אים, פון א סלאווישער פאלקס מעשה'לע.

קאטשערעס מיט לאפעטעס — ווען עמיצער שרייבט שלעכט מיט גרויסע נישט שיין נע בוכשטאבן, פלעגט מען זאגן: „ער שרייבט קאטשערעס מיט לאפעטעס“! דאס זיינען צוויי בעקער געציגט. די ערשטע צו אויסשארן די קווי- לען און אש פון אויוון, די צווייטע — אריינצוזעצן ברויט אין אויוון און עס ארויסנעמען.

קאטשקע דרעלעך — ווען איינער פלעגט זאגן „אל מלך“ — איז געווען דער ענטפער פון קינדער: „קאטשקע דרעלעך“, מיר אן עפל, דיר א מכה אין קעפל. זינגער ברענגט אן אג- דער וואריאנט: אל מלך, קאטשקע דריילעך, מיר א ברויט, דיר א מכה אין בויך... (פון א וועלט וואס איז נישטא מער, 180).

קאלאץ — אזוי פלעגט מען רופן אן איינ- געפאלענעם נישט געוירענעם לעבל ברויט אדער חלה. „קאלאץ“ הייסט אייגנטליך די אויסגע- קוועטשטע אייל קערנער וואס מ'פלעגט איינפרע- סען ווי ציגל און פארקויפן אלס פאשע פאר בהמות.

קאפווייטיק — א ספעציעלער בלימל, וועלכן מען טריקנט און מען פארברייט אין הייסע וואסער צו באקומען „רומיאניק“ — א רפואה צו שווענקען קראנקע אויגן און ספעציעל צום טרייב- קען ווען מ'האט קאפווייטיק.

קאפינטל — א פרק תנ"ך, במקום א קאפיטל.

קוטשקע באראן — טראגן א קינד אויפן פלייצע ווי מען טראגט א באראן צום פארקויפן. ס'איז געווען אויך אזא קינדערשפיל.

קויקע — א געפלאכטן קארב, ענלעך צו א מולטער — אין וועלכן די פישער פלעגן האלטן פיש צום פארקויפן.

קוקעריקו! — וואס מיינט צו זאגן די הינ- דעל, ווען זי קוואקעט פארטאג? זי זאגט שירה! זי זאגט: „איער לייג איך, בארוועס גיי איך, קוקעריקו“.

קליאטש — א דיקע מויד, פון „קליאטשע“ — די זי פון א פערד.

קלייט, קלייטל — קראם, קרעמל (פון רוסי- שען: klet. אין לאמזע האט מען עס גערופן „בודל“).

קליעפאק — אן אפגעריבענע מטבע, די קינ- דער פלעגן זיך שפילן מיט דעם.

קעסלגרוב — א טיפער גרוב אין טייך, פון וואנען עס קוועלט וואסער. לעבן א קעסלגרוב איז געפערלעך זיך צו באדן. „דער קעסלגרוב לעבן שימשעלען ציט צו יעדן זומער א לעבע- דיק באשעפעניש — דעריבער פלעגט מען אג- הויב זומער דארט דערטרינקען א קאץ, א הונט, מ'זאל זיך קענען באדן“.

קעסל'בשר — כשר'ע עסן פאר די יידישע סאלדאטן, וואס האבן געדינט אין שטעטל, זיי זאלן נישט דארפן עסן טריפה „פון קעסל“, ספע- ציעלע משולחים פלעגט מען ארויסשיקן אין די נאענטע און ווייטע שטעטלאך, ווי ר' שאמעלייזער (שמאי-אליעזר) זאמלען געלט אויף „קעסל- כשר“.

קעסלפויק — א גרויסער פויק פון א קלע- זמער.

קעצלמאמע — אזוי האט מען גערופן א פרוי, וואס האט ליב געהאט קעץ און זיך אפ געגעבן מיט זיי ווי מיט קליינע קינדער.

קראַק — פון פויליש: „א טריט“. געמיינט דערמיט דעם פאָדערשטן טייל פון די הויזן, וואָס מען שפילעט אָפּ „ביי דיר איז דאָך אָפן דער קראַק, שפילע זיך צו“!...

קראַשקעווען — קריכן אויף די הענט און פיס. קליינע קינדער קראַשקעווען, איידער זיי הויבן אן צו גיין.

„רואה זיין“ — אכטונג געבן אויפן גוי, ער זאל עפעס נישט אוועקשלעפן פון קראַם. „זיי רואה אויפן ערל“! — פלעגט מען זאָגן, ער זאל נישט פארשטיין, וואָס ממיינט (זע אויבן): „מבין כל דיבור“.

„רויטער קאַלנער“ — געמיינט אַ רוסישן פאָליציימאַן, אַ סטראָזשניק, וואָס פלעגט טראָגן אַ רויטע פאַסמע ביים קאַלנער. מען פלעגט אים אויך רופן אַ „שמירער“, פון וואָרט „שומר“, „שמירה“, אַ „מענטש“.

רייבאַק — רייבעכץ (אולניק, טייגאכץ): גע-ריבענע קארטאָפֿל געבאַקן אין פאַרמע-בלעך, ווי מ'באַקט קיכל, אדער חלות.

רייבעקעס — קליינע קניידלאך פון געריבענע קארטאָפֿל, וואָס מ'קאַכט אין וואַסער, יוד אָדער מילך.

„רייבן“ — אריינרייבן — אויפּעסן. „אַ שטי-קעלע ברויט איז איבערגעבליבן — האָבן עס די קינדער אין דער פינצטער אריינגעריבן“ (פון אַ פאָלקסלידל, איבער אַ שטיפּמאַמע).

שוועסטער — אַ גוישקע שוועסטער מיטן צוגאַב „רע“ אַ שלעכטע, זע טאטער, ברודער.

„שוסטער־קוואַס“ — דאָס וואַסער אין וועל-כען מ'האַט געוויקט די פאָדעשוועס איז געוואָרן ברוין און ט'באַקומען אַ ספּעציעלן נישט קיין אַנגענעמען ריח. האָט מען עס גערופן „שוסטער-קוואַס“. די שוסטערקעס, וואָס זייערע מענער פלעגן נישט האָבן קיין פרנסה, פלעגן זאָגן, צום מאָן, מיט רוגז: „שוסטער־קוואַס, זאָל דיר לייגן אַ האַלאַס! שוסטער־ברויט — זאָל דיר זיין צום טויט!“

שורדע בורדע קילע... מען פלעגט שפילן אין קייקעלאך (רינגעלאך), און פאַסעקלאַך. מען פלעגט אַנשרייבן ציווי לאנגע פאַסן אין דער לענג, ציווי לאנגע פאַסן דורכשניידן אין דער ברייט. יעדער איינער דערלאָזט נישט דעם צוויי-טן צו דריי צייכנס. פאלט איינער אָדורך און זיין חבר מאכט אים 3 קייקעלאַך, אין אלע 3 ווינקלען, פאַרשפילט ער. מען רופט אים: „שור-דע“ (פאַרן ערשטן קייקעלע) „בורדע“ פאַרן צווייטן, און „קילע“ — פאַרן דריטן. פאַרשפילט ער נאָך אמאָל: רופט מען אים: „קילע-נאָע, קילע-נאָע, קילע בעמבערע!“ — פון דער הגדה: „כי לו נאה, כי לו יאה“ — במהרה בימינו. מען פלעגט עס אָנווענדן אויך ביי אַנ-דערע שפילן.

שטולקאָן — פאַרגרייזט פון שטורקאָן, אַ ברענענדיק פאַקל, וואָס מען פלעגט טראָגן מיט געזאַנג, פירנדיק חתן-כלה צו דער חופּה, אָדער שמחת תורה בינאַכט, ווען מען פלעגט גיין צו „אתה הראית“.

„שטומע לעלע“ — האָט מען געזאָגט ווען עמיצער האָט נישט געוואוסט וואָס צו ענטפערן.

„שטונקפאַם“ — קליינער חדר יינגל, וואָס איז נאָך נישט פיזיק זיך צו האלטן ריין. בלשון רבים „שטונקפאַסעס“, חיים ראובן דער מלמד, האָט אַנגעזעצט אַ פולן חדר מיט שטונק-פאַסעס.

אַ שטראָף... דער רבי האָט אונדז דערציילט, אז אמאָליקע צייטן האָבן די קינדער באקומען שטרענגע שטראָפן פון רבין. מען פלעגט אַראָפֿ-ציען די הויזלאך, פאַרקאַשערן דעם פיינעם חלק, אַנשיטן אויף אים אָבער און רופן די הינ-דעלאך זיי זאלן קומען פיקן פון יענעם אַרט דעם אָבער. דעם יינגעלע פלעגן די קינדער האלטן פעסט ער זאל זיך נישט רירן! ווען מיר פלעגן שטיפּן, האָט אונדז דער רבי געסטראַשעט: „גע-דיינקט, כ'וועל באַלד רופן די הינדעלאך, וועט אייך זיין אַך און וויי!“

„שטרייקער“ (סטרייקער) — סאַציאליסט. אזוי פלעגט מען רופן אין זעמבראווע די אַרגא-ניזרטע ארבעטער־סאַציאליסטן, אין „פינפטן“

יאָר (1905), צוליב די שטרייַקן וואָס די ארבע־טער פלעגן אלעמאַל פראַקלאַמירן. אין פאַלקס אויסדרוק: „סטרייַגער“.

שיטקאַוואַנע ברויט — א ספּעציעלעך האלב ווייטער ברויט, געבאקן פון דורכגעזיפטע ראַזאַווקע. אין אנדערע ערטער (לאמזע) פלעגט מען עס רופן „האלב זיידענער ברויט“, ווייל מ'האַט דאָס מעל געזיפט אין א זיפ פון זיידענע פעדים.

שלום עליכם! פלעגט קומען א פרעמדער, איז געווען די ערשטע זאך אים געבן „שלום-עליכם“ און פרעגן: פון וואנען א איד? קינדער פלעגן זינגען:

„שלום עליכם, פון וואנען א ייד?

(אדער: „שלום עליכם? א גוטער ייד!“)
האלבער ת... אָפּגעברייט!

שמאַדאַלניק — איינער וואָס „גיט זיך נאָך דעם שמד“, דאָס הייסט: ער עסט אונמגעוואָשן, דאָוונט נישט און איז אפילו מחלל שבת.

שמאַדפּוסט — שפּעט לשון, במקום דאָס פּוילישע וואָרט odpust, וואָס באטייט א קאטוי־לישע פראַצעסיע, ספּעציעל אין די זומער זונטיקן.

„שמאַנצע־דלאַניע“ — קלייניקייטן, „דאָס און יענץ“, „ער האָט געקויפט א שמאַנצע א דלאַ־ניע און ט'באַצאַלט א סך געלט“ (געהערט פון אלטע יידן).

שמעקטום — א פיינשמעקער, וואָס דער־שמעקט אומעטום, אז ס'איז עפעס נישט אין אַר־דענונג. ס'איז געווען א משורר ביים חזן, פון די ערשטע משוררים וואָס ער האָט אראָפּגעבראַכט

פון אַדעס, האָט מען אים אזוי גערופן, צוליב זיין אויפפירונג.

„שמשון הגיבור“ — פלעגט איינער זאָגן: ער איז שמשון הגיבור! פלעגט אים דער אנ־דערער אויסלאכן און ענטפערן: „מיטן לעכל אריבער“!

20 **קאַפּיקעס קאַסט אַ שערל** — בחורים מיט מיידלאך פלעגן טאנצן אויף א חתונה, „א שערעלע“, און באַצאַלן די כלי־זמרים 20 קאַפּיקעס פארן שפּילן. יינגלאך פון אונטערן פענצטער פלעגן זינגען:

צוואַנציק קאַפּיקעס קאַסט א שערל
דאָס איז דאָך גאנץ טייער!
אז א בחור טאנצט מיט א מיידל
ברענט אין אים א פייער!

„שמייער“ — געהילף פון בעל־עגלה, א לערניינגל, וואָט לערנט זיך אומגיין מיט פערד און וואָגן. אין אנדערע שטעט* פלעגט מען אזוי רופן דעם יידן וואָס האָט געמאַכט „בלאַט“ מיט'ן קאַנדוקטאר און פלעגט אים איינצאַלן א געוויסע סומע, במקום באַן־ביליעטן, וואָס קאַסטן פיל מער.

„שקייאַך“ — פארגרייזט פון „יישר כוח“, א דאנק אויסדרוק. ווען דער כוהן פלעגט אראָפ־גיין פון דער בימה, נאָכן „דוכענען“, פלעגט מען זאָגן: „שקייאַך כוהן!“ אמאָל פלעגט מען אָפ־לאַכן פון א כוהן און אים זאָגן „שטאַך כוהן“, פלעגט ער ענטפערן מיט רוגז: ברעך א ביין! אדער: „בראַך תהיה“ — במקום „ברוך תהיה“.

„תהילים זאָגן“ — פריזיוניקעס וואָס פלעגן זיך „מאַרען“ (פייניקן דעם קערפער) און נישט עסן און נישט שלאָפן, כדי זיך וואָס מער אָפּצערן, פלעגן רופן די דאָזיקע וואַכעכט „תהילים זאָגן“.

* י. י. זינגער — פון אַ וועלט וואס איז נישטא מער,
ז. 79.

חקלאות פולקלורית לפי לוח השנה בזאמברוב דער גרינער יידישער קאלענדער אין זעמבראווע

ווען מיר זיינען פארטריבן געווארן פון אונדזער לאַנד, און געווארן צעזייט און צעשפרייט איבער דער וועלט, האָבן מיר אויך איבערגע-ריסן אונדזער באציאונג מיט דער מוטער-ערד. אין די גלות לענדער האָבן מיר זיך נישט אָפגע-געבן מער מיט לאַנדווירטשאפט. ביסלאַכווייז האָבן מיר זיך אָבער צוגעפאַסט צו דעם קלימאַט פון דער סביבה און צוזאַמען מיט דער וואָך-סדרה (סעדרע) און ימים־טובים געשאַפן אַ גריי-נעם קאַלענדאַר, דאס הייסט: די גרינסן און פרוכטן פון סעזאָן, אריינגעפלאַכטן אין דעם יידישן לוח און יידישע מנהגים. וועל איך דא דערמאָנען דעם דאזיגן גרינעם לוח פון מיין שטעטלע זעמבראווע, פון דעם ערשטן צענדליק יאָר פון דעם צוואַנציקסטן יארהונדערט.

א. חודש ניסן. פרומע יידן גייען ארויס אויפן פעלד מאַכן א ברכה איבער די בויער וואס הוי-בען אָן בליען.

ב. פרשת שמִיני. ווען מען לייענט פרשת „שמיני“ קומט צופליען דער באַטשאַן פון די ווארימע לענדער. איז עס געווען א סימן פאר די אַגאַראַדניקעס אַז מ'דאַרף ענדיקן מיט די פריצים און מיט'ן כומר דעם משא ומתן צו פאַכ-טען דעם גאַרטן אָדער סאַד. און אין דער זעלבער וואָך פלעגט שטענדיק קומען פון דערווייטנס, פון טיף רוסלאַנד, אַ ייד דינגען אין זעמבראווע גערט-נער. האָט מען אים גערופן „דער באַטשאַן“.

ג. כרפס. פלעגט מען אָנהויבן זיך באַראַטן וועגן „כרפס“ צום סדר — וועלכע גרינס איז פאַסיק דעם היינטיקן פסח — פעטרישקע, א מערעלע אדער גאר אַ קארטאפּלע?

ד. פעפער. זעמבראווער רב האט געאַסערט ניצן פעפער אויף פסח, ווייל די פעפערעהענדלער פלעגן צושיטן מעל צום וואָג... ווי קען מען

משגלינו מארצנו ונתרחקנו מעבודת אדמתנו — בטלו כמה מצוות התלויות בארץ ובחקלאותה ובני ישראל ניתקו את הקשר עם האדמה וחדלו להריח מריחה.

אולם בארצות נוד וגולה, כשרק מצאו להם בני עמנו מנוח זמני לכף רגלם, כמו שהיה על אדמת פולין, במשך כמה מאות שנים, הסתגלו שוב לברכת האדמה, אם נכריה, ואף שזרה בלוח השנה ומנהגיה, במסכת החגים והמועדים ובסדר פרשיות השבוע — משל היו מקדמת דנא מיוע-דים וקבועים לאורח חיינו הגלותיים.

ואסתפק כאן בפרק אחד, שעיקרו דברים שבעל פה, מן הפולקלור הבוטאני היהודי שקלטתי במחוזי ימי הילדות שלי, בעשור הראשון של המאה העשרים, בפולין המדינה, בעיירה היהודית זאמברוב, אשר איננה עוד. הי"ד.

א. משנכנס ניסן נהגו יראים ושלמים להיוועד ולצאת בצותא אל מחוץ לעיר, ליהנות מזיו העצים המתחילים ללבלב ולברך עליהם בשם ובמלכות: „שלא חיסר בעולמו דבר וברא בו בריות טובות ואילנות טובים להנות בהם בני אדם“.

משנתרחשו כמה תקלות והיתה סכנת נפשות ליהודים לצאת אל מחוץ לעיר החלו לגדל בחצר בית הכנסת כמה אילנות שנופם הגיע עד לחלו-נות — ובירכו עליהם בתוך כתלי בית התפילה. מהדרים נטעו לפחות עץ־פרי אחד בחצרם — לברכה בראש חודש ניסן.

ב. פרשת „שמיני“, שקריאתה חלה בחודש זה, בקירוב, חזרת החסידה, היודעת מועדיה, מארצות החום ומתחילה לבנות לה קן. בואה מב-שר את פעמי האביב והיא מופיעה בפרשה שמו-כירים את שמה (ויקרא יא. יט). היה זה סימן מובהק ליהודים העוסקים בעבודת אדמה ובמכיר-

רת פרי האדמה והעץ לסיים את המשא ומתן עם הפריצים, בעלי האחויות, ועם הכמרים, האפוס-רופסים על נחלות הכנסייה המרובות, בדבר מכי-רת גני ירק ופרי לעונת הקיץ. בזאמברוב היה מופיע תמיד בשבוע זה אחד יהודי חוכר שדות, ממרחקי רוסיה, ואנשי העיר כינהו משום זה „החסידה“ (דער באטשאן). נגמר המשא ומתן החלו המשפחות של החקלאים, אנשים נשים וטף, לטפל בגנים, לשתול ולזרוע, ובפיהם היתה שגור-רה המימרא: „אחרי פרשת שמיני — תז-ריע“!...

ג. כרפט. עם הכרפט והמרור נתעוררו שאלות תמיד בדבר סוג הירקות הכשירים לזה ואפשר לצאת בהם ידי חובת מצווה זו — אולם אלה נקבעו במדינה על ידי גדולי הדור ועל פיהם נהגו בכל מקום.

ד. פילפלין בפסח. „לך למקום גידולו של הפלפל“ — מימרא שהיא כעין דחיה בקש. אגדה חסידית המספרת על פטירת הבעש"ט, שמה גם בפיו: „כשהיה מלאך המוות רואה אותי הייתי מגרשו למקום שגדלים פלפלים שחורים“ (שבחי הבעש"ט, ימיו האחרונים). בעיירתנו היה הרב דמתא אוסר פלפלין בפסח, שכן בדק ומצא שסוחרים קמעוניים זורים קמח לתוך הפלפל, להוסיף על משקלו. אולם מה יעשו אניני הטעם, שאינם טועמים טעם דג המבושל ללא פלפל? ואיך אפשר להכין שולחן הסדר — בלי דגים? יגעו ומצאו דרך: שלחו להביא פלפלין מלומזה, עיר הפלך הקרובה, שנודע להם שהרב דהתם התיר פלפלין בפסח. מאחר שהסוחר הסיטוני נסע למקום גידולו של הפלפל השחור והביא משם שקיק פלפלין, שמורים משעת לקיטתם.

ה. כשמברכים טל. ביום א' של פסח מברכים „טל“ בתפילת מוסף ומפסיקים לומר „משיב הרוח ומוריד הגשם“. חסידים המתפללים בנוסח ספרד מתחילים להוסיף „מוריד הטל“. לעובדי האדמה בישרה תפילת „טל“ שאפשר להוציא את הסוס שכלאו בימות החורף באורוה למרעה בשדות, שכן היתה רווחת המימרא: „אז מ'בענטשט טל — פיר ארויס דעם פערד פון שטאל“, כלומר: כש-מברכים טל — שלח סוסך לחקל!

אבער עסן פיש אָן פעפער? וועלכן טעם האט עס? האט מען זיך געקליגט: מען האט גע-בראכט פעפער פון לאַמזע, מיט א הכשר פון לאַמזער רב, ווייל דער לאַמזער רב האט מתיר געמאכט פעפער אויף פסח: משה אהרן העפנער, דער גרויסער קאַלאַניאַל סוחר פלעגט ברענגען פעפער און אליין עס לאָזן מאַלן.

ה. דעם ערשטן טאג פסח פלעגן די בעלי עגלות און אנדערע פערד אייגנטימער ארויס-שיקן זייערע פערד אין פעלד אויף פאַשע, נאָך די ווינטערדיקע טעג. מען האט געזאגט: דעם ערשטען טאָג פסח „אז מ'בענטשט טל — פיר ארויס דעם פערד פון שטאל“.

אין די טעג פון ערב פסח פלעגט ארויסשפראַצן אין די פעלדער אַ מין זויער גראַז, וואָס די גוים פלעגן עם רופן „הללויה“ — לויט דעם צווייטן פון די פאַסכאָ תפילות.

6. ראש חודש רעטעכלאך. נאך פסח הויבן אָן צייטיק ווערן די קליינע רעטעכלאך, רויטע אדער ווייסע. מען האט זיי גערופן „ראש חודש רע-טעכלאך“ אדער „ריבעלאך“ — ווייל זיי ווערן צייטיק יעדן ראש חודש. די ערשטע בינטל רע-טעכלאך פלעגן די קינדער פון די אַגאַראַדניקעס בריינגען א מתנה דעם רבי'ן אין חדר.

7. ל"ג בעומר. די קינדער פלעגן זאָגן „לאַך-בוימער“ ווייל די בוימער לאַכן און פרייען זיך, ווען זיי צעוואַקסן זיך. מלמדים פלעגן גיין מיט זייערע תלמידים שפאַצירן אין וואַלד און דאָרט זיך גוט וויילן.

8. פרשת אמור. די דאָזיקע סדרה, וואס פאַלט אויס פאַר שבועות, קומט שטענדיק ווען די יידן פלעגן שערן דעם וואַל פון די שעפסן, וואס זיי פלעגן אַפדינגען ביי די פריצים. פון דעם ערשטן וואַל — פלעגט מען שפינען ציצית. מען פלעגט זאָגן: „פרשת אמור (עמער) — שערט מען די לעמער“.

9. שבועות. אַ יום טוב פון גרינס: מען פלעגט גיין ערב יום טוב רייסן בלושטש צו בא-פוצן די פענצטער, אויסשפרייטן אויף דער פאַד-לאַגע. מען פלעגט אַפילו באַקן ברויט אויף

כדאי להוסיף שבעונת הפסח נראה מין צמח המצמיץ בשדות והנוצרים קוראים לו "הללויה", על שם מזמורי "הללויה" שהם שרים בחג הפסחא שלהם.

ו. צנוניות של ראש חודש. אחרי פסח מתחילים לבכר הצנוניות. הגננים היהודים היו מקבילים בכל חודש, בחדשי הקיץ, יכול חדש של צנוניות, ועל כן קראו להן בידיש "ראש חודש רע" טעכלעך" — צנוניות של ראש חודש. מובן שנהגו נו, תינוקות של בית רבן, להוביל בראש חודש אייר או סיוון, דורון לרבי — צנוניות ורודות ורעננות, תאויה לעיניים.

ז. בל"ג בעומר — שמחת האילנות. בארץ ישראל שמחים האילנות בל"ג בשבט ואילו במזרח חג של אירופה רובץ עליהם עדיין שעה זו שלג רב וכפור. אולם בל"ג בעומר מתכסים העצים בירק עלים וכמה מהם אף מניצים כבר. תינוקות של בית רבן שנהגו לצאת עם הרבי ליער בקשת ובחיצים היו גם מסתכלים, דרך אגב, כמה נאה אילן זה ואומרים: "ל"ג בעומר — זהו "לאך-בוימער", שמחת העצים שהשיגו תפקידם.

ח. פרשת אמור, הנקראת סמוך לזה משמשת סימן לחקלאים מגדלי הצאן או חוכרי הצמר של עדרי הפריץ, כי שעת הגז הגיע ועוד מעט יטוו ציצית מראשית הגז: "פרשת אמור — שערט מען די לעמער" (בפרשת אמור גוזזים אמריא). ונטלו להם סוחר הצמר כמה זוגות מספריים מיוחדים לגז, שכרו גוזזים ויצאו לגז.

ט. חג השבועות היה כולו קודש לירק: זכר לביכורים שהיו מעטרים בירק, זכר להר ירוק שעליו ניתנה תורה וגם זכר לסוף שבו שמו את תיבת משה. סיעות-סיעות של ילדים ונערים היו מפליגים בערב החג לשדות וליערות — להביא משם סוף וענפים, פרחי בר וצמחי בושם. באילו עיירות היו עושים שליחות זו אף מבוגרים: היו מביאים מן היער (מיערות המדינה — שהיו הפקר), עגלות מלאות עצים, עצי ליבנה, ושחלום בבתי כנסיות ובכנסיות לבתים — עד יעבור חג. הגאון מווילנה אסר ליהודי ליטא לעשות כן בבתי הכנסיות, שכן גם נהגים הנוצרים בחגים שקורים "זעלאנע שווענטע" או "פינגסטן" (חיי-אדם, דיני שבועות קל"א, י"ג). משום כך נהגו

בלושטש אַנשטאַט אונטערשיטן קלייען. א מיידל אַ בלאַסע, א "גרינזשוך", פלעגט מען רופן אין זעמבראזע: גרינער שבועות.

10. אַקדמות. די "פאקטשאַרעס" פון די ארזי-מיקע דערפער פלעגן באַזאָרגן דער יידישער זעמבראזע מיט פוטער, סמעטענע און קעז לכבוד שבועות. מ'האַט נישט געדאַרפט קויפן ביי אַ גוי. די וואָס האָבן געהאַדעוועט ציגן, אויף מילך, פלעגן זיי אַנבינדן שבועות אינדערפרי לעבן בית המדרש אָדער שול, זיי זאלן הערן "אַקדמות" זאָגן — א סגולה צו ווערן געבענטשט מיט אַ סך מילך...

11. פרשת קורח. זומער צייט. די ערשטע פרוכט באַווייזט זיך אין שטאַט. די דאָזיקע וואָך קומען אויף די שוואַרצע יאַגעדעס אין די וועל-דער, פלעגט מען זאָגן: די ערד וואס האט איינגעשולנגען קורחן — האט אונז ארויסגעגעבן יאַגעדעס. קינדער פלעגן "מאַכן סאַק": אריינגיטן יאַגעדעס אין אַ פלעשעלע, מיט אַ ביסל צוקער און מיט אַ העלצל צעקוועטשן און אַלע מאָל עס אַפּלעקן. פאַרשוואַרצנדיק דעם מויל מיט די באַקן. עס פלעגן אויך אויפקומען אין דער דאָזיקער סדרה: רויטע קאַרשן, די גרויסע רע-טעכער און חריין. האט מען טאַקע געזאָגט: די דערמאָנטע דריי זאָכן זיינען ראשי-תיבות פון דער סדרה "קרח".

12. מצה-שמורה ווייץ. אין דער דאָזיקער צייט האָט מען אָפּגענומען אַ גרוס אָ די ווייץ אויף די פעלדער איז שוין צייטיק צום שניט. פלעגן פרומע יידן זיך אַרגאַניזירן, ארויספאַרן אויף די פעלדער פון די גוים, אַפּקויפן שטיק-לאך פעלד מיט ווייצן תבואה און עס אליין שניי-דען און טריקענען און מלוטשען פאַר מצה-שמורה, אויף פסח. די גאַלאַמבקעס, וואָס האָבן געהאַט אייגענע פעלדער פלעגן מזכה זיין נישט ווייניק יידן מיט מצה-שמורה ווייץ און עס פלעגט זיי זיין צו מיצויה.

13. תשעה-באב. און אַט קומט אַן תשעה-באב. פלעגן יינגלאך זיך לאָזן ערב די קינות צום בית-עולם, רייסן דאָרט "סיסקעס" — שטעכע-דיקע דערנער-וואַקסונגען. עס צו וואַרפן אין אַיונט. אין די האָר פון מיידלאך און אין די בערד

לקרוא לעץ בעל הקליפה הלבנה, אפילו בשאר ימות השנה — "שבועות בוים" (עץ שבועות). בפי העם כינו בחורה ירקרקת, ספק לשם נוי — ספק לשם גנאי: "ירוקת השבועות" (א גרינע שבועות).

י. אקדמות. משפחות החקלאים שבעיר וה- חוכרים היהודים שבכפרים הסמוכים היו להם תמיד פרות חולבות ולכבוד השבועות סיפקו לעיירה תוצרת חלב בשפע. אנשים נהגו לקשור לכתלי בית הכנסת, בשבועות, בעת קריאת "אקד- מות" עזים חולבות — שעטיניהן תתברכנה ב- שפע חלב. אולי זה קשור עם "לא תבשל גדי בחלב אמו"?

יא. פרשת קרח. והנה מתעצם הקיץ. ביכורי פירות נראים בשוק. בפרשת קורח יוצאים ללקט את גרגירי היער השחורים (יאגדעס) הנראים כאילו צצו ישר מהאדמה, ללא גבעול. בלי ספק יש קשר לזה עם קורח, אמור אמרו: האדמה פצתה את פיה ובלעה את קורח ועדתו ואילו לנו הוציאה את גרגיריה. ואולי יש קשר לזה עם מטה אהרן שגמל שקדים, בפרשה זו? פרשת קורח משפיעה לנו גם שלושה סוגי פירות "קארשן" (דובדבנים) מן העץ ו"רעטעך" (צנון) ו"חריין" (חזרת) מן האדמה ושלשתם ראשי תי- בותיהם עולים "ק"ר"ח.

יב. חגיגת שמורה. עוברי דרכים וסוחרים באים ושמועה בניהם: משתבלת החיטה! באים בני ישראל, והרב ושאר חסידיו בראשם, חרדים לדבר ד' ומהדרים במצוות, מתארגנים לקבוצות ויוצאים לשדה, לסייר חלקה טובה, שאינה עו- מדת על בצעי מים, ולקנות יבולה למצה שמורה. והיו יהודים מפשילים שרוולי כותנתם וקוצרים בעצמם, מאלמים אלומות קטנות, דשים וזורים ושמים בשקים ומעבירים בזהירות ובטהרה, העירה, למחסן שנוקה והוכשר לשם זה: גרגרי חיטה שמורה משעת קצירה. ולרוב דיקדקו במצ- והו זה בני משפחת גולומבק הענפה, שהיו בעלי שדות ובעצמם זרעו וקצרו מיבולם. והם זיכו את החרידים שבעיר ב"חיטה שמורה".

יג. מסרקות של תשעה באב. בערב תשעה באב נהגו ילדי החדר, ולפעמים גם מבוגרים,

פון יידן. פלעגן מיידלאך גיין תשעה-באב פאר- בונדן די קעפ און באבערדלטע יידן פלעגן היטן זייער באַרד.

14. גלות-עפעלאך. שבת "נחמו" ווערן ציי- טיק די שוואַרצע "גאלעש-עפעלאך", וואס מען מאַכט פון זייער זאַפט טינט, צום שרייבן ספר- תורות. מיר האבן זיי גערופן "גלות-עפעלעך" — און דאס האט זיך געפאַסט פאר שבת נחמו, ווען מען טרייסט אונדז אַרויסצוגיין פון שוואַרצן גלות.

15. עפל. דער בעטסער כיבוד פלעגט זיין אַן עפעלע. "שבת-אויבסט" — פלעגט מען מיינען מכבד זיין מיט א זאַפטיקן עפל. זייערע עפע- לאך פלעגט מען רופן "סדום עפעלאך" און די קליינע עפעלאך וואס וואַסן ווילד אין די זייטן פון די שאַסייען און אויף דעם בית-עולם, פלעגט מען רופן "קברות עפעלאך". אַ לאַבז פלעגט מען אַרויסוואַרפן פון בית-מדרש ווי אַ זייערען עפל.

16. ראש-השנה עפל. רויטע עפל, זאַפטיקע, פלעגט מען האַלטן אויף ראש השנה, צו מאַכן די צווייטע נאַכט "שהחיינו", איינטונקענדיק פענעלאך עפל אין האַניק. די לעצטע יאָרן פלעגט מען בריינגען פון וואַרשע און ביאַליס- טאַק אויף "שהחיינו" גרינע וויינטרויבן און רוי- טע אַרבזון.

17. כל נדרי באַרנעלאך. קליינע באַרנעלאך, וואַס וואַסן ווילד אין די וועלדער, פלעגן די גויים פארקויפן אויפן זאַק ענדע זומער. אַרימע יידן פלעגן מיט זיי פאַרפאַסטן. דערפאַר פלעגט מען זיי רופן "כל נדרי באַרנעלאך". צווישן יום- כיפור און סוכות פלעגט מען זיי אויסשפרייטן אויף שטרוי, אויפן בוידעם און אייניענגלען. פלעגן זיי ווערן ברויט, ווייניק און גוט צום עסן, האַט מען זיי דאַמלט גערופן "יענגאַלקעס".

18. סכך. די צווייגן פון די נאָדלבויער פלעגן דינען אַלס סכך פאַר דער סוכה. האַט מען דערפאַר אַ גאַנץ יאָר די דאָזיקע בוימער גערופן "סכאָך". צו קריסטמעס, ווען גויים פלעגן, להב- דיל, אויספוצן אַט די דאָזיקע בוימער מיט כל- ערליי לעמפלעך און קאַלירטע פאַפירלאַך, האַט

לזרוק חרולים, בעלי עלים דוקרנים הנאחזים בשער ילדות ובזקן מבוגרים, כמסרק זה, ואין להיפטר מהם אלא ב"תלישא גדולה", בעקירת סבך של שערות. נערות חפו ראשן משום זה בתשעה באב ועבדקנים עטו על שפם, כאבלים בימי קדם. קראו לחרולים "מסרקות של תשעה באב" (תשעה באב קעמעלעך). אולם בזאמברוב נקראו: "סיסקעס".

יד. תפוחי גלות. סמוך לשבת נחמו מבשילים בדרכים העפצים. מענביהם נהגו לעשות דיו וב- עסיסם משכללים את הגוויל לכתובת ספרי תורה. לפרי קראו ביידיש "גאליש-עפעלעך" — תפוחי גוליש. אולם בסביבתנו היו קוראים לזה "גאלעס עפעלעך" — תפוחי גלות, והילדים הוסיפו להם משמעות מיוחדת, כשהבשילו לכבוד שבת נחמו.

טו. חקל תפוחין. נתחבב ביותר התפוח עלינו, לא רק מפני טעמו הטוב ועשרות זניו, אלא מפני שישאל נמשלו לתפוח. מכאן: פירות לשבת ("שבת אויבסט") שהיו רגילים לכבד בהם את בני הבית ואורחים — לא נתכוונו אלא לתפוחים. לתפוחים חמצים היו קוראים "תפוחי סדום" ולתפוחונים הקטנים, פרייבר שצמח לרוב בשדה בית הקברות — "תפוחי קברות" ("קברות עפע- לעך").

טז. "תפוחי ראש השנה". לכבוד ראש השנה היו מהדרים אחרי תפוחים אדומים לברכת "שהחיינו", בלילה השני, את פלח התפוח טבלו בדבש. בשנים האחרונות היו מביאים לכבוד ראש השנה, ל"שהחיינו" גם ענבים ירוקים ואבטיחים (ארבון).

יז. אגסי כל נדרי. האגס, אף כי יקר הוא מהתפוח וטעמו מתוק — לא זכה לחיבה יתירה. יש נהגו לא לתת אגס לילדה או לנערה שובבית: אגס בלשונות סלאוויות "גרושה" ואין זה סימן טוב לנערה — פותחים על ידי זה פה לשטן. מין אגס גדול שמעסיסו הרב הכינו משקה (שארבא) מיוחד, חריף ומתוק קראו בפי העם "שור הבר", וכנראה השתבש משארבא הנ"ל. מין מיוחד של אגסי-בר, חמצמץ, הצומח עלי דרכים ובשדות הפקר זכה להתבשל ערב יום כיפור ומשתמשים בו העניים ללפת את הסעודה המפסקת, הוא יפה

מען עס דערפאר גערופן "געטשקע-בוים", — דער בוים פון גוישקן גאט.

19. "זשידאָווסקאָ ווישניא". מען פלעגט פוצן די סוכה אויך מיט קאלינעס-סכך. געווען אַ ספע- ציעלער מין מיט גרויסע קאלינעס ווי קארשן. פלעגן עס בריינגען די גוים צום פארקויפן אויף סוכות און עס רופן: "יידישע קארשן".

20. הונאנות. חול המועד פסח, פלעגן די קינדער מאַכן פון צווייגאלאך פון הושענות- בויער (ווערבע) פייפקעס. מען פלעגט ארויס- ציען פאָרזיכטיק דאָס האַלץ פון צווייגל און פון דער גרינער ווייכער קאָרע מאַכן אַ פייפקע. ערב הושענא רבה — פלעגן זיך לאָזן גרופעס קינדער אין די ווייטע פעלדער, ביי די זומפן, אַרומשניידן די צווייגאלאך פון די ווערבעס און בריינגען אין שטאָט עס צו פאָרקויפן אויף הושענות.

21. גן-עדן עפעלע. פלעגן גוים רופן דעם אתרוג. פלעגט פייווקע דער שוסטער ארומטראָגן אַ גאַנץ יום-טוב דעם קהלישן אתרוג איבער די הייזער, ווייבער זאלן קענען אינדערפרי "בענטשן אתרוג" און עפעס איבערבייסן. ער פלעגט אכ- טונג געבן מיט זיבן אויגן — אַ מעוברת'ע פרוי זאל נישט אָפבייסן דעם פֿיטם פאַר הושענא רבה. 22. שמחת-תורה עפל. חול המועד סוכות פלעגט מען קלייבן נייע גבאים אין די בתי- מדרשים. פלעגט דער נייער גבאי מכבד זיין דעם עולם פאר די הקפות מיט ווייניקע עפל.

23. פרשת נוח. פלעגט מען נעמען זיך גרייטן מיט פרוכט און האַלץ אויף ווינטער. מען פלעגט אריינשטעלן די טאָפּעלע פענצטער, אָנפילן קע- לערס מיט קארטאָפּל, מייערן, בוראָקעס און פאר- שטעקן די פענצטערלאַך מיט שמאַטעס און שטרוי — די פרוכטן זאלן נישט פרייזן.

24. איינלייגן קרויט. גוים פלעגן אָנברענגען פולע וועגענער מיט קרויט צום איינלייגן. פלעגן זיך צונויפקלייבן שכנ'טעס און מישפחה — העלפן שניידן קרויט איינצולייגן אין אַ גרויסע פאַס. פלעגט מען עסן און קאַכן — זויערע קרויט אַ גאַנץ ווינטער און אַ האלבן זומער. די "גלאַמ- בעס" פון די הויפטלאַך קרויט פלעגן ווייבער

לצום. כי סתם אגס מעורר צמאון ביום הצום. מכאן השם העממי „אגסי כל נדרי“ — („כל נדרי בארנעלאך“). אגסונים אלה היו מלקטים האכיריים ביערות ההפקר ומביאים למכירה בזול, בשקים, בלי משקל. כדי להכשירם למאכל היו שוטחים אותם בעלייה על גבי קש והם היו מתרככים ומבשילים עד חול המועד סוכות. קראו להם אז „יענגאלקעס“.

באותו שם אף קראו לאורחים וקרובים שהיו באים בחול המועד מעיירות סמוכות — לחפש להם מקום מלאכה לקראת החורף.

יח. עצי סכך. ענפי העצים ששימשו לגג הסוכה קוראים להם „סכך“. אולם בזאמברוב קר או היהודים „עץ סכך“ בכל ימות השנה לאורן, שעליו מחטיים, על שם שימושו לדבר מצוה בסוכה. „הסקנו תנור בסכך“ — היה רגיל בפי האנשים.

אולם בחורף, בהופיע אותו עץ על פתחי הנוצרים ובחלונותיהם, מקושט, מעוטר ומואר בשלל צבעים, לכבוד חג המולד שלהם, לא טעה אף ילד לקרוא לו „עץ סכך“, כי אם „עץ-אליל“ (געטשקע בויס), „עץ של גויים“ (גוישקער בויס).

יט. נוי סוכה. לא נהגו לעשות סוכה תחת ה-אילן, אפילו כשהיו לו אילנות בחצרו, מפני הקור. בזאמברוב נהגו לעטר את הסוכה בענפי אספנד-מזן (קאלינעס) בעלי גרגרים אדומים חמצמצים. ויש שהיו מביאים לעיטור מן היער ענפי גודגד-ניות בר, שאינם ראויים לאכילה. הגויים קראו לזה משום כך „דובדבני היהודים“ (זשידאוסקא ווישניא).

כ. עצי הושענות. הערבה הגדלה על נחל מים נקראת בידיש „עץ-הושענא“, כי ענפיו, ערבי הנחל, נקראו „הושענות“. עוד בחול המועד פסח, כשעץ הערבה החל נובט נהגו ילדים לקטוף „הושענות“ עבות — להוריד מהן בזהירות את הקליפה, כשהיא שלימה ולעשות מזה „צפצפה“, מין אבוב. בערב הושענא רבה היו מפליגים נערים קבוצות-קבוצות לשדות הרחוקים מעבר לכפרים פרושקי ונאגורקי ומביאים זרדי „הושענות“ למכירה. והריווח היה לא קטן.

נישט לאָזן עסן די קינדער — דאס פאַרגרעבט דעם קאָפּ צום לערנען.

25. פרשת מקץ. גרויסע פרעסט. די קינדער פלעגן אָבער טראַכטן פון די ווארימע פעלדער אין מצרים, וואו עס האָבן זיך געפאַשעט פרעה'ס פעטע און מאַגערע קי. אין חדר האבן קינדער אויסגעטייטשט: „מקץ“ מאַכט: „מאַטשעק קופּ“ טשאַפּקע — מאַטשעק קויף אַ היטל ווייל ס'איז קאַלט. דאס פאַלט אויס שטענדיק חנוכה צייט, און די קינדער האבן אויך אויסגעטייטשט: „מקץ“ מאַכט: „מלמדים קומען צו הויז“ — געמיינט די דאַרפס מלמדים וואס קומען פון זייער קנעלונג אהיים לכבוד שבת חנוכה. דעם צימעס פלעגט מען מאַכן פון פאַסטערנאָן.

26. ארץ ישראל ניסלאך. אין דער דאָזיקער צייט פלעגן זיך באַווייזן אין די קראַמען די „ארץ-ישראל ניסלאך“, וואס מ'האַט זיי אויך גערופן פיסטאַשקעס — ווייל זיי ווערן דערמאָנט און דער סדרה. יעקב האָט געהייסן זיינע זין עס נעמען און בריינגען א מתנה דעם הערשער פון מצריים, וואָס פאַרקויפט זיי תבואה.

די דאָזיקע ניסלאך וואקסן, פלעגן זאָגן די קינדער, אויפן בית-עולם, און ווען מען פּענט אויף אזא ניסל — זעט מען דאָרט אַ קאָפּ פון א יידן.

27. חנוכה „ליכטלאך“. אונטער דעכער און פענצטער באווייזן זיך אייז-ליכטלאך. קינדער פלעגן עס רופן: „חנוכה-ליכטלאך“.

28. חנוכה קעז. חנוכה צייט פלעגט מען פאר-קויפן ספעציעלע האַרטע קעז, געזאַלצן, געפּע-פערט און באַשאַטן מיט טשאַרנעשקע. האָבן מיר עס גערופן „חנוכה קעז“, וועלכע יהודית האָט געגעבן עסן האַלאַפּערנעסן.

29. א תחינה פאַר די בוימער. שבת ווען מען בענטשט חודש שבט, פלעגן ווייבער זאָגן אַ באַ-זונדער תחינה פאר די בוימער — זיי זאָלן אין ארץ ישראל וואַקסן און בליען און דער פראַסט זאָל זיי נישט שאַטן.

30. שבת שירה. פלעגט מען שיטן קאַשע אונטערן פענצטער פאר די פויגעלאַך — צום אַנדענק פון דעם מן אין מידבר, ווי מען לייענט עס אין דער סדרה.

כא. תפוח גן־עדן — הלא זהו האתרוג. פרי עץ ההדר. ברוח מסורת עתיקה המסערת שהפרי אשר אכלה חוה מגן העדן תפוח היה. תפוח מיוז הד במינו. וכן הוא בלשונות הסלאביות „ראייסקע יאבלקא“ והגרמניות „פאראדיס־אפפּעל“. וכן ב־ „תחינה“ שנשים הרוצות בפרי בטן זכר אומרות בהושענא־רבבה, כאשר הן נוגסות את הפיטמה של פרי הדר: ריבונו של עולם, אני איני דומה לחיותה שאכלה מן התפוח. אף כי אמרת לה לא לאכול מעץ הדעת וכו'. „תפוח גן־עדן“ זה היה נתון בידי פייבקה הסנדלר ועוזריו לשאתו בימי החג מבעלת־בית לבעלת־בית לברכה.

כב. תפוחי שמחת תורה. בחול המועד של סוכות היו נבחרים גבאים חדשים של החברה קדישא ושל בית הכנסת. הגבאי החדש, או הגבאי הישן שנבחר עוד הפעם, היה מובל בשמחות וב־ לוויית קהל רב אל בית הכנסת, ל־„אתה הראית“. אולם הכבוד מחייב! והגבאי החדש היה שולח להביא מביתו שק תפוחים גדולים, לבנים וייניים. בבית הכנסת, בטרם עמדו להתפלל ערבית, היה מקבץ הגבאי החדש סביבו את כל הילדים ומחלק לכל אחד תפוח. משהורק השק היה צווח ככרו־ כיה: „צאן קדשים!“ וכל הילדים היו עונים לו, כשהתפוח עוד בין שיניהם: „מה, מה!“

כג. פרשת נח. בכל בית יהודי החלו להתכונן לקראת החורף, ההוראות שקיבל נוח איש צדיק מאת הקדוש ברוך הוא — דיברו גם אל לבו של כל בעל משפחה: „ואתה קח לך מכל מאכל אשר יאכל ואספת אליך והיה לך ולהם לאכלה“. בכל בית החלו מכינים לימות הקור תפוחי אדמה, גזר, סלק (שחלק ממנו טמנו לעשות חמיצה לפסח), ובעיקר כרוב. כל הגננים היהודים, סוחר־רי הפירות והירקות, איכרי הכפרים היו ממלאים את השוק בעגלות טעונות מפרי האדמה, ומרתפי היהודים היו מתמלאים מכל טוב. „וכפרת אותה מבית ומחוץ בכופר“: וכך היה נוהג כל יהודי לכפור כל סדק שבמרתף בטיט, בסמרטוטים וב־ זבל — שלא ייכנסו ח־י למרתף „מי המבול“, שלא ייקפאו מצינה הפירות. „וצוהר תעשה לתיבה“: השאירו אשכנז פתוח להכניס קצת אור ואויר. כן גם כפרו וסתמו כל סדק שבחלונות, קבעו את החלונות הכפולים, שלא יחדור הביתה רוח ושלג.

31. חריין אויף פסח. אין דער זעלבער סדרה לייענט מען „תשלח חרוגך“ — האט עס געדינט אלס סימן צו פארבאָהאלטן אין זאמד חריין. עס זאל זיין הארט און גוט אויף פסח צום סדר. 32. פערלקאָשע טשאָלנט. דעם זעלבן שבת־שירה פלעגט מען שטעלן אין טשאָלנט פערל־קאָשע. גלייך נאך דעם שבת פלעגט מען נעמען לופטערן און קלייבן די שמורה־ווייץ און עס איינשיטן אין אַ ווייסע זויבערע ציך און אויפ־הענגען אויפן באַלקן פון פולאָפּ — ביז נאך פֿו־רים.

33. „חאָמישאָסער פירות“. אזוי פלעגט מען רופן די באַקסער, פייגן, טייטלען און ראָזינקעס, וואס מ'האָט געקויפט לכבוד חמישה־עשר בשבט. מען פלעגט אפילו רופן די פירות אליין חאָמי־שאָסער: „גיט מיר פאַר אַ קאָפּיקע האָמישאָ־סער“. אַ מאָל האבן די גבאים פון ווייסן בית־מדרש געמאַכט אַ חמישה־עשר פייערונג און געטיילט די קינדער זעקלאַך מיט ארץ ישראל פירות.

34. אהרונס שטעקן. קינדער האָבן געגלויבט אז אין דער וואָך פון חמישה־עשר האט געבליט אין מידבר אהרונ'ס שטעקן און געבראַכט מאַנד־לען. אין ארץ־ישראל — בליט טאָקע דאַמלסט דער מאַנדלבוים.

35. ציגן־באַקסער. חמישה עשר בשבט ווערט די קאָזע אַ יחסנ'טע, ווייל אין ארץ ישראל עסן ציגן באַקסער. מיר פלעגן זינגען: „למנצח מז־מזר שיר — קאָזשענע באַקסער עסן מיר“. אין דעם קינדער וויג־ליד פלעגט מען דאָך אויך זיגן: „די ציגעלע איז געפאַרן האַנדלען — ראָ־זינקעס מיט מאַנדלען“.

36. אַ תפילה פאַר דעם אתרוג. חסידים פלעגן אַרויסגיין חמישה־עשר אין וואַלד און דאָרט מתפלל זיין פארן אתרוג ער זאָל גוט וואַקסן האַי־יאָר און מיר זאלן זוכה זיין צו קריגן אַ גוטן אתרוג קומנדיקן סוכות.

37. די גרויסע פרעסט. אין שבט פלעגן זיין די גרעסטע פרעסט. האט מען געזאָגט: „שבט ניע בראָט“ — איז נישט דיין ברודער — ער

איז קאלט. אויך האָט מען געזאָגט: „שבת האַלט דעם פר״ט“ און פרט מאַכט: פרעסט, רעגן, טו- מאַן — דריי גוטע סימנים פון חודש.

38. שבת חזק. „פרשת ויקהל-פיקודי — מאַכט מען אַ סעודה“, אין חדר, ווייל יינגלאך הערן אויף צו לערנען ביינאַכט. אין בית המדרש, ווען דער בעל-קריאה פלעגט פארענדיקן דעם חומש, לייענענדיק אין דער תורה די ווערטער „חזק חזק“! פלעגן אַלע קינדער אים אָפענט- פערן: חזק חזק, אַ שיסל פאסטערנאק! מען פלעגט טאקע מאַכן אויך — דעם דאָזיקן שבת אַ פאסטערנאק צימעס.

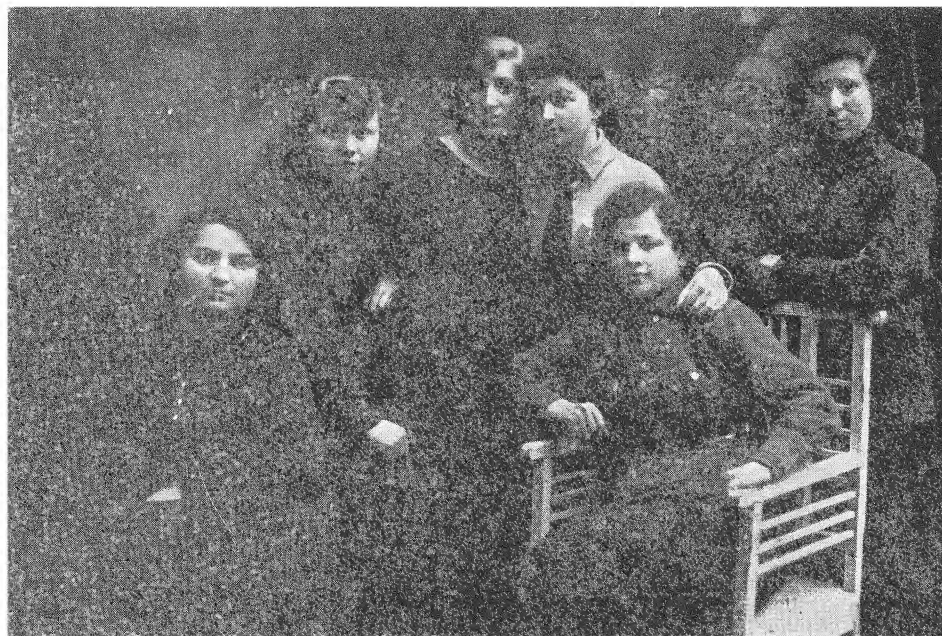
★

מיטן חודש אדר ענדיקט זיך דער גרינער קאַ- לענדאַר פון מיין געבוירנשטעטל — וואָס וועט שוין מער נישט גרינען, ליידער-ליידער. (סוף)

לא פעם היה בוקע, בעברך את אחד המרתפים, ריח חריף, ניחוחי ועדין, של פרי העץ שהוטמנו במעמקיו.

כד. קולסי כרוב. חשיבות מיוחדת נודעה לכרוב. היו מתכנסות השכנות ובצוותא חתכו לגורים עשרות ראשי כרוב — אל תוך חביות, לכבישה, לכל החורף והקיץ, עד בוא עונת המלפ- פונים. אהבנו, הילדים, לכרסם את קולסי הכרוב, אלא שאסרו עלינו הנשים: „האוכל קולס — רא- שו לתורה גס“, היו צועקות עלינו הנשים.

כה. פרשת מקץ. הקור גובר וימי החנוכה בכתלינו. ודווקא בימים אלה נמשך לבנו — לב ילדי החדר — אל השדה — אל האחו. בפרשת השבוע קראנו על הפרות יפות המראה ובריות הבשר. „ותרענה באחו“ — תירגם הרבי: „און זיי האָבן זיך גיפּיטערט אין גימו״זיכץ“, מלה

א גרופע מיידלאך

A group of young girls

קבוצת צעירות

חדשה זו "גימיוזיכך" — שקשה לבטאה ואשר אינה בשימוש יום-יום, נקלטה יפה-יפה בזכרוננו. בעיני רוחנו ראינו את האחו המגודל סוף ועשב, את הפרות, הסוסים, את היאור, את השיב-לים הטובות והשיבלים הצנומות והקיץ בהדרו נגלה לנו. אף כי עמדנו בעיצומו של חורף ודרשנו מק"ץ — נוטריקון: "מאצ'יק, קופ' צ'אפ-קע" — קנה לך כובע, כי קר בחוץ.

כו. אגוזי ארץ ישראל. באותה פרשה גם קראנו: "קחו מזימרת הארץ בכליכם והורידו לאיש מנחה — נכאת ולוט, בטנים ושקדים. נכ-אות ולוט" פירש הרבי: תרייקא און אלוט — לא חקרנו בזה הרבה, מיני רפואות הם. אבל "בטנים ושקדים" עוררו אצלנו תשומת לב מאין כמות. שקדים ידענו שהם פירות שארץ ישראל משתבחת בהם וגם ידענו ש"שקדים מרים" — הם מארצות הגויים. אבל ה"בטנים", מין פרי משונה שרש"י אפילו מודה: "לא ידעתי מה הם" — הפליאו אותנו. אך אמר לנו הרבי: מסתבר שאלה הם "ארץ ישראל ניסלאך" (אגוזי א"). אגוזים אלה שאנו האמנו שהם צומחים רק על גבי קברים וכאשר מקלפים ומפצעים "בוטן" כזה — הרי מוצאים בו דמות דיוקנו של המת ר"ל, בזעיר אנפין, הם-הם אגוזי ארץ ישראל הקדושה.

כו. נרות חנוכה על הגג. גם הטבע חגג אצלנו ברוב פאר את חג החנוכה. בבית הדליקו על אדן החלון נרות שעווה דקיקים, אשר הביא לנו שמש בית הכנסת וקיבל בעד זה "דמי חנוכה". אולם בחוץ בכל בוקר, מצאנו "נרות-קר" בקצ' ווי הגגות ואנו ראינו אותם בצדק לכבוד החנוכה וכך גם קראנו להם.

כז. גבינה של חנוכה. בימי החנוכה היו מביאים העירה היהודים, חוכרי השדות של הפריצים, גבינה מיוחדת למכירה, קשה ומתובלת בכמון וב"זרע גד" (קאריאנדער). קראו לה גבינה של חנוכה, בוודאי זכר לגבינה שהאכילה יהודית את הולופרניס ימ"ש.

כט. תפילה על הנצים, בשבת מברכים שבט בשבת מברכים חודש שבט נהגו נשים צדקניות לומר תחינה מיוחדת, בעברי טייטש. בדמעות

בעיניים ובקול תחנונים היו מתפללות הנשים: ריבונו של עולם, חודש שבט יבוא עלינו לטובה. שמור, אל רחמים, על העצים הרכים שלא תחט-פם צינה, ברכם אל חסד לתנובה ולפרי. גונגם מכל רוח סערה וסעדם שעוד ינובו בקיץ, דשנים ורעננים יהיו. וכן גם תשמור ברחמיך על עוברי דרכים ואורחות ימים שלא תזיקם הרוח, שלא יפגע בהם הקור.

ל. שבת שירה. לפי מסורת עתיקת יומין היו פותחים בשבת זו, עם השכמה, את האשנב של החלון הקפוא וזורים ריפות ומיני גריסים דקים, שקוראים "מאנע-קאשע" (גריסי-מן) למען הצפ-רים, זכר למן שהקב"ה המטיר לנו במדבר, ככתוב בפרשת השבוע. הצפרים הצילו במדבר את כבור-דו של משה רבנו, שאמר: "ששת ימים תלקטוהו (את המן) וביום השביעי, שבת, לא יהיה בו". דתן ואבירם, שני קנתרני הדור, השכימו בבוקר, פיזרו קצת מן על פני החול ורצו למחנה להזעיק את כל העם ולהראות להם שגם בשבת יורד המן. אולם הצפרים עטו בינתיים וביערו את המן עד תומו, ופני דתן ואבירם חפו.

לא. בפרשת בשלח. רוחה מסורת להטמין את קלחי החזרת, שהאיכרים הביאו למכירה, בחול — עד הפסח. למרור. אם לא טמנו בחול התרככו הקלחים וקשה היה לגורדם במגדרת. זהו דבר שבעונה. אולם מצאו גם אסמכתא לזה בפרשת השבוע: "תשלח חרונך" (חריין — חזרת).

לב. חיטי שמורה. בפרשת בשלח נהגו להכ-ניס הביתה את החיטים למצה שמורה, לצוררן בסדין ולתלותן בפתח עיניים על אחת מקורות התקרה — עד בוא זמנן לעבור לטחנה — כי "בשלח" נוטריקון: "בשבת שירה לשמור חי-טים", "בשבת שירה לאכול חיטים" (בחמין של שבת), "בשבת שירה לפזר חיטים".

לג. פירות "חמישוטר" — הפירות שנהגים לאכול ביום חמישה עשר בשבט והם חרובים, תאנים ותמרים וכו' קראו בשם כולל "פירות חאמישאָסער" (חמישה עשר). תנו לי באגורה "חאמישאָסער" היו פונים לחנווני והוא ידע למה מתכוונים. בירושלים של "מאה שערים" מכנים ככה פירות ט"ו בשבט עד היום, אשכנזים כספר-

דים. יום „חמישה־עשר“ היה קודש לחקלאות ארצישראלית, לפרי הארץ ולתפארתה. ופעם עשו גבאי בית המדרש הלבן דבר יפה: ערכו בבית התפילה „קונצרט חגיגי“ וחילקו לכל ילד שקיק עם פירות חאמישאסער. היתה זו חוויה גדולה בעיירה.

לד. מטה אהרון. בישראל שרים הילדים לכבוד יום זה: „השקדיה פורחת“ וכבר כתב ר' מנחם מנדל מקאמיניץ (קורות העתים, תקצ״ד) „וזמן התחלת פריחת השקדים — חמישה עשר בשבט“. אולם לילדי החדר היתה מסורת שבאותו יום פרח „מטה אהרון“ לבית לוי „ויוצא פרח ויצץ ציץ ויגמול שקדים“.

לה. הגדי — שר הפירות. „הגדי“ שנוולד במזל טבת נתעצם לעינינו ביום חמישה עשר בשבט ונעשה למיוחס. „שר הפירות“ שלנו: סוחר בצימוקים ושקדים (לפי שיר הערש שלנו), אוכל בא״י חרובים ותאנים ותמרים ולא בכדי נעשתה אנדרלמוסיה בגללו, ב„חד גדיא“ של ההגדה. לו תפילה על האתרוג. יש שיצאו בט״ו ב־שבט לשדה להתפלל על האתרוג שיגדל השנה ויעלה יפה וה' יזכנו לקיים מצוות נטילת לולב באתרוג הדור ומהודר.

לו. חודש שבט שומר על פרט. בארץ ישראל מתעוררים העצים מתרדמת החורף שלהם, שותים

מי גשמים לרווחה ומתחילים ללבלב. קשה היה לנו להבין את זה ביום צינה שעה שהעצים אצ־ לנו במערומיהם וקופאים מקור. אולם על זה כבר נרמז בפרשת „בשלח“: „דק ככפור על הארץ“ (שמות טז, י״ד). כשגבר הקור בשבט, או כשירדו גשמי זעף או ערפל כבד היו אומרים בזאמברוב: „שבט שומר על הפרט“ והסבירו: פר״ט ראשי תיבה של „פרעסט“ (צינת־חורף), „רעגן“ (גש־מים) „טומאן“ (ערפל) — ג' דברים שבהם מת־בלט ומשתבח החודש.

לח. שבת חזק. בפרשת „ויקהל פיקודי — עושים סעודה“ — שגור היה בפי תינוקות של בית רבן כי לאור היום המאריך והולך פסקו ל־י־מודי החדר בלילה וילדים שמחו על החופש בל־יות שניתן להם. אולם גם במשפחה הורגשה שבת זו, — שבת חזק — יותר מבשבת אחרת. כשם שנהגו לכבוד שבת „בשלח“ להטמין חיטים ב־תנור — כן הכינו לכבוד „שבת חזק“ ליפתן (צי־מעס) של אסתפנין — מין גזר לבן ומתוק, שקור־אים ביידיש „פאסטערנאק“, ובבית הכנסת בזאמברוב כשסיים „בעל הקריאה“ את ספר שמות עם פרשת השבוע והכריז בקול: „חזק — חזק!“ היו עונים לו הילדים: „אָ שיסל פאָס־טערנאק“...

בזה תם מחזור א' של לוח השנה בזאמברוב. תם המחזור, תמה העיר והלוח לא נשלם.

ג

פורים בעיירתי / פורים אין שטעטל

איז געקומען פורים — האט מען אנגעהויבן אין שטעטל זיך פארשטעלן, גרויסע און קליינע. גרויסע, חברה־לייט פון „הכנסת אורחים“, אדער „הכנסת כלה“ פלעגן זיך פארשטעלן ממש, ווי גענעראלן: רויטע, לאנגע הויזן, מיט א בריי־טען בלויען פאס איבער זיי, אין דער לענג פון נאט, א רויטן רעקל, מיט געשטיקטע גאלדענע פאגאנעס און גלאנציקע קנעפ. אַ מאַסקע אויפן

משנכנס פורים — נהגו בעיירתנו זאמברוב, שבפולין, להתחפש. הגדולים והקטנים, הגדולים, אנשי־חברה, חברי „הכנסת כלה“ ו„הכנסת אור־חים“ היו מתחפשים כגנראלים ממש: מכנסיים אדומים שפס כחול מתוח לארכם על התפרים שמחוץ, מעיל אדום עם כתפיות של חוטי זהב משור וכפתורים נוצצים. מסכה על הפנים, קובע על הראש וחרב על הירך. בלבוש מלכות זה היו

מחזורים על פתחי בעלי הבתים לאסוף נדבות לטובת שתי החברות הנ"ל: „הכנסת אורחים” — לטובת אלה שאין להם קורת גג, לקיים מה שכתוב „ומשלוח מנות לאביונים”, ו„הכנסת כלה” — על שום המדרש העממי שאסתר יתומה היתה וכלה עניה, וכשהגיעה לפרקה לא היתה למרדכי דודה נדוניה להשיאה. ולכן בעת האסף הבתולות לחצר המלך — נלקחה אסתר לגוי הזה. רחמנא ליצלן. ופתחו בעלי הבתים שבעיירה את ארניהם ונתנו כמה שנתנו להשיא כלות עניות שבקהילה. מתחפשים אלה, „פארשטעלטע” בלשון העיירה, בגדיהם ומסכותיהם הוכנו להם מקופת הקהל והיו שמורים בכל ימות השנה בגנזי הקהילה, ורק לפעמים — בעת חתונה מיוחדת — הורשו להתחפש בהם אילו אנשים מחברת „הכנ” סת כלה” לאסוף נדבות לכלות עניות וגם לבדח את דעת המסובים.

משרבו המהפכנים בעיירה — קפץ על המתחפשים רוגזו של קצין השוטרים בומישוף, גוי גוף ושמן, שקראו לו בלשון הסתרים של המהפכנים „עכוזו של עגל”, ואסר להתחפש בפורים. ראשי הקהל, באין ברירה, הצניעו את המלחמה עם בגדי המלכות בבית הרב ר' דוב מנחם רגנס-ברג ז"ל, „מתנגד חריף” למהפיכה נגד הצאר, מעיני קצין השוטרים.

והילדים נהגו גם כן להתחפש בפורים כדרכם: הוציאו מתוך מחברת שני עמודים כפולים, לרוב — העטיפה הצבעונית, כרכו וחיברו את שתי הכנפות שמלמטה — בית קיבול לסנטר, חתכו במקום המתאים שני חורים — אשנבים לעינים, משולש — לתחוב בו את האף, ופתח צר לפה — והרי מסכה! המהדרין אף הדביקו אני-צי פשתן או מוכין לשפם וזקן ולגבות-עינים. קראו למסכה זו בעיירה „מאשגארע”, גלגולה של המלה האיטלקית „מאסקארה”, שפירושה מסכה גדולה והגיעה לעיירה, כנראה, ע"י שחקני הרחוב האיטלקים, שנדדו בדור הקודם בירידים אשר בערי פולין. „מאשגארע” כזו לבשו הילדים וחזרו בה על פתחי השכנים והקרובים ושרו בשינוי קול, שלא יכירום:

„היינט איז פורים — מארגן איז אויס,
גיט מיר א גראשן — און ווארפט מיך ארויס!”
כלומר: היום פורים, מחר סוף, תנו לי פרוטה

פנים, א קאסקע אויפן קאפ און א שפאגע (שווערד) איבער די לענדן. מיט דעם דאזיקן קי-ניגליכן אוניפארם פלעגן זיי ארומגיין איבער די הייזער פון בעלי-בתים צו קלייבן געלט לטובת ארימע כלות אדער ארימע אנדערע יידן. נאך פורים פלעגן זיי אפגעבן די קליידער צוריק אין „הכנסת אורחים” ווו דער שמש, בינאמקע שוס-טער, אדער דער גבאי, הערשל טוכמאן (הערשל פאקטשאַר) פלעגן זיי איינשליסן אין א שאפע ביז איבעראַיאר פורים, ווען אין שטעטל האבן זיך באוויזן „סטרייקער”, וואס האבן געוואלט אַראַפּזעצן ניקאליקען פון זיין טראָן — האָט דער סטאַרשי סטאַרזשניק, באַמישאַף, חושד גע-ווען אַז די דאָזיקע פאַרשטעלטע, מיט די שווער-דען, מיינען עס אויף אַן אמת. און ווילן ווערן גע-נעראַלן און אַדמיראַלן. האָט ער פאַרבאַטן זיך צו פאַרשטעלן. האָט דער רב גענומען אויף זיך די אחריות און איינגעשלאָסן די מאַסקאַראַדע קליידער ביי זיך, אין בית-דין שטיבל.

אויך קינדער פלעגן זיך פארשטעלן אום פורים. זיי פלעגן ארויסרייסן פון „קאיעט” א טאָפּל-טע פערטל, מיינסטנס די קאלירטע אויסנוויי-ניקסטע טאָולען; די אונטערשע טייל איינבויען ווי אַ טוטל, אריינצושטעלן די מאַרדע, אויבן אויסמאַכן צוויי לעכלאך פאר די אויגן, אינמיטן א דרייקאַנטיקן אויסשניט פאַרן נאָז און א שמאַ-לען אויסשניט אין דער ברייט — פאר דעם מויל. ווער ס'האט געקענט צייכנען האט צוגעגעבן אַ פאַר ברעמען, וואַנצעס. אנדערע פלעגן צוקלעפן פון וואַטע אדער פאקעלעס אַ באַרד מיט פיי-אות — און ס'איז געווען א מאַסקע, אויף דעם לשון פון שטעטל — „מאַשגאַרע”. „מאַשגאַרע” שטאַמט פון אַן איטאַליעניש וואָרט, אזוי גוט ווי מאַסקע — „מאַסקאַראַ”. איטאַליענישע גאַסן-שפילער, וואס פלעגן שפילן אויף די ירידים אין פוילן האבן געבראַכט דאס וואָרט. פלעגן קינדער אַנטאָן די מאַשגאַרע און גיין פון שטוב צו שטוב זינגענדיק:

„היינט איז פורים,
מאַרגן איז אויס,
גיט מיר א גראָשן
און ווארפט מיך ארויס”...

והשליכוני לרחוב. או כמו שתרגם ר' מנדלי מור-
כר ספרים: „היום פורים ואין שני, הב לי פרו-
טה וגרשני“.

חויה מיוחדת גרמה בעיירה הצגת פורים. נשי
חצרנו אהבו להפליג בשבח „מכירת יוסף“, שהצי-
גו לפני כמה שנים המתקדמים שבעיירה —
בעזרת נשים שב„בית הכנסת הלבן“. זמן רב שרו
הבחורות בחדרן ושוליות החייטים והסנדלרים
בבתי-המלאכה את המונולוגים והחרוזים שבהצ-
גה. ומפי אמא ז"ל עודני זוכר את הפסוק, ששר
יוסף ברדת אליו יעקב אביו מצרימה:

„כ'בין געקומען קיין מצרים א בוימעלע
פלאנצן,
קום, טאטע יעקב, לאמיר ביידע טאנצן“..
ירדתי מצרימה עץ לשתול / בוא, אבי יעקב,
נצא במחול...
ברם — היו מוסיפות נשים, יראות-חטא —
לא ייעשה כן לשחק תיאטר במקום קדוש וגם
לשנות מהכתוב בתורה, ועל כן נענשו כל אלה
שנטלו חלק בהצגה: כמה מהם מתו מיתה חטו-
פה, כמה חלו ואשה אחת שתפרה בגדים להצגה,
אשתו של הרשל טוכמן, יסור יסרה ד' ולא היה
לה ולד עד יום מותה...

בפורים של שנת המהפכה 1905 הוציא חיים-
דוד בן הרב (כעת רב וראשי-ישיבה בשיקאגו)
את הבגדים הגנוזים להצגת „דוד וגלית“ ע"י
בחורי-הישיבה — בבית הרב בערב שלא בנוכ-
חות, כמובן. כבן שש הייתי, ובקושי רב עלה
לי להידחק ולראות את ההצגה בבית הרב. ואילו
קטעים של הצגה זו נחרתו במוחי על נעימתם
המסורתית.

לאחר שיר-הפתיחה של השחקנים, היהודים
מצד זה והפלישתים מצד זה, לבושים בגדי שרד
ומסכות על פנים, הופיע על צד היהודים המלך
שאול, כתר זהב בראשו ושירו בפיו:
„איך בין דער קיניג שאול, האר פון
דער וועלט,
איר זענט מיינע יועצים, איר זענט פאר
מיר געשטעלט“.

אני המלך שאול — שר העולם / ואתם יועצי
עומדים לפני כולם, וכו'...

„איך בין דער קיניג שאול, האר פון
דער וועלט,
איר זענט מיינע יועצים, איר זענט פאר
מיר געשטעלט“.

א ספעציעלע שימחה פלעגן אריינטראגן אין
שטעטל די פורים שפילער. האָבן דערציילט וויי-
בער, ביי אונדז אין הויף, ווי אזוי איינמאל, האבן
זיך צונויפגענומען א גרופע בחורים מיט מיידלאך
און באַשלאָסן צו שפילן פורים, אין ווייבערשול
פון ווייסן בית-מדרש „מכירת יוסף“. די הכנ-
סה — פאר ארימע לייט. די מענער האבן גע-
שפילט אלע פרויען ראָלן. די פרויען האבן נאר
צוגעגרייט די קליידער און די סצענע. לאַנג-
לאַנג האט זיך געטראגן איבער דער שטעטל
דאס געזאנג פון די ארטיסטן. מיין מאמע, עליה
השלום, פלעגט נאך זינגען, די ווערטער פון יו-
סף הצדיק, בעת זיין פאָטער איז געקומען צו
אים קיין מצריים:

„כ'בין געקומען קיין מצרים א בוימעלע
פלאנצן,
קום, טאטע יעקב, לאמיר ביידע טאנצן“..
אבער, פלעגן די ווייבער צוגעבן, מען טאָר
דאָך נישט שפילן טעאטער אין אַזאַ מקום קדוש
ווי די ווייבערשול. זיינען דעריבער אלע שפילער
באשטראָפֿט געוואָרן. אייניקע אפילו געשטאַרבן
פאר דער צייט און הערשל טוכמאנס פרוי, וואָס
האָט גענייט די קליידער פאר די פארשטעלטע,
איז באַשטראָפֿט געוואָרן, נישט צו האָבן קיין
קינדער...

געדענק איך, אַז פורים פון יאר 1905, ווען אין
לאַנד האט געהערשט די רוסישע רעוואַלוציע,
האבן באַשלאָסן ישיבה-בחורים צו שטעלן „דוד
וגלית“ ביים רב, אין גרויסן סאַלאָן, געוויינליך—
אַן זיין וויסן. האָט זיין זון חיים-דוד (היינט רב און
ראש ישיבה אין שיקאַגא) ארויסגענומען פון שאַ-
פע די ספעציעלע מאַסקאַראַדע קליידונג, זיך צו
פאַרשטעלן אלס פלישתים. איך בין דאמלסט
אלט געווען 6 יאָר. האב איך זיך קוים דאָרט
אריינגעשטופט און צוגעזען די ערשטע פאַרשטע-
לונג אין מיין לעבן. נאך די לידלאך פון די יידן
און פלישתים, קומט ארויס דער קיניג שאול מיט
א גאַלדענער קרוין, זעצט זיך אויפן קיניגליכן
טראָן און זינגט:

„איך בין דער קיניג שאול, האר פון
דער וועלט,
איר זענט מיינע יועצים, איר זענט פאר
מיר געשטעלט“.

„איך בין דער קיניג שאול, האר פון
דער וועלט,
איר זענט מיינע יועצים, איר זענט פאר
מיר געשטעלט“.

והנה יוצא גלית הפלשתי, ערל גבוה ושרוע, לבוש כמו יוֹף, ה"שבת-גוי" של העיירה. הוא יוֹף שהיה גם מסיק בערב-שבתות את המרחץ ובשאר ימות השבוע מלבן בתנור הלוהט את מכסי-החרס לקדירות, שהיה לש ויוצר, וגם שו- לח יד בכיסי המכנסיים של ישראל עם-קדושים ברתם לטבול במקוה לכבוד שבת. ועומד גלית הפלשתי ושר :

„איך בין גלית, גאר דער גרויסער העלד

איך בין דער שטארקסטער פון דער גאנצער

וועלט,

ווער ס'וועט גיין מיט מיר מלחמה האַלטן,

דעם וועל איך דעם קאָפּ צעשפּאַלטן,

דעם וועל איך אין דר'ערד פאַרבאַלטן“.

כלומר : אני גלית, הגיבור הגדול / אני חזק בעולם מכל / היוצא אלי למלחמת-הביניים / אמחץ את גולגלתו לשתיים / ואטמנו באדמה חיים...

אימת מות נפלה על הקהל, מי ירהיב עוז להי- לחם בו ? והנה מופיע עלייד שואל נער קטן, חבוש כובע של קטיפה, ככובע ילדי החסידים, ופיאות מסולסלות גולשות מתחת לכובע, לבוש קפוטה שחורה, ילקוטר-רועים על כתפו ומקל בידו. יוצא דוד ושר :

„אני אצא אליך במלחמת-הביניים,

אני אמחץ את גולגלתך לשתיים,

ואני אטמנך באדמה חיים!“.

מתיחות ירדה לאולם, לא אלמן ישראל, עוד נכוננו לנו גיבורים, שיצילוננו מיד הפלשתים הערלים. והנה מופיע שוב גלית בקולו העבה, מתנועע כיווף השכור לאחר שהסיק בשבת תנו- רים רבים בבתי היהודים ולגם בכל בית כוס י"ש — ומפיל תחנונים לפני דוד הקטן, שירפה ממנו ולא ישחית נפשו להילחם בו :

„קליין דויד'ל, קליין דויד'ל, אוועק פון מיר,

כ'גיב דיר א פאטש — פליסטו צום טיר“.

דוידון, דוידון, כלך ממני, ילד / פן אסטור לך ותעוף אל הדלת...

און אַט גייט ארויס א גרויסער און הויכער גוי געקליידעט און שאַקלט זיך, ווי יוזעף דער שבת- גוי, וואס שלאָפט אין באָד און הייצט זי פרייטיק, לעבט אַ גאַנצע וואָך פון דעם וואס ער מאַכט ער- דענע און ליימענע שטערצלעך און ברענט זיי אויס אין דעם באָד-אוייון, און גייט שבת איבער די הייזער הייצן אויוונס און באקומט אומעטום א שטיקל חלה מיט א שנעפסל, די ערשטע גלעזל טיי און זונטיק א קאפיקע אויך.

שטייט גלייט הפלישתי און זינגט פאַר די יידישע סאַלדאַטן :

„איך בין גלית, גאר דער גרויסער העלד

איך בין דער שטארקסטער פון דער גאנצער

וועלט,

ווער ס'וועט גיין מיט מיר מלחמה האַלטן,

דעם וועל איך דעם קאָפּ צעשפּאַלטן,

דעם וועל איך אין דר'ערד פאַרבאַלטן“.

פאַלט אַן א טויט-שרעק אויף אַלע : ווער וועט עס אייננעמען אַזא גרויסן העלד ? באווייזט זיך א יינגל, אין א חסידישע היטל, מיט געקרייזלטע פיאות'לאך אין א שווארצע קאפאטקעלע, האַלט אין האַנט א פאַסטויד-טאַרבע און א שטעקל, און שרייט אריין גלייט'ן אין אויער : דו גלייט, דו גלייט, איך וועל גיין מיט דיר מלחמה האַלטן, איך וועל דיר דעם קאָפּ צעשפּאַלטן, איך וועל דיך אין דר'ערד פאַרבאַלטן.

גייט אדורך א ציטער אלעמען, איבער די ביי- נער : אַט דער קליינער דוידל וועט שלאָגן אַזא גרויסן גוי ? בעט זיך ביי אים דער העלד, גלייט, און גייט צו צו אים, ווי יוזעף דער שיכור :

„קליין דוידל, קליין דוידל, אוועק פון מיר,

כ'גיב דיר א פאטש — פליסטו צום טיר“.

און דא גיט צו גלייט נאך א פסוק, א זעמברא- ווער :

„איך גיב דיר א פאטש פליסטו קיין גאטש“ — ווייל גאטש איז א קליין שטעטעלע נעבן זעמב- ראווע.

גלייט האַט נאָכנישט באוויזן צו ענדיקן זיין געזאנג און אַ שטיין איז שוין אַריין אין זיין שטערן. ער פאַלט אוועק, דוד נעמט אַראָפּ זיין קאָפּ, ס'הייסט די מאַסקע, און די יידן זיגן.

וכאן השכיל השחקן והוסיף גם חרוז-נופך משלו:

„כ'גיב דיר א פאטש — פליסטו קיין גאטש“.

כלומר: אסטור לך ותעוף אל גאץ' (עיירה קטנטונת הסמוכה לזאמברוב).

לא הספיק גלית לפנות כה וכה — וכבר טבעה אבן במצחו, והוא נופל מת על הארץ. מלאכיה חבלה אצורצו לכסותו בשק, ודויד הקטן הוציא חרבו, חרב עץ מצופה נייר-כסף, והסיר בה ראשו של גלית מתחת לשק, כלומר — הוריד לו את המסכה, שנייר אדום מודבק בה מבפנים, זכר לדם.

והנה מתקרבים ימיו האחרונים של שאול, המלך פונה לבעלת-אוב, שתעלה לו את שמואל הנביא. ומפיעה מכשפה, דומה ל„קעצל-מאמע“ — היא „אם-החתולים“ שבעירה, אשה חווה עתידות בקלפים ומגדלת חתולים לאין ספור, אשר דיבת רבים יצאה עליה שהיא מכשפה ומתרועעת עם שדים ורוחות. המלך שאול פונה אליה: הוי, מארטישקה, מארטישקה, העלי לי את שמואל, והמכשפה, שכינה במחזה משום מה

שאול איז געווען אין מלחמה — און האט גע-וואלט אז די מכשפה זאל אים אויפבריינגען שמו-אל פון קבר. די מכשפה, גרימירט, פונקט ווי די „קעצלמאמע“ — א יידענע אין שטעטל און א מאן, וואס פלעגט האדעווען א פולע שטוב מיט קעץ. האט מען געזאגט אז זי איז א מכשפה און האט געשעפטן מיט טיוואלים, דא האט מען זי גערופן „מארטישקא“ (א מאלפע רופט מען אזוי אין רוס-סיש). זי בריינגט אויף דעם נביא שמואל וואס קומט ארויס פון א פאס, אין ווייסן...

נאך דער פארשטעלונג איז מען געגאנגען פון איינעם צום צווייטן מיט אן אפענע היטל אין האנט און געבעטן צו באצאלן פאר דער פאר-שטעלונג: „שיינקט א נדבה, שיינקט א נדבה, שעמט זיך נישט פאר לייטן — נעמט ארויס א פינף-און-צוואנציקער, וועלן מיר אייך צעבייטן“. אויף צומארגנס איז געקומען צום רב פאליציי-אויספארשן ווער עס האט דא געשפילט רעווא-לוציאנערן טעאטער. עס האט, הפנים, זיי אפ-געמסרט דויד יודעסעס, דער זון פון דער אלטער אקושערקע, א פעלדשער און א שערער וואס איז געווען אויסגעמישט מיט דער פאליציי און האט אפילו געטראגן לעגאל א רעוואלווער מיט זיך.

(ענדע)

„מתפרה“ של קבוצת צעירות
א „מייסערסקיי“ פון יונגע מיידלעך
Sewing circle, operated by a group of young girls

„מארטישקה“ (שם של קוף בפי העם הרוסי). מרימה את מכסה החבית, שהועמדה באמצע החדר בעת ההפסקה, ומתוכה מבצבץ ועולה יהודי בעל זקן, עוטה תכריכים — שמואל הנביא... לאחר ההצגה לקחו השחקנים כובעים, הלכו מאיש לאיש ובקשו נדבות לכיסוי ההוצאות, בנוסח של שיר:

„שיינקט א נדבה, שיינקט א נדבה,

שעמט זיך נישט פאר לייטן;

נעמט ארויס א פינף און צוואנציקער,

וועלן מיר אייך צעבייטן“.

תנו נדבה, תנו נדבה / אל בושה בפני אנ-

שים / הוציאו נא שטר בן כ"ה / ונפרטנו לכם לגרשים.

למחרת באה בולשת לבית הרב לחקור ולד-
רוש על ההתקהלות של אתמול. בעיר שיערו,
שהיכה אותם בלשון דויד יהודית'עס, גלב-חובש,
בן המיילדת הזקנה שבעיירה, שהיה נאמן למל-
כות ואיש ריב עם הרבולוציונרים. כדי להפיל
עליהם את פחדו, שלא יפגעו בו — ירה באותו
פורים בעת קריאת המגילה בבית הכנסת יריה
של ממש באקדוחו, שנשאו אתו תמיד לשם
שמירה, ונקב חור בתקרה.

(„דבר השבוע“, 1951, מס' 12)

ד

„השנה החמישית“ (1905) / „דער פינפטער יאר“

ס'איז געווען זונטיק, פרשת נוח, איך האב גע-
לערנט דאן ביי בערטשע דעם מלמד, און בין אלט
געווען 6 יאר. איז אנגעקומען די ידיעה אין
שטעטל אז דער קייסער האט אונטערגעשריבן
די קאנסטיטוציע און אז אויף אסטראווער שאסיי
וועט מען מאכן א מאניפעסטאציע. מען האט אויך
דערציילט בסוד, אז יאסל מזיק (מאיר יאנקל
מאדריקאמענס זון) מאכט א פאן אויף וועלכן עס
איז אויסגעמאלט א קאפ פון א חזיר און איבער
אים די רוסישע קרוין...

בערטשע דער מלמד איז דאך געווען דער
גייסטיקער פירער פון די שטרייקער, די זעמ-
בראווער יידישע רעוואלוציאנערן. האט ער גע-
שיקט די קינדער פון חדר, זיי זאלן לויפן אָנוואַגן
די מלמדים און מ'דארף היינט צעלאָזן דעם חדר:
ווען דער קייסער האט אונטערגעשריבן די קאנ-
סטיטוציע — איז א יום-טוב און מ'לערנט נישט.
איך בין מיטגעלאפן מיט נאך עטלאכע יינגלאך,
מיט רובקען, בערטשעס עלצטער זון, צו פיני
דעם מלמד. פיני האָט אויסגעלאָזט אלדי בייע
חלומות צו אונדזערע קעפ. זיין זון אָבער, וואָס

היה זה יום א' בשבוע, פרשת נח. הגיעה
השמועה לזאמברוב שהמלך חתם על הקונסטי-
טוציה. חופש וחירות ירדו לעולם. ומפה לאוזן
נמסרה הידיעה: אחרי-הצהרים תהיה הפגנה על
הכביש האוסטרובי. יוסל מזיק (בן מאיר יענקל
מודריקאמען), סיפרו, צייר על דגל ראש חזיר
ועליו כתב-מלכות, סימן למלך רוסייה. ברצ'ה
המלמד, הרבי שלי, היה הראשון ששחרר את
החדר ושלח את תלמידיו להפגין עם יתר החד-
רים. רובקע בנו הבכור רץ לפיני המלמד, שבנו
נתפש גם כן לריבולוציה. אנו רצנו אחריו. פיני
המלמד ירא לעשות מעשה ולבטל את הלימודים,
אך בנו שילח את התלמידים: היום קונסטיטוציה,
אין לומדים היום, לכו לכם!

וברחוב ריח מרדנות. הילדים מרגישים דבר-
מה: שינוי בא לעולם, אך טרם ידענו עוד מה.
כח ה„סטרייקער“ גדול. על הכביש האוסטרובי
נקהלו המונים: ילדי חדרים, שוליות פועלים,
הסטרייקערס וקצת יהודים מבוגרים סקרנים.
היה קר ורוח חזקה נשבה. פתאום הגיח מן הצד,
דרך איזו סמטה, אל הכביש, איצל בן מלכה-

צימבל, שוליה של סנדלר (אחי אברהם) ע
ה"משורר", הוציא מבית שחיו מטפחת אדומה,
קשר אותה אל קצה מקל, הרים את הדגל האדום
וקרא: "צאר דאלאי" (המלך, רדו) וכל הקהל
הריע: הורא! מישוה הוסיף בליגלוג או ברצי-
נות: "צאל קדשים" הורא! החלו לשיר שיר
הריוולוציה: "שוועסטער און ברידער גענוג שוין
צו ליידן, גענוג שוין גענוג שקלאפן צו זיין!
מוטיק און מוטיק אין קאמף אריין!" אולם אנחנו
סירסנו ושרנו: "מאנטיק און מאנטיק אין באד
אריין! (ביום ב' — אל המרחץ)" ופתאום,
כשמצב הרוח היה מרומם וכולנו היינו מוכנים
לתפוש את הצאר ולדרסו פשרץ, צץ מתחת לאד-
מה ראש המשטרה, האוביזדנר, גוי נמוך קומה,
שמן, עגול בעל כרס, וקראו לו "קעלבענער
זאדעק" והוא החל רץ אחרי המפגינים ומפיו
התמלטו איזה מלים. אך כאן נתפש מאחור על
ידי כמה ריבולוציונרים (ביניהם גם אבא שלי,
אף כי היה ציוני נלהב, האמין בחופש העמים
בכלל ובמהפיכה ברוסיה בפרט, שתתן לנו הרבה)
הרימו את ראש השוטרים למעלה וצעקו: "קעל-
בענער זאדעק", הורא! וכל הקהל צווח ככרוכיה:
הורא, הורא! ראש השוטרים הסתלק מיד כל עוד
נפשו בו. הגיעה שמועה שצבא יבוא עוד מעט
„להשכיך סדר" ועל כן נתפזרנו. רעב וקפוא באתי
הביתה, אבל שמח וטוב לב: קונסטיטוציה
היום!

פילוג בין ס.ס. וס.ר.

היה זה במוצאי שבת. הקהל בבית המדרש
הלבן טרם התפזר והבית התמלא פתאום „סטריי-
קער". ברצ'ה המלמד, בנו של מוטל שאפראן, בן
השמש ישראל דוד, בנו של אהרון לוקס, יאנקל
פראוודע, מאנעס ועוד. הרבה לא הבינותי. אולם
הרגשתי שאין כאן כל קשר עם התפילה ועם
„ויתן לך". נפלגו כל המתווכחים לשנים: ס.ס.
(עס-עס) וס.ר. (עס-ער). מה זה ס.ס. טרם ידעתי.
בחדר, בשיחות שניהלנו בינינו הסבירו לנו:
עס-עס — אכול, אכול! „עס-ער" — שהוא יאכל.
גם בתלבושתם ניכרו שתי הפלגות: אלה בחול-
צות תכולות ואלה בשחורות. אלה — חגורה
קלועה לבנה עם רמונים מצבע תכלת ואלה —
רימונים אדומים. השם הכולל של שתי הפלגות

אין איך געווען געכאפט אויף דער מעשה, און
האָט געהאַלטן מיט די רעוואַליוציאַנערן, האָט
צעלאָזן דעם טאַטנס חדר און האָט געהייסן די
קינדערלאַך לויפן אַהיים אַנזאָגן טאַטע-מאַמע און
די גאולה איז געקומען, מיר האָבן שוין אַ קאַנ-
סטיטוציע, גאָט צו דאַנקען.

און אין גאָס שמעקט מיט רעוואַליוציע. לויפן
מיר, יינגלאַך, אויפן אַסטרעווער שאסיי, דורך
די בלאַטעס, לעבן בריק, זען ווי אזוי מען איז
מקבל די קאנסטיטוציע. דער שאסיי איז געווען
שוואַרץ מיט קינדער, אַרבעטער יונגע און על-
טערע. ס'איז שוין געווען פארנאכט. עס האָט
געבלאָזן אַ קאַלטער ווינט. מיר האָט געקנאַקט
א צאָן אָן אַ צאָן, איך האב אָבער „געהאַלטן
פאַסאָן": געבליבן זען וואס דא וועט פאַרקומען.
פלוצלונג קומט אַן איצל ראָטבערג, מלכה צימ-
בעלס עלטערער זון, אַ שוסטער, נעמט ארויס פון
אונטערן רעקל א רויטע טיכל, בינדט איר אַן
אויף א שטעקן, הויבט אויף דעם פאַן אין דער-
הויך און שרייט אויס: „צאַר דאַלאַי" — אזוי
גוט ווי: „אַראָפּ דער קייסער", מ'דאַרף אים
נישט מער, ער, מלכה צימבלס זון, ווייס דאָך
בעסער. און אלע ענטפערן אים מיט א געשריי:
הורא, הורא! שרייט איינער, ווייטער: „צאן
קדשים!" און דער עולם שרייט ווייטער: הורא,
הורא! דער הילצערנער בריק האָט אַזש געצי-
טערט. ווי פון אונטער דער ערד איז אויסגע-
וואָקסן דער „אַביעזדנער", דער עלצטער פון דער
פאַליציי, באַמישאָוו, א נידעריקער גראבער גוי,
וואָס מ'האט איבערגערופן: „קעלבערנער זאָ-
דעק", מיט אַ רויטער מאַרדע און אַן אַנגע-
שיכורטן נאַז, האָלט די האנט ביים שווערד, די
צווייטע ביים רעוואַלווער און הייסט זיך צעגיין.
ער ווייס נישט ווי דאָ צו האַנדלען: צעטרייבן
די נישט לעגאַלע מאַניפעסטאַציע, איז עפעס
נישט פאַסיק, דער קייסער האט דאך אונטער-
געשריבן די קאנסטיטוציע. נישט צעטרייבן —
איז אויך שווער אראָפּצושלינגען: וואו איז זיין
פרעסטיזש און מאַכט? דערווייל האט חברה זיך
מיישב געווען, אויפגעהויבן פון הינטן דעם
פאַליציי-עלצטן, און איינער האט געשריגען:
„קעלבערנער זאָדעק!" האט דער גאנצער עולם
געענטפערט: הורא, הורא!...

היה „סטרייקערס“ (שובתים) על שם השביתות שהכריזו בכל פעם אצל בעלי המלאכה, נותני לחמם.

תמרונים אצל ברצ'ה המלמד

תנועת הסטרייקערס היתה מדינית וגם תרבותית, כי הפועלים שאפו להשכלה. ברצ'ה המלמד, מנהיגם הרוחני, יסד איפוא שעורי ערב לידיש, בחדר שלו. בכל ערב היה נהפך חדר זה למועדון של המהפכנים. למדו גם יידיש מתוך איזה ספרים, כתבו א פארשריפט, א שורה-גריס, אולם גם שמעו הרצאות והתאמנו בקליעה באק-דוח. כפי שסיפרו מפה לאוזן, באחד הימים בבוקר באנו לחדר וגלינו שהמזוזה חסרה — המהפכנים בחמתם הורידוה. „אלוהים אינו רוצה לשכון בבית הזה“, אמרנו לנו.... אולם ברצ'ה פחד מהוצאת לעז והדביק תיכף מזוזה אחרת, שאשתו מאריאשה רצה והביאה מאי-שם...

שפאלטונג אויף „עס-עס“ און „עס-ער“

ס'איז געווען שבת-צו-נאכטס, אין ווייסן בית מדרש, מען האט געדאוונט מעריב און זיך גע-קליבן ארויסגיין מחדש זיין די לבנה. איז אריין אין בית המדרש א כאפטע רעוואלוציאנערן: בערטשע דער מלמד, מאטל שאפראנס זון, ישראל-דוד דעם שמש'ס זון, אהרון לוקס'עס זון, יאנקל פראווע, מאנעס זיין שוואגער, און נאך און נאך. איז ארויף א גרופע פון זיי אויפן בע-לעמער, איבערגעהאקט דעם דאווענען, געגעבן א קלאפ אין טיש און אויסגערופן: ווער עס געהערט צו „עס-עס“ זאל גיין אין איין זייט, ווער עס בלייבט אבער „עס-ער“ — זאל גיין אויף דער אנדער זייט... דאס האבן זיי געמאכט אין בית המדרש, ביים דאווענען, כדי פאליציי זאל זיי נישט כאפן. מיר, קינדער, האבן נישט פארשטאן נען דעם אונטערשייד פון די 2 „וועלט-פארטייען“

ג' בעלי מלאכה חשובים
שלמה פעקארעוויטש (שלייטשצאך דער קצב), דוד פאדרוזשניק (מאלער), חיים בורשטיין (שניידער)
Three reputable workingmen: Shlome Pekarewich (Meat dealer), David Podruchnik (House-painter), Haim Burstein (Tailor).

חיפושים בבית המדרש הלבן

פעם בעת תפילת שבת הוקף בית המדרש שוטרים וחיילים (פאטרוול) ופלוגת בלשים שבאו מלומזה ובראשם ראש השוטרים ועשו חיפוש בין הספרים הרבים. חיפשו ספרים ריבולוציונריים, בלי "צנזורה". נמצאו כמה ספרי יראים שדף השער עם כתובת הצנזורה נפל ואלה הוחרמו והובלו ללומזה והגבאי, שמואלקע וויליאם מאוסקי, נעשה אחראי לזה. אך זה נגמר בכי טוב, כי הספרים, לאחר בדיקה, לא נמצאו חשודים.

מלחמת הסטרייקער והקצבים

היה זה שבת ראש חודש. החזן שר בלווית מקהלתו, בבית המדרש הלבן "אתה יצרת" בנעימה מושכת לבבות. הקצבים (קראו להם "פענ-ז'וכעס") היו להוטים מאד אחרי החזן. היטו אוזנם לזמרתו והתמוגגו מרוב עונג. אולם ברצ'ה המלמד התהלך לו מאחורי הבימה עם חבריו ושוחח ושוחח. חרה אפם של הקצבים ומשה-קלמן הקצב, עם גיסו יוסל קצב, ניגשו לברצ'ה והכחו על הלחי לעיני כול. זה עורר אצל הפועלים רוגז רב. הסטרייקער התארגנו ובמוצאי שבת, כאשר הקצבים התכנסו בבית המחותן של שלימצ'אק הקצב מול בית המדרש, לעשות חשבון מהכנסות והוצאות השבוע, התנפלו עליהם הסטרייקער במקלות ובאלות והיתה מלחמה ממש, בפצועים ומוכים. כל העיר נפלגה אז לשתיים: בעד וכנגד. לאחר כמה שבועות השלימו ביניהם, כדי להימנע ממשפט. שלימצ'אק הקצב בא אל ברצ'ה לחדר, כשראשו עודו חבוש, ובמעמד התלמידים שתו לחיים, ביקשו סליחה והשלימו. וכה חוסל הריב הגדול.

המעברה

באותו זמן בנו גשר עצים חדש על הנהר שחצה את הכביש האוסטרובי. הביאו "באבי" — מין נטל פלדה כבד שהורד על העמודים בכח ובכל מכה כזו ב"באבי" נתקעו העמודים עמוק באדמה. לפקודת הבנאים הקימו מעברה "פרום" (Prom). בכל יום לפנות ערב תפשו הסטרייקער את הפרום והפליגו בו בנהר עד מפל המים של פיפער, שם ערכו אסיפותיהם ובדרך זו חזרו בשעה מאוחרת, תוך שירה וזמרה העירה.

(סוף)

און געגלויבט: איינע הייסט עסן (עס-עס) און די צווייטע טענ'עט: זאל ער עסן (עס-ער!). אין גאס האבן זיך אונטערגעשיידעט די צוויי פארטייען: עס-ער האבן געטראגן בלויז קו-טאסן אויף א ווייסן שנירל, וואס האט געדינט ווי א פאסעק, און די עס-ער — מיט א רויטן קוטאס.

איבונגען ביי בערטשע דעם מלמד אין חדר

יעדן אונט פלעגן קומען ארבעטער, בחורים און מיידלאך און פלעגן זיך לערנען ביי בער-טשען שרייבן יידיש, פלעגן לייענען יידיש און גלייכצייטיק זיך גרייטן צו דער גרויסער רע-וואלוציע.

איינמאל איז געקומען א גרופע געהיים אנגענטן און קאנטראלירט אלע ספרים פון ווייסן בית המדרש. צי זיי זענען צענזורירט. זיי האבן גע-פונען אייניקע ביכער, דווקא מיט א רעליגיעזן אינהאלט, און צענזורע, האט מען זיך געלאזט קאסטן, און מ'האט אפגעגעבן די ביכער און באפרייט די פאראנטווארטלעכע.

קצבים קריגן קלעפ

איינמאל, שבת-צו-נאכטס, אנהויב ווינטער, איז אויסגעבראכן א בלוטיק געשלעג צווישן די סטרייקער און קצבים, די אזוי גערופענע "פענ-דזשיכעס". די מעשה איז געווען אזוי: ווען דער חזן האט געזונגען און די קצבים האבן אים אויסגעהערט מיט מתקנות, האט בערטשע גע-פירט הינטער דער בימה א געשפרעך מיט זיינע רעוואלוציאנערן און זיך ארומגעדרייט אין בית המדרש, אהער און אהין. האבן די קצבים געגעבן בערטשען א פאטש, פארן שטערן דעם דאווענען. האבן עס זיינע אנהענגער נישט געקענט פאר-טראגן, עס וואלט גערירט זייער פרעסטיזש, און דעריבער באפאלן שבת-צו-נאכטס די קצבים, וואס האבן זיך צונויפגעקליבן יעדן שבת-אונט זיך אפרעכנען.

בלוט איז פארגאסן געווארן, די סטרייקער האבן געשפאלטן קעפ... די גאנצע שטאט איז זיך אנגעלאפן...

אין א פאר טעג ארום איז געקומען אין חדר, צו בערטשען, שלימטשאק דער קצב, מיט א

א באבע" — א שווערע שטיק איין, וואס פלעגט זיך אראפלאזן און קלאפן אויפן קלאץ. צו דער בריק-ארבעט, האט מען אנגעקלאפט פון ברעטער א פראם — א באוועגליכער בריק, מען טשן און פורן זאלן קענען אדורכגיין דעם טייך. פלעגט די סטרייקער רעקוויזירן יעדן אוונט דעם פראם אין זיך לאזן שווימען איבערן טייך, ביז פייערס וואסערמיל, מיט געזאנג פון רעוואל-יוציאנערע לידער.

פארבאנדאזשירטן קאפ און האט געבעטן מחילה ביי בערטשען, פאר דער באלידיקונג. איז גע-ווארן צוריק שלום אין לאנד.

דער פראם

אין יענער צייט האט די רעגירונג געבויט א נייעם הילצערנעם בריק. די קלעצער האט מען אריינגעקלאפט אין דר'ערד, אין וואסער, מיט

ה

דער ברוגז טאנק

דער אנדערער זייט. חייה לויפט איר אבער נאך, און שוועבט ווי א פלאטערל צו רבקה-גיטלען, מיט'ן שמייכלע. דער עולם זינגט ווייטער. חיה שטרעקט אויס די הענט. די באבע רבקה-גיטל ציט איין די הענט — וויל נישט זיך איבער-בעטן. טאנצט חייה ווייטער ארום פון דער אנדערער זייט. ווערט רבקה-גיטל ווייטער א ביסל און לייגט ארויף אירע הענט אויפן הארצן און טאנצט אויך, אנטקעגן, צו חייה'ן. שטרעקט חייה ווייטער אויס די הענט, שאקלט די באבע רבקה-גיטל מיטן קאפ אויף נישט, און טאנצט אויף צוריק. ווערט דער עולם הייטערער און זינגט מיט דער באגלייטונג פון די כליזמרים: לאמיר זיך איבערבעטן, איבערבעטן, די וועלט איז ווי א חלום, לאמיר זיך איבערבעטן, לאמיר מאכן שלום! טאנצט די באבע רבקה-גיטל ווייטער, פארווערטס, צו חייה'ן, און חייה צו איר. שטרעקן זיי שוין ביידע אויס די הענט איינע קעגן דער צווייטער: דער עולם זינגט: „זיך איבערבעטן, איבערבעטן“, די כליזמרים צעלאזן זיך: „איבערבעטן, איבערבעטן“, ווערן די ביידע פאר הענט איינגעקלאמערט, נעמט איינע ארים דער צווייטער און מען צעקושט זיך. דער עולם האלט זיך נישט איין און זינגט

געווען איז עס אין זעמבראווע אין יאר 1905. מיין באבע, רבקה-גיטל, איז געווען ברוגז מיט איר אלטע מחותנ'טע חייה צוקראוויטש. איר איז נישט אנגעשטאנען דער שידוך פון איר יינגסטן זון, בערל, מיט חייה'ס אייניקל נחמה, כאטש נחמה איז געווען אויך איר אייניקל, ס'האט אבער נישט געהאלפן. בעת דער חתונה פון בערל מיט נחמה'ן האבן זיך דאך געדארפט די ביידע באבעס איבערבעטן, האבן זיי זיך איבערגעבעטן דורך דעם „ברוגז-טאנק" וואס זיי האבן געטאנצט איידער מ'איז געקומען בא-דעקן די כלה. מיין באבע, רבקה-גיטל, א דיק-ליכע יידענע, האט זיך געהאלטן שטאלץ. די אנדערע באבע חייה, איז געווען א הויכע, א מאגערע און געהאט א לייכטן טראט. שטייט דער עולם ארום, אין א קאראהאד. רבקה גיטל שטייט אין איין זייט, אנגעבלאזן, אראפגעלאזט דעם קאפ. די צווייטע, חייה, טאנצט שוועבנדיק, צו איר, מיט א שמייכל אויף די ליפן. זינגט דער עולם צוזאמען מיט דער מוזיק: „פארוואס ביסטו ברוגז, איך ווייס דאך נישט פארוואס? גייסט ארום אנגעבלאזן, אראפגעלאזט דעם גאז?" רבקה-גיטל הויבט נישט אויף דעם קאפ, נאר דערווייטערט זיך אביסל, גייט איבער אויף

בערבעטן"... די ביידע מחותנתעס גייען שוין ארויס אין טאנץ, האנט אויף אַקסל... ביז די מחותנים זיינען אָנגעקומען. דער חתן באַדעקט די כלה און סאַניע ברוחן פון ביאַליסטאָק, שטעלט זיך אַוועק אויף אַ ביינקל באַזינגען דער כלה מיט דער באַגלייטונג פון די קלעז-מאַרים.

מיט כוח, פאַטשנדיק מיט די הענט: „לאַמיר זיך איבערבעטן, איבערבעטן!“ די פידעלע פון אַ טיקטינער קלעזמער העלפט מיט אַ דינינקן קרעכץ: „איבערבעטן, איבערבעטן“, גאַלדעטש-קעס זון מיט'ן פּיאָל, כאַפּט אונטער. די „יאַ-לעשקע“ פון חייה'לעס מאַן רעמפעט און שם-עון פויקער קלאַפט צו: „זיך איבערבעטן, איי-

על קבר אַמא על אויף דער מוטערס קבר
גאַלדעטשקעס זון, א פּייהיקער כלי-זמר און שערער, פון דער ארבעטער אינטעליגענץ, ביי דעם קבר פון זיין מוטער

Over the mother's grave
Known under the name Goldie's (Goldetchke) son, able musician and hairdresser, one of the circle of intellectuals among the workingmen in Zambrow, standing at the Tombstone on his mother's grave.

עלובי החיים / ארימע נשמות

יעדע שטעטל האָט געהאט אירע „אַרימע נשמות“. דאָס זיינען געווען דעפֿעקטיווע טיפֿן, קאַליקעס, משוגענע א. א. — וואָס דער גורל האָט זיי נישט געגעבן אַלע מענשליכע רעכט און מענשליכע גאַנצקייט. די שטעטל פלעגט זיי אויסהאַלטן, זאָרגן פאַר זיי און אַמאָל אויך פאַר-וואַרלאָזן זיי... א טייל פון זיי פלעגט זיך אַיינ-וואַרצלען אין דער שטעטל-פאַגאַראַמע, ווי למשל „דער שטאַט משוגענער“, אזוי ווי „חלבה“ איז געווען אַמאָל א געווייזן מיט א שלעכטן ריח, אָ דעם אָבער האָט דער כוהן גדול אין בית המקדש נישט געקענט צונויפֿשטעלן דעם „קטורת“. וועגן עטלאכע פון אזעלכע אַרעמע נשמות אין שטעטל גיי איך דאָ באַשרייבן, פון מיין זכרון, זאָלן זיי דערמאנט ווערן אין פינקס פון שטאַט. און זאָלן זיי מיר מוחל זיין אויב מיט מיינע שורות, האָב איך עמיצן פון זיי געטראָפֿן — נישט דאָס האָב איך געמיינט.

א. אַלטער קאַטי

אין א שיינעם פרימאָרגן איז אריינגעקראכן אין רויטן בית המדרש אַ קריפל, אָנגעשפּאַרט אויף זיין שטעקן. געהאַט אָן אויסזען ווי אַ חזיר וואָס שטייט אויף צוויי פיס, ווי א מענטש. ער האָט באלד דערוועקט רחמנות ביי יעדן און גאַטספאַרכטיקע יידן האָבן אים צוגעטראָגן עפעס עסן. יינגלאך האָבן באלד דערשפּירט פאַר זיך אַן אַביעקט פון זיך לוסטיק מאַכן און אָנגעהויבן פון זייער זייט זיך שפּילן איבער אים. ער האָט געהייסן אַלטער און איז געבוירן געוואָרן ביי זיינע עלטערן, נאָכדעם ווי עטלאכע קינדער האָבן זיך נישט דערהאַלטן און אוועקגעשטאַרבן פאַר דער צייט. איז ער געבוירן געוואָרן, אַ ציטע-ריקער — אין דאָרף קאַטי, נישט גאַנץ ווייט פון זעמבראָווע. זיינע עלטערן זיינען געשטאַרבן איז ער געבליבן עלנט אליין, האָבן גוטע מענטשן אים געגעבן אַ טאַרבע מיט שטיקלאך ברויט א ציבעלע, א שטיקל צוקר, אים אוועקגעזעצט אויף א גוישקער פֿור וואָס פאַרט קיין זעמבראָווע צום

בכל עיירה ועיירה היו עלובי החיים. היו בעלי מומים שעוררו רחמים וטיפולם על הציבור. היו משוגעים, שעוררו רחמים או צחוק, או רגשי בחילה — והציבור או אנשים טובים היו מטפלים בהם. ולפעמים אף עזבום לנפשם. גם בזאמברוב היו כאלה. ונזכיר מתוך הזכרון אחדים מהם הטיפוסיים ביותר, שהתחיו בתוך הקהילה והיו חלק מהנוף שלה. אמרתי יפקד גם שמם בפינקס העיר ויסלחו לי אם פגעתי בכבודו של מישוה. לא לזה התכוונתי.

א. אלתר קוטי

הופיע בזאמברוב, בבית המדרש האדום באחד הימים. הובא לכאן מהכפר קוטי: פניו וגופו כחזיר הולך על שתיים, מדדה ונשען על מקלו. ידע להתפלל, היה מגמגם בדיבורו, אבל שפוי בדעתו ודיבר דברים של טעם. נולד ככה, „סנדל“. בעצמו סיפר פעם: כשאמא היתה בהריון התנפל עליה חזיר־פרא בכפר. הסתכלה אמא בחזיר ונפגע העובר בבטנה... כשהיו הילדים מרגיזים אותו, על לא דבר, כדרך השובבים, וצועקים: קוטי — קוטי! היה מתרגז ומשתולל, פוסע פסיעות מהירות ומנפנף עליהם במקלו, אבל לא יכול לרוץ אחריהם. ולפעמים היה פורש הצידה ומתייפח כתינוק, באזני העוברים והשבים: מה אני אשם, שנולדתי בעל־מום, ואבי ואמי עזבוני ואינם? מה אעשה ואנה אלך, אם לא לחזור על הפתחים? מדוע רודפים אחרי ומרגיזים אותי? היו דבריו נכנסים ללב. נשים אף הורידו דמעה והגישו לו אוכל, החליפו לו כותונת או בגד, אבל ילדים הם ילדים, ולמחרת — שוב ושוב התגרו בו.

כסף לא היה מקבל — למה לו כסף ומה יקנה בכסף? רצה בתבשיל חם, כוס חמין, בגד לגופו ומנוחה לנפשו. אכסנייתו היתה בית „הכנסת אורחים“. אבל, מאחר ששמש הבית לא יכול לסבול אותו עוד, בגלל אי־הנקיון שלו, כילד קטן, גורש משם והיה לן בלילי קיץ במסדרון עזרת הנשים של בית המדרש האדום, מתחת למדרגות, על גבי ערימת „נשמות“. בחורף היה לן לפעמים בבית המדרש, מאחורי התנור ולפעמים חס עליו

מישהו והכניסו הביתה. היה מתפלל בעל פה ברגש רב ובוכה בתפילתו. כטוב לבו היה מגמגם ומספר מתולדות חייו ומהרפתקאות שונות שראה ושמע. כשפגעו בו היה פותח פיו בקללות נמרצות, שרק אמן, בעל דמיון יכול ליצור ולהוציא מן הפה. בימי הכיבוש הגרמני של מלחמת העולם הראשונה — הוצא לשדה על ידי הגרמנים ונורה שם... נתייתם בית המדרש האדום מאחד ממתפלליו הוותיקים ונעקר עץ מנופה של זאמברוב.

ב. אברהם ברל קליין

בעל קומה ממוצעת, לרוב יחף או נעול סמרי-טוטים וקליפות-עץ, כאחד האיכרים, לבוש שק וחגור חבלים, ראשו הפרוע ששיבה זרקה בו מגולח וזקנקן עגול, שיבה, מכסה סנטרו. ישב לרוב במסדרון איזה בית או בבית המדרש הלבן. עיניו טובות ומחייכות כילד ומספר מעשיות, מהן הרפתקאות בחיים ומהן דמיוניות שרק נפש פיוטית יכלה ליצור. היה לו שגעון של הומור: בלילות היה מעביר כבסים שבחצרות מרחוב אחד אל חצר נידחת של רחוב שני, מוריד שלט של שער ותולה במקומו שלט של סנדלר. היה עוקר מדרגות או מיפתנים שליד הבית ומעבירם למקום אחר, מעביר קרשים, עצים, אבנים מרשות לרשות וגורם דאגה וחיפושים לבעליהם, והוא עומד ומתפרץ בצחוק. אהב לצייר על גבי הכתלים, היה מחזיק בבית שחיו גזרי פחם תמיד ולפנות בוקר, באין מפריע לו — היה מצייר בפחם על הקירות דמות חיות ועופות, סוסים וגמלים, כלבים וחתולים, אנשים ונשים. הציורים היו ילדותיים, אבל מעוררי עניין. לא פעם היו אומרים עליו: נשמה עלובה, יכול היה להיות סופר וצייר-אמן בישראל, אלמלא השגעון. בכל ימות השנה לא היו רואים אותו בקלקלתו; לא היה רודף אנשים וגורם להם צרות, היה מחייך ומספר בדיחות ומעשיות מתוך דמיונו היוצר, היה שר ומפזם ניגונים של חזנים, וכשהציק לו הרעב היה נכנס לבית אחד הקצבים שגרו מול בית המדרש הלבן, מבית הפנז'וכים, ומקבל קערת אוכל, לחם, כוס תה וכיו"ב. רק הילדים היו מרגיזים אותו, כשקראו לו "קליין" — כינויו. הילדים אף יצרו שיר לכבודו:

"אברהם בעל קליין — נעם דעם ת... און לויף אהין" (קח עכוזך ורוץ שמה).

מארק און געבעטן דעם גוי ער זאל אים אַראָפֿ-לאָזן ביי דער באַזשניצע, ד. ה. ביים רויטן בית המדרש. אויך דער גוי האָט רחמנות געהאט אויף דעם קריפל און האָט אים צוגעפירט ביז צו דעם אריינגאנג. און זייט דאמלסט איז אלטער קאטי געוואָרן אַ זעמבראווער בירגער, אָפּגעהיט דעם בית המדרש ביי יעדן דאָוונען און אפילו פאר-רעכנט געוואָרן צום מניין.

ער איז געווען אַ סעפליאַק, פלעגט זיך פאר-האקן ביים ריידן. ער איז אבער געווען קלוג און גערעדט צו דער זאך. קינדער פלעגן אים דער-גיין די יאָרן. ווען ער פלעגט קריכן, אויפן שטעקן אָנגעשפארט, מיטן קיילעכדיקן בייכל פאראויס, פלעגן אים קינדער נאָכשריייען פון אַלע זייטן: קאטי, קאטי! פלעגט ער אריין אין אַ גרימציאָרן, הויבן דעם שטעקן, אים פאַכען און וועלן שטארק זיי אַנשלאָגן. איז אים נישט געלונגען — ער קען דאָך די פלינקע פיסלאך נישט נאָכלויפן, פלעגט ער אַמאָל אויסלאָזן דעם כעס צו די אומ-שולדיק אַדורכגייענדע און געבן דעם און יענעם אַ זעץ מיטן שטעקן. אַמאָל פלעגט ער זיך צע-וויינען, אויפן קול, אין מיטן גאַס: צי בין איך פון אַ שטיין געבוירן, צי האָט מיך קיין מוטער געהאט? פאַרוואָס פלאָגט איר מיך, פאַרוואָס בין איך שולדיק, אַז איך בין געבוירן געוואָרן נישט ווי אַלע מענטשן? פאַרוואָס קומט עס מיר — ווען מיין טאטע און מאמע האָבן מיך פארלאָזן? פלעגן ווייבער לאָזן אַ טרער, אים באַרואיקן, ארויסטראָגן אַ ווייסע העמד איבערצוטאָן, אַ פאַר געשטריקטע זאָקן צי פארדעקען זיינע באַרוועסע פיס, אַ טעלער וואָרעמס, אַ גלעזל טיי מיט אַ שטיקל ברויט א.ד.ג. און אַ מויל האָט ער געהאט! פלעגט שילטן מיט אַזעלכע קללות וואָס נאָר אַ דיכטער-פאַנטאַזיע האָט עס געקענט שאַפן. ווען מ'האָט אים צורו געטאן, און קינדער האָבן אים נישט געטשעפעט, פלעגט ער זיין אין אַ גוטע שטימונג און דערציילן וואָס אים האָט געטראָפן, פון זיין משפחה, סתם מעשיות וואָס ער האָט געהערט. זיין היים איז געווען צוערשט אין "הכנסת אורחים". מען האָט אים פון דאָרט באַ-זייטיקט, ווייל ער האָט נישט געקענט זיך האלטן ריין, און דאָרט פלעגן דאָך נעכטיקן נאך אורחים. האָט ער זיך געמאַכט אַ נאָכטלעגער זומער אונ-

לשמע זה היה משתולל, רץ כחץ מקשת, תופס את הילד ומכלה בו כל חמתו.

בימי הקיץ, בחודש תמוז, היה אף מסוכן: היה מכה על ימין ושמאל, רודף אנשים ומרביץ בהם, גורם נזקים — ללא רחמים.

היה ממשפחת הקצבים הנ"ל. אשתו היתה מאלקוגיה, שהיתה מוכרת קיבות וטרפחות, אלא שנפרדה ממנו בלי גט, כדיון. אמרו עליו: היה פעם מפקח על סתתים שהכינו אבנים לכביש. בכל יום, לאחר גמר עבודתם היה מודד את גל האבנים המסותות של כל אחד במין משולש ולפי זה רושם את תוצרת הסתת ליום. אולם פעם גילה תרמיתם של סתתים אשר היו מעבירים אבנים סתותות בלילות מהערימות המדודות לערימות העומדות להימדד. בגלל זה התנפלו עליו הסתתים באחד הלילות והיכוהו כל כך עד אשר קיבל זעזוע מוח ויצא מדעתו.

בעיר סיפרו עליו כמה מעשים מבדחים, כמו על הרשלי מאוסטרופוליה. ר' סנדר סיצקוביץ' סיפר: פעם עבד עם אביו, איטשע, בחיקון התנור של מאפיית לייזר פינקלשטיין. היו צריכים לקחת פועל לפנות את ההריסות. הביא לייזר את אברהם ברל קלי, שהיה רגיל אצלו, לעבודה זו. אמר לו אברהם-ברל: תן לי קודם לאכול, רעב אני! נתנו לו לאכול. עכשיו — כוס חמים, צמא אני! הגישו לו תה ממותק. לאחר ששתה כמה כוסות, פנה עלה אל העלייה והשתטח על הארץ לישון. צווח לייזר: אברהם ברל, משוגע, מדוע אינך מפנה את ההריסות? — אתה משוגע, ענה אברהם ברל, ולא אני: אנשים בריאים ושפויים בדעתם נוהגים לאחר אכלם ושתותם לשכב ולנמנם קצת...

פעם, מספר סיצקוביץ' הנ"ל, הביא גוי למכירה שקי תבן גזור ורצה בעדם כסף מלא. אמר לו אברהם ברל, בוא אחרי ומלא אותם באורוותי, דרך החלון ואני אלך להביא לך כסף, היה זה חלון המקווה. כשגמר ונכנס פנימה נוכח שריי-מוהו והחל לצעוק, לחרף ולגדף, עד כי שיכנעוהו שזה היה משוגע, ולמה עשית זאת לגוי, שאלו את אברהם ברל, הרי זה חילול השם! רציתי, ענה, שייכנס דרך החלון לדרוס על גבי הקש ולהשקיעו ואגב יטבול במקווה וירגיש גם הוא את טעם המים הסרוחים שאנו מרגישים... מיהו איפוא המשוגע, אני או אתם?

טער די טרעפ פון וויבער שול, אין רויטן בית המדרש, אויף די „שיימעס“, ווינטער, פלעגן גוטע מענטשן אים געבן א ווינקל צום שלאפן, אדער ער פלעגט זיך אויסבעטן אין בית המדרש אונטערן אויוון.

בעת דער ערשטער וועלט-מלחמה האָבן די דייטשן אים ארויסגעפירט אונטערן שטאָט און דערשאָסן — פטור געוואָרן פון אַ קריפל און באַפרייט אַ ברויט־קארטע. דער רויטער בית המדרש איז ווי פאריתומט געוואָרן — ס'האָט געפּעלט דער שטענדיקער מתפלל. פון דער שטעטל פאַנאַראַמע האָט מען אַוועקגעשניטן אַ בוים...

ב. אברהם בערל קלין

איז געווען פון מיטעלן וווקס, אַ באַרוועסער, אַמאַל אַרומגעוויקלט די פיס מיט שמאַטעס ווי די פויערים, אַרומגעוויקלט אין אַ זאַק מיט אַ שטריק איבער די לענדן, אַ גרויע קאַפּ מיט אַ גרויע רונדע בערדל. פלעגט זיצן אין אַריינגאנג פון ווייסן בית המדרש און דערציילן די קינדער מעשיות, ווונדערלאכע מעשיות איבער זיך, איינער בער גולנים און שדים און שטענדיק פול מיט הומאָר. מען האָט געדארפט האָבן אַ דיכטערישע נשמה כדי צו קענען אויסטראַכטן אַזעלכע מעשיות. ביינאכט פלעגט ער נישט רוען, ער האָט געהאַט אַ הומאָר־משוגעת. פלעגט ער איינערטראַגן וועש, וואָס איז געהאַנגען אין אַ הויף, אויף אַ צווייטער גאס און עס אויפהענגען טריי־קענען. פלעגט איברטראַגן ברעטער וואָס אַ באַ־לעבאַס האָט געקויפט עפעס אויסצובויען אדער שטעלן אַ סוכה אין ערגעץ אַ ווייטן הויף, פלעגט בייטן שילדן פון איין בעל־מלאכה אדער קרע־מער אויף אַ צווייטן א. ד. ג. האָט געהאַט שטענדיק קוילן אין בוזעם, און פאַרטאַג, ווי נאָר עס פלעגט ווערן ליכטיק, און קיינער האָט אים נישט געקענט שטערן פלעגט ער צייכענען אויף די ווענט חיות און מענטשן, פערדלאך און הינטלאך, קעץ און ציגן, ווער ווייס וואָס פאַר אַ מעשה ער האָט דערמיט געמיינט צו אילוסטרירן? ווער ווייס וואָס פאַר אַ קינסטלער טאַלאַנט עס איז פאַרלאָרן געגאַנגען אין אַט דעם משוגענעם?

ער פלעגט זיצן רואיק און שמיכלען, זינגען אַדער דערציילן. נאָר האָט עמיצער ערגעץ אַ

איני יודע, מה היה סופו של אברהם בערל. המת זקן ושבע ימים או גם הוא נורה על ידי הגרמנים? איני יודע כיצד יכלו הילדים להסתדר בלי אברהם ברל קלין.

ג. משה'ל קאליקע

היה בעל-מום — קטע רגלים. ראש גדול, עיניים פיקחות וגוף גוך כשל ילד. היה בעל שכל חריף, ידע לדבר רוסית ופולנית, בעל הגיון ועצה. ידע לשיר יפה ולספר סיפורים. אביו היה מלמד יודע בעיר, היגר לאמריקה והאם נשארה עם כמה ילדים וילדות ולא יכלה להתפרנס. החליטו להוציא את משה'ל יום-יום החוצה, על אם הדרך העולה ללומזה ואנשים טובים יתנו לו נדבות. מיהודים כמעט ולא היה מבקש כלום, אבל כשעברו גויים ובייחוד חיילים או קצינים רוסים היה פונה אליהם בלשונם: „דאייטע קופיאצ'קו ביינזמו קאליקו“ — תנו אגורה לבעל-מום מסכן. והחיילים זרקו לו בעברם איש איש פרוטתו ונצטבר אצלו לסכום גדול למחיית אמו. אחיו ואחיותיו אהבוהו כנפשם, אף כי הצטרכו לשרתו ולנקותו. „משה'ל קאליקע“ היה שם דבר בסביבתו. ילדים התכנסו תמיד סביבו לשמוע מעשיותיו ושיריו. אף כי לא היה זו ממקומו — הכיר את כל בני העיר ורק פעם אחת כשאמרו לו מיהו פלוני — היה זוכרו לתמיד. כשקיבלו האם, אחיו ואחותו דרישה וכתביסם לנסוע לאמריקה אל האחים המבוגרים שהסתדרו כבר שם — לא רצו לזוז בלי משה'ל. אבל השל-טונות האמריקאיים לא היו מסכימים בשום אופן להכניסו לארצם, עד שסוף-סוף נתפשרו האחים, האם והאחות: למסרו לבית נכים בביאליסטוק. אולם משה'ל חלה שם מרוב געגועים למשפחתו ולעיירתו. ויש אומרים: האיש שאימצהו בביאליסטוק רצה אחר-כך למסרו לקירקס במחיר גבוה — לעורר תמהון בשכלו החריף ובכשרו-נותיו לספר, לבדח, לשיר. חלה משה'ל מרוב צער על מה שעוללו לו ומת.

ד. בירך האילם

היו בזאמברוב כמה אילמים. זוכרני בן אילם לגנר אחד, שחור עיניים ויפה תואר. לקצב פודאלצ'וק היתה בת אילמת, פיקחת ויפת-תואר. אביה שנתעשר באמריקה חזר לזאמברוב ולקח לה

געשריי געטאָן: „אברהם בערל קלין!“ איז ער אויפגעשפרונגען אַ מלא רציחה און פלעגט נעמען לויפן שלאָגן, וואָרפן אַ שטיין.

לויט ווי ער פלעגט דערציילן, אין אַ רואיקער שעה, איז ער געווען אַ שרייבער פון שאַסיי אונטערנעמער און פלעגט פארשרייבן די מאַס שאַבער (קליינע שטיינדלאַך) וואָס די שטיינ-האקער פלעגן מאַכן. כדי צו וויסן וויפּל יעדערן קומט פאר דער אַרבעט פלעגט ער מעסטן דעם בערגל שטיינער מיט אַ מין דרייעק, האָט ער געכאפט עטלאַכע וואָס פלעגן ביינאכט אָפּגעבענען פון די שוין אָפּגעמאַסטענע שטיינער און עס איבערטראָגן אויף דעם נייעם בערגל. האָט ער עס געכאַפט און באַשטראָפט די שטיינהאַקער, האָבן זיי אים אַרויפגעוואָרפן אַ זאַק איבערן קאַפּ און אזוי צעהרגעט, אז ער איז אַראָפּ פון זינען... זיין ווייב זאָל האָבן געווען מאַלקוניע, וואָס קינ-דער פלעגן זי רופן „מאַלקוניע מיט די פליאַקס“. זי האָט זיך פון אים געגט. ער איז געווען נאָענט צו די קצבים און זיי פלעגן אים געבן עסן און בייטן אַמאָל אַ העמד, ווייזט אויס — געווען אַ משפּחה פריינט פון די פענדזשוכעס. קינדער פלעגן אים נאָכלויפן און רייצן: „אברהם בערל קלין — נעם דעם ת — און לויף אהין!“ דאָס פלעגט אים אַרויסברענגען פון די כלים, זומער אין די גרויסע תּמוז היצן פלעגט ער אַרויס-ווייזן זיין משוגעת: פלעגט נאָכיאָגן מענטשן, פלעגט שליידן שטיינער, מאַכן שאַדנס, אז ס'איז געווען געפערלאַך צו זיין לעבן אים. איינמאָל, דערציילט ר' סענדער סעטשקאָוויטש, האָט ער געאַרבעט מיט זיין טאטן איטשע מוליאַר ביי לייער דעם בעקער, מ'האָט געדאַרפט אַפּראַמען די גרזן. האָט מען גערופן אברהם-בערלען צו דער אַרבעט. זאָגט ער: גיט מיר עסן פריער! האָט אים די בעקערקע געגעבן עסן. איצט, זאָגט ער, וויל איך טרינקען! האָט מען אים געגעבן טרינקן זיסן טיי. איז ער נעלם געוואָרן. ער איז אַרויף אויפן בוידעם און זיך געלעגט שלאָפן. שרייט לייער בעקער: משוגענער, אזוי פירט מען זיך? דו, בינסט דאָך משוגע, ענטפערט ער. איך פיר זיך ווי ביי לייטן: אָפּגעגעסן, אָפּגעטרונקען — שפּאַרט מען זיך צו אַביסל שלאָפן... עס פלעגן אַרומקורסירן אין שטעטל מעשיות פון אים ווי

חתן — בחור בן עניים מרודים, נכדו של חזקא, והעלה את כולם אתו לאמריקה. אולם אילם אחד, בירך, היה שם-דבר ונעשה חלק מנטורי קרתא. אילם, לא יצחא ללמוד מלאכה, נעשה סבל. כי היה יהודי גברתן, גבוה, רחב כתפיים, זקנו הצהוב-כהה הקיף את פניו הרחבים וארשת פניו אמרה פיקחות-חיים והבנה בנעשה סביבו. הבין את הכל. היה בא להתפלל במועד, אף כי היה אילם. ידע את המצוות המעשיות, שמר דיני שבת ומועד והתנהג כבעל בית הגון — אף כי הדיבור לא היה בפיו. הקים משפחה והיה מטופל בילדים וילדות — מוכשרים ויפים. בבית שררה תמיד הדלות, כמובן, והכנסותיו כסבל היו מעטות. ואף-על-פי-כן נשא הכל באהבה, אהב עבודה עד יומו האחרון ולא פעם היו בני העיר מתפללים על גבורתו — עומס שקים כבדים על גבו, ארגזים, ארונות וכיו"ב.

בני העיר כיבדוהו וגם בבית המדרש הלבן, מקום תפילתו, התחשבו אתו כאחד ממלל. פעם ראיתי כיצד קרנו פניו, כאשר השמש ניגש אליו וקראו לעלות לתורה. הוא עלה, נשק בטליתו את ספר התורה ושפתיו האילמות התנועעו, כמדובב דבר-מה. בעל הקורא (יהודי מכובד, משכיל, נמוך, שהיה מתרומם על בהונות רגליו בעת הקריאה ונראה בתנועותיו כרוקד, משום כך כינהו "טענצער" — רקדן), קרא לפניו את הברכות ורבי בירך ב"ר יקותיאל, קרא אחריו בלשוננו: מו — הו — הו — הו... ומי שלא ראה זיו פניו של הסבל האילם בעמדו לפני התורה, כאחד מבעלי הבתים — לא ראה אושר מימיו. לרוב היו מכבדים אותו ב"הגבהה" והוא בכוח זרועותיו היה מרים את ספר התורה בגאוה, כהרים דגל, ומסתכל בעיניו הפיקחות והתמימות באותיות הספר, כמבין... פעם, זכורני, נרדם בבית המדרש, בשבת בין השמשות ופיו פעור. פרחחים הכניסו לו טבק-הרחה לתוך הפה. משנתעורר, כאב לו הדבר על העלבון שגרמו לו בציבור. אך לא כעס, רק עיניו זלגו דמעות ובפיו השמיע: "מו — הו — הו — הו", כלומר: וכי מפני שאני אילם מגיע לי כל זה? התערבו כמה בעלי-בתים ותבעו קלונו: תפשו את הילדים והרביצו בהם, לעיניו. אך הוא עשה סימן בידו, כאומר: הניחו להם, ילדים הם, מה הם מבינים?

(סיף)

פון הערשל אַסטראפאליער. ער האָט איינמאַל פארנאָרט אַ גוי אין מיקוה, ער זאָל דאָרט אויס-שיטן זיינע זעק סעטשקע. ווען דער גוי איז געווען שטאַרק ביז און געשטאַלטן אַלע יידן, האָט מען אים געזידלט: אברהם-בערל, צו וואָס האָסטו דאָס געטאָן? — כ"האַב געוואָלט אַז אויך דער גוי זאָל זיך אַ מאָל טובלען אין דער שמוציקער מיקוה, האָט ער געענטפערט...

איז ער געשטאַרבן מיט זיין טויט, אָדער האָבן אים אויך די דייטשן דערשאָסן. אין דער ערשטער וועלט מלחמה? ווי האָבן זיך געקענט יידישע קינדער איינהאַלטן, אָן אברהם בערל קליין?

ג. מיישל קאַליקע

א גרויסע שוואַרצע קאַפּ, מיט טיפע קלוגע אויגן, אַ גוטע תפיסה, אַ שאַרפּן מוח, האָט גע-רעדט רוסיש, פויליש. אַ קערפער פון אַ קינד, אָן פיס. איז געווען דער זון פון אַן אַרימן מלמד. געווען אַ פיינע אַרימע משפחה. דער פאָטער האָט עמיגרירט קיין אמעריקע און דאָרט קיין רייכטום נישט געמאַכט. די פרוי איז געבליבן אליין מיט אַ שטוב קינדער — געראַטענע זין און טעכטער. וואָס טוט מען אָבער מיט מיישל קאַ-ליקע? האָט ער באַשלאָסן, מען זאָל אים אַוועק-זעצן אויפן ליידיקן פלאַץ, אויפן וועג קיין לאַמזע, וועט ער זינגען און די דורכרייזנדע אַפּי-צירן, סאַלדאָטן, יידן און גוים וועלן אים געבן אַ נדבה. ער פלעגט בעטן נאָר ביי גוים און באַזונדערס רוסישע אַפּיצירן: "דאָייטשע קאַ-פייטשקו ביעדנאַמו קאַליקע!" גיט אַ קאַפּי-קעלע אַז אַרימער קאַליקע! יאָרן לאַנג פלעגט ער דאָרט זיצן. אַלע האָט ער געקענט — ווען נאָר זיי זיינער איינמאַל אַדורכגעגאַנגען די גאַס. שטענדיק פלעגן זיצן קינדער אַרום אים און זיך אַיינהערן אין זיינע מעשיות, זיינע וויצן, זיינע ברידער און שוועסטער האָבן אים ליב געהאַט אהבת נפש. פלעגט גיין אַ רעגן, זיינען זיי געלאָ-פן, אַווי נאָר זיי זיינען געווען אים אַוועקפירן אַהיים, אָדער ברענגען אַ פליאַנדעקע אים אַיינ-טוליען.

איז געקומען די צייט וואָס אַן עלטערער זון אין אמעריקע האָט געשיקט פאַר אַלע שיפס-

(פאַרטזעצונג זייט 400 רעכטס)

קארטן. האָבן זיי נישט געוואלט פארן, ווייל ווי קען מען דא לאָזן מיישלען אליין? איז אמעריקע וועט מען דאך אים נישט אריינלאָזן. סוף־סוף האָט מען געפונען אַן אויסוועג: אים אַריינגעבן אין ביאליסטאָק אין אַן אינוואַלידן־אנשטאַלט, פאר אַ געוויסע סומע געלט. איז ער דאָרט קראַנק געוואָרן פון בענקעניש נאָך זיינע אייגענע און נאָך דער שטעטל און געשטאַרבן. אַנדערע האָבן דערציילט: אין ביאליסטאָק האָט מען געוואלט אים אַריינגעבן אין אַ צירק, צו ווייזן דעם עולם אַזאָ פענאַמען: מיט שאַרפן זיכרון און שכל, זיין זינגען, זיין דערציילן מעשיות, איז ער פאר עגמת נפש געשטאַרבן.

ה. ביראָד דער שטומער

עס זיינען געווען אין זעמבראווע עטלאכע שטומע, איינער אַ סטאליאַרס אַ אינגל — אַ שיי־נער, מיט שוואַרצע קלוגע און צער אויסדרוקפולע אויגן. איינע, אַ טאָכטער פון פאָדאלטשוק דעם קצב — אַ בילדשיינע און געראטענע טאָכטער. איז דער פאָטער צוריקגעקומען פון אמעריקע, מיט געלט, האָט חתונה געמאַכט די טאָכטער מיט חיוזאָס אַן אייניקל, אַן אַרימער בחור, און האָט זיי אַלעמען אַריבערגענומען קיין אמעריקע.

ביראָד דער שטומער איז געווען אַ טרעגער. איז געווען אַ גבר, הויך־געוואָקסן, מיט ברייטע פלייצעס, אַ טונקל־בלאָנדע בערדל, אַ ברייטן פנים מיט אַ פאַר פארשטענדלאכע אויגן. שטענדיק איז געווען אויסגעגאַסן אויף זיין פנים אַ שמייכל און צוגלייך אַן אומעט. האָט אַלץ פאַר־שטאַנען. פלעגט קומען דאָווענען אין ווייסן בית המדרש — ווי איינער וואָס רעדט. נישט האָבנדיק קיין פאָד און זייענדיק געזונט־מויער איז ער געוואָרן אַ טרעגער. פלעגט שלעפּן די שווערסטע משאות און קאסטנס. האָט זיך אויס־געבויט זיין היים: אַ פולע שטוב מיט קינדער, טעכטער און זין — זיינע געראטענע, אַבער דער דלות האָט געפייפט: ווי קען עס אַ טרעגער אויסהאלטן אַזאָ פאמיליע? אין שטאָט האָט מען זיך באַצויגן צו אים מיט רעספעקט.

ער פלעגט פארשטיין ווי זיך צו האלטן. אָפּגעהיט מצוות, שבת און יום־טוב. אין בית המדרש פליגט ער זיך שאַקלען, מיטן טלית איבערן קאָפּ

ווי אַלע. מען פלעגט אים אויך מכבד זיין מיט „הגבחה“ — פלעגט ער אופהויבן הויך די ספר תורה, אַריינקוקן אין די פינטעלאך און זיך דרייען מיט איר רעכטס און לינקס, מיט גרויס צופרידנקייט. איינמאָל, געדענק איך, איז צוגע־גאנגען צו אים דער שמש און גערופן צו דער תורה. דער בעל קריאה, אַ נידעריקער, אַ ייד אַ משכיל, וואָס פלעגט זיך אויפהויבן אויף די שפיץ־פינגער און אונטערטאָנצן ביים ליענען (מ'האָט אים גערופן דערפאַר „טענצער“). האָט אויסגערופן: יעמוד ר' ביראָד בר' יקותיאל... און דער שטומער איז געווען גליקלאַך. מיט שטאַלץ און גליק האָט ער צוגערירט דעם ברעג פון טלית צום ספר, האָט אַ קוש געטאָן און געמורמעלט: מו — הו — הו — הו. דער בעל־קריאה האָט געמאַכט די ברכה און דער שטומער האָט נאָכגעמורמעלט... אַלע האָבן דאָן געפילט אַז דער גבאי האָט געטאָן אַ גרויסע זאַך, אַ שיינעם זשעסט...

איינמאָל, שבת פארנאכט איז ער איינגעשלאָפן אין בית המדרש, מיט אַן אָפּענער מויל. האָבן חברה לאָבוסעס אים אַריינגעשאַטן שמעקטאַבאָק אין מויל. האָט ער זיך אויפגעכאַפט און געמור־מעלט מיט נאַסע אויגן: מו — הו — הו — הו. ווי איינער זאָגט: פאַרוואָס קומט עס מיר? אויס־געמאַטערט פון אַ גאַנצע וואָך האָב איך געכאַפט אַ דרימל, דאָרף מען מיך באַליידיקן? האָבן בעלי בתים זיך אָנגענומען זיין קריוידע, גע־כאַפט די לאָבוסעס און גענומען שלאָגן. האט ער גוטמייטיק אַ מאַך געטאָן מיט דער האַנט: לאָזט זיי, קינדער, וואָס פארשטייען זיי... איינער פון זיינע ייגסטע זין איז נאָך לאַנגע וואָגלענישן געקומען קיין ישראל.

ה. „קאטשקע“

איז געווען אַ שם דבר אין שטאָט: עפעס העכער פון מיטעלן וואָס, אַ גרויסע קאָפּ, באַ־וואָקסן מיט אַ שיטערער בערדל, קלוגע־כּיטרע אויגן, פלעגט גיין זיך וואַקלענדיק רעכטס און לינקס, ווי אַ קאטשקע. דערפון נעמט זיך זיין נאָמען. איז געווען אַ שליממזל אין זיין לעבן, שטענדיק געאַרבעט, פאַרהאַוועט און האָט גאָר־נישט געהאַט און צו גארנישט געטויגט. זיין

פאטער, חיים שמואל לעוויןסקי, אן ערלאַ-
כער בעל-עגלה, האָט געוווינט אין רבס דירה,
איבערן „הכנסת אורחים“, אַנטקעגן רויטל בית
המדרש. חיים-שמואל האָט געהאַט צוערשט אַ
בויד, דערנאָך אַ דראַזשקע אויפן טשיזשעווער
טראַקט. חיים שמואל איז געווען א שטילער
מענטש, שטענדיק מיטן גוטמוטיקן שמיכל,
פלעגט געבן צדקה און פירן אַפט די כלי-קודש,
מגידים, פיינע אורחים — אָן געלט, האָט גע-
חלומט צו פאַרן שטאַרבן אין ארץ ישראל...

זיין עלצטער זון, יאָסל, איז אומגעקומען אין
דער ערשטער וועלט מלחמה, יום-כיפור 1914,
ביי די שלאכטן לעבן נאַרעווי אין לאַמזע. האָט
געהאַט נאָך פיינע קינדער.

„קאטשקע“ איז אַבער געווען אַז אויסנאם, זיין
מויל איז געגאנגען ווי אויף שרויפן, פלעגט
וידלען און שילטן אויף וואָס די וועלט שטייט,
און זיין מויל פלעגט ווערן פול מיט שוים. איז
אַבער געווען אַ גוטמוטיקער און פלעגט באַלד

נעמען שמיכלען. דאָס שילטן איז געווען זיין אייגן-
ציק געווער אַנטקעגן די שווערע מענטשן וואָס
האַבן אים אויסגענוצט אַדער אויסגעלאַכט. ער
פלעגט זיך שטענדיק ארומדרייען צווישן די
בעלי-עגלות, פלעגט אַנטרינקען פערד און זיי
רייניקן, אמאָל פלעגט מען אים געטרויען צו זיין
שמיסער און פירן פאסאזשירן. גאנץ פאַרטאָג
פלעגט זיך שוין טראָגן זיין שטימע ווען ער
פלעגט גיין וועקן פאַסאזשירן צו דער רייזע,
פלעגט אַנזאָגן די בעלי-עגלות ווען ס'איז די
העכסטע צייט צו פאַרן מיט די פאַסאזשירן. נישט
פארשפּעטיקן דעם „פאַטשאַנג“, וואָס גייט אַפּ
פון טשיזשעווע קיין וואַרשע אַדער ביאָליסטאָק
און פון טשערוואַניבור. שפּעטער — איז ער גע-
וואָרן דער „עקספּעדיטאָר“ פון די סאָדע-באַלאַ-
נען, וואָס ער פלעגט פארטיילן אין די געשעפטן
און פריוואַט הייזער. אין א גוטער שטימונג,
פלעגט מען זיך מיט אים שוואַל-עצה זיין און
ערנסט אַננעמען זיין מיינונג, געווען ערלאַך און
פלעגט טיילן זיין גראשן מיט אַרימעלייט.

„כלת העיר“ / די שטאט שוור

סאיר צוקרוביץ

געווען איז עס זומער, אין יאר 1893.

גאָטס צאָרן האָט זיך אויסגעגאַסן אויך אויף
אונדזער זעמבראווע, ווען די כאָליערה האָט
שפּאַצירט איבער פוילין און רוסלאַנד. איז מען
נישט געבליבן זיצן ליידיק: מען האָט געטאָן
תשובה, מען האָט געפאַסט הפסקות, געזאָגט
א גאנצן טאָג תהילים — און ס'האָט נישט
געהאַלפן.

האָט מען גענומען גיין אין אנדערע וועגן:
מ'האָט געשאפן אַ „חברה רייבער“, געזונטע
יונגען וואָס פלעגן רייבן דעם קראַנקן מיט
שפּיריטעס, מיט הייסע וואַסער, אים אַנטרינקען
מיט בראָנפן א.ד.ג. האָט עס געהאַלפן איז געווען
גוט. האָט עס נישט געהאַלפן און די קרענק האָט
זיך געשטאַרקט, האָט מען איבערגעפירט דעם
חולה אין משה שריבנערס ווינטמיל, אויף אַס-
טראָווער שאסיי. דא איז געווען אַ מין שפיטאל

(טורכי המלחמה בחולירע בפולין, שנת תרנ"ג)

ביקין של שנת תרנ"ג (1893), אחרי שבעה-
עשר בתמוז, הקיפה השמועה הרעה שמגיפת
החולירע תקעה את צפרניה גם בעירנו ומברוב
וכנפיה השחורות מנפנות כבר על כמה בתיים.
יהודים כנוצרים מיהרו לבתי תפילה, לקרוא
איש בשם אלוהיו, אולי ירחם ד' וירצה להשיב
אפן.

מיד נוסדה בעיר, בין היהודים, פלוגת הצלה.
יהודים גברתנים התנדבו לפלוגה זו, על אף
בכיות נשותיהם ובניביתם, שחששו פן תדבק
בהם הרעה. טחנת-רוח שעמדה בשדה מחוץ לעיר
הפכה בית חולים לנגועי המחלה. בבית „הכנסת
אורחים“ העמידו דוידים יומם ולילה, לרבות גם
בשבת, הרתיחו שם מים. כמו־כן ריכזו בקבוקים
רבים מלאים ספירט וי״ש. ורק באה ידיעה על
מקרה של חולירע, חשו לשם אנשי הפלוגה מזו־

יינים בקבוקי ספירט ומים רותחים לשפשף בהם את החולה. התגברה המחלה — העבירו את

מאיר צוקרוביץ
Meir Zoukrovitch

הנגוע לבית החולים הנ"ל, שעל פי רוב כל באיו לא שבו. קראו לפלוגת ההצלה "חברה רייבער" (משפשים), וראוי לציין שכמעט לא דבקה המחלה במצילים, אף כי טיפלו יום-יום בחולים רבים, ויהי הדבר לנס. ועד הקהל הכריז על רפורמות הניתנות חינם לכל דורש. תיקנו לא לשבת "שבעה" אחרי הנפטרים, כדי למנוע ניהום אבי לים ו"מנין" לתפילה בבית. ביום הכיפורים הכריזו הפסקה גדולה בבתי התפילה והודיעו מטעם בית-דין צדק שכל מי שמרגיש את עצמו חלש או קצת לא טוב — חייב לאכול.

וכשגברה המגיפה וכל האמצעים לא הועילו — התארגנו קנאים לשלום-הציבור והחליטו לעצור את המגיפה בחזקה. ופעם, בליל חושך, יצאו בחשאי מן העיר, כמה אנשים, והלכו ברגל אילו קילומטרים עד הכפר סנדוויבה. בחשאי התנפלו על טחנת המים, שבעליה היו יהודים, ועקרו בכוח את הסכר. המים החלו זורמים בזעף ואלה מיהרו והרכיבו את הסכר על שכמם, וברחו בחזרה לעיירה. בלחשם: "מיטן שטראם זאל דאס אוועק", כלומר, עם הזרם תחלוף המחלה הרעה... הגיעו לעיבורה של עיר, שמו פניהם לבית הקבר-

פאר די שווערקראנקע און על פי רוב פאר די וואס זיינען שוין מער נישט צוריקגעקומען. אחוץ דעם האט מען א גאנצן טאג געהייצט דעם קעסל און אין הכנסת אורחים איז געווען שטענדיק גרייט הייסע וואסער, שפיריטעס, בראנפן און אנדערע מעדיקאמענטן וואס יעטוועדער האט באקומען אומזיסט, די "חברה רייבער" האט געשאַדט אמווייניקסטן, כאטש זייערע ווייבער האבן אזוי שטאַרק געוויינט, זייערע מענער זאלן זיך נישט אָנשטעקן. יום-כיפור האט דער רב געלאזט אויסרופן אין אלע בתי מדרשים: ווער עס פילט זיך שוואַך מעג עסן. אויך האט מען געמאלדן אז מען זאל נישט זיצן שבעה נאך א מת — מען זאל נישט דאַרפן גיין מנחם אָבל זיין. מען זאל נישט מאַכן קיין מיניין צו דאָוונען ביי די פארשטאַרבענע אין הויז א. א.

ווען מיר, יונגוואַרג, האבן געזען, אז עס העלפט נישט און מענטשן פאלן ווי פליגן האט מען באשלאָסן אויסצופירן א וויכטיקן אקט: מען איז אוועק צופוס, בינאכט, קיין סענדזשעווע, באַפֿאלן אינדערשטיל די וואַסער מיל, אויפגעריסן דעם "סטאַוו", און ווען די וואַסער האט געשטראָמט מיט כוח, האט מען געזאגט: מיט'ן שטראָם זאל דאס (די קאַלערע) אוועק! מיטגענומען מיט זיך די טירל פון סטאַוו און צוריקקומענדיק קיין זעמ-בראווע, אינמיטן נאַכט, עס באגראבן אויפן בית עולם...

האט עס אויך נאך נישט געהאַלפן און די כאָ-לערה שפאַצירט נאָך אַלץ אין שטאָט.

האט מען אנגענומען נאך שטארקערע מיטלען: מ'האט צונויפגעקליבן אלע שיימעס פון די בתי מדרשים און פון פריוואטע הייזער, עס אריינגעפאַקט אין פעסלאַך און געמאכט א גרויסע לווייה — צו פירן די שמות צו באגראבן אויפן בית-עולם. ישראל דוד דער שמש האט אנגע-פירט מיט דער לווייה. מען איז געגאנגען ביי נאכט מיט שטאַלקאַצן צום בית עולם. אלע האבן געריסן קריעה און געוויינט. איינער האט געזאגט "קדיש", ווען מ'האט באַגראָבן די שיימעס. מען האט געגעבן צדקה — און ס'האט נאָך אַלץ נישט געהאַלפן.

רות ובמקום שהוכן מראש קברו בלי אומר את הסכר...

אולם לא ניחם ד' על הרעה והמגיפה לא נעצרה. אחזו בדרך שניה: אספו בחביות את כל ה"שמות" שבעיר — היינו ספרי רומ"ל (רבנים ומלמדים) קרועים ובלים ודפים בודדים שהתגוללו בבתי התפילה ובבתים פרטיים. העמיסו את החביות על גבי המיטה שנושאים בה מתים לקבורה וערכו להן לוויה המונית, עין לא ראתה. כל בני העיר, מגדול ועד קטן, נהרו אפופי אבל אחרי המיטה. ראשי הקהל קראו פרקי תהילים בקול, פסוק אחר פסוק, והקהל ענה אחריהם בבכי. רבים קרעו "קריעה" כמו למת. ישבו על הארץ ישיבת אבל — אולם המגיפה הוסיפה להפיל חללים כבראשונה. לא ניחם ד' על הרעה.

אך הקהל לא התיאש מישועת ד', ואחזו בדרך שלישית: נישואי יתומה. בתולה יתומה ובעלת-מום היתה בעיר, חנה-ינטה שמה, ורווק גמגמן, בעל זקן צהוב ומדובלל, וולוויל שמו, שהיה מחזור ביום על הפתחים ולן בלילה ב"הכנסת אורחים" על הדרגש הקשה. שידכו נכבדי הקהל זה על זה והזוג נתרצה. הוחלט לערוך להם נישואים בציבור, על חשבון הקהל, בבית הקברות. נשים צדקניות טיפלו בתלבושת הכלה והלבישוה מחלצות וענדו לראשה קישורים. גם את התן הלבישו "בגדי מלכות". שכרו להם דירה בתוך העיר, הכניסו להם רהיטים וכלים ובשעה טובה ומוצלחת הובילו את הזוג לחופה בתופים ובמחולות וכל בני העיר, לרבבות הנוצרים, באו לשמח חתן וכלה. וזכות שמחה של מצוה זו עמדה לנו, כי ראה ד' בעניינו וינחם על הרעה לעמו ותיעצר המגיפה.

מאז קראו לחנה-ינטה — "די שטאט שנור", כלומר כלת העיר, וכל בני העיר עשו ביניהם לעזור לה בפרנסתה, ותהי מאז שואבת מים בעירה, ששה ושמחה ומתענגת על כל טוב.

(מתוך "ידע-עם", א', עמ' 13)

כפר גנים, ע"י פתח תקוה.

דא איז מען געפאלן אויף אַ נייע המצאה, ווי צו באקעמפן די כאלערע אין שטאט: עס איז געווען אין זעמבראווע אן אַרעמע מיידל, א יתומה, אַ קאליקע, מיטן נאמען חנה-יענטע. האט מען באשלאסן איר חתונה מאַכן מיט איינעם אן אלטן בחור, אויך א וויסטע קאליקע, אַ סעפליאק, מיטן נאָמען וועלוול. ער פלעגט גיין איבער די הייזער. האט מען געמאכט א שידוך צווישן זיי. אויפן חשבון פון קהל האט מען זיי ביידע אויסגעפוצט „אין עסיק און אין האניק": נייע קליידער און שיד, געדונגען זיי אַ דירה'לע, אויסגעמעבלירט. די בכבודיקסטע באלעבאסטעס האבן געפראָוועט די חתונה, געבאקן בולקעס מיט בוימל חלה, געקאכט פיש און פלייש און מ'האט געשטעלט די חופה אויפן בית עולם. דער עולם איז געווען לעבעדיק און לוסטיק, מ'האט געטאַנצט צוריקגייענדיק פון בית-עולם, און משמח געווען חתן-כלה, ווי עס באדארף צו זיין.

האט גאט צוגעזען אונדזער פיין און אָפּגע-האלטן די מגיפה. עס איז געווארן לייכטער אויפן הארצן.

פון דעמאלט אָן רופט מען חנה-יענטען די „שטאַט-שנור". קהל האט באשלאסן זיי געבן אַ שטענדיקן פאַסטן, פון וועלכן זיי וועלן ציען זייער פרנסה: זי איז געווארן די שטאַטישע וואסערטרעגערקע און ער האט באקומען די קאַנצעסיע צו גיין איבער די הייזער — אומגע-שטערט, עד מאה ועשרים.

אַ סך יאָרן האָט מען געדיינקט אין שטעטל יענטע די שטאַטשנור און זי איז געווען פאר-רעכנט אַלס איינע פון „כלי-קודש" ביי אונז. מען האָט גערעדט וועגן איר מיט רעספעקט ווייל פיל האָבן געגלויבט אַז זי האָט ווירקלעך געראַטעוועט די שטאַט פון דער מגיפה... אויך זי אליין האָט זיך אפּטמאל געגרויסט און געגאנגען איבער די הייזער מיט דעם גע-פיל אַז די שטאַט האט איר וואָס צו פארדאָנ-קען.

מעשה ב ג ר

ישראל לוינסקי

לפני ולפנים של דת ישראל. התחילו מלמדים אותו דינים ומנהגי היהדות. והלוז היה מקבל הכל ומעמיד פנים כשש על ההזדמנות המאושרה ליהנות מזיו שכינת ישראל.

כשבא ערב שבת, הסתבר מאליו שיסעד אצל ר' יצחק-לייב. הגבאי שלח לו פתק והודיעהו כי בשבת הזאת הוא מזכהו בחתיכה הראויה להת- כבד, ולמרות קופצים אחרים הוא שולחו רק אליו.

יצחק-לייב ואשתו שמחו מאד על הכבוד הגדול שזכו בו. השתדלו להאכיל ולהשקות את אורחם מכל טוב ומטעמי השבת ואף למעלה מזה — הזמינוהו גם לסעודת מלווה מלכה.

והאורח היה יושב ואוכל ולא חדל להתבונן לכל הליכות הבית, לכל תנועת המארחת, סקר כל דבר ושם עיין חודרת ברהיטים ובכלי הבית.

בשבת השניה, כשהאורח עוד לא חש לעזוב את העיירה שמצא בה מקלט בטוח, שוב זכה בו ר' יצחק-לייב שיסעד בשבת על שולחנו.

סעודת הערב עברה כהלכתה, והאורח הוזמן לבוא בבוקר לשתות כוס חמים, בטרם ילכו להתפלל. אחר זה הלכו להתפלל במניין השני. דרכי מימים ימימה היה להתפלל עם הוותיקין ואת ה'מן שבין הפרקים מתפילה לתפילה הייתי מקדיש לקריאה. והנה ישבתי לי בחדרי שמחיצה לא-עבה הפסיקה ביני לבין דירת אוזדובה וקראתי. פתאום שמעתי איזו דפיקה חזקה. לכתחילה נתעורר בי חשד, אך אחר כך חשבתי שאולי חתול או עז נכנסו למסדרון והתעצלתי לקום ולראות את הסיבה. כעבור מחצית שעה, בשוב הגב' חיה-איטקה מבית-המדרש, צעקה בקול מר: «גנבים רוששוני והציגוני ככלי ריק!» לקולה התאספו השכנים, וגם אני יצאתי, וראינו כי המנעול היה שבור, ארון הבגדים והשידה היו פתוחים והמגירות מוסעות ממקומן.

קשים גרים לישראל כספחת — בגרים אמיתיים אמורים הדברים, על אחת כמה וכמה בגרים מתחפשים, גרים גרורים, רמאים ונוכלים שבמסווה הגרות הם עושים מעשי רמאות וגנבה. ועל אחד מסוג זה שהיה בזאמברוב, אספר כאן:

בבית חותני, שהייתי דר בו, התגורר סוחר תבואה אחד, ושמו ר' יצחק-לייב אוזדובה, ואשתו חיה-איטקה לבית בראמזון מסטאוויסק. ר' יצחק-לייב היה יהודי בר-תורה, אדוק, בעל-צדקה גדול ומכניס אורחים. מעולם לא הסב בשבת אל שולחנו בלי אחד או שנים אורחים. אשתו — חיה-איטקה, אשה גבוהה, צנומה, בעלת-אף חסידה, היה לה הבעל השני. היה לה בן יחיד, פישל, שקראו לו פישל חיה-איטקה'ס מבעלה הראשון. ר' יצחק-לייב היה סוחר מכובד. הילוה כסף לפריצים בעלי-האחוזה והם היו משעבדים לו את יכול שדותיהם. אורח הגון, רב או בעל-דרשן, כי היה מזדמן בעיר, היה מתארח אצל ר' יצחק-לייב, כי מי זה ראוי לאורח נכבד יותר ממנו המדקדק מאד באותה המצווה של הכנסת-אורחים.

והנה קרה, שפעם הופיע בבית-המדרש האדום בחור בעל קומה בינונית, שחרחר, צנום, לבוש קרעים. הוא קנה שביתה באחת הפינות שבבית-המדרש, ישב דומם ולא דיבר. כשנזקקו אליו סיפר בלשון יידיש שבורה ונלעגת כי הוא גר, נוכח שדת היהודים היא טובה ועולה על דת הנוצרים, עזב את בית-הוריו העשירים, הנוצ-רים והנהו גולה ממקום למקום, מתחקה ולומד את מנהגי היהודים.

ארשת פניו התמימה והעצובה נטעה בלב ההמון אמונה לדבריו ועד מהרה נמצאו רחמנים בני רחמנים שחשו עליו, דאגו לכלכלתו ולפרנסתו, אף הביאו לו כתונת לבנה להחליף ובגד חם. נמצאו גם רודפי צדק ומצוות שהשתדלו להכניסו

מבית־המדרש ולא כדרכו שהיה מתלווה אל מארחו. רצו אל בית־המדרש — והילד איננו. שלחו לחפשו בכל העיר — והוא נעלם. אז נתגלה, כי זה היה גנב ידוע מכפר קרוב שידע מעט יידיש והיה בא בקשרים עם היהודים, גנב שהמשרה היתה מחפשת אחריו זה מזמן.

והנה שב גם ר' יצחק־לייב מבית־המדרש, וכשנודע לו על המקרה, מיהר לגשת למגירה שבה היה שמור כסף מזומן בסכום 250 ר"כ — והנה גם הכסף איננו. חסרו גם כלי כסף ותכשיטים. התחילו לחשוב, מי יכול להיות הגנב, וחשדו בגויה המסיקה את התנור. אך פתאום נזכרו באורחם היקר שבוששו רגליו הפעם לבוא

א מעשה מיט א גר

ישראל לעווינסקי

פארשטייט זיך, אז ווען ס'איז געקומען שבת — האט מען מכבד געווען דעם אורח מיט א פלאץ אויף שבת ביי ר' יצחק־לייב אַדאָבאַ. האט מען אים געגעבן דאָס שענסטע און דאָס בעסטע. דעם צווייטן שבת — איז ער ווידער געקומען עסן ביי ר' יצחק לייב. אין דער וואך האָבן בעלי־בתים און יונגעלייט דעם גר מקרב געווען, געלערנט אלף־בית, דינים און מ'האט אפילו פארלאנגט מען זאל אים פרווון געבן אן עלייה. שבת אינ' דערפרי, ווען אלע זיינען געווען ביים דאווענען, בלויז איך בין געזעסן און געלייענט ווייל כ'פלעג שטענדיג דאווענען פארטאג. מיטן ערשטן מיניין, האָב איך דערהערט איבערן וואַנט א גערויש. איז עס מיר געווען צוערשט פארדעכטיק, שפע־טער האָב איך גערעכנט אפשר איז עס א קאץ אָדער א ציג. ערשט, ווען מ'איז געקומען פון שול האט חיה־איטקה אויסגעשריען: געוואלד, מען האט מיך בדלות געשטעלט! די שאַפּע איז געווען אויפגעריסן: וועש, צירונג, כלים און געלט, 250 רובל האט מען ארויסגענומען...

איז געפאלן דער חשד צוערשט אויף דער שבת־גוייע, און שפעטער איז מען געוואָר גע־וואָרן אַז דער גר איז נעלם געוואָרן. האט מען זיך שפעטער דערוואוסט אַז דער גר איז א בא־קענטער גנב וואָס פאַליציי זוכט אים. זייענדיק צווישן יידן האט ער זיך אויסגעלערנט אביסל יידיש און יידישקייט און געשפילט אַ ראָל פון אַ גר...

לעבן מיין דירה, ביי מיין שווער אין הויז האָט געווינט ר' יצחק־לייב אַדאָבאַ. און זיין פרוי חיה־איטקה. איז געווען ר' יצחק לייב, א תבואה סוחר, אַן ערלאַכער ייד, אַ מכניס אורח. יעדן שבת פלעגן עסן אורחים ביי זיין טיש. זיין פרוי, חיה־איטקה, איז געווען א הויכע אין וואוקס — און דין, מיט א נאָז פון א פייגעלע. זי איז געווען ר' יצחק־לייב'ס צווייטע פרוי. איר זון, א בן־יחיד פון איר ערשטן מאן, האָט מען גערופן פישל חיה־איט־קע'ס. ווען עס האָט זיך געמאכט א געהויבע־נער אורח אין שטאָט, א רב אדער א בעל־דרשן, האָט ער געגעסן שבת ביי ר' יצחק לייב, וואָס ער האָט אזוי מדקדק געווען אויף דער מצווה פון הכנסת־אורחים און ניט אויסגעלאָזט קיין שבת אַן איינעם אדער צוויי אורחים.

איינמאָל, האָט מען דערזען אין רויטן בית־מדרש א יונגמאן, מיט אַ גויישן אויסזען, אַרעם אַנגעטאָן, וואס האט גערעדט א צעבראַכן יידיש, ווי א גוי. האָט ער דערציילט, אז ער איז א געבוי־רענער קריסט, ביי רייכע עלטערן, האָט זיך אי־בערציגט אז די יידישע אמונה איז א בעסערע און איז געוואָרן א ייד. האָט אים זיין פאָטער אַרויסגעטריבן, וואַנדערט ער ארום און לערנט יידישקייט. האָט מען אים געגעבן עסן און טרינקען, צדקניות האָבן אים געבראַכט א ווייסע העמד, אַ פאַר זאָקן און ער פלעגט זיצן אין בית המדרש און זיך צוקוקן ווי יידן פירן זיך.

אי, אי, אי — מיישקע פארט אַוועק...

משה גראניצה נפּרד מחבריו בלכתו לעבודת הצבא (בימי הרוסים)

משה גראניצע (נחמן שמש'ס זון) געזענט זיך מיט זיינע חברים ווען ער גייט דינען דעם „קייסער“

Farewell to Freedom...

Friends of Moishe Granitza accompany him as he recruited to serve in the Tzar's army,
is about to leave town to present himself for duty "somewhere in Russia".

ק מ ז א ל ף — א !

מענדל ציבלמאן מתאר את המלמדים שלו.
לפנים בזמברוב :

הבראקער — היה מלמדי הראשון. חדרו היה בשוק הסוסים ליד בתי לובין הפולני מצד אחד ומשה שמואל גולומב מצד שני. חברי לח' דר ולספסל היה איטשה קוסובסקי. שם משפחתו של רבי היה ליאָשץ. היה לו בן ריבולציונר. ממנהיגי התנועה של ס.ס. בזמברוב. באסיפות המפלגה, ביער או בשדה, היה מתבלט ועושה רושם. פתאום נעלם מן האופק. נשא אשה אי-שם ויותר לא חזר אלינו.

כנראה הפסיק את ה"קאריירה" המהפכנית שלו ונשתתק. אחרי המלמד מברוק — הוכנסתי ללמוד אצל אבא-לייב, חדרו היה מול בית המדרש הלבן. גם לאבא-לייב היה בן משכיל, מתקדם, שלמד כמה שפות. למדתי אצל אבא-לייב בהיותי כבן 7 עד פרוץ השריפה הראשונה. אבא-לייב ראה את עצמו מלמד מתקדם. לימד קצת עברית, לפי ספר לימוד, ונחשב למלמד דרדקי חביב על הילדים.

גם לו היה בן משכיל, שהתיישב בפינגלנד, דומני, במקום שעבד כמה שנים בצבא.

המלמד השלישי היה "אברהם" לע מלמד. חדרו היה מאחורי בית המדרש האדום, שממנו הולך שביל אל הכביש הלומז'אי. אברהם'ל היה יהודי טוב-המוג, למדן וירא שמים, אולם פרנסה לא היתה לו והחדר לא הכניס לו כל צרכו. הוכרח להגר לאמריקה. שם אשתו היה עלקעלע. בנו היה ידוע בעיר כ"מיישל בעל מוס" (עליו מדובר לעיל).

המלמד הרביעי — קלוצקי, היה אדוק מאוד. בשבת לא דיבר אלא לשון קודש. הילדים חיקו אותו בעת לימודו. כשלמדו על משה רבנו, היה אומר: תאמרו שזה היה משה הסנדלר — דעו לכם שזה היה משה רבנו. תאמרו — זה היה נאָזלאַק, אָראַלע פראנץ, תדעו שזה היה אהרון הכהן! חדרו היה בבית לייזר זאקס, שהיה מפליג כל שבוע בעגלתו הגדולה לווארשה, כסיטונאי המספק סחורות לבעלי החנויות.

דער בראַקער מלמד איז געווען מיין ערשטער רבי. ער האט געווינט אויפן פערדמארק, לעבן די הייזער פון לובין פון איין זייט און משה-שמואל גאלאמבעק פון דער אנדערער זייט. מיט מיר צוזאמען האט געלערנט איטשע קאסאוויקי. דעם רבינס פאמיליע איז געווען ליעשטש. ער האָט געהאט אַ זון אַ רעוואָלוציאָנער און איז געווען פון די פירער פון עס-עס אין זעמבראווע. ער פלעגט ארויסטרעטן מיט פלאם-פייערדיקע רעדעס אין וואָלד. פלוצלינג איז ער ערגעץ נעלם געוואָרן: האָט חתונה געהאט און אַ פנים זיך איינגעסטאָטקעוועט...

אבא-לייב, וואָס האָט געווינט פונקט אַנטקעגן דעם וויסן בית המדרש איז געווען מיין צווייטער רבי. ער האָט אויך געהאָט אַן אינטעלי-גענטן זון וואָס האָט זיך בעזעצט דאָכט זיך אין פינגלאַנד, וו ער האָט געדינט אין מיליטער. אבא-לייב איז געווען אַ פאָרגעשריטענער מל-מד, געלערנט אויך "לשון-קודש" פון אַ ביכל און די קינדער האָבן אים ליב געהאָט.

אַברהם'לע מלמד, איז געווען מיין דריטער רבי. זיין חדר איז געווען הינטער דעם רויטן בית המדרש, ביים לאַמזער שאסיי, איז געווען אַ גוטער אין נאטור, אַ למדן אַ ייד און אַ גאָטספאָרכטיקער. האט געהאָט גוטע געראַטענע קינדער, צווישן זיי מיישל קאַליקע (וועגן אים רעדט זיך אין אַ באַזונדערן אָרט). זיין ווייב האָט געהייסן עלקעלע און איז געווען גוט באַ-קענט אין שטעטל. צוליב פרנסה האט אַברהם-מעלע מלמד אויסגעוואַנדערט קיין אמעריקע.

קלוצקי איז געווען מיין פערטער רבי. איז געווען פרום און גערעדט שבת נאר לשון-קודש. ער פלעגט אונדז לערנען מיט הומאָר: "מיינט איר אַז ער איז מיישל שוסטער, ניין ער איז משה רבינו! אפשר מיינט איר אז ער איז געווען אַרעלע נאָזשלאַק, אַרעלע פראַנץ, ניין — זיך איז געווען אהרון הכהן! זיין חדר איז געווען ביי לייזער זאקס.

ר' סענדער סעטשקאווסקי שילדערט זיינע מלמדים פון אַנומלט, מיט איבער 60 יאר צוריק (אַנגעשריבן ר' ישראל לעווינסקי ז"ל):

מיין ערשטער מלמד איז געווען אברהם משה דער קברן. ער פלעגט מקבר זיין די טויטע. אבער אויף אונדז קינדער פלעגט ווירקן זיין אומגאַנג מיט די מפיל־קינדער. עס איז געווען א ספּע־ציעלע ברעטל, גרויס ווי א טאַץ, אויף דעם פלעגט ער אוועקלייגן דאס פיצעלע קינד, איינגעוויקלט אין תכריכים־לאך און עס טראָגן דורך די הינד־טערשטע געסעלאך — גלייך צום בית־עולם. און מיר, קינדער, פלעגן דערווייל זיצן אין חדר אָן רבי'ן און קאַמאַנדעווען, אָדער אָפּטשאַטעווען אים, ווי ער טראָגט דעם מת'לע. אברהם משה איז געווען פון מיטעלן וואָס אבער א ברייטביי־ניקער מיט אַ גרויער שפיציקער בערדל און לאנגע געדיכטע ברעמען. ער פלעגט אפּטמאל אַנוואַרפן א פחד אויף אונז און אויך אויף דער־וואָקסענע — כאטש ער איז נישט געווען קיין שלעכטער און נישט קיין שלעגער. די בעלי בתים האבן אים אָפּגעגעבן כבוד, אפּשר ווייל זיי האבן געוואוסט, אז פריער אָדער שפּעטער וועלן זיי דאַרפן אַנקומען צו אים... איך האב געלערנט ביי אים עטלאכע „זמן“. קעגן מיין ווילן, ווייל מיין פאטער, איטשע מוליאָר, האט געוואונט נישט ווייט פון דער שולגאס און אברהם משה דער קברן האט געוואונט אנטקעגן רויטן בית המדרש, אין דעם גרויסן הויף וווּ ס'איז געווען דער „הכנסת אורחים“. נישט איינמאל בין איך אַנט־לאָפן פון חדר און געלאָפן וווּ די אויגן קוקן — דער רבי, וואס פלעגט מער זיין אין שטאַט ווי אין חדר, האט מיך נישט איינמאל געכאַפט, מיך אַנגענומען פארן קאַלנער און געשלעפט, ווי מ'שלעפט אַ מת, אין חדר אריין. געשלאגן האט ער נישט. איינמאל בין איך קראנק געווארן און געלעגן עטלאכע וואָכן. אויפגעשטאַנען פון דער קרענק האב איך זיך מיישב געווען און אוועק אין אַן אנדער חדר, צו מאַטיעס איידעם. ר' מנדל אַלשא, וואס איז געווען באוואוסט אלס גוטער מל־מד, איז געווען באליבט אויף די קינדער און זיינע תלמידים האָבן טאַקע גוט געקענט לערנען. מענדל אַלשא האט מיר אַ גלעט געטאָן פארן בעקל און האט מיר געזאָגט: דיין טאַטע האט

מיט מיר נישט גערעדט וועגן דיר, נאָר אויב דו ווילסט לערנען טאָ זעץ זיך אנדער דערווייל און הער זיך צו וואס אלע קינדער לערנען. בין איך געזעסן און נאָכגעזאָגט וואָס אלע קינדער זאָגן. פלוצלונג דערפיל איך אז א האַרטע האַר־קע האנט האט מיך אַנגענומען פאר'ן קאַלנער, מיך אויפגעהויבן און ארויסגעשלעפט פון באַנק און פון חדר. איך האב זיך געוואָרפן ווי א פיש — עס האט נישט געהאַלפן. דער נייער רבי איז געוואָרן בלייך און האט קיין וואָרט נישט גע־רעדט. אלע קינדער זיינען אַנטשוויגן געווארן. דאס איז געווען מיין רבי אברהם משה. ער האט אויך נישט גערעדט קיין וואָרט, נאָר מיך גע־שלעפט...

די מעשה איז אזוי געווען, ווען ער איז צו־ריקגעקומען פון אַ לווייה, נאך דער קבורה. האבן אים יינגלאך דערציילט, מיט הנאה, אז סענדער איטשע מוליאָרס לערנט שוין נישט ביי אים. ער גייט שוין אין חדר פון מאַטיעס איידעם. נו, איז ער געוואָרן אַנגעצונדן, אזא חרפה, אזא בגידה! איז ער אוועק און האט מיך צוריקגעבראַכט, קוקנדיק אויף די קינדער מיט ניצחון האט ער מיר געזאָגט: דא וועסטו בלייבן און גיי נישט צו קיין פרעמדע מלמדים! עד היום גיב איך א ציטער ווען איך דערמאָן זיך די דאָזיקע סצע־נע. ביז גאט האט געהאַלפן און מיין טאַטע האט זיך ארויסגעקליבן אויף אַן אנדער גאַס און דעם קומנדיקן זמן מיך אריינגעגעבן אין אַן אנדער חדר.

דער נייער רבי איז געווען אַ סעפליאַק און פלעגט זיך פארהיקען ווען ער פלעגט עטוואס פאַרטייטשן. אבער ער איז געווען א גוטער מל־מד. ביי אים האבן געלערנט יינגלאך מיט מייד־לאך צוזאמען. האט געלערנט מיט אונז „סוואַר־בע“, דאס הייסט „עשרים וארבעה“ — נביאים. אויך האט א לערער געלערנט איין שעה אין טאג רוסיש. ווייל איך האב געהאט א גוטע תפיסה און גיך זיך אויסגעלערנט. האט מיר דער רבי געגעבן א „נאָגראַדע“, אַן אויסצייכנונג; איך זאל וויגן זיינע צוויי טעכטערלאך, א צוויילינג, וואס פלעגן שטענדיק וויינען און געוואלט מ'זאָל זיי נאָר וויגן. האב איך איינמאל זיי געוויגט מיט אזא התלה־

ייד, א שטריינגער וואס פלעגט אכטונג געבן אויף דעם לערנען פון די ישיבה בחורים מיט א לאנגן שטעקן אין האנט. איינמאל האט ער געכאפט א דרימל ביים שטענדער און זיין לאנגע בארד האט זיך אויסגעשפרייט איבערן שטענדער. האבן מיר געכאפט טריוואקס, אנגעווארעמט און אויסגע-לאזט אויף זיין בארד. ווען ער האט זיך אויפגע-כאפט, האט ער זיך געגעבן א הויב און דער שטענדער האט זיך אויפגעהויבן צוזאמען מיט דער בארד. ער האט דעם גאנצן כעס אויסגעלאזט צו אונדז. זיין לאנגער שטעקן איז געפליגן אי-בער אונדזערע קעפן און רחמים. צולעצט בין איך געפארן לערנען אין לאמזער ישיבה. יעדע וואך פלעג איך קריגן פון דער היים א פאסילקע: וועש, זאקן, כיכל א.א. איז אבער אנגעקומען דער פינפטער יאר. אין דער ישיבה האט אויסגעבראכן א שטרייק קעגן דער פארוואלטונג וואס צאלט ווייניק „וואכער“ די בחורים פון דער פראווינץ. איינמאל, ווען די ראשי-ישיבה זיינען געקומען זאגן א שיעור, האט מען זיי נישט אריינגעלאזט. נאר געשריגן זיי אין פנים: אלץ נעמט איר צו דאס בעסטע און דאס שעטסטע, אונדז ווארפט איר די ביינדלאך! האבן זיי זיך דערשראקן און גע-מאלדן דער פאליציי. האט מען פארמאכט די ישי-בה. זיינען זיי זיך צעפארן די בחורים פון דער פראווינץ — יעדער צו זיך אין דער היים. האט דער טאטע געזען אז איך האב נישט קיין גרויס חשק צום לערנען — האט ער מיר געזאגט: דו וועסט שוין קיין רב נישט זיין — טא זיי כאטש אן ערלאכער בעל-מלאכה...

בות, אז כ'האב איבערגעקערט דאס וויגעלע מיט די קינדער. ס'איז געווארן א געשריי און א גע-לויף און „הילד אינגו“ — איך בין אנטלאפן פאר שרעק פון חדר און מער נישט צוריקגעקו-מען. נאך א סך יארן, ווען איך בין געקומען צו מיין פאטער ז"ל, קיין ירושלים — האט ער מיר דערציילט אז דער דאזיקער רבי וווינט איצט אין ירושלים, ביי זיינע צוויי טעכטער, דער צוויי-לינג. זיי האבן זיך הייסט עס געראטעוועט פון אונטער דער איבערגעקערטער וויגל.

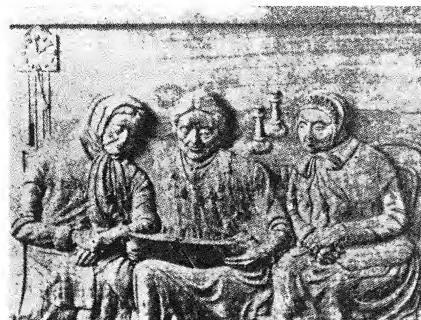
מין דריטער רבי איז געווען הערשל קוקער. ביי אים האב איך אנגעהויבן לערנען גמרא. האט זיך אבער אריינגעמישט א גוי אינמיטן און מיר געשטערט דעם לערנען. אינם זעלבן הויז האט געווינט א גוי, א טרומע מאכער, מיטן נאמען קאוויצקי. ער האט געקענט יידיש ווי א ייד און האט אפילו געקענט ברכות אויסנווייניק. ווען ער פלעגט זיך אמאל אנשיכורן פלעגט ער כאפן קינ-דער און זיי אריינלייגן אין א טרומע, וואס איז געווען אויסגעפוצט מיט צלמים און געווארט אויף דער באשטעלונג. די קינדער פלעגן וויינען און זיך צאפעלן פאר שרעק און ער פלעגט זיך קייקלען פאר געלעכטער.

בין איך אריבער לערנען אין דער קליינער ישיבה, פון ר' יהושע גארזשאלטשאני. ער איז געווען א גוטער רבי, א קלוגער ייד און בלויז מיט זיין קוק פלעגט ער שוין משפיע זיין. שפע-טער האט מיך געלערנט אין דער ישיבה א מלמד פון וויסאקע-מאזאוועצק און דער משגיח איז געווען ר' משה-מיכאל, א הויכער און שיינער

שלוש שיסבו, בשבת אחר הצהריים, ליד ה"צאניה וראינה"...

נאכן עסן, שבת, זיצן דריי באַכעס איבערן „טייטש-חומש“.

Three elderly ladies, reading on a Saturday afternoon in the Zeene-Urene (The Teitch-Chumesh)

נוער מבלתי — פארטייִונגס
 קבוצת צעיריִון עם דוד רוזנטל, הושב ראשי באמצע.
 א גרופע צעיריִונקעס מיטן פארזיצער דוד ראזנטאל אינמיטן.
 Youthful members of the party Young Zionists, with the chairman, David Rosental in center

מ פ ל ג ו ת

פ א ר ט י י ע ו

עסקני הבאזר הששי של הקהל הקיימת תרצ"ז
 די ארגאניזאצאָרן פון דעם 6טן קרדקיימת באואר, 1937
 Active workers in organizing and aranging the 6th Bazaar of the Keren Hakayemetin 1937

התנועה הציונית / ציוניסטישע באוועגונג

א. לפני מלחמת העולם הראשונה

א. פאר דער ערשטער וועלט מלחמה

בימי הקונגרס הציוני הראשון היתה כבר קיימת בזאמברוב אגודה ציונית פעילה. בשנה הראשונה ל"שקל" מכרו מ־60 עד 70 שקלים בזאמברוב. משהוצאו המניות של הבאנק הקו־לוניאלי, עשרה רובל המנייה, נמכרו גם בזאמ־ברוב כעשרים מניות והראשון היה המורה ר' ישראל לוינסקי.

בראש האגודה הציונית עמד הסוחר ר' שלמה בלומרוזן, הסופר והמלומד ר' אברהם אבא רא־קובסקי, בנימין קאגאן, ישראל לוינסקי, פישל

נאך פאר דעם 1-טן ציוניסטישן קאנגרעס האָט שוין עקזיסטירט אין זעמבראווע אַ ציוניסטישע אומלעגאלע ארגאניזאציע. שוין אין דעם ערשטן יאָר פון פארקויפן שקלים — האָט מען פאַר־קויפט ביי 60-70 שקלים אין זעמבראווע. אין אַקציעס פון קאַלאָניאַל־באַנק, וואָס האָט געקאָסט 10 רובל אַן אַקציע (מיט איבער זעכ־ציק יאָר צוריק) זיינען פארקויפט געוואָרן נישט ווייניק אין זעמבראווע. בראש פון דער ציוניס־טישער אַרבעט איז געשטאַנען ר' שלמה בלומ־

קאמיטעט פון קרן היסוד

ועד של קרן היסוד

Executive committee of Keren Hayessod

דאנילביץ' (המלמד), יעקב ומאיר צוקרוביץ', יעקב ישעיה כהן, חנא טננבוים, אפרים סוראָ וויטש, יצחק לווינזון, גרינברג (סוחר עורות, חתן ברל-לייב פינקלשטיין), דוד סמוליאָר, ... יאָקולה, פישל חייה-איטקה'ס (אוזדובה), יום-טוב הרמאן, יעקב שלמה קוקאווקה, מאיר מייזנר, האחים איטשה-פייזל וליפה בלומרוזן ואח' לידם היתה קבוצת צעירים שהיו פעילים בהפצת שקלים, עבודה למען הקרן הקיימת, למדו עברית וכו'. בהם: האחים ברל ואבא פינקלשטיין (בני מיכאל'קה), אלתר גרינוואלד, פייזל צוקרוביץ', יעקב קארלינסקי, יעקב הרשל (בן מאיר) צוק-רוביץ, זיסקינד סוקול (בן הרבי של הסנדלרים), בנימין טננבוים, האחים יוחנן וחיים פייזלבר, חיים סקוצינאדק (חתן ר' זלמן הדיין), פייזל רוזנטאל, ישעיה (בן ברצ'ה ריקאנט), האחים פינחס וזליג ברונאָק, שמואל (בן בנימין) גור-לומבק, לייבל סלוביק (אבא של צבי זמיר), ישראל (בן אבא) ראקובסקי, בצלאל (בן בנימין השוחט) רוזנבוים, מרדכי (בן הוויינמאכער) ירוזאלימסקי, אבא ונוח גראייבסקי, זוסיא בז'יז'ינסקי, צבי אַדאַשקו (בן יהודה המלמד) ועוד.

התנהלה עבודה ציונית רחבה. פעמיים בשנה היו עורכים אסיפות כלליות — לשם מסירת ידיעות, בחירות, דינים וחשבונות וכו'. במוצאי פסח — אצל שלמה'קה בלומרוזן ובשבת ברא-שית אצל בנימין קאגאן. היו מתפללים מנחה בציבור ומוכרים „שירי המעלות" למען הקק"ל. האסיפות נגמרו בשירי ציון וב„התקווה". משנת קבלה ההחלטה בקונגרס הציוני החמישי, בשנת 1902, על ייסוד הקרן הקיימת לישראל ועל הפצת קופסאות למענה בכל בית לאומי, דחקו 2 ציוני זאמברוב, המורה ר' ישראל לוינסקי ופישל דאנילביץ' (המלמד) את הקץ ולא יכלו לחכות עד שתגיע מברלין לזאמברוב, דרך או-דיסה, הקופסה הכחולה. ועל כן הזמינו בכספם 100 קופסאות-פח, כדוגמת קופסת רבי מאיר בעל הנס, עם מגן-דוד טבוע בתוכה, אצל לייבוש גורפינקל הפחח (גם הוא היה ציוני ואילו בנו — ממנהיגי פ"צ) וחילקו אותו בבתים הציוניים בעיר. ואף קבעו קבוצות צעירים ומועדים להרקתן. לאחר שנתיים, בקירוב, הגיעו הקופ-

ראזן. מיט אים זיינען געווען: בנימין קאגאן, אַבטשע ראָקאווסקי, ישראל לעווינסקי, פישל דאנילעוויטש, יעקב און מאיר צוקראוויטש, יעקב-שייך קאהן, חנא טענענבוים, אפרים סוראָוויטש, יצחק לעווינזון, גרינברג (א' לעדער סוחר) דוד סמאליאַר, יאָקולא, יום-טוב הערמאן, פישל חייה-איטקעס (אַזדאָבאָ), מאיר מייזנער, יעקב שלמה קוקאווקע, די ברידער איטשע-פייזל און ליפא בלומראזן א. א. אויך די יוגנט האָט זיך געצויגן צום ציוניזם: די ברידער בערל און אבא פינקלשטיין, אלטער גרינוואלד, פייזל צוקראוויטש, יעקב קאַרלינסקי, יעקב-הערשל צוקראוויטש, זיסקינד סאַקאַל, בנימין טענענבוים, די ברידער יוחנן און חיים פייזלבער, חיים סקאַצינאָדעק, פייזל ראָזענטאַל, ישעיה רעקאַנט, די ברידער פינחס און זעליג בראָנאַק, שמולקע גאַלאַמבעק, לייבל סלאָוויק, ישראל ראָקאַבסקי, בצלאל ראָזנבוים, מרדכי יערוזאלימסקי, הערשל אַדאַשקאָ, אבא און נוח גראיעווסקי, זושע בושעזשינסקי א. א.

עס פלעגן פאַרקומען 2 מאַל אין יאָר פאַר-זאַמלונגען ביי שלמה'קע בלומראזן און בנימין קאגאן, מען פלעגט ארבעטן פארן קרן-קיימת א. א. ווען דער 5-טער ציוניסטישער קאָנגרעס האָט באַשלאָסן אין יאָר 1902 צו גרינדן דעם קרן-קיימת און פארשפרייטן פושקעס אין די הייזער האָבן די אַקטיווע ציוניסטן, ר' ישראל לעווינסקי און ר' פישל דאנילעוויטש דער מלמד, זיך נישט געקענט דערוואַרטן אויף די פושקעס וואָס דארפן קומען קיין זעמבראווע פון בערלין דורך אַדעס, און באשטעלט אויפן אייגענעם חשבון ביי לייבוש גארפינקלעל דעם בלעכער (ער איז אליין אויך געווען אַ ציוניסט) 100 פושקעס, מיט אַ מגן דוד איינגעקריצט און זיי אָנגעשלאָגן אין ציוניסטישע הייזער און געזאָרגט מען זאָל זיי פון צייט צו צייט אויסליידיקן, ביז עס זיינען אָנגעקומען אין 2 יאָר אַרום די אַריגינעלע בלויע פושקעס, וואָס זיינען איבערגעגעבן געוואָרן דעם טיכטיקן ציוניסט יעקב קאַרלינסקי — ער זאָל אָנפירן מיט דער אָפטיילונג.

עס פלעגן פאַרקומען יוגנטליכע שבת-פאַר-זאַמלונגען צו לערנען אונטער דער השגחה פון ה' ישראל לעווינסקי העבראישע ליטעראטור און

סאות הכחולות. ואז הוחלפו הראשונות בחדשות. המורשה לקק"ל והממונה על הקופסאות היה ר' יעקב קארלינסקי. בכל ערב יום כיפור רבתה התכונה בקרב הציונים — לספק "קערות" עם הכתובת "לישוב ארץ ישראל" בכל בית תפילה, בעזרת נשים ובעזרת גברים, למען הקק"ל. ליד כל קערה הושיבו זוגות לפקח ולזרז את היהודים שיזכרו גם את ארץ ישראל בערב יום הסליחה והמחילה. בימי בין המצרים ובייחוד ביום תשעה באב — היו מסתובבים זוגות-זוגות בעיר למכור שקלים.

רבים נהגו להדביק בול של קרן קיימת לכל מכתב ששלחו (כמובן על המכתב ולא על גבי המעטפה — שכן יכול השולח לקבל עונש עד 3 חודשי מאסר, בעבור השתייכותו לציונות). בבית המדרש הלבן — הרשה הגבאי ר' יצחק

וויסן, לייענען זשורנאלן א. ד. ג. אויף בריוו פלעגט מען קלעפן קרן-קיימת מארקעס. בעת עלייות אין וויסן בית מדרש פלעגט מען מנדר זיין לטובת ישוב ארץ-ישראל. ערב יום-כיפור פלעגט מען שיקן צענדליקער פארלאך אין אלע בתי מדרשים און שולן, אויך אין די ווייבערשולן צו שטעלן "קערות" ביים אריינגאנג, צו מנחה, פאר "ישוב ארץ-ישראל". חנוכה פלעגט מען איינארדענען אין "וויסן בית המדרש" א נאציאָ-נאלע פייערונג, מיט דער באטייליקונג פון חזן און טיקטינער כלי-זמרים, אמאל אויך מיליטע-רישער אַרקעסטער. אין די חדרים האָט מען גע-נומען לערנען העברעאיש מיט דיקדוק, און אויך אויסשרייבן די העברעאישע קינדער-זשורנאלן. אַלטער גרינוואַלד האָט זיך אויסגעלערנט אין ביאליסטאָק טאַנצן דעם "התקווה-טאַנץ" — איז

ועד של קרן קיימת
 עומדים: רוטקיץ שלמה, חיים גרודזינסקי, שרה יבלונקה, יעקב יבקובסקי, משה בורשטיין, זאב מרמרי.
 יושבים: רטושביץ אברהם, יהודה סלוביק, חיים זילברשטיין, מרדכי רביקוב — זילברברג
 Executive of a branch of Keren Kayemet

געוואָרן אָנגענומען אַז ער זאָל עס אויסלערנען
אַנדערע, צו טאַנצן אויף חתונות.

די ארבעט איז אָנגעגאַנגען אין פולן ברען.
עס זיינען אפילו געווען פאלן ווען זעמבראווער
זיינען געפאָרן קיין ארץ־ישראל און דאָס האָט
אויפגעמונטערט נאָך מער.

ביז עס האָבן זיך אָנגערוקט די שוואַרצע
וואַלקנס פון 1914. עס האט אויסגעבראָכן די
וועלט־מלחמה. אַטייל — מאַביליזירט. די פאָלי־
טישע־פארטיי טעטיקייט איז זעוואָרן איבער־
געריסן...

ב. די ציוניסטישע ארבעט באנייט זיך

בעת דער דייטשער אָקופאַציע, 1916, איז גע־

לוינזון, לנדב בין היתר גם בעד ישוב ארץ־
ישראל, בעת העלייה לתורה, מה שנאסר בבית
בהשפעת הציונים נשפי חנוכה „גראַנדיזיזם“
בהשתתפות החזן ומקהלתו וכן להקת הכלי־
זמרים מטיקטין או התזמורת הצבאית. נערך
פעם חג חמשה עשר בשבט ולכל ילד חילקו, על
חשבון קופת בית הכנסת שקיק עם פירות א״י.
מדי פעם בפעם היו מופיעים מטיפים ציוניים.
יצחק גרינוואלד (בן חורג ליצחק לוינזון) שהה
זמן מסויים בביאליסטוק ולמד שם ריקוד בשם
„התקוה“, שנעשה פופולארי באסיפות נוער
ציוניות. הטילו עליו ללמד ריקוד זה לצעירים
וצעירות בזאמברוב — לרקדו בחתונות.

בבית ישראל לוינסקי היה מתכנס חוג נוער
בכל שבת אחרי הצהריים (בקיץ היו מפליגים

ועדת נוער של קרן היסוד
עומדים (שטייען): וויינבערג עליזה, שלמה ראזענטאל, חיה־שרה יאַבלאָנסקי, מיכל יאַבקווסקי.
יושבים (זיצן): אסתר מאַטל גאלאמבעק, צבי סלאוויק, חיים־יאָסל שאַפראַן.

Executive members of a junior branch of Keren Hayessod.
Standing: Alice Weinberg, Shlome Rosental, Chaya Sarah Yablonki, Michel Yabkovsky.
Sitting: Esther Mattle Golombek, Zevi Slovik, Haim Yossel Shafran

ליער צי'צ'ורק) ללמוד מדעי היהדות, כמו „דעת אלהים“ של שמעון ברנפלד, קריאת „השלוח“, „הפועל הצעיר“ (הופיע אז בסטנסיל) והיו עורכים לפעמים מסיבות לאומיות, בקשר עם איזה יובל או מאורע ציוני או ספרותי. בהשפעת הציונים אף הכניסו כמה מלמדים את לימוד הלשון העברית ודקדוקה לחדר ואף חתמו על העתון „לילדים“ „עולם קטן“ ואחר כך „החיים והטבע“ ו„פרחים“.

בפרוץ מלחמת העולם הראשונה, בשנת 1914 — פסקה העבודה. הנוער התפזר, המחסור אכף על העיר וכל הקשרים עם ההנהלה הציונית ועם הוועד האודיסאי נותקו.

ב. התחדשות התנועה הציונית

בימי הכיבוש הגרמני, כאשר נותקה פולין ממרכזה שברוסיה — נוצר בוורשה מרכז ציוני עצמאי בראשית פודלישסקי, קלומל, קרנר, השל פארבשטיין ועוד. הציונים בזאמברוב היו מהראשונים בערי השדה שחידשו את הפעולה והתקשרו עם ווארשה. בזאמברוב גר זקן אחד גולדברג, מפליטי בריסק דליטא, יהודי פאט-ריארכאלי, הדור בלבושו. בנו היה מעובדי ה„היינט“ בווארשה ובא לעתים קרובות לביקור אביו בזאמברוב. על ידו נתגלגל הדבר, שנקראה אסיפה של ותיקי התנועה בבית שלמה בלומ-רוזן, מראשי הציונים מאז. התכנסו מהדור הישן, כמו בנימין קאגאן, חיים סקוצנאדק, פישל חייה-איטקס, פייוול צוקרוביץ, דוד סמוליארי, האחים אהרון לייב ויעקב קארלינסקי, האחים יוחנן וחיים פיינזילבר ואח. ייצגו את הנוער המתקדם יצחק גורדזינסקי, אריה גולומב, אברהם בוימ-קולר ואח. נבחר ועד מנהל, חודשה העבודה למען הקק"ל, נקבע מס חבר ומס ארצי, נבחרה ועדה למכירת שקלים וכיו"ב. לא נתנו אז לצעירים את מקומם הראוי להם, ועל כן יסדו, ביחד מתו של המורה אבקיץ' מוורשה, חתן בנימין קאגאן, אגודת צעירי ציון. הוועד הזמני הראשון מורכב מאריה גולומב (יו"ר), אברהם בוימ-קולר, יעקב יאבובסקי, ישראל קונופיאטה, טוביה טננבוים (מזכיר), מתת גורד'ולצ'אני. בית הוועד היה בית ספרו של פייוול צוקרוביץ' שפתח דלתותיו לכל תנועה ציונית. דירת הקבע הרא-

בירן געווארן אין ווארשע דער פוילישער ציוניסטישער צענטראל קאמיטעט — נאכדעם ווי דער פוילישער ציוניזם איז געווען פריער אפהענגיק פון אדעס, דער רוסישער צענטער. זעמבראווע איז געווען פון די ערשטע שטעטלאך וואס האבן זיך אנגעשלאסן אן ווארשעווער צענטראל קאמיטעט. עס איז געטאן געווארן מיט דער הילף פון מיטאָרבעטער פון ווארשעווער „היינט“ ה' גאלדבערג, וואס פלעגט קומען אפ'טערס קיין זעמבראווע באזוכן זיין אלטן פאטער פון די בריסקער היימלאזע.

דער ערשטער פארזאמלונג — ביי שליימקע בלומראזן, האבן זיך באטייליקט בנימין קאגאן, די ברידער אהרון לייבל און יעקב קארלינסקי, פייוול צוקראוויטש, חיים סקאצנאדעק, פישל חייה-איטקעס, דוד סמוליארי, די ברידער יוחנן און חיים פיינזילבער א.א. עס האבן רעפרעזענטירט די יוגנט: יצחק גארדזינסקי (חוה'ס זון), לייבשטאק גאלאמבעק און אברהם בוימקא-לער. די ארבעט פאר קרן-קיימת, שקלים פאר-קויף, מיטגלידס אפצאל און לאנד-באשטייערונג א.א. — איז באנייט געווארן. די יוגנטליכע האט מען אבער ווייניק מקרב געווען. איז געקומען דער ווארשעווער לערער אבקהוויטש, דער מאן פון אסתר קאגאן, און האט געגרינדעט „צעירי ציון“ גרופע, פון אט די יוגנטליכע. דער ערשטער צייטווייליקער קאמיטעט איז באשטאנען פון לייבשטאק גאלאמבעק (פארזיצער), א. בוימקולער, יעקב יאבאקאווסקי, ישראל קאנאפיאטע, טוביה טענענבוים (סעקרעטאר) און מתת גארזשאל-טשאני. מען פלעגט זיך צוזאמענקומען אין דער שולע פון פייוול צוקראוויטש, וואס איז געווען אפן פאר יעדער ציוניסטישער ארבעט. שפעטער אריין אין אן אייגענער דירה. אין א קעלער, ביי שלמה טוביה שיניאק. זיי האבן געגרינדעט א קאאפעראטיוו אונטער דער אנפירונג פון ישראל קאנאפיאטע, פון די אקטיווסטע חברים. בעת דער באַלשעוויסטישער אינוואזיע, אין יאר 1920, האבן פאליאקן צעראבירט די קאאפעראטיוו.

„צעירי-ציון“ האט געשפילט א וויכטיקע ראָלע אין דער ציוניסטישער טעטיקייט און איז געווען די טאן געבערין פון אַלע ציוניסטישע אונטער-

שונה היתה במרתף, בבית טוביה שיניאק. אחת הפעולות הראשונות, "למשוך את ההמונים" היתה ייסוד צרכניה, בהנהלת ישראל קונופיאטה, הרוח החיה בתנועה. בימי הפלישה הבולשביט, בשנת 1920, שדדו הפולנים את כל המלאי של הצרכניה והחריבו את הבית.

תנועת "צעירי-ציון" היתה הכוח המניע והמכריע בעבודה הציונית בעיר, אף כי קמו והתפצלו תנועות מקבילות בציונות. הרוח החלוצית, התעוררות בנוער לעבודה לאומית, להגשמת החזון בעלייה לארץ, בעבודת כפיים וכו' — באה לעיירה בהשראת צעירי-ציון. עבודה תרבותית, השכלה למבוגרים, הספרייה, הרצאות וימי עיון, הקניית הספורט בקרב הנוער וכו' וכו' — יד ושם לכל זה היה לצעירי-ציון. בימי האינזואידה הבולשביט החליטו ראשי התנועה ל"הסתנן" לתוך השלטון המקומי הסובייטי, כדי להציל מה שאפשר ולהגן על מה שנחוק. אריה גולומב ראש "צעירי-ציון" ו"מכבי" — קיבל עליו את המינוי של מפקד המשטרה.

נעמונגען אין שטאט. די חלוצים-באוועגונג, קולטור-ארבעט, פאר דער ביבליאטעק, נאציאנאלע אקציעס, ספאָרט און טעאטער. בעת דער באלשעוויסטעשער אינוואזיע האבן זיך "אריינגעכאפט" עטלאכע פון צעירי-ציון אין די שטאט טישע אויספיר-קאמיטעטן, עפעס צו קענען ראטעווען און שטיין אויף דער וואך. ל. גאלאמ-בעק, פאָרזיצער פון צ'צ. און ספאָרט קלוב "מכבי" — האָט אָנגענומען דעם מאָנדאָט אַלס פאָליציי שעה פאר זעמבראווע.

די צעירי-ציון באוועגונג אין שטאט האָט ארויסגערוּפן פיל סימפאטיע אין די יוגנטליכע ציוניסטישע קרייזן.

אויף איר חשבון קען מען עס פארשרייבן צענדליקער יוגנטליכע וואס זיינען אריבערגע-קומען קיין ישראל און זיך אַזוי ארום געראטעוועט...

דער קאמיטעט פון "קרן היסוד"

חול המועד פסח, 1926

הוועד של "קרן היסוד"

Executive members of a branch of Keren Hayessod

יוגנט פארטייען

שמואל גוטמן

פארוואלטונג אויף דער בינע און שרה סאקאלן
געקושט און דערלאנגט א מתנה — א בוך.

צעירי-ציון

האבן פארגומען א חשובן פלאץ אין שטאט.
לרוב, בעלי-בתישע קינדער מיט פראלעטארי-
שע וועלט-אנשויונג. בראש זיינען געשטאנען:
לייבטשאק גאלאמבעק, אברהם בוימקאלער, די
ברידער יצחק און חיים גראדזינסקי, דוד ראזענ-
טאל, יאנקל יאבאקאווסקי, די גאטליבס, שאפ-
ראן, צוקראוויטש, קאפלאן א.א.

זייערע געגנער, דער בונד און פועלי-ציון
פלעגן זיי פארווארפן אפטמאל: כלומרשט א
פראלעטארישע פארטיי וואס פארמאגט נישט
קיין ארבעטער אין אירע רייען... איז עס גע-
ווען פאר זיי דער הארבסטער ארגומענט. ביז
גאט האט געהאלפן און אין זייערע רייען האט
זיך אנגעשלאסן מיינ ברודער, מרדכי, א שניי-
דער ארבעטער, און שמחה שטערן, א מילנער,
א זון וואס האט געארבעט ביים טאטן אין מיל...

פון זייערע רייען איז ארויסגעקומען: די
„בני ציון“, „פרחי ציון“ און שפעטער דער
„החלוץ“, וואס האט דורכגעפירט א פראקטישע
וויכטיקע ארבעט פאר א"י. זיי האבן צו פאר-
דאנקען צענדליקער עולים, וואס האבן זיך גע-
ראטעוועט און געקומען קיין ישראל — אין די
שווערע יארן. צווישן די יוגנטלעכע האבן זיך
אויסגעצייכנט: צבי זמיר-סלאוויק, בנימין פשי-
סוסקער, פעצינער, מיכאל יאבאקאווסקי, נוח
צוקראוויטש א.א. מיט אלע אונדזערע פארטיי-
קאנפליקטן און אפטמאל שארפע אנגריפן איינע
די אנדערע — פלעגן מיר לעבן צווישן זיך
בשלוש און געוויסע ציוניסטישע ארבעטן בריי-
דערליך אדורכגעפירט צוזאמען.

פועלי-ציון

האט עקזיסטירט אמאל אין זעמבראווע, אין
5-טן יאר. איצט האט זי זיך באנייט. בראש איז
געשטאנען דער באוואוסטזיניקער און געלערנט-
טער יהושע דאמב (איצט אין ישראל). דאמב
איז געווען א העברייאישער לערער, א גוטער
רעדנער, א פאלקס מענטש, העכסט געבילדעט
און אינטעליגענט. מיט אים דער לערער נתן
סמאליאר, פיני בוימקאלער, גארפינקעל, דעם
בלעכערס זון, פון די ערשטע פועלי-ציון פון
יאר 1905, סארניעוויטש, זאבלודאווסקי, בער-
טשע סאקאל. די חברטעס: שפרה ליפשיץ, על-
קע גוטערמאן, טילע סארניעוויטש, מנוחקע
סאקאל (היינט אין ישראל) א.א.

אין זייער קלוב פלעגן די רעפעראטן ווערן
באזוכט דורך א גרויסן עולם. זיי פלעגן אראפ-
ברענגען גרויסע רעדנער, ווי זרובבל, משה
ערעם א.א. זיי האבן געגרינדעט אן ארבעטער
יוגנט ארגאניזאציע „יוגנט“, מיט דער הילף פון
סטודענטן און געוועזענע ישיבה בחורים, צווישן
זיי: מענדל בוימקאלער, הערשל סמאליאר, יש-
ראל הערמאן, שמואל גוטמאן, יצחק סא-
ראטשקעוויטש א.א. שפעטער זיינען צוגעשטא-
נען צו זיי: נחום סאקאל, חיייה-שרה רעקאנט,
רחל גרינבערג, פעשקע סמאליאר, משה הייצער,
ליפשיץ (שפרה'ס שוועסטער), פייגעלע פריד-
מאן, חנה בורשטין, חיייה צייטמאן א.א.

די עלטערע חברים, ווי י. דאמב, נ. סמאליאר
און פ. בוימקאלער האבן אונדז באוואוסטזיניק
געמאכט און אנגעפירט מיט בילדונגס קורסן און
מיט א דראמאטישע סטודיע. מיר האבן גע-
שטעלט דעם „דארפס יונג“, און עס האבן זיך
אויסגעצייכנט שרה סאקאל ז"ל און הערשל
סמאליאר. נאך דער פארשטעלונג איז ארויף די

קאמוניזם

אויך דער בונד האט אמאל עקזיסטירט אין זעמבראווע, אין יאר 1905. איצט האט ער זיך באגייט: בראש איז געשטאנען הערשל סענדאק, א געוועזענער ישיבה בחור, דער מאן פון פייע שניאק, דער אפטייקער שקלאווין, וואס איז טראגיש און מערדערליך אומגעקומען דורך די פאליאקן א.א. דער בונד פלעגט שטיין אויף דער וואך, באקעמפט דעם קלעריקאליום, באקעמפט די אסימילאציע און אמשטארקסטן באקעמפט דעם ציוניזם אין אלע זיינע שאטירונגען. לינקע ווי רעכטע. אמאל פלעגט מען זיך צוואמענריידן, ערב דעם 1-טן מאי, בעת א פראפעסיאנעלע אקציע, א.א. אבער על פי רוב פלעגט מען זיך אמפערן און באקעמפן שטארק איינער דעם צווייטן.

די דראמאטישע סטודיע ביים „בונד“ איז געווען א גאנץ אנטוויקלטע און זי האט פארמאגט אייניקע גוטע כוחות. גרויסע ארבעט האבן זיי ארויסגעוויזן ארום דער יידישער ביבליאטעק, וואס איז ארויסגענומען געווארן פון זייערע הענט מיט כוח...

בונד

אומלעגאל האט דא געארבעט אויך א יידישע קאמוניסטישע פארטיי: בראש איז געווען איינער פישמאן, וואס האט געארבעט ביי קויפמאנען דעם אפטייקער און איז געווארן זיין איינער. פישמאן האט א לאנגע צייט זיך אויסגע-היט און די פאליציי האט אים נישט געקענט כאפן. ביז דער שטריקל האט זיך איבערגע-ריסן... די הויפט קאמוניסטישע טעטיקייט האבן געפירט אייניקע גימנאזיסטן און צווישן זיי האט זיך אויסגעצייכנט הערשל סמאליאר, וואס האט געלערנט אין גאלדלוסט'ס גימנאזיע און איז געווארן פון א פועלי ציון יוגנטליכער א פארברענטער קאמוניסט, מיט א גרויסן נאמען אין דער גאנצער ביאליסטאקער וואיעוואדזטווא. איז געווען עטלאכע יאר אין לאמזער טורמע (טשערוואניאק). איז שפעטער אוועק קיין ווייסרוסלאנד און אנגעפירט מיט פארטיזאנען גרופעס, אייניקע מאל פארוואנדעט. איצט פאר-זיצער פון צענטראל קאמיטעט פון די פוילישע יידן.

ציוניסטיש-סאציאליסטישע יוגנט ארגאניזאציע (1926)

הסתדרות נוער ציונית-סוציאליסטית (ס.צ.)

די ארבעטער פארטיי „בונד“

טייען סימנים: א שווארצע רובאשקע מיט א בלויען גארטל, מיט בלויע קוטאסן — איין פארטיי; א שווארצער גארטל מיט שווארצע קוטאסן — א צווייטע פארטיי; איין פיאה, די לינקע אדער רעכטע, א לענגערע, אזוי ווי א באקן-בארד — א דריטע פארטיי א.א.וו. פלעגט איין פארטיי זיך צונויפקלייבן ביים כומר אין וועלדל — פלעגט די אנדערע „פאר-כאפן“ א בית מדרש און צווינגען נעבאך אויך די פרומע יידן אויסצוהערן זייערע מיטינגען. אזוי ארום האט די פאליציי זיי נישט געקענט קיינמאל כאפן. פלעגט א דריטע פארטיי „פאר-נעמען“ דעם „פרום“ — א באוועגלעכער היל-צערנער בריקל אויפן וואסער, וואס פלעגט די נען דער קאמוניקאציע מיט אסטראווע, שאמא-

אין „פינפטן יאר“, דאס הייסט: אין יאר 1905, האט זיך שוין דיפערענצירט די זעמבראווער ארבעטער-יוגנט אין „עס-עס“ און „עס-ער“, אין „בונד“ און „פועלי-ציון“. אויך „אנאר-כיסטן“ האבן זיך געפונען אין זעמבראווע און דווקא — רואיקע בחורים, וואס האבן געפריי-דיקט אז מיט דער אנארכיע, מיט דער אומ-ארדנונג וואס מ'וועט אריינברענגען אין לאנד, ביי דעם מיליטער, ביי דער פאליציי א.א. וועט מען אראפזעצן דעם מאנארך ניקאלייקע פון זיין טראן.

ווער זיינען עס געווען די בונדיסטן פון יאר 1905 אין זעמבראווע? ביי היינטיקן טאג איז שווער צו געדענקען. דאמלסט, האט מען גע-זאגט, האבן געהאט די רעוואלוציאנערע פאר-

ארבעטער-יוגענטליכע — אין צענטער דער אינסטרוקטאר לוי פוויגנר

קבוצת נוער פועלי — במרכז המדריך

A group of young workers
In the center: S. Gutman, instructor

ווע א.א. איבערן טייך, ווען מ'האט געבויט א נייעם בריק. זיי פלעגן מאכן כלומר'שט אין אן אוונט א „ספארט־אויספלוג“ — זיי פלעגן אבער אריבערפירן זייערע פארטיי חברים און חבר־טעס ערגעץ איבער א פעלד און דארט דיסקוטירן, זינגען און אפשר זיך פארוויילן אויך ביז שפעט אין דער נאכט... דער אלגעמיינער נאמען פון אַט די אלע פארטייען איז געווען „סטריי־קער“ — ווייל אויב זיי האבן זיך ארומגעריסן צווישן זיך, געפירט דיסקוסיעס און אמאל אויפ־געווארפן איינע דער אנדערער די חטאים — פאר דער עפנטליכקייט זיינען זיי געווען אייניק און פארטיידיקט אלע צוזאמען די אינטערעסן פון די ארבעטער מיט'ן גאנצן הארצן. די הויפט ארבעט איז דאך געווען א „סטרייק“. ביז ווען וואס, ביז מ'וועט דערלעבן צו קירצן ניקאליי־קעס קאפ און יארן, פלעגט מען אויסרופן א סטרייק. ביי די קאמאשנשטעפער, ביי די שניי־דער און שוסטער געזעלן, ביי די בעקערס. איינמאל, האבן זיי געוואלט ארגאניזירן א

שטרייק ביי די וואסער־טרעגער. האט רייכל די וואסערטרעגערקע איין טאג קיין וואסער נישט געטראגן און איר מאן מאיר, „דער רעוואלוציא־נער“ איז געזעסן אין בית המדרש און געזאגט תהילים. זיינען זיך זעמבראווער בעלי־בתיים בא־גאנגען אן רייכלען און אליין געאנגען צום ברונען מיט'ן עמער... אויפצומארגנס האט רייכל ווייטער געטראגן וואסער, פארן זעלבן פרייז: 2 עמער — א דרייער. געציילטע האבן איר געהעכערט: 2 עמער — א פירער...

די הויפט „סטרייקער“ זיינען געווען די זעמבראווער בונדיסטן. זיי האבן זיך אפגעגעבן מער מיט דער איצטיקער לאגע פון די ארבע־טער. פון צייט צו צייט פלעגן זיי אראפברענגען א רעדנער פון ביאליסטאק, פון לאמזע און אפ־לו פון ווארשע. עטלאכע זעמבראווער יונגע־לייט האבן געארבעט אין ווארשע און פלעגן אראפקומען אויסגעפוצטע אויף א יום־טוב, און אריינברענגען א ביסל לעבן און מוט. אראפ־ברענגען נייע לידער און אויסלערנען ביי נאכט.

א גרופע אַקטיווע חברים פון פועלי ציון שמאל

קבוצת פועלים של פועלי ציון

Active members of Poalei-Zion

קעדיקע) — א באוויסזיניקע מיידל, וואס פלעגט לייענען ביכער און ציען איר פרנסה פון מאכן פאפיראסן (איר זון, א פרומער יונגערמאן — איז געקומען פון רוסלאנד, איצט אין ישראל), א זון פון אהרון לוקס, אברענגענדיקער בחור, מיט שווארצע אויגן, עלעגאנט געקליידעט און פלעגט ליב האבן זיך חכמענען. דער פירער פון „בונד“ זאל האבן געווען לויט מיין זכרון (אין בין דאך דאמלסט אלט געווען 6—7 יאר) דער „ציגיינסקער וואייט“ — א ברייטביינערדיקער געזונטער יונג, מיט שווארצע גליענדע אויגן, א געשטופלטן ברייטן פנים מיט א לאנגע פעכ־שווארצע פיאה. ער איז געווען א רימער, פלעגט מאכן זאטלען, קאנטארעס און לייטשעס פאר פערד. האט געשטאמט פון ערגעץ א חסידישע שטעטל און האט נישט געוואלט אויסטאן זיין חסידישע היטעלע. פלעגט זיך וויצלען און האט געהאט א גרויסע השפעה אויף דער ארבעטער יוגנט און דערפאר האט מען אים באקרוינט מיטן נאמען „וואייט“. אבער

אויפן שפאציר אויף די שאסייען. איינעם געדענק איך גוט, ווייל זיין מאמע האט געוויינט איבערן חדר פון בערטשע סאקאל, ווו איך האב געלערנט און זיין ברודער, אברהם'קע, איז געווען מיין חבר, וואס פלעגט מיר אויסלערנען דעם ברודערס נייעם ליד — דאס איז געווען שמואל-ניסל (אדער שמעון-ניסל) ליפשיץ: א שניידער-ארבעטער, א בילד-שיינער, אויסגעפוצט מיט זיין שווארצן ראק און שווארצע הארטער הוט, מיט זיין אייזערנעם לא-קירטן שטעקל אין האנט. ער האט געהאט אין פוס א קירצערער און פלעגט טראגן דעריבער א הויכן שוך. מיידלעך, שניידערקעס, נייטארינס, זאקנמאכערקעס און סתם שטוב מיידלעך — פלעגן מיט אומגעדולד אויסקוקן דעם יום-טוב אדער שבת ווען שימי-ניסל וועט אראפקומען פון ווארשע. מען האט געזאגט, אז ביי מרדכי ליפשיץ דעם בעל-עגלה, פארוואמלט זיך דער קאמיטעט פון „בונד“ אויף זיינע זיצונגען, און די אנפירער זיינען: זיין טאכטער (אויך א הינ-

קבוצת חובבי הבמה — א גרופע בינע-ליבהאבער
A group Theatrical Amateurs

האמבורג, אנטווערפן אדער ברעמען קיין אמע-
ריקע. א קליינער טייל, איז שפעטער צוריק-
געקומען — זיך פארבענקט אהיים... דער גרע-
סערער טייל פון זיי האט זיך איינגעווארצלט
אין ברוקלין אדער שיקאגא, אין פילאדעלפיע
אדער אין די בראנקס, און זיי האבן עס געלייגט
דעם גרונטשטיין פון זעמבראווער ברענטש אין
ארבעטער רינג, פון א הילפס קאמיטעט פאר
די ארימע אין דער אלטער היים — נאך פאר
דער ערשטער וועלט מלחמה... ביז די לעצטע
יארן. צו זיי פלעגט זיך ווענדן יעדער נייער
עמיגרנט פון זעמבראווע און זיי האבן אים
געהאלפן ווי א ברודער מיט ארבעט, מיט א
ווינונג, מיט בירגער פאפירן א.א.

דער באנייטער „בונד“

אין די יארן פון דער דייטשער אקופאציע,
1916—1917, האט זיך באנייט דער „בונד“ אין
זעמבראווע. פון ווארשע איז אראפגעקומען א

זייענדיק שווארץ ווי א ציגאן, האט מען אים
אויך געמאכט פאר א „וואייט פון ציגייטער“...
עטלאכע מאל, געדענק איך, האט פאליציי גע-
מאכט ביי אים אן „אביסק“, אים ארעסטירט,
אבער נאכהער באפרייט. ביי בערטשע דעם
מלמד פלעגט מען זיך צוזאמענקומען אין די
אוונטן, לערנען, לייענען און שרייבן, לייענען
ליטעראטור און באהאנדלען די ארבעטער ברא-
שורעס...

מיט'ן דורכפאל פון דער רוסישער רעוואלו-
ציע — זיינען זיך צעלאפן די „סטרייקער“, א
טייל האבן חתונה געהאט ערגעץ אין א שטעטל
און געפירט א נארמאל לעבן, אן דער רעווא-
לוציע. דער גרעסטער טייל איז זיך צעלאפן
קיין אמעריקע. די רייזע איז נישט געווען קיין
שווערע. „אגענטן“ פלעגן אריבערפירן די „יענ-
דיקעס“ (די אומלעגאלע רייזנדע) דעם גרענעץ.
אין פראסטקען, די ערשטע דייטשע שטעטל,
פלעגן זיי קריגן די שיפסקארטע — געקויפט,
אדער געשיקט דורך א קרוב, און פארן דורך

ועד הליגה של ארץ-ישראל העובדת
קאמיטעט פון דער ליגע פארן ארבעטנדיקן ארץ-ישראל
Committee of the League of Working People in Eretz-Israel

איז געווען זייער האנט טיכטיק אין די אַרבע-
טער אַוונט קורסן, אין די יידישע שולע און
ספעציעל די ביבליאטעק, וווּ זיי האָבן אַרייַן-
געלייגט אַ שטיק האַרץ און נשמה. שפעטער
איז די ביבליאטעק איבערגעגאַנגען צו די צע-
ר-ציון, וואָס זיינען געוואָרן אַ מערהייט אין
שטעטל. ביים בונד האָט עקזיסטירט אַ יוגנט-
גרופע „צוקונפט" וואָס פלעגט דערציען יונגע
אַרבעטער-קינדער, לערניינגלאך אין פאַרטיי-
אישן גייסט און זיי מאַכן באַווסטזיניק. באַזונ-
דער האָט געבליט אַ געוויסע צייט די דראַמאַטי-
שע סטודיע ביים בונד. פון צייט צו צייט פלעגן
זיי שטעלן אַ דראַמע — מיט דערפאַלג, מאַראַ-
ליש און מאַטעריעל. די הויפט-טוער אין דער
דראַמאַטישער סעקציע זיינען געווען ווייטער
דער דערמאָנטער שימי-ניסל ליפשיץ, יוסף סאַ-
וועצקי א.א. די פאַרטיי פאַרזאמלונגען, דיס-
קוסיע און ליטעראַרישע אָונטן פלעגן צוציען

מיטגליד פון „גראַסער-קלוב" און האָט צונויפ-
גערופן אַ גרופע אַרבעטער און אינטעליגענץ,
צווישן זיי דעם אויבנדערמאָנטן שימי-ניסל,
דעם אַפטייקער זלמן שקלאַווין, הערשל סענ-
דאק מיט זיין פרוי פאַייע, דעם אַדוואָקאַט
טשערניאַווסקי (פון מכבי לייטונג), יוסף סאַ-
וועצקי, די 3 געראַטענע ברידער: אלי, אברהם-
קע און איצל ראַטבערג, שעפסל ליפשיץ, אלק-
נה ליפשיץ (היינט אין אַרגענטינע), יצחק
סטראַטש, זעליק באַשקיר א.א. די האָבן גלייך
אַבאַנירט די צייטונג „לעבנס-פראַגן", באַקומען
מעדעם-בראַשורן, און געדונגען אַ דירה פאר
זייער „צוקונפט"-קלוב אין אַבטשע ראַקאווסקיס
הויז.

זיי זיינען געווען זייער טיכטיק און אויסגע-
פירט דעם אַרבעטער פראַגראַם וואָס מ'האַט
אויף זיי אַרופגעלייגט. די הויפט אַרבעט איז
געווען אַ קולטורעלע, אויסצובילדן די מאַסן.

א גרופע „בעלי-בתישע" טעכטער

קבוצת בנות „בעלי-בתיים"

A group of girls, coming from well-to-do families

א שיינעם עולם. בעת וואלן צום פוילישן סיים, צום שטאט־ראט, צו דער קהילה, אין פראפע־סיאנעלע פאראיינען און סאציאלע אנשטאלטן — פלעגט דער בונד ציען א באדייטנדע צאל שטימען און געהאט א פעסטע פאזיציע אין שטעטל.

די פוילישע רדיפות, מיליטער־אנגעלעגנהייטן, ארבעטסלאזיקייט, נויט און עלנט — האט צער־טריבן דעם בונד, צוגלייך ווי עס זיינען צעטריבן געווארן די אלע אנדערע פארטייען. דאס ביסל יוגנט איז זיך צעלאפן. ווער עס האט געקענט האט זיך געראטעוועט קיין ארגענטינע, בראזיל־ליע, מעקסיקע און אנד. געציילטע האבן

פון דארט דירעקט איינגעוואנדערט אין די פאראייניקטע שטאטן. די נאציאנאל געשטימטע ארבעטער יוגנט האט זיך געריסן קיין ארץ־ישראל. אט די אלע האבן זיך אנגעשלאסן אן דער קייט פון זעמבראווער הילפס־טעטיקייט און פירן אן ווייטער מיט דער הייליקער הילפס־ארבעט, ווי מיר האבן עס געזען ערב דער מל־חמה און נאך דער קאטאסטראפע.

א באדייטנדער טייל, דער גרעסטער, פון די אלע פארטייען צוזאמען, איז ליידער אומגע־קומען פאר דער צייט, אין די שלאכטפעלדער, אין די פארטיזאנישע טרופן, אין געטא און אין די גאז־איינונס פון אשווענטשים...

קבוצת פועלים משמאילים. מדבר צבי סמוליאר
א גרופע "לינקע" ארבעטער. הערשל סמאליאר רעדט
A group of workingmen, of the Radical bend.
The speaker: Hershl Smoliar

בונד (תקציר)

ברג: אלי. אברהם'קי ואיצל, יוסף סוביצקי (חבר הסקציה הדראמטית), אלקנה ליפשיץ (כיום בארגנטינה). יצחק סטראטש, זליג באש-קיר ואחרים. שכרו דירה בביתו של אבא רקוב-סקי וניהלו פעולה ענפה.

שנים רבות היה רישומו של הבונד ניכר בעיר. בשעת בחירות לקהילה, לסיים, למוסדות הציבור בעיר: כמו קופת הלוואה וחסכון ואחרים — היתה תמיד בולטת תעמולת חברי ה"בונד" ואף היו מצליחים. להרצאותיהם היה בא קהל גדול. הספרייה הציבורית היהודית היתה כמה שנים ילדת טיפוחיהם ואף עשו בה, כפי הקו המדיני של המפלגה. עד אשר גבר הנוער הציוני וכבש את העמדה התרבותית הזו. באי גודים המקצועיים תפשו חברי הבונד עמדה תקיפה ואף הסקציה הדראמטית שלהם הצטיינה בכוחות חשובים ובארגון.

ה"בונד" התקיים בזאמברוב עד השואה.

עוד בשנת 1905 היה קיים בזאמברוב ארגון פועלים "בונד", שהצטיין בפעילותו בקרב הפועלים היהודים. לאחר דיכוי המהפיכה — התפרד הבונד ורבים מחבריו ערקו לאמריקה. בימי הכיבוש הגרמני, כשקמו בווארשה ובערי השדה מועדוני "גראסער" ו"מדם" — קם לתחיה גם ה"בונד", קצת מחבריו הוותיקים וברובו — חברי צעירים, פועלים בעלי הכרה. קשרו קשרים עם המרכז בווארשה, עם הסניף שבלומזה וניהלו פעולה ענפה תרבותית ומקצועית בקרב הפועלים. פתחו שיעורי ערב, כבשו עמדה חשובה בספרייה ולטשו גם עין לתפוש מקום בקהילה ולהוציאה מקפאונה הדתי.

הפטרון של ה"בונד" ונשיא הכבוד — היה זלמן שקלובין, בעל בית מרקחת. מראשי המדבר רים היה שמואל ניסל ליפשיץ — בחור בן עניים, יפה-תואר, חייט לפי מקצועו, צולע על רגל אחת. תורת ה"בונד" למד בווארשה, שם עבד כמה שנים במקצועו. סייעו בידו ג' האחים רוט-

קבוצת פועלים פעילה בתנועה הפרופסיונלית
אן ארבעטער גרופע טיכטיק אין דער פראפעסיאנאלע באוועגונג
(שלישי ורביעי מימין) גאלמבעק — אייצער
(דריטער אין פערטער רעכטס)

A group of workingmen, active in the Trade Union Movement
The third and fourth respectively — from right to left — Golombeck and Aitzer

י.ד. סאציאליסטישע יוגנט

נוער יהודי סוציאליסטי

Young Men's Jewish-Socialist Movement

קבוצת פועלי ציון שמאל — א גרופע לינקע פועלי ציון

A group of Poalei Zion

תנועת הפועלים

די ארבעטער באוועגונג

תנועת פועלי-ציון

די פועלי-ציון באוועגונג

אין די צייטן פון דער דייטשישער אָקופאַציע, אין יאר 1917, אומגעפער האט זיך געגרינדעט אין זעמבראווע די פועלי-ציון פארטיי, צוערשט אן אלגעמיינע, וואס איז באשטאנען פון ארבעטער און אינטעליגענץ, שפעטער — זיך געשפאלטן, ווי עס איז געווען דער פאל אין גאנץ פוילן, אויף רעכטע און לינקע. דאָמינירט האט די גרופע לינקע פועלי-ציון, וואס בראש איז געשטאנען יהושע דאָמב-צוקער (היינט אין ישראָל), וואס איז געווען העברעאיש-יידישער לערער, זאבלודאווסקי דער שערער, נתן סמאליאָר דער פויליש-יידישער לערער (אומגעקומען אין וואַרשעווער געטא) פיני בוימקאלער גאַרפינקעל דעם בלעכערס זון סארניעוויטש א.א. די פועלי-ציון פארטיי האט פיל געטאן אויפן געביט פון באווסטזיניק מאַכן די חברים, זיך אפגעגעבן

נוסדה בימי הכיבוש הגרמני, בשנת 1917 בקירוב. תחילה היתה כללית ואחר כך נפלגה לימין ולשמאל. בשלטון נשארו השמאלים. בראשם עמדו: יהושע דומב, נתן סמאליאר, פ. בוימקולר, גארפינקל, ברצ'ה סוקול, זאבלודובסקי ואח'. ניהלו עבודה ענפה בקרב הפועלים, ייסדו שיעורי ערב ודאגו להשכלת ההמונים. שכרו להם אולם יפה להרצאות ולאסיפות, פיתחו את התנועה הפרופסיונאלית בעיר, השתתפו בבחירות לסיים, לעירייה, לקהילה וכו'.

ביזמתם נוסדה גם תנועת נוער סוציאליסטי „יוגענט“ — שעשתה רבות בקרב הנוער העובד: הרחיבה את השכלתם, היטיבה את דרכי עבודתם וחניכה אותם לתרבות ולעבודה. לידם אף התקיימה סטודיו דראמאטי ובכוחות עצמם ביצעו מפעם לפעם הצגות ונשפים.

קבוצת פועלי-ציון שמאל
במרכז—המנהיג / אין צענטער—דער פירער יהושע דאָמב
A group of Poalei-Zion In the center Jehoshua Domb, Leader

יוגנטליכו

Youngsters

בני-נוער

ארבעטער יוגנט גרופע

קבוצת נוער פועלי

עומדים (שטייען): הערשל סמאליאר, סאקאל, סארניעוויטש, גוטמאן
יושבים (זיצן): סאקאל, מרדכי בוימקאלער, מנוחה סאקאל.

Young Workers

Standing: Hershl Smoliar, Sokol, Sarnievitch, Gutman
Sitting: Sokol, Mordechai Baumcoler, Menucha Sokol

פיל מיט בילדונג און דערציאונג, פיל אויפגע-
קלערט אויפן פאליטישן און פארטייאישן געביט
און געגעבן דעם חבר די מעגליכקייט זיך צו
אנטוויקלען, צו געפינען דא א גוטע געזעלשאפט
און צו קענען פארבריינגען יעדן אונט, שבתים
און ימים טובים אין דער היימישער חברים-אט-
מאספערע, ביי א גלעזל טיי וואס חברטע שיפרה
ליפשיץ פלעגט צוגרייטן. מיר פלעגן פארגעסן
אן אלע עקאנאמישע נויטן, ווען מיר פלעגן זיך
דארט צונופוזמלען. אונטער דער לייטונג פון
בערטשע סאקאל, דער רבי און פאלקסלערער,
האבן די יוגנטליכע ארבעטער געלערנט שרייבן
קארעקט יידיש, יידישע געשיכטע, געאגראפיע
א. ד. ג.

פון צייט צו צייט פלעגן פארקומען דיסקו-
סיעס מיט אנדערע פארטייען ווי "בונד" א.א.
חברים פלעגן אקטיוו זיך באטייליקן און שטענ-
דיק עפעס לערנען. פון צייט צו צייט פלעגט מען
אויך ארגאניזשירן "לעבעדיקע צייטונגען", "קעס-
טעלאונטן", פארוויילונגען, ליטערארישע אונטן
און די חברים פלעגן געפינען דא פיל אינטערעס.
נאנץ אפט פלעגן אונדז באזוכן חברים פון דעם
צענטראל קאמיטעט, ווי גרשון דוא, א. ש. יוריס,
טויבנשלאג, קרול, שפעטער ח' משה ערעם, א. א.
עס פלעגן אויך אראפקומען אפט חברים פון
לאמזע, פון וויסאקע מאזאוועצק, איינמאל, פאר
פסח האט געזאלט קומען ח' זרובבל האלטן א
ליטערארישן פארטראג. מיר האבן געדונגען די
פייערלעכע געביידע, געדרוקט פלאקאטן, אויס-
פארקויפט פארויס אלע בילעטן און מיר האבן
זיך אלע געגרייט אים הארציק מקבל פנים זיין.
די גאנצע שטאט האט אים אפגעווארט און...
לסוף קומט א טעלעגראמע פון ווארשע: "חבר
זרובבל וועט נישט קומען". ווי א דונער האט
אונדז דערשלאגן די ידיעה. עס האט זיך ארויס-
געשטעלט אז פוילישע כוליאגאנס האבן אים בא-
פאלן אין ווארשע אויף דער באן-סטאנציע און
געוואלט אפשערן זיין שיינע בארד. האט ער זיך
נישט געלאזן און זיך געראנגלט מיט זיי. האבן
זיי אים שטארק צעשלאגן, אזוי אז ער קען נישט
פארן. זרובבל האט אבער געהאלטן ווארט און
שפעטער יא געקומען צו אונדז און געהאט א
קאלאסאלן דערפאלג.

אונדזער פארטיי האט אנטייל גענומען אין די
שטאטראט-וואלן און אין די וואלן צום סיים און
צו דער יידישער קהילה. און שטענדיק געהאט
דערפאלג און ווירדיק אויפגעטראטן אויף עפנט-
ליכע פארזאמלונגען און מיטינגען.

פיל האבן מיר געארבעט אויפן פראפעסיאנעלן
געביט — אויפצוקלערן דעם ארבעטער, אויס-
קעמפן זיינע רעכט אויף ארבעט און אויף א
בעסערן לויז און בעסערע באדינגונגען. די
פועלי-ציון פארטיי האט געגרינדעט א פראפע-
סיאנעלן פאראיין און טאקע מיך באשטימט צו
מאכן די פארבארייטונגען אין ארבעטער-רעגיס-
טראציע.

איך האב געמוזט פארלאזן זעמבראווע אין יאר
1919, צוליב דער פוילישער מיליטער-מאבילי-
זאציע, ווען זי האט זיך פארפלאנטערט מיט די
באלשעוויקעס און איך בין אריבער קיין אמערי-
קע (פינחס בראדער).

אויף דער איניציאטיווע פון דער פועלי-ציון
ניסטישער פארטיי איז געגרינדעט געווארן אין
זעמבראווע די ארגאניזאציע "יוגענט", מיט דער
הילף פון א גרופע סטודענטן און געוועזענע ישי-
בה בחורים. ס'האבן זיך באטייליגט: מענדל
בוימקאלער, הערשל סמאליאר, ישראל הערמאן,
שמואל גוטמאן, יצחק סאראטשקעוויטש און שפע-
טער זיינען אויך צוגעשטאנען: נחום סאקאל,
שלמה שיינקאפ, שרה סאקאל, חיה שרה רע-
קאנט, רחלע גרינבערג, פעשקע סמאליאר, משה
הייצער, ליפשיץ (שפירד'ס שוועסטער), פייגע-
לע פרידמאן, חנה בורשטין, חיה צייטמאן א. א.
האט זיך אנגעהייבן א קולטורעל-טעטיקע ארבעט
צווישן די ארבעטער יוגנטליכע. עס האבן אויפ-
געפאסט איבער דער דאזיקער קולטור-ארבעט
די עלטערע אינטעליגענטע חברים פון פ"צ:
דאמב, פיני בוימקאלער און נ. סמאליאר, וואס
זיינען געווען לערער און אנגעפירט בכלל מיט
דער ארבעטער בילדונג אין שטאט — די אזוי
גוט באקענטע אונט קורסן.

ביי דער פועלי-ציון יוגנט האט אויך עקזיס-
טירט א דראמאטישע סטודיע און זי פלעגט
אויפפירן גאנץ אפט קליינע פארשטעלונגען,
איינאקטערס, און ארגאניזירן ליטערארישע פאר-
וויילונגס אונטן. איינמאל האט מען געשטעלט

דעם „דאָרפֿס יונג“ מיט גרויס דערפֿאַלג. עס האבן זיך אויסגעצייכנט שרה סאַקאַל און הער-שעל סמאָליאַר.

די פּוּעלי־ציון פּאַרטיי, מיט די „יונגט“ האבן געהאַט זייער שיינעם לאַקאַל, מיט אַ געמייטליכן בופּעט (ש. גוטמאַן).

צבי זמיר (פלוביק)

תנועות נוער ציוניות ציוניסטישע יוגנט באוועגונג

א. פּרַחִי ציון

אנסה לתאר בצמצום רב את תנועות הנוער בהן פעלתי יחד עם חברים רבים, החיים אתי בארץ ואם אתרום במשהו להנציח תקופה זו — אשמח מאד.

1917. שנת הצהרת בלפור. הישוב היהודי הפולגי מלא התלהבות, הובטח לנו בית לאומי. האמונה בגאולת העם הקיפה המונים — התקווה שהעם היהודי יבנה את מולדתו כעם חפשי בין העמים חדרה לכל שכבות העם. בזאמברוב מקיי־מים אסיפה פומבית המונית בבית הכנסת. המוֹנים נלהבים צבאו על הבית — ובפנים עמדו על הבמה ה־אברהם מזרח מלומזה, פאנוש מקולנה. ברגש רב וברטט דברו על עתיד העם. הוכרזה המגבית לקרן הגאולה. ההתנדבות היתה רבה. נשים התפרקו מעדיהן ומסרום לקרן הוֹל־ל ילדים וילדות הביאו את חסכוניהם הקטנים — תרומתם לקרן. התסיסה הציונית הקיפה כמעט את כל תושבי העיר. נפתחו מוע־דוני נוער, כמו „פועלי ציון“ בבית חנא הקצב, „צעירי ציון“ — בבית אריה גולומבק ואח. נער הייתי אז. למדתי בחדרו של ר' יהושע. מן הבוקר עד הערב שחינו בים התלמוד, אולם אווירת ציון חדרה גם אלינו הזאטוטים. בני 12 — התחלנו לבקר באסיפות הציוניות בעיר — הרגשנו שעלינו להיות שותפים בפעולת העם למען הגאולה. רעיון פלא צמח בלבות רבים מהנוער: להקים הסתדרות נערים ציונית. נקראה אסיפה והוקמה האגודה „פרחי ציון“ מבני 12—13 בעיקר. הנערים ה־בעל־בתיים נהרו להסתדרות זו שחרתה על דגלה את הפעולה למען

ציון. נוסדה ספריה לנוער בעברית־יידיש. קויימו הרצאות, אסיפות, נשפים, לפעמים נשפי שאלות ותשובות. תלמידי ר' יהושע התחילו לשיר בזמן לימוד הגמרא שירי ציון והביאו גם ספרים עבריים לחדר. ההתעוררות היתה רבה. חוצפת הנערים העלתה חמתם של החוגים החרדים שברובם היו „מתנגדי ציון“. התחילה התקפה. נקראו ההורים אל הרב ואל „כלי הקודש“ למי־ניהם כדי להשפיע על פירוק האגודה. למלאכה זו נרתם ר' אלתר המגיד ז״ל — ובדרשת השבת בבית הכנסת נאם בהאי לישנא: זייט איר ציו־ניסטין, זייט נישט קיין ציונישטיין — זייט איר פרחי ציון, זייט נישט קיין סרחי ציון — זה היה מכוון נגד חילול השבת, טיולים ואסיפות של הנוער. אולם לא הועילו כל האמצעים הנגדיים ומדי יום ביומו הצטרפו חברים חדשים לאגודה.

ב. הרצליה

המאורע השני, לאחר הצהרת בלפור, שהס־עיר את הלבבות שלנו היתה המהפיכה הרוסית. הדי המהפכה התסיסה את הנוער בעיר שרחש אמונה בשחרור הפועל והאדם. חל פילוג בתנועות הנוער: הרוב המכריע עבר ל־„יונגט“־פועלי ציון וחלק לקומוניסטים. הם ריכוזו נוער עובד רב. ספריית הנוער עברה לרשותם. המשכנו בפעולת הסתדרות הנוער הציוני, בלי תוספות לתכניתנו. שנתיים המשיכה להתקיים הסתדרותנו „פרחי ציון“. בסוף שנת 1919, לפני שמחת תורה, הוחלף שמה מ־„פרחי ציון“ ל־„הרצליה“ והצטרפנו איפוא למרכז איגודי הנוער הציוני בפולניה בשם זה. התקשרנו עם המרכז בוורשה. תנועתנו התחילה לגדול שוב. היינו מתכנסים לפעולות

במועדון של "צעירי ציון" והם הקדישו תשומת לב רבה להדרכה ולטיפול בנוער. היו מרצים לפנינו גורודזינסקי יצחק, אריה גולומב ורבים אחרים. התארגן חוג דרמטי. רבים מהאגודה התחילו ללמוד עברית אצל המורה אלתר רוט-ברג ז"ל — חשבנו כבר אז על עליה לארץ להתערות בה ולחיות. ה"ציונות" שלנו היתה בלתי מפלגתית. ביחוד התבססנו על הנוער הלוחי. בשנת 1920 שלחנו ציר לוועידה השלישית של "הרצליה" את הח' פ. בווארסקי מקולנה. אירגנו גם את הנוער שבסביבה. בשם הסניף שלנו הפלגתי לוויסקה-מאזוביץ ולאחר פעולה של 3 ימים אורגנה גם שם אגודה של נוער ציוני "הרצליה". לאחר הכיבוש הבולשבי על ארצה מזאמברוב אריה גולומב, יצחק גורודזינסקי ועוד כמה מחברי צעירי ציון. מכתבי יצחק גורודזינסקי, מלאי התלהבות מתיאורי הנוף שבארץ, עברו מיד ליד בחוגי הנוער וחזקו את

האמונה בציון. ואספר כאן על מקרה שקרה אתי באזכרה לד"ר בנימין הרצל ז"ל, בשנת 1921 בערב כ' תמוז. עמדנו ברחוב: חיים שאפראן, שמואל גולומב, אריה לוינסקי ועוד ומכרנו כרטיסים לכיסוי הוצאות האזכרה. לפתע הגיח מהצד קצין המשטרה פלאבצוק, תפש את הכרטיסים ואסר אותנו באשמת פעולה קומוניסטית. כולם שוחררו חוץ ממני, כי קבלתי עלי את כל האחריות לפעולה זו. הוא הטיח בפני אשמות כבדות על פעולה קומוניסטית. הייתי אז רק בן 14. כל הסברותי לא שכנעו אותו. "קומוניסט צעיר" קרא לי והובילי בלויית שוטר, כאדם מסוכן לחברה, ללומז'ה. 3 ימים ישבתי שם בכלא המשטרה עם פושעים שונים באשמת קומוניזם עד שהגעתי לשופט החוק. לאחר שהסברתי לו והוכחתי לו שגם בלומז'ה קיימת אגודה כזו — שוחררתי. הוחזרו לנו כל המיסמכים והחותמות שהורמו. מאסרי לא הפיל פחד על החברים

הוועד המאוחד — צ. ס. פועלי ציון פאראייניקטער קאמיטעט פון פועלי ציון צ. ס.
Committee of United Z. S. — Poalei-Zion

ופעולותיה. מקום מיוחד הוקצב לטבלאות ההת-
חרות שאורגנו לעתים תכופות בין הקבוצות השו-
נות, בדבר הגדלת ההכנסות לקק"ל. ערב ערב,
בהיכנסו לקן הייתי ניגש תחילה ללוח ההתחרו-
יות — לראות איזו קבוצה צועדת בראש בהכנס-
ות לקק"ל. בפעולה בוועדת הקק"ל המקומית
תפסנו מקום בראש ובמשך שנים רבות היינו
הראשונים, בגובה ההכנסות מבין כל יתר תנו-
עות הנוער ועל זה היתה גאווה.

כל זה הוא כיום נחלת העבר. שנאנו את חי
הגולה, נבאנו לה נוון וכליה, אבל לא תיארו
לעצמנו שנבואתנו תוגשם כה מהר ובאכזריות
כה יסודית.

ג. הסתדרות נוער צ. ס.

הפילוג בצעירי ציון, לימין ושמאל, השפיע על
כיוון דרכו של הנוער. התחילו בירורים רעיוניים,
וויכוחים קשים — רעיון שחרור האדם והסיני-
תיוה הציונית-סוציאליסטית. היגיעו הדים מה-
מתהווה בתנועת הפועלים בארץ — ייסוד "אחדות
העבודה". החלטנו באספתנו הסוערת בגן שיניאק

והפעולה לא פסקה. השתתפנו בכל הפעולות של
המבוגרים בקרן הקיימת לישראל ובעיקר בפעו-
לות חינוך לאומי של הילד היהודי. השתתפנו
בפועל בנוסף חנוכה בבית הספר של יעקב
טוביאש, בבית גולומב ביום 25.12.1921, בו
הופיעו ילדים בשירה, דקלום, הקראה והצגה על
טהרת השפה העברית. הנשף השאיר רושם כביר
על הצעירים ועודד אותנו להמשיך הפעולות.
השתתפנו בפעולות קרן היסוד בתרומות והתר-
מות ואף הקימונו ועד לפעולה זו בקרב הנוער,
שאליו נכנסו: כותב הטורים האלה, מלכה גרינ-
ברג, חיים שפרן, רבקה זילברשטיין ואחי. קיימנו
אסיפות נוער, חילקנו חומר הסברה בבתים. כציר
לועידת קרן היסוד בווארשה, בשנת 1922, נסע
ה' טוביאש, אשר יחד עם רביקוב ומאיר צוק-
רובין ז"ל עמד בראש הוועד בעיר.

הפעולה למען הקרן הקיימת היתה אחד העיק-
רים בעבודתנו. פינת הקק"ל היתה מקושטת
וערוכה בטוב טעם ותערוכה מתמדת היתה מסו-
דרת שם, בה יכולת לראות את הישגי הקק"ל,
רכישות הקרקע שלה, טבלאות על הכנסותיה

החלוץ הבוגר 1926 / דער דערוואקסענער "חלוץ"
"Adult Pioneers", 1926

(כביש ביאליסטוקאי) ברוב מכריע, לאחר ויכוח קשה בין המחייבים שינוי בתנועתנו ואני בראשם, ובין השוללים את זה — להקים הסתדרות נוער צ. ס. (בשנה הראשונה נקראה "חירות"). המיעוט המשיך איזה זמן בקיום "הרצליה", עד שהתפוררה.

התחילה תקופה חדשה בחיי האגודה. מושגים חדשים חדרו לתוכנו: סוציאליזם — ציונות סוציאליסטית, ארץ ישראל עובדת, תנועת פועלים בארץ, הצטרפו אלינו נערים עובדים — תופרות ופועלים ממקצועות שונים. חדלנו להיות תנועת בני בעלי בתים. הרעיונות החדשים לא החלישו את המרץ בפעולה למען ארץ ישראל. לאגודתנו יצאו מוניטין בתנועת הנוער צ. ס. בפולניה, כפי שהוברר בוועידה הראשונה הארצית (10.11.22) באולם המרכז (ברחוב דו'יקה 11) בווארשה, בה השתתפתי כציר נבחר מהסניף בזאמברוב. משגדלה תנועתנו שכרנו מועדון. רשימת המרצים גדלה: דוד רוזנטל, קרר פיינסקי ואחרים, יזמנו טיולים, הצגות, נשפים,

נשפי שאלות ותשובות. בבחירות לאספה המכוננת בפולניה השתתפנו במרץ רב. אירגנו את הפינה העברית, שם היה משה בורשטיין, מהפעילים הראשיים. תפקיד הפינה: שיחה עברית, שירה עברית, קריאה עברית. חתמנו על "הצפירה" ו"היום" — העיתונים העבריים. שטח בלתי ידוע לנו נכנס לתחום פעולתנו: האיגוד המקצועי. חברינו נבחרו בסקציות המקצועיות. יוזכר כאן מיכל יאבקובסקי ז"ל, שהשקיע מדמו ומרצו בפעולת ההסתדרות וכנציגה בוועד הספריה של העיר. 1.5.23 התקיימה חגיגת 1 במאי משותפת לכל ההסתדרויות הסוציאליסטיות: בונד, צ. ס., צעירי ציון ופועלי ציון, קומוניסטים — ביער מחוץ לעיר. בהגיע הודעות על המשבר הקשה בארץ: רעב, חוסר עבודה, עזיבת הארץ על ידי בני עירנו ונסיעתם לאמריקה — איבוד עצמם לדעת של שנים מבני העיר בארץ — הוכינו בתדהמה. התהלכנו מדוכאים — האמנם עלה הכורת על כל חלומותינו? הגברנו פעולותינו לטובת קפא"י — איסוף כלי עבודה לקרן העבודה

כינוס חברי "הרצליה" ממחוז לומזה בזאמברוב
צוואמענפאר פון "הרצליה" פארשטייער פון לאמזער קריין
Delegates of the district of Lomze, at the convention of the "Herzlia", held in Zambrow.

ויעקב יאבובסקי עמד בראש הפעולה ואספנו
 אז 180 אלף מארק.

ד. החלוצ

קראנו על חוות ההכשרה של החלוצ בלומ-
 זה — וגם בקרב חברינו גמלה ההכרה להכשיר
 את עצמנו לעליה. למדתי אז בגימנסיה. בישיבה
 של ארבעה חברים: יוסף סלוביק, יוסף סרברו-
 ביץ, יהודה שקלובין וכותב הטורים האלה, ביום
 כ"ט בסיון, תרפ"ד (1924), ייסדנו את החלוצ,
 בביתנו, ע"י טחנת הקמח. הכרזנו על הרשמה.
 נוער, ובינו רבים שטרם השתתפו בחיים הצי-
 בוריים — נרשמו במלוא המרץ והרצון להכשיר
 את עצמם לארץ ישראל. כינסנו את המועמדים
 לאסיפה כללית ובחרנו הנהלת החלוצ. אני נב-
 חרתי כיו"ר ונוח צוקרוביץ ז"ל — כמזכיר.
 התקשרנו עם מרכז החלוצ, עם סניף החלוצ
 בלומזה והתחלנו בפעולות. ההורים ברובם לא
 השלימו עם הרעיון שבניהם ייהפכו בא"י לפו-

עלים חקלאיים. אולם סוף-סוף הסכימו. נוכח
 עמידתם האיתנה על החלטתם של בניהם. את
 האסיפה הפומבית הראשונה מטעם החלוצ כינסנו
 באולם הספריה. מטעם המרכז הופיע פנחס
 רשיש — כיום ראש עיריית פתח תקווה. ביום
 ששי בכפור וקור עז היגיע הח' רשיש על עגלה
 מלאה עצים מצ'יז'יב. ההרצאה ריכזה קהל רב —
 צעירים ומבוגרים. אחרי ההרצאה נרשמו חברים
 נוספים משכבות שונות. חדרי הפך להיות מוע-
 דון של הסניף. ערב ערב באו חברים לשיחה
 ולבירור, לשירה ולריקוד. הנוצרים שעברו על
 ידינו עמדו תוהים: על מה שמחים הללו ומה
 פשר ההתכנסויות אלה? קיימנו ערבי שירה,
 מסיבות עונג שבת, שיחות על הספרות העברית,
 היסטוריה, ההוי בארץ, הקיבוץ והקבוצה. רוב
 המצטרפים לא ידעו עברית. התמדנו בלימוד
 השפה. השתתפנו בקרן הקיימת. קרן היסוד,
 בוועד לעליה לארץ ישראל. בליגה למען ארץ
 ישראל העובדת ועוד.

לאנדווירטשאפטליכע גרופע „שמחיה“

חלוצי זאמברוב בקבוצה החקלאית „שמחיה“ ע"י שצוצין

Agricultural group "Simchia"

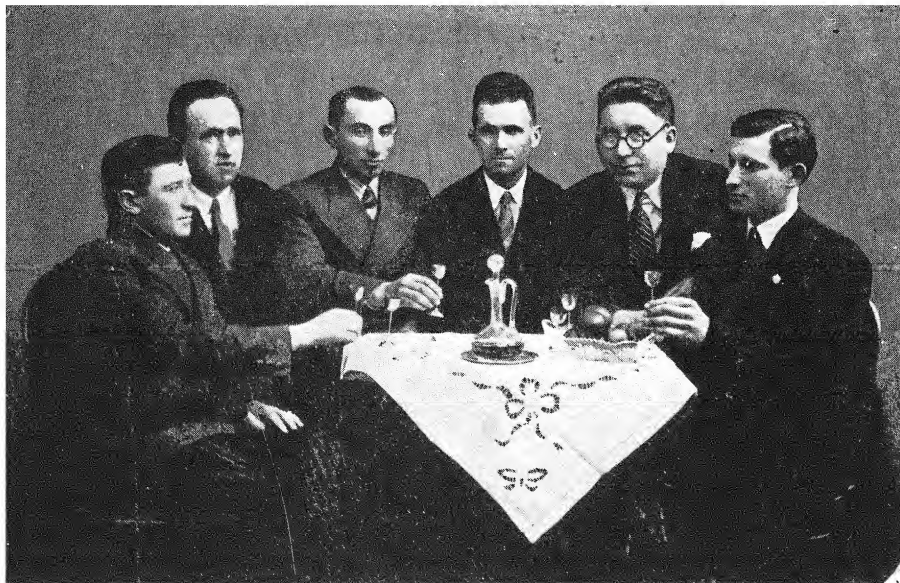
ה. הכשרה

שרה. ידענו שזהו הפרוודור בו יכשירו את עצמם חלוצי ישראל לארץ. נרשמו להכשרה: אהובה גרינברג, נוח צוקרוביץ, איסר יאבלונקה, משה בורשטיין, יוסף סלוביץ, גבריאל מרמרי, דניאל קוז'ל ועוד. בין תושבי זמברוב חלה מהפיכה במושגים. חדל יחס הבו לעבודה ולמלאכה. עתיד הבנים הוא בארץ ישראל — זוהי שיחת היום שנשמעה ברחוב. לא פעם שמעתי הערות מלאות צחוק על היציאה להכשרה. ליוניום ביום היציאה בשירה וריקודים. כשביקרתי בקבוצות ההכשרה מצאתי את החברים שלנו שזופי פנים, עובדים מעלות השחר עד שקיעת השמש. שכנו בדירות מגורים לא אנושיות, האוכל היה רע, ובכל זאת היתה רוח טובה ובוצעו פעולות תרבות אחרי העבודה.

ו. הגשמה

1925. אושרו החלוצים הראשונים לעלייה ארצה. עליזה וינברג ואחיה יחזקאל ז"ל. קיימנו מסיבה בביתנו בהשתתפות כל חברי הסניף,

תושבי העיר התחלקו ביחסם אלינו לשניים. חלק עוזר, מאמין, מעריך, וחלק — לועג לנסיור-נות של אלה, מאמין — שנחזור במהרה מהעבודה הקשה בארץ. ביקר אצלנו מרדכי יפה מגניגה, בעל הזקן. באסיפת חברים סיפר על הארץ, על היחסים עם הערבים ועתיד התנועה. אישיותו של הח' יפה השאירה רושם עז על כל החברים. אירגנו את ה"החלוץ הצעיר", שבראשו הועמד הח' ראטשוביץ אריה ז"ל ולידו גם — "החלוץ הקטן". ילדים קטנים שרצו להיות אתנו ולפעול עם החלוץ כמו: נחום סרברוביץ, משה יאב-קובסקי, נוח זמיר ועוד. פעולת ההסברה התנהלה בכל המרחץ ע"י עשרות חברים מתנדבים. קיבלו מהמרכז ומארץ ישראל את העיתונות והפירסום מים החשובים והיינו שקועים בראשנו וברובנו בתנועת ארץ ישראל החלוצית והעובדת. ב-1925 — הוקמו קבוצות הכשרה אצל בעלי האחוזה בסביבות שצ'וצ'ין, דולונג, טרכי ועוד. הסניף שלנו קיבל הודעה על הוצאת חברים להכ-

צעירי ציון גרופע געזעגנט זיך מיט חבר ציוואן, וואס פארט קיין ארגענטינע.

קבוצת צעירי ציון נפרדת מהחבר ציוואן, היוצא לארגנטינה

"Young Zionists", giving a farewell party to brother Tzivan, at his leaving to migrate to Argentine.

בן-ציון סנדאק

שבעה משיבי טעם...

(ליסוד החלון הצעיר)

שבעה צעירים היו, כמעט ילדים... פעם בשבת אחר הצהריים, ביום ט"ו אייר תרפ"ח (5 במאי 1928), עת כל הנוער מבלה חופשת שבתו בטיול, במשחק או בשינה — נחלצו שבעה צעירים, עזבו יחד את שולחן אבא-ואמא, לאחר הזמין-רות, ויצאו לשדה, מעבר לגשר, ליד חורשת הכומר. קידמו אותם 3 מבוגרים, מפעילי „החלון“ א. ראטשוביץ, פ. קפלן וז. גורז'ולצ'אני. במעמדם התיישבו הצעירים על הדשא, ואלה הם: י. גולומבסקי, ב. זאלצבורג, ח. טוביאש, נח סלוביץ, בן-ציון סנדאק ח. קאלשניק וא. קאגאן. וויכוחים סוערים היו בין אלה מזה כמה ימים. חבר אחד מביאליסטוק, היילפרין, רצה בכל תוקף שנייסד כאן סניף של „השומר הלאומי“, התגברנו והנחנו סוף-סוף יסוד לחלון הצעיר. העדים היו מי הנחל יאכלונקה, ההולכים לאט-לאט, ועצי החורשה שנענו לנו בראשם. ואז כרתנו את בריתנו עם העובדים בזיעת אפם בשדות ישראל. לא עבר זמן רב ואנו נסענו להכשרה לגרוחובה, לקלוסובה. חברינו לא היו במקצועם: אחד — תלמיד גימנסיה, אחד תלמיד מיד בית-ספר מקצועי בביאליסטוק, אחד תלמיד „תחכמוני“ ואחד צבע, אחד עבד בחקלאות ושנים עזרו להוריהם. הרעיון המשותף ליכד אותם: לצאת מכאן בהקדם — ליצירה, להגשמה, לארץ ישראל!

עבודה פרודוקטיבית

שנים על שנים היה המקום מוזנח ומופקר. זרקו לשם אשפה, התגלגלו סמרטוטים, גברו שם חזירים וכלבים חיטטו ומצאו עצמות. סחי וצחנה עלו מהמקום. אנחנו, חברי ה„חלון הצעיר“ החלטנו להפגין בעיר את כוחנו, את שאיפתנו להפוך שממה לגן פורח. והנה הסתערנו על המגרש המזוהם — סיקלנוהו, נקינו אותו, שידדנוהו, עשינו בו ערוגות-ערוגות.

חברי המפלגה, הורים וידידים. שתינו לחיים, רקדנו, ליוונום עם ההורים ועם חלק גדול מתושבי העיר עד הקסרקטין. ומשם נסעו לציזיב. 1926. החברים חזרו מההכשרה, אושרו לעלייה ועוד באותה שנה עלינו ארצה לקיבוץ העובד בפתח-תקוה. עמלנו לא היה לשוא. הרוב המכריע חי בארץ, נקלט בתוכו ושומר אמונים לעם ולתנועה. אחדים הלכו לעולמם. מני אז חלפו 40 שנה והנני שמח לסכם פרשה ידועה בחיינו. תקופת הנוער, השאיפה והחזון. גם אחרי עלותנו ארצה המשיך החלון בזאמברוב בפעולותיו. אולם המשבר בארץ נתן את אותותיו. התנועה נצטמקה ורק בודדים המשיכו. בראש החלון עמד אז צבי גורן. הרצו והדריכו זילברשטיין חיים ואברהם ראטשוביץ. פעולת החלון והחלון הצעיר לא פסקו אף יום אחד. נחום סרברוביץ, משה ראקובסקי ואחרים המשיכו בזה עד יום כניסתם של הצעירים הנאצים.

ייסוד השומר הצעיר הראשון

היה זה בסוף ימי הכיבוש הגרמני, ב־1917, בקירוב. נתן סמוליאק, המורה המחונן והנלהב, הציג את „החשמונאים הקטנים“ של ק"ל סיל-מאן. עזרתי לו לא מעט. את התפקיד הראשי „יהודה המכבי“ שיחק בהצלחה רבה אחיו הצעיר הרשל.

הרשל זה, חם המזג, הזריז והממולח, בא אלי, לאחר זמן-מה, בשבת אחר הצהריים, עם חבר, נער בגילו: רוצים לשוחח באיזה עניין חשוב. עוד לא גמרתי את סעודת השבת ואבא ז"ל ישב ופיזם את זמירות השבת. חיכו קצת. משנתפנית להם מסר לי בחום ובהתרגשות, הצעיר הרשל: „בכל הארץ מתחוללת תנועה רבתה... הנוער מתארגן, נרתם לפעולות... ואילו אצלנו: קצת מכבי, קצת ספריה — וחסל... הקשישים והבכירים יושבים בחיבוק ידים... צריך להתארגן ויש מה לעשות: ארגון „השומר הצעיר“. רחוק הייתי אז מ„השומר הצעיר“ והוא גם טרם היה בעל גוון מדיני שמאלי. אך לא יכולתי לעמוד בפני התלהבותו של הרשל סמוליאק ויסדנו את תנועת השומר הצעיר, הראשון בעירנו.

„קדיש“ — חנוק בדמעות. אבל ירד על המקום. אבל מאחורי הבימה פורץ פתאום קול ענות גבורה: „תחזקנה ידי כל אחינו המחוננים עפרות ארצנו באשר הם שם!“ החלוץ, הנוער הציוני לא בכה, לא התייאש. ידיו חזקו עוד. והנפח מהכביש האוסטרובי, מרים ידיו המפויחות וצועק: הבה, נעלה, נסע לארץ־ישראל. נלחם בשער ואם נפול — נדע על מה לחמנו ואיפה לחמנו!

שתלנו מרחים, זרענו ירקות. תקענו כלונסאות וגיררנו סביבו גדר. חברנו הגנן מרח' ביאלוסטוק הדריך אותנו. אכן זו היתה עבודתי הפרודוקטיבית הראשונה. הגן נתן פירות: גזר וסלק, צנונית ובצל, חסה וכרוב. כמה קרן ה„חלוץ“ הצעיר בעיר. גם מתנגדינו כיבדו אותנו ועוד יותר עז רצוננו. עלה נעלה ונצליח.

אריה קוסובסקי

מאורעות תרפ"ט

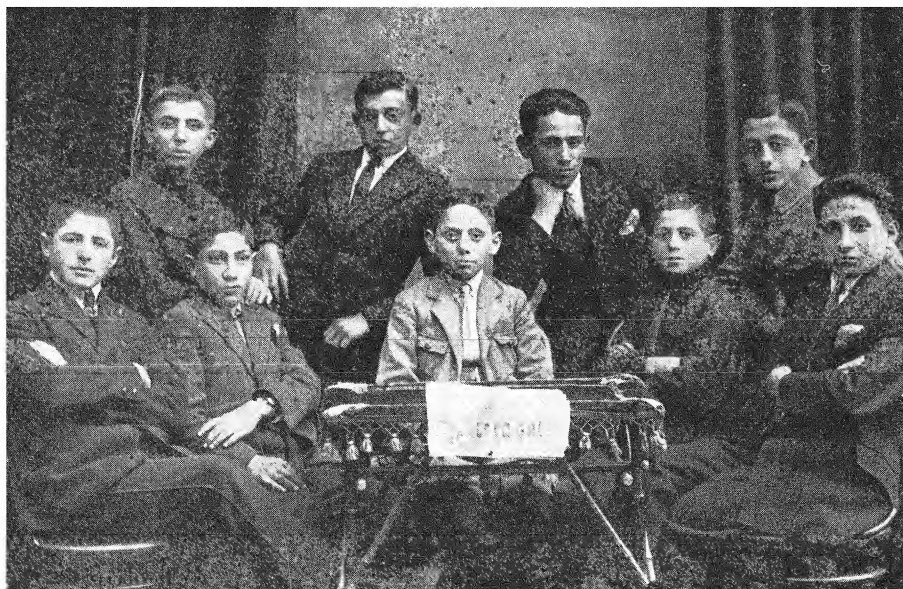
זאמברוב הציונית עוטה אבל. ידיעות רודפות ידיעות: חיפה נחרבה, תל־אביב במצור, בירושלים פוגרום וכז' וכז'. „מתנגדי ציון“ מרימים ראש: רוצים להגר מכאן — הרי אמריקה פתוחה, ומה ישיגו בארץ־ישראל? היעמדו בפני מיליוני הערבים?

בבית המדרש הלבן עורכים אזכרה. לזכר ההרוגים שנפלו בארץ־ישראל. הציבור בוכה. החזן, עטוף טלית, קורא מזמורי תהילים. אומר

יהודה סרברוביץ־כספי

קן „השומר הצעיר“ בזמברוב

בעיירה של 5000 יהודים, בקירוב, היו מאורגנים לא פחות מ־500 ילדים ובני נוער בתנועות הנוער ומהם כ־150 בהשומר הצעיר. אוזירת הארץ שררה בכל חיי הקן השומרי. החל משירי הארץ ומברכת „חזק ואמץ“ וגמור בלימוד יסודי של תולדות תנועת הפועלים והגיאוגרפיה של ארץ ישראל. לנוער, שלמד בבתי ספר ממשלתיים

א גרופע ארבעטנדיקע יוגנט

קבוצת נוער עובד

„יוגנט פאן“

A group of young workers, members of "The Banner of Youth".

טענות הדאגה של ההורים: הזמנים אינם כתי-
קונם, ההשתוללות האנטישמית מתלבה בכל
תקפה, מקרים של פגיעות ביהודים ואף חבלות
קשות ומעשי רצח כמעט יום-יום. בכל פעם היו
מודעזעים אבא ואמא כשביקשנו רשות לצאת
למחנה, לכפר, בלי "מבוגרים". ולאחר לבטים
אלה החלו ההכנות: ציוד "צופי" מלא, חולצה
"שומרית", עניבה, כלי אוכל, סכין, חבלים, אוה-
לים לכל קבוצה, כיריים וכו'. לרבים מאתנו היה
הרעב אורח תדיר בבית ולא קל היה להם להשיג
כמה פרוטות להוצאות המחנה. יצוינו כאן לטובה
הקופות המשותפות שהוקמו. אליהן הכניס כל
ילד לפי יכולתו והן סיפקו לו את צרכיו בהתאם
לאמצעים. הרצון היה חזק מהכל והוא גבר על
כל המכשולים. כרגיל היינו יוצאים כמעט 100%
מכל קבוצה למחנה. והשבועות שבילינו במחנה
נמשכו כמו חג אחד ארוך. סדר היום היה גרוש
טיולים, משחקים צופיים, ספורט, שיחות, למודים,
רחיצה בנהר וערבי שירה ונשפים מוקדשים
לנושאים שונים מחיי הארץ, תנועת הפועלים וה-
תנועה הציונית. המזון הרוחני וההווי שספגנו
במחנות פירנס אותנו במשך כל ימות השנה והד-
ריך אותנו בדרכנו.

פולניים, היו נהירים יותר שבילי ארץ ישראל
מאשר הגיאוגרפיה הפולנית. המציאות הנכספת
היתה בשבילנו ה"קן" על שיריו, ריקודיו, על
השיחות מחיי הארץ ועל הלימודים בו. כל
היתר — החיים בבית ובבית הספר היו תפילים.
אין פלא שהזנחנו את הלמודים. לא ראינו תועלת
בהם. העיקר היתה השאיפה לצאת להכשרה
ולעלות אחר כך ארצה לחיות חיי קבוץ.

לא הועילה התנגדות ההורים. לא השפיעו
הרדיפות מצד הנהלת בית הספר. המשיכה ל"קן"
היתה חזקה מכולן. בשלושה חדרים קטנים היינו
מצוטפים כמאה ועשרים ילד. וקולות גיל
ושמחת נעורים היתה מפלחת את חלל האויר
בסביבה כולה. בחדר היותר גדול היה מתלכד
מפעם לפעם מעגל-הורה מסוער ומשולב של עש-
רות נערים ונערות הרוקדים בהתלהבות לא
מרוסנת ובלתי פוסקת במשך שעות. ובאותו הזמן
היו מתכנסים בשני החדרים האחרים קבוצות
שונות עם מדריכיהן המשוחרות על חיי הארץ,
חיי קבוץ, או עוסקות בהכנות לנשפים, להצגות
או ליציאה למחנות. המחנות היו הימים הטובים
בחיינו: חדשים רבים לפני היציאה למחנה החלו
ההכנות. קודם כל המלחמה בבית: תמיד הושמעו

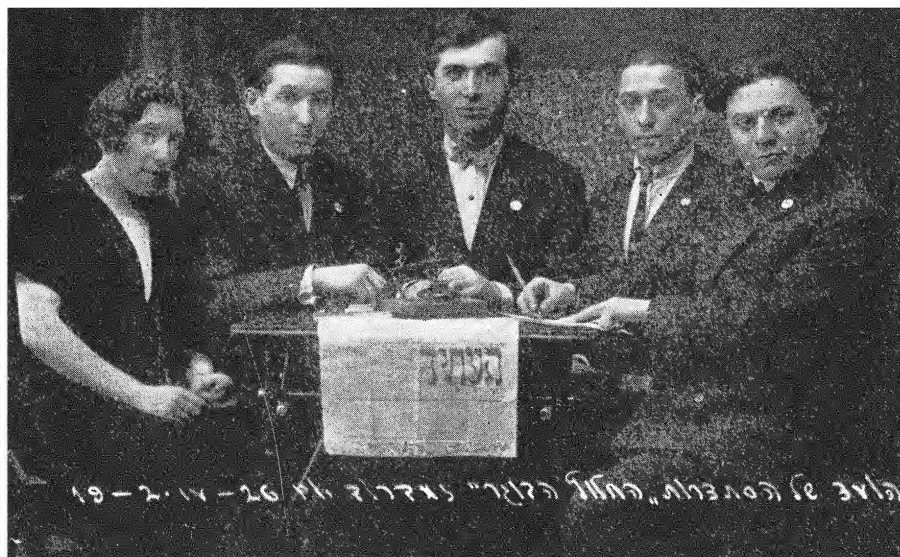
ביתר גרופע, "הסנה"

קבוצת ביתר, גדוד "הסנה"

Members of the Trumpeldor Brigade, Hassnee" (The Bush).

החלוצ הצעיר טרומפלדור / דער יוגנט-חלוצ טרומפלדור
Young Pioneers branch "Trumpeldor"

ועד החלוצ הבוגר / קאמיטעט פון דערוואקסענעם "החלוצ"
Committee of the "Adult Pioneers"

קבוצת-נוער — יוגנט גרופע
 ועד של קרן היסוד
 עומדים / שטייען: רבקה זילבערשטיין, חיים יוסף שאפראן
 יושבים / זיצן: צבי זמיר, זהבה כהן, מלכה גרינברג.

A group of Youngsters. Standing: Rebeka Silberstein, Haim Joseph Shafran.
 Sitting: Zevi Zamir, Zehava Kahan, Malka Grinberg.

Yout

יוגנט

„השומר הצעיר נעסט“ (בקיזור)

וואַקסענע בלייבן אָן השגחה א.א.וו. נאכדעם ווי מיר פלעגן שוין אויספרעסן די הסכמה פון די עלטערן האָבן זיך אָנגעהויבן די הכנות : סקויטן-קליידונג, אַ שומרישע בלוזקע, די נויטיקע כלים און געצייג, פּאַלאַטקעס א.ד.ג. און דער עיקר אַ סומע געלט אויף איינצוקויפן פּראָוויאַנט. אונדזערע נישט פארמעגלאכע חברים פלעגן באַ-קומען הילף דורך אונדזער הילפסקאַסע, וואס מיר פלעגן שפּאַרן יעדע וואָך. די לאַגער-וואַכן זיינען געווען יום-טובֿ/דיקע טעג פאר אונדז. מיר פלעגן שפּילן, טאַנצן, לערנען, פארבריינגען מיט ספּאָרט, אויספלוגן און אזוי ארום זיך גרייטן צו דעם ארץ-ישראל ארבעטער לעבן.

מיר פלעגן אפגעבן אַ סך אויפמערקזאמקייט דעם קרן-קיימת און אונדזער נעסט איז געווען כמעט שטענדיק דער ערשטער אין שטאַט פון אלע אנדערע יוגנט גרופּן, מיט זיין געזאמלטער געלטסומע פאר דעם. מיר האבן איגנארירט דעם גלות-לעבן, ווער האט זיך געריכט אז מיר וועלן אזוי שנעל און אזוי אכזריות/דיק פארלירן...

ארום 500 קינדער און יוגנטליכע זיינען געווען אָרגאניזירט אין די יוגנט אָרגאניזאַציעס, צווישן זיי ביי 150 — אין דער השומר הצעיר באוועגונג. מיר פלעגן זיך צוזאמענקומען כמעט יעדן טאג. מיר האבן פארנאכלעסיקט אונדזערע לימודים אין שול, געהאט אויסצושטיין שיקאַנעס פון אונדזערע פוילישע לערער — אבער דער „השומר הצעיר נעסט“ איז געווען אונדזער היים. אין די דריי צימערלאך פלעגן מיר זיך צוזאמענקלייבן לערנען געאגראַפיע פון ארץ-ישראל, געשיכטע פון ציוניזם און ארבעטער באוועגונג, שטודירן סאָציאַל-עקאנאמישע פראבלעמען און טאַנצן האַראַ, ביז די לעצטע כוחות.

א גרויסע איבערלעבונג איז געווען פאר אונדז דער זומער-לאַגער. וואָכן לאַנג פלעגן מיר זיך גרייטן דערצו. צוערשט — די דערלובניש פון די עלטערן. שטענדיק פלעגן זיי זיך קעגנשטעלן מיט זייערע גערעכטע טענות : שווערע צייטן. גויים באַפאַלן יידן אומעטום, קינדער אָן דער-

קבוצת בני עיר ישראל
עומדים / שטייען : נוח צוקרוביץ, פלדמן, משה בורשטין, מיכל יאבקובסקי, צבי זמיר.
יושבים / זיצן : ברגר, ז"ל, יחזקאל זמיר ז"ל, ציפורה קאוויור, גבריאל מרמרי, טובה יאבקובסקי, סטפנר.

A group of young Zembrowites in Israel

Standing : Noah Zukrowitch, Feldman, Moshe Burstin, Michel Yabkowski, Zevi Zamir.
Sitting : Berger, Jezekiel Zamir, Zipora Kavior, Gabriel Marmori, Toba Yabkowski, Stepner.

תורה ועבודה

החלוץ הדתי ולהוציא את הצעירים מהשפעת החלוץ השמאלי. הודות ל"תורה ועבודה" נעשתה בעיר פעולה לאומית-דתית, יצאו צעירים להכשרה ואף זכו כמה מהם לעלות לארץ-ישראל. לצערנו נשארו רבים, שם, כמו יואל ורבקה קאוויור, אריה שטרן ואבדו בשואה. צבי חנית

כמה תלמידים של ישיבת לומזה התכנסו, בסיוע הציונים הכלליים והבית"ר, וייסדו ארגון חלוצי-דתי "תורה ועבודה", בקיץ של שנת 1934. בחול המועד סוכות, תרצ"ה, התכנסו אותה התנועה בקולנוע של גדליה טיקוצ'נסקי, בהשתתפות חברי המרכז מווארשה, והכריזו על עבודה ענפה בקרב הנוער, לעשות נפשות למען

גרס יעקב

ציונים

בראש התנועה הציונית עמדו כמה וכמה עסקנים נאמנים ומסורים, ישרי דרך וישרי לב: אולם אזכיר בזה את הדמויות הבולטות ביותר שבין שתי מלחמות העולם.

ראביקוב. בעל חנות אריגים במרכז השוק. היה מקיים את חובתו הציונית כמו שכתוב: "בשבתך בביתך ובלכתך בדרך ובשכבך וב"קומך". הציונות היתה אצלו חלק בלתי נפרד מסדרי חייו היום יומיים. בלי ראביקוב לא זו שום ענין. היה הרוח החיה בכל האסיפות וה"כינוסים הציוניים ובגופו ובנפשו פעל ועבד למען הצלחתם. בעיקר התמסר בכל להט נפשו לפני בחירות לקונגרס ציוני, ל"סיים" ולמוסדות המוניציפאליים:

יעקב קאביוו — משכיל ותלמיד חכם. צנוע בהליכותיו וכולו אומר כבוד. לבו היה פתוח לאנשים אשר דרשו בעצתו. בנאומיו שהיו מתוארים בלם בתורה וחכמה משך המונים להצטרף לתנועה הציונית.

זיידל רודניק — בעל חנות לעורות ומכשירי סנדלרות ברחוב קושצ'יושקי. היה מופלג בתורה והשכלה כללית. ובעל כוח הסברה ושכנוע רב. לרגל מסחרו היה מעורב בין יהודים פשוטים ובעלי מלאכה ועם כולם היה חבר וידיד: מיוג בקרב תורה ודרך ארץ, עניויות ואדיקות יהודית. במידותיו אלה ובהסברתו עשה נפשות לרעיון הציוני.

ציונים

פון דער ציוניסטישער גאלעריי ווילט זיך מיר דערמאנען:

מרדכי ראויקאב — א שניט קרעמער אין מארק (דער בריסקער קרעמער). איז געווען פארטאן אין ציוניזם פון פרי ביז שפעט אין דער נאכט. אן אים האט זיך קיין זאך נישט געריירט. אלע מיטינגען, פארזאמלונגען, יצינגען, באגאנען קעטן. ספעציעל טיכטיק געווען ערב די וואלן צום ציוניסטישן קאנגרעס. צום פוילישן סיים, צום מאגיסטראט.

יעקב קאוויאר — א געבילדעטער מאן בא-שיידן אין זיינע באוועגונגען. אלע האבן אים רעספעקטירט און פיל זיינען געקומען אפט אויסגיסן פאר אים זייער ביטער הארץ. מיט זיין פיינעם באנעמען זיך און מיט זיינע קלוגע ווערטער פלעגט ער צוציען נישט ווייניק צום ציוניזם.

זיידל רודניק — געהאט א לעדער-געשעפט אויף קושארן. געלערנט, באהאוונט אין וועלט-לעכע בילדונג, האט געפרעדיקט פארן ציוניזם צווישן די פאלקסמענטשן, וואס פלעגן קומען קויפען ביי אים אין געשעפט. האט פארקערט פערט אין זיך תורה מיט דרך-ארץ. איז געווען פון די בעסטע ציוניסטישע טעאָרעטיקער אין שטעטל.

זאלקינד — איבערגעגעבן צום ציוניזם מיטן קאפ, לייב און לעבן. האט אפגעגעבן א טייל

זלקינד — לא היה גבול למסירותו להסתדרות הציונית ולפעילותיה — מסר חלק מביתו בקומה השניה למועדון ההסתדרות הציונית. המועדון שימש גם בית כנסת ציוני. היה מרכז פעולות קרן היסוד והרוח החיה בכל שטחי פעולתה של ההסתדרות הציונית בשנים האחרונות שלפני המלחמה.

יהודה קאצ'יור — נואם בחסד עליון. היה נודד ממקום למקום לרכוש נפשות למען בניין ארץ-ישראל. בזאמברוב היה פעיל בהסתדרות הציונית המקומית. ואם בא מרצה ציוני מה-חוץ, היה די להודיע במודעות, שפנתה האסיפה יהיה יהודה קאצ'יור בכדי למשוך המונים. נאר-מיו היו גדושים דברי תורה ובכוח הסברתו היה מקרב המונים לרעיון הציוני. לזכותו אפשר לזקוף את העליה הגדולה מכל שכבות העיר.

פון זיין שטוב — דעם צווייטן שטאק — פאר דעם ציוניסטישן פאריין. דארט איז אויך געווען דער ציוניסטישער מניין. איז געווען דער הויפט טוער אין דעם קרן-היסוד און דער לעבעדיקער אטעם אין אלע ציוניסטישע אונטערנעמונגען.

יהודה קאטשאר — א באגאבטער מאסנרעד-נער. פלעגט ארומפארן איבער שטעט און שטעט-טלאך, לויט דעם אויפטראג פון דער ציוניסטישער ארגאניזאציע, און האלטן פייערדיקע רע-דעס פאר'ן אויפבוי פון ארץ-ישראל. עס איז געווען גענוג צו מעלדן אין פלאקאט, אז יהודה קאטשאר וועט עפענען א פארזאמלונג אדער אליין רעדען אין בית-המדרש, איז דער לא-קאל שוין פול געווען. א סך פון די ארץ-ישראלדיקע זעמבראווער האבן אים צו פאר-דאנקען דירעקט אדער אומדירעקט.

עולים בישראל 1922. שורה א': א. גולומב, אברהם בוימקולר, מאיר אפשטיין, נוח טיקוצינסקי, יוסף גולומב, יהושע גולומב, יוסף ורז'בוניץ-ואקסמאן, דוד בלומרוזן. שורה ב': גורודינסקי יצחק, מלכה גולומב, זלאטקה, זלבה בלומרוזן, אשת ד. בלומרוזן. שורה ג': דוד בלומרוזן (ע"ה), ישראל קוניפיאטה, שמואל גוטמן, מר גוטמן ז"ל, אברהם פצינר.

Zembrowites in Israel

גרשון חנוך טננבוים, אשר זכה לעלות ארצה לפני המלחמה ונמצא כיום בתוכנו. ביזמתו נוסדה בעיר הסתדרות המזרחי והחלוץ המזרחי. ובמסגרת זו פעל הרבה למען בניין ארץ-ישראל. לא חסך מזמנו וכספו. היה נציגה של המזרחי בכל מיני ועדות ומשך הרבה יהודים דתיים לתנועת המזרחי.

וייזכרו עוד:

זונדל טויבמאן, בן המשגיח של התלמוד-תורה בלומזה, חתן סינדאק. היה פעיל בחיים הציבוריים וער בתנועת ההסתדרות הציונית. יהודה רובינשטיין — מלא חדות חיים, ה"ידי" שיסט" שבציונים והלוחם לתרבות עברית. יהודה סלוביק, הפעיל והעובד המסור בקרן קיימת וקרן היסוד ואחרים.

וייזכר גם לטוב יחיאל רוינזון, הצעיר שקשר את חייו עם התנועה הציונית ועבד עבודתה השחורה: מסירת מכתבים, חלוקת שקלים, הפצת חוברות תעמולה, הדבקת כרזים, הזמנת אנשים לישיבה, לאסיפה וכו'.

גרשון הענאך טענענבוים — פון די מזרחי פירער אין שטעטל. פון די גרינדער פון „החלוץ המזרחי". אויף דעם געביט פלייסיק געארבעט און האט זוכה געווען צו קומען קיין ארץ-ישראל. זונדל טויבמאן — א זון פון לאמזער-תלמוד-תורה-משגיח און איידעם פון סענדאק. איז גע-ווען אן איבערגעגעבענער ארבעטער פאר דעם ציוניזם און פון זיינע מוסטערהאפטע מיטגליד-דער.

יהודה רובינשטיין — א לעבנסלוסטיקער, א-גרויסער קעמפער פאר יידיש און א שטארקער אנהענגער פון העברעאיש. א פארגעשריטענער אין לעבן.

יהודה סלאוויק — דער איבערגעגעבענער חסיד פארן קרן קיימת און קרן היסוד.

יחיאל ראוינזון — וואס האט „חתונה געהאט" מיט דעם ציוניזם. פלעגט אויספילן אלע ארבע-טען: אגיטאציע, פארשפרייטן שקלים, פארטיילן בראשורן, קלעפן פלאקאטן, צעטראגן בריוו, איינלאדונגען א. א. אלץ געטאן מיט מסירות נפש.

החלוץ-גרופע פון יאר 1932

קבוצת החלוץ משנת 1932

Pioneers group "Hechalutz", 1932

העץ שנכרת בעוצמת צמיחתו

איז געווען דער זון פון שרה זאָרעמבסקי. דער צויגן געווארן אן אַ פאָטער און דאך אוי געראָטן. ער איז געווען אַ מענטש פון פיל מעלות, גייסטיק און פיזיש: הויך געוואָקסן, שטאַלטנע, איידל אין אויסזען, — שיין און קלוג, איז געווען געביל-דעט, האט באַהערשט עטלעכע שפראַכן, גערעדט פערפעקט פויליש, דייטש א.א. איז געווען א פער-איקער ספאָרטסמאַן, א גוטער רעדנער און לעק-טאר און איז געווען באַליבט סיי אין דער יידי-שער געזעלשאַפט, אין אלע פאליטישע קרייזן, סיי אין דער נישט יידישער.

האט געענדיקט פאלקסשול אין אַסטראָווע און גימנאזיע — אין זעמבראווע. האט פיל געלייענט און אליין שטודירט — ביז ער איז געוואָרן לע-רער אין דער זעמבראווער מיליטערשולע און צוגעגרייט אונטעראפיצירן צו די מאָטאָר עקזא-מענס. איז געווען צוערשט פון די פירנדע חברים אין „החלוץ הצעיר“ און שפעטער קאָמענדאַנט פון בית-ר. אין 1934 האט ער געענדיקט מיט גרויס אויסצייכנונג א קורס פאר הויפט אינס-טרוקטארן אין זיעלאנאקא, לעבן ווארשע, און צוריקגעקומען אלס גרויסער ספעץ פון מיליטער עניינים.

האט פיל געלייענט אויף מערערע שפראכן — האט ממש געשלאנגען ביכער. פלעגט שיין דעק-לאַמירן, שטענדיק ציטירן שפריכווערטער און פסוקים פון דער וועלטליטעראטור, איז געווען א מומחה אין אלע ספאָרט עניינים. געווען דער הויפט־רעדנער אויף פיל פאליטישע און ליטערא-רישע פארזאמלונגען.

ער האט נישט געגלויבט אז די וועלט מילחמה איז אזוי נאענט און האט נישט אָנגענומען אין דער צייט די מיטלען צו אנטלויפן פון פוילן. ביז די סאָויעטישע מאכט אין זעמבראווע האָט אים אַרעסטירט אלס געוועזענער אַקטיווער ציוניסט און ביים צוריקטרעטן אים נישט באַפרייט. האבן אים די נאציס „באַפרייט“ און שפעטער אים אומגעבראכט אין אויסשוויץ.

(סוף)

בעשור האחרון שלפני מלחמת העולם השנייה עלה וצמח באישיותו עשירת החן, בהופעתו הנאה, בכומר ביטויו המלוטש, בידיעותיו הרח-בות והעמוקות במישור האות והסיפרה, בהשקפת עולמו האוניברסלית שפרצה מעבר לאופקים הצרים של העיירה, בגאוותו היהודית הלאומית שהיתה מטובלת בנאמנות לפולין, בכושרו הגופ-ני, בהתבלטותו בחברה היהודית והגויית כאחת — איזק (יצחק) סוכאריוביץ.

מניין אוצר מעלותיו? הרי התחנך ללא אבא, באשר זה האחרון נפרד מאמא בעודו יצחק ילד רך. אמו, שרה לבית זרמבסקי, בוודאי שלא היו לה האמצעים להעניק לבנה השכלה ולאפשר פיתוח כשרונותיו המרובים. הילד יפה התואר בלט כנראה עד כדי כך בכשרונותיו המגוונים — שדודיו, אחי אמא, העדיפו להשקיע בחינוכו ובהשכלתו מאשר בחינוך בניהם הם, ואמנם צדקו, סיים בית ספר תרבות באוסטרוב ואת חוק למודיו בגימנסיה הפולנית בזאמברוב. הספיק גם לספוג ידע מן הצד ע"י קריאה, התמדה, ושקידה והפך לגאוות המשפחה והציבור היהודי שבעיר. היה למורה ולמדריך לתת-הקצינים של הרגימנטים הפולניים בזאמברוב והיה מכין אותם לבחי-נות בגרות אקסטרניות. במפקדת הגדוד 71 של חיל רגלים ובמטה בית הספר לקצינים כיבדוהו

יצחק סוכאריוביץ
Isaac Sucharewitz

העריכוהו ורחשו לו אימון והוקרה. הרצאותיו הן על נושא כללי והן על נושא עיוני היו עשירות תוכן, הצטיינו במבנה ההגיוני וברציפות ההנמ"ק. היה מרצה בחסד ולא נואם־מונים. לא היה עניו אך מעולם לא נדחק למשרות וכיבודים ורק לאחר לחץ מכל עבר הסכים לקבל תפקיד, יהא זה ב"החלוץ הצעיר" או אחר־כך בבית־ר, שהיה ממייסדיו ומפקדו השני, כאשר ר. לבנדה עלה ארצה.

בלע ספרים ושירה וידע יצירות רבות בעבר־רית, פולנית, לטינית וגרמנית בעל פה. היה מדקלם בכשרון רב, מצטט פתגמים ופסוקים בעת שיחה וויכוח. דיבר צחות בכל לשון שדיבר וחי־תוך דיבורו — נאה. היה בקי בכל ענפי הספורט והודות לזריזותו ולקור רוחו נמנה תמיד עם ראשי קבוצת כדורגל, כדור־סל, פינג פונג ואחר־רים. בשנת 1934, והוא אז בן 21, סיים בהצטיי־נות קורס פולני למדריכים ראשיים בזילונקה שליד וארשה ובשובו עשה רבות כדי להעניק תורה צבאית, ידיעת הגשק ותרגילי שדה לנוער שתחת פיקודו.

שכלו הישר והשקול גברו על השקפות קיצו־ניות שבסיסמאות התעמולה ונמנה תמיד עם המתונים והבולמים. קנה לו ידידים למן פישמן, מנהיג הקומוניסטים, ועד לקאצ'ור מנהיג הציו־נים הכלליים, סיעת על המשמר, ויבדל לימים ארוכים, יענקלה יאבובסקי, שהיה אז עמוד התווך בעיירה של ארץ ישראל העובדת.

בערבים שבבית קאופמן, שם היתה מתכנסת מדי שבוע האינטליגנציה, על גוניה, להאזין לרדיו ולקיים דיונים וויכוחים, בחנותו של ויליאמובסקי, שם היינו נפגשים להחלפת השק־פות על מאורעות העולם, במיספרה של קפלן, בה היינו לקוחות מושבעים — היה הוא חלק בלתי נפרד של הנוף וגדולה תרומתו להעשרת תכנו.

בפעם האחרונה ראיתיו בסוף אוגוסט 1939, ימים ספורים לפני פרוץ המלחמה. הגעתי לזאמב־רוב בדרכי לביאליסטוק, מקום שם התגוררה שוב משפחתי. קיימנו שיחת־רעים על המצב אך השקפותינו לא היו עוד זהות. לא האמין כרבים אחרים, כי המלחמה אמנם בשער. לי לא היו ספקות. כאשר הגעתי לוויילנה, בשלהי שנת 1939, קיויתי שגם הוא יצליח להצטרף למעפילים, אך

נסיונותיו ומאמציו עלו בתוהו. השלטונות הסו־בייטיים שבעיר עצרוהו בשל פעילותו הציונית בעבר וישב בכלא עד כניסת הגרמנים. לרוע מזלו לא הועבר לרוסיה יחד עם הצבא, והנאצים הוציאוהו ל"חפשי". נספה שנתיים לאחר מכן בתא הגזים, באושביץ.

אילו היה עמנו, היה זוכה בוודאי למעמד ומקום מכובד במדינתנו. אך לדאבון לבנו — לא זכה — כמו מאות אלפים אחרים של חולמים ולוחמים.

לוי פוזינר

בן חייט וממשפחת עמלים היה הקשיש ב"חלוץ". נלהב ומסור לרעיון, בעל מתפרה. ישב תפר ולימד את הנוער, אגב תפירה מהותו של ה"חלוץ", מאי משמע — הגשמה. נלחם ביריבי ה"חלוץ", ידע מה להשיב לדור הישן, לנוער השמאלי הקורץ עין למוסקבה.

במאורעות תרפ"ט התכנסנו לחורשת הכומר להתייעץ ולהחליט: מה הלאה? והנה לוי פוזינר נוטל רשות הדיבור ומדליק בכולנו שלהבת גבו־רה, מלבה את אש המולדת שלא תכבה לעולם — וכולנו עתירי התקוה יצאנו בהורה נלהבת.

בשנת 1930, כשפסקה העלייה לארץ־ישראל ובשורות ה"חלוץ" החלו ל"השמאיל" — ביקש למסור לידיו את ארכיון ה"חלוץ". — אני מדרכי זו לא אסטה, הכריו. ושמור אשמור על הגחלת. הכשיר לבבות ובעצמו לא זכה לעלות.

אריה קוטבטקי

אברהם הרשל כגן ז"ל

נולד בזאמברוב בשנת 1915 להוריו: בלהה (לבית בורשטיין) ויעקב־זרח כגן. ראשית חינוכו קיבל ב"חדר" של אביו ז"ל. (אביו, ר' יעקב־זרח היה מנהל בית ספר, לומד תורה כל ימיו, בר אוריין, יודע עברית כהלכה, בקי בספרות התורנית והחילונית וחדור גאווה לאומית עמוקה. לאור ערכים אלה חונך דורות של תלמידים, חדורי הכרה לאומית וציונית, רבים מהם זכו להגשמה מלאה; עלו ארצה וסיעו בבנינה של מדינת ישראל).

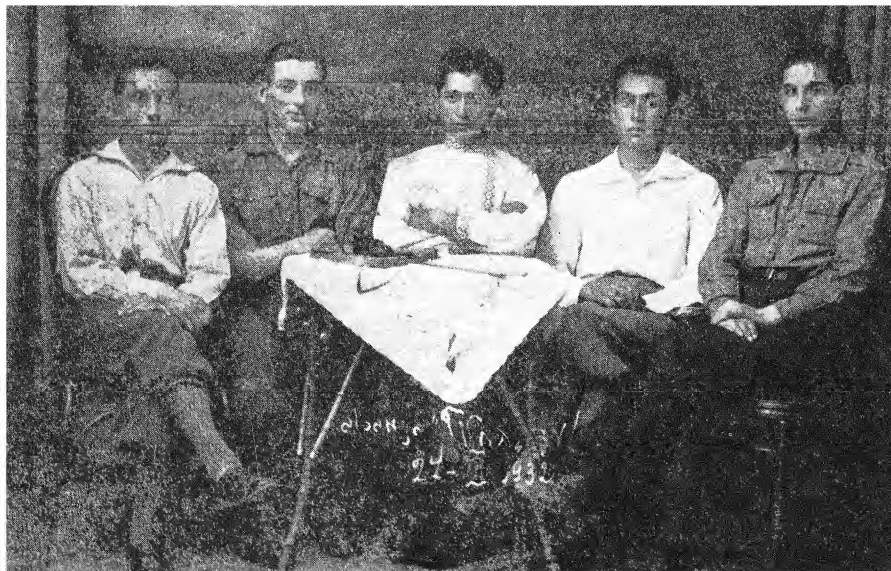
למד בישיבת זמברוב, עבר לבית הספר

היהודים ואירגן קבוצת תלמידים בשם „החלוץ הקטן“ שעסקה באיסוף כספים ובהסברת המטרה של הקק"ל. הקדיש עצמו לפעולה בתנועת „השומר הצעיר“, אשר כאחד ממיסדי הקן בעיר ראה בה משאת נפשו והשקיע בה מיטב מרצו וזמנו ועמד בראשה עד לימיו האחרונים — ימי השואה שפקדה שם את עם ישראל.

אברהם הרשל קאגאן

געבוירן אין זעמבראווע, 1915. א זון פון ביילע אן אייניקל. געלערנט תורה ביים פאטער, דער און לערער יעקב־זרח קאגאן (מיירים בורשטינס לייטער פון א העבר. שולע. שפעטער אין באַ-ליסטאק, אין „תחכמוני“ און לסוף אין דער פוילישער גימנאזיע. איז געווען א שטאלצער יידישער קעמפער, פירער פון דעם „השומר הצעיר“ און ארגאניזאטאר פון מערערע יוגנט־אקציעס. איז געווען אין ווילנע פון די הויפט טוער אין „השומר הצעיר“ און די האָבן אים נישט געלאָזט פאָרן קיין ארץ־ישראל — צוליב דער וויכטיקער גלות־אַרבעט וואָס איז אים גע־וואָרן אַנפֿאַטרויט. ווען ער האָט געקריגן אַ סערטיפיקאַט קיין ארץ־ישראל איז שוין געווען צו שפעט.

„תחכמוני“ בביאליסטוק, ולאחר שנתיים נאלץ לחזור לזמברוב ונתקבל לגמנסיה הפולנית המקומית. התמסרותו לפעולה ציבורית בתנועת הנוער מנעה ממנו לסיים חוק למודיו ועזב את הגמנסיה אחר סיום המחלקה השביעית, אף כי היה תלמיד מצטיין. בגמנסיה נתקל ברוח אנטי־שמית וניסה להילחם בה בכל יכלתו. פעם הועברה בין התלמידים מגבית חובה למען מוסד פולני שנקרא „בראַטניאַ פּומוץ“. סירב לתרום. לשאלת המנהל (כומר פולני) לנימוקי הסירוב הודיע בפשטות כי אביו אינו רוצה לתמוך במוסד אנטישמי. הודעה זו עוררה שערוריה: המנהל איים עליו בגירוש מבית הספר, הזמין את ההוררים, כי ראה בזה הסתה גלויה והוצאת דיבה על מוסד פולני מובהק. ההורים התייצבו לפני המנהל ובהסתמכם על מאמר בעתון ציוני בשפה הפולנית שהופיע בוורשה, בו מדובר על מגמותיו של המוסד, אשר למטרת מימון פעולותיו הועברה המגבית בין התלמידים, הסבירו את סירובם. המנהל נדהם למשמע דברים אלה, הכחיש את תוכן דברי המאמר וטען שכנראה חלה אי־הבנה... העניין חוסל והגירוש נמנע. אותו זמן עסק בפעולת הסברה בין התלמידים

A group of Pioneers

קבוצת חלוצים — א גרופע חלוצים

מיכל יאבובסקי

א זון פון ר' שלמה אייוניק, פון וואַדנא גאָס. דערצויגן אין אַ שטוב פון נישט פארמעגלאכע עלטערן, אבער אין גייסט פון יידישקייט, ליבע צום פאָלק און לאַנד, ליבע צו אַרבעט. געלערנט סטאַלעריי, און געמיינט צו לעבן דערפון אין ארץ־ישראל. געווען טיכטיק אין די ציוניסטיש־סאָציאַליסטישע אָרגאַניזאַציעס צוזאַמען מיט זיין ברודער יאנקל, צו לאנגע יאָר. אין יאָר 1925— עולה געווען קיין ארץ־ישראל. געארבעט שווער און ביטער און אַפטמאַל געווען אַרבעטסלאָז, אָבער שטענדיק צופרידן און געטריי די אַרבע־טער פאָן. זיך באזעצט שפעטער אין פתח תקווה, אויסגעבויט אַן אינטימע יידישע הויז, אַריבער שפּעטער קיין „כפר אוֹר“ און צוזאַמען מיט זיין פרוי, שרה, שווער געארבעט אויפֿצושטעלן זייער ווירטשאפט. איז קראַנק געוואָרן, לאַנג געקעמפט מיט זיין קרענק, ביז ער איז געפאלן, אין יאָר 1940. בעת זיין לוויה האָבן מערערע אים מספיד געווען און דערציילט זיינע שבחים.

בן שלמה ז"ל, מוכר השמרים בעירתנו. בן למשפחה לא אמידה ומטופלת בילדים, אבל בבית שררה רוח תורה ואמונה בד' ובאדם.

מיכל יאבובסקי
Michel Jabkowski

Noah Zoukrowitch

נוח צוקראָוויטש

אהבת ישראל ואהבת ציון. הילדים למדו מלאכה — לסייע להורים בפרנסתם. מיכל נכנס לעבוד בנגרות, בגיל רך, וראה את ארץ־ישראל לפניו. יחד עם אחיו יעקב, יבל"ח, פעל רבות לקידום התנועה הציונית־סוציאליסטית בעיר. ב־1925 עלה ארצה. היה פעיל ומסור בחוגי „אהדות העבודה“, נאמן לתנועה ולמוסדותיה, אפילו בימי שפל וחוסר עבודה; עבד בעבודות שונות, בבניין, בסלילת כבישים ובכל מה שיכול — ואף פעם לא התאונן, לא התמרמר וקיבל הכל באהבה. בשנת 1929 עבר לפתח תקוה, הקים משפחה. לאחר מאבק קשה — הוציא נשמתו בסאנאטוריום שבגדרה, בשנת 1940. ציבור פועלי פתח־תקוה, חברי מועצות הפועלים, באי־כוח מוסדות רבים — באו לחלוק לו כבודו האחרון, להספידו וללוותו בדרכו האחרונה, דרך פועל־לוחם, בר־דעת וישר רוח — מרחוב וודנה אשר בזאמברוב עד — — בית הקברות אשר בפתח תקוה.

צ. ז.

נוח צוקרוביץ ז"ל

עבד ב"ניר" והקים לו בית בישראל לתפארת. יחד עם רעייתו שרה, לבית ברלין, תבדל לחיים, כבש שעל אחר שעל בדרך חייו בכפר גנים ליד פתח־תקוה וחינך את ילדיו באהבה למו" לדעת, לערכי התרבות והמוסר. מ"ניר" עבר למלבנה, והיה מבין הפועלים המצטיינים: הגיע ליבול של עשיית אלף לבינים ליום — עבד שלושה ימים רגילים ויום אחד בקבלנות. לאחר עשרים וחמש שנות עבודה מפרכת את הגוף והוא בן ארבעים וארבע — מצאו לנכון חבריו הקרובים אליו ביותר להעבירו לפקידות, ללשכת המס וגם כאן השתרש מהר והיה דוגמה נאה לכל פקיד בנועם הליכותיו. אביו הישיש, בן הגזע האציל בזאמברוב ואיש התורה והמעשים הטובים, התברך בבנו זה שהלך בדרכיו, דרכי תום ויושר, יגיע כפים ובר לבב, כשמלאו לנוח חמישים שנה, בשנת 1957 ערכו לו חבריו לעבודת, לה' למשרד ולשכונה מסיבת רעים נאה ולבבית

נוח, בן מאיר צוקרוביץ, נולד בשנת 1907, בזאמברוב. קיבל חינוכו בחדר המתוקן ורכש שם את ידיעותיו בתנ"ך ועברית, למד גם תלמוד. בגיל רך הצטרף לתנועת נוער ציונית־סוציאליסטית ונכנס לשורות החלוץ שבעיירה. עלה לארץ, בשלהי הקיץ של שנת 1926, כבן תשע־עשרה. עבר לעבוד בפתח־תקוה. קיבל את התנאים הקשים ביותר לעבודה מידי הפרדסן היהודי המתנכר לעבודה עברית והיה שמח בחלקו. בשנת 1929 והוא אז בן 22, התגייס ל"הגנה". ביום עבד בפרך ובלילות — אימונים בנשק, בתכסיסי מלחמה במחתרת ובגלוי. ב־1936 פרצו המאורעות, ונוח עומד בלילות בשמירה, נוסף ליום עבודתו הקשה. היה מאושר שהצליח להעלות ארצה את אחותו והוריו. עשה מאמצים להעלות עוד בני משפחה — ולשוא.

בני־עיר בת־לאביב, בפגישה עם זליג וארשאוו־צ'יק ז"ל, מארה"ב

ל'אנדסלייט אין ישראל זייגען מקבל פנים דעם גאטס פון אמעריקע, זעליק ווארשאוו־טשיק, ז"ל

Landsleit in Tel Aviv meet Mr. Zelig Warshawtchik of U.S.A.

יחזקאל זמיר (בן אריה פלוביק)

היה מראשוני החלוץ הצעיר. מילא אז את כל הפעולות שמסביב לתנועה זו — אירגון, כינס, הפיץ מודעות, הפיץ את ה"עתיד", ביטאון החלוץ וכו'. היה הראשון להגשמה ולעלייה, בשנת 1925. רך ובודד הגיע לארץ ותיכף השקיע עצמו בכל עבודה שמצא, ובחר דווקא בקשות: ביציקה, בבניין, נגרות, מרצפיות, מכתביו היו מלאי עידוד וחדוות חיים, אף כי סבל לא מעט. כשעליתי לארץ, לאחר שנה — מצאתיו מוצק, רענן, משתתף ב"בחרות הסוציאליסטית" ובאסיפות ההסתדרות. בימי המשבר עבר לעבוד בנס ציונה כפועל חקלאי ואח"כ כמנהל עבודה בפרדסי פיק"א. הצטיין בעבודתו. לאחר שנים חזר לתל-אביב, הקים לו בית ומשפחה בישראל. כשהוקמו מחנות העבודה בנגב — עבר לעבוד שם מטעם ה"הגנה". אך הבריטים חשדו בו ופיטרוהו. הסתדר בפקידות בהסתדרות ובקום המדינה — במשרד התחבורה. נתחבב על כל חבריו בעבודה ובחברה. אך מחלה ממארת דבקה בו פתאום ולאחר סבל לא-אנוש ומאבקים רבים — כרע ונפל, ביום כ"א באייר, תשכ"א.

וכולם השתדלו להבליט את הקיום הנאים של דמותו, את אהבת האדם שבו, אהבתו למולדת ומסירותו לאומה, את הצניעות שבחיו ואת שאר מידותיו התרומיות. היה טוב לב, אהב לתבל דבריו בבדיחה, במשל נאה מתוך דברי חז"ל, מהספרות, מהחיים.

גורלו נחתך פתאום. נפל שדוד ממחלה ממארת ביום ד' בשבט, תשי"ח, והוא רק בן 51 שנה.

נוח צוקראוויטש

נוח, דער זון פון מאיר צוקראוויטש, איז געקומען קיין ישראל אין יאר 1926, אלס חלוץ. האט געארבעט שווער אלערליי לאנד און בוי ארבעט, האט געקעמפט פאר יידישע ארבעט, איז געווען שטארק טעטיק אין דער הגנה, און צולעצט געווען א באאמטער פון הסתדרות אין פתח תקוה. געווען צוזאמען מיט די עלטערן. געפירט א פיינעם לעבן און געווען שטארק באליבט. געשטארבן פון אן אונהייל-בארער קרענק, אין עלטער פון 51 יאר.

לאנדסלייט אין ישראל

Zembrowites in Israel

בני עיר בישראל

נח זמיר

היה חולם מילדותו. פועל עצמאי ועובד אצל אחרים. קרא ושנה הרבה. העמיק בשאלות סוציאליות ומדיניות. הצטרף ל"החלוץ הצעיר". היה מלא חדות חיים: כתב שירים בעברית ויידיש. צייר, אהב נוף וטבע והיה ער למתרחש בארץ-ישראל. לימים התיימש מרעיון הגאולה של עם ישראל והשתקע ברעיון הגאולה של כל המין האנושי וכאן שקע ברעיון הקומוניזמוס והתמסר אליו בכל להט נפשו. היה יושב ראש אירגון הספורט הקומוניסטי "גוויאזדא", ובאחד הימים נתפש ונחבש לשנתיים בבית הסוהר בלומזה. לאחר סבל שוחרר וחזר לתנועה הקומוניסטית. עם פלישת הצבא האדום היה בין המנהיגים בעיר. ובעזבם את זאמברוב, הצטרף אליהם אך נרצח בדרך.

האחים ראטושביץ

אברהם ואריה, בני פרוליטארים היו, גדלו בעוני ובחוסר והתפתחו יפה לתורה ולדרך ארץ, כי היו צמאים לדברי תורה, קראו שנו ולמדו

אריה ראטושביץ
Arye Ratushewitch

בעצמם ומחבריהם. אברהם למד בישיבה ואריה בחדר. הצטרפו לתנועת ארץ ישראל העובדת בגיל צעיר והתכוננו להגשמה. אברהם נשא אשה בראדזיילוב, השתקע שם והמשיך בעבודתו הציורית. אריה סבל עד שהגיע לארץ לחיות בה ולהיבנות. ולא הצליח למצוא כאן חברה טובה. היה בודד כל הימים. ביישן היה מטבעו ולא נדחק בראש. סוף-סוף הסתדר כפקיד בצה"ל, אך היה אכול מרירות ובודד. תמיד התגעגע לחיים העליזים ההם שבחברת הנוער בזאמברוב. ובאחד הימים הגיעה השמועה שהוא מת ערירי וגלמוד, ללא כל חבר וידיד...

חיים זילברשטיין

בן ר' יעקב החסיד מראדזימין. ספג מילדותו חסידות ותורה. הרבה ללמוד תלמוד בישיבה ויחד עם זה החל להעמיק במדעי הרוח: כתבי זשיטלובסקי, סירקין ואח'. תוך חקר ועיון בשאלות סוציולוגיות הגיע לציונות העובדת. התמסר לעבודה למען הקק"ל, עד כי התלווצצו עליו שהתחתן עם הקרן הקיימת. הרצאותיו ושיחותיו משכו קהל שומעים ותמיד היה בהן מן החידוש, תמיד העמיק לחשוב ולבסס דבריו על המדע והמחקר. בבית סבל ממרורים, כי הוריו התנגדו לדרכו זו ורצו לראותו מסודר ונתון בעול משפחה, כדרך העולם. לימים נשא אשה באוסטרוב מאוובייצק והתיישב שם, גם כאן המשיך באותו הלהט שבנפשו בעבודה הלאומית. התכונן לעלות, נפשו יצאה לארץ ישראל — אולם נפל בידי הטמאים ולא זכה...

פורמאנוביץ פסיה

נולדה בבית ציוני, להורים עמלים (אביה זגג ואמה תופרת) בשנת 1919. כבת עשר הצטרפה ל"חלוץ הצעיר". מחוסר אמצעים לא יכלו הוריה להמשיך בהשכלתה. היתה עליזה ומלאת חיים. לא נתנו לה לצאת להכשרה, כי אחותה הבכירה, מורה כבר היתה שם וההורים לא רצו להיפרד

ממנה. כבת 17 נכנסה לסמינר ה"חלוץ הצעיר" והצטרפה לאחר זה לקיבוץ תל-חי שבביאליסטוק. הוריה ניתקו אותה את הקשרים. סבלה ולאט-לאט חזרה למסלול. בשנת 1938 אושרה לעלייה, אולם ביקשה לעלות יחד עם חברה מוניה, שהיה פעיל בתנועה בקראקוב, יצאה אליו וחזרה לאחר נדון דים לווארשה, אל האירגון היהודי הלוחם, בפלוגה קרבית של "דרור". בספטמבר 1942 נשלחה עם פלוגה פארטיזאנית בת 70 איש מלוחמי "דרור" ליערות הרובישוב ומשם לא חזרה עוד.

פורמאנאוויטש פעשע

געבוירן געווארן אין א האַרעפּאַשנער פאמיליע אין זעמבראווע, 1919. דער פאטער א גלעזער, די מאמע א גייטאריין. שוין אין עלטער פון 10 יאר

געווען טעטיק אין "החלוץ הצעיר". שפעטער געענדיקט א סעמינאר פון "החלוץ הצעיר" און זיך אָנגעשלאסן אן קיבוץ תל-חי. אין ביאליסט-טאק, קעגן דעם ווילן פון די עלטערן. איז געווען מיט זיי א געוויסע צייט אין א קאָנפליקט צוליב דעם. זי איז געווארן באשטעטיקט אין יאר 1938 צו פארן קיין ארץ-ישראל, זי האט אבער געווארט אין קראקאו אויף איר חבר מוניה. דערווייל זיי-נען אָנגעקומען די נאצי פּלאָגן. זי איז געווארן טעטיק אין ווארשע אין די קריגס-גרופן פון דער יידישער קאמפס אָרגאַניזאַציע. פון ווארשע האט מען זי געשיקט מיט א גרופע פון 70 מאן, פאַר-טיזאַנען, צו קעמפן אין די הרוביעשאווער וועל-דער. איז זי פון דארט מער נישט געקומען צוריק.

צ. ז.

קבוצת פעילים בתנועת ארץ-ישראל העובדת.
גרופע אקטיווע טוער פאר דער ליגע פון ארבעטנדיקן ארץ-ישראל.

עומדים (שטייען): ראטושעוויטש, יאקולא, יצחק.
יושבים (זיצן): יוסף סלאוויק, חיים זילבערשטיין, יאנקל יאָבֿובסקי, חיים פינחס גאלאמבעק.

A group of active members in the League of Working People in Israel

משפחות

אין שול אריין!

אל בית התפילה

Towards the House of Prayer

א בית"ר אפטיילונג אין זעמבראווע

A Bethar group in Zambrow

פלוגת בית"ר בזאמברוב

חברים במכבי
חברים פון מכבי

ערשטער רעכטס — שעפסל ליפשיץ ;
ערשטער לינקס (אונטן) יוסף סאוועצקי

Brothers in Maccabi

בית מאשקה די קאריטקער ובנה בנימין טננבוים

ישראל לוינסקי

לאוסטרו, ידינו מקופלות לאחוריו וקנה־קש בפיו מתנועת בין שיניו, כסיגרה בפי מעשן־מתמיד. הלוח ילך מתון־מתון וכל עסקיו נחתכו בדרך זו ובעיקר: התחרות באבצ'ה ראקובסקי, גם כן אז סוחר גדול בנפט וחריף ממנו בחכמת המסחר הסיטונאי. כי גם אבא ראקובסקי קיבל סוכנות, אולם של חברת נפט אחרת וקבע לו גם כן מיכלי נפט, ציסטרנות, בתחנת צ'רווניבור וגם הוא הוציא אלפי חביות נפט לרחבי פולין וליטה, בדרך הרכבת. לאבא ראקובסקי היו עוד הכנסות אחרות — משכר דירה, מחנות הברזל שלו וגם מבית המשפט, שם הוזמן לא פעם כבורר, יועץ, עורך־דין פרטי, מומחה לענייני אזרחות וכד', ולכן יכול היה לצמצם את הרווחים ולהויל את מחיר הנפט. גם החברה שלו מוכנה היתה להוריד את השער כדי להכות את החברה המתחרה בה. כל זה נתן אותותיו במסחרו של טננבוים ולא התעשר. שלוש בנות נולדו להם: טוביה, מרים וליבה ובן־יחיד — בנימין, על שם הסבא ר' בנימין דיסקין. בנימין היה נמוך קומה, דל בשר, אך בעל מוח חריף. לאחר שלמד קצת בחדרים בזאמברוב — לקחו הסבא ר' אליה רוזנברג לווארשה, שם למד תלמוד ומפרשים אצל מלמד דים מובהקים וגם השכלה. סבא שלו שכר לו מורים טובים למתמטיקה, עברית, לשון המדינה ושפות אירופה. כשהתבגר החל בנימין להתקרב בווארשה אל משפחת הסופרים. עמד ותירגם מידיש לעברית, בחרושים, את הפואמה „אופיר“ של דוד פרישמאן. זוהי הפואמה היחידה שדוד פרישמן כתב יידיש. כשהגיש את התרגום לפרישמן הילל אותו מאד, אך הוסיף: גם אני איני סנדלר וכשיעלה רצון לפני — אדע גם אני לתור גם לעברית יצירתי זו... בנימין השתתף גם ב־„הצפירה“ ונטל חלק בפולמוס נגד מ. י. ברדיי צ'בסקי שדגל ב„השלוח“, לשינוי ערכים ביהדות. בשנת 1907 קבל בנימין טננבוים רשיון מאת ממשלת רוסיה להוציא עתון יומי יידי בווארשה, „די קאפיקע“ (הפרטה), דוגמת השם „גאזיטה“, שגם היא פירושה באיטלקית „פרוטה“. בנימין טננבוים היה העורך וש. י. יאצקאן — המוציא

העובדה, שמשפחה בישראל נקראת על שם עקרת הבית ולא על שם האיש, באה ללמדנו שאמנם בעלת הבית הטביעה את חותמה על המשפחה במגילת היוחסין שלה ובנדיבות רוחה. מאשקה מקוריטק, כפר ליד זאמברוב, היתה אשתו של אלחנן טננבוים, או כפי שקראוהו בקיצור „חנא טננבוים“. היתה מיוחסת גדולה, מצד אמה: נכדת ר' בנימין דיסקין, רבה של קהילת לומזה ובת אחותו של הרב מבריסק, שהיה אחר כך רבה הכולל של ירושלים, ר' יהושע לייב דיסקין. היתה מחליפה מכתבים עם דודתה הדגולה „סוֹ-ניה די רביצין“, אשת הרב דיסקין, שהיתה מנהלת בתקיפות את כל ענייני הציבור בירושלים, ולוחמת קנאית בבילויים ובמשכילי ירושלים. מצד אביה — היתה בת לסוחר המשכיל, מפורסם בעשרו ומופלג בתורתו ר' אליהו רוזנברג — חתן הרב מלומזה, שניהל אחר כך עסקים גדולים בווארשה והיה מראשי הקהילה שם. בעלה, חנא טננבוים, היה אברך משי, משכיל ולמדן, בן למשפחה מיוחסת בקילץ. בתורת נדור ניה קבל אחת מאחוות ר' אליה רוזנברג, בכפר קוריטק. אך כנראה לא האירה להם ההצלחה פנים והם מכרו את האחזה ועברו לגור בזאמברוב. חנא קבל סוכנות של מכירת נפט ממעין הנפט שבבאקו (קאוקאז) שהיו שייכים למלך הנפט ברוסיה שלאותם הימים, המצינאט חיים כהן מפטרבורג. חיים כהן היה מחותנו של ר' אליהו רוזנברג. משפחת טננבוים גרה בבית העץ היפה של אלתר בריונטרעגער, אשר על הכביש המור ליד לאוסטרו. ביתם הפך ועד של נכבדי העיר ומשכיליה. כל מגביות הצדקה שבעיר — עזרת יולדות עניות, הכנסת כלה, ביקור חולים, עזרת יתומים, „קעסל כשר“ לחיילים היהודים, שלא רצו לאכול טריפה וכיו"ב, נעשו ותוכננו בביתם ומאשקה קאריטקער היתה בראש המפעלים. כמו חי עומדת לעיני דמותו של חנא טננבוים: גבה קומה, רחב כתפיים, בעל פנים צחים ועינים חוליות ושקועות בהרורים. זקנקן שחור עיטר את לחיו והוסיף לו הוד והדרת פנים. היה אוהב להתבודד ולטייל יחידי על הכביש המוליך

לאור. אנשי זאמברוב התגאו ב"קאפיקע" — שעורכו "בנימ'קע שלנו". לעתון היו מהלכים ברחבי פולין, ליטה ורוסיה. משרכש לו העתון חוג גדול של קוראים נמלך בדעתו המו"ל, ש"י יאצקאן, שיש להוציא עתון יותר גדול, דוגמת העתונות הבולווארית בפאריס, עם רומאנים מות-חיים ופיקאנטיים. בנימין טננבוים התנגד לעתון נות זולה זו. אז סגר יאצקאן את ה"קאפיקע" והחל להוציא את ה"היינט" ובנימין טננבוים נדחה הצידה ולא נכנס למערכת. היה זה סקאנדאל קטן בחוגי הסופרים והעתונאים, שבימים ההם. בתור רת פיצוי קבל טננבוים את הסוכנות של העתון ברחבי פולין ואת לשכת המודעות שלו. לאט-לאט הרחיב את משרדו וקיבל גם סוכנות של עתונים אחרים בפולין ושל כתבי עת מחוץ לארץ. נשא לו לאשה את זלדה, בתו השנייה של הרב ר' מנחם דב רגנסבורג. האהבה ביניהם נמשכה כמה שנים, כי הרב התנגד בכל תוקף שבתו תינשא לאפיקורס, עתונאי וסופר. אך הבת לא נשמה לו, התחמקה מן הבית, הגיעה לווארשה אל חתנה, ושלחה להוריה מברק: "מזל-טוב התחתנת". שנים רבות לא יכלו לסלוח לה על המעשה הזה. אולם לאט-לאט שקע הרוגז והרב קבל אחר כך בחיבה את נכדותיו שבאו מווארשה לבלות בזאמברוב את חופשת הקיץ. סוכנות העתונים והמודעות של טננבוים — יצאו לה מוניטין בכל פולין. אשתו, זלדה, עזרה לו הרבה. טננבוים ידע בעל-פה את כל לקוחותיו, מספר הטפסים של העתון בכל עיר ועיר. בכל בוקר, השכם,

המה המשרד ממאות ואלפי המשלוחים לכל קצווי המדינה ברכבת, בדואר, באוטובוסים ובעגלות. את קשריו עם אנשי זאמברוב שמר כל השנים וכמה מהם כשבאו לווארשה הוכרחו להתארח אצלו. כשבאתי לווארשה בשנת 1930, לרגל מחלת אשתי ז'ל, שאושפזה בבית החולים היהודי, לא נתן לי לגור בבית מלון ושהיתי בביתו כשבו-עיים ימים. היו לו לבנימין שתי בנות מוכשרות, ושתייהן הצטיינו במתמטיקה.

הבת הבכירה של מאשקה, טויבה, היתה אשתו של יום-טוב הרמאן, תלמיד חכם משכיל ומתקדם. אביו, סוחר אריגים, הוריש לו את החנות ויחד עם אמו ניהל בכשרון רב את העסק שהיה מפורסם בטיב האריגים שלו בכל הסביבה. בראשית מלחמת העולם הראשונה, סיפר לפי תומו לידי-דו, ראש הו'אנדארמריה בזאמברוב, שהוא אוגר כסף קטן, לרגל המחסור בפרוטות. מפקד הו'אנדארמריה, אף כי היה ידידו, אסר אותו כספסר מלחמתי, ומשפחת הרמאן גורשה מן העיר אל רוסיה המרכזית. משפחת יום-טוב הרמאן עברה לפולטאוה אל דוד אשתו, רב העיר, עקיבא רבי-נוביץ (עקיבא פאלטאווער, עורך ה"פלס", השבו-עון החרדי שהתנגד בחריפות לציונות). משנסתיימה המלחמה, שוב לא חזר יום-טוב הרמאן לפולין ואבד שם ברוסיה. הבת השנייה של מאשקה, מרים, הצליחה לברוח מרוסיה, בימי המה-פיקה הבולשביט ויחד עם משפחת הסבא עברה לברלין ושם אבדה. הבת השלישית ליבה — נמצאת בישראל.

מאשקע די קאריטקער און זון בנימין טענענבוים

ווען מען רופט די מישפחה אויפן נאמען פון דער פרוי איז עס א סימן פון אן אשת חייל. מאשקע איז געווען א גרויסע מיוחסת: פון דער מאמעס צד — אן אייניקל פון לאמזער רב בנימין דיסקין און א שוועסטער-קינד פון בריסקער רב, ר' יהושע לייב דיסקין, דער אויבער ראבינער פון ירושלים. מאשקע פלעגט זיך אויפשרייבן מיט "סאניע די רביצין" פון ירושלים, וואס האט געפירט דאמלסט די גאנצע ארטאדאקסישע ירושלים פארן נאז... פון טאטנס צד איז זי געווען אן אייניקל פון גרויסן למדן אין סוחר ר' אליה

ראזענבוים, וואס האט געווינט אין ווארשע. מאשקע האט חתונה געהאט מיט א זיידענעם יונג-גענמאן פון קיעליץ, חנא טענענבוים. איר זיידע האט איר געגעבן אלס נדן א הויף אין דארף קא-ריטק. זיי האבן אבער זיך נישט צוגעפאסט צום "פריצישן דארפסלעכן", האבן פארקויפט דעם מאיאנטעק און זיך אריבערגעקליבן קיין זעמב-ראווע. חנא טענענבוים האט באקומען א נאפט-קאנצעסיע פון זיין פריינט דעם רוסישן נאפט-קיניג, חיים כהן, מיט ציסטערנעס, אַנצופילן פון זיי פעסער נאפט אין טשערוואַני בור. ער האט

נה געהאט מיט זעלדען, דעם רב'ס טאכטער, כאטש דער רב איז געווען געוואלדיק קעגן דעם שידוך, ווייל דער חתן איז געווען אן אפיקורס. מאשקעס עלצטע טאכטער, טויבע, האט חתונה געהאט מיט יום-טוב הערמאן, א שניטקרעמער. די רוסן האבן אים פארשיקט, אנהויב דער ערשטער וועלט-מילחמה קיין פאלטאווע, ווייל הער-מאן האט זיך פארטרויט פאר זיין גוטן פריינט, דעם זשאנדאר-קאמאנדיר, אז ער קלייבט ביי זיך קליינגעלט, אין דער צייט וואס אין מארק איז דא א מאנגל פון דעם. האט דער זשאנדאר אים גלייך פארהאלטן און מ'האט אים פאראורטיילט "וויסילקע". הערמאן איז שוין מער נישט צוריק געקומען. מאשקעס 2טע טאכטער מרים איז אומגעקומען אין בערלין און די דריטע, ליבטשע, וווינט אין ישראל.

געהאט אויסצושטיין פון א שווערן קאנקורענט. ר' אבא ראקאווסקי, וואס האט אויך געהאט א קאנצעסיע און נאפט פון אן אנדער פירמע. זייער הויז איז געווארן א מיטלפונקט פון צדקה און סאציאלע הילף: קראנקע, ארימע כלות, יתומים, סתם נויטבאדערפטיקע פלעגן זיך ווענדן צו מאשקען נאך הילף. זיי האבן געהאט 3 טעכטער מיט איין זון, א געראטענעם, בנימין טענענבוים. ער האט געלערנט אין ווארשע ביים זיידן תלמוד און וועלטבילדונג. איז געווען א יידיש-העבראישער שרייבער און רעדאקטאר פון דער קליינער טאגצייטונג "די קאפיקע". דער ארויס-געבער, ש. י. יאצקאן, האט שפעטער געגרינדעט דעם ווארשעווער "היינט" און ארויסגעשטויסן דעם רעדאקטאר בנימין. האט בנימין געעפנט אן אנאנסן-ביורא וואס איז געווען שטארק פאפולער אין ווארשע. בנימין טענענבוים האט חתונה

רעזידענציאלישע יוגנט גרופע

קבוצת נוער רביוניסטי

A group of young people

כרוניקה של שלוש משפחות / א כראניק פון דריי משפחות

(מתוך "אלון בסער")

(פון "א דעמב אין שטורעם")

ברל מארק

א. בין ראדז'ילובה וזאמברוב

אני ואחי הקשיש ממני, אהרון, נולדנו בלומז'ה ואילו אחינו הבכור יצחק, ראה לראשונה את אור העולם בזמברוב, עיירת מוצאה של אמנו רחל - לאה. אבא, הירש, אכל על שולחן חותנו בזמברוב כמה שנים, לאחר נישואיו. משפחתנו, שגרה בלומז'ה - שתי מגילות יוחסין היו לה: האחת - מראדז'ילובה, עיירה שכגודל ה"טל-ומטר" בסידור קטן גדלה, אי קטן בים הגדול של איכרים; והשניה - זמברוב. אבא גודל בישוב ליד ראדז'ילובה. הודות לזה נמצאתי בתעודות הרוסיות העתיקות "בן מעמד האיכרים", וזכות זו עמדה לי כמה פעמים. שלשלת יחסנו מראדז'ילובה היתה חלשה, תלויה באוויר. סבי, איסר-עזריאל, בא ממרחקים, מקורלאנד, יתום. נשא אשה ליד ראדז'ילובה, ניהל מסחר בדאנציג ולא הרחק ממקום מגוריו היה לו משק כפרי: שדות, פרות, סוסים. היה, איפוא, מראשו סוחר ומגופו חצי פריץ וחצי חקלאי היתה לו

א. צווישן ראדז'ילאוויע און זעמבראָוויע

איך בין געבוירן אין לאַמזשע, מיין עלטערער ברודער, אהרן, אויך. מיין עלטסטער ברודער, יצחק (איטשקע), האָט דערווען דער וועלטס שייך אין זעמבראָוויע, פון וואנען עס האָט געשטאַמט מיין מאַמע, רחל-לאה, און מיין טאטע, הערש, האָט דאָרט פאַרבראַכט זיינע ערשטע קעסט-יאָרן.

אין אונזער לאַמזשער משפּחה זענען געווען צוויי טראַדיציעס: איינע האט זיך געצויגן פון ראַדזשילאָוויע, אַ טל-ומטר-שטעטלע צווישן אַ ים פויערים; די צווייטע איז געווען - זעמבראָוויע. אין אַ ישוב הינטער ראַדזשילאָוויע איז געבוירן געוואָרן מיין פאָטער, אַדאַנק דעם האָב איך געהאט אין מייןע אַלטע רוסישע דאָ-קומענטן פאַרשריבן: "סאַסלאָוויע קרעסטיאנ-סקאַיע" - פויערישער שיכט. אַט דער זכות איז מיר בייגעשטאַנען אין אַ רייהע פאַלן.

די ראַדזשילאָוויע טראַדיציע איז געווען אַ שוואַכע, זי איז געהאַנגען אין דער לופט. מיין זיידע, איסר-עזריאל, איז געקומען פון זייער ווייט, אַזש פון קורלאַנד. אַ יתום געווען, אין אַ ישוב הינטער ראַדזשילאָוויע חתונה געהאט, געפירט סחורות קיין דאַנציג און נישט ווייט פון שטעטלע געהאט אַ דאָרפישע ווירטשאפט מיט פעלד, קי און פערד. ער איז געווען חצי סוחר, אַ פערטל פריץ און אַ פערטל לאַנדווירט. עפעס האָט ער געהאַט אַ שטיקל שייכות מיט דער פוילישער פאָוסטאַניע פון 1863-1864. אין זיין שטאַל האָט זיך אויסבאהאַלטן אַ פריץ אַן אויפשטענד-לער, און די קאָזאַקן האָט דער זיידע אַריינגע-פירט אין אַ טעות, כדי צו ראַטעווען דעם פאָור-סטאַניעץ. דערנאָך איז די באַבע אומגעקומען צוזאַמען מיט אַ טאָכטער אין אַ שריפה. יידן אינעם

פרופ. ברל מארק
Prof. Berl Mark

קצת שייכות למרידת הפולנים בשנות 1863—64, ובאורוותו הסתתר פעם איזה פריץ־מהפכן, וסבי הוליך אז שולל את הקוזאקים מבקשי נפשו. אשתו ובת אחת ניספו בשריפה. נידלדל הישוב וסבי נמשך אחר בית המדרש. קם, לקח אתו את כל בני־ביתו — שני בנים ושתי בנות — ועבר לגור ללומז'ה. שושלת המשפחה, מצד אבא, לא הרחיקה יותר מסבא. מה שהיה לפניו — היה בשבילנו חלל ריק. בסבא התמזגו יהדות ואנו־ שות, אולם היה אדוק מאוד: תמיד עטוף קפוטה ארוכה, חצוייה באבנט וממחטה צבעונית, לרוב אדומה, מציצה ממנה. מבשרו חזה את מלחמת האבות והבנים. עת נתפשו שני בניו, אלתר והירש, ל"מינות", כשמתחת לגמרא נשרו ספרי השכלה עבריים, ספרי לימוד הלשון הרוסית והגרמנית וכיו"ב. סבא היה מתנגד, אולם דבק בו לא מעט מחסידות הב"ד. בארוננו עמדו ספרי תלמוד וחסידות.

ב. סבא אברהם משה בלומרוזן וסבתא בריינצ'ה

אחרת היתה משפחתנו אשר בזמברוב, ובפרט סבא וסבתא, שמשם, מצד אמא. היה זה גזע עץ רחב שהיכה שרשים והוציא ענפים. הנוף הראדז'ילובאי נשאר בן־יחיד ואילו הזמברוב־ באי — אלו עבות שהשריש שרשיו באדמת העם. בזמברוב הרגשתי עצמי נצר לגזע יהדות פולין המושרשת. היו כאן ר' אברהם משה ור' שמואל, ר' אהרון ומרת בריינצ'ה, ור' מושקה ור' שמו־ ל־יבר, סבא וסבתא וסבא־רבא ואבי סבא־רבא וסבתא־רבא וכו' וכו' — עד עשרה דורות בקי־ רוב שמנתי. נוספו הענפים הצדדיים שהיו גם כן מעורים ומעורבים זה בזה: השלמה'קים המרדכי־אהרונים והאברהם־אליה'ים. ענפים משמאל ומימין, יהודים העומדים בשתי רגליהם על הקרקע, רעננים, עממיים, יידיש עסיסית בלשונם, מדברים פולנית בלשון האיכרים, אדו־ קים, אבל לא קנאים, שומרי־תורה, אבל משכי־ לים־מתקדמים. בראש ספרי סבא אברהם משה בלומרוזן תפשו כרכי דברי הימים לבני ישראל לגרץ וכיו"ב ואף לא חסר גם רומאן של שלום אש.

ישוב זענען געוואָרן אַלץ ווייניקער, און עס האָט געצויגן צו אַ בית־מדרש, האָט זיך ר' איסר־ עזריאל מאַרק אויפגעהויבן און מיט דער גאַנ־ צער משפּחה, צוויי זין און צוויי טעכטער, אוועק אין אַ שטאָט, מיט אַ גרויסער יידישע קהילה — לאַמזשע.

ווען איך פלעג נאָך אַלס יינגל פאַרגלייכן די צוויי משפּחה־טראַדיציעס, פלעג איך זען: די משפּחה פון מיין טאַטנס צד רייסט זיך איבער מיטן זיידען, העכער פון אים איז שוין אַ חלל, איך האָב קיינמאַל אַלס קינד נישט געהערט וועגן אַ מאַרק אָן עלטער־זיידען. און ר' איסר־עזריאל אַליין איז געווען אַ געמיש פון פרומער שטרענג־ קייט און מענטשלעכער גוטסקייט. אָבער אוי־ סערלעך איז ער געווען גאָר גאָר טראַדיציאָנעל, תמיד אין אַ לאַנגער קאַפּעטע, תמיד מיט אַ גאַרטל, מיט אַ קאַלירטן, ס'רוב רויטן נאָזטיכל, פרום ביז דער העכסטער מדרגה און בשעתו איבערגעלעבט דעם אייביקן קאָנפליקט צווישן אבות און בנים, ווען די צוויי זין, אַלטער און הערשל, האָבן אין די שטענדערס ביים לערנען גמרא פאַרשטעקט לערן־ביכלעך פון רוסיש און דייטש און אויך אַ העברעאישן השכלה־ספר. אי־ בער די צוויי חדרים פון מיין לאַמזשער זיידנס הילצערנער דירה האָט געשוועבט דער גייסט פון אַ שטרענגן מתנגד מיט אַ קליין באַשיידן צו־ מיש פון לובאַוויטשער חסידות. אין די שאַפּעס איז געווען בלויז תלמודישע און חסידישע ליטע־ ראטווי.

ב. מיין זיידע אברהם משה בלומראזען און מיין באַבע בריינטשע

אינגנצן אנדערש האָט אויסגעזען אונזער זעמ־ בראָווער משפּחה, ובפרט דער זיידע און די באַבע פון מיין מאמעס צד. קודם כל איז דאָס געווען אַ ברייטער שטאם מיט רייכע, פונאנדערגעוואק־ סענע וואָרצלען און צווייגן. די ראזשילאָווער־ לאַמזשער טראַדיציע איז געווען עלעהיי אַ צי־ טערדיקער בן־יחיד. די זעמבראָווער — אַ דעמב, וואָס שטעקט טיף און שטאַרק אינעם פאַלקס־ באַדן און אין דער העט־ווייטער פאַרגאנגענהייט. ערשט דאָ, אין זעמבראָווע, פלעג איך זיך פילן ווי אַ טייל פון אַ דורותדיקן שטאַם פוילישע יידן. ס'איז געווען אַ ר' אברהם־משה און ר'

שמואל און א ר' אהרן, א מרת בריינטשע און א ר' מאַשקע און א ר' שמוליע-בער — א זיידע-באָבע און אַן עלטער-זיידע און אַן אור-עלטער-זיידע און אַן עלטער-באָבע זיסל או אַזוי ווייטער, און העכער און טיפער — איך האָב אַליין גע-האַט אַמאָל אַנגעציילט העכער צען דורות. היינט — די זייטיקע צווייגן, די שלמהקעס, מרדכי-אהרנס, אברהם-עליעס, די אַפצווייגן אויף

במרכז בני משפחתי בזמברוב עמדה סבתא בריינצ'ה — גוצה ויפה-פיה, בעלת עיניים שחור-רות ושובבות, קלת תנועה, על אף כל מיחושיה, נקייה, מקושטת, טובת-לב ותמימת דרך כאחת. סבא, לעומתה, גבת-קומה, זקוף כבדוש, בלונדי, מצוחצח ודייקן, מיושב בדעתו ושקט ברוחו, מזיגה טיפוסית של דת והשכלה. יהודי-יערות ויודע ספר, שומע כמה לשונות ובקי בבוכהאל-

ר' אברהם-משה בלומרוזן
Reb Abram, Moshe Blumrozen

רעכטס און אויף לינקס. און געווען זענען דאָס יידן ערדישע, זאָפטיקע, פאַלקסטימלעכע, מיט אַ מחיהדיקן מענה-לשון, גערעדט פויליש ווי פויערים, פרום אָבער נישט פאַרפרומט, שטרענג רעליגיעז אָבער משכיליש-פראַגרעסיוו. דעם סאַמע אויבן-אַן אינעם ספרים-אַלמער ביי מיין זיידן, אברהם-משה בלומראָזן, האָט פאַרנומען

טריה, אהוד על הפולנים המתקדמים, בעיירה, ומקובל במועצה העירונית. לכתב-ידו הפולני יצא שם בכל הסביבה. בין השניים, אברהם משה ובריינצ'ה זוגתו, היתה אהבה בכל ימי חייהם. היו אוכלים מצלחת אחת ואף נוגסים אותה חת-כת סוכר, לא מתוך קמצנות חלילה, כי אם מתוך קירבת נפש.

סבא חלה זמן ממושך ונסתלק. הוציא נש-
מתו בשקט ובשלווה — כשם שהלך בשקט
ובשלווה בדרכי החיים. לאחר מותו היתה סבתא
כמה זמן אצלנו — להרגעה. לא יכלה לשכוח
אותו ואת אהבתו. סבתא חזרה לזמברוב וכאן
קפצה עליה רוגזה של מלחמת-עולם. היתה מוק-
פת באהבה ובמסירות על ידי בניה-נכדיה מבית
בלומרוז וקארלינסקי. בנה יצחק וחיצ'ה אשתו
ובתה שרה ואהרון-לייבל חתנם. הבן והחתן נש-
אוה על כפיים בחלייה. השגיוח עליה והצילוה
מכל רע בימי בהלות המלחמה. אולם מוראות
הזמן הדריכו בריאותה והצעידה למוות. לא
זכתה עוד לראות את ילדיה אשר בארצות הב-
רית — חייה-פרידה. יאנקל ווולוול ואת בן-
זקניה דוד, שעלה לארץ ועבד בבנינה.

ג. ביקור בזמברוב

החוסים שלנו עם ראדז'ילוב ניתקו מהר.
ואילו בזמברוב שיגשגה המשפחה. התיישב שם
אחיו הבכור של אבא, אלתר וביתו. אלתר מארק
קנה לו בית באיזור הצבאי האריסטוקראטי (אור-
ציאסטוק). פתח שם חנות ו"מלון". ממולו גר בן-
דודה של אמא, ר' אברהם-אליה מייזנר — יהודי
עממי, ער ורענן, מטיפל בבנות ובנים מעניינים.
וכשהיינו באים לזמברוב לביקור — היו ממש
קורעים אותנו בחוג המשפחה, בין הבלומרוזים,
הקארלינסקים והמייזנרים שבעיר (כולם מצד
אמא) ובין המארקים והמייזנרים שב"אוצ'אס-
טוק". ועל כן אהבנו כל כך את הנסיעה לזמברוב-
רוב, שהיתה קשורה בהרבה הנאות והפתעות נעי-
מות. קודם כל, הנסיעה כשהיא לעצמה. יצאנו
בעגלת צב או כירכרה. מזג האוויר רענן —
כרגיל בימי חול המועד של פסח או בקיץ. בעל-
העגלה הזמברובאי היה מסוג אחר, שלא כבני-
מלאכתו הלומז'אים. הלומז'אים היו נוטים יותר
לעם-הארצות, והזמברובאי — יותר בעל-בתי,
מיודד, מכיר כל עניני המשפחה, יודע "עברי"
ומתבל דבריו בדברי תורה ומזכיר נשכחות על
אמא, שהכירה בעודה ילדונת. חוץ מזה — עגלון
זמברובאי הוא בבחינת פקיד הדואר: מביא אג-
רות משם לכאן ומכאן לשם, מביא גם לפעמים
תרופות שאינן מצויות בבית המרקחת שבזמברוב-
רוב ויוצא ונכנס לפעמים גם אלינו לשתות כוס

א זאץ גרעץ. און א גוטער ראמאן פון שלום אש
איז אויך געווען אן אַנגעלייגטער גאַסט.
אין צענטער איז געשטאַנען די באַבע
בריינטשע — א קליינגעוויקסיקע שיינהייט.
מיט שווארצע ברענענדיקע און שטיפערישע
אויגן, א געוואלטיק באַוועגלעכע טראַץ אירע
קראנקהייטן און מיחושן, א ריינע און אויסגע-
פּוצטע, די ערלעכקייט און גוטסקייט אַליין. דער
זיידע, אין קעגנזאץ צו איר, א הויכער און גליי-
כער ווי א סאַסנע און א בלאַנדער, ציכטיק און
פינקטלעך, געלאָסן און רואיק, א טיפישער סינ-
טעז פון עכטער פרומקייט און משכילישקייט, א
געמיש פון א וואלד-זייד און א יודע ספר, א קע-
נער פון שפראַכן און חכמת הבוכהאַלטעריע, א
ליבלינג פון די פיינערע פאַליאקן אינעם שטע-
טל און א זייל פונעם אַרטיקן מאגיסטראט. זיין
פוילישע האַנטשריפט האָט געהאַט א שם אין
דער געגנט. צווישן די צוויי — אברהם-משה
און בריינטשע — איז א גאַנץ לעבן אַנגעגאַנגען
א הייסע ליבע. זיי פלעגן עסן פון איין טעלער,
טרינקען טיי (און זעמבראַווער האָבן געקענט
טרינקען טיי!) מיטן זעלביקן שטיקל הארטן
צוקער — נישט חלילה מחמת קאַרגשאפט נאָר
אויס פיזישער און נשמהדיקער נאָענטקייט.
דער זיידע האָט לאַנג געקערענט און איז נפטר
געוואָרן. רואיק און באַהערשט האָט ער אויפגע-
נומען דעם גזר פון טויט, אזוי רואיק ווי ער
איז געגאַנגען זיין וועג אינעם לעבן. נאָך דעם
דאָזיקן קלאפ איז די באַבע געווען א צייט ביי
אונז. צו איר וויינען האָט נישט גענומען קיין
סוף. איינמאָל האָט זי מיר אַריינגעראמט א סוד:
"בערעלע, אוי, בין איך געווען אין אים פאַרליבט,
און איך קאָן אים נישט פאַרגעסן".

דער באַבען איז נישט באַשערט געווען קיין
רואיקער טויט. זי האָט נאָך געמוזט אַדורכמאַכן
א מלחמה מיט אַלע אירע פורעניותן. זי איז גע-
ווען אַרומגערינגלט מיט ליבשאפט און זאָרג מצד
די אין זעמבראַווע געבליבענע קינדער — די
בלומראָזנס און קאַרלינסקיס, איר זון יצחק און
חיהטשע און איידעם אהרן-לייב און שרהקע. דער
זון יצחק און דער איידעם אהרן-לייב האָבן גע-
טראָגן די דריבע און קראַנקע באַבע אויף זיין
ערע פלייצעס, געטראָגן דורך פייער און באַמ-
בעס-געפלאַץ. מען האָט זי דערווייל געראַטע-

תה. נוספו לזה גם הרפתקאות הדרך. הנה הגענו למעלה ההר — ומצוה עלינו לצאת ולהעפיל ברגל, ולקיים דרך אגב "עזוב תעזוב עמו" ולע"זור לדחוף את גלגלי העגלה. והנה עובר רץ ומבהל צבי מקרין, שחרג מיערות-העד הביאלו-ביזיים. כאן תקעה אהליה להקת צוענים וסביבם שמח. ופעם נסע אתנו רבה הישיש של זמברוב ועמדנו לכבודו לתפילת מנחה בציבור, בשדה. ומשכנסנו לעיבורה של עיר — תוקעים היינו "שלוש עליכם" ראשון לר' מרדכי-אהרון מייזנר, דוד אמא, היושב על המרפסת ליד מלון האורחים שלו, מריח טבק ומחייך בעיניו היפות הדובדב-ניות. מרדכי-אהרון הוא אחי סבתא בריינצ'ה והם תמיד קשורים זה בזה.

כמה צעדים ממנו — הרי הדודה שרה'קה והדוד אהרון-לייבל (בן ברל ניעגאווצער) עם ילדיהם החמודים, עליזים ושמחים. ומהעבר השני — הדוד יצחק, הדודה חייצ'ה ושלוש בנו-תיהם כבדושים — ולאטקה, זיסלה ודינה, עם בנם-יחידם מרדכי. והנה קיבלתנו סבתא תחת פיקוחה ומטפלת בנו והסבא מפזם תוך שביעות רצון איזה ניגון. על כל צעד ושעל קרובים וקרובים, וטסות שאלות: "מה שלום אבא? איך מר-גישא אמא?" ובאות מחמאות: "בלי עין-רעה! בחורון צמח!"... ומברוב היתה לנו כעין מקום הבראה: אוויר מחייה נפשות, חברה טובה של צעירים וצעירות משכילים ועליזים.

ד. אמא רחל לאה

משפחה כזו, בזמברוב, אפשר היה לאהוב: חום ולבביות היו קוויה היסודיים. וקווים אלה הביאה אתה אמא רחל-לאה ז"ל, בבואה לגור בלומזיה. מטבעה היתה אמא חולמנית ובעלת השתפכות נפש. ביטאה את זה בשיר, בשירי העם שהעלתה אתה מזמברוב. שירים ביידיש, רוסית, פולנית. שירי טבע, עמל, אביב וזמיר. ידעה את כל השי-רים הלאומיים, שירי ציון ותחייה, שרה גם שירי מוסר על חיי האדם מהערש עד הקבר. שרה בנחת, בלחש. לא פעם כינסתי ראשי בחיקה — קירזלה שערותי ופזמה לי. בשירתה היתה שבה לימי נעוריה, לכבישי זמברוב, שם היו השמי-קבוצות נערות, שלובות זרוע, בשעות בין השמי-שות — שרות וחולמות, חולמות ושרות.

וועט. ווען נישט די מלחמה, וואלט זי, מיט אלע אירע מיחושות, נאך לאנג געלעבט. אין א געוויסן זין איז זי א קרבן פונעם אכזריותדיקן קריג. זי איז אויסגעגאנגען ווי א ליכט, ארומגערינגלט דורך טאכטער, זון, איידעם, שנור און אייניקל, וועלכע עס איז אויך נישט באשערט געווען צו לעבן א סך לענגער. די קינדער אירע, וועלכע זענען אוועק קיין אמעריקע, חיה-פריידע, יאנקל און וועלוול, און דעם מוזשינעק דוד, וואס איז עולה געווען קיין ארץ-ישראל, האט זי שוין נישט געזען.

ג. א לוסטרייזע קיין זעמבראווע

די ראדזשילאווער פעדים האבן זיך שנעל אי-בערגעריסן. עס זענען דארטן פארבליבן צוויי קרובים פון מיין פאטערס מוטער, צוויי מילקע-וויטשעס, איינער א פארמעגלעכער מאנפאק-טור-סוחר און א צווייטער אן ארעמאן.

אין דער זעלביקער צייט האט זיך אויסגעברייט אוינזער משפחה'ס באזע אין זעמבראווע. עס האט זיך דארטן באזעצט מיין טאטנס עלטערער ברו-דער, ר' אלתר, מיט זיין פאמיליע. זיך באזעצט אויפן "אריסטאקראטישן" אוטשאטאק, געעפנט א קראם און א "האטעל". אקעגן אים האט גע-וואוינט מיין מאמעס קוזין אברהם-אליע מייזנער, א זאפטקער פאלקסטימלעכער ייד מיט סימפא-טישע זין און טאכטער. הקיצור: אן מיר, יונג-ווארג, פלעגן קומען צו גאסט קיין זעמבראווע, זענען מיר ממש צעריסן געווארן צווישען דעם מארק, וואו עס האבן געוואוינט די בלומראזענס, קארלינסקיס און מייזנערס (אלע פון מיין מאמעס צד) און דעם אוטשאטאק.

אריינכאפן א נסיעלע קיין זעמבראווע איז געווען ביי אונז, די קינדער פון לאמזשע, א מחיה, א שטיק היינטצייטיקער אויספלוג מיט עולם-הזהדיקע הנאות וואס זענען מיט דעם פארבונדן.

קודם כל די רייזע גופא. מען פארט מיט א בויד, אדער דראזשקע. די לופט איז פריש, ס'איז חול המועד פסח אדער זומער. ארום ציהען זיך פעלדער, דער זעמבראווער בעל-עגלה אינגאנצן אן אנדערער ווי דער פון לאמזשע. דער לעצטער

נתקע בזכרוני השיר על הפצצה שהוטלה על
האחשדרפן הצארי פליבה:
אל יחשוב הקאצאפ, / שזוהי מכתו האחרון-
נה, / עוד ישובו ויטילו עליו פצצות! / פליבה
האנטישמי, / שונא יהודים. / גופו רוסק לגז-
רים. / התגאה למעלה מכל. / יאפוניה נלחמה
בו, / נגד פוניה הגבור, / אהוב כל העולם...
כיצד הגיע לאמי העדינה שיר טרוריסטי כזה?
עובדה היא שהביאה אותו מזמברוב, ממקום אשר

איז ס'רוב א גראבער יונג, דער זעמבראָווער —
מער באלעבאטיש, מער היימיש. ער איז אויסגע-
בונדען אין אלע אונזערע משפחה-ענינים, האט
ליב א געשמאקן שמועס, קען עברי און א וואָרט
תורה און געדענקט מיין מאַמע נאָך אלס מיידל.
חוץ דעם איז ער א שטיק יידישע פאָטשט,
ברענגט יעדן צווייטן טאָג בריוועלעך פון דער
באָבען, פירט רעצעפטן, כאַפט אַריין ביי אונז
א גלעזל טיי.

ר' שלמה בלומרוזן
Reb Shlomo Blumrozen

תנועת המהפכנים נתנה גם היא אותותיה שם,
בשנת 1905. כמה רחשתי תודה לאמי על שיריה
אלה והם גם נחרתו במוחי עד היום. לפעמים,
כשנקלעו בלומז'ה יחד אחיה יצחק ואחותה שרה-
קה מזמברוב — רבתה השמחה וכל השלושה
החלו לשיר "שירי הבית", והדהדו קירות ביתנו

והשנית — איז דאָס פאָרן קיין זעמבראָווע
פאַרבונדן מיט אויסטערלישע פאסירונגען. אַט
מוז מען אַראָפּגיין פון וואָגן און שפּאַנען צופּוס.
אַט איז דער וואָלד פון טשערוואַני באָר, און
עס שלעפט זיך אַ ציגיינער-טאַבאַר. און אַט
פאַרט מיט אונז דער אַלטער זעמבראָווער רב, און

וענו על שיר האיכר העצל ברוסית, "עד מתי תישן, איכרן, הלא אביב כבר בחצר!" או: השיר הלאומי המעורר את ישראל-סרוליק: סרוליקל, וואך אויף — התעוררה! קול הסופראנו של אמא התמוג עם ה"אלט" של דודה שרה'קה ועם הט"נור של הדוד יצחק, ולפעמים אף הצטרף לזמר אחי אהרון עם קולו הלירי-טנורי והיתה המקרה לה שלמה. כולם צפו אז בדמיונם אל עולמות קדומים, לימי נעורים, לזמנים שהשירים היו ביטוי להם. אמי שמרה על שירי הילדות שלה עד זקנה ושיבה.

ה. הדודה שרה'קה והדוד אהרון לייבל

היינו גאים בדודתנו שרה'קה. קודם כל, היתה יפה-פה. יופי הגוף שהתמוג עם יופי הנפש, חן טוב ושכל. לא נמצא בה אף שמץ גאווה. היתה צופיה הליכות חנותה, חנות אריגים, מסורה לבית, למשפחה. נשמה טובה, מוכנה לעשות הכל לטובת הזולת. בעלה, אהרון לייבל קארלינסקי, גלם בתוכו יופי גברי. אילו היה גוי, היה שובה, בלי ספק, נפשות נשים, או שהיה עושה "קאר-יירה" על הבמה או בצבא. אהבתי תמיד לשמוע שיחותיו והרפתקאותיו ממלחמת העולם הראשון. נה. גלגוליו ונדודיו בשדות קטל וביערות-השמד, מעשה גבורה ונצחון, תבוסה ונסיגה וכיו"ב. ותמיד הייתי מתפלא: הא כיצד? איך אפשר שיתמוגו כאן גם יחד גוף גבור ולוחם ונשמה טובה ורחמניה כיונה? אהרון-לייבל קארלינסקי — מוצאו ממשפחת לומדים. אביו היה ראש ישיבה בלודז והשתקע אחר כך בזמברוב והיה מראשי המנהיגים הרוחניים. לא הצליח לעסק, לפרנסה. היה יותר רומנטי מאיש-מעשה. נשמה יתירה קיננה בו תמיד ועל כן אהבתי יותר. היו שניהם, שרה'קה ואהרון-לייבל, זוג מן השמים, התאימו זו לזה ואהבו זה את זה.

עד כמה אהבו והתמסרו לילדים! כל מעינם השקיעו בחיפוש תכלית טובה לילדים. בדרך-ארץ והדרכת כבוד היינו מתייחסים לאחיו של אהרון לייבל, ר' יעקב קארלינסקי — כעת רב בארצות הברית. היה מתאכסן אצלנו תמיד, כשבא ללומז'ה. קיבלנו אותו בסבר פנים יפות. תמיד נמשכנו אחריה, אנו הקטנים, בהיותו גם בראורין וגם יודע בחכמות העולם. בשכבו

מען מוז איבעררייסן די נסיעה, ווייל ער דארף דאווענען מנחה. און אט לויפט אדורך א הירש, און עס ציען צוריק פלאטפארמען מיט בעלי-עגלות, מען ווארפט זיך אדורך מיט א ווערטל, מיט א וויץ, מיט א שמיץ איבער די סוסים — עס איז א וועלט, א מחיה.

ווען מען קומט אריין אין שטעטל, כאפטטו אריין אן ערשטן שלום-עליכם ביים עלטער-פעטער ר' מרדכי-אהרן מייזנער, וועלכער זיצט אויפן "בריקל" פאר זיין שטיקל קרעטשמע, שמעקט טאבעק און שמייכלט צו דיר מיט זיינע שיינע און גוטע קארשן-אויגן. דאס איז דער באבע בריינטשעס ברודער און זיי זענען צו זיך זייער צוגעבונדן. ווייטער שטייען שוין פאר דער טיר פון זייער קראם די מומע שרה'קה און דער פע-טער אהרן-לייבל (בערל ניעגאווער'ס זון) מיט זייערע טעכטער זיסעלע און רחלע, און זון שמואליק (דער יינגסטער בערעלע איז נאך נישט געווען אויף דער וועלט) — אלע שיינ ווי גאלד, פריילעך און לוסטיק; אין דער צווייטער זייט פון מארק — דער פעטער יצחק, די מומע חיהטשע און די דריי טעכטער ווי די סאסנעס — זלאטקע, זיסעלע און דינה — מיטן בן-יחידישן מוזשינעקל מרדכי. און אט פארעט זיך שוין די באבע און שטעלט כיבוד, און דער זייער ברומט א צופרידענער א ניגון. וואו מען גייט און וואו מען שטייט — קרובים און קרובים-פון-קרובים, או "ווי פילט זיך דער טאטע" און "וואס מאכט די מאמע" און "קיינ עין-הרע, א בחורעץ אויס-געוואקסן".

פאר אונז האט זעמבראווע באטייט אי א מין דארפישער אפרו, אי א לוסטיק פארברענגען מיט בחורים און מיידלעך. דאס שטעטל האט געשמט אין ארום ווי אן אינזל פון לוסטיקייט, אויפגע-קלערטקייט און ווארעמקייט.

ד. מיין מוטער רחל-לאה

אזא משפחה האט מען טאקע געקאנט הארציק ליב האבן. ווארעמקייט און הארציקייט — דאס איז געווען איר הויפט-שטריך.

די דאזיקע שטריכן האט מיין מאמע, רחל-לאה, מיטגעבראכט מיט זיך, קומענדיק פון זעמברא-

לישון היה מילון צרפתי לימינו וגרמני — לש-מאלו. שעות רבות הייתי שוכב ומציץ עליו, בשעות המאוחרות בלילה, כיצד קרא צרפתית ומילון צרפתי בחיקו. היה בחור אציל, בעל מידות, מתון יותר מאחיו הבכור, ובעל חלומות.

ז. דודי יצחק בלומרוזן

החולם הגדול ביותר שבמשפחתנו היה דודי יצחק. אולם הקו האופייני שבו היה טוב-לב, חמימות. עם השיחה הראשונה אתו קנה את הלב והאדם התיידד אתו. סבל בחייו והתלבט בקשיים, קשיי פרנסה. אהב לספר בדיחות, מעשיות מימי המלחמה, הרפתקאות בחיילים שנפלו בשבי וכו' וכו'. וכולנו בלענו את דבריו. אשתו, חייצ'ה, ממוצא עשיר, חלקה אתו את כל ימיה, בנעימים ובדאגות. לא התערב בחיים המדיניים, אולם ראה תכלית לילדיו בארץ-ישראל. בלב צבט הכאב על הפרידה, אולם גם גדלה הגאווה לידיעות מארץ-ישראל, שם משתלבים ילדיהם בבניין הארץ. ציפו לרגע בו יוכלו גם הם לעלות לארץ ולהצטרף לילדיהם — ולא זכו לו. בשכבם ובקורם חשבו על ילדיהם. הדודה חייצ'ה אמרה לי פעם: בשכבי במיטה והנני חושבת על ילדי, אני נרדמת וישנה שנת ישרים. והיו גם מקרים שילדים הפרו בבית שלווה הורים — וכזה היה בבית דודי אלתר.

ז. דודי אלתר מארק

נפלטו לגמרי על עולם אחר — כשבאנו אל בית הדוד אלתר, שגר, כאמור, באיזור הצבא.

הדוד אלתר היה מנכבדי העדה. מה ראו בו? לא אוכל להגיד. אולי בהשפעת אשתו שרה-פייגה שמוצאה מבית מיוחס, דרוזובסקי? ואולי גרם לזה בית העסק הגדול שב"אוצ'אסטוק", אשר פעמון היה צמוד לדלת והשמיע צלילים לכל אחד שפתח את הדלת? לקוחותיו היו על פי רוב מן הנוצרים ומקציני הצבא. ויתכן, שגם בית-המלון הקטן והאינטימי, אשר יצא שמו בנקיונו ובסדריו, הוסיף לו שם ותהילה. במלון טיפלה אשתו, עקרת בית למופת. היא גם טיפלה בגינה, בפרה, במטבח, ובכל מקום שידה הגיעה — נקיון וציחצוח לתפארת.

ווע קיין לאַמזשע. מיין מאמע איז געווען אַ טרוי-מערישע נאַטור, זי פלעגט אָפּט האָבן השתפכות הנפש, און זי האָט עס אויסגעדריקט אין זינגען לידער.

די לידער האָבן געשטאַמט פון זעמבראַווע.

זי פלעג זינגען אין יידיש, אין רוסיש און אין פויליש.

זי האָט געזונגען וועגן נאַטור, פּראָצע, פּרילינג און סאַלאַוויי. זי האָט געקאַנט אַלע לידער וועגן יידישער נאַציאָנאַלער אויפֿוואַכונג. זי האָט אויך געזונגען "מאַראַלישע" לידער וועגן מענטשלעכן לעבן, וועגן זיין וואַנדערונג פון דער וויג ביזן קבר.

זי פלעג זינגען שטיל, ס'רוב אין די בין-השמשות-שעהן, ווען קיינער אַחוץ מיר איז אין שטוב נישט געווען. געהאַלטן מיין קאָפּ אין שוים, געקרייזלט מיינע האָר און געזונגען.

זי פלעג זיך אַזוי אַרום צוריקקערן צו איר מיידלשער יוגנט, צו די זעמבראַווער שאַסייען, וואו אַ שורה מיידלעך האָט שפּאַצירט אין די ראַמאַנטישע פאַרנאכטן געאַרעמט און אין כאָר געזונגען פּאָפּולערע לידער מיט אַ שטאַרקן עמאַציאָנעלן סאַציאלן אינהאַלט.

צומבעסטן געדענק איך איר געזאָגט וועגן דער באַמבע וואָס איז געשליידערט געוואָרן אויפן צאַרישן סאַטראָפּ פלעווע:

זאָל נישט מיינען דער קאַצאַפּ,
אַז דאָס איז דער לעצטער קלאָפּ,
מען וועט אים נאָך איין באַמבע
אונטערוואַרפן.

פלעווע דער אַנטיסעמיט
האָט פיינט געהאַט אַ ייד,
זיין קערפּער אויף פיצלעך צעשמעטערט.
ער האָט זיך געהאַלטן גרעסער ווי די
וועלט,

יאפּאַניע האָט זיך קעגן אים געשטעלט,
קעגן פּאַניע דעם גרויסן העלד,
דער סימפּאטיע פון דער גאַנצער וועלט.

ווי איז געקומען צו מיין איידעלער, צאַרטער,
גוטער מאַמע אַזא טעראַריסטיש ליד, ווייס איך
נישט עד היום. אָבער געקומען איז עס פון זעמ-

אליהם היינו באים, שלושת האחים: יצחק, אהרן ואני, לחול המועד או בימות החופש בקיץ. היתה מכבדת אותנו קודם כל בחלב טרי וחם — ישר מדלי החליבה שהובא מן הרפת. היה זה בשנת 1920. מועקה שררה בבית — אף אחד מילדיהם: שני בנים ושתי בנות, לא היה אתם. נתפזרו לכל רוח. בתם הבכורה, אַטִּיה, נישאה לסוחר-עצים עשיר מריגה, מאכס מייזל (כעת בלונדון). הבת השניה, רחל, למדה בוואר-שה פדגוגיה. הבן הבכור, חיים, עבר לגור בביאליסטוק, נשא שם אשה והיה לסוחר.

והצעיר שבהם, חזקי?

כאן מתחילה הטראגדיה של דודי האדוק, אלתר מארק. יחזקאל (חזקי) מארק נשאר תקוע ברוסיה בימי המהפכה של מארס ואוקטובר. לא יכול היה לחזור הביתה. ואולי אף לא רצה עוד בזה. בבית אבא היתה תרבות פולין נוספת ליד התרבות העברית-יידיש וליד הניגון של הגמרא. ואילו בבית אחי אבא, הדוד אלתר, ש-רה הלשון והתרבות הרוסית, ליד היהודית-עברית. הילדים חונכו על ברכי התרבות הרוסית, וזו נשארה בפיהם גם לאחר כך. ואילו אנו — גודלנו בימי תקומת פולין ולשון המדינה נעשתה שגורה בפינו. שפת האם של הבת הבכורה נש-ארה רוסית. חזקי למד כל ימיו בבתי ספר רו-סיים. עד היום אינני מבין מדוע דודי ודודתי, שאנשי מעשה היו ופחות משכילים מאשר בבית אבא, לא השפיעו על הילדים שלהם ללמוד מק-צועות "מכניסים" יותר, כמו רפואה, רוקחות וכיו"ב. רחל היתה מורה וחזקי למד הנדסה, מקצוע שבימים ההם לא הכניס הרבה. הבת והבן הקשישים — פנו לחיים בעל-בתיים. ובוה כאילו התפלגו ונפרדו בדרכם ובאופיים — שני האחים ושתי האחיות.

ח. חזקי מארק

רחל וחזקי נשארו אידיאליסטים, ספוגים אי-דיאלים רמים ברוח הזמן והאנושות. שניהם היו דמויות-מהפכנים. אלא שמצב הדברים הביאו את האחד, חזקי, לידי מהפכנות עד נשימתו האחר-ונה, ואילו רחל הוכרחה להיכנע לזמן ולתנאים ולהיות אשה ואם וקצת גם עסקנית ציבור.

בראיוע, וואו די שטורמישע געשעענישן פון יאר 1905 האָבן אויך געהאט אַ שטאַרקן אַפ-קלאַנג.

ווען די זעמבראַווער מומע שרהקע אָדער דער פעטער יצחק פלעגן קומען צו אונז צו גאַסט, האָט אויך געקאָנט טרעפן, זיי זאָלן זיך אַוועק-זעצן צוזאַמען מיט מיין מאמען און זינגען לידער. אין די ווענט פון אונזער דירה אויפן אַלטן מארק האָבן דעמאָלט שטאַרקער אָפּגעהילכט די מעלאָדישע סטראָפּן:

טשטאַ טי ספּיש מוזשיטשאַק,
אָדער: סרוליקל, וואָך אויף!

מיין מאַמעס סאָפּראַן האָט זיך צוגיפּגעגאַסן מיט דער מומע שרהקעס אַלט און מיטן פעטער יצחקס טענאַר, און ווען עס האָט זיך אָנגעשלאָסן מיין ברודער אהרנס שטאַרקער לירישער טע-נאַר — איז דאָס געווען אַן אמתער כאָר, פון וועלכן ניט איין שכן האָט אָנגעקוואָלן.

אַלע דריי שוועסטער-ברידער זענען דעמאָלט מיט זייער דמיון אַוועקגעשוואָמען אין ווייטע יוגנט-צייטן. אָבער אַזעלכע מאַמענטן זענען, ליידער, געווען זעהר ווייניקע. בלויז מיין מאַמע האָט ביזן טיפּן עלטער אַיינגעהאַלטן די געזאַנג-טראַדיציע.

ה. די מומע שרהקע און דער פעטער
אהרן-לייב

מיר, קינדער, זענען שטאַלץ געווען מיט אונזער מומע שרהקע — קודם כל צוליב איר אויסער-געוויינלעכער שיינקייט. נער הייתי וגם זקנתי, אַ סך לענדער אויסגעשפּאַנט — און אַזאַ האַרמאַ-נישע שיינקייט ווי אונזער שרהקע, האָב איך נישט געזען. פיזישע שיינקייט געפאַרט מיט אַ גרענעצלאָזער גוטסקייט און איידלקייט, וואָס איז געווען אויסגעגאַסן אויף איר פנים. אַ צווי-בער-חן, וואָס האָט נישט באַאומראַיקט, נאָר געצויגן צו זיך. — אַט דאָס איז געווען די מומע שרהקע. און קיין שמץ פון קאָקעטעריע, קיין שפור פון גאווה, פאַרקערט — אַן אַרבעטזאַמע און טרייע ביז איבער די ברעגעס פון איר האַרץ, אַ טייערע און גוטע נשמה, אַ גרייטע אויף אַלע קרבנות פאַר די נאָענטע. אויב איך שטעל זיך פאַר

שניהם, גם רחל (שנרשמה בתעודה הרוסית ראכיל) וגם חזקי (רשום עמנואל) האמינו בכל תום נפשם בנצחון המהפיכה, בדיכוי הבורז'יזם אזיה ובתבוסת הקאפיטליזם בעולם. שניהם ידעו יפה עברית וגם קבלו חינוך עברי. אולם עוד בראשית המהפיכה ברוסיה הצטרף חזקי, כסטודנט, לתנועה הסוציאל-דמוקרטית לפי נוסח בולשבי, ונכנס לקחת חלק פעיל במלחמת השחרור ברוסיה. וחזקי הצטיין גם במפלגה ובתנועה וגם בלימודיו. הגיע לדרגת יושב-ראש של בית הדין המהפכני, ביקאטרינוסלאוו, דומני. מדי פעם היו מביאים אנשי מפלגה לומז'אים וזמברוב' באים ידיעות עליו ועל גדולתו. היו ההורים נא-נחים דום, על אשר עלה להם בבנם מוכשר זה. והיינו הצעירים מתגאים בו, מאושרים שבחלקנו נפל גבור כזה, אדם רב פעלים למען המהפיכה.

במשך כל השנים שבין שתי מלחמות העולם לא נתפזרה העננה מעל בית אלתר מארק. מהבת והבן הבכירים אמנם שבעו נחת — הקימו להם בתים, ולדות, והכל שפיר. רחל נכנעה גם היא לרצון הוריה. סיימה לימודה ונישאה לצעיר, יהודה קאצ'ור, מי שהיה בחור-ישיבה, מטיף ציוני ונעשה אחר כך לעסקן חשוב בתנועה הציונית, גואם ומרכז פעולות קרן היסוד ובעל בעמיו. רחל הענוגה מסרה את כל לבה לילדיה ולילדי בית הספר בזמברוב, ששנים לא מעטות שימשה להם מורה בחדר — המורה מארק.

הצעיר היחידי שקינן עמוק בלב ההורים היה חזקי. וככל שרחקו הידיעות ממנו, לרגל הגבורות החסומים והסגורים — כן גדל הצער וכן התלבתה האהבה של האם אל בנה זה. כל פינה בבית הזכירה לה את חזקי. וכשהאם בכתה בגלוי, בלילה וביום — בכה ר' אלתר במסתרים, על דף הגמרא שלו. לא תמיד היה מותר להזכיר את שמו. לאחר שנת 1920 הפך חזקי שם דחליל במשטרה הפולנית. לא ידוע מניין באו הקולות האלה, אבל פשטו שמועות שחזקי מארק נשלח לפולין בחשאי בשליחות סתרים, כמובן מהפכניים, והמשטרה הועמדה על רגליה, לרגל אחריו קודם כל בסביבת בית אבא. ובינתיים עלה שם חזקי בדרגה. הועבר למוסקבה. מונה למשרה גבוהה במיניסטרוני לאנגרטיקה. היה לידימינו של אורדז'ניקידזה ושולח לחוץ-לארץ במשלחת

אז אידעאל פון א יידישער פרוי, פון די טיפענישן פון אונדזער פאלק — איז דאס שרהקע. מיט מיין מאמען, וועלכע איז געווען די עלטסטע צווישן אירע שוועסטער-ברידער, איז שרהקע געווען זעהר נאענט, ממש איין נשמה. אזא קעגנ-זייטיקע ליבשאפט און איבערגעבנקייט האט געקאנט אויפקומען נאך צווישן צוויי גרענעצלעך גוטע מענטשן.

איר מאן, אהרן-לייבל קארלינסקי, איז געווען א פארקערפערונג פון אמתער מענערשער שיינ-קייט. ווען ער וואלט געווען א גוי, וואלט ער זיכער געווען א גרויסער פאנגער און ברעכער פון פרויען-הערצער אדער א שוישפילער אין האלי-וואוד און געוויס א הויכער אפיצער — אזוי האב איך אים געזען מיט מיינע קינדישע און יינגלשע אויגן. איך האב ליב געהאט צו הערן זיינע מע-שיות פון דער ערשטער וועלט-מלחמה — ער איז געווען א רוסישער סאלדאט און במשך פון עטלעכע יאר זיך געוואלגערט איבער פראנטן און ווייטע שטעט. הגם ער פלעג אמאל מאכן דעם אנשטעל פון א שטרענגן, איז דאס אבער געווען בלויז אנשטעל, ווייל דאס איז געווען א גוף פון א גיבור און א הארץ פון א טויב. ער האט געשטאמט פון א יחסנותדיקער און לערנערישער משפחה, אבער אליין געווען א דורכאויס דעמא-קראטישער מענטש מיין א גרויסן אינטערעס צו אקטועל פאליטישע פראגן, א הייסער און אק-טיווער ציוניסט. פונקט ווי אונזער גאנצע מש-פחה, ווי דער זיידע, מיין פאטער, דער פעטער יצחק, האט ער צו מסחר נישט געטויגט. און ווי איך געדענק אים האט ער תמיד געהאט פרנסה-שוועריקייטן. טראץ דעם האט ער געפירט שטאט. מיר דוכט זיך, אז אויך ער איז געווען א ראמאנטישע נאטור און אין דעם איז ער ענלעך געווען צו א סך בלומראזנס. ער האט מיטן דמיון געשטעקט אין דער שטורמישער פארגאנגנהייט און אפטמאל אויך געשוועבט אין חלומות און פלענער. און דווקא דערפאר איז ער מיר, ווען איך בין ריפער געווארן און זיך מיט אים בא-געגנט שוין אין אנדערע באדינגונגען, אין וואר-שע און ביאליסטאק, געווען באזונדערס נאענט. איך האב נישט ליב מענטשן מיט טרוקענע גייס-טער, און ער האט אין זיך געטראגן דאס, וואס מען רופט — שיינע מענטשלעכע פאנטאזיע.

מאוד רצינית. הוא עובר דרך פולין, אינו יכול להתגבר על געגועיו גם הוא, ובא באחד הלילות לזמברוב, אל ההורים. רק לרגע הוא להם, לזוג הזקנים במושבים. שכן-נכרי חשד בדבר-מה והודיע תיכף למשטרה. חזקי קפץ דרך הח' לון ונמלט באישון לילה אל השדות — כשאחיו חיים עומד על המשמר. חזקי חוזר לרוסיה — עטור תהילה על הצלחתו בשליחות. הוא מתמנה מפקד בצבא האדום בדרגת "קומפולק" (שר-גדוד) ואחר כך לדרגת "קומבריג" (גנרל של בריגאדה). תמונתו, עם אות דרגתו, על חזהו עומדת כמו חיה לנגד עיני. הוא מסור למהפיכה, למפלגה ולרוסיה בלי גבול, בלי מצרים. בתורת גנרל של חיל המהנדסים הוא נוטל חלק בקרבות נגד יאפאן והוא מצטיין ליד חאלקין-גול. בהנהגתו מוקמים מבצרים במזרח הרחוק. הוא נשאר נאמן לסטאלין — בריבו נגד טרוצקי. הוא מחליט גם לבנות לו בית. במוסקבה, באחת המסיבות, מכיר הוא נערה רוסית, קומסומולית, ממשפחה רוסית אצילה. הם מתחתנים. הוא מו-דיע על זה למשפחתו בזמברוב. האם — חושיה התבלבלו. לשידוך כזה וליחוס כזה לא פיללה בשביל בן זקניה. ואבא נאלם דום ושותק. הש-קיע עמו יותר ביראת שמים. רק אחיו חיים הוא היחידי שניסה קצת לפזר את העננים: ומה, אם הוא חי עם "שיקסה", זה יעבור!...

אולם אצל מארק במוסקבה נולד בן והוא, חזקי, מודיע על כך להורים. ר' אלתר, הסבא, דורש ממנו שיכניס את בנו בבריתו של אברהם אבינו ואז הוא יסלח לו וימחל לו על כל חטאיו. חזקי עונה באדיבות, אבל בתוקף: לא יבגוד באי-דיאולוגיה שלו.

אבל ויגון ירדו בבית. אבא, ר' אלתר, קורע "קריעה" בבגדו, יושב לארץ "שבעה" כעל מת ואומר: ד' נתן והשד לקח, יהיה שם ד' מבורך! זה היה המרד הראשון של הדוד אלתר כלפי אש-תו ובנו חיים, שהם לא רצו להכיר ב"שבעה" שלו ולא ניתקו את חזקי מלבם. הדוד ניתק אמנם כל מגע עם בנו. אולם מאחרי גבו — ניהלו חלי-פות מכתבים אתו האם והאח.

היתה זו טראגדיה שכספירית בבית. מעניין להוסיף: אבא שלי, אחיו של אלתר, היה יותר

שרהקע און אהרן-לייב זענען געווען א גאט-געבענטשט פאר — שוין צוליב דער פיזישער שיינקייט און גייסטיקער ווארעמקייט, וואס האט פון זיי געשטראלט.

זיי האבן ביידע פאנאטיש ליב געהאט זייערע קינדער, שטאלצירט מיט זיי, געטרוימט וועגן א גוטן תכלית. און די קינדער פלעגן גערן קומען צו-גאסט קיין לאמזשע. אין מיינע עלטערן האבן זיי געפילט די נאענטסטע מענטשן.

גרויס דרך-ארץ פלעגן מיר, די לאמזשער קינדער, האבן צו אהרן-לייבלס ברודער, ר' יעקב קארלינסקי (איצט רב אין אמעריקע). איך מוז דא באמערקן, אז אונזער היים אין לאמזשע איז געווען דער צענטראלער פונקט פאר דער גאנ-צער זעמבראווער משפחה, און בתוכה אויך פאר יעקב קארלינסקי. אונז, קליינווארג, האט אימ-פאנירט זיין קענטעניש פון פרעמדע שפראכן. ער פלעג זיך לייגן שלאפן מיט א פראנצויזישן ווערטערבוך פון איין זייט און א דייטשישן פון דער צווייטער. איך פלעג זיצן ביז שפעט אין דער נאכט און קוקן, ווי ער מישט א בלעטל פון א פראנצויזישן בוך, בליקט אריין אין ווער-טערבוך און מישט ווייטער. דאס איז געווען אן איידעלער אקוראטנער און גוט-דערצויגענער יונגערמאן. א מער-באהערשטער ווי זיין עלטע-רער ברודער, אבער אויך א בעל-חלומות.

ו. מיין פעטער יצחק בלומראזען

דער גרעסטער טרוימער, אין סאמע בעסטן זין פון ווארט, אין אונזער זעמבראווער משפחה, איז, דוכט זיך, געווען מיין פעטער יצחק בלומ-ראזן. אבער זיין הויפט-שטריך איז געווען — גוטסקייט. דאס איז געווען א מענטש "אן א גאל", ערלעך ביזן טיפסטן צאפל פון זיין נשמה. א מענטש מיט א געוואלטיקער אינערלעכער ווארעמקייט, א מענטש מיט וועלכן דו האסט געמוזט ווערן נאענט און היימיש נאכן ערשטן שמועס.

טראץ די ביטערע דערפארונגען פון לעבן איז ער תמיד געווען גוטמוטיק, געשפרודלט מיט וויצן און המצאות, פארמאגט אן אומאויסשעפ-לעכן אוצר מעשיות פון דער מלחמה-צייט,

דתי ומצוי יותר אצל מקורות היהדות — לא השלים גם כן עם אחיו בנידון זה: אין נשמה יהודית הפקר, ואסור להתרחק ממנה. ובעינינו, הנוער, גדל כבודו של חזקי עוד יותר והגיע לשיא, לגיבור אגדתי. ומה מאושרים היינו שזכינו אף לראותו וליהנות מזיו פניו רבע שעה בלבד, אולם זה הספיק לנו.

ט. חזקי שולח לארץ גזירה

איני זוכר באיזו שנה זה היה, 1935 או 1936. היה זה יום סתווי. זה לי עשר שנים שאני גר בווארשה ואחי אהרון — בוויילנה. קבלנו ידיעה חשאית שחזקי צריך לעבור באלה הימים את ביאליסטוק, בדרכו לברלין, כחבר משלחת סוֹ-בייטית. לאבא לא הודיע על זה. בחשאי התכנסנו בבית הנתיבות בביאליסטוק, מתוך אחד התאים שברכבת הבינלאומית מוסקבה-ברלין קפץ חזקי, כשהוא לבוש מעיל גס, כלל לא אסתטי. זכורני, כמה לא נעמה לנו שאלתו של אחיו חיים, הסוחר באריגים, לאחר שמישש בטיב האריג של המעיל: ובגלל חיי עוני כאלה כדאי להפקיר את הכל? האם באמת אתה מאושר? וזכורני, כיצד התלקח חזקי השקט והמאושר מחמת הפגיעה המשפחתית: אנשים כמוך לא ישיגו זאת לעולם; לא בלבד נאה מונח אשור של האדם. מאור שר אני שאני תורם את חלקי בשחרור האנושות משעבוד ומקלון. אני מאושר פי עשרה ממך וממותרותיך. עמד לפני אדם שקורץ מחומר אחר: לא עוד חזקי הרך וטוב הלב, כי אם חזקי הנוקשה, שנתחשל ונתקשח במוראות המהפיכה ומלחמות האזרחים, הפך לאלטרואיסטון ממדרגה ראשונה.

הפגישה נגמרה מהר, הכל גז כאבק פורח. הרכבת הבינלאומית זוה והשאירה מאחוריה את הזקנה שרה-פיגה מתמוגגת בדמעות על בנה יקירה וילד שעשויעה... ומאז לא ראינו אותו יותר. נעלם מעל האופק ונאלם לנצח.

מלחמת העולם השנייה הקיאה אותנו, את אמי רחל-לאה, אחי יצחק ומשפחתי לביאליסטוק, באוקטובר 1939. ביחד עם חיים התחלנו לחפש את עקבות חזקי האבוד. המכתב האחרון אליו היה משנת 1937. בנות-קול קטועות הדהדו מפעם לפעם: "גנרל עמנואל מארק נתפס בעונו", "עמנואל מארק נאסר אי-שם", "מארק שולח

ווען ער איז פארוואגלט געווארן אין טיף רוס-לאנד, אין קאזלאוו צי טאמבאוו. מעשיות, וועלכע מיר, קינדער, האבן געהערט מיט נייגער פונקט ווי די הערצאישע זכרונות פון דעם ניקאליעווי-סקען סאלדאט אהרן-לייב.

זיין גורל האט געטיילט טריי, ביזן סוף, די מומע חיהטשע, אן אפשטאמיקע פון א באקאנער טער רייכער משפחה. דער פעטער יצחק און די מומע חיהטשע זענען נישט געווען אנגאזשירט אין פאליטישע ענינים, אבער דאס אוועקשיקן אלע קינדער קיין ארץ-ישראל האבן זיי איבערגע-טראגן מיט שטילן שטאלץ, הגם דער ריס איז געווען שמערצלעך. זיי האבען אליין געטרוימט וועגן פאראייניקן זיך מיט די קינדער. דער דא-זיקער טרוים, פונקט ווי א סך אנדערע, איז, ליידער, נישט מקוים געווארן.

די מומע חיהטשע האט איינמאל געזאגט מיין מאמען: "ווען איך לייג זיך אין בעט און וויל איינשלאפן, טו איך א טראכט וועגן די קינדער, דעמאלט שלאף איך איין רואיק".

ז. מיין פעטער אלתר מארק

אין לגמרי אן אנדער וועלט איז מען אריינגע-פאלן, ווען מ'איז אריין אין שטוב פון מיין פעטער ר' אלתר מארק, אויפן אוטשאסטאק.

דער פעטער אלתר האט געהערט צו דער סמע-טענע פון דער זעמבראווער עדה. פארוואס — ווייס איך אליין נישט. אפשר איז דא געווען די ווירקונג פון דער מומע שרה-פיגה, וועלכע האט געשטאמט פון דער מיוחסער משפחה דראזדאוו-סקי. און אפשר — דאס "גרויסע" געשעפט אויפן אוטשאסטאק, וואו עס איז געווען א הילכיק גלעקל ביים אריינגאנג אזוי ווי אין די שענסטע קראמען אין די גרויסע שטעט; די קליענטעלע איז באשטאנען פון די אנגעזעענסטע קריסטן און אפיצערן. און אפשר — דער צוויי-צימערדיקער, זייער ציכטיקער האטעלכל, וואס זיי האבן גע-האלטן אויפן שטאק פון זייער געמויערטן הייזל. אין דער ווירטשאפט פון דער בלאנדער שרה-פיגה, ר' אלתרס פרוי, האט געשטעקט עפעס פריציש: עס האט געשמעקט מיט דארף אין דעם שיין-איינגעסדרטן סעדל, מיט פרישע מילך

לסיביריה, למזרח הרחוק לרצות עוונות, וכיו"ב. את האמת — לא ידענו. המלחמה הקשה והאכזרית ריתקה אותי לשאלות אחרות: עברתי מרחקים של אלפי קילומטרים דרך חפירות-מגן וערבות-עד והגעתי עד קויבישיב ועד מוסקבה — אל הוועד היהודי האנטיפאשיסטי ואל אגודת הפאטריסטים הפולנים, שקועים בלב ונפש בהצלה ובעזרה לאחינו הנרדפים והמושמים בחרב הנאצים. המאורעות רדפו זה אחרי זה. כל יום חשך ומר מקודמו. הבשורות על מצב יהודי פולין והשמדתם הסתגנו אלינו רגע-רגע. כל זה השכיחני מגורל בן דודי היקר, חזקי.

י. בעקבות חזקי

בשנת 1944, כאשר כבר נסתמן הנצחון על גרמניה הנאצית, החלו להכין במוסקבה בסיסים בשביל צבא פולין המשוחררת. בהשתדלות הסופרת הפולנית וואנדא וואשיליבסקה, החלו לשחרר לאט-לאט את הקומוניסטים הפולנים שנעצרו ושולחו לעבודות פרך ולמאסר בימי ייז'וב ואנשיו. בשנת 1937—1938, המשוחררים היו צריכים לעבור לפולין. בשנת 1945 גדל מספר המשוחררים. גבולות וורשה נפתחו כבר, הריפובליקה העממית הוקמה וכל המשוחררים היו צריכים להפליג תיכף לשם.

בין המשוחררים היה אחד, עסקן קומוניסטי ותיק, יולק מאיסקי (צימרמאן), אשר הייתי אתו בידידות. בגלל מצב בריאותו הרופף, לאחר המשטר הקשה בבית הסוהר, הורשה לו לשהות קצת במוסקבה ולהבריא.

פעם, לפנות ערב, כשישבנו יחד במלון שלי, קפץ פתאום ממושבו: מארק... מארק... אוי ואבוי לי... הרי ישבתי כלוא שנים אחדות עם אחד עמנואל מארק! מאיסקי שולח אל מאגאדאן, ליד מפרץ נאגאייבה, לנקודה הרחוקה ביותר במזרח הרחוק. ישב עם חזקי בצריף אחד וישן משכב ליד משכב. מאות לילות, באפילה, שוחח אתו והתווכח אתו. מאות ימים אף התחלקו ברעיון ובלחם. ה"סרוק" שלו (זמן ריצוי עוונות) כבר נסתיים, הוסיף מאיסקי אולם אסור לו לזוז ממאגאדאן. תיכף יצא מברק למחנה מאגאדאן. ותיכף חזר מברק ממנו. מחזקי. ואחר כך הגיעו חבילות המזון ששלחתי לו. בעיקר עתירי הוויטאמינים הנחוצים לו. הגיעו למקומם ואף עזרו לו. הש-

פון דער פרה אדומה אין ציכטיקן שטעלכל, און איינציטיק מיט יום-טובדיקייט, וואס האָט אַראָפּגעגלאַנצט פונעם זילבערדיק-אויסזענדיקן, גדלותדיקן און אייביק... קאַלטן סאַמאָואַר אין דער עס-שטוב.

אהער פלעגן מיר — מייע ברידער יצחק (איטשקע) און אהרון און איך — קומען פון לאַמ־זשע זומער-צייט אָדער חול-המועד צו גאַסט, עסן פרישע עפל און טרינקען צאַפּלדיק-וואַרעמע מילך גלייך פון מעלק-טאַפּ. אָבער דעמאָלט — אין די צוואַנציגער יאָרן — האָט ביי אלתרן און שרה-פייגע געהערשט א מאָדנע, דערדריקנדיקע שטימונג און א שטילער אומעט. קיין איינס פון זייערע קינדער איז אין שטעטל נישט געבליבן. די פייגעלעך זענען פרי אַוועקגעפלוין פון דער נעסט. די עלטסטע טאכטער, עטיע, האָט פרי חתונה-געהאַט מיט א רייכן האַלץ-סוחר פון ריגע, מאַקס מייל (זיי וואוינען זינט לאנגע יאָרן אין לאַנדאָן). די צווייטע טאכטער, רחל, האָט שטודירט אויף א לערערין אין וואַרשע. דער עלטסטער זון, חיים, איז אַוועק קיין ביאליסטאָק, און דאָרטן חתונה-געהאַט. און דער יינגסטער, חזקי...

דאָ הויבט זיך אַן די משפּחה-טראַגעדיע ביי מיין טיף-פרומן פעטער ר' אלתר.

יחזקאל (חזקי) מארק איז געבליבן שטעקן אין רוסלאַנד בעת דער רוסלענדישער מערץ-און אַקטאָבער-רעוואָלוציע. ער איז געווען א סטודענט פון פאליטעכניקום, און מחמת דער מלחמה האָט ער נישט געקאָנט קומען אַהיים. און אפשר האָט ער שוין נישט געוואָלט.

אין שטוב פון מיין פאָטער האָט — נעבן דער דעצידירנדיקער יידיש-העברעאישער קולטור און גמרא-ניגון — געהערשט, ווי אין א סך היי-זער, אַלס צווייטע קולטור — די פוילישע (אין די צוואַנציגער יאָרן). ביי מיין פעטער און מומע אין זעמבראָווע איז די צווייטע קולטור געבליבן די רוסישע — אויך אין די פוילישע צייטן. די צווייטע מוטער-שפּראַך פון דער עלטסטער טאכטער איז פאַרבליבן רוסיש. און חזקי האָט שטודירט אין א רוסישער הויכשול. איך קאָן עד היום נישט פאַרשטיין, הלאמי מיין פעטער, וועל-

תדלתי על ידי הסופרת הנ"ל, וואנדא וואשילבס-סקה, שהוא יוכר כקומוניסט פולני, כדי שיוכל אף הוא ליהנות מן החופש ולהגיע לפולין. ממכ-חביו ראיתי שהוא תולה תקוות רבות בהשתדלותי. אולם יחד עם זה גבר בו הפאטריזם הרוסי והגיש בקשה לממשלה הסובייטית לגייסו לחזית: רוצה הוא להילחם אישית באויב הפאשיסטי. והוא אז למעלה מ־50.

פעם קבלתי ממנו מברק: "רחוב פלוני, במוסקבה, מספר פלוני, אחות אשתי". הלכתי, כמובן, תיכף לשם. מצאתי אשה לא צעירה, במדי פקידת רכבת. הראיתי לה את המברק ותעודותי. כינסה תיכף את המשפחה ונפתחו לבבות ופיות. לפני נגולה טראגדיה חדשה: המכה באה במפתיע, כאשר חזקי נהנה מהאמון הגדול ביותר במיניסטריאון לאנגריטיקה. לא היתה לו אז כל שייכות לקומוניסטים הפולנים, שחינם ירד ברוסיה ונדדו למאסרים ולגרדום. ואף על פי כן נמצאו מביאי דיבה ומלשינים בסתר וכרכו גם את מעשי חזקי בתנועת הקומוניסטים הפולנים. חיפשו ומצאו: עבר את פולין, אמנם בשליחות חשאית, החליף מכתבים עם משפחתו שם, במדינה הפאשיסטית; היה בברלין — והאם לא מסר שם את הסודות הצבאיים וענין הביצורים שהקים במזרח הרחוק?

מכונת התופת של ייז'וב, כמו זו של ברייה אחר כך, גזרה על ימין ועל שמאל וקיפדה חיים ויוזמה של חפים מפשע, בלי רחמים גם למולדת. באחד הימים ראה חזקי שהכל סביבו מתרוקן ומתרחק. חברים וידידים — מוקירים רגלם ממנו. סר צלו והוא חשוד ומסוכן בעיני המשטר. גז מחזקי חיוכו, נעלם קור רוחו ונפל לתוך "מרה שחורה".

גורלו נחרץ. באחד הלילות הוקף הבית וחזקי נאסר. היה כל כך שבור ורצוף, עד כי לא ניסה אפילו להצטדק. גיסתו הרימה כאן את קולה וטענה כלפיו: למה סגר פיו ולא דיבר כלום להגנתו? כאשר ראתו אשתו, הפעם היחידה לא חר מעצרו, חזרה לגמרי מיואשת ומדוכאת: זה לא אותו חזקי! אדם אחר עמד לפניו: מדוכא, רצוף, ללא כל ערך עצמי. ואף על פי כן לא זנחתה. אהבתה אליו גדלה עוד יותר. אשתו נש-ארה במוסקבה עם הילד. קיבלה עבודה באיזה בית-חרושת. הניחו — ולא הציקו לה.

כער איז בכלל געווען א טראדיציאנעלער ייד און ווייניקער משכיל אפילו פון מיין פאטער, און די מומע, וועלכע איז געווען א פראקטישע פרוי — האָבן נישט געשטויסן די קינדער צו אַזעלכע ריווח־ברענגנדיקע פראָפעסיעס ווי מעדיצין אָדער פאַרמאַציע, נאָר געלאָזט רחלען זיך בילדן אויף אַ לערערין און חזקין — אויף אינזשיניער, אַ פאַך וואָס איז בימים ההם נישט געווען שטארק אין דער מאָדע ביי יידן. מיר דוכט דעריבער, אַז שוין פון זייערע יונגע יאָרן האָבן זיך די פיר קינדער צעטיילט לויט זייער כאַראַקטער און אידעע: די עלטסטע טאַכטער און חיים, הגם ביידע געבילדעט און אינטעליגענט, זענען אַוועק אויף באלעבאַטיש־פראַקטישע וועגן, בעת רחל און חזקי זענען געווען אידעאָליסטן, באַהויכט מיט געזעלשאַפטלעכע אידעען און שטרעבונגען, ביידע ראָמאַנטיש־רעוואָלוציאַרנדיקע געשטאַלטן, און בלויז די אומשטענדן האָבן איינעם פון זיי אַרויפגעפירט אויף אַ רעוואָלוציאַנערן שליאַך, בעת די צווייטע האָט סוף כל סוף קאפיטולירט, איז געבליבן ווייב און מוטער, ווי דאָס פאַסירט מיט אַ סך אַזעלכע ווי זי.

ח. חזקי מאַרק

רחל און חזקי האָבן געהאַט צאַרטע כאַראַקטערן, פאַרמאַגט נשמה יתירה. ער — אַ טיפּי־שער רעוואָלוציאַרנדיקער סטודענט, אַ טיפּישער רוסישער אינטעליגענט פון דער ערב־רעוואָלוציע תקופה; זי — אַ טיפּישע קורסיסטקע, און ביידע — די גוטסקייט אליין. זייער פאַרבונדן־קייט מיט דער דעמאָקראַטישער רוסישער קול־טור — הגם ביידע האָבן אויסגעצייכנט געקאַנט העברעאיש — האָבן זיי געבראַכט צום אויסדרוק אויך אין די נעמען: ער האָט פיגורירט אין פאַס אַלס עמאַנואַיל, זי — ראַכיל.

חזקי האָט זיך אַלס סטודענט פאַרבונדן מיט דער רוסישער רעוואָלוציאַנערער באַוועגונג, איז געוואָרן אַ סאָציאַל־דעמאָקראַט פון באַלשעוויס־טישן נוסח און האָט גענומען אַן אַקטיוון אַנטייל אין דער רעוואָלוציע. אין מיין קינדישן זכרון האָט זיך פאַרקריצט זיין בילד — חזקי אין אַ סטודענטישן מונדיר. אין מיין שפּעטערדיקער פאַנטאַזיע האָב איך אים געזען אויף כאַראַקטער

רק בשנה השניה למלחמה נזכר בה ברייה ואנשיו. גורשה ממוסקבה ושולחה למזרח הרחוק: מצאו בה פסול — התבטאה לא באהדה באיזה עניין בבית החרושת. בקשתה לשלחה למאגאדאן, לרצות עוונה ליד בעלה — נדחתה. בנם היחידי גוייס לצבא ונפל אי-שם. ואין חזקי יודע כלום על אשתו ובנו. גיסתו סיימה בבכי. עכשיו אין היא יודעת איפה חזקי, איפה אחותה, אשתו, ושניהם אינם יודעים עוד עליה... לקחתי אצלה כמה תמונות, לשם שחרור חזקי, ונפרדתי ממנה בשלום ובתקווה לראותו בקרוב בסביבתנו.

הכל הלך כשורה. ופתאום באה ידיעה קצרה והרסנית ממחנה מאגאדאן: עמנאל מארק חלה בטיפוס ומת... מת על סף השחרור. מת חזקי, ואתו גזו כל התקוות. איננו עוד. נשאר זכר אחד ממנו: התמונה כגנרל-בריגדה, תמונת פניו המחייכים של בנו שנפל למען המולדת, תמונת הנערה המוסקבאית, אשתו ואם בנו.

ומה קרה לאשתו? אבדה אי-שם בשלגי העד שברוסיה, ביחד עם רוחה הרצוצה. כשמת חזקי לא היה כבר למי לבשר בשורת איוב זו: אביו ואמו כבר מתו. אחיותיו ובני ביתן — הושמדו. חיים הפיקת עם אשתו ושני בניו — אינם עוד. אמי אינה עוד, אבדה בגיטו ביאליסטוק בעת הגירוש של 1943. אבא נפטר לפני השואה. לא היה עוד בחיים הדוד יצחק וביתו. אבדה גם גיסתו, אשת אהרון אחי, פאניה, במחנה המוות שבשטוטנהוף (אחי נפטר לפני השואה). שני ילדיהם אף הם קיפחו חייהם הצעירים במחנה באסטוניה. נכרתו כמעט כל הענפים של האלון המושרש והחסון: בלומרוזן — קארלינסקי — מייזנר. נשארו בחיים, לשמחתנו, רק אלה שעלו בעוד מועד לארץ ישראל. ענפים אלה היכו שרשים מחדש בישראל הקמה לתחייתה. בעמל כפיים ובזיעת אפיים היכו כאן שרשים חדשים. הקימו בתים חדשים ועל ידי קשרי נישואין אף הרחיבו את המשפחה וגשרו גשר בין העבר הטרמגי ובין העתיד המזהיר של האומה.

ואילו ממשפחת מארק, בין הלומז'אית ובין הזמברובאית, נשארת היחידי הנושא עוד שם זה. לא נשאר יורש ליצחק, אהרון אחי ולחיים וחזקי — בני דודי. כך נכרת גזע באופן אכזרי.

(סוף)

באריקאדן. אפגעריסענע ידיעות וועגן חזקין אין דער רעוואלוציע, וועגן חזקין אלס פארזי-צער פונעם רעוואלוציאנערן טריבונאל, דוכט זיך, אין יעקאטערינאסלאוו (דניעפראפעטראווסק). וועגן חזקין דעם געטרייען דינער פון דער רע-וואלוציע — פלעגן פון צייט צו צייט ברענגען זעמבראווער און לאמזשער יידן, צוריקגעקומענע פון דארטן. זייערע גרוסן זענען געווען אי בא-דויערנדיקע, אי שטאלצע, באדויערנדיקע, ווייל "מישטינס געזאגט, וואס פאר א תכלית וועט פון אים זיין"; און שטאלצע — "עפעס א קליי-ניקייט, אלתר מארקס זון, א גאנצער יא טעבע דאס". פון די גרוסן איז מיין פעטערס פנים אלץ פארמעטענער געווארן און מיין מומעס רוקן אלץ מער געבויגן. אבער מיר, יונגווארג, מיין ברודער אהרן, רחל, אירע חברטעס, מיטפילנדיקע מיט דער רעוואלוציע, ביי אונז האבן די פנימער גע-לויכטן — אויך אונזער משפחה האט א חלק אין דעם גרויסן סאציאלן שטורעם.

במשך דעם גרויסן צייט-אפשניט צווישן די צוויי וועלט-מלחמות האט איבער דער שטוב פון די מארקס אויפן זעמבראווער אוטשאסטאק גע-שוועבט איין שווער-דערדריקנדיקער און אלץ-ארומפאסנדיקער געמיט: חזקי. מצד דער עלט-סטער טאכטער און דעם עלטערן זון זענען קיין דאגות נישט געווען. ס'איז געגאנגען גארמאל ווי אין די געוויינלעכע באלעבאטישע היימען: פרנסה, אייניקלעך, גוטע גרוסן. מיט דער אי-נערלעכער וועלט פון דער פיין-פילנדיקער רחל האט די מומע שרה-פייגע קיין גרויס וועזן נישט געמאכט. מיט א פעסטער דיקטאטארישער האנט האט זי אוועקגעריסן רחלען פון שטודיום, צוגע-נאגעלט צום שטעטל, ארויסגעריסן פון איר מוח און הארצן די געפילן צו חברים, וואס נישט איינער פון זיי האט געבעטן איר האנט; זיך נישט געלאזט רירן פון אירע מיידלשע טרערן און מיט כוח חתונה געמאכט מיט א געוועזענעם קליינשטעטלדיקן ישיבה-בחור, יהודה קאטשאַר, וועלכער האט זיך דערנאך ארויסגעוויזן פאר א ציוניסטישן כלל-טוער, גוטן אראטאָר און קרן-היסוד אינסטרוקטאר. די צאָרטע רחל האט איר גאָנץ וואָרעם האַרץ אוועקגעשענקט אירע איי-זענע קינדער און די משהלעך און רחלעך פון

דער זעמבראווער שול, איז געבליבן אין זייער דאנקבארן געדעכעניש די "לערערין מארק".

די איינציקע אומרו און צער, וואס האט געטאטשעט שרה-פייגעס נשמה, איז געווען חזקי. און וואס מער ער האט זיך דערווייטערט צוליב הערמעטיש-פארמאכטע גרענעצן, וואס האפנונגלאזער עס איז געווארן די אויסזיכט אויף משפחה-פארייניקונג, אלץ שטאקער האט אויפגעפלאמט די ממש פאנאטישע ליבשאפט פון דער מוטער צום זון, אלץ ווייטאגלעכער איז גע-ווארן די נאגנדיקע בענקשאפט. אלע ווינקעלעך פון דער עלענד געווארענער שטוב האבן גע-רופן: חזקי! און די טרערן מיט וועלכע ר' אלתר האט באנעצט די גמרא-בלעטער, און די ביינאכטיקע זיפצן — אלץ איז געקומען צוליב דעם אפגעגאנגענעם זון.

נישט שטענדיק האט מען דערמאנט זיין נא-מען. נאכן יאר 1920 איז חזקי געווארן א שרעק-נאמען ביי דער פוילישער מלוכה-פאליציי. מען ווייסט נישט פון וואנען האבן געשטאמט די שטי-לע קלאנגען, אז ער איז דא אין פוילן, אז ער קומט געהיים קיין זעמבראווע, אז ער האט דא א געהיימע שליחות. אונז, קינדער, האט מען פארווערט צו דערמאנען זיין נאמען.

און חזקי איז דערווייל דארטן געשטיגן. אט האט מען אים שוין גענומען קיין מאסקווע. אט ארבעט ער שוין אויף א הויכן פאסטן אין מיניסטעריום פאר ענערגעטיק. אט ווערט ער די רעכטע האנט פון ארדזשאניקידזע און ער מאכט שוין א דינסט-לעכע רייווע קיין אויסלאנד, און פארט דורך פוילן, און קאן נישט אויסהאלטן (ווייל ער בענקט אויך) און כאפט זיך אראפ א נאכט אינ-קאנגיטא צו די עלטערן אין שטעטל. אויף א ווייל טוט א בלאז גאר אן אנדער נשמה ביי די פארצערטע אלטע לייט. אבער דאס גליק איז ווי א ברעקל שטויב, וואס פליט אוועק מיטן קלענ-סטען ווינטל. א קריסטלעכער שכן האט עפעס באמערקט און גיט תיכף צו וויסן וואו מען דארף. אינמיטן נאכט מוז חזקי שפרינגען דורך א פענ-צטער און אנטלויפן אין דעם חושך מצרים א-

דאנק דער ניכטערער וואכזאמקייט פון זיין ברו-דער חיים..

און באנייט צעטיילט און צעריסן. און ווידער ברעגלאזער אומעט און האפנונגסלאזע בענק-שאפט.

חזקי ווערט אפאקאמענדירט אין דער רויטער ארמיי. עמאנאיל מארק ווערט א קאמפאלק, א קאמברייג, א בריגאדע-גענראל. אט שטייט פאר מיר זיין גענעראלסקע פאטאגרא-פיע, מיטן רימען איבער דער ברוסט. ער איז ערלעך, איבערגעגעבן אן א ברעג, אקטיוו, פע-איך. ער נעמט אנטויל אלס גענעראל פון אינ-זשיניעריש מיליטער אין די בארימטע שלאכטן מיט די יאפאנער, ער צייכנט זיך אויס ביי כאל-קין-גאל. אונטער זיין אנפירונג ווערן אויפן וויי-טען מורח געבויט פארטיפיקאציעס. ער איז טריי דער פארטיי, ער באטייליקט זיך אינעם קאמף קעגן טראצקיום און אנדערע פראקציעס. ער נעמט אויך בויען א היים. אויף א פארוויילונג אין מאסקווע באקענט ער זיך מיט א רוסיש מיידל. א קאמסאמאלקע, פון אן אלטער רוסי-שער אינטעליגענטער משפחה. זיי האבן חתונה. ער גיט צו וויסן דער משפחה אין פוילן. די מומע ווערט אביסל צערודערט. נישט וועגן אזא שידוך און אזא יחוס האט זי געטרוימט פאר איר מיזשי-נעק. דער פעטער איז אויסער זיך, פאלט אריין אין נאך גרעסערער פרומקייט. און דער ניכטע-רער ברודער חיים מאכט עס אוועק מיט דער האנט — מאלע וואס שיקסע. ס'עט ארי-בערגיין.

אבער ביי די מארקס אין מאסקווע ווערט גע-בוירן א זון. וועגן נייעם אייניקל טיילט-מיט חזקי פריידיק זיינע עלטערן. ר' אלתר פאדערט אים אויף ער זאל מל זיין דעם זון. בלויז דע-מאלט וועט ער אים מוחל זיין אלע חטאים. חזקי ענטפערט אין איידעלע, אבער פעסטע ווערטער: ער וועט זיין אידעאלאגיע נישט פאראטן.

א טרויער האט זיך אראפגעלאזט איבער דער שטוב אויפן זעמבראווער אוטשאסטאק. ר' אלתר רייסט קריעה, זעצט זיך שבעה, נישטא מער קיין זון, ארויסגעריסן פונעם הארצן, גאט האט גע-געבן און דער טייוול האט צוגענומען.

געצונדען: "אזעלכע מענטשן ווי דו קאנען עס נישט משיג זיין. נישט אין שיינער קליידונג בא- שטייט דאס גליק פון מענטש. איך בין גליקלעך, וואס איך גיב מיין חלק צו באפרייען די מענטש- הייט פון אונטערדריקונג און שאנד. איך בין צענפאכיק גליקלעכער פון דיר מיט דיין וואויל- טאג".

פאר מיר איז געשטאנען גאר אן אנדער מענטש. נישט דער מילדער, ווייכער חזקי, נאר א רעוואלוציאנער וואס איז פארהאטעוועט גע- ווארן דורך רעוואלוציע און בירגער-קריג, אן אלטרואיסט פון א הויכער מדרגה.

כאבק פורח — די טרעפונג איז געענדיקט גע- ווארן כהרף עין. דער צוג איז אוועק און גע- לאזט די איינגעקארטשעטע שרה-פייגע מיט אירע הייסע טרערן.

מער האט קיינער פון אונז חזקין נישט אָנ- געזען.

די מלחמה-זאָווערונג האט מיך, מיין פרוי, מיין מוטער רחל-לאה און מיין ברודער איטשקע מיט זיין משפחה פארווארפן אין אַקטאָבער 1939 קיין ביאליסטאק. צוזאמען מיט חיימעל האָבן מיר גענומען זוכן אַ שפור פון חזקין. זיין לעצטער בריוו צו חיימעל איז געווען פון אָנהויב 1937. דערנאָך איז די פּאָסט געבליבן שטום און טויב. עפעס אָפּגעריסענע קלאַנגען האָבן אָנגעזאָגט נישט גוטע ידיעות. עמאנאיל מאַרק איז ערגעץ פאַרשיקט. פאַרוואָס, וואו, ווען — שווער צו דערגיין.

די שווערע מלחמה-יאָרן מיט זייערע צרות און האָפּנונגען האָבן מיר צוגעקאוועט אויג און אויער צו אַנדערע פּראָבלעמען. דורכגעמאכט פארשיידענע וועגן איבער טויזנט-קילאָמעטער- דיקע מרחקים, דורך אקאפעס און סטעפעס, אַזש ביז קויבישעוו און מאָסקווע, ביזן יידישן אַנטיפּאַשיסטישן קאַמיטעט און דעם פאַרבאנד פון די פוילישע פאַטריאַטן, אַריינגעטאָן בלב ונפש אין הילף פאַרן פּראָנט, פאַרן נצחון איבער דער היטלעריסטישער חיה רעה, פאר די יידיש-פוי- לישע פליטים די צעוואָרפענע איבערן ריווקן לאַנד, צוגעשמידט צום ווידערקול פונעם מאָסן-

דאָס איז געווען מיין פעטערס יערשטער און גרעסטער בונט קעגן זיין פרוי און חיימעל, וועל- כע האָבן זיין קריעה און שבעה נישט געוואלט אָנערקענען. אין אַט דעם קליינעם זעמבראווער הויז האָט זיך אָפּגעשפּילט אַ דראַמע פון אַ שעק- ספּירישער מדרגה. ביי איינעם איז חזקי גע- שטאַרבן — אַבער הינטער זיינע פלייצעס האָבן שרה-פייגע און חיים קאַרעספּאַנדירט מיט חזקין און שפּעטער אפילו מיט אים זיך געטראָפּן. מיין פאָטער, הגם זיין פרומקייט האָט — לויט מיין מיינונג — געגרייכט טיפּער ווי ביי זיין על- טערן ברודער, איז אין דעם פאַל סאַלידאריש געווען מיט שרה-פייגע. אַ יידישע נשמה איז נישט הפּקר און מען טאַר פון איר נישט רעזיג- נירן. און מיר יונגוואַרג — ביי אונז איז חזקי אויסגעוואָקסן צו אַ העלד, צו אַ לעגענדע, און ווי גליקלעך זענען מיר געווען ווען מיר האָבן אויף אַ קורץ פערטל שעה געזען אונזער העלד מיט די אייגענע אויגן.

ט. חזקי ווערט פארשיקט אין ווייטן מזרח

איך געדענק שוין נישט, אין וועלכן יאָר דאָס איז געווען, אפשר אין 1935 און אפשר אין 1936, אין אַ האַרבסטיקן טאָג — איך האָב שוין זינט אַ צען יאָר געוואוינט אין ווארשע און מיין ברודער אהרן איז ווילנע — באַקומען מיר אַ שטילע ידיעה, אַז חזקי דאַרף דורכפאַרן ביאליס- טאָק אויפן וועג קיין בערלין, וואו ער איז באַ- שטימט אַלס מיטגליד פון אַ דעלעגאַציע אין נאָמען פון דער סאָוועטישער רעגירונג. אַן דעם וויסן פונעם פעטער אלתר זענען מיר זיך אַלע צונויפגעקומען אויפן ביאליסטאָקער וואָקזאַל. פונעם צוג איז אַראָפּגעשפּרונגען חזקי אין אַ גראָבן, ווייניק עסטעטישן מאָנטל. באַוויזן מיט אַלע זיך צעקושן און כאַפּן אַ קורצן שמועס. איך געדענק ווי אומצופרידן מיר זענען געווען מיט אַ פּראָגע וועלכע עס האָט געשטעלט חיים. אַ טאַפּ טוענדיק חזקים מאָנטל (חיים איז געווען אַ מאָנאָפּאַטור-סוחר) האָט ער אַ זאָג געטאָן: "און צוליב אַזאַ אַרעמען לעבן לוינט זיך אַלץ מפקיר צו זיין? צי ביסטו טאָקע גליקלעך?" — איך דערמאָן זיך, ווי דער רואיקער און גליק- לעכער, מחמת דער טרעפונג, חזקי האָט זיך אָנ-

אומקום און העראאישן געראנגל פון אונדזערע נאָענטסטע און טייערסטע אין אָקופירטן פוילן — אין אַזא קאָכעדיקער און אומרואיקער אַט-מאָספער פון יום-יום איז פאַררוקט געוואָרן אין שאַטן און אפילו אויסגערונען דאָס בילד פונעם קוויין חזקיה, וואָס האָט פריער געלעבט אין די טיפענישן פון האַרץ.

י. אין חזקים שפורן

אין יאָר 1944, ווען דער נצחון איבער היטלער-דייטשלאנד איז שוין געווען אַ זיכערע זאך און מען האָט אין מאָסקווע גענומען גרייטן קאָד-רען פאַר דער קינפטיקער פוילישער פאַלקס-רעפובליק, האָט מען — אויף דער אינטערווענץ פון דער פוילישער שרייבערין וואנדא וואשי-לעווסקא — גענומען ביסלעכווייז באַפרייען די פוילישע קאָמוניסטן, וועלכע זענען דורך יעזשאַוו און זיינע לייט פאַרשיקט געוואָרן אין יאָרן 1937 און 1938. די באַפרייטע האָבן געדאַרפט אָפּפאַרן קיין פוילן. אין יאָר 1945 איז די צאָל באַפרייטע פאַגרעסערט געוואָרן. עס איז שוין געשטאַנען אָפּן ווארשע — און אַהין זענען זיי שנעל אָפּגעפאַרן.

צווישן די באַפרייטע האָט זיך געפונען אַן אַלטער יידיש-קאָמוניסטישער טוער, יולעק מאַיסקי (צימערמאַן), מיט וועלכן איך בין געווען באַפריינדעט. צוליב זיין שוואַכן געזונט-צושטאַנד האָט ער זיך אַביסל לענגער פאַרהאלטן אין מאָסקווע.

זיצן מיר אזוי איינמאַל אַ פארנאכט ביי מיר אין האַטעל, מיטאַמאַל גיט ער אַ שפּרונג אויף. — מאַרק... מאַרק... אוי וויי! איך בין דאָך עטלעכע יאָר געזעסן צוזאַמען מיט אַ געוויסן עמאַנאָיל מאַרק.

מאַיסקי איז געווען פאַרשיקט אין מאַגאַדאַן, ביי בוכטע נאגאיעווא, אויפן ווייטסטן פונקט פון ווייטן מזרח. מיט חזקין איז ער געזעסן אין איין באַראַק, געשלאָפן נאָרע לעבן אַ נאָרע, הונדערט טער נעכט געשמועסט, זיך געטיילט מיטן געדאַנק און מיט ברויט. עמאַנאָילס "סראַק" (צייט פון אַרעסט) — זאָגט מאַיסקי — איז שוין געענדיקט, אָבער אַרויספאַרן פון מאַגאַדאַן טאָר ער נישט. מיין פריידיקע דעפעשע איז גלייך אַוועק צום מאַגאַדאַנער לאַגער. און תיכף איז געקומען אַ

טעלעגראַמע פון אים, פון חזקין, און דערנאָך בריוו, לאַנגע, רירנדיקע בריוו.

מיינע שפייז-פעקלעך, דער עיקר וויטאמינען-רייכע, האָבן אים אַ סך געהאַלפן. מיינע באַמיר-אונגען דורך וואנדא וואשילעווסקא האָבן גע-צילט צו אָנערקענען אים פאַר אַ פוילישן קאָ-מוניסט, ער זאָל קענען געניסן פון די רעכט צו ווערן באַפרייט און קומען קיין פוילן.

פון זיינע בריוו איז געווען צו זען, אַז ער לייגט גרויס האַפענונג אויף אונזערע באַמיראונגען, אָבער איינציטיק האָט ער בייגעלייגט אַ בקשה צו דער סאָוועטישער רעגירונג, מען זאָל אים מאַביליזירן אויפן פראַנט. ער וויל פערזענלעך אַנטיילנעמען אינעם קאַמף קעגן פאַשיסטישן שונא. און געווען איז ער שוין דעמאָלט ווייט אַריבער די פופציקער.

איינעם א שיינעם טאַג באקום איך פון אים א דעפעשע: גאָס די און די אין מאָסקווע, נומער דער און דער, דער פרויס שוועסטער.

איך בין תיכף אַוועק אַהין, געטראָפן אַן על-טערע פרוי אין אַ מונדיר פון אַ באַן-באַמטיין. געוויזן די טעלעגראַמע און מיינע דאָקומענטן. זי האָט צוגעפערט די משפּחה, עס האָבן זיך צעעפנט האַרץ און מויל, און אַ פרישע טראַגעדיע האָט זיך אויפגעוויקלט פאַר מיר:

דער קלאַפ איז געקומען אומגעריכט, ווען חזקיה האָט גענאָסן פון העכסטן צוטרוי אין מיי-ניסטערום פאַר ענערגעטיק, הגם ער האָט נישט געהאַט קיין שום שייכות מיט די פוילישע קאָ-מוניסטן, איז ער דאָך מיטגעשלעפט געוואָרן מיט דער כוואָליע. עס האָבן זיך שוין געפונען אַזעלכע שעדיקער-צוטראַגער, וועלכע האָבן גענומען נישטערן: עמאַנאָיל מאַרק איז געווען געהיים אין פוילן, האָט געפירט קאַרעספּאָנדענץ מיט קרובים אין דעם דאָזיקן פאַשיזירטן לאַנד, ער איז געווען אין בערלין, צי טויגן זיינע פאַרטיפיקאַציעס אויפן ווייטן מזרח?

און די פאַרניכטנדיקע מאַשין פון יעזשאַוו, אזוי ווי שפּעטער פון בעריא האָט געאַרבעט אַן רחמנות צו די טרייע אומשולדיקע מענטשן און אַן רחמנות צום אייגענעם לאַנד.

אין איינעם אַ טאַג האָט חזקיה דערזען אַ אַרום אים ווערט לויז, פוסט, מענטשן, אפילו פריינט, רוקן זיך אָפּ. עס האָט זיך פון אים אָפּגעטאָן זיין

לויטערער געמיט, זיין שמייכל, זיין געלאסנקייט.
ער איז אריינגעפאלן אין א מרה שחורה.
זיין גורל איז געווען א געחתמעטער.
אין א געוויסער נאכט האט מען אים אוועק-
גענומען.

ער איז געווען אזוי שטארק צוזאמענגעבראכן,
אז ער האט אפילו נישט געפרווט זיך פארטיי-
דיקן. די געבראכן-שטימיקע דערציילונג פון דער
שוועגערין פאלט אריין אין א טאן פון טענה.
פארוואס האט ער נישט געוואלט קיין ווארט זאגן
אין דער אייגענער שוץ? ווען די פרוי האט אים
נאכן ארעסט איין-און-איינציג מאל געזען, איז זי
געקומען צוריק אינגאנצן אן אויפגעשוידערטע:
ס'איז נישט דער זעלביקער חזקי! איר ליבע צו
אים איז אבער נישט קלענער געווארן אויף א
האר.

זי מיטן קינד זענען געבליבן אין מאסקווע.
זי האט באקומען ארבעט אין א פאבריק. מען
האט זי נישט געטשעפעט. ערשט אינעם צווייטן
מלחמה יאר האבן בעריאס אגענטן זי, פונקט
ווי א סך אנדערע פרויען פון פארשיקטע, אוועק-
געפירט אין א לאגער, אויך אויפן ווייטן מזרח.
כלומר זי האט אויסגעדריקט אן אומצופרידן-
קייט אין דער פאבריק. איר בקשה, מען זאל זי
שיקן קיין מאגאדאן, צום מאן, האט מען אפגע-
ווארפן. דעם איינציקן זון האט מען מאביליזירט
און ער איז געפאלן אין שלאכט.

און חזקי ווייס נישט פון זיין פרוי, און זי ווייס
שוין נישט אויך פון אים.

מיט א שלוכצנדיקן געוויין האט זיך געענדיקט
דער שמועס מיט חזקים שוועגערין. איך האב
צוגענומען די פאטאגראפיעס און בין אוועק צו
מינע פארטאפלעטע באמיהונגען צו באפרייען
חזקין.

עס איז שוין אלץ געגאנגען כשורה, און פלוי-
צים האט מיר ווי א דונער אין מיטן העלן טאג
א זעץ געטאן א לאקאנישע ידיעה פונעם לאגער
אין מאגאדאן:

עמאנאיל מארק איז קראנק געווארן אויף
טיפוס און איז געשטארבן.
געשטארבן אויפן שוועל פון דער פרייהייט.

געשטארבן מיין חזקי, מיין בענקשאפט.

געבליבן בלויז איין זכר: די פאטאגראפיע פון
דעם קאמברייג, דאס שמייכלדיקע בילד פון דעם
געפאלענעם זון מיט די העלע אויגן פון די זעמ-
בראווער מארקס, די פאטאגראפיע פון דעם יונגן
מאסקווער מיידל, די פרוי און מוטער. וואו איז
זי? וואס איז מיט איר געווארן? אוועקגעשוואמען
ערגעץ איבער ענדלאזע שנייען צוזאמען מיט איר
צעבראכן געמיט.

ווען חזקי איז געשטארבן אינעם לאגער-שפי-
טאל האבן שוין נישט געלעבט נישט זיין פאטער,
נישט די מוטער, נישט די טייערע רחל מיט איר
מאן און קינדער, נישט דער קלוגער, נישטערער
חיים מיט זיין ווייב און צוויי זינעלעך.

עס האט שוין געהאט אויסגעהויכט איר איי-
דעלע נשמה מיין מוטער רחל-לאה בעתן גרויסן
גירוש-ביאליסטאק אין אוגוסט 1943. עס האט
שוין נישט געלעבט מיין אייביק לעבן-לוסטליקער
ברודער איטשקע מיט זיין פרוי רחל און צוויי
קינדער (איסר און רות). עס איז שוין אויך געווען
פארשניטן מיין ווילנער שוועגערין, אהרנס פרוי,
פאניע, אין דעם טויט-לאגער אין שטוטהאן, און
זייערע יונגע לעבנס געהאט אפגעגעבן אין עסטא-
זייערע יונגע לעבנס געהאט אפגעגעבן אין סטא-
ניע (מיין פאטער, ר' צבי-הירש, און מיין ברו-
דער אהרן זענען געשטארבן פאר דער מלחמה).
דורך די אכזריותדיקע נאציס און זייערע בא-
העלפער איז אומגעבראכט געווארן די ברייט-
פארצווייגטע זעמבראווער משפחה פון די בלומ-
ראזנס, קארלינסקיס, מייזנערס.

פון די דריי, דורך די גאלדענע פעדים פון
לעבן פארבונדענע משפחות — מארק, בלומ-
ראזן, קארלינסקי — איז געבליבן א נייער גרוי-
סער שטאם פון די לעצטע צוויי אין דער אויפ-
געריכטער מדינת ישראל. מיט די אייגענע צען
פינגער, מיט שווערער פראצע און מי נייע
היימען זיך אויפגעשטעלט, נייע ווארצלען גע-
שלאגן.

אבער פון דער משפחה מארק — סיי פון
דער לאמזשער, סיי פון דער זעמבראווער —
בין איך געבליבן דער איינציגער וואס טראגט
דעם דאזיקן נאמען.

נישט געבליבן קיין יורש, קיין גואל נאך יצחק,
אהרן, חיים און חזקי. אויף אן אכזריותדיקן אופן
ווערט איבערגעשניטן א שטאם.

יהודים טובים ואנשי שדה למות

יהושוע גולומב

רה לאמברים, השמירה והמכירה לסוחרי התבואה — כל זה דרש מאמץ ועירנות. מכוונות חק-לאיות טרם נראו בארץ והכל נעשה בידים ממש, בדרך הפרימיטיבית. ואף על פי כן — לא נתברכו אלה בעשירות. היו מתפרנסים בכל ימות השנה מתפוחי האדמה שלהם, שאספו מהשדות לתוך המטמורות המיוחדות שבאדמה, ומשקי תבואתם שהביאו בעצמם לטחנת הרוח לטחינה. מותרות לא ידעו בפרנסתם. התלבשו בפשטות, כדרך שאר עובדי האדמה. בבית גידלו עופות, פרה לחלב, אשר בחלקו הגדול שימש למכירה לשכנים, וקצת ירקות שכל אחד היקצה להם מקום בקצה שדהו. את הלחם אפו בעצמם. בבייתם לכל השבוע וזה היה פת קיבר. גרו בבתי-עץ, בתוך העיירה. לפעמים לא היתה הריצפה אף מרוצפת — של עפר היתה ובשבתות ומועדים עיטרוה בחול צהוב לתפארת. ואלה חיו בתוך עמם, בין שאר תושבי העיירה — סוחרים זעירים, בעלי מלאכה, סרסרים ביום השוק וכדומה.

קשה להאמין כיום, שמשפחות איכרים יהודים כאלה חיו בעיירה בפולין: יהודים לכל דבר, בני מעמד עירוני, שעסקו בתלמוד תורה ותפילה, בקיום המצוות, השתתפו בהנהגת הקהל ועסקו בצרכי ציבור ומעשי צדקה. ואיכרים לכל דבר שעסקו בכל מלאכה בשדה, שהיו יוצאים יום-יום בעגלה וסוס לעבודתם וכלי העבודה הפרימיטיביים בידם. והיו ביניהם גם למדנים, יודעי תורה ופיקחים בהוויות העולם שלא כדרך האיכרים ובעלי האחוזות הפולנים. שהיו נבערים מדעת, לא ידעו קרוא וכתוב וגם רחוקים מחיי חברה וציבור.

משפחת גולומב הענפה והברוכה — גידלה גם את בניה, את הדור הצעיר, באווירה זו וחינה כה אותם להמשיך במסורת זו: יהודי טוב וחקלאי נאמן.

לכאורה — עיר ככל העיירות. אבל המכיר את זמברוב בימי זהרה התרשם לא פעם מהמראה הבלתי-שכיח בתחום המושב היהודי בפולין: משפחה ענפה של חקלאות יהודית. לא מדובר כאן על אנשים שחכרו גן פירות שגידל וטיפח הפריץ או הכומר, על גן ירק שזרע והצמיח בעל האחוזת הפולני ויהודי בא אל המוכן: קצר את היבול ומכרו, קטף את הפירות ותלש את הירק לשם עסק ורווחים. גם כאלה היו בזמברוב, כמו בכל עיר ועיירה. אולם מדובר כאן על חקלאים ממש. בזמברוב היו משפחות-משפחות, שהסתעפו ממשפחה אחת גדולה, בעלות שדות וגנים. אני שיה יצאו יום-יום לעבוד בשדה שלהם, כאיכרים הנוצרים, מהבוקר עד צאת הכוכבים. אלא שלא כגויים התנהגו אלה. עם הגץ החמה, עם מניין הוותיקים, היו באים האיכרים היהודים לתפילה ומשם הפליגו לשדותיהם שגבלו בשטח הכפרים השכנים כמו: וונדולק, צ'צ'ורק, דלוגור-בורזש, פרונטניק וכיו"ב. והיו אלה יהודים גברי-תנים, זקופי קומה, שזופי פנים ורחבי כתפיים. והצטיינו ביותר משפחות גולומבקים שבעיר, בני משפחה ענפה מבוני העיר ומראשיה. מי לא הכיר את גציל גולומב, אלי ברל (אבי מורי), יוסל, מאיר-יאנקל, חיים-פינחס, לייבאץ, ביניומקה, אברהם-מקה, לייבל, גדליה טיקוצ'ינסקי, ביינוש ויודל טיקוצ'ינסקי ועוד ועוד. מי לא הכיר את שימשילה הירקן וכיוצא בו חקלאים יהודים. בבוקר השכם, לאחר התפילה, היו יוצאים אלה אחרי עגלתם לשדה, לעבודה באת ובמחרשה, במגל ובחרמש, במשדדה ובמקצרה. כל היום בשדה. לעת ערב — אל בית התפילה למנחה ומעריב, ללמוד דף גמרא ופרק משניות. בימי הקיץ הלוהטים, כשהחל זמן הקציר בשדות, היו יוצאים כל בני המשפחה לשדה, אפילו ילדים. אלה קצרו ואלה אלמו אלומות ואלה אספו אותן. עומר-עומר לגדיש. עבודתם היתה קשה גם בשאר ימות השנה: לזבל ולחרוש, לשדד ולזרוע. ולאחר הקציר — הדייש והזרייה, ההעב-

משפחת גולומב — מוצאה מחוינה. במחצית המאה הקודמת הגיע לזמברוב ר' לייבל חוינר. שני בניו, מונש ויהושע בצלאל, המשיכו במלאכת אביהם: חקלאות למופת ויהדות לדוגמא. ושני האחים הקימו דורות לתפארת, בנים ובנות, נכדים ונכדות, שהם ונשיהם, חתניהם וכלותיהם הלכו בדרכים האלה.

ואציב בזה גם מצבה לאבי ברל, ז"ל.

אבי, ברל בן מונש, היה בשנים האחרונות ראש הקהל בזמברוב וחבר העיריה. היה עסקן ציבורי מסור כל ימיו. עזר לזולת והגן על אחיו היהודים מפני השוטר והשלטון. התפרנס במקצת על המסחר בתבואה, אולם היה "מבין" גדול בבניין בתים ובענייני קבלנות של בניין. היה מספק לצבא הרוסי שבעיר עצים וקרשים לבניין והיה מקבל מהם מפעם לפעם הקמת בניינים בקבלנות, צריפי קיץ ממחנה הקייט של הצבא בגונסירובה וכיוצא באלה.

הוא עצמו היה חייל בצבא הרוסי וסבל לא מעט. בהיותו גבר בריא וחסון לא פסחו עליו השלטונות ובכל פעם היה מגויס לתמרונים, למילואים ואף למלחמה. מכאן מסירותו הרבה לעזרת החיילים היהודים שבעיר. סיע לא במעט לסידור ארוחות כשרות באמצע השבוע (קעסל כשר), ובעיקר בשבתות דאג למצוא בעלי בתים המארחים.

משפחת גולומב

כמה אנשים היו בזאמברוב, מבין הוותיקים, שהיו להם שמות משפחה של עופות, בפולנית, כמו: דוינצ'ול — עיט, סוקול — פרס, קוקאוויקה — קוקיה, סלוביק — זמיר, קורפאטווי — פאווע — טווס, אולם הקשישה מכולם היתה משפחת גולומב — שפירושה יונה, וכנסת ישראל הלא נדמתה ליונה.

לפני קרוב למאה וחמישים שנה, בראשית המאה התשע־עשרה באו לזאמברוב שני אחים מכפר חוינה שעל יד לודז'. שניהם היו חקלאיים — חזיון בלתי רגיל בקרב היהודים — וחיפשו לקנות בזאמברוב או בסביבותיה אדמה לעבדה ולבנותה. קנו שטח של אלף דונאם בקירוב. כפי שסיפרו — הרי בית הכנסת, בית המדרש האדום, טחנת הקמח של פיפר ובית הקברות

חיים חיילים לסעודות שבת וחג ופעל לטובת מטבח החיילים בפסח ועריכת הסדר המשותף לחיילים בבית הקהל שליך בית המדרש או באיזה בית פרטי או ציבורי.

לא יכול היה לשקוט בראותו את בית הכנסת שרוף מזה שנים ובתוך החורבות צומחים עצי סרק ומוצאים מחסה כלבים וחתולים. לא נח ולא שקט עד אשר קמה ועדה ציבורית למען שיקום בית הכנסת, ואבי בראשו. הוא דאג לא רק לצד הכספי, כגון אוסף תרומות, מכירת "חזקה" וחי"דוש "חזקה" בבית הכנסת, תרומת אלפי לבינים של בעלי המלבנות, כמו ר' שלמה בלומרוזן, משפחת בז'ינסקי ואחרים — אלא טיפל בעצמו בביצוע התכנית. מצא לו עוזרים נאמנים ובראשם החייט הטוב ר' שלמה שרצוג, הסנדלר, ר' בנימין שוסטר, ואחרים. אבא טיפל בתכנית, דיבר עם בעלי המלאכה שבראשם עמד הבנאי ר' משה אהרון בידנוביץ ועוזרו יונה, הנוצרי, אשר אמרו עליו שאביו האלמוני היה יהודי. חדשים רבים השקיע אבא ראשו ורובו בבניין בית הכנסת והזניח משום זה עסקיו וענייניו. ואמנם כשהוקם הבניין ונערכה חנוכת הבית — לא מצאו אחר ראוי לגבאי בית הכנסת מאבא, ובנאמנות מלא אבא תפקיד זה, כשבניומקה שוסטר ממלא תפקיד של שמש.

די גאלאמבקס

איז עס בלויז א צופאל? אין זעמבראווע זיינען געווען מענטשן מיט פוילישע פאמיליע נעמען פון פויגל, ווי: „דרשענטשיגל" — א רויבפויגל, וואס מ'רופט אין יידיש „פיקהאלץ", סאקאל — א מין רויבפויגל, קוקאוויקה, סלאוויק — א סאלאווייטשיק, קוראפאטווא, פאווע. דאס איז א טעמע פאר זיך צו פארשן, פון וואנען קומט עס — יידן זיינען דאך געווען אפגעריסן פון דער נאטור? נאר מיר וועלן זיך דא אפשטעלן אויף די שטארקסטע פאמיליע אין זעמבראווע, וואס איז געווען געקניפט און געבונדן מיט א האלבער שטאט, אויב נישט מער, די גאלאמבקס. גאלאמבעק איז אין פויליש א „טייבעלע" און יידן זיינען אמאל געגליכן געווארן צו א טייבעלע. מיט אומגעפער 150 יאר צוריק זיינען אנגע-

היו על אדמתם. שם האחים היה לייבל ואיצל חוּינר, לבית גולומבסקי. מסורת היתה בידיהם שראשי משפחתם היו חותמים את שמם „אבן ישראל“. ההיו מיוצאי ספרד שנמלטו משם. לאחר הגירוש, התפזרו ברחבי פולין והתבוללו עם אחיהם יהודי פולין? בקרב יהודי ספרד מצוי שם המשפחה קולומבוס, קולומב—עד היום ואולי זהו המקור של גולומבסקי? כי נשתנו שני האחים האלה מיהודים אחרים: בדמותם — חסונים, שחורים, אפם אף הנשר ובמשלוח ידם — לא למסחר או מלאכה, רק לעבודת האדמה. אין לנו ידיעות על ר' איצלה חוּינר, אבל אחיו הבכור, לייבלה, צאצאיו תפשו כמעט מחצית העיר. קברו עוד היה מצויין בבית הקברות הישן. היו לו שני בנים: יהושע בצלאל וצעיר ממנו ב־18 שנה מונוש. ר' יהושע בצלאל מת בגיל צעיר בדרך ללומזה ונקבר שם. השאיר אחריו 4 בנים: משה-שמואל, מאיר-יאנקל, מונוש-יודל ולייבל ו־3 בנות: שרה-רחל, דינה, ליבה. למונוש היו 5 בנים: יצחק-חלול, ברל, לייבל, אלי וגצל ו־3 בנות: ליבה-מירקה, פייגל, רייזל. כל אלה הקימו משפחות בעיר — 15 משפחות ובניהם ובנותיהם, ניניהם ונינותיהם המשיכו אף הם לקיים דורות בישראל וככה „השתלטו“ הגולומבסקים על העיר. הקו האופייני של משפחת הגולומבסקים: רובם גבוהים, שחורי עיניים, קרובים לטיפוס הספרדי ואנשי שדה. כל אחד היתה לו חלקת שדה שעבד בה לא פחות מאיכר פולני — אם לא למעלה מזה. קשה להאמין שבקרב יהודי פולין, אשר רובם ככולם היו אנשי מלאכה ומסחר — תסתעף משפחה רחבה כזו שענייה ומעייניה רק בעבודת השדה. הם הבינו שפת החי והצומח, גידלו ירקות וגני פירות, זרעו וקצרו, דשו וזרו, גידלו פרות, נטעו עצים ואכלו פריים. חיו כולם בעיר, בין עירוניים והתנהגו ככפריים בדרך חייהם ובעבור דתם: הובילו זבל לשדותיהם, הביאו ברירה עגלות תבואה מקצרים, סידרו מטמורות לתפוחי-אדמה בשדות, דאגו להשקאת שדותיהם, למרעה בהמתם, ידעו מועדי השמים: מתי העונה לצמח זה או לירק זה, עת לזרוע ועת לקצור, עת לדוש ועת לזרות, עת לגורן ועת לאמבר. הגולומבסקים הסתפקו במועט בחייהם: אכלו פת קיבר, אף כי לא חסר היה להם גם לחם לבן וגם לא מתוך קמצנות עשו זאת. פשוט: ככה חי לו איכר.

קומען קיין זעמבראווע 2 ברידער, לייבל און איצל, פון דאָרף כאָינע, לעבן לאָדו, און גע- קויפט באָדן צום באַאַרבעטן. האָט מען זיי אַנ- געקוקט מיט ווונדער: יידן לייגן אַריין געלט אין אַן עסק, אַ געשעפט, אַ פאַבריקל, אַ געביידע, אַבער קויפן ערד צום אַקערן און זייען, צו מיס- טיקן פעלדער און גיין שפעטער, ווי די גויים, צום שניט? האָבן זיי אַיינגעקויפט אַ שטיק ערד, ביי 1000 דונאַס, אַזוי אַז די שול, דער רויטער בית המדרש, דער בית עולם און להבדיל פיי- פערס מיל איז געשטאנען אויף זייער באָדן.

ווער זיינען זיי געווען? לויט זייער אויסזען — הויכע, שלאַנקע, שוואַרצע אויגן מיט אַדלער נעזער — זאָלן זיי שטאמען פון שפּאַנישע יידן, וואָס האָבן זיך באזעצט אין פּוילן? דער פא- מיליע נאָמען: „קאַלאַמב“, „קאַלאַמבוס“ — וואָס איז אַזוי גוט ווי גאַלאַמבעק — איז נאָך עד היום באקענט צווישן ספרדישע יידן. דרך-אגב, נאָך אַ שטריך: די עלטערע פון דער משפּחה פלעגן זיך אויך אונטערשרייבן אויף יידישע דאָקו- מענטן און בריוו: „אבן ישראל“ — אַ זון פון ישראל, אַדער אַ שטיין פון ישראל? וואָס עס איז געוואָרן מיט איצל גאלאמבעק — ווייסן מיר נישט. לייבעלע כאָינער (זיין קבר האָט נאָך עקזיסטירט אויפן אַלטן בית עולם, ביז דעם חורבן פון דער שטאָט) האָט געהאט 2 זין: יהושע בצלאל, אַדער ווי מ'האָט אים גערופן „שיצאַלעל“, און מאָנוש. איז שיצאַלעל גע- שטאַרבן יונגערהייט און געלאָזט 4 זין און 3 טעכטער: משה-שמואל, מאיר-יאנקל, מונוש-יודל און לייבל און: שרה רחל, דינה, ליבע. האָט מאָנוש געבאָרן 5 זין און 3 טעכטער: יצחק וועלוול, בערל, לייבל, אלי, און געצל, און: ליבע-מירקע, פייגל, רייזל. האָבן אַט די 15 קינדער אויפגעשטעלט 15 משפּחות און זייערע קינדער ביי אַ 50 משפּחות און קינדס קינדער א.א.וו. אַזוי זיינען געוואָרן די גאַלאַמבעקס, דער דאָ- מינירנדער טייל פון שטאָט. אַלע האָבן זיי גע- האט מאַיאָנטקעס — פעלדער און גערטנער, הייזער און קי, שייערן און שפייכלערס, קאַר- טאַפּל-גריבער און סטויגן היי. געלעבט ווי פויערים, געאַרבעט ווי די פויערים אויפן פעלד, פון פרי ביז נאכט, אויסגעקוקט ווי זיי דעם רעגן

ונוסף לזה היו בני תורה ויראי שמים. לפני צאתם לשדה, עם השכמה — באו לתפילת ותיקין. יש ולמדו פרק משניות ודף גמרא לפני צאתם לשדה. אהבו זה את זה ומסרו נפשם אחד בעד השני. פגעת בגולומבק אחד — מיד נעשו רגיי שים עשרה, עשרים מהם...

התפללו כולם בבית המדרש האדום וחזקה היתה בידיהם לקבל את הגבאות. היה שם גבאי מונוש והיה שם גבאי בניומקה וכו'. בימי המח' לוקת הגדולה בין הרב מטעם והרב הרוחני — התייצבו הגולומבקים על צד הרב רגנסבורג והוא ניצח. עמדו תמיד כחומה לימינו. וקרה המקרה — לאחר כמה עשרות שנים ור' דוב גולומבק שלח את בתו לגימנסיה הפולנית. רגז הרב: בתו של דוב, נצר מגזע הגולומבקים תכתוב בשבת ותחלל קדשי ישראל בגלוי? וכשדוב גולומבק לא שם לב לדברי הרב — רצה להטיל עליו גידוי וחרם. כמו כל הגולומבקים, כאיש אחד, להגן על כבוד אחיהם: לא תהיה כזאת בישראל! נכנע הרב, חדל מלהילחם בגימנסיה ובהורים, אולם עזב את בית המדרש האדום, בו נתערער מבצרו וחיל הגווארדיה שלו בגד בו, ועבר להתפלל מאז בבית המדרש הלבן, הליבראלי.

יצחק וולוול, צנום, זלדקן, פאותיו מסולסלות, לבוש ארוכים, תלמיד חכם ופיקח, מעמיק לחשוב, מהנדס בלתי מדופלם. היה היועץ של כל בני העיר. רצה מישוה לבנות בית, מחסן וכיו"ב — התייעץ עם יצחק וולוול. לקח הלה פיסת נייר ושרטט לו מיניה וביה את התכנית של הבניין. רבים אהבו לשמוע שיחת החולין שלו. לימד בכל יום משניות בבית המדרש לפני קהל גדול והיה בעל הסברה נאה. הסתפק במועט, ב"ק חרובים מערב שבת לערב שבת". אהב היסטוריה. נכדיו בארגנטינה. השחמטאי המפורסם בלונדון, גור לומבק, הוא נכדו.

משה שמואל, בעל משק מפותח. חי בוילה בשוק הסוסים, בית יהודי יחיד המוקף גינה ועצים, משופע בגרנות ובמכשירי חקלאות — בין בתים לאי-יהודים. היתה לו נחלה גדולה במושבה "הוטל" — יחד עם מודריקאמן. היה בעל יזמה ובעל ידיעות בחקלאות ובהנהלת המשק. קבע עתים לתורה בבית המדרש האדום.

און די שיינע וועטערן, געווסט ווי זיי — און אפשר מער פון זיי — ווען מ'דארף מיסטיקן פעלדער און ווען מ'דארף אקערן, וואס צו זייען און ווען צו זייען. ווייט-ווייט איבער פוילן האט מען געדארפט זוכן אַזא פאמיליע, צווישן די האַנדל-וואַנדל יידן. און דערצו: גאַטספּאַרכטיקע, נישט קיין פארגרעכטע יידן, געקענט לערנען, גע-קענט אַ דין, זיך געמישט אין קהל'ישע עניינים, געווען גבאים אין שול, גבאים אין חברה-קדישא, דאָזאַרעס אין דער גמינע, גרינדער און אָנפירער פון צדקה-חברות א.א. פארטאָג, מיטן ערשטן מיניין, צוגלייך מיט די ירידניקעס, זיך שטעלן דאווענען, כדי צו זיין גאָר פרי אויפן פעלד, צו דער אַרבעט. געווען איבערגעגעבן איינע די אַנ-דערע. בעת דער מחלוקת צווישן די רבנים — זיינען די גאַלאַמבקעס געווען אויף דעם צד פון רב רעגנסבורג און אויסגעפירט. אַ דאנק זיי איז דער רב געבליבן ביי זיינע רעכט. שפעטער, מיט אַ 25 יאָר, האָט דער רב, געוואָלט אַריינלעגן אין חרם בערל גאלאמבעקן פארוואס ער שיקט זיין טאָכטער אין דער פוילישער גימנאָזיע, וווּ זי שרייבט אום שבת. האָבן זיך אַלע גאַלאַמבקעס אויפגעשטעלט ווי איין מענטש קעגן רב. האָט דער רב געמוזט אויפגעבן זיין קאמף קעגן די עלטערן פון די גימנאזיסטן און האָט געמוזט אויך פאַרלאָזן זיין אַלטע פעסטונג, דעם רויטן בית המדרש, און איבערגיין צום ווייסן ליבראַלן בית המדרש, וועלכן ער פלעגט שטענדיק באקעמפן.

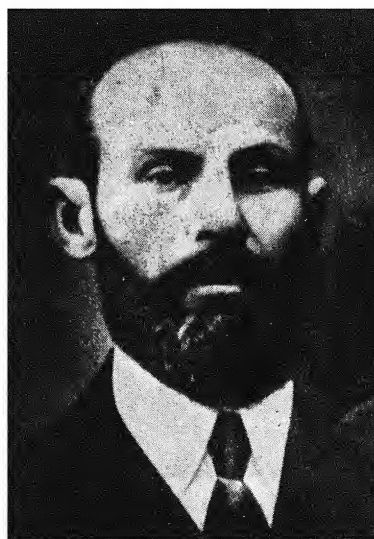
לאָמיר דאָ דערמאָנען אייניקע גאַלאַמבקעס, וואָס זייער אָנזען אין שטאַט איז געווען קענטיק:

יצחק וועלדול, אַ מאָגערער מיט אַ קליין בערדל, אַ לאַנד חכם, אַ למדן, אַ נישט דיפלאַמירטער אינזשיניער. פלעגט געבן עצות אַלעמען: אין בויען הייזער, אין פירן געשעפטן, אין צאָלן פאָדאָטקעס, אין משפחה-עניינים. איז געווען איינפאך אָנגעטאָן. מען פלעגט דערציילן זיין חכמה: ער מאכט זיך נישט קיין נייע פאָר הויזן, ווייל נייע הויזן פארלאנגען אַ נייעם ליעטניק, אַ ליעטניק פארלאנגט אַ שאַפּע, אַ שאַפּע פאר-לאנגט אַ גרעסערע דירה, טאָ פון וואָנען וועל

בשנת 1905, בימי המהומות המהפכניות הכניסו מהפכנים פולניים סוסי-צבא גנובים באורוותו, שלא מדעתו, עד יעבור זעם. המשטרה תפשה אותם והוא נחבש בבית הסוהר זמן מסוים עד אשר יצא משפטו כאור. נפטר בשנת 1914. השאיר שני בנים יוסל ואייזיק ו-5 בנות: שרה-דינה, לאה, רבקה, רייזל ושפרה. שרה-דינה נישאה ללייבל סלוביק ז"ל, בנו של דוד רוט-קאטשר. בניהם עלו לארץ כחלוצים, בנוה והת-ערו בה. הבכור, צבי זמיר, היה כמה שנים ראש מועצת מגדיאל.

ברל גולומבק, בן מנוש, איש השיחה הנעימה, פיקח, זריז וממולח, בוטח בכוחות עצמו, מייצג את יהודי העיר לפני השלטונות, מיוזמי הבניין החדש של בית הכנסת השרוף, גבאי בבית הכנסת וראש הקהל (ראה רשימה עליו להלן). זכה שכמעט כל בניו עלו לארץ, ובראשם בנו, יהושע, אחד העובדים הבכירים בדואר, עוד מימי המאנ-דאט ועד היום.

לייבל גולומבק היה בעל תפילה ונתחבב בקולו הערב על הציבור. כשהיה עובר לפני התיבה בבית המדרש האדום ב"ימים נוראים" היו באים ממרחקים לשמוע את ניגוניו וסילסוליו. ה"דגול מרבבה" שלו, ה"קדיש" של ימים נוראים — הדהדו בכל העיר. נפטר באמריקה.

ברל גולומבק
Berl Golombek

איך עס נעמען? פלעגט לערנען מיט אן עדה יידן משניות אין רויטן בית מדרש, יעדן טאג, צווישן מנחה און מעריב. זיינע קינדער אויסגעוואנדערט קיין ארגענטינע, אן אייניקל איז א גרויסער שאכ-מאטיסט אין לאנדאן.

משה-שמואל. געפירט גאספאדארקע מיט רעכ-נונג. געווינט אין א ווילע אויפן פערדמארק ווי א פריץ. געהאט א גרויסן מאיאנטעק אין דער קאלאניע "האטעל", צוזאמען מיט יצחק דוד מאדריקאמען. געווען אונטערנעמונגספייאק, גע-לעבט שטענדיק אויסגערעכנט, אבער נישט גע-קארגט אויף קהלשע צוועקן און צדקה. איז געשטארבן אין 1914. געלאזן 2 געראטענע זין: יאסל און אייזיק, און 5 טעכטער: שרה-דינה, לאה, רבקה, רייזל און שפרה. די עלצטע טאכ-טער האט חתונה געהאט מיט לייבל סלאוויק, דוד ראטקאטשערס זון. לייבלס קינדער זיינען געקומען קיין ישראל אלס חלוצים און דער עלצטער הערשל (צבי זמיר) פארזיצער פון זעמבראווער פארבאנד אין ישראל, איז געווען א לענגערע צייט דער בירגערמייסטער פון מגדיאל.

לייבל גאלאמבעק, געווען א באליבטער בעל-תפילה און ספעציעל ימים נוראים.

בערל גאלאמבעק — א פארברענטער כלל טוער, גבאי אין שול און ראש הקהל (זע וועגן אים באזונדער).

בינאמקע גאלאמבעק, אן אונטערנעמער, גע-פירט גרויסע געשעפטן, געווען גרויסער פאד-ריאטשיק ביי די רוסן, שתדלן, גבאי און דיעה זאגער. זיין זון לייבטשאק, א ספארטסמאן, איז אין ישראל פון די פיאנערן פון דער באלאטעס-אינדוסטריע.

גדליה טיקאטשינסקי, שיע-צאלעס אייניקל, אונטערנעמער, לאנדווירט, שפעטער אייגנטימער פון סינעמא מיט זיין זון ביינוש. האט געזאלט ליקווידירן זיינע געשעפטן, פארקויפן זיין פאר-מעגן און זיך באזעצן אין ישראל, אויפן לאנד. איז אבער געשטארבן פאר דער צייט. זיין זון מאיר (מאקס) איז געשטארבן אין ישראל. זיין זון נוח, פון די ערשטע עולים אין ישראל, געווען

א פאליסמאן ביי דעם מאנדאט און געדינט די יידישע אינטערעסן.

לייבאָן גאלאמבעק. אַ לאַנדווירט און אונטער-נעמער. געפירט גרויסע געשעפטן. זיינע קינדער אין אמעריקע. די עלצטע טאכטער שיינטשע מיט איר מאן בוימקאלער אין ישראל.

געצל גאלאמבעק. אַ טיכטיקער לאַנדווירט. אַן ערלאכער ייד, געלערנט, געדינט גאָט מיט אהבה און ליב געהאט צו טאָן טובות. געהאט צוויי טעכטער, דבשה און צירל. דבשה, געקענט לער-נען, ווי אַ יינגל, שטיקער תנ"ך אויסווייניק, איז אין אמעריקע מיט איר מאן, דעם גוט באקענטן געלערנטן רב, מתתיהו כהן.

יאָסל משה שמואל'ס. אַ הויכגעוויקסיקער, אַ קלוגער, אָרנטליכער לאַנדווירט, מיט גוטע מאָ-גיערן. געווען באַהאַונט אין די געזעצן, געהאַט פיל גוטע פריינט אפילו צווישן די פוילישע.

דוד רזונטאַל. אַ זון פון מענדקע „קורצע הענטל“, אַן אוראייניקל פון שיע-צאלעל, מאן פון רייזל טיקאטשינסקי, גדאלקעס טאכטער. זיין פאָטער, מענדקע, אַן אינוואַליד, איז געווען אַ הומאַרפולער ייד, אַ פארלאָרענער טאַלאַנט פון אַ שרייבער און דיכטער. פלעגט דערציילן וויצן, פארפאסן לידלאך אויף זעמבראווער בעלי בתים און ווייבלאך, געלעבט פון אַן אַרימער שפייד-קרעמל, וואָס אויפן שילד איז געווען אויפגע-שריבן, ווי מ'האַט זיך געוויצלט: „נימאָ ניק“ — ס'איז גאַרנישטאָ... זיין זון דוד, אַ געראַטענער, מיט רויטע בעקלאך און גוטמוטיקע קליינע אויגן, האָט געלערנט אין לאַמזער ישיבה, געווען פון די פייאיקע לערנער, האָט זיך שפעטער אי-בערגגעבן דער ציוניסטיש-סאָציאליסטישער ארבעט, געווען גרינדער און פאָרזיצער פון צעיר-רייזיון, אַ תקיף אין זיינע אַנשויונגען, געלייענט לעקציעס איבער מארקסיזם און פאָליטישע עקאָנאָמיע.

מאיר יאָנקל גאלאמבעק — געווען אַ לאַנד-ווירט, אַ פולע שטוב מיט קינדער, געהאט אַן

בנימקה גולומבן. בעל שיעור קומה ושאר רוח. עסקן ציבורי, גבאי בבית המדרש ובחברה קדישא. שליח-ציבור ושתדלן בפני השלטונות, שהיה לו אתם קשרים לרגל עסקיו: ספק צבאי. בנו, אריה, מראשוני העולים בארץ, איש הספורט והיזמה, מבוגר התעשייה של המרציפות בארץ.

גדליה טיקוצ'ינסקי. נכדו של יהושע בצלאל. פיקח, בעל אחוזות ומשק, מלא תכניות ויזמה. יחד עם בנו ביינוש הקים קולנוע בזאמברוב. הגה את הרעיון של ארגון חקלאים יהודים שיבואו להתיישב בארץ. תיכנן את עלייתם עם ה' קולטון. ביקר בארץ וחי החקלאות קסמו את לבו. החליט לחסל את משקו בזאמברוב, למכור קרקעותיו ולעלות לארץ. אבל המוות קידמהו. בנו מאיר הגיע לארץ, לאחר הרפתקאות, ונפטר בשנת 1960. בנו נוח — מראשוני העולים לאחר מלחמת העולם הראשונה.

לייבל (לייבאָן) גולומבן — חקלאי ואיש עסקים. היו לו קשרים מסחריים ברוסיה. בנו-תיו באמריקה ובתו הבכירה יפה (שיינצ'ה) עם בעלה בוימקולר בישראל.

גצל גולומבן — ירא שמים וקובע עתים לתורה, חקלאי ישר ומסור, טוב לד' ואהוד על הבריות. היו לו שתי בנות: דבשה וצירל. דבשה, שידעה תורה כאחד הנערים ופרקי תנ"ך רבים בעל פה — חיה בארצות הברית, אשת הרב המשכיל והמפורסם, ר' מתתיהו כהן, מאוסטרוב.

יוסל גולומבן — בן משה שמואל. גבוה ויפה תואר. פיקח ועליו. בעל שיחה נאה. בקי בחוק ומשפט. היו לו קשרים הדוקים עם נכבדי הפול-נים. חקלאי למופת ומנהל משקו בתבונה.

דוד רזונטאַל — בנו של מנדקע רזונטאַל קצר היד, נין יהושע בצלאל מצד סבתא, ליבה, וחתן גדליקה טיקוצ'ינסקי, בעלה של רייזל. אביו מנדקע החנווני היה מלומד, איש ההומור והפולקלור, ידע לספר סיפורים הומוריסטיים, לחבר פאמפלטים ופזמונים, על בני העיר שנת-פשו לאיזה מעשה לא נאה. נתן כינויי צחוק לרבים מבני העיר והשם נקלט. היה ביש-גדא ועני כל חייו, התפרנס מחנות מכולת שלא היתה

בה סחורה... בנו דוד, חניך ישיבת לומזה, היה חריף השכל, תלמיד שנון בישיבה, איש ההור- מור. בימי הכיבוש הגרמני נתפש לתנועת צעירי ציון והיה ממייסדיה ומנהיגיה. הירצה בכלכלה מדינית, היה מרפסיסט נלהב, תקיף בדעתו, ללא פשרות. עסק במסחר.

חיים גולומבק
Chaim Golombek

מאיר יאנקל, בן יהושע בצלאל. ניהל משק חקלאי ובעל בית הבד לעצירת שמן. היה מטופל בבנים ובנות. נכדו, בן הינדה, עלה לארץ, כשריד מן השואה.

אליארגניע, געלעבט אויסגערעכנט. איינער פון זיינע אייניקלאך, פון דער עלצטער טאכטער הינדע, האָט זיך געראטעוועט פון חורבן און איז אין ישראל.

חיים גאלאמבעק, מאיר-יאנקלס זון. אן אר- בעטזאמער, געהאַלפן דעם טאַטן אין דער פעלדארבעט, געלערנט, געלייענט, געווען דורכ- געדונגען מיטן ציוניזם. געשטרעבט צו פאַרן קיין ארץ-ישראל און זיין אַ לאַנדארבעטער. געווען טעטיק אין דער ארבעטנדיקער ארץ- ישראל באוועגונג. האָט דער גורל געוואָלט אז ער זאָל זיך באַזעצן אין מעקסיקע און צוזאמען מיט זיין קווינע, שפרה, בויען אַ מוסטערהאפטע יידיש-נאציאנאלע הויז. געווען שטאַרק טעטיק און רעפרעזענטאַטיוו אין דער פועלי-ציון בא- וועגונג. איז געוואָרן געוויילט, איינשטימיק, אַלס פרעזידענט פון פועלי-ציון אַרגאַניזאַציע אין מעקסיקע. געווען באליבט ביי אלע קרייזן. איז געשטאַרבן פאר דער צייט, אין יאָר 1961. אַלע יידן אין מעקסיקע האָבן באדויערט זיין טויט.

נאָך אַ סך פאמיליעס זיינען געווען געבונדן מיט די גאַלאַמבעקס: יאנקל צוקראוויטש — שיע-צאלעלס איידעם, מאיר צוקראוויטש — מאנושעס איידעם, די צינאוויטשעס, די בור- שטינס, די בוימקאלערס און נאָך און נאָך.

בית אבא / מיין פאטערס הויז צבי זמיר

מיין פאָטער, לייבל סלאָוויק, אַ זון פון דוד ראָקאַטשער איז געבוירן אין זעמבראווע. מיין זיידע, אַ גרויסער פאַנאַטיקער, האָט באַקעמפּט יעדע נייע דערשיינונג אין שטאָט, וואָס האָט לויט זיין מיינונג געדראָעט צו אָפּנייגן פון יידישקייט. מיין פאָטער, דערצויגן אויף תל- מוד און פוסקים, האָט געשטרעבט צו בילדונג, האָט אָביר געהאַט אויסצושטיין גרויסע צרות פון זיין שטרענג פרומען טאטן. האָט ער באַשלאָסן צו אנטלויפן פון דער היים אין דער גרויסער

ביתנו היה בחצר טחנת הקמח, ליד חורשת הכומר, מצד אחד בית היראה הנוצרי ומושב הפאראפיה ומאידך גיסא בית הקברות הנוצרי. לא רחוק מביתנו התפתל הנחל, ההולך ומצטמק בחרבונני קיץ ומתכסה קרח בחורף. שם גר אבי, יצחק אריה בן דוד רוקאצ'ר, המכונה סלוביק. סבא היה יהודי קנאי, נלחם בכל פיר- צה וקידמה ביהדות. ואבא — מראשית נעוריו נמשך להשכלה. כשמנעה זו ממנו, הודות לקנ- אות הסבא, ברח מן הבית, נדד למינסק — על

מנת ללמוד ולהגיע לתכלית נכספה, מה שלא ייתכן בעיירת מולדתו.

כדי לקבל זכות ישיבה מעבר לתחום המושב, מה שנאסר ליהודי שאינו סוחר גדול או בעל מלאכה — למד למראית עין אצל בניומקה הסנדלר, מלאכת הסנדלרות, נבחן לפני מנהלי הצד של הסנדלרים וקיבל תעודת „בעל מלאכה“ שנה וחצי נאבק בדרכי החיים בכרכי רוסיה — העזה לצעיר בן עיירה ובן להורים קנאים, בימים ההם, ונאלץ לחזור הביתה. סבא קיבל את פניו בשתי סטירות לחי ובאיומים.

אבא היה סנטימנטאלי. 7 שנים חזר אחרי אהובתו, בת יוסל משה-שמואלס, היפהפיה, ונשא אותה לאשה. היה משכיל, מראשוני הציונים, השוקלים את השקל. ידע עברית, שר יפה ובבית המדרש אהבו לשמוע מפיו את ברכות ההפטרות וקריאתה. היה ישר-דרך וזה הזיק לו למסחר — לא פעם רימזהו הסוחרים... אף פעם לא קבל ולא התאונן, קיבל הכל באהבה. בימי מלחמת העולם הראשונה, כשהאוכלוסיה סבלה חרפת רעב — פתח שקי קמח שנאצרו בטחנה וחילק לקרובים ולרחוקים, כאמור: הלוא פרוס לרעב לחמד!

היה קורא ותיק של „הצפירה“ ומה קרנו פניו בקבלו מכתבים מידידיו בעברית צחה. כל תנועת החלוץ בסביבתנו איכסן בביתו. עבר מרצה, מארגן מא"י דרך זאמברוב — אכסנייתו היתה אצלנו. לכל אסיפת נוער מסוג זה עמד ביתנו לרשותה. כאשר הודעתי לו פתאום שגבר רה החלטתי לעזוב את הגימנסיה הפולנית ולעלות ארצה, ניסה תחילה לשכנע אותי שבסיימתי את הגימנסיה אביא תועלת יותר גדולה למולדת, אך בראותו שאני עומד על דעתי חיזק ידי וברכני בהצלחה ובשלום.

כשתכף המשבר, בסוף שנות השלושים, כתב אלי מכתבי עידוד, בעברית למופת, מתובלה דברי חז"ל, והביע אמונתו השלמה בתקומת ישראל וביסוד המדינה. כמה התגעגע לנכדיו, שבארץ, והוא אינו מכיר אותם וכל מגמתו היתה למחר ולהתנחל בארץ ישראל ולהקים גם הוא ביתו כאן. אך נפסק הקשר — — — ואבא, אמא שרה-דינה, אחי נוח ומשה, אחיותי עדה, מאשה, ינטה וחווה — אבדו בשואה. הי"ד.

רוסלאנד, זיך בילדן און קומען צו א תכלית. כדי צו באקומען וווינרעכט (פראוואזשיטעלס-טווא) אין רוסלאנד האָט ער געדארפט זיין א גרויסער סוחר, פון דער ערשטער גילדע, אָדער אַ דיפלאָמירטער בעל-מלאכה. האָט ער זיך געלערנט שוסטעריי ביי בינאַמקע שוסטער, האָט געהאלטן אין לאַמזע עקזאמען און באקומען אַ שוסטער-דיפלאָם... אַנדערטהאלבן יאָר האָט ער פארבראכט אין מינסק א.א. שטעט — האָט געמוזט צוריקקומען אַהיים, באקומען פון זיידן צוויי פעטש און פארבליבן אין דערהיים.

מיין פאָטער איז געווען אַ סענטימענטאַלער, האָט געפירט אַ ליבע מיט דער שיינער טאָכטער פון יאָסל משה שמואל'ס 7 יאָר... האָט מיט איר חתונה געהאט און געבויט אַ שיינע נאַצי-אַנאַלע הויז. פלעגט לייענען פיל, שטענדיק געהאַלטן די „הצפירה“, געשריבן אַ שיינעם העברעאיש, געווען ציוניסט און געטאָן טובות. איז געווען אַן ערלאכער, געגאנגען אויפן גלייכן וועג און נישט איינמאַל געליטן דערפון. בעת דער ערשטער וועלט-מלחמה, ווען מענטשן האָבן געהונגערט — האָט ער געעפנט זעק-מעל און געטיילט נאָענטע און ווייטע.

ווען דער „החלוץ“ איז אויפגעקומען — האָט ער געעפנט פאר אים די טויערן פון זיין הויז און אַלע פארזאמלונגען און פייערונגען, געסט און אינסטרוקטאָרן פלעגן זיין ביי אונדז אין דערהיים. ווען כ'האָב באשלאָסן פאַרלאָזן די פוילישע גימנאַזיע און פאָרן קיין ארץ ישראל — האָט ער צוערשט געוואָלט מיך באַווינקן איך זאָל ענדיקן די גימנאַזיע, דערמיט וועל איך ברענגען מער נוצן מיין פאָלק. געזען אַז איך בלייב ביי מיין מיינונג האָט ער מיך געבענטשט, געוואונטשן אַ גליקלעכע צוקונפט. אין די שווערע קריזיס-טעג האָט ער מיך געמונטערט אין זיינע בריוו. האָט געגלויבט באמונה שלמה אין אונדזער זיג אין ארץ ישראל. האָט אַזוי געבענקט צו קומען און זיך באַזעצן, צו קענען אַרומנעמען און קושן זיינע אייניקלאַך, האָט שוין גע-האַלטן ביים קומען און — — — אַלץ איז געוואָרן איבערגעריסן, מיין פאָטער, מיין מו-טער שרה-דינה, מיינע ברידער נוח און משה, מיינע פיר שוועסטער: אדא, מאַשא, יענטע און חוה — זיינען אומגעקומען.

ר' יעקב (צבי) צוקרוביץ הי"ד

רינק 2. הוא גר בקומה ב', ובקומה א' היו הדירה והחנות לגלנטריה של משפחת ר' שבתאי קוויאטק.

רעיתו שרה רחל, בת ר' יהושע בצלאל גור-לומבק, ממשפחת החקלאים היהודים (אחיה ר' מאיר יעקב חי מחקלאות ועבודה עצמית על אד-מותיו עד יומו האחרון). הצטיינה בישרה, בצד-קתה ובמידת הכנסת אורחים כבעלה והודות למזגה הטוב התפרסם הבית. בשבתות היו סוע-דים תמיד אורחים על שולחנם שהביאו מבית המדרש ובימות החול היו מאכילים כמה מתלמידי הישיבה.

היו להם שלוש בנות (בנם מת בילדותו): יוכבד (חבצ'י) שנישאה למר גרשון סרברוביץ, דינה שנישאה למנחם ברמן ועברה לווארשה, וברכה שנישאה לישראל רגנסבורג בן הרב דמתא. הבנות קיבלו חינוך כללי ועברי, ידעו עברית וכמה שפות. הקורספונדציה הביתית התנהלה על טהרת העברית. שרה רחל האם, קיוותה שעוד תזכה לעלות לארץ ישראל. היתה אומרת: "כשם שזכיתי למלא את משאלתי ולכ-

בן ר' יהודה ליב והניה, נולד בשנת 1867 בקירוב. היה למדן וגם משכיל, "גביר" העיירה, נדיב וסובלני, מלא חיבה לציון וישר מאד. היה מגבאי חברי קדישא. עסק במסחר. היה קונה תבואות אצל הפריצים שבסביבה ומעבירן לוורשה או לחו"ל. היה שוכר גם יערות לכריתה. על ידו חיו כמה משפחות — עובדים קבועים שלו, כמו: אליעזר זארמבסקי וברל גולדברג הי"ד ואח' וכן גם מתווכים בלתי קבועים. ביתו היה מלא כל השבוע — יהודים מכל החוגים היו באים לשתות תה, לקרוא עתון ולשוחח על עניני דיומא. מבאי הבית הקבועים היו: אחיו ר' מאיר צוקרוביץ (שזכה לעלות ארצה עם רעיתו רייזל וכאן נפטר), ר' מרדכי שאפראן, ר' בנימין קא-גאן, ר' יצחק לוינסון, גבאי "בית המדרש הלבן", ר' זלמן קפלן מורה הוראה, ר' בונים דומב, גיסו, בעל אחותו, מחזיק ה"מאנגל" — המעגילה לגיהוץ כבסים. בשבת בבוקר, לפני התפילה, היו מת-אספים בביתו אנשים רבים לשתות קפה בחלב, אגב טעימת תופינים, ולשוחח בעניני פולי-טיקה. ביתו היה בן קומתיים ברחבת השוק,

שרה רחל צוקרוביץ

יעקב צוקרוביץ

Jank'l and Sara Rachel Zoukrowitch

תוב ספר תורה, כך עוד אזכה לעלות לארץ ישראל". אבל לא מלאה משאלתה זו והיא נפטרה עוד לפני השואה. בסוף ימיו לא שיחק לו גורלו לר' יעקב. התרושש בהדרגה כתוצאה מהמדיניות הכלכלית הפולנית כלפי היהודים. ב־1938 בגיל למעלה מ־70, הוכה עד לאבדן הכרתו ע"י בריו־נים פולנים שהתקיפוהו בחדר המדרגות של ביתו. כאשר ירד להתפלל שחרית לבית המדרש

ביום א' בשבוע. בספטמבר 1939, כשפלש הצורר, נלקח עם רוב יהודי העיירה למחנה לפרוסיה המזרחית. הספיק עוד לחזור לזאמברוב כאשר נכנסו הרוסים, אבל חלה קשה מהיסורים שסבל במחנה ונפטר כעבור כמה שבועות. בתו יוכבד עם בעלה ומחצית ילדיהם שנשארו בפולין, כלתה ונכדתה, וכן בתו דינה עם ילדה הצעיר הושמדו כולם על ידי הצורר.

ר' יאנקל צוקראָוויטש

איז געווען פון די שענסטע און אידעאלסטע באלעבאטיס אין שטעטל. איז געווען גבאי פון חברה קדישא, פון די ערשטע חובבי ציון, גע־האט אַ גוטע האַרץ, געגעבן צדקה, געהאַלפן יעדערן. אויך זיין פרוי שרה־רחל, שיע־צאלעל גאַלאַמבעקס טאַכטער, איז געווען אַן אויסער־געוויינלאכע פרוי, פלעגט געבן צדקה, אַפּאַרט, פלעגט מכנים אורחים זיין און שטענדיק גרייטן אַ טיש פאר פיל ישיבה־בחורים. יאנקל צוקראָ־וויטש האָט געהאנדלט מיט תבואה און מיט וואַלד. עטלאכע משפחות, ווי לייזער זארעמבסקי און בערל גאַלדבערג, פלעגן לעבן פון אים, אַחוץ פאַרמיטלער. זיין הויז איז געווען פול שטענדיק מיט מענטשן, אינדערוואַכן און שבת, וואָס פלעגן קומען ליענען אַ צייטונג, טרינקען אַ גלעזל וואַרעמס און סתם הערן נייעס. חברה גמילות חסדים פלעגט יעדן יאָר מאַכן דאָ זייער

סעודה, אויפן חשבון פון ר' יאנקל צוקראָוויטש. ער האָט געהאט 3 טעכטער. די עלצטע האָווטשע האָט חתונה געהאט מיט גרשון סרעבראָוויטש, די צווייטע, דינה, — מיט מנחם בערמאן אין ווארשע און די דריטע, ברכה, האָט חתונה גע־האט מיט ישראל טשע, דעם רבס זון. יאנקל צוקראָוויטש האָט געטרוימט זיך צו באזעצן אין ארץ־ישראל. אין יאָר 1938, האָבן אים פוילישע כוליגאנעס שטאַרק צעשלאָגן און ער איז אַפֿ־געלעגן אַ צייט קראַנק פון דעם. אין 1939, האָבן אים די דייטשן פאַרשלאַפּט קיין פרייסן. איז צוריקגעקומען, ווען די רוסן זיינען שוין געווען אין שטאָט און איז קראַנק געוואָרן און גע־שטאַרבן. זיינע צוויי טעכטער מיט זייערע מע־נער און קינדער — זיינען אומגעקומען דורך די נאציס.

משפחת גרשון סרברוביץ

מר גרשון סרברוביץ הי"ד, בן ר' יוסף ומרים, נולד בוויזנה ב־1880 למשפחת לומדים. היה בר אוריין ומשכיל. יודע שפות וציוני ואיש ישר מאד. הגיע ב־1905 לזאמברוב ונשא לאשה את יוכבד (חבצ'י) בת יעקב ושרה רחל צוקרוביץ. עסק במסחר סיטונאי ובמסחר יערות ואחר כך עבר לתעשייה. יסד עם מר בירוש קרידה ושות־פים אחרים את ה"פולוש" הראשון — בית החרושת לאשפרה וצביעת בדי צמר. בית חרושת

זה (וכן השני שנבנה במקומו לאחר מלחמת העולם הראשונה ע"י האחים פראבדה) עוד השתמש במכונת קיטור מרכזית לפני היות חשמל בזאמברוב. כשפרצה מלחמת העולם הרא־שונה הופרד מר גרשון מהמשפחה ונשאר ברוסיה עד גמר המלחמה. שם עסק במסחר וגם בניצול מכרה פחם. בגמר המלחמה חזר לזאמברוב, לאחר האינּוואזיה הבולשביט בשנת 1920, נחטף מר גרשון יחד עם עוד יהודים בעלי בתים ע"י

גרשון סרעבראוויטש
Gershon Srebrowitch

יאנקל צוקראוויטשעס עלצטער איידעם. איז געווען אן ערלאכער ייד, א געבילדעטער, א ציוניסט, און שטענדיק געארבעט פארן כלל. א צייט איז ער געווען וויצע בירגערמייסטער אין זעמבראווע (אן געהאלט) און פרעזעס פון דער קהילה. איז געווען שותף פון דער גרויסער פאר-ביארגניע, "דער פאלוש". זיין פרוי, יוכבד (העוויטשע) איז געווען אן איידעלע, האט געקענט גוט עברית און תנ"ך. איז געווען טיכטיק אין פרויען-פאראיין. ביידע זיינען זיי אומגעקומען מיט זייערע ^{צוויי} זין און טאכטער. צוויי זין האבן זיי אין ארץ-ישראל.

חיילים פולנים מתפרעים והוכו קשה. בנס ניצלו מידם ונשארו בחיים. באותו זמן נרצח על ידם הרוקח שקלובין. הצטרף גם ל"פולוש" השני, כאשר זה נבנה מחדש ע"י האחים פראבדה הי"ד. שאחד מהם שלום אייזיק, היה בזמנו אחד העובדים של "הפולוש" הראשון. מר גרשון עסק באמונה בעניני ציבור וזכה להוקרת הציבור, כי נבחר לראש הקהל וגם כיהן במשך זמן מסויים סגן יושב ראש העיריה, כאשר עוד ניתנה משרה זו ליהודי (בלי תשלום). היה יושב ראש ההסתדרות "אזע" לפקח על הבריות של ילדים עניים.

רעיתו יוכבד הי"ד, היתה בקיאה בתנ"ך ובספרות העברית והכללית, יודעת שפות, ופעילה בארגון הנשים לעזרה סוציאלית "פרויען פאריין". ביתה היה ציוני, הילדים חונכו ברוח האומה והמסורת והלשון העברית היתה שגורה בפיהם. 3 מבניהם יוסף, נחום, ויהודה עלו ארצה. אבל להורים וליתר בני המשפחה איתרע מזלם. גרשון ורעיתו נשרפו באושביץ עם רוב יהודי זאמברוב. שם מצא גם את מותו בנס הצעיר מאיר בן השבע עשרה אשר כה שאף לעלות ארצה. בתם צפורה, אחות מוסמכת, נרצחה ע"י הצורר בשמד שע"י כפר סומבו. בנס משה (מוכשר מאוד ובעל נפש, שהיה קודם ציוני ואחר כך קומוניסט), יחד עם אשתו חאשה בת המורה ר' זרח כגן ובתם רחלה — נספו כולם בגיטו ביאליסטוק.

שמואלקה וויליאמובסקי

בנו היחיד יוסף וויליאמובסקי הלך בדרכיו וגם הוא היה גבאי של חברה קדישא ומנכבדי הקהילה. נכדו, משה וויליאמס, היה בארצות הברית פועל דפוס ועבר אחר כך לגידול עופות באחוזה משלו. היה מושך בעט סופרים ושיר אחד משלו אנו מפרסמים בספר זה.

היחיד שנשאר מכל המשפחה — אלעזר וויליאמובסקי בהדר יוסף ליד תל אביב.

מבוני העיר והקהילה הראשונים. בעל הדרת פנים. זקן לבן ארוך וגבות עיניים עבותות. תמיד הדור ונקי בלבושו. היה גבאי בבית המדרש הלבן במשך שנים רבות. עד עת זקנה מופלגת. היה גם שנים רבות נשיא החברה קדישא בעיר, שתדלן לטובת יהודי העיר והסביבה. ביתו, בית חומה ראשון יהודי בעיר. לפני בניין הקרקטין היו מתאכסנים בביתו קציני צבא — מטעם המלכות, כי לא נמצא בכל העיר בית נאה ונקי כמוהו.

ר' שמואל'קע וויליאמאווסקי

געקליידעטע, מיט ווייסע קעלנערלאך און גע-
פוצטע קאמאשן, אנשטאט שטיוול. ווען ר'
שמואל'קע איז שוין געווען אין טיפן עלטער
איז אויסגעבראכן א „רעוואלוציע“ אין ווייסן
בית המדרש: דער יונגער דור האט פארלאנגט
א יונגן גבאי. האט זיך געקערט וועלטן:
ס'טייטש, אויף דער עלטער עס אפטאן דעם
געטרייען און יאָרנלאַנג איבערגעגעבענעם
גבאי? האָבן די יונגע רעוואלוציאָנערן געזיגט,
ווייל ר' שמואל'קע אַליין האָט נישט געוואלט
מער, מען זאל אים אויסוויילן אַלס גבאי —
שוין אין טיפן עלטער... האָט מען אויסגעוויילט
דעם פאַרשטייער פון דער יוגנט, ר' איטשע
לעווענזאָן, „חאַרלאַקאַוועס“ (גרינוואַלד) מאָן,
אַלס גבאי.

זיין זון, ר' אברהם־יאָסל האָט נישט ליב גע-
האַט זיך מישן אין קהילה געשעפטן, כאַטש ער
איז געווען אַנגעזען און אין זיין טאַבאַק־גע-
שעפט פלעגן שטענדיק זיצן יידן און שמועסן
אין וועלט־פּאַליטיק. זיין זון משה וויליאַמס איז
געווען אַ דרוקער אין אַמעריקע. איז געוואָרן
שפּעטער אַ פאַרמער און זיך אָפּגעגעבן מיט
עופות צוכט. איז געווען באַגאַבט און האָט פאַר-
פּאַסט אייניקע דערציילונגען און לידער. איין
פּאַעמע: „איך שרייב אַ בריוו“ דרוקן מיר אינם
פּנקס. אפרים האָט געהאַט אַרטיסטישע פע-
איִקייטן, איז געווען דרוקער אין לאַמזע און
אומגעקומען מיט זיין גאַנצער פּאַמיליע. איי-
נער, אלעזר, האָט זיך געראַטעוועט פון דער
גאַנצער פּאַמיליע און איז איצט אין ישראל.

ר' שמואל'קע וויליאַמאווסקי שטייט נאָך פאַר
מיינע אויגן, ווי קרוב מיט זעקס צענדליק יאָרן
צוריק: עפעס העכער פון מיטעלן וווקס, הדרת
פנים'דיקער אויסזען, אַ ווייסע פאַטריאַרכאַלע
ציכטיקע באָרד אַרום זיין ברייטן געזיכט, גרוי-
סע, שוואַרצע דורכדרינגענדיקע אויגן, באשיצט
מיט געדיכטע ווייסע ברעמען, זויבער געקליי-
דעט, פלעגט ער שפּאַנען, מיט געמאַסטענע
טריט צום ווייסן בית המדרש, אין דער באגליי-
טונג פון זיין געטרייען בן יחיד אברהם־יאָסל
— אַ הויכער, שלאַנקער, שוואַרצחנעוודיקער
יונגערמאַן און מיט זיינע אייניקלאך.

ר' שמואל'קע איז געווען פון די עלצטע זעמ-
בראַווער יידישע בירגער, פון די בויערס פון
דער קהילה. ער האָט געשטעלט אין מאַרק די
ערשטע געמויערטע הויז. האָט זיך פאַרנומען ווי
א סך אַנדערע מיט אַ שענק, ווייל זעמבראַווע
איז געווען אַ דורכגאַנג צענטער פון אַ סך
טראַקטן. זיין הויז איז געווען באַרימט מיט
איר ריינקייט און אַרדענונג, אַזוי אַז אַלע
חשובע געסט אין שטעטל, פלעגט מען קוואַרטירן
ביי אים, צווישן זיי אויך אַ זון פון באַראָן
האַראַצי גינזבורג פון פעטערבורג, וואָס זאל
האָבן געדינט אַלס אָפיציר אין דער רוסישער
אַרמיי אין זעמבראַווע.

ר' שמואל'קע איז געווען אַלע יאָרן דאָזאָר
אין דער גמיע, גבאי פון דער חברה קדישאַ
און לאַנגיאַריקער גבאי אין ווייסן בית המדרש,
וואָס האָט זיך גערעכנט אַלס צענטער פון
זעמבראַווער פאַרגעשריטענע, ציוניסטן, קורץ

בית הקושארים (לוינסקי)

והם: משה זליג, אברהם'ל, ריינה בריזמאן,
שרה צ'ירונגורר ועוד, שלושת האחים לייבוש,
הרשל ויצחק קנו שטח אדמה גדול משמואל
הקצב ועל השטח הזה הקימה ממשלת רוסיה
את הקסרקטין, קושארר בלע"ז, ומכאן גם הכי-
נוי שלהם.

כל המשפחה הצטיינה בעבודת החקלאות
ובמסחר. כולם ידעו לחרוש ולזרוע, לעבד גנים
ופרדסים. אברהם'ל קושארר, בן איטשה, הוא

לפני 5 דורות חי בזאמברוב אחד משה (או
יוסף) לוינסקי ולו 3 בנים: לייבוש, הרשל
ויצחק. לייבוש הוליד 5 בנים וארבע בנות:
יוסקה, ברקה, גרשון, משה, חיים וולוויל (ביא-
ליסטוק), מלכה (ארה"ב), רבקה, פראדל (אשתו
של אלי רודניקר) ואיטקה. הרשל הוליד 4
בנות ובן, והם: שרה גפנר, ועוד, אשת בנימין
גולומב, רייזה מייזנר, גולדה וויינברג. והבן
איטשה קושארר הוליד 3 בנים ו-3 בנות

אריה גולומבאק את מחצית הונא, 300 לירות שטרלינג — אז סכום גדול — לשם בניית מושב זקנים שברח' אלנבי. משפחת הקושאררים הלכה והסתעפה לעשרות משפחות בזאמברוב ומחוצה לה.

זקן המשפחה, יצחק לוינסקי, מתגורר בפלוי-רידה, ארצות הברית. הוא העביר אליו 2 אחו-תיו, בת אחותו עם בעלה.

די קושארער (לעווינסקי)

וועלכן מ'האט געשטעלט שפעטער די קאזאר-מעס, קושארן. פון דאנען נעמט זיך זייער נא-מען „קושארער“.

אברהמ'ל קושארער, מיין זיידע, האט גע-האלטן אין זעמבראווע א שענק. האט אים ליק-ווידירט אין יאר 1921. האט פארקויפט זיין באדן און געקומען קיין ישראל. איז דא קראנק געווארן און געשטארבן אין תל-אביב, באגראבן אויפן אלטן בית עולם. פארן טויט האט ער איבערגעגעבן זיין קרוב, לייבטשאק גאלאמבעק 300 פונט סטערלינג, פאר דעם מושב זקנים אויף אלענבי גאס, וואס האט זיך דאמלט געבויט.

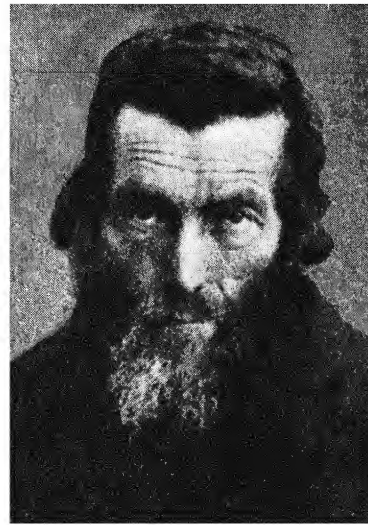
דער עלצטער פון די קושארער איז היינט אין אמריקע, יצחק לעווינסקי, אין פלארידע.

אבי אמי, החזיק שנים רבות בית מרוח, ברחוב קושצ'ילנה, אולם בראשית שלטון הפולנים, כאשר רק נפתחו קצת גבולות הארץ — מכר את ביתו ואדמותיו ובסכום של 600 לירות שטרלינג הגיע לארץ לבנות ולהיבנות בה. אולם לא האיר לו המזל פנים: חלה בקדחת ונפטר בתל אביב. נקבר בבית הקברות הישן, ברחוב טרומפלדור. לפני מותו מסר לקרובו

מיט 5 דורות צוריק האט געלעבט אין זעמ-בראווע איינער א משה אדער יוסף לעווינסקי. האט געהאט 3 זין: לייבוש, הערשל און יצחק. לייבוש האט געהאט 5 זין און 4 טעכטער: יאסקע, בערקע, גרשון, משה, חיים וועלוול (ביאליסטאק), מלכה (אמעריקע), רבקה, פראדל (די פרוי פון אליה רודניקער-גארן) און איטקה. הערשל האט געהאט 4 טעכטער: שרה געפ-נער, פון זיי: די פרוי פון בינאמקע גאלאמבעק, רייזל מייזנער, גאלדע וויינבערג, און איין זון. איטשע האט געהאט 3 זין און 3 טעכטער: משה, זעליג, אברהמ'ל, ריינה בריזמאן, שרה טשערוואניגורער, און נאך איינע די 3 ברידער לייבוש, הערשל און איטשע האבן אפגעקויפט פון שמולקע קצב א גרויסן שטח באדן אויף

פסח ירוזאלימסקי
Pessah Jerusalmiski

אברהמ'ל לוינסקי (קושארער)
Awremł Lewinski — Kouchare

משפחת ירוזאלימסקי (ירושלמי)

וולוז'ין. לאחר פטירת הרבי מגור, נסע ר' אלי זלמן אל יורשו וממלא מקומו וביקש ברכה לרגל עלייתו לא"י. קיבל את הברכה, לקח אתו את אשתו ובתו ועלה להשתקע במאה-שערים אשר בירושלים, רח' שערי פינה בשנת 1909. שם פתח בית חרושת קטן של יין צימוקים. כשלא הצליח בזה החל לייצר משקה קל, מין קוואס, לשתייה.

בימים ההם יצא טיבו של "מפעל שטרות" — כלומר: מוסדות כמו ישיבות, מושבי זקנים לוו כספים ונתנו שטרות על זה, ובכסף הקימו מוסדות, המלווה היה כעין שותף לזה והובטחה לו ריבית וגם הקרן. האמין להם ר' אלי זלמן התמים והשקיע בעניין 500 רובל, רוב כספו שהביא אתו. הלווה איפוא כספים לישיבת "תורת חיים" ולמושב זקנים המאוחד. אולם אלה פשטו את הרגל וסבא נשאר בלי הקרן ובלי הריבית. סבא ראה בזה עונש משמים — על שהימרה את פי הרבי מגור הזקן. היו לו לסבא גם קשיי קליטה, מפאת האקלים. החליט לחזור לזאמברוב. כולל החלוקה של לומזה-סובאלק הציע לו קיצבה

הסבא שלי, ר' אלי-זלמן דער וויינמאכער, בן הרב אברהם שו"ב משצ'וצ'ין התיישב בזאמברוב בשנת תרל"ה 1875. לאחר שנשא לאשה את חיה-שרה רובינשטיין משניאדיבה, בת ינטה, ממש-פחת התוספות יום-טוב. משפחת ירוזאלימסקי מוצאה מרבנים גדולים אנשי-שם. לשעבר היה שם המשפחה שמוקלירוביץ, אולם לאחר שראש המשפחה, ר' מרדכי ב"ר אליהו, כמשוער, שהה זמן רב בירושלים — החליפו ל"ירושלמי".

פרנסתו של סבא מעשיית יין-צימוקים לקידוש ולהבדלה. לאחר הטרדות הרשות הרוסית — עבר לתעשיית ספירט מפוגל לפוליטורה ובחשאי אף הכין יין-שרף. לפי המסורת במשפחה — החליט סבי ר' אלי-זלמן לעלות לא"י. ביקש על זה רשות מהאדמו"ר יהודה-אריה מגור, שהיה חסידו. הרבי לא נתן לו רשות, כי עוד לא הגיע הזמן לעלות. בינתיים נולדו לו בזאמברוב 3 בנים וארבע בנות. נשארו בחיים: מרדכי, וולוול, פסח והבת בובה-חנה, מרדכי בן 15, התארש עם בתו של אברהם-מ' קושאָרר (לעווינסקי), וולוול למד בנוב-הרדוק ובמינסק, שם גם הוסמך לרבנות. פסח למד ג"כ בנובה-הרדוק והוסמך אח"כ בישיבת

ר' אליה-זלמן ירוזאלימסקי (דער וויינמאכער)
Reb Ely Zalman Yerusalmiski (Der Winmacher)

ליח. נתקבל לבית הספר לאמנות בצלאל, כי הצטיין בציור ופיסול. אך חזר לפולין, למשפחתו בוולוז'ין. המשיך בפולין בעבודה ציונית והסֵפֵח לריוויזיוניסטים. אחיו האמצעי, וולול, היה פעיל ב"מזרחי", במישניץ. מרדכי השתקע בארץ פעיל (1936) ויצא לפולין זמן־מה לפני פרוץ המלחמה ונספה שם בשואה יחד עם כל בני זאמברוב.

חדשית, בתנאי שלא יעזוב את הארץ, אך סבא השיא את הבת בירושלים וחזר ערב מלחמת העולם הראשונה לזאמברוב, בעירום וחוסר כל. נפטר בזאמברוב י"ב לתשרי תרפ"ב (1922).

בנו הצעיר, פסח, עלה לארץ, עם איכרים עולי־רגל וניסה להסתדר בירושלים כמורה ולא הצִיֵּי

מרדכי ירוזאלימסקי ואשתו מרדכי יערוזאלימסקי און זיין פרוי
Mordchai Yeruslimski and his wife

פאמיליע יערוזאלימסקי

2. וולול, באקומען סמיכות אין מינסק, געווען מזרחי פירער אין מישעניץ, און 3. פסח—האָט געלערנט אין נאווארדעק, באקומען סמיכה אין וואלאזשין, דאָרט חתונה געהאט, געקומען קיין ישראל פאר דער ערשטער וועלט מלחמה, געווען לערער, געלערנט אין דער בצלאל קונסט־שולע, איז צוריק געקומען קיין פולין. דער זיידע מיט דער באַבען זיינען געקומען קיין ישראל אין יאָר 1909, האָט זיך באַזיצט אין מאָה שערים אין ירושלים און געמאכט ראָזינקעס וויין. עד האָט אַריינגעשטעקט זיין געלט, 500 רובל אין אַ נישט געלונגענע הלואה פאר אַ ישיבה און אַ מושב זקנים. זיי האָבן באַנקראַטיטרט און דער זיידע נישט ווילנדיק לעבן פון חלוקה, איז צוריק גע־קומען קיין זעמבראווע.

אין יאָר 1875 האָט זיך באַזעצט אין זעמב־ראווע מיין זיידע אליה זלמן דער וויינמאכער פון סטוטשין און האָט זיך באשעפטיקט מיט מאכן ראָזינקעס־וויין. צוליב די רדיפות פון דער מאכט, האָט ער אָנגעהויבן מאכן שפיריטעס פאר פאליטור און דערביי אַריינגעשמוגלט בראַנפן צום טרינקען. האָט ער געוואַלט פאָרן קיין ארץ־ישראל, האָט אים דער גערער רבי נישט דערלויבט. ערשט ווען דער רבי איז נפטר גע־וואָרן איז דער זיידע געקומען צום יונגן רבי ער זאָל אים געבן זיין ברכה קיין ארץ ישראל. דער זיידע האָט געהאָט 3 זין: 1. מרדכי, וואָס האָט חתונה געהאט צו 15 יאָר מיט אברהמל קושאַ־רערס טאָכטער, האָט זיך באַזעצט אין יאָר 1936 אין ישראל, איז געפאָרן קיין פוילן פאר דעם מלחמה אויסברוך און דאָרט אומגעקומען.

ר' אברהם שלמה דזינציאל (פראכט)

ישראל לוינסקי

סוכר, נרות — והאיצטבאות ריקות ואין עוד בידו הסכום, שצריך לשלם את ההקפה מהשבוע שעבר, שוב אותם הלבטים ואותה הריצה. כן היה חי האיש הזה כל הימים שהיכרתי אותו, אך מעולם לא הוציא מפיו כל תלונה. תמיד היה מרחף צחוק קל וחיוך על שפתיו. על פניו אין אף צל של דאגה. אדרבה, הוא יודע לבדח את לקוחותיו בבדיחות יפות, בפתגמים מצחיקים, באמרות שנונות, ובזה היה מושך את לבו. עומד בחנותו למרות דוחקו ודואג יותר בשביל לקוחותיו שמחוק, כלומר: שלא באו לקנות — מחמת עוני, וצריך לתת להם מתן בסתר לצרכי שבת. בחוריישיבה או אורח שצריך למצוא בשבילם מקום לסעוד בשבת, ועוד ועוד כמה דאגות כאלה, מה לעשות לו קודם: הוא או הם? מלחמה קשה מתלקחת בקרבם, אך פתאום הוא פונה לאשתו היקרה, הטובה כמוהו, ואומר: אַתָּה, חביבתי, אני מוכרח לגשת לסיטונאי להביא מיצרך פלוני, וכשמקבל רשות מאשתו לרבע שעה הריהו בן־חורין לעשות כרצונו. בדרך הילוכו הוא סר לבקר את פלוני החולה, פועל עני שנפל למשכב. בדרשו לשלמו הוא מסתכל בצנצנות הרפואה ובעינו החדה הוא סוקר את המצב הקשה של המשפחה: הבית ריק, הילדים, חיוורים ועצובים, יושבים בפינה דומם ומחריי־שים. האשה כבר עיפה, רגליה כושלות מטיפול בחולה ובהליכות הבית. ר' אברהם שלמה מעודד את החולה, מעודד את האשה, שולח את הילדים שישחקו בחוץ, מאחל לחולה רפואה שלמה ורץ מהר אל גבאי "ביקור חולים" ומזרזו לשלוח עזרה. משם הוא מזדרז והולך אל "משמרת חו" לים" ומצווה לשלוח שני שומרים ללינת לילה, להקל על האשה שתוכל לנוח בלילה. אגב מעיר בדרכו אונן של נשים בעלות יכולת, שצריך להביא לחולה מעט מרק עוף, כף ריבה לסעוד ולהשיב את לבו. ורק אז הוא נזכר, כי כבר עבר יותר מהזמן שקצבה לו אשתו, והוא ממחר לסור אל הסיטונאי ועומד כעני בפתח עד שהלו יתפנה אליו ויקיף לו מה שחסר לו.

לא בלי רטט פנימי בלבי הנני ניגש להעלות מזכרוני על ר' אברהם שלמה דזינציאל. זה היה יהודי פשוט לכאורה, בן קצבים, בעל חנות מכולת ומיני סדקיות, שמחירם פרוטה: כל המלאי שבחנותו לא עלה על רובלים אחדים (בימי שלטון הרוסים), וגם זה היה ברובו לא שלו, אלא שהיה מקבל בהקפה מהסוחרים הסיטונאים שהיו מקי־פים לו שק קמח, חבית נפט, כמה ליטרות סוכר על מנת שישלם בעד החוב הישן בבואו לקבל בהקפה מיצרכים חדשים. ואיך היה מתלבט, למשל, ביום שוק כשהאיכרים מביאים לעיירה מתוצרתם ואפשר לקנות אצלם מהיד הראשונה שיבולת־שועל בשביל בעל־עגלה עובר, שק תפוחי־אדמה או אפילו כור חטים ודגן כדי למ־כור בריוח כל שהוא לטחנת הקיטור, — העיניים כלות ויוצאות לעשות משהו, והכיס ריק ואין פרוטה לפורטה. בימי חמישי־ששי כשלקוחותיו התמידים, הנשים, באות לקנות לצרכי שבת, זו קמח, שמרים ויתר התבליים לחלות, וזו שמן,

ר' אברהם־שלמה דזשענטשאל (פראכט)
Reb Abram-Shlomo Dzienciol

הנה הוא כבר בחנותו, מראה לאתקילה מה שהביא כדי לפייסה ולרצותה על ששהה זמן רב בחוץ, פושט את קפוטתו המרופטה וכשציציותיו של הטלית-קטן שלו הארוך מטפחות על ברכיו, הוא תופס את מקומו מאחורי השולחן ושולח את אשתו הביתה. אבל צרכי העם מרובים ופגעי הזמן עצומים. הנה אשה באה ותינוק על זרועה המייפח וצורה בלי הפוגות — עין-רעה פגעה בו, לפי דברי האם — ור' אברהם שלמה יודע ללחוש עליה. אשה שניה — שושנה פרחת לה ברגלה, ואל מי לפנות אם לא אל ר' אברהם שלמה ללחוש על מכה זו. וכן כל היום זו יוצאת וזו באה, ור' אברהם שלמה מקבל את כולם בסבר פנים יפות, נזקק להן ועושה כל מה שביכולתו ועד כמה שידו מגעת „לרפא לשבורי לב ולחבש לעצבותם“.

ולא רק שהוא מקדיש מזמנו לטובת אחרים, הוא גם מסכן את חייו להציל לקוחות ממוות. הנה פרצה בעיירה החולירע. אנשים בריאים ושלמים נופלים כזבובים. בעיירה קמה צעקה ויללה. כבר מתו אנשים אחדים — והמגיפה מתפשטת. גבאי העיר החליטו לעמוד בפרץ ולבוא לעזרת הנופלים במחלה. הנה התקינו שכל היום יהיו מוכנים מים רותחים במקום ידוע כדי למרוק את המנוגע במחלה, בקבוקי ספירט ואלכוהול של חומץ גם כן ניתנים בחינם לכל הדורש. ור' אברהם שלמה שהיה גם כן ממסדרי הדברים הגדלים, עוזב לגמרי את החנות ומתמסר כולו לעזרת המנוגעים, הוא ועוד אנשים אחדים בעלי שרי-רים חזקים מתנדבים להיות מן הממרקים. כשידי ורגליו של החולה נעשות נוקשות וקרות כקפוחות, הוא מפשיל את שרווליו וממרק במים רותחים ובספירט נקי עד שהחולה מתחמם מעט ואז הוא ניצל ממוות. וכן יש לו עבודה. כל היום ממחר ממנוגע אחד אל השני, עובד בסכנת נפשות ממש. אך לא את כל החולים אפשר להציל, והמגפה מתפשטת ואין כוח לעצרה. אז מחליטים פרנסי העיר להשיא יתום ויתומה על בית-הקברות — סגולה בדוקה ומנוסה אתנו לעצור בעד מלאך המוות. והנה ר' אברהם שלמה רץ, מחפש יתום ויתומה, מזרז נשים לאסוף מעט נדוניה, מעט מלבושים, מחייב את העשירים להחזיק את הזוג מי שבוע, מי חודש, — והחתונה נחוגה בלילה, על בית-העלמין לקול מגינת

הכלי-זמרים, ומחותן הראשי, ר' אברהם שלמה, יוצא במחול ומשמח את החתן והכלה, אם מלאך המוות נרתע ונעצר, על זה שותקת ההיס-טוריה.

ר' אברהם שלמה אינו מפחד להביא מחלה מדבקת גם אל ביתו. הנה בחור-ישיבה, אורח שנתעכב לזמן מסוים בזאמברוב, חלה פתאום בטיפוס הבהרות ואין איש שיתן מקום לבחור הנודד, ובית-חולים אין בעיר, — מה לעשות? להשאיר את החולה בחוץ — אי אפשר. והנה ר' אברהם שלמה מקציע מקום בחדרו ומכניס שמה את החולה, שנודע אחר כך כאברהם מזרח מלומזה. הוא מטפל בו כאילו היה בנו עד שמבריא ומחלים.

ומי יכול לספר את כל מעשי הצדקה והחסד שהאיש ר' אברהם שלמה עושה יום יום, שבוע שבוע. ור' אברהם שלמה היה גם יהודי חרד, אדוק ושומר מצוות, ואינו דש בעקביו אפילו מצווה קלה. בשבת אינו מדבר דברי חול, הוא קובע גם עתים לתורה, אם כי אין לו גירסא רבה דינקותא. ניתן לו הכינוי „פראכט“, מפני שהיה אומר על כל דבר: „יא, עס איז פראכט“!

תחילה היה כעין אפיקורוס — קרא רומאנים, קיצר בלבושו. אך תקופת האפיקורסות לא נמשכה אלא שנים אחדות והוא נעשה, כפי שהיו אומרים, בעל-תשובה. איזו רוח עברה עליו שישנה את דרכו, אין איש יודע, אבל מאז שחל בו השינוי, רצה לכפר על חטאות נעוריו והתמסר לעבוד לטובת הכלל, לעסוק במצוות ומעשים טובים וגם לקבוע עתים לתורה. מתחילה היה לומד פרק משניות, חיי אדם, שגם זה עלה לו בעמל וביגיעה רבה והיה צריך להטריח אחרים שיבארו לו. בשקידה ובחריצות הגיע למשנה ולגמרא. וכשרב דמתא התנדב ללמד שיעור בתלמוד נעשה גם ר' אברהם שלמה אחד מתלמידיו וממערציו, אף-על-פי שקודם לא היה מחסידיו.

בנים לא היו לו. יתכן שהעובדה הזאת גם שימשה מנוע לעסקנותו הציבורית. כפי שהזכרתי כבר, גם אשתו היתה אשה כשרה וטובת לב ונדיבת רוח ולא כיהתה בבעלה ולא התרעמה

לישיבה ולתלמידיה והיה אחד ה"קוואקים" של הרב: ליווה אותו אפילו בחוץ-לארץ, במסעו למקום מרפא. נעשה קנאי והתנגד לכל דבר שבקידמה.

עליו על כל מה שעשה או אם הביא בשבת אור-חיים אחדים, אחרי שלא מצא בשבילם סעודה אצל בעלי-בתים אחרים, אף-על-פי שלא התכוונה להם. בשנים האחרונות לחייו התמסר כולו

אגודת הנשים לעזרה סוציאלית בזאמברוב
יידישער פרויען פאריין פאר סאציאלע הילף

פאר העיר / די גאלדענע פאן

אברהם אבא ראקובסקי אבטשע ראקאווסקי

יום טוב לוינסקי

א. ראקאווסקי איז געווען דער פאָר פון זעמב־ראָווע און האָט גערימט — אלס איינער פון די גרעסטע יידישע געלערנטע אין פוילן. ער איז געווען דער איידעם פון מאַשקע בורשטין, א ייד א גביר, אייגנטימער פון גרויסע פערד־סטאיי־ניעס און שענק, א יידישער פריץ, וואס פלעגט ארויספארן באקוקן זיינע מאַנאַטקעס אויף א בריטשקע געשפאנט „נאַ־שפיץ“, מיט דריי פאָר פערד, און דער גויישקער קוטשער, א פאַראַבעק, פלעגט זיצן הינטער אים. ראקאווסקי איז גע־בוירן געוואָרן אין יאר 1864, אין מאַריאַמפּאָל, ביי זיין פאטער, דער בארימטער רב, ר' עזריאל אריה־לייב, וואס איז געווען רב אין סטאוויסק, פלאצק, מסטיסלאוו און מאריאַמפּאָל, האָט גע־שטאמט פון דער בארימטער פאמיליע הורביץ, השל"ה, און זיך גערעכנט פון דער דינאַסטיע פון דוד המלך...

געלערנט אין ישיבות. אין פלאצק האָט ער געלערנט צוזאמען אין איין בית המדרש מיט נחום סאַקאַלאוו. אין זיינע זכרונות דערציילט נחום סאַקאַלאוו: „ווען מיר האָבן באשלאָסן צו לערנען וועלטבילדונג, מאטעמאטיק, געשיכטע, ליטעראטור און שפראכן, האָט ראקאווסקי מיך פאַרווונדערט מיט זיין סיסטעם צו לערנען פרעמ־דע שפראכן: געוואָלט קענען פראנצויזיש, האָט ער געקויפט א פראַנצויזיש־פּוילישן ווערטער־בוך און אויסגעלערנט אין א קורצע צייט דעם גאנצן בוך אויסגנויניק, לויטן אלף־בית, אָן א לערער, נישט וויסנדיק גענוי ווי אזוי מען ליענט קאָ־רעקט דעם וואָרט און ווי אזוי מען רעדט עס ארויס. אזוי האט ער געלערנט פויליש, און דייטש

קהילת זאמברוב הלכה ונשתבחה בחתניה הנאים, ככל שהשיגה יד בעל הבית דאז ל"קנות" לבתו חתן עילוי, מיוחס ובעל מידות. כזה היה בעל הבית מושקה בורשטיין, שקראו לו "מושקה פריץ", כי עשיר היה, בעל אחוזות ונוסע בכרכרה של פריצים פולנים, רתומה לשלושה זוגות סו־סים, והעגלון, גוי, יושב לו מאחוריו. קנה לבתו בכסף רב חתן מפואר, את בנו של ר' עזריאל לייב ראקובסקי — אברהם אבא. ר' עזריאל לייב, המחזק, יצאו לו מוניטין כאחד הרבנים הגדולים בפולין, כיהן ברבנות בסטאוויסק, עבר אחר כבוד לכהן בפלוצק עיר הפלך ומשם למסטיסלאוו, עירו של ההיסטוריון שמעון דוב־נוב, קהילה מאוד חשובה בימים ההם ומפורסמת גם בעלילת הדם שאירעה בה. כהונתו האחרונה היתה במאריאַמפּול — קהילה יהודית אריסטו־קראטית, מלאה לומדים וחכמים. הוא נפטר שם ביום הכיפורים, בשנת תרנ"ד (1894), כבן 75. "יאָרצייט" זה שמור היה בין בני זאמברוב שנים רבות, אף כי לא ידעו כאן את הרב ר' עזריאל לייב פנים אל פנים — כי בנו אברהם אבא היה עובר לפני התיבה ביום הזיכרון של אביו, בנעילה של יום כיפור, ותפילתו היתה משאירה רושם עמוק על כל המתפללים. לא היה לו לאברהם־אבא קול נאה, כדרך בעלי התפילה ב"ימים הנוראים", אבל נוסח מיוחד בתפילה היה לו, שלא כזה המקובל על ידי החזנים. סילסול "השכלתי" נהג בפיוטים ובסליחות של היום הקדוש. אגב השתפכות נפש על מעשי הקדוש ברוך הוא: "אתה הבדלת אנוש מראש ותכירהו לעמוד לפ־ניך", על ידי בכי ותחנונים על: "מרובים צרכי עמך ודעתם קצרה", תוך געגועים לציון:

און ענגליש און באלד גענומען איבערזעצן פון פויליש, פראנצויזיש, ענגליש אין העברעאיש גאנצע ווערק, ווי „מירטאלא“ פון אַזשעשקאווא, „דוד אלראי“ פון לאָרד ביקאַנספילד, „איך בא-שולדיק“ („זש'אַקיו“) פון עמיל זאַלאַ א.א. איז געווען שטענדיקער מיטאַרבעטער פון „הצפירה“, מיט זיינע וויסנשאפטליכע ארטיקלען, לומדישע

„בראותי כל עיר על תלה בנויה ועיר אלהים מושפלת עד שאול תחתיה“ וכו', וכו'. בית המדרש הלבן היה מתמלא ב"נעילה" עד אפס מקום, כי מכל בתי התפילה שמסביב — באו לשמוע את הנעילה של אבצ'ה, הוא אברהם אבא. זכות מיוחדת יש לו לאברהם-אבא, היו אומרים, בתפילה זו, שכן הוא נין הגאון בעל "זרע ברכ",

אברהם אבא ראקובסקי
Abraham Aba (Abtche) Rakowski

חקירות, איבערזעצונגען, נאטורויסנשאפט, פי-זיק א.א. ער האָט נישט געוואָלט לעבן פון דער פעדער און האָט נישט אָנגענומען דעם פאַרשלאג פון חז"ס (חיים זעליג סלאַנימסקי) רעדאַקטאָר פון „הצפירה“ זיך צו באַזעצן אין וואַרשע און אַרבעטן אין דער רעדאַקציע. ער האָט געלעבט פון האַנדל מיט נאַפט און האָט געהאַט אַ אייזנ-קראָם. אין יאָר 1905, ווען ער האָט נישט געוואָלט העלפן די רעוואָלוציאַנערן (סטרייקער) מיט מאַ-

ר' יצחק אייזיק, ומצאצאי השל"ה הקדוש (ר' ישעיה הורוויץ הגאון והמקובל, מחבר הספר "שני לוחות הברית", 1558), אשר זכותו תגן עלינו... ואשר שלשלת היוחסין שלו מגיעה עד דוד המלך.

אברהם אבא נולד במאריאמפול בשנת 1854 בקירוב, למד בישיבות פלוצק ואחרות והיה מפורסם כעילוי בכל הסביבה. אולם עוד בגיל

ראלישער און מאטעריעלער הילף, האָבן זיי איינ-
מאל, אין דער נאכט פון דאָנערשטיק אויף פריי-
טיק, „ארויסגעלאָזט“ זיינע פעסלאך נאפט — אין
טייך אריין. גוים און אַרימע יידן זיינען געלאָפן
פרייטיק פרי צום טייך אָפשויםען דעם אייבער-
שטן שיכט פון טייך, דעם נאפט.

ראַקאָווסקי האט ארויסגעגעבן אונטער אַ
פסעוודאָנים „לאַ ספרא ולאַ סייפא“ זיין „מסיכתא
שטרות“ — דאָס הייסט: אין דער שפראך און
סטיל פון דער גמרא האָט ער אָנגעשריבן א בוך
ווי אזוי מ'דאַרף פירן דעם האַנדל, די געזעצן פון
קרעדיט, אויסשטעלן וועקסלען, צינזן, באַנקראַטן
א.א.וו. דערמיט האט ער געעפנט די אויגן פון
די יידישע קליינע און גרויסע סוחרים און זיי
באקענט מיט די געזעצן פון לאַנד און פרינציפן
פון האַנדל. דאָס האָט אים אָבער שפעטער גע-
שטערט צו ווערן רב אין לאַמזע. מען האָט גע-
טענה'ט אַז ער האָט דערמיט אָפגעלאַכט פון דער
גמרא...

האט געהאט 3 זין און 6 טעכטער. דער עלצ-
טער מענדל איז אומגעקומען, ווען ער האָט זיך
אָנגעקלאפט מיט זיין וועלאַסיפעד אין א בוים.
זיין 2'טער זון, אלטער, איז געשטארבן אין 1939,
אין לענינגראד. זיינע טעכטער: חייטשע, מיר-
טשע, חנה, טשיפקע, פייטשע און ליובע — אלע
געבילדעטע — האבן זיך צעזויט און צעשפרייט
איבער רוסלאנד און פוילן. חנה'ס א זון, מנחם
חאָדאָווסקי, לעבט אין ישראל, הייסט ס ב י -
דור (סאָוידאָר), און איז דער ישראל'דיקער
באַנען-פירער. ראַקאָווסקי'ס יינגסטער זון, יש-
ראל'קע — איז געווען א פייאיקער, א גוטמוטי-
קער און פלעגט שרייבן הומארעסקעס, אויפן
שטייגער פון שלום עליכם. ער פלעגט שרייבן
לידער, פאַראַדיעס און מאכן לוסטיק חברים. האט
געלערנט כעמיע אין בעלגיע און געענדיקט אין
פראנקרייך. זיך דאַרט באזעצט אלס כעמיקער
און זיינע גאנצע יארן געארבעט לטובת אַרימע
יידישע עמיגראנטן און געזאָרגט יעדן זומער צו
שיקן אַרימע יידישע קינדער אויף פרישער לופט.
ערב דער צווייטער וועלט-מלחמה איז ער צו-
ריקגעקומען קיין זעמבראווע, עלנט, צעבראָכן און
איז אומגעקומען צוגלייך מיט אלע זעמבראווער
יידן. מיר וועלן צוריקגיין צום פאָטער. ער איז

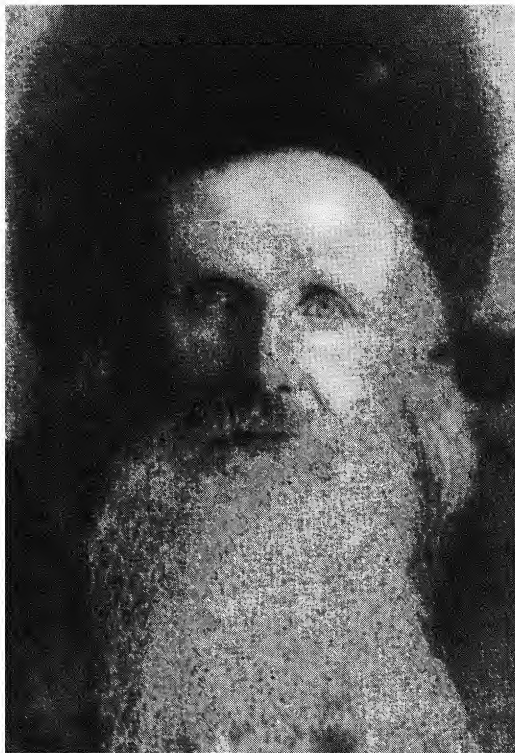
ר' "הציץ ונפגע": קנה לו חבר בפלוצק, בישוי-
בה, אחד — נחום סוקולוב, ויחד אתו החל
לשקוד בלימוד חכמות חיצוניות: לשונות ומדעי
המתמטיקה והטבע, היסטוריה וספרות. עיקר
לימודו היה, כפי שנחום סוקולוב העיד עליו
בזכרונותיו: שפות. כיצד למד ר' אברהם אבא
שפות? מורה לא היה לו, ומשכה אותו קודם-כל
השפה הצרפתית. מה עשה? רכש לו מילון גדול
של אותה לשון ולמד אותו בעל-פה, לפי הסדר
האלפביתי, וכמובן, מבלי לבטא את המלים
כראוי, לפי הדקדוק וההגייה הצרפתית, ומבלי
להחסיר אף אות סופית אחת, כמו שכתוב במי-
לון... אחר כך למד את הלשון הפולנית — לשון
אשר האינטליגנציה היהודית בפולין זילזלה בה
אזי, כי קשה היה "לעשות בה קאריירה", מפני
הרוסית שהיתה לשון הכובש והמשתלט על כל
ענפי החיים בפולין. אברהם אבא אף תירגם
לעברית כמה וכמה דברים מתוך הספרות הפול-
נית, ובעיקר כתבי אליזה אורז'שקובה: "מיר-
טאלה", "על אדמת נכר" ואחרים. אחר-כך למד
גרמנית — הלשון שפתחה לו שערים אל חכמת
ישראל, שהיתה כתובה ברובה בלשון זו, ואף
תירגם ממנה במשך הזמן כמה וכמה ספרים לעב-
רית, כמו "ניספה בלא משפט" — רומן של
פיליפסון על מהר"ם מרוטנברג, שמת בכלא של
העיר קולוניה ולא רצה שאחיו יפדוהו במחיר
המופרז שהשלטונות שמו עליו. תירגם את "נדחי
ישראל", "הנקמה", ועוד ועוד. הגיע תורה של
הלשון האנגלית, ואברהם אבא למד אותה, על
פי המילון, בעל-פה, ותירגם, כמובן, לעברית
כמה וכמה פנינים מתוך מבוחר הספרות, כמו:
"חומר מגזע ישי" או "דוד אלראי" — ספרו
המפורסם והציוני של לורד ביקונספילד, דיו-
ראלי (ניתן בזמנו פרס לחותמי "הצפירה")
ואחרים.

עוד בשנת 1872, עול ימים, החל לפרסם
ב"המגיד" שיצא לאור בליק, מאמרי מדע וחי-
דושי תורה ובלשנות, היה לעוזרו של
ר' חיים זליג סלונימסקי (חז"ס) בעל "הצפירה",
ופירסם לעתים קרובות מאמרי תורה וחכמה,
טבע ודברי הימים והיה אחר-כך יד ימינו של
חבירו נחום סוקולוב, העורך הראשי של "הצפי-
רה" ושל המאספים הספרותיים-מדעיים, "הא-
סיף". החכם חז"ס החליף מכתבים עם אברהם

אבא כל ימיו ולא פעם המריצהו לעזוב את העיירה ולצאת לוורשה ולהתמכר למדע ולספרות. אך כמה מכשולים עמדו לו בדרך ונשאר בתוך "עמו" בזמברוב.

בעולם המסחר והתעשייה קנה לו שם אברהם אבא בספרו "מסכת שטרות" — כיום ספר יקר המציאות בספרותנו. בחריפות של אחד האמוראים הקדמונים, בסגנון תלמודי מובהק למופת, גילה לפני המתלמד היהודי, שהיה ברובו מחובשי בית המדרש ולשון זו שגורה בפיו, את כל דרכי המסחר ותחבולותיו, דיני לווה ומלווה, לפי חוקי המדינה, תקנות הבנקים, דיני רבית, פשיטת רגל, ענייני שטרות וכו'. חתם לא בשמו האמיתי כי אם "לא סיפא ולא ספרא" — שלא להיות מטרה לחץ הקנאים. בספרו זה פקח עיני אלפים ביהדות פולין, שנתנו ידם ויעודם במסחר, מבלי לדעת דרכיו ומבלי להבין את חוקי המדינה. החרדים והקנאים הביטו עליו בעין זעומה, כי ראו בזה מעין חילול התלמוד, כי היה כתוב באמנות רבה ובתבונה, דומה לגמרא, והיו אף קנאים שרצו להטיל עליו חרם. כאשר נפטר בלומזה רבה הראשי, ר' מלכיאל טננבוים ז"ל, העמידו כמה בעלי בתים משכילים את מועמדותו של אברהם אבא לקבל כתב רבנות של העיר. אולם הקנאים והחסידים ערכו אסיפות מחאה: מחבר "מסכת שטרות", אבצ'ה האפיקורוס. יהיה רב ואב בית דין שלנו — אוי לה לאותה בושה! .. והיו מוכרחים להוריד את מועמדותו. היה מראשוני הציונים בפולין, ועשה נפשות רבות לרעיון זה במאמריו ובנאומיו בעברית ובכמה לשונות אחרות. בשנת 1904, משהקיפה השמועה בזמברוב על פטירת הד"ר בנימין זאב הרצל, פנו, כמובן, לאבצ'ה, שיספיד את המנהיג הציוני. רב העיר — מתנגד חריף לציונות, כדרך הרבנים בזמן ההוא — פקד לנעול על מסגר את כל בתי התפילה, שלא להספיד את האפיקורוס. אולם גבר מחנה הציונים, ובעיקר "אברכי המשי" — משי כיליה-חתניה של זמברוב, יוצאי עיירות שונות, ובראשם אבי מורי, ר' ישראל, המורה והמשכיל בעיירה, ופרצו את דלתות בית המדרש הלבן, שהיה אז מבצר המתקדמים. ר' אברהם אבא נישא על כפים אל הבמה, שם עמד עטוף טלית, כאחד דרשן דתי, והספיד את הד"ר הרצל. אגב

געווען דער גייסטיקער פירער פון שטאָט. האָט געקענט גוט דעם רוסישן קאָדעקס און באקומען רעכט צו שטיין אלס אדוואָקאט אין געריכט. ווו עפעס א גזירה אָדער א צרה אויף יידן — פלעגט אַבטשע פארן קיין לאמזע צום גובערנאטאר זיך משתדל זיין. פלעגט מען דארפן באפרייען סאָל-דאטן אויף יום-טוב פון קאזארמע פלעגט שוין אבטשע פאָרן אליין, אדער מיטן רב, צום גענע-ראל, זיך משתדל זיין. איז געקומען דער נייער גובערנאטאָר באזוכן זעמבראָווע, ראש השנה, האָט אבטשע אים אויפגענומען אין ווייסן בית מדרש, אין נאָמען פון זעמבראווער יידן, מיט א פיינער רוסישער רעדע איבערן יידישן יום-טוב און איבער די יידישע געפילן צו זייער פאטער-לאנד — און האט געמאכט א גרויסן און גוטן איינדרוק איבער די באאמטע וואָס זיינען מיט-

ר' עזריאל לייב ראָקובסקי
Rabi Azriel-Leib Rakowski
(Abtche's Father)

ניתוח מעמיק בתורת הציונות ובפעלו של מייסד "מדינת היהודים", נתן פרק ב"חיבת ציון" ובהקדמה רבה לאומית למען ארץ ישראל, תיאר את דרך היסורים של הרצל, תלאותיו ומסעיו שרופפו את בריאותו וכו'. בהגיעו לסיום המקובל של הדרשה נים: "ובא לציון גואל, וכן יהי רצון, במהרה בימינו, אמן!" געה כל הקהל בבכי יחד אתו, ואבלי-ציון יחד עם שאר האבלים אמרו "קדיש דרבנן"... על "קדיש דרבנן" זה, לאחר הספד על מות האפיקורוס הרצל, לא יכלו לסלוח לו שנים רבות הרב והיהודים הקנאים. ר' אבא לא עשה תורתו קרדום לחפור בה והתפרנס בכבוד ממסחר הנפט ומחנות למכשירי ברזל. קיבל "קונצסיה" להביא לציריך וניבור — תחנת הרכבת הקרובה ביותר לזמברוב — מיכלי נפט מבאקו ומכאן להעבירם לחביות. כמה משפחות התפרנסו מזה, והיה לו מתחרה חריף בעסק זה, ה' בנימין טננבוים, שקיבל אף הוא קונצסיה מקרובי אשתו, בעלי חברת הנפט המפורסמת "כהן", מפטרבורג. בשנת 1905, בימי הרעש והתסיסה המהפכנית ברוסיה, נטפלו ה"סטרייקער" — המהפכנים היהודים בזמברוב, חברי הבונד והס"ס — אל אבצ'ה ראקובסקי, שיעמוד לצידם ויעזור להם בהסברה ועוד יותר בכספו. כציוני נלהב — לא נכנע להם וגם לא ראה בעין יפה את השתתפות היהודים במהפכה הרוסית. אבצ'ה היה באותם הימים מכובד ומקובל מאוד בבית המשפט הממלכתי שבאיזור, כי ידע בעל-פה את כל חוקי המדינה והשופטים הרשמיים וכן עורכי הדין השכימו לפתחו לעצה והדרכה. קיבל משום זה רשות להיות סניגור בבית המשפט, אף כי לא היתה לו השכלה רשמית של תורת המשפטים. קראו אז למינוי כזה "נאמן פרטי". מובן שגם מטעמים אלה לא יכול היה אברהם אבא לתת ידו למהפכנים. אלה כעסו עליו, כי ידעו: אם אבצ'ה יהיה לצידם — הרי כל בעלי הבתים ילכו בעקבותיו. על כן שלחו אליו מאנשי הפ.פ.ס., הסוציאליסטים הפולנים, שישפיעו עליו. וכשלא הצליחו — החלו לאיים עליו ב"טירור" ו"אכס" פרופריאציה", כידוע באותם הימים. אבצ'ה לא גרע מכל זה. באחד הימים, היה זה אור ליום ו' פשטה השמועה בעיר, שהמהפכנים היהודים והפולנים גם יחד פרצו בלילה אל מחסני הנפט של אבצ'ה ופתחו את כל החביות והפכו על

געקומען. נאך דער צווייטער שריפה — גרינדעט ער צוזאמען מיט זיין חבר און תלמיד, ר' יעקב שלמה קוקאווקא דער שוסטער, די ערשטע יידישע קאאפעראטיווע פאָלקס-באנק, צו געבן א קליינעם קרעדיט דעם יידישן בעל-מלאכה און קליינהענדלער.

בעת דער ערשטער וועלט-מלחמה איז ער אריי-בער מיט זיין פאמיליע קיין רוסלאנד. די רוסישע רעוואלוציע האָט אים בדלות געשטעלט, אלס בורזשואי, און ט'געמוזט בייטאָג פּעדלען אין די גאסן און פארקויפן זייף און ביינאכט שרייבן זיי-נע וויסנשאפטליכע ווערק.

צוריקגעקומען אָפּגעריסן, אָפּגעשוואכט, אויס-געוהונגערט, האָט ער באלייגט עקזאמען אלס פוי-לישער אַדוואָקאט און באקומען רעכט צו זיין א פארטיידיקער אין געריכט. ער איז אָבער קראנק געוואָרן אויף טיפּוס און געשטאַרבן. האט גע-לאָזן נאָך זיך שריפטן, דרשות איבער די סדרות פון דער וואָך א.א.

אונדז איז געלונגען צונויפשטעלן א רשימה פון 14 ווערק, וואָס אבטשע האָט פאַרעפנטלעכט אין פארשיידענע זאמליכער, צווישן זיי איבערזעצט דעם ראָמאַן פון דער פוילישער שריפטשטעלערין עליזא אַרזשעשקאָווא "אויף פרעמדע ערד" — פון דעם לעבן פון די יידישע פאַרטריבענע קיין רוים, אַ גרויסן ראָמאַן פון לאָרד ביקאנספעלד-דיזראַעלי "דוד אל רא"י" (איבערזעצט פון ענגליש), אריינע איבערזעצונגען פון פראנצויזיש און דייטש. אחוץ דעם האָט ער פאַרעפנטליכט א גרויסע צאָל אַרטיקלען און וויסנשאפטלעכע אָפּהאַנדלונגען איבער ליטעראַרישע היסטארישע, אַרכעאָלאָ-גישע און פאליטישע טעמעס, פלעגט זיך אויך אונטערשרייבן אברבנאַל (איניציאלן פון אברהם ראקאווסקי בן אריה-לייב).

איז געווען, ווי געזאגט, פון די גרעסטע קעפ וואס דאס פוילישע יידינטום האָט ארויסגעגעבן אין לעצטן יאָרהונדערט, און זעמבראווע האָט מיט אים שטאַלצירט. זיין נאָמען וועט זיין שטענ-דיק אין זכרון פון זיינע שטאַטלייט צום גוטן.

סוף

פניהן. כל הלילה זרם הנפט אל הנהר הזמברו-בי. בבוקר, משפשטה השמועה, רצו בני העניים, בעיקר הפולנים, אל הנחל לדלות את השכבה העליונה שלו, כי הנפט, שהוא קל מהמים, צף למעלה וכיסה בשכבה די ניכרת את פני הנחל. המעשה הזה עורר רוגז רב בכל העיר ובשבת היה זה לשיחת היום בבתי התפילה.

על שולחנו של אברהם אבא היו מסובים יום-יום עשרות נערים עניים, תלמידי הישיבה, ואשר תו היתה בעצמה מגישה להם את התבשילים, אף כי היו לה תמיד עוזרות ומבשלות.

אברהם אבא ייצג את הקהילה היהודית כלפי השלטונות, גם בהיות בזמברוב כמה שנים רב מטעם (קאזיוני ראבין). הרב גולד, ואחר כך כשקיבל תואר זה גם הרב רגנסבורג. צרה כי באה על העיר, שיטנה, מאסר, עבירה על החוק, הטלת מסים, גזירות השתתפות בסלילת כבישים וכו', וכו' — נסע אברהם אבא ללומזה להתייצב לפני הגוברנאטור ולבטל או להמתיק את הגזיר-רה. בערבי חג ומועד, כשהיו רוצים בעיר לשחרר את החיילים היהודים מהקסרקטינים ולאכנסם בבתי יהודים במשך ימי החג — רתמו מרכבה לאבצ'ה, והוא, חבוש צילינדר, לבוש גלימה שחורה של שבת, ונעול כפפות לבנות, נסע אל מפקד הצבא שבעיר — לבקש שחרור החיילים היהודים ואף למסור לרשות הקהילה את ה"פרוביאנט", הצידה של החיילים היהודים, כדי שהקהילה או הוועד המטפל בחיילים, יוכלו לרכוש למענם אוכל כשר יהודי כדת וכדין.

באה שיירה של חיילים טירונים לקרסקטיני העיר, בראשית הסתיו, וצריך להשביעם — הרי אבצ'ה נסע עם הרב דמתא, שלא שמע רוסית, ל"השביע" את החיילים היהודים, שהגיעו למאות רבות, ולשאת לפניהם, ברוסית, נאום "פטרוטי". החובה הוטלה על אבצ'ה. בנאומיו לפני החיילים היהודים, שברובם אולי לא הבינו את שפתו, שפת המדינה, התכוון אבצ'ה להעיר דווקא תשומת לב הקצינים והמפקדים הרוסים לשאלה היהודית ולבעיות החייל היהודי, הממשיך במסורת אבות בענין כשרות ושמירת השבת. תפילה וכדומה, ואין זו סטייה לנאמנות למולדת.

פעם נתמנה בלומזה גוברנאטור (שר הפלך) חדש. הלה בא לזמברוב, להכיר את תחומי השלטון שלו. היה זה דווקא בראש השנה. רב העדה

וראשי הקהל שיצאו לקראתו ביום דין זה, בלחם ומלח, הזמינוהו אל בית המדרש הלבן, שהבהיק אז בנקיון שבו, לאחר שהגבאי ר' איצ'ה לווינזון שיפצו, סיידו, צייר וכייר ארון קודש חדש, הכניס תאורה במנורות-גאזולין וכו'. כמובן שאבצ'ה היה מקבל-פניו הרשמי מטעם הקהילה ומטעם כל המתפללים. הופיע גם הרב דמתא, שכרגיל הוקיר רגליו מבית-המדרש הלבן — כי פה רבו מתנגדיו לקנאותו וכאן גם התרכזו המנהיגים הציונים, כמו בנימין קאגאן, שלמה בלומ-רוזן, משפחות בורשטיין, קוסובסקי, לווינזון, לוינסקי ועוד. באי-כוח השלטון עלו כולם על הבמה, ובראשם הגוברנאטור, בלוית הפמליא שלו: קצינים, ראש המשטרה, מפקדי הצבא ועוד. היה זה מעמד חגיגי רב רושם. החזן ומשורריו פתחו בשיר הלאומי הרוסי לכבוד הצאר: "מנוגי לייטה" ואחריו נאם כשעה ר' אבא ראקובסקי ברוסית נמלצת, כאחד הגדולים אשר בפטרבורג הברירה, והוא הלא אז תושב העיירה, שאין לו עם מי לדבר אפילו רוסית המונית. עוד מהדהד באוזני הנאום על ערך ראש השנה אצל היהודים, יום הדין, יום תרועה, התחלת השנה ועוד יותר מכולם "יום הזכרון" בו זוכר אותנו מלכו של עולם, זוכר ופוקד את כל המדינות וכל הברואים. מלכה של המדינה הוא כעין בבואה של מלך העולם וגם הוא זוכר לטובה את כל אזרחיו, מבלי להפלות בין גזע לגזע, בין דת לדת, ואנו אזרחיו היהודים מתכנסים כאן ומברכים את המלך בתפילותינו ובמיוחד ב"הנותן תשועה". החזן שר את "הנותן תשועה למלכים" והזכיר את המלך, המלכה, האם המלכה האלמנה ויורש העצר. כל הפמליא עמדה דום, כשהיא מצדיעה. לאחר שירת "אל מלך נצור" על ידי החזן ומשורריו ועל ידי כל הציבור — יצאו כולם אגב שביעות רצון ורחשי תודה. מפה לאוזן עבר הלחש: אבצ'ה קידש את השם! הסביר למושל מהי היהדות ומהם ערכיה, הבליט את הלאומיות העברית שגלתה מאדמתה ועודה מצפה למשיח ול"חסדי המלך הצאר" וכו'. אמנם סיפרו, מפה לאוזן, שבשעה ששרו "אל מלך נצור", התרכזה קבוצה ליד ר' ישראל לוינסקי (אביו של כותב הטורים האלה, שנתפש אז ל"מהפכנות" ציונית ואהד את פועלי ציון) וזו שרה "התקווה" — ונתערבבו קולות אלה באלה...

הבחירות לדומה הממלכתית לא עברו בלי השתתפותו הערה של אבצ'ה. באסיפות הגדולות שבבית המדרש הלבן נתן לציבור פרק באזרחות, הסביר ולימד חובות האזרח לשלטון וחובות השלטון לאזרח. ומתח את הקו המדיני שנקטו אז הציונים והמשכילים בפולין, אשר "הצפירה" היתה הבמה שלהם. אברהם אבא אף פירסם באותו זמן כמה מאמרים ב"הצפירה" בדבר הקונסטיטוציה הרוסית החדשה ומה הם סיכויי היהודים בפולין לאורה של חוקה זו. היו אלה שעורי אזרחות, אשר חסרו ליהודים, נטולי האזרחות ונתונים לשרירות לבם של כל שוטר ומפקד. אבצ'ה אף נבחר מטעם השלטונות כאחד המפקחים והאחראים על מהלך הבחירות לדומה, באיזור לומזה.

לאחר השריפה השניה בזמברוב נידלדה העיר. אלה שקיבלו דמי ביטוח החלו לבנות ולהקים ביתם מחדש, ביתר שאת וביתר פאר. אולם חסרה הפרוטה להשלים את הבנין. גם בעלי מלאכה וקוקים היו להלוואות קטנות וגדולות לשיפור הסדנה, לקנות מכונות תפירה, חמרי גלם וכיו"ב. והנה קרא ר' אבצ'ה לאסיפת הקהל במוצאי שבת בבית המדרש הלבן, והציע ליצור בנק לבעלי מלאכה ולסוחרים זעירים. מעין קופת מלווה וחיסכון של ימינו. "אם אין אני לי מי לי" — חזב ר' אבא דבריו כאש. בעלי היכור לת יכניסו לבנק פקדונותיהם, חסכוניותיהם. הזקוקים לזה — יקבלו הלוואות לזמני פרעון קצרים, בערבות שני בעלי בתים. יעזור, איפוא, כל אחד לעצמו ולשכנו, והברכה תהיה שורה בעיר. תלמידו הנאמן, ר' יעקב שלמה קוקאווקה הסנדלר, לקח עליו "לגייס כספים", כלומר: הלך מבית לבית לנהל תעמולה שיפקידו כספים בבנק לשם קרן להלוואות דחופות. הבנק התפתח יפה, אושר על ידי שר האוצר הצארי והמשיך בפעולתו עד מלחמת העולם הראשונה, היא שנת 1914 כאשר הממשלה הקפיאה כל הפקדונות והעבירה אותם לרוסיה.

באחד הימים הגיעה אליו משלחת יהודית מלונדון בהצעה לקבל כתב רבנות מקהילתם. מאוד קסם לו לר' אבא להיות רבה של לונדון רבתי, אולם עניני משפחה עיכבו — וההצעה נדחתה.

היו לו לאברהם אבא בנים משכילים ומלומדים. וכן גם בנות — אשר טרח להחזיק להן מורים ולהנחותן בדרך ההשכלה והקידמה. לא שבע נחת מבניו. בן אחד, מנדל, רכב פעם על אופניים (זוג אופניים הראשון שבעיר, בסוף המאה התשע-עשרה!) נתקל באילן, נחבט ומת לאחר זמן, ביסורים רבים. בנו אלתר היה מוסמך לרבנות, משכיל ומוכשר. מת בלנינגראד ב-1939, והשאיר אחריו משפחה. אחרי אלתר נולדו לו שש בנות ועוד בן-זקונים, ישראל. הבנות: חייצ'ה (נמצאת עם משפחתה אי-שם ברוסיה), חנה, אשת חודורובסקי שחזרה לזאמברוב, מירצ'ה (גרה בלוצין עם משפחתה לבית באום ואבדה בגיטו ביאליסטוק), ציפקה (מתה ברוסיה לפני המלחמה; בעלה, דימשיץ, היה פרופיסור למתמטיקה ושחמטאי מפורסם ברוסיה), פועה (פיצ'ה, אשת האמן הידוע, יוסלה קולודני מפינסק) מתה בזמברוב, וליובה (חיה עם משפחתה ברוסיה). כל הבנות היו מלומדות, דיברו צרפתית כשפת-אם ואף ידעו עברית ותלמוד. לא פעם היו מתגלעים וויכוחים ערים על נושאים תלמודיים בין הבנות ובין בחורי הישיבה — אוכלי-לחם על שולחן ר' אבצ'ה בחול ובשבתות. בנו הצעיר ישראל'קה היה המוכשר מכל בניו, ואותו אני זוכר יפה מימי ילדותי. בעל הומור עממי ומושך בעט סופרים. כתב סיפורים מחיי העיירה בסגנון "שלום עליכם". באסיפות הנוער הזמברובאי ובמסיבות מיוחדות היה ישראל'קה קורא את יצירותיו, בהן היה מוקיע לפעמים את פרנסי העיר ומתבל נושאו בדמויות וטיפוסים של העיירה, בביטויים ופזמונים של פשוטי העם, וכל הקהל היה מתגלגל מצחוק. עוד מצטלצל באזני פזמון-פארודיה של אחד משיריו, שכל הנוכחים שרו ואף הפיצוהו בעיר: היה זה לאחר מריבה בין שני סוחרים-מתחרים בגלנטריה: גוטליב מיטן פאס, שפילט זשע מיר יד זה על זה, תוך ויכוח ער; האחד הרים מעדר (רידל) על רעהו והשני הוריד חגורה (פאס) ממכנסיו והלקה בה. כל העיר היתה כמרקחה. שר אז ישראל'קה, בלחן שיר העם: "הוי שעפסיל מיטן רידל, גאטליב מיטן פאס, שפילט זשע מיר א לידל אויפן זעמבראווער גאס" (הוי שפסל במעדר, גוטליב בחגור, שירה נא לי שיר ברחוב-בה של זמברוב). ישראל'קה נבחן בגימנסיה

לאכול שם פת לחם פרולטארית. כאשר אושר ההסכם של הריפאטריאציה בין פולין ורוסיה הסובייטית חזר גם אברהם אבא מרוסיה לפולין, לזמברוב, זקן ושחוח, רצוף ומדוכא. בשארית כוחותיו החל להקים ביתו מחדש.

טעם "ויקם מלך חדש אשר לא ידע את יוסף" התנקש בו בצורה אימה. בקושי, ולאחר התעללות בו, החזירו לו הפולנים את זכויותיו. כל הפקידים והסטארוסטא לא הכירוהו ולא העריכו את האיש. אמנם השתוממו על הזקן היהודי, הלבוש ממש קרעים, פליט מרוסיה, המדבר צחות בלשון הפולנים, יותר טוב מהמאגנאטים הפולנים. אלה גם הופתעו לשמוע מפיו את אשר הם חייבים לעשות לו בתוקף החוק הלאומי והבינו לאומי ולהכיר בזכויותיו האזרחיות ובבעלותו על רכושו וכו'. אבא של כותב הטורים האלה, שהיה לפניו בן-בית וידידו של אברהם-אבא שנים רבות, נקלע פעם בסטארוסטווה, בלומזה, בענין השגת איזו תעודה וישב שעה קלה ליד אבצ'ה, ולא הכירו. הישיש גם הוא לא הכיר שוב את אבא. והנה מכריו הלבלי במסדרון: "אזרח אב-רהם אבא ראקובסקי מתבקש למשרד!" אין לתאר התרגשות שניהם כשהכירו שוב זה את זה לאחר ניתוק של כעשר שנים. אברהם אבא נפל על צווארי אבא והתייפח... היתה זו פגישתם האחרונה, כי זמן קצר לאחר מכן חלה במחלת טיפוס הבהרות או המעיים, שהפילה אז שמות בפולין, ואברהם אבא נפל למיטה ולא ירד ממנה עוד. עוד הספיק, בשובו מרוסיה, לעמוד בבחינות אכסטורניות של החוקה הפולנית וקיבל את הזכות להיות סניגור בבתי המשפט (Obrońca Sądowy) באותם הימים אף הגן בהצלחה על חייל יהודי אשר הרג נוצרי שהעליבו ביום הכיפורים.

שמו, שהיה לתהילה בימי ח"ז סלונסקי ונחום סוקולוב, כאחד ממעצבי דמותה של יהדות פולין, נשתכח מלב הדור הצעיר. מקומו בספרות כאיש מדע, תורני, היסטוריון, מתרגם, חוקר וגם פיליטוניסט לעת מצוא, נעלם מעל שערי הספרות העברית. זכרו כציוני מובהק, כאחד מעמודי התווך של הציונות האריסטוקרטית שבפולין, נשתקע בקום פולין החדשה.

באודיסה, וסמוך למלחמת העולם הראשונה נתקבל לפוליטכניקום על שם מונטיפיורי בליז', אשר בבליגיה, ללימוד החימיה. פרצה מלחמת העולם, קבוצת סטודנטים, נתיני רוסיה, נתגייסה להגן על המבצר בליז' נגד הפולש הגרמני. כל הקבוצה, והוא ביניהם, נסוגה אחר-כך יחד עם הצבא הבלגי לצרפת. לאחר כמה וכמה הרפתקות אות בא לפאריס ושם גמר את חוק לימודיו באוניברסיטה ועבד שנים רבות כחיימאי בבתי חרושת גדולים. היה עסקן בתרבות יהודית והשקיע את כל כוחותיו בסיוע ליהודים מהגרים ולסידור ילדיהם בקייטנות ובבתי ספר. חברו לספסל הלימודים, נובומייסקי, הזמינו לעבוד במפעלי ים המלח — אולם משום-מה לא נסתייע הדבר. סמוך למלחמת העולם השנייה חזר לזמברוב רוב רצוף ומאוכזב, ונספה ביחד עם כל בני העיר.

נחזור אל אברהם אבא. בגבור מלחמת העולם הראשונה עבר אברהם אבא עם בני ביתו לפני רוסיה, עברו עליו כל האימים של המהפכה, רכזו שו עוקל, כספו הוחרם ונשאר בעירום וחוסר כול. נעשה לרוכל ומכר סבון בשוק — כדי

מהנדס ישראלקע ראקובסקי
Engineer Srolke Rakowski

4. תעלומות המיקראשקאפ (מיקרוסקופוס) — סיפור הלציי (שם, שם, עמ' 22—26).
 5. הכסף — מאמר בכלכלה מדינית (האסיף, שנה ב', עמ' 742—749).
 6. תקנות הנהגת הקהילות בקשטיליה, משנת 1432, ערך פרופ' איזידור לאַפּ, מזכיר החברה כל ישראל חברים בצרפת, תרגם מכתב־יד המחבר א"א רקובסקי (האסיף, ג, עמ' 133—147).
 7. "אני מאשים" (J'accuse) של אמיל זולה, פורסם ב"הצפירה", בעת משפט דרייפוס.
 8. דבר אלהינו יקום לעולם — י"א מאמרים בחקר עמי הקדם: א) עדות ביעקב. ב) נודע ביהודה אלהים. ג) לבנון די באר. ד) עמון ומואב. ה) שארית פלשתים. ו) משא אדום. ז) משא נינוה, בבל. ח) משא צור. ט) הערביים. י) משא מצרים. יא) בית הרכבים (האסיף, תרמ"ז, עמ' 359—390).
 9. זקן וילד (סיפור בעקבות הסופר הפולני אוקונסקי) (שם, שם, עמ' 658—660).
 10. על אדמת נכר (סיפור גדול מחיי היהודים ברומא, מאת הסופרת הפולנית עליזה אורז'שובה, נעתק לעברית ע"י אברהם אבא רקובסקי (האסיף, ו', תרנ"ד, עמ' 1—135).
 11. מסכת שטרות (דיני ממונות וכלכלה מדינית), 1894, ווארשה, בחתימת: "לא סייפא ולא ספרא".
 12. חוטר מגוע ישי, או דוד אלראי, לשר בנימין ביקונספילד דיוראעלי, תירגם מן המקור, פרס לחותמי "הצפירה", המתרגם חתם "אברבנאל" (ווארשה, 1885).
 13. נדחי ישראל — על פי סיפורי ד"ר פיליפסון (ווארשה, 1875).
 14. פירסם עוד עשרות רבות של מאמרים, דברי ביקורת, פיליטונים וחידושי תורה ומדע, בשמו הנכון ובשם "אברבנאל" — ראשי תיבות של: אברהם רקובסקי, בן אריה לייב (החל מ"הקול" של רדקינסון, בתור ספת הספרותית "אסיפת חכמים", בעריכת בן־גן, בשנים 1876—1879. כמו כן חתם פעמים רבות בשם א.א.ר. בהצפירה" וכתבי־עת אחרים).
- זמן מסויים היה מפרסם ב"המודיע", בעלום שם, מאמרים פוליטיים במדיניות העולם, בסגנון של שקלא וטריא תלמודי. ולבסוף — חיבורו הג'ל על פרשות השבוע, שכתבו בימי המהפיכה והעוני ברוסיה, מתוך הזכרון, כי אפילו ספר תנ"ך לא נשאר אז בידו.

אולם אזרחי זמכרוב, בני העיר, יזכרוהו כל ימי חייהם כאיש שהרים את שמה הטוב של העיר, המחנך שחינך דור ודורות בתורה ובחכמת ישראל, באהבת הלאום ובתכונה לקראת חיי אזרח חפשי במולדתו — הארץ אשר אליה נשא תמיד את נפשו ואשר רק נכדיו זכו להגיע אליה, לבנו־תה ולהיבנות בה.

יזכר כאן נכדו, בן בתו חנה, מנחם חודורוב־סקי, הוא סבדור, שעלה לארץ לאחר כמה הרפתקאות ומכשולים בשנת 1941 והוא מכהן, החל משנת 1954, מנהלה הכללי של רכבת ישראל.

הרב מתתיהו כגן, בן־עיר, רבה של קורונה (לונג־אילנד ניו־יורק), ראה את צוואתו של אברהם־אבא. שהפקידה בערוב ימיו אצל קרובו אבצ'ה פרומקין ז"ל. את אחת הבנות קיפח בירושתה, מפני שהגיעו אליו שמועות שהיא מחלת שבת. ציווה לחפש בוורשה את יורשי אחד הסוחרים שעמד אתו בקשרי מסחר לפני המלחמה ולהחזיר לו חוב שנשאר חייב לאביו. "לפי דין השולחן־ערוך, חושן משפט, סעיף... סימן... איני חייב להחזיר לו את החוב — אולם מרן ר' יוסף קארו טעה בשיקול דעתו, במחילת כבודו, ועלי להחזיר את החוב, לפי דעת הגמרא־רא...". אף הוא הפקיד אצל אבצ'ה פרומקין הג'ל כתב־יד נפלא: חיבור מדעי, ברוח חכמי ישר־אל, על פרשות השבוע. ה' פרומקין הפקידו לאחר מות ראקובסקי בידי הרב, לא ידוע גורלו של החיבור. הרב הזכיר את החיבור כמה פעמים לטובה.

רשימה ביבליוגראפית של כתבי

א"א ראקובסקי

(לא מושלמת)

1. משטרי קהילת יעקב בווארשה (ע"פ ספרי הזכרון הנדפסים בשפת הארץ (האסיף, א', תרמ"ה, 142—146).
2. נספה בלא משפט, או רבי מאיר מרוטנברג. מקורו בספרי ד"ר ל. פיליפסון ונעתק ע"י א"א ראקובסקי (האסיף, א', תרמ"ה, סדר ג', עמ' 1—17).
3. ליל התקדש חג הפסח — סיפור ממעשה שהיה (שם, עמ' 18—22).

אבותי קדושי חברון / מיינע עלטערן די קדושים פון חברון

א. שמואל גוטמן

מיינע עלטערן, אשר משה און חוה, האָבן זיך אַריינגעקליבן קיין זעמבראווע, פון יאָב־לאַנקע, נאָכדעם ווי זי איז געוואָרן אפגעברענט דורך די רוסן, בעת זייער אָפּטרעטן פון פוילן, אין יאָר 1915, בערך. מיין פאָטער איז געווען אַ שניידער, אָבער אַ גרויסער למדן און אַ בעל צדקה. פלעגט לערנען יעדן טאָג, פארן דאוונען אַ בלאט גמרא און בין מנחה למעריב — אַ פרק משניות מיט אַ חברה. האָט שטאַרק ליב געהאט געבן צדקה קיינער זאָל נישט וויסן.

בימי האימים של מלחמת העולם הראשונה, נשרפה עיירת מולדתי, יאַבֿלֿוֹנְקָה, על ידי החיי־לים הרוסים, בשעה שנסוגו מכאן. אנשי העיירה, מבוהלים ומחוסרי גג ומגן התפזרו לכל רוח: לוויסוקה־מאזובייצק, ללומזה, לסוקולה, לאוסט־רוב ואח'. אולם רוב התושבים היהודים מצא מקלט בזאמברוב הסמוכה והסתדרו כאן איכ־שהו. ומאז קשרנו את גורלנו עם זאמברוב. אבא, ר' אשר־משה, היה יהודי ירא־שמים ולמדן גדול, חייט לפי מקצועו.

ר' אשר משה גוטמאן, זיין פרוי חוה וואס זיינען אומגעקומען אין חברון, דורך די אראבער, בעת די אומרוהען פון אבי, תרפ"ט (1929).

ר' אשר משה גוטמאן ואשתו חוה אשר מתו מות קדושים בחברון, במאורעות אבי, תרפ"ט

Reb Asher-Moshe and Chava Gutman — the martyrs of Chevron, 1929

אונדזער שטוב איז שטענדיק געווען פול מיט גרינס, פרוכט און תבואה, ווייל מיר פלעגן אליין דינגען פעלדער און זייען און מיין פאטער פלעגט אויך קריגן „קאלענדעס“ פון פויערים. פלעגט דער פאטער גיין דאווען מנחה-מעריב און אונדז אַנזאָגן: זעט אָט די זעקלאך מיט פראָדוקטן, דער פויער האָט מיר פארזיכערט עס פונאנדערטיילן לויט דער בייגעלייגטער רשימה. נעמט און לייגט אַוועק יעדן זעקל ביי דער טיר, דער אייגנטימער זאָל אייך נישט זען. וועט מען אייך כאַפֿן — זאָלט איר ענטפערן: מיר ווייסן גאַרנישט...

אזוי פלעגן מיר זיך ארומדרייען, מיט'ן וואָגן זעה'ן לאַנג, זוכן דעם יידן און אויסניצן די געלעגנהייט ער זאל אונדז נישט זען.

מידע פלעגן מיר צוריקקומען אַהיים אָבער צופרידענע, ווייל מיר האָבן אויסגעפירט אַ וויכטיקע מצווה, אַלס שותפים פון אונדזער גוטן טאטן.

מיינע עלטערן זיינען דערנאָך אַוועק קיין ארץ־ישראל און זיך באזעצט אין דער הייליקער שטאָט חברון. דער פאטער האָט דאָ געלערנט דעם גאנצן טאָג.

די בלוטדורשטיקע אַראַבער האָבן אָבער זיי נישט אויסגעמיטן אין דער גרויסער שחיטה פון חברון, אין די טעג פון ״ז״ח—י״ח אב, תרפ״ט. הי״ד.

אויך מיין מוטער, חווה, עליה השלום, איז געווען אַ צדקה־פארטיילערין. זי פלעגט שטענדיק דיק העלפן דעם טאטן בעת זיין ווילטעטיקע מעשים. זי אליין פלעגט אויך אייסגעפינען נייט־באָדערפטיקע הונגעריקע פאמיליעס און פלעגט שיקן טעפלאך עסן, ברויט, גרינס, קאַרטאָפֿל און אייער. פלעגט שטראָלן פאר גליק ווען איר איז געלונגען צו געבן אַ ״מתן בסתר״ — קיינער זאָל נישט וויסן פון דעם.

היה בעל־צדקה גדול ואהב תמיד לקיים מצוות ״מתן בסתר״. מרתף ביתנו היה תמיד מלא וגדוש מכל טוב מתנובת האדמה: תפוחי־אדמה, גזר, סלק, לפת וכו'. בכל קיץ חכרנו שדות וגנים מהפריצים והאיכרים שבסביבה, בעצמנו זרענו וטיפחנו את הירקות. אבא היה מקבל לעתים קרובות ״קאלנדות״ (מתנות) מן הגוים: חיטה ושיפון, אפונה ושעועית, דבש ופירות. כל אלה מילאו את המרתף והמזווה שלנו. זוכר־רני — לפנות ערב, כשאבא התכוון ללכת להתפלל מנחה ומעריב בבית המדרש הלבן, היה אומר לשני בניו מרדכי (ז"ל) ואברהם שמואלקי, כותב הטורים האלה: ילדים, בטרם שהגוי יסע מכאן עם עגלתו, תעמיסו על העגלה את השקים הללו שהכינותי והוא יחד אתכם יחלק אותם לפי הכתבות שעליהם. השקים היו מלאים פרי אדמה ולפעמים אף ביצים, גבינה וכיוצא באלה. תשתדלו — אמר לנו — להעמיד כל שק ליד הבית או הדלת, כפי שרשום בפתק, ודאגו שאיש לא יראה אתכם. והיה כי יתפשו אתכם — לא תספרו שום דבר: מי שלח אתכם, מאין זה בא?

היינו חוזרים עייפים ורצוצים הביתה, לאחר מסע כזה — אולם היינו גאים ושבעי־רצון על אשר נעשינו שותפים לקיום המצווה של ״מתן בסתר״. אבא היה מלמד יום־יום פרק משניות בין מנחה למעריב ודף גמרא, לפנות בוקר.

גם אמא, חווה, צנועה וטובת לב ושכל, עמדה לימין אבא ועזרה לו בחלוקת ה״מתן בסתר״. הם עלו שניהם לארץ, לעת זיקנה, והתיישבו בחברון עיר הקודש, שם יוכלו ללמוד ולהתפלל כאוות נפשם ללא מפריע.

בחברון נמנה אבא עם היושבים רוב היום על התורה והעבודה. ביקש לישב כאן בשלווה — אולם הרוצחים הערבים לא פסחו עליו בימי טבח חברון, י״ז—י״ח באב תרפ״ט. אבא ואמא ניספו בחברון, בין 66 הקדושים והטהורים, ביניהם רבנים, ראשי ישיבה ולומדי תורה. הי״ד.

בית אב ונוף מולדת / פון דער היים

אהובה גרינברג

מיין פאטער, אביגדור גרינבערג ז"ל, האט געשטאמט פון ווישקאווע, פון א רייכער און רבנישער משפחה. מיין פאטער איז געווען א שיינער, א שווארצהאַריקער מיט א בלאַנדע פאר-רונדיקטע באַרד, ברוינע לעבעדיקע אויגן און דינע ליפן, איבער וועלכע על האט שטענדיק געשוועבט א טמייכל. מיין פאטער האט געהאט אין מאַרק אן אַייזקראָם. איז געווען א חסיד, אָבער אַ פאַרגעשריטענער. און דער פרייהער צייט, פלעגט ער לערנען אין שטוב אָדער אין שטיבל. ביי אונז זיינען געווען אלע שימחות פון דער חסיד'דישער געזעלשאפט: פורים און חנוכה, שבועות און שמחת תורה. מיין מוטער אלטע, א שיינע לע-בעדיקע פרוי, א הויכע, בלאַנדעאַריקע, האט מיטגעשטימט מיטן טאטן און האט שטענדיק געזאָרגט פאר אַרימע און עלדע, זיי געשטיצט קיינער זאָל נישט וויסן. איך געדענק גאנץ גוט די פעקלאך שפיץ וואָס זי פלעגט שיקן דורך מיר און מיר אָנזאָגן: וועט דאָרט עמיצער זיין, זאָל-סטו פרעגן אף דער מאמען און אָפּשטעלן דעם פעקל.

מיינע עלטערן האָבן פארשטאנען די יוגנט און אונדז נישט געשטערט. איך בין אַריין אין „החלוקי“, טיכטיק געאַרבעט פארן קרן-קיימת, פאר דער ביבליאָטעק, און ענדליך — אַוועק אויף הכשרה, זיך צוגעגרייט צו ארץ ישראל. ווער האט גע-קענט דענקען אַז איך זע מיינע ליבע עלטערן, מיינע צוויי געראָטענע שיינע ברידערלאך, דוד און שלום, צום לעצטן מאָל? שלום'קע האט זיך געקענט ראטעווען קיין רוסלאנד — האט אָבער גישט געוואָלט איבערלאָזן אַליין די עלטערן. איז ער אומגעקומען מיט דער מוטער אין אויס-שוויץ. דוד איז אומגעקומען צוזאמען מיטן טאטן בעת דער גרויסער אַקציע, אין שומעווער געגנט. מיין עלצטע שוועסטער, רחל, האט זיך געראטע-וועט און נאָך פיל וואלגערן זיך אָנגעקומען קיין ישראל מיט אירע 2 קינדערלאך. איר מאַן, שמעון רובין, איז דערמאָרדעט געוואָרן דורך די פא-ליאַקן, אינם טאָג פון פּוילנס באפרייאונג...

(סוף)

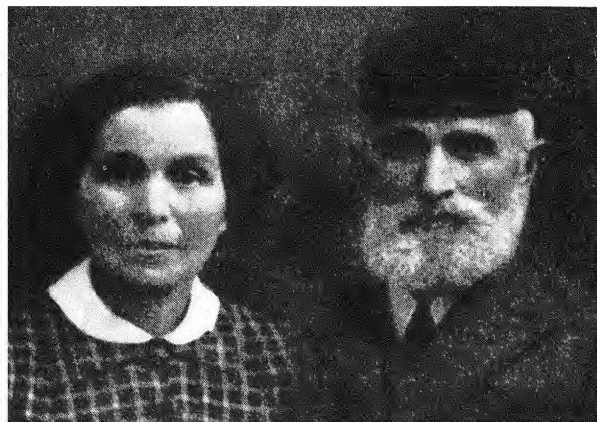
אבי, ר' אביגדור, היה סוחר לחמרי בנין וברזל. זה עבר במשפחה מדורי דורות. בן לר' שלום גרינברג מווישקוב, נכד של ר' שמואל גרינברג ממאקוב, מופלג בתורה ונכסים רבים, בעל יערות, עשיר ובעל צדקה גדול. במשפחה היו מספרים, שר' שמואל מת בשיבה טובה לא בעירו, כי אם בנסעו בכרכרתו לרבי: „כי אפילו מלאך המוות לא היה מסוגל להשיגו בעיר מולדתו“... את עשרת ילדיו גידל לתורה ולמעשים טובים. רובם חסידי גור — ישרים, שלמים ברוחם ושמי-חים בחלקם. אבינו, צאצא של ר' שמואל גרינ-ברג ובנו של ר' שלום, שגם הוא היה מוסמך לרבנות כרוב אחיו, אך עסקו במסחר. יפה תואר היה אבא. תמיר, פנים חטובים, שער שחור סמיך לראשו וזקן מעוגל חום לסנטרו, עיניים עירות, חומות, וחיוך תמידי על שפתיו. אף כי היה כל היום טרוד בעסקיו — הקדיש תמיד זמן לילדיו. תכונה מיוחדת היתה לו שתמיד מצא זמן לעזור בבית. כשהיה חוזר מנסיעותיו, מוורשה, היינו מתיישבים סביבו, חולצים את נעליו, מוציאים מהתנור משקה חם ואבא החייכני היה מנשקנו.

אהובה גרינברג
Ahuva Greenberg

לרוחנה, אף על פי שמעולם לא נתנו סימן לכך בנוכחות ההורים. בחגי שמחה היתה לנו תמיד חווייה בדירתנו המרווחת או שנעשתה מרווחת: בט"ו בשבט, בחנוכה, בשבועות ובשמחת תורה, או ביום ההילולא של הרבי מגור — היו המסיבות בביתנו. אבא, כשרק לגם מן היין מיד היו עיניו נוצצות מאושר, כאילו מעולם לא ידע דאגת פרנסה למשפחתו הגדולה או מצער גידול בנים. הוא היה אומר: על אדם להיות שמח בחלקו, לברך את ה' שנתן לו את הכוח לעמוד לפני פיתוי יצר הרע, ושיכול לחיות ביושר ועד כמה שידו משגת לתת צדקה בסתר, כי צדקה בפרהסיה גובלת עם גאווה וזו — מידה רעה היא. בשמחת תורה: כל מתפללי ה"שטיבל" יוצאים בריקוד לרחוב עם ספר תורה, עיניהם עצומות, רגליהם מרקדות בקלות מופלאה, שנדמה לך שהן מרחפות ואינן נוגעות בקרקע; ראשיהם מורמים אל על. ברגעים אלה של שכחה, של ביטול היש, של קדושה והתרוממות הרוח נראה לפניך העולם כשכולו טוב והקדוש ברוך הוא כביכול מסתכל, נהנה ומקשיב. הייתי עומדת אז על גזוזטרת ביתנו כמוקסמת ומסתכלת. כמה אהבתי להסתכל על אבא מן הצד, מן החדר השני, כשהיה רכון על הספר בכריכת עור חומה, בשולי דפים מואדמים, שהיו נראים בעיני כגלי ים, הנעים למרחקים אינסופיים. אהבתי לאוורר את 2 ארונות הזכוכית של הספרים, ביחוד הייתי מחפשת את

מלטפנו ובדרך שובבות מוציא את המתנות. ידע תמיד מה נחוך או יפה לזה או לזו ואמא היתה מתרעמת על פזרנותו. בוורשה וסביבתה היתה לנו משפחה גדולה, אחיין ואחיות של אבא, היה תמיד מספר לנו על העיר הגדולה, על בתי אולפנה שבה, על הציונות שהיתה אז בהתעוררותה וכיו"ב. בצער היה מזכיר על חוסר ביטחון בזאמברוב שלא לומדים בו בשבתות. פליא אה בעיני עד היום: איך השתייך ל"חסידים" שטיבל" עם השקפות כל כך ליברליות? היה רכון בכל שעות הפנאי על התנ"ך, על דף גמרא, בפזמוני גיגון חרישי ועגום. נחרת הניגון ונספג לתוכנו בילדותנו וליווה אותנו בהתבגרותנו. בערבי חורף מושלגים היה מבלה הרבה ב"שטיבל" בלימוד ובהתפלספות. היה בין גבאי ה"שטיבל", חבר הועד של "מצה שמורה" וגיזבר. זכורים לנו מהנגותיו בימי חג. ב"ימים הנוראים" היתה פרושה על פניו ארשת רצינית, השכים קום — להיות מראשוני המתפללים. לפני צאתו את הבית היה מברך אותנו לפי הגיל: בכור כבכורתו וצעיר כצעירתו. רעד קודש היה עובר בגופי כשידיו היו פרושות על ראשי וברכה חרישית בפיו: "ישימך אלהים כשרה, רבקה, רחל ולאה". היה מסמן לנו על ידי פיסות ניר בתוך המחזור מה עלינו להתפלל ומתי, אך מעולם לא רצה להביא אותנו לידי מבוכה, ולא שאל ההתפללתם? הרגיש שאנו "מתקדמים", הבין

אביגדור ואלטה גרינברג
Greenberg and his wife Alta

ספר המשניות, שעל דף השער החלק היה רושם את תאריך הלידה של כל ילד. שיתף אותנו בקריאה, היה מספר לנו על סופרים ועתונאים וידענו את כולם בע"פ. בליל שבת היה השולחן ערוך תמיד גם לאורח ואם ב"שטיבל" לא היה אורח לשבת היתה אמא מזרזתו לחפש בבית המדרש הלבן או האדום, אולי יזדמן לו שם. אמי היתה עוזרת נאמנה על ידו. היתה אשה נאה, גבוהת קומה, פנים חוורים עם אף קטן, מצח גבוה ושער ארוך, מוזהב. היתה בת יחידה להוריה. אביה ר' לייב זילאז' מוסמך לרבנות, ממשיך פחת למדנים ורבנים, שלא עשו תורתם קרדום לחפור בה, ועסקו במסחר עצים ועורות. בעלותי ארצה, צעירה לימים, לחשה לי על האוון, לפני כניסתי לעגלה: זכרי, ילדתי, את ממשפחה שיש לה למעלה מ־30 רבנים, אל תבישי אותם. התיתמה מאביה בגיל צעיר ועד נישואיה הייתה גרה ביאבלונקה עם אמה. היתה קמה לפני זריחת החמה, רוחצת את עצמה, לרוב במים קרים, גם בימי חורף, מתלבשת בהקפדה ומתפללת. אחרי זה נתנה דעתה להעיר את הילדים, להאכילם כולם ולשלחם לבית־הספר. תשעה ילדים ילדה ועד המלחמה היינו רק ששה. שני האחים — בני זקונים היו, השארתי אותם בפולין עוד לפני גיל הבר־מצוה. מהמכתבים ידעתי שהם עילויים. אמא היתה השוררת בביתה: תמיד היה סביבה חבר נשים ולכל אחת מצאה תמיד דרך לעזרה. לעגונות, שבעליהן הגרו לאמריקה, ארץ הזהב, שכחו עליהן ולא נתנו סימן חיים, היתה כותבת להן מכתבים בכתב ידה היפה ובנוסח הפיוטי. על מכתביה באה תמיד תשובה.

גרנו במרכז העיר בכיכר רינק, בשכונת עם הרב. עברנו אחר כך לדירה אחרת, ע"י צוקרוביץ, והחנות נשארה בבית טיקוצ'ינסקי. אבא לא רצה אף פעם לקנות רכוש. הורינו עברו לגור לזאמברוב אחרי נישואיהם. אנשי העיירה הוותיקים ידעו עליהם מעט מאוד, אך הורי מהר התערו בחיים החברתיים של העיר. אמא היתה חברה בארגון נשי זאמברוב. לעתים קרובות היו הישיבות בביתנו בהנהלתה של הגב' גורדון וגב' מארק. ידעה על כל נצרך: ברח' הבאָר גרה אלמנה ניצרכת, ברח' יאטקובה גרה משפחה מרובת נפשות ופת לחם אין וכיו"ב. ואמא ידעה וזכרה את כולם. בימי ששי היו כמה סלים מוכ-

נים לחלוקה. כמה שאהבתי השליחות הזאת! עשיתי אותה לפי כל ההוראות של אמי: לפני היכנסך לבית דפקי קודם על הדלת, אם מישוה זר יהיה בבית, תשאלי עלי ותגידי שאת משאירה את הסל ואמא תבוא ותיקח אותו, את מבינה, בתי — אסור לבייש אדם, ביחוד ברבים. בחורי ישיבה היו אוכלים אצלנו "ימים". ביום ב' וה' היו אוכלים בקבוצות של 8—10 בחורים. עוד בבוקר השכם ערכה אמא את השולחן. לא אבוש ואומר: קנאתי בהם, בבחורי הישיבה. בארוחת הצהרים היתה מכינה לכל אחד חבילת אוכל לערב, היות ולארוחה השלישית לא היו באים. מוניטין יצא לה בין בחורי הישיבה — השולחן של אלטה גרינברג היה מפורסם. הורינו חיו בצנע, בלי התרברבות, כיאה למשפחה גדולה מסועפת, העושה מעשים טובים בסתר. בהתבגרותנו התמרדנו, אך בעומק לבנו כיבדנו אותם. זאמברוב עיירה קטנה גלותית, לכאורה, לא נבדלה מעיירות רבות אחרות ברחבי פולניה. אך, כילידת העיר הזו, לאחר ששהיתי בארץ יותר משהייתי בה — נשארה היא לי, כמו שהיתה אז, בצאתי ממנה, ללא חליפות הזמן ותמורות הגורל. חיי העיר ואנשיה, סביבותיה, סמטאותיה, נופה המשתנה עם עונות השנה נעים בקרבנו חיים בלבנו, מעלים קווים המובנים רק לנו. קווים של דלות ועושר, של תרבות ובורות, דמויות לגנאי ולכבוד. הבתים הקומתיים בשני רחובותיה הראשיים הסתירו מאחוריהם את הבתים הקטנים הנוטים ליפול, את בתי־הסנדא, את אנשי עמל, את ילדי בית רבן שהתהלכו בימי שלג וכפור בנעלים קטנות מרגליהם ובגדים גדולים מגופם, אך ספגו אהבה וחום בבתיהם. מי לא זוכר את מיוחדענו שואב המים עם הדליים, שהיה ממלא בקיץ וחורף את החביות עבות הכרס. מי לא זוכר את דבורה, הילדה בת ה־12, פושטת היד? מלאכה זו עשתה במתוכנן: ביום ג' היתה מקבלת רק עצים, ואילו ביום ה' — רק תפוחי אדמה. והכובסות על יד הנחל עם הידיים האדומות והתפוחות מכפור. האבנים הגדולות בשוק יכור לות לספר סיפורים לאין ספור. סיפורים של ימי השוק השבועיים שהיו צריכים לספק מחיה כמעט לכל האוכלוסיה היהודית לימות השבוע, תוך מאבק יום־יום בינם לבין עצמם ובינם לבין הגויים. ימי בוץ ושלג שאין יוצא מהעיר ואין

עבודה קשה ומפרכת. ע"י הליכה מבית לבית ולאסוף כסף בכל הדרכים, ואפילו בערב יום כיפור ליד "הקערה" בבית המדרש הלבן או האדום. אהבתי לשבת בבית המדרש הלבן. נדמה היה שמתפלליו היו יותר ציונים מאלה שבבית המדרש האדום. בראשון היו יותר מתונים, יותר מקשיבים, ואילו בשני היו אנשים נחפזים תמיד ולא היה זמן להקשיב. אולי נדמה היה לי כך, מכיוון שאמא היתה מתפללת בבית המדרש הלבן. ימי סרט וערבי נשפים, ימי שליחים מהבירה, ממרכז החלוק, מקופא". מגבית רדפה מגבית, הכנות היו מרובות, ביתנו היה כקלחת בהכנות כיבוד, באפיית עוגות, וזה נעשה בהסכמת ההורים ותמיכתם, שהם, לכאורה, היו אז בעיני גינו מעולם אחר. אמא, אחותי מלכה ואני היינו המפקדות וכל הקטנים בבית היו העוזרים על ידינו. בארגון הספריה היפה שלנו לא היה גבול לעמלנו: מיון רשימות, הזמנות, סידור קטלוגים וכו'. כל משלוח חדש של ספרים בטרם סידורם בספריה הביאה לידי התחרות, לקרוא עד אור הבוקר, עד שאבא או אמא היו נכנסים לחדרנו ומכבים את האור.

ידעו הורי שאני מתכוננת לעלות ארצה, אך כשהחלטתי לנסוע להכשרה נתקלתי, זו הפעם הראשונה, בהתנגדות חזקה. אבא אמר — את מביישת אותי, לא אוכל להרים את עיני ב"שטיבל". כמה צער וכאב גרם לי כאבם, לבסוף הסכימו ובבואי לשצ'וצ'ין (מקום ההכשרה היה בכפר דלוגה ע"י הגבול הגרמני) נודע לי שהרב שלנו והרבנית, שהיתה ידידה נאמנה לאמי, כתבו מכתב לבית הרב בשצ'וצ'ין בבקשה "לשים עין עלי".

לא פיללתי שעם עלייתי לארץ לא אשוב עוד לראות את הורי שהיו בדמי שנותיהם ואת אחי הקטנים, המוכשרים והיפים. נספתה כל המשפחה הענפה שלנו. רק הדודים ובניהם מנו למעלה מ-200 איש. עלייתי הראשונה והספקתי להביא את אחותי מלכה ואנו שתינו — את אחותנו הקטנה רבקה. הבכורה, רחל, הגיעה לארץ עם 2 ילדיה, שלום ולא (שמות אחרי הסבא והסבתא) אחרי תלאות השואה כשבעלה, שמעון רובין, נרצח בידי הפולנים, ביום שחרור פולניה ע"י הרוסים...

נכנס. ימי הסברים על מולדת היסטורית שהמורות הצעירים טרם תפסו את משמעותם. מנגינות של "בין נהר פרת ונהר חידקל" ושל "תחזקנה". כבחלום הנני זוכרת את שתי הדמעות הגדולות שזלגו מעיני אמי בהיודע לה על פתיחת האוניברסיטה על הר הצופים. אותו ערב סיפר לנו אבא על ישראל, על הצהרת בלפור. עברו שנתיים. בחורו ערב אחד מוורשה סיפר לי שאחד מבני דודי, שלא הכרתיו, נסע להכשרה חלוצית ומתכוון לעלות לארץ ישראל. אותו לילה לא נרדמתי. ראיתי את עצמי בדמיוני כל כך קרובה לסיפור הציוני ששמעתי מאבא ויחד עם זה — כל כך רחוקה ממנו. מאותו יום לא מצאתי מנוחה לעצמי. פעם אזורתי עוז וגיליתי להורי שהנני הולכת להיודע אם גם אצלנו ישנו "החלוק". ודרך אגב שאלתי: מה זה חלוק? ואבא הוציא את התנ"ך בכריכת העור החומה ובספר יהושע פרק ו' פסוק י"ג כתוב: "ושבעה הכהנים נושאים שבעה שופרות היובלים לפני ארון ה' הולכים הלך ותקעו בשופרות והחלוק הלך לפניהם". קשה כיום להסביר לעצמי מה שינוי ומיפנה חל במוחי הצעיר לאחר קריאתי את הפרק הזה. היה לנו תמיד מורה לעברית ותנ"ך. אך נדמה לי שמשמעותם של נפילת חומות יריחו הובהרו בכל פארם באותו ערב. כיום, כשהנני מנתחת בדמיוני את משמעותו של "החלוק" מתחוויר לי מה קרובה האידאה לחסידות, כמה היתה מסוגלת המטרה הנשגבה של שניהם להתגבר על מכשולים רבים. ספוג היה ביתנו באידיאלים ציוניים, אך באותו יום חשתי אותם כחלק אורגני ממני. ואז בא המיפנה שהביאני למחרתו לצבי זמיר, נבוכה ומבווישת ושאלה בפי: האם קיים אצלנו "החלוק"? מחמיר היה העלם הזה ושאלני: ומה זה חלוק? אך ידוע ידעתי, ומלאת בטחון ציטטתי את כל הפרק בעל פה. סעד רוחני קיבלתי בבית — היה תמיד פתוח לפנינו: מקום לישיבות ופגישות. השתלכתי מאז בחיים הצבוריים והתנועתיים של העיר, בעיקר — בתנועת החלוק. זאמברוב היתה עיר קטנה, לפי הערך, אך תנועות היו בה מכל צבעי הקשת כבעיר המטרופוליט. לכן גם הפעילות היתה חופפת אחת על השניה, נוער תוסס שידע לפעול, להפעיל, להתפלג ולהתאחד. רבות היו הפעולות למען ארץ ישראל, ע"י הסברה, ע"י

עליית ר' יהושע בנימין בוימקוליר (רשם ישראל לוינסקי מפי בנו)

עוד יקחו ממך את ה"קאפוט" שעליך! אבל הוא לא שמע בקולי, הלך כאשר הוזמן אל הרב והשאיר בתורת ערבון את שעונו. פעם הנני רואה כי יהושע בנימין חוזר במהירות מהרב ביום קור גדול בלי פרוותו — נלקחה למשכון בעד איזו תביעה מפוקפקת. אלא, אמר, אם הנך רוצה להיות שלם עם עצמך ולהתנהג לפני משורת הדין — שלם תשלם הכל. כאשר תמו כל הטענות והתביעות, באו כל אנשי העיר להיפרד ממנו ואיחלו לו כל טוב ודרך צלחה. — הכל כדאי, אמר להם, אם זכיתי לעלות לארץ.

כאן, מי שראה אותו בזמן הראשון, — היה תמיד שמה ושבע רצון משיבתו בא"י. ראיתו פעם ביום חג אחד בירושלים כשהלך חוגג ומלא גיל בכיפה על ראשו ברחובות. "כל העולם הוא כקליפת השום כנגד א"י, אמר לי, ואני מרוצה מאוד אף-על-פי שאין לי כבר בית-חומה גדול וחנוות אריגים גדולה..."

סיפר אבא ז"ל: "לפני עלייתי לארץ, באתי בשבת לבית המדרש. עליתי על הבימה והכרזתי, כי לרגלי נסיעתי באתי להיפרד מהקהל שגרתי ביניהם במשך ארבעים שנה. והנני מברך אתכם בשלום ובכל טוב ושתחיו ביושר ובאמונה כמוני שאיני חייב לשום איש ואיני רוצה להישאר חייב אפילו פרוטה אחת. ולמי שיש תביעה עלי, יבוא לביתי ואשלם לו".

ביום הראשון בבוקר, הופיע נחמן השמש בביתו להזמין אל הרב. מה היה? אבא פרומקין בא עליו בטענה, כי סייע לו במכירת הבית: הביא לו קונה ותובע דמי סרסרות, משום "לעשות הישר והטוב", אם כי המכירה נגמרה בלי השתתפותו. הרב עשה פשרה ופסק לשלם כפי שהכריז וקיבל על עצמו.

המשיכה אלא: "כאשר ראיתי כי הוא חוזר בכל פעם מהרב ומריק את הקופה, לקחתי את הכסף ואמרתי לו: די, לא תלך עוד אל הרב,

פאָרט א ייד קיין ארץ ישראל

פסק'נט: ווילסט פאָרן קיין א"י ריין — טאָ באַ-צאל! און אזוי ווייטער. האָט זיך די מוטער אריינגעמישט: ס'טייטש, וועסט דאָך בלייבן אָן אַ גראַשן צו פאָרן אין אַזאַ ווייטע וועג! ער האָט איר אָבער נישט געהערט. איינמאָל האָט ער פארזעצט ביים רב דעם גאָלדענעם זייגער, ווען ער האָט נישט געהאַט מזומנים צו צאָלן און איינמאָל איז ער אפילו געקומען פון רב, אין אַ קאַלטן טאָג אָן פוטער — ער האָט אים געלאָזן ביים רב אַלס משכון.

סוף-סוף האָבן זיך אויסגעלאָזט די בעלי חור-בות און אַלע זיינען אַרויס באַגלייטן מיין פאָטער און מוטער אויף זייער רייזע קיין ארץ-ישראל. און דאָ אין לאַנד איז מיין פאָטער געווען גליק-לעך. אַלץ איז ווערט, האָט ער געזאָגט פארן פארגניגן צו זיין אין ישראל. בעסער אין ירו-שלים, האָט ער געזאָגט אין אַ יום-טוב טאָג, ווען ער האָט געשטראַלט פאר גליק, ווי אין זעמבראווע — אין מויער און מיט אַ קראָם פול מיט שניט-סחורה.

ווען מיין פאָטער ר' יהושע-בנימין בוימקאָלער ז"ל, האָט באַשלאָסן פאָרן קיין ארץ-ישראל — איז ער געקומען שבת אין בית המדרש, אַרויף אויף דער בימה און אויסגערופן: איך געזעגן זיך מיט אייך, נאָך 40 יאָר ווי כ'האָב דאָ געוויינט, צווישן אייך. איך פאָר זיך באַזעצן אין ארץ-ישראל. בין איך עמיצן עפעס שולדיק, זאָל ער קומען צו מיר וועל איך עס באַצאָלן. אזוי האָט ער אויסגערופן אין אַלע בתי מדרשים און שול.

אויפצומאַרגנס, אינדערפרי, קומט נחמן דער שמש און רופט דעם טאָטן צום רב. וואָס איז? אַבטשע פרומקין האָט אַ טענה: ער האָט גע-האַלפן דעם טאָטן פאַרקויפן די הויז — קומט אים קאַמיסיאָן, האָטש ביים פאַרקויפן איז ער נישט געווען אַנוועזנד. האָט דער רב געמאַכט אַ פשרה — און דער טאָטע האָט באַצאָלט. קומען נאָכהער קליינע תביעות. קומט איינער און טענה'ט: צוליב דעם טאָטן האָט ער באַצאָלט שטראָף פאר אומריינקייט. האָט דער רב גע-

בנימין קאגאן

בן הרב מזאבלודובה. נשא לאשה את אחות שלמה טוביה שיניאק והשתקע בזאמברוב. הקים בית תרבותי בעיר, היה חובב ציון נלהב, משכיל וקרוב משפחה לסופרים מיכה יוסף ברדיצ'בסקי וראמברג. ביתו שימש ועד לחכמים ולציונים. נלחם ברב על התנגדותו לציונות ולחינוך לאומי מתקדם. היה סוחר סיטונאי של מלח, סוכר וכיו"ב. בשנים האחרונות היה סוכן הוצאת ספרים תושב בגליל לומזה והפיץ את הספר העברי בכל הסביבה. היגר באחרית ימיו (1924) לאמריקה, אל בניו הנא (אלחנן). יעקב דוד ומיכאל. בניו צמח ואליהו הרשל וכן בנותיו אסתר אבקיץ (ורשה) ושרה (רוקחת) אבדו בשואה. ניצלה והגיעה לישראל נכדתו היחידה פנינה הילדבראנד, בת אסתר (עזבה הוריה בווארשה בשנת 1939) עם עליית טהראן. למדה בבן-שמן ומשם עברה עם בעלה לקריית-יערים.

יעקב שייע קאהן

איש טיקטין, משכיל, בעל ידיעות רחבות בתלמוד, ידע תנ"ך ודיקדוק הלשון, ידע רוסית, בעל מידות טובות. ניהל עסקיו — חנות ברזל, בתבונה ובהצלחה. אשתו — מאליע מקור-לאנד, קרובתו של הרב, אף היא היתה משכלת שקשה היה למצוא כדוגמתה בכל הסביבה. היתה בקיאה בספרות הגרמנית, קראה ספרי הגות ושירה וכל ימיה רחפה בעולם האצילות ולא יכלה להסתגל לחיים הקרתניים של העיריה. יעקב-שייע היה נכבד בקהל, נשמעו לדבריו ואף בחרו בו לא פעם בין ראשי העדה.

היו לו שני בנים: אלי-מוטל ואשר, אלי-מוטל, איש מידות תרומיות, למד בישיבות, קנה השכלה, עזר לאביו בחנותו, חנות מכשירי הברזל, אבל עמל עם הציבור המתקדם. היה מסור בכל לבו לספרייה הציבורית שהיקנתה ידיעות והשכלה להמוני העם. היה הספרן שלה, כמה שנים, שלא על מנת לקבל פרס וכולם העריצוהו. נשא לאשה את בת דודתו והגר לארגנטינה. אשר — מת בפולין, לפני זמנו.

בנימין קאגאן

א' זון פון זאבלודעווער רב, האט חתונה געהאט אין זעמבראווע מיט שלמה טוביה שיניאק'ס שוועסטער און האט זיך באזעצט אין זעמבראווע. געווען א זיידענער יונגערמאן, א למדן און א קענער פון וועלטלאכע בילדונג. איז געווען א הייסער ציוניסט און ביי אים אין שטוב פלעגן פאָרקומען די אומלעגאלע ציוניסטישע פארזאמלונגען, פלעגט באקעמפן דעם פאנאטיזם פון רב און זיינע חסידים. איז געווען סוחר פון זאלץ, אויסגעוואנדערט אין יאר 1924 קיין אמעריקע, אין ברוקלין, צו זיינע קינדער הנא, יאנקל-דוד און מיכאל. זיין משפחה — אומגעקומען. עס האט זיך געראטעוועט און געקומען קיין ישראל זיין אייניקל, פנינה הילדעבראנד, די טאכטער פון אסתר אבקעוויטש וואס האט פארלאזן ווארשע אין יאר 1939 און נאך לאנג וואגלען געקומען קיין ישראל, געווען אין בן-שמן און איבערגעגאנגען מיט איר מאן אין קיבוץ קריית-יערים, אין קארידאר פון ירושלים.

בנימין קאגאן
Biniamin Kagan

בית צינוביץ'

אבי סבי, ר' חיים-הרש צינוביץ' ז"ל היה צדיק ותלמיד חכם. עסק בתורה יום ולילה. לא-חר כמה שעות של לימוד בבוקר, כשהוא עטור טלית ותפילין, היה מוציא מאחד הסדקים שב-תקרה שברי חרס ושם על עיניו — כדי לזכור ביום המוות. היה צם הפסקות והיה סועד כרגיל אחרי תפילת מנחה. לימד זמן מה בישיבת זאמ-ברוב. מרוב סיגופים נשבר גופו והוא מת לפני זמנו. אשתו נשאה בעול הפרנסה כל הימים במסחר המאנופאקטורה.

היו לו ארבעה בנים: א. ר' שלמה, למדן מופלג, יושב כל הימים על התורה. בנו, נחמן, שנקטף באיבו, היה עילוי ומטובי התלמידים שב-ישיבת לומזה. ב. ר' יוסף אברהם, שהיה מורה הוראה עשרים שנה באוסטרוב ואח"כ 35 שנה — בלומזה, מורה הוראה, רב ומחבר, חכם, טוב לב, מראשוני הרבנים הציונים בפולין, מת-מיד, משכיל ומתקדם. ג. נוח — סוחר ומייצר את הכחול לכביסה, גר בברוק וחזר לזאמברוב. ד. מוטל — למדן ומשכיל, זריז וממולה, כתב „בקשות" ובקי בערכאות. איכרי הסביבה היו צובאים על דלתו ושואלים בעצתו, כאחד עורך דין. היה אוהב לספר גוזמאות של רבה בר בר חנה, בעל הומור.

רחל סלוצקי-רוזנבלום

ליפמאן סלוביק

בחדרו של מאיר פייוול למדו ילדים בני שש ושבע ולפעמים גם למעלה מזה. מבין כל הילדים חברי לחדר, מזדקרת לי בזכרוני דמות אחת, כמו מבעד לערפל, ילד שנבחר תמיד על ידי כל הילדים ל„קיסר" של הכיתה. היה זה ילד חיזור, גבה-קומה ותמיר. שמו היה ליפמן סלוצ-ביק, בנו של ר' דוד רוקאצ'ר. מדי זכרי בו ומדי דברי בו עולה בזכרוני כוח השפעה שהיה לו על כל חבריו. לא עלה על דעת מישוה להתנגד לפקודותיו ולמרות את פיהו. לא עלה על דעתו של מישוה להציע פעם קיסר אחר. איני זוכר מה מקור השפעתו: עיניו החודרות, גילו, קומתו? — לא ולא! דווקא בילדים כאלה אהבו להתג-

רות ולקרוא להם בשמות של גנאי. לא כן ליפ-מאן: לא איים בכוח גופו החלש, לא הטיל מרותו ביד חזקה. קולו נמוך ודיבוריו בנחת, מתון-מתון. מחלה ממארת ארבה לו משחר יל-דותו וכאלו חש שאין לו זמן לתפנוקי ילדות והתנהג כמבוגר. משהתבגר למד מלאכת הצילום אצל גורדון. אך המוות קטפו באיבו.

ח. ב.

ברוך סוראווויטש

בן אפרים ופראדל, נכד מיכוליקה פינקלשטיין. אביו היה משכיל ואדם צנוע ושקט. בן ר' ברוך מטיקטין נתן לילדיו חינוך כללי, ביד רחבה. ברוך למד בחדרים ונכנס אח"כ, בשנת 1912 בערך, לבית הספר התיכון של מ. קרינסקי ב-ווארשה. לא ראה ברכה בלימודיו, אף כי היה בעל כשרונות. חזר לזאמברוב והיה מראשי ה-נוער המתקדם. בעל מזג טוב, ער וזריז. בנה בית-משפחה נאה. משהובאו כל היהודים לאוש-וויץ, יכול היה להתחמק ולהישאר בחיים. אולם הלך אחרי ילדו שנלקח למוות ואבד גם הוא. בן 42 היה במוותו.

אברהם רוזן

בעל חנות אריגים ובעל בית בשוק העיר. מוצאו מסביבות אוסטרולנקו, כי על כן קראו לו „קורפ", כשם האיכרים אשר שם. היה חתן שלמה טוביה שיניאק וגיסו של בנימין קאגאן. היו לו שלוש בנות, משכילות. היה מתבודד, נחבא אל הכלים, לא חיווה דעתו והוציאו עליו לעז כקמצן. אבל האנשים טעו בו. היה למדן מופלג, משכיל, הבקי בספרות החדשה, באסטרונומיה ומתמ-טיקה — אבל לא רצה להתבלט ורק יחידים הקרובים ביותר ידעו להעריך אותו. הספרים שהיו בארוננו, בין ספרי ש"ס ופוסקים, בין ספרי השכלה ומדע — היו מזוהרים בשוליהם ומלאים הגהות והערות, מראי מקומות והשגות. וזה נודע רק... לאחר מותו. בתו הצעירה, שרה, טובת שכל ומשכלת, היתה פעילה בצעירי ציון, חברת הוועד וחלמה כל ימיה לעלות לישראל.

אליה רודניקר-גורן

לחיילים יהודים ולסדרם בבתי יהודיים בחגים
או לארגן עבורם מטבח מיוחד.

2

עזר לו בעבודה זו יאנקל-דוד החסיד, בן
הסנדלר הגושי.

היה חובב ציון וחבר "המזרחי". הטיף לנוער
לעלות לארץ. לא נתן לבנו דוד לנסוע לארגנ-
טינה, אל אחיו. חכה, אמר לו, יגיע תורך לעלות
לארץ-ישראל, תיבנה ותעלה גם אותי. בשנים
האחרונות ירד מנכסיו. היה מהיוזמים לתחבורה
במכוניות בין אוסטרוב וביאליסטוק, דרך
זאמברוב, רוטקי, או דרך וויסוקי-מאזובייצק,
סוקולי. אולם הממשלה הפולנית הפקיעה את
המכוניות והעבירה אותן לפ.ק.פ. (לרשות
הרכבות) ואליה ושותפיו נשארו בלי לחם. בנו,
דוב, עלה לארץ בעליה ב'. אולם לא זכה להע-
לות גם את אביו. יחד עם הרב הקדוש נלקח גם
הוא והוא בן 70 ומעלה והובל אי-שם במכונית
משא ומשם לא חזר עוד...

אליה רודניקר-גורן

א הויכער שיינער ייד, א קלוגער, פלעגט
שטענדיק זיין פארטאן אין קהלישע זאכן, פלעגט
מאכן פשרות און זיין א בורר. איז געווען א
"רייבער" בעת דער חאלערא און זיך מוסר נפש
געווען צו העלפן קראנקע. פלעגט אפשפרעכען
א "גוט-אויג", האט געהאט א פאבריקל פון סאדע
און קוואס. איז אויך געווען אגענט פון אומלע-
גאלע שיפני-קארטן קיין אמעריקע. צוליב דעם
האט ער געקראגן "וויסילקע" און איז פארשיקט
געווארן קיין סאקאלאווע. נאך דער מלחמה קומט
ער צוריק. האט זיך אפגעגעבן מיט דער הילפס-
קאסע פאר ארימע בעלי מלאכות און קליינהענד-
לער און מיט יידישע סאלדאטן — זיי צו בא-
זארגן יום-טוב א יידישן כשרן טיש. ביי עמיצן
אדער ספעציעל א קיך פאר סאלדאטן. אין די
לעצטע יארן געווען שותף צום סאמאכאד אס-
טראווע — ביאליסטאק. האבן די פאליאקן שפע-
טער קאנפסיקירט די מאשין און ער איז געבליבן
אן ברויט. איז אומגעקומען בעת דער אקציע
לעבן שומעווע. צוזאמען מיטן רב.

לא היה מפעל ציבורי-אנושי שידו לא היתה
בו ושהוא לא היה מיוזמו. מוצאו מהאחוזה רוד-
ניק, שם היה אביו, ברצה, סוכן האחוזה. אליה
היה גבה-קומה ויפה-תואר, בר אוריין ובעל
הגיון. פרץ סיכסוך בין שותפים שכנים או הת-
גלע ריב משפחתי וכיוצא בזה — אליה רודניקר
היה המתווך והמשכין שלום. היה בורר יחידי
במשפטים ובסכסוכים ומצליח למצוא פשרה ומו-
צא של כבוד ושלוש בין היריבים. אהב לבקר
חולים ולסעדם בדברים טובים ולפעמים גם
במעשים. כשפרצה מגיפת החולירע בעיר וב-
טחנת הקמח של משה שריבנר הותקן בית חולים
לנגועים במחלה — היה אליה רודניקר מראשי
המארגנים את העזרה הראשונה. היה מה"רייבער"
(בעלי עיסוי) המצויינים, שם נפשו בכפו לעשות
מאסאז'ים והגשת עזרה לכל חולה. מבלי לחוש
שמא יידבק במחלה ויפול גם הוא. היה בכור
בן בכור וידע סוד הלחש ועל כן היו קוראים אותו
לחולים, ביחוד ילדים, שעין רעה שלטה בהם —
להסיר מהם כל מחלה. התפרנס בקושי משותפות
בבית חרושת לגזוז וקוואס, היה סוכן של כרטיסי
אניה לארצות הברית, לנוסעים לא-ליגאליים,
כלומר לאלה שהיו מוכרחים לעזוב את גבולות
רוסיה לרגל רדיפות פוליטיות, עבודה בצבא
וכד'. בגלל זה נתפש פעם, נענש על-ידי השל-
טונות ונתחייב "גלות" לעיירה סוקולוב. אבל גם
שם לא טמן ידו בצלחת ועסק באמונה בצרכי
ציבור. לאחר מלחמת העולם הראשונה חזר
לזאמברוב ובימי שלטון הפולנים שוב שקע
בעבודות ציבור. קופת גמילות חסדים היתה
קיימת בזאמברוב, שתמכה והלוותה סכומים
קטנים לסוחרים זעירים, לבעלי מלאכה, שיוכלו
לקנות סחורה או חמרי גלם ולמכור סחורתם
בירידים ובשווקים. אולם הקופה היתה תמיד
ריקה. מריבוי הלווים והנצרכים ואליה רודניקר
היה ממש מחזר כל יום ששי על פתחי נדיבים
לאסוף תרומות קטנות כגדולות לטובת קופת
גמ"ח. ובמוצאי שבת שוב נתכנסו בביתו הנצ-
כים, להתחיל בשבוע טוב ואליה היה מחלק את
ההלוואות הזעירות, לוקח התחייבויות, מעלים עין
לעתים מהחובות הקודמים שטרם שולמו
ו"עוזר דלים". ועוד תחביב אחד היה לו: דאגה

ד"ר יוסף פיינזילבר

היה הצעיר משלושת האחים יוחנן, חיים ויוסף. שחור עיניים ובלורית, עיניים יוקדות ונפש נכ- ספת לצאת מהעיירה לעולם הגדול, ללמוד ולק- נות חכמה. ההורים התנגדו שבנם יצא מביתם — לתרבות רעה. אולם מורהו ואיש סודו, ר' ישראל לוינסקי ז"ל, יעץ לו לברוח מן הבית לאודיסה, לעבוד שם וללמוד. לבית לוינסקי העביר לאט- לאט, בחשאי, את בגדיו, לבניו, ספריו, קיבל ממנו הלוואה של 25 רובל ובמוצאי שבת אחת, בשעה מאוחרת בלילה, יצא מבית לוינסקי עם מזוודת-עץ בידו האחת וחבילת מזון, צידה לדרך — בשניה. והפליג לציזוב ומשם הלאה, בואכה לאודיסה. לאחר איזה זמן השלים אביו עם זה ושלח לו לשם כסף וחבילות מזון ולבנים. כמה שנים התלבט, קיבל תעודת בגרות ונכנס לאוניברסיטה, ללמוד רפואה. אולם היה שקדן שקשה למצוא כדוגמתו. למד פרקו מאה פעמים ואחת עד שהשיג את מטרותו, בגיל מבוגר ובתנאי חיים קשים מאוד. בעיצומה של מלחמת עולם ראשונה גמר את הפקולטה והוכתר כד"ר לרפואה. בסוף המלחמה, כשהגרמנים השתלטו על אוקר- אינה חזר לזאמברוב כרופא. אך לא האריך ימים: חלה במחלת הטיפוס וגופו התשוש לא יכול להתגבר על המחלה ומת זמן קצר לאחר שהשיג את מטרותיו.

ד"ר יוסף פיינזילבער

איז געווען איינער פון די 3 ברידער: יוחנן, חיים און יוסף. איז אנטלאפן פון דער היים, מיט דער מיטהילה פון זיין לערער, ר' ישראל לעווינס- קי ז"ל, קיין אדעס, האט דארט געארבעט און גע- לערנט. איז גישט געווען פעאיק, אבער געהאט א שטארקן ווילן צום לערנען. האט זיך געפלאגט אין אדעס פיל יאר, ביז ער האט באקומען מא- טורע און אנגעקומען אין אוניווערזיטעט שט-

דירן מעדיצין. האט געענדיקט אין דער ערשטער וועלט מלחמה און בעת די דייטשן האבן אקוי- פירט אוקראינע — קומט ער צוריק קיין זעמב- ראווע און פראקטיצירט אלס דאקטער מעדיצין. ווערט קראנק אויף טיפוס און זיין אפגעשוואכטער קערפער גיט זיך אונטער...

ברל פטאשביץ ואשתו, נקברו חיים על ידי הנאצים בכפר שומובה, אוגוסט 1941.

בערל פטאשעוויטש מיט זיין פרוי. לעבעדיקערייט באגראבן געווארן דורך די נאציס אין דארף שומעווע, אין אוגוסט 1941.

Berl Ptashkevitch and wife, buried alive by the Nazis in the village Shumowo, in August, 1941

נרות נשמה...

חייה קוסובסקי

גות הקיבוץ, פעל הרבה למען ה"חלוץ". למד הרבה עברית וידיעות כלליות והיה אנציקלור-פדיה חייה ומהלכת — עד שסטודנטים פולנים וקצינים עמדו משתאים ומתבטלים — נוכח ידיעותיו הרבות. רצה לעלות לארץ ולא יכול מטעמים צבאיים. גם התנועה עיכבה אותו: נחוץ היה לה.

בפרוץ המלחמה היה בצבא הפולני. משחזר הביתה, לאחר תבוסת הצבא — עבד גם הוא בהנהלת חשבונות, בפיקוח השלטון הרוסי. אחר כך עבר לפרטיזאנים... ואבד.

אחיו חשה, היה מהפכני בדרכיו. למד בגימנסיה הפולנית והצטיין. אולם לרגל האנטישמיות הגלויה — החליט לעזוב את הלימודים וללמוד נגרות. אבא התנגד בכל תוקף, רצה שיגמור את הגימנסיה, אך הוא נשאר בשלו. נכנס ל"חלוץ הצעיר" והיה מאור ההברה. עבר לוורשה. רצה לנסוע לבוליביה ומשם לא". מהבית התנגדו לו ונשאר בפולין. נכנס לצבא הפולני, סבל כיהודי ונענש תכופות על התמרדותו והתנגדותו. תו לאנטישמיות. ואף על פי כן — הצטיין בצבא ואף קיבל דרגות. השתדל לצאת את פולין, דודי מאמריקה טיפל לשלוח לו דרישה — אך המלחמה פרצה ונשאר תקוע בגיטו. ברח משם והתחפש כנוצרי. רכוב על סוס, מגודל שפם, היה נתגנב לגיטו ומביא שקי מזון לקרובים. אך כנראה חוסל על-ידי הפולנים...

אחותי ינטה. היתה הבכירה בבית. סייעה לאמא ולנו. מלומדת, אוהבת לעזור לזולת. אהבה ספרות, מוסיקה. חלמה לעלות לארץ ולהחליף את שמה...

אחיו זלמן השתייך לחלוץ הצעיר. למד מקצוע, במקום השכלה ואבא כבר הסכים לזה — נש-תנו הזמנים. בשנת 1938 רצה לעלות ארצה, בעלייה ב'. אולי אשמתי היא זו שלא עלה אז: כתבתי הביתה — לאור המאורעות הקשים ש-עברו עלי ועל אחי אריה בבן-שמן — שהאח

הבה ואדליק בזה כמה נרות נשמה להורי, אחותי, ג' אחי ולחברי, כולם חלמו להגיע לארץ, מי בבית ומי בהכשרה, מי בצבא ומי בקרב הפרטיזאנים. חלמו ולחמו, לחמו וחלמו ואל הארץ הנכספת לא הגיעו. חלמו ואינם עוד...

הסבא, זלמן קוסובסקי, היה אחד הוותיקים והמוששרים בעיר. חומתו — במרכז הכי-כר ובו תחנת המשטרה, חנויות ובתי מגורים. חנות המאנופקטורה שלו היתה ידועה בכל ה-סביבה.

אבא, ישראל, בנו הבכור, לא נטה למסחר. ניחן בכשרונות של עורך דין ויודע חוק ומשפט. מקרוב ומרחוק באו אליו להתייעץ, לברר ענייני ירושה, מקח וממכר, ענייני ברימזצא והשגת גבול וכו' וכו' בכמה מקרים, בסכסוכי קרקעות שבין הכפריים, היה אבא נוסע ומודד וקובע גבולות וכל המעוניינים בדבר נשמעו לו וקיבלו דעתו. נהרו אליו שיכתוב בקשות עבורם אל השר, אל ראש הממשלה, אל בית המשפט העליון וכו' וכו', ובמקרים רבים של מיעוטי יכור לת — לא רצה לקבל כל שכר טירחה. כתב ידו היה לדגם ומופת, היה ציוני — אבל לא האמין בחלוציות. התנגד שאחי אריה יעלה לארץ. קשה היתה לו גם פרידתו, הבת שאהב ביותר. "אם את עולה ארצה, אמר, — סימן שגם אני אבוא אחריכם לשם. אבא היה אהוב על כל אנשי העיר. כאשר החלו החוליגאנים הפולנים לפגוע באנשי העיר — לא העיזו להרים יד על אבא: חלקו כבוד ליהודי תלמיד חכם. בימי הכיבוש הרוסי האחרון — עבד כמבקר חשבונות.

אמא, אסתר, היתה בת ליטה, בת עשירים, אצילה, עדינת נפש ומפונקת. הסתגלה לחיים הנוקשים וחינכה אותנו לעצמאות ולעבודה. ידיעה עברית והמריצתנו להיכנס לתנועת נוער.

לאחי יצחק אני חייבת תודה שזכיתי לעלות לארץ. הוא השפיע על אבא לשלח את האחות הקטנה להכשרה ולעלייה. היה פעיל וער לדא-

הצעיר עוד יישאר ליד ההורים ויתמחה במקצוע, ופרצה המלחמה, בימי המלחמה היה בין הפר- טיזאנים ועלה לדרגת ראש פלוגה. לא ידע פחד וסיכן לא פעם חיי וניצח. היה מלא ביטחון שיישאר בחיים. כשנחרבה העיר והסביבה ראה את עצמו אחרון היהודים. התלוצץ, בהיותו בצל המוות: לאחר המלחמה ישימוני במוזיאון — שריד. נתפש והובל לגיטו ולאשוויץ. מת ממח- לת הדיזנטריה — בשל התזונה הירודה והמזה- מת. קושצ'בה, בן עירנו, היה אתו עד רגע האח- רון והוא גם מסר לי את דבריו האחרונים... אשים קו לדברי... תמה נשלמה משפחתנו. ואדליק כמה נרות לזכר חברים. חברים וחברות. מי יספרם? חברות לשכונה: פייגה סוסנוביץ, ליבצ'ה גראניצה, צביה טיקוצינסקי, חייה-פייגל דזינ- צ'ול ועוד ועוד...

חברים וחברות לתנועה: קאנוביץ, ליטבקה, ראטושביץ, לחובר, סטופניק, אוקראינצ'יק, זיסק, קרוליק, חיימזון, ועוד ועוד...

חברים וחברות לבית הספר: פורמאנוביץ פשקה, רוטברג, קוזאצקי, זיסק גיטל, שיינצ'ה ועוד ועוד... צעירים וטובים, שוחרי הטוב וה- צדק, טרם טעמו טעם חיים, אפופי כיסופים לעתיד.

חייה-פייגל דזינצ'ול — התכוננה לעלות לא- חר הכשרתה בצ'נסטוחוב. פשקה פורמאנוביץ, בגרה בקיבוץ ביאלוסטוק ולחמה בין הראשונים בגיטו וארשה.

כולם הבטיחו רבות לעמם, למשפחתם. סימלו את הנוער התוסס, העובר לפני המחנה והיעוד לפניו. כולם נקטפו...

יהיו דברי נר זכרון לעילוי נשמתם.

לאמיר אנצינדן ליכט

מיין זיידע, זלמן קאסאָווסקי, איז געווען אַ- געווען אין שטעטל. מיין פאָטער, ישראל, איז גע- ווען א געלערנטער, געקענט די לאַנדס-געזעצן, געגעבן אַלעמען עצות, געשריבן פראַשעניעס, פאר געלט, אָן געלט. אלע האבן אים רעספעק- טירט. מיין איידעלע מוטער, אסתר, האָט דער צויגן אירע קינדער צו אַרבעט, צו מענטשנליכע.

מיין ברודער יצחק, געווען טעטיק אין החלוץ. צוליב מיליטער-פליכט נישט געקענט פארלאזן פוילן, געקעמפט אלס פאַרטיזאַן און איז נישטא.

מיין ברודער משה, געווען פון נאטור א רע- וואלוציאַנער, האָט פארלאזן די פוילישע גימ- נאַזיע צוליב דעם עפנטליכן אַנטיסעמיטיזם און געוואָרן א סטאַליאַר. געווען אין החלוץ הצעיר. בעת דער מלחמה, זיך פאַרשטעלט פאַר אַ קריסט און רייטנדיק אויפן פערד, מיט די לאַנגע וואַנסן, פלעגט ער ברענגען זעקלאך שפייז אין געטא. די פאַליאקן האָבן אים אומגעבראַכט...

מיין שוועסטער יענטא, די עלצטע טאכטער אין שטוב, געהאַלפן דער מאַמען. געהאַלפן אַלע- מען, געבילדעט, מוזיקאַליש געשטימט.

מיין ברודער זלמן, געווען אין „החלוץ הצ- צעיר“, געלערנט אַ פאָך. מאַלעריי. נישט באַוווּזן צו קומען קיין ישראל. געווען בראש פון א פארטיזאַנער גרופע. נישט געוואוסט וואָס הייסט פחד. געווען אין שאָטן פון טויט און שטענדיק זיך ארויסגעדרייט. געשטאַרבן פון דיזענטעריע — פאַלגע פון שלעכטער און נישט ריינער נא- רונג...

מייןע פארטעט שכנ'טעט: פייגע סאַסנאַ- וויטש, ליבטשע גראַניצאַ, צבייה טיקאַצינסקא, חייה-פייגל דזשענטשאַל, און נאך און נאך...

מייןע פארטיי חברים: קאנאוויטש, ליטעווקא, ראשוטעוויטש, לאַכאַווער, סטופניק, אוקראַינ- טשיק, זיסק, קרוליק, חיימזאָן און נאך און נאך. מייןע שול חברים: פורמאנאוויטש פעשקע — געפאַלן אין וואַרשע, צווישן די קעמפער פון געטא, חייה-פייגל דזשענטשאַל — פון הכשרה אין טשענסטאָאָוו, ראַטבערג, קאַזאַצקי, זיסק גיטל, שיינטשע און נאך און נאך.

אַלע האָבן געשטרעבט, געקעמפט, געחלומט און — נישטא מער. לאַמיר אַנצינדן ליכט צום דערמאָנען זייער נשמה.

מִלְאָכָה וְתַעֲשִׂיהָ
אַרְבַּעַת אֲוֹן אִינְדוּסְטְרִי

אייזיק קאָזשאַל (דער בעקער)
Isaac Koziol the baker

משה אהרן בידנוביץ (דער מויליאר)
Moshe - Aharon Biednowitch

אברהם־משה דער קברן, מיט פרוי און אייניקלאך
Abraham Moshe, the mortitian, with wife and grandchildren

תעשיה זעירה בזאמברוב זעמבראווער קליין־אינדוסטריע

די פאליאקאן גרויסן זיך היינט מיט דער אינ־דוסטריעלער זעמבראווע. די קאזארמעס זיינען געווארן פארוואנדלט אין א גרויסע טוך פאב־ריק. דא האט מען צונויפגעשלעפט הונדערטער מאשינען פון דער יידישער טוך־אינדוסטריע, אין ביאליסטאק און אומגעבונג און אויסגעבויט א ריזיקע טוך־פאבריק פאר הונדערטער אַר־בעטער. די נייע באַן ליניע "טשערוואַני־בור" זעמבראווע פירט צו רוי־שטאָף און פירט אָפּ די אויסגעאַרבעטע סחורה.

אַמאַל, אַן דער רעגירונג, מיט אייגענע פריי־מיטווע כוחות און אַפּטמאַל מיט די שטערונג־גען פון דער מאַכט, איז אויסגעוואַקסן אין זעמבראווע אַ יידיש קליין־אינדוסטריע.

יידישע פאַראַווע מילן האָבן אויפגעקויפט ביי די פויערים תבואה און פונאַנדערגעשיקט זעק מיט מעל אין די אַרומיקע שטעט.

יידישע וויעטראַקן (ווינטמילן) אויף ביידע גרענעצן פון דער שטאָט, אויף אַסטראָווער שאַסיי (משה שריבנער) און אויף ביאליסטאָ־קער־טישעטשאַרקער וועג (לייבקע מילנער, אברהם שוואַרצבאָרד), פלעגן זיך דרייען מיטן ווינט און מאַלן תבואות פאַר די פויערים.

יידישע קאַשע מילן, קליינע, גרעסערע פלעגן קלאַפן אין פרימאַרגנס און מאַלן קאַשע, גריי־טשענע, האָבערנע, אַרקוסאַווע א.א. פלעגט גיין די קאַשע פון משה קאַשעמאַכער, פון אברהם צדק ביו צו דער באַן קיין טשיזשעווע און פון דאָרט ווייטער.

האַבן יידישע אַליאַרניעס געפרעסט און גע־קוועטשט אייל פון פלאַקסן־קערנדלאך פאַר דער גאַנצער געגנט. האָט שמולקע קאַן גע־קוועטשט אייל, האָט חנא וויערזשבאַוויטש פאַ־בריצירט אייל, און אַזוי יואל גרשונאַוויטש, מאיר יאַנקלס איידעם און יאַסל כהן.

יאַסל כהן פלעגט אויך ברענען סמאַלע. פלעגן קומען יעדן זומער טאַבאַרן זשעקטשאַרעס פון הונגאַרן און אויפקויפן די סמאַלע.

קוואַס און סאַדעוואַסער פלעגן ווערן פאַבריי־

(פארטועצונג — רעכטס)

לאחר השואה הביאו לזאמברוב, לבנייני ה־קסרקטינים, מאות מכונות של אריגים מבתי־החרושת היהודים שבביאליסטוק והסביבה שנש־ארו ללא יורשים וריכוזו כאן תעשייה גדולה של אריגים, ידועה לשם בפולין. קו הרכבת החדש — צ'רווני־בור — זאמברוב מביא לכאן חמרי גלם ומסיע מכאן את האריגים לרחבי פולין.

אולם לפנים היו יהודים מנהלים כאן תעשייה זעירה ביגיע כפיהם, ללא סיוע מהשלטון.

כן היו בעיר טחנות קמח של קיטור וטחנות רוח. גם טחנת המיים של פייפר הגרמני, שנש־רפה אחר כך — יהודים הקימוה ומיהודים קנה אותה.

טחנות גריסים של יהודים טחנו וסיפקו גריי־סין לסביבה ולמרחקים.

בתי בד לייצור שמן פשתים היו רק בדי יהודים. יהודים גם שרפו זפת ושיירות מהונג־ריה היו באות כל קיץ לקנות את זה.

תעשיית הקוואס והסודה — בידי יהודים. לפנים אף ניהלו יהודים בתי משרפות היי־ש.

יהודי זאמברוב הקימו שלוש מלבינות והן סיפקו רבבות־רבבות של לבנים לבנייני הסביבה, לבנייני הקסרקטין וכו'.

מפעל גדול היה בית הצביעה (פאלוש) ליד הגשר, בכביש האוסטרובי.

הוקם כאן מוסד תעשייתי גדול על־ידי בירוש קרידא ואחרים שיצאו לו מוניטין בפולין. עבר אחר כך לידי האחים החרוצים פראוודאַ.

סנדלרי זאמברוב סיפקו בירידים כ־70—80 אחוז המגפיים לאיכרים, וכן החייטים והכובענים. חייטי זאמברוב מפורסמים היו: חייטי פאַר־גברים ולגברות וחייטים פשוטים (טאַנדעטני־קעס) שסיפקו בגדים בזיל־הזול לכל איכרי הסביבה ותפשו מקום בכל יריד ויום שוק. מענדל רובין ומשה־זליג הכבען — כיסו רא־שיהם של כל האיכרים בימות הקיץ ובימות הגשמים.

(סוף)

מיט: חיים וועלול טישקעוויטש מיט דאָוּטשע סמאָליאַר, לייבש און שפעטער לייבשיכע לע-ווינסקי א.א.

מיט יאָרן צוריק פלעגן יידן טרייבן בראַנפן און אַנפירן מיט די גאַרזשעלניעס פון טשע-טשאַרק און אַנדערע נאָענטע דערפער.

פלעגן זעמבראָווער יידן פאַבריצירן ציגל. האָבן שלומקע בלומראַזן און דאַנציגער אויס-געבויט אַ גרויסע ציגעלניע אין גאַרדלין, אויף ביאַליסטאָקער וועג. האָט לייבל מאַנשעס אויפגעשטעלט אַ צווייטע ציגעלניע, אויף ביאַ-ליסטאָקער וועג. האָט אויך אברהם שוואַרצ-בארד זיך געמאַכט אַ ציגעלניע אויף טשע-טשאַרקער וועג. האָבן אַלע אַרום געבויט הייזער פון די יידישע ציגל.

אַ גרויסער אויפטו איז געווען די פאַרביאַר-ניעס אין זעמבראָווע. פלעגן יידישע הויזפאַר-ביאַרינעס פאַרבן פאַר די פויערים.

האַבן אָבער יידן, מיט בעריש קרעדא בראש, אויסגעבויט אַ פאַרביאַרינע—דעם פאלוש, ביים טייך, נישט ווייט פון בריק. האָבן דאָרט גע-קלאַפט מאַשינען, און ס'האַבן דאָרטן אָנגעפירט מיט רוי-שטאַפן, מיט וואָל א.א. גרשון סרעב-ראָוויטש, קאַטשאַק פון יאַבלאָנקע א.א. נאָך דער ערשטער וועלט מלחמה איז זי איבערגע-גאַנגען צו די ברידער פראָוודע — אויפגעקור-מענע גבירים און פלייסיקע טוער. פלעגן גוים פון אַלע זייטן ברענגען זייער סוואַיסקן ליי-ווענט, דאָ עס לאָזן קאַמען און פאַרבן.

זעמבראָווער שוסטערס פלעגן צושטעלן ביי 70—80 פראָצענט שטייול פאַר דער גאַנצער געגנט. איבער 20 שוסטער פלעגן נייען טאַג-דעטנע שטייול און מיליטער-שטייול. אַזוי אויך שניידערס און היטלמאַכער.

שלוש טחנות הקמח

א. מאיר זליג גראַייבסקי

גראַייבסקי היה אחד הגורמים להרחבת שערי העיר ולגידול הקהילה היהודית. מוצאו של ר' מאיר זליג היה מגראַייבה. בא לזמברוב מלא יזמה ומשימות. סייר את ימי השוק והיריד בעיר ומצא שהאכרים מביאים העירה שפע של תבואה, חטים ושיפון, ואפשר לנצל את זה בדרך היעילה ביותר: להקים בקרבת העיר טחנת-קמח מודרנית שתכנס את שפע התבואות לטחינה ותספק קמח לכל הסביבה. הקמח בא לכאן ממרחקים, ואילו טחנה מקומית גדולה יכולה לכבוש את שוק ה"קמח". טחנות הרוח, שנקראו "ווייעט-ראקן", טחנו בכמות קטנה והקמח היה גס, לא מנופה די צרכו ממורסין. כשבשל הרעיון של הקמת טחנת קמח של קיטור בזמברוב השקיף גראַייבסקי על פני הסביבה ומצא את הכביש האוסטרובי, מימין, מעבר לנחל, מתאים לתפקידו.

כבעל יזמה ומחונן בחוש מסחרי הצליח לארגן סכום כסף במזומנים והשאיר בהלוואות למועדים שונים והקים טחנת קיטור נאה וגלגליה הלמו-דפקו כמעט יום ולילה. האיכרים הציפו את השוק בתבואות. עשרות יהודים, בעלי משפחה, מצאו

כאן פרנסה ברווח: קנו שקי תבואה מהאיכר וחזרו והביאום ברווח קל לטחנה וגראַייבסקי שילם ביד רחבה, במזומנים ובשטרות ומכמה סוחרים אף קיבל בהקפה.

ב. זאב גולדין

משראו יהודים שגראַייבסקי הקים לו מיכרה של זהב — נתקנאו בו. ואחד זאב גולדין, מאוס-טרוב-מאזובייצק או מעיר אחרת, הגיע לזמברוב וסכום כסף בידו והקים ממול טחנת גראַייבסקי, מהעבר השמאלי של הכביש, טחנת קי-טור עוד יותר מודרנית עם מכונות חדישות שבאו מגרמניה, עם טראנספורמאטור חשמלי וכו' וכו'. ההתחרות היתה גדולה. סוחרים התבואה שבעיר רבו ופרנסתם היתה בטוחה יותר: מה שלא יקנה גראַייבסקי יקנה גולדין, ולהיפך. איכרים מכפרים רחוקים, בקירבת לומז'ה או אוסטרווב — ביכרו להרחיק לנסוע ולהגיע ליום השוק לזמברוב, כי כאן ימכרו את יבולם בנקל ובמחיר גבוה. גראַייבסקי ושלושת בניו: שאול (שוואל), נוח ואבא, לא יכלו לעמוד בהתחרות והגרעון גדל והחובות עצמו. השיא גראַייבסקי את בנו בכורו שאול לבתו של עשיר מופלג

מראדום, ה' יאנקליבסקי, והשקיע את הנדוניה הגדולה שלו בעסק, ולא עור הרבה. עד שבאחד הימים, בערב שבת בין השמשות, כשגראייבסקי היה מחוץ לזמברוב, פרצה דליקה בטחנתו ועלתה כולה באש. קיבל גראייבסקי את דמי הביטוח משתי חברות רוסיות ומחברה שלישית צרפתית ויצא נקי מן העסק ונשאר לו עוד סכום כסף הגון...

הטחנה של גולדין האריכה ימים. "גולדין'ס מיל" היתה לשם דבר בעיר. מפעם לפעם הרחיב גולדין את יריעותיו: הקים בנין אחר בנין, שיפץ שיכלל וחי לו ברווחה בחווילה נאה שהקים לו ליד הטחנה. עשרות משפחות התפרנסו בכבוד מהטחנה וכשתי עשרות פועלים יהודים עבדו בה.

זמן מסויים עמד לו שטן ומתחרה בדרך גוי גרמני אחד ושמו פייפער — כאשר נראה להלן. אך טחנת פייפער נשרפה באחד הלילות שבסוף הקיץ וגולדין נשאר שוב יחידי, מושל בכיפה. משזקן גולדין ובניו לא הלכו בדרכיו, מכר את הטחנה למאיר בן מרדכי אהרון מייזנר. מייזנר, יהודי יפה-תואר, בעל מזג טוב, מתקדם, אף כי לא היה מומחה גדול — מכר את חנות הגאלאנ'טריה שהחזיק כמה שנים בפינת הרחוב "וודנה" ליד השוק לה' גוטליב. לקח לו לטחנה כמה שותפים קטנים וביניהם אחד ממנהלי העבודה, חתנו של אלתר סומביץ, הכניסו שם שיפורים ושיכלולים בטחנה, סללו כביש המחבר את הטחנה עם דרך המלך, והקמח — יצאו לו מוני-טין ברחבי פולין. תוך כמה שנים עברה הטחנה מיד ליד ושותפיה נתחלפו. אולם הכנסותיה היו מובטחות והיתה תמיד מקור פרנסה ועבודה לבני העיר.

ג. טחנת פייפער

פייפער היה גוי גרמני, שנשלח, כנראה, לכאן על ידי ממשלתו מטעמי ריגול. תחילתו — מא-פיה פרוסית מודרנית, מופעלת על ידי מכונות, שהקים לו בראשית רחוב קושצ'לני ליד ביתו של ר' מנדל רובין. כשגדל הפדיון והאיכרים, בימות השוק, היו מרבים לקנות אצלו לחם — הקים טחנת-קמח גדולה הממונעת על ידי מים. לשם זה רכש לו בפרוטות שטח אדמה מחוץ לעיר ליד שוק הסוסים (פערדמארק), שם מסתיים

הנחל הזמברובי. הביא מהנדס מומחה מגרמניה וההוא תיכנן להגביה את ערוץ הנחל ולסדר סכר גדול ורחב. המים הרבים שהצטברו ליד הסכר היו מסתננים דרך ארובות הסכר ויורדים ברעש כמו אשד מים ובכוחם הניעו את הגל-גלים. קראו לסכר "דער סטאו". בכוח המים חשך פייפער חמרי דלק ויכול היה להתחרות בשוק במחירי הקמח. התוצרת שלו היתה גם נקיה וקמחו — סולת. פייפער היה רווק זקן, אהב לבלות בנעימים, להתרועע עם יהודים וגם ידו היתה פתוחה לעזור לעניים. בכמה מגביות צדקה של הקהילה היה גם הוא משתתף ולא פעם נדב שקי קמח למוסדות צדקה.

מנהל העסקים היה אחד, קאספאר. היה גם כן גרמני מלידה, יפה-תואר, גבה קומה ופניו כפני אביר טבטוני. קאספאר ניהל את הטחנה וכן גם ניצח על המאפיה ומכירת הלחם. נטל חלק בחיי הציבור הכלליים והיה סגן המפקד של גדוד מכבי האש (המפקד היה שכנו סקארזשני-סקי, הרוקח הפולני). משמת פייפער עירי, עב-רה הטחנה והמאפיה לרשות קאספאר. לאחר זמן קצר, באחד מלילות תשרי או חשוון, פרצה דליקה, ואף כי הטחנה עמדה על המים נשרפה כליל. שנים רבות עוד המשיך הסכר את פעולתו — ליד הטחנה השרופה והחריבה — והמים הוסיפו לזרום ולרדת בכוח וברעש. בפרוץ מלחמת העו-לם הראשונה נחשד קאספאר בריגול לטובת גר-מניה ויחד עם עוד כמה משפחות גרמניות שבסביבה, כמו קויפמאן עורף הכלבים ("קויפ-מאן דער ראקאר") ואחרים הוגלו לפנים רוסיה.

ד. טחנות הרוח (וויטראקן)

שנים רבות התנוססו על הכביש האוסטרובי ועל הכביש הביאליסטוקי כמה טחנות רוח, אשר ארבע כנפיהן הענקיות, בצורת צלב, היו מת-נועעות לפרקים. החזיקו בהן יהודים, והם: משה שריבנר, על הכביש האוסטרובי, זליג מיל-נר על הכביש הביאליסטוקי. טחנות אלה סיפקו עשרות שנים קמח וסובין לאיכרים, היוו מקום תחנה וצל למטיילים בשבתות לשאוף אוויר צח מחוץ לעיר. בימי מגיפת החולירע הפכה טחנת משה שריבנר לתחנת עזרה ראשונה. לשם הובאו החולים, כאן קבלו את טיפולם ומכאן אף הובאו המתים לקבורות.

די דריי מילן

די ערשטע פאראווע מיל האט אויסגעבויט אויף אַסטראַווער שאַסיי, רעכטס, מאיר זעליק גראַיעווסקי. איז געקומען אַ געוויסער גאַלדין, פון אַסטראַווע אָדער ערגעץ אַנדערש, און אויגע- בויט אויף דער לינקער זייט פון שאַסיי אויך אַ מיל, אַ גרעסערע. איז גראַיעווסקי'ס מיל נישט נישט גוט געגאַנגען און איז אַפּגעברענט גע- ווארן, איינמאל אַ פרייטיק פאר נאכט. גאלדינס מיל האט שפעטער אפגעקויפט מאיר מייזנער

און נאך שותפים. איז די מיל געגאַנגען ביז דעם אונטערגאַנג פון דער יידישער זעמבראווע אַ דריטע — אַ וואסער מיל האט אויפגעשטעלט אַ דייטשער גוי, פייפער, צוזאַמען מיט אַ בעק- עריי, מיט וועלכער קאספאר, אַ צווייטער דייטש, האט אנגעפירט. איז זי אויך געווארן אפגעברענט אין יארן לאנג האט זיך געהאלטן, „דער סטאווי“ — דער קליינער וואסער פאל, אנטקעגן בית- עולם, וואס פלעגט אמאל טרייבן די רעדער פון דער מיל.

חיים יאגודא, דער שמיד, זיין ברודער חאַנע-לייבל, זיינע שוועסטערס פרומה און רחל — אויף דער מאמעס קבר.

חיים יאגודה הנפח ואחיו חנא-לייבל ואחיותיהם פרומה ורחל — על קבר אמא, מלכה.

Chaim Yagoda, the Smith, with his brother Chone-Leibel and sisters Froume and Rachel, over mother's tombstone

בעלי מלאכה

אינטערעסאנט צו באַמערקן דעם אויבנאָן אין שטעטל, וואָס די בעלי מלאכות האָבן פאַרנוי מען צווישן די גבאים אין שול אין געווען חיים דער שניידער, פון קאשטשוסקע גאס. פון די חשובע גבאים און חברה קדישא אין געווען מענדל רובין, דער היטלמאַכער און משה־זעליק דער היטלמאַכער. דער בעל־קריאה אין שול אין געווען בינאַמינקע שוסטר. שפעטער האָט עס געטאָן זיין זון אַלטער. צווישן די בעלי־תפילות אין געווען: אין שול אַלטער דער שמיד; אין ווייסן בית המדרש — דוד בעל־עגלה, משה זעליק דער היטלמאַכער און חיים קלמן דער קצב; אין רויטן בית המדרש — פייווקע דער שוסטער, אברהם שניידער. צווישן די משוררים פון חזן — שניידערס און שוסטערס. יודל שוחט פלעגט האָבן 2 משוררים אויף ימים נוראים: יאַנקל היטלמאַכער און יקותיאל קצב. דער גאָר שער שוסטער מיט זיינע זין, אלע שוסטערס, זיינען געווען די פירער פון סאַקאַלאָווער חסידיים. איינער פון זיינע זין, יאַנקל דוד דער שוסטער אין געווען דער פאַטער און פאַרזאָרגער פון די ישיבה בחורים. אויף יאַטקאָווע גאס, אין בערטשעס הילצערנעם הויז האָט געווינט דער שוסטערשער רב, ר' אברהם שלמה. אין געווען כל ימיו אַ שוסטער, אַ למדן און אַ פרומער ייד. פון די גבאים אין חסידים־שטיבל אין געווען הערשל טשעשליאַר, דער פאַטער פון ישיע דער מלמד, משה אהרן מוליאַר, מיישקע פישער א.א. אין די צדקה חברות און שפעטער אין די פארטייען האָבן די בעלי מלאכות פאַרנומען דעם אויבנאָן. מבינות אויפן חזן, א מיינונג איבער דער דרשה פון מגיד, א דיעה איבערן לערנען אין בית המדרש האבן געזאגט נאר די הארעפאש־נע יידן. די בעלי־מלאכות. יעדן פארטאג פלעגט רופֿשן די גאס: דאס שטייען זיי אויף די הערלאכע האנטווערקער פרי צום דאוונען, אריינכאפן א „יום“ תהלים און אמאל אַבלעטל גמרא אויך. צווישן מינחה און מעריב האבן זיי אויסגעפילט די לאנגע טישן אין בית המדרש און געלערנט.

מקום חשוב בחיי הציבור היהודי בעיר תפֿ"ס בעלי מלאכה שונים, ברובם חייטים וסנדל־רים, שהם הוו את רוב ציבור בעלי המלאכה. כדאי לציין, שאחד הגבאים בבית הכנסת הגדול (די שול) היה החייט חיים מרחוב קושציושקה. באותו בית כנסת היה הסנדלר בנימין שמש ובעל קורא קבוע, (היה נחשב לבעל הקורא הטוב שבעיר). אחרי מותו עברה המשרה הזאת לבנו אַלטער (כעת באוסטראליה). באותו בית כנסת היה עובר לפני התיבה במניין הראשון בשבת אלתר הנפח. המשוררים באחד מבתי־הכנסת בימים הנוראים היו 3 אחים: חייט ושני סנדלרים. המשוררים של ר' יודל השוחט היו יאַנקל הכובען ויקותיאל הקצב. היו בעיר חסידי סוקולוב עם שטיבל שלהם. החסידים האלה היו ידועים ליהודים טובים וישרים. בראשם היתה המשפחה מגושה, האב עם ארבעת בנים (כולם סנדלרים — די גאשער שוסטערס). האב הישיש נחשב לרבי של החבורה בעיר. אחד מבניו יאַנקל דוד היה מנהל המשק של הישיבה והוא עם אשתו שרה דבשה היו נחשבים לאבא ואמא של ילדי הישיבה הצעירים, שעזבו את ביתם וגלו לזמברוב למקום תורה. ברחוב יאַטקובה. בבית העץ של ברצ'ה, בקומה השניה, גר אברהם שלמה הסנדלר. יהודי תלמיד חכם וירא שמיים. קראו לו דער שוסטערשער רב. והיו עוד בעלי מלאכה פעילים בכל הארגונים.

בבוקר השכם — רבתה ההמולה: אלה קמו לתפילות ותיקין, לומר את „יום“ התהלים, ללמוד פרק משניות וגמרא ולהספיק לשבת בהקדם ליד הסדנה ולהרוויח את לחמם. ביום שוק או יריד מלאו כבר בתי הכנסיות מתפללים בטרם אור בוקר: חייטים, סנדלרים, פרוונים וכובענים, מוכרי סידקית וכלים השכימו קום לשפוף נפשם לאלוהים ולהספיק עוד לנסוע ליריד. המבינים על תפילת החזן, דרשת המגיד, על טיב לימוד המשניות והגמרא בבתי המדרש היו בעלי המלאכה.

אסיפת איגוד בני זאמברוב, בניו יורק, במרכז — ילידיו פאול, יושב הראש.
 מימינו פון דער זעמבראווער סאסייט אין ניו יארק. אין צענטער ה' לייזער פאול, פרעזידענט.
 Meeting of the Zembrow Society in New-York. In the center — Mr. Louis Pav, President.

זעמבראווער יידישער פראלעטאריאט

לייזער פאון (ניו-יארק)

ריער" און "לומפן-פראלעטאריער" פארייניקט. זיך ארגאניזירט אין זייערע פראפעסיאנעלע יוניאנס, פארשטארקט זייער עקאנאמישע פאָ-זיציע, זיך אויפגעקלערט פראפעסיאנעל און געזעלשאפטליך, זיך אנגעשלאסן יעדער אן אפאליטישער פארטיי, גענומען לייענען ביכער, א צייטונג, זיך פארשריבן אויף ארבעטער ביל-דונגס קורסן און אנטהאלטן גענומען אין די פאר-טייאישע דיסקוסיעס.

אט אזוי האט זיך אויסגעלעבט, אנטוויקלט און געשאפן א שיינער יידישער פראלעטאריאט אין דער קליינער שטעטל זעמבראווע — וואס האט נישט געהאט קיין פאבריקן און נישט פראדוצירט קיין גרויספראדוקציע. פלעגט אראפקומען א רעדנער פון ערגעץ ווו — פלעגט דער זאל זיין געפאקט פון אנהענגער און פארטיי חברים פון איין זייט, פון קעגנער — אפאזיציאנערן פון דער אנדערער זייט. אין שטעטל האט זיך געקאכט, געטומלט — אבער די יידישע זעמבראווע האט געקוואלן...

רימען זיך היינט די קאמוניסטן אין פוילן, און זעמבראווע איז איצט אן אינדוסטריע-צענטער, ווו עס ארבעטן טויזנטער ארבעטער אין די טעקסטיל פאבריקן, וועלכע זיינען געווארן ליקווידירט אין די געוועזענע יידישע שטעט-לאך ארום ביאליסטאק און זייערע מאשינעס איבערגעפלאנצט אין זעמבראווע. אויף דעם ארט פון די קאזארמעס קלאפן מאשינעס, שפייען וויד און סאזשע פאבריק-קוימענס, טראגן זיך ארבעטער-געזאנגען — אבער נישט אונדזערע! די שטים פון יידישן ארבעטער פון דער שטילער נישט אינדוסטריעלער זעמבראווע איז פאר-שניטן געווארן און אנטשוויגן אויף שטענדיק, זייערע יורשים, אומגעזעצליכע, אפטמאל אויך פלוטיקע, מאכן איצט א לעבן אין זעמבראווע.

זעמבראווע האט נישט פארמאגט קיין פאב-ריקן. בלויז איין פאראווע מיל האט געארבעט אין באשעפטיקט א מניין יידישע און גויישע ארבעטער, און שפעטער איז צוגעקומען די כארביארינע. פון צייט צו צייט האט אויפגע-שווימען אן אייל-פאבריקל, וואס א בלינדער פערד, צוזאמען מיטן אליאריניק און א פאר ארבעטער האבן געצויגן דערפון זייער חיונה, עטלאכע קוואס און זאדעוואסער פאבריקלאך, ווו די אייגנטימער מיט זייערע פרויען און קינדער צוזאמען מיט אפאר געדונגענע ביליקע ארבעטס-הענט זיינען געווען באשעפטיקט אין דעם סעזאן, אין די הייסע זומער מאנאטן.

און דאך האט פארמאגט זעמבראווע א פיינעם יידישן פראלעטאריאט. שבת פארנאכט איז געווען פול דער "פאסעק" — דער זעמבראווער שפאציר-צענטער — דער אסטראווער שאסיי, איוי ביון אייזערנעם בריק פון איין זייט, און ביאליסטאקער שאסיי — אוש ביו דער ציג-עלניע פון דער אנדערער זייט: יידישע ארבע-טער, געזעלן און לערנינגלאך, מייסטערס און געהילפן, שבת'דיק אויסגעפוצט, מיט זייערע ווייבער און קינדער, מיט זייערע געליבטע און כריינדינס האבן דא געמיטליך שפאצירט און געאטעמט פרישן לופט פון שבת'דיקן רו-טאג.

אויך דער מיידלשער פראלעטאריאט האט נישט געפעלט: שניידערקעס און נייטארינס, זאקנמאכערקעס, שייטלמאכערקעס, "פארקוי-פערניס" אין די קרעמלאך, קעכניס, דינסט-מיידלאך פלעגן זיך טרעפן מיט זייערע בחו-רים, די קאמאשנמאכערס, שניידער און שוסטער-יינגלאך, שמייסער און שמידן, בעקער און סטעלמאכער און הארציק פארברענגען אין דעם איינציגן שיינעם און פרייען טאג פון דער וואך.

מיט דער צייט האבן זיך די אלע "פראלעטא-

ר' טוביה סקוצנאדק

כל המפרשים. שקט גמור שרר ליד השולחן. הסברו קסם לבבות ומשך שומעים. נערץ היה ע"י תלמידיו, ביושרו, טוב לבו ואמונתו הצרופה. לא עסק בפוליטיקה. קשה היה לדובבו גם במשפחה. רק שקלא וטרייא בסוגיות תלמודיות שונות הוציאו אותו משלוותו. קפדן בהליכותיו. בחורף הלך לנהר, בקור הגדול ביותר, וטבל את גופו. בשנת 1930 בבואי מארץ ישראל לביקור הביתה, התאספה כל המשפחה בבית סבי. שרתי משירי הארץ והוא ישב כל הזמן מרוכז ושמע, כשכולו שופע שמחה ופניו קורנות. הביע את רצונו לעלות ארצה והתעניין מה מצב יראת השמים שם. הצטרף לתומכי המזרחי ושקל את השקל.

אולם לא זכה ר' טוביה הצדיק הישר והעניו להגיע למחוז חפצו. אף לא זכה למות מות טבעי. מראשוני הקרבנות בזאמברוב היה.

יליד יידוואבנה — נשא לאשה את בתו של ר' משה הרש כהן סלאווע. את השם "ליכצער" ירש מחותנו שעסק בעשיית נרות, ובמיוחד נרות-נשמה, מחילב. היה נמוך קומה, צנוע בהליכותיו, כולו קודש, מתייחד עם אלהיו תמיד. בפרנסה לא עסק — זו היתה מלאכת רעיתו. היה שקוע כולו בתלמוד תורה ואינו מתפנה לשיחות חולין. בעל הדרת פנים, פיאות מסולסלות ושקוע במחשבות. בית הכנסת היה משכנו הקבוע. בבוקר השכם בקומו למד בבית. קולו הערב צדה נפשות. הניגון של הגמרא בקע מביתו בדמי הלילה למרחקים. התחנה השניה שלו היתה בית הכנסת. התפילה ארכה שעות ובשובו סעד פת שחרית כאל צדיק תמים. חולים פנו אליו להסיר "עין רעה". בערב בבית המדרש הלבן ישב עם עשרות בעלי בתים ובעלי מלאכה, ליד שולחן, כשספר המשניות בידם והוא מלמד ומסביר פרק עם

ר' טוביה דער ליכצער (ליכציער)

האבן אים געשעצט און ליב געהאט. פלעגט זיך טובלען אין טייך יעדן טאג, אפילו ווינטער. האט געחלומט צו קומען אויסלעבן זיינע לעצטע יארן אין ארץ-ישראל. האט אזוי ליב געהאט צו הערן מיך זינגען ארץ-ישראל לידער, ווען איך בין געקומען אין יאר 1930 אויף א באזוך. ער האט אבער נישט זוכה געווען דערצו און איז געווען פון די ערשטע נאצי-קרבנות אין שטאט.

ער האט געשטאמט פון יעדוואבנע און האט געירשנט זיין ביינאמען פון זיין שווער, וואס פלעגט מאכן ליכט. ער איז געווען א ייד א למדן, א גוטהאָרציקער און פלעגט א גאנצן טאג זיצן און לערנען. אין אָוונט, נאך מעריב, פלעגט ער זיצן אין ווייסן בית מדרש פאר א טיש מיט בעלי מלאכות און לערנען מיט זיי א פרק מישניות. איז געווען א גוטער פֿעדאגאָג און פלעגט האר-ציק מיט זיי לערנען און גוט דערקלערן. אלע

אלינקה

עמוס שק קטן על כתפו. בעל קומה ממוצעת. זקן לבן משופד ועיניים טובות וחולמות. אף פעם לא ראוהו כועס ואף פעם לא מצאוהו בקלקלתו. היה מחזר יום-יום על הכפרים למכור מחטים.

אלינקה היה אחד הטיפוסים היותר יפים שנת-חבבו על הקהל. מוצאו מיאבלונקה. היה לבוש כאחד ממשוטי העם. טלית קטנה ארוכה מתחת לקפוטה וכובע רחב של סמוט לראשו. תמיד היה

ובעשרת ימי תשובה — היה יושב בתענית עד הערב. בעל בטחון היה ופעם טעתה אשתו ויצקה לו נפט בקערת תפוחי האדמה. שעל השולחן, במקום שמן. אין רע בזה, אמר: מי שאמר לשמן שיתן טעם הוא יאמר גם לנפט ואם הקדוש ברוך הוא רצה בזה — בוודאי שלא אנזק! אכל ולא קרה לו כלום. חינוך בנוי לתורה ולעבודה ולגמיל לות חסדים. לעת זקנתו היה אצל חתנו, אברהם'ל בן דוד וולוויל גולומבסקי. בתו „חיה אלינק'ס" טיפלה בו באהבה רבה וחתנו כיבדהו מאד. כל זמן שאלינקה אתנו — היו אומרים פשוטי העם — לא תאונה לנו כל רעה.

האיכרים ראו את פניו כפני איש האלוהים והיו מתחננים לפניו: רבין אלינקה, לך לדרוך על שדותינו ותשרה שם ברכת אלהים, כי כל מקום שאתה דורך עליו קודש הוא! תמיד היה הולך לבדו שקוע בהרהורים ושפתיו רוחשות מזמורי תהילים בעל פה. היה משכים קום, מתפלל „ותיקין", לומד פרק משניות, בא הביתה לפת שחרית ויוצא לכפרים. חוזר משם לפעמים, עומס רביעת דגן על כתפו. שאחד האיכרים מכר לו בזול או העניק לו תמורת סחורתו. בעיר, הביטו עליו כעל אחד מאנשי למ"ד וואו. „צדיק נסתר" הוא — היו אומרים עליו. היה צם הפסקות

אלינקה

איז געווען אַ יאָבלאַנקער, געווען אַנגעטאָן ווי אַ פשוטער ייד, פלעגט אַרומגיין איבער די דער- פער פארקויפן נאָדלען א.א. זאכן און די גוים פלעגן אים שטארק רעספעקטירן, צוליב זיין שיינעם אויסזען: אַ הויכער, מיט אַ ווייסער באָרד, שטענדיק געשמייכלט און קיינמאָל נישט בייז געווען. פלעגט דאוונען פאַרטאָג, לערנען אַ פרק משניות און זיך לאָזן גיין איבער די דער- פער, פלעגט פאַסטן הפסקות און אין שטאַט פלעגט מען זאָגן אַז ער איז אַ למד'וואָוויניק. אויף דער עלטער איז ער געווען ביי דער טאַכטער, די פרוי פון אברהם'ל (חיים-וועלוול גאלאמבעקס אַ זון).

אבי ר' משה אהרן הבנאי (מוליאר) מיין פאטער משה אהרן דער מוליאר (בעדנאוויטש)

חיים בנדור

מיין פאטער, משה אהרן דער מוליאר איז געבוירן געווארן אין וויסאקע מאזאויעצק, אין יאר 1850 בערך. איז געווען צוערשט א סוחר. (זע אויבן זיין בילד, עמ' 520) ווען ווען מ'האט בארויבט זיין פור סחורה און נישט מ'האט בארויבט זיין פור סחורה און נישט קיין וויסאקע זיך אפגעשטעלט אויף א וויל אין זעמבראווע. האט ער אנגעקוקט, אומעטיק, די הויז וואס ר' שמולקע וויליאמאוסקי האט גע- בויט. האט ר' שמולקע אים געפרעגט: ר' ייד, איר קוקט אזוי אן די הויז וואס בויט זיך, אפשר זיינט איר א מוליאר, וועט איר מיר שטעלן די אויוונס. משה-אהרן האט געשטאמלט. אבער ר' שמולקע האט אים נישט אפגעלאזט ביז ער האט געזאגט א פרייז פארן שטעלן די אויוונס. קומנדיק אהיים דערציילט ער דעם פאטער; איך האב געטאן א נארעשקייט: כ'בין דאך אויף

חיים בנדור
Hayim Bendor

כדאי, לדעתי, להתחיל בשורות אחדות על מוצאו וילדותו של אבא ז"ל, לא רק כרקע לאיש- יותו, אלא גם כקו נוסף בתאור החיים של היהודים בעירות, בימים ההם. (ראה תמונתו, עמ' 520) אבי ז"ל נולד — לפי חשבוני — בשנת 1850, בוויסוקי מאזובייצק — הסמוכה לזאמברוב, או בסביבתה — בכפר או באחוזה — לאביו ברוך יצחק, שהיה חוכר מלבנה ופרנסתו היתה בדוחק. אבי היה הצעיר במשפחה. היו ידועים לי שני אחי-אבא, הבכור — ישראל הירש שגר גם הוא, בימי, בזאמברוב, והיה משגיח על „שריפת“ הלבנים במלבנה של ר' שלמה בלומרוזין; השני — יששכר, שהיה שו"ב בוויסוקי, יהודי נלהב, בעל מזג טוב; ואחות אחת, מרים מינדל, שהיתה כנראה הבכירה. על נעוריו של אבא ועל שנות הבחרות שלו ידוע לי רק מעט, וגם המעט הזה שמעתי במקרה ואגב אורחא, מתוך דברי שיחה מקוטעים. כך שמעתי פעם מפיו שגיסו היה נושא אותו בילדותו העירה אל החדר, בשק על השכם, בעיקר בימי החורף הקרים. אות כי לא היה ביד סבא לשלוח אותו בעגלה מיוחדת, מהכפר שגרו בו אז, אל העיר. במוצאי שבת אחת, נסבה שיחה בביתנו על קולות ציפרים. סיפר אבא על קולות משונים של ציפרים ששמע בלכתו כל הלילה ביער עבות. ליער זה נתגלגל אחרי שנת ה"בר-מצווה" שלו, כאשר עזב את בית הוריו וגלה למקום תורה (כמדומני ל"ביאלה"). בכתונת אחת ומזון לסעודה אחת בשמאלו, וב- מקלו שחטב לו בעצמו, בימינו, הלך רגלי כל הדרך הארוכה, מהלך של ימים מספר, למחוז חפצו. כמה שנים חי במקום תורה זה, ובמקומות תורה אחרים? כיצד התפרנס שם, מתי שב לביתו? — לא אדע.

אשה לקח לו ממשפחת בני טובים בסוקולוב הסמוכה לשדליץ, היא אמי ע"ה סימה (במכתביו אליה, כשהיה מחוץ לעיר, כתב את שמה סימה

וגם, לפעמים, צימה) ממשפחת טנבוים (נפטר) י"א בטבת תרצ"ב, לאחר שראתה חיים עם אבא כששים ושתיים שנה). אבי־אמא — שמעון טנבוים — היה חוכר בריכה של דגים. גם על משפחה זו אדע רק שהיא התייחסה על הרבי, ר' אלימלך מסוקולוב. לאחי אמא בסוקולוב וגם לאחיה בוויסוקי היה לכל אחד בן בשם אלימלך (מלך). ייתכן שגם בין ארבעת אחי שמתו, בטרם היו לילדי, היה אחד בשם זה, אבל לא היה נהוג לדבר על אלה ששבקו חיים בלי עתם (משנים־עשר ילדים שילדה אמא לאבא הזכירה אמא ע"ה לפעמים את בנה „פרישל“, בן שעשר עים, שנפטר בשנת ה"בר־מצוה" שלו. בשעה זו היה אבא מביט בפניה בעינים רכות, מתרעמות ומתחננות כאחד, כאילו אמר: „הלא יודעת את שאין מדברים על בנים שה' נתן וה' לקח, ואל תפתחי פה...“ מיד היתה אמא משתתקת באנחה).

אחרי חתונתם גרו הורי „וויסוקי“ ואבא שלח את ידו במסחר. פעם אבד כל הונו בענין רע. הוא השקיעו בסחורה שהובילו אליו בעגלה שכורה. בדרך „התנפלו“ על בעל־העגלה ו„לקחו“ ממנו את כל הסחורה, לבלי השאיר שריד. כאשר הגיעה אליו הבשורה הרעה נסע ללומזה — עיר המחוז, לראות אם אפשר להציל „משהו“, ושב בידים ריקות כלעומת שבא. בשובו, בדרך לווי־סוקי בזאמברוב, עמד בעל־העגלה לנוח ולהאכיל את סוסו. עמידה זו היתה ברחוב ביהכ"נ, המורביל לשוק הסוסים. נגדם — סמוך למקום שעמד בימינו בית־צ'בולקין (זאת אומרת אחרי ה„שריפה“ הראשונה של עיירתנו) בנו אז בית־עץ גדול. עמד לו אבי ז"ל — בלב עגום והסתכל בבניית הבית. ניגש אליו בעל־הבית, והוא אחד מהראשונים בעיירתנו, ר' שמואל וויליאמובסקי, ופנה אליו: „מדוע אתה עומד ומסתכל, שמא עושה בלבינים (מוליאר) אתה והיית רוצה להקים כאן את התנורים? „כן“, נפלט מפיו של אבא. כאילו בעל כרחו ושלא לרצונו, ותיכף התחרט. בעל הבית לא הרפה ממנו, שוב ושוב הפציר בו שיקוב את שכרו, ואבא התבייש לגלות לו את האמת וניסה לדחותו בדברים, אך לשווא — מאין מוצא, קבע לו אבא את המחיר, לפי אומדנא. הלה הסכים תיכף ומיד (אח"כ יצא כי במחיר קלע אבא אל המטרה). בינתיים ניגש אליהם בעל

מיין לעבן נישט געווען קיין מוליאר און דא האָב איך זיך אונטערגענומען שטעלן אויוונס? לאַך זיך אויס פון דעם, זאגט אים דער פאטער, מיין זיידע: ס'איז דאָך איצט זומער און מען דארף דאך נישט דעם אויוון, טא גיי צענעם ציגל ביי ציגל מיין אויוון, קוק זיך צו וואס איז, ווי אזוי אינערווייניק גייט, דער רויך זאל ארויסגיין און לערן זיך אויס די תורה פון שטעלן אויוונס. איז אזוי געווען. דער פאטער מיטן זון האבן צע־נומען זייער אויוון און ציגל ביי ציגל צוריק אויפ־געשטעלט. אויף אזא אופן איז מיין טאטע געווארן מוליאר. די אויוונס איז זעמבראווע זיינען געלונגן גען און מיין פאטערס נאמען ווערט באוואוסט אין גאנצן עגנט אַלס ערשטלאסיקער מוליאר. אפילו די רעגירונג און אינזשעניערן פלעגן אים מכבד זיין אַלס ערשטער מוליאר.

מיין פאטער האט אויפגעבויט נאך דער ערש־טער שריפה כמעט אלע זעמבראווער געמויערטע הייזער. מיין פאטער האט זיך באצויגן גוט צו זיינע געזעלן, האט זיי געלערנט דעם פאך. עס איז געווען שווער ארויסצוקריגן פון מיין פאטער איינצלהייטען וועגן זיין לעבנסגעשיכטע. דאך אין די שבת־צו־נאַכטס צוזאמענקומען ביי אונדז — פון דער פאמיליע, שכנים, זיינע געהילפן פון וויסאקע א. א. פלעגט מען ביי א גלעזל משקה ארויספרעסן פון אים אביסל זכרונות פון אַמאָל. האט זיך אליין געלערנט און איז געווען א למדן. פלעגט שטענדיק לערנען אין די נעכט גמרא אין רויטן בית מדרש. פלעגט דאווענען שבת און יום־טוב אין חסידים שטיבל, ווען אלע פלעגן טאַנצן און זינגען פלעגט דער פאטער אריינקוקן אין א ספר. די קינדער, און ספעציעל מיד, האט ער דערצויגן מיט גוטן, זיך באמיט צו מחנך זיין צו מיצוות און גוטע מעשים. פלעגט מיד צוציען, איך זאל אים העלפן צו ביעור חמץ, איינאַרדנען די פליגל אין סוכה און זי באזאָרגן מיט סכך, פוצן זיינע שייך יעדן ערב שבת און שליפן דעם מע־סער — צו שניידן מיט אים די חלה, האט מיד איינגעוויינט צו געבן מתן בסתר, דאס הייסט: העלפן ארימע קינדער זאָל נישט וויסן א. ד. ג. ספעציעל האט זיך דער פאטער אפגעגעבן מיט דער גמילות חסדים חברה. האט נישט געוואלט זיין דער גבאי, אבער פיל אויפמערקזאמקייט האט ער געלייגט אויפן פינקס. אליין געמאלן

העגלה והתחיל מאיץ באבא כי הגיעה השעה לנסוע. נפרד אבא מבעל הבית והלה מזכיר לו כי בעוד שבועות אחדים יהיה הבית מוכן למלאכת התנורים. כאשר שב לעירו סיפר לאביו שלא עלה בידו להציל דבר מכל הונו והוסיף ואמר: „באמת שאיני יודע מה מתרחש אתי. בעברי את זממברוב נכשלתי באיוולת ומתבייש בה בפני עצמי“, וסיפר לאביו על המאורע בזממברוב. סבא התחיל לנחם אותו: „ומה כל הדאגה? האם גרמת, חס ושלום, רעה למישהו? ומאיך גיסא — אפשר שמהשם יצא הדבר?“ למחרת דיברו שוב בעניין זה ובעניין פרנסה בכלל: „אילו היתה לי ידיעה כלשהי בבנייה הייתי שב לזממברוב ו„מקים“ שם את התנורים“. פתח הסבא ואמר: „וכי מה דעתך? שמא סבור אתה כי תורה עמוקה היא? חכמת סתרים? קח פטיש בידך, סתור לאט לאט את התנור בביתי — הלא קיץ עכשיו — ותתבונן בחכמה הגדולה“. יחד התחילו לסתור את התנור, לבינה-לבינה, ואבא התבונן במה שבפנים והתחיל מחזירו אל קדמותו. למועד חזר לזממברוב וגמר את מלאכתו בהצלחה גדולה. תיכף יצא שמו כבעל מלאכה להפליא, והתחילו להציע לו עבודה מכל עבר, וכך התישב בזממברוב ישיבה של קבע. ידוע שלאחר השריפה הראשונה בנה הוא כמעט את כל העיר בתי-לבינים, בניגוד לשאר העירות שבסביבה שהיו בנויות לרוב בתי-עץ. פעמים אחדות שמעתי מפי אמא, מוסיפה על דבריו: שאביה בסוקולוב לא ידע זמן רב על „תמורה“ ההיא. פעם בא לבקר אותם. מיד כשנכנס פתח ואמר: „זה כשעה שאני מחפש את ביתכם. כל יהודי שפגשתי אמר לי „משה אהרן הסוחר לא ידוע לי, יודעים אנו את משה אהרן הבנאי“, והראו לי את מקום מגוריו, והנה עיני רואות כי צדקו. כשמוע את הדברים האלה פרצה אמא בבכי גדול, והוא (אביה) שידל אותה בדברים: „ולמה זה תבכי, בתי? אילו שמעתי אומרים „משה אהרן הגנב“, משה אהרן הרמאי“ היית צריכה להתבייש ולבכות. אבל משה אהרן המתפרנס מיגיע כפיו הלא כבוד הוא לך ולא בושה“.

שמו כ„רב בנאים“ (מייסטר) יצא גם מחוץ לעיריתנו. מהממשלה קיבל — לא ידוע לי כיצד ועל סמך-מה — את ה„תואר“ הנ”ל וכל הכרוך בו. הוזמן לא רק לבנות בתי-ממשלה אלא גם

דעם שער, קאלירטע לייבן, בלומען א. א. אליין צונויפגעשטעלט די 47 תקנות פון די סטאטוטן און מיטגעארבעט טיכטיק, יעדער זאל קריגן דא זיין הילף. דער געמאלטער קונסט-פולער פינקס איז נאכן פאטערס טויט געבליבן ביי די גבאים. כ’האב זיך געבעטן ביי ר’ שלום רויטבארד, דעם פאטערס גוטער פריינט — מען זאל איבערגעבן דעם פינקס די יו”א געזעלשאפט, אדער שיקן קיין ירושלים. דער פינקס איז פארבליבן און פארניכטעט געווארן. די חברה גמילות חסדים פלעגט מאַכן איר „ערלאכע סעודה שבת משפּ“ טים, ווייל אין דער סדרה ווערט דערמאנט: „אויב די וועסט לייען געלט דעם אַרימאָן — זאלסט אים נישט מאַנען“ א.א.וו. די סעודה, מיט א קידוש, פלעגט פארקומען על פי רוב ביי ר’ יעקב צוקראוויטש’ן אין הויז, ווייל ער איז געווען לאַנגע יאָרן דער גבאי. איינמאל, א שבת, נאך דער סעודה האט זיך געכאפט די בעל-בית — טע אז עס פעלט איר א זילבערנער בעכער. איז געווען דאָרט אַן אַרעמאָן, א דורכרייזנדער. איז געפאלן דער חשד אויף אים האט מען אים בא-זוכט אין די קעשענעס אלעמען אין די אויגן און דעם בעכער נישט געפונען. מ’האַט אָבער גע-פונען אין זיין קעשענע געלט — איז עס שוין געווען א שלעכטער סימן, ווייל אן ערלאכער ייד טראָגט נישט קיין געלט ביי זיך אום שבת... דער אַרעמאָן איז באַליידיקט געלם געוואָרן. ערשט ערב פסח, ווען מ’האַט אַלץ אַרויסגעטראָגן פון שטוב — האט מען געפונען דעם בעכער, אונ-טער דעם קאנאפע... אין חסידים שטיבל פלעגט דער פאטער זיך ווייניק מישן און קיינמאל קיין דיעה נישט געזאגט. אחוץ שמיני-עצרת, ווען ער האט ליב געהאט געבן אַ פאַטש אין טיש, פאר דער שטילער מוסף שמונה-עשרה און אויסרופן „משיב הרוח“ — דאס הייסט: די מתפללים זאָלן וויסן אז מ’דאַרף שוין עס זאָגן ביי דער שמונה-עשרה. נישט ווי אנדערע הויבן עס אן זאָגן ערשט צו מינחה. איז געווען אן אפגעהיטער ייד. א פיקח, אַ למדן, א גוטער בעל מלאכה און מ’קען זאָגן מיטן פולן מויל: ער האט אויפגע-האָדעוואָט א דור יידישע מוליאָרעס אין אונדזער געגנט.

(סוף)

לגשור גשרים של אבנים ולבינים. זוכרני בניין גשר גדול שכזה, והעבודה היתה דחופה כליכך עד שלא פסקה גם בימי החורף הקרים. המלט, שהיו מחממים אותו היה קופא בידים. קשה מזה היתה בעיית התזונה הכשרה לבעלי-המלאכה היהודים, שעבדו אתו והתארחו בבתי איכרים שבכפר הסמוך. זוכרני שאחי הבכור, נחמן זאב, — האחד מבני אבי שלמד ממנו את תורת הבנייה — היה המנצח על ההזנה והא-רחה. הביתה היו שבים בכל ערב שבת. בבניית גשר אחד קרה שנחלקו דיעותיהם של אבא והא-רח דיכל המשגיח על מהלך העבודה. בקריאת התרשים של הגשר. בתרשים שבא אליהם מהמיניסטריאט למוסילת-הברזל בפטרבורג, לא צוינו במפורט שני עבריו של הגשר ביחס לשני עברי הכביש שעליו לגשר. אבא סירב לקבל את דעת הארדיכל, עד שבא המהנדס הראשי, בעל התרשים, ופסק כדברי אבא.

בכלל התייחסו אליו הארדיכלים שבעיר המחוז (כמו כל פועליו מבני ברית ושלא מבני ברית, וכמו כן יודעיו ורואיו) בכבוד גדול (בימי אמרה גם דמותו הפטריארכלית כבוד. זוכרני כשבא לבקר אותי בימים שלמדתי בשיבת „בריינסק“, שאלוני חברי בישיבה שראו אותנו מהלכים בחוץ: „מיהו היהודי בעל הקומה והדור הפנים שראינו אתך בחוץ“?). הארדיכלים היו סומכים עליו ומקיימים תמיד את תרשימיו ואת השינויים שהכניס בתרשימיהם. כשהיו באים לעירנו, היו מבקרים בביתנו, יושבים עם אבא ומתעמקים בתכניות ובאותה שעה היו נהנים מ„הכיבוד“ שהושם לפניהם. למומחיתו של אבא — וגם לכבוד שרחשו לו בני אומנתו — אביא כאן עוד ראייה אחת ולא אוסיף. בימי מלחמת העולם הראשונה פסקה כמעט לגמרי מלאכת-הבנייה: בניינים חדשים לא נבנו בכלל, והבנאים, כמו כמה בני אומניות אחרות, סבלו מחסור. אבי סבל מחוסר העבודה יותר מ„פועליו“, שלמדו אצלו את המלאכה, כי אלה הוזמנו לעבודות תיקון ואילו את אבא לא העזו איש להזמין לדבר פעוט שכזה.

בימים ה„קשים“ האלה בא פעם לביתנו רב-בנאים — קבלן מצי'ז'יב הסמוכה לעירנו. מחמת ה„מלחמה“ וה„שריפות“ שבעקבותיה, נשרפו ונהרסו בתים רבים, ביניהם גם „בית המדרש“.

מאין ברירה החליטו בעלי הבתים לקומם את מקדשם-מעט, והבנאי הלז זכה בעבודה זו. ממש אושר לא יסופר. והנה בא רב-בנאים זה ומציע לאבא שיסכים להיות שותף בעבודת הבניין. פעם ביקשתי את הבנאי שיסביר לי את הסיבה והטעם לקבל את אבא ז"ל לשותף, בשעה שעבורי דה מעטה כל-כך. ענה אותו בנאי-קבלן ואמר: „כיצד יכולים להסביר לך? תאמין לי שאני מצדי הייתי מסתפק אפילו, לולא נגע ר' משה אהרן בעצמו בלבינה או בכלי-מלאכה, כי דיו לבוא פעם אחת או פעמיים ביום לשעה קלה למקום הבנייה, להעיף עין, לחוות את דעתו, כי מה שר' משה אחרן יכול לתפוס במעוף עין אחד לא יראו ולא יחושו מומחים אחרים בימים רבים. כאשר הזכרתי לעיל, לא היה נוגע אבא ז"ל להרבות דברים על משפחתו והקורות אותו, רק לפעמים רחוקות מאוד, לרוב במוצאי שבת קודש, כאשר היו באים לביתנו קרוביו בעיר, כמו אחיו הבכור ר' ישראל הירש ובניו ונכדיו, נתן הצבע ומשפחתו ואח'. מספר בעלי מלאכה מוויסוקי היו באים לפעמים לעירנו לעבוד אצל אבא, והיו גרים בביתנו (אצלו למדו את מלאכת הבנייה, כי הקים „דור“ של בנאים-עושים בלבינים יהודים. התחילו כפועלים שחורים והמוכשרים שבהם נקלטו לאט לאט לעבודה המקצועית, כמובן בעידודו של אבא. גם אלה היו מצטרפים במוצאי-שבת למסיבה, ואז עלה בידי ה„אורחים“ להציל מפיו מלים-מספר על הקורות אותו. גם ממה שסיפרו לפעמים בעלי המלאכה הנ"ל נודעו לי מספר פרטים: לא רק את חכמת הבנייה, אלא את כל תלמודו רכש מעצמו. פעם אחת ב„שנות הגמרא“ שלי, הוכיח אותי בדברים על שאני מזניח את כתבי הקודש. התנצלתי שב„חדר“ ממעטים בלימוד התנ"ך (ובשנתיים שלפני ה„בר-מצוה“ שלי לא עסקו בו בכלל). אמר לי: וכי אתה צריך לחכות לתורתו של רבך ולסמוך עליו? אני בגילך הייתי רגיל לקרוא עשרה ואפילו חמשה-עשר פרקים בתנ"ך לפני פתי-שחרית, כן — אפילו לפני תפילת-שחרית... אבל, כאמור, לא הירבה לדבר ולספר על עברו ובגעוריו לא העזתי להקיפו בשאלות בענין זה. נדמה לי אז, כי זה לא יהיה מן הנימוס וממידת דרך ארץ. כשגליתי למקומות תורה — בישיבות „בריינסק“ ו„סלאבודקה“ — והיינו מתכתבים תכופות, גם אז

לא העזתי פנים בשאלות ממין זה. כאשר גדלתי ביקשתי אותו פעם, במכתב, שיואיל להעלות בכתב קצת ידיעות על מוצאו ועברו, על אבותיו ואבות אבותיו. בתשובתו ענה לי: "לעת מצוא, כעת קשה עלי הכתיבה. מפני שידי רועדות ומרטטות מזיקנה", ולא העזתי להזכירו ולהפציר בו עוד והחמצתי את השעה. בין השאר החמצתי לשאול אותו מהו הטעם, שאינו בעל קריאה ואף על פי כן יש לו חזקה לקרוא בתורה, בבית התפילה, רק בשחרית של ראש השנה?

כאשר היה חפשי מעסקיו, בשבתות, בימי חג וכו', או בימות החורף שבהם שבתה מלאכת הבנייה, היה תמיד יושב ולומד גמרא. בארון הספרים שבביתנו היו מלבד ש"ס בבלי (וגם ש"ס בפורמט קטן, באותיות זעירות, ובכריכה עבה מאוד, ונוח להצטייד בו כשיוצאים לדרך), ספרים רבים אחרים: זוהר, מדרשים, ספרי יראים וספרי "חסידים" וכו' סידורים עבים שור נים (כגון סידורו של האר"י, של יעב"ץ (ר') יעקב עמדין) ואח, בהם היה מעיין בשעת הסעודה, בעלותו על משכבו ובכל שעת הכושר. סתם לימוד היה אצלו רק גמרא עם המפרשים. מובן כי בכל ערב שבת קרא "שנים מקרא ואחד תורה" בפרשת השבוע. לפני כל חג היה קובע עתים ללימוד הלכות החג, בייחוד ב"שולחן ערוך" של "הרב" (של ר' שניאור זלמן שניאורסון מחולל חסידות "חב"ד). לרוב — כשלא היו מפריעים בבית — היה לומד בביתו. אבל לפני עלות השחר ואפילו באישון הלילה, בלילות חורף הארוכים, היה מקדים לבית המדרש (הארום) ללימוד שם. כאשר השכים לקום, לפני פתיחת דלתות בית המדרש, היה קורא בבית בקול נמוך "יום" תהלים, פסוקי דזמרה וכו'. לפעמים, כאשר הייתי ער במטה, הייתי מקשיב לקולו המתחנן לקונו. בייחוד התרשמתי פעם בשמעי אותו "שר" בקול מתחנן, כמתרפק על אביו שבשמים: "ידיד נפש, אב הרחמן...", וחזור שוב ושוב על פתיחה זו של שיר תפילה מפורסם זה, שהוכנס לכמה סידורי תפילה, לאומרו לפני תפילת שחרית.

תפילתו היתה לפי נוסח ספרד. בשבתות ובימי חג ומועד, כשהגיעה שעת תפילת שחרית של "חסידי גור" היה עוזב את בית המדרש והולך לבית תפילתם ("גערער שטיבל") להתפלל, כי

היה מחסידי גור. ברם, לא נסע אל גור, כמנהג החסידים. מימי לא שמעתי שאיש ישאל אותו לסיבה זו וגם הוא בעצמו לא דיבר בזה. כאשר נפטר מעולמו ה"רבי" מגור, יהודה אריה ליב, הנקרא "שפת אמת", על שם ספרו, היה אבא מעיין בו תכופות בין מנחה למעריב ובשעות הפסקה אחרות, ב"שטיבל" של חסידי גור. פעם ביום א' של ראש השנה, כשהיו החסידים מתאספים ללכת ל"תשליך", עיין, כדרכו, בספר זה. בדרך אל הנהר אמר להולכים על ידו: צדקו חז"ל באמרם: גדולים צדיקים במיתתם יותר מבחייהם. כשהביטו עליו בעיניים שואלות לפשר דבריו הוסיף: "את הרבי זכרנו לברכה אפשר להכיר עכשיו, ע"י ספרו, יותר מאשר בחייו, כי מי יכול לשער עד היכן נשמתו מגיעה (וואו זיין נשמה שפארט אָן)!" היה הולך לראות כמעט כל "רבי" של חסידים כשהיו מתארחים בעירנו, לוקח גם אותי לשמוע את תורתם בסעודות שבת, ואחר השבת הייתי מלווה אותו אל הרבי "לקחת ברכה" מאתו. זכור לי הרבי מנובורמינסק, ובייחוד ביקורי הרבים אצל הרבי נחום מביא ליסטוק, שהיה ה"סנדק" שלי בהיכנסו בבריתו של אברהם אבינו. תמיד, לפני היפרדי ממנו היה נותן לי מטבע כדי שתשרה עלי הברכה בגללו. ביום קיץ אחד, כשאבא היה עסוק ולא יכול ללכת אליו בימות העבודה, שלח אותי לקבל את ברכתו בעצמי. הרבי השקני יין מכוסו, שאל ללימודים בחדר, נתן לי מטבע וברך אותי ואח"כ הירבה לדבר עם הגבאי שלו בשבחו של אבא.

בשעות ההפסקה היו מרבים החסידים בבית תפילתם בשיחות חולין, ולא דווקא ב"שיחות חסידים". בייחוד המה הבית, ככוורת, בערב שבת בין מנחה וקבלת שבת. בשעה זו, וברעש המחריש, היה יושב אבא ומעיין בספר. בני בריתו ואנשי שלומו היו רגילים ל"זרות" זו ולא שמו לו לב. והוא מעולם לא התאונן על השאון של חול לפני קבלת שבת ולא הוכיח את מי שהוא בגלל שיחת חולין במקום קדוש וביום קדוש. ואפילו במוצאי שמחת תורה לפני תפילת מעריב של חול, כשהריקודים והזמרה "בערו" בשלהבת ית, היה יושב לו ומעיין בספרו. מפעם לפעם משכו אותו בעל כרחו למעגל הרוקדים והוא היה מסתובב אתם רגעים אחדים, מתחמק מיד ושב אל ספרו. "מילא" רקדן וזמרן לא היה, כנראה,

דני על טעותי, אף על פי שהארון היה סמוך לשולחנו, וזכרני בליל אחד כאשר ישב בסוכה, שהיתה על יד ביתנו ממש, והתווכח בהלכה עם צעיר תלמיד חכם, כשלתי כמעט תחת משא ה"גמרות" הגדולות, שאת שמותיהן קראתי בנס וע"י סמנים שנתן לי בהם (עביין, מקומן לפי הסדר וכו') שהייתי מביא ומוליך מהבית אל הסוכה ומהסוכה אל הבית. חיבה יתרה חיבב את צעירי תלמידי חכמים ואת ה"אברכים", התרועע אתם בכל שעת כושר, ונראה שגם אלה ביקשו את חברתו.

לפני פסח ולפני סוכות הייתי מוציא, בפקודתו, את כל הספרים החוצה לנקות אותם מאבק ול-אווררם. אחר-כך הורני לסדר ולערוך אותם על מדפי הארון: אלה שהשימוש בהם מצוי במקום שקל יותר להגיע אליהם אחריהם — האחרים, לפי סדר ידוע כדי לזכור את מקומו של כל ספר וספר.

בערב פסח, הייתי מלווה אותו — כנהוג — לביעור חמץ, עומד על ידו כשהוא מכשיר את ה"כלים" וכו', אחר הצהריים הלכתי אתו אל מוכר היין, והיה מבקש אותי לטעום את כל היינות ול-חות דעתי על טעמם.

הסוכה שלנו היתה בנויה תחת גג-ביתנו ופיתח-ה במסדרון. מיום שעמדתי על דעתי עזרתי לפתוח את הגג (אגף הסוכה) הכבד, להסיר את ה"סכך" שהיה מונח על הסוכה כל השנה, לנער מן האבק שעליו ולשטחו מחדש כדין. מובן שהיתה קצת סכנה לטפס מעל לסוכה, בייחוד לילד קטן, ויותר משעזרתי לו הפרעתי את מנוחתו והפרעתי לו בעבודתו, אבל אבא לא "ויתר" על "עזרתי". כשגדלתי קצת קרה שהלכתי פעם בערב סוכות לשחק על חוף הנהר, ומחמת התלהבות המישחקים איחרתי לשוב הביתה. לא אשכח לעולם את קולו הקובל ומצטדק כאחד, שבו פגש אותי, ואת מבטו הרך (אפשר שדאג לשלומי): "אחרת היום, בני, ואני חיכיתי לך עד בוש שתבוא ותעזורני בהכנת הסוכה ולבסוף נאלצתי להכין אותה בעצמי. חבל, חבל, שאחרת". מאז לא קרה עוד שאחר, עד שלמדתי לעשות את זה לבדי ובעצמי, ולא היה עוד צורך שאבא ימהר לעזוב את הבנייה, שהפסד מרובה כרוך בהיעדרו ממקום העבודה.

מימי אבל מדוע נמנע להשתתף בשיחות החור-לין בשעות ההפסקה? האם מפני ה"צמאון" לספר בלבד? פעמים רבות בערב יום שני של חג ביחוד לפני ההקפות בלילות שמיני עצרת ושמחת תורה ובמוצאי שמחת תורה, יצא לבי אל חברי המאושרים ב"שטיבל", אל ריקודיהם ומשובותיהם של החסידים הנלהבים, אך הייתי יושב ומחכה בכליון נפש שאבא יסגור את הגמרא שלו וילך אתי ל"מעריב". כי איך אעז להאיץ בו? "מדוע הוא שונה מכל חבריו החסידים"? — הייתי שואל את עצמי, ושלא לחכות לו וללכת לבדי לא עלה על דעתי אז כלל. פעם אחת כשהזכרתי לו שהגיע הזמן ללכת, במקום לאמר: "תיכף, מיד, עוד מעט ונלך" אמר אלי: טוב שנחכה עוד שעה קלה, לא "כדאי" להשאיר את אמא לבדה בבית, וככה נגלה לי עוד טעם אחד בהתנהגותו. טעם שלא היה עולה על לבי בסביבה שבה היינו חיים.

הליכותיו עם בניו

אני יכול לספר רק על הליכותו אתי, באשר הייתי הצעיר במשפחה, וקטן בהרבה משני אחי, נחמן-זאב ואליהו, שנסעו לאמריקה כשהייתי כבן ו'. כמעט שלא גער בי מעולם ולא הרים יד עלי. על אחת כמה וכמה שלא נזף בי בפרהסיא, כדרך רוב האבות, בשעת תפילה או קריאה וכדומה. ואפילו בפני בני-ביתנו לא הוכיח אותי מעולם. ומשום — כאשר התחלתי להבין כשגדלתי — שלכל מעשיו והליכותיו היה טעם ונימוק אני מסיק כי גם לחיסוך השבט היה טעם וכוונה. כנראה לא האמין בתועלת של גערות, נזיפות, מלקות וכפיה. בילדותי ובנעוריי היה משוחח אתי תכופות באופן אינטימי, השתדל להשפיע ולהש-איר רושם אבל נזהר ממוסר השכל גלוי. לעומת זאת השתדל תמיד לחנכני במצוות בלי נתינת טעם גלוי. שלא ארגיש שיש לו כוונה מיוחדת בדבר. מילדותי, אפילו בטרם שהתחלתי ללכת אל ה"חדר" (ואני התחלתי ללמוד כבן שלוש וחצי) היה פונה אלי — לרוב בשעת סעודות שבת ויום-טוב — שאגיש לו ספר זה או אחר אל השולחן, נתן לי סימנים בהם או אמר לי את מקומם בארון הספרים (שבאותו החדר, סמוך לשולחן שישבנו על ידו), ואם טעיתי — העמיד

מנהגי חינוך כאלה, אני משער, היו נהוגים בבתי-ישראל רבים. ברם, כאן אני רוצה לציין ביחוד שני מנהגים מקוריים, שני תפקידים שנמסרו לי בכל ערב-שבת, כאשר הייתי ילד קטן מאוד, לפני שנות ה"חדר" שלי (כאשר "גדלתי" והייתי לבן שש, הייתי יוצא לשחק עם חברי בחוץ והתחלתי להזניח את תפקידי אלה, עד שנשכחו) והם: (א) לנקות את נעלי-השבת של אבא, (ב) להשחזר את הסכין שבו פרס אבא את חלת-השבת. מובן שבגיל ההוא לא יכולתי למלא את שני התפקידים הללו כהלכה. בימים קצרים היו רוצות אחיותי, שהיו עוסקות בהכנת שבת, לפעמים לשחררני מעבודתי זו ואני הייתי עומד בכל תוקף על זכותי: "אלה הם תפקידי", טענתי. קטן הייתי אז מדעת כיצד וע"י מי הונהגו שני המנהגים האלה, ועד היום לא שמעתי על מנהג כזה בבתי ישראל אחרים. אכן לבי אומר לי, כי גם בזה היתה יד אבא: לחנכני בשתי מצוות עיקריות והן "כיבוד אב" ו"קידוש השבת". כש-הייתי לנער התחלתי לחשוד כי גם השיתוף בפעולות עראיות היה לא שהיה אבא זקוק לעזר-תי אלא משום "חנוך לנער". משל אחד לדוגמא: בשנת ה"בר-מצווה" שלי, או קצת לפני, למדתי תורה, יחד עם האחים בוימקוליר, פנחס, הי"ד, ואברהם, מראשוני ה"עולים" של בני-עירנו כתום המלחמה העולמית הראשונה, מפי ר' אברהם שמואל — חתן ר' נחום לייזר השוחט שהיה "למ-דן" גדול, בעל "סמיכה" לרבנות, שימש אח"כ שוחט במקום חותנו. למדנו בבית-תפילתם של חסידי גור, כנהוג אז, היו מתארחים שם עוברי אורח מאנשי שלומם של החסידים, שהתרוששו, או ש"נשרפו" וכדומה. המתפללים שם בימות-החול היו קובצים בשביל אורחיהם סכום של ר"כ אחדים והאורחים הלכו לדרכם. והדבר היה תלוי במתנדב שיקבל עליו את עול המצוה, וב-מספר המתפללים, ובנוגע לסכום — גם באומד הדעת של המשתתפים. והנה נצנץ הרעיון להכניס בעניין זה קצת סדר ושיטה. היינו: כל המתפללים יתנו פרוטות מספר לשבוע, לפי יכולתם, ל"קופה" שתהיה מוכנה לשעת הצורך. בי שמו עיניהם להיות ה"גבאי" של הקופה. מדוע "בי" — הצעיר בשלשת התלמידים? שאלה כזו לא עלתה במוחי, כי כל המתרחש הוא טבעי ופשוט בעיני ילד ונער, ואין שאלות. משום זה, בוודאי לא עלה על

דעתי לספר בביתי על התפקיד החדש, ומפני שאבא לא התפלל בימי חול ב"שטיבל", לא עלה בדעתי לגבות גם ממנו חלקו, כמו שלא גבינו מכל אלה שהיו באים לשם רק בשבתות (אלה שיכלו ורצו תרמו בשעת הכושר בבית-אחת). והנה קרה, כי אחד ה"חסידים" חלה במחלה ממושכת (ולבסוף מת מחליו) ובמשך זמן קצר נעשה מחוסר-לחם ורפואות. הוחלט שכל התור-מים יוסיפו, במיוחד לצורך זה, עוד מספר פרו-טות עד שהחולה יקום מחליו. מובן שקרה שמתפללים אחדים לא הביאו את חלקם אשר התחייבו. שאלתי את המתפללים מה לעשות למתרחלים, וענו לי שעלי להזכיר ולחזור להזכיר לבעלי-החוב. "ואם זה לא יועיל?" "תטמין את הטליתות שלהם — שהיו משאירים ב"שטיבל" ותעכב את תפילתם". בתומי התייחסתי ברצינות לעצה זו, וטמנתי את טליתו של אחד המפגרים. רצה להתעטף בטלית שאולה, והתחלתי להיאבק אתו. הלה לא כעס, ח"ו, להיפך, נראה היה שהוא נהנה מהרצינות שלי והתחיל להתאונן באוני האחרים: "הביטו-נא, הוא אינו נותן לי להתפלל. האם לא תתן ליהודי להתפלל? הנה יש לי הצעה טובה, תן לי את טליתי, ותיכף אחר התפילה אחזירנה לך. כן נעשה כל יום עד שאשלם את חובי". הלצה זו מצאה חן בעיני, וסיפרתי אותה בביתי, כאשר יצאתי מן הבית על מנת לחזור ללימודי, אמר לי אבא לחכות רגע ונצא יחד. בחוץ התחיל לשאול אותי על מצב החולה, — שמחמת טרדתו בימות הקיץ לא ידע בזה מאד-מה, — אח"כ הוציא מכיסו סכום שנראה בעיני גדול, וביקש אותי שאלך לבית-החולה למסור את הכסף לאשתו. ואני, אעפ"י שהייתי מביא תכופות את כסף ה"קופה" לבית החולה, התבייש-תי להיות שליח ל"צדקה" של יחיד והססתי. "מה אומר לה?" — שאלתי. "לא-כלום" — ענה. "תאמר: אבא מברך את החולה ברפואה שלמה, ותמסור לה את הכסף". וכאשר סרבתי אמר בקול רך ומתחנן: "מדוע תתבייש? והלא תראה שאני עסוק מאוד ואין לי עכשיו פנאי לבקר את החולה בעצמי!" "אפשר שתשלח את הכסף, ולא בבית-אחת, אל הקופה?" הוספתי להתחמק. והוא ענה: "למה לך כל זה? טוב שלא יודע ברכים ויהיה לחולה עוד סכום נוסף". אחרי שנים רבות הוחזר

ליום תמים מן החדר (פרט לחזה"מ) אלא לחנכני במצוות "כיבוד אב ואם". וזכרני שפעם אחת כשיצא את בית הסבא התחיל להוריד דמעות. אני נפעמתי לראות את אבא בוכה, שלא ביום הכיפורים. וכשאחיו שאלהו לפשר הבכי, ענה מתייפח: "על שבחטאי גליתי מעיר מולדתי, ואיני מקיים את מצוות כיבוד אב כראוי, וחטאתי לה' כל הימים (בלשוננו — איך פארזינדיק זיך מיינע יאָרן)". רושם דבריו לא יימחה מזכרונותי כל ימי.

אבי איטשע מוליאָר

(רשם מפי בנו סנדר, ר' ישראל לעוויןסקי ז"ל)

במשך הזמן עלה בידו לחסוך סכום כסף ולקנות בשותפות עם ישראל סוקול מגרש ברחוב קושטשלני שהיה לכתחילה כולו בידי הנוצרים, והיהודים קנו מהם מגרש אחר מגרש והקימו להם בתים עליהם. המגרש שאבא קנה היה ריק שנים רבות: בעליו הנוצרים לא רצה למכרו, אך פעם בפרקו בעצמו קורה גדולה שהביאה מהיער נהרג, ואז מכרה אלמנתו את המגרש במחיר לא יקר. אבא בעצמו פקח על הבניין שנבנה בעזרת בונים יהודיים מוויסוקי. זה היה בית-חומה יפה, לא גדול ביותר, אבל משוכלל. ואז עזב את הרחוב עם בית-הכנסת ועם ההכנסת אורחים והתקדש, מקום מגוריו הקודם, ועבר לגור בבניין החדש. מי שהיה זקוק לר' איטשע מצאו גם שם. אך בשבתות היה הולך להתפלל על מקומו בבית-המדרש האדום ששם היה מתפלל גם הרב. אחר השריפה השנייה, כאשר שיקם את הבית, הקציע מקום בו בעד חברה ש"ס בלי שכר דירה, שהיה מקום תפילה ולימוד תורה. הוא היה גם השמש, הסיק את התנור ביחד עם יודל הוסמן ומנחם דונוביץ. הודות להם באו בעלי-בתים חשובים להתפלל בחברה ש"ס. ר' יצחק גרינברג היה מתפלל מוספים בימים הנוראים ואח"כ ר' מוטל הקמחן.

כך עבד ופעל אבי: עמד לכל איש בשעת דחקו, כאשר היה צורך לערוב ערובה בעד מי שהו. באו אל ר' איטשע והוא לא השיב פני איש ריקם. לא הועילו טענותי לפניו: "אפשר אף לך לעשות את זאת?" הוא לא יכול לשלם בעד בתי ואנחה. אני זוכר ששכנו, אברהם אברהם,

לי שבאמת לא היה אבא זקוק אז לעזרתי, אלא שרצה לתת לי לקח במצוות "צדקה" וב"מתן בסתר".

כשאביו היה בחיים (הוא נפטר כשהייתי כבן שמונה) היה אבא נוסע לוויסוקי פעמים אחדות בשנה לראות אותו. תמיד, כמעט בלי יוצא מן הכלל, לקחני אתו לקבל ממנו ברכה. ביחוד ברכת "חיים ארוכים", באשר סבי היה אז איש ישיש, ותמיד מצאתי אותו שוכב במטה מרוב זקנה. ברי לי עכשו שלא בשביל הברכה היה מוציא אותי

אבי, ר' יצחק שיצ'קובסקי (הידוע בשם איטשע מוליאָר), היה בעל-מלאכה פשוט. ידוע בישורו, בנדיבות לבו ובאהבתו לעשות צדקה וחסד עם כל הנזקק אליו. כל ימיו עמל וחי מיגיע כפיו, וכשהצליח במלאכתו והצטיין בתבונת כפיו וזכה למצב איתן במעמד בעל-המלאכה, היו הבריות באים לבקש ממנו עצה ועזרה.

אבא למד את המקצוע, לאחר שובו מהצבא, אצל משה-אהרון הבנאי. תפש את החכמה והלך והשתלם במקצועו, שמו הלך לפניו והוא התפרסם בכל הסביבה כמומחה גדול בבניית תנורי מאפיות, שהיה מקים בקסרקטיני הצבא שבעיירתנו וגם במחנה הקיץ שלו. ומי היה מתקן את בית-המרחץ, משפץ את ההקדש, גודר את בית-הקברות ועוד בנייני הציבור אם לא איטשע הבנאי? בנוגע לשכרו, היו באים לידי הסכם בנקל. לפועלים היה משלם מכיסו. והיה אומר: צבי ויצחק זאב גולומבק, אנשים נכבדים בעלי-צורה, באים יום יום, טורחים בשביל הציבור, מביאים לבנים, סיד, טיט שלא על מנת לקבל פרס, רשאי גם איטשע הבנאי לעבוד עם בניו בלי שכר. אם בעל-בית מרושע לא רצה לתקן את התנור המקולקל אצל שכנו העני והוא ומשפחתו קופאים מקור, היה אבא ז"ל כבר רץ ומתקן ומשכין שלום בין בעל-הבית ושכנו. כי מי זה ירצה לריב עם ר' איטשע? בגלל זה אהבו אותו כל בני העיר ובשעת מחלתו היו כולם באים לדרוש בשלומם ולהתפלל עליו — אדם יקר כזה, היו טוענים, צריך לחיות, כדי שימשיך לגמול חסדים עם הבריות.

החייט, אדם ישר וחרוץ אך עני ואביון, מטופל בילדים ולא יכול לשלם שכר־דירה, לקח אליו נער כפרי מסומובה על מנת ללמדו במשך שלושה חדשים לתפור זוג מכנסיים ובעד זה קיבל מאבי הנער 15 ר"כ. אבל הנער לא היה מוכשר, ולא יכל לקלוט את התורה הזאת בזמן קצר כזה. היהודי הכפרי, אדם גס־רוח, לא רצה לוותר והגיש עליו למשפט וזכה 20 ר"כ ועוד הוצאות המשפט. אבא ז"ל התחנן לפני הכפרי שייוותר, כי הלא החייט עני הוא, והוא עצמו אינו מקבל ממנו שכר־דירה, — אבל לשוא. באו לעשות מכירה פומבית של רהיטי החייט. וזה היה ביום ששי. אשת החייט וילדיו ישבו ובכו שעוד מעט יוריקו את כל הבית. ולה היו אחים בעיירה, צבי החלבן ומוטיל הנפתה, אבל הם לא באו לעזור לה. אולם אבי בא עם צרור כסף ביד וקנה את כל הרהיטים, והשאירם למען החייט. כן יצאו כל הנוצרים חפוי ראש: הם חשבו שיקנו מציאות וירוששו משפחה יהודית. שילמו לגביר הכפרי את כספו בתוספת קללות מהשכנים.

אני לא יכולתי להבין את מעשי אבא: איך בן־אדם מפזר כך את כספו בשעה שיש לו בנים קטנים בביתו, והחייט הג"ל לא סילק את חובו מעולם.

משכנתות לא קיבל מעולם, כי הילווה בלי משכון. היה נותן את הפרוטה האחרונה ולא השאיר לעצמו כלום בטענו: אני מקבל בהקפה והזולת — לא. בחורף, כאשר לא היתה עבודה, היינו מצטמצמים ומתדחקים מעט, אך בקיץ, כשהתחילה העבודה היה משלם את כל החובות. פעם, באמתלה, כי מה שאיטשע הבנאי נותן מצליח, באו אליו מקצה העיר השני לבקש גמ"ל חסד, ושילמו לו במטבעות זהב, מזוייפים — ואבי השתיק את הדבר ולא תבע בדין.

אחר השריפה השניה נפל סכסוך בין אבא ובין אדם אחד בסכום של מאה ר"כ. הרב פסק, כי אבא ישבע ויקבל את הסכום, אבל אבא לא רצה להישבע אפילו על האמת, והפסיד את חובו.

ההכנסה שלנו היתה רבה, כי עבודה היתה תמיד והיו משלמים לו כל סכום שדרש, כי פחדו, יז לא ירצה לקבל בכלל את העבודה. כאשר אחי ג, שגר בירושלים, שלח לו דרישה לבוא מיהרו הרבה בעלי־בתים לנתן את תנ"ך שאבא יבנה אותם מחדש, מחשש פן

לא ימצאו בנאי־מומחה כמוהו אם יעזוב את העיירה.

אבא פרומקין היה מספק קמח בקסקטינים וגם בניית התנורים הגדולים למאפיות בזאמברוב ואחר כך במחנה הקיץ גונסירובה. כאשר ההס־פקה נמסרה לרוסי אחד ששכר דירה אצל משה פינקלשטיין, פנה גם כן לאבא ז"ל. כאשר ראה, כי אבא השתכר בשבוע אחד 100 ר"כ, נתעוררה בקרבו קנאה, וכאשר היה צריך להקים עוד תנור אחד במחנה הקיץ, בא אל אבא ואמר, שלא ישלם לו את השכר הקודם, רק פחות בהרבה. אבא אמר: אדרבה, אני רוצה עוד יותר, כי בנכר יש לי הוצאות יותר. הקאצאפ הרוסי נתכעס, עשה "מי שברך" רוסי, טרק את הדלת וברח. הזדמן הדבר כי עבודה היתה כל כך מצויה והיה הכרח לעבוד עבודה ציבורית: בבית־המרחץ, ההקדש וכו'. כרגיל בלי תשלומים. כאשר שאלתיו, מדוע דרש עוד יותר, ענה לי, כי היה בטוח שהקאצאפ יחזור אליו עוד פעם, כי לא ימצא בעל־מלאכה אחר כמוהו. ואמנם, לאחר שלושה שבועות בא הרוסי בגיחוך על שפתיו ואמר: "נו, עודך רוצה את הסכום שנקבת, כל כך הרבה כסף?" — "כבר עשית?" שואל אבא. — "לא, לא עשיתי עוד ומוכרח לתת לך מה שאתה רוצה, ואני מסייעכם (אותי ואת אבא) על עגלתי וכל כלכלתכם והדיר על חשבונני". תוהים ובוהים על השינוי המופלא הזה, באנו במשך הלילה לגונסירובה, מחנה הצבא הקיצי. הביא אותנו אל אכסניה יהודית וציווה לתת לנו מהטוב והשופרא כל מה שנדרש. עמדנו להתפלל, והרוסי הלך. שמעתי, כי הילדים משוחחים ביניהם ואומרים לאמם, כי אנחנו יהודים וצריך לספר לנו מה מתרחש כאן. האישה מתחילה לספר מה שקרה ומתרה בנו לעזוב את המקום ולא לעבוד, כי הבנאי שעשה את התנור, אומן נוצרי ידוע, נהרג בנסותו להוציא את הקרשים מבפנים ששימשו כעין מסגרת, ואיש אינו רוצה לעבוד שם — כי שדים משתוללים שם, אמרו. העניין עלה לרוסי כבר בדמים מרובים, והיא מיעצת לאבא לעזוב את המקום. לחשתי לאבא, כי נסתלק מכאן. אך אבא אמר: "עלי לראות את השד קודם". בינתיים בא הרוסי ואומר: "נו, מארש לעבודה?" בנקיפות לב הלכתי אחר אבא. באנו, ראינו את התנור מנותץ, ועל הלבנים כתמי דם, "מה זה?" —

שאל אבא — „למה רימיתני?“ אמר הרוסי: „אתה סירבת, דרשת סכום גדול, ועלי היה לבנות את התנור. הנך מקבל יותר, רק עשה“. לתמהוני הנני רואה, כי אבא ניגש לעבודה, הביא פועלים לנקות את ההריסות, ובמשך שני ימים גמר את התנור, כי הבסיס נשאר מהתנור שנפל. מכל העיירה באו אנשים לראות איך יוציא אבא את הנסרים. הרוסי יעץ לשרוף אותם, כדי שלא יתמוטט התנור, והנסרים היו חדשים. אבא שלח

אותו מהבית, ואני נשארתי עם אבא לעזור לו, ולבי פעם בי בחזקה מאימה ופחד. אבא הוציא את הנסרים שלמים וטובים, ואני גררתי אותם בשמחה החוצה. הרוסי נכנס. רואה כי הקרשים הוצאו מהתנור, התנפל על צוואר אבא והתחיל לנשקו ושילם לו 20 ר"כ בעד הנסרים. באו מכל צד להסתכל ביהודי הקוסם המפליא לגרש שדים. אבא היה מומחה לזה. וכך השתכר אבא במידה גדושה, וגם אחרים נהנו ונבנו ממנו.

מיין פאטער איטשע מוליאר

(באשריבן פון זיין זון סענדער דורך ישראל לעווינסקי)

מיין פאטער, ר' איטשע מוליאר ז"ל, איז גע- ווען אן ערלאכער ייד, א בעל מלאכה, האט שטענ- דיק געלעבט פון זיין פראצע און האט כל ימיו ליב געהאט צו טאן טובות. דעם פאך האט ער אויסגעלערנט, נאכדעם ווי ער איז צוריקגעקו- מען פון מיליטער, ביי משה אהרון מוליאר. ער איז שנעל געווארן בארימט אין גאנצן געגנט מיט זיין פאכקענטניש. פלעגט פארריכטן אלע מאל דעם פארקאן און טהרה-שטיבל פון בית עולם אן געלט, די באד, דעם הקדש א.א. פלעגט טאן טובות — אויסבארגן געלט אן פרא- צענט און אן משכון, פלעגט זיין אן ערב און גאר אנטירן פאר נויטבאדערפטיקע. האט זיך אויסגעבויט שפעטער, בשותפות מיט ישראל סאקאל א הויז אויף קאשטשעלני גאס און נאך דער שריפה דארט אריינגענומען די חברה-ש"ס, אפילו געווען דער שמש צוערשט. אין אונדזער הויז האט געווינט אן ארימער שניידער, אברהם פוזינער. אן ערלאכער ייד, האט אבער ניט געהאט צו צאלן דירה געלט, דער טאטע האט אים נישט געפלאגט. איינמאל האט ער זיך אונ- טערגענומען פאר 15 רובל אויסלערנען א דארפס-יונג פון שומאוו אין 3 חדשים צו נייען א פאר הויז. דער יונג איז אבער נישט געווען פייאיק און זיך נישט אויסגעלערנט. האט זיין פאטער אנגעקלאגט דעם שניידער צום געריכט און געווינען. דער שניידער האט אים געדארפט אפגעבן צוריק די 15 רובל און 5 רובל גע- ריכטס-קאסטן, האט ער נישט געהאט. איז מען

געקומען, אין א פרייטיק, פארקויפן די בעבע- כעס פון שניידער. גויים האבן זיך צוזאמענגע- לאפן אויפקויפן מציאות. די שניידערקע איז געזעסן און געוויינט, די קינדערלאך הונגעריק. איז אריינגעקומען מיין פאטער, האט אָוועק געלייגט 20 רובל דעם קאמאָרניק און אפגעקויפט די מעבל פון שניידער... אלע שכנים האבן פאר- שאלטן דעם דארפס ייד און געווינטשן מיין פא- טער כל טוב.

מיין פאטער האט געהאט א חזקה צו שטעלן די אויוונט פון די קאזארמעס אין זעמבראווע און זומער, אין גאנשער אָווע, אין מיליטערישן זומער- לאגער. כל זמן אַבטשע פרומקין איז געווען דער פאָדריאַטשיק איז מיין טאטע געווען דער מייס- טער פון די מיליטערישע באַק-אוייוונט. מיט דער צייט האט א קאצאפ איבערגענומען דעם פאָד- ריאד און נישט געוואָגט אַפּזאָגן מיין פאטער. ווען ער האט געזען, אז מיין טאטע האט פאָרדינט אין איין וואָך 100 רובל ביי אים, האט ער געזאָגט אז פאר דעם אויוון אין גאנשער אָווע צאלט ער פיל ווייניקער. דער טאטע, פארקערט, האט פאר- לאנגט מער. האט ער איבערגעגעבן די אַרבעט א גויישן מוליאַר. אין 3 וואָכן אַרום קומט ער צוריק צו מיין פאטער, זאָגט אים צו צו געבן וויפל ער וויל, אבי ער זאל שטעלן אין גאנשע- ראווע דעם באקאוויוון. ער צאלט פארן פאָרן, עסן און סטאנציע אויך. איז מיין פאטער מיט מיר גע- פארן שטעלן דעם אויוון, האט די באלעבאָסטע

פון דער סטאַנציע פארטרויט דעם טאטן, אז אין אויוון זיצט אַ שד און אז דער גוישער מוליאַר איז אין אויוון פארשאַטן געוואָרן, ווען ער האָט געוואָלט אַרויסנעמען די ברעטער וואָס האָבן אינעווייניק געדינט אַלס פּורמע. מיין טאטע

איז אָבער געגאנגען זען דעם שד. האָט אַרויס-גענומען די ברעטער, גאנצע, און אין צוויי טעג אויפגעשטעלט דעם אויוון, דער גוי איז געפאלן דעם טאטן קושן פאר זיין ארבעט און אים צו-געגעבן נאך 20 רובל.

ר' נחמן יעקב (ראטבערג) — בעל העגלות

ישראל לוינסקי

העיררה זמכרוב יושבת באמצע הדרך הכבושה שבין לומזה ובין תחנת מסילת הברזל הוואר- שאית-פטרבורגית, צ'יזיב. רשת מסילת הברזל בימי שלטון הצאר הרוסי היתה צרה ולא ענפה. בכל החבל הימיני של האזור הוויסלאי לא היו כמעט מסילות ברזל אחרות חוץ מזו שהזכרתי למעלה. התחבורה היתה משובשת ולא סדירה. הסוחרים, החנוונים וסתם כל מי שהיה זקוק לנסוע לווארשה היה צפוי לכל טלטולי הדרך הקשים בקרונות-כילה הגדולים שהיו משמשים אמצעי תחבורה בין הערים. זאמברוב, היושבת באמצע שתי הערים, לומזה וצ'יזיב, היתה משמ- שת בזמן ההוא כעין תחנת מעבר לנוסעים ולמשאות מווארשה ללומזה ובנותיה וללומזה והסביבה לווארשה. תוצאה מהגורם הזה היה רב מספר העגלונים בעיררה זו שמצאו ממשלח-ידם זה את פרנסתם בשופי ואחדים, יותר מצליחים, הגיעו גם לאמידות. היה כעין הסכם ביניהם להתחלק לעגלונים-יום ועגלונים-לילה. עגלונים-יום היה תפקידם להסיע את הנוסעים ומטעני המשא שהובאו בבוקר השכם מתחנת הרכבת צ'יזיב — מזאמברוב ללומזה, ועגלונים-לילה היו מסייעים את הנוסעים שהובאו בלילה ללומזה אל זאמב- רוב — הלאה לצ'יזיב. בזאמברוב היו הנוסעים עוברים מעגלה לעגלה, מתיישרים וממתחים את אבריהם מישיבה צפופה ודחוקה בקרון, מת- פללים, אוכלים אכילה חטופה במסעדה ועוברים לעגלה החדשה שתסיע אותם למחוז חפצם. שכן הנסיעה היה משתלם בבת אחת או לכל עגלון בעד פרק הדרך שהוא היה מסיע. לכל עגלון- יום היה עגלון-לילה פלוני שלו היה מוסר את „אנשיו" ולא לאחר. וכן להפך: אותו פלוני היה מוסר את „אנשיו" רק לעגלון-יומי שלו. והנהוג הזה היה קבוע ושרירי, ואיש לא ערער אותו ולא העיז לחתור תחתיו. וגם בנוגע לזמן היתה נש-

מרת בתוקף החזקה של כל אחד, ז"א עגלונים-יום היה שומר את מועדו לנסוע ביום ולא בלילה, ועגלון-לילה ידע את זמנו לנסוע בלילה ולא להתחרות עם עגלונים-יום. עגלונים זאמברוב לא היו טובים מכל העגלונים שבתחום המושב היהודי ברוסיה. מידותיהם, הנהגותיהם ויחסם לנוסעים הלא הם כתובים בספרי סופרינו הגדולים כמו מנדלי, יל"ג ואחרים. גם הם היו מצופפים את „אנשיהם" כדגים מלוחים בחבית, אחד סמוך וקרוב לשני, וכשנשמת קרש המושב ממקומו על-ידי טל- טול — נפל זה על גבי זה. גם בניסוח דיבורם, שיחם ושיגם לא היה בו שינוי: היה ספוג קללות, אלות נמרצות, גידופים, חירופים וביטויים ממול- חים וגסים. הידועים בהם: זיסקינד-איצי מאליצ- קי, חיים שמואל לוינסקי, ברל לוינסקי, מרדכי ליפשיץ, לייבוש לוינסקי, ישכר יאבלונקה ונחמן יעקב רוטברג ובניו שעליו אני מייחד את דיבורי, מפני שעם היותו עגלון לפי מקצועו לא דבק בו מאום ממנהגיהם ומידותיהם. להפך, הוא היה יכול לשמש אות ומופת לאחרים ולאמת את הפתגם, כי לא המקצוע מנוול את האדם, אלא, להפך, האדם מנוול את המקצוע. הסנדלרות והעגלונות נכתמו והוקעו לרעה שעל פי רוב נזקקו להם רק בורים, ריקים ופוחזים.

ר' נחמן יעקב רוטברג (זכה לתואר ר') היה אדם נכבד והגון, מקובל על הבריות, נאמן וישר- דרך ובעל-בית הגון. ר' נחמן יעקב היה בעל קומה נמוכה ורחב כתפים. מוצאו היה ממשפחה ידועה יחסנית משניאדובה. אביו ר' יצחק היה מפורסם בכל הסביבה בשם איצעלע משניאדובה, בר-אורין, בעל-בית נכבד, עושה צדקה, פרנס העיררה. גם ר' נחמן יעקב בנו היה בן-תורה, לומד יום-יום משניות ועין-יעקב בחברה „לומדי

תורה" והיה מעיין בספרי יראים כמו שבט מוסר, מנורת המאור ועוד. היתה לו ספריה תורנית לא קטנה מהספרים ההם ואחרים, כולם כרוכים בכריכה יפה למופת, והוא שמר עליהם.

נחמן יעקב נתייתם בהיותו עוד קטן ולכן לא יכול ללמוד בישיבה והוכרח לחפש לו מקצוע. כשהיה בן שבע־עשרה נשא לאשה את רבקה גיטל לוינסקי מזאמברוב בת איש נכבד וחשוב, שנתן חינוך יפה לבתו לפי רוח הזמן ההוא, והיא ידעה לקרוא את הטייטש־חומש, תפילות ותחינות וכדומה. נתגלגל הדבר שר' יעקב, שלא היה לו כל מקצוע, נעשה במקרה אחר החתונה בזאמברוב בעל עגלה. קנה לו עגלה וסוסים ושכר בן אדם שהיה מחמר אחריהם ונוסע מזאמברוב ללומזה. עד מהרה קנה לו שם של אדם ישר ונאמן־רוח, רכש את אימון הסוחרים והחנוונים של לומזה, והם היו מוסרים רק לו להסיע את מטענם מתחנת הרכבת צ'יזיב ועל ידו היו שולחים סכומי כסף גדולים כדי לשחרר את המטען שנתקבל בהמ־חאה, וחנווני זאמברוב היו שולחים על ידו כסף לשלם שטרותיהם בבנקים הפרטיים והמלכותיים בלומזה או לקבל תעודת מסחר חדשה וכיו"ב. ישרותו היתה מפורסמת. פעם אבדה או גנבו בדרך מעגלתו חבילת אריגים יקרה — הוא לא חיכה שיוזמניהו לדין־תורה או למשפט, רק ברצונו הטוב בא לסוחר ונדבר אתו לשלם לו בשיעורים את כל נזקו. ושוב פעם מצא אחד מבניו בעגלה, אחר שהנוסעים כבר עזבוה ועברו לעגלה אחרת הנוסעת לצ'יזיב, צרור כסף גדול שאבד לנוצרי. כשהנוצרי בא למחרת ושאל אם לא נמצא הכסף בעגלה, לא היסס אף רגע והח־זיר את האבידה לבעליה ולא נתפס לפיתויי היצר ולא רצה לקבל גם שום תגמול מבעל האבידה. הנוצרי שהיה סוחר עשיר נתן סכום כסף לצדקה יהודית — כהוקרה למחזיר האבידה.

בשביל נאמנותו וישרו בטחו בו גם המת־קוממים הפולנים במרד של שנת 1863. הוא היה משמש מתווך ומקשר ביניהם והיה מספק מזון וציידה לחיילותיהם שהיו מתחבאים ביערות הצפופים שבין לומזה וזאמברוב, כמו "היער

האדום" הידוע. פעם נתפס, כפי שסיפר לי, על־ידי קוזקים כשעגלתו היתה מלאה מזון, חביות יי"ש ועוד. הקוזקים עצרוהו ובהטילים עליו חשד שיש לו קשר עם המורדים הביאו אותו אל מפקדם. שם כפתוהו והלקוהו מלקות אכזריות שיגלה את מקום מחבואם של המורדים, והוא קיבל את המלקות ולא הודה. טען, כי הוא חף מפשע ומוביל סחורה ללומזה. מהמלקות חלה, ושכב על ערש דווי כחודש ימים. הפריצים ידעו להעריך את נאמנותו וסעדהו בחליו וגם נתנו לו סכום כסף מסויים למוזנות משפחתו. כפי שהמשיך לספר, רק הוא, שהיה גיבור וחזק, לא מת משבט המלקות תחת ידי מעניו — איש אחר לא היה יוצא חי.

בעיר היה מכובד ומקובל על־ידי כל בעלי־הבתים. היה יוצא ונכנס בבית הרב ר' ליפא חיים ז"ל וגם בבית חתנו, הרב הצעיר ר' דוד מנחם רגנשבורג ז"ל.

לארבעת בניו: דוד, יהושע, יצחק וברל נתן חינוך מסורתי כנהוג ולא חשך מכספו למסרם למלמדים טובים. כולם התמסרו למקצוע של אבא. ונאמנים וישרים היו כולם כאביהם. נמסרו לידם צרורות כסף גם בלי מנין — ומעולם לא שלחו ידם למעול ברכוש זר.

את כל אהבתו צימצם ר' נחמן יעקב בבתו היחידה ציפורה, שהיתה יפהפיה, ושלא כרגיל בזמן ההוא יודעת ספר, למדה עברית אצל המלמד הידוע ברצ'ה סוקול, קראה את הספרות ביידיש, ידעה לקרוא קצת רוסית ופולנית והצטיינה במלאכת־יד, בתפירה ורקמה.

כשהגיע פרקה להינשא, ביקש ר' נחמן יעקב בשבילה בחור־ישיבה ממשפחה מיוחסת, הבטיח נדוניה הגונה, מזונות על שולחנו ודירה באחד מבתיו. כשהציעו לפניו כחתן את כותב הטורים האלה, לקח אתו את שני חתני אחותו משניאדובה ונסע לבחון אותי. רק לאחר המבחן החליט לבוא בדברים עם הורי החתן על דבר ההתקש־רות ועל התנאים.

נפטר בשם טוב ובשיבה טובה בשנת 1915.

דער גאשער שוסטער, גאלדוואסער

פאַרשטעלונג, האָט מען געעפנט אַ ביבליאָטעק — האָט דער גאשער שוסטער מיט זיינע בנים שוין נישט גערוט, ווי די גאנצע שולד וואָלט געפאלן איבער זייער קאָפּ. אויך צווישן די חסידים איז דער גאשער שוסטער געווען איינער פון די טאָג-געבער און מען האָט זיך גערעכנט מיט זיין מיינונג, ווייניק שטעט האָבן געקענט שטאַלצירן מיט אַזאַ טיפּ. אָפטמאָל האָט מען אים גערופן „דעם רב'ס אַטאַמאַן“, דאָס הייסט: אָפּצירן פון רב'ס „קאָזאַקן“, פון די אַלע פּאָנאַטיקער וואָס האָבן זיך גרופּירט אַרום רב.

די גאנצע פּאָמיליע, דאָס הייסט, די זין און אייניקלאך, זיינען געווען ערלאַכע יידן, געהאט ליב צו טאָן אַ טובה, געבן אַ גמילות חסד, זיך געמישט אין קהלישע זאַכן מיט אַ גוטער און ריינער כוונה. זיין איינציגע טאַכטער האָט ער חתונה געמאַכט מיט אַן אַרימען שוסטער-געזעל, וואָס האָט ביי אים געאַרבעט, אַ זון פון דער „שטאַט שוור“ (זע אויבן די באשרייבונג פון מאיר צוקראָוויטש), כאָטש ער האָט געקענט טאָן אַ גוטן שידוך, ווייל אַזוי זאָגט די גמרא, האָט ער געזאָגט: איז דיין טאַכטער פּויליעריק גע-וואָרן — באַפריי דיין שקלאָף און גיב זי אים פאַר אַ ווייב.

די גאנצע פאַרצווייגטע היציקע משפּחה איז אומגעקומען... בלויז איינער איז געבליבן (זע אויבן זייטל 206).

איינער פון די זעלטנסטע טיפּן אין זעמבראווע און אין פוילישן יידנטום בכלל. אַ פּאָטער מיט זיין, אַ דינאסטיע פון שוסטערס, טאנדעטניקעס, וואָס נייען פּראָסטע שטייגל פאַר די פויערים און פאַרן אויף די ירידים זיי פאַרקויפן.

דער פּאָטער איז אַבער געווען אַ ייד אַ למדן, און געשטאַנען בראש פון די פּאָנאַטיקער אין שטאַט. געווען אַ חסיד — דער טאָג-געבער אין דער חסידישער וועלט. די זין געאַרבעט ביים טאטן, שפּעטער אַראָפּ פאַר זיך — זיינען געווען ווי דער טאטע היציקע חסידים, געלעבט פון זייער פּראָצע, געווען אַלע אַרימע, קוים געהאַט אויף פרנסה, אַבער — האַרציקע יידן מיט אַ וואַרימע האַרץ צו העלפן דעם צווייטן און צו דינען גאָט בכל נפשׁ ובכל לבבך. זיינען זיי אַבער געווען שטאַרקע פּאָנאַטיקער: יעדע נייע דערשיינונג האָבן באקעמפט, גלויבנדיק, אַז זיי טוען דאָס פאַר גאָט און זיין תורה. האָט עמיצער געעפנט אַ שולע: אַ פרומער לערער אָדער נישט, צי געלערנט עברית אָדער יידיש, אינגלאַך מיט מיידלאך צוזאַמען, אָדער באַזונדער — זיי איז עס ווייניק אַנגעגאַנגען: אַוועק באַלד צום רב, געמאַכט אַ געוואלט און מאַביליזירט כוחות צו באקעמפן די שולע, צו דראָען די עלטערן וואָס שיקן אַהין זייערע קינדער א.א.וו. פלעגט קומען אַ רעדנער אין שטעטל, פלעגט אַ גרופּע מאַכן אַן אַוונט, אַ

קוקאווקה הסנדלר

רעב ועיף בשעה מאוחרת בלילה. אשתו הכינה לו אוכל — תבשיל בסיר בתנור, ושכבה לישון. אולם באפילה טעה והוציא מהתנור סיר אחר בו התחממו מים להדחת הכלים ובתוכם ליפה (א וויעכאַטש) שתה את המים המשומנים ולעס בתיאבון את הליפה — עד שאכל אותה ושיבר את רעבונו וכמעט שנחנק... היו לו מהלכים בבתי המשכילים והנכבדים שבעיר. היה בן-בית אצל אבא ראקובסקי והרבה למד ממנו. היה ציוני והשתתף בפועל באסיפות הציוניות שבימים

יעקב שלמה בן משה-דייב קוקאווקה, סנדלר לפי מקצועו, יהודי גבא קומה וגברתן, היה עסקן ציבורי טיפוסי בעיר. בנעוריו למד בישיבות וידע ללמוד דף גמרא. היה יהודי פיקח, משכיל ומתקדם. על הנעליים פרנסתו והיה מכין, כדרך שאר הסנדלרים כמה זוגות מגפיים זולים, מעשה „טאַנדעט“ ונוסע לירידים בעירות הסמוכות לשווקם, שלא כאחיו אברהם צבי המומחה הגדול בסנדלרות. נוח היה לבריות והסתפק במועט, לא זלל ולא בירר באוכל. פעם, מספרים, חזר מהיריד

ההם בבית בנימין קאגאן או שלומקה בלומרוזן. פעם בשנה היה תפקידו לבדח את הילדים שבעיר, בשמחת תורה. מדי שנה היה לובש באותו יום גלימא דרבנן, חובש מגבעת רבנית רחבה, חוגר איזור למתניו וחוזר על הפתחים של בתי העשירים לאסוף סוכריות, תפוחים, אגוזים וכיו"ב — עבור הילדים — ילדי ישראל מכל העיר.

היה עובר את רחובות השכונה היהודית ומכנס סביבו עשרות ילדים. פתאום היה צועק בקול משונה, חצי צרוד: "צאן קדשים". הילדים היו

עונים לו: מה—ה, מה—ה! ואז היה מוצא מכי"סו חופניים מכל טוב שצבר וממטיר על הילדים. הילדים היו מתנפלים על הממתקים והפירות והוא היה עומד ומחייך, עומד ונהנה. היה מראשוני המייסדים של הבאנק להלוואה ולחיסכון, שבנשי-אות אבא ראקובסקי. היה בא לבנק לעתים קרובות, בודק חשבונות, מסדר ניירות ואף מדריך צעירים לחשב חשבונות לפי לוח החשבונות הטולאית. כולם חבבוהו ונתנו בו אמון. היה מהמצטיינים בגודל מכבי האש ואף הגויים רחשו לו כבוד — כי בפרוץ שריפה בכפרים היה הוא הראשון לסכן חייו ולהציל וכל הגויים אחריו.

יעקב-שלמה קוקאוקע

איו געווען א שוסטער, א טאנדעטניק. דעם פאך האט ער געלערנט אויף שנעל ביי זיין פאטער ר' משה-לייב. צוערשט געווען א לערנער, געלערנט אין ישיבות. זיין פאטער האט אים געוואלט מאכן פאר א רב, ער האט אבער גע-וואלט בלייבן ביים פאטערס פאך. זיין ברודער אברהם הערש, איו געווען א שוסטער, א קינסט-לער אין פאך. יעקב שלמה פלעגט צוגרייטן א פאר טויז טאנדייטנע שטיוול און פלעגט פארן אויף די ירידים זיי פארקויפן. איו געווען א הויכער, זייער א געזונטער און פלעגט נישט בראקירן מיטן עסן. מען דערציילט, אז איינמאל ווען ער איו צוריקגעקומען פון יאריד א הונגע-ריקער און זיין פרוי איו געשלאפן האט ער אליין ארויסגענומען פון אייוון דעם טעפל עסן. האט

ער אבער א טעות געהאט און אנגעטראפן אויף א טעפל ווו ס'האט זיך געוויקט דאס צוגעברענטע פון שבת'דיקן טשאלט און א וויעכאטש אין מיטן. האט ער עס אנגענומען פאר געקעכץ, אראפגעשלוגען דעם וויעכאטש און שיר נישט דערשטיקט געווארן. איו געווען פון די בעסטע פייערלעשער, אלע האבן אים רעספעקטירט. שמחת-תורה פלעגט ער זיך אנטאן ווי א רב און ארומזאמלען קינדער ארום זיך און אויסרופן "צאן קדשים!" פלעגן די קינדער ענטפערן: מע—מע! און ער פלעגט זיי ווארפן פרוכט, צו-קערלאך און ניס. איו געווען פון די גרינדער פון ליי און שפארקאסע, געווען באפריינדעט מיט אבטשע ראקאווסקי און זיך גערעכנט צווישן דער אינטעליגענץ פון שטעטל.

בנימקה שוסטר הסנדלר

טיפוס מיוחד במינו היה סנדלר זה. ידע יפה את מקצועו ונעליו הצטיינו בטיבן וזכות גדולה היתה לזה שבנימקה תפר לו נעלים. כי עסקן ציבור היה האיש ויותר הסתובב בחוץ בענייני קהל מאשר בביתו על הדלפק בעבודה. לנעלי בנימקה זכה רק זה שהזמין אצלו לפחות חצי שנה מקודם ודפק על דלתותיו כמה עשרות פעמים. בנימקה נולד בגונינדז — עיירה על הגבול הפרוסי, שיצא לה שם על ידי המבצר

שהוקם בקרבתה — אוסובייץ. בא לזאמברוב לשרת בצבא הרוסי והיה מוסיקאי — חצוצרן. נשא כאן אשה מרת שינה, והתיישב בעיר, ליד בית הכנסת. בהיותו מטבעו זריז וממולח התמסר לסידור עניינים, עוברי אורח עד שנעשה הממונה על "הכנסת אורחים", שלא על מנת לקבל פרס. בית "הכנסת אורחים" היה בחצר הקהל, באותו בית שגר הרב ונקבע בית הדין שלו. בקומה התחתונה, היתה דירתו של בנימקה, ביהד עם

בהם. היה לו קול נעים ועל כן שימש „בעל קריאה“ שנים רבות ב„בית המדרש האדום“ ואחר כך בבית הכנסת. היו לו שני בנים אברהם ואלתר. בכורו אברהם הצטיין בלימודיו, למד כמה שנים בשיבת לומזה ואף הוסמך להוראה על ידי המורה הוראה צינבויץ. לאחר מכן עבר לגרמניה, שם למד בבית המדרש לרבנים של ר' חיים הלר וגם שקד על לימודים כלליים. סמוך למלחמת העולם השנייה מונה כרבה של צופוט — קהילה יהודית חשובה ליד דנציג. אבד בשואה ולא נשאר זכר ממנו.

הבן השני, אלתר, חי בדרום אמריקה.

כמה חדרים שם עמדו מטות, שלא הצטיינו בנק יונם — לאורחים. בנימקה אף דאג לפרנסתם של העניים וסידר להם מקומות סעודה, על שולחן בעלי הבתים בערבי שבתות ובחגים. דאג לכל מר נפש וקשה יום, אף כי בעצמו היה קבצן ואם לא עבד — לא היה לו ממה להתקיים. משנבנה מחדש בית הכנסת שעמד „נשרף“ כמה שנים — הרי בנימקה היה לשמש הראשי ונעשה עוד יותר שקוע בצרכי ציבור. משנתפנתה משרת הקברן של החברה קדישא — היה גם לקברן ולא היה עניין ציבורי בעיר, בבתי התפילה, השחיטה, הרבנות, המיקווה, חברה קדישא, הקדוש וכיו"ב — אשר בנימקה לא היה הרוח החיה

ביניאמקע שוסטער

בחורים. נישט געווען קיין קהלשער עניין וואס ביניאמקע שוסטער (זיין פאמיליע-נאמען איז אויך געווען שוסטער) זאל זיך נישט אריינמישן. אין די לעצטע יארן אויך געווען קברן פון חברה קדישא. היינט קען מען שוין פארשטיין וואס פארא גורל ס'האבן געהאט די פאר שייך וואס עמיצער האט ביי אים באשטעלט. האט געהאט צוויי געראטענע זין. דער עלטערער, אברהם, האט געלערנט אין לאמזער ישיבה. האט באקומען סמיכות אויף רבנות, איז געווען א קורצע צייט סעקרעטאר ביים רב, און איז אוועק קיין בערלין לערנען ביי ר' חיים העלער. איז געווען שפעטער ראבינער פון צאנז, א יידישע געמיינדע ביי דאנציג. איז אומגעקומען ביי די נאציס, וואס האבן אים צוערשט פריווילעגירט. זיין צווייטער זון אלטער — געפינט זיך אין דרום אמעריקע.

געווען א גוטער שוסטער, ממש אן ארטאפּעד. אבער מען האט געדארפט צערייסן 2 פאר שייך לויפנדיק צו אים, ווייל ער איז געווען שטענדיק פארטאן אין קהלשער ארבעט. האט געשטאמט פון גאניאנדו, ביים דייטשן גרעניץ. האט געדינט אין זעמבראווע אלס מוזיקאנט, זיך פארליבט אין א זעמבראווער מיידל, שיינע, און איז שוין דא פארבליבן נאכן מיליטערישן דינסט. האט געווינט אנקעגן רויטן בית המדרש, ווו עס האט אמאל געווינט דער רב. איז געווען שמש און אויפזעצער פון „הכנסת אורחים“, וואס איז געווען צוזאמען מיט זיין דירה, געווען א בעל-קריאה אין רויטן בית המדרש און איז געווארן שפעטער שמש און בעל קריאה אין שול. פלעגט זארגן פאר ארימע לייט, פלעגט שאפן פלעטן אויף שבת פאר ארימע אורחים און „טעג“. פאר ישיבה

משה יוסף הרצף

(רשם ישראל לוינסקי — מפי סנדר סיזקובסקי)

לרצף את השבילים. קיבל שכר בעד כל אמה מרובעת וגם אוכל: דברי חלב, ביצים, לחם, ירקות ופירות. בהיותו יהודי יחידי במקום — היה הולך לאחר עבודתו מרחק כמה קילומטרים, רגלי, לאכסניה יהודית שעמדה על אגם הדרך, מוסר לאשה את המזון שקיבל שתבשל לו ארוחת ערב, ולן שם. פעם, ביום סתיו, לאחר עבודה מאו-

היה יהודי גברתן, שלא ידע בעצמו עד היכן כוחו מגיע. ריצף את רחובות העיר והסביבה — לשביעת רצונם של השלטונות. היה יהודי שקט, יושב בבית המדרש בערבים — לומד פרק משניות, קורא תהילים. אולם פעם קרה לו דבר מוזר ולא רגיל. פריץ, באחד הכפרים שליד זאמברוב, לקהו אל אחוזתו

כובע החייל ובו רשומים שמו ופלוגתו. הרצף מיהר וזרק את הכובע בתנור. האשה חזרה. רוטטת, לעבודתה והרצף עמד להתפלל. לאחר זמן-מה באה פלוגת משטרה צבאית לחפש את החייל ואתם החייל, השכור השני, הסביר הרצף: אמנם היה כאן, לא רצה לשלם מה שאכל ואף החל להכות את בעלת הבית ואותי. כאשר החזרתי לו מכה — ברח יחד עם חבירו השכור ואנחנו סגרנו אחריהם את הדלת. חיפשו ולא מצאו כל דבר חשוב וגם השני — לא הכחיש שאכלו ללא תשלום ואף החלו להכות את בעלת הבית והוא נסתלק הראשון... המשטרה חיפשה עוד בבתים הסמוכים ויצאה לחפש ביער. הרצף חשש להישאר כאן ואף לשוב לעבודתו אל הפריץ. ויתר על כספו ועבודתו שהשקיע עד עכשיו בחצר הפריץ וחזר בידיים ריקות הביתה, לזאמברוב.

לאחר כמה שבועות חזר אל הפריץ — אך העבודה כבר נגמרה על ידי רצף אחר והפריץ לא רצה לשלם לו, כי השאיר אותו באמצע וכעונש שילח בו את כלביו. לאחר דין ודברים, כשהרצף הצטדק שחלה פתאום והיה מוכרח לחזור הביתה ולשכב על ערש דווי — שילם לו הפריץ את חלקו. ומאז — סיפר הרצף, נדרתי שלא להרים יד על מישהו ולא לנסות כוחי...

מצת ומהירה, לפני הגשמים, חזר עייף לאכסניה ושכב לישון. באותו זמן נכנסו לפונדק שני חיילים רוסים וביקשו אוכל ומשקה. הפונדקאית הגישה להם. הם ביקשו עוד ועוד בסופו של דבר סבאו וזללו ולא רצו לשלם. בהיותם מבוסמים כראוי אף הקימו שערוריה — הפכו שולחנות, שיברו כלים והחלו לקלל את היהודים מוצצי דם הנוצרים, והעיוזו גם לפגוע בפונדקאית. הרימה קול צעקה, כי בעלה לא היה בבית, וגם הילדים החלו לבכות. התעורר הרצף משנתו בחדר הסמוך, נכנס למקום הצעקה, תפס את אחד החיילים שהרים יד על האשה והממו במכת אגרופיו. החייל צנח לארץ בלי רוח חיים. השני ברח מנוסת מוות. הרצף רדף אחריו בחושך, אבל עקבותיו נעלמו. לחרדתו ולחרדת הפונדקית לא קם עוד החייל המוכה, כי נפח נפשו. מה לעשות? ייוודע הדבר — הרי יאסרו אותו, את הפונדקית ומי יודע מה עוד יעשו להם? אך הרצף התאווש, פקד על הפונדקית שתשתוק ולא תרבה לשאול, וחטף את גופת החייל, הרימו על כתפיו ונעלם אתו בחשכת הלילה. הרצף סחב אותו, ללא עקבות הרגליים, כמובן, כשמונה קילומטרים, עד פסי הרכבת בקרבת צ'רווניבור והשכיב את החייל על הפסים... רצוף ואין אונים חזר לפונדק. אך לא יכול לשכב לישון — שמא ייוודע הדבר. בבוקר השכם מצאה האשה במסדרון את

משה יאסל — דער ברוקאר

פלעגט דאָרט בלייבן נעכטיקן. איינמאַל, פאר די רעגנס, איז ער געקומען אַ מידער, נאָך אַ שווערן אַרבעטס טאָג אין דער קרעטשמע און איז אנידערגעפאלן שלאָפן. אַ געוויין פון קינדער און געשריי פון דער קרעטשמערקע האָבן אים אויפֿ־געוועקט. וואָס איז געשען? צוויי רוסישע סאָל־דאָטן האָבן זיך אָנגעפרעסן, אָנגעטרונקען מיט בראַנפֿן, נישט געוואָלט באַצאָלן און געמאכט סקאנדאלן. ווען די פרוי האָט געפאָדערט זיי זאָלן באַצאָלן — האָבן זיי זי געכאפט שלאָגן. דער מאַן איז נישט געווען אין דערהיים, האָט

אלע האָבן געקענט דעם געזונטן ברוקאר משה־יאָסל, וואָס פלעגט ברוקירן גאָסן, הויפֿן, מאַכן בריקלעך א.ד.ג. אין אַוונט, נאָך דער אַרבעט פלעגט ער זיצן אין רויטן בית מדרש און לערנען. איינמאַל איז ער געוואָרן איינגעלאָדן צו אַ פריץ נישט ווייט פון זעמבראווע, ברוקירן זיין הויף. ער פלעגט באקומען פון פריץ יעדן טאָג מילך, פוטער, אייער, פרוכט, גרינס און ברויט. פלעגט ער עס בריינגען אין אַוונט צו דער נאָענטער קרעטשמע—דער איינציקער ייד אין דעם געגנט — מען זאָל אים קאָכן וועטשערע און

עס שנעל אריינגעווארפן אין ברענענדיקן אייוון. ער האט זיך געשטעלט דאווענען, אינמיטן דאווע-נען איז געקומען מיליטער-פאליציי מיט דעם אנטלאפענעם סאלדאט. דער ברוקאר האט דער-ציילט אז ביידע האבן זיך אָנגעשיכורט, נישט געוואלט באצאלן און געשלאָגן די באלעבאָסטע. האט ער זי געראטעוועט און די צוויי זיינען אנטלאפן — יעדער איינער אין אַן אַנדער זייט. דער זעלנער האט עס נישט אָפגעלייקנט. זיינען זיי אַוועק אין וואַלד אים זוכן.

דער ברוקאר איז אָבער מער נישט צוריקגע-קומען צום פריץ — האט מורא געהאט און איז געקומען צוריק קיין זעמבראווע מיט ליידקע הענט. אין אַ פאַר וואַכן אַרום האט אים דער פריץ באצאלט פאר זיין אַרבעט. כאַטש ער איז געווען ביז וואָס דער ברוקאר האט אים געלאָזן שטיין אינמיטן דער אַרבעט. דער ברוקאר האט זיך פארענטפערט אַז ער איז קראנק געוואָרן פלוצ-לונג. זייט דאָן, האט דער העלדישער ברוקאר אַ נדר געטאָן מער די האנט נישט הויבן אויף קיינעם.

זיך דער ברוקאר אויפגעכאַפט, און אריין אין דעם גרויסן צימער פון דער קרעטשמע. זעענדיק די סצענע האט ער געכאפט איין זעלנער און געגעבן עטלאַכע באַקסן מיט זיינע פויסטן. דער זעלנער איז אַוועקגעפאלן. דער צווייטער זעלנער איז אַנטלאפן, דער ברוקאר האט זיך גע-לאָזט לויפן נאָך אים, אָבער ער איז נעלם גע-וואָרן אין דער פינצטער. דער געשלאָגענער זעלנער האט זיך אָבער מער נישט אויפגע-הויבן... די פרוי האט זיך דערשראָקן. דער ברו-קאר האט איר געהייסן שווייגן און אַנזאָגן די קינדער זיי זאָלן שווייגן. ער האט געכאפט דעם טויטן זעלנער, אַרויפגעלייגט אויף זיין אַקסל און אַוועק מיט אים. ער האט אים געטראָגן אין דער פינצטער ביי 8 קילאָמעטער, ביז דער טשערוואַניבאַרער באָן, האט אים אויסגעלייגט איבער די רעלסן, אין דער ברייט און איז צוריק-געגאנגען צופוס צו דער קרעטשמע. די נאכט האט דער ברוקאר שוין קיין אויג נישט צוגע-טאָן. אינדערפרי האט די פרוי געפונען אין קא-רידאָר דעם זעלנערס היטל. האט דער ברוקאר

נוסקה (נתן) הצבע

זה. עברתי כבר מלחמה אחת ואם עלי לעבור אימי מלחמה שניה — יהיה מה שיהיה! ע"ד אמריקה אין מה לחשוב — אין נותנים תעודות כניסה ואין אנו יודעים באיזה עולם אנו נמצאים. כשהכל ייגמר לטובה וסבלנו יכלה רק בפהד — נמכור את הבית ונצא שלשתנו לדרך, לאן? לא נדע. מאין שנקבל על נקלה "ניירות כניסה" — לשם נשים פעמנו. שבע רוצה שאבוא אליה לסוכות, עד סוכות — מי יודע איפוא נהיה כבר אז... כל אחד אץ וממהר, כאילו יודע דבר-מה העומד לפניו. ובינתיים הפכה עירנו שממה... הלחאי שיהיה שקט ושלחה ונוכה עוד לקבל תשובה על מכתבי זה. אנו מתלוצצים על חשבון אמא: טוב לה, אינה שומעת! אינה מבינה כלום ושואלת כל פעם: מה הדיבורים הרבים? אבא יושב כל הזמן בבית דומק פרוזנסקי ומקשיב לרדיו. בחצרנו — כמו לאחר מלחמה. המחסן הרוסי, הגג פרוץ, אולם מי שם לב לדברים כאלה?"

בלומרוזן

נוסקה הצבע, אמן במקצועו לצבע כירכרות. היו לו בנות יפות ומוכשרות ובן יחיד, ישראל'קע. הבן הגר לארגנטינה ולשם הגרו אחר כך כמה בנות. ארבע בנות דבור'קה, פייגל, לאה'טשה ושבע ניספו יחד עם ההורים הזקנים. והרי קטע ממכתב פייגל לאחיה ואחיותיה שבארגנטינה, סמוך לשואה — המוסר לנו ברמיזה על מצב הרוחות ששרר אז בעיר.

זאמברוב, ז' אלול, תרצ"ט.

"קיבלנו מכתבך והריני עונה לך תיכף, כי לא נדע מה יילד יום. אנו כאן כאורחים שבאו לחתונה, מחכים לחתן ובכל רגע יכולים אנו להיהפך למחוסרי גג. המצב מתוח כל כך עד שאין אחד יודע מרעהו, אולם אל יאוש! מה שיהיה עם כל ישראל — יהיה גם גורלנו. אם נגזר שנחיה — נבלה ונחיה. אני כל כך אדישה לכל

נאָסקע דער מאליאָר

זיין היימלאַזע. דער עיקר די לאַגע איז אַזוי אָנגעשטרענגט דאָס איינער ווייס נישט פון אַנדערן. זיי נישט אַזוי פאר צווייפלט, וואָס עס וועט זיין מיט אַלע אידן וועט זיין מיט אונדז אויך. וועט בעשערט זיין צו לעבן, וועט מען דאָך בלייבן לעבן. איך זעסטו בין שוין גלייכגילטיק, ווייל אויב איין מלחמה איז קנאַפ פאר מיר וואָס איך האָב שוין דורכגעמאכט און אז איך דארף נאָך היינט זיין אין זעמבראווע און דורכמאכן די צווייטע מעג שוין זיין וואָס עס וויל זיך. וועגן אמעריקע איז נישטאָ וואָס צו קלערן, מען גיט נישט קיין פאפירן און מען ווייס נישט אויף וועלכער וועלט מען איז. גאָט זאָל העלפן אז אַלעס זאָל זיך ענדערן צום גוטן און מען וועט האָבן אָפגע קומען נאָך מיט די שרעק, וועט מען פארקויפן די שטוב און מיר וועלן זיך אַלע דריי לאָזן אין דער וועלט, אין וועלכער ריכטונג ווייס מען נישט : פון וואָנען עס וועט זיין צום לייכטסטן שיקן פאפירן. שבע בעט אין זאָל קומען צו איר אויף סוכות. וואָס ווייס מען ווו מיר קענען נאָך בין סוכות זיין. מענשען אַזוי ווי זיי וואָלטן עפעס געוואלט, מען איילט זיך אַזוי צו לויפן... זעמבראווע איז געווארן אַ פוסטקע. עס זאָל זיין שטיל, און מיר זאָלן נאָך האָבן אַן ענטפער אויף מיין בריוו. מיר האָבן אז דער מאמען איז גוט, זי הערט נישט... זי פארשטייט נישט, זי פרעגט נאָך וואָס רעדט מען אַזוי פיל ? דער טאטע זיצט כסדר ביי דאָמעק פראַשענסקי און הערט ראָדיאָ. ווען מען גייט ארויף ביי אונדז אויפן הויף זעט אויס ווי נאָך אַ מלחמה — דער שיינער איז צופאלן, דער דאָך איז אַראָפּ. נאָר ווער זאָרגט זיך יעצט פון אַזוינע זאכן ?

אויף לאַמזער וועג, אנטקעגן מאַנקאזש'ס קוזש' נייע האָט זיך געפונען אַ גרויסע הילצערנע שטוב מיט אַ גרויסן הויף, פון נאָסקע וויעזשבע. נאָסקע האָט געשטאן אין דער געגענט אַלס גוטער מאַן לער און דער עיקר — אַלס מאַלער פון בריטש' קעס. האָט געהאָט זייער שיינע טעכטער, אַלע איבערגעגעבענע איינע פאר דער צווייטער און אַרבעטזאמע. זיין איינציגער זון איז מיט יאָרן צוריק אוועק קיין אַרגענטינע. ס'האָבן זיך אויך אַרויסגעריסן נאָך אמעריקע און אַרגענטינע עטליכע טעכטער. אין גרויסן חורבן זיינען אומגעקומען נאָסקע וויעזשבע מיט זיין פרוי ליבע און די שיינע געראַטענע טעכטער : דבורקע, פייגל, לייטשע און שבע.

אַ קורצער אויסצוג פון פייגעלס לעצטען בריוו צו אירע שוועסטער און ברודער אין אַרגענטינע :

זעמבראווע. 22.8.39.

... דיין בריוו האָבן מיר היינט דערהאַלטן און איך וועל טאקע גלייך ענטפערן ווייל מיר ווייסן גאַרנישט וואָס דער מאַרגן וועט אונדז בריינגען. מיר זיינען אלץ איינס ווי געסט אויף אַ חתונה, מען וואָרט אויפן חתן. יעדער מינוט איז דעצידירט און עס ערוואָרט אונדז צו

ישראל'קע פויקער (המתופף)

גרבים יעקב

הכינור של גורפינקל הספר ושל שאר המנגנים. מי אינו זוכר את ישראל'קע פויקער בהכותו בתוף בכל כוח בהולכת חתן וכלה לחופתם ליד בית הכנסת, דרך כל רחובות העיר ? והיו לו גם ימים יותר טובים : בימי שלטון הרוסים נהגו בימות השוק לתופף ברחוב ולהכריז על מציאות ואבידות, פקודות השלטון, צווי גיוס וכדומה. בשוק או ביריד ולידו פקיד מועצת העירייה או שוטר. כשהיה מתכנס ציבור סביבם הכריז השוטר מה שהכריז וישראל'קע פויקער הנחית עוד צליל אחד על תופו, כסוף פסוק. גם בתזמורת של מכבי האש היה ישראל'קע נוטל חלק, לפניו. היה חובש אז כובע־שרד, שחור מבריק, עשוי כנראה משעונית שחורה ומתופף בתהלוכות ובחגיגות.

נמוך קומה, זקן מדובלל ששערות שיבה זרקו בו ותמיד — ארשת עליזית, על פניו. גר ברחוב קושצ'ושקו ועיסוקו היה מכירת פירות וירקות בשוק. בימי חול המועד היה עומד בשוק עם שק אגוזים וילדים היו משלישים אגורות וזוכים בגורל קערת אגוזים.

ביום השישי היה מחסל את "שולחנו" בשוק עוד בשעות הצהריים, הולך לטבול לכבוד שבת, מחליף בגדיו, מזדקף ותולה על צווארו את התוף הגדול, תופש בידו את שני המקלות והולך להצטרף אל הכליזמרים שבעיירה המתכוננים לשמח חתן וכלה וכל המסובים בחתונה. בלי התוף של ישראל'קע — אין תזמורת ולא יעזרו צלילי

ישראלקע דער פויקער

און זיך אַנטאָן לכבוד שבת און גיין פירן חתן-כלה צו דער חופה.

אין די רוסישע צייטן פלעגט ישראל'קע פויקער שפילן אויך א וויכטיקע ראליע אין שטעטל. אין די ירידים און מאַרק-טעג פלעגט מען אויסרופן אַפּיצייעל וויכטיקע ידיעות פאר די הענדלער און פויערים: ווער ס'האט פאַרלאָרן א חזיר'ל, א קעלבל, ווער ס'האט עפעס געפונען, רעגירונגס-ידיעות וועגן פּאַדאַטקעס, פּריזיוו א. ד. ג. פלעגט ישראל'קע זיך אוועקשטעלן אינמיטן מאַרק און פויקן. ווען אַ עולם פלעגט זיך ארומזאַמלען, האט דער באַמטער אויסגערופן וואס ער האט גע-דארפט און ישראלקע פויקער פלעגט צולייגן נאך א „באַמבאַרדירונג“ מיט זיין פויק און גיין ווייטער אין א צווייטן ווינקל.

אמאל איז ער געווען אויך אין דעם פייער-לעשער אַרקעסטער און ביי די מאַיבאָקעס, פייע-רונגען און אַנדערע מוזיקאלישע אונטערנעמונגען. גען פלעגט ישראל'קע אַנטיילנעמען מיט זיין פויק, אַנגעטאָן אין אַ שוואַרצע צעראַטענע היטעלע.

א נידעריקער יידל מיט א קליין גרוי בערדל, שטענדיק האַפּערדיק און גוטמוטיק, האט געווינט אויף קאשטשוסקע גאַס און האט געהאנדלט מיט גרינס און פרוכט: האט געהאט א טישל אויפן מאַרק. חול המועד פסח און סוכות פלעגט ער זיך אוועקשטעלן אויפן מאַרק, לעבן פלומפ, מיט אַ זאַק ניס. קינדער פלעגן איינשטעלן א קאפיקע און ציען נומערן. איינער פון 5 אדער 10 פלעגט געווינען א טעלער ניס צום שפילן.

איז געווען פון באַרוף א „מוזיקאַנט“ א פויקער. דעם פאך האט ער זיך אויסגעלערנט ביי די זעל-נער, ווען ער האט געדינט. ביי יעדער חתונה, צי מען האט געבראכט כליזמרים פון טיקטין, אדער לאמזע, צי אַ היימישע קאפעליע האט גע-שפילט — איז ישראלקע געווען דער פויקער און מיט שטאַלץ געשפרייזט צו דער חופה, לעבן גור-פינקעל דעם שערער דער פידלער, אדער גאַל-דעטשקעס זון מיט דער וויאַלא.

פרייטיק, ווען ס'איז געווען א חופה אין שטעטל, פלעגט ישראלקע פויקער שנעל ליקוידירן אין מאַרק זיין טישל, לויפן אין מרחץ זיך ארומוואשן

„עונג שבת“

הראשון וממהר הביתה. עסק בחכירת פרדסים וגני ירק בסביבה. יחד עם בניו היה משתלט על הפריצים והאיכרים האמידים ומצליח לקבל מהם בחכירה, במחיר מועט את הגן. ל-3—4 חדשים היתה משפחתו עוקרת לדור בשומירות שבגנים ולשמור על הפירות משולחי יד.

בימות הגשמים היה עוסק בעיר מכל הבא: חבית דגים לשבת, דגים מלוחים, ביצים, תפוחי אדמה וכו'. העיקר — לעשות חיים ולמצוא פרנסה ותמיד — במהירות ובחיפזון.

היה יהודי עליו, צנום ונמוך קומה וזקנו אדום-מדובלל. היה שתום-עין אחת, עוד מילדותו וקראו לו תחילה „איינ אויג“, כלומר: עין אחת. במרוצת הזמן הדביקו לו גם כינוי „שבת“, מפני דמיון הצליל „עונג שבת“ — „איינ-אויג-שבת“, אף כי לא היה יהודי כל כך אדוק ולא הצטיין בעונג שבת שלו. היה תמיד לבוש בלואים ומרא-הו עורר רחמים. אולם — אף פעם לא התאונן, לא ביקש רחמים, כי אם להיפך: „טוב לי“, „מה חסר לי“? היה משמיע תמיד. ותמיד היה ממהר ואפילו בשבת בבוקר היה בא להתפלל למניין

„עונג שבת“

ווי „עונג שבת“. ער איז נישט געווען אַזאַ אויפ-געהיטער ייד. איז געווען אַרעם אַנגעטאָן, אבער שטענדיק לוסטיק און זיך קיינמאל נישט גע-

איז געווען א פריילאכער אידל, מיט א געלע בערדל, מיט איין אויג. האט מען אים גערופן „איינ אויג שבת“ וואס דאס האט געקלונגען אזוי

קלאגט. האט קיינמאל קיין צייט נישט געהאט.
אפילו שבת פלעגט ער דאוונען ביים ערשטן
דאוונען, און לויפן אהיים. האט געהאנדלט זומער
מיט סעדער און גערטנער. ער פלעגט אויסכאפן
אלע גוטע סעדער אין דעם געגנט און פלעגט אלע

זומער זיך באזעצן מיט זיינע קינדער ערגעץ אין
א בודקע אין סאד. ווינטער פלעגט ער האנדלען
מיט וואס ער האט געקענט: פיש אויף שבת,
א פעסעלע הערינג, אייער, פרוכט — אבי פרנסה.

ביילה החלבנית / די מילכיקע

אשה גבוהה רזה ושני כדי חלב תמיד בידיה.
בבוקר השכם מחלקת היא את החלב וכדי שלא
להעיר את בני הבית — נכנסת בדלת האחורית.
מוציאה במטבח את הסיר וממלאה חלב. מסת-
לקת בחשאי, כחתולה.

האט יארן לאנג געטראגן מילך אין די הייזער.
פארטאג, פלעגט זי זיך אריינכאפן דורך דער
הינטערשטער טיר און שטיל ארויסנעמען דאס
מילכיקע טעפל, אנגיסן מילך און שטיל ארויס-
גיין — נישט אויפוועקן די קינדער וואס שלאפן
נאך. ארימע פאמיליעס וואס האבן נישט גע-
קענט מער צאלן האבן זי זעבעטן אויפהערן
ברענגען מילך, האט זי געזאגט מיט א שמיכל:
און דעריבער דארפן די קליינע קינדערלאך
בלייבן אן מילך? ... איר וועט האבן, וועט איר
מיר אומקערן.

בכמה בתים, סיפרו, שאין הזהוב מצוי בבית.
דרשו ממנה שתפסיק לספק חלב, אך היא נזפה
בהם: ובכן, לא ישתו הילדים חלב? תחזירו לי
כשירחיב לכם, אבל הילדים צריכים ליהנות
לפני לכתם לחדר מחלב ביילה — ללא כל
תשלום... והורים שילמו אח"כ מי שיכול. וביילה
החלבנית — אינה אמידה כלל. פעם לא הביאה
חלב, שלחתני סבתא אליה לראות מה קרה לה.
בקושי מצאתי דירתה בשוק הסוסים, באיזה כר-
מלית נידחת בבית קטן ומכוסה תבן. שכבה חולה
ובבית התהלכו כמה ילדים, תינוקות, רעבים
וחיוורים — ללא טיפת חלב לארוחת בוקר.
מדוע אינך נותנת כוס חלב לתינוקות שלך?
ומאין אקנה להם לחם, אם ישתו את החלב?
ילדי ביילה אינם צריכים להתפנק ולשתות
חלב...

איינמאל איז זי נישט געקומען, האט מיך
די באבע געשיקט זיך נאכפרעגן וואס איז
געשען. האב איך זי געטראפן אין בעט. זיך
איבערגעהארעוועט טראגנדיק אַזעלכע שווערע
קאנען אַ גאַנצן טאָג. אין שטוב האבן זיך אַרומ-
געדרייט בלאַסע הונגעריקע קינדער, אַן אַ
טראָפּן מילך. פאַרוואָס טרינקען אייערע קינדער
נישט קיין מילך? זיי זיינען דאָר נישט ערגער
פון די אנדערע קינדער ביי אונדז? ... אויב
כ'וועל זיי געבן מילך. טאָ ווער וועט מיר
געבן אויף ברויט? מיינע קינדער קענען זיך
באגיין אן מילך אויך...

אריה קאסאווסקי

שמולקע-זרח וזונדל

שמולקע-זרח — נמוך הקומה שרגלו האחת
קצרה מחברתה ובלכתו דומה היה כמרקד. עינים
חדות ופיקחות, זקנקן של תיש ושפם רוסי
משולסל כלפי מטה.

שמולקע זרח — איז געווען אַ נידעריקער.
איין פוס אַ קורצער. און פלעגט גיין ווי אַ טאַג-
צענדיקער. געהאט קלוגע שאַרפע אויגן, אַ ציגן-
בערדל און רוסישע פאַרדרייטע וואַנסן. זיין
שטומע ווייב פלעגט „ריידן“ מיט אים. מיט
ספעציעלע קוויטשערייען און ער פלעגט זי
פאַרשטיין, ער פלעגט איר אַפּענטפערן מאַמע-

אשתו האילמת היתה מדברת אתו בצריחות
פה משונות והוא הבין אותה, וגם דיבר אליה

בלשוננו הוא והיא הבינה אותו. היה מטיפוסי „פישקה החיגר” של מנדלי. התפרנס מנדבות. חזר על הפתחים ובכל מקום נחשב כבן בית, סיפר חדשות, לגם תה וגם היה מתבדח. ערב לויה היה מכריו „מת מצווה” ברחובות העיר, במקום מודעות אַבל, והיה מפּיץ בדרך זו את השמועה בעיר. בפרוס הפסח היה מסייד משכנות ישראל ומרוויח להוצאות החג.

זינדל „המשוגע” — היה למעשה בן אדם נורמלי, אלא שקיבל על עצמו ייסורים וסבל ושקע תמיד במחשבותיו. משכנו בבית המדרש הלבן. עטוף קרעים ובלאים היה מבקש נדבות להחיות נפשו. היה איש שיחה וילדים וגם מבר גרים היו אהבים לשוחח אתו ולשמע בדיחות דעתו.

אלה הם טיפוסים בודדים מעיירתנו שהעליתי זכרם. וחבל שכל כך הרבה הלכו ונשמדו — בלי להשאיר שם זכר.

יהי זכרם ברוך.

אלה אזכרה

צבי חנית

הוריד דמעות על כל לויה ולבו לא נתאבן. בהיותו קברן כל ימיו. בראש השנה היה מרבה להתייפח בעת תפילת „ונתנה תוקף” — „מי יחיה ומי ימות”, כי כל מת נגע בלבו.

ד. חיים סטלמאך ומשפחתו. איש „עמך”. שמר מצוות. נתן מכספו לצדקה. היה מתמיד לשמוע כל דרשן וגם מעניק לו מכספו. אהב ציון ותמך בקרן קיימת לישראל.

ה. מייסל סטוליאָר (נגר). עבד עד לזיקנה מופלגת ולא רצה ליהנות מאחרים. נדב ספסלים ושולחנות, מלאכת כפיו, לבית המדרש. נתן לאשתו, חאשקה, לעסוק בצרכי ציבור, בצדקה, בטיפול בעניים ובחולים.

ו. משפחת קאוויור המלמד. איש ישר ותמים, הרביץ תורה הדריך נוער למעשים טובים. יהודי חם הלב ומסור לעבודת ד'. בנו, יואל, היה כמה

א. ר' יהודה חאַניס, אבי מורי, חזר ממלחמת העולם הראשונה, כחייל רוסי, רצוף, תשוש ולא יכול עוד לחזור לאיתנו. נפטר בשנת 1921. השאיר אלמנה, אמי הנידחל, ושלושה יתומים: שיינה, בת עשר, אותי — בן השבע ואח קטן, משה, בן שלוש. תמך בנו דוד מאמריקה. למדתי בישיבת זאמברוב, אח"כ בלומזה. ב"1933 נכנסתי להכשרה בחלוץ המזרחי. ב"1936 עליתי ארצה. אחי משה, לאחר גלגולים ונדודים, חזר מהצבא האדום ועלה לארץ באניית מעפילים.

ב. ר' אלתר דבורדיץ, בעל המיקווה. יהודי ישר ונאמן לד' ולעמו. סבל הרבה בחייו. 3 בניו: משה, חיים ועוד אחד נקטפו באיבם והוא קיבל באהבה: ד' הפקיד בידי פנינים יקרות ולקח אותן חזרה — יהי שמו מבורך...

ג. ר' אלי פורטנוביץ ומשפחתו. שמש בית המדרש האדום וקברן. יהודי פשוט ומסור לעמו.

שנים בקיבוץ הכשרה, חיכה לסרטיפיקאט... עד אשר אבד בשוואה. בן אחד ישנו בארץ.

ז. רבי יודל — ראש הישיבה. שקוע בתלמודו יום ולילה. התנזר והתרחק מהוויות העולם. שום מאורע בעיר לא יכול היה להוציאו מלימודו. מת ותלמודו בידו.

ח. יצחק רוטשטיין החיט. היה חוזר על הכפ"רים ומביא משם עבודה: תפירת בגדים לאיכרים. שילמו לו מתוצרתם הכפרית. יהודי ישר ותמים. אבד עם כל משפחתו.

ט. משפחת לבטון הנפח. נפחים ידועי-שם. ישרים ותמימים, חיו מיגיע כפם ונתנו מלחמם לדל. לדברים שבצדקה.

י. זונדל הקבצן. היה מחזר על הפתחים ומאסף נדבות. אולם ידעו כל שכניו, שהוא חי בדוחק. רעב ללחם, ואת הכסף שאסף חילק במוסדות צדקה ושלח מזון וכסף לעניים חולנים. בעלי-מום, שלא יכלו למצוא לחם.

וועלכע איך געדענק...

ה. מיישל סטאליאר. א גרייזגרויער. האט געארבעט ביז דעם לעצטן אטעם, אבי נישט אן-קומען צו קיינעם און קענען געבן צדקה. האט גשענקט פארן בית המדרש טישן און בענק — פון זיין פראצע. האט געהאלפן זיין ווייב, חאשקע די בלינדע, די צדיק'טע, צו טיילן צדקה און העלפן נויטבאדערפטיקע.

ו. יאנקל דוד דער שוסטער, זון פון גאשר שוסטער. האט געהאלטן א געזעל זאל טאן די ארבעט און אליין גאנצענע טעג ארומגעלאפן זאמלען געלט פאר דער ישיבה, "טעג" פאר די תלמידים און סטאנציעס צום נעכטיקן. אין די אונטן פלעגט ער זיצן און לערנען.

ז. ר' יודל ראש ישיבה. געלערנט טאג און נאכט און נישט אויפגעהערט. אפילו ווען אין שטאט האט זיך גערוישט און די סכנה איז געווען גרויס. איז אומגעקומען מיט דער גמרא אין דער האנט.

ח. יצחק ראטשטיין דער שניידער, פלעגט ארומגיין איבער די דערפער ברענגען ארבעט: צו נייען קליידער פאר די פויערים, זיי פלעגען אים צאלן מיט פראדוקטן, וועלכע ער פלעגט טיילן ארימעלייט און נויטבאדערפטיקע. אן ער-לאכער און ארגטליכער. איז אומגעקומען מיט זיין גאנצע פאמיליע.

א. מיין פאטער יהודה האט געשטארבן נאך לאנגע ליידין, ווען ער איז צוריקגעקומען פון פראנט. נאך דער ערשטער וועלט מלחמה. געלאזן א פרוי (העני רחל) און 3 יתומים: שיינע, איך און משה. איך בין געקומען קיין ישראל אין יאר 1936, דורך החלוץ המזרחי. משה — נאכדעם ווי ער האט אדורכגעמאכט אלע צרות, איז באפרייט געווארן פון דער רויטער ארמיי און איז געקומען קיין ישראל "אומלעגאל".

ב. ר' אלטער דווארזשעץ. דער אייגנטימער פון דער מיקווה. אן ערלאכער ייד. קיינעם נישט אנגערייט. זיינע 3 זין זיינען געשטארבן ביי זיין לעבן. ער האט עס מקבל געווען באהבה.

ג. ר' אליה פארטנאווויטש, דער שמש. א פשוטער ייד, אבער א ווייכע הארץ. פלעגט גיסן טרערן ביי יעדער לוויה, כאטש ער איז געווען לאניאריקער קברן — איז זיין הארץ נישט גע-ווארן פארשטיינט.

ד. חיים סטעלמאן. הארעפאשניק. געארבעט שוועראון הערלאך פארדינט זיין גראשן. געגעבן צדקה. ליב געהאט הערן מגידים און זיי שטענ-דיק באפרידיקן. האט געטראכט צו פארן קיין ארץ-ישראל און האט געגעבן שיינע נדבות פארן קרן קיימת.

ט. משפחה, לעוואטאן דער שמיד. גוט בארימט
טע שמידן, הארעפאשנע יידן, געארבעט אין דער
קוזשניע פון פארטאג ביז נאכט. כשר פארדינט
זייער גראשן און אים געטיילט אויף צדקה,
אלע — אומגעקומען.

י. זונדל ארעמאן. פלעגט גיין איבער די
הייער. אלע האבן אבער געוואוסט אז דעם געלט

מענדל ציבעלמאן

מיינע זעמבראווער

א. יודל קאזאק

פארטיילט ער קראנקע און קאליקעס וואס קענען
נישט גיין איבער די הייער.

יא. קאוויאר דער מלמד. אז ארנטליכער,
הערלאכער ייד. געלערנט מיט יידישע קינדער
תורה און מעשים טובים. א ווארעמע יידישע
הארץ. זיין זון יואל, איז געווען אין קיבוץ אויף
הכשרה, זיך נישט געקענט דערווארטן אויף דעם
סערטיפיקאט. אלע זיינען זיי אומגעקומען.
איין זון — אין ישראל.

ארבעט. איז ער געגאנגען און האט געמאלדן
אין פארשידענע גרויסע זשורנאלן, וואס האבן
מיליאנען לעזער, אז ער שיקט אריין יעדערן
אין שטוב, דורך פאסט פאר א שפאט-ביליקן
פרייז אויגן-גלעזער. מען דארף נאר אים שרייבן
דעם נומער, אדער צושיקן דעם צעטל פון דאך-
טער. האבן גענומען אנקומען צו אים צענדלי-
קער-טויזנטער באשטעלונגען. ער האט זיך
פארבונדן מיט א פאבריק וואס האט אים צוגע-
שטעלט אויגנגלעזער פאר א זייער ביליקן
פרייז, ווייל עס האט זיך זיי געלוינט צוליב די
טויזנטער באשטעלונגען. די באשטעלונגען זיינען
אזוי געוואקסן, ביז די פאבריק האט עס נישט
געקענט מער צושטעלן, ווייל זי האט נישט בא-
וויזן אויסצוארבעטן אזוי-פיל. האט אונדזער
יודל אליין געעפנט א גרויסע פאבריק פון
אויגנגלעזער... און איז געווארן א מיליאנער.
היינט פירן דעם פארצווייגטן געשעפט, איבער
דעם גאנצן לאנד, זיינע 5 זין און קיינער קען
נישט קאנקורירן מיט זיי...

אין יאר 1900 בערך, האט געווינט אויף
קאשטשעלנער גאס ביי בערל לייבל פינקעל-
שטיין אין מויער, אנטקעגן דעם אפטייק א זיי-
גערמאכער מיטן נאמען יודל קאזאק. פלעגט
ער פארריכטן זייגערלאך און אמאל אויך פאר-
קויפן א זייגערל, א פינגערל אדער סתם אביסל
צירונג פאר א כלה. איז ער אוועק קיין אמע-
ריקע, ווייל ער האט נישט געהאט קיין צו גרוי-
סע פרנסה, און זיך באזעצט אין שיקאגא. אויך
דא האט ער געעפנט א ווינקעלע צו פארריכטן
זייגערלאך, וויסנדיק אז אין אמעריקע האט
מען נישט ליב קיין קאזאקן, האט ער געביטן
זיין פאמיליע-נאמען אויף ריטהאלץ. ווען ער
האט אפגעשפארט א פאר טויזנט דאלאר און זיך
אויסגעלערנט די לאנדשפראך און די מענ-
טאליטעט פון אמעריקאנער ביזנעס-לייט —
איז ער געפאלן אויף אן אידייע ווי אזוי צו
ווערן רייך: א סך מענטשן וואס דארפן אנטאן
ברילן, אדער בייטן זייערע אויגנגלעזער טוען
דאס נישט, צוליב מאנגל אין צייט, אדער סתם
פוילן זיך צו גיין זוכן אן אפטיקער נאך דער

ב. הערמאן יאגאדא

ריקע. האט זיך אים אלעמאל פארבענקט נאך
זיין פאמיליע אין זעמבראווע און איז 6 מאל
געפארן הין און צוריק. ביז עס איז אנגעקומען

יאנקל יאגאדא, א זעמבראווער ייד, האט נאך
דער ערשטער שריפה גענומען דעם וואנדער-
שטעקן אין האנט און געוואנדערט קיין אמע-

דאס יאר 1914. האט ער פארשטאנען אז עס איז נישט קיין שפאס מער צו פארבלייבן אין זעמבראווע — האט ער באשלאסן ענדליך אריי-בערנעמען די פאמיליע קיין אמעריקע און שוין דארט פארבלייבן. פונקט אין דער וואך פון דעם

הערמאן יאגאדא
Herman Yagoda

אויסברוך פון דער מלחמה איז ער אנגעקומען קיין ניו-יארק מיט זיין פאמיליע: א פרוי מיט 4 קינדער. איינער פון זיינע קינדער, דער 5 יאריקער הערשל, אדער הערמאן, איז אנגעקור-מען אין א יאר ארום אין דער פאלקסשול און זיך שטארק אויסגעצייכנט און אזוי אויך פאר-ענדיקט די מיטלשול. צו גיין אין אוניווערזי-טעט האט זיין פאטער נישט געהאט די געהערי-קע געלט-מיטלען. האט הערמאן געארבעט ביי טאג אין א שאפ און אין אוונט — געלערנט, ביז ער האט געענדיקט אינזשיניער. ער האט זיך געווארפן פארשן וואס עס הערט זיך אין דער ספערע. אלס וויסנשאפטליכער מאן אין אמעריקאנער לופט-פלאט, ווו ער דינט שוין 15 יאר, איז אים געלונגען צו דערגרייכן וויכטיקע אנטדעקונגען אויף דעם געביט און לעצטנס באגליקט צו שיקן פון א מיליטערי-באזע א „סאטעלייט“ אין דער סטראטאספערע און אים צוריק ברענגען צו דער ערד מיט פיל אויפנא-מעס פון די „הויכע“ ספערן, וואס זיינען זייער וויכטיק. יאגאדא איז היינט דער שטאלץ פון אמעריקאנער וויסנשאפטלער און איז לעצטנס גע-שיקט געווארן קיין רוסלאנד צו האלטן לעקציעס איבער זיינע אנטדעקונגען אין דער סטראטא-ספערע.

ג. אויבערריכטער מארקוויטש

געבוירן אין זעמבראווע מיטן פאמיליע נאמען מארכעוואק, איז אנגעקומען אלס 9 יאריקער אינגל קיין אמעריקע און געביטן דעם נאמען אויף מארקאוויטש. האט געלערנט, געענדיקט אדוואקאט, זיך אויסגעצייכנט אלס ריכטער און געווארן ריכטער אין העכסטן טריבונאל פון ניו-יארקער שטאט.

איז געווען נאענט צו זיינע ברידער. גלייך נאך דער ערשטער וועלט-מלחמה האט זיך אר-גאניזירט א קאמיטעט פון לאנדסלייט צו העלפן די נויטליידנדע ברידער אין דער אלטער היים. דער זעמבראווער הילפסקאמיטעט האט אפגע-קויפט צו דעם צוועק א יידישע טעאטער פאר-

שטעלונג און פארקויפט 1000 בילעטן צווישן לאנדסלייט און נאענטע פאר העכערע פרייזן. בעת דער פארשטעלונג, ווען דער זאל איז גע-ווען פול מיט זעמבראווער, איז ארויף ריכטער מארקאוויטש, וואס איז נאך וואס צוריקגעקומען פון א באזוך אין אייראפע און ספעציעל אין זיין היימסטאט זעמבראווע. האט ער געשיל-דערט רירנד די לאגע פון אונדזערע ברידער, דעם פארשטארקטן אנטיסעמיטיזם, דעם פאל וואס די פאליאקן האבן דערמארדעט אזוי אכזריות'דיק דעם יידישן אפטייקער שקלאווין און אנדערע יידן. האבן זיינע ווערטער געוירקט און דערוועקט הערצער צו העלפן...

ד. בצלאל

האנטווערקער שולע אין לאַמזע, וואָס איז גע-
ווען אָנגעפירט פון דער יידיש־רוסישער געזעל-
שאַפט צו פאַרשפּרייטן מלאכה ביי יידן — האָט
אים אויסגעפעלט דאָס ביסל געלט...

איז בצלאל געבליבן מיט זיינע חלומות און
שטרעבונגען צו קונסט, צו מייסטער־אַרבעט...
האָט חתונה געהאַט, זיך געשיידט... אַ פאַרבי-
טערטער, אַנטוישטער אין לעבן, רעזיגנירט פון
די מענטשהייט־אידעאַלן, וואַנדערט ער נאָך
לאַנגע ביטערע יאָרן קיין אַמעריקע, ווערט
פעדלער, „כאַפט זיך אַרויף“ און צוזאַמען מיט
זיין... נעגער פרוי געקריגן ערגעץ אַ פּלאַץ צו
שטיין אויף אַ מאַרק מיט אַ וועגעלע און פאַר-
קויפן קעמעלעך, שפּילקעס, שנוריוואַדלעס.
זאָקן, נאַזטיכלעך. האָט יאָרנלאַנג איבערגעריסן
זיינע באַציאונגען מיט דער פאַמיליע אין זעמ-
בראַווע און מיט לאַנדסלייט אין אַמעריקע. זיין
אַלטער פאַנאַטישער טאַטע האָט שטענדיק גע-
וויינט נאָך זיין געראַטענעם בכור, און קיינער
האָט נישט געוואוסט, צי ער לעבט אָדער טויט.
דער שרייבער פון די שורות האָט אים איינ-
מאַל דערטאַפט אויפן מאַרק, נאָך לאַנגע, לאַנג-
גע זוכענישן אין די אַדרעס־ביוראָס פון דער
באַפעלקערונג, לויט זיין ערשטן אַדרעס מיט
יאָרן צוריק.

ער איז געווען געקליידט זייער געמיינ און
אַפּגעלאָזן. האָט ער זיך נישט געלאָזט דערקע-
נען און געענטפערט, אַז ער איז נישט קיין
ייד און נישט דער וואָס ער זוכט. אפילו ווען ער
האָט אים געמאַלדן אַז זיין פאַטער ליגט אויפן
טויטן בעט, וויל הערן אַ גרוס פון אים צי ער
לעבט נאָך...

ערשט שפעטער, ווען זיין שוואַרצע פרוי איז
אוועקגעגאנגען, האָט ער אויסגעבראַכן אין אַ
געוויין און זיך אויסגעגעבן...

נאָכדעם, איז ער ווייטער נעלם געוואָרן מיט
זיין וועגעלע — הפנים אַפּגעפאַרן אין אַן
אַנדער שטעטל, אויפן מאַרק...

ער איז געווען קינסטלער אַזוי ווי דער ערש-
טער בצלאל פון חומש. וואָס נאָר ער האָט גע-
נומען אין זיינע הענט האָט ער מצליח געווען.
געקענט שלאָסעריי פון זיך אַליין, אָן אַ לערער,
געקענט פאַרריכטן זייגערלעך, קריצן חתימות,
אויסשניצן פון האַלץ בלומען, אָן אַרונ־קודש,
חיות, אַראַבעסקען, געקענט מאַלן, צייכנען, מיט
פאַרב און מיט פעדער, געקענט סקולפטור אַר-
בעט. און דאָס אַלץ האָט ער ביי זיין טאַטן דעם
פרומן ייד נישט געזען און ביי די זעמבראַ-
ווער קינסטלער נישט געקענט לערנען. די על-
טערן האָבן פון אים נישט געהאַט קיין נחת און
שטענדיק זיך געבייזערט: ער האָט נישט קיין
קאַפּ צו דער גמרא. זיי האָבן נישט געקענט
פאַרשטיין ווי אַזוי נעמט אַ בחור און שפּילט
זיך גאַנצענע טעג מיט אַזעלכע זאַכן; מאַלט,
מאַכט בילדער פון ליים און גיפּס, צענעמט און
שטעלט־אויף זייגערלעך, מאַשינען, בקיצור,
טוט אַלץ אַבי נישט לערנען. וואָלטן די עלטערן
אים פאַרשטאַנען, אָדער וואָלט די גוטע געזעל-
שאַפט אָדער אַ מעצענאַט אים אַנטדעקט, וואָלט
ער געוואָרן אַ וועלט־קינסטלער. האָט מען אים
אַבער קיין קוראָזש נישט געגעבן. איינמאַל האָט
זיך פאַראינטערעסירט מיט אים איינער, פון די
פירער פון וואָלבערגס טעכניקום אין וואַרשע.
האָט בצלאל געדאַרפט זיך צולערנען אַביסל
מאַטעמאַטיק, אַביסל פיזיקע און כעמיע. מען
האָט אים געוואָלט אַרייננעמען אין טעכניקום
אַן עקזאַמענס און אָן אַן אַטעסטאַט אויף 6
קלאַסן גימנאַזיע ווי עס האָט זיך געפאַדערט.
האָט דער פרומער פאַטער, און גאָך גוטע
און פרומע לייט זיך אַריינגעמישט. סטייטש:
בצלאל וועט גיין אָן אַ היטל, צווישן גוים?
אין וואָוועלבערגס שולע האָבן געלערנט פיל
יידן און זי איז געגרינדעט געוואָרן דורך דעם
יידישן מעצענאַט וואָוועלבערג, מיטן ציל צו
אַנטוויקלען טעכנישע קונסט און טאַלאַנטן ביי
יידן און נישט יידן. שפעטער האָט בצלאל גע-
קאַנט פאַר אַ נאַמינאַלן פרייז אַפּקויפן די
מאַשינעס און געציג פון דער ליקוידירטער

עזרה סוציאלית / סאציאלע הילף

ל. יום טוב

ריידנדיק וועגן זעמבראווער הילפס אינס-
טיטוציעס מיון מיר דערמאנען:

הערשל טוכמאן, אדער פאקטשאַר, געהאַט אַ
מילך-קרמעל. האָט זיך אָבער איבערגעגעבן איי-
בער 50 יאָר דעם „הכנסת אורחים“. פלעגט
זאָרגן פאַר אַרימעלייט, זיי זאָלן האָבן אַווי צו
שלאָפֿן, פלעגט פארטיילן „פלעטן“ אויף שבת,
אַווי יעדער איינער זאָל עסן שבת. די חשובע
אורחים, ווי אַ מגיד, אַ רב — פלעגט ער איינ-
קווארטירן ביי זיך. ווען דער האַלבער גראַשן
פאַרן אַרעמאָן האָט זיך נישט געפונען האָט ער
אַרויסגעגעבן פאַפירענע האַלבע גראַשנס מיטן
שטעמפל פון הכנסת אורחים פון איין זייט און
אויפשריפט „חצי גדול“ פון דער אנדערער זייט.
מאַנעסקע — איז געווען פון די אַקטיווסטע
אַרבעטער פאַר אַרימע קראַנקע. איז געווען גבאי
אין „לינת הצדק“ און „ביקור חולים“. זיין הויז,
אויף יאַטקאווע גאַס איז געווען פול מיט אַרימע
וואָס זיינען געקומען בעטן הילף. אַליין פלעגט
ער ארומלויפן זוכן מענטשן צו נעכטיקן ביי
קראַנקע.

בונים דאָמב — אַ חסידישער איד. איז געווען
גבאי פון גמילות חסדים. די קאַסע איז געווען
ביי אים אין הויז (אויף שווענטאָקשיסקא גאַס)
און פלעגט אָנפירן מיט איר גאַנצענע טעג, נישט
נעמענדיק קיין געהאַלט פאַר זיין מי. צי ס'איז
געווען געלט אין קאַסע אָדער נישט — יעדער
גויטבאדערפטיקער פלעגט ארויסגיין פון אים
געטרייסט און געמוטיקט.

הכנסת אורחים

אַן אַלטע שטאַטישע אינסטיטוציע צוזאַמען
מיטן רב'ס דירה געווען, אַמאָל. דער רב האָט גע-
וואוינט אויבן, אַנטקעגן „רויטן בית המדרש“
און הכנסת אורחים — אונטן, צוזאַמען מיט דער
דירה און וואַרשטאַט פון ביניאַמקע שוסטער.
ביניאַמקע איז עס געווען דער שמש פון הכנסת

אין לעבור על תולדות הקהילה בזאמברוב
מבלי להזכיר מוסדות ואישים אשר עמדו ברא-
שם כמו: ביקור חולים, לינת הצדק, גמילות
חסדים והכנסת אורחים.

בראש המוסד הכנסת אורחים עמד היהודי
היקר צבי טוכמן (הרשל פאקצ'אר), מרחוב
יאטקובה, אשר קיים את המצווה הזאת בגופו
ובממונו. בביתו היו מוצאים קורת-גג כל הקב-
צנים הנודדים. אף בימי זיקנה היה מכתת את
רגליו ומבקר ב„הכנסת אורחים“ יום יום, והק-
פיד שהכל יהיה מסודר בדייקנות ובנקיון.
בביתו הפרטי היה מקבל את האורחים המכוב-
דים. כמו: מגיד, חזן, משולחים של ישיבות שר-
נות וסתם עובדי אורח חשובים. תמיד היה ביתו
המרווח מלא אורחים, והכול עשה בעזרת אשתו
הטובה, חוה. מבלי לקבל שכר טרחה. בשבת
סעדו על שולחנו בקביעות שני אורחים.

בראש המוסדות ביקור חולים ולינת הצדק
עמד מאַנסיקה, מרח' יאַטקובה. רוב שעות היום
היה מתרוצץ בהליכתו הזריזה בכל פינות העיר
למצוא מתנדבים ללינת לילה אצל חולה. היה
מבקר בביתם של חולים הנזקקים לעזרתם של
נדיבי לב והיה חש להגיש עזרה לכל אשר היה
דרוש.

בראש המוסד של גמילות חסדים עמד בונים
דאָמב, מרחוב שווינטוקשיסקה. הקופה היתה
בביתו והיה מנהל אותה. שלא על מנת לקבל
שכר. לבו היה פתוח לכל נצרך והיה מקיים את
מצוות גמילות חסדים בגופו ובנפשו.

היה זה מוסד-צדקה עתיק בעיר. מושבו בבית
הקהילה, אשר ממול „בית המדרש האדום“. באו-
תו בית גר, בקומה ב', הרב וביתו ושם גם היה
בית דין הצדק שלו. הממונים עליו היו גבאים
מיוחדים ואילו השמש והאחראי לו היה ביניומ-
קא הסנדלר. בבית הזה איכסנו חינם עובדי-אורח

עניים, מגידים, בחוריישיבה נודדים, קבצנים נודדים וכיו"ב. היו שם שני חדרים גדולים, בהם עמדו מיטות ושולחנות. כל עובר-אורח היה מקבל פתק מהגבאי, הרשל טוכמאן או אחר, ועל יסוד זה ניתן לו מקום לינה.

הנקיון לא היה כל כך אידיאלי ואף היה ידוע לשימצה בנידון זה. באותה דירה גר גם ביניומ"קה הסנדלר ומשפחתו ושם היתה הסנדלרייה שלו. הבית שימש גם אגף של בית המדרש האדום, ובשבתות למדו כאן חברות עם מלמדיהן חומש עם רש"י, שולחן ערוך וכיו"ב. בחגים לבש המקום צורה חגיגית, כי שימש כעין "בית שני" לבית המדרש שממולו, לתפילה ולקריאה בתורה. בשמחת תורה סיימו כאן את הלימוד בתורה וערכו סעודת סיום: יין, עוגות, פירות וריקודים. אותו מקום שימש גם מועדון של "המתחפשים" (פארשטעלטע) בעיר, לכבוד חתונה ופורים. על חשבון הקהילה הותקנו תלבושות צבעוניות של גנראלים, קוזאקים, הוזארים ואחרים — מכנסיים שחורים או כחולים עם פס אדום — במקום התפר, מלמעלה למטה, וכן קסדות וכובעים, מסיכות שונות, חרבות וחגורות לשמח בהם חתן וכלה ולהגדיל על ידי כך את הקרן להכנסת כלה". לסיוע כלות עניות — היו הולכים ה"מתחפשים" בראש החופה ומשעשעים את הקהל. איש לא ידע מי הם — כי היו מחופשים ומוסווים מכף רגל ועד ראש. לא השמיעו קול בדברם, שלא יכירו אותם אלא לחשו זה לזה או נתנו רמז בציפצוף וקישקוש בלשון.

ביותר התבלטו המתחפשים בפורים. אלה הלכו מבית לבית לאסוף תרומות לטובת "כלות עניות", לטובת נצרכים לפסח וכיו"ב. צעירים רבים היו מתנדבים לשם מטרה זו. בגאווה ובהוד מלכותי היו מופיעים בבתיים ולידם גבאי צדקה או אחד הממונה על זה ואוספים סכום די ניכר לצדקה. הם היו משמחים ומבדחים, בתנועותיהם ובריקודיהם. כנופיות ילדים היו רצים אחריהם בסקרנות: ראו בהם מעין צבא יהודי על קציניו ואלופיו, על תחמושתו וציודו. לימים נתנה בהם עין הבולשת: חשדה בהם שהם מהפכנים המתכוננים למרד ולתפוש את השלטון מידי ניקולאי. ועל כן נאסרה ההתחפשות. הבגדים הועברו מידי ביניומקה הסנדלר, שבגנזי "הכנסת אורחים", לידי הרב האחראי לצאן מרעיתו.

אורחים. דאס איז באשטאנען פון א 6—8 שלאג באנקס (שלאפבאנק), מיט סעניקעס און קאלד-רעס. ארימע לייט, פיעכאטנע מגידים, סתם אורחים, ארימע, פלעגן דארט באקומען א פלאץ צום נעכטיקן. וועגן זויבערקייט איז דאך שוין אפגע-רעדט. מען האט נישט אויפגעפאסט דאמאלסט אויף אזעלכע זאכן. דער עיקר איז געווען: פארט ארויף אן אורח, קומט א מגיד — קריגט ער א בעטל צום שלאפן, ווען ער ברענגט א צעטל פון גבאי, הערשל טוכמאן. ביניאמקע שוסטער האט פארנומען די צוויי הינטערשטע צימערן, איינעם צום שלאפן און דעם אנדערן פארן ווארשטאט. דער הכנסת אורחים האט געדינט אפטמאל פאר א "בית שני" צום דאווענען. ימים נוראים, שמחת תורה און סתם יום-טובים און גרויסע שבתים, האט מען אויפגערוימט דעם הכנסת אורחים, באזארגט גאנץ פרי די אורחים זיי זאלן גיין איבער די הייזער, אוועקגעשטעלט דעם גרויסן טיש אינמיטן שטוב און באדעקט מיט א ווייסן טישטאך און — א מניין.

מיר, יוגנטליכע, האבן געהאט אן אויג אויף אן אנדער זאך דארטן: אין א ספעציעלער פאר-שלאסענער שאפע זענען געהאנגען קאלירטע קליידער פון "פארשטעלטע": הווארן, קאזאקן, גענעראלן און אדמיראלן, מיט בלויע הויזן און רויטע לאמפאסן, מיט אלט-פרענקישע הווארן-היטלען, מיט שפאגעס (שווערדן) און שפארן ביי די שטיוול, און א גאנץ קעסטל פול מיט מאש-גארעס, דאס הייסט, מאסקעס, געפלאכטן פון דיי-נעם דראט, אדער פון ספעציעלן קארטאן, פנימער מיט וואנסן, מיט בערד, מיט גראבע נעזער און רויטע באקן.

פלעגט פארקומען א חופה אין שטאט און מען פלעגט פירן חתן-כלה דורך די גאסן צום שול — פלעגן גיין פארשטעלטע, אויסגעפוצט אין די דערמאנטע קאסטיומען און מאכן פריילאך דעם עולם. די יונגע לייט וואס זענען געווען "פאר-שטעלטע" און פארמאסקירט, האבן עס געטאן לשם מצוה, משמח צו זיין חתן וכלה. אבער די מחותנים פלעגן באצאלן דער חברה "הכנסת כלה" א געוויסע סומע געלט פאר ארימע כלות. די פארשטעלטע פלעגן מיט גאווה מארשירן בראש דער כלה, קלאפן מיט די שפארן, פאכן מיט די (פארטועצונג, זייט 557, רעכטס)

שווערדן, ווי אמתע גענעראלן. זיי פלעגן נישט ריידן, מ'זאל נישט דערקענען ווער זיי זענען. זיי פלעגן זיך רופן. קעגן סימנים, וואס זיי פלעגן א פיפס טאן. דערפאר האט מען זיי גערופן אויך "די פסיקאטשעס". די קליידונג מיט די מאסקן האבן אבער געהערט צו "הכנסת אורחים", און ביניאמקע שוסטער איז געווען דער פאראנט-ווארטליכער. ביי פארשיידענע שמחות פלעגט מען אויסבארגן ביי הכנסת אורחים די קליידער, קעגן א געוויסן אפצאל, פאר אן אנדער צדקה צוועק.

פֿורֿים איז געווען דער טאג פון די פאר-שטעלטע. יונגע לייט, ספעציעל ארבעטער, פלעגן קומען זיך פארשטעלן, גיין איבער די הייזער מיט א גבאי אדע צוויי גבאים און קלייבן נדבות פאר צדקה: הכנסת כלה, הכנסת אורחים, ארימע קימפעטארינס, יתומים און דאסגלייכן. פלעגט מען אויסבארגן ביי הכנסת אורחים די קליידער, געבן א געוויסן אפצאל, פאר אן אנדער צדקה צוועק.

מעדיצינישע הילף

דאקטאריע האבן אלע געקענט אין דער אלטער היים. האט מען זיך פארקילט און עס האט וויי געטאן אין האלדז — האט דער פעלדשער גע-פענדזלעוועט די האלדז. האט מען גערופן ספע-ציעלע "זנאכערקעס", וואס האבן געשטעלט באנ-קעס. לייגן קאמפרעסן האט יעדער געקענט אליין. און דאס גלייכן — זיך אויסרייבן מיט ביימל, מיט פראנצוסקי טערפענטין. האט מען געדארפט "לאזן אדער", אדער געהאקטע באנקעס, צו לאזן אפלויפן די שלעכטע שווארצע בלוטן, פלעגט מען עס טאן ערב שבת אין מרחץ. און יידן זענען געזונט געווארן, גאט צו דאנקען. האט וועמען וויי געטאן דער בויך, מ'האט באקומען א שטיי-גער "פאנצובקע" — זומער, ווען עס האבן פאר-שאדט די פרישע אוגערקעס, האט מען "געמאכט א קאנע" (א קליזמע). געטרונקען מאגן בלעטלאך און אפטמאל אריינגעכאפט א גלעזל ריצנאיל, און ברוך השם — ס'איז בעסער געווארן. צו קאפווייטאק האט מען געהאט רומיאניק (די רוי-

מיאניק בלימעלאך האט מען טאקע דערפאר גע-רופן "קאפווייטאק"). צו אויגנווייטאק האט מען גענוצט קוואספארנע אדער שטארקן סענס פון טיי. אפצוהיטן קליינע קינדער פון אויגנווייטאק פלעגט מען אויסרייבן די אויגן מיט א פרישענקע נארוואס געלייגטע איי. האט וויי געטאן א פינ-גער, איז געשוואלן געווארן א פוס, נישט פאר קיינעם געדאכט, איז געווען כמעט אין יעדער הויז א ציבוליאק וואָזאָן, האט מען אפגעריסן א שמאלע ציבוליאק בלאט, עס אנגעקלאפט, ס'זאל ארויסגיין די זאפט, און צוגעלייגט צום געשוויר אדער געשווילעכץ. איז מען געווען הייזעריק האט מען געמאכט א גאָל-מאָגל, געסמאקטשעט קאנ-דעלצוקער אדער סתם געטרונקען וואַרימע מילך, נארוואס אויסגעמאלקן פון דער קאָזע. רפואות פלעגט מען קריגן ביי דוד איטשיזשעס אין קראם, ביי שלמה פראכט א. א. אויב נישט פלעגט מען שוין גיין צום אפטייקער. די עלטסטע אפ-טייק איז געווען, דערציילט מען, אויף טשיזשע-ווער גאס. דער אפטייקער האט געהייסן באַשענ-קי, א רוס. קיין גרויסע אַרדנונג איז ביי אים נישט געווען. אויף די רעצעפטן פלעגט מען נישט אַנשרייבן און נישט אנקלעפן דעם נאמען פון דער רפואה און נאמען פון קראנקן. פלעגן זיך טרעפן אמאל מיאוסע פאלן. מיין מוטער, עליה השלום, ווען זי איז נאך געווען א קליין מיידל, האט ער פארביטן דעם רעצעפט און געגעבן אויגנטראפנס אַנשטאָט אן איינערליכן רעצעפט. איז זי שיער נישט אַוועקגעגאַנגען פון דער וועלט. שפעטער איז דער אפטייק אריבערגעגאַנג-גען אין חאטשינסקיס הויז, ווו ס'האט נאכהער געווינט בנימין קאגאן. שפעטער איז ער איבערגעגאנגען צו יאנקל בורשטינס הויז. אויך די אייגנטימער פון אפטייק האבן זיך געביטן, ביז עס האט איבערגענומען דעם אפטייק א ברעז-שניצער יונגער גוי, סקארזשינסקי, א פארמעג-לעכער, וואס האט געלערנט אין ווארשע פארמא-צעוויטיק. ער האט אפגעקויפט אויף קושארן חאַינאַווסקיס הויז און דאָרט פאַרלייגט זיין אפ-טייק, אויף יאָרן לאַנג. ער איז נישט געווען קיין גרויסער אוהב ישראל. ער האט אבער געהאלטן פאסאן און געווען טאלעראַנט, ווייל די גאַנצע פרנסה זיינע איז געקומען פון יידן. ער איז עס געווען יאָרן לאַנג דער קאָמענדאַנט פון די זעמ-

בראָווער פאָזשאַרניקעס. ערשט קרוב צו דער ערשטער וועלט מלחמה איז צוגעקומען קיין זעמבראווע א יידישער „סקלאָד אַפּטעטשני“, ה' קויפּמאַן, פון אַ שטעטלע פון דער ליטע, וואָשי-לישאַק, און א יידישער אַפּטייקער ה' שקלאָוויץ. ביידע יידישע אפטייקערס מיט זייערע פאמיליעס, האָבן אריינגעבראַכט פּראָגרעס אין דער יידישער זעמבראווע.

פעלדשערס

פון די עלטסטע פעלדשערס אין זעמבראָ-ווע, געדיינקט מען דעם גוי ווישינסקי. ער איז געווען א ספעציאליסט צו מאכן פעלערס ביי יידישע און פוילישע בחורים און זיי צו באפרייען פון פריזיוו. האט געמאַכט „פיווקעס“ אין די אויערן, ברוכן „קילעס“ אין ערגיץ אנדערש, האט פארבויגן פינגער, געריסן ציין, און דאס גלייכן, אַבי נישט גיין דינען דעם קייסער. האָט אים א גוי אָפּגעמאַסערט: ער האָט ביי אים גע-נומען 5 רובל, געמאַכט זיין זון א „גריזש“ (א מין ברוד) און פאָניע האָט אים דאָך צוגענומען. איז ווישינסקי אַנטלאָפן קיין אויסלאַנד, און זיין שיינע הויז אויפן פערדמארק האט אפגעקויפט משה שמואל גאַלאַמבעק.

א יידישער פעלדשער האָט אַמאָל געוואוינט הינטער אלתר בריוונטרעגערס הויז, אויף אַסט-ראָווער שאַסיי. ער איז געווען א גוטער פריינד פון פריץ סאַקאַלעווסקי. פלעגט אים שטעלן באַנ-קעס, לאָזן בלוט, שערן און מאסאזשירן — א דאנק דעם פריץ האט דער פעלדשער אָנגעהויבן האַנדלען מיט וואָלד און תבואה, וואָס דער פריץ האָט אים צוגעשטעלט. איז ער רייך געוואָרן, האָט ער פאַרלאָזן זיין דאָקטאָריע.

איז געקומען א צווייטער פעלדשער, יאָזשאַמ-בעק, א קלוגער און א גוטמוטיקער גוי, וואָס פלעגט האָבן פון יידן א שיינע פרנסה און האָט געוואוינט ווי אַ פריץ, אין א שיינע ווילע, אויף „פאשוואנטנע“. ווען זיין פרוי איז געשטאַרבען, יונגעררהייט, זענען אסאך יידן געגאנגען אין קאַשטשאל, איר אָפּגעבען כבוד און נאָכגעגאנגען נאך איר פאָגזשעב. יידן האָבן געהאלטן פון

יאָזשאַמבעק'ס מעדיצין מער ווי פון אַ דאָקטער. ער איז געווען אַ ספעציאליסט אין כירורגיע, פלעגט שניידן, עפנען וואונדן און טאַקע גוט פאַרנייען.

אין דער זעלבער צייט פלעגט זיך אָפּגעבן מיט פעלדשעריי אויך א ייד, דוד יודיסעס, וואס זיין פאמיליענאָמען איז געווען רוטקאָווסקי, ווייל ער האָט געשטאַמט פון רוטקי. זיין מוטער, יהודית, איז געווען די באַרימטע אַקושערקע פון דער אַלטער זעמבראווע און האט „אָפּגענומען“ כמטע אלע דאָרט געבוירענע.

דוד יודיסעס איז געווען אַ סאניטאר אין דער רוסישער אַרמיי, האָט ער זיך אויסגעלערנט רוסיש ריידן, שפילן אין קאָרטן און באַדינען קראַנקע. האט ער געעפנט אין זעמבראווע אַ „ראָזרע“, און מיט אַ געהילף, שפעטער מיט זיין זון, חיים, פלעגט ער שערן יידישע קעפּ און בערד, אפּגאַלן גויישקע פנימ'ער אין די מאַרק-טעג און ירידים. ער פלעגט אָבער אויך גיין שטעלן באַנקעס, פענדזלעווען פארקילטע העל-זער, שניידן נאָנגיאַטקעס און אויסרייבן קראַנקע מיט טערפענטין, דאָס הייסט מאכן אַ מאַסאָזש. דוד האָט זיך געהאַלטן פאַר אַ גרויסע פערזענליכ-קייט, כאַטש מען האָט אים נישט ליב געהאַט אין שטעטל, ווייל ער געווען כלומרשט אסי-מילירט און זיך געחבּר'ט מיט די זשאַנדאַרן און פּאָליציי. אין פינפטן יאר (1905) האָט מען אים חוּשד געווען אז ער איז א מסור און מאסערט אַפּ יידישע שטרייקערס (רעוואַלוציאַנערן). האבן אים יידישע יונגעלייט איינמאל אין אַ פינצטערע נאַכט אָנגעבויקערט די ביינער. האָט אים דער-פאַר דערלויבט די מאַכט צו טראָגן ביי זיך אַ רעוואָלווער. איינמאָל, פורים, בעת מען האָט געקלאָפט און געשאַסן המנו'ען, אין ווייסן בית-מדרש, וואו ער האָט געדאָונט, האָט ער אַרויס-געכאַפט זיין רעוואָלווער און אויסגעשאַסן אין דער לופט, און ט'געמאַכט אַ לאַך אין פולאַפּ. האט מען פון דעמאָלט אַן געציטערט זיך אָנצו-הייבן מיט אים. אַ ביסל שפעטער האָט אים דער רב אַריינגעלייגט אין חרם, צוליב אַ חשד. מיט דער צייט איז ער אוועק פון זעמבראווע קיין ווארשע. צוויי זאכן געדענקט זיך מיר וועגן

אים, וואס כ'האב אליין געזען: איינמאל איז גע-
קומען אויף א באזוך קיין זעמבראווע, צו רע-
וויירן דעם מיליטערישן ראָיאָן („אויטשאַס-
טאַק“). דער ווארשעווער גענעראל גובערנאטאָר,
סקאַלאָן. האָט מען געמאכט אן ערן-טויער
לכבוד אים, נאָענט צו די קאזארמעס, און דער
זעמבראווער רב מיט עטליכע שיינע בעלי-בתים
זענען געפאָרן אויף אַ בריטשקע אים מקבל פנים
זיין מיט ברויט און זאַלץ. לעבן זיי איז געפאָרן
אויף אַ בריטשקע דוד ריטקאווסקי, אָנגעטאָן אין
אַ שווארצן ראָק, מיט ווייסע הענטשקעס, מיט אַ
צילינדער הוט. ער האָט אויסגעזען ווי אַ גראַף,
ווייל ער איז געווען אַ שיינער הויכער מאַנצביל.
האָט דער גענעראל גובערנאטאָר אים אָנגענו-
מען פארן יידישן פאַרשטייער און אים געדריקט
די האַנט. דער רב מיט די בעלי-בתים, אָן ווייסע
הענטשקעס, זיינען געבליבן אָן אַ זייט און דער
גענעראל גובערנאטאָר האָט זיי נישט אויפגע-
נומען. נו, איז שוין געווען אין שטעטל פון וואָס
צו ריידן...

אַ צווייטן מאל, געדענק איך, איז געווען שבת.
דוד רוקטאווסקי איז ארויף אויפן בימה, אין
ווייסן בית-מדרש און „מעכב הקריאה“ געווען —
נישט געלאָזט לייענן. וואָס איז? ער איז געגאָנגען
גען שבת פאַרטאָג שטעלן באַנקעס אָדער פיאָור-
קעס אַ גוי, וואָס האָט געוואוינט הינטערן בית
עולם. האָט ער געזען ווי הינט גראַבלען קברים
און שלעפּן פון דאָרטן ביינער. האָט ער געמאכט
אַ סקאַנדאַל מען זאָל מאַכן אַ נייעם און הויכן
פאַרקאָן צום בית עולם. דער עולם האָט זיך
געקאַכט און אים געגעבן רעכט: אזוי פיל געלט
שלעפט אַרויס די חברה קדישאַ פון די טויטע
און לעבעדיקע און אויף אַ פאַרקאָן איז נישטאָ
קיין געלט. ביז דער אַלטער לאַנגיאַריקער גבאי
פון חברה קדישאַ, ר' שמוּלקע וויליאַמאָווסקי,
האָט מסכים געווען צו רופן שבת-צורנאָכט אַ
ספעציעלע אסיפה צו מאַכן אַ פאַרקאָן אַרום בית
עולם. דער פאַרקאָן איז געמאכט געוואָרן. און
דערפאַר האָט מען דערמאָנט דוד יודיסעס צום
גוטן.

ביי יאָנקל בורשטינען פלעגט וואוינען אַ
יידישער פעלדשער, אַ דיפלאָמירטער. דאָס איז

געווען אויפן חשבון פון דער יידישער קהילה,
וואָס איז געווען פאַראינטערסירט אז אַ יידי-
שער „רופא“ זאל זיין אין שטאָט. פלעגן די
יידישע פעלדשער, לאנג נישט אָנהאַלטן: אַ גוי-
טער פעלדשער פלעגט מען אויסכאַפן אין אַ
גרעסערער שטאָט, און אַ שלעכטן — פלעגט מען
פאַרטרייבן פון שטאָט. לעצטנס האָט זיך גע-
האַלטן לאנג אַ פעלדשער (זיין נאָמען האָב איך
פאַרגעסן) מיט אַ טראָמבע-נאָז. זיין זון, אויך מיט
אַזאַ נאָז, האָט זיך אויפגעהאָדעוועט און חתונה
געהאַט אין זעמבראווע. ער איז געווען אַ שערער.

דאָקטוירים

עס זענען געווען אין זעמבראווע אין יענע יאָרן
2 יידישע דאָקטוירים. איינער — גאַרדאָן, אַ גוטער
דאָקטער, וואָס איז געוואָרן שנעל באַליבט אין
שטאָט. האָט מען אים אויסגעכאַפט קיין טשע-
כאַנאווע — אַ גרעסערע שטאָט. דער צווייטער,
ד"ר הענדעל, איז געווען אַ קאַרנטשפילער און
זיך נישט לאַנג אויפגעהאַלטן.

פון גויישע דאָקטוירים, איז אַמאָל געווען
מיכאַלאָווסקי, וואָס איז שפעטער געוואָרן באַ-
רימט אין לאַמזע אַלס פרויענדאָקטער, און
טשאַפליצקי.

טשאַפליצקי איז געווען אַ גוטער און פאַפּו-
לערער דאָקטער. ער האָט געוואוינט אויף ביאָ-
ליסטאָקער שאַסיי, אין אַ שיינע ווילע, לעבן
בושעזשינסקיס הויז. יידן האָבן געהאַלטן פון אים.
נאָך פיל יאָרן פון גוטער פראַקטיקע איז ער
אוועק קיין אַסטראָווע, אָדער אין אַן אַנדער שטאָט.
איז געקומען אויף זיין אַרט ד"ר דאָמבראווסקי,
וואָס האָט געשטאַמט פון אַ פויערים פאַמיליע,
פון איינעם פון די נאָענטע דערפער. מען האָט פון
אים נישט געהאַלטן די ערשטע צייט און גע-
ניטע ווייבער האָבן פאַרשטאַנען דאָקטאָריע מער
פון אים. ביסלאַכווייז, האָט ער זיך איינגע-
שאפט פראַקטיקע און איז פאַרבליבן אין זעמ-
בראווע אַ לאנגע צייט. קיין גאָר גרויסן צוטרוי
צו אים האָט מען אבער נישט געהאַט. דעריבער,
פלעגן זיך צוזאַמענלייגן עטליכע פאַמיליעס,
וואָס האָבן קראַנקע ביי זיך, און אראָפּגעבראַכט
פון לאַמזע ד"ר לאַנדינסקי, דעם משומד, אָדער
ד"ר קאַצענעלבוויגן, ד"ר מיכאַלאָווסקי און אַמאָל

דער הקדש

לעבן באַד איז געווען אַ הייזל אויסגעהאלטן פון דער יידישער קהילה און ט'געהייסן „הקדש“. דאָרט פלעגט מען האָספּיטאַליזירן אַרעמע קראַנקע וואָס האָבן נישט געהאַט אַוואָ צום ליגן, אַנשטעקיקע קראַנקע, זיי זאלן נישט אַנשטעקן די פאַמיליע, דורכרייזנדע אַרעמע לייט און ד.ג. יידישע סאַלדאַטן וואָס זענען געפערלעך קראַנק געוואָרן און געוואָלט שטאַרבן צווישן יידן — האָט מען זיי געבראַכט אין „הקדש“. דער „הקדש“ האָט געשפּילט אַ וויכטיקע ראָליע אין שטעטל — כאָטש דאָרט איז געווען שטענדיק נישט ריין, און עס איז געווען אַ שם דבר: „שמו" ציק ווי אין הקדש“, אָדער „פון באַד ביזן הקדש“.

החברה „אהבת אחים“

(ברודער-ליבע)

ישראל לעוויןס

אין יאר 1899, איז געקומען קיין זעמבראווע אין ארבעטער פון טשעכאָוואַצע, א ברוקאר פון באָרוף און זיך באַזעצט אין שטעטל. זענענדיק די שווערע לאַגע פון די ארבעטער און בעלי-מלאכות, ווען זיי נויטיקן זיך אין מעדיצינישע הילף, האָט ער גערופן אַן אסיפה פון אַ 15—20 בעלי-בתים און פאַרגעלייגט גרינדן אַ הילפס-פאַראַין „אהבת אחים“ (ברודער ליבע) וואָס זאל העלפן באַדערפטיקע אין זייער קראַנקהייט. איך געדיינק אייניגע פון די גרינדער: יום-טוב הערמאַן, דער שניט קרעמער, אברהם שלמה דזשענטשיאַל, דער קהלישער טויער, אפריים סו-ראָוויטש, מיכאַלקע פינקעלשטיין'ס איידעם, בערטשע סאַקאַל דער מלמד, און דער שרייבער פון די דאָזיקע שורות. אויף מיר האָט מען אַרויפ־געלייגט די אויפגאבע צוצוגרייטן די סטאַטוטן, ביי 20 פונקטן, וואָס אַ מיטגליד דאַרף דערפילן, ווי: מיטגלידס-אַפּפּאַל, נעכטיקן ביי קראַנקע, באַ-זאָרגן זיי מעדיצינישע הילף א.א.וו. פאַר די ערשטע געלט האָט מען איינגעקויפט אין וואַרשע גומענע באַנקעס צום שטעלן, פענכערס פאַר אַיי, גראַדניקעס, וואַנעס, זאַלבן צום שמירן, ריצנאַייל, בוראַווע וואַסער, עמס-וואַסער, ענגל-שע זאַלץ, קאַרבאַל אויף דעזינפּעקציע, קליזמעס א.א. יום-טוב הערמאַן איז געוואָרן אויסגעוויילט

גאָר אַ גרויסן דאָקטער פון וואַרשע. אַסך קראַנקע פלעגן זיך צונויפזאַמלען ערגעץ, און די שטוב האָט באַקומען אַן אויסזען פון אַ פאליקליניקע. אפּטמאַל פלעגט מען צוזאַמענפאַרן דעם פרעמדן דאָקטער מיט דעם היגן אויף אַ קאַנסיליום. דער פעלדשער פלעגט שפילן די ראָליע פון אַ געהילף אָדער סאַניטאַר. אַמאַל פלעגט מען פירן קראַנקע קיין לאַמזע צום דאָקטער אָדער אין שפּיטאַל.

זעלטן ווען פלעגט מען באַניצן די מיליטע-רישע דאָקטוירים וועלכע פלעגן זיך לאָזן גוט באַצאַלן. בעת דער ערשטער וועלט-מילחמה האָבן „וואַענני“ דאָקטוירים געגעבען מעדי-צינישע הילף אומזיסט.

בשנת 1899 התעורר בזאמברוב פועל אחד פשוט, רצף לפי מקצועו, שמוצאו היה מצ'חאנוב-צ'ה, עיר של בתי חרושת שונים (את שמו איני זוכר) והוא ניהל תעמולה בין הציבור המתקדם לייסד חברה בשם „אהבת אחים“,—עזרה שמטרתה לעובד בשעת דחקו. כ־15—20 איש הסכימו להיספח לחברה זו.

האסיפה המכוננת היתה בביתו של הרצף הזה. בין הנאספים היה יום-טוב הרמן, אפרים סורא-ביץ, דוב סוקול, אברהם שלמה דוֹנצ'ול, כותב השורות האלה ועוד אחדים, אשר שמם נישטשש מזכרונני. עלי הוטל להכין את התקנון של החברה. כיו"ר נבחר יום-טוב הרמן.

כפי שהגני נזכר היו בתקנון עשרים סעיפים, על החובות והזכויות של החברים.

החובות הישירות היו לעזור לחבר בשעת מחל-תו, ללון על ידו וגם לרכוש מכשירי רפואה רא-שוניים ולהשאילם לחברים בשעת הצורך, כמו: מדחום, כוסות-רוח, שלפוחיות לקרח, אמבטיה, חוקן, ועוד ועוד. גם תרופות השכיחות ביותר וחמרי חיתוי נקנו כמו: אספירין, מי בורוב, שמן קיק, מיני מריחות, קארבול, ליזול וכד'.

המחסן נמצא במשך זמן ידוע בביתו, אך אחר כך מסרתיו לאברהם שלמה דוֹנצ'ול שהוא היה מטפל בו. כל חולה קיבל רפואות בתשלום סמלי.

זייער „קראנקן קאסע“. איך האב נישט מסכים געווען, ווייל איך אליין האב נאר איין דעה, עס איז דאך דא א קאמיטעט וואס זאל באשליסן, כאטש אין הארצן האב איך געטראכט, אז זיי האבן רעכט, זיי קעמפן פאר א בעסערן מארגן און נויטיקן זיך גיכער אין דער הילף. בקיצור, יעדן טאג זיינען זיי געקומען, אונטערייט, נאך דער ארבעט, און מיר געסטראשעט מיט פלערלי צרות — אויב זיי וועלן עס נישט קריגן. דער קאמיטעט האט זיך נישט צוזאמענגעקליבן, צו ליב געוויסע סיבות, און יעדער איינער פון זיי האט זיך ארויסגעדרייט און אנגעוויזן אויף מיר. ביז איך האב געמוזט ארויסבאקומען א מינדלייכע הסכמה פון די הויפטטוערס אין דער חברה און איינמאל אין א זומער אונט, זיינען אראפ־געקומען עטלאכטע סטרייקער מיט, קאסטנס אונטער דער אנפירונג פון איינעם, הערשל א שוואדעווער, א סטעלמאך (מיינער א ווייטער קרוב) און דער „ציגאנסקי וואיט“, א רימער (זיין נאמען — פארגעסן) און ארויסגעטראגן די גאנצע אפטייק פון דער חברה און זי ערגעץ וואו איבערגעפירט.

הילף פאר היימלאזע

אין דער ערשטער וועלט מלחמה, 1914—1915, איז געווארן זעמבראווע א פונקט פאר היימלאזע יידן. זי איז געווען, אמת, צווישן צוויי סטראטעגישע פונקטן: טשערוואני בור און טשיזשעווע. דאך איז די שטעטל געלעגן אן א זייט, און די עראפלאנען פון דייטש האבן זי נישט דערווישט. בלויז איינמאל איז אראפ א דייטשער עראפלאן אויפן פעלד, לעבן קויפמאן דעם ראקאר, האט דער לופטפליער באוויזן ביז ווען-וואס צו אונטערצינדן זיין מאשין. זעמבראווע איז דאמלסט געווען פול מיט היימלאזע פון יעדוואבנע און נאָוואָגראַד, משיניעץ און אַסטראָלענקע. ווען די דייטשן האבן שפעטער באַמבאָדירט לאַמזע, זיינען אויך לאַמזער צענדליקער פאַמיליעס געלאָפן קיין זעמבראווע. האט זיך אַרגאַניזירט די יוגנט, צו זאמען מיט דער דעלעגאציע פון „פארבאנד פון רוסישע שטעט“, וואס האט געשיקט אהער א דאקטארשע, א פעלדשערקע און אויך שפיט-

אלס פרעזעס און איך אלס מאגאזינער. ביי מיר אין קעלער האב איך אויפגעקלאפט פאליצעס און איינגעארדנט אן אפטייקל. יעדער מיטגליד האט באקומען געגן א משכון — וואס ער האט באדארפט. נישט מיטגלידער האבן געדארפט בריינגען א צעטל פון דער פארוואלטונג און באַצאלט א קלייניקייט ניץ-געלט, מיט א משכון. טאמער צעברעכט זיך עפעס ביי אים, אין א ספעציעלן שופליאד האב איך געהיט אייניקע יאר די משכונות, א טייל פון זיי זיינען עד היום נישט אויסגעלייזט... ווען דער אפטייקל האט זיך פאָרגעסערט און די צאל קראנקע, לא עליכם, זיך געמערט — האב איך איבערגעגעבן די דאזיקע פונקציע ר' אברהם שלמה דזשענטשיאל, וואס צוזאמען מיט זיין פרוי, עטקע, האבן זיך איבערגעגעבן צו העלפן ארימע און קראנקע דורכרייזענדע ארימעלייט. אין יאר 1905, זעקס יאר, בערך, ווי די חברה האט עקזיסטירט, איז געקומען צו מיר אין שטוב א דעלעגאציע פון „שטריי-קער“, דאס הייסט אַרגאַניזירטע ארבעטער-רעוואלוציאנערן און געפאָדערט זיי איבערגעבן די אלטע רפואות און מעדיצינישע כלים — פאר

עזרה וסידור ראשון לפליטים

בפרוץ מלחמת העולם הראשונה, בשנים 1914—1915, הפכה זאמברוב לעיר מרכזית-פרונית. בהיותה באמצע בין שתי מסילות ברזל חשובות שניאדובה, צ'רנוני-בור, מצד אחד וצ'יב מצד שני, היתה בעלת ערך איסטראטגי פנימי, אבל היתה מורחקת מהחזית ומובטחת מהתקפות אוויר. משום כך קנו בה שביתה בתי חולים צבאיים. לאחר הפצצת לומזה על ידי אווירוני האויב — נמלטו כמה עשרות משפחות משם לזאמברוב. פליטי יידוואבנה, נובוגרוד ומקצת מפליטי משיניץ ואוסטרולינקו מצאו מקומם בזאמברוב. הגיעו לכאן שליחים מיוחדים מאירגון הערים הרוסיות (סויוז רוסקיר גורדוב) לסדר עזרה ראשונה לפליטים: מקומות לינה בבתי הכנסת, בתי הספר שהושבתו מהלימודים ובבתים פרטיים; מטבח-עממי שחילק חינם או בתשלום סמלי בכל יום מנות מרק, לחם, טה. המטבח אורגן בכניסה לבית הכנסת. בני הנעור-רים שבעיר וכמה נשים, שעסקו בעזרה סוציא-

לית, התארגנו מסביב לשליחים של הארגון הנ"ל, שהורכב מרופאה, חובשת ומרכז העניינים, והיו מעין אגודת בני העיר לעזרה סוציאלית. כמה משפחות פליטים הוסעו על ידם לביאליסטוק ומשם למרכז רוסיה, כדי לפנות מקום לבאים אחריהם. בלילות הוכרו עוצר בעיר. אולם חברי העזרה הסוציאלית קיבלו סרט מיוחד לעבור בלילה את הרחוב ולקבל בלילות פליטים חדשים, שזרמו לעיר יום-יום, ולהגיש להם סידור ראשון ועזרה, לבקר חולים ולסדר משמרות לינה על ידם וכיו"ב. בהתקרב חג הפסח 1915, סידרו בני העיר הנ"ל מאפייה גדולה של מצות, ב"בית העצים" שבבית המדרש הלבן. היה שם תנור אפייה גדול, כי לפניו גר שם נחמן גראניצה האופה והשמש הראשי של הקהל. הדירה נוקתה, סודרו שולחנות זמניים וכל בני הנוער התנדבו לפי התור לעבור במאפייה ולאפות מצות לטובת הפליטים. מאירגון ערי רוסיה הביאו כמה מאות שקי קמח. הנוער התחלק לשואבי מים, שופכי קמח, מגלגלים ומנקרים, מסיקי תנור וחוטבי עצים. בכל יום יצאו משם עשרות פודים של מצות. סמוך לפסח נתקבל גם משלוח של קמח מצד הצבא למען החיילים היהודים שבעיר ומספרם הגיע למאות רבות. בני העיר התנדבו גם לאפות מצות לטובת החיילים היהודים. "בית העצים" הפך איפוא למועדון הנוער שבעיר, מקום פגישה של צעירים וצעירות — אגב הגשת עזרה קונסטרוקטיבית לנצרכים ולפליטים.

פראדוקטן צו עפענען אן אומזיסטע קיך, מעדי-קאמענטן א. א.

צווישן די ארגאניזאטאָרן איז געווען סטודענט זוסמאנאוויטש פון לאַמזע, סטודענט גוטמאן פון לאַמזע, חעזקי מאַרק, יהושע דאָמב, אלעזר ווי-ליאַמאָוסקי, שמעון סאַקאַל, אלטער ראָטבערג, דער שרייבער פון די שורות א. א. ביינאכט פלעגן זיך ארומדרייען, ביים שליאך לאַמזע-זאמבראו, יוגנטליכע מיט "פראָפּוסקן" (דערלויבעניש) אין די הענט, ווייל מ'האַט נישט געטאַרט גיין אין גאַס ביינאכט, אויפנעמען נייע היימלאַזע און געבן זיי אַ נאכטלעגער מיט אַ גלעזל וואָרעמס. די אומזיסטע קיך, אין דער שול געביידע — פלעגט ארויסגעבן ביי 300 מיטאָגן אַ טאָג. אין דער בעקעריי, ביים ווייסן בית המדרש (דאָרט האָט אַמאָל געוויינט נחמן דער בעקער און שמש, האָט מען געבאקן מצות פאר היימלאַזע און אַרימע און די גאַנצע זעמבראווער יוגנט האָט זיך דאָרט פארזאָמלט. די אַרבעט איז געווען פאַרטיילט און אַלע האָבן מיטגעהאַלפן: וואָסערגיסער, מעלשי-טער, וועלגערער, אייוונהייצער א. א. מען פלעגט גיין נעכטיקן ביי קראַנקע, אַדורכפירן דעזינ-פעקציעס ביי די היימלאַזע וואָס האָבן געוויינט אין גרויסער ענגשאַפט — עטלאכע פאמיליעס אין איין צימער.

די גאַנצע יוגנט האָט געאַרבעט פאר די נויט-באַדערפטיקע, צוגעבן הילף די היימלאַזע.

„לינת הצדק“

קראַנקע וואָס האָבן געדאַרפט גיין אין שפי-טאַל, זיינען געבליבן אין שטוב-צוליב דעם וואָס אין שטעטל איז נישט געווען קיין שפיטאַל. כדי אויסצומיידן שוועריקייטן ביי דער פאמיליע, וואָס האָט געדאַרפט באַדינען דעם קראַנקן טאָג און נאַכט, אָדער שוועריקייטן פון בעל-מלאכה אָדער אַרבעטער, וואָס האָט געדאַרפט שלאָפן די נאַכט און נישט געקענט זיין וואָך ביים קראַנקענבעט — איז געקומען צו הילף „לינת הצדק“. אירע מיט-גלידער על פי רוב האָרעפאַשניקעס — בעלי-מלאכות וואָס האָבן געאַרבעט אַ שווערן לאַנגן טאָג און געשפּענדט אַ נאכט פאר קראַנקע. לינת

מחוּסר בית חולים בוזאמברוב נתקלו לפעמים במקרים כאלה: חולה שוכב בבית חוק לטיפול ממושך יום ולילה. בני הבית שטיפלו בחולה ביום — לא היו מסוגלים לטפל בו ולשמור עליו בלילה, והיו גם בעלי-מלאכה שהיו מוכרחים לישון בלילה והתקשו בשמירת הלילה, ליד מיטת החולה. והיו גם מקרים של חולים בודדים, קשי-שים ועוזבים. כל זה הביאה בחשבון החברה לינת הצדק. רוב-רובה היו בעלי מלאכה ופועלים שעבדו קשה ביום ותרמו לילה לשבוע ולפעמים יותר לחולים. ליד החברה היה גם מחסן קטן של מכשירי רפואה ותרופות, קשרים עם רופאים

יערליכער בילאגס בעריכט פון "לינת הצדק" פארן יאָהר 1937

הוצאה				הכנסה			
אינהאלט		סך-הכלל		אינהאלט		סך-הכלל	
גר	נר	נר	נר	גר	נר	נר	נר
מדיצינישע הילף				זאמרוגען			
האדעזיס (1921-1922)	788	10		מיטגלידס אבטאק	2098	84	
רעצעפטן (1127) פערזאן	2909	10		יחיד אהציע תרצ"ו	109	72	
ניכע הילף 18	305	50		פירוס אהציע	21	26	
כרים אין אינווענטאר	4150	26		מערות עינים	22	03	
אינוועסטירט כרים	114	60		תענית	49	45	
אינווענטאר	78	35					2301 30
ארמיטסטראציע				יובור אקציעס			
לאדאר מיט עלערטי	57	75		אחרון של פסח	55	62	
הרים	80	—		שמיני עצרת	72	05	
סעקעטאריאט	28	98					127 67
סעקעטאר גראטפיראציע	140			נדרות			
אימפרעזיע				פריי מלכת האלעיטיש ע"ה	27	80	
באדאר	79	35		ה' דר' ורח"ו	24	50	
פערשידענע אייטאבאן				ה' יצחק לעיינעס (טשיקאגא)	15	84	
ר. א. פ. פ.	6	10		האטיווערער פארזין	5	—	
האטיוועזיע	4	—		ה' יוסף ראזענבליים (ני-יארה)	3	—	
א טעכע איין קרסן פאר בן הארעטיטישע	5	10		ה' יצחק שוסטער (בערלין)	2	—	
נמיה קאסע				פערשידענע	25	65	
איינצעאלט	250			סובסידיעס			103 77
אייפן פא	2			פין הילפס האטיוועזיע אין טשיקאגא	314	60	
הים	70			(פאר 6 מאנאט)			
		502		פין דער סהלה	10	—	
		5055 85		פין הילפס האטיוועזיע	10	—	
				אימפרעזיע			334 60
				באדאר	191	34	
				פארשידענע איינקאפאן			191 34
				צינעצאלט צו רעצעפטן	1397	81	
				פאר טע-מאמעטערס	6	70	
				לאטערע	2	80	
							1407 31
				נמיה קאסע			
				ה'ואית	300	—	
				רעפויזיציע			4765 99
							289 86
							5055 85

הצדק האָט געהאַט אַ מאגאזין מיט מעדיקאמענטן, מעדיצינישע אינסטרומענטן, איז געווען פאר-בונדן מיט דאָקטוירים, אַפטיקערס, פעלדשער א. א. שטענדיג, אָן שוועריקייטן, פלעגט יעדער באקומען הילף. דער זעמבראווער הילפספאראיין

וחובשים ובתי המרקחת. החברה היתה קיימת שנים רבות, ובראשה עמד ר' יהושע המלמד. בעשור השנים האחרון של קיום ההנהלה ואולי עוד יותר, עמד בראש החברה ר' שלמה דושינ' ציול. הוא ניהל במסירות את העניינים והחברה

הגישה עזרה לנצרכים רבים. בשנים האחרונות תמכו בני העיר באמריקה באופן שיטתי. כל חודש כמעט נתקבל סכום כסף לשם זה ועל-ידי זה יכול היה המוסד להחזיק מעמד.

מתוך מכתב מראשית שנת 1939 לועד ההצלה של בני העיר בניו-יורק, אנו רואים שבשנת 1938 הגישה החברה עזרה ל-1270 נצרכים, השאילה 2340 כלים ומכשירים רפואיים, חילקה עזרה רפואית בסכום של 5,179.47 זהובים. קנו כלים בסכום של 815.11 זהובים. גרעון — 295.42 זהובים.

שלמה'קה דזשענטשאל

זאציעס. זיין הויפט טעטיקייט האט ער אָפּגע- געבן „לינת הצדק“ זיין שטוב איז געוואָרן דאָס ביוראָ פון דער חברה. אַלע פּלעגן קומען צו אים נאָך הילף און ער איז געווען אונדערמידלעך און אלעמען געהאַלפן. איז געשטאנען אין פאר- בינדונג מיט דעם הילפס קאָמיטעט פון זעמב- ראָווע אין שיקאַגאָ און פּלעגט באקומען אויף זיין אַדרעס כמעט יעדן חודש אַ סומע דאָלאַרן פאר „לינת הצדק“ און אנדערע חברות. מען האט געהאט צו אים דעם גרעסטן צוטרון. האט געהאט אַ שפייזגעשעפט אין די לעצטע יאָרן אויף ווילסאָן גאַס.

איז געווען פון שענסטע טיפן אין שטאָט. האָט נעדיגט אַלס בריק צווישן דעם פשוטן אַר- בעטסמאן און דעם אינטעליגענט. איז געווען דער זון פון לייער קצב און טויבע-שיינע. אַ שיינער, מיטעלער וווקס, אַ הומאַרפולער. איז געווען פון באָרף אַ סטאַלער, אַ שניצער — אַ תלמיד פון בערל און מיישל סטאַלער. האָט צו- זאמען מיט זיין פאָטער און ברודער דוד לייבל צוגעשטעלט פלייש די רוסישע קאָזאַרמעס. ער איז געווען אַפאַרגעשריטענער מענטש. האָט גע- קענט בוכהאַלטעריע, איז געווען אַ פייערלעשער און טיכטיקער מיטגליד אין אייניקע אַרגאַני-

איגוד נשים // פרויען-פאראיין

נאָך פאר דער ערשטער וועלט מלחמה האָבן געארבעט אין זעמבראווע אַרגאַניזירטע פרויען קאָמיטעטן פאר קראַנקע, אַרימע קימפּעטאַרנס, אַרימע כלות, יתומים פאַרזאָרגונג א. א. אין דער ערשטער וועלט מלחמה, ווען די נויט איז געווען גרויס און אין שטאָט זיינען געווען פיל היימ- לאָזע פון די אַרומיקע שטעטלאַך און מערערע סאַציאַלע פאָלן אין שטאָט גופא — האָבן זיך אַרגאַניזירט פרויען און זייער הילף איז געווען מוסטערהאַפט. זיי פלעגן איינאַרדענען בלימל- טעג, קאַנצערטן, טעאַטער פאַרשטעלונגען פון

בראשית ימי הכיבוש הגרמני גבר המחסור במיצרכי מזון. המחירים עלו מרגע לרגע. הגר- מנים החרימו כל מיצרך חיוני, תבואות, קמח, קטניות, אריגים, עור, תפוחי אדמה, שמנים, דבש, בשר וכו'. גבר הרעב בעיר. התארגנו נשים עס- קניות שבמקצתן הגישו עזרה לנצרכים עוד בימי השלטון הרוסי, ותכננו אמצעים לעזרה. ובינתיים הביאו שלטונות הכיבוש שיירות של פליטים מסביבות פינסק, בריסק, טיליכאן, באראנוביץ. סידרו אותם בבתי הקסרקטין של הצבא הרוסי לשעבר, שהתרוקנו מדייריהם.

ובעיר היתה תכונה גדולה להגיש לפליטים תבשיל חם, בגדים ומצעים. מקורות העזרה היו נדבות ותרומות של יהידים הקצבת הקהילה והכנסות של "ימי פרח". הצגות בתיאטרון וכו"ב.

איגוד הנשים היה קיים עד בוא השואה וגם בימי השואה פרס את מצודתו על העיר, אירגן עזרה ועמד על המשמר להגשת פת לחם לרעב. בגד לערום, סיוע לאשה יולדת ומעון לכל אדם. הצטיינו בעבודה זו הגב' גורדון, אמא של לולה וגיוטה, המורות, הגב' סרברוביץ יוכבד, שרה מארק, אשת שקלובין הרוקח ואח', אנו מביאים כאן קטעי מכתבים, שמהם יש לראות שטח פעולות האיגוד בשנה האחרונה לקיומו.

(ראה לעיל תמונת הוועד של ארגון הנשים, עמ' 496).

אמאטארן און פון דער פרעמד, וועמענס הכנסה פלעגט גיין לטובת זייער ווילטעטיקן צוועק. זייער פאראל איז געווען: זאל נישט זיין צווישן אונדז קיין הונגעריקער און ליידענדער.

נאך דער מלחמה האט זיך זייער ארבעט מער פארצווייגט. די פרויען אסתר גארדאן, שרה מארק, יוכבד סרעבראוויטש, פרוי שקלאווין א.א. זיינען געווען די טיכטיקע ארבעטארנס פון דער געזעלשאפט און אפגעגעבן טעג און נעכט זייער הייליגער ארבעט.

זיי זיינען געשטאנען שטענדיק אין פארבינדונג מיט אונדזערע ברידער אין אמעריקע און די האבן שטענדיק געשיקט געלט און געוויזן פארשטענדעניש פאר זייער ארבעט.

(זע אויבן, זייט 496, דעם בילד פון קאמיטעט פון פרויען פאריין אין זעמבראווע).

לשאן היו באים אלה יענייהם אי בעליהן באמריקה, להצטלם ולשלוח לשם תמונתם. דא פלעגן קומען עלטערן, וואס זייערע קינדער זיינען אין אמעריקע, אדער "אמעריקאנעס", זיך אפטיפן אין שיקן זייערע "פיקטשורס" בעבר לים...

Entrance to Photographers Studio, engaged mostly in "Taking pictures" to be sent to sons and husbands in America

קוילן און קליידער, די נויט איז גרויס אין מיר שטויסן זיך אן טאג-טעגלעך מיט די נויטליי-דענדע, קראנקע און שוואכע. וואס קענען מיר טאן, אז די רעגירונג שטיצט אונדז נישט און מיר מוזן אליין אלץ באזארגן. זייט אונדז מוחל און פארשטייט אונדז. איר זייט די איינציקע האפ-נונג פון די קראנקע — פריער גאט און נאכהער איר ברידער און שוועסטער פון זעמבראווע אין אמריקע.

אסתר גארדאן, פארויצערין

20.12.38. די 78 זל. האבן מיר דערהאלטן דורך ה' שמואל פינקעלשטיין. מיר זיינען גע-וירט פון דער נדבה וואס די פרוי און קינדער פון מיין אומפארגעסליכן שוואגער שלמה זלמן גאלדמאן ז"ל האט געגעבן פאר אונדזער ארי-מער זעמבראווע. מוצאי שבת פר' ויגש, וועלן זיך פארזאמלען אלע הילפסאינסטיטוציעס אין בית המדרש און מאכן נאך אים א הספד און א הזכרה.

מיר האבן די הזכרה נישט געקענט מאכן פריער צוליב חנוכה. מיט אכטונג, זיין שוועגערין שרה מארק, וויצע פארויצערין.

אסתר גארדאן
Esther Gordon

מיר בריינגען דא אויסצוגל פון אייניקע בריוו פון זעמבראווע קיין אמעריקע, פון דעם לעצטן יאר פון זייער עקזיסטענץ...

10.2.1938

צום זעמבראווער הילפסקאמיטעט אין שיקאגא

רשימה פון נויטבאדערפטיקע

מיר שיקן אייך איבער די רשימה פון די נויט-באדערפטיקע וואס מיר האבן יעדן חודש אדורכ-געפירט מיט אייער הילף:

יעקב ק. א יונגער מאן, אויף פלעגע, 10 זלאטעס.

שמעון ר. אויף דער רייזע קיין לאמזע, צום שפיטאל — 10 זל.

פייטשע ב. א קראנקע פרייליך, אויף פלעגע 10 זל.

שכנא פ. אויף פלעגע — 5 זל.

פערל ג. אויף פלעגע — 8 זל.

רבקה ק. קוראציע — 10 זל.

חנה צ. אפגעשיקט אין ווארשעווער שפיטאל 20 זל.

פריידע ג. אפעראציע אין ביאליסטאק — 20 זל. דוד ג. פלעגע — 15 זל.

א. א. וו. א רשימה פון נאך 30 קראנקע ברידער און שוועסטער. אונטערגעשריבן פארויצער פרוי אסתר גארדאן, סעקרעטארין רחל גאטליב, קאסירערין נ. פינקלשטיין.

11.10.38... עס טוט מיר לייד וואס שטענדיק שרייבן מיר אייך נאך וועגן נויט און קראנקע. וואס קענען מיר טאן? קומט דער ליבער זומער, מוזן מיר זארגן פאר א טייל קראנקע צו שיקן קיין טשערוואניבור אויף דאטשע, קומט דער ווינטער — מוזן מיר זארגן פאר פלעגע, האלץ.

Związek Dobroczynny Kobiet Żydowskich w Zambrowie.

חותמת של אגודת הנשים
שטעמפל פון דעם פרויען פאריין

Stamp of the Ladies Auxiliary Society of Zambrow

הילפס־קאסע ביי האנטווערקער פאראיין

אין די לעצטע יארן איז געווען טעטיק די הילפס־קאסע ביים האנטווערקער פאראיין. אמת, עס האט עקזיסטירט די „ליי און שפאר קאסע“, וווּ מען האט געקענט קריגן אויסגעבאָרגט אַ סומע געלט אויף צו קויפן שטאָף, געצייג א.א. דאָס איז אָבער געווען אַ באַנק און זיך געמוזט פירן ווי אַ באַנק, מיט וועקסלען, גאראנטיעס, פראָצענט, דיסקאָנט א.א. נישט שטענדיק האָט געקענט דער בעל־מלאכה לייכט און שנעל באקומען הילף. די הילפס־קאסע איז אים דערפאר אַנקעגנגעקומען און מיט דער הילף פון אמעריקע געקענט אויס־באָרגן און אַרויסהעלפן.

מיר בריינגען דאָ שטעלן פון בריוו, וואָס קלערן אויף איר טעטיקייט.

הילפס־קאסע ביי האנטווערקער פאראיין

א. נ. פון שיקאגער לאַנדסלייט

2.1.1938

בעסטע פריינט און לאַנדסלייט אין שיקאגער

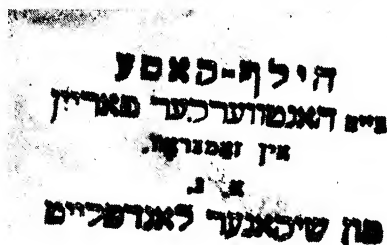
מיר שיקן אייך א בילאנס פון אונדזער הילפס קאסע, וואָס מיר האָבן אויפגעטאן מיט דעם געלט וואָס איר האָט אונדז געשיקט. פון דער צענט־ראלע (ווארשע) האָבן מיר באקומען לויט אייער אַנווייזונג 250 זלאָטעס. אויפן אַרט האָבן מיר געזאמלט 78.50 זלאָטעס פון פאָלגענדע 21 פער־זאָן: גאראדזינסקי לייבל (זייגער־מאכער), סטופ־ניק משה (פרעזעס), שטורמאן ברוך (מילנער), ניימארק אברהם (שלאָסער), ראָטשטיין חיים (זייגער־מאכער), סאַסנאוויטש הערשל (קאסירער), מישקאוויטש דוד (פארוו), מיטגליד), קאָזשידלו דוד (בעקער), גראניצא יעקב (סוחר), גאַלאַמבעק חיים (סוחר), בורשטין חיים (שניידער), באָנענ־פעלד ע. (שניידער), ראָטבערג אברהם (שניידער), ראָטבערג אלי (שניידער), פרידמן מרדכי (בע־קער), קורפּינסקי אברהם (קאָמאַשן־מאכער), קורפּינסקי נתן (בעקער), יעלין יעקב מאָנעס (קאָמאַשן־מאכער), לאַכאווער יהודה (קאמאַשן־מאכער), בלומאוויטש יצחק (סעקרעטאר), דזשענ־טשל יצחק לייב (סטאַליאַר).

פון אייך האָבן מיר באקומען ביז דעם 1/1 1938 — 576.35 זלאָטעס, אונדזער גרונט קאפיטאַל איז איצט 879.85 זלאָטעס. מיר האָבן אַרויסגעגעבן דעם פארגאַנגענעם יאָר 74 הלוי־אות אויף אַ סומע פון 25 זל. יעדערן. די חברים טראָגן אריין צוריק אין קאסע יעדע וואָך אַ קליינע סומע, אָן פראָצענט, און דערמיט שטעלן מיר זיי אויף די פיס און ראטעווען זיי פשוט ביים לעבן. שיקט אונדז אין זלאָטעס, ווייל אין דאָלאַרן האָבן מיר גרויסע שוועריקייטן... אונז טערגעשריבן: מ. סטופניק — פאָרויצער, סאַס־נאוויטש — קאסיר, אברהם ראָטבערג — פארוו. מיטגליד, י. בלומאוויטש — סעקרעטאר.

ס'לויפן, ס'יאנגן שווארצע כוואליעס

ערב ראש השנה, תרצ"ט.

טייערע חברים, אייער געלט, 10 דאָלאַר, האָבן מיר באקומען און גלייך עס פארטיילט: 2 הלואות פאר 2 נויטבאדערפטיקע. מיר שליסן דעם אלטן יאָר מיט אַ שווערן געמיט, מיט עלנט, נויט, הונגער און קאַנפּיסקאַטעס, און מיט אַ דעפעציט פון לעבן אליין. וואָס וועט שוין זיין אויפן נייען יאָר? מיר לעבן מיט שרעק פארן היינט, מיט טויט־שרעק — פאַרן מאָרגן. ס'לויפן, ס'יאנגן שווארצע כוואליעס פון אלע זייטן און מיר אַרעמע לעמעלאך שטייען גלייכגילטיק און קוקן, וואס מען וועט מיט אונדז טאָן. אייך ליכטשטראל שיינט אריין אין אונדזער האַרציגאָנט — די הילף פון אונדזערע ברידער פון אמעריקע, זיינען מיר דאָך נישט אזוי עלנט... גייט אַ נייער יאָר, ווינטשן מיר אייך אַ שנת ברכה והצלחה, לשנה טובה תכתבו ותחתמו, לאלתר לחיים טובים. זאָל

חותמת של קופת העזרה של בעלי המלאכה
שטעמפל

Stamp of the Relief branch
at the Handworker Verein

צאלקע יעלען
(זע אויבן זייטל 108)
Z. Yelen
(see page 108)

יצחק גאלאמבק
(זע אויבן זייטל 119)
Isaac Golombek
(see page 119)

קאפלען הסנדלר ואשתו על קבר אמה
Kaplan the Shoemaker and wife, at the Mother's Tombstone

אונדזער פאריין זיין א קרבן פאר אייך, אונדזערע
ליידן זאל זיין א כופר נפש פאר אונדזערע
געטרייע לאנדלייט.

משה סטופניק, הערש סאסנאוויטש,

י. בלומאוויטש

ויער וויים וואס מיט אינדרו וועט זיין...

1939. אדאנק פאר די 79.50 זלאטעס. אויף
אונדזער אלגעמיינער פארזאמלונג, מיט דער בא-
טייליקונג פון 102 מיטגלידער האבן מיר אנגע-
נומען א דאנק רעזאלוציע דעם שיקאגער הילפס-
קאמיטעט. בעת דער פארזאמלונג האבן מיר
באהערט דעם אנדענקען פון זעמבראווער פון
לאנטראפ ר' זלמן גאלדמאן און געדאנקט זיין
פרוי און קינדער פאר זייער נדבה לטובת
אונדזער קאסע. דער עולם איז געווען אזוי בא-
גייסטערט אז איינער, א מיטגליד, האט זיך אויפ-
געשטעלט אין געזאגט קדיש צום אנדענק פון
פארשטארבענעם. נייע גזירות קומען אן. די
געשעהענישן אין דייטשלאנד זאגן אונדז נישט
אן קיין גוטס. די לאגע ווערט ערנסטער פון טאג
צו טאג, עס וועבט זיך אן אומגליק איבער
אונדזער קאפ מיט א שנעלן טעמפא. זעט, ברי-
דער, מיר זאלן נישט אונטערגיין ווי די וויסטע
דערנער. מיר אלע הונגערן. באלעבאטישע יידן
קומען בעטן א הלוואה אויף ברויט פאר די
קינדער...

„צענטאס“

(תומים פארזארגונג, קינדער און יוגנטשויז)

לויט דער איניציאטיוו פון אייניקע כלל טו-
הער, לערער, דאקטוירים און פרויען, האט די
ביאליסטאקער הויפט-פארוואלטונג באשלאסן צו
גרינדן אן אפטיילונג אין זעמבראווע, אין דע-
צעמבער, 1936, און ראטווען צענדליקער יידישע
קינדער פון שווינדזוכט און אנדערע קראנקהייטן.
ביז דעם 1טן יולי האט דער באשפייזונגס פונקט
פאר קינדער דערנערט 130 זעמבראווער קינדער
און אויסגעגעבן 763.75 זלאטעס. די איבערקע-
געלט האבן געשאפן זעמבראווער יידן. אין יולי
האט ביאליסטאקער הויפט פארוואלטונג אויסגע-
האלטן 200 זעמבראווער קינדער אויף פרישע

לופט און סובסידירט 1.750 זלאטעס. אין נאָוועמ-
בער האָט מען געמאַכט א שײַך אַקציע פון
200 זל. א. א. וו.

מיר גיבן דאָ אויסצוגן פון בריוו פון זעמב-
ראווער „צענטאס“ צו דעם הילפס קאמיטעט אין
שיקאגא, וואָס ווארפן אַ שײַך אויף איר ארבעט
לטובת די זעמבראווער קינדער, אין די לעצטע
יאָרן פארן חורבן.

צו דער זעמבראווער פריינטשאפט געזעלשאפט
אין שיקאגא

Zembrower Friendship Society of Chicago

26.11.37

מיר האָבן דערהאלטן אייערע 40 דאלאַר, וואָס
איר האָט אונדז געשיקט צו 10 דאלאַר יעדן
חודש.

וואָס האָבן מיר געטאָן מיט דעם געלט? און
וואָס טוהען מיר אויף בכלל?

ערשטנס האָבן מיר איינגעארדנט אַ האַלבע
זומער-קאַלאָניע פאַר 200 אַרימע קינדער, אויס-
געמאַטערטע, הונגעריקע. האָבן זיי באקומען
גוט עסן, פרישע לופט אונטער השגחה פון גע-
ניטע פעדאָגאָגן. דאָס האָט אונדז געקאָסט קרוב
צו 5 טויזנט זלאַטעס. איז אונדז געבליבן אַ
דעפיציט פון 505 זלאַטעס. האָבן מיר עס גע-
דעקט מיט אונדזער מי און אַ ביסל מיט אייער
הילף.

מיר פירן אַדורך, שוין דעם 2טן ווינטער, אַ
באַשפייזונגסאַקציע פון 120 אַרימע חדרים און
שול-קינדער. זיי באקומען אינדערפרי אַ וואַרימן
פרישטיק, דאָס האָט אונדז געקאָסט 225 זלאַטעס
אַ חודש. באקומען מיר פון דער הויפטפאָרזאמל-
טונג „צענטאָס“ אין פוילן — 100 זלאַטעס, פון
אייער געזעלשאפט 52.5 זל. און די איבעריקע
70 זלאַטעס דעקן מיר אליין. קומט עס אונדז
אָן שווער: זעמבראווער יידן הונגערן און האָבן
אַליין נישט אויף ברויט, ווי קענען זיי אונדז
שטיצן?

איצט גייען מיר שאַפן אַ טאַג-היים פאר 40
אַרימע קינדערלאַך, ביז 7 יאָר, און זיי ראַטעווען
פון אונטערגאנג. טאָ וווּ זאָלן מיר נעמען געלט
דערצו?

די וואך האבן מיר דורכגעפירט א קליידער-אקציע און געמאכט 30 פאר נייע שייך פאר בארוועסע שול-קינדער, איבערן ווינטער האט עס באטראפן 215 זלאטעס. מיר שרייבן קנאפ און טוען פיל...

לשם אינפארמאציע מעלדן מיר אייך ווער עס זיינען די אקטיווע מיטגלידער אונדזערע:

פארזיצער — דער לערער א. דן, געו. פרעזעס פון דער קאאפעראטיוו-באנק, ד"ר זרחי, ד"ר פאכוצקי, דענטיסט, ראטמאן אין מא-גיסטראט, פרוי מ. רעגענסבערג, די רביצין, פרוי יוכבד סרעבראוויטש, פרוי פון קהילה פרעזעס און טאכטער פון יאנקל צוקראוויטש, פרוי קאטשא, לערערין, טאכטער פון אלטער מארק, אלבערט גליקסמאן, סוחר און באגאבטער כלליתער, פרוי קאלאדנע, טאכטער פון אבטשע ראקאווסקי. ראזען משה, סוחר, מיטגליד פון דער קהילה פארוואלטונג און פון דער באנק פאר-וואלטונג. א. א. סעקרעטאר איז מ. באדאראווסקי, אבטשע ראקאווסקי'ס אן אייניקל.

2.8.1938

די 265 זלאטעס האבן מיר דערהאלטן. מיר האבן אויך היי-יאר ארגאניזירט א האלב זומער קאלאניע פאר 179 קינדער, אין 4 וואכן, מער האבן מיר נישט געקענט. עס האט אונדז גע-קאסט 80 זלאטעס א טאג. דעם 1-טן סעפטעמ-בער ארדנען מיר איין א קינדערהיים פאר ארעמע יתומים, וואס זאלן דארט באקומען 3 מאל אין טאג עסן. עס דארף אונדז קאסטן 500 זל. א חודש. וואלטן מיר געקענט קריגן יעדן חודש בלויז 25 דאלאר פון אונדזערע ברידער אין שיי-קאגא, ניו-יארק א. א. וואלטן מיר ווי עס איז געקענט שאפן דאס איבעריקע. סעקרעטאר א. גליקסמאן. (זע אויבן, זייטן 110—111).

בייזע צינגער...

האבן זיך געפונען בייזע צינגער, וואס האבן פארמסרט אין אמעריקע פאר דעם הילפס-קאמיטעט אויף „צענטאס“. האט זיך דער „צענ-טאס“ פארענטפערט: ער איז אונטער א שטרענגע קאנטראלע פון דעם צענטראלן קאמיטעט אין ביאליסטאק. יעדן חודש שיקן זיי אפ א גענויען

באריכט פון יעדער פרוטה וואס קומט אריין און גייט ארויס. האט דער שיקאגער קאמיטעט פאר-לאנגט אז דער „פרויען פאראיין“ און „לינת הצדק“ זאלן זיין אין דער פארוואלטונג פון „צענטאס“ — האבן ביידע צדדים נישט מסכים געווען: יעדער ארבעט אויף זיין געביט... איז דער פארדאכט געווארן נאך גרעסער, האט דער זעמבראווער רב בעצמו ובכבודו געשריבן צום הילפס קאמיטעט:

„אזוי ווי מען האט מיר מיטגעטיילט אז צו אייך זיינען געקומען פיל אנקלאגעס אויף דעם היגן „צענטאס“, מוז איך אייך שרייבן אז דאס איז נאר לשון הרע פון אזעלכע וואס ווילן זיין אליין די פירער, צוליב וואס פאר א סיבה ווייס איך נישט, צי נאר צוליב כבוד אדער נאר צוליב עטוואס אנדערש דערצו. דארום שרייב איך, איך בין נישט אין די פירער פון „צענטאס“; צאלן צאל איך יעדן מאנאט, נאר דאס וואס איך זע מיט מיינע אויגן — שרייב איך אייך. אזוי ווי דער „בית יעקב“ ביי אונדז, פאר יידישע מייד-לאך, איז בית המדרש הלבן, וואס מען האט דאס פריהער גערופן „בית העצים“ — דארטן לערנען מיידלעך מער ווי 100 און דארטן איז דא א לערערין, אויך א געהילף, האט מען דארט גע-מאכט צו בריינגען אויך פאר די חדרים קינדער, זיי אלע צו געבן יעדן טאג פאר די אלע קינדער זעמל מיט מילך און ברויט. דאס האבן איז געזען מיט מיינע אויגן און זעלבס-פארשטענדליך גיבן זיי די זעלבע אין פארוועכנע פאר די אלע שול-קינדער, די ארימע. אלא, הערט נישט קיין שום רייד און שרייבן, וואס דאס איז נישט ריכטיק. על כן שיקט, די זאך איז א גרויסע מצווה, פאר הונגעריקע קינדער און דורך דעם זכות הצדקה, זאלן מיר זוכה זיין צו א גאולה שלמה, במהרה בימינו, אמן.

נאום דוב מנחם רעגענסבערג

ראב"ד דק"ק זעמבראווע (שטעמפל)

(זע אויבן דער אריגינאל פונ'ם בריוו זייט

240).

אויך די ביאליסטאקער צענטראלע האט בא-קומען פון אמעריקע, פון הילפסקאמיטעט, אן אג-פראגע וועגן דער צענטאס טעטיקייט — האבן זיי געענטפערט, אז מען קען האבן דעם פולסטן

גמילות חסד קאסע

מיטגלידס אָבזאָל

ס' מכות ומסעי

10 גר.

קבלה של תרומת החבר
אקזיטונג אויף מיטגלידס אָפּזאַל

בעלי מלאכות, קליינהענדלער א. א. איצט פאר-
לאנגט פון אונדז דער דזשאינט, איר זאלט ווערן
אונדזערע מיטגלידער און יעדער פון אייך זאל
געבן 1 דאלאר א יאר. אזוי טוהען אנדערע
לאנדסלייט. אויך האט מען אונדז געמאלדן, אז
מעגלעך וועט דער דזשאינט אויפהערן זיין הילף,
די פוילישע רעגירונג האט אסיגנירט 7.5 מיליאן
זלאטעס צו העלפן דעם קליינהענדלער — אבער
נישט דעם יידן. די אנטיסעמיטישע פרעסע פא-
דערט בכלל צו פארמאכן די גמילות חסדים
קאסעס און ליקווידירן דעם דזשאינט אין פוילן,
וואס אונטערהאלט יידישע האנטווערקער און
סוחרים. האפן מיר אז איר וועט אונדז נישט
פארלאזן און טוט נאך דעם ביישפיל פון קאלנע,
וואס זייערע לאנדסלייט האבן געשאפן א גרונט
קאפיטאל פאר זייער קאסע 500 דאלאר.

געצייכנט: פרעזעס — — — סעקרע-
טאר: משה לעוויןסקי, פאלוואלטונגס מיטגלי-
דער: הערש סאסנאוויטש, אליה ראטבערג, לייב
ראזינג, חיים בורשטין.

צוטרוי צו „צענטאס“ און איר אַרבעט איז נאָר
לטובת די הונגעריקע און שוואכע יידישע
קינדער.

די מסירה האט נישט געהאלפן. פארקערט —
דעם 30-טן יולי 1939 איז אָנגעקומען אויפן
נאָמען פון ש. דזשענטאל א סומע געלט פאר
די 4 אינסטיטוציעס: לינת הצדק, האנטווערקער
פאריין און פרויען פאריין צו 80 זלאטעס, און
פאר „צענטאס“ — 360 זלאטעס, א באשטייערונג
פאר דער האלב-זומער קאלאניע.

דער לעצטער בריוו פון „צענטאס“ איז געווען
דעם 10-טן מערץ 1939: א דאנק פאר דער בא-
שפייזונג פון 80 קינדער. מיר בעטן קליידונג פאר
נאָקעטע און באַרוועסע — אויף פסח. מען האט
נאָך באוויזן צו אַרגאניזירן ווי עס איז א זומער
קאלאניע. זי איז גלייך צעשטערט געוואָרן...

די דייטשן האבן אומגעמבראכט די קינדער-
לאך.

גמילות חסד קאסע

(פון א בריוו דעם זעמבראווער הילפס-קאמיטעט
אין שיקאגא)

31/12—1937

חשובע לאנדסלייט, ווי אייך איז באוואוסט האט
דער דזשאינט געגרינדעט אין גאנץ פוילן א נעץ
פון גמילות חסדים קאסעס, צווישן זיי אויך אין
זעמבראווע. מיר דערהאלטן ממש ביים לעבן

Kasa Bezproc. Poż. p. n. „GMIŁUS CHESĘD“ w Zambrowie.	Zambrow, dn. 31/12 1937 r.	גמילות חסד קאסע אין זאמבראו
--	----------------------------	-----------------------------------

חותמת של קופת הגמ"ח
שטעמפל פון דער גמילות חסדים קאסע
Stamp of the Loan Society in Zambrow

אברהם הרשל כגן
Abraham Hershl Kagan
(ראה עמ' 448)

יחזקאל זמיר
J. Zamir
(ראה לעיל עמ' 452)

קבוצת חברי ה"בונד" בזאמברוב
א גרופע "בונד" חברים אין זעמבראווע
A group of adherents of the Bund in Zambrow

אבא וחברת "גמילות חסדים"

חיים בן־דוד

אנכי חיברתי את התקנות, וגם בעיני ר' אבא ראקובסקי (סופר ומלומד של דור ההשכלה, תושב עירנו) מצאו חן והילל אותו מאוד, מאוד. אחר התקנות — שער שני, ואחריו דפים, דפים של שמות חברי החברה. לכל שם — שם החבר ושם אביו, אבל לשם משפחתו הלוועזי — דף מיוחד. השמות באותיות גדולות מאוד של דפוס, בצבעים נהדרים ובנוסחות שונות, פרי דמיונו של אבא. כל דף שונה מחברו בצבעיו ובסגנונו. משני עברי השם קישוטים של כל מיני פרחים שב־דמיון בכל מיני צבעים שבקשת. השמות והקישוטים האלה היו מעשה־ידי אבא. בימי החורף הקרים כשהיה פנוי מעבודתו, בלילות הארוכים כשנתייף ממשנתו, היה יושב ומשקיע הרבה זמן, הרבה סבלנות והרבה דמיון בעבודת קודש זו. ואעפ"י שעסק בעבודה זו רק אחרי שעות ארוכות של לימוד מעיף, בוודאי שלא היה מרשה לעצמו לבטל את זמנו, לולא הטעם של "הידור מצווה".

פעמים רבות כשהייתי יושב ומדפדף בפינקס זה ונהנה מזיוו, ומחרדת הקודש שחופפה עליו, היו ידידיו מימים עברו, ביחוד "בעלי־המלאכה" מוויסקי שגרו בביתנו, כמסופר לעיל, אומרים לי: "לא ראית כלום, חבל שלא ראית את הפינקס הקודם שעלה באש, כי אז היית יודע יופי מהו".

כשאבא נפטר לעולמו, ואני הייתי באמריקה, נתמלא לבי דאגה לפינקס הזה, והריצותי עליו מכתב לידידו ומכבדו, יוצא ונכנס בבית אבא בשנים האחרונות לחייו, ושלבנו הוריש אבא את כל ספריו, ר' שלום רויטבארד, בעל מגדניה בימי (ר' שלום זה היה בשעת פטירתו של אבא ותיאר במכתב אלי את מיתת הנשיקה של אבא: בבוקר יום פטירתו, בא ר' ש. לבקרו. האיש שלן אתו באותו לילה סיפר, כי אבא לא ישן כראוי, לכן שב אחרי תפילת שחרית בביתו למטתו והתנמנם, ר' ש. ישב על יד מטתו וחיכה. כשהקיץ רצה ר' ש. להגיש לו כוס חלב חם, אבא אמר אליו "שינה טובה ומתוקה ישנתי עכשו, שינה מתוקה כזו איני זוכר מעודי, ולא הייתי רוצה להפסיקה. תן־לי, בבקשה, לנמנם עוד

חברה זו היתה, כנראה, ילד טפוחו של אבא משכבר הימים (לא אדע אם הוא היה גם מראשוני ני מחולליה ומייסדיה). מיום שעמדתי על דעתי זכורים לי שני דברים בקשר עם חברה זו, והם: פנקס החברה שהיה תמיד בארון הספרים שלנו, והוצא מביתנו רק לאסיפה השנתית של החברה; ו"סעודת (או קידוש) השבת של החברה והאסיפה במוצאי שבת זו. א) הפינקס. אוי, הפינקס! עבה כשלוש "גמרות" והפורמט כפורמט "גמרא" של דפוס לובלין, בכריכת עור כהה, באותיות גדולות של זהב על גב הכריכה ועל לוח הפינקס. פנקס זה לא יכולתי בעצמי להוציאו ולהרימו עד שהייתי בן שבע, אבל כשהיה מונח על שולחנו לא התעייפתי מלדפדף בו ולהשביע את עיני ולבי בהדרו. ומה היה בפנקס? דפים של נייר עבה, בהיר וחזק כקלף. הדף הראשון, השער — שער ממש. שני אריות מעל לשני עמודי השער, ובשער שם החברה וכו', וכל אלה בצבעים מצבעים שונים, מאירים, מרהיבי עין, ופני האריות — זהב, מלאכת ידו של אבא. אחרי השער — על כמה וכמה דפים — תקנות החברה, כתובות באותיות גדולות ע"י סופר סת"ם, בכתב "ספר תורה". מ"ז תקנות היו בפינקס, במספר "כי טוב". באמת — רק מ"ז תקנות. הסעיף האחרון, המסוּר מן במספר "כי טוב" — במקום תקנה היה מעין רשימה וסקירה על תולדות החברה, על הפינקס הראשון של החברה והונה שעלו באש ה"שריפה הראשונה", ועל התחדשותה כעת אחרי הפסקה של שנים מספר.

התקנות היו כתובות בשפת־נביאים טהורה — כנהוג — ורוח של שיר לירי שרה על כל תקנה ותקנה. כל תקנה נסתיימה במלה "חסד" או "החסד", "חסדים" באותיות גדולות. במקום שלפי התוכן לא קל היה לסיים את עצם התקנה באחת המלים האלו, באה כמו הוספה טבעית של מלים אחדות, כגון: "ככה יהיה משפט עושי החסד" או "והיה שלם מעשה החסד". ולאחר ימים רבים כששאלתי את אבא, מי כתב את הנוסח היפה של התקנות האלו, שהה קצת, כאילו שקע בזכרונות, וענה בענות־חן, אבל לא בלי סיפוק נפשי שנוסח התקנות מוצא חן בעיני:

קצת", סגר את עיניו וחדל לנשום). ביקשתי במכתבי לשמור על הפינקס כעל שריד אמנות עממית. ושהייתי מיעץ לשלוח אותו לזכרון עולם לספריה הלאומית בירושלים, או למוזיאון היהודי בוויילנה. ר' ש. ענה לי במכתב, כי לו היה אבא חי בוודאי שהיה מצטער על ההצעה לשלוח את הפינקס ל"מקומות כאלה", ושכל אופן חברת "גמילות חסדים" מתקיימת עדיין, והפינקס הוא רכוש החברה (ובזה הלא צדק). הניצל הפינקס מההשמדה והכליון של קהילתנו בתוך שאר קהי-לות ישראל הקדושות והעתיקות? הנמצא הוא עדיין בידי נכרי היודע להעריך אותו כזכר לקהי-לה יהודית, וחוש היופי, והמסירות למצוות החסד, של יהודית-קדושה?

השבת של החברה

בכל שבת פרשת משפטים, שבת שקוראים בה "אם כסף תלווה את עמי", כך היה כתוב במפורש באחת התקנות שבפינקס — היו מתאספים כל חברי-החברה לבית מרווח (לרוב בדירתו של הנדבן ר' יעקב צוקרוביץ, אבל זוכר אני, לפחות, שבת אחת בביתו של ר' ישעיה העניך חתן ר' יודל צ'רבוניגורי) לתפילת שחרית ומוסף. כל אחד ואחד היה עולה לתורה ומנדב סכום מסוים (לרוב ב' או ג' ר"כ). הכנסה זו וסכום דומה לזה כשחבר חדש נתקבל לחברה — דמי-הרשמה, הלוואות היו ניתנות במשכון בלי שום רבית.

אחר התפילה היו מקדשים על משקה, אכלו "לעקעץ" והלכו לביתם. בהכנת הסעודה עסקו אבא ואמא. באשר הייתי עדיין ילד — ואחר כך, נער, ויכולתי כבר להוציא מרשות לרשות (כך הסביר לי אבא) היו מוסרים לי את התפקיד הגדול והחשוב, להביא את העוגה ואת המשקה, וגם את טליתו של אבא וכו' (ספר-התורה הובא ע"י השמש בערב-שבת) למקום התפילה. אין ספק כי גם בזה התכוון אבא לחנכני במצווה, כי לולא זאת למה לקחני אתו גם במוצאי-שבת אל האסי-פה, כדלהלן?

כדאי לרשום לזכרון "מעשה-נורא" שקרה פעם בקשר עם "הסעודה": אל התפילה ואל הסעודה היו באים גם עובדי-אורח המחזרים על הפתחים. פעם, לאחר הסעודה, הודיעה בעלת הבית, אשת

ר' יעקב צוקרוביץ, כי נעלם גביע-כסף מעל השולחן. גבאי החברה, שעוד לא שבו לביתם, הביעו דאגה וצער. מובן, שחשדו בעני שהשתתף בסעודה. העני הזה הלך אחרי הסעודה לביתו של בעל-בית אמיד לסעודת שבת. הלכו לביתו של הנ"ל ואמרו לו, כי גביע כסף נעלם, והוחלט לחפש בבגדיהם ובכיסיהם של כל המשתתפים בסעו-דה. הלז ענה: "במטותא, הנה המעיל שלי תלוי לפניכם וגם בכיסי בגדי האחרים תחפשו". כשחפשו ולא מצאו, ביקשו את האורח שירשה להם לחפש גם בכיסיו. האורח סרב ומחה בכל עוז. טען כי תמיד חושדים בעניים וכו' וכי הוא מבין כי חיפשו בבגדי בעל הבית רק למראית עין. מובן כי זה הגדיל את החשד, והתחילו למשש בכיסיו בעל-כרחו, והנה נשמע קול צלצל בשקיק שבכיסו. הוציאו את השקיק ותיכף השליכו אותו מידם, כי היה מלא מטבעות של כסף ונחושת, ואת הגביע לא מצאו בכיסו. שאלו אותו, מדוע נושא יהודי בעל זקן לבן כמוהו כסף בשבת? מדוע לא השאיר את הכסף, בערב שבת, בידי משגיח הכנסת אורחים? ענה, שלא היה בטוח בו. ומדוע לא מסרת את הכסף לרב, כמעשה-אורחים רבים אחרים? איני מאמין בשום בן אדם, ענה. מובן שלא השיבו לו את השקיק בשבת, מחמת "מוקצה בשבת", והאורח התבייש, כנראה, משום זה לדרוש את כספו. למחרת עזב את העיר, ולא בא לדרוש את כספו, שבוודאי היו משיבים לו, באשר לא נמצאה אצלו ה"גניבה". את שקיק הכסף שמו בקופת החברה למשמרת. לפני פסח של אותה שנה נמצא הגביע, בפניה מתחת לספה, בביתה של בעלת הבית, שבו התפללו. אבי הצטער מאוד (בוודאי הצטערו גם ה"גבאים") שהסעודה גרמה לכשלון שכזה, לחשוד בכשרים ולהלבין פני איש חף מפשע וכו'. אבי, שמעולם לא נמנה עם גבאי החברה, כי לא קיבל עליו שום התמנות רשמית, לא ניסה להסיר מעליו את האחריות ל"מעשה נורא" זה. זמן רב חיכה לשובו של האורח ההוא, להשיב לו את כספו, לבקש ממנו סליחה ומחילה. סוף ה"מעשה" לא ידוע לי עד היום.

במוצאי-שבת של ה"חברה", היו מתאספים לשם בחירת-גבאים חדשים: מי שיעריך את המשכון ויחליט על ההלוואה המבוקשת, ובבית מי תעמוד ה"קופה" (קופת ברזל) של החברה.

הראשון היה נותן פתק ללווה ובעל הבית שבביתו עמדה הקופה, היה שם את המשכון ואת הפתקא בקופה. נותן את הכסף ללווה ורושם בפינקס מיוחד. בחרו גם בר"ח (רואי חשבון, כך קראו לנבחרים בודקי החשבונות). וכל זה היה לשם שמים, לעשות נחת רוח ליוצר, שבניו מתנצחים זה עם זה לכבודו ולכבוד תורתו.

הכרה זו הפיצה לפני אור על ויכוח אחר, לשם שמים, שהיה אבא מעורר ב"שמיני עצרת" ב"שטיבל":

לפי ה"שולחן ערוך" מתחילים לאמר "משיב הרוח ומוריד הגשם", בתפילת "שמונה-עשרה" של מוסף. השמש מכריז על זה, לפני "שמונה-עשרה". והנה נראה כי בקצת קהילות, ואולי רק בקצת בתי תפילה של "חסידים", לא נהגו להכריז. והקהל התחיל ב"משיב הרוח" בתפילת מנחה של שמיני עצרת. אבא, כמסופר לעיל, שהיה נוהג

ללמוד את דיני החג לפני כל חג סבר, כנראה, כי במקום שאין איש (ז"א — שמש) מוטלת החובה על אחד המתפללים להכריז על "גשם", וכן עשה. מ"אין-ברירה" התחילו כל המתפללים לאמר משיב הרוח בתפילה שבלחש שלהם. היו כאלה שמחו עליו, אחר התפילה, וטענו: "אצלנו אין נוהגים כך וכו'". ואבא: "איך אפשר לנהוג שלא כדין? והלא אפילו "הרב" בשולחן ערוך שלו פוסק אחרת, ומי מומחה למנהגי-חסידים גדול ממנו?" וכמעט מדי שנה בשנה היה נמשך ויכוח זה זמן רב אחרי המוסף. "עקשנותו" זו של אבא, שכרגיל לא אהב להתווכח, נעשתה רק לכבוד "יום-טוב", לשמח ולענג גם את קונו בוויכוח לשם שמים. יתכן שמדעת או שלא מדעת חשו גם "יריביו" בזה, שהלא גם הם היו מתווכחים בפנים נלהבות וצוהלות, מאירות בשמחת החג.

אמא, אלטע סאקאליכע

מי לא הכיר בעירנו את האשה הנדיבה אלטה סוקולניכ? ומי אינו זוכר את מעשיה? כשבנתה ביתה נדרה נדר להקדיש דירה לחברה ש"ס. קיימה את נדרה במאת אחוזיו. לא רק את הבית מסרה לחברה ש"ס, כי גם לקחה עליה את הנקיון שלה. רבו המתפללים והלומדים בה ועם זה גם גדלה הוזהמה שמסביב, ירקו על הרצפה זרקו נירות ובדלי סיגריות וכו'". ובחיבה וב-מסירות ניקתה אמי, שיפשפה וציחצחה לכבוד כל שבת ויום טוב והבית היה מבריק בזהרו ובנקיונו. אנו הבנות שלא זכינו לקיים כל המצוות כגברים, סחבנו מים מהבאר ושטפנו רצפות, קירצפנו קירות ושיפשנו ספסלים ושולחנות — עבודת פרך שלא לפי גילנו. אולם אמא שבעה נחת: בנותיה עמלות למען בית ד', לחברה ש"ס. ונפל בגורלנו גם לערוך נקיון תמידי בביתו של השכן, התפר, שכל שנה נתברך בילד ודווקא בעונת חג הפסח, כשכולם מנקים ומכשירים את ביתם — היתה אשתו שוכבת במיטת היולדות. ואמא — בעזרתנו, הבנות, היתה מנקה מדי שנה בשנה את בית התפר ומקשטת אותו לכבוד פסח. לברית מילה — היו באים אל בית התפר כמו אל ארמון ולא הכירו עוד את הבית שלו. אמא היתה מנהלת את החנות של אבא. אולם כל נפשה

אלע האבן איר געקענט מיט איר צדקה און מעשים טובים. ווען זי האָט געבויט איר הויז האָט זי געגעבן אַ נדר אָפצוגעבן אַ דירה פאַר דער "חברה ש"ס". האָט זי דעם נדר מקיים געווען און אפילו געוואָרן, צוזאמען מיט אירע טעכטער, די שמש'טע: אַן געלט פאַרשטייט זיך, נאָר לשם מצווה! צוזאמען מיט דער מאמען פלעגן מיר יעדן ערב שבת און יום-טוב וואָשן דאָרט די פאָדלאָגעס, רייניקן די ווענט, טישן און בענק, פוצן די לאַמפן און לייכטערס. מיר פלעגן ארבעטן שווער, נישט לויט אונדזער על-טער. אבער די מאמע פלעגט זיין צעפרידן און זאָגן מיט אַ שמיכל: זאָל זיין צו מצווה!... און אַ שכן האָבן מיר געהאט, אַ שטעפער, נישט קיין גביר. פלעגט זיין פרוי גיין צו קינד, יעדן ערב פסח... האָט מיין מאמע, מיט אונדזער הילף געמאכט דאָרט אלץ פייסאכדיק. די מאמע פלעגט קיינמאָל נישט קאָנן עסן נאר פאַר זיך אליין. האָבנדיק פאַר זיך אַ גאנצן צעטל פון אַרימע קראַנקע וואס דאַרפן אַביסל געקעכטליך—האָט זי געוואוסט וועלכער קראַנקער נויטיקט זיך אין אַביסל הינערן-ייד, אשטיקל פלייש, וועלכע אַרימע קימפעטאַרין לעכצט נאך אַביסל זופ, אַגלעזל "ווייבערשן בראָנפן" זיך צו

קרעפטליקן. ווינדלאך און וויקלשנור, העמדא-
לאך און לייבעלאך פאר די נייגעבוירענע —
אלץ איז געווען איר זארג.
די מאמע פלעגט פירן דעם טאטנס געשעפט,
זי פלעגט אבער טראגן אויפן קאפ אלע ליידנדע
און נויטבאדערפטיקע פון שטאט. פלעגט דעם
געבן סחורה אויף קרעדיט, א צווייטן אויסבארגן
געלט במזומנים, פאר א דריטן געבן א גאראנטי-
טע איין באנק. איינמאל האט זי פארמאכט
איר גאלדן קייטל, פאר עמיצן, און מורא האט
בנדיק פארן טאטן, האט זי געקויפט אן אנדערע,
נישט פון גאלד, נאר באגילט... האט עס דער
פאטער באמערקט ערב ראש השנה, איז געווארן
פריילאך... מיר פלעגן שטענדיק ארומלויפן מיט
טעפלאך עסן און קאשיקעס שפיין צו פארטיילן
ארימע. פלעגט מען דארפן חתונה מאכן אן ארים
מיידל, האט מיין מאמע שוין נישט גערוט. פון
א קלייד ביז א שוך פלעגט זי "מאכן" פאר דער
כלה. איינמאל, ווען איך בין צוגעגאנגען צו דער
שאפע זיך אנטאן מיין נייע שבת קלייד — האב
איך איר נישט געפונען מער — מיין מאמע האט
עס אוועקגעגעבן אן ארימע כלה אלס חופה
קלייד. איך האב זיך אבער אויף איר געבייזערט:
וואס וועל איך איצט אנטאן? זאגט זי צו מיר:
בינסט דאך א סאציאליסטקע, טא באווייז איצט
דיין סאציאליזם!...

היתה נתונה לעזרת חולים ונצרכים. דאגה למצוא
אשראי לכל אלה הזקוקים לו ולא פעם נתנה
מעדיה ומכליה משכון עבור הלוואה לנצרך. פעם
מסרה בתורת משכון את רביד הזהב שלה ולא
חזר אליה עוד... פחדה מאבא וקנתה רביד דומה,
מפח מוזהב. הרגיש בזה אבא, ערב ראש השנה,
כשאמא לבשה בגדי חג ובבית נעשה "שמח".
אמא לא בישלה אף פעם ארוחה לפי מיכסת בני
הבית. תמיד היו בסיר כמה מנות יותר — לעניים
ולרעבים, שהיו משכימים לדלת האחורית, אל
המטבח ולא חיכתה שיבואו אליה. יולדת עניה
בעיר, מבריא, סתם אשה חלשה או ילד חור-
לני — דאגה אמא לשלוח להם מרק עוף, נתח
בשר, דגים וכו'. אנו הילדות היינו השליחות
לדבר מצווה ולא תמיד עשינו זאת באהבה.
הגיעה נערה לפרקה וכסף אין להשיאה — לא
נחה ולא שקטה עד אשר אספה סכום כסף בין
מכרים וידידים, בין שכנים ורחוקים ומסרה אותו
לאבי הכלה או לקרובים — להכניסנה לחופה.
חסרה שמלה לכלה — הרי ניגשה לארון ובחרה
לה השמלה הטובה ביותר של אחת מבנותיה
והעבירה אותה ישר לכלה, וכן נעלים וגרביים.
כשהתמרמתי פעם על שמלתי שנעלמה והועברה
לכלה עניה, אמרה לי: את הלא סוציאליסטית,
תראי בזאת את הסוציאליזם שלך, הלכה למעשה!
כזו היתה אמא, אלטה סוקולובה.

ינגט אין טשעטשאָרקער וואַלד

Outing to the Tshetshork Woods

נוער ביער צײַצורק

משה קלפפיש ז"ל

משה קלפפיש, דעם רב'ס אייניקל, איז גע-
בוירן געווארן אין יאָר 1915. האָט באקומען
א טראדיציאָנעלע דערציאונג ביי זיין פאָטער
דעם רב, ר' אהרן-יעקב קלפפיש, אין חדרים
און אין די ישיבות פון לאַמזע און קלעצק.
האָט שפעטער זיך אָפגעגעבן מיט אלגעמיינע
לימודים, האָט אויך אדורכגעמאכט א קורס
חלוצישע צוגרייטונג אין ווילנער געגנט ביי
לאנדווירטשאפט (זיין שוואַגער, דער בארי-
מטער יידישער שריפטשטעלער, חיים גראדע,
דערמאָנט אים מערערע מאל אין זיין בוך,
„מיין מאמעס שבתים“, ווי אן אידעאליסט, א
מענטשן מיט א ברייט האַרץ און אנדערע
מעלות-טובות פון אן איידעלן יונגמאן). אין
1935 קומט ער קיין ישראל. ווערט א מיליציאנט
(נוטר) אין ירושלים, צו היטן יידישע לעבן אין
די געפערלעכסטע ערטער. האָט זיך אויך
געגרייט צו די אינטעריטעקאמענס אין ירוש-
לימער אוניווערזיטעט. אָבער ווען די מלחמה
האָט אויסגעבראָכן, האָט ער, א פאציפיסט,
נישט געקענט מער בלייבן גלייכגילטיק. ווען
ס'זיינען אָנגעקומען די גרויל-ידיעות וועגן חורבן
פון דער יידישער פוילן, האט ער זיך געריסן
צו גיין אין קאמף קעגן די פאַשיסטן און נאצי'ס.
איז נאָר געוואָרן באשטעטיקט די יידישע
מיליטער פאַרמירונג האָט ער וואָלונטירט
אין דער יידישער בריגאַדע, כאָטש מען האָט
אים עטלעכע מאל באפרייט פון דינסט
צוליב זיין קורצער ראיה. ער איז געווען אויפן
פראָנט, האָט זיך אָפגעגעבן מיט יידישער דער-
ציאונג אין די קריגסגעביטן. נאָכן קריג זיך
באזעצט אין מנחמיה און זיך איבערגעגעבן
מיט פיל פלייס דער פאַרשונג-ארבעט אין אגרי-
קולטור. האָט זיך באטייליקט אקטיוו אין קאמף
פאר דער יידישער מדינה. כ"ז ניסן תש"ח
(6.5.1948) איז ער געפאלן ביים בארג תבור,
אין דער נקמה-אקציע קעגן די אראבישע
באנדעס פאר דעם מאָרד פון די זיבן יידישע
יונגעלייט אין בית-קשת (צווישן זיי דער זון
פון דעם פרעזידענט בן-צבי ע"ה, עלי בן-צבי).

[ציטירט לויטן זאמלבוך נאָר די געפאלענע העלדן
„גויליאש“, ערשטער באַנד].

נולד בזמברוב, ה' ניסן תרע"ה (20.3.1915)
להוריו, הרב אהרן-יעקב ושרה. קיבל חינוך
מסורתי בחדר ובישיבות לומזה וקליצק, ואחרי
כן השתלם בלימודי חול ועבר הכשרה חלוצית
בסביבות וילנה. גיסו, חיים גראדה יבל"ח,
היטיב אז לתאר את אצילות נפשו, בספרו „מיין
מאמעס שבתים“. בשנת 1935 עלה לארץ ועבד

כנוטר במקומות המסוכנים ביותר, רצה לגשת
לבחינות-כניסה לאוניברסיטה בירושלים, אך
המלחמה סיכלה את תכניותיו. שלל כל מלחמה,
אבל בפרוץ המאבק נגד היטלר ראה את מקומו
בין הלוחמים בעמלק. התגייס לצבא אף כי כמה
פעמים נפסל בגלל קוצר ראייתו. במסגרת הב-
ריגאדה פעל בתפקידי הוראה בין יהודי דירנה
אשר בלוב, ואחרי כן כמדריך בקיבוץ גילינגן
שבהולנד. בשו בו לארץ הצטרף לאירגון התייש-
בות של החיילים המשוחררים, „יעל“, במנחמיה.
כשנשלח להכשרה בענף הבנות היה שוקד על
לימודיו החקלאיים והתעמק בספריה החקלאית
שבבית גורדון בדגניה. בפרוץ מלחמת הקוממ-
יות היה מראשוני המתגייסים. נפל בכ"ז בניסן
תש"ח (6.5.1948) בקרב על ערב אל-זבייה
ובמורדות התבור, בפעילת תגמול על רצח
שבועת בני בית-קשת (מתוך „גויליאש“, א').

חוה סוקול—אלמוג

בתו של ר' ישראל סוקול, סוחר העורות. הצטיינה בלימודים בבית-הספר והיתה פאר הגימנסיה הפולנית בזאמברוב, הראשונה בידיעת הלשון והספרות הפולנית, וניבאו לה עתידות בתרבות פולין. אך גם היא נצטרפה לתנועת הנוער הציוני ואף העמידה לשם זה את חדרה. עברה ללמוד בגימנסיה היהודית-פולנית של גולדלוסט בלומזה, תוך פעילות רבה בחלוק. עלתה בשנת 1926, עבדה כפועלת בחבורת-עבודה בפתח-תקווה ואחרי-כך בירושלים, בחוות הלימוד, בהדרכת רחל ינאית—בן-צבי. עשתה שם שנתיים, היתה פעילה בהגנה ובתנועה והתקשרה בידידות רבה למדריכתה רחל ינאית. הקימה אחרי זה בשפיים משתלת פרחים. בשנת 1933 נישאה ליהודה אלמוג ועברה לרמת רחל. משם — לכפר גלעדי. בפרוץ מלחמת העולם השנייה התגייסה לחיל הנשים. לאחר שלוש שנים חזרה הביתה והתמסרה לענף המטעים וצמחי הנוי. היתה מסורה לקיבוץ ולתנועה. מקרה טראגי קיפד את פתיל חייה במרס 1962 (ד' אדר ב' תשכ"ב). — צ. זמיר.

חוה סאקאל

געראַטענע טאַכטער פון לעדער-סוחר, ר' ישראל סאקאל. איז געווען אין זעמבראָווע פון די בעסטע שילערינס אין דער פוילישער גימנאזיע. אירע ידיעות אין דער פוילישער שפראך און ליטעראטור זענען געווען א מוסטער פאר די גוישע תלמידים. זי האָט זיך אָבער אָנגע-שלאָסן אָן דער חלוצישער באוועגונג און איז געקומען אין יאָר 1926 קיין ישראל. געארבעט אין פתח-תקווה, שפעטער געווען די שילערין פון רחל ינאית, פרוי פון פרעזידענט בן-צבי ז"ל, אין איר לאנדווירטשאפטלעכער שולע. האָט חתונה געהאט מיט יהודה אלמוג, געארבעט אין רמת-רחל און בעת דעם קריג געדינט אין מיליטער-טייל פאר פרויען, A. T. S. נאָך דריי יאָר דינסט איז זי געקומען אהיים אין כפר גלעדי. האָט געארבעט ביי פלאנטאציעס. געווען אן אידעאליסטיק, מיט א טיף געפיל פאר ארבעט און דער קיבוץ-באוועגונג. א טראגישער פאל האָט זי פריציטיק אוועק-גערויבט פון אונדז אין מערץ, 1962.

גולדה זארימבסקה—רוטקביץ

בת ר' לייזר זארימבסקי, ממשפחה מיוחסת ומכובדת. אביה מת בדמי ימיו. גדלה יפתה ונצטרפה לתנועת א"י העובדת. היתה מלאת חיים ושופעת הומור. נתנו לה אמצעים לנסוע לאמריקה, אך היא בחרה בישראל. עלתה בשנת 1936. התקשרה עם יעקב רוטקביץ, חבר ותיק מבאי ביתה בזאמברוב. יחד אתו בנתה ביתה הנאה בפתח-תקווה וחינכה ילדיה בכבוד. עד שמחלה ממארת שמה קץ לחייה בעודנה באיבה.

גאלדע זארעמבסקי רוטקעוויטש

גאלדע זארעמבסקי רוטקעוויטש

גאַלדע, ר' לייזער זארעמבסקיס טאַכטער, האָט זיך אָנגעשלאָסן גאר יונג אָן דער באוועגונג פון דער ארבעטנדיקער ארץ-ישראל. נאָך איר פאָטערס טויט, ווען די פאמיליע האָט געליטן נויט, האָט זי צוריקגעוויזן דעם אָנבאַט פון אירע פריינט צו העלפן איר פאָרן קיין אמע-ריקע, נאָר האָט אויסגעקליבן צו פאָרן ווי א חלוצה קיין ישראל. האָט חתונה געהאט מיט יעקב רוטקעוויטש, א יוגנט-חבר, זיך באזעצט אין פתח-תקווה און דאָרט אויפגעבויט א שיינע היים. א שווערע קראנקהייט האָט זי אוועק-גערויבט פון אונדז אין אירע בליענדיקע יאָרן.

אודים מוצלים מאַש / די וואס האבן זיך געראטעוועט

ישמח פערל מיט אַ קינד — יודל שוחט'ס טאַכטער.
 יעראזאלימסקי, משה — דעם טאַקערס אַ זון
 לערמאן, שלמה — אייזיק טעפערס אַן אייניקעל
 ליכטענשטיין, ישראל רוסקער שניטקרעמערס זון
 לעוויןסקי, משה און פרוי (אין ישראל)
 ליפשיץ, לייזער בער מיט פרוי
 נאגורקע, ס. — חיים נאגורקעס זון, קאמאשן
 שטעפער (שמאי לייזערס אייניקל)
 ספיוואק, אלטע — מיט א טאַכטער, יאַנקל
 בורשטינס טאַכטער
 סטופניק, יעקב, יצחק, משה — דעם
 ברעזשניצערס זון
 סאסנאוויץ, בענדעט מיט אַ ברודער — הערשל
 בלעכערס זון
 סרעבניק, מנדל — דעם יענזשעווערס אייניקעל
 סטופניק, יענקל — מאַטלס זון
 סובארעוויץ, שרה — דעם זאראמבערס טאַכטער
 סענדאק, אַרקע — דעם שניט קרעמערס אייניקל
 סמאליאר, הערשעל (ווארשע) און שוועסטער
 אסתר (פאריז).
 סאקאל, אסתר שיינע מיט 2 שוועסטער חנה,
 דינה — ישראלקע טאַקאָלס פון פליאָן.
 סאקאל, מנוחה (ישראל) און מרדכי (פאריז)
 פעקארעוויץ, שלמה — חנא קצב'ס זון
 פעקארעוויץ, שלמה — יאַסעל קצב'ס זון
 פלאנטישאק, חנה — י'הושע מלמד'ס טאַכטער
 פורמאנאוויץ, ריקל, רחל — דעם גלעזערס
 טעכטער
 פינקלשטיין, גרשון — (פוילן).
 פרידמן, משה — אפרים היטלמאַכערס זון
 קויפמאן, חיים — דעם אַפטיקערס זון (איז
 אימגעקומען אין דייטשלאַנד)

ארלינסקי מנחם און חיים —
 אפעלבוים, שמחה אַ קצב'ס זון
 אלשא, ישראל, חנה, לאה, רייזעל
 (זון פון מלמד אַלשא) מיט פרוי און טעכטער
 בורשטיין, אייזיק — חיים שניידער'ס זון
 בארענשטיין, שרה — בערליס טאַכטער
 בלומשטיין, שלום — שיינע ביילקעס אייניקעל
 בלומראזען, אַ יתומה — איר פאַטערס נאָמען איז
 געווען פרידמאַן
 גוטפארב פעשע און קינד — פאלאטקעס טאַכטער
 גאלאמבעק, יצחק און פרוי — יוסף גאלאמבעקס זון
 גראניצא, משה —
 (נחמן שמש'ס זון, איז אינצווישן געשטאַרבן).
 גאלאמבעק, זלמן — מלמד'ס זון
 גיוונער, חצקל — חיים הערש'ס אַ זון
 טאבאק, גרשון — דעם שיינקערלס אייניקעל
 גאלדא, אהרן, איטשע, חיה —
 דעם קאַשען-מאַכערס קינדער
 גערשענאוויטש, משה — מאיר יאַנקעלס איי-
 ניקעל (אין ישראל).
 גאלאמבעק, חיים ראובן
 גרומאזען, מאנים —
 גאלדבערג, רבורה — זאביקאווער
 דאמב, יענטע און מאַן — דעם שטעלמאַכערס טאַכטער,
 וואלאך, רושע — דעם פאַדראַטשיקס טאַכטער
 ווארשאַוויטשיק, הענאך — אברהם'ס אַ זון
 ווילאמאווסקי, אלעזר און פרוי לאַלא,
 גאַרדאַג'ס טאַכטער (אין ישראל).
 טוכמאן, זולטשע און ברודער מרדכי —
 אברהם שמידס זון.
 טיכאטשינסקי, מאקס און 2 קינדער — גדליקעס
 זון (געשטאַרבן אין ישראל)

קויפמאן, חייקע מיט 2 קינדער — (איז געשטארבן אין ישראל).
קאוויאר, איטשע
קאלינא, ענא — דעם סמאטיקס טאכטער
קאלעשניק, חיה, שרה — דעם קאמאשן שטעפערס טעכטער
קאפלאן, קריש — עונג שבת'ס זון
קאשטשעווא, משה אהרן
קארלינסקי, שמואל — אהרן לייבלס זון
ראטבערג, רבקה און מאן — פון ביאליסטאקער גאס
רעמבלאנסקא, רענינא
רובין, רחל, שלום, לאה — אביגדור אייזען קרעמערס טאכטער מיט קינדער, (אין ישראל)
רענענסבערג, פרוי און קינד — דעם רבי'ס אייניקלאך
ראזענבערג, יוסף, פרוי און קינד — טאכטער פון אברהם שמואל פיאנטעק, שוחט
ראטבארט, רייזעל און מאן — אברהם סמאטיקס טאכטער
שוסטער, אברהם, מרים, משה, מרדכי
שקלאווין, מירקע, ראטקע און מאן

CHAIM JOSEF RUDNIK

חיים יוסף רודניק

נציג אירגון בני לומזה, זאמברוב והסביבה, בואנוס-איירס, ארגנטינה, ליד מכונית מגן-דוד אדום בתל-אביב—תרומת ארגון זה.
 פארשטייער פון פאריין לאמזער, זעמבראווער און אומגעגנט, בוענאס-איירעס, ארגענטינא, ביי דעם וואָגן פון רויטן מגן-דוד (גיכע הילף), וואָס האָבן געשענקט פאר תל-אביב.
 Representative of the Lomza — Zambrow Society of Buenos-Aires, Argentine, standing at the "Red Mogen-David" Ambulance car donated by the Society to the city Tel-Aviv.

זמברובאים בתפוצות / לאנדסלייט אין דער וועלט

אחינו שבארצות הברית

אונזערע ברידער אין די פארייניקטע שטאטן

סניף זאמברוב מס. 149, ב"א, ארבעטער רינג

מספר מנדל ציבלמאן:

מחמת שלטון הצאר. ואלו שאפו. להתארגן בשנת 1909 אושר רשמית סניף זאמברוב ב"ארבעטער רינג". מספר 149. מספר החברים החל ב-60 והגיע לאחר זמן קצר ל-300. התבלט יפה מבין עשרות הסניפים. העסקנים המייסדים היו: יאנקל קאפלאן, בן נוטקה קאפלאן, מת בדמי ימיו; האחים בנימין ושלמה בורנשטיין, בני הפריץ מקוריטק, ואחרים. הסניף קיים עד היום, רק כ-10 אחוז הם זאמברובאים. הוותיקים מתו והחדשים — אינם מבני-עיר.

בשנות ה-90 למאה שעברה היו כ-1500 בני-עיר בניו-יורק וכמספר הזה ביתר המקומות. לא היו מאורגנים. פגשו זה את זה בשבתות ובחגים בבתי-הכנסת של בני העיירות הסמוכות לזאמברוב. אמנם עזרו תמיד למהגר החדש ה"ירוק", סידרוהו בעבודה, בדירה וכו'. רק לאחר מהפיכת 1905 ברוסיה החל זורם סוג אחר של מהגרים: סוציאליסטים שברחו

ארבעטער רינג, ברענטש 149 (ברענטש פון זעמבראָווער לאנדסלייט)

רינדעט א שולכל: לאַמזע-גאַטש, זעמבראָווער-רוטקע, זעמבראָווער-לאַמזע און א. וו. דאָ פלעגן זיי זיך טרעפן, זיך משמח זיין שבת און יום-טוב אויף א קידוש, אויף א היימישער חתונה, אָדער אן אנדער מין שמחה. אהער פלעגט קומען דער נייער זעמבראָווער אימיגראנט. דער "גרינער", זיך טרעפן מיט די לאנדסלייט און באקומען די הילף, וואָס ער האָט זיך אין איר גענויטיקט.

נאָכן פינפטן יאָר (1905), נאָך דער ערשטער רוסישער רעוואָלוציע, האָבן גענומען שטראָמען זעמבראָווער רעוואָלוציאַנערן קיין אמעריקע. זיי זענען שוין געקומען צו פאר-בלייבן, צו ווערן תושבים אין לאַנד. איז אויפ-געקומען די פראגע פון אַרגאניזירן זיך און זיך אַנשליסן אן ארבעטער-רינג. ס'רוב זעמבראָ-ווער לאנדסלייט האָבן געקראָגן ארבעט אין דעם נאָדל-פאך, דאָס הייסט, אין די אויף-

מענדל ציבלמאן דערציילט:

נאָך דער ערשטער שריפה אין זעמבראָווער, אין די 90-ער יאָרן פון פאַריקן יאָרהונדערט, האָבן זיך געפונען אין ניו-יאָרק ארום 1500 זעמבראָווער און כמעט אזא צאָל אין די אנדערע שטעט פון אמעריקע צוזאמענגענומען. אין די ערשטע צוואנציק יאָר פון דער זעמבראָווער אימיגראציע זיינען געקומען לאנדסלייט צו שטעלן זיך דאָ אויף די פיס: ארבייטן, אָפּש-פאַרן א סומע געלט און צוריקפאַרן קיין זעמבראָווער צו בויען זיך א הויז, עפענען א קרעמל אָדער א ווארשטאט. זענען זיי, דעריבער, אין אמעריקע ניט געווען אַרגאניזירט, כאָטש צו-הילף איז מען שטענדיק געקומען איינער דעם צווייטן — סיי מאַראַליש, סיי מאַטעריעל. די שול איז געווען דער פלאַך, וואו מען פלעגט זיך צוזאמענטרעפן. שטעטלעך פון לאַמזער גובערניע האָבן זיך דאָ פאראייניקט און געג-

נעמט אריין יידישע ארבעטער פון אלע פאכן. ערשט אין יאר 1909, נאך צוויי יאר באמיונג און ווירקונג מצד די אקטיווע מיטגלידער, האט מיט מזל זיך פארמירט דער זעמבראווער ברענטש מיט זיינע 60 מיטגלידער. אין א קורצער צייט ארום האט דער ברענטש געציילט ביז 400 מיטגלידער און איז געווארן איינער פון די ווירקזאמסטע ברענטשעס אין ארבעטער-רינג. די ערשטע אנפירער פון ברענטש זענען געווען: יאנקל, זון פון נאטקע קאפלאן. (ער איז געשטארבן יונג); די ברידער בנימין און שלמה (סאל) בארנשטיין, זין פון קארטיטער פריץ. א סך פון די גרינדער לעבן שוין נישט, פארשטייט זיך.

די איצטיקע פירער זענען: זעליג דזשענ-טשאַל, זון פון משה-לייבל און אייניקל פון לייער קצב, און נחמן פלוטשענקא, זון פון פוכאלער, וואס האט געהאט א „טשאַנע“ אויפן אוטשאסטאק.

גערופענע „שוויץ-שעפער“, לויט דער שוויץ-סיסטעם, וואס האט דעמאלט געוועלטיקט אין דער קליידונג-אינדוסטריע. די ארבעט איז געווען צעברעקט אויף אלערליי צווייגן: צושניידער (דעזינערס), פארסטריגער (בייסט-ערס), פרעסערס (הויזן-פרעסערס רעק-פרע-סערס), מאכער פון קנעפל-לעכלעך, קנעפל-נייער, ארויסענדיקער (פינישערס), „עקזא-מינערס“, און אנדערע. האבן לאנדסלייט גע-בראכט אלע מאל א נייעם „גרינעס“ אין שאפ און אים באזארגט מיט ארבעט. איז אנגעגאנגען א קאמף פון די טרייד-יוניאנס (פראפעסיאנעלע פאראיינען), וואס האבן באקעמפט די ניט-ארגאניזירטע ארבעטער, וואס האבן געהאלטן נידעריק די שכירות און געשטאנען מחוץ די אויסגעקעמפטע פאזיציעס פון ארבעט. נאך דאס איז א קאפיטל פאר זיך. די זעמבראווער האבן ביסלעכווייז זיך אנגעשלאסן אן דעם ארבעטער-רינג, דעם פארזיכערונג-ארדן, וואס

THREE GENERATIONS

דריי דורות

שלושה דורות

הרשל ציבלמאן, בנו משה ונכדו ברל (בן, נכד ונין לר' ישראל דוד השמש ז"ל).
הערשל ציבלמאן, זיין זון משה און אייניקל בערל (זון, אייניקל און אור-אייניקל פון ישראל דוד דעם שמש ז"ל).

Hershel Zibelman, son Moishe and Grand- Son Berl (Son, Grand-Son and Breat-Grand-Son Respectively of Israel David the Shames).

גב' מאלינוביץ, מראשוני המהגרים מזאמברוב לארה"ב
 פערל-לאה מאלינוויטש, פון די עלטעסטע זעמבראווער אין
 אמעריקע
 Mrs. Malinowitsh. One of the oldtime
 Zambrovites in the United States of
 America

אין יאר 1941 ווען די "יוניטעד זעמבראווער
 סאסייעטי" האט אנגעהויבן זאמלען געלט לטובת
 די פליטים פון זעמבראווע, וואס וועלן אויפ-
 קומען נאך דער מלחמה, האט דער זעמברא-
 ווער פראגרעסיווער ברענטש 149 באשטימט
 פינף חברים, וואס זאלן מיטארבעטן מיט דער
 סאסייעטי: מ. האראוויטש, מ. ארשוק, ב.
 בערנשטיין, ה. שיינע און י. גאלדבערג. דער
 פארזיצער איז געווען: א. לעוו; קאסירער:
 נ. פראוודע; פראטאקאל-סעקרעטאר: ב.
 בערנשטיין; קארעספאנדענץ-סעקרעטאר: י.
 וואלטערס; לאָן (הלוואות)-סעקרעטאר: מ.
 פלאוסקי; האספיטאלער פאר ברוקלין: מ.
 האראוויטש; האספיטאלער פאר די בראנקס:
 י. גאלדבערג.

די לעצטע יארן איז געבליבן אין ברענטש
 ארום 10 פראצענט זעמבראווער. די זעמברא-
 ווער גרינדער זענען אויסגעשטארבן און נייע
 קומען-צו גאנץ ווייניק.

הוער המארגן את חגיגת היובל, במלאת 30 שנה לקיום סניף 149, של זאמברוב ב"ארבעטער רינג",
 ניו-יורק 17 באוקטובר 1959, באולם סענטראל פלאזא.

דער ארגאניזמענט-קאמיטעט פון 30 יארן יובילע אום פון זעמבראווער פראגרעסיווערענטש 149,
 ארבעטער רינג, ניו-יורק, וואס איז געפייערט געווארן דעם 17טן אקטאבער, 1939, אין סענטראל
 פלאזא האל

ערשטער שורה, פון רעכטס: מ. פלאפסקי, ב. מילער, דוש. פאדניק, ב. בערנשטיין, וו. גאלדשטיין און ה.
 בערנשטיין. צווייטע שורה: ב. כהן, גאלדבערג, ס. ברוידע, האפנאגעל, נ. ברוידע און מ. לעווין. דריטע
 שורה: וו. זינאוויטש, ב. עפשטיין, ב. גאלדבערג און דוש. רובינשטיין.
 Jubilee Arrangements Committee of Zambrover Progressive Branch, 149 Workmen's
 Circle, New-York, October 17, 1939.

ועד העזרה של בני-עיר בשיקאגא

פרוטוקולים; מאכס סטאן (מנדל פינקלשיין), מזכיר פיננסי, ואשתו המשכילה, שניהלה זמן רב בתבונה את המזכירות; שמואל בלום (קוויאטעק); יצחק אפל; ראלף מונקרו' (בן למשפחה ענפה, בקאליפורניה), דזש. קארפין ואחרים. נעשתה עבודה מאומצת למען בני העיר הנצרכים. מדי חודש בחדשו נשלח סכום כסף לזמברוב לחלוקה למוסדות. משנכבשה פולין על-ידי הנאצים והרוסים, נותקה זאמב-רוב, ותועד חדל לפעול (ראה לעיל עמודים 109—116).

בשיקאגו היה לאחר מלחמת העולם הראשונה ועד עזרה של בני-עיר. משפחתה העזרה, לאחר כמה שנים, נתפרדה החבילה. בשנת 1936, בקירוב, בהגיע מזמברוב מכת-בים נוראים על המצב הכלכלי והמדיני הרע של היהודים: רעב, קור, חוסר זכויות, סכנת דרכים וכו', נודעו בני העיר בשיקאגו והת-ארגנו שוב לעזרה. בראשם עמדו: חתן זאמ-ברובא, יליד צ'יז'וב, היימן אייזנמאן, אסקאר (אלתר) מייזנר, בנו של שמולי-בר, שהיה גזבר ואחר-כך יושב-ראש; מנדל ציבלמאן, מזכיר

זעמבראווער הילפס-קאמיטעט אין שיקאגא

די רעליף-סאסייעטי איז באנייט געווארן. אין דעם קאמיטעט זענען אריין די לאנדסלייט: היימאן אייזנמאן, א זעמבראווער איידעם, שטאמט פון טשיזשעווע; אסקאר (אלטער) מייזנער, זון פון שמואל-בער — קאסירער; מענדל ציבעלמאן, זון פון ישראל-דוד — פראטאקאל-סעקרעטאר; מענדל סטאן (=מענדל פינקעלשטיין), זון פון דוד בריינע-פערלס — פינאנץ-סעקרעטאר (ער האט עס אנגעפירט מיט דער הילפס-ארבעט און איז געשטאנען אין פארבינדונג מיט זעמבראווע); שמואל בלום, פון דער היים קוויאטעק; יצחק אפל, שטאמט פון יאבלאנקע; דזשאן קארפין; ראלף מאנקא-רזש, זון פון לייבל מאנקארש, דער קאלאניער שמיד אויפן פערד-מארק. די פאמיליע מאנ-קארזש איז דא שטארק אנגעזען, וואוינט איצט אין קאליפארניע. שפעטער איז געווען אקטיוו אין קאמיטעט מיסעס סטאן, פרוי פון מאקס סטאן, אלס פראטאקאל-סעקרעטארין.

דער קאמיטעט האט אויפגעטאן זייער פיל. האט געשיקט רעגלמעסיק מאנאטלעך געלט פאר די זעמבראווער נויטבאדערפטיקע אינס-טיטוציעס (זע אויבן זייטן 109—116).

ווען עס האט אויסגעבראכן די שרעקלעכע מלחמה און פוילן איז אפגעשניטן געווארן פון דער ארומיקער וועלט, האט דער קאמיטעט זיך ווידער אויפגעלייזט.

אין שיקאגא איז געווען א באדייטיקער צענטער פון זעמבראווער לאנדסלייט. זיי פלעגן זיך אפט טרעפן. אפגעמען גרוסן פון דער היים און שיקן הילף די קרובים אין זעמבראווע. באלד נאך דער ערשטער וועלט-מלחמה האבן זיי זיך ארגאניזירט ווי א ספעציעלער זעמב-ראווער רעליף-קאמיטעט און געשיקט נאכ-אנאנד געלט, קליידער, שפיז-פעקלעך און אפילו שיפסקארטן צו נויטבאדערפטיקע לאנדס-לייט. האבן זיי זיך גערופן צוערשט "פריינט-שאפט-פאראיין". עטלעכע יאר שפעטער, ווען דאס לעבן איז צוריק אריין מער-ווייניקער אין זיין נארמאלן גאנג און דער דזשיינט דיסטרי-ביושן קאמיטעט האט אריינגענומען אין זיין הילף אלע געליטענע שטעטלעך, האט דער זעמבראווער רעליף-קאמיטעט זיך ביסלעכווייז אויפגעלייזט.

אין יאר 1936, בערך, האבן אנגעהויבן קומען פון דער אלטער היים אלארם-בריוו איבער לעבנסגעפאר — לאנגזאמער אונטערגאנג. האבן די ברידער אין שיקאגא אויפגעוואכט און זיך פון דאס ניי ארגאניזירט פאר דער ארבעט פון שנעלער הילף.

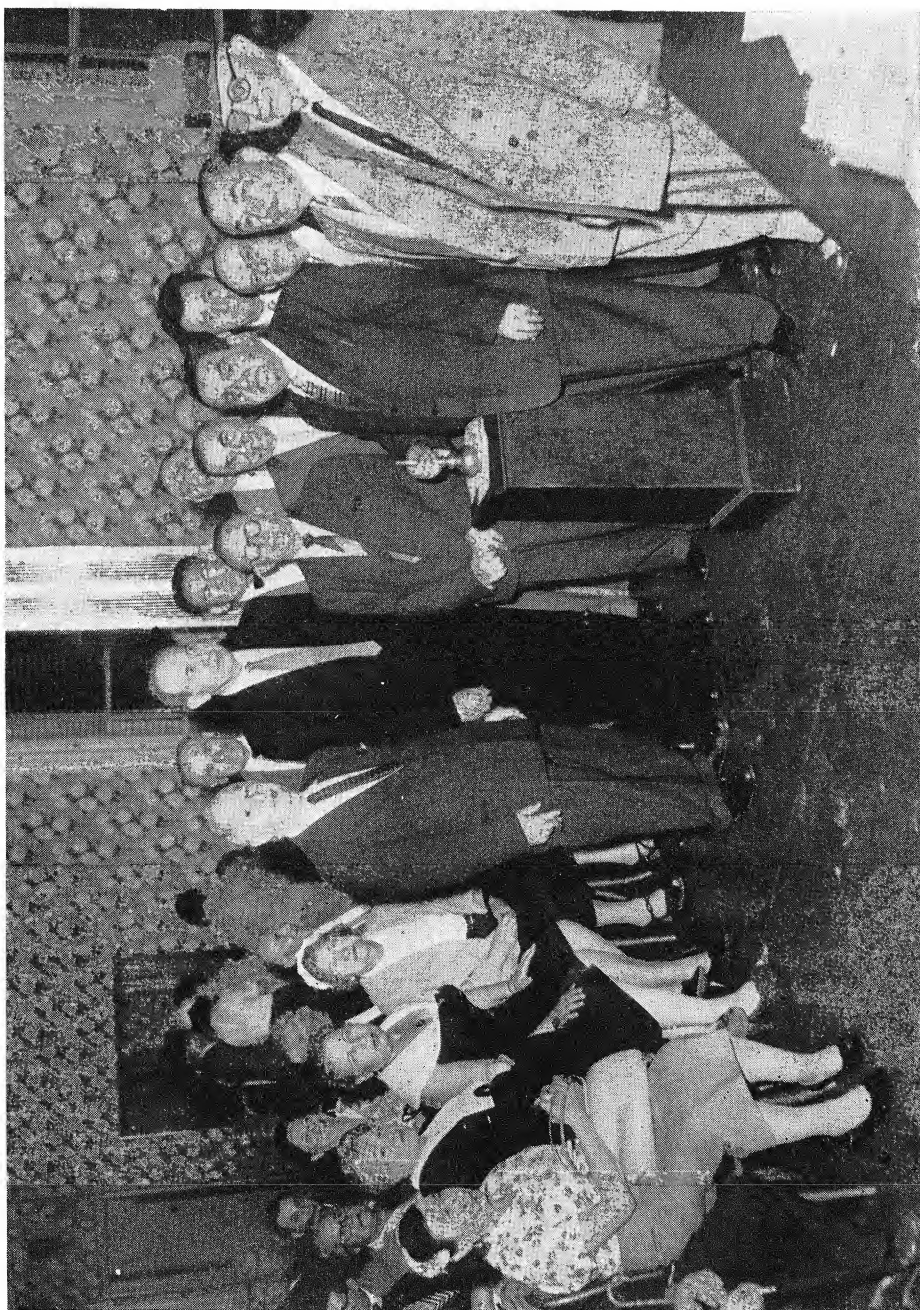
עס איז גערופן געווארן א דרינגלעכער מיטינג. דער רוף נאך הילף פון דער אלטער היים האט ווידער צוזאמענגעבראכט די ברידער.

צו דער געשיכטע פון זעמבראווער סאסייעטי אין די פארייניקטע שטאטן

יצחק (איטשע) ראזען

שפראך. ווען זעמבראווער ארבעטער האבן זיך צוזאמענגעטרעפן אין „מארקעט“ (ארבעט-בירזשע) אדער אויף א שמחה ביי אן עלטערן לאנדסמאן, וואס איז שוין געווען דא א שטיקל תושב, האט מען זיך צונויפגעטרעט: מען באדארף שאפן א פארבאנד פון זעמבראווער, מען זאל קאנען זיך צוזאמענקומען, פארברענגען צווישן אייגענע, שבת און זונטיק, ארויסהעלפן די נייגעקומענע ברידער צו שטעלן זיך אויף די פיס אויף דער פרעמדער ערד. דער יסוד פאר אזא לאנדסלייט-פאראיין האט געקאנט זיין נאך א רעליגיעזער, ווייל די זעמבראווער, ווי די מערסטע אנדערע יידישע אימיגראנטן פון יענער צייט, זיינען געווען שול-יידן, ווי זיי הייסן דא, געקומען קיין ניו-יארק מיטן טלית און תפילין. האט מען צוערשט געגרינדעט א זעמבראווער שול. אהער פלעגט מען קומען דאווענען, דא פלעגט מען הערן א היימישן בעל-תפילה און אפנעמען א גרוס פון דער אלטער היים. אהער פלעגן קומען די „גרינע“ זעמבראווער, וואס האבן זיך גענויטיקט אין הילף און שטיצונג — גייסטיק און מאטעריעל. איז געקומען ווען א שלעכטער גרוס פון זעמבראווער, וועגן אן ארעמען קראנקן חבר, למשל, האט מען גלייך אויפן ארט צונויפגענומען עטלעכע דאלער און עס גלייך איבערגעשיקט קיין זעמבראווער. האט געטראפן אן אומגליק-פאל מיט איינעם אין ניו-יארק, איז גלייך אָנגעקומען א ידיעה וועגן דעם אין דער שול אדער צום פרעזידענט. און מען האט באלד געטאן, וואס עס איז נויטיק געווען צו טאן: ביקור-חולים, באזארגן א בעט אין שפיטאל, ברענגען א דאקטאר, קומען צו-הילף א פאמיליע אין נויט, איינארדענען, לא עלינו, א היימישע לוויה, און א.וו.

א פארבאנד פון זעמבראווער אין ניו-יארק עקזיסטירט שוין העכער 70 יאר און איז גע-קניפט און געבונדן מיט דער אלגעמיינער פראפעסיאנעלער באוועגונג אויף דער יידישער גאס אין דער הויפט-שטאט פון די פאראייניקטע שטאטן. דאס איז געווען סוף פאָריקן יאר-הונדערט. יידישע ארבעטער אין ניו-יארק זענען געווען גאנץ ווייניק פארטראטן אין דער מעטאל-פראדוקציע אדער אין אנדערע טעכנישע און מעכאנישע פאכן. אלע האבן זיך געצויגן צו דעם נאָדל-פאך. די יידישע שניידער-ארבעטער, אזוי אויך די ארבעטער פון אלע אנדערע אפצווייגן פון דער נאָדל-אינדוסטריע, זענען ס'רוב געווען קאנצענטרירט אויף דער איסט-סאיד פון ניו-יארק. די ארבעט-באדינגונגען זענען דעמאלט געווען גאנץ שווערע, אפשר די שווערסטע, וואס מען קאן זיך פארשטעלן. קיין „טרעיד-יוניאן“ (פאך-פאראיין) פאר נאָדל-ארבעטער האט נאך דעמאלט כמעט ניט עקזיס-טירט. מען האט געארבעט פאר א הונדערטל פון פרי ביז שפעט אין דער נאכט, אזוי ווי מאָריס ראָזענפעלד האט עס געשילדערט אין זיינע שאַפ-לידער: „איך האב א קליין ייגגעלע... נאָר זעלטן, זעלטן זע איך אים“. דער ארבע-טער-אימיגראנט האט זיך ניט געקאנט אויס-בילדן נאך דער ארבעט, — ער איז געווען מיד און האט געדארפט פון זיינע שווער-פארדינטע קנאפע דאלארן אפשפארן אויף צו שיקן אהיים צו מפרנס זיין די ווייב, די אלטע עלטערן, שוועסטער און ברידער, ביז ער וועט לסוף זיי קאנען אריבערנעמען צו זיך. פון קיין געזעל-שאפטלעכע אינטערעסן האט דער ארבעטער ניט געוואוסט. עס איז אים געווען פרעמד די סביבה, דער גאנצער אמעריקאנער לעבנס-שטייגער, די

יצחק (איטשע) ראזען האט דאס ווארט

Chairman I. Rosen — speaking

רשות הדיבור ליצחק רוזן

לאנדסלייט אין אמעריקע זענען א חשובער כוח אין געזעלשאפטלעכן לעבן פון די אמעריקאנער יידן.

שבת אָוונט, חנוכה, דעם 5-טן דעצעמבער, 1953, איז פאָרגעקומען די הארציקע היסטאָרישע פייערונג לכבוד דעם 60-יעריקן יוביליי פון דער „יוניטעד זעמבראָו סאָסייעטי“. כראָנאלאָגיש האָט די פייערונג אביסל פארשפּעטיקט. דער באנקעט, אונטער דעם פאָרויפן פון דעם שרייבער פון די שורות, איז אדורך מיט גרויס חשיבות און דערהייבונג. מען האָט זיך געטיילט מיט זכרונות און זיך געוואונטשן צו דערלעבן ווייטערע יוביליי-פייערונגען. די יאָרן זענען שנעל אָפגעלאָפן, און מען האָט אדורכגעפירט מיט נאָך מער געהייבנקייט און שמחה די 70 יאָר אקטיוו לעבן פון אונדזער סאָסייעטי.

יהודיה בדבוש שבת שלה
א יידישע פרוי אין איר שבת'דיקן טראַכט
Jewish women in Festive Sabbath Attire
סבתא של יצחק רוזן
די באבע פון איטשע ראָזען
Isaac Rosen's Grandmother

מוצאי־שבת, דעצעמבער 17, 1960, חנוכה, ביים 5-טן ליכטל, איז אין דעם זאל „קלינטאָן פלאזא“ (קלינטאָן סטריט, ניו־יאָרק) געפייערט געוואָרן דער 70-יעריקער יוביליי פון זעמבראָווער.

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, ווען די אימיגראציע האָט זיך פאָרגרעסערט, זענען די לאנדסמאנשאפטן געוואָרן אלץ וועלטלעכער און אנגענומען א געזעלשאפטלעכן כאראקטער. דאָס לעבן אין אמעריקע האָט זיך געביטן צום בעסערן: דער ארבעטער האָט אויסגעקעמפט פאר זיך א קירצערן ארבעט־טאָג און העכערע שכירות. עס האָבן זיך געעפנט אָוונט־קורסן פאר לערנען ענגליש, פאר אלגעמיינער בילדונג. דער הימל האָט זיך אויסגעלייטערט פארן יידישן ארבעטער. די נייע מאסן־אימיגראציע פון פוילן און ליטע האָט געבראכט א מער פאָרגעשריטענעם עלעמענט. אויך פון זעמבראָווער זענען אנגעקומען אינטעליגענטע ארבעטער, חברים פון „בונד“, „פועל־ציון“, „צעירי ציון“, און זיי האָבן אריינגעבראכט אין דעם זעמבראָווער פארבאנד, אָדער „סאָסייעטי“, א נייעם גייסט פון פראָגרעס און געזעלשאפטלעכקייט. אויך די הילף פאר אונדזערע שוועסטער און ברידער אין דער אלטער היים איז אוועקגעשטעלט געוואָרן אויף א מער געזעלשאפטלעכן יסוד: קאָנסטרוקטיווע הילף דורך אַרגאניזירטע קערפערשאפטן, אנשטאָט הילף פאר יחידים, סיסטעמאטישע אַרגאניזירטע הילף, ניט קיין צופעליקע. ביז עס האָט אויסגעבראָכן די צווייטע וועלט־מלחמה און האָט אָפגעווישט אונדזער אלטע היים פון דער לאנד־קארטע. אויך דאָ האָבן מיר, זעמבראָווער לאנדסלייט, אלארמירט און אויפגעטרייסלט, פראָלאמירט און אויסגעפירט די שנעלע הילף פאר די איבערגעבליבענע ברידער אין די לאַגערן און זיי ניט געלאָזט זיך וואלגערן און ליידן נויט. ווי ווייט מעגלעך, געשיקט פעקלעך, געלט און זיי פארבונדען מיט פריינט, געשיקט שיפקארטן, פאפירן, אריבערגענומען קיין אמעריקע, געהאָלפן די, וואָס זענען געפאָרן קיין ישראל. די זעמבראָווער סאָסייעטי האָט זיך אויסגעצייכנט מיט איר ברודער־הילף (זע אויבן אין דעם בוך).

מיטן אויפקום פון מדינת־ישראל האָט די סאָסייעטי אויפגעוואכט פאר נייער ארבעט, ארבעט פאר ישראל. די זעמבראָווער סאָסייעטי האָט מיט א ברייטער האנט געקויפט „באָנדס“ די דאָזיקע ארבעט גייט אָן. די זעמבראָווער

ראווער סאסייעטי. אונדזער גרויסע פרייד איז אבער דאסמאל פארטונקלט געווארן אין א געמיש פון פרייד און טרויער: די מוטער זעמ-בראווע איז שוין נישטאָ מער!...

איטלעכע שיף פלעגט דאך ברענגען מיט זיך לעבעדיקע גרוסן פון דארטן — און שוין, מער נישט. איין טרייסט געפינען מיר נאך צומאל אין אונדזער הארץ: די גייסטיקע זעמבראווע לעבט נאך צווישן אונדז. מיר טראגן זיך נאך ארום מיטן זעמבראווער יחוס, האבן וואס צו געדענ-קען און מיט וואס צו שטאלצירן.

און נאך עפעס: צו פארדאנקען דער מאסן-אימיגראציע סוף 19-טן און די ערשטע צוויי צענדליק יארן פון 20-טן יארהונדערט, האט א טייל זעמבראווער זיך געראטעוועט אין אמערי-קע. צו פארדאנקען אויך דער ברייטער ציוניס-טישער ארבעט פון יונגע און עלטערע, און באזונדער דער היפשער צאל יוגנט-גרופן, האבן

הונדערטער יוגנטלעכע זיך געראטעוועט אין ישראל. און מיר שטאלצירן מיט זיי, און מיר זענען גליקלעך, וואס אויך אונדזערע לאנדסלייט, זעמבראווער קינדער, האבן מיט שווייס און בלוט מיטגעהאלפן אין דעם אויפבוי פון אונדזער מדינת ישראל. אויך אונדזער סאסייעטי האט אין דעם א היפשן חלק: מיר האבן ביז איצט געקויפט „באָנדס“ אין ווערט פון 13 טויזנט דאלער. ביי פארשיידענע געלעגנהייטן האבן מיר אויסגעגעבן ביז 25 טויזנט דאלער. 5.000 דאלער האבן מיר, צוזאמען מיט די לאַמזער, בייגעטראָגן פאר דער פאָלקסשול אין נגב. ביז 10 טויזנט דאלער האבן מיר בייגעטראָגן פארן יידישן פאראייניקטן אפעל, האבן פיל מאל בייגעטראָגן לטובת דער הסתדרות, דער הגנה, דער בויאונג פון הייזער, און נאך, און נאך. אונדזער הארץ און אונדזער האנט זענען שטענדיק אָפן פארן אויפבוי פון אונדזער היימלאנד.

לתולדות איגוד בני זאמברוב בארצות הברית

במוצאי־שבת, כ"ח כסליו (17 בדצמבר 1960), לאור הנר החמישי של חנוכה, נחוג חג יובל השבעים של האיגוד. רבות שמחנו, אבל השמחה היתה מהולה ביגון: אין עוד זאמברוב שלנו, אינן באות עוד אניות עם בני עיר משם... אולם רוח זאמברוב פועמת בקרבנו. שמחים אנו שחלק ניצל ונישרד בארצות הברית, וחלק, הודות לתנועה הציונית המוגברת, שרד בישראל, ושם נוטים אחינו שכם ונוטלים חלק פעיל ביזע ודם בבניין הארץ. איגודנו תרם לא מעט למען א"י: באלפי דולרים קנינו „בונדס“, אלפי דול-רים נוספים תרמנו בהזדמנויות שונות, תרמנו 5 אלפים דולר למען בית־ספר „מבועים“ בנגב, יחד עם בני לומזה; תרמנו כ־10 אלפים דולר למען המגבית המאוחדת, למען מגביות ההס-תדרות, בניין בתים ועוד. לבנו פתוח וידנו פתוחה תמיד למען בניין הארץ.

איגוד בני העיר קיים למעלה משבעים שנה. הגיעו מהגרים מזאמברוב. חיו חיים קשים. כל אחד חסך מפרוטותיו לשלוח הביתה לאשתו, להוריו, לאחיו ולאחיותיו. הפגישה היתה בבית־הכנסת... התגעגעו ה"ירוקים" לחיי־חברה, כמו לפני בייירה. אָמנם העזרה ההדדית היתה ניכרת בין בני העיר, אבל לא היה אירגון. והנה התארגנו סוף־סוף, דאגו להיטיב המצב החמרי והרוחני, ערכו אסיפות ושמחות של בני העיר, קירבו מהגרים חדשים, החלו להשתלם וללמוד בשעורי ערב ולהתעניין בחיי תרבות ורוח, ומשהגיעו ידיעות עגומות מזאמברוב — הרי עמדו תיכף על המשמר ואירגנו עזרה ראשונה בכסף, בצרורות, במשלוח כרטיסי-אנייה וכדומה. לאחר המלחמה נעשה הרבה למען השרידים, כפי שאפשר לראות מן המכת-בים (ראה לעיל).

בלעטערנדיק דעם פראטאקל־בוך

פאר די יארן 1943 - 1950

ל. יום־טוב

האָט ער געהייסן מיישל בורשטין, דער ציטער־ריקער בן־זקונים פון יאָנקל בורשטין ז"ל, איז איבערגעגעבן דער חברה־קדישא מיט לייב און לעבן. מערערע מאל איז ער אויסדערוויילט געוואָרן פרעזידענט, פון דער סאָסייעט, און די גאנצע צייט געווען פיונעראל דירעקטאָר. ביי יעדער זיצונג פון קאָמיטעט, ביי יעדער אלגעמיינער פארזאמלונג פלעגט ער מעלדן מיט צער: דער און דער איז געשטאַרבן דעם און דעם טאָג, לויט דעם יידישן לוח, כדי צו פאַרצייכענען דעם יאַרצייט־טאָג, און לויט דעם גויישן קאלענדאר. אלע שטעלן זיך אויף און גיבן־אָפּ כבוד דעם נפטר, און ער, דער גבאי פון חברה קדישא, זאָגט עטלעכע ווערטער, אין אויסדרוק פון טרויער נאָך דעם לאַנדסמאַן, וואָס איז אוועק פון אונדז. דער פיונעראל דירעקטאָר זאָרגט פאר דער לווייה, פארן קבר, פאר דער מצבה, שלאָגט־פאַר א קאָמיטעט, וואָס זאל זיך פארנעמען מיט צוגרייטן און אדורכפירן די אויפדעקונג פון דער מצבה. ער זאָרגט פאר דעם, אז דער צוגאנג צום בית־הקברות, צי דאָס איז „בית דוד“, „מאָנט חב־רון“, אָדער „וואַשינגטאָן סעמעטערי“, זאָל זיין געפלאַסטערט און אויפגעהאלטן ווי עס קער צו זיין. ער זאָרגט, אז מען זאל טאָן דעם געשטאַרבענעם זיין רעכט און אים אָפגעבן זיין לעצטן כבוד. ער נעמט זיך צום האַרצן, ווען די סעמעטערי־ארבעטער כאַפן אין געאיל אָפּ די ארבעט, ניט צו וואַרטן ביז די אלע ברידער־לאַנדסלייט וועלן זיך צוזאַמענקומען אלע צו דער לווייה. ער פירט דורך א באשלוס: די חברה־קדישא

בלעטערנדיק דעם דיקן פראָטאָקל־בוך פאר 8 יאָר ארבעט אין דער זעמבראָוער סאָסייעט אין ניו־יאָרק, האָב איך געפילט בחוש די העלע שטראלן ליכט, וואָס זענען אויפגעגאנגען צו מיר פון דער דאָזיקער געבענטשטער ארבעט.

א. קהילה פונקציעס

די סאָסייעט האָט אויסגעפירט פונקציעס, וואָס באַלאַנגען באמת צו א זעלבשטענדיקער קהילה. אַט רעדט מען וועגן שול און חזן, וועגן ימים־נוראים, וועגן באַזאָרגן קהל מיט אן אתרוג אויף סוכות, וועגן א קידוש שמיני־עצרת און שמחת־תורה, וועגן חברה־קדישא־קידוש דעם לעצטן טאָג פסח, וועגן באַזאָרגן נויט־באדערפטיקע מיט מעות־חיטין פאר פסח, לויטן אלטן היימישן שטייגער: אָדער געבן אָדער נעמען. אפילו געזאָרגט, אז די תפילות אין דער זעמבראָוער שול זאָלן זיין לויטן אלטן נוסח, ווי אין דער אמאָליקער זעמבראָוער נישט ווי אין דער „פראַגרעסיווער“ יידישער אמעריקע. האָט ווער געטראכט וועגן שליסן די שול צוליב די גרויסע הוצאות, האָט דער פרעזידענט וואַקסמאַן געזאָגט: די שולן אין זעמבראָוער זענען פארברענט געוואָרן, זאָל די שול דאָ כאַטש זיין אַן אַנדענק, און די זעמבראָוער שול איז מאַריך ימים...

ב. חברה קדישא

די חברה קדישא פונקציאָנירט דאָ אויף א האַרץ־רינדיקן אופן. דער לאַנדסמאַן מאַריס באַרנשטיין, וואָס אין זעמבראָוער

ד. ברודערשאפט

האָט א ברודער א שמחה: א חתונה ביי זיין קינד, א ברית, א בר־מצווה קומט ער צו דעם מיטינג און „פארלאנגט א קאָמיטעט“. שיקט מען צו דער שמחה א צאל מיטגלידער צו באגריסן דעם בעל־שמחה אין נאָמען פון דער סאָסייעט, און זיי ברענגען אויך א מתנה, א „פרעזענט“, פון 10 אָדער מער דאָלער פאר דעם פאָרל אָדער דעם בר־מצווה.

ווערט א מיטגליד אלט 50, 60 אָדער 70 יאָר, איז מען אים מכבד מיט א באַנקעט און מען גיט אים אויך א שיינע מתנה. אזוי האָט מען געפֿיערט מיט פיל וואַרימקייט דעם 70־טן און 75־טן געבוירן־טאָג פון דעם בכבודן ברו־דער שלום־אבנר באַרנשטיין.

איז א ברודער פארענגט אין געלט־ענינים, קאָן ער זיך אָפט העלפן דורך א הלואה, וואָס ער באַקומט פון דעם „לאָן־פאָנד“ (גמילות־חסדים קאסע), וואָס יוסף סאוועצקי איז א לאַנגע צייט געווען דער „מענדזשער“ (פאר־וואלטער) פון דעם דאָזיקן פאָנד.

עלטערע חברים, מלחמה־אינוואלידן ווערן באַפרייט פון דעם מיטגליד־אַפּפּאַל. מאַכט זיך, אז א לאַנדסמאן בלייבט עלענד אויף דער עלטער, אַרדנט מען אים איין אין א מושב־זקנים, און לאַנדסלייט פארפֿעלן ניט צו קומען צו אים מיט א וויזיט. ווען ר' אלטער דער מגיד איז אלט געוואָרן, האָט די „ליידיס אָוקזיליערי“ אים געשאפן א פענסיע. חשובע לאַנדסלייט, ווי ר' אלטער דער מגיד, רעווערענד מאַסלאָוו, אָדער ר' יעקב קארלינסקי, זענען מספיד די מתים. בעת די קאָמיטעט־זיצונגען און די מיטינגען ברענגט אלע מאָל א בעל־שימחה כיבוד (רעפרעזענטס). ברידער לאָזן זיך וואוילגיין מיט א שנעפסל און באַטע־מטע פאָטראוועס.

ה. הכנות אויפן נאכן קריג

ברידער האָבן ניט געגעבן קיין רו, ווען די מלחמה איז אָנגעגאנגען: וואָס וועט זיין, ווען די מלחמה וועט אויפהערן? דער פאָרויזער מאַריס באַרנשטיין האָט איינמאָל פייערלעך דערקלערט: ברידער, איין נס איז שוין געשען—

האָט ניט קיין רעכט „צו רירן דעם בר־מינן פון אַרט“ (To Touch the body from the place) און דער דערלויבעניש פון דעם פיונע־ראל דירעקטאָר. ער ערגערט זיך און כעסט זיך, ווען עס קומען ווייניק מענטשן צו דער לווייה, אָדער צו דער אויפדעקונג פון דער מצבה.

ער וועקט און דערמאָנט ביי יעדער פארזאמלונג, מען זאָל זיך ריכטן אויף גרויסע הילפס־אַקציעס, ווען די שרעקלעכע מלחמה וועט קומען צו א סוף. באַנייט די „ליידיס אָוקזיליערי“ (פרויען הילפס־פאראיין), צו זיין גרייט צו שיקן די גרויסע באַלדיקע הילף צו אונד־זערע ברידער און שוועסטער, וואָס וועלן זיך האָבן געראטעוועט.

ג. קראַנקען־פארזארגונג

ווי אמאָל אין שטעטל האָבן יידן געזאָרגט פאר די אַרימע קראַנקע, זיי זאָלן האָבן א דאָקטאָר, רעצעפטן, געזאָרגט פאר צווען די קראַנקע, פאר זייער גענעזונג, אזוי איז זיך אויך נוהג דאָ די סאָסייעט. ביי יעדער זיצונג ווערט געמאָלדן: דער און דער איז קראַנק. און עס ווערט באַשטימט א ברודער, וואָס זאָל דעם קראַנקן באַזוכן און ברענגען א ראַפּאָרט. דער קאָמיטעט האָט זיינע ספּעציעלע שליחים פאר איטלעכן שפיטאָל. אָט זענען יאָרנלאַנג לואי צדק און ווילי ראָזענבלום געווען די באַאמטע, וואָס זייער אַרבעט איז געווען איינצואַרדענען קראַנקע אין דעם ברוקלינער שפיטאָל; בעני קופער, און דערנאָך אַשר שאַרק און נוח דזשענטשאל — אין שפיטאָלן אין מאַנהעטן און אין די בראַנקס. און ביי איטלעכן מיטינג האָט מען אויסגע־הערט א באַריכט וועגן דעם געזונט־צושטאנד פון פאַציענט. קומט דער חולה ארויס פון שפיטאָל, שטעלט ער צו דעם קאָמיטעט א סטייטמענט פון שפיטאָל און באַקומט זיין קראַנק־בענעפיט, וואָס ער איז באַרעכטיקט דערצו. ווערט א ברודער קראַנק און קאָן ניט גיין צו דער אַרבעט, שטעלט ער צו א באַשטע־טיקונג פון דאָקטאָר און קריגט אַרבעטלאָזיקייט־בענעפיט.

אונדזערע ברידער און שוועסטער ? און אזוי באַרנשטיין, אזוי אויך ברודער איטשע ראָזען און משה אייזער, און אנדערע. זיי האָבן נישט געלאָזט רוען: מ'דארף שוין איצט, אין מיטן דער מלחמה, אַרגאניזירן הילף, שאפן געלט, פֿעקלעך און א.וו. פאר די ברידער פון דער אלטער היים. מ'דארף אַרגאניזירן אלע לאנדס-לייט, אויסגעפינען זייערע אַדרעסן, מאַכן „דראַיווס“, זאמלען און זאמלען, צו זיין גרייט צו העלפן ווי נאָר עס וועט קומען די שעה.

אמעריקע האָט שוין געזיגט אין יוראָפּ. מיר ווארטן אויפן צווייטן נס. ווען דער אומציווילי-זירטער אזיאטישער „דזשעפּ“ (יאפאנער) וועט באזיגט ווערן, פראווען מיר א גרויסע וויקטאָרי-פארטי (נצחון-באנקעט) פאר אלע מעמבערס — און מיר וועלן זיך אלע פרייען ביזן גרויען טאָג... ער ווערט אָבער באלד אומעטיק און גיט-צו מיט צער: אָבער ווער ווייס, צי מיר וועלן נאָך האָבן אונדזער אלטע שיינע זעמבראָווע ? ווער ווייס, וואָס היטלער האָט געמאכט פון

נשים בנות זאמברוב חוגגות חג העצמאות ה-12 של מדינת ישראל.
זעמבראָווער פרויען פייערן דעם 12 יאָריקן געבורטסטאָג פון מדינת ישראל. פרוי סאוועצקי שטייט בראש.
Zambrov Ladies in U. S., celebrating the 12th Independence Day of Israel
In centre Mrs. Savetzky

עס איז באשלאָסן געוואָרן צונויפצושטעלן „ערן־טאבעלן“ מיט די נעמען פון די קינדער, די געפאלענע אין דער מלחמה.

ו. פארבינדונגען

די סאָסיעטי האָט פארבינדונגען מיט אלע יידישע אינסטיטוציעס, ארבעט־מיט און שטיצט זיי: קויפט בילעטן אָדער „באַנדס“ פאר הגנה, הסתדרות, מעדיקאמענטן פאר רוסלאנד (בעת דער מלחמה), באטייליקט זיך אין ציוניסטישע מיטינגען, מיטינגען פאר ביראָ־בידזשאן, פאר־שרייבט דעם שריפטשטעלער סטעפאן צווייג, צו זיין 70־יעריקן געבוירן־טאָג, אין גאָלדענעם בוך, שטיצט דעם „האַיאָס“, „דזשוינט“, „אַרט“, „דהי פעדעריישן אָו דזשואיש טשארטיס“, דעם יידישן טעאטער, יידישע קולטור און קונסט, שליסט זיך אָן און פארבאנד פון פוילישע יידן.

ז. די יערלעכע פורים פעקעדיזשאקציע

דאָס ווערט אדורכגעפירט מיט באזונדער ווארימקייט פון געפיל. אלע קומען, אלע בא־טייליקן זיך. די „אקציע פון פעקלעך“ ברענגט אריין היפשע סומען געלט לטובת דער הילפס־ארבעט פון דער סאָסיעטי.

אין אָקטאָבער, 1945, ווי נאָר עס זענען אָנגעקומען די ערשטע האַרץ־ברעכערישע גרוסן פון זעמבראָווער, וואָס האָבן זיך געראטעוועט, האָט מען גלייך ארויסגעשיקט די ערשטע 10 פעקלעך: 5 קיין זעמבראָווע, 2 קיין מינסק, 2 קיין פאריז און 1 קיין ווארשע. זינט דעמאָלט האָט מען ניט אויפגעהערט צו שיקן די פעקלעך. יוסף סאוועצקי און אנדערע האָבן אלעמען געענטפערט אויף זייערע בריוו און בקשות, און גלייך געשיקט א פעקל מיט נויטיקע שפייז־פראָדוקטן אָדער קליידונג און רפואות.

ה. די אקטיווע ארבעטער

פון די אקטיווסטע מיטארבעטער אין דעם פראָטאָקאָל־בוך איז א חוב צו דערמאָנען דעם ברודער נייטען בורג, וואָס אין זעמבראָווע האָבן מיר אים געקענט ווי נחמיה גאָלאַמבעק, זון פון יאָסל משה־שמואלס.

ער איז געווען פון די שענסטע און די באליבטסטע ברידער. מיט הומאָר און פיל טאקט פלעגט ער שטענדיק אינסטאַלירן די נייע באאמטע אין דעם קאָמיטעט, פלעגט געפינען פאר איטלעכן א גוט וואָרט, סיי פאר די אריינ־קומענדיקע, סיי פאר די ארויסגייענדיקע מיט־גלידער פון קאָמיטעט. איז געווען געטריי איבערגעגעבן דעם פאראיין, האָט געהאט אן אָפענע האנט, האָט געגעבן די ערשטע געלט־

נתן (נחמיה) בורג (נחמיה גאָלאַמבעק)
Nathan-Bourg (Nekhemia Golombek)

סומע פאר דעם „אַלד־איי־דזש־פאַנד“, פאר דעם פאַנד אויף אויסצוהאלטן אלטע ברידער. ער איז קראנק געוואָרן און געשטארבן יונג. זיין יונגער זון, וואָלטער, פארנעמט זיין פלאץ. צווישן די געטרייע מיטגלידער, לויטן פראָטאָקאָל־בוך, איז צו דערמאָנען דוד סטיין, וואָס איז געווען קאסירער פיל יאָרן, פרידמאן, פור־מאן, וואָס איז 32 יאָר געווען געטרייער חבר און פראָטאָקאָל־סעקרעטאר. ער האָט אָנגעהייבן מיט 85 חברים און 700 דאָלער אין קאסע און געענדיקט מיט 300 חברים און 15 טויזנט דאָלער אין קאסע.

ט. דער זעמבראָווער פינקס

לויטן פראָטאָקאָל־בוך, האָט ברודער יצחק גאָראָדינסקי, זון פון דוד און חווה, ווען ער איז צוריקגעקומען פון זיין באזוך אין ישראל, אויף דעם מיטינג פון 13־טן דעצעמבער, 1947, דערציילט, אז דר. יום־טוב לעווינסקי (זון פון

און פיל געטאן צו פאפולאריזירן דעם געדאנק צווישן די ברידער האט ה' חיים בן-דור.

אין די לעצטע יארן, נאכן באזוך פון ברודער אייזיק מאליןאוויטש אין ישראל, איז דער עניין ווידער געווארן אקטועל. די סאסייעטי האט איבערגעשיקט א גרעסערע סומע געלט פאר דעם דערמאנטן צוועק, און אזוי ארום ביי געטראגן די הויפט-סומע און דאס בוך איז דערשינען. דאס איז איינער פון די וויכטיקסטע אויפטוען פון זעמבראווער פארבאנד. דער פרי-זידענט, איטשע ראָזען, האט ארויסגעשיקט בשעתו, א ספעציעלן אויפרוף צו די ברידער וועגן באטייליקן זיך אין בוך און אויך וועגן איינצאלן זייער טייל.

לערער ר' ישראל, און נחמן יאנקלס אן אייניקל) פלאנט ארויסצוגעבן א זעמבראווער פינקס, וואס זאל כולל זיין די געשיכטע פון דער שטאט, — די קהילה, אינסטיטוציעס, בעלי-בתים, ארבע-טער, קולטור, דאס עקאנאמישע לעבן, פארטייען, ספארט, טעאטער א. א. די לאנדסלייט אין ישראל האבן דעם פארשלאג גוט אויפגענומען, מען באדארף אבער האבן א סך געלט עס אויסצופירן. פארשטייט זיך, אז די ברידער אין אמעריקע זענען ביכולת דאס אדורכצופירן.

זינט דעמאלט איז כמעט ווי גארנישט געטאן געווארן, כאטש דער עדיטאר, דר. לעוויןסקי, האט זיין ארבעט פון זאמלען מאטעריאל ניט אפגעלאזט. דעם עניין שטארק אויפגעמונטערט

אירגון נשים ליד איגוד בני זאמברוב בארה"ב חוגג חג בר־מצוה של מדינת ישראל (1961).
פרויען-גרופע ביי דעם זעמבראווער פארייניקטן הילפס קאמיטעט פייערט דעם „בר־מצוה" פון דער יידישער
מדינה (1961).

The Ladies Auxiliary of the United Zambrov Society, celebrating the 13th
Independence Day of Israel

רשימה פון די אנפירנדיקע ברידער פאר די 8 יאר, 1943-1950 לויטן פראטאקאל בוך:

פרעזידענטן: נייטען בוינג, מאַריס באַרנשטיין, יוסף וואקסמאן, דוב סטיין, יוסף סאוועצקי.

וויצע-פרעזידענטן: שלום-אבנר באַרנשטיין, לואי צדק, בענע קופער, הערי סטיין, טשאַל קאַץ.

טרעזשורער: דוב סטיין. פיונעראל דירעקטאָר: מאַריס באַרנשטיין.

האַספּיטאַלער: לואי צדק, ווילי ראָזענבלום, אשר שאַרק, נוח דזשענטשאַל.

לאָן פּאַנד (גמילות חסדים): יוסף סאוועצקי, דוב סטיין, לואי צדק.

באַרד אוו דירעקטאָרס: די דריי ברידער שמואל, דוב און הערש סטיין, יוסף שאַפראַן, קאַנסעל כהן, סעם שטערן, אשר ראָזען, אברהם דוד גאַלדשטיין, בערל פיינבערג, איזי-דאָר ראָזען, פסח פענסקי, בעני ראָזען, מאיר זאַרעמבסקי.

פּראָטאָקאָל-סעקרעטאַר: אליהו פאַרמאַן, י. קאַזאַל.

די לעצטע יאָרן זענען געווען אַקטיוו ווי פרעזידענט: לואי פאון, יצחק ראָזען.

זעמבראווער פאראייניקטער רעליף-קאמיטעט

פון משה אויער

מיר שוין געוואוסט, אז דער טאָג פון היטלערס מפלה איז נאָענט.

זענען געקומען דעמאָלט צום מיטינג פון דער פאראייניקטער זעמבראווער סאָסייעטי צוויי זעמבראווער, א מאַן מיט א פרוי, און געבעטן דאָס וואָרט. פרעזידענט סטיין האָט זיי געגעבן דאָס וואָרט. האָבן זיי גערופן צו אונדז און געזאָגט: אזוי ווי די רויטע ארמיי דער-נענטערט זיך צו זעמבראווע, איז שוין די העכסטע צייט, אז מיר זאָלן אויפֿוואַכן און אָנהייבן א שנעלע הילפס-אַקציע פאר אונדזערע לעבנגעבליבענע ברידער און שוועסטער. מיר האָבן נאָך דעמאָלט ניט געוואוסט פון אונדזער גרויסן אומגליק. מיר האָבן פארשטאנען, אז גרויסע צרות זענען אויסגעפאלן אויף די קעפ פון אונדזערע זעמבראווער און אַז נישט ווייניק זענען די מלחמה-קרבנות פון צווישן זיי. מיר האָבן אָבער נאָך געהאַפּט צו דערווישן אונדזער שטעטל און וואָס שנעלער קומען איר צוהילף. דער שאַרפער רוף פון די זעמבראווער געסט האָט געריירט די הערצער. עס האָט ניט לאנג געדויערט און עס איז אָרגאַניזירט געוואָרן דער פאראייניקטער זעמבראווער רעליף פאר אלע שיכטן פון די זעמבראווער ברידער אין ניו-

ביי דער זעמבראווער פאראייניקטער סאָסייע-טי, וואָס איז שוין אלט איבער זיבעציק יאָר. האָט שטענדיק עקזיסטירט א רעליף-אַפטייל. שטענדיק איז געווען א הילפס-קאסע און די ברידער זענען שטענדיק געווען גרייט צו העלפן זייערע ברידער אין די פאראייניקטע שטאטן און געוויס די שוועסטער און ברידער, פריינט און שכנים און סתם יידן פון דער אלטער היים. בעת דער לעצטער גרויזאמער מלחמה איז זעמבראווע, ווי גאַנץ פוילן, געוואָרן אַפֿ-געשניטן און פארשניטן פון אונדז, איז, פאר-שטייט זיך, מיט געוואלט איבערגעריסן געוואָרן יעדער מין הילף.

מיט אן איינגעהאלטענעם אָטעם און א ציטערדיק האַרץ האָט איטלעכער אויסגעווארט דעם טאָג, ווען עס וועט אונדז אָנגעזאָגט ווערן די בשורה, אז היטלער איז געפאלן און אייראָ-פע איז באַפֿרייט. וועט מען דעמאָלט קאָנען צוריק באַנייען דעם בונד מיט אונדזער היימיש שטעטלעך, וואָס איז געווען אזוי לאנג איבער-געריסן?

אין יאנואר, 1944, נאָך דעם ניצחון פון דער רויטער ארמיי ביי סטאלינגראד, האָבן

יארק. עס איז אויך אויפגעקומען דער פרויען-אפטייל ביים רעליף, די "ליידס" אקזיליעריי. די הילפס-אקציע האט זיך ביסלעכווייז אנגעהייבן. מען האט אבער נאך נישט געהאט באקומען קיין שום לעבעדיקן גרוס פון זעמבראווע.

לסוף איז געקומען דער ערשטער לעבעדיקער און גענוג טרויעריקער גרוס פון איינעם פון די ברידער סטופניק (זון פון ברעזשניצער שוסטער). דאס איז געווען די גרויליקע בשורה, אז די יידישע זעמבראווע איז שוין מער נישטא. אבער א היפשע צאל זעמבראווער וואלגערן זיך מסתמא אין דער חרובדיקער מזרח-איירא-פע: אנטרונענע פון די גאז-אויונס און טויט-לאגערן. איבערגעבליבענע פון די פארשיקטע קיין רוסלאנד, יחידים, וואס האבן געקעמפט אלס פארטיזאנען, אויסבאהאלטענע ביי גוים, אין וועלדער און גריבער. האבן מיר ערשט באנומען ווי גרויס עס איז דער אומגליק און ווי שנעל עס מוז קומען די הילף פון אונדזער זייט. אין א קורצער צייט ארום האבן אנגע-הויבן זיך אפרופן נאך זעמבראווער, איבערגע-בליבענע פון פייער און שווערד, פון הונגער, פון צוואנגס-ארבעט און פון די גאז-אויונס. יעדער איינער פרעגט: ווער איז געבליבן לעבן? וואו זענען זייערע פריינט און נאענטע? ווער וועט זיי העלפן מיט א בגד, א פאר שיק, מיט עסן, מיט מעדיקאמענטן, מיט א פעקל סיגארעטן, מיט א גראשן געלט? און יעדער איינער פרעגט: וואס וועט זיין ווייטער? וואוהין פארט מען, צו וועמען פארט מען און מיט וואס פארט מען?

און עס האט זיך אנגעהייבן אן אקציע פון ענטפערן אויף בריוו און שרייבן בריוו — הונדערטער, הונדערטער איטלעכן חודש. האט זיך אנגעהייבן א פיבערדיקע אקציע פון שיקן פעקלעך. ווי נאר מיר האבן געקראגן אן אדרעס פון א זעמבראווער, האבן מיר אנגעהייבן שיקן

געלט — דורך פאסט, דורך דער באנק, דורך שליחים. טויזנטער דאלארן זענען אריבערגע-שיקט געווארן צו גרופעס מענטשן, צו יחידים — קיין לאדז, קיין ביאליסטאק, קיין זעמבראווע, קיין דייטשלאנד, איטאליע, פראנקרייך און פון וואנען נאר מיר האבן געקראגן א ידיעה פון א געליטענעם לאנדסמאן.

די ארבעט, אמת, איז געטאן געווארן דורך יחידים. עס מוז געגעבן ווערן אנערקענונג דעם רעליף-סעקרעטאר, יאסל סאוועצקי, מיט זיין פרוי, וואס זענען געשטאנען אומדערמידלעך ביי דער דאזיקער ארבעט די גאנצע צייט. עס האבן אויך מיטגעארבעט מיט גרויס איבער-געגעבנקייט: פרעזידענט נייטן בוירג, יוסף וואקסמאן, שלום-אבנר בארנשטיין, יצחק ראזען, דוב סטיין, א. צדק, מ. בורשטיין, נוח דזשע-נטשאל, הערי סטיין, סעם שטערן, ב. פיינבערג, משה אייזער — דער שרייבער פון די שורות. עס זענען אקטיוו אונדזערע שוועסטער אין דער "ליידס" אקזיליעריי: פאלין זארעמבסקי (פרע-זידענטין), סילוויא בערקאוויטש (וויצע פרע-זידענטין), פאלין צדק (פינאנץ-סעקרעטארין), אסתר בורשטיין (טרעזשורער), אסתר סטיין, לאהטשע סאוועצקי, ד. גרינבערג.

די אנגעקומענע הונדערטער בריוו, די הארצייסנדיקע און הארץ-דערקוויקנדיקע תשובות פון די ברידער אין גויט, די פאר ווערטער פון דערמונטערונג, וואס זענען געקומען פון אונדז — דאס איז געווען אונדזער שכל, אונדזער נחת-רוח.

אין יאנואר, 1947, איז דערשינען דער ערשטער בולעטין פון פאראייניקטן זעמבראווער רעליף, וואו עס איז גערעדט געווארן וועגן דער הזכרה, וואס דארף פארקומען דעם 26-טן יאנואר, מיט א קורצער באשרייבונג פון אונדזער רעליף-ארבעט. און א רשימה פון די לעבנגעבליבענע, וואס דער קאמיטעט האט מיט זיי קארעספאנדירט. (זע אויבן, זייט 579—80).

ועד העזרה הזאמברובאי בני-יורק

פולין, מהעולם הגדול, פסקה כל פעולת עזרה. אולם, בראשית שנת 1944, כאשר צבאות ברית המועצות התקרבו לזאמברוב, החלה

תמיד היתה קופת עזרה ליד ארגון בני העיר. תמיד עזרו ונענו לכל קריאה. בימי מלחמת ההשמדה, כאשר ניתקה זאמברוב, יחד עם כל

תרופות, דולרים, הוצאות הדרך, כרטיסי-אנייה וכו'. יוסף סאוויצקי ורעייתו ראויים לציון בעבור עבודתם הרבה. בכתבת מכתבים היו עוד כמה פעילים, ובעיקר ועד העזרה לנשים, "ליידס" אוקזיליארי". לפי התשובות הקורעות לב והמרנינות לב—על שילוח העזרה הדחופה והרצויה — יש לקבוע חשיבות המפעל.

תסיסה בקרב האחים בני-יורק. אורגן ועד עזרה בינמפלגתית, שכל מגמתו ומעייניו היו—לעזור לבני העיר הנותרים. ואמנם, רק נתקבלה ידיעה ראשונה על גורל העיר ושרידיה מאת אחד האחים סטופניק, החלה העזרה הממשית. אחר כך הגיעו עוד ידיעות ומכתבים. ומאז החלה פעולה קדחתנית לענות על מאות מכתבים, לשלוח מכתבים, חבילות מזון ובגדים,

באמערקונגען

וואס האבן זיך באזעצט און זיך איינגעארדנט אין ישראל, נאך לאנג-לאנג באקומען רעליף-פעקלעך און געלט.

מען האט געשיקט געלט (200 דאלער און 500 דאלער) צום מגן-דוד אדום אין ישראל. מ'האט געזאמלט פיל גוטע ביכער אין יידיש און העברייאיש און עס איבערגעשיקט קיין פוילן פאר א יידישער פאלקס-ביבליאטעק אויפן נאמען פון דער אומגעקומענער זעמבראָווער פאלקס-ביבליאטעק. עס איז אויך אונטערגענומען געווארן אן אקציע פון זאמלען מאטעריאל פארן "זכור-בוך", וואס איז ליידער ניט געקרוינט געווארן מיט פיל הצלחה. ווייניק האבן זיך אפגערופן צו שרייבן פארן "זכור-בוך".

ביי יעדער זיצונג פלעגט מען פארשלאגן פלענער ווי אזוי צו פארגרעסערן די געלט-זאמלונגען. און משה אייזער איז געווען אפט דער פארשלאגער. אזוי איז אויך געמאכט געווארן דער פארשלאג צו העלפן סיסטעמא-טיש אונדזערע ברידער אין ישראל. אזוי, למשל, שלאגט-פאר משה אויזער אויפצוהאלטן צען שפיטאל-בעטן אין ישראל אויפן נאמען פון זעמבראָווע, א. א. וו.

דער רעליף איז אן אויסדרוק פון זעמבראָווער ברידערלעכער הילף און האט אויפגעשריבן מיט זיין מסירותדיקער ארבעט א הערלעך בלאט אין דער געשיכטע פון "זעמבראָווע", וואס איז אין אמעריקע.

ל. יום-טוב

אייגנטלעך איז שווער צו אונטערשיידן צווישן דעם רעליף-קאמיטעט און דער פאראייניקטער סאסייעטי. כמעט דיזעלבע מענטשן האבן געארבעט דא און דארט.

אבער די "יוניטעד זעמבראָווע סאסייעטי" האט ניט אריינגענומען אלע שיכטן זעמבראָווער. אויסער דעם איז דאך די הויפט-אויפגאב פון דער יוניטעד סאסייעטי צו געבן ברידער-לעכע הילף אויפן אָרט: מעדיצינישע הילף, שפיטאל, א קבר אחרי מאה ועשרים שנה, א מצבה, ארבעט-פארזארגונג, א שול מיט א חזן און דאס גלייכן.

דער רעליף-קאמיטעט האט זיך אפגעגעבן דורכאויס מיט הילף פאר די געראטעוועטע ברידער.

ביי יעדער זיצונג פון קאמיטעט איז אפגעגעבן געווארן א באריכט אויף וויפיל בריוו מען האט געענטפערט. לויט די פראטאקאלן, האט מען איין חודש געשריבן קיין אייראפע 115 בריוו, דעם צווייטן חודש — 260 א. א. וו. ביי יעדער זיצונג האט מען אפגעגעבן דיין-וחשבון, וויפיל טויזנטער דאלארן מען האט שוין אריבערגעשיקט, וויפיל הונדערטער פעקלעך מ'האט געשיקט, וויפיל פאמיליעס מ'האט אויפגעזוכט און פאראייניקט. און ווען די פליטים זענען שוין אפילו געווען אויף א זיכערן אָרט, ווי ישראל, קאנאדע, איז די שטיצונג ניט איבערגעריסן געווארן. די פליטים,

זעמבראווער אין מעקסיקע

יצחק ראטבערג

יאר 1511: יידן אָדער מאראנעז איז פארווערט צו שטעלן אַ פוס אויף דער הייליקער מעקסי-קאנער ערד. די אלטע געשיכטע פון מעקסיקע האָט אויך צו דערציילן פון יידן, וואָס זענען אומגעקומען אין די שייטער-הויפן פון דער אינקוויזיציע אין מעקסיקע.

דאָך האָבן זיך דאָ אויפגעהאלטן אין געהיים צענדליקער מאראנעז-משפחות, און זיי האָבן מיט דער צייט, ווען די אינקוויזיציע איז אָפגעשאפט געוואָרן, פארלייגט די יסודות פון

בכלל איז מעקסיקע קיינמאל ניט געווען קיין פונקט פון יידישער אימיגראציע.

אין 16-טן יארהונדערט האָבן מאראנעז, אנטלאָפענע פון דער שפאנישער אינקוויזיציע, זיך טיילווייז געראטעוועט אין דער „נייער שפאניע“, דאָס הייסט, אין די ניי-אנטדעקטע מדינות פון דרום-אמעריקע, וואָס זענען געווען אונטער דער שפאנישער הערשאפט. איז זיי גאנץ שווער געווען אָנצוקומען קיין מעקסיקע אויף אַ לעגאלן שטייגער, ווייל דאָ האָט געגאָל-טען דער עדיקט פון חואן פון קאסטיליע פון

מהקבוצה הזאמברובאית במכסיקו — פון דער זעמבראווער גרופע אין מעקסיקע

(בילד גענומען פון יצחק ראטבערג ביי אַ גלעזל טיי, ביי חיים גאראדזינסקי)

ערשטער שורה (שטייען, פון רעכטס): שפרה גאלאמבעק, איר מאן חיים גאלאמבעק ז"ל, שיינה-חנה און חיים גאראדזינסקי. צווייטע שורה (זיצן): יצחק און נחמה ראטבערג, ברכה לאָוסקי.

A Group of Zambrovites in Mexico-City

דער ספרדישער יידישער קהילה, וואס האט זיך דערהאלטן ביז צום היינטיקן טאג. אשכנזישע יידן זענען דא געווען געציילטע.

ערשט אנהויבן 20סטן יארהונדערט איז אביסל געשטיגן די איינוואנדערונג פון מזרח-איראפאישע יידן, און עס איז אויך געקומען צום לעבן א קהילה, אן אשכנזישע.

נאך מיר וועלן זיך אומקערן צו אונדזערע זעמבראווער. דער כבוד צו זיין דער ערשטער זעמבראווער אימיגראנט אין מעקסיקע געהערט אונדזער אברהם זאלצבערג, אַנקומענדיק אהין אין יאר 1927 בערך. אין א יאר שפעטער הויבן זיך אן באווייזן נאך עטלעכע זעמבראווער, וואס טראכטן אבער קוים צו פארבלייבן דא, נאך ווארטן אויף דער ערשטער מעגלעכקייט צו קריגן א וויזע קיין נאָרד-אמעריקע, אין די פאראייניקטע שטאטן. ביי היינטיקן טאג געפֿינען זיך אין מעקסיקא-סיטי ארום זיבן זעמבראָ-ווער פאמיליעס, כּן ירבו! איך וועל זיי אויס-רעכענען לויטן אלף-בית: גאַלאַמבעק, גאַראָ-דינסקי, זאַלצבערג, לאַווסקי, סלאַוויק, פעקאַ-רעוויטש, ראָטבערג.

דער ראש פון דער פאמיליע גאַלאַמבעק, חיים, איז געווען אונדזער שטאַלץ — דער פירער פון דער פּוּעלי-ציון פארטיי, אַנגעזען און אַנגע-נומען אין דער היגער יידישער געזעלשאפט. ער איז ליידער געשטאָרבן פאר דער צייט, און מיר האָבן זייער שווער און פינלעך געפילט די אבידה. (זע זיין בילד, אויבן, זייט 485).

קיין זעמבראווער פארבאנד איז דאָ נישט בנמצא, אָבער מיר פארהאלטן זיך ברידערלעך, קומען זיך אָפט צוזאמען אויף א שמוחה, אָדער סתם אזוי אויף צו פארוויילן זיך און צו טיילן זיך מיט אונדזערע היימישע זכרונות. מיר פארהאלטן זיך אויך נאָענט מיט די לאַמזער און אנדערע שכנותדיקע לאנדסלייט און פירן צומאָל אדורך צוזאמען א געזעלשאפטלעכע אונטערנעמונג.

מאטעריעל זענען די אלע זעמבראווער אין מעקסיקע מער-ווייניקער גוט עטאבלירט. באטייליקן זיך אין דעם אלגעמיינעם געזעל-שאפטלעכן לעבן פון דער היגער יידישער באפעלקערונג, זענען באזונדערס אקטיוו אין דער ציוניסטישער באוועגונג, פארנעמען בכלל א בכבודיקן אָרט אין דער געזעלשאפט.

בני זאמברוב במקסיקו

אברהם זאלצברג בשנת 1927 בקירוב. לאחר שנה באו עוד אחדים ומהם לא חשבו להשתקע, כי אם ראו את המקום כקרב קפיצה לארצות הברית. לאט-לאט הסתדרו אלה ונשארו כאן. בסך-הכל ישנן כאן 7 משפחות בני זאמברוב: גילומבק, גורודזינסקי, זאלצברג, לאווסקי, סלוי-ביק, פיקאריביץ, רוטברג. הם מתכנסים לעתים קרובות זה אצל זה.

בכלל אין מקסיקו מקום להגירה יהודית. בראשית כיבושה על-ידי הספרדים נאסרה שם דריסת רגל ליהודי ואפילו ל"אנוס". במשך הזמן הקימו שם יוצאי ספרד בסתר ואחר כך בגלוי קהילה יהודית הקיימת עד היום. אשכנזים מעטים היו במקסיקו.

רק בראשית מאה זו החלו באים מהגרים ממזרח אירופה. המתגר הראשון מזאמברוב היה

זעמבראווער - אין לאנדסלייט־פאראיין פון לאמזע. זעמבראווע און אומגעגנט

בויענסייירעם, ארגענטינא

פון בויעז כמיעל (גענעראל-סעקרעטאר)

און שטארקער, פארצווייגטער און אלץ אקטיווער
פון טאג צו טאג.

פון דעמאלט אן האט יעדער „גרינער“ פון
לאמזע-זעמבראווער געגנט געוואוסט, אז דא
באקומט ער די געהעריקע ברידערלעכע שטיי-
צונג אין קריגן פאר אים א פלאץ פון ארבעט, אין

Boaz Chmiel

בויעז כמיעל

שאפן אים א היים. ער האט א פלאץ, וואו צו
טרעפן זיך מיט היימישע, צו פארברענגען
צוזאמען אן אָונט, שבת און יום־טוב, ביז...
ביז ער אליין בירגערט זיך איין און איז וויליק
און גרייט צו קומען אנקעגן אנדערע ניין-
איינגעוואנדערטע.

צוליב דער באדייטיקער צאל זעמבראווער
און זייער אקטיוון טייל אין דעם פאראיין,

די זעמבראווער פארנעמען אין יידישן לעבן
אין ארגעטינע א גאנץ בכבודיקן אָרט. זיי
צייכענען זיך אויס מיט זייער אקטיוון טייל
אין ארבעט פאר יידישער קולטור און יידישער
שאפונג, פאר שול, דערציאונג און פאָנד-
קאמפאניעס.

געזעלשאפטלעך האָבן זיי פארבונדן זייער
ארבעט און הילף מיט די לאמזער ברידער,
וואָס זייער צאל אין ארגענטינע איז גאנץ קעגן
טיק, און ביסלעכווייז אויך מיט די אנדערע
קליינע שטעטלעך, וואָס האָבן זיך געפונען
בשכנות מיט דער אמאליקער אלט־היימישער
זעמבראווע, וועלכע עקזיסטירט שוין ליידער
נישט מער.

און אזוי האָט זיך עס געשאפן די גרויסע
שיינע יידיש־ארגעטינישע ברודער־אינסטיטוט-
ציע, וואָס הייסט „לאמזער זעמבראווער לאנדס-
לייט און אומגעגנט“.

דער פאראיין האָט זיך געגרינדעט אין א
שיינעם דאָנערשטיק, דעם 26-טן אויגוסט, 1926
(ט"ז אלול תרפ"ו). צוגעגרייט דעם באָדן האָבן
די געזעלשאפט־קולטורעלע און עקאָנאָמישע
באדינגונגען פון די ניין־איינגעוואנדערטע אין
לאנד. אָבער א קראנקהייט־פאל פון אן אומ-
באהאָלפענעם לאנדסמאן האָט געבראכט דעם
פאראיין צום לעבן: מען וואָב באדארפט אזוי
שנעל ווי מעגלעך ברענגען מאטעריעלע און
מאָראַלישע הילף א געפאלענעם ברודער. האָט
זיך גלייך געשאפן א פראָוויזאָרישע קאָמיסיע,
וואָס האָט אלץ געטאָן צו לינדערן די נויט.
אָבער זינט דעמאלט האָט די קאָמיסיע זיך מער
נישט אויפגעלייזט. אדרבה, איז געוואָרן גרעסער

פרוי, שרה קוראפאטווע, איז געשטארבן כ"ד חשוון תשכ"ב (2.11.1961) און אן אויסערגע- וויינטלעך גרויסער עולם האָט זי באגלייט צו איר אייביקער רו.

אין יאָר 1940 איז געגרינדעט געוואָרן די קרעדיט-קאסע ביים פאראיין, מיט יורדישע רעכט, אונטערן נאָמען: "קאסא דע קרעדיטא פלאַרעס סוד". דאָס איז א לעגאליזירטע גמילות-חסדים קאסע, געבויט אויף א פעסטן פינאנ- ציעלן יסוד, געטריי דעם נאָמען און דעם באדייט פון איר גרינדונג. זי קומט שטענדיק אנטקעגן דעם לאנדסמאן מיט קאנסטרוקטיווער הילף און בסבר פנים יפות. קיין לאנדסמאן איז נאָך נישט געקומען מיט קיין טענה קעגן דער האנדלונג פון דער קרעדיט-קאסע. די "קאסע" איז שטענדיק קאָרעקט, אויב נאָר דער ברודער

ווערט שפעטער געביטן דער נאָמען, און ער הייסט שוין "לאַמזער-זעמבראָווער פאראיין". די זעמבראָווער זענען געווען די גאנצע צייט פון די זייער אקטיווע מיטגלידער אין פאראיין, און זאָל דאָ ווערן דערמאָנט מיט אכטונג און אַנ- ערקענונג דער נאָמען פון דער זעמבראָווער פאמיליע הערשל און שרה קוראפאטווע. הערשל איז געקומען קיין בוענאָס-איירעס אין יאָר 1923. אין א יאָר ארום איז געקומען זיין פרוי, זייער היים איז באלד געוואָרן א מין זעמבראָווער הכנסת-אורחים; אָדער ווי מען האָט עס גע- רופן "זעמבראָווער אמבאסאדע". איטלעכער לאנדסמאן האָט דאָ גלייך געפונען א טיש צו דערקויקן דאָס הארץ, א בעט צו שלאָפן און א דאך, א היימישן דאך איבערן קאָפּ, ביז ער האָט זיך אליין געשטעלט אויף די פיס. די

ועדת הנשים ליד איגוד לומז'ה-זאמברוב והסביבה בארגנטינה.
די פרויען קאמיסיע ביים לאַמזער-זעמבראָווער און אומגעגנט אין ארגענטינע.
Lomzha — Zambrov and environs, in Women's Commission at the Society of
Argentina.

זאמענגעפאלן מיט דער גרויסער אליידישער שמחה, און דאס וועט שטענדיק פארבלייבן טיף איינגעקריצט אין אונדזער זכרון.

זינט דעמאל איז אונדזער היים געווארן א צענטער פון קולטור, ביי דער זייט פון אלע אונדזערע אנדערע געזעלשאפטלעכע אויפטוען. שבת און זונטיק ווערן דא געוויינטלעך געגעבן פארלעזונגען, לעקציעס, ליטערארישע אונטער-קונסט-פארשטעלונגען. אויך אנדערע לאנדס-מאנשאפטן און אינסטיטוציעס געפינען אונדזער זאל אפן פאר זייערע געזעלשאפטלעכע אונטער-נעמונגען.

מיר האבן ארויסגעגעבן צוויי זאמלעפטן, „לאמזער שטימע“, מיט פיל מאטעריאל, בילדער און אינפארמאציע, א קאלעקטיווע ארבעט פון אונדזערע לאנדסלייט. מיר פארמאגן א רייכע ביבליאטעק אויפן נאמען פון שמעון דובנאוו ז"ל, מיט א גרויסן אויסוואל פון יידישע ביכער. די הכנסות פון אונדזערע אונטערנעמונגען זיינען

איז ניט עובר אויף די לאנד-געזעצן, וואס די קאסע איז פארפליכטעט זיי אפצוהיטן.

מיטן וואקס און דער אויסברייטונג פון פאר-איין און דעם צוגאב פון „זעמבראווע“ צו איר נאמען, האט מען זיך אנגעטאן א כוח צו פארלאזן די אלטע דירה, וועלכע איז איצט געווארן ענג, און צו שאפן זיך א נייע היים. מען האט געקויפט אן אייגן הויז מיט א זאל אויף בארטלאמע מיטערע 69—4467. דאס איז געווען דער ערשטער פאל אין ארגענטינע, אז לאנדסלייט זאלן זיך אונטערנעמען און אפקויפן א הויז. און דער גוטער מזל האט געוואלט אז גראד דעם 29טן נאוועמבער, 1947 (מוצאי-שבת, טו"ב כסליו תש"ח), אין דעם טאג, ווען עס איז פראקלאמירט געווארן די מדינת ישראל, איז אונדז אויסגעפאלן צו פייערן די שמחה פון חנוכה-הבית אין אונדזער אייגענער נייער לאמזער-זעמבראווער היים.

אונדזער היימישע קליינע שמחה איז צו-

קבוצת בני עיר. ראשון, מימין, עומד: הרשל קוראפאטווע, שלישית — אשתו, שרה. א גרופע לאנדסלייט. שטייען: ערשטער רעכטס הערשל קוראפאטווע, דריטע — זיין פרוי שרה'קע.
A Group of Landsleit. The first on the right: Hershel Kuropatve.

געווינדמעט אויסשליסלעך פארשיידענע הילפס-אקציעס, באזונדערס ישראל. מיר האָבן געשיקט אן אמבולאנס פארן מגן-דוד אדום אין ישראל, וואָס טראָגט אונדזער נאָמען, מיר שטיצן די „תורמי אור“.

אין יאָר 1961 האָבן מיר געפייערט אויף אַ ברייטן פארנעם דעם 35-יעריקן יוביליי פון אונדזער פאראיין. דער זאל איז געווען איבער-געפילט מיט לאנדסלייט און זייערע פאמיליעס. דער שרייבער פון די שורות, ווי דער סעקרעטאר פון פאראיין, אין זיין דין-וחשבון און איבערבליק פון דער געשיכטע פון פאראיין, וואָס ציילט איצט 400 מיטגלידער, האָט פאָרגעלאָגן אנדערע לאנדסמאנשאפטן, ווי אויך אונדזערע אייגענע לאנדסלייט אין ישראל, אין די פאראייניקטע שטאטן, זיי זאָלן צוזאמענברענגען אלע שכנותדיקע שטעטלעך אין איין אָרגאניזאציע, אויפן מוסטער פון די לאַמזער-זעמבראווער, און אנטוויקלען אזוי ארום אן אינטענסיווע ארבעט לטובת די לאנדלייט, יש-ראל און אלע יידישע פאָרגעשריטענע אינסטיטוציעס. דער פרעזידענט, חיים-יוסף רודניק ז"ל, האָט באגריסט די פארזאמלטע לאנדסלייט.

האָט געשילדערט די אלטע היים מיט אירע גוטע יידישע מידות, מיט איר הויכע גייסטיקע השגות, און ארויסגעזאָגט דעם ווונטש און די האָפענונג, אז אויך דאָ, אין דער פרעמד, זאָלן מיר ממשיך זיין די טראדיציע פון דער אלטער היים. עס האָבן נאָך גערעדט: משה לייב ווישניאָ, אלטער אקטיווער טוער, דוד דאמאָוויטש, פון די אמאָליקע פארטיי-טוער, זלמן הירשפעלד, יוסף רויזן, מרדכי רובינשטיין, שרה קריסטאל.

אין אפריל, 1947, איז געגרינדעט געוואָרן די פרויען-קאָמיסיע ביים פאראיין. אונדזערע חברטעס און שוועסטער קומען זיך גאנץ אָפט צונויף, העלפן-מיט אין דער הילפס-ארבעט פון פאראיין, האלטן אויך אַוונטן פון אָפהאנדלונגען און דיסקוסיעס איבער ליטערארישע, פאָליטישע, געזעלשאפטלעכע און אנדערע פראגן.

אַט אזוי גייען מיר פון פאָרשריט צו פאָרשריט, און דער לאַמזער-זעמבראווער פאראיין און אומגעגנט פארנעמט אַ גאָר חשובן אָרט אין דעם יידישן געזעלשאפטלעכן לעבן אין ארגענטינע.

בני זאמברוב בארגנטינה

(בתוך אירגון בני לומזה-זאמברוב והסביבה)

כל אחד מבני עיר החדשים מצא אצלם בית וגג — עד שנסתדר. שרה נפטרה בשם טוב כ"ד בחשוון תשכ"ב (2.11.1961).

בשנת 1940 נוסדה קופת ההלוואה, מעין גמילות חסדים, לבני העיר, רשמית, שתקנו-תיה מאושרות על-ידי הממשלה. כל בן-העיר מקבל עזרה קונסטרוקטיבית, אם רק ממלא את ההוראות שנקבעו על-ידי השלטונות.

בשנת 1947 קנו בית, ברחוב בארטלומה-מיטרה 4467—69. היה זה מקרה ראשון בין

בני זאמברוב תופשים מקום מכובד בקרב יהדות ארגנטינה. במובן החברתי התארגנו עם בני לומזה והסביבה ועובדים יחד כמה שנים.

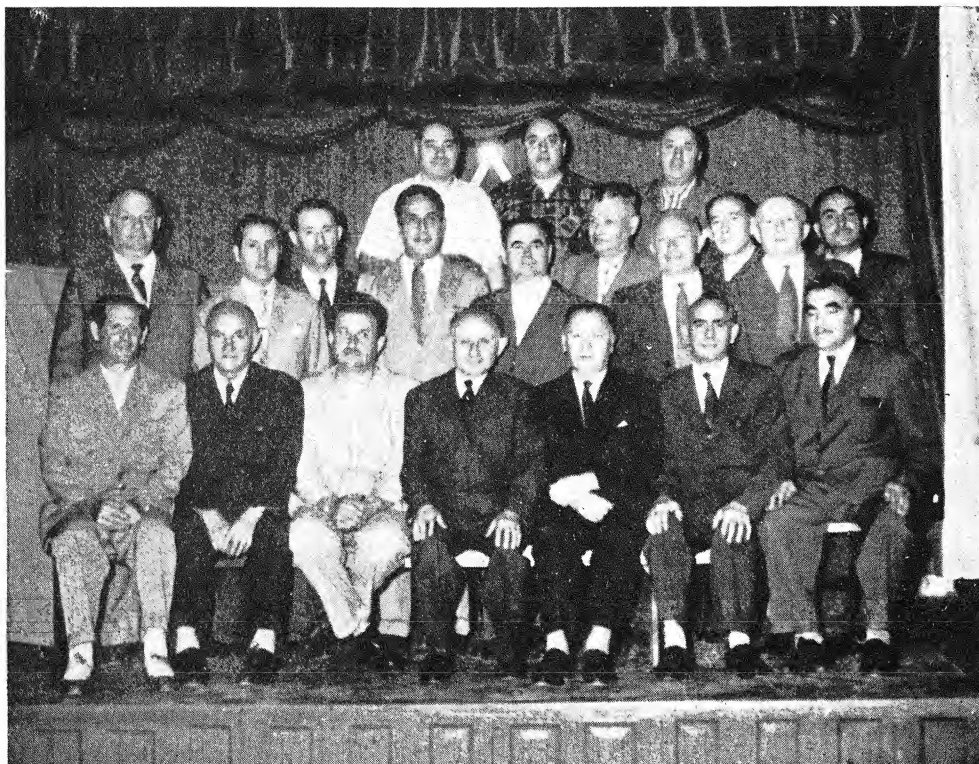
באוגוסט, 1926 (תרפ"ו), נוסד אירגון בני לומזה, במקרה: אחד חלה והיה צורך להגיש לו עזרה. מאז התארגנו ולאט-לאט כבשו להם כמה מוסדות מועילים. במשך הזמן הורחב השם: אירגון בני לומזה, זאמברוב והסביבה. בין בני זאמברוב היה פעיל הזוג הרשל ושרה קורופאטוזה. ביתם הפך „שגרירות" זאמברוב.

לקיום האירגון. פתח בועז חמיל, המזכיר הראשי ויושב-ראש האירגון, חיים-יוסף רודניק. האיגוד מקיים ספרייה גדולה על שם שמעון דובנוב, הוציא שני קבצים, "לאמזער שטימע", וכן אירגן את הנשים, בנות-העיר, הבאות ועושות הכל למען העזרה הסוציאלית, וכן מתכננות לעתים מזומנות להרצאות, שיחות בענייני ספרות ומדיניות.

אירגוני בני-עיר. הבית הפך למקום חינוך ותרבות, אספות-עם והרצאות, גם לאירגונים אחרים.

חנוכת הבית חלה, במקרה מוצלח, באותו ערב, ששליחי האו"ם החליטו על הקמת מדינת ישראל. השמחה היתה גדולה וכפולה, שמחה בתוך שמחה.

בשנת 1961 חגגו ברוב פאר יובל 35 שנה

ועד ופעילי אירגון לומזה-זאמברוב והסביבה בארגנטינה

קאמיטעט און אקטיווע מיטגלידער פון פאריין לאמזע-זעמבראָווע און אומגעגנט אין בוענאס-אירעס פון רעכטס, ערשטע שורה: ווישניא, טשערנאָנקע, דונאוויטש, רודניק, כמיעל, באַרנשטיין, מלינארסקי. צווייטע שורה: קוראפאטווע, סלאסקי, אַסאָווסקי, חייך נאָוואַרנע, מענדעלסאָן, שוואַרצבאָרד, דזשעוואָקא, לעווינסקי. ציטע שורה: מאַרקאוויטש, קריסטאָל, חמיעל.

אין גרויס טרויער. ער פעלט אונדז אלעמען אויס, און עס איז נישטאָ זיינס גלייכן. הונדער-טער, הונדערטער זענען נאָכגעגאנגען זיין אָרון און אים באוויינט. עס האָבן אים מספיד געווען ביים הויז פון פאראיין: משה-לייב ווישניא, זיין לאנגיעריקער חבר און מיטארבעטער, און שרה קריסטאל, פרעזידענטין פון דעם פרויען-אָפטייל פון פאראיין. אויפן בית-עולם טאבלאדאָ האָבן אים מספיד געווען: דער לאַמזער געלערנ-טער מטיף יוסף רויזן, געוועזענער פרעזידענט מרדכי רובינשטיין, און אין נאָמען פון שניידער-פאראיין—דוד ראָזענפארב. כבוד זיין אָנדענק!

קיין ישראל ווי א דעלעגאט צום קאָנגרעס פון די פוילישע יידן. האָט ער געטראָפן פיל אַנער-קענונג מצד די לאַמזער און זעמבראָווער לאַנדס-לייט, און זיי האָבן אים באערט מיט א פייער-לעכן קבלת-פנים. ער איז געווען פול מיט התלהבות פאר דעם זעמבראָווער בוך און האָט זיך מתחייב געווען איבערצושיקן א באדייטנ-דיקע סומע צו דעקן די הוצאות פון דרוקן דאָס בוך. ער האָט, ווי זיין שטייגער איז געווען, געהאלטן וואָרט. ער האָט אָבער, ליידער, נישט זוכה געווען צו זען דעם בוך: ער איז פלוצלינג געפאלן. זיין טויט איז אוודאי א גרויסער פארלוסט, וואָס האָט אונדז אלעמען איינגעהילט

חיים-יוסף רודניק ז"ל

אחרי ארונו נהרו מאות רבות, הספידוהו ליד בית האירגון משה-ליב וישניא ושרה קריסטאל, ובבית-הקברות טאבלאדא: יוסף רויזן, מרדכי רובינשטיין ודוד רוזנפארב. שלום לעפרו!

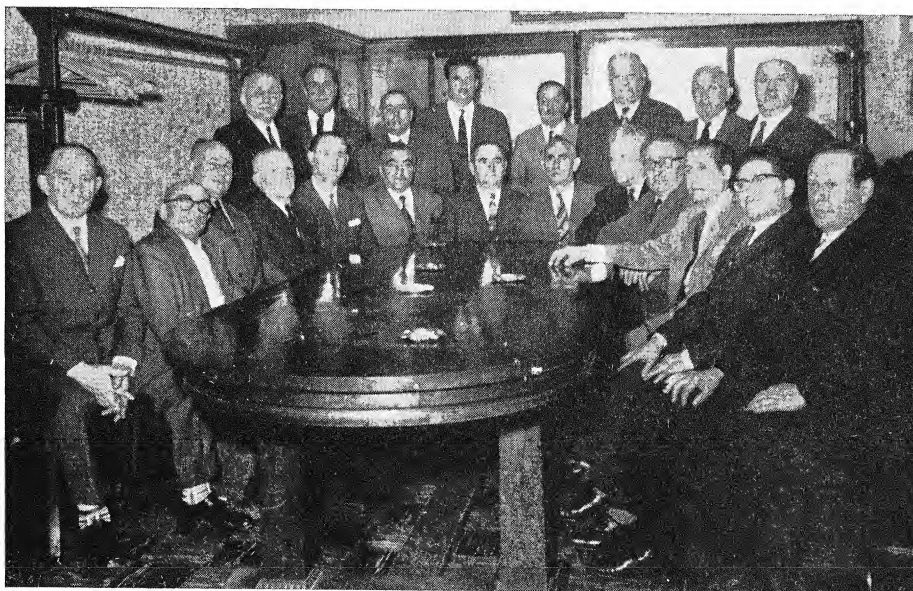

שלושת האחים סטופניק (ראה לעיל עמ' 183—187)
די דריי ברידער סטופניק, ארגענטינא (זע זייט 183—187)
יצחק, משה, יעקב

The three brothers Stupnik (see pp. 183-187)

היה מפעילי האירגון של בני-העיר בארגנ-טינה. הגיע הנה בשנת 1923. יליד העיירה גאטש, ליד לומזה-זאמברוב, נולד בשנת 1898. היה הרוח החיה בין בני-העיר. פעל רבות בענייני תרבות ועזרה סוציאלית, לטובת חינוך ילדי ישראל וכו'. פעל למען הטבת המצב הסוציאלי והחברתי באיגוד המקצועי של החייטים. היה פעיל ב"אִיפֶט" ועוד. אך השקיע עצמו למען עבודת בני-העיר. אירגן את בני זאמברוב ליד האגודה של בני לומזה ודאג שזאמברוב תתנוסס גם בכותרת. היה כמה וכמה שנים יושב-ראש הכבוד ואירגן מפעלי עזרה לפלי-טים, לשארית הפליטה, לישראל. בהשתדלותו הועבר לישראל האמבולנס למען מגן-דוד אדום. בהצעתו והשתדלותו נרכש הבית והתבסס האירגון בכלל. לא היה מפעל או מגבית שרודניק לא היה מראשוני הנותנים וראשוני העובדים.

בהיותו בישראל נתכבד כבוד גדול על-ידי בני העיר לומזה וזאמברוב. התלהב למען ספר זאמברוב והבטיח עזרת האירגון, ואמנם גם קיים.

קבוצת פעילים, בני עיר והסביבה בבואנוס-איירס
א גרופע אקטיווע לאנדסלייט אין בוענאס איירעס

אירגון עולי זאמברוב בישראל

לפני מלחמת העולם עלו בודדים לישראל ובמקצת מסופר עליהם בספר. לאחר המלחמה, עם התחלת העלייה השלישית בשנות 1920—21 — עלו כמה ציונים לבנות את הארץ ולחיות בה. אולם כמה מהם לא נאחזו וירדו לצערנו. מן היחידים שנשארו ואף נתנו ידם לפיתוח ולתעשייה היה ליפא בלומרוזן ז"ל, שעלה בין הראשונים עם בני-ביתו, התישב בתל-אביב ועסק בתעשיית מרצפות. אחריו עלו בני אחיו זיצ'ה-פיוול וגם אחיו. בשנת 1920 עלה גם אריה גולומבק ועסק בתעשיית המרצפות, נח טיקוצינסקי, יחזקאל זמיר ז"ל, עליזה וויינברג ומשפחתה, רובינשטיין ומשה זוסמן ז"ל. אחר זמן מה עלו גם משפחת סצ'קובסקי, בנימין פשיסוסקר ואח'. עם ארגון החלוץ בזאמברוב, עלו בשנת 1925 ראשוני החלוצים: מיכל יאבוקובסקי, אברהם בוימקולר, שמואל גוטמן.

ליפא בלומרוזן

Lippe Blumrosen

בשנת 1926 עלו ארצה חברי החלוץ, לאחר שעברו "הכשרה": משה בורשטיין, נוח צוקר

רוביץ ז"ל, מרמרי גבריאלי, דניאל קוז'ול, חיה שרה יאבלונקה, חנה דונוביץ וצבי סלוביץ-זמיר. עם בואם גבר הצורך להקמת אירגון בני העיר. אלה התארגנו לאט-לאט ובשנת 1928 התקיימה מסיבה ראשונה באולם שברחוב לאסאל. פגישת הוותיקים עם העולים החדשים השאירה רושם רב ומאז קיימת החבורה: בני זאמברוב. לאחר זה נתקיימו עוד כמה פגישות בפתח-תקווה, מקום שם נאחזו כמה מבני העיר ובתל-אביב.

מלחמת העולם השנייה ניתקה את עולי זאמברוב מבית אבא וכלל בית ישראל ציפו בחרדה לקראת הבאות — עד אשר נודעה האמת ה"מרה שכל הקהילה הושמדה, עד אחד. בינואר 1946 התקיימה במשרדו של נוח טיקוצינסקי אסיפה מצומצמת של בני העיר והחליטו לערוך אזכרה לזכר הקדושים, בחודש שבט בבית הבריאות על שם נתן שטרויס. נבחר אז גם ועד פעיל, שהמשיך בפעולותיו כמה שנים: צבי בן-יוסף (מזכיר), צבי זמיר (יו"ר), האחיות מלכה ואהובה גרינברג, טובה ויעקב יאבקוב-סקי יו"ט לוינסקי, מ. סבידור, יוסף טרברוביץ (כספי) ועוד.

באחת הישיבות אף הוחלט להוציא ספר זכרון לקהילת זאמברוב, לפי הצעת ד"ר יו"ט לוינסקי. הצעה זו הלכה ונתגבשה ובעזרת אחינו שמעבר לים — בארצות הברית, ובמקצת גם מארגני טינה — היתה לדבר של ממש.

מאז נוהגים לערוך בכל שנה אזכרה לזכר עירנו שאינה עוד — אליה מתכנסים בני עיר

מכל קצות הארץ. אירגון בני העיר עזר לא מעט לפליטי זאמברוב להסתדר ולהתאקלם. האירגון מקיים קשרים הדוקים עם אירגוני בני העיר שבחו"ל ועם בודדים. כל עולה חדש, כל תייר בין עיר מתקבל יפה על ידינו, עורכים לו קבלת פנים, לרוב בבית אחת מהאחיות גרינברג—פורטוגלי, המצטיינות בקבלת אורחים נאה. פגישות כאלה נערכו לכבוד יצחק גורוד-זינסקי וכן לאחיו חיים ממכסיקו, זליג וואר-שאוויצקי, מרדכי שווארצבורט, יוסף וואקסמאן, רווינזון אייזיק, יוסף שארפמאן, חיים בן-דור, אליעזר פאוו, אייזיק מאלינוביץ, בצלאל ילין, דוד ציוואן, אסתר רוזינג, אלקה שלזינגר, מקס פינקלשטיין ואחיותיו, יהודית פינקלשטיין, מרי גולומבק, הרב מתתיהו קאגאן ורעייתו דבוש'קה גולומבק, אסתר סמוליאר (פאריז), ועוד.

במרתף השואה שעל הר ציון הקימונו מצבה לזכר עירנו, בתוך שאר המצבות של ערים ואמהות בישראל שנכחדו. בשנת 1960 חודש הוועד. נבחרו מחדש ה"ה זמיר (יו"ר) בן יוסף (מזכיר) מלכה פורטוגלי (גיזברית) אהובה גרינברג, יעקוב יאבקובסקי (חיפה) טובה יאבקובסקי-סטפנר (נפטרה לפני זמן-מה), משה יאבקובסקי, משה בורשטיין, שרה יאבלונקה, נעמי וואקס-בלומרוזן, אריה גולומבק, פינחס קפלן, טרברוביץ יוסף וד"ר יו"ט לוינסקי. ראוי לציין לשבח את ה' צבי בן-יוסף (קונופיאטה) שהוא המזכיר, המרכז, המעורר והרוח החיה שבקרבתנו, המקשר הנאמן והמסור של בני העיר בישראל ובחוץ-לארץ — תחזקנה ידי !

זעמבראווער פארבאנד אין ישראל

צעמענט פאר פאדלאגעס). נאך אים זיינען גע-קומען זיין ברודערס קינדער, און זיין ברודער איטשע-פייזל, א. א. אביסל שפעטער באזעצט זיך לייבטשאק גאלאמבעק, באשעפטיקט זיך אויך מיט דער באלאטן אינדוסטרי, נוח טיקאטשינסקי, אברהם בוימקאלער, שמואל גוטמאן און פאמיליע, רובינשטיין, משה זוסמאן ז"ל. אביסל שפעטער קומען זיך באזעצן די פאמיליע סעטשאווסקי (איטשע מוליאראס זין) בנימין פשיסוסקער א.א.

פאר דער ערשטער וועלט-מילחמה זיינען געקומען גאר אינצעלע זעמבראווער קיין ארץ ישראל. וועגן דעם רעדט זיך אביסל, אויבן (זייט 99—102). באלד נאך דער מילחמה האבן זיך אייניקע בעזעצט אין לאנד, אבער עטלאכע פון זיי האבן לאנגזאם אויסגעוואנדערט. געבליבן טריי זיין אידעאל איז ליפא בלומראזען, עליו השלום, וואס איז געווען פון די פיאנערן אין דער „באלאטן-אינדוסטרי“ (טאפלען פון

שרעק און אַנגסטן האָט מען דערוואָרט עפּעס אַ ידיעה פון דער אַלטער היים. און אז די אלע בייע נבואות זיינען מקוים געוואָרן — האָט מען זיך צונויפגעקומען, אין דער ביורא פון נוח טיקאַטשינסקי און באַשלאַסן מאַכן אַ הזכרה נאָך אונזער אַלטער היים — אין חודש שבט, אין יאָרצייט טאָג פון דער לעצטער זעמבראווער גרופע אין אויסשווייץ. זייט דאן היטן מיר אָפּ דעם יאָרצייט יעדעס יאָר. אלע זעמבראווער אין ישראל, קומען זיך צונויף, מען מאַכט „אל מלא רחמים, מען זאָגט קדיש און מען גיסט אַ טרער אין דער פינצטער. עס איז געוואָרן אויסגעקליבן אַ שטענדיקער קאָמיטעט, פון די ה"ה: צבי בן־יוסף (סעק־רעטאָר), צבי זמיר (פאַרזיצער) די שוועסטער אהובה און מלכה גרינבערג—פאַרטוגאַלי, יעקב יאַבקאַבסקי, טובה יאַבקאַבסקי ז"ל, מנחם

ווען עס האט זיך אָרגאַניזירט דער זעמברא־ווער „החלוץ“ זיינען אָנגעקומען אין יאָר 1925 די ערשטע חלוצים, ווי: מיכל יאַבקאַווסקי, יחזקאל סלאָוויק־זמיר ז"ל, און עליזה וויינבערג. אין יאָר 1926 קומען אָן זעמבראווער חלוצים, נאָכדעם ווי זיי האבן אדורכגעמאַכט זייער הכשרה (פאַרבארייטונג־קורס): משה בורשטיין, נוח צוקראוויטש ז"ל, מרדכי גבריאל, דניאל קאַזיאַל, חייית־שרה יאַבלאָנקא, חנה דונאוויץ און הערשל סלאָוויק (צבי זמיר). מיט זייער אנקומען הויבט זיך אָן אַ גרעסערע באַוועגונג פון זעמבראווער און אין יאָר 1928 האט מען זיך ברידערליך צונויפגעקומען, און זייט דאן — פלעגט מען אָפט זיך טרעפן, און ווען ס'איז געווען נויטיק אויך געהאלפן. אין די שרעק־לאכע מילחמה יארן איז געוואָרן איבערגעריסן דער קאָנטאַקט מיט דער אַלטער היים. מיט

וועד בני זאמברוב בישראל — קאָמיטעט פון זעמבראווער אין ישראל

Committee of Zambrowitz in Israel

מימין לשמאל (פון רעכטס) שורה א': מלכה פורטוגאלי, אהובה גרינבערג.
שורה ב': ד"ר יוסף־טוב לוינסקי, י. יאַבקובסקי, צבי זמיר, אריה גולומב.
שורה ג': מ. בורשטין — טובה סטפּנר־יאבקובסקי, צבי בן־יוסף, פינחס קאפלאן, יאַבקובסקי, יוסף סרברוביץ.

סבידור-כאדארקאוסקי, יוסף סרעבראווויטש א.א.
 אין איינעם פון די זיצונגען איז באשלאסן
 געווארן צו אנעמען דעם פארשלאג פון לאנדס-
 מאן ד"ר יום-טוב לעווינסקי, אז מיר זאלן
 ארויסגעבן א יזכור בוך, צום אנדענק פון
 אונזער חרובדיקער היים. ד"ר לעווינסקי האט
 נישט ווארטנדיק אויף א תשובה אָנגעהויבן
 פליסיק זאמלען מאטעריאל און אליין שרייבן.
 פאר דעם בוך. מיט דער צייט איז עס געווארן
 א ווירקלעכקייט. מיט זיין ליטערארישער און
 ארגאניזאציאנעלער ארבעט, מיט דער מיטהילף

פורמאנוביץ פשיה
 (זע אויבן, עמ. 453—454)

פון אייניקע לאנדסלייט, מיט דער מאַראלישער
 און געלט-שטיצע פון אונזערע לאנדסלייט אין
 די פאראייניקטע שטאטן און אין ארגענטינע.
 מיר האבן אויפגענומען ברידערליך אונזערע
 פליטים און זיך באמיט זיי איינארדענען. מיר
 נעמען אויף האַרציק יעדן לאנדסמאן וואס קומט

צו אונז, זיך באַזעצן אָדער אלס טוריסט. ווי
 ווייט מעגלעך, מאכן מיר זיי פיינע אויפנאמעס
 (על פי רוב ביי איינע פון די שוועסטער גרינ-
 בערג, וואס צייכענען זיך אויס מיט זייער
 גאסטפריינטלעכקייט). אזוי האבן מיר אויפ-
 גענומען די ברידער יצחק און חיים גאָראָד-
 זינסקי פון אמעריקע און מעקסיקע, מאַקס
 פינקעלשטיין און זיינע שוועסטער, זעליק וואר-
 שאוויטשיק, מ. שווארצבארט, יוסף וואקסמאן,
 אליעזר פאוו, חיים יאסל רודניק, בועז כמיעל,
 קריסטאל א.א. (ארגענטינע), אייזיק ראוינזאן,
 יוסף שארפמאן, חיים בענדאָר, אייזיק און זיסל
 מאַלינאוויטש, דוד ציוואן, צאלקע יעלין מיט
 זיין פרוי, אסתר ראזינג, יהודית פינקעלשטיין,
 דוואַשקע גאַלאַמבעק מיטן מאן, הרב מ. קאגאן,
 מערי גאַלאַמבעק, אסתר סמאליאַר (פאריז) און
 נאך. אין דעם קעלער פון דעם חורבן, אויפן
 באַרג ציון, אין ירושלים, האבן מיר געשטעלט
 א מצבה אונדזער זעמבראָוע, צווישן די אנ-
 דערע חרובע שטעט און שטעטלאך.

אין יאָר 1960 האבן מיר באנייט אונדזער
 קאמיטעט. עס זיינען געווארן אויסגעוויילט:
 צבי זמיר—סלאָוויק (פאַרזיצער), צבי בן-יוסף
 (סעקרעטאר) מלכה פאַרטוגאַלי (קאסירערין)
 אהובה גרינבערג, יעקב יאַבקאָווסקי (חיפה)
 משה יאַבקאָווסקי און טובה יאַבקאָווסקי-סטעפ-
 נער (זי איז פריציטיק געשטאַרבן, דאָ נישט
 לאנג), משה בורשטיין, שרה יאַבלאנקא, נעמי
 וואקס-בלומראָזן, אריה גאַלאַמבעק יוסף סרעב-
 ראווויטש און יום-טוב לעווינסקי.

מיר ווילן דא דערמאָנען דעם באשיידענעם
 חבר צבי בן-יוסף (קאָנאַפּיאַטע), וואס איז די
 גאנצע צייט דער סעקרעטאר, דער וועקער, דער
 אַרגאַניזאַטאָר, דער פאַרבינדער צווישן די היגע
 און די לאנדסלייט פון דער גאַרער וועלט. ער
 פאַרדינט ערלאך אלעמענס אָנערקענונג און
 דאַנק!

צבי זמיר

רשימה פון די זעמבראָווער אין אמעריקא, וואָס האָבן אַפּאָנירט דעם בוך

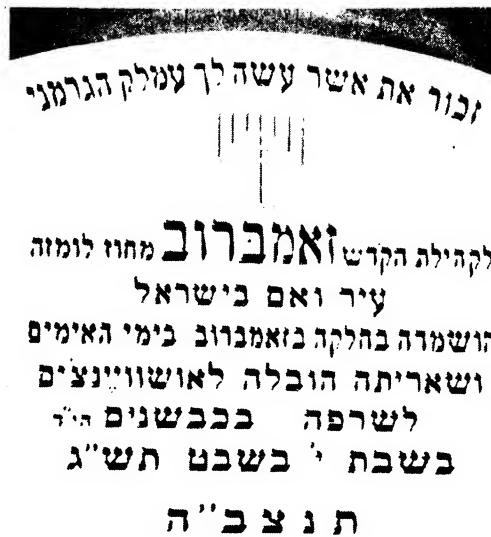
(לויטן אל"ף - בי"ת)

איינשטיין א. (קענעדי),	מאָנקארזש מאָקס,
בארנשטיין שלום אבנר,	מאָנקארזש לואיס,
בארנשטיין משה,	מאָנקארזש ראלף (קאליפאָרניע),
באס אסתר (וויינמאן),	מאַלינאָוויטש אייזיק,
באַס לואיס,	מאַס אידא,
בויקער דזשעק,	סאוועצקי יוסף,
בורשטיין אייזיק,	סאקאל א. (קענעדי),
בורשטיין,	סאַקאַל אַלבערט,
בנדור חיים (דעטרויט),	סטופניק אברהם,
בלאנק ב.,	סטופניק יעקב,
בעקערמאן גדליה (פלאָרידע),	סטיין דוב,
בראָדער ברוך (דעטרויט),	סטיין דוד,
בראָדער הערשל,	סלאדאוויק ד. (קענעדי),
גאַלאַמבעק י.,	סלאוויאק מ.,
גאַלאַמבעק (קענעדי),	סילווערסטאן שרה,
גאַלאַמבעק ז. (קענעדי),	סענדאק פיניע,
גאַראָדזינסקי יצחק,	פאוו לואיס,
גארניק יוסף,	פיינבערג משה,
גערשאַנאָוויטש משה,	פינקעלשטיין מיכאל,
גרינפעלד דזשעק,	פינקעלשטיין מ. (קענעדי),
דזשאגלא יודקע,	פעגער זשענע,
דזשענטשאל יעקב,	פידער גיטל,
וויליאמאָווסקי — וויליאמס,	פעקאר סעם,
וואקסמאן יוסף,	פעקארעוויטש שלמה,
וויינשטיין ביילע,	ציבולסקי משה,
זארעמבסקי חאשקע,	ציבעלמאן מענדל,
זארעמבסקי מאיר,	קאופמאן,
זארעמבסקי רייזקע,	קאזשאל יודל,
זויגאר ראָזע,	קופער בערל,
טאַבאַק גרשון,	קופער יעקב,
יאקולא יצחק (קובא),	קעסעלמאן לואיס,
יעלין הערמאן,	קרוליעוויטש מאקס,
יעלין לעאָן,	ראַבינאָוויטש מר"ס,
יעלען צאלקע,	ראַבינאָן אירווינג,
כהן דזשעק (בעלטימאָר),	ראָזען יצחק,
כהן מאָריס (בעלטימאָר),	ראָטבערג וו.,
כהן (קאַנאָפּיאַטע) סעם,	ראָטשטיין יצחק,
ליוואָן יעקב,	ריבאק סוזאנא,
מאָנקארזש האַראָלד,	רייכשטיין חאַנטשע־יאגאדע,
מאָנקארזש וויליאם,	שאפראן יוסף,
מאָנקארזש טעד,	שטערן שמחה,
	שלעזינגער מאטל,
	שערי מינא,
	שניידער אבא,

יתגדל ויתקדש שמיא רבה...

די נשמות פון אונדזער הייליקער זעמב
ראווער קהילה, וואס זיינען אומגעקומען
פאר דער צייט, פארפייניקט, דערמארדעט,
לעבעדיק באגראבן, פארגיפטיקט און פאר-
ברענט, דורך די אומריינע נאצעס און
זייערע מיטשלעפער. די וואס מיר געדוינ-
קען און פארצייכענען זייער נאמען און
די וואס מיר געדענקען נישט ליידער און
קענען נישט פארצייכענען זייער נאמען —
אלע, אלע זאלן אויף אייביק דערמאנט
ווערן אין דעם בוך און זאל זייער נשמה
שוועבן צווישן אונדז, און זאל פארבונדן
ווערן מיט אונדז די לעבעדיקע, וואס
טרויערן און באוויינען דעם חורבן פון
אונדזער היימזאט.

נשמות כל בני עירנו, קהילת הקודש
זאמברוב, הי"ד, אשר מתו בטרם זמנם
מות קדושים וגיבורים, אשר עיננו נרצחו,
נקברו חיים, הורעלו ונשרפו בידי טמאי
אדם, הנאצים וגורריהם. אלה שאנו
יודעים ויכולים לציין את שמם וזכרם
ואלה, אשר לצערנו ויגוננו אין אנו
יודעים ואין אנו יכולים לציין את שמם —
כולם, כולם, ייזכרו לעד בספר הזיכרון של
קהילתנו ונשמתם תהא מרחפת בקרבנו
וצרורה אתנו, החיים והמתאבלים על חורבן
בית אבות ומולדת.

אָנדענק־טאָול נאָך
זעמבראווע אויף דעם
הר־ציון, ירושלים.
אין קעלער פון חורבן

ארגון עולי זאמברוב
בישראל ובגולה .

לוח הזיכרון לקהילת
זאמברוב בהר־ציון
ירושלים
במרתף השואה

Plaque commemorating the Community of Zambrov on the Mount of Zion, in the Grotto of the Holocaust, Jerusalem

הציבי לך ציונים – שימי לך תמרוקים
פארציין און מאך דיר סימנים...

(ירמיהו לא, כ')

ימי זיכרון בתולדות העיר געדענק־טעג אין דער שטאט־כראניק

● הקהילה בזאמברוב נוסדה בשנת אותה שנה נפתח גם בית הקברות הראשון (הישן).	תקפ"ח — 1828	● איז געגרינדעט געווארן זעמבראווער קהילה. דעם זעלבן יאר האט מען געעפנט דעם ערשטן (אלטן) בית־עולם
● השריפה הראשונה פרצה ביום ו' נשרפו כ־ארבע מאות בתים.	פרשת בלק, תרנ"ה אין יולי 1895	● האט אויסגעבראכן די ערשטע שריפה, פרייטיק. עס האבן אָפּגעברענט ביי 400 הייזער.
● השריפה השנייה פרצה במוצאי־שבת עלו באש כ־500 בתים יהודים.	י' אייר תרס"ט ערשטער מאי 1909	● האט אויסגעבראכן די צווייטע שריפה, ס'האבן אָפּגעברענט ביי 500 יידישע הייזער.
● הנאצים פלשו בשניה לעיר החלו רציחות וגזרות.	כ"ב סיוון תש"א 21.6.1941	● די נאצערס פארנעמען די שטאט צום צווייטן מאל. ס'הייבן זיך אָן יידן מאַרד און גזרות.
● יום השלישי השחור. ניספו כ־1500 יהודים, בסביבות סומובה.	כ"ו אב תש"א 19.8.1941	● „דער שוואַרצער דינסטיק“. ס'זיינען אומגעקומען אין סימיעווער געגנט, ביי 1500 זעמבראָבער יידן.
● נקברו חיים ביער קוסאָקי, קרוב ל־900 בני עיר וכ־600 בני רוטקי.	י"ב אלול תש"א 4.9.1941	● לעבעדיק באגראבן אין קאָסאָקער וואַלד ביי 900 זעמבראָבער און 600 רוטקער יידן.
● נכלאו בגיטו, בערב סוכות	י"ד תשרי תש"ב 5.9.1941	● פאַרשפּאַרט אין געטאָ, ערב סוכות.
● הוסגרו בקסרקטינים, יחד עם בני לומזה ואחרים, כ־2000 בני עיר	תמוז — תש"ב יולי — 1942	● איינגעשלאָסן אין די קאָזאַרמעס, ביי 2000 מאן, צוזאַמען מיט לאַמזער יידן און אנדערע.
● הורעלו 200 קשישים וחולים בקסרקטינים.	י"ט טבת תש"ג 27.12.1942	● פארגיפטיקט מיט וועראָנאַל 200 אלטע און קראַנקע, אין די קאָזאַרמעס.
● הדרך האחרונה של אחרוני בני־עיר: השאָרית נשרפה בכבשני אושוויינצ'ים בליל שבת.	אור לעשרה בשבט, תש"ג 16 יאנואר 1943	● דער לעצטער וועג פון די לעצטע זעמבראווער, פרייטיק־צו־נאַכטס: פארברענט אין די קרעמאַטאָריעס פון אויסשוויץ.

משפחת דוניצ'יל (ראה נקרולוג מס' 33)

י ז כ ו ר

4

לזכר אחינו **שמואל**, אשתו **נחמה**, בנם **משה**
פינקלשטיין גיסתם **ציפורה רבינוביץ**.
אסתר, לאה מבית **פינקלשטיין**
תל-אביב, כפר אתא

5

לזכר אמי היקרה **חנה**, אחותי **מריס-רחל** ובעלה
אליהו פיקאריביץ ובניהם.
יצחק סוסנוביץ וב"ב, תל-אביב

6

לזכר אבי **משה קלמן פקאריביץ**, אחותי ואמי :
רחל, באשקה, חנה, יוסף, זיידקה ומשפחתם
וכל קרובי המשפחה.
פשה שריא-ר-פקאריביץ
פתח-תקוה

1

לזכר אמי **הינדא-דינה** ממשפ' גולומבק, אחי
שלמה ויעקב, אחותי זלצטקה (ליבה) שנספו בשואה.
רפאל גרשונוביץ, תל-אביב
משה גרשונוביץ, ארצות הברית

2

לזכר הורי היקרים **חנה ויצחק**, אחי **יעקב**
וחיים פינחס אחותי **רחל** וגיסתי **ומרים בור-**
שטיין.
פצינר משה (אביטל) חדרה

3

לזכר הורינו ואחינו **גרשון ומרים, יעקב**,
נחמיה והניה יאבלונקה,
חיה-שרה רובינשטיין-יאבלונקה
אסתר יאבלונקה-יינצ'מן
כפר אז"ר — תל-אביב

רחל פשעפשאװיטש

משפחת גרינברג (ראה נקרולוג מס' 32)

הרשל סטופניק און זיין פרוי

משפחת קוסובסקי (ראה נקרולוג מס' 37)

משה הערש און פיגל פשעפשאװיטש

לזכר הורינו היקרים ובני משפחתנו שניספו בשואה
שרה־מרים ומיירים בורשטין, ביילה ויעקב
 זרח קאנאן הבנים: **אברהם צבי, חאשקה**
 (לבית סברוביץ) ובתם **שרה, רבקה רייבל, אטל,**
פשה, שולמית, משה אהרון, לאה.

הבנים ובני המשפחה
דוד־אריה, צבי־יעקב, משה
בורשטין ומשפחותיהם
תל־אביב — כפר סירקין

8

לזכר חברי היקרים **רקאנט גדליה ומשפחתו**
 (אוסטרוב־מאזובייצק), **חיים־יוסף שאפראן ומש-**
 פחתו (אנטורפן, בלגיה) שנרצחו על ידי הנאצים ימ"ש.
צבי זמיר־סלוביק, מגדיאל

9

לזכר הורי **אלטה וישראל, אחותי שרה** ובתה
לושה, אחי ברל, שנשמדו על ידי הנאצים ימ"ש
 ואחותי חוה שנפטרה בישראל.
מנוחה סוקול־קרמר, חיפה

10

לזכר הורי היקרים, **חיים יוסף וחייה, אחי יצחק**
ראובן ושלמה רודניק,
אידה רודניק־צוקרמן, חולתא

11

לזכר הורי היקרים **חנה טויבה ואברהם, אחיותי**
חוה, שרה וציפורה, בת אחותי לאה ובני אחי
ראובן־יעקב וחיים, שניספו בשואה.
מלכה ווארשאוסקי (ראטושביץ),
מרים לווינגר (ראטושביץ), רמות
רמ"ז, ליד חיפה

12

לזכר הורינו **חנה־חייה ויוסף קונופיאטי,**
אחינו שמואל ולייבל.

צבי בן־יוסף (ישראל), ישראל
ואסתר קאנאפיאטי־כהן, סם כהן
(ארצות הברית, קליולנד)

לזכר דודתי **לאה** בת **אהרון זארמסקי הדוד משה**
גדליה יאשתי שרה־פרל והבנות שפרה, גיטל
וזלדה.

צבי בן־יוסף, תל־אביב
ישראל כהן־קונופיאטי
אסתר כהן־קונופיאטי, קליולנד

14

לזכר נשמת הורינו הרב **אריה־דוב (בן אברהם**
ימרים אסתר) קביוור וגוטה (בת מרדכי ורחל
סוליארוש).

אחינו ואחיותינו שמואל, בלה־רבקה, יואל
ורחל.

אהרון קביוור, בני־ברק

15

לזכר הורינו היקרים **פייגל ויוסף בנימין (ב"ר**
משה שמואל) גולומבק נחמיה (בורג) — נפטר
בארצות הברית (ראה תמונתו בספר) חוה —
נפטרה בישראל, משה, שרה ורחל, ישראל
ויעקב — שניספו בשואה.

אריה גולומבק וב"ב
יצחק גולומבק וב"ב

16

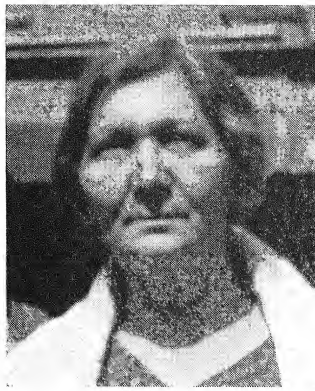
לזכר דודינו היקרים ומשפחותיהם **מאיר ורבקה**
ברונאק, אייזיק גולומבק, רעייתו וילדיו
שניספו על ידי הנאצים.

צבי זמיר
יוסף זמיר

17

לזכר דודינו היקרים ומשפחותיהם **יהודה ונחמה**
ומשה רובינשטיין, חיה וב"ב, אליהו, שרה
יארמולקובסקי, דינה ולאה, יוסף, שרה
סלוביק והילדים — שניספו בשואה.

יוסף זמיר וב"ב, תל־אביב
צבי זמיר וב"ב, מגדיאל
טובה כ"ץ וב"ב, חיפה

זארמבסקי לאה
(ראה נקרולוג מס. 13)

משפ' יוסף וחנה-חיה קונפיאטי (ר' נקרולוג מס. 12)

רובין שמעון (ר' נקרולוג מס' 30)

משפ' אריה זמיר (ראה נקרולוג מס' 18)

משפחת זמיר-רובינשטיין (ראה נקרולוג מס' 17)

לזכר הורינו היקרים ר' יצחק אריה ב"ר דוד
 מלוביץ ושרה-דינה, בת ר' משה-שמואל גולומבי
 בלק, אחינו ואחיותינו נוח, עדה, חנה, מאשה, ינסה,
 משה — נפלו מות קדושים בזממכרוב ובאשחויינצים.
 צבי זמיר וב"ב, מגדיאל
 יוסף זמיר וב"ב, תל-אביב

19

לזכר הורינו היקרים דוב ושרה, אחינו יהודה
 ואחותנו ספיה, שניספו בשואה.
 רבקה, מירה ורחל פורמאנוביץ

20

לזכר הורי היקרים נחום ורחל ואחי יוסף
 שניספו בשואה.
 ישראל ליכטנשטיין, חולון

21

לזכר אמנו היקרה חנייה רחל, אחותנו שיינה
 חנית דודנו ודודתנו יצחק וליבה, בני דוד יעקב
 ובריינה רוטשטיין.
 צבי ומשה חנית, רמת-גן

22

לזכר הורי היקרים שרה ושמואל-לייב, אחי
 ואחיותי יצחק-אליהו, לאה, חיה, חאשקה ומשה.
 גרשון רוזנבלום, חולון

23

לזכר בתי ואחותנו פרומה ליבטשה גרדה-
 קלפשיש גרצחה על ידי הנאצים בליטה.
 הרבנית שרה קלפשיש,
 האחים: משעולי השל,
 פלס דוד, שמרל

24

לזכר הורי היקרים אפרים ורבקה פרידמן אחי
 ואחיותי אסקה, גיטל, פייגל, שמעון, מוטל
 וגרשון.
 משה פרידמן, חולון

לזכר אבי ואמי יוסף חיים ודבורה נאגורקה
 אחי ואחיותי שלום, אסתר, שפרה וצילת.
 אברהם נאגורקה, קיבוץ עין-דור

26

לזכר אחותנו וגיסנו ליבה ואברהם צוקרמן
 שניספו בשואה.

יעקב יאבקובסקי וב"ב, חיפה
 משה יאבקובסקי וב"ב, פתח-תקוה
 שרה-רחל מלמד-יאבקובסקי וב"ב
 טובה סטפנר

27

לזכר הורינו אריה ואלתקה רוזינג אחיותי
 חייטשה, בלומטשה, בריינטשה.
 פרומה מאנדלברויט, ירושלים
 אסתר, יוסף ארצות הברית

28

לזכר חברה רייזקה קאפלמן-גולדברג בעלה
 דוד והילדים, שניספו בשואה.
 נחמן שארפמאן, בת-אנוס-אירס,
 ארגנטינה

29

לזכר הורי היקרים ברוך-צבי וליבה, אחיותי
 רייזל, אסתר ורחל'ה.
 אליעזר קושצובה, חיפה

30

לזכר בעלי ואבינו שמעון רובין שנרצח בזממכרוב.
 רחל גרינברג-רובין
 הבת לאה
 חבן שלום

31

לזכר הורינו יוכבד וגרשון סרברוביץ, סבא
 ר' יעקב צוקרוביץ, שנפטר לאחר עינויים במחנה
 נאצי ואשתו שרה רחל, אחינו משה ומאיר,
 גיסתנו נשקה וכתה שרה רחל, דודנו מנחם,
 דודתנו דינה ובנם יצחק שניספו בשואה.
 יוסף, נחום ויהודה סרברוביץ-כספי
 ובני ביתם
 תל-אביב, גניגר, עין דור
 ראה תמונותיהם לעיל, ע' 487—489.

משפחת סטופניק

משפ' רייזקה קפלן-גולדברג (ראה נקרולוג מס' 28)

משפחת גרשנוביץ (ראה נקרולוג מס' 1)

חיים-זאב קרוליביצקי (ראה נקרולוג מס' 39)

משפחת יוסף גולומב (ראה נקרולוג מס' 15)

לזכר הורינו היקרים **אלתקה ואביגדור גריני**
ברג אחינו שלום ודוד.

רחל, מלכה, אהובה, רבקה
ומשפ' בישראל

לזכר הורי **יצחק לייב ושרה אסתר**, אחיתי
מלכה, ואחי **יקותיאל**, שניספו בשואה.
לאה דז'ינצ'יול-אייזנברג, שפיים

אונדזערע טייערע עלטערן צום אייביקן אנדענקען
יהושע און **רבקה ראטבערג**
משה ראטבערג (בוענאס-אירעס)
יצחק און נחמה ראטבערג
(מעקסיקא-סיטי)

לזכר דודינו, דודותינו ובני דודינו היקרים שניספו
בשואה בזאמברוב ובגיטו ביאליסטוק:
דוד ושרה רוטברג, עם בניהם: **אלתר** ואשתו
רבקה וילדיהם (**איוז**, **יחזקאל** ו**הרם**) **חיים**,
ציפקה ורבקה'לה.
יהושע ורבקה רוטברג
יצחק ופריידה **רוטברג** ובניהם: **שרה**,
אברהם, **טויבה-זיסל**, **משה**
ברל ו**נחמה רוטברג** ובניהם: **חיים ראובן**,
נחמיה-יעקב, פייגל ושרה'לה.

זיסל ואייזיק מאלינאוויטש, ארה"ב
צפורה בינקין וב"ב, יצחק ונחמה
רוטברג (מכסיקו), משה רוטברג
יום-טוב, צבי ונחמן לוינסקי,
הניה מאצמאן ומשפחותיהם

לזכר הורינו ודודינו **יצחק-זולזול, גצל, אליהו**
וברל גולומב ומשפחותיהם.
צאצאי הגולומבקים בישראל

לזכר עולם ליקרינו-הקדושים והטהורים: הורינו
ישראל ואסתר, אחותנו ינטה ואחינו **יצחק**,
משה זלמן.
חייה בן-צבי, אריה קוסובסקי

לזכר בני עירנו היקרים **אברהם צוקרוביץ** וב"ב,
יעקב-הרש צוקרוביץ ואשתו **חייה לבית**
שאפראן, אחותם **פשה צוקרוביץ** וב"ב שניספו
על ידי הנאצים באנטוורפן (בלגיה).

מצבת-זכרון לאחי ר' **חיים זאב**, בן ר' יצחק מנחם
קרולביצקי, נולד ביאבולזקי, י"ג בסיון תרס"ו
(6.6.1906), אשתו **פשה כהנוביץ**, בנותיו **פריידה**
הניה ודובה ובנו **אליהו דוד**. ניספו בגיטו ביאלי-
סטוק, 1942. תנצב"ה.

יוסף קרולביצקי ומשפחתו,
בואנוס-אירס

אונדזערע טייערע עלטערן
אברהם און **העניע שווארצבארט**, ברודער
יעקב און **פרוי**, קינדער **בערל לייזער** און **אלי**,
שוועסטער: **גוטקע, שפרה, חנה'טשע** מיט מענער
און קינדער

חיים מרדכי שווארצבארט,
זעלקא שווארצבארט

מיינע טייערע זידע און באבע:
שלמה און **מאטל פעקארעוויטש**
גדליה לעווין

אונדזער טייערער פאמיליע:
פאטער און מוטער **זעליק** און **חנה קוראפאטווע**,
ברודער **ניסל** מיט **פרוי באשע-רייזע** און קינדער:
שוויגער-מוסער **חנה לאה קאפטישנינסקי**

הערשל קוראפאטווע,
באשע פוקס, **רבקה קוראפאטווע**,
פייגל סאנסנאווסקי, **גיטל סאס-**
נאווסקי און מאן, **צייטל ליפשיץ**

אונדזער אומפארגעסליכע מוטער און שוועסטער:
דבורה זלאטע ווישניא, **לאה גיטל**, מיט מאן
און קינדער
משה ווישניא און פאמיליע

משפ' אריה רוזינג (ראה בקרולוג מס' 27)

פרומת ליבצ'ה (ראה בקרולוג מס' 23)

משפחת קושצובה (ראה בקרולוג מס' 29)

צום הייליקן אנדענקען — אנדזערע קדושים פון
חארשעזער געטא : מוטער : שרה ראזענבלום,
ברודער דוד ראזענבלום, שוועסטער : לאה, איידל
בלומע און זייערע פאמיליעס.
הדסה, בועז, פריידע און מאשע כמיעל

מיר באהיינען אנדזערע קדושים :
עלטערן : שמואל און דבורה ראטבערג,
ברידער : יצחק, בענדעט, און זייערע פאמיליעס.
שלמה ראטבערג, מאיר און פאמיליע, שוועסטער :
ציפּע מיטן מאן, שטיגער : בריינע אפעלבוים,
שחאגער משה אפעלבוים און פאמיליע, שוועגערין :
לובע גרינבערג, ביילקע אפעלבוים און
פאמיליעס.

זעליק ראטבערג, ראסא און מאריא,
עלקע ראטבערג.

צום אייביקן אנדענקען, אנדזערע פאמיליע :
יצחק רובינשטאק, לייב זדאלעקער, נחום
מאדזעליעוויטש, מענדל גאלדשטיין פעטערס
און מומעס מיט זייערע פאמיליעס פון זעמבראזע און
לאמוז

רבקה טישקעוויטש דע געלודא

צום אנדענקען אנדזערע פאמיליע הויפטמאן פון
זעמבראזע

נאסקע און מאטקע הויסטמאן

מיינע אומפארגעסליכע : פרוי ריווע ציוואן מיטן
קינד אברהם שלמה'לע
דוד ציוואן

אנדזערע טייערע עלטערן און משפחה. עלטערן :
חיים ראובן און באשע ציוואן, שוועסטער
דבורה'קע, חוה'הינדע, מיט זייערע מענער
און קינדער, שרה'קע מיט די קינדער.

פעשקע מיטן מאן און קינדער,
(ג. אמעריקע) דוד און מאיר
יצחק ציוואן

אנדזערע טייערע עלטערן :

דוד שלמה און חוה לאה לעווינסקי,
ברודער לייזער מיט פרוי און קינדער, שוועסטער :
עטקע מיט מאן און קינדער, רבקה מיט מאן און
קינדער, אסתר מיט מאן און קינדער
הערשל לעווינסקי און פאמיליע

אנדזערע טייערע עלטערן :

וועלזל ברוך און שרה מאנקארזש,
ברידער : נפתלי, דוד אייזיק, שוועסטער : ביילע
און קינדער, חוה איטקע און קינדער
יעקב מאנקארזש און פאמיליע

אנדזערע טייערע עלטערן :

סענדער, שיינע'פייגע איידעם,
שוועסטער : מינדל, רחל הענדל, אסתר און פאמ.
ברידער : אברהם יעקב, משה אהרון, אלי'לייב,
חיים לייזער און פאמיליעס, און אלע קרובים
אנדזערע, אומגעקומענע
דן, שרה, יעקב, בלומע איידעם

אנדזערע טייערע קדושים :

פאטער חיים מאיר ווישניא, שוועסטער : מאשע,
שרה'קע און פאמיליעס, שוואגער איטשע און זיין
פרוי חנה ניטוואדאמסקי

משה לייב און דאָבקע ווישניא,
הערשל בער און פרוי, מרים
אסתר און פאמיליע, מירל וויש-
ניא, כאצקל ווישניא און פאמיליע

אנדזערע טייערע עלטערן סענדער און שיינע
פייגע איידעם, שוועסטער : מינדל רחל, הענדל,
אסתר און פאמיליעס, ברידער : אברהם יעקב,
משה אהרון, אלי'לייב, חיים לייזער און
פאמיליעס.

הערש מיכל, שרה, אסתר, יעקב
און אברהם סענדער איידעם

פיגל ושרה לאה ראטבערג (ראה נקרולוג מס' 35)

נחמה רוטברג ובנה (ראה נקרולוג מס' 35)

משפחת לייזר לוינסקי (ראה נקרולוג מס' 44)

רבקה רוטברג וילדיה (ראה נקרולוג 35 ובספר עמ' 338)

יוכבד סרברוביץ ובנה מאיר (ראה נקרולוג מס' 31)

אברהם יאבובסקי וליבה צוקרמן (ראה נקרולוג 26)

צפורה
סרברוביץ

משפחת משה ונשקה סרברוביץ (ראה נקרולוג מס' 31)

משה גארבאס ומשפחתו

55

אונדזערע טייערע עלטערן **חיים** און **שרה רחל בורשטיין**, ברודער **אברהםמטשע** מיט פרוי און קינדער, שוועסטער **כאשע** מיט מאן און קינדער, ברודער-שוואגער **הערשל דזשעווקא** משה, חנטשע דזשעווקא און קינדער

56

אונדזער טייערער מאמען **חיה פרידמאן**, ברודער **יצחק פרידמאן** און פאמיליע, פעטער **אפריים פרידמאן** און פאמיליע

פייגל פרידמאן

57

טייערע מאמע און שוועסטער **דבורה זלאטע ווישניא**, **לאה גיטל** מיט מאן און קינדער
משה ווישניא און פאמיליע

58

איך וועל אייך שטענדיק געדיינקען : מיין פאטער **יעקב-ישעיה הכהן**, פעטער **אשר יוסף קאהן** און פאמיליע, פעטער מרא דא תרא, הרב **דוב מנחם רעגענסבערג** און פאמיליע
אליהו מרדכי קאהן

59

צום אייביקן אנדענקען מיין פרוי **דבורה/קה** פעקארעוויטש מיין טאכטער **חיה** פעקארעוויטש שלמה פעקארעוויטש

60

אונדזער ליבער מוטער
רחל לאה גאלאמבעק-זאלצמאן
יעקב און אריה זאלצמאן

61

אונדזער טייערן ברודער **חיים**, פרוי **טויבע קוראפאטווע** און 3 קינדער, שוועסטער **גיטל קוראפאטווע** און קינדער
שמואל קוראפאטווע און פאמיליע

62

אייביק וועלן מיר טראגן דעם אנדענק :
מוטער **מלכה בראם**, ברודער **יצחק** און פרוי **כאנצע בראם** און קינד, משפחה **גראניצא** :

ברודער **יעקב הערשל** און קינדער, שוועסטער **חיה פייגל** מיטן מאן **ישראל יצחק יאנקאץ** און קינדער **מאשע-לאה** און מאן **פיוול צוקראוויטש** און קינדער, **גאלדע רבקה** מיטן מאן **געצל**, **רחל** און קינדער
מיכל גראניצא און פאמיליע

לזכר **חיה (חייטשה) טיקוצ'ינסקי לבית גולומב** אחותי הטובה והצנועה, שנפטרה באיבה י"ב באלול תש"ך (4 ספטמבר, 1960).

בת יחידה היית לנו, אהובה ויקרה. בשנות השלושים עזבת בית אביך, ניתקת קשריך עם הגולה ועלית לארץ עם בחיר לבך, כשהלשון העברית שגורה בפיך. ואני, שריד-פליטה יחיד מביתנו, זכיתי עוד לראותך זמן קצר באדמת המולדת.

במותך כבה עמוד אור במשפחתנו הענפה.
יצחק גולומב

טובה סטפנר-יאבוקובסקי ז"ל

בתו של שלומקה מוכר השמרים (אייבענניק) חונכה מילדותה לתורה ועבודה. פעילה מראשית געוריה בתנועת ארץ-ישראל העובדת. עלתה בשנת 1926 לארץ ומאז היא פעילה באירגון בני העיר, מטפלת בעולים החדשים עד כדי קבלת הכינוי : אַם בני זאמברוב. נתנסתה בארץ בכל מיני עבודות קשות בכביש ובבתי חרושת, ומצאה את מקומה בשנים האחרונות במחלבת „תנובה“. היתה תוססת ומכובדת גם במקום עבודתה. מותה ללא-עת הישרה אבל על כולם.

משפחת ראטושביץ (ראה נקרולוג מס' 11)

משפחת פינקלשטיין (ראה נקרולוג מס' 4)

משפחת פאציגאר (ראה נקרולוג מס' 2)

תיקוני טעויות * - פעלער אויסבעסערונגען *

עמוד-זייט	טור-קאלום	שורה	נדפס — איז געדרוקט	צריך להיות — דארף זיין
126	21	2	8 אויגוסט	19 אויגוסט
220		5	עמ' 226	עמ' 256, 258
232			אונטערן בילד דארף זיין :	ר' שלמה סאראטשקעוויטש Reb Shlomo Saratshkevitch
297	1	3	כלתו של מונוש	אשתו של מונוש
310	2		מתחת לגלופה—אונטערן בילד :	נשרד מקהילת הקודש יאבלונקה געבליבן פון דער יידישער יאבלאנקע remained... in Yablonka
337	1	33—32 33	ייוקף לזכותו : ארגון תלמידים וכו'	ייוקף לזכותו של כותב הטו- רים (צבי זמיר) : ארגון תלמידים בשביל א"י העובדת וכו' ...האב איך אריינגעלייגט פיל מי און ענערגיע און א דאנק דעם א.א.וו.
337	2		אין דער דאזיקער גרופע האט ער אריינגעלייגט	מיותר.
319	1	34--33		זעקעלאך
381	2	19	„בעלה של רחל בת מיכאלקה פינקלשטיין“	והסירו חשד מעיני קצין אליה בן מלכה אליה ראטבערג את החתן הלבישו בבית הכנסת ובבית המדרש האדום. נערכו
385		25	זעקלאך	בעת דער ערשטער פארזאמלונג בראשות
389	1		שורה אחרונה	קאמוניזם
390	2	16	איצל בן מלכה	א „חאָיט פון ציגייטער“
403	1	26	איצל ראטבערג	חסר שם המחבר / פעלט דער נאמען פון מחבר :
416	1	3	את התן הלבישו חסרה :	נאמען פון מחבר : שפירע'ס
417	2	12	דער ערשטער פארזאמלונג	פ. בווארסקי
417	1	17	בראשית	ואחיה
420	1	2	קאמוניזם	חסרה חתימת המחבר תחת „ייסוד השומר הצעיר א“
421	1	2	א „חאָיט פון ציגייטער“	השם האחרון מתחת לתמונה : יאבקיבסקי, סטפנר
429			חסר שם המחבר / פעלט דער נאמען פון מחבר :	בתמונה, האחרון לטור הראשון, עומדים :
431	2	29	שפירע'ס	
433	1	10	פ. בווארסקי	
437	2	18	ואחיה	
438	1		חסרה חתימת המחבר תחת „ייסוד השומר הצעיר א“	
443			השם האחרון מתחת לתמונה : יאבקיבסקי, סטפנר	
445			בתמונה, האחרון לטור הראשון, עומדים :	
447				
447	2	2	בכותרת ; העץ שנכרת...	
447			און דאך אחי געראטן	
449	2	11—10	איבערגעדרייט די שורות	

* תיקנו רק השגיאות הקשות / אויסגעבעסערט נאר די האַרבע גרייזן.

עמוד-זייט	טור-קאלום	שורה	נדפס — איז געדרוקט	צריך להיות — דארף זיין
451	2	4—5	למו דעת	למולדת
451			אונטערשריפט אונטערן בילד, סוף	
459			שורה 1 „גאטס“	„גאטס“
			כתובת מתחת לתמונה —	קבוצת הפועל המזרחי —
			אונטערשריפט אונטערן בילד, דארף זיין :	מזרחי יוגנט גרופע A group of yung Mizrachi
464	1	3 מלמטה	שם היו השם —	שם היו
469	2	26	מין א גרויסן אינטערעס	מיט א גרויסן אינטערעס
478	2	23	זייער יוגגע לעבנס...	די שורה איז איבריק
479			בכותרת : ואנשי שדה למות	ואנשי שדה למות
486	1	13	בת יוסל משה-שמואל'ס	אחות יוסף משה-שמואל'ס
486	2	13	דער שיינער טאכטער	דער שיינער שוועסטער
489	2	11	מיט זייערע 2 זין	מיט זייערע 3 זין
490	10 מלמטה		תחת הכותרת בית הקושארים חסרה חתימת המחבר	יוסף ירושלמי
491		9	אונטער דעם אויבערשריפט „די קושאָרער“, פעלט דער נאָמען פון מחבר :	יוסף יערוואָלימסקי
492		1	בכותרת : משפחת ירושלמי חסר שם המחבר	
493		17	ביים אויבערשריפט פאמיליע יערוואָלימסקי פעלט דער נאָמען פון מחבר :	יוסף יערוואָלימסקי
515	1	5—6 מלמטה	הנצבים	הנצבים
518	2	30	ראשועוויטש	ראַשועוויטש
520				תחת התמונה המשפחתית צריך למחוק את השם חיים בן דור, שנשתרלב לא במקומו ווערן פאבריצירט
521	2	אחרונה-לעצטע	ווערן פאבריי- תחת הרשימה טוביה סקאַצנאַדק צריך להיות חתום :	צבי זמיר
528			זעבעטן	געבעטן
549	2	12	אין ארבעטער	אין ארבעטער
560	2	19	די אלטע רפואות	די אלע רפואות
561	1	22	לפי התיר לעבור	לפי התור לעבוד
562	1	17	פעלט אויבערשריפט אין יידיש	די מאַמע אלטע סאַקאַליכע, באשריבן דורך דער טאַכטער חוה סאַקאַל
575		18		
529			להוסיף לתמונה / צושרייבן צום בילד :	פרוי פון ר' שלמה סאַראַטש-קעוויטש, די באַבע פון איטשע ראָזען
587				
608			תחת התמונה, שורה ג' אונטערן בילד, שורה 3 : מ. בורשטיין —	בורשטיין, שרה יאבֿלונקא-רובינשטיין
623			תחת התמונה הראשונה אברהם יאבֿקובסקי וליבה צוקרמאן	אונטער דעם ערשטן בילד : אברהם צוקרמאן וליבה יאבֿקובסקי

"THE SONS OF ZAMBROV" IN ISRAEL.

Lippe Blumrosen was one of the first Zambrovites who came to Israel with the thought to settle and live there. Others before him stayed a certain period of time and returned home to Zambrov. This was before the first world war. Blumrosen came to Israel together with his family, settled in Tel-Aviv and got to work at the trade of flooring. Soon afterward joined him the sons of his brother Faivel Itche and another of his brothers. In the year 1920 arrived in Israel another group from Zambrov. Kurtzinski, Abraham Boimkoler, Shmuel Gutman and families, Rubinstein and (now the late) Moishe Busman. After the lapse of some time was added this other group: the family Setchakovsky, Michael Jabkovsky and others. Then, in the year 1926, after the Haluzim movement had burst forth in Zambrov, the first ones of the Haluzim made their appearance in Israel: Michael Yabrovsky, (Now the late) Zamir, Eliza Weinberg. In the year 1928 took place the first get-together of oldtimers (Vatikim) and new immigrants. The occasion: a formal banquet; the place: a hall in Lassal street, Tel-Aviv. Other gatherings of the kind followed also in Petach-Tikva and once more in Tel-Aviv — and the Zambrovites of Israel entered into a phase of closer personal contact and mutual relations. In January, 1946, a small group of Zambrovites held a meeting at the office of Noah Sekotzinsky and it was then decided to arrange a memorial meeting, dedicated to the hallowed memory of the Nazi victims of

Zambrov. At the same meeting was elected an Executive Board to broaden and enlarge the activities of the newly organized Society (See below the names of this and the later enlarged Executive Board). At another meeting was decided, at the proposal of Dr. Yom-Tov Lewinsky, to publish a book in order to pay homage to the devastated home town and its perished community of blessed memory. With the financial backing of Zambrovites from the United States and, partly, Argentine, the undertaking was realized. The Zambrovites in Israel, collectively, in their organization, contributed their considerable share in aiding the survivors of the Nazi holocaust to settle and start a new life in Israel. "The sons of Zambrov" erected a tombstone, a monument to the vanished city of Zambrov on the Mountain of Zion, taking its place amongst the numerous other monumental tombstones there in memory of so many Jewish cities and towns.

The Executive Board of "The Sons of Zambrov", renewed and enlarged in 1960, consists at present of the following: Zamir, president; Ben Joseph, secretary; Malke Portugali, treasurer; Ahuva Greenberg; Jacob Yabkovsky, Toba Yabkovsky, Moishe Yabkovsky, Moishe Burstin, Sarah Yablonka, Naomi Waks-Blumrosen, Arye Golombek, Joseph Serebrovitz, Dr. Yom-Tov Lewinsky. Much credit is certainly due to Zvi Ben-Joseph (Konopiate), the energetic initiator and accomplisher of multiple activities for the benefit of the organization.

THE FULL-BLOWN FAMILY OF SHMELKE SARNIEVITSH

and maintains an extensive library by the name of Shimon Dubnov; it published periodically two publications, "The Voice of Lomzha". In a word, the house of the Society presents the ner-

ve centre of its organization, converging in it all the range of social, welfare, cultural and educational combined activities of the sons of Lomzha-Zambrov in Argentine.

MEXICO

ZAMBROVITES ABROAD

Mexico was never known as a country of concentrated mass-immigration of Jews, — writes Itzhak Rotberg. The "New Spain" was, in fact, forbidden ground for Jews and even Marronnais (Jews converted into Christianity under compulsion of the Inquisition). But this was centuries ago. At present we find quite a number of Zambrovites as part of the flourishing community in Mexico. The first Zambrovite who had the honor to immigrate to Mexico was Avreml (Abraham) Zaltzman who landed there approximately in the year 1927. Soon

afterwards some other Zambrovites made their appearance in Mexico. But they considered the new country only as a spring-board, so to say, whereby to reach to the United States of America. Gradually, though, a number of them settled there to stay. At present there are 7 Zambrov families: Golombek, Gorodzinsky, Zaltzberg, Lavsky, Slovik, Pekarevitch, Rotberg. They associate, meet together from time to time, remembering nostalgically the good old times in good old Zambrov.

tion in the dreary depressive loneliness in the new milieu as yet so strange and so cold. The process of acclimatization was slow, but in the meanwhile they saved up money, brought over the families from Zambrov. With the eventual doubling and tripling of their numbers, they organized into a Society of mutual aid. They joined the trade-union movement, i.e. the one or the other Union of the needle trade, which was then almost an exclusively "Jewish" trade. The Zambrov Society had been from the start closely associated with the American Trade Union organization. It is at present also presented as a separate branch, the Zambrov branch, No. 149, among the vast membership of the Workingmen Circle (Arbeiter-Ring). [See the contribution in this book of Mendel Zibelman].

The United Zambrov Society, — relates further Itzhak Rosen, — had in the years of war, with an exerted effort, to the very limit of its' capacity, one may say, brought aid and succor to our dear Zambrovites who survived the Nazi scourge. The festive mood at the celebration of the 70th birthday of the Society became thus clouded and marred whenever the speakers at the jubilee banquet that took place December 17, 1960, at the Clinton Plaza Hall (Clinton street New-York) eulogized the hallowed memory of Zambrov that was no more, Zambrov that lives now only in the minds and hearts of her survived children wherever they are.

Through the protocols of the Society, the "Pinkas", in which for a period of 8 years had been recorded all the main events in the life of the Society, surveyed in this book by L. Yom-Tov,

we learn to know some of the various activities of the Society, such as mutual aid (loans, hospitalization, sick benefit etc.), its ready brotherly participation in the happy occurrences in the family life of its members, such as birthdays, bar-mitzvat, weddings. The orderly, dignified funeral arrangement presents not the least imposing phase in the functions of the Society (see the names of the active members of the United Zambrov Society, with Morris Bornstein, the popular, several times elected President in the lead).

ARGENTINE

Argentine. The Landsmanschaft-Society in Argentine, under the name Lomzha-Zambrov Society, was founded in Buenos-Aires in the year 1926, — writes Boaz Chmiel, General Secretary of the Society. As the first Zambrovites who ventured to immigrate to Argentine is known the married couple Hershel and Sarah Kuropatve. Their house was after a time, when still other Zambrovites made their appearanec in Argentine known as the "Zambrov Embassy". There every newcomer could rely to meet hospitable hosts who would generously provide him with shelter and board up to the time that he would be able to find his way around in the strange land. Sarah-Kuropatve passed away recently, mourned grievously by man.

In 1947 was the Society in the position to move into its own house. The celebration of the occasion just coincided with the proclamation by the United Nations of the Jewish State of Israel, — and the festivity of the Zambrovites in Argentine was then very great, doubly elevating. The Society founded

ZAMBROVITES ABROAD

1. U.S. OF AMERICA

In the year 1960 "The United Zambrov Society" in New-York celebrated its centennial. A Jubilee of 70 years existence for a Landsmanschaft Society, is quite a venerable date, — writes Itzhak (Itche) Rosen. The Society had grown with the years, widened gradually its social, cultural, educational, mutual aid and relief activities, correspondingly to the increase and expansion of the mass immigration of Jews to America.

The beginnings were very small. The first immigrants from Zambrov reached the shores of America singularly, lonely souls, forming consequently a small group, eager to be helpful to the ensuing newcomers. The conditions of living were hard in those days in general, and especially for strangers. The Zambrovites on the American soil got first to know each other when they congregated for prayer on Sabbath or holidays. These weekly gatherings seemed to be a most welcome distrac-

זעמבראָווער אין קאַליפּאָרניע
(בילד גענומען פון אייזיק מאַלינאָוויטש — זומער 1963)
Zambrovites in California
(Fotograph taken by Isaac Malinowich, summer 1963)

MEDICAL AID

The author surveys all kinds of maladies and ailments and the medicines, drugs, medicaments and recipes popular among the Zambrov Jews who used to obtain all medicaments in *David Yudise's* shop or in Shlomo Pracht's shop, or in Bashenki's pharmacy. Bashenki the apothecary held his pharmacy in the most awful disorder. He failed to indicate the name of the medicament and the name of the patient as well as the time in the use of the medicament. The author's mother once suffered much from the apothecary's serious mistake. Later this pharmacy was transferred to Khatshinsky's house where Benjamin Kagan lived, and still later it was transferred to Yankel Burstein's house. Afterwards Skarzunski a Pole opened a pharmacy in Khoinovsku's house. He was an Anti-Semite, but was careful to conceal his anti-Jewish sentiments, because most of his clients and customers were Jews. Later on, two Jewish druggists appeared at Zambrov, namely Kaufmann opened a drug-store, and the same did Mr. Sklovin.

"FELTSHERS"

(LEECHES OR HALF DOCTORS)

The "goy" (gentile) Vishinsky was one of the oldest "Feltshers" or "Healers". He was an expert in making some defects or physical blemish in the bodies of those youngster (Poles and Jews) who were anxious to obtain

an exoneration or exemption from military service (with the Russian Tsar's army). Later he was betrayed by one of his Polish customers and he had to escape abroad. His beautiful home was purchased by Moshe Shmuel Golombek.

Another "Feltsher", a Jewish one lived, on the Ostrover Road, behind Alter Briefentreger's house. He was a friend of the Polish magnate Sokolevsky. Owing to Sokolevsky, the Feltsher encroached upon a new business, i.e. that of forests and grain, and became a rich merchant.

A third *Feltsher* was the "goy" *Yazshombeck* who was an excellent "healer" and gained a good reputation among Zambrov Jews.

David Yudises or *David Butkovsky* was also curing people, although his main profession was that of a barber. He was much disliked by the population because of his arrogance and moral depravity.

Another feltsher lived with Yankel Burstein.

PHYSICIANS

There were two physicians at Zambrov, one was Dr. Gordon, an excellent doctor (who passed to Tschekhanovtze) and Dr. Hendel. Two Polish doctors also practiced there: Michalovsky and Tschaplitzky (later on there came Dr. Dombrovsky).

In short: R. Moshe-Aaron was a wise man, an erudite im Talmud, an excellent mason who reared a generation of Jewish masons in the Lomzha-Zambrov District.

R. TOIWYE DER LICHTSER

He hailed from Yedvabna and got hit "nickname" from his father-in-law whose profession was that of a candle maker. R. Toiwy was very well versed in Talmudic and Rabbinic literature, a good-natured fellow, and very studious, sitting day and night and studying Torah. In the evenings after the *Maariv* prayer he used to sit in the White Bet Hamidrash and teach artisans and workers a chapter of Mishnah. He was an excellent pedagogue and used to expound the material in a lovable fashion. Everybody loved and respected him. He used to bathe in the river every day, even in winter. He dreamt about Eretz-Israel and about his settling there, but it was not given him to put this dream into effect. Unfortunately he was one of the first victims of the Nazi murderers raging in the town.

Israel Lewinsky presents the story of another outstanding type of a Zambrovite. This is the story of the author's father-in-law, Reb Nachman-Jacob Rotberg, who held the concession of coaches carrying passengers of incoming trains to and fro between Lomzha and Chizeve. An upright man in business dealings, he was reputed as generous in charity, a lover of books, studious in reading and Thora-learning.

Still others amongst the artisans of Zambrov, known by their distinctive peculiarities, were: The Goshier Shoe-

maker and sons, all of them fanatical religious zealots who declared and launched a private "holy war" against the enlightened, progressive elements; the enlightened, progressive elements; Among those "progressives", that aroused the fanatical zeal and ire of the Goshier tribe, counted: Yankel-Sleime Kukavke, shoemaker by trade, who rated as intellectual, active in public and social works; Biniomke, another shoemaker, specialized in orthopedic shoes, but neglecting his gainful vocation to serve as a helper in "Hachnossas Orchim", Shameless in the synagogue, reader of Scriptures in the synagogue (he was blessed with two gifted sons: Abraham, "Rabbiner" in Germany, fallen victim of the Nazis, and Alter, at present resident of South America); Moishe-Yossel, the plasterer; Nosske, the house-painter; Srolke, the drummer.

L. Yom-Tov describes the charitable and welfare institutions of Zambrov, the medical facilities and aid for the indigent, the staff of doctor's and their assistants.

Israel Lewinsky writes about the society "Ahavat Achim" ("Brotherly Love"), a welfare loan society for the benefit of poor and ailing applicants.

The Society acquired an ample supply of medical tools and medicines, etc. At first the medical store of the Society was in Israel Lewinski's house. Later on it was transferred to Abraham Solomon Dzientshol. The Society existed up to 1905, when some Socialist laborers confiscated the medical equipment and thus the Society stopped its activities.

ARTISANS AND WORKING MEN, RELIEF AND MEDICAL AID

LIGHT INDUSTRIES

This chapter deals with the founders and developers of the light industries in Zambrov, such as flour-mills, operated by wind, steam or water-power, brickkilns, dye-mills, the production of kvass and seltzer, cooking oil etc.

The artisans and working people in general held a place of relatively high standing in the community. Oddly enough, they counted among them a considerable number of learned men, cantors (a side line), even scholars qualified to hold evening sessions in Beth-Hamidrash in studies, with a group of elderly men, of the Scriptures with Rashi-commentary, Mishnayos and Talmud. They also had a share in various charitable, welfare or educational projects of the community.

HAIM BEN-DOR (*Bednovitch*)

MY FATHER MOSHE AARON

My father, Moshe-Aaron the Mason, was born at Visoke-Mazovietck in 1850 approximately. At first he was a merchant, but when he was robbed of his merchandise, travelling from Lomzha to Visoke, he stopped at Zambrov, and there he came across R. Shmulke Williamovsky, and the latter urged him to become a mason. He was very successful in masonry. After the first conflagration at Zambrov, my father

re-built most of the houses. He treated his apprentices very well.

My father was a self-made man. He used to sit during whole nights and study Gemarah in the *Red Bet-Hamidrash*. On Sabbath and Holidays he used to pray in the Hassidic prayer-house ("Shtibl")¹. He instructed and educated his children to do good deeds and to be good Jews. He taught me also to help poor in such a manner that nobody should be aware of it. My father devoted much time to the Gemilat Hassodim Society (to give free loans to the needy). He cherished this Society, paying special attention to the *Pinkas* embellishing it in an elaborate fashion. He established the forty-seven rules of this Society and cared much for the poor that they should get proper relief. Unfortunately, that artistic *Pinkas* has been destroyed. The Gemilat Haasadim Society used to organize an annual banquet on Shabbath Mishpatim (Exodus XXI ff), because in that Scriptural chapter (Ex. XXII 24) it is stated inter alia: "If thou lend money to any of my people that is poor by thee, thou shalt not be to him as an usurer, neither shalt thou lay upon him usury." The Banquet usually took place in the house of R. Jacob Zakrovitch, the Trustee of the *Gemilat Hassadim* Society.

cultural activities and his high spiritual qualities. The offspring of a rabbinical family, he was a merchant in oil, in hardware — and simultaneously the spiritual leader in the community. Through his public speeches in Russian and Polish, delivered at solemn and festive occasions, he served as a connecting link and qualified representative of the community in the eyes of the powers that be and the rulers of the army. He was an advocate, practicing law, pleading in lawsuits for his townspeople. He held the office of manager of the Jewish bank for extending aid to small merchants and artisans. He was an author and translator, a member of the editorial board of "Hazfira" and boyhood friend of Nahum Sokolov.

Shmuel Gutman writes about his parents, who died the death of martyrs in the slaughter and devastation brought about on Hebron by Arab assassins in 1929.

Ahuva Greenberg presents an account of the father's house. The father, Reb Avigdor Greenberg, a merchant, of chasside mind and feeling and way of living, and yet openminded and tolerant in regard to the new free ideas and views of the time, — a very sociable, easy-going man. And the mother, Alte Greenberg, a woman of modest, meek nature, constant in her eagerness to extend a helping hand to the poor and indigent in the neighborhood.

LEIBEL ZIBULKIN, "THE PIVOVAR"

He was of Lithuanian descent (i.e. a "Litvak") and was born in the little

town Orany, near Vilna. He settled in Zambrov in 1890 and opened a beer-house. He was on friendly terms with a Vilna brewery and got from them the monopoly for the whole district. This was an excellent business and as a result the well-known Drozdover beer firm had to yield and give up. Leibel became a rich man, built a new house (near the bath-house) together with all the convenient arrangements for a beer-house. He became the living soul of the whole town, and in his business he engaged many people. He was a noble man, a really honest gentleman. He left a big family which was destroyed by the Nazis. Only two granddaughters were saved from the Nazi holocaust.

DR. JOSEPH FEINSILBER

He was one of three brothers: Yohanan, Chaim and Joseph. He ran away from his home and his native town (aided by his teacher, the late R. Israel Lewinski) and went to Odessa, where he studied and worked. He was not a particularly able student, but he studied *con amore*, with heart and soul, with a right good will. He suffered a lot in Odessa until he got his matriculation diploma and was accepted as student of medicine at the Odessa University. He graduated as physician during the first world-war, and during the German Occupation he returned to Zambrov where he practiced as physician. Soon he became very sick (Typhus) and succumbed to death.....

mowing-tool. The whole day was spent in the fields. The evenings, however, were dedicated to the synagogues and prayer-houses, to Mincha and Maariv, to the study of a Talmudic chapter or *Mishnayot*.

During the burning summer days, when the harvest season started, all the members of the families, even children used to do so. Some were busy harvesting and repairing, others were occupied binding sheaves, some were gathering the corn into heaps and stacks of sheaves. During the whole year these agricultural workers had a rather hard time. They worked very hard, ploughing, sowing etc. After harvestung they had to perform the work of threshing winnowing and many other jobs, e.g. the sale to grain merchants, etc. All this called for an effort and smartness. Everything was carried out by manual labour, as agricultural machines have not yet been in vogue.

These Jewish farmers have not been rich men, They lived on potatoes. They led a rather simple life and wore simple clothes, as all earth-tillers do. They were both excellent farmers and religious Jews, well versed in ancient Jewish literature. They also succeeded in giving their children a fine Jewish education.

The author then proceeds to portray the activities of his father Berl, who was the Parnass of Zambrov and member of its Municipality. He was a devoted social worker and helped his brethren in all respects.

Hershel Slovik (Zamir) contributes a description of the house of Aba-Leibel, son of David Rokotcher, the fanatical zealot, and son-in-law of Moishe-Shmuel Golombek.

Joseph Srebrovitch relates the story of his grandfather, Yankel Soukrovitch, who was one of the foremost persons in the community, scholarly, upright in his business transactions. His house had been a house of charitable deeds, with the close participation of his wife, Sarah-Rachel. The author's father, Gershon Srebrovitch, was the last community leader in Zambrov, remembered gratefully for his valuable contribution to the welfare of the community.

Yerusalimsky relates about his grandfather's family. "The Kusharer" (Lewinsky), reputed to be of the early builders and developers of the town, their main achievement having been the construction of the vast army barracks; about the person of the grandfather, Reb Elie-Zalman, the Weinmacher, and his father, Reb Mordecai Yerusalimsky.

Israel Lewinsky adds to give a short sketch of the lovable character, the cheerful and spirited public worker, the right hand of the Rabbi, Reb Abraham Shlomo Dzienciol, nicknamed Pracht.

Yom-Tov Lewinsky, editor of this book, assembled and filed the bibliographical data of the distinguished author and scholar, "the pride and glory" of his Home-town, Reb Abtche Rokowsky, — preceded by a detailed description of his manifold social and

was much impressed with the unusual picture of Jewish farms and Jewish agricultural establishments. There were numerous Jewish families dealing with husbandry, all of them hailing from one big family. Like the gentile peasants, these Jews used to get up early in the morning, in order to be able to go to the synagogues for prayer, and from there they went to their fields and farmsteads at Wondulk, Thetchurek, Dlugobosh etc. These were rohust, sturdy, vigorous Jews, stalwart, brawny and muscular Jews, sunburnt, tawny. The Golombek

family has distinguished itself in this respect. The numerous members of this family were the real builders of Zambrov and the main factors in its social and public life. The most famous were Getzil Golombek, Eli Berl, Yossel, Meir. Yankel, Haim-Pinchas, Leibatz, Biniomka. Avromke, Leibel, Gedaliah Tikocinski, Beinish and Yudel Tikocinski, etc. etc. Every morning, very early, after prayer, they used to mount their carts and to repair to their fields, in order to work hard with the plougshare and spade, with sickle and scythe, with harrow and

The family Kozshol

FAMILIES

The section in the book, entitled "Families", contains a series of stories, memoirs concerning the life and deeds of some families in Zambrov, in their multiple branches, that left their mark of distinction on the social life of the community.

Israel Lewinsky relates about the family of *Mashke Tenenboim*, nicknamed "The Koritker", the Hamlet Koritki having been the place of her origin. The house of Mashke, an offspring of a rabbinical family, and her husband, Hono Tenenboim, was reputed as the residence of an enlightened family, distinguished by its charity, generosity, warmheartedness. Their son, Benjamin, who was the son-in-law of the Rabbi at Zambrov, was a progressive fellow ("Masskil", writer editor of the Yiddish daily in Warsaw, "The Kopek", a folksy paper, sold at the price of one kopek (penny), transformed later into the famed Yiddish daily, "Haint").

Professor Berl Mark, a grandson of Zambrov extraction, relates feelingly the tale of a house, the house of his grandfather, Abraham Moishe, and grandmother, Braintche Bloomrosen. The grandfather, of dignified genteel countenance, was book-keeper and business manager, head of the "Chevra-Kadisha" (Burial Society), actively

engaged in social and communal affairs, an authorised judicial officer with the City Hall.

The author relates further the tragic story of Khezki Mark, the young son of the author's uncle. A boy of great promise, he went to Russia for his studies. An idealist, he was drawn into the revolution, served with distinction in the Red Army, was promoted rapidly to the rank first of commander of a regiment, then to that of a brigade, and consequently appointed general in command of an engineering corps, engaged in building fortifications. An ardent stalinist, a revolutionary zealot, he was nevertheless exiled to a punitive camp somewhere in the Far East on the accusation of trozkist "deviation". He perished in exile, having died of typhus shortly after he was granted his freedom by supreme order from the Kremlin. Similarly tragic was the fate of his Russian wife, who became "lost" somewhere in Sibiria. Their only son, a soldier in the Red Army, fell in battle.

Yehoshua Golombek

EXCELLENT JEWS AND WONDEFUL FARMERS

Whoever had paid a visit to Zambrov before the awful Nazi holocaust

Eretz-Israel, and since that time many *Chaluzim* from Zambrov have arrived in Eretz Israel. This important *Hakhshara* work of the Hechalutz at Zambrov continued up to the emergence of the Nazi murderers. Zvi Goren, Haim Silberstein, Abraham Ratushevitch, Nahum Srebrovitch, Mosche Rokowski and other men devoted their lives to this important task.

ITZHAK (ISAAC) SUKHAREVITCH

was the son of Sarah Zarembski. He was brought up as an orphan (without a father) and nevertheless he was a gifted fellow, a handsome man, wise and clever. He was well conversant with several languages and spoke Polish, German, etc, fluently. He was a first class sportsman, an excellent speaker, orator and lecturer and was beloved both by the Jewish and Gen-

tile circles of the population. He graduated from the Ostrov public school and the Zambrov secondary school. He studied much by himself, until he became a teacher at the Zambrov Military school, preparing cadetes for the secondary school diploma. At first he was a leader of *Hechalutz Hazair*, but later he became Commandant of *Betar*. In 1934 he finished a special course for military Instructors at *Ziellonka*, near Warsaw, and thus became a specialist in military affairs. He did not believe in the forthcoming world-war and therefore did not leave in time the dangerous place. He was arrested by the Soviet authorities at Zambrov because he was an active Zionist and when the Soviets retreated they did not free their captive. He was "freed" by the Nazis, and later was sent to the Death Camp at Auschwitz...

Campaign for the Deliverance Fund (*Keren Ha-Geulah*) was proclaimed. There were numerous donations. Women delivered their jewels and ornaments to that Fund. Even children and youngsters brought their small savings for that Fund. The whole community became permeated with Zionist aspirations. Youth clubs were opened such as *Poale-Zion* in the house of Hana the Butcher or *Zeire Zion* in the house of Arie Golombek, etc., Although I was still a lad nevertheless I remember the charming atmosphere of these days. We, youngsters, decided to organize a youth organization, *Pirhei Zion* whose task was work for Zion. A Library in Hebrew and Yiddish was founded. Many lectures, readings, meetings and parties were organized. The hyper-orthodox and bigoted circles started to attack this youth organization. The Rabbi and the other clerical officials summoned the parents ordering them to liquidate the organization. Even the Maggid R. Alter was engaged in the attack upon *Pirchei Zion*.

Apart from the Balfour Declaration there was still another event which stirred the Jewish youth, namely the Russian Revolution. Some Jewish Youth circles at Zambrov believed in the emancipation of the labour and the man symbolized by that Revolution. Most of the youngsters at Zambrov joined the *Youngest Poale Zion Org.* and some joined the Communists. Our *Pirhei Zion* Organization continued to exist for two further years. At the end of 1919 our Organization was changed to *Herzliah*, thus joining the Centre of Zionist Youth "Herzliah" in Poland (Warsaw). Our Zambrov *Herzliah* thrived and

developed very much in those days. Itzhak Gorodzinsky, Arie Golombek and others lectured at our Organization. Many of our members studied Hebrew with a view to Aliyah to Eretz Israel. Our teacher was Alter Rotberg. In 1920 we sent a delegate to the third conference of "Herzliah" which was convened in Warsaw. Our delegate was F. Bovarski. We have also organized the youth in other neighbouring towns, e.g. at *Visoka-Mazovietsk*, etc. Soon after the Bolshevist occupation of Zambrov some of the members of "Herzliah" left for Eretz Israel, e.g. Arie Golombek, Itzhak Gorodzinsky and some members of *Zeire Zion*. I. Gorodzinsky wrote us enthusiastic letters which exerted much influence upon our youth.

The author (then still a boy of 14) relates the following incident. On the eve of the Herzl Anniversary in 1921 he was standing on the street (with many other youngsters) selling tickets for the forthcoming *Herzl evening* when he was arrested by a Polish Police officer, suspecting him of being a communist. For three days he was arrested and brought to Lomzha until the judge was convinced that *Herzliah* was something different from communism. In 1924 the *Hechalutz* Organization was founded at Zambrov by Joseph Slovik, Joseph Srebrovitch, Yehuda Sklovin and Zvi Zamir. The latter was elected as chairman and Noah Zukrovitch as secretary. The *Hechalutz* developed rapidly, arousing much admiration among all sections of the populace. In 1925 Alizah Weinberg and her brother Yehezkel were endorsed with regard to Aliyah to

Kaufman's drugstore, and "promoted" eventually to the status of the druggist Kaufman's son-in-Law. He had lived in hiding a long time, but the police, at the end, caught up with him. The adepts of the communist cell in Zambrov had been mainly pupils of the Gymnazion with Hershel Smolar, former Poale-Zion, as the dashing, truly heroic leader (see about him in another part of the book).

Pinhas Broder

THE "POALE ZION" MOVEMENT

This Organization was founded during the German occupation of Poland, in 1917, approximately. At first it was a united Party, later on it was divided into two dissenting factions: the *Rightists and Leftists*. The latter got the upperhand. The Political leaders were: Yehoshua Domb, Nathan Smoliar, P. Baumkoller, Garfinkel, Bertshe Sokol, Zabludovsky, etc. They were very active among the local labourers. They organized evening classes and cared very much for educating the masses of people. They rented a fine hall for lectures and meetings: They also developed the local trade unions, and participated in the elections to the Parliament (Sejm), the Municipality, the Jewish Community Council etc.

The Socialist Youth Organization (called "*Yugent*") also developed at that time, spreading culture and enlightenment among the Jewish youth, educating them and improving their labour conditions. They even cultivated *dramatic art*, and organized theatrical performances from time to time.

THE HASHOMER HATZAIR CELL

About 500 youngsters belong to several Youth Organizations at Zambrov, among them 150 were members of the *Hashomer Hatzair Movement*. They used to meet every day, thus neglecting their studies at school, and suffering a lot from their Polish teachers. The Hashomer Hatzair Cell was their home. They used to study there the geography of Eretz-Israel (Palestine), the history of Zionism and of the Labour Movement as well as various other socioeconomic problems. They used to dance *Hora* without cessation. Of supreme paramount importance was the special *Summer Camp*. Only after much persuasion they got the consent of the parents to go to the Summer Camp where they used to play, sing, dance, engage in sports, make excursions and tours, and prepare themselves for the future life in Eretz Israel. They also collected much money for the *Keren Kayemet*.

Their whole life was directed towards their future in the Jewish Homeland, thus ignoring the sad, troublesome *Galut* life. Nobody imagined that the *Galut* will be annihilated so soon...

Zvi Zamir-Slovik

ZIONIST YOUTH ORGANIZATIONS IN ZAMBROV

..*Pirhei Zion*: the Balfour Declaration was accepted by Polish Jewry with much enthusiasm. At Zambrov at that time, i.e. in 1917, a big mass Meeting was arranged in the Central Synagogue. After some emotional speeches a

rating closely with him were the teacher Nathan Smolar, Pinie Boimkoler, Garfinkel, the tinsmith's son a veteran Poale-Zion, away since 1905. Sarnievitch, Zabludovsky, Bertche Sokol; the feminine active members: Shifra Lifshitz, Elke Guterman, Tillie Sarnievitch, Menuchke Sokol (Now living in Israel).

The "movement" limited itself chiefly by educational activity, introducing courses of elementary studies, founding a dramatic studio etc.

3. *Zeire-Zion*. An important part in the social life of Zambrov played the sons of middle-class, or bourgeoisie, families, "with proletarian ideas", writes further Samuel Gutman. The leaders of this branch of Zionism were: Leibtchakh Golombek, Abraham Boimkoler, the brothers Itzhak and Haim Grodzinsky, David Rosental, Yankel Yabrovsky, the familie Gotlib, Shafran, Zukrovitch and others. Their adversaries of the "Bund" and the Poale-Zion reproached them for being "a proletarian Party without a single real working-man", until Providence came to their rescue, writes S. Gutman, and my own brother, Mordecai, a tailor, and Simcha Stern, a miller's son, who worked in his father's mill, joined the Zeire-Zion group. From this original group descended in later years the group "Hachalutz" that achieved practical results in its activity on behalf of Eretz-Israel. They may be credited with furthering immigration to Israel thus having delivered many Jewish souls from the imminent Nazi onslaught. Of the outstanding members of the group are : Zvi Zamir-Slovik, Benjamin Pshi-

susker, Fetziner, Michail Yabrovsky, Noah Zukrovitch and others.

4. "*Bund*." In the "5th year", i.e. in the year 1905, the proletarian youth in Zambrov already differentiated into party-division of "Es-Es", "Es-Er", Bund, Poale-Zion and even an inkling of Communism and Anarchism (the very few adepts of the latter having strangely been just young men of a quiet and diffident nature).

It is difficult at this time to give an account of the exact functions of the "Bund" in Zambrov in those years. But the group is well remembered among Zambrovites by their idealistic zeal in organizing strikes, in spreading revolutionary ideas among the workingmen, in opening classes in elementary schooling for adults. After the collapse of the Tzarist "Constitution", most of them immigrated to America, and the "Bund" in Zambrov ceased then to exist.

The members of the last Bund-group included Hershel Sendak, an ex-Yeshivah-Student, the husband of Faye Shiniak ; the druggist Shklovin, later treacherously murdered by polish assassins, and other. The Bund remained steadfastly on guard, alunching into a propaganda-fight against clericalism, assimilation and seeing in Zionism in whatever form and variety its arch-enemy. The Bund also founded a library and a quite efficient dramatic studio.

5. *Communists*. And, finally, the communists. This was, naturally, an illegal group in pre-war Poland, working in the underground. The leaders of the group was one Fishman, employed in

POLITICAL PARTIES

1. *Zionists*. Quite as early as at the time of the first Zionist Congress in Basel the Jewish community of Zambrov could already boast of an active Zionist circle. And so was Zambrov, at the very start of the founding of the Shekel-subscription, at once responsive to the continual campaign of spreading and circulating the Shekel among the Jewish masses the world over. And when the Colonial Bank had issued shares for Palestine at 10 ruble a share, Zambrov made a good start, acquiring as much as 20 of those shares, quite an achievement in those remote days, with the teacher Israel Lewinsky having been the first one in line. Among the pioneer members of the Zionist circle in Zambrov stood out such earnest reputable men as: the scholarly writer, Reb Abraham Aba Rakovsky, the merchant Shlomo Bloomrosen, Benjamni Kagan, Israel Lewinsky (teacher), Fishel Danilevitch (teacher), Chono Tenenboim, Efraim Suravitch. Jacob and Meier Zukrovitch, Jacob Yehoshua Kahan, Itzhak Lewinson, Greenberg (fur merchant), David Smolar, Yakula, Yom-Tov Herman, Fishel Haya-Itke's, Jacob Shlomo Kukavke, Meier Meizner, the brothers Itche Faivel and Lippe Bloomrosen, and others.

The Zionist movement attracted then young adepts who assisted in the sale

of Shkolim, campaigned for the Keren-Kayemet, studied diligently the Hebrew Language. In the long stretch of years, up to the invasion of the Nazi hordes, the Zionist movement in Zambrov was alive, what with all the periods of crisis and stress that has come upon the land, as in the long years of the first world war when the young men had all been mobilized, the communication with the Jews in other lands totally ceased. The Zionist movement was, as said, very much alive in the normal years in Zambrov, dedicating its activities chiefly to the education of the youth in the all-embracing love for the Jewish nation and its lofty aspirations, for the cherished Hebrew language, for Eretz-Israel, — in a world, bringing up a generation of potential Haluzim in Israel.

2. *Poale-Zion*. The ideology of Poale-Zion did not fail either to find its adherents among the more radical youthful elements in Zambrov. The movement grew gradually, gaining its adepts among university students and ex-Yeshiva-students. The leading figure in the movement was Yehoshua Domb (now living in Israel). Domb, writes Samuel Gutman, was a Hebrew teacher, a fine speaker, one of the people, a man of knowledge, an intellectual. Collabo-

Of special interest is the description of the Purim theatre consisting of elaborate performances of *Mekhirat Joseph* (a play describing the Biblical event of Joseph sold by his brothers and the whole Scriptural story of Joseph in Egypt). During the Purim festival in 1905, Haim David, the son of the Rabbi (at present Rabbi and Head of the Yeshiva at Chicago) produced the hidden robes and clothes for the performance of a popular play entitled *David and Goliath*. The actors of this play

were Yeshiva students of Zambrov. Some fragments of texts of this performance in Yiddish are cited by the author. The Tsarist police was much concerned about this performance, suspecting some *Revolutionary* tricks behind the "Jewish theatre". People said that *David Yehudise's* the son of the old midwife informed the police about Jewish revolutionary designs during that Purim of the eventful year 1905 at Zambrov.

Zambrov League for Laboring Men in Israel

Zodek", emerged. Some audacious people (including the writer's own father, who although being an ardent Zionist believed in the ideal liberty and emancipation of nations, and in the Russian Revolution) uplifted the police-chief and shouted "Kelbener Zodek"! The whole multitude repeatedly exclaimed: "Hurrah! Kelbener Zodek!" The police chief "showed the white feather", and turned tail, flying for his life... News reached the people that military forces are to arrive soon on the spot in order to restore "order", therefore the whole multitude of people dispersed soon.

3. THE TWO DISSENTING PARTIES, THE "SS" AND THE "SR"

The author of this article, being in those days still a child, records some echoes of the violent debates in the Zambrov Synagogue bearing on the two revolutionary Russian parties, the "SS", the "SR". "SS" was interpreted by the children in the sense of the Yiddish phrase "es, es" ("eat, eat") and "SR" = "es er" ("he eats"). The members of the two factions were even recognized outwardly by their respective attire: these were clothed in blue waistcoats (blouses), the other were dressed in black blouses. These had a white girdle with blue pomegranates, the other — with red pomegranates. The common name of the two factions was "The Strikers" (on account of the frequent strikes undertaken by them).

The "strikers" movement was both of a political and cultural nature, since the workmen and laborers aspired to education and learning. *Bertshe the Melamed*, their spiritual leader, foun-

ded Yiddish evening courses for the laborers. Every evening his *Kheder* turned into a Revolutionary Club. People studied, heard lectures, practised and were drilled in pistol (or revolver) aiming, etc.

Once the Russian police surrounded the *Zambrov Bet-Ha-Midrash* and started searching and looking for revolutionary, uncensored books. They found some old Rabbinic books which did not bear the stamp "Passed by Censor". They were confiscated, but after a thorough investigation, they were returned to the *Beth-Hamidrash*.

4. THE PURIM FESTIVAL IN MY TOWN

The Editor, Dr. Yomtov Lewinski, gives a detailed description of the Feast of Purim with its most prominent features of celebration, namely the *masquerade* ranging in form all the way from crude disguising to full-fledged theatre performances. Zambrov grown-ups, adults and youths, boys and girls, dress up in gaudy and strange robes and clothes, and make the rounds of Zambrov Jewish homes, singing various Yiddish songs, collecting money for homeless people (*Hakhnasat Orhim Society*) and for poor brides (*Hakhnasat Kallah Society*). This was done in accordance with old Jewish usage and custom. The author gives some Yiddish texts of songs sung by Zambrov youths on Purim whilst making their rounds of the dignified *Baale-Batim* of Zambrov. The Tsarist police has forbidden to use the special Purim dresses. The community heads hid them in the house of the Zambrov Rabbi, R. Dov Menahem Regensberg.

FOLKLORE

SOME FOLKLORE ITEMS FROM ZAMBROV

The Editor, Dr. Yomtov Lewinski, presents a comprehensive, alphabetically arranged, folkloristic collection bearing on the town of Zambrov about fifty years ago. He gives some folk-songs, proverbs, proverbial and some other special sayings which he had heard at Zambrov.

1. FOLKLORE OF AGRICULTURE ACCORDING TO THE ANNUAL CALENDAR

A folkloristic list of various fruits and vegetables divided into the seasons, months and weeks of the year. This folklore collection sheds much light on Jewish popular vegetable and fruit lore, on the attitude of the people towards each new fruit or vegetable, on the historical and chronological setting of the events, etc. etc.

2. THE YEAR 1905 IN ZAMBROV

This happened on Sunday. The weekly portion of the Pentateuch read at the synagogue was that of Noach (Genesis VI 9-XII). Good tidings reached Zambrov to the effect that the Tsar gave his endorsement to the Constitution. Liberty and freedom will now prevail in Russia. The news was communicated gradually: "In the afternoon a big de-

monstration and manifestation will take place on the *Ostrova Road*, Yossel Mazik painted on a flag (banner) a swine's head upon which a royal crown was placed... symbolizing the Tsar. My teacher, Bertsche the Melamed, was the first Melamed to release his school children sending them to demonstrate in the other schools ("Hadarim"). His son Rubke ran to the Melamed Pinie, whose son was also an enthusiastic revolutionary. Pinie, the Melamed, was afraid to send his pupils home, but his son did so, saying: "Today is Constitution Day. No studies today. Go home!" The streets were captivated by a revolutionary spirit. Some undefined change has taken place!

Ont on Ostrova Road there assembled multitudes of people school-children, apprentices, the "Streickers" and many other curious people. Suddenly there appeared Itzel the son of Malka Zimbel, an apprentice (the brother of Avromke Kartchemny), produced a red handkerchief, tied it to the top of a stick, and raising the red flag he exclaimed: "Tsar Daloy!" The whole throng responded: "Hurrah," and started chanting the revolutionary anthem: "Brethren and sisters! Let there be an end to our suffering!" etc. Suddenly the Poilice Chief, a low statured and fat fellow, nicknamed "Kelbener

language as a language, with regular lessons in grammar, which was non-existent for the old school. Acknowledged and encouraged as progressive pedagogues were: Israel Lewinsky, a graduate, inter alia, of a teaching course in the Russian language; Faivel Zukrovich, Jacob Tobiash, Zorach Kagan, etc.

Of late, in the years, when the new generation, especially of the proletarian part of the population, became more or less secularized, and as the lively Zambrov stepped in pace with the new movement, revolutionary in spirit, then came to life the new type of school, the one that recognized Yiddish as the dominating language, oftentimes idealized, even sometimes to the total exclusion of the Hebrew language. The course of study: the modern Yiddish literature, Jewish history. The powers that be looked askance at the new too radical trend in the Jewish education and ever so often put a padlock on them. Such for example was the eventual fate of the flourishing Folks-Shule by the name "The Borochoy Shule." A different kind of a school was the Polish-Jewish school, founded by the Polish authorities with the aim to polonize the Jewish youth. Not to the liking, naturally, of the Jewish population at large, the school in Zambrov enjoyed nevertheless a considerable attendance.

Israel Lewinsky

YEHUDAH THE MELAMED WAS KILLED BY A THUNDER

Once, on a Friday, in the afternoon, I had a meeting with the four Zambrov *Melamdim* (religious teachers) namely R. Yehuda Adashko, Yeshie Gozholtchany, Fishel Danilovitch and Bertsche Sokol. These four *Melamdim* have decided that I should teach both the Russian language and mathematics in their religious schools, and thus get rid of the teaching job of the Russian local teacher *Shtshinko*. As soon as I returned home it started to rain in torrents, the sky became utterly dark, an awful tempest was raging, a real thunder-storm. A terrible flash of lightning and a violent thunder shook the whole town. Soon it transpired that R. Yehuda Adashko, together with his son were struck by the thunder. Whereas the son was saved from death, R. Yehudah himself succumbed to death. All superstitious medicines and recipes proved of no avail. A certain gentile said that the best prescription should be to bury the man in a standing (erected) position and place around him pots filled with sour milk. It was so done, but it was unavailing and inofficacious...

EDUCATION AND CULTURE

EDUCATION AND CULTURAL ACTIVITIES

There was during all those years in Zambrov one single Yeshivah, founded and consequently patronized by the Yeshivah of higher learning in Lomzha. The Zambrov Yeshivah was the preparatory school for youngsters in their first plunge into the depths of Talmud learning. With a definite degree of advance in their studies, they were able, at their choice, to enter the Higher School of Talmudic studies, the Lomzha Yeshiva which had close connections with the Zambrov Yeshivah.

The indigent scholars from out of town, studying in the Zambrov Yeshivah, were generously provided by board at the family table of the working people in town, each student dining each day in a different home, a way of sustenance which is known colloquially as "*eating days*". The Zambrov Yeshivah was reputed to be one of the outstanding amongst similar Yeshivot in the neighboring towns.

The preliminary schooling for boys was provided by the Hadorim, i.e.

private schools conducted by private teachers (Melamdim), which is the universal form of Jewish education from times immemorial. The Hadorim attendance was of a most assiduous, vigorous, you might say, laborious variety: the hours very long, from early morning up to sunset, carving off a considerable portion of the evenings in winter, and no vacations all year round. The subjects of study: Humesh, or Thora (Pentateuch), with the traditional Rashi-commentary, some further books of the Holy Scriptures, very rarely in their entirety, and sometimes also the first tasting of the Talmud.

In later years the form and the methods of the preliminary education had undergone very drastic changes. Alongside the time-honored old schools, there sprung up in later years a new type of schools, secular schools, so named — Folks-Shulen, in distinction from the Hadorim. The method that the new teachers applied was more of the rational, modern variety, putting the emphasis on teaching the Hebrew

folks and lived in the manner of a *Lamed-Vov-nik* (i.e. one of the thirty-six saintly people living in privacy and reclusion, in solitude and estrangement from the world). He used to remonstrate with people who did not behave in conformity with religious precepts, but he did it in an amiable, friendly fashion. He was born at Ostrov-Mazovietzk, and settled in Yablonka. He studied (whilst a youth) in many *Yeshivot* and became conversant with Torah and Talmud. However he did not want to make a living out of his Torah erudition, he therefore became a fur-coat maker. He used to work hard, falling often asleep amidst his work because he used to spend the whole nights on Torah studies. — A big conflagration devastated his home and all his property, and he became utterly destitute. Then he went to Zambrov, where he studied to become a *Maggid*, of which profession he availed himself in other towns, but not in Zambrov itself. When he got some money from his son, Louis Pav, (in the U.S.A.) he returned to productive labour in a fruit grove.

ELIEZER PAV

TORAH-SCROLL SCRIBES (SOFERIM)

It was customary to purchase or to order Torah-scrolls in a big town. The Torah scroll should be written by a first class Scribe of scrolls and Mezu-

zoth. At Zambrov itself there were some fine expert Scribes. I still remember one of them, a low-stature little Jew named *R. Zelikl*. As Scribe he, however, could not make ends meet and could not make a living. Therefore, he added some other "job", namely the manufacturing of blankets or coverlets upholstered with cotton. This job was carried out by him with the collaboration of his wife. He was also engaged in preparing parchments for Mezuzot and Phylacteries (*Tefillin*). He had a crook-legged son, Izik (nicknamed "Meizel"), who was rather awkward and queer.

Another Scribe was *R. Fishel*. He was a really excellent scribe, preparing the parchment skins by himself. He himself used to buy hides hailing from a *pure* animal. He used to dry them and cleanse and purge them until he got a thoroughly white parchment, adequate for Torah scrolls. He was conversant not only with Rabbinic literature but with modern European and modern Hebrew literature too. Afterwards he became a bookseller. In this capacity he soon proved himself to be an expert in the domain of modern Hebrew letters. He knew exactly what books to recommend for educational purposes. He has also established a lending-Library where one could get books on loan (for a small fee). His literary adviser was *R. Benjamin Cohen*, the Agent of "Tushia" Publishers.

his father was Rabbi. He used to come to Zambrov and deliver sermons and homilies. Later when he became Rabbi of Piontnitze, after his father's death, he joined the Zionist Movement, and was one of the first Rabbis belonging to the *Hoveve Zion Organization*. Owing to Rabbi Shmuel Mohilover's intervention R. Akiba was appointed as Rabbi of *Poltava*. Owing to the fact that he was humiliated at a Hoveve-Zion Conference at Warsaw, he became an anti-Zionist. Once whilst visiting his brother-in-law, Hone Tenenbaum, at Zambrov, he wanted to deliver a sermon, but the Zionists declined to permit him to speak until he promised to avoid any reference or allusion to Zionism and Eretz-Izrael, but he did not keep his promise and he was no longer permitted to preach at Zambrov. Later he became the editor of the Anti-Zionist journal "*Ha-Peles*".

III. ALTER THE MAGGID

(*Reb Moshe Zalman Horovitch*)

Alter the Maggid (the Malierke's son-in-law), was a "handsome" Jew, with a thick black beard, beautiful blue eyes. He was nicely clothed, and wore a broad, Hassidic hat. He used to speak slowly, was tender-hearted, amiable, accomodating, on friendly terms even with his opponents. He was, however, a bigot and always acted in accordance with the wishes of the ultra-orthodox Rabbi of Zambrov. He was opposed to any innovation in Jewish life, and used to point to the religious failures of the Zambrov people, exhorting the "sinners". He hated the Zionists and Socialists and fought the modern school for children, the Library, etc.

In 1924 he was invited by the Zambrov Society in the United States to come to America. He went there, and when he left, his adherents said that Zambrov will never get such an excellent Maggid... In the States he continued to preach, although his anti-Zionist tirades and declamation became more and more rare. He felt that one should understand the new times and new "winds"... Later he was Rabbi of the *United Synagogue of Zambrov-Yedvabna*. He died in the U.S.A. in 1953.

IV. SHAMMAI-LEISER

Was a learned man, strongly-built and physically robust. He was always in an amiable mood. He made a living from a little bakery, where his wife and his daughters used to bake bread, *Hallot* (and *Tsholent* for Saturdays). Shammai-Leiser used to help his family in their work at the bakery, but his main calling was that of a Preacher. He used to travel from *Shtetl to Shtetl*, collecting money for *Kesl-Kosher*, i.e. for a Kosher kitchen for Jewish soldiers. In his sermons he used to discourse about the vast importance of a *ritually Kosher kitchen*. When at Zambrov he used to study Gemarah with the Rabbi and some young people.

In Independent Poland, after the termination of the First World War, he became a "*Meshulakh*" (an "Emissary"), collecting money for the *Yeshivah*.

V. HAIM VELVEL PAV

Haim Velvel Pav constitutes a singular type of a folk-preacher. He considered himself as one of the common

Bimah or Pulpit of the *Bet Hamidrash* and started their homilies and exhortations. They used to place a plate at the door of the *Beth Hamidrash*, and everybody put some money for the Maggid. This was the only means of sustenance and the livelihood source of the Maggidim, who were also termed *Piekhotne Maggidim*.

I. R. ELIYAKIM GETZL

Zambrov, however, had her own permanent Maggidim who were paid by the Community Council.

R. Eliyakim-Getzl was one of the most famous Maggidim in Russia and Poland. He was an extraordinary Orator, captivating and enchanting his audiences. He used to thunder with his voice shutting his eyes, upbraiding and rebuking the people for their vices and sins.

He hailed from Zaslav. His father was a well-known teacher of Gemarah (Talmud) at Kaydanov at the saintly Rabbi's Court, and later at *Stoibtz*. The president of Israel Mr. Zalman Shezar, who was one of his disciples, portrays his teacher in the book entitled "*The Morning Stars*".

Eliyakim-Getzl pledged his word (on the insistence of his father) that he will not be *Maggid*, as this will interrupt him in his Torah studies, but the Rabbis perceived the decay of "Jewishness" and the need for an adequate Maggid to urge the Jewish masses to pious deeds and good works. They have thus sent Eliyakim-Getzl to the *Grodner Zaddik* (or Saint of Grodno), *Reb Nochimtshe* to release him from the vow and from his pledge (or oath)

and in this manner Eliyakim Getzl became a *Maggid*. He founded the *Tiferet Bahurim* Society at Zambrov whose aim was the cultivation of Torah study among young people, artisans and workmen, the recital of Psalms etc.

Owing to Eliyakim Getzl's fanaticism and extreme bigotry, he was much disliked by the progressive circles of the population. When a strife broke out at Zambrov between the two *Shohetim* or "Ritual Slaughterers", he sided with the pro-Rabbinic *Shohet*, and declared that those people who eat the meat of the other (contra Rabbinic) *Shohet* are thereby eating "*Treif*" meat. The eternal strife and Eliyakim-Getzl's incitement and instigation caused his banishment from Zambrov. Before he left, on the last Sabbath he had cursed the community and said in his Homily: "A Conflagration rages in the town which will bring about the total destruction of Zambrov". As a matter of fact it soon happened (in the year 1895).

Eliyakim-Getzl was a marvellous orator and had exerted much influence on common people moving them to tears. Later he became Maggid at Bialystok, Minsk etc., and was very famous in Russia and Poland.

His son preached at Zambrov in 1908, at the *White Bet Hamidrash*. He was as American "Reverend", a Zionist, but not so much talented as his father.

II. R. AKIVAH POLTAVER RABINOVITCH

R. Akivah was a brother-in-law of Mashke of *Koritki* (see above), a son-in-law of Reb Elijah Rosenberg. He was brought up at *Piontnitze* where

Israel's Army (with the rank of *Aloof Mishneh*). His vast erudition in the immense Halakhic literature helped him to renew and utilize many old *Halakhot* bearing on military life and the military profession.

Rabbi Goren worked very much for the amalgamation of the various Jewish ethnic groups in Israel, for the establishment of a united corpus of Jewish ritual, customs, usages and reli-

gious rites accepted by the Israel Army consisting, of course, of members of *all* the numerous "tribes" and communities of Israel. After the demise of the illustrious Chief Rabbi of Eretz-Israel, Rabbi Herzog, he became one of the most eminent candidates for the position of Israel's Chief Rabbi. His wife Zofia, is the daughter of the well-known R. David Cohen, one of the spiritual leaders of Rabbi Cook's *Yeshivat Merkaz Harav* of Jerusalem.

DAYANIM AND HASANIM

Dayanim (Judges). During the last decades the community of Zambrov had been "ruled" by a pair of Dayanim (Judges), who together made up the Court House of the Rabbinate, both of them having been the sons-in-law of Israel Shiezalel — one, Reb Zalman Kaplan; the other, Reb Shebsl Kramovsky.

The Dayan Zalman was of Latvian descent, a scion of a distinguished family, of noble countenance, high stature, sharp-witted, of enlightened views. Passed away in 1937.

The Dayan Shebsl, of aristocratic appearance, face adorned by a Herzlian

growth of beard, accomplished talmudic Scholar, read sub rosa modern Hebrew books, of quiet nature, humble and modest. Taught Talmud to people of age. Murdered by the Nazis.

Cantors. The first cantor was Reb Pinchas, of Latvian descent, related to the cantor of Shkodi. The families Zaremowsky and Broder were also of close relation to reb Pinchas.

The second cantor was Reb Slomo Wismonskey, graduate of the School for Cantors, founded by A. B. Birnboim in Chenstochov. Erudite, competent musician. Of refined gentle demeanor.

M A G G I D I M

(*Itinerant Preachers*)

As in all the "shtetlakh" or little towns of Eastern Europe so in Zambrov, too, it was customary for the "Maggid", or "Wandering Orator" to preach in the *Beth-Hamidrash*. The Rabbi was accustomed to deliver a sermon only twice in the year, namely on *Shabbath Haggadol* (before Passover)

and on *Shabbath Shuva* (before the Day of Atonement). All the other Sabbaths as well as ordinary weekdays (especially the afternoon or evening hours between *Minha* and *Maariv*) were utilized by the Itinerant Maggidim winding and plodding along from *Shtetl* to *Shtetl*, where they ascended the

scholarship. He became the greatest authority on Responsa literature, acting as one of the chief editors of the magnificent Encyclopedia. He spent 18 years on this work. He was a tender-hearted man, and helped many people. He was an assiduous Talmud student, very devoted to his Torah studies.

He died on the 10th March 1961.

His daughter, Frume-Libtsha, was the wife of the famous poet, Haim Grade (now in U. S. A.). She perished at Tremblinka, by the Nazi murderers. His son, Moshe, was very active in the Haganah and fell, as a hero, in the Israel War of Independence at the Bet Keshet Battle (Lower Galilee) survived by a wife and three children living in Israel.

REB SHLOMO GOREN, THE CHIEF RABBI OF THE ISRAEL ARMY (ZAHAL)

The Chief Chaplain of the Israel Military Forces (=Zahal) was born at Zambrov on the 7th of February 1918. His father was R. Abraham Gorontchik (dealt with above), and his grandfather was one of the oldest *Shochetim* Reb Nahum Leizer Ziviak.

In 1925 R. Shelomo reached Eretz-Israel together with his parents, who joined the *Aliyah* (Migration) of the Hassidim from Poland, those Hassidim who founded the agricultural settlement Kefar Hassidim, draining and excavating the marches and preparing the soil for agricultural cultivation.

At first Shelomo studied at the Kefar Hassidim school, Later on he passed to Jerusalem together with his parents. In Jerusalem he continued his studies at the *Ez Haim* and *Hebron Yeshivot*. When 17 years old he was ordained as Rabbi (and got Semikha = "Ordination"). He continued his Talmudic and Judaic studies at the Hebrew University. He devoted much time to Talmudic research, especially to the investigation of the Jerusalem Talmud. In

1940 the new project of publishing a scholarly edition of the Jerusalem Talmud was launched (first by the "Bezalel Institute", and later by the Rabbi Cook Foundation). Rabbi Goren assembled all the Talmudic items bearing on Mikvaot (= Ritual Baths of Purification), and published them in the form of a new "Mikvaot Treatise", together with his Commentary *Shaare Taharah* ("Gates of Purity"), Jerusalem 1940. For this excellent work he got the first prize from the Tel-Aviv Municipality.

Rabbi Goren published many essays, scholarly articles and pieces of research in various periodicals (Hazofeh, Mah-naim, Nerot Shabat, etc.).

He served as an example for many young Rabbis with regard to his devotion to the *Haganah* in Jerusalem during the Mandatory regime. He was a voluntary "Ghaffir" (special policeman) in the old city of Jerusalem and a regular soldier during the War for Israel Independence. He was a first-class fighter and parachutist. He was appointed (in 1948) as Chief Rabbi of

tionally applied to the Rabbis of the Conference. "None of us, occupying Rabbinical seats, will be able to answer the Almighty's query: "Why have you been so taciturn, close tongued and reticent? We Rabbis, should put ourselves under the wheels of the buses functioning on the Sabbath!" — concluded the Zambrov Rabbi, wringing his hands and bursting into tears... Many participants of that Conference heaved a sigh and sobbed together with the Patriarchal Nestor of Polish and Lithuanian Rabbis...

RABBI AARON JACOB KLEPFISH
(the Zambrov Rabbi's Son-in-law)

R. Aaron Jacob hails from a well-known family in Warsaw, his father being the cousin of the famous Chief Rabbi of Warsaw, R. Shmuel Zanvil Klepfish.

Reb Aaron-Jacob was born at *Shtshutshin* in 1880. He was brought up by his grandfather (the father of his mother), Rabbi Shapiro. When he was seven years old his father became *Shohet* in Warsaw, and the whole family settled in Warsaw. There R. Aaron-Jacob studied at a Yeshivah. A special teacher taught him Russian and Polish, Hebrew and Mathematics. He had a fine Hebrew diction and an excellent handwriting. When eighteen years old he became betrothed to the Zambrov Rabbi's eldest daughter, Sotshe. Two and a half years after the engagement, the marriage and wedding ceremonial took place. He got five years board with his father-in-law. Later on he opened a glass business, but he was not a succes-

ful businessman, being mainly devoted to Torah studies. Once he was asked: "Why do you trade in glass? The Gemara strictly emphasizes that if one wishes to lose his money let him purchase glass tools and utensils!" He replied: "The Gemara stresses the *purchase* of glass utensils but not *their sale*".

In 1910, during the big Zambrov Conflagration, his shop was also consumed entirely and he became utterly destitute. When he tried, later on, to resume business, he was again ill-starred and unsuccessful. In 1913 he became head of the well-known *Slonim Yeshivah*. Here he got on well and his educational work was crowned with much success, but the first world-war soon broke out, and he was obliged to return to Zambrov. Here he together with his brother-in-law R. Haim David, at present Rabbi in Chicago, devoted four years to the development of the local Yeshivah which prospered under his able guidance. In 1919 he became Rabbi of *Shniadov* one of the oldest Jewish communities in that District. Here he worked very much for the benefit of the impoverished Jewish community. In 1935 he came to Eretz-Israel. For one year he was Rabbi at Kfar Saba, later on he went to the United States as Representative of the *Lomzha Yeshivah* situated in *Petah-Tiqvah*, with a view to collecting funds for that Yeshivah. In 1943 he settled in Jerusalem for good. Here he became a member of the scholarly staff preparing the Comprehensive Responsa Encyclopedia. He was asked by Chief Rabbi Herzog to accept this job which called for much Rabbinic erudition and

The author remembers the ordeal of the Zambrov Jews during the German Occupation in 1916-1917, and the refreshing atmosphere prevailing at the *Red Bet-Hamidrash* where every participant of *Gemarah* studies forgot his troubles, adversities, mishaps, calamities, failures and disasters. After the barbarous annihilation of Zambrov, the sweet *Gemarah* melody still vibrates in the author's ears.

THE RABBI'S PROPHECY

Joseph Krulevitzky (Buenos-Aires) relates : The President of the Independent Polish Republic, Woytshekhovsky, undertook a tour of all the regions of his Republic. Inter alia he paid a visit to Zambrov, where there was a big military barrack. Preparations for the forthcoming visit were in full swing. Both Christians and Jews prepared for the festive Reception. The Rabbi, of course, headed the Jewish Delegation. He was clothed in a beautiful Rabbinic tunic, with a nice Shtreimel on his head. In his hands he took hold of a marvellous Torah Scroll over which there was a nice Canopy. Near the Rabbi there stood the Community President R. Solomon Bloomrosen. The Rabbi was not conversant with the Polish language. When the Polish President Woytshekhowsky approached the Rabbi the latter became somewhat perplexed and instead of greeting the President with the words "I salute or pay homage to you, Mr. President" . . he uttered the phrase : "I pay homage to you, Mr. Reader" (in Polish : "Mr. Referent"). Although the Rabbi soon corrected his *lapsus linguae* ("slip of the tongue") nevertheless the Rabbi's pro-

phesy was soon fulfilled: soon after that event Woytshekhovsky was forced to tender his resignation by Joseph Pilsudski. In conformity with the Rabbi's *prophecy* Woytshekhovsky became a Reader (Polish : "Referent") at the University of Poznan (Posen).

Chaim Grade

THE ZEMBROV RABBI SPOKE AT THE RABBINICAL CONFERENCE IN VILNA

The famous *Hafetz Haim* took the initiative (prior to the outbreak of the second world-war) to organize a Rabbinical Conference in Vilna. The grey-headed venerable Rabbi of Zambrov also participated in that Conference. He was received with much respect because he was one of the most eminent and oldest Rabbis of Poland.

The talented writer and poet from Vilna, *Chaim Grade*, who had married the Rabbi's granddaughter Fruma Libtsha (i.e. the daughter of the late Rabbi Aaron Jacob Klepfish), describes that Rabbinical Conference as follows (see Grade's literary masterpiece, *Der Shulhoif*): The greatest Rabbi spoke at the Conference, an old man (about ninety), i.e. the Rabbi of Zambrov spoke with much pathos and fervour, effusion and ardour about the scandalous attempts at the violation of the Sabbath and other infringements and trespasses practiced by the younger generation. He spoke in a woeful, depressive, comfortless manner about the decline and extenuation of traditional orthodox ways of Judaism. He spoke and bitterly wept on account of the spiritual ruin of Jewry. "Holy Jews!" the Rabbi emo-

1) Near the *Red Bet-Hamidrach*, on its eastern side, opposite the Synagogue, there stood a house hindering the sun rays from penetrating into the Bet-Hamidrash. The owner of the house tried several times to build an additional shed or storehouse for wood but in vain, the Rabbi's adherents destroyed the building, because of barring the sunshine from entering the darkened Bet-Hamidrash. The owner of the house sent a group of terrorists headed by Srolka the son of L., the Glaziers, to the Rabbi, with a view to intimidate the Rabbi. When the impudent fellow tried to bully the Rabbi, the latter gave him a nice thrashing and threw him out of his house. Srolke was at a loss what to do. He told his group of Terrorists that he was afraid to oppose the Rabbi, as the whole town would curse him on that account. The Rabbi's courage was much commended by all the citizens of Zambrov.

2) The Rabbi was extremely devout and pious. When he saw that some people violate the sanctity of the Sabbath, especially on Friday evening, when people go to the barber's, cutting their hair and shaving late in the evening thus profanating the Sabbath. The Rabbi used to go to these barbers' shops and occupy a place, as if he was waiting for his turn... All the clients, of course, left the shop. The barbers were thus careful in future, to evade Sabbath violation.

3) Once it occurred that one of the dignified *Baale Batim* (citizens) of Zambrov slapped or boxed the Shochet's cheek because the latter refused to slaughter a fowl on a holiday. The

Rabbi called the impudent citizen and imposed upon him a pecuniary fine as well as a public apology.

4) The butchers very much respected the Rabbi and accepted all the strict and severe ritual regulations and Kasher and Trefa rules imposed on them by the Rabbi. They knew that the Rabbi is too bold and intrepid to be afraid of them.

5) When the author of this article intended to leave for Erez-Israel the Rabbi who was a member of Agudat Israel congratulated him and gave him some letters of recommendation to several Rabbis of Jerusalem.

Pinhas Broder

AT THE RABBI'S TABLE

There had been several tables in the Zambrov Synagogues (or "Houses of Study" = Bate Midrashim) at which the Jewish burghers and artisans, as well as workmen of Zambrov used to sit every day studying a Talmudic "page" in accordance with old Jewish usage. Such "a table" was also in the *Red Bet Hamidrash* belonging to the Rabbi. The students of the Gemarah at that table were: Shammai Leizer the Meshullah; R. Abraham Shelomo Dzientshol; Itzhak and Nahum Hirsh, the dyers (or painters); Zybuliak the tailor; Abraham Shelomo, the tailor; Moshe Leibko, the son of the miller; Meir, the son-in-law of Shelomo Bloomrosen; Leiser the smith, etc. etc. The Rabbi interpreted and elucidated the intricate Gemarah discourses.

men as well as the family of Golombek. The whole Jewish community of Zambrov was thus divided into two antagonist factions and groups: *The Red people and the White people*.

The new regulations and rules of the Tzarist Government provided only for the appointment of such official Rabbis as had graduated from the Rabbinical Seminaries extant in Vilna and Zhitomir, or enabled also a Candidate to pass a proper examination by Government Committees established in each region or district for that purpose. In our case, R. Menahem Dov has not fulfilled these requisites and he was thus not recognized as Official Government Rabbi, becoming only a sort of spiritual shepherd of the community. The Jews of Zambrov (like those of other Jewish communities in Russia) had appointed another Rabbi in conformity with the Governmental Regulations. This situation, i.e. the appointment of two Rabbis (an *Authorized* one and an *Unconfirmed* one) led to inner discord and strife within most of the Jewish communities of Tzarist Russia. This emulation or rivalry between the two Rabbis gave rise to much contention and noisy wrangle. In Zambrov, the officially authorized Rabbi, R. Moshe Gold, was a man of letters, well versed both in Judaistic and general studies, as well as in several European languages. He insisted on carrying out his Rabbinical duties (e.g. marriages and circumcisions, etc.) in full, whereas the unofficial R. Menahem Dov demanded the exclusive right to perform all Rabbinical tasks. This created much inner tension and even was the cause of such ludicrous phenomena as twofold

performances of Marriage Ceremonials (once before the unofficial Rabbi, and again repeated in the presence of the Authorized Rabbi), and many other paradoxical situations described by the author in detail. The author himself, when about to marry the daughter of R. Nahman Jacob Rotberg of Zambrov had recourse to some ingenious design in order to avoid the farcical double marriage ceremony. He got permission from the rival Rabbis to perform the ritual and ceremonial himself (with the participation of *witnesses* endorsed by the two Rabbis).

The author also describes the tragic aftermath of a big Torah Celebration (in connection with the completion of the writing of a new Torah-Scroll, on the initiative of an adherent of the Authorized Rabbi, Mr. Zvi Burstein).

The Scroll was purloined and filched by the unofficial Rabbi's adherents. It could not be found. This caused much odium and hatred, resentment and umbrage. The father of the Authorized Rabbi warned the Community of the approaching divine retaliation and vengeance. Soon there broke out a vast conflagration consuming all the Jewish houses of Zambrov, causing much suffering and affliction, distress and grief to the Zambrov Jews. During the Holocaust, the stolen Torah Scroll was discovered (among the *Genizah* at the *Red Beth-Hamidrash*), but it was unfortunately impossible to rescue the precious Torah Scroll from the blazing wild-fire.

R. Sender Seitchkovsky recounts the following incidents testifying to the Zambrov Rabbi's courage, boldness, intrepidity and audacity.

When Rabbi Menahem Dov became old he used to travel to Germany for health purposes. He used to take with him some members of his family and some of his grandchildren.

Rabbi Menahem Dov was a *faithful* Shepherd of his Community especially during the tragic years of the First World War, when the Jewish populace suffered very much, both physically and economically. The Rabbi cared for all the homeless people. He intervened on the Community's behalf with the Authorities in order to alleviate the deplorable plight of the population. He was also very active in the spiritual and religious life of the Community. His love for Zion was also very strong and although he was a member of the *Agudat Israel* Organisation, nevertheless he was vitally interested in what was going on in the Holy Land, and cared very much for the *Lomzha-Suvalk* Kollel, to satisfy the needs of poor Palestine Jews hailing from this region.

It is a rare phenomenon that a Rabbi should be attached to a Rabbinical seat for the duration of over sixty years.

His erudition was vast. He compiled two works dealing with *Halakha* and Aggadah entitled *Divre Menahem* and *Minhat Menahem*. He was an indefatigable Torah scholar, unremitting in effort and labour for the benefit of his beloved Community.

HESHEL, another grandson, gives the following description of his grandfather Rabbi Menahem Dov Regensberg:

"I still remember, when I was a child, that my grandfather R. Menahem Dov,

used to accost old citizens of Zambrov per "thou" as if he spoke to youngsters. This was quite natural because my grandfather knew these old people from childhood. It is impossible to describe the Jewish town Zambrov during the last fifty years without its veteran Rabbi being given the most detailed portrayal, just as it is inconceivable to portray the venerable Rabbi without his beloved Zambrov Community".

The author further gives some more details of his grandfather's nobility, goodness, great faith and devotion to Orthodox Jewry, his love of common people and his simplicity and meekness. He also cites a favorite popular song in Yiddish sung by him on holidays.

Israel Lewinski

THE DISCORD BETWEEN THE OFFICIAL GOVERNMENT RABBI AND THE REAL RABBI OF ZAMBROV

After the demise of the famous Rabbi of Zambrov R. Lippa Haim, his son-in-law R. Menahem Dov became Rabbi of Zambrov. The young Rabbi was awfully pious, devout and fanatical, opposed to any innovation and modernization in Jewish life. He had, therefore, many opponents and antagonists, mainly among the members of the new Synagogue, (termed the *White Bet-Hamidrash* headed by A.A. Rakovsky, Shlomo Bloomrosen, Benjamin Ha-Cohen (Cagan). The adherents of the ultra-orthodox Rabbi were the members of the old Synagogue (called the Red Bet Hamidrash), mainly artisans and work-

A year before the outbreak of the second world war I came to him in order to get *Semikha* or Rabbinical Ordination. He devoted much time to me, explaining the intricate ways of Rabbinical duties with regard to the issue of decisions, especially bearing on ritual problems (Kasher and Trepha). The public and social functions of Rabbi were also expounded by the excellent Rabbi of Zambrov. He was a lover of Torah-learning and personally watched the building work of the new Talmud-Torah which was erected by his donation of five thousand Zlotys which he had won in the local lottery. He was a marvellous defender of the orthodox ways of Judaism and a lover of mankind.

The Rabbi's Grandsons give the following portrayal of their Grandfather

David Pales writes: For sixty years Rabbi Dov Menahem had occupied the Rabbinical Office at Zambrov, from 1882 up to the year 1941. When he was about ninety years old "his eye was not dim, nor his natural force abated". Then came the tragic epilogue of his life. The Nazi murderers emerged and ordered him to dig his own grave....

When Rabbi Dov Menahem started his job as Rabbi Zambrov was a thinly populated, small town consisting of about 300 families. Later on the Tsarist authorities built (in the whole environment) military barracks. They brought about an enormous growth and development of Zambrov whose population consisted now of 1500 Jewish families and 1500 gentile families. With the development of Zambrov grew its Rab-

binical office too. Rabbi Regensberg loved Zambrov and its population. His task was not an easy one. He had to struggle with the Tsarist authorities, with the official "Rabbi" nominated by the Government and with some unorthodox sections of the local population. He was born in 1852. His father R. David Regensberg was a well-known Rabbi in various Lithuanian towns. On his mother's side he was the nephew of the famous Gaon R. Elijah Ragold (1794-1849) Rabbi of Slobodka, and later Rabbi of Kalish. Rabbi Menachem Dov, when a young boy, studied at the famous *Ishishok Yesshivah*, near Lida and Radin. He came to Zambrov in the year 1872 when he married the daughter of Rabbi Lipa Haim. A few years after his marriage R. Menahem Dov opened a grocery and became a merchant for a short time. His father-in-law soon asked him to carry out the Rabbinical duties and to replace him as Rabbi. Later on R. Menahem Dov had had to suffer a lot because the Government nominated an "official" Rabbi who was well-versed in the Russian language whereas R. Menahem Dov did not know Russian. The intelligentsia and the rich people supported the new official Rabbi, whereas the religious and poorer classes of people were strong adherents of R. Menahem Dov.

The struggle continued up to the year 1896, when the "official" Rabbi was transferred to Novogrod near Lomzha, and Rabbi Menahem-Dov passed the Government examinations in the Russian language and was recognised as *Official Government Rabbi*, serving also as Military Rabbi.

and pray. As soon as the guest entered R. Lippa Haim greeted him with much respect, esteem and affection. He was none other but the celebrated Gaon, Founder of the Mussar Movement, Rabbi Israel Salanter. He was on his way to Lomzha where he intended to establish a *Mussar* Yeshivah. On that Sabbath he stopped in Zambrov, and was Sandek (Godfather) at the Circumcision Ceremony of a boy named Shalom Avner (i.e. author of this article).

THE SAINTLY RABBI

DOV MENAHEM REGENSBERG

He was born in Luthuania in 1852. He descended from a family in which there were many prominent Rabbis. Rabbi Menahem Dov married the daughter of the Zambrov Rabbi, Reb Lippa Haim, in 1872. He became the Chief Rabbi of Zambrov after the demise of his father-in-law, in 1882. He was put to death by the Nazis and died the death of a Martyr on the 26th of August 1941.

For fifty-nine years he had been the focus and the central pillar of the Zambrov Jewish community, its vital guarding spirit and protector, continuing *the golden chain* of the most eminent Polish and Lithuanian Rabbis, popularising and teaching Torah, righteousness, moral integrity and nobleness. He was particularly anxious to keep and guard *the embers of Jewishness*, that they should not be extinguished, that religious Jewry should prosper and flourish.

He participated in the Community's joys and sorows, delights and sufferings,

witnessing both the rise and decay, the prosperity and ruin of Zambrov Jewry.

His martyrdom and tragic death mark the beginning of the annihilation and extermination of Zambrov Jews.

A SMALL TOWN AND A GREAT RABBI

A former disciple (at present a Rabbi in the United States) writes about the Zambrov Rabbi as follows: "That was a little town, but its Rabbi was a great man, one of the most eminent Rabbis of Poland. Only now, after the ruin, decline and fall of the town, we are able to realize the magnitude of our loss".

When still a child, I studied Torah at the Zambrov Talmud-Torah, together with a group of children destined to pass to the Yeshivah. The Rabbi imposed upon us twenty pages of Gemarah (Talmud), to be prepared: We had to undergo an examination. Only six children passed the rather difficult examination (and I was among them). We had got from the Rabbi many presents before we left for Lomzha to study in the *Yeshivah* there. The Rabbi treated us as a father treats his own son. During vacation, when we returned to Zambrov, the Rabbi invited us to his house and conferred upon us many honors.

The Rabbi of Zambrov was a man of learning. He devoted all his time to the study of Torah. Day and night he used to sit and learn. He also collected much money for the Yeshivot, because he adored Yeshiva "students",

HOUSES OF PRAYER, RABBIS, PUBLIC AND SOCIAL WORKERS

R A B B I S

RABBI LIPPA HAIM

As a matter of fact Rabbi Lippa Haim was the second Rabbi of Zambrov. He bore the palm and shone as a prominent Torah scholar and famous Sage and benefactor of mankind. He was born at Tiktin, his father being Krinker Rabbi belonging to a large family of illustrious Rabbis and men of acumen and wisdom. At the beginning of his career Rabbi Lippa Haim was not a Rabbi, but a merchant. He failed in his trader business and therefore he accepted the Rabbi's office offered him by the Zambrov Community. He was forty-five years old when he became Rabbi of Zambrov. He was a kindhearted, charitable, humane man, considerate, beneficent and generous, always caring for the poor, supplying them with Sabbath meals and accommodation. Once he approached a rich man insisting that the latter should give board to a poor man on every Sabbath. The rich man remonstrated that he could not afford to do so. The Rabbi — he argued — became Rabbi after failing in his merchandise business but he (i.e. the rich man) was not a learned man and upon his failure in business could by no means become a Rabbi...

Rabbi Lippa Haim was offered the Rabbi's office at Lomzha, when that office became vacant (after Rabbi Elijah Haim Meisel became Rabbi of Lodz). Rabbi Lippa Haim was however only a short time Rabbi in Lomzha, because the Tsarist authorities declined to endorse his nomination owing to the fact that Reb Lippa Haim did not know the Russian language. Rabbi Lippa Haim resumed his Rabbinical office at Zambrov.

The last years of his life were mainly dedicated to Torah studies, the practical Rabbinic duties being carried out by his eminent son-in-law Rabbi Regensberg, who became official Rabbi of Zambrov after the death of his father-in-law.

Shalom Avner Bernstein
RABBI ISRAEL SALANTER
AT ZAMBROV

This happened on a certain Thursday early in the morning, in the year 1883. Zambrov Jews started to purchase their necessities for the Sabbath when a coach arrived from *Tschizhev*. An old dignified Jew descended from the coach and asked where is situated the Rabbi's *Beth Ha-Midrash*. He was led to the Rabbi's House of Study where Rabbi Lippa Haim used to study Torah

his long life in martyrdom by the hands of the Nazis who forced the 90 years old patriarch to dig his own grave. Around Rabbi Regensberg rallied the influential family Golombek, nicknamed the "Rabbi's Cossacks," standing by him and giving him fervent support in all his contentions, polemics, in the war of words that flared up from time to time in the social and religious life of the community.

The Red Beth-Hamidrash was, though, the quieter place of worship and Thora-Learning. In the daytime, after the morning worshipers were all gone, the premises were taken up by a group of young men. Former Yeshiva-Students, mostly, now happily married, they enjoyed the free room and board given them by their respective fathers-in-law. They studied Gemarah singularly or in a group, which entitled them to the privilege of living for an agreed time at the expense of the parents of their young wives. The soft sad sing-

song that accompanies the study of the Gemarah echoed thus daily in the hallowed shadowy atmosphere of the Red Beth-Hamidrash, reaching ofttimes the ears of the passers-by outside. Here, as in the White Beth-Hamidrash, were also performed wedding rituals, circumcisions, bar-mitzvot. In the evening, at the conclusion of the evening-prayers, the Synagogue turned into a house of learning, a sort of a class-room for elderly gents. In the bright light of the "blitzlamp", a candelabrum, suspended high from underneath the ceiling, Jews of all ages learned, under the guidance of this one or another voluntary teacher, Mishnayess, Schulchan Aroch or Humesh (Pentateuch) with the Rashi-commentary. The daily Thora-learning was in those bygone days the part and parcel of the daily life of the average Jew. Rabbi Regensberg himself gave also impressive and imposing instructions in Gemarah in this, his Red Beth-Hamidrash.

A Pioneer group (Chalutzim)

now a big textile factory (where 500 workers are employed).

The Jewish cemetery is utterly desolate and neglected. Most of the tombstones have been purloined by the Poles for building purposes. What remains is an ideal Zambrov engraved in the hearts and minds of its former Jewish inhabitants, the few survivors of the Nazi Holocaust.

I AM WRITING A LETTER - A POEM

by Moritz Wiliamovski

An extract from a poem by the late Moritz Wiliamovski, where the author writes inter alia that he is at a loss to address his letter to the martyred members of his family at Maidanek, Buchenwald, Treblinka etc. He is just kindling a *Yahrzeit* memorial candle and burns the letter, covers his face, and says *Kadish*: OH, Lord! Accept the ashes of this letter, mixing it with the ashes of those sacred pure Jewish Martyrs who gave up their lives for the Sanctification of God's Name.

HAUSES OF PRAYER AND LEARNING IN ZAMBROV—A HALF A CENTURY AGO

1. THE WHITE BETH-HAMIDRASH

Called so not so much for its whiteness, which was not too conspicuous, but just in contrast to the second Beth-Hamidrash that stood nearby in the vicinity, built with genuine red bricks, a novelty at that time in Zambrov, and known by its original official name as "The Red Beth-Hamidrash". The White Beth-Hamidrash was sponsored and sustained by the so-called progressive elements of the Jewish population, as the families Bloomrosen, Burstin, Wiliamovski, Lewinson, the popular

personalities Reb "Abtche" Rakovski, Reb Israel Lewinsky, Kagan etc. It was the house of prayer for almost all the butchers in town, including all their in-laws and relatives at large, and likewise almost all the other artisans and working people in Zambrov. In the year 1905, the year of the first Russian Revolution, the White Beth-Hamidrash served as the meeting place of the revolutionary youth that "invaded" the premises, disregarding the apprehension and alarm of the elderly people.

The White Beth-Hamidrash, in its long history, was the hallowed place of worship and learning, playing also a very important part in the social and religious functions of the community. Here were upheld and entertained meetings, gatherings; here were performed the ritual ceremonies, of weddings, circumcisions, bar-mitzvot. Here too had taken place the compulsory celebrations of the days of the august birth and Coronation of the Tsar, with the participation of the school children, the presence of the local authorities, a representative of the police, with a patriotic speech (in Russian), uttered by the "officiant" (government appointed) Rabbi, the singing of the national anthem, "God save the King".

2. THE RED BETH-HAMIDRASH

This house of worship, known under the monicker 'The Red Beth-Hamidrash' on account of its being a red brick structure, was the "citadel", the seat of authority and spiritual power of the venerable Rabbi, Reb Dov Menachem Regensberg, during the sixty some odd years of his leadership in the Jewish community of Zambrov, only to end

who succeeded in hiding the child for about half a year. Soon, however, the Ghetto was liquidated and Mrs. Lesh-tshynska could not help putting the child at the door of the Christian Children's Home at Ostrolenka street. Thus was the little child Hana saved and was accepted as a Christian child. (She had been taught to disclaim any alleged Jewish descent).

After the end of the war Mrs. Lesh-tshynska informed Mr. Irving Robinson of Brooklyn (the uncle of Hana) about the child kept in Christian hands. After many interventions and vicissitudes the child was rescued from alien supervision and returned to Jewish hands.

Hana decided to go Israel where she arrived in 1950 (via Aliyat Hanoar-Youth Aliyah). At present she lives in Kibbutz Gat being a happy mother of children, working as children's nurse.

ZAMBROV AFTER THE HOLOCAUST (*Extract from a letter*)

The writer of this letter says that on the Pentecost festival (on the 12th of June 1959) he paid a visit to Zambrov, together with his friend Moshe Eitzer (from America). He found no Jews at all in Zambrov. No traces of Jewish buildings could be detected in Zambrov. Everything was destroyed and demolished. If any Jewish property remained it fell into Polish possession.

Zambrov is now known for its large cloth factory. On the spot, where Beinush Tikocinski's cinema once stood a Polish school is now being built. Zambrov has now about 9500 inhabitants. Zambrov has at present three schools and one children's home.

A week ago a mass grave of Zambrov and Rutki Jews was discovered. The Nazis killed these Jews (1500 people) in August 1941. In 1944 the Nazis also employed a machine-gun shooting many Jews there. The writer of the letter tried to get a permit to visit this place, but such a permit was not given to him, and he was thus unable to pay a visit to the most tragic shrine of Zambrov. Rumors have been spread that the Nazis, before withdrawing from Poland exhumed the bodies of the Jews (murdered by them) and ground the bones, in order to leave no traces or their atrocities. The present population of Zambrov also tries to efface all Jewish traces of the historical Jewish town of Zambrov of which nothing else remains today than tombs and graves...

ON THE RUINS

by Haytshe Zukrovitz-Netzer

In 1961, before leaving Warsaw where the writer worked together with her husband Zvi Netzer at the Israel Embassy, Heitshe Zukrovitz-Netzer paid a visit to her native town Zambrov. Unfortunately Jewish Zambrov does not exist any more. A new town has now been erected on the ruins of Jewish Zambrov in the direction of the Ostrov Road. A new bridge has been erected. The river has desiccated and dried up. The new head of the town is... a Jew, (not a native from Zambrov but an assimilated Jew, who is not interested in Judaism nor in any Jewish affairs. The only "goy" (gentile) who remembers the old Jewish Zambrov is the ex-clerk and "Voit" Komarovski. Where the army barracks are situated there is

From the Zambrov Survivors letters addressed to the two above-mentioned Relief Workers in the U.S.A. we learn much about the important work carried out by them, as well as by the following people: Reb Jacob Karlinsky, David Stein, Samuel Stein, Shalom Avner Bornstein, Louis Pav, Leibel Malitzki, Moshe Hersh Kukavke, Moshe Bornstein, Isaac Malinowitsh, Nathan Barg, Joseph Wierzbovitch-Waksman, Itzhak Rosen, etc. etc.

Savetzky, frequently mentioned in the Zambrov Survivors letters distinguished himself in all aspects of relief-work. We should be proud of the work of this indefatigable, devoted social worker and his wonderful work.

On pp. 201-210, numerous letters are printed, letters written by the Zambrov survivors during the years 1945-1949.

These letters shed much light on the deplorable plight of the Zambrov survivors and the vast Relief activities carried out by the American Relief Committee. This energetic full-fledged work is really amazing and praiseworthy.

The letters throw also much light on the Anti-semitic activities of the Poles during the first post-war years.

REDEEMED SOULS

1) Beinush Sarny was born at Zambrov at the end of 1940 when the Russians occupied the town. His father was also a native of Zambrov, but his mother was of Christian descent (hailing from an adjacent village). In 1941 when the Nazis occupied Zambrov Beinush's father was among the first

victims of the Nazi murderers who killed him and in 1944 the Nazis shot his mother too. Her Christian neighbours told the Nazis that her husband had been a Jew and that she intended to give her son a Jewish education. Some pious Christians have saved the four year old Beinush and hidden him somewhere. After the war, in 1946, a peasant from an adjacent village came to Zambrov and found there Mr. Gershon Finkelstein. He confided to him the secret that he had concealed the boy Beinush in his house. He was ready to hand over the boy on condition that he be paid for all the care he had lavished upon the boy during the hard times of the war. After consulting the American Relief Committee and the local people it was resolved to release the boy from gentile hands and to give him a Jewish education. Beinush had been previously brought up in an anti-semitic atmosphere, extremely hostile to Jews. Slowly the boy became attached to Jews. With the aid of the American Relief Committee the boy was handed to a Jewish Childrens Home at Bialystok where he got a Jewish education.

2) A second case in point is that of the girl Hana Cooperman the daughter of the tailor Mendel and Gustha Cooperman who were murdered by the Nazis in 1941. Before their death the parents had succeeded in delivering their 6 years old child Hana to an old Christian woman, Leshtshynska, who had been working in their house as servant. Mrs. Cooperman also gave the exact address of her brother living in the U.S.A. (Mr. Irving Isaac Robinson in Brooklyn) to the old Polish woman,

atrocities committed by the Nazi murderers.

After the termination of the horrible war 1945, the heart-rending results of the devastating war and the acts of the Nazi criminals emerged in all their ghastly shape and terrifying aspects. Everything has been destroyed and annihilated by sword and fire. The little property of the Zambrov Jews which was miraculously saved, was transferred to the Poles, who shamelessly purloined Jewish property and killed the few Jewish survivors of the Nazi holocaust, such as Beinush Tikotchinski, Hillel Hershel Shinyak etc. etc.

Few were those of Zambrov Jews who succeeded in escaping the Nazi gas chambers of Oshwientzim. These include such people as Yankel Stupnik, Chaim Kaufman, Feivel Slovik, etc. About ten Jews succeeded in hiding among the gentiles, in the forests and among the "Partisan" groups, including such people as Hershel Smoliar, Elazar Williamowski, the three brothers Stupnik, etc. Another ten Jews returned from Russia (from Siberia) such as Zeide Piurko, son of Moshe, the Butcher, Shlomo Pekarevitch; two sons of Hershel the "Blecher" (who were in the Red Army), David Regensburg the Zambrov Rabbi's grandson, Rabbi Israel Rabinowitch, the son of the Melamed Mendel Olsha, the son-in-law of Motie; Itzhak Gorodzinsky (the son of Leibel the watchmaker) with his family etc.

All these survivors were helpless people and did not have any common, central address where they could obtain information about the other survivors as well as some proper relief and aid.

Two such Information Centres were set up in Jerusalem and New York. In Jerusalem the Jewish Agency organized a Department for the Locating of Relatives, doing its best in finding the addresses of numerous Jews anxious to get in touch with their brethren in Israel and abroad. This Department aided in uniting members of families, returning children to their parents, brothers to their sisters etc. On the other hand, the Zambrov Relief Committee in New York has succeeded in extending much help to many survivors from Zambrov, sending them food parcels and clothes. They have also aided the local groups of Zambrov refugees in Bialystok (e.g. Stupnik, Slovik, Finkelstein with the boy Beinish, etc.) in Lodzh (e.g. Moshe Lewinski), and in Zambrov itself.

In Milana (Yankel Stupnik, Moshe Pekarevitch, Menachem Bloomstein, the Topols with the daughters and son-in-law, etc.) One of them was appointed as representative and tens of thousands of dollars were sent for all the Zambrov survivors. Also travelling tickets and affidavits were sent to people interested in settling in the United States.

Two leading members of the Zambrov Relief Committee in the U.S.A. who distinguished themselves in the important relief work, carrying out the secretarial work, answering thousands of letters should be mentioned here: Joseph Savetsky (son-in-law of Heitshe Kozhol the Baker) the soul and live spirit of this relief project and Moshe Eitzer, son of Beilke and Abraham the "Bednar"; his wife, Felin, is Motel Shafran's daughter.

The third Conflagration occurred after the elapse of thirty-two years, namely at the end of 1941. This Conflagration was the most awful one. After it Jewish Zambrov was no more rebuilt and will never be rebuilt. This conflagration took place on a Saturday during December 1942. On that Saturday the Zambrov Jews were deported

to Auschwitz... This time instead of the Zambrov houses, the Zambrov Jewish souls were burned. This conflagration will always remain in our memory. Zambrov, like many other Jewish communities, was consigned to the flames and reduced to ashes by the Nazi murderers.

FOUR GRAVES

by Josef Savetsky U.S.A.

Out of the beautiful, vivid and brisk Zambrov Jewish Community — four big, *enormous mass graves* remain somewhere, graves devoid of any tombstones, nameless and unknown...

...*The First Grave* is extant somewhere in the ditches of the Glimbotch Forest, in *Shumova*. This happened on the 19th of August 1941, on a beautiful summer day, when everything in nature was sprouting, blooming and budding.... The Nazis assembled 1500 people, the most prominent of Zambrov. Jews together with the Rabbi and the Head of the Yeshiva and transferred them to the local church in *Shumova*, where they "classified" and "categorized" them into separate groups of artisans, youths, old people, etc. and they threw them into the vast trench at *Shumova* where they were shot... The very air is still saturated with the heartrending cries of the condemned people calling for vengeance.

The Second Grave leads us to the *Kossaki* village. There, at the beginning of September 1941, the Nazis assembled another group of 1500 Jews (about 900 people, from Zambrov and 600 from *Rutki*) and buried them alive in an-

other Mass Grave. For a long time the earth which covered these people as if revolted and moved convulsively...

The Third Grave is extant somewhere behind the Army Barracks of Zambrov. There into a big trench, the Nazis threw some 200 Jewish sick people taken out of the Ghetto hospital.

The Fourth Grave, the last one, is found somewhere in the Gas Ovens and Furnaces at Auschwitz. Here the Zambrov Jews were burned together with the 600,000 martyred Jews from all over Europe. Here every Jew should say Kaddish.

Out of the illustrious Jewish community of Zambrov *only* these *Four Graves* remain...

BRANDS PLUCKED OUT OF THE FIRE (Sheerit Ha-Pleta)

As soon as the Second World War broke out, i.e. when the Nazis attacked Poland, Zambrov was cut from the surrounding world. During the short Soviet occupation of the town in 1940 a few letters from Zambrov Jews reached their relatives in Israel, where the Yishuv got the tragic news of the

river, at the Ostrova Road, there was heused gunpowder (an illegal article, of course) which exploded and spread the fire all over the *shtetl* of Zambrov with its roofs of straw. Other people said: "If God desires so, no roof of straw will ever burn, and no grunpowder will ever explode". As a matter of fact, Zambrov has sinned especially with regard to the banishment of the famous *Maggid* R. Eliyakim Gezl, who (before his departure) cursed the town, and his holy prophecy was thus fulfilled. "You have even the best proof of this, added an old Jewess heaving a sigh, — the conflagration broke out exactly on Friday afternoon, when all Jewish males are busy in the bath-houses (bathing for the Sabbath) and many others are occupied at home with their preparation for the Sabbath, the artisans are in a hurry to finish their jobs, the women are harassed and fatigued with the numerous tasks in the kitchen, cleaning the house, etc, etc. And in the middle of this bustle and zeal such a sudden disaster occurred....

Fourteen years have passed. The *shtetl* Zambrov was nicely rebuilt and has much developed. The new military barracks, the two military divisions stationed in the town, supplied jews with a livelihood. The newly rebuilt houses had no longer roofs of straw, but of tin and other metals. The *Koscielna* street was a magnificent business street with many beautiful houses and balconies. Everything was all right, when... the *Second Conflagration* broke out. It happened on Saturday evening, after *Havdalah*, when everybody was at home, dressed in Sabbath clothes, and everybody was at

leisure, after the Sabbath rest. It was on the first of May 1909. I was sitting at the "Budke" (i.e. hut) on the *Passek*, drinking soda-water with red juice, when an awfull cry was heard: "Fire, fire".

The Gentiles of Zambrov were anti-semites and did not want to help to extinguish the fire. There were almost no Jews in the local Fire-Brigade (with the exception of the Jew Gordon "Der Tieper"). The gentiles, instead of pouring water, threw rags soaked in kerosene. The conflagration lasted during the whole night. Most of the Jewish houses and Jewish property were destroyed (about 500 houses). Some curious things happened. One of the trustees of the *Hevra Kadisha* (Burial Society) shouted on the street "Oh Jews' do come and help me!" He was dragging a heavy box. People thought there was much gold or many valuable things in the box. When they rescued the box they found in it *earth from Erez Israel*. The Jew's property and belongings were consumed by the fire, but earth from Palestine was saved.... Another Jew used to keep his daughter's dowry in his stove. When the fire broke out he shouted: "Oh Jews! Save me! The Stove is burning!...." The next day many carts loaded with bread and other food arrived from the Jewish communities of Lomzha, Bialystok and other towns, serving as relief for the Zambrov Jews.

The Zambrov Jewish houses were soon rebuilt. The Fire-Brigade had been expanded and accepted many Jewish volunteers, in spite of the anti-Semitic tendencies prevailing in the Fire-Brigade.

Smolar died, though, not without a spark of faith and hope that the Jewish people will live and that the day of reckoning for the Germans is not too far off...

THE LAST GASP

The Nazis had huddled in the barracks of Zambrov, packed them sardine-wise all the Jews, 20,000 in number, with the addition of a great many other Jews, brought in from the Lomzha region. The Jews of Lomzha, on their part, brought along with them the old people from their Home for the Aged as well as the orphaned children from the Orphanage in their city.

B. Z. Giborin was one of the multitude of the suffering Jews. He describes in detail the gruesome days and nights that dragged along agonizingly in this place of woe; the pangs of hunger, the epidemic of typhus that broke out inevitably, reaping daily a rich harvest in dead. Finally, after many weeks of torture, they were taken out of the barracks. The Nazis requisitioned all the vehicles of the peasants, and night after night carted away each night 2,000 Jews to a nearby railway station where specially consigned baggage cars were stationed, all

ready to carry the Jews away to places unknown, all this foreboding certain death. Five days and nights lasted the trip from the barracks of Zambrov to the infamous concentration camp, Auschwitz-Birkenau. The author was an eye witness to the agony, the last gasp of about 200 souls, old men, women and little children who were left behind in the barracks, left to die. And he saw them die, before he himself was compelled to join his co-sufferers in the trip to the place of extermination.

A ZAMBROVITE WHO EXCELLED AS LEADING PARTIZAN FIGHTER IN THE GHETTO OF MINSK

Hershel Smolar, son of Dovtshe Smolar, started his "career" as revolutionary very early in life. Six years long he languished in the prison of Lomzha. He was freed when the Red Army invaded Lomzha. His doings in the Ghetto of Minsk, kept then under the yoke of the Nazis, as an underground fighter, with his hidings in spots, too close for comfort to the beastly enemy, and his numerous narrow escapes read as a fanciful suspense story. A story of great courage, of defying danger, of heroism. A heroic son of Zambrov, who survived the Nazi scourge.

THE THIRD CONFLAGRATION IN ZAMBROV

Isaac Malinowitch (U.S.A.)

People are in the habit of saying that the lovely summer brings with it conflagrations. Each summer many Jewish *shtetlach* (towns and townlets) in Eastern Europe were reduced to ashes, leaving many Jewish families homeless and destitute.

The first conflagration in Zambrov broke out on a Friday afternoon, in the year 1895, in a boiling, awfully hot, glowing summer day. Legends are still woven round that terrible event. Some people, however, related that in the smithy, at the shores of the

one shoots a wild-goose. The author further describes his encounter with his third brother Moshe who succeeded in running away from the Lomzha Ghetto. After many vicissitudes and severe ordeals of hunger and persecutions the three brothers together with some other refugees decided to organize a Partizan Division (to fight the Nazis) at the *Pnieva Forest*. People from *Gatch* also joined the Partisan Division.

That Partisan Division fought the Nazis single-handed. There was no connection with the Polish Partisans, because the latter were utterly hostile and inimical to Jews. Even in their own deplorable plight the Poles bore malice to Jews.

The author together with his two brothers lived for a time in the forests. There they came across some other Jewish refugees, e.g. the butcher Isrolke Gebel from the town *Gatch*, together with his son Zelig and his daughter-in-law and his three little children. They also met there the brothers Rudnick as well as Aisyk Burstein (also a butcher), and Yossel Kviatek. These people formed the nucleus and main part of that Partisan Division, whose headquarters was the Ponieva Forest. With much difficulty they got some arms and weapons. The author's brother, Yankel was the Commander of this Partisan Division.

Further the author describes the Partisans' attempts at rescuing Jews. He also gives a detailed portrayal of the Partisans' other activities including the trial of a Jewish Informer and Slanderer, a certain Mote of Mishnitz, who used to inform the Gestapo about

everything that was going on in the Ghetto. That vile person was executed by the Partisan Tribunal.

A LETTER FROM THE WORLD TO COME

Among the documents in the Archive of the Warsaw Ghetto, known as the Emanuel Ringelblum Archive, when uncovered in the ruins of a house in Warsaw, in 1946, was found a letter, written by a Zambrovite, the teacher and Poale-Zion leader, Nathan (Noske) Smolar. The letter is dated December 10, 1942, and was intended to be sent to Smolar's sister, Peshe Daitchman, who resides in New-York. Smolar relates in his letter about the last time he was with his mother, Dovtche, in Bialistok; how the Nazis carried away his wife, Esther, the well known teacher in the Borochoy School in Zambrov together with their daughter Ninkele, 3 years old; how his sister Ethel who had laboured most devotedly in the field of bringing up orphaned and homeless children, was later also captured and murdered by the Nazis. Left alone, torn away from the rest of his family, believed Nathan Smolar that the only survivor was his sister Peshe from New-York, and he had, therefore, written this letter, his *last* letter, to her and had it buried, together with the Archive of the historian, Emanuel Ringelblum. He was not aware that his younger sister, Esther, the wife of the writer Shlewin, escaped from the concentration camp, living now in Paris. He was also unaware that his younger brother, Hershel, survived the Nazi scourge, having led the partizan fight in the Region of Minsk.

The letter is a heartrending document of superhuman suffering. Nathan

Every Jew was forced to wear the "yellow badge" on the breast. In November 1941 many Jews were transferred to the Barracks, where about fourteen thousand Jews from many places (such as Lomzha, Tchernovoy Boor, Zambrov, Shumovo, Visoki-Mazovietsk, Yablonki, Rutki-Kossaki) were concentrated. Here life conditions were terrible. Since January 1943 the Nazis started transporting people to Auschwitz, about 2000 people each night (first to Tschizhev and thence to Aushwitz). Many tried to escape, but were shot. Few succeeding in escaping.

The informant, i.e. Moshe Lewinski, was one of the few who were lucky enough to find shelter (after under-

going many hardships, evil days, suffering and tragic vicissitudes) in an underground cavern covered with piles of grass and herbage. He describes in detail all his dramatic experiences until he was freed from all pain and suffering by the Russians (when Zambrov was liberated). He found his native Zambrov devastated, without any inhabitants. Then he left for Lodzh where other Jewish refugees concentrated. Later he went to Israel where he lives up to date. He has not forgotten his gentile benefactor who helped him to survive the Nazi Holocaust. The deep moral wounds which the Nazi murderers have inflicted upon him have not been healed and will never be cured....

WE ARE ORGANIZING A PARTIZAN DIVISION

Isaac Stupnik (Buenos Aires)

The author recapitulates his sad experiences during the Nazi holocaust in Poland in general and at Zambrov in particular. He, together with his younger brother Yankel, escaped from the Ghetto of Zambrov, hiding in the house of a gentile peasant, Vishnievsky, at *Budy Pnievskie*, not far from *Tschervony Boor*. This was done with a view to escaping to the near forest in case of sudden emergency. The author's brother Moshe was in the Lomzha Ghetto. One day the author together with his brother Yankel decided to go to *Tschervony Boor*, as the plight of the Jews at that place was somewhat better than in other localities, because the Nazis there were in need of Jewish labour. The two brothers stayed there during

the Sabbath. On Sunday, however, when they wanted to leave, they got the news that the roads are surrounded by the Nazis who do not permit to leave the place. The local peasants received an order to transfer the Jews to the military barracks at Zambrov. The two brothers together with several other Jews escaped from the dangerous place to the forest although the Poles were aiding the Nazis searching everywhere and hunting for escaping Jews.

For this aid the Poles got from their Nazi over-lords a kg. sugar (for each captured Jew). Then Polish head of that village (Soltys) himself was watching on the streets, and when he saw a Jewish lad making off and slinking away he shot him with his gun just as

houses were destroyed and burned, especially the Jewish houses suffered much from German air raids.

The Nazis stayed in Zambrov for ten days only. In conformity with the German-Soviet agreement the Nazis left that territory soon and the Russians entered there.

During that short period, however, the Nazis were able to steal and rob the town of *all its valuable things*. The Russians entered Zambrov in September 1939. Their first act was the appointment of Fishman (Kaufmann's son-in-law) as Commissar of Zambrov. All the shops were still closed (since the Nazi invasion). The Russians organized cooperative shops. All the mills were confiscated or nationalized. People got work in the Russian cooperative and Governmental institutions. Some people engaged in commerce illegally. Many young Jews were mobilized for Soviet military work. The regime was like that prevailing in the USSR: many people suspected of belonging to the rich Bourgeois were arrested, and their families were deported to Siberia. Among the exiles there were Sarah Sukharevitch, Rachel Rubin and her children, the Schuster family etc.

The real immolation and tragic holocaust started in July 1941, when the Germans invaded Zambrov again (after the outbreak of the Nazi-Soviet war in 1941). The Nazis started confiscating all Jewish property, kidnapping people for compulsory labour and perpetrating other nefarious acts. They employed various tricks in order to create the impression that the deportation of Jews was meant for labour purposes only. The first quota of thirty Jews taken

to *Tscherwony Boor* was returned to Zambrov on the same day. The next day the Nazis took 90 people, including some old men like Toviah Skotchinnadek. These were not sent back to Zambrov, but were killed in a tragic barbarous manner. Within a few days the Gestapo selected 800 Jews (including the venerable Rabbi of Zambrov) and deported them to *Shumovo* where they were murdered. After the elapse of a month many people were ordered to assemble on the *Rynek* (Market). Here the Nazis arranged two types of people, those up to the age of sixty, and those above that age, in order to create the impression that the transports are meant for labour. All the people were led to *Rutki-Kossaki*, where a deep pit or cave was dug, and all the people were murdered and placed in the pit.

After these tragic events the remainder of Zambrov Jews collected all their property and money and handed them over to the Lomzha Gestapo who promised to create a Ghetto for Zambrov Jews. The Ghetto was erected and it embraced the two streets: *Yatkowa* and *Shviente-Krzyska* up to the river. About 2000 Jews moved into the Ghetto which was overcrowded. In each flat there were about three families. Restrictions were imposed on various articles of food, such as white flour, meat etc. Gliksman, the Head of the Ghetto, endeavoured to keep these restrictions put. The people struggled with him, continuing to import the restricted food articles into the Ghetto. Some Jews worked on the roads, others engaged in masonry, in stone work, building bridges, erecting buildings and big barracks.

normal and Jews continued to work and to make a living.

The vast tragedy of Zambrov Jewry started in 1941 when the Nazis invaded Russia. The extermination of Zambrov Jews started in August 1941. The normal imagination cannot focus on the reality of the mass-shootings of Zambrov Jews and massacres perpetrated by the Nazi criminals. After several "actions" of annihilation the surviving Jews were finally shut in a compulsory ghetto, where the inhabitants suffered from hunger, diseases and Nazi ill-treatment. Gradually the Nazis deported the remainder of the Zambrov Jews to the death camps. The author, after several attempts at rescue returns to the ghetto and is finally deported to the death camp. The martyrology of its inhabitants is described with great detail.

THE BLACK TUESDAY

Isaac Golda describes the horrible events which took place at Zambrov on

the 23-rd of August 1941, when the murderous Nazi gangs decimated and massacred 150 Jews of Zambrov. The Nazi holocaust started at 5 o'clock in the morning when the whole Jewish population was ordered to assemble in the centre of the town. The Nazis arbitrarily selected 1500 people, including 600 women and led them to the neighboring forest where they put all of them to death. These fatal events are also described in great detail by a gentile peasant, a Pole, who was a witness to these mass-shootings and extermination of Jewish children, women and men of Zambrov. This Pole was told by the Nazis that war-criminals were being annihilated and not Jews. The grief and panic of the few who survived the Nazi holocaust are beyond description.

It is interesting to note that the Poles rejoiced in the extermination of the Zambrov Jews. They hoped to inherit the whole Jewish property.

A FIREBRAND PLUCKED OUT OF THE CONFLAGRATION

(Recorded by Mr. Yerushalmi, his informant being *Moses the son of Berl Lewinski*)

I was not in an easy mood when I went to interview my relative and friend Moshe, the son of Berl Lewinski of the well-known *Kusharer* family, and to set forth the rather sad recollections bearing on the tragic martyrology of Zambrov Jewry during the Nazi Holocaust.

Moshe was born in Zambrov in 1897. Up to the outbreak of World-War II he has been a merchant on friendly busi-

ness terms with the gentile peasants living in the neighbourhood. He had gone through all the vicissitudes of the Nazi Hell until he reached Erez Israel where he lives at present. The following is his story: About a month after the outbreak of the war against Poland, the Germans invaded Zambrov. Violent air-raids were raging prior to this invasion, as a result of which more than half of the Zambrov

mens Society catering for the welfare of poor women, the Workers Association helping the various artisans. It also extended help to the local Free Loan Society, and last but not least the famous Centos Society bringing relief and comfort to Jewish children, providing them with milk and bread, with clothes and shoes as well as with medical help.

Shlomo Dzientshol, the faithful Chairman, received all the monies sent by American Zambrov Relief Societies.

The Chicago Relief Committee, owing to its energetic and efficient Secretary Max Stone (i.e. Mendel Finkelstein, the son of David Breine-Perls).

On pp. 112-116 the above mentioned precarious economic and political plight of Zambrov Jewry is described in some detailed letters sent by the Zambrov official bodies to the Relief Committee in Chicago. These documents testify to the tragic lot of Zambrov Jews even before the outbreak of the Second World War.

THE BEGINNING OF THE END

by Itzhak Stupnik

The author describes the momentous days of the outbreak of the Second World War and the Nazi onslaught on Poland. He was mobilized (as many other young Jews in Poland) and had to join the Polish army fighting the Nazis, who had got the upperhand even in the first days of the war shattering the Polish military formations and causing heavy losses to them. The author of this article was also wounded whilst being a soldier in the Polish army. He describes the Polish defeat in detail as well as the arrival of the Soviet authorities in 1940, when Zambrov was handed over to them. The

Zambrov Jews at first thought that the Soviet regime would bring salvation to them, but it took not much time until they became utterly disappointed and disillusioned. The "Red Paradise" did not last long... The Russians have soon withdrawn from Zambrov and the Nazis occupied the town again. The letters, written by Israel and Yitzhak Kossovski from Zambrov (on the 8th of January 1940) to Aryeh Kossovski in Israel, reflect Zambrov's Jews' hope and trust in better days aroused by the temporary occupation of the town by the Soviet authorities.

BLOOD, FIRE AND SMOKE

Isaac Golombek

The author starts with a general survey of pre-war conditions prevailing at Zambrov. The creativity of the Jewish community is seen in all spheres of life. The cultural and religious activities of Zambrov Jewry are enumerated. The Poles excelled in their virulent

Jew-baiting, and Anti-Semitism flourished in Zambrov as well as in other parts of pre-Nazi Poland. During 1939-1940 Zambrov was under the Soviets. Although many Jews suffered under the Soviet regime, some were deported to Siberia, nevertheless life became

DESTRUCTION

My Mother

In Memory of his late Mother, *Tsalke Yellen* in his touching, exquisite poem emphasizes that he is not going to kindle a Memory Candle (*Ner Neshamma* = a Candle for the Soul of the dead) because his mother is *not* among the dead. She is *living* eternally in the heart of her son although the latter does not know the whereabouts of her tomb and her grave is unknown to him. Nor is he acquainted with the particularly tragic circumstances of her death in a "Bunker" or somewhere among the brave Fighters in the hidden forests (the "Partisans"). What for the Memorial Candle? Her Memory is living in her son's mind for ever....

ON THE TRESHOLD OF DECAY AND DISASTER

The last five or six years, before the final annihilation of Zambrov Jewry, were awful years. The Poles with their Anti-Jewish and Antisemitic policy have turned Jewish Zambrov into a town of starving Jews, suffering both materially and spiritually.

The Poles have robbed the Jews of all their rights. Economic conditions have grown much worse than during the black Tsarist times. The most heavy taxes have been imposed on

Jews. The authorities encouraged the most reactionary Polish ruffians in their anti-Jewish acts, boycotting Jewish commerce and putting Polish guards near the Jewish shops, so that no Pole would be able to enter there. An atmosphere of Pogroms was created by the Polish Government, thus playing into the hands of the impending Nazi murderers. They have done everything in order to make the Jews as poor as possible, and all the Zambrov Jews became very destitute.

From Palestine, where many young people hailing from Zambrov are extant — no good news have been forthcoming owing to the anti-Jewish policy of the British mandatory regime, encouraging Arab sabotage and illegal acts. On the other hand some hopeful rays of light come from the United States where Zambrov Jews do everything to help their brethren in the old home. The Zambrov Relief Committees in New York and Chicago constantly send much money to the Zambrov Aid Committee of the local community helping the poor people, including scholars and religious leaders. Also much medical help is extended to the needy. The indefatigable Chairman of the Relief Committee was Shlomo Dzientshol, the son of Lezer the Butcher, supporting the Wo-

Rabbi, and Rabbi Nahum Bleiweis, the last Rabbi who accompanied the members of his community to the Gas Chambers.

Bills of Divorce (*Gittin*) were arranged in Yablonka owing to its river Yablon. People used to say that a curse was visited on Yablonka, whose task was to annul martial bonds... "Going to Yablonka with one's wife" has assumed proverbial significance.

The Yablonka *Hevra Kadisha* had its own Pinkas. Every year, on the 15th Kislev they used to fast and to commemorate the souls of the dead.

Apart from the old synagogue there have been some Hassidic *Shtiblakh* (prayer-houses) at Yablonka. The oldest one was situated in Reb Yoshe Yankel's house, not far from the Church.

In 1936 when the author visited his native town he found his relatives hidden in a cellar, because they were afraid of the Poles who planned anti-Jewish pogroms and riots. The Polish *Nara* people thus prepared the ground for Hitler's mission in Poland.

In 1863 the author's grandfather concealed in the same cellar the leaders of the Polish Revolt, whose grandsons were now planning to annihilate the Jews...

Isaac Lewinsky (of the Kosharers) and wife
One of the first Zambrovites who settled in U.S.A. (Passed away 1962).

nevertheless he decided to go there, because he was a true scion of the Yeruzalimski family whose many old members used to go to Palestine in order to be buried in the Holy Land. Zionists arranged a big banquet in the house of Benjamin Kagan. Pessakh was unable to find a proper job when he arrived in Eretz Israel. He got desperate letters from his wife who insisted on his returning to Poland. And he returned with a vow on his lips to return to Israel as soon as possible.

MY HOME TOWN YABLONKA

Joseph Krolevitzki describes his native town Yablonka, 9 km. from Zambrov, on the route to Visoke-Mazovietzk. Yablonka was one of the oldest towns in Mazovie. When in Zambrov there was not even one Minyan (quorum of ten) of Jews, there was already in Yablonka a considerable Jewish community with a famous Rabbi. At that time they used to transfer the dead from Zambrov to Yablonka and bury them there. In 1863, during the Polish Revolt, Yablonka constituted the headquarters of the Rebels.

Zambrov was still unknown at that time. When they wrote a letter to Zambrov they had to add: Zambrov near Yablonka (like Bialystok near Tiktin).

Yablonka was a poor, little townlet, but with a celebrated Pedigree or Yikhes. The old synagogue bore the stamp of over 500 years. The numerous tombstone testified to the antiquity of Yablonka. Some of them, even those of the "new" Cemetery, were older than 300 years.

Near the synagogue there was a pond (a lake or a pool). It is narrated that in this lake the famous Rabbi Levi Itzhak of Berditshev used to bathe. When a plague of diphtheria broke out it was none other than Rabbi Levi of Berditshev who stopped the plague by his famous Discourse and Dialogue with the Almighty.

It is also told that once Rabbi Levi was invited to Yablonka in order to exorcize a *Dybouk* (or Gilgul). The Rabbi asked the Gilgul: "Who are you?" The latter replied: I am a Klezmer (a folk Musician). Said R. Levi Itzhak: Unless you sing and play the melody (Nigun) sung by you on a certain wedding feast I am not going to release you from your plight. The Gilgul sang the song which captivated everybody. Since that time that Nigun has been sung at the local synagogue every Friday on the eve of Saturday.

On the Yablonka Cemetery there are the holy Tombs of people who died on Kiddush Hashem, i.e. they died as martyrs, e.g. Rabbi Shlomo-Hanokh and the author's grand-father, Reb Zvi Suravitch, who was forced by Cossacks (during the Polish Revolt of 1863) to kiss the Cross, but he declined to do so and was hanged by the cruel Cossacks. Here was also interred the old Rabbi, Reb Aaron-David (by the way: the American Yablonka Society bears the name of that illustrious Rabbi) Here (at the local cemetery) was also interred the young scholar and man of letters Reb Yehiel David Shob, the son of Itzhak Menahem.

Reb Aaron David's successors were: Rabbi Analik, the son of the Shedletz

other Jews suffered awfully from the Poles, many were robbed of their property, maltreated and some even shot without any trial.

3. *The Apothecary Shklovin Murdered by the Poles*

The apothecary (or druggist) Shklovin was a leftist although he participated in Jewish public life and used even to come to the Hevra Shas House of prayer in order to pray. During the Bolshevik invasion he got in touch with several Russian commandants staying at Zambrov, cooperated with the Bolshevik army. This he had to do in his capacity as apothecary. After the Bolshevik retreat from Poland Shklovin was looked for by the Polish police. When they did not find him they began to molest and harass his wife and his children. The wife applied to the apothecary Skarzynski who was Head of the civil authorities. She implored him to save her husband. Skarzynski advised her to bring her husband to him, to his apothecary, where he will be safe. Shklovin put on his best clothes and went to Skarzynski. A multitude of Polish scoundrels and scamps, knaves and rascals thronged the apothecary's house and demanded that Shklovin be handed over to them. The perfidious Skarzynski did not even try to save Shklovin, but permitted the Polish mob to drag Shklovin to the street, to take off his clothes and to harness him to a cart filled with filth and dung. Shklovin together with another young man from Warsaw were forced to drag the cart along the Zambrov streets until they breathed their last breath and dropped down dead...

"THE THREE PEOPLE WHO WENT TO ERETZ ISRAEL"

1. The first "traveller" was the old Shames (Beadle) Portunovitch, nicknamed "Kutshape" (the father of the beadles Henoah, Leibel and Eliah). The eighty years old Shames remonstrated with the members of the Zambrov Community demanding from the latter to collect the necessary funds for his travel expenses. He was anxious to go to the Holy Land in order to die there. A detailed description of the Shames' departure is given here. His expenses were covered by the Community funds and by various donations.

2. The second "traveler" was "the Half Carpenter" Mendel Zussman, in whom Zambrov Jews did not place much confidence and did not entrust to him precious furniture pieces to be made, because he used to spend much time in all kinds of drawings... Suddenly (in 1906) he left for Palestine. His wife did not get any news from him for some time. At last she received an encouraging letter saying that he had become carpentry Instructor at the Bezalel Arts School in Jerusalem. Professor Boris Schatz was delighted with his work. At last Mendel Zussman transferred his whole family to Jerusalem where they lived happily.

3. The third "traveller" was Pesakh the son of Reb Eliah Zalman, the Winemaker, Yerusalimski. He was a diligent student at the famous Volozhin Yeshiva where he was authorized as Rabbi, but later on became an enthusiastic adherent of Zionism. Although his parents and his wife were against his intention to settle in Palestine,

tombstones and monuments. The Zambrov Poles accused the Jews and intended to organize a big pogrom. A Jewish delegation from Zambrov and Lomzha intervened with the Lomzha Governor, and the latter sent a Cossack division to Zambrov. In this way were the anti-Jewish riots frustrated from the start.

Later on the Polish mob avenged themselves on the Zambrov Jews during the outbreak of a great fire. The Polish firemen, instead of quenching the fire, threw rags soaked in kerosene.

HOURS OF EMERGENCY

Israel Lewinski and Sender Setchkovski describe the following events:

1. *Rescuing the Town from Fire*

During the first world-war, in the summer of 1915, Zambrov, being far removed from the fortifications and battles at the Frontier, turned into an asylum for hundred of refugees from the whole environment. Scores of families and refugees arrived there from Grayevo, Shtutchin, Yedvabne, Novogrod, Ostrolenko and many other places where the battles were raging. The Russians started to retreat. They got instructions to leave for the German enemy a "parched territory". They put to fire every village and every place abandoned by them was burned down and a scorched territory was left.

A Cossack division occupied Zambrov. All the inhabitants of the town lived in fear and terror, because of the Russian designs to burn the town. The Jews were particularly afraid of the Cossacks. Most of them hid in cellars

and other shelters. Yankel Pravda together with the Polish Town Clerk, Komorowski, collected a big amount of money from the Zambrov inhabitants in order to bribe the Cossack Commandant and to "persuade" him to give up his nefarious intentions of burning the town. They succeeded in this task and were congratulated by all the citizens for saving the town from the Cossack clutches. The Cossacks left the town without causing any damage.

2. *When the Polish State Arose*

At the end of the First World War when the German occupied the town Zambrov there suddenly entered a band of wild Poles and disarmed the Germans, who capitulated and returned to Germany. These Polish knaves and scamps headed by the son of the shoemaker Jashombeck took the reins into their hands and became the lords of the town. They started to make pogroms upon the Jews, accusing the latter of collaboration with the Russians. Later when the Bolsheviks invaded some young Jews cooperated with them. The Bolsheviks, whilst at Zambrov appointed some Jews as officials, police officers etc. because the Russians put no trust in the Polish. When the Bolsheviks retreated the Poles started to wreak their vengeance upon the Jews, visiting the "sins" of a few Jewish youngsters upon the whole community. The parents of those youngsters were awfully treated, beaten and arrested. Yirmiahu Sayeta was tortured owing to the fact that his son ran away with the Russians. Israel Pravda's wife jumped from the balcony when the Poles came to torment her on account of her husband's escape. Many

at war, with Russia) he was unable to secure the necessary papers at once. Chaim Kaufman, the Druggist (apothecary) advised him to go to the adjacent Lithuanien little town Vasilishok, where he (together with Gorodzinsky) got the necessary documents. In Warsaw he had to wait for a long time until he got the proper travel endorsement. He, therefore, returned to Zambrov, where the Bolshevicks occupied the town. Before the Poles withdrew from Zambrov a civil militia was organized, including some Jewish members of the Fire-Brigade, among them Yaakov Shelomo Kukavka and myself distinguished themselves. The Bolshevicks, as soon as they entered the town, set up a new militia with recruits from the leftist parties (P.P.S., Bund, and Left-Poale Zion). Manik Wisotzky was first chosen as Police Commissar, a P.P.S. member, and vice-Commander of the Firemen. He was removed from the position and Golombek, the author of these memoirs, was ultimately chosen as head of the Zambrov Police Force. In this capacity he helped many Jews who had some various troubles and mishaps in their dealings with the military authorities. He mentions some cases (e.g. those of Srebrovitch of Visoki Mazovietsk, and Abraham Shlomo Dzientshol).

Later on Golombek succeeded in leaving Poland for Palestine.

He also describes the Annual Banquet arranged by the local Fire Brigade which at first consisted of non-Jews mainly, having only two Jewish members: Gordon the Photographer and Joseph Modrykamien, nicknamed "Yosel Mazik". After the second fire

in 1910 when the Jews realized that they could not rely on the Christian firemen, they joined the fire brigade where they even distinguished themselves. The Annual Banquet consisted of two separate tables, a "Kosher" one under the supervision of Reb Yaakov Shlomo Kukavka, and a Christian (Gentile) one, with non-Kosher food.

Arye Golombek's father, Reb Benjamin, was a prominent community leader, as well as "Trustee" (Gabbai) of the Red Bet-Hamidrash, and for many Years Gabbai of the Burial Society (Hevra Kadishah) and Chairman of various institutions and societies. He was much respected by the military authorities and cared for the welfare of the Jewish soldiers serving at Zambrov. He also intervened on behalf of the Jewish citizens and succeeded in thwarting a pogrom which the anti-Jewish mob intended to organize.

Golombek also describes the case of the Jewish soldier Zorakh Kagan a very orthodox, religious man, who was attacked by an antisemitic soldier. Zorakh retaliated and kicked the ruffian, knocking him down. The latter soon died, and Zorakh was accused of murdering a gentile soldier. Owing to Benjamin Golombek's intervention and mediation Zorakh was finally released from prison and set free.

PREPARATION FOR ANTI JEWISH RIOTS

The late Reb Israel Lewinski recorded from *Sender Setchkovski* all the details bearing on the Zambrov Poles preparation for anti-Jewish riots. Some unknown ruffians have demolished the Polish cemetery, destroying all the

**ZAMBROV — AT THE HEAD OF THE
HALUKAH IN JERUSALEM FOR THE
LOMZHA-SUWALK PROVINCES**

It began about the year 1863, when the Lomzha-Suwalk branch of the Warsaw Kolloel (Landsmanschaft) in Jerusalem dissociated itself from the organization to become a separate unit. The city of Zambrov was then chosen as the centre, representative of both the Suwalk and the Lomzha provinces. The first President of the new organization was the former Rabbi of Zambrov, Reb Lippe-Haim. Among his tasks was the management and supervision of the Halukah, i.e. the charity funds, contributed by the Jewish population throughout the cities and towns of the Suwalk and the Lomzha provinces; to grant aid and comfort to those, mostly elderly, Jews who strove to "live or die" in Eretz-Israel; to determine who amongst them is worthy and deserving of such aid. Successor to the presidency was Reb Lippe-Haim's son-in-law, Jehoshua Heshl, Rabbi of Shtshutshin. The third President was a grand-son of R. Lippe-Haim, also Rabbi of Shtshutshin. The last one to preside over the Halukah-funds of the Suwalk-Lomzha provinces was the distinguished Rabbi of Zambrov, Reb Dov Menachem Regensberg, another son-in-law of R. Lippe-Haim. The head of the Lomzha-Suwalk Kolloel in Jerusalem was Reb Moshe Harlap, who had known closely everyone who hailed from the Lomzha-provinces. It was the exclusive authority and right of the Rabbi of Zambrov to approve, recommend or deny the granting of aid to the Zambrovites, living in Jerusalem, out of the Halukah-funds.

A BLOOD LIBEL

Tuvia Fenster

The author describes a blood libel occurrence at the Shumove village which took place 90 years ago. The three young children of Matchei the Forester were murdered in cold blood by his neighbor Bartek. The latter, however, committed the crime in a clandestine fashion, so that nobody knew who killed the children. The news spread like wildfire that the Jews of Zambrov killed Matchei's children, and employed the blood for ritual purposes (putting it in their unleavened bread). Owing to the acumen and stratagems of the police officer Semyon Gabrilitch (of Jewish descent: Shimeon Ben-Gavriel) Bartek's crime was found out. He was sentenced to life imprisonment, and the Jews were saved from an awful ordeal.

Mr. Tuvia Fenster emphasizes the role played by the Governor of Lomzha in detecting the real criminal. We may learn from this that even in Tsarist Russia there were some decent Gentiles aspiring to the detection of truth and loving peace and righteousness.

REMINISCENCES

Aryeh Golombek gives some reminiscences of his activities after the termination of the First World War. During the summer of the year 1920 he wanted to go, together with his friend Yitzhak Gorodzinsky (the son of Hava), to Eretz Israel, but owing to the emergency prevailing in Poland (then

ple, however, did this for expiatory and devotional reasons. They arranged a real "funeral" for these scraps and torn holy pages (Sheimes), placing them on a bier. The whole town participated in the *Levayah* (Funeral procession) headed by the town beadle Reb Israel David.

With the increase of the citizens in Zambrov and the enlargement and growth of the town the *Kehollah* or Jewish community nominated an additional *Shohet* (or ritual slaughterer). This happened in 1895. The new *Shohet* was an orthodox highly religious and pious Jew who had been ordained as *Shohet* by famous Rabbinic authorities. He was chosen by the official Rabbi of Zambrov. The non-official Rabbi and his followers were against this nomination, and demanded the *Shohet's* resignation. The Magid Elyakim Getzel held a "fiery" sermon on Sabbath against the new *Shohet* and declared that all those people who consume meat out of the *Shchita* of this slaughterer really eat non-Kosher meat (or Tref). There ensued a big battle. The whole dispute was brought before the central authorities at Lomzha. A special committee was sent to Zambrov. It resolved to expel the town Maggid from Zambrov because of the big opposition against him. The majority of the community voted against the Maggid. The latter had to leave for Bialystok. Before his departure he preached in the synagogue and foretold that as a divine punishment Zambrov will be soon turned into a heap of ashes. After a fortnight, indeed, a big conflagration broke out and the whole Jewish quarter burned down.

Even the synagogue and the wooden Bet-Hamidrash burnt up. Thus was the Maggid's fatal prophecy fulfilled. The fire broke out in the hot month of July 1895, on Friday, when most people were in the bath-houses and the women were busy preparing the viands for the Sabbath. Most of the Jews became entirely deprived of their property. Some relief was sent from Bialystok and Lomzha. After the elapse of a year a new Jewish quarter was built with the assistance of loans and some insurance societies. This time they built beautiful houses of stone. The town developed nicely and the Jewish inhabitants prospered at Zambrov.

A year after the big conflagration, the son of Alexander III, Tzar Nicolas II, ascended the throne in Petersburg. This event was celebrated with much splendor and pomp. Very soon the new Tzar issued a decree forbidding the Jews to trade in alcohol and brandy. They were also forbidden to lease ale-houses in towns and villages. Monopolistic shops were opened by the Russian Government and thus the Jews became impoverished and ruined. The trend of industrialization also reduced the Jewish population to poverty. Many Jewish families emigrated to the United States of America.

The author further describes the Russo-Japanese war of 1905, the Russian defeat, the anti Jewish riots and pogroms organized by the Russians. He also describes the new socialist trends and revolutionary movement developing at that time and the participation of Jewish youth in these movements. He also portrays several brave acts performed by these circles.

Russian only. Reb Moshe was an excellent writer well versed in Polish and Russian. He was also a Talmudic scholar and wrote commentaries on the Talmud, and was in touch with the well-known savant Haim Zelig Słonimski. Reb Moshe was also a big mathematician and was engaged in the intricate problems bearing on the Jewish Calendar. Even on his tobacco box he carved a complete calendar covering hundred years. This box was extant among the author's family for many years.

After the grandfather's death the office of Beadle passed to the author's father Reb Israel David, who also knew Polish and Russian, and kept the above-mentioned Pinkas up to 1914 (when he was 80 years old).

At the beginning of the 19th cent. Zambrow was a small town, rather poor in commerce and industry. The Poles were very poor. They were enslaved by the rich Polish landlords who utilized and exploited them awfully. The few Jews of Zambrow were shoemakers, carpenters, smiths, tailors, etc. After the Napoleonic wars, when Poland fell under Russian sway, the authorities started to pave roads in order to facilitate the transfer of military forces. Zambrow suddenly became a Russian military centre. The Christian and Jewish population grew enormously. The economic position improved greatly owing to the Russian army barracks, erected there. Some Jewish families even became very rich. Some Jews became purveyors to the Russian army. Jewish religious and cultural life also flourished at Zambrow. Both the *Mitnagdim* and the *Hassidim*

organised their separate prayer houses and synagogues. Apart from the usual Rabbi (Reb Lipe Haim ha-Kohen and later on Rabbi Menachem Dov Regensberg) there was a "Kazionny" or a sort of military Rabbi (Rabbi Gold). Between these two Rabbis and their adherents there was some strife and strained relations.

Among other recollections the author describes the outbreak of the cholera at Zambrov. This plague played havoc among the population in Russia and Poland. At first they tried to stop the epidemic disease by means of superstitious media, charms, amulets, spells, etc. Only when all this proved of no avail they applied to well-trained physicians who cared for the improvement of the sanitary conditions at Zambrov which were, so far, deleterious to health. After many efforts the plague was stopped. Many sanitary precautions contributed to the improvement of conditions (only boiled water was allowed to drink, special health committees were organized etc. etc.).

Almost near the *Aron Hakodesh* (Altar) in every synagogue and praying house there used to be a small store into which people used to place the torn prayer books, Bibles, copies of Gemarot or Talmud, single torn pages of holy books etc. When the store was overfilled with such items they used to take bags and put the torn religious books into the bags and bury them in the cemetery. The store, which was termed "the Genizah", was usually dirty, full of mice and rats. During epidemic outbreaks it was quite logical to clean these stores and thus to counteract the spread of diseases. The peo-

ders. At Zambrov there were also big stables where horses could be temporarily housed. The illegal Polish National Movement (in the Underground) exerted some pressure on the local people at Zambrov that they should divert their attention from these "horse-thieves". The Polish local head of the municipal council, "*the Polish Voyt*" used to forge birth-certificates for the stolen horses, that they should not be detained at the Prussian-Russian Frontier. Those families which were exiled to Siberia were called "Sibirnikes", but generally these "horse-thieves" were not blamed by the Zambrov people who knew the whole "mystery" regarding their political activities.

23. After the fire of 1895 the Zambrov people slowly recovered. Instead of wooden houses with straw roofs new stone houses (with roofs of bricks or tin) were erected at the *Rynek*. Even many new houses consisted of *two storeys*. Scores of Jewish houses were added to those extant on the Ostrov and Bialystok Roads, in the direction of *Tsheshork and Lomzha*. Jewish Commerce and trade have much developed and flourished. The synagogues were filled with worshippers.

Zambrov became the Centre of all Jewish settlements in the neighborhood, such as Brezhnitze, Shumeva, etc. At Zambrov there were about 400 Jewish soldiers. The *Kehilla* catered for them, that they should get "Kosher" food and Sabbath and Festival meals. Every Zambrov Jew used to accept a Jewish soldier for Sabbath or any festival. Zambrov has become a prominently Jewish town. Even Gentiles used to speak Yiddish. On the Sabbath the town was encircled with an Erub for Sabbath purposes (enabling to carry things on the streets on Saturdays).

On the 1st of May 1909 a new Conflagration broke out in the centre of Zambrov as a result of which the whole Jewish quarter was consumed by the flames. More than 500 houses were burned down. Zambrov Jews accused the Polish firemen not only of negligence but even of wickedness by setting ablaze the fire.

After this Conflagration more Jews enlisted in the local Fire Brigade where they occupied a prominent position. Soon Zambrov recovered from ruin. The houses were rebuilt and the town has expanded and become even more beautiful than ever.

IN THE BYGONE DAYS IN MY HOME-TOWN

Mendel Zibelman (Miami, U.S.A.)

The author's father was the town beadle of Zambrov, a job bequeathed to him by his father-in-law, Reb Moshe Shames, who was at the root of the *Pinkas* of the Community. In the *Pinkas* (Register) all the most important events and adventures of the Zambrov

Jewish community were put down (since 1828). At the beginning of the 19th century Reb Moshe was in charge of the local ledgers containing data on the Jewish population of Zambrov. Up to the 1863 Polish Revolt the entries were in Polish, after that date — in

The first Postman or "Letter-Carrier" was "Alter Brifentreger". When the Christian worshippers left Church on Sunday Alter used to distribute the letters to them. He always got some presents from the recipients of the letters and became a rich man. His house was the most beautiful one in Zambrov consisting of two storeys. Gradually things changed. The Post Office purchased a horse and a cart and distributed the mail itself. Alter was replaced by a gentile peasant from Govrova. The Post Office was open on Saturdays too...

21. Many fires broke out in Zambrov, but these have been of a general nature, and the Jews suffered little from them. In 1895, however, a big conflagration broke out.

It was during the burning days of month Tamuz (July), on a Friday. The whole Jewish Zambrov was consumed by the flames... According to contemporary estimates and reports about 400 Jewish houses were burned down. This fire shattered and agitated the Jewish Zambrov community. Two thousand people became homeless. When the tragic news reached Lomzha, the well-known philanthropist Reb Nachman Drozdowski collected much food and sent to the Zambrov needy people. Rabbi Malkiel and other celebrated Lomsha Jews collected (during that momentous Saturday) much money and clothes for their unfortunate Zambrov brethren.

22. Many Jewish townlets were variously nicknamed, e.g. the "Khelem Fools", the "Warsaw Thieves," etc. etc. The entire Zambrov environment was *nicknamed*, various *epithets* being em-

ployed such as "Tshishever Gartelekh", "Ostrover Britanes", "Golner Peklakh", "Yablonker Kozes", "Lomzer Baalonim", "Yedvabner Kricher", "Stavisker Zimbliakes" etc. etc. Zambrov was nicknamed "Zembrover Shaikes" i. e. *the Zambrov Bands*. Shmuel Lehman, in the collective volume of Yiddish folklore entitled *Bei Uns Yidden* (Warsaw 1923), in his article, "Thieves and Thefts" (ibid p.56), relates that once bands or cliques of horse-thieves were caught at Zambrov, and that the Judge Tominski seized them and liquidated all the bands. In the *Odessa Hamelitz* of the 4th June 1887 (No. 123) A.Z. Golomb writes, that in the vicinity of Zambrov a band of 90 people mainly Jews was organized. They have committed many acts of violence, robbery and murder, and were brought to the Court at Lomzha. Among the accused people were 33 Jews from Zambrov. Some of them were found guilty and exiled to Siberia. Reb Abraham Aba Rakowski in his article in *Hatzefira* of the 28th of June 1887 pointed out that Golomb exaggerated matters in his article in *Hamelitz* and caused much trouble to Zambrov Jews, as the Russian and Polish newspapers were glad to use that article for antisemitic purposes. As a matter of fact these bands were a political organization whose task was to carry out various acts of sabotage among the Russian army. They used to engage in espionage. When a new transport of horses arrived in any Army barracks they purloined the horses and transferred them to the Prussian frontier. Zambrov was for these people an important strategic station being not far from the Prussian bor-

ter for bathing. In the Bath there were special rooms for perspiring, for cooling, a specially hot Mikva and a cold Mikva. The Bath was heated on Thursday for women, and on Friday for men. Sometimes it was heated on a weekday. In such a case a herald used to proclaim that the Bath was heated. The Beadle used to announce on Friday (afternoon): "Jews, Go to the Bath-House".

The income from the Bath was dedicated to public purposes. The Bath was held in tenure for one year (or for three years). The Bath was also used by the Russian soldiers stationed at Zambrov. This contributed to an increased revenue.

The Bath-House was the centre of the town's current news, just as the Baths in other Jewish *shtetlakh*. The last Bath Attendant was Alter Dvozhets. He saw the tragic liquidation of this institution.

18. Behind the *Rynek* (Market) was a vast territory which belonged to the Government. The latter sold it to Shmulke the Butcher, very cheaply. This territory is called *Poshviontna*. Shmulke the Butcher divided the territory into portions, selling them to different people and institutions. He thus became very rich. One plot was purchased by the local Christian Council which erected on it the Central Church, around which the Christian populace grew. A considerable territory was purchased by the Government with a view to erecting on it Army Barracks. Both the Church and the Barracks contributed to the expansion of Zambrov and to the growth of its Jewish population.

19. In 1882 Zambrov became a military centre. The Russian Government resolved (for political reasons) to station in Zambrov two Regiments of foot-soldiers and one Brigade of Gunners or Artillerymen. The soldiers were accommodated in temporary houses. This fact caused much trouble to the Jewish population, although owing to this military centre the Jewish economic situation considerably improved. Jewish artisans had a lot of work for the military authorities. When the special military buildings were being erected, many Jewish specialists were engaged to carry out the various jobs. General Radkiewitch, the Military Commander, bought the territory from Shmulke the Butcher. Manes Beker, a Jew from Lomzha, got the big work to supply the buildings to the military authorities. He did it excellently together with his son-in-law Abramovitch. Those Jews who settled near the first Army Barracks have since that time been nicknamed "Kusharer" (i.e. dwellers of Barracks). Zambrov has constantly expanded and numerous new economic resources have been created by the Russian army.

20. With the growth of Zambrov the need for postal facilities was acutely felt. Jews availed themselves of this fact and also utilized the Post and the Cable office. The authorities then increased the Office. From a small chamber on Volier Road in the Sokolevski House, the Post Office was transferred to a more convenient house on the "*Utshastek*" in Bollender's House. The mail was transferred from the railway station and vice versa by Jewish coachmen (*Balagoles*).

the final permit to establish an independent Jewish Kehilla at Zambrov. Before long the statutes of the Zambrov Kehilla were endorsed by the Lomzha Governor.

16. At first Zambrov Jews prayed in a little Bet-Midrash. The whole town had only tiny houses of wood, even the Church was a wooden one. The only real house in the town was that erected by Reb Leibe, the son-in-law of Elijah Kazin, at the Rynek! Reb Leibe was deeply engrossed in *Kabbalah* studies. He was an upright and honest man. His early death was much mourned by the townsmen. The widow (his wife) Reize the inn-keeper handed over part of her house for a Bet-Midrash. This was the first Synagogue. Later on it was decided to erect a new synagogue. Money was collected for that purpose. Reb Monush Golombek donated part of a plot (behind his house). The synagogue was built out of stones and bricks. During the act of placing the foundation stone a closely shut *earthen-pot* was put among the stones. This pot contained a parchment scroll in which the history of the synagogue and the list of donators was recounted.

Before long even this Synagogue grew too narrow and it was decided to build a great Bet-Midrash. A dispute arose: The Burstein people maintained that the new synagogue should be made of stone and erected on the other side of the town whereas the members of the Golombek family demanded that the synagogue should be made of wood near the present synagogue. After long disputations the Golombeks resolved to *act* and not to *talk*: they handed over

to the *Kehilla* the remaining part of their plot. They also brought boards or planks, rafters or beams, workmen, and within a short time the new Bet-Hamidrash was ready... The Bursteins also went in the footsteps of the Golombeks and started to build a Bet-Midrash from stones in a plot donated by Reb Hershak Burstein, near the Cattle Market, opposite the spot where the house of the Fire Brigade was later erected. Reb Shlomo Bloomrosen donated ten thousand bricks for the building of the Bet-Hamidrash. Thus the two synagogues were designated respectively: 1) the wooden synagogue and 2) the stone and brick synagogue or the new Bet-Hamidrash. During the great Conflagration of 1895 the "wooden synagogue" was entirely burned down, whereas the "new" of stone synagogue was left untouched. After some time the burned synagogue was rebuilt, this time out of *red bricks*. It was therefore called "the Red Bet Hamidrash" whereas the previous synagogue (of stone) was plastered and *white-washed* with white lime and was thus called "the White Bet Hamidrash".. Thus were the two synagogues termed up to the final catastrophe during the Nazi regime.

17. There is no town without a Bath and a Mikve (i.e. a Ritual Bath of Purification). A special permit was, however, necessary in order to establish such a Bath. At long last the Trustee (Gabbai) Reb Shmuel Willimowski erected a bath house on the *Kehilla's* plot near the *Hekdesh*. This building cost the Zambrov *Kehilla* about 1500 roubles. A well was dug near the Bath in order to supply wa-

interment itself was at Yablonka. The Zambrov Hevra Kadisha, according to the testimony of Reb Yehoshua G... ciany, was established on 17th of Kislev 1741. The Zambrov Hevra Kadisha statutes contained inter alia a clause stating that whosoever does not know perfectly *Mishnayot* can not be a member of the Burial Society. The Hevra *Kadisha* had also the privilege to confer the honorary title *Morenu* to various learned and important Jews. The heads of the Zambrov *Hevra Kadisha* were well versed in Torah learning and knew quite well on whom to bestow the *Morenu* honour.

14. On the 21st of March 1767 a Governmental Committee of the Polish Treasury (Komisja Rzeczypospolitey Skarbu Koronmego) endorsed the List of *Kehillot* belonging to the Tiktin District, with regard to the imposition of taxes and the levying of taxes. Nineteen towns are enumerated in this *List*: Augustov (Yagustova), Batshkov, Govorova and adjacent villages, Goniondz, Vizna and vicinity, Zavad and vicinity, Tiktin, Yablonka and surrounded villages, Lasinov, Jedvabna and its neighborhood, Rutki and its vicinity, Reigrod. Zambrov, however, which is so near Yablonka and Rutki, is not mentioned in this *List of Towns*. This is an additional proof that it has not got the status of a recognized *Kehilla*.

The history of the Zambrov *Kehilla* starts only at the beginning of the 19th century. The main Jewish settlement was in the villages Pruski and Nagorki. Zambrov Jews decided to build their own Bet Midrash (synagogue). They have got from the Tiktin Community two Torah Scrolls. They

have also ordered further Torah Scrolls from a Sopher i.e. a Scroll Writer.

Soon Zambrov Jews decided that it was high time to have their own Cemetery, and not to depend on the Yablonka Cemetery. It was resolved to have the cemetery established between Prushki and Zambrov. Reb Leibel of Khoina, the father of the Golombek family, donated a portion of ground, a plot for the erection of a cemetery. They had to get a permit from the Authorities and the approval of the Yablonka *Hevra Kadisha*.

15. The first cemetery was established at Zambrov in 1828. The *Hevra Kadisha* was expanded considerably, was nicely reorganized. A new *Pinkas* was opened. The first "Trustee" or Gabbai of the Zambrov Cemetery was the father of Chaim-Pinkas, the *Shenker* (i.e. dealer in alcoholic drinks or tavern-keeper). His successors were: Monush Golombek, Shmuel Williamovsky. Binyomke Golombek, Abraham-Moshe Bloomrosen, Abraham-Joseph Williamovsky and Jacob Zukrovitch, who was the last Trustee (died in 1939, after the Nazis maltreated him and transported him to Germany).

The well-known Zambrov grave-diggers were: Abraham-Moshe, Wolf-Hersh Kutshapa, Israel-David Zibelman, Elijah the son of Hersh Wolf, Motel Melsheinker, Itzhak the Dyer.

In 1890 the Cemetery became quite full. The Community therefore secured a new, additional plot which looked like a continuation of the old Cemetery.

The Authorities approval of an Independent Zambrov Cemetery led also to

and initiative. In 1471 we hear (for the first time) about Jews in Lomzha.

9. Since 1549, the Mazovia Jews have been defraying their taxes through the *Vaad Arba Aratzot* (Committee of Four Provinces), a body which levied the Jewish taxes in all Polish towns. In the list of towns paying taxes, Zambrov is, however, *not* mentioned. It appears that at this time Zambrov had no organized Community (Kehilla). Tiktin Jewish Community collected the taxes of Jews who settled in the whole vicinity.

Tiktin played an important role in Jewish life at that time. In 1676 it was registered in the official Tiktin *Pinkas* that nobody should (under the threat of excommunication etc.) undertake any business or economic enterprise without getting a permit from the Tiktin Jewish Community authorities.

The Tiktin *Pinkas* has gone astray, just as the other *Pinkasim* of the numerous Jewish communities had been lost in emergency times. With regard to the Tiktin *Pinkas*, Dr. Israel Heilperin, the grandson of Rabbi Haim Hirz, was able to copy it, thus preserving the contents of this important document. The author of this article has found the name Zambrov mentioned several times in the *Tiktin Pinkas*. He has copied these extracts shedding much light on the history of Zambrov.

10. It appears that already in the 16-th century there was in Zambrov a small Jewish settlement, but was prohibited by the Christian inhabitants, as the whole vicinity, including

Lomzha, was included in the law of not-tolerating Jew (*De non tolerandis Judaeis*). Jews therefore settled in the adjacent villages. Only for business matters they were permitted to come to the town during day-time. This was the case in Lomzha and in many other towns too, although we have documents about this state of affairs with regard to Zambrov.

From the *Tiktin Pinkas* we learn that in 1716 there was not yet any organized Jewish Community at Zambrov, although Jews did live in its vicinity carrying on important business.

11. From the same *Pinkas* we also learn about a sharp controversy and dispute between Tiktin and Zambrov Jews regarding the tenure of brandy factories at *Tschetschork*. After much discussion, and after measuring the territory, it was decided that *Tschetschork* does *not* belong to Zambrov.

12. A similar dispute arose with regard to the village *Sendziova* which (after ascertaining its exact distance from Zambrov) it was decided that it did not belong to Zambrov but to Tiktin. Therefore a Zambrov Jew is unable to hold tenure of any business establishment at that village.

13. The Yablonka Jewish Cemetery was also used by Zambrov Jews. At first all the purification and other acts prior to interment were carried out by the Yablonka Burial Society (*Hevra Kadisha*). Later on, when Zambrov Jewry grew in quantity, it was decided to establish a separate *Hevra Kadisha* at Zambrov. The dead were prepared for burial at Zambrov, although the

In 1526 Mazovia was officially annexed to Poland, and the Mazovia Jews had to accept all the laws prevailing in Poland.

6. Zambrov belonged to the Lomzha District, and was the second largest town. At the end of the 15th cent. it was raised to the status of a *District City*. In 1721 the Polish *Sejm* (Parliament) divided the Lomzha District into two regions: 1) Zambrov; 2) Kolna. The capital town was Zambrov situated among the Tschetschork and Vondolk forests, not far from the famous forest *Tschervony Bor* (about 13 Km. from Zambrov). Eastwards there are the towns Yablonka, Visoka, and Tschizhev, westwards—the station Tschervony Bor and Lomzha; northward—Bialystok, and southward lies Ostrov. Three rivers pass Zambrov: 1) Yablon; 2) Prontnik and 3) Zambzhitse. According to the regulations of the executive of the Jewish Community of Zambrov the three rivers were termed in official Jewish documents *Yablon*. This was done in order to prepare the legally endorsed *Divorce-Bills (Gittin)* in “the city resting on the Yablon River”.

About a km. from the centre of Zambrov, a vast military zone was established, called “Utchastok”. Many Jews lived in this Zone. These Jews had even their own synagogue.

7. Jews erected the *Rynek* (or Market) at Zambrov, and built many houses, opened many shops, and became masters of the central town. The whole commerce, trade and industry were in Jewish hands. The Christians were mainly occupied with Agriculture, and settled in the western suburbs of

Zambrov (The Horses Market) and eastwards (Poshviontna). Zambrov had plenty of good water. The well behind the Red Bet Ha-Midrash supplied excellent drinking water to half the town. In the market there was another well. They used to draw water from the river too.

Two steam-mills were owned by Jews in Zambrov, as well as 4 or 5 wind-mills belonged to Jews, and one water-mill. On the Ostrov Road there was a big Jewish dyer's factory and on the other side of the town a big Jewish brick factory (Gardlin), which belonged to Shlomo Blumrosen. Also other industries were in the town (beer, brandy, wine etc).

Jews introduced much energy and life into Zambrov. In 1868 there were 1,397 Jews constituting over 60% of the total population (752 Christians). During the first big Conflagration in 1895, over 400 Jewish houses were burned including over 100 shops, and about 2,000 Jews became homeless. Two years after that Conflagration, i.e. in 1897, the Jews constituted only 32% of the total population, i.e. 3,463 Jews.

8. Jews were extant in Zambrov's neighborhood as early as the 14-th century. Their number was, however, small. Mazovia was too poor to be able to attract foreign Jews to it. The political situation was also bad. From time to time the Prussians attacked the town and devastated it. At the beginning of the 15-th cent. conditions improved. Prince Yanush I of Warsaw and Zimovit IV of Plotzk aimed at peace. Under Poland's protection, economic conditions improved too. Jews found here an excellent field for work

In 1575 Zambrov was affiliated with the Capital Tschekhanov, where was extant the Prince's palace.

The Polish King, Sigismund I, the son of Kazimir IV, entertained a delegation of Zambrov citizens. He listened to their claims and even promised to fulfill their wishes. No Jews were included in the delegation. The King reduced the taxes of Zambrov inhabitants, abolished some old debts, and renewed the privileges of the town, which had been burnt, after an endorsement by the Delegation on oath.

3. It is not known whether at that time there was already a permanent Jewish settlement in Zambrov. We only know that the Zambrov authorities applied to King Sigismund I for permission to transfer the weekly fair from Wednesday to Thursday, in order to enable the Jews purchase of all necessities for their Sabbath. It thus appears that there was already a considerable number of Jews in Zambrov. Owing to several factors Zambrov started to decay. This we can learn from its income. In 1620 its income from meat, honey, beer and grain was about 508 florins (zlotys), whereas in 1673 the revenue decreased to 34 zlotys. The territory consisted of 52 "vlukes" (one "vluk"=20 "morgs"), but only three "vlukes" were cultivated, whereas the remaining 49 "vlukes" remained desolate.

4. The name of the town first was Zombrow, but later on it was changed to *Zambrov*. Stanislaus August II who reigned during the year 1764-1795, calls the town *Zembrov*. According to the Tiktin Pinkas, the Jews called it also Zembrov, and more recently: Zembrove.

Some people think that on account of the river *Zambshitze* passing through Zambrov, the latter was so called. Others think that owing to Zambrov the river was called *Zambshitze*. It is also presumed that the town was chosen in the 13th (or 14th) century as a Prussian colony of the "Krzyzaks" who established here a "Sommer-Hof" (*Summer-Court*) which later turned into "Zombrov" (owing to the folk etymology of this expression).

5. From the administrative point of view Zambrov was divided into two parts: 1) The town itself called *Osada*; 2) The neighborhood called *Gmina*. The town itself was still small, containing the Market (*Rynek*) from which several alleys or lanes spread, and from East—the colony "Poshviontna". The *Gmina* consisted of twenty villages. In 1880 the *Gmina* had forty-four villages with a populace of 12,154 souls. Several groups of Jews as well as individual Jews lived also in these villages.

Geographically Zambrov belonged to Mazovia which was at that time an independent state, but very poor and undeveloped country. Mazovia had natural resources but there were no specialists who would develop the country's resources. The numerous groups of Jews who migrated to Poland in the 12-th cent. (after the *Crusades*) settled also in Mazovia, in the old towns, such as Plotzk, Tschirsk, Sukhatshev, Vishigrod, Plonsk, Tschekhanov, etc. The Jews invested much energy in developing the country and its industries. They lived here peacefully, enjoying all the privileges of the *special Jewish Law* (*Jus Judaicum*), called by the Jews, "our Law".

THE CONTENT OF THE BOOK ABRIGED

SECTION I (pp. 17—106)

THE HISTORY OF JEWISH ZAMBROV

DR. YOM-TOV LEWINSKY

1. A town is not created at once. First we have a tiny settlement or Yishuv (colony), later on we have a village which ultimately turns into a town.

Zambrov has, no doubt, undergone a similar evolution. For a long time Zambrov has been a village. Only in the second half of the 15-th century its population increased considerably. At that period the inhabitants demanded from the authorities to confer upon Zambrov all the privileges and the status of a town. This request was granted after it had been ascertained that Zambrov is adequate enough to get the status of a town. In 1479, the Prince of Mazovia, Yanush II who held sway over the Plotzk region, bestowed upon Zambrov the status of a city. After the elapse of a few years the inhabitants of Zambrov complained that they have got no fixed *fairs*. The merchants from the adjacent townlets do not come to Zambrov thus compelling the Zambrov people to arrange their purchases in the markets of the neighbouring towns... Yanush II offici-

ally endorsed Zambrov's municipal status, raising it even to that of a Regional Town (Powiat). In that historical document this town is already termed *Zambrowa*.

2. The Prince of Mazovia confirmed in his grant of Privileges to Zambrov two Fairs, one to take place before the harvest season (on the 24-th of June) and the other after the harvest (on the 21-st of September). Forty four years later, when Zambrov expanded and several villages were added to the town, four additional Fairs were granted to it. Thus Zambrov was able to arrange six annual fairs, just as any other city. This time, too, Zambrov was officially recognized as a *District City* ("Powiat".) In 1627, when Mazovia was officially joined to Poland, Zambrov's privileges were endorsed again.

In 1538 Zambrov was ruined by fire and sword. The war between Prussia and Poland took place in a nearby village, later called Prushki. As a result Zambrov was utterly destroyed by fire, and all its inhabitants escaped.

We supplied the book with the utmost possible number of pictures that we had in our possession if only they were in a fairly good condition, as quite a great number of them were regretfully in a faded state that made them unfit to print. We had assembled here over two thousand heads of Zambrov Jewish children, pupils of Hadorim and Folks-shulen, with Rabbim and teachers. We also presented pictures of young men and women, members of societies and political parties, not differentiating between one party and the other. We had given a series of portraits of singular personalities, portraits that are in most cases the one and only thing that remained after the men to remember them by.

The description and the accounts of the life in Zambrov before the destruction and of the very destruction we obtained from the first hand — from letters and eye-witnesses. There is to be found here and there a discrepancy between certain details, dates etc., but we recorded them all as they were remembered and given to us.

The subject matter of this book can serve in parts as a historical source of the Jewish life in Poland during the last century in general and the last decades in particular. Thus we had set the town of Zambrov to be a link in the golden chain of the Polish Jewry, that the German Amalek and his accomplices exterminated.

I deem it my duty to name here with gratitude and appreciation the men and women who assisted me in my work. They are :

Friend Mendel Zibelman (Miami, Florida) with his heartfelt reminiscences; profesor Berl Mark; Haim Ben-Dor; (Detroit-Israel); Zvi Zamir; Sender Setchkovski (Israel); Joseph Srebrovitch; Joseph Jerusalemiski (Ashkelon); Isaac Golda ; Isaac Stupnik, Isaac Golombek and Moishe Lewinsky -- both refugees from fire and sword. And last but far from least: my dear father and teacher, Reb Israel Lewinsky, who contributed quite a deal to the book, but did not — alas ! — live long enough to see it. Haim Zur-Zucrovitch designed the frontispiece and sketched by memory the map of the town.

Three organizations of Zambrov Landsleit contributed generously to cover the expenses of printing:

“The Society of Zambrover in Israel”, with Zvi Zamir-Slovik, chairman; Zvi Ben-Joseph, secretary. The sisters Malka and Libtche Greenberg, Leib Golombek, Pinchas Kaplan and others — they all have done their beneficial share for the book.

The United Zambrover Society, Inc., in New-York, headed by our “American Ambassador”, Joseph Savetzky, Isaac Rozen, Isaac Malinovitch (collected untiringly a great number of pictures for the book); Eliezer Pav. Their generosity and free hand made, indeed, the appearance of the book possible.

Our countrymen in Argentine, headed by the recently deceased H. I. Rudnik, Boaz Chmiel, Joseph Krulevitzky, Jacob Stupnik, Crystal and others had also contributed their generous share to the book and sustained us not once with their encouraging words.

The small Zambrover families: in Mexico-City, our friends Haim Gorodzinsky, Isaac Rotberg and others ; and in France — Esther Smolar-Shlevin.

My hearty congratulations to all those that I mentioned here as to those that I perhaps unwittingly omitted, and let them congratulate themselves with this book, that they assisted so effectively in its appearance.

EDITOR'S NOTE

After years of strenuous effort on our part we finally brought to realization the publishing of this Memorial book, commemorating the cherished name of our hometown Zambrov, the place of our birth, that was and isn't any more.

Numerous have been the ties that have bound me all my life to this place, where I first saw the light of day. I left it at the age of 11. In my many wanderings, since then, I absorbed a variety of cultures, both kindred and foreign. I never, though, estranged myself from the culture of my home-town and my mother's tongue. And as Zambrov became so tragically effaced from the Jewish horizon, she rose spiritually anew before my eyes, and an innermost impulse began driving me on with an impelling force: do arise and erect a spiritual monument to the Jewish Zambrov; give an account of her History, of the well-to-do part of her inhabitants, as of the toiling people in her midst, of her clerical and secular elements, of the learned men and the plain pious folks, her synagogues and Bathei-Midrashim, her fraternities and institutions. And in case this will not be done at the present time, with the last generation of Zembrovites, it will hardly ever be done at any other time. And I took it upon myself, with a feeling of deep nostalgia, to bring to realization this high purpose, this labor of love.

The monument is now erected. The book is published. But, to my utmost regret, the enterprise has not succeeded to its fullest desirable extent.

Zambrov was a small town. In literary writings of any kind, both Jewish and non-Jewish, her name has hardly ever appeared. The old home-town of ours served also very infrequently as a topic of a story in the daily press. The city archives are not extant any more, and the part that did survive, is not accessible to us. The oldtimers, as a live source of information, had passed away quite a long time ago. Therefore, the one and only thing that remained for us to do is — to bend our head over old available documents, and out of casual remarks or allusions, out of brief statements to restore sketchily the History of the town.

We turned to our country-men, both young and elderly, who retained things in their memory and are wont to wield a pen. Very few were responsive to our proposal, apparently because of their unbelief in our ability to accomplish the thing. Nevertheless, here is the book before you, the book that relates the pathetic story of our Jewish Zambrov — from her very beginnings up to her downfall.

We had given the book in both languages, in the traditional manner of our "books for the people" — Hebrew and Yiddish side by side. The reader will with the least effort find the continuation by turning the page. We thus set our two languages on the basis of equality, the mother-tongue as well as the father-tongue. An abbreviated version of the content of the greater part of the book we had supplied in English — to give the Zambrov grand-children a chance to get acquainted in some measure with the way of life of their grand-mothers and grand-fathers. We also tried to the best of our ability to conserve the idiomatic Yiddish as it was spoken in Zambrov.

PL 480

THE BOOK OF ZAMBROV

Memoires of our town which had been annihilated
by the Nazis and does not exist any more

Edited by

Dr. YOM-TOV LEWINSKY

PUBLISHED BY THE ZEMBROVER SOCIETIES
IN U. S. A., ARGENTINE AND ISRAEL

TEL - AVIV 1963

